

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1974 XVII. ÉVFOLYAM 1-2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTEŚÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KEREEKES LAJOS,
LAOKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZSA

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Bolla Ilona</i> : A közszabadság lehanyaglása a XIII. században (A liber és libertas fogalom az Árpád-korban). II.	4
<i>Bónis György</i> : Decretalis Intellecto (III. Honorius a koronajavak elidegeníthetlenségéről)	24
<i>Puskás Júlia</i> : Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt.	32
<i>Sarlós Béla</i> : Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények	69
<i>Madaras Éva</i> : Az osztrák keresztényszocializmus a proletariátus megnyeréséért.	101
<i>Janusz Żarnowsky</i> : A lengyel értelmiség a XX. században.	119

KÖZLEMÉNYEK:

<i>Pásztor Imre</i> : A Kossuth-emigráció Bulgáriában	144
--	-----

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Makkai László</i> : A Habsburgok és a magyar rendiség a Boeskaí-felkelés előestéjén	155
<i>Benda Kálmán</i> : A magyar nemesi mozgalom 1790-ben	183

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Georges Castellan</i> : Lélektan és történelem	211
--	-----

VITA

<i>Bartha Antal</i> : Módszertani megjegyzések az „Újabb adatok a finnugor és a magyar őstörté- nethez” c. cikkhez	221 222
--	------------

FÓRUM

<i>Unger Máttyás</i> : Történelemtanításunk gondjai	230
<i>Hozzászólások</i> : Waczulik Margit, Vörös Károly	241

MŰHELY

<i>Glatz Ferenc</i> : Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században (Eszme- történet és társadalomtörténet)	248
---	-----

SZEMLE:

Általános törvényszerűségek és nemzeti sajátosságok a szocializmus építésében (<i>Szabolcs Ottó</i>)	261
Megjegyzések Benedek István Semmelweis-könyvéről (<i>Pál Lajos</i>)	263
A Történettudományi Intézet hírei	266
OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÁS	269
ANGOL NYEVŰ ÖSSZEFOGLALÁS	276

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

Tanulmányok

BOLLA ILONA

A közsabadság lehanyaglása a XIII. században

(A liber és libertas fogalom az Árpád-korban)

II.

A XIII. század kezdetén a források a magyar társadalomnak különböző osztályokhoz tartozó kategóriáit nevezték azonos módon, de eltérő értelemben liber-nek. Ez a helyzet legalább két évszázados társadalmi, jogi és terminológiai fejlődés következménye volt.

A fejlődés kezdetét István törvényei világítják meg. Bennük aránylag fejletlen feudális osztályviszonyok fejeződnek ki. Ezek voltak az alapjai a nemzetségi társadalomban keletkezett, ama egységes, belsőleg tagolatlan liber és libertas fogalom fennmaradásának, amellyel István törvényei az ország egész nem-servus jogállású lakosságát átfogóan jelölték és a szolgálótól határozottan megkülönböztették.

Az osztályviszonyok fejlődése a XI. század végére megbontotta a liber és libertas fogalom egységét, valamint bizonyos értelemben a servus-jogállástól való szigorú megkülönböztetését. László és Kálmán törvényeinek tanúsága szerint ui. a *liber* nem jelölte többé a közsabadság lakosság tömege fölé emelkedett, változatos elnevezésű (*primates, optimates, nobiles*) előkelőket. Más oldalról viszont a liber kifejezés kezdett kiterjedni olyan szoros, tulajdoni (*proprius*) függésű elemekre, amelyek főként a király és az egyház birtokain éltek. Az ilyen függésben levő népek *liberrel* való jelölésének társadalmilag két fő forrása volt: közsabadság elemeknek régi elnevezésük megtartása mellett közsabadságukat megsemmisítő függésbe jutása, valamint servusoknak a szokványos szolgasornál kedvezőbb helyzetbe emelése és a régieknél könnyebb terhekre való kötelezése olyan módon, hogy személyük felett nem szűnt meg uraik *tulajdonosi* hatalma.

Az ilyen elemek az egyházi és királyi (csekély mértékben világi) birtok népeinek kiemelt helyzetű, sőt előkelő „király szabadjai”, „egyház szabadjai” csoportjait alkották. Liber jelölésük ellenére sem voltak közsabadság, libertasuk pedig nem volt közsabadság, mert meghatározott szolgálat teljesítésén alapult és urukhoz személyüket megszakíthatatlan kapcsolat fűzte.

Az István korában még egységes szabad és szabadság fogalom ilyen differenciálódása szükségessé tette, hogy Kálmán korában meghatározzák a még István-kori értelemben csorbíthatatlan közsabadság normáját. Kálmán idején ezt a *plena libertas*-ban jelölték meg. A társadalmi és fogalmi differenciálódás tehát ekkor még nem ásta alá a közsabadságot.

A *plena libertas* hordozóinak vagyoni és társadalmi helyzete Kálmán törvényei szerint korántsem volt egységes. Nagyobb részük még személyes, vagy kollektív hadbavonuláshoz elegendő földdel rendelkezett, őket ezért mentesítették az akkor hadfenntartást szolgáló „szabadok dénárjai” adó fizetésétől. A saját vagyon híján levő, más úr földjére telepedő közsabadságok fizették ezt az adót. Függésük

azonban nem tette semmivé közszabadságukat, személyük fölé nem terjedt ki a földesúr tulajdonosi hatalma. Hozzájuk kell számítani a hospeseket is.

A XII. századra esik a liberek Kálmán törvényeiből is kielemezhető fő csoportjainak a kibontakozása. Közöttük jogilag két fő kategóriát kell megkülönböztetnünk ekkor is: a plena libertast élvező közszabadokat és a relatív szabadságú, kötött libereket.

A közszabadok jogilag egységes kategóriája a XII. században a vagyoni és társadalmi helyzet szempontjából egyre határozottabban formálódott a vagyonos, hadviselő tehetősek és a saját földdel mind kevésbé rendelkező, vagy éppen a megélhetést úrnál kereső, nincstelen liberek ellentétes osztályokhoz tartozó csoportjaira.

A libereknek ezek a fő kategóriái állapíthatók meg a szolgafelszabadítások és a királyi privilégizálások XII. századi eseteiből is.

A közszabadság jelentőségét a XII—XIII. század fordulóján sem veszítette el, sőt jogi egységével még alkalmas volt a közszabadok körében zajló társadalmi differenciálódás elfedésére is. A liber kifejezésnek az ellentétes társadalmi helyzetű kategóriákra való alkalmazása kétségtelenül a fogalmi-terminológiai fejlődés bizonyos kérését fejezte ki az alapjukul szolgáló társadalmi viszonyokéhoz képest.¹

1. A liber és libertas fogalom átalakulása az Aranybullától az Anjou-korig

A XIII. század elejére alapvető társadalmi különbségek, osztálykülönbségek érelődtek meg a közszabadok tömege és a följük emelkedett vagyonos, egyénilig is hadra képes közszabadok csoportja közt.

A vagyonos közszabadok aránylag széles rétege vált ekkorra jól felismerhetően és véglegesen a földesúri osztály részévé. Elkerülhetetlen lett, hogy ennek a változásnak a következményeit mind a jogban, mind a társadalmi terminológiában levonják. A jogi szabályozást különösen sürgetővé tették az úri osztály felső rétegének, az előkelőknek, a nobilisoknak a támadásai a vagyonos közszabadok önálló, úri léte ellen. Igazában annak a jogi elismertetéséről és biztosításáról volt szó, hogy ezek az elemek — nem-nemes, ignobilis voltuk ellenére is — az uralkodó osztály tagjai.

Jogaik elismertetését törvény formájában 1222-ben vívták ki az Aranybullában. A közszabadok tömegéből való kiválásuk azonban szinte még természetesebben kellett, hogy tükröződjék nevezetükben. Helyzetük pontos, ellentmondás nélküli jellemzésére a közszabadság fogalma már alkalmatlan volt. E fogalom ellentmondásossá válására kitűnő példa az ifjabb király egyik 1224. évi kiváltságlevele. Ebben házába és familiájába fogadta Rados várjobbágyot és atyafiságát, és megengedte, hogy földjüket szabadon (libere) birtokolhassák, sőt hogy a földjükre telepedő hospes nép királyi adójának harmadrésze is övék legyen. Rados és rokonai itt közszabadságot nyertek, mint azt megelőzően még nélkülöző várjobbágyok (király szabadjai), azaz jogállásuk így a földjükre telepedő, szintén közszabad hospesekével lett azonos. Privilégiumuk elnyert jogállásuknak parasztjainkéval azonos, közszabad mozzanatát emelte ki, és földesúri mivoltukat csak közvetve mutatta. Társadalmi minőségüknek a közszabadság csak eleme volt, de nem lényege. A vagyonos közszabad-mivolt, a földesúri lét a közszabadsághoz

¹ Az itt összefoglaltak bővebb kifejtését ld. a Történelmi Szemle 1973. 1—2. sz.-ban: A közszabadság a XI—XII. században c. tanulmányban.

képezt új minőségként jelent meg, és aránylag pontos kifejezéséhez új jelölésre volt szükség. A társadalomfejlődés ezen a ponton ellentmondásossá tette a közszabadságot.²

A vagyonos közszabadok legnagyobb részének jelölésére szükséges új terminus technicus: a királyi serviens (*serviens regis*) az 1210-es évektől jelenik meg. A régi „liber” elnevezést egyelőre még nem szorította ki. Tekintsük át röviden, honnan indult és hová torkolt a fontos, új nevezet útja. A serviens regis kifejezés a kancelláriából indulhatott el, alkalmazásában jelentős szerepük lehetett a királyi kancellária tisztségviselőinek. Eddigi ismereteink szerint ugyanis a „serviens regis” először a király és a királyi udvarban nagy szerepet játszó esztergomi érsek okleveleiben tűnik fel. A század elejétől meginduló hiteleshelyi gyakorlat ezután vehette át. Nem honosodott meg egy csapásra, hanem csak fokozatosan, lassan. Elterjedésének körülményeire jellemző, hogy a Várad Regestrum 1208—1235 között keletkezett 389 regesztája közül *egy sem* használta a serviens regis terminust, csupán magánúri szolgálatban említ servienseket. Az ifjabb király környezetében még az Aranybulla kiadása utáni években sem volt általánosan használatos.

A serviens regis — legalább is átmenetileg — úgy látszik, alkalmas volt a vagyonos közszabadok megkülönböztető jelölésére. A név eredetét ezen a nyomon lehetne követni. Azok az oklevelek, amelyek kifejezetten a királyi serviensek közé fogadták a felszabadított privilegizált személyeket, bizonyos szabályossággal tartalmazzák a következőket: a közszabadság (aurea, plena stb. libertas) megadása, királyi földadomány (vagy az esetleg korábban birtokolt föld birtoklási jogcímének megváltoztatása) és az illető személynek a király házába (udvarába) fogadása (vagy ott való szolgálatának engedélyezése). Ez a három mozzanat azonban *nem* az 1210-es évektől jellemző sajátossága a királyi felszabadító privilegiumoknak, hanem még a XII. századi oklevelek örökségét képviseli. A XII. századi kir. felszabadító-privilegizáló oklevelek tanúsága szerint akkor ezek egyszerűen a vagyonos közszabadok társadalmi létének jellemzői voltak, de korántsem megkülönböztetett jogállás kritériumai. Az 1210-es évek néhány oklevele hozzájuk újdonságként a *királyi servienssé fogadás* aktusát fűzte. Ez azt jelentette, hogy a korábról is ismert három mozzanatot ekkor már *új jogállás* kritériumának tekintették.³

Az elnevezés a serviens regis-nek a király házában, udvarában való szolgálatán, a királyhoz való kapcsolatán alapult, és ezeknek a kapcsolatoknak és szolgálá-

² 1224. *Smičiklas*: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. II—XV. Zagrabiae 1904—34. röv. Smič. III. 238. Béla ifj. király rokonokat „qui de filiis Jobagionum Sancti regis de Gorica oriundi fuerant... tanta donavimus prerogativa libertatis, vt tam ipsi, quam ab eis in perpetuum descendentes, de domo et familia nostra de cetero censeantur. Quibus etiam terram de Klokoča perpetua donavimus libertate... Porro hospites, quos *predicti liberi homines* habuerint infra metas prescriptas, decem denarios debent annuatim pro Marturinis. Unde quilibet de prefatis liberis hominibus, terciam partem marturinam habet de suis hominibus...” A királyi serviensek és nobilek különbözőségét hangsúlyozta *Váczy Péter*: A királyi serviensek és a patriómónális királyság. Századok, 1927—8. 411. *Mályusz Elemér*: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 1942. 288. és kk.

³ Pl. 1217. Árpádkori Új Okmánytár I—XII. Közéleteszi *Wenzel Gusztáv*, Bp. 1860—1874, röv. Á. U. O. XI. 141. II. András Vruzt és atyafiait „a Jobagionibus S. Regis de Castro Zaladiensī penitus exemptum, liberum et immunem permanere praecipimus, regia statutentes auctoritate, ut liceat amplius ipsi vna cum fratribus nominatis... et cum prediis pariter eorundem... *aurea et perpetua perfrui libertate*, et inter servientes Regis annumerari perpetuis.” Hasonló: 1217. Smič. III. 157. Egyedet „cum terris et prediis... perpetuo libertati donavimus... inter nostros servientes computabilis habeatur.” A XII. századi felszabadító-privilegizáló, majd királyi servienssé emelő, ill. nemesítő oklevelek formuláit ld. *Váczy*: i. m. 253—263.

latoknak a sokféleségét fejezte ki. Egyik legfontosabbjuk az volt, hogy a királyi serviensek mindig a király zászlója alatt hadakoztak, azaz *nem* a megyés ispán vagy más testület csapatához tartoztak, a király, illetve a vár kötött libertasu jobbágyaitól, vagy egyéb királyi és királynéi népek hadakozásra kötelezett elemeitől eltérően. A hadiszolgálat azonban egyáltalán nem merítette ki a serviensek királyi házba (udvarba) fogadásának minden vonatkozását és a velejáró különféle előnyöket. Mint a király házába bejáratosak, különféle pereiket és ügyeiket is ott intézhették el.

Az udvarba való bejáratosságuk kiváltsága arra szintén alkalmat teremtett, hogy mint szabad emberek, tetszésük szerinti időre ne csak vitézi (miles), hanem egyéb szolgálatot is vállaljanak a király udvarában, vagy az ennek ellátására szolgáló *curtisok* szervezetében. Serviens-voltuk és nevezetük szempontjából ez lényeges körülmény volt. A *curtisok* tisztségeit elsősorban *nem* a királyi serviensek töltötték be, hanem a szervezet kötött liberjei, sőt szolganépei is. Csakhogy ezeknek a kötött libereknek (udvarnokok, tárnokok stb. comeseinek, jobbágioinak) a szolgálata, tisztségviselése megszakíthatatlan kötelék volt, a vagyonos közszabadé viszont önkéntességen, saját belátásán alapult. Ha érdeke úgy kívánta, vállalt *servitiumától* megválhatott. Ezért a királyi felszabadító-privilegizáló okleveleknek a kiváltságot a király házába fogadó formulája igen fontos volt abban az esetben is, ha az illető felszabadítása előtt szintén ott teljesített szolgálatot. Érdekes, XII. századi példa van erre. Egy II. Géza által „királyszabadjává” tett „egyház szabadja” a fiával együtt az udvarban szolgált. A fiú azután III. Istvántól nyert közszabadságot (*omnino liber*), közszabadként földadományt és a királyi házba újabb befogadást. Lehet, hogy közszabadként az udvarba fogadtatva, ottani előbbi teendőiben, munkakörében semmi sem változott. Igen nagy lett azonban a különbség jogállásában! Ezután saját elhatározásából, a maga érdekében tartózkodhatott a „király házában”, nem kötelezettségként. Ha eltávozott az udvarból, a birtokadomány biztosíthatta részére a vagyonos közszabad anyagi szintjének megfelelő életmódot.⁴ A privilegizáló okleveleknek a király udvarába vagy házába fogadó formulái mögött a közszabadoknak az udvar és a *curtis*-szervezet különféle beosztásaiban önként vállalt szolgálata keresendő társadalmi gyakorlatként. Ez lehetett a királyi serviens elnevezés kiinduló pontja is.

A királyi udvarban és az udvartartást ellátó *curtis*-szervezetben működő közszabadokról a XII. századi gyér forrásanyag közvetlenül nem szól. Nem lehetett azonban XII. századi előzmények nélkül a közszabadoknak és nemeseknek a *curtis*-szervezetben a XIII. századból jól ismert és dokumentált tisztségviselése. A XIII. században királyi tárnokok, hírnökök, agarászok, udvarnokok, nyulászok, fegyverhordók, hercegi népek ispánjának (*comes*) tiszttét töltötték be pl. a Hont-Pázmány, Hahót, Pok, Baksa, Szalók, Nádasd nem egyes tagjai.⁵

⁴ 1163—4. Hazai Okmánytár I—VIII. kiad. Nagy I. 1865—91. röv. H. O. VI. 3. III. István oklevelében: II. Géza Gabot a kalocsai érsek fennhatósága alól „in domo regia tradita libertate constituit”. Fia, Botus, a későbbi III. Istvánnak „per manus comitis Dionisy ad serviendum a patre nostro prefato videlicet rege transmissus ab infancia nostra mihi fidelissima deservivit”. III. István ismételten jutalmazza Botust „ut *omnino liber*... in domo regia... deserviat”. S az apának a II. Géza által adományozott földet „libere et pacifice concessi perpetuo possidere”. Hogy itt az amúgyis a királyi udvarban szolgálatot teljesítő személy ismételt királyi házba fogadása kétféle libertast takar, megfigyelte Váczy: i. m. 262. 6. sz. jegyzet.

⁵ Pl. 1249. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Stud. et op. Georgii Fejér, I—XI. Budae 1829—44., röv. CD. IV/2. 54. Andreas filius Ivanka de genere Huntpazman *comes tavarnicorum*, uő 1256. H. O. VIII. 68. *comes tavarnicorum et magister Bele ducis* — 1255.

A királyi curtis-szervezetben a királynak mint földesúrnak szolgáltak, s nem úgy, mint az ország urának. Ez a servitium hasonló volt ahhoz, mint amit más földesúrnál az ő serviensei láttak el. A királynál vállalt ilyenfajta szolgálat hozhatta felszínre a serviens regis elnevezés mellett a rendkívül gyakori — nem várispáni jelentésű — comes címet. Szinte alig létezhetett kisebb, vagy nagyobb földvagyonnal rendelkező olyan rokonság, amelynek egy-két tagja ne lett volna ilyen módon is a király serviense. Az egyeseket megkülönböztető, rangjukat jelölő kifejezés kitüntette és átfoghatta az akkor még néha két—három nemzedékig is részben, vagy egészben oszthatlan közösségben élő rokonságot, elsősorban a régi úri nemzetségekből levált, kisebb vagyonú közsabad elemeket.

Az újonnan elkülönülő, vagyonos közsabad réteg jogi helyzete kétségtelesen átmeneti jellegű volt, és aránylag hamar meg is szűnt. A nobilisek és a maradék közsabadok között foglaltak helyet, a közsabadságon már túlemelkedtek, de nobilisek még nem voltak. Mivel politikai és társadalmi helyzetükben — nem egyszer rokonság miatt is — egyre több szál kötötte őket a nobilisekhez, az alapjában azonos osztályhelyzet következtében a velük való összeolvadás jogilag — és terminológiailag tükrözötten — eléggé rövid idő alatt meg is történt. Nobilis serviens regis-nek, majd nobilisként nevezték őket is. Hozzájárult ehhez az a körülmény, hogy a XIII. sz. közepétől gyors ütemben kialakuló páncélos haderőt a régi nemességgel együtt elsősorban ők alkották.⁶

A nobilis és serviens regis rétegek összeolvadását siettetette a tatár pusztítás következményeit még súlyosabbá tevő belső pártharcokban a királyi család szembenálló tagjainak politikája is. A vetélkedő öreg és ifjabb király számára egyaránt fontos volt híveik számának gyarapítása. Az öreg vagy ifjabb királyhoz való csatlakozás, az udvarban való szolgálat némelyek számára igen nagy emelkedést jelenthetett. A névtelenségből így küzdötte fel magát pl. Basztély Rénold. Mint István ifjabb király vitéze (miles), a lovász comesi, szabolcsi ispáni és egyéb tiszt-

Á. U. O. XI. 422. Tristan *comes preconum domini Regis filius Buzad Bani* — 1263. H. O. VII. 85 Pok nb. János *comes popolorum Bele ducis* — 1271. Baksa nb. Tamás *comes liciscariorum regis* — 1274. CD VII/4. 146. 1. és VII/5. 395. Salamon nb. László és Tiborc *quondam comes udvornicorum de villa Thoty* — 1279. Hazai Oklevéltár, szerk. Nagy I., Deák F., Nagy Gy. Bp. 1879. röv. H. Okt. 80., *Szentpétery—Borsa: Ar Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I—II.* Bp. 1923—61. röv. Reg. Arp. nr. 2944. Szalók nb. Hem *comes leporariferorum regis* — 1283. Á. U. O. IX. 353. András *comes armigerorum* stb.

A királyi curtis-szervezet comesi tisztségeit — különösen az udvarnokok körében — az illető szolgálatonép köréből kiemelték is viselték. Pl. 1273. A pannonhalmi Szt. Benedek Rend története. Szerk.: *Erdélyi L.* I—XII. Bp. 1902—16. röv. Ph. Rt. II. 341. „Andreas centurio de Gamas pro se et pro Peturna comite vduornicorum cum Ponoc et Paulo comparentibus... sociis et cognatis suis udvornicis de villa Tord” — 1280. Á. U. O. IV. 216—217. „Comes Matheus fidelis et familiaris tavarnicus noster” és frateri „de populis tavernicorum nostrorum oriendos” — 1282. Á. U. O. IV. 243. „...filii Comitum Udvornicorum... in suis libertatibus plurimum essent... agravati — kértek a nádort, — ut ipsos libertati eorum antique et approbate restitueremus...” stb.

Az I. István király korában már működő udvari szervezet fokozatos kiépülésével párhuzamosan rendelkeztek külön-külön comesek alá az egyes szolgáltató csoportokat, s ilyen comesi tisztséget egyre több közsabad, sőt régi nobilis vállalhatott. A curtis-szervezet comesi tisztsége jellegénél fogva jelentéktelenebb volt a várispáni tisztségnél. Míg ez országos funkció volt, amaz a királyé, mint magánúré. Már Kálmán törvényében különbséget tettek a nagyobb és kisebb „ministerek” között. Talán az udvari szervezet comesei is azon „minores ministri” közé tartoztak, akik „ante iudicem” (közönséges bíró) alá tartoztak. *Závodszy Levente: A szt. István, szt. László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* Bp. 1904. 185. 11. és 9. §.

⁶ A serviens regis nobilissá válásában a lovagi hadviselés szerepét és IV. Béla, valamint V. István hadszervezeti reformjának fontosságát hangsúlyozza *Mályusz: i. m. Századok, 1942. 292. és kk.*

ség után Kun László uralkodása végére már a nádorispánságra emelkedett. Pályafutásához nagyban hozzájárulhatott a Hahót nemzetség egyik előkelő ágába való beházasodása is. Ezt annak idején éppen István ifjabb király közvetítette, hogy feltétlen híveinek családjait házassági kapcsolatokkal is egymáshoz és magához fűzze. Hahót Panyit ugyan tiltakozott a leánya és Rénold tervezett házassága ellen, mivel vőjelöltjét vagyoniilag sem tartotta rangjából. Az ifjabb király mégis létrehozta hívei között a rokonságot, s Rénold helyett ő adott birtokokat a jegyajándék fejében.⁷

A XIII. század utolsó harmadában a királyi serviensek és a régebbi nobilek minden más társadalmi kategóriától megkülönböztető jogokkal olvadtak össze a nemesek osztályában, az *ország* nemeséivé válván a *király* serviensci is. A nobilis név így kiterjedt a királyi serviensek tömegére és elveszítette korábbi exkluzív, rangjelölő értékét.

A nobilis, mint jelző ezzel a folyamattal párhuzamosan — sőt helyel-közzel megelőzve — a királyi és egyházi birtok *nem* közs szabadság jogállású liberjeinek egy rétegéhez is tapadt. A „liber, ill. jobbaggio sancti regis” és a „liber jobbaggio ecclesie” helyett a nemes várjobbágy, ill. az egyház nemes jobbágya (nobilis jobbaggio castri, — ecclesie) kifejezéssel találkozunk az oklevelekben. Ez az illető birtokon végbement jelentős átrétegződés következménye volt. Az ilyen elemek „nobilis” jelzője *nem* fejezett ki a királyi serviensek országos nemességével (nobilis regni) azonos jogállást, de rávilágít arra, hogy a királyi és egyházi birtok világában elfoglalt helyzetük kifejezésére a „liber” már kevésnek bizonyult.⁸

A királyi servienségnek, mint új nemességnek a tömegessé válását kétségtelenül nem kis mértékben segítette elő a különféle libertasu vagy szolgaságú királyi népeknek nagy számban történt nemesítése, főleg V. István és IV. László által. Az ilyen nemesítés a legtöbb esetben nemcsak egy személyre vonatkozott, hanem széleskörű rokonságára is. Pl. 1273-ban IV. László Vas megyei „szent király jobbágya” rokonságot, mintegy 30 férfit vett ki korábbi állapotuk „bélyege”

⁷ Az idősebb Reinoldus „de villa Bozteh” 1222-ben András király „fidelis serviense” volt, s királyi adományba való beiktatásnál szerepelt: Codex Diplomaticus et Epistolaris Slovaciae, praep. Richard Marsina, Bratislavae MCMLXXI. Tom. I. röv. CD. Slov. I. 203. — Ugyanő „procurator Ugrini archiepiscopi Colocensis” volt 1240-ben abban a birtokperben, amelyben az egyik fél maga Ugrin érsek volt testvérével és rokonaival. Az id. Rénold ekkor a Csákok (újlaki ág) serviense lehetett: Urkundenbuch des Burgenlandes, bearbeitet v. H. Wagner I. Graz—Köln 1955. röv. Burg. O. I. 198. — Az ifj. Rénold házasságkötése: 1259. H. O. II. 5. — 1270. Á. U. O. XII. 12. több tisztséget töltött be, ezek között *comes agasonum*, s hatalmas birtokadományt kapott. 1273. Reg. Arp. nr. 2367: „Reynoldus magister dapiferorum nostrorum, comes agasonum et de Zvlgageur”. 1289. Á. U. O. XII. 479: „Renoldus platinus”.

⁸ A nobilis jelző először egyházi jobbágio mellett tűnt fel. 1232. Smič. III. 375 a tanúk sorában: „Stinke, Adam de Pulak et multi Jobbagiones nobiles eiusdem Ecclesiae”. A várjobbágyok egy részét csak a tatárjárás után kezdték nobilissal jelölni, pl. 1263. Burg. O. I. 293. „...salvis nihilominus terris nobilium jobbagionum castri”. Nobilis voltuk azonban éppen úgy különbözött a „nobilis regni”-től, mint korábban „liber” mi voltuk a közs szabadságtól. A „nobilis jobbaggio castri”-ből „nobilis regni” külön királyi nemesítéssel válhatott. Vö. *Mályusz*: i. m. Századok, 1942. 246.

A várjobbágyok helyzete sok hasonlóságot mutat a VII—IX. századi, különféle germán népeknél szereplő gasindusok, arimannusok és aprisionariusok jogállásához. Ezek a rétegek a közs szabadság közül kivált királyi harcos kategóriák voltak, amelyekben az újabb marxista történeti irodalom nem közs szabadságokat, hanem „Königsfrei”-eket lát. *A. I. Njeussyichin*: Die Entstehung der abhängigen Bauernschaft. Berlin, 1961. 390. és kk. *Eckhard Müller-Mertens*: Karl der Grosse, Ludwig der Fromme und die Freien. Berlin, 1963. 60—66. A német polgári történetírás Königsfrei elméletének kritikáját ld. uo. 32—39.

(nota) alól, s a királyi serviensek, illetve nemesek közé sorolta őket.⁹ A nemesség soraiban a nagyarányú feltöltődés mellett, vagy éppen ettől siettette erős tagolódás kezdődött. Közülük ismét nagyvagyonú és nagyhatalmú szűkebb réteg vált ki, régi és esetenként új-nemesekből álló csoport. Ők, mint bárók jutottak igen jelentős szerephez és befolyáshoz az ország életében.

Az „új nemeseknek”, a királyi servienseknek a régiekkel való összeolvadása hosszantartó, bonyolult eseménysor volt. Ez azzal is magyarázható, hogy a két fő komponens, különösen a királyi servienseké, önmagában sem volt vagyoniilag eredendően egységes csoport. Az eredeti, belső differenciáltságot még világosabban fejezte ki és siettette a királyi serviensek közt is előrehaladó birtokososztály, amelyet 1237-ben már szokásként említenek. A régi nemességgel való összeolvadás kétségtelenül régi kívánsága volt a királyi servienseknek, a király a folyamatot elő is segítette és törvényben be is cikkelyezte.¹⁰

A királyi serviens-nemesekben mégis hosszú ideig élt a maguk közsabad eredetének emléke, a régi nemességtől való különbségüknek tudata, csak lassan szakadtak el azok a szájak, amelyek őket kiválásuk után, sőt nemességük elnyerése után is a közsabadnak maradtak világához fűzték.

Az Aranybulla a vagyonos közsabadok jogait a királyi serviensek jogaként foglalta írásba. Ez a kodifikáció — noha szent Istvánra hivatkozott — a királyi birtok túlsúlyának megszűnésével keletkezett új helyzetet tükrözte, és a közsabadság újabb, nagyméretű és egyben végleges differenciálódásának kifejezője lett. A serviens regis jogállása ekkor kb. úgy különült el a közsabadok alsó rétegétől, mint ahogyan a XI. század végére a nobilis kategória külön útra tért a közsabadoknak akkor még a későbbi királyi serviensek elődeit is magában foglaló tömegtől.

A királyi serviens kifejezés voltaképpen nem is állandósult, néhány évtizedig volt csak használatban, és a XIII. században előbb adta át helyét és szerepét a nobilisknak, mintsem maga kizárólagossá vált és teljesen kiszoríthatta a királyi serviensek *liber*-jelölését. Erre példaként idézhetjük Béla ifjabb királynak néhány évvel az Aranybulla után kiadott privilegizáló okleveleit, amelyek a királyi serviens név alkalmazása *nélkül* tesznek *liberré* és adományoznak *máshonnet* servienskiváltságnak ismert jogot. De hivatkozhatunk II. Andrásnak a templomos rend érdekében szóló, és a *földesurakat* is egyszerűen *liber*-nek nevező privilégiumára, és még jóval későbbi adatokban feltűnő reminiscenciákra is.¹¹ A dolognak minden esetre mélyebben fekvő oka is lehetett, mint pl. csak az oklevéladók szintén számításba veendő, egyfajta terminológiai konzervativizmusa.

⁹ 1273. H. O. VII. 131—132. „...quod Michael filius apsa, Chepanus et Timus filij Tenkez, Gregorius Matias et Mestur filij Morodek, Marcellus filius Benete, Chepanus filius andree, Adrianus et Andreas filij Gyuge et aly cognati eorum de villa Kuchk. exercituales populi Castri ferrei qui filij iobagionum sancti Regis appellatur”, őket, s általuk még 22 férfi rokont, „de pristina condicione eorum et potestate comitis Castri ferrey omnino exhimentes ad numerum cetum et collegium regalium serviencium duximus transferendos” földjükkel együtt. A nemesítettek, összesen 32 személy, vagy csalódosok, vagy leendő családfők.

¹⁰ 1237. Monumenta ecclesiae Strigoniensis I—III. ed. F. Knauz, L. Dedek-Crescens, Strigonii, 1874—1924. röv. MES. I. 324. „...ipsa terra sibi cedente ex divisione, que fieri consueverunt per singulas generationes in Hungaria”. 1267. *Szentpétery Imre*: Középkori oklevélszövegek, Bp. 1927. 53. „quod nobiles regni Vngarie universi, qui serviencis regales dicuntur”.

¹¹ Béla ifj. király oklevelei: 1224. H. O. VIII. 142; 1224. Smič. III. 238. — II. András oklevele: 1209/10. és 1235. C.D. III/2. 420. „...ut quicumque in regno nostro *liber homo*... siue terram, siue predia, siue mansiones seruorum vel libertinorum, aut aliquid erogare voluerit...” (Reg. Arp. nr. 251. és 542). — Id. a 14. sz. jegyzetet.

A serviens regis kifejezés alkalmazásában és terjedésében jelentős különbségek figyelhetők meg *területenként* az ország egyes tájai között. A Várad Regestrumra nézve megállapított helyzettel, a királyi serviens név használatának 1235-ig észlelt mellőzésével váltói, baranyai, zalai és soproni adatok állnak szemben. Elterjedése bizonyára összefüggött az egyes megyék területén élő királyi serviensek számarányával és tömörülésének a mértékével, valamint az ottani lakosság más csoportjaitól való megkülönböztettségükkel is. 1226-ban Valkó, 1227-ben Baranya, 1232-ben Zala, 1230 körül Sopron megyében a királyi serviensek már az egyéb közsabadoktól különvált és tömörült társadalmi csoportként szerepeltek.

Különösen a Sopron megyére vonatkozó oklevél ad erről érdekes tájékoztatást. Hatalmaskodás alkalmával ugyanis tanúkat kellett állítani az emberek három „genus”-ából, mégpedig a királyi serviensek, várjobbágyok és jóhírű szabadok közül (*qui sunt genere liberi ac bone fame*). Ebben az esetben a serviens regis már más és több, mint a liber. A közsabad itt már a harmadik, a király szabadja utáni helyre szorult. Ez részben társadalmi súlyának hanyatlására, de részben még számontartottságára hívja fel a figyelmet. Tanúskodása még mindig fontos volt. A zalai serviensek bírói tevékenysége 1232-ből közismert. Itt is lezárult a királyi servienseknek a közsabadoktól elkülönült társadalmi kategóriává alakulása.¹²

A közsabad terminológia életképességének, valamint a vagyonos közsabadokat a közsabadok tömegéhez fűző kapcsolatok erejének fontos bizonyítékai azok az esetek, amikor „*liber et serviens regis*” és „*liber et nobilis*” szókapsolatokkal fejezik ki a társadalmi helyzetet vagy jogállást. Így az esztergomi érseknek a király megbízásából kiadott 1212. évi oklevele szerint a pécsvárad apát hetényi embereket azzal vádolta, hogy ők az apátság jobbágioi, s hogy egyházától el ne szakadjanak, javaikat lefoglalta. A hetényiek hangsúlyozták, hogy ők „szabadok és királyi serviensek” (*liberi et servientes regis*). Állításukat rokonságukkal igazolták. Az érsek azután ebben a státusban megvédte őket.¹³

A nemesekre nézve tartalmaz hasonló kettős kifejezést IV. Béla 1255-ből származó oklevele, amelyben „*liber nobilis regni*”-ről van szó, valamint az 1276-ban, a Margit szenttéavatási eljárása során tett tanúvallomások jegyzőkönyve. A jegyzőkönyv felvételénél minden tanú státusa és vagyoni helyzete után érdeklődtek. A néhány régi nemes családból származó vallomást tevő arra a kérdésre, hogy szabad-e, vagy szolga (*si est liber, vel servus*), egyszerűen nemes státusát említette, s megnevezte nemzetségét is. Az „új nemesek” — eredetileg királyi serviens státusúak lehettek — azonban nemes státusukat a liber kiegészítéssel toldották meg (*liber et nobilis*) még akkor is, ha „nemes nemzetségből” (*de nobili prognie*) eredtek.¹⁴

¹² 1226. DI. 5359. Valkó m. Hyzy fiainak pere Balázs fiai ellen a közös atavus által alapított szentjakabi egyház és Bencenc föld miatt „*coram eodem (ti. László országbíró) et plurimis servientibus de Valkou ac coram multis nobilibus Hungarie...*”

1227. Á. U. O. VI. 441. Baranya m. 8 névszerint felsorolt „*servientes quidam de Brana... qui verbo et voluntate serviencium omnium de Brana*” prédiúmok akartak visszaszerezni Majsmonostorának. — 1230. után Burg. O. I. 133. Sopron m. „*testes producent de tribus hominum generibus, scilicet de servientibus regis et de yobagionibus castri et de aliis hominibus, qui sunt de genere liberi ac bone fame, et media pars testium... sacramentum prestarent*”.

1232. Smič. III. 375. Zala m. „*Universi Servientes regis, citra et ultra Zalam constituti*”.

¹³ 1212. Á. U. O. VI. 355—356. A vádlottak rokonai is „*liberi et servientes regis*” voltak.

¹⁴ 1255. MES I. 423. „*quidam nobiles iobagiones ecclesie Strigoniensis exercitantes et alii condicionarij eiusdem a servicio ipsius ecclesie fugientes, liberis nobilibus regni se conformassent*”. — 1271. Á. U. O. VIII. 347. V. István pozsonyi várjobbágyokat „*in cetum... liberorum serviencium ragni sui*” emelt. — 1276. Monumenta Romana episcopatibus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség

Mindezek az adatok azt kétségtelenül tanúsítják, hogy a királyi serviensekben még nemességre emelkedésük után sem homályosodott el közsabad eredetük emléke. Nemességük elnyerése bizonyos tekintetben még erősíthette is ezt a tudatot: „új nemesként” maguk is felmérhették, mennyire eltért hatalmuk, vagyonuk és rangjuk a földesúri osztályon belül a „régí nemesek”-étől, az Aranybulla nobilitásiétől.

Mégis, ennél fontosabb okot is hozhatunk fel annak magyarázatára, miért nem mosta el teljesen a vagyonos közsabadok társadalmi és jogi különállása és elnevezésük *kétszeri* változása sem közsabad eredetük emlékét, és miért alkalmazhatták rájuk — vitathatatlan ellentmondásossága ellenére is — nevezetük egyik elemeként a liber terminust.

Ennek fő tényezőjét abban kereshetjük, hogy jogállásuknak alkotó része volt a közsabadok státusa, és a királyi serviensek, majd az „új nemesek” joga a közsabad jogot is fenntartotta saját alkotó elemeként. Fontos tanúi ennek azok az uralkodói oklevelek, amelyek királyi serviensséget, majd utóbb nemességet adományozva, a kiváltságoltat egyszersmind kifejezetten *közszabadságban* is részesítették. Ez sokáig kétségtelenül közös sajátosság volt azokkal a magánúri felszabadító oklevelekkel, amelyek különféle szolganepeknek szintén adományoztak teljes, örök, arany szabadságot, de ennél többet *nem*.¹⁵ A közös sajátosság nem volt egyszerűen formuláris természetű, hanem mind a király, mind a magánúr felszabadítottja számára a közsabad jogállás biztosításában állt. A különbség az volt, hogy a földesúr ennél magasabbat nem adhatott, a király viszont a közsabadságot magasabb jogállás *elemeként* adományozta. A királyi serviensek ismertett, kételemű jelölésének *liber* tagja nem volt téves, mert tárgyi igazságot fejezett ki: a királyi serviens, majd nemes a XIII. században közsabad *is* volt. Társadalmi helyzete ebben természetesen nem merült ki, úri egzisztenciájának a közsza-

római oklevélára. Kiad. a Római Magyar Történeli Intézet. I—IV. Bp. 1896—1908. röv. Mon. Veszpr. I. 304. „liber et nobilis et de nobili progenie” 320. l. „libera et de nobili progenie — satis dives”, 322 „libera et nobilis et de nobili progenie” 320. „libera et de nobili progenie — satis dives”, 322 „liber et nobilis — satis habeo nisi spoliar”, 323. „liber et nobilis — dives homo fui, sed modo pauper, quia spoliatus sum”, 324. „liber et nobilis — satis sum dives”, 325. „libera et nobilis — dives”, 335. „liber et nobilis — nec dives, nec pauper”, 344. „libera sum et nobilis — non sum dives”, 352. „liber et nobilis — pauper”. — Mivel a liber kifejezés a nobilis mellett is használatos volt, ezért szülehetett mintegy 100 évre visszadatálva olyan oklevélhamisításnál előforduló formula, mint 1186. MES. I. 131; „se esse liberos et militari armatu in exercitu domini regis equitandos tamquam decet nobiles servientes”. Vö. Reg. Arp. nr. 146.

¹⁵ A privilégizálásnak, majd nemesítésnek *egyik eleme* volt annak a közsabadságot biztosító perpetua, absoluta, aurea libertasnak a megadása, amely a szolgafelszabadításoknak a *lényege* s egyedüli *tartalma*. A XII. században keletkezett felszabadító—privilégizáló oklevelekhez hasonló formula még 1243-ban is: Á. U. O. VII. 132. IV. Béla nemesíti a királyné aranyművését és atyafiságát „...ab omni iugo debiti siue seruicy, quo sua generacio, uidelicet uilla Bedegey... tenentur, penitus eximentes sic pure et perpetue statuimus libertati, ut tam ipsi, quam ipsorum heredes... ubicunque voluerint, manendi, siue seruiendi liberam et absque alicuius condicionis nexu habeant facultatem: aula vero nostre celsitudinis Regie pateat eis, tanquam alij aulicis nobilibus Regni nostri. Statuente, ut ijdem de cetero inter nobiles Regni nostri honorifice computentur.” Vö. 1162. Burg. O. I. 24. — A nemesítésnél a közsabadság adása *is* igen sok oklevélben szerepel, pl. a 3. sz. jegyzetben idézettek mellett: 1224/1271. H. O. VIII. 141. „aurea et mera condonavimus libertate”, 1259. H. O. VI. 98. „aurea perfrui libertate...” H. O. VI. 249. „aurea dotare tenetur libertate...”, 1297. Á. U. O. X. 259. „mera libertate duximus transfrendos”, stb. — A szolgafelszabadító formulákban pl. Regestrum Varadinense, curis et laboribus *I. Kaeácsonyi* et *S. Borovszky* edit. Bp. 1903. röv. V. R. nr. 373. „in absolutam libertatem”. 1229. Burg. O. I. 118. „perpetuam libertatem”. 1259. H. O. V. 31. „perpetua, pura et absoluta libertate gratulari permiserunt”, 1270. H. O. VIII. 137. „manumisit absolute perpetue donando libertati”, 1277. CD. V/2. 417. „aurea gaudebunt libertate...”, 1296. Á. U. O. XII. 595. „aureque libertati condonando...” stb.

badság csak része volt, mégpedig olyan része, amely közös volt közsabad, ignobilis elemekével, tehát akár saját szabad parasztjaiséval is. Ennyiben a királyi serviens, illetve XIII. századi „*új nemes*” nevében a *liber* előfordulása csak *részgazságot* tükrözött.

A királyi servienseknek a liberek közül való kiemelkedésével együtt változott meg a közsabadok vagyoniilag, s már jogilag is alattuk álló rétegének helyzete. A király számára jelentőségük egyre csökkent. Számtotevő szolganép hiányában tömegük elparasztosodott. Így, ha még többen együttesen küldtek is katonákat a király hadába, harcos minőségük akkor sem lehetett a kor követelményeinek megfelelő. A királyi serviensek kiválásával a közsabadok sorai közül éppen a király számára katonai szempontból értékes elem távozott.

A szegényedő közsabad hadrafoghatóságának csökkenésével, más oldalról pedig a szolgastátuson belüli gazdasági emelkedéssel párhuzamosan a Kálmán korában eredetileg hadfenntartás céljából szedett adó, a szabadok dénárja is elveszthette régi szerepét. A XIII. századra már tömegesen terjedt ki ez az adó különféle szolgáló rétegekre is: az önálló gazdasággal rendelkező földesúri népek *jogállástól független*, általános adójává alakult. A hadviselésből kikopott közsabadok okozta hiány pótlására valószínűleg már korábban, az okleveles anyag szerint a XIII. század elejétől új adót vetettek ki a nem katonáskodó, de adófizetésre képes lakosságra. Ez *collecta*, vagy *exactio* néven szerepel a XIII. században, s pénzben és élelmiszerben fizették.¹⁶

A közsabadok világában bonyolult, átmeneti helyzet figyelhető meg a XIII. század folyamán. Az a tény, hogy a vagyonosok kiváltak közülük, soraikat pedig nagyobb arányban csak a közsabadságra felszabadított szolgálk, vagy a hospesek gyarapították, társadalmilag magát a közsabadságot vontak korlátok közé. A hospesek és felszabadítottak ugyanis földtulajdonnal nem rendelkeztek. Mindenképpen valamelyik uraság földjén kellett tehát megtelepedniük. A régi közsabadokra is ez az út várt, bár nem jelentette feltétlenül és azonnal paraszti sorba jutásukat.

A forrásokban a XIII. században, különösen az első felében még szerepelnek önálló, kisebb-nagyobb földdel rendelkező közsabadok. Ők szerencsés esetben feljebb is emelkedhettek. Feltűnnek mint földeladók, földvásárlók, végrendelkezők, vagy éppen földjük védelmében pereskedők. 1228-ban pl. egy kis közösség vásárolt a sajátja mellé 10 hold földet, 2 szőlőt és két bárd használatára elegendő erdőt. Ez utóbbi az egész közösségé (tota villa) lett, a többi pedig a közösség 4 megnevezett tagjéé. Mindezért 12 márkát voltak képesek fizetni. Az olyan liber mögött is saját földvagyon állhatott, aki közsabadságát *defensor* nélkül, önmaga volt képes megvédeni a király által delegált bíró előtt.¹⁷

Másokat már függésben látunk. Az ilyenek státus-per esetén függőségük ellenére is teljesen szabad (omnino liber) voltak hangsúlyozzák. Máskor a köz-

¹⁶ *Eckhart Ferenc*: A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig. Arad, 1908. 14—30. és 33—73. Noha az *exacatio* és a *collecta* többféle királyi jövedelmet foglalt magába, ezek között fontos szerepe volt a hadjáratok alkalmával szedett pénznek és élelemnek.

¹⁷ 1228. H. O. V. 12. Ezek a „populi ville” később mint „parochiani” tűntek fel, elhatárolatlan földjük volt a tihanyi apátság népeivel. Ivadékaik lehettek azok a dörgicsei nemesek, akik föld miatt perben álltak a tihanyi apáttal. Ld. Ph. Rt. X. 285—286. — 1234. V. R. nr. 380. Nóg-rádi várnepek és várjobbágyok „requisierunt terram cuiusdam liberi hominis de nomine Peth, quae est ad quatuor aratra — s a vádlók — memoratam terram nominato Peth pro terra sua resignauerunt” — V. R. nr. 189. Szintén közsabadok lehettek azok a földtulajdonosok, akiknek rokonai birtokperben azt állították (nr. 193, 194): „se esse de genere equestri, scilicet militum regis”. Ld. még: uo. nr. 165, 224, 334, 340, 342, 368. — 1234. Dl. 67 677. Hasonló birtokos közsabadok

szabad veszélybe jutásának olyan esetét figyelhetjük meg, amikor ezt ő azonnal nem is érezte. 1236-ban Vas megyei hódászok pereltek az országbíró előtt két embert, hogy közülük valók. Státusukat az alperesek sikerrel védték meg azzal az érveléssel, hogy apjuk liber volt, s anyjukkal máshonnan jöttek a hódászok közé. Örök szabadságukat (perpetua libertas) az országbíró megerősítette.¹⁸

A tatárjárás csak siettette a földtulajdonnal rendelkező liberek helyzetének végleges átalakulását. Egyesek, főleg ott, ahol vagyonos rokonságuk nem töredezett szét, ennek segítségével is megkapaszkodhattak a királyi serviensek közt. Mások azonban gyors ütemben kényszerültek (akár tulajdonukkal együtt is) valamely uraság védelmébe, azaz függésébe. Hiába volt meg ugyanis a földjük, ha munkabíró családtagjaik elpusztultak, szolgálk — ha voltak — megfutottak, s munkaeszköz nélkül maradtak. Nemes ember is kénytelen volt a tatárjárás után 16 évvel tulajdonjogát a királlyal elismertetni. A tatárjárás óta ugyanis az oklevél keltéig (1257) olyan nyomorúság és szegénység sújtotta, hogy 6 ekényi földjén képtelen volt megmaradni. Ugyancsak a szegénység, sőt az éhínség készítetett arra egyeseket, hogy földjüket eladják, vagy ezzel együtt keressenek a hatalmasoknál megélhetést. Úgy látszik, az inség miatt elidegenített földeket később igyekeztek visszaperelni. A királyi hatalom azonban nem a megszorultak, hanem a vevők javára döntött. 1255-ben és 1258-ban ugyanis ismételtén kimondotta, hogy az éhínség idején elidegenített birtokokat nem szabad visszavenni.¹⁹

A tatárjárás után találkozunk közsabadokkal olyan körülmények közt is, amikor földjükkel együtt éppen az egyházhoz állnak, közsabadságukról lemondanak, s vállalják az egyház szabadjainak viszonylagos libertását és kötöttségét. Pl. a veszprémi káptalan „rég, valódi jobbágyai közé” álltak örsi szabadok (libere conditionis homines), szabad földjükkel együtt (cum terra eorum libera) vagy Dezső szintén kustáni szabad földjével. Máskor vagyonuk elvesztése miatt az úri földön való megtelepedés volt a cél, vagy úri földadomány nyerésének reményében vállaltak szolgálatot. Földek, szőlők cseréltek gazdát, hogy a földtől megfosztott közsabad szülőhelyét is elhagyva, nemcsak más úrnál, de más vidéken is keresse megélhetését.²⁰ Csakhogy az úri földön való elhelyezkedésük, ottani tevékenységük ismét sok árnyalatot mutat.

lehetek az elhalt bögöri Coma rokonai. A rájuk szállt földet összesen 2 márkáért adták el „viginti et tria iugera terre arabilis et fundum curie in una (!) iugere et siluam”. Vö. *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp. 1963. 290. — Hasonlók: 1226. Burg. O. I. 116; 1233. Á. U. O. VI. 532, 1234. uo. 345: „...et ibi est commetanea terre Salan, ubi sunt homines liberi”.

¹⁸ 1213. és 1225. V. R. nr. 32. és 348. „Castrenses... impetierunt quosdam ioubagiones Nicos... Illi autem dixerunt, se esse liberos omnino”; A libertinussággal vádoltak „...illi autem responderunt, se omnino esse liberos et adduxerunt assertorem libertatis ipsorum et defensorem, nomine Stephanum filium Johannis cuiusdam hospitis.” — 1236. II. O. VIII. 32. A vádlottak a hódászokat „publice convicissent et comprobassent idoneo testimonio se patre ipsorum libero defuncto, aliunde cum matre eorum ad Hodacenses devenisse, nec se in aliquibus eorum generi pertinere... quod perpetua iugi quiete frui debeant libertate”. Hasonló V. R. nr. 220; liberi homines állították „se habere terram communem cum castrensibus a prima occupatione sui generis”.

¹⁹ 1257. Á. U. O. II. 282. „...in qua a tempore Tartarorum propter inopiam et paupertatem, que ipsos oppresserat, residenciam facere non potuerant”. Hasonló panaszok későbbben is, pl. 1276. II. O. VI. 215. „quod ipsi atenuati paupertatis gravaminibus et iacturis non habentes aliunde spem respirandi” földjét, amely egy servus árának (3 marka) felelt meg, eladta. — IV. Béla intézkedései: 1255. MES I. 421. „ut possessiones alienate famis tempore nequeant revocari”, hasonló: 1258. Á. U. O. II. 306.

²⁰ 1245. Veszpr. Kápt. m. lt. Felsőörs 3. OL. fkg. U. 34. 2. doboz. „quidam libere conditionis homines de villa Wrs pousa scilicet et — Pantus filius Petri coram nobis constituti proposuerunt viva voce [quod coacti] aliqua necessitate optulissent se simul cum terra eorum libera in Wrs

A század első felében a főleg magánföldesúri birtokon feltűnő liberek sok esetben mint serviensek, jobbagiok, vagy hospesek védték közszabad státusukat. *Defensoruk* legtöbbször földesuruk volt. De függő helyzetük ellenére is teljesjogú szabadként vettek részt a bírósági eljárásokon. Ezt olyan esetek bizonyítják, amikor függésben levő liber közszabadságát nem földesura védte, hanem másik úr függésében levő, liber statusú rokona. A függő viszonyban levő liberek (nemcsak a serviensek, hanem a jobbagiók is!) akkor még többségükben *nem* parasztok voltak. A Váradi Regestrum adatai szerint igen sok jobbagonak *dominus* címe volt. A jobbagio a világi birtokon is kiemelt helyzetű szolgáltató jelölése volt. A liber, mint serviens katonái, a jobbagio pedig birtokkezelő szolgálatot látott el. A jobbagio — földet is művelve — valamely közbülső helyet foglalhatott el a paraszt és az officiális között. Még a század végén is hasonló tisztséget tölthetett be pl. Óvári Konrád egyik jobbagiója, akinek egyúttal comes címe is volt. Fontos körülmény, hogy a liberek úrhoz állása ideiglenes is lehetett, amint életkörülményeik kívánták.²¹

A függésbe került libereknek, mint servienseknek és jobbagióknak lehetett örökölt vagy szerzett vagyonuk is. 1230-ban pl. Osl comes serviense a maga örökölt földjét ura csornai monostorának adta, mivel nem volt örököse. 1250-ben „liberi homines” kaptak 10 ekealja földet Szoboszló fia Pétertől, mint akinek régtől, s különösen a tatárjáráskor híven szolgáltak. Máskor szabályos szerződés szabta meg, hogy földet kapnak hadi szolgálatért, de ha ezt nem teljesítik, a földet is elvesztik.²²

existenti” a veszprémi káptalan régi és valódi jobbágyai közé állnak. — 1243. CD IX/7. 659. Dezső átadja birtokát a veszprémi káptalannak az élete végéig való használatot kikötve. Még 4 márkát is kapott „vt exinde suam paupertatem possit releuare”. — 1250. A nagymihályi és sztárai gr. Sztáray család oklevéltára. Szerk.: *Nagy Gyula*. I—II. Bp. 1887—89. röv. Sztáray I. 8. „homines libere conditionis” szolgálataikért magánúrtól kaptak földet. — 1287. Reg. Arp. nr. 3440. IV. László tanúsítja: „Janus de Rodoan inter piscatores nostros diurnam facisset residentiam, tamen libere conditionis esset et nunquam fuisset de numero dictorum piscatorum... dantes eadem... facultatem ubicunque voluerit commorandi”. — 1279. MES. II. 118. Wasard fia Péntek, „vineam suam paruulam, quam a libero homine emptam” elcseréli. — 1294. uo. II. 350. I. Az esztergomi káptalan egy földet ad át átmeneti mentességgel, majd terragium fizetése ellenében, „Nicolao filii Martini aduenticio in Strigonium de villa aranyas, de partibus montis Matra, et obhoc aranyas uulgariter appellantur”.

²¹ A liber mint magánúri jobbagio, hospes, serviens státusperében védője a földesura: pl. V. R. nr. 274, 285, 355. A nr. 133-ban Pou fia Péter a latorsággal vádolt 7 jobbagiója ügyét egyenesen a király elé viszi „quod differet causam illam ad festum Sancti Regis ad regem”, — liber státusának védője a szintén függésben levő rokon, vagy convillanus: pl. uo. nr. 74, 31, 348. — A jobbagiok kiemelt helyzetére, dominus jelzőjére: uo. nr. 10, 11, 14, 42, 82, 152. — A XIII. sz. végén magánúri jobbagio mint comes: 1280. A. U. O. XII. 316. „Golomb jobbagio”, *ugyanő*: H. O. VII. 240 „Golomb comes”. — Az úrhoz való kapcsolat ideiglenességére pl.: V. R. nr. 37. „...dicens, quod cum Georgius prius iobagio ipsius fuerat, 12 marcas pro causa eius, scilicet Georgii expedierit”. A jobagio új ura, Ypolitus adott kártérítést. — Uo. nr. 265 „...quem equum praedictus Benedictus (a tolvajssággal vádolt) dixit ab eodem comite pro servitio suo possedisse”.

²² Magánúri serviens jobbagio vagyonságára pl. 1230. Burg. O. I. 124, V. R. nr. 15 magánúri jobbagonak és nr. 60 hospesnek servusa, nr. 75 és 242 jobagio pénze, A. U. O. XII. 316 szólóje. — Hogy a más úr földjére települt liber számára bizonyos szolgálatok megkövetelése szokatlan, sőt jogtalannak tűnt, érdekes példa: 1240. Üchtritz-Amadé lt. Bős, Ld. 1. F. 1. N. 15. OL fkgy. U. 38. „populi in villa Kova circa Wag sita residentes contra tres (nobiles?) de genere Koppan... Bele regi conquesti extitissent, ut ydem ipsos ex libera progenie ortos ad servicia facienda invitarent”, de kitűnt, hogy a nemeseknek „tamquam dominis eorum” valóban tartoztak szolgálattal. — 1250. k. Sztáray I. 8. Szoboszló fia, Péter 10 ekealja földet adományozott szabad embereknek, akik „a primevo etatis sue tempore” neki szolgálatokat tettek már a tatárjárás idején is. — 1254. MES. I. 418. Egyed sági nemes 63 hold földet adott egy rokonságnak „sub tali conventionione, quod quandocunque exercitus regis immineret, ipsi in personam cum praetacto Egidio ad

A XIII. század második felében a világi birtok gyors előretörésével együtt rohamosan nőtt azoknak a libereknek a száma, akik úri földön *paraszti* tevékenységet folytattak. A liberek tömegét ekkor már ilyenek alkották. A nemesi osztály kialakulásával ők végleg ignobilisek lettek. Az ignobilitas nemcsak a földesúri birtokon élő közsabadokat fogta át, hanem mindazokat, akik a nemesi osztályon kívül álltak, azaz a servus státusukat is, elfedve az ignobilisek közt még fennálló jogi különbségeket. A servus státusúak jelentős része gazdaságilag a földesúri birtokra települt liber szintjére emelkedett. Ezzel gazdasági és társadalmi szempontból megtörtént a liberek és servusok jobbágyparaszti szolgáltató osztállyá alakulása, amely a nemességgel *ignobilisként* élesen szembenállt. A század végén már törvénybe iktatott nemesi követelés volt, hogy a bárók és megyésispánok ne tartassanak helyettesükként ignobilist, főként a megyében ne, azaz nobilis ügyében ignobilis ne járhasson el.²³

A közsabadság véglegesen az ignobilitas gyűrűjébe zárva, a parasztság világába szorult vissza. A nagy választóvonal ettől kezdve nem a liber és a servus, hanem a nobilis és ignobilis között húzódott a középkori ember szemében is.

A paraszti osztály formálódásának viszonylagos lezáratlanságát, belső, jogi egységének hiányát mutatja mégis az az érdekes körülmény, hogy az ignobilitason belül még mindig fontosságot tulajdonítottak a liber és servus szembeállításának is.

A már említett, 1276-ban keletkezett szenttéavatási jegyzőkönyvben a „szabad és nemes” (liber et nobilis) tanúk mellett a vallomást tevők többsége egyszerűen „liber”-nek jelölte státusát, Margit cselédapácáján kívül szolgarendű egyáltalán nem is tanúskodott. A liber minőség a tanúk többségénél a közsabadság volt. Csupán egy tanú jegyezte meg, hogy szabad, de a királynéi szakácsok nemzetségéből, vagyis nem közsabad. Vagyoni helyzetüket tekintve volt közöttük gazdag, szegény vagy kifosztott. Eme liberek között egyáltalán nem tettek különbséget aszerint, hogy az illető önálló birtokos-e, vagy más úr földjén él. Hogy az itt szereplő libereknek legalább egy része földesúri paraszt volt, vallomásukból derül ki. Néha megjegyezték, melyik úr falujában élnek, vagy akkor van elegendő élelmük, ha jól dolgoznak. Tanúskodásuk értékét mindez nem befolyásolta, hanem azonos értékű volt, akár gazdag budai polgár volt a liber, akár önálló kistulajdonosról, vagy más úr földjén élő parasztról volt szó.²⁴

officium exercitus properare omni tempore essent astricti”. Ha ezt később megtagadják, a „iure hereditario” adott föld visszaháramlik Egyedre vagy örököseire. — 1284. Sztáray I. 32. Ernye bán Borsod megyében ad birtokot a Vas megyéből származó serviensének.

²³ Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von F. Zimmermann, C. Werner. I—IV. Hermannstadt 1892—1937. röv. Urk. Sieb. I. 173—174. 1290—1. évi decr. 3. és 4. §

²⁴ Mon. Vespr. I. 346 „ego sum liber, tamen sum de genere coquorum regine — eram dives sed spoliaverunt me”, 291—295 „liber — dictus dives, secundum consuetudinem huius terre”, servitialis és rokona „liber — stas dives”, 306 „libera — pauper”, 309 „libera — nimis sum pauper, quia sum sine filio”, 312 „libera — nec nimis dives, nec nimis pauper”, 313 „liber — dives eram, sed depradatus sum a predonibus”, 314 „liber — pauper”, 315—317 „libera — férje pedig — dives homo, sicut burgensis”, 318 „liber — pauper”, 329 „non sum servus — non sum dives” felesége „libera et nobilis”. 331 „libera — nec dives, nec pauper”, 333 „libera — dives eram, sed modo sum pauper”, 337 „libera — multa amisimus, sed adhuc satis habemus”, 339 „liber — quando bene laboro, satis habeo”, 340 „liber — satis habeo”, 341 „liber — pauper, contentus tamen sum de iis, que habeo”, 349 „liber — pauper”, 353 „libera — pauper sum”, 356 „liber — non sum multum dives, sed habeo unde vivere possum”, 357 „libera — non est dives, sed habemus victum nostrum”, 358 és 361 „libera — pauper”, 364 „liber — apud domum meam satis habeo pro me”, 367 „liber — pauper, quia depradatus sum”, 372 és 378 „libera — pauper”, 374 „libera — satis habeo pro me”, 381 „liber — non sum dives”, 383 „liber — sum dives”.

Mindez arra enged következtetni, hogy a közsabadságnak még mindig volt jelentősége, de már *csak* a szolgáltató osztályon belül.

A közsabadságnak azonban nemcsak az ignobilisszé lett paraszti liber réteg tulajdonított fontosságot, hanem ismerte ezt a nemesség a maga földesúri gyakorlatában is. Gazdálkodásuk, és éppen a kisebbeké, ekkor még mindig átalakulóban volt. Birtokaikon ti. a servus-munkát még nem szorította teljesen háttérbe a kötött szabadságra emelt, proprius-függésű, szolga-állapotú nép és a telepítésekkel a szabad státusú parasztság. Az ilyenek mellett még mindig voltak olyan servusaik, akik semmiféle viszonylagos libertast nem élveztek, s személyükkel uruk teljes mértékben rendelkezett.

A földesurak nemcsak a XIII. század végén, hanem még a XIV. század folyamán is adták-vették, felosztották servusaikat és ancilláikat, vagy alkalmanként felszabadították őket. A felszabadítási formula nem változott, frazeológiájában is az első, XII. századi úri felszabadító oklevelekét követte. A libertas minősége a közsabadság (aurea, perpetua libertas) volt. Néha megtoldták a *restitutio natalium* záradékával is, hogy ti. a felszabadított olyan szabad legyen, mint aki szabad születésű, ingenuus szülőktől ered. Eme szabadság tartalma pedig szintén a régi, hogy ott telepszik meg, ahol akar, vagy annál az úrnál szolgálhat szabadon, ahol akar.²⁵ A felszabadítási aktus előtt még a XIV. században is „proprius seu servus”-ok voltak, a „szolgaság szolgálatához kötve” (in servitia servitutis astricti). Ha az urak vagyonukon osztoztak, szolgáltaikat is elosztották, s még a század közepén is megkülönböztették, ha szolgáltató népük valamelyik családjában az egyik fél servus volt, a másik liber. Az ilyen házasságból származó gyermekeknek uraik kérésre, vagy pénzért megadták az „arany szabadságot” és megengedték, hogy „a korábbi szolgaság szégyenfoltja eltöröltessék”. A XIV. században keletkezett formuláskönyv anyaga szintén foglalkozik a szabad és szolga közötti házasság egyik esetével. Mintát közöl ti., miként kell házasság felek tévedésen, vagy tévesztésen alapuló kötelékét (thorus erroris) felbontani, ha utólag tudódik ki, hogy az egyik fél szolga státusú.²⁶

Mindezek a társadalom szerkezetéből eltűnő jelenségek még hosszú ideig fenntartották — különösen a tudatvilágban — a liber statusnak a szolgálta állapot-hoz viszonyított értékét, jóllehet országos viszonylatban egyre jelentéktelenebb lett. A szolgáltató osztály körébe szorult közsabadság tartalma olyan ütemben üresedett ki, amilyen mértékben a különféle mentesség-értelmű libertasok jelentőséget nyertek és tömegessé váltak a társadalmi struktúrában.

²⁵ 1282. Á. U. O. IV. 244 „quemdam seruum suum empticum... perpetue donaverit et restituerit libertati” — 1284. Uo. IV. 271 „...nullius obnoxietatis necessitudine pertinentem, sed native et perpetue libertatis ac ingenuitatis priuilegio fruenterur”. Hasonló uo. 288, 305, 330. — 1284. H. O. VI. 301 „manumisisse titulo perpetuo libertatis... vbicunque et apud quoscunque uellent liberam et securam, tamquam ab ingenuis parentibus procreate haberent commorandi facultatem”.

²⁶ 1304. Pókateli Kondé cs. lt.-a Szlovák Közp. Áll. Lt. OL fkgy. U. 55. Márton „quandam ancillam suam Margaretham vocatam et filium eius Pactazo vocatum [qui] ...se eidem Martino in servitia servitutis astrictos esse retulerunt” eladta 5 márkáért. Ugyanakkor a szolgálta felszabadítása az 1300-as évektől tömegesnek mondható. Pl. MES II. 540, 552, 554, 563, 564, 566, 584, 618, 702, 788 stb. — A felszabadítások formulája viszont 200 év alatt nem változott. Pl. 1325. Zalai I. 185 „...in aliis servis et ancillis eorundem similiter equalem divisionem fecisse”, egy ancilla aurea libertast kapott. költözési joggal. — 1333. MES. III. 232 „perpetuam libertatem” adnak szavatosággal. 1338. Tört. Tár. 1911. 140 „Nicolauum... proprium seu seruum... perpetuae tradidit libertati”, — 1346. DL. 41 019 „quandam mulierem... tamen per liberum patrem... generatam... et Nicolaum filium suum... manumittendo auree libertati condonassent... nulla ex pristina servitutis et condicio nis macula... remanente” szabad költözési joggal. — A formuláskönyv i. v. részlete: Formulae solennes styli... ed. M. G. Kovachich, Pesthimi. 1799. 86—88.

2. A nemesi és a paraszti szabadság közös eleme: az aurea libertas

Az eddigiekben a „liber” jelentésének egyre többrétűvé válásáról volt szó.

A kifejezés a hazai feudális fejlődés kezdetén tűnt fel a magyarországi latin-ságban, amikor még az ember és ember között a leglényegesebb különbséget nem annyira vagyoni helyzetében, hanem szabad vagy szolga mivoltában látták. Ennek megfelelően a szolgától világosan megkülönböztetett, egyértelmű elnevezésként használták a *libert* István király törvényei. A feudális osztályviszonyok előrehaladásának következtében azután a liber kifejezés sokértelművé fejlődött, és különféle társadalmi helyzetű kategóriákra alkalmazták: mind a közszabadosok, mind a kötött liberek nagyon is eltérő vagyoni helyzetű csoportjaira, amelyek ellentétes társadalmi osztályokhoz tartoztak. Ezért tartalma a XII. századtól annyira bővült, hogy a „liber” már nem mindig jelölte pontosan és nem mindig fejezte ki jól a társadalmi helyzetet.

A különféle liberek egymástól való megkülönböztetésére az esetek egy részében olyan szókapcsolatokat alkalmaztak, amelyeknek a liber csak egyik eleme volt (pl. liber sed legatarius, liber et jobbagio, — et hospes, — et serviens regis, — et nobilis). De szükséges volt alkalmanként a liber minőségére, illetve eredetére is utalni (pl. omnino liber, amelynek ellentéte, ha nem minden szempontból liber, ingenuus liber, amelynek ellentéte a servusból lett liber).²⁷

A liber terminusszal jelöltek széles skálájú differenciálódásával együtt változott a *libertas* kifejezés jelentése is. A liber és libertas István korában kimutatható egysége felbomlott. A különféle helyzetű, kötött népek differenciálódása, kedvezményezett elemeknek közülük való kiemelkedése és régebbi közszabadosoknak liber nevük megtartása mellett való közjük süllyedése következtében megjelent a közsabadságtól eltérő *viszonylagos libertas* fogalma. Ez azután csak egy adott, vagy korábbi állapothoz viszonyított „szabadságot”, mentességet, kedvezményt kezdett jelenteni. Ez magyarázza a források olyan fordulatait, hogy kedvezőbb helyzetű, de szolga státusú népek „libertasuk szerint szolgáltak”.²⁸

A libertas jelentése tehát szintén többrétű és sokértelmű lett, sokértelműsége miatt pedig ingadozó. A következőkben azzal foglalkozunk, mi lett magával a terminológiai fejlődés kiindulópontjául szolgált közsabadsággal, hogyan változott a tartalma, melyik őrizte meg a kialakult sokféle libertas közül, továbbá mi volt a viszonya ennek a közsabadságnak a feudális társadalom két alapvető osztályának, a nemességnek és a parasztságnak a „libertas”-ához.

A közsabadságot a források Kálmán korától kezdve különféle szókapcsolatok alkalmazásával különböztették meg az egyéb libertas-októl: plena, perpetua, absoluta és *mellettük* a XIII. század elejétől *aurea libertas*-nak nevezték. Az *aurea* jelző legfőként Magyarországon volt használatos. Ezért a következőkben a közsabadság kifejezésére a többi rokonértelmű jelzőt elhagyva, az *arany szabadságot* használjuk. Az így jelzősített libertas igen különböző társadalmi kategóriák szabadságának azonos elemét, közös alkotó részét fejezte ki. Az aurea libertast ezért a szabadság *alapegységének* tekinthetjük, amely még a XIII. század elején is

²⁷ V. R. nr. 166. „liberi quidem essent, sed legatarii”. Az egyéb liber szókapcsolatokra ld. a 13., 14. és 21. sz. jegyzeteket, a libertas minőségére ld. a 18. és 25. sz. jegyzeteket. Nem véletlen, hogy az ingenuitast különösen a XIII. század végétől hangsúlyozzák, vagyis akkor, amikor a földesúri szolgáltató liber és servus között a gazdasági különbségek erősen oldódtak.

²⁸ Pl. 1227. MES. I. 265. — Már 1164-ben szó van a libertinusok „libertasaról”, ti. megválaszthatták, hogy a végrendelkező úr melyik testvérénél szolgálnak: Levéltár Közlemények. 1924. 157.

— egyéb lényeges különbségekre való tekintet nélkül — ősi maradványként közös nevezőre hozhatta és átfoghatta bizonyos tekintetben a vele élőket, a közsabadságot nyert felszabadítottaktól a királyi serviensekig. Az aurea libertas önmagában nem fejezte ki élvezőjének osztályhelyzetét, vagyoni állapotát, függését vagy önálló egzisztenciáját. Inkább azt mondhatnánk, mindezek a tényezők határozták meg, hogy a teljes libertásra jogosultakból ki, mennyit volt képes megvalósítani és élvezni az aurea libertas tartalmából, a benne foglalt jogokból. E jogok összességének élvezetére nyilván nem minden jogosultnak volt módja.

Kellett viszont lennie e jogok olyan alapvető minimumának, amely nélkül az aurea libertas már értelmét veszítette. Ebben a tekintetben az arany szabadság nagyon pontosan fejezi ki a lényegbe vágó, elhatároló jegyet. Ezt éppen a felszabadító formulák mutatják, hogy ti. a közsabadságra felszabadított ott telepedhetett meg, ahol akart, vagyis élhetett a helyváltoztatás lehetőségével. Ez a jog a közsabadságnak csak az előbb említett, alapvető minimuma, nélküle lehetetlen „aurea libertas”-ról beszélni. Ez azt jelentette, hogy megszerzője semmilyen tekintetben nem maradt úri tulajdonban, vagy szoros személyi függésben, azaz felszabadítása után nem hord proprius-jegyeket, hanem rendelkezhet önmagával.

A helyváltoztatás joga olyan kritérium, amely az aurea libertast, a közsabadságot élesen megkülönbözteti a proprius-jellegű függés bármilyen formájában levő népelemek korántsem aurea libertasától. Szinte magától értetődött tehát, ha az oklevelek a proprius-függésből a közsabadságra emelt elemek felszabadítása alkalmával az éppen elnyert aurea libertasnak azt az ismertető jegyét emelték ki, amely ezt az új szabadságot a legjellegzetesebben elhatárolta a korábbi kötöttség állapotától. Ez a határ az úr személyének és területének elhagyási joga volt, amelyet történetírásunk *szabad költözési jog* néven ismer. Akin ez nem volt meg, az nélkülözötte az arany szabadsághoz tartozó jogok minimumát, alatta maradt ezen libertas alsó határának, még akkor is, ha egyébként nem nevezhető szegénynek, vagy alantas szolgálatot teljesítőnek. A XIII. században ezért szerepelhetett eme libertas adása is a nemesítéseknél.

Az előadottakból az is következik, hogy korántsem minden libert illetett meg az aurea libertas és ezen belül az ún. szabad költözés joga. Erre csak a közsabadosok voltak jogosultak. Közsabados mivolt és az aurea libertas kölcsönösen feltételezték egymást.

Nélkülözték tehát a teljes szabadságot és ennek minimumát: a szabad költözést, a libernek nevezettek közül a csak feltételes liberséget nyert elemek, és azok is, akik a függés olyan formájába kerültek, hogy ezzel véglegesen fel kellett adniuk a szabad költözés, pontosabban az úr személyének, illetve területének elhagyási jogát. Az előbbieket még nem nyerték el, az utóbbiak pedig elvesztették a közsabados minőséget és a vele járó aurea libertast. Személyükre az úr tulajdonosi hatalma oly mértékben kiterjedt, hogy alkalmanként el is adományozta őket.²⁹

²⁹ Világi urak is, de főként királyok adományoztak libereket, sőt vitézeket egyházaknak. Pl.: 1091. Századok, 1906. 405—406; 1138. Magyar Nyelv, 1936. 54; 1152—53. Ph. Rt. I. 601 és 602. — Nem tekinthetők az aurea libertas élvezőinek a jelentős számú „király szabadjai” és „egyház szabadjai” sem. Természetesen őket az aurea libertas minimumának a hiányában sem lehet servilis státusúnak nyilvánítani. Körükben más, új libertas fogalom volt érvényes. Jól érzékelteti ezt IV. Béla egyik oklevele. 1239. A. U. O. VII. 67—69: Csertőt és rokonait kivette a szekszárdi apátság lovas hírnökei közül és az apátság jobbágiai közé helyezte át, kijelentve: „non in *meram libertatem* ipsum et cognatos suos transtuleramus, sed in *liberos iobagiones Ecclesie*”. — A várjobbágyok státusára ld. a 8. sz. jegyzetet.

Világos azonban, hogy a költözési jog, mint minimum, nem tehetette ki az aurea libertashoz tartozó jogok összességét. A XIII. században a királyi szerviensek kiválása után is volt még a libereknek egyre csökkenő számú, olyan csoportja, amely kisebb-nagyobb föld tulajdonosa volt. Az ilyenek részére mit sem jelenthetett a szabad költözés lehetősége. Ebből következik, hogy az aurea libertas tartalma ennél sokkal több lehetett. Mivel ez az „átlagszabadság” az iratlan szokásjogban élt, tartalmát ma már pontosan körülírni lehetetlen.

Bizonyos, hogy a közsabadság tartalma is olyan változáson ment át, mint alanyainak, a közsabadoknak a társadalmi helyzete és összetétele. Az aurea libertas nyilván többet jelentett addig, amíg a közsabadok közé tartoztak a vagyonosok (királyi serviensek) is, mint az utóbbiak kiválása után. Az arany szabadság néhány vonására az alábbiakból következtethetünk.

Úgy látszik, hogy a közsabadok helyzetüktől függetlenül részt vehettek az ország és szűkebb pátriájuk „közéletében”. Ez a részvétel a XI. században még igen széleskörűnek gondolható el. Résztvevői voltak olyan országos gyűlésnek, ahol őket érintő ügyekről is szó volt. Az I. László kori zsinati határozatok meghozatalának is tanúi voltak. A XII. századtól ilyen tevékenységükről nem hallani. Feltehetően részesei lehettek azonban a *királyi* megye „közéletének”. A Várad Regestrum tanúsága szerint a „conprovinciales” közé tartoztak. Mint ilyenek felemelhettek szavukat a királyi kiküldöttek előtt. Találkozunk ilyen alkalmakkor független és függésben élő liberekkel, hospesekkel, jobbagoikkal egyaránt. Az önálló birtokos közsabadok közül kerülhettek ki billogosok, poroszlók is. 1217-ben találkozunk pl. ilyenekkel, aki többször töltött be poroszlói tisztet, máskor ugyanő a „conprovinciales”-szel védte meg örökölt földjét a várnépekkel szemben. Sőt a liberek intézhették ügyeiket rangjuknak megfelelően összeállított választott bírósággal, arbiterekkel, probi viri-vel.³⁰ Az aurea libertas természetes velejárója volt a törvényes házasság (thorus legitimus), ennek minden kellékével, hacsak az egyik fél nem volt servilis státusú. Anyagi helyzetüktől függően adhattak ilyenkor ingatlanban vagy ingóságban nászajándékot, illetve hozományt. Öröklési jogukat senki nem vitatta. De szerepet játszhattak a tanúsításoknál, a határjárások alkalmával összehívtak között is. A consuetudo akkor is érvényesülhetett körükben, ha minden földtulajdon nélkül, más földjén élő liberek lettek. Természetesen ilyenkor az új helyzet adta körülmények erősen szűkítették ezen jogok, illetve szokások gyakorlatát.³¹

³⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum...* ed. E. Szentpétery. Bp. 1937–38. I. 359. — *Závodszky*: i. m. 157. — „Közéleti” tevékenységükre a XIII. századi királyi megyében: V. R. nr. 235, 263, 286, 292, 295–298, 329, 334, 332, a „conprovinciales” között független és függésben levő közsabadok (jobbagoik, hospesek), de más státusúak is voltak. — Uo. nr. 317 várnépekkel szemben tulajdonjogot „testimonio conprovincialium probaverunt”, nr. 274-ben a vádlott poroszló volt. — Arbiterek, ezek között hospes, villicus, s egyéb közelebről meg nem jelölt státusú egyén: uo. nr. 60, 105, 106, 354. — Per intézése „consilio arbitrorum... et aliorum conprovincialium” uo. nr. 385.

³¹ A házasságjogra pl.: V. R. nr. 66 a libera-nak servussal kötött házassága „indignum conubium” volt, de miután kitünt, hogy a servust már a házasság előtt felszabadították, elismerték „illum uxorem liberam legitime accepisse”. Mediatorek szerepére leányrablásnál uo. nr. 23, 197. Vö. *Degré Alajos*: Földesúri jogok a jobbagoik házasságkötése körül. Regnum V. 1943. 188 és kk. — Az öröklési jogot függésben levő liber számára is biztosítják, pl. *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Ed. S. L. Endlicher, Sangalli, 1849. röv. R. M. A. 1201. 399, 1231. 434. — 1230. H. O. VIII. 48 a kiküldött bírák érdeklődtek „a sacerdotibus, clericis, laicis, magnis et paruis”. I. d. még 1230 k. Burg. O. I. 133. 1232. k. H. O. VIII. 29, 1239. C. D. IV/1. 164–165.

A királyi megye conprovincialisait nemcsak ők alkották. A „közéletben” részt vettek a vagyonos közsabadokhoz hasonló anyagi és társadalmi helyzetű, de nem közsabad jogállású elemek is: a királyi és egyházi birtokok különféle módon kötött „szabadjai” és egyéb népei.

A conprovinciales-nek *megyei közönséggé* alakulásába azután döntően szolt bele a vagyonos közsabadok javára a közsabadok tömegével szemben a társadalmi helyzet, a feltételes szabadságú népekkel szemben pedig a jogállás szempontja. A királyi serviensek provinciális szervezkedéséből ugyanis az egyéb közsabadokat eltérő osztályhelyzetük és a katonáskodásból való kiszorulásuk, a kötött szabadságú elemeket pedig — még tehetős, vagyonos mivoltuk esetén is — közsabadságuk hiánya rekesztette ki. A királyi serviensekétől eltérő jogállásukat, pontosabban a különbség lényegét: az arany szabadság hiányát az 1222., 1231. és 1267. évi törvényhozás a serviens jogok ismételt kodifikálásával csak aláhúzhatta.³²

A fejlődés az igen sokféle liber-csoportot a XIII. században fokozatosan új, nagyobb átfogó kategóriákba tömörítette. A liber-csoportokat magukba olvasztó, új társadalmi kategóriák keretei jóval előbb alakulhattak ki, mintsem a liber szókapcsolatok megszűntek. A terminológia néha túlélte tartalmát, mégpedig annál nagyobb mértékben vált elavulttá, minél hamarabb helyezkedett el, illeszkedett bele a vele jelölt liber csoport az új, átfogó kategóriába. A liberek végleges és társadalmilag polarizált differenciálódása, azaz egyfelől jobbágyi függésben levőkre, másfelől nemesekre (és polgárookra) tagolódásuk csak ekkorra, és nem a XII. század elejére értéktelenítette el és formálta át lényegét érintően az arany szabadságot.

A XIII. század folyamán emlegetett liberek széles skálájából először a királyi serviens emelkedett ki. Földtulajdona, társadalmi funkciója, személy szerinti hadbavonulása már korábban megérlelte erre a helyzetét. Kiválási folyamatának elhatárolható kezdetét mégis az Aranybulla kiadását megelőző mozgalmakhoz, majd az Aranybulla közzétételéhez köthetjük, amikor jogaikat írásban rögzítették. Csakhogy ezek a jogok már nem egyszerűen az aurea libertast foglalták magukban, hanem ennek a sokszorosát, ami a rajtuk kívüli liber csoportokra már nem volt érvényes. A királyi serviensek kiválása a XIII. század második felében fejeződött be, amikor a nobilitasba olvadva, a nemesi libertas lett az osztályrészüik. A nemesi libertas részesévé lehettek mindazok, akiket a király akár alacsonyabb, akár magasabb sorból nemesített. A nemesi libertastöbbletet találón jellemzi az adat, amely szerint a nemesi státusában később megtámadtott fél oklevéllel bizonyította, hogy családja számára Kun László „*aranynál jobb*” (auro melior) *szabadságot* adott. A királyi serviens, majd nemes jogállása tehát a közsabadságra épült és azt magában foglalta. Ez magyarázhatja leginkább, hogy egy darabig mind a serviens regis, mind a nobilis kifejezés társaként élt a liber jelölés is.³³

Ugyancsak kivált a közsabadok közül a hospesek tehetősebbje. A korai hospes-kiváltságok a települések (falusi, vagy várak melletti) minőségétől függet-

³² Különösen a várjobbágyok, mint „király szabadjai” fontos tisztségeket töltöttek be a comes mellett a királyi megyében (curialis comes, maior castri, maior exercitus, centurio stb.). A serviens regis — nobilistól elütő libertasuknak hátránya a gyakorlati életben a nemesi megye kialakulásának idején mutatkozott meg, amikor régi, tekintélyt biztosító tisztségeik megszűntek, vagy jelentéktelenné váltak. Az Aranybulla és megújítása jogaikról konkrétan nem intézkedik, csupán általánosságban tesz említést libertasukról, (1222, 19. §, 1231. 27. §.)

³³ 1275/1359. Ph. Rt. II. 449. Vö. 13. és 14. sz. jegyzettel.

lenül nagy hasonlóságot mutatnak, és tartalmuk — lényege szerint — megegyezett a más úr földjére települt közsabadok libertasával. A jogok között kiemelkedő helyet foglalt el a szabad költözése. A XIII. század folyamán a piachelyeken, vagy más, fontos ipari területeken már megtelepedett, vagy telepedő hospesek azonban az átlagos hospes-kiváltságokat kiegészítve olyan új, kollektív szabadságjogokat kaptak, amelyek tartalmukban szintén messze meghaladták az átalakuló aurea libertast. Jogaik országosan nem voltak megszabva és egységesítve, mint a nemeseké. Helyileg és a település sajátos jellegét tekintve (pl. bányavárosok) sokféléknek mutatkoznak, külföldiek csoportos telepedése esetén a magukkal hozott jogot is figyelembe vették a városi libertas megállapításánál (pl. német jog). Közismert, hogy egy-egy városnak megvolt a maga jellemző, külön kollektív libertasa, noha a városi jogoknak bizonyos fő típusai különböztethetők meg aszerint, hogy a sokasodó városi települések melyik, már korábban privilegizált közösség jogait kapták meg (pl. fehérvári, budai). Sokféleségük ellenére minden városi libertasnak megkülönböztető, elkülönítő jellege volt mind a nemesek, mind a paraszti sorba süllyedt liberek, hospesek libertasával szemben. A sokféleségnek minden esetre közös alapja volt az aurea libertas, amely nélkül városi, polgári jogról beszélni nem lehetett. Ennek lényeges eleme a személyes szabadság, a letelepedési és költözési jog. A helyileg különféle fokon és módon kibővített arany szabadságon felépülő városi szabadság részesei lehettek olyan szolgarendű elemek is, akiket a király a hospesek közé és szabadságába emelt, s olyan liber, aki közójük költözött.³⁴

Az önálló kis egzisztenciák száma a XIII. század végére jelentéktelenné zsugorodhatott. Maradékaik lehettek részben a XIV. században is azon ignobilisek, akik mellett olykor nobilis feleségek tűntek fel.

A közsabad értelmű liber jelentésének köre a vele jelöltek körének zsugorodásával a XIII. század elejétől ilyen módon egyre szűkült, tartalma egységesebb lett. A XIII. század végén, és még a XIV. században is használt magánúri felszabadító formulák tanúsága szerint az átlagos aurea libertas hordozóinak zömmel azok maradhattak meg, akik valamely úrhoz álltak, vagyis „ott tartózkodtak, vagy ott szolgáltak szabadon, akiknél akartak”. Ez a magánúri formula már a XII. században feltűnt. A formula olyan liberekre volt szabva, akiknek arany szabadságát nem alapozta meg önálló egzisztencia, azaz szabadságuk nem volt gazdasági önállóság is, hanem csupán személyi függetlenséget fejezett ki. Megélhetésük a más úrhoz való beállástól, a nála vállalt szolgálattól függött.

A XIII. század közepéig az úrtól való függés természete még a birtoktalan-ként beállt közsabadoknál is többféle lehetett, s az esetek jelentős részében a más úrnál szolgálás, vagy a valamely úr földjén való tartózkodás nem volt kifejezetten paraszti jellegű. A XIII. század közepétől azonban a más úr földjén élők már tömegükben olyanok lehettek, akik apró tulajdontörredékük mellé úri földet is kényyszerültek művelni, vagy minden földvagyon híján voltak. Ilyenek lehettek a született (ingenuus) liberek és hospesek alsóbb rétege, valamint azok, akiket ilyen libertásra szabadítottak fel, vagy egyéb körülmények folytán ezt kiharcolták. Az önálló egzisztenciájú földtulajdonos, ha kicsi volt is jószága, ott maradt, ahol

³⁴ A hospesek szerepére a városi polgárság kialakulásában: *Lederer Emma*: A legrégebb magyar iparosztály kialakulása. *Századok*, 1927—28. 510 és kk. — A városi kiváltságokra: *Fügedi Erik*: Középkori magyar városprivilegiumok. Tanulmányok Budapest múltjából. 14. 1961. 17—108. — A főleg paraszti foglalkozásra utaló hospeskiváltság polgári kiváltsággá bővülését jól szemléltetik a Bars suburbiumában lakó magyar és német hospesek privilegiumai, *Győrffy*: i.m. 430. és k. — A polgári köválttság kiterjesztésére különféle szolganépekre pl.: R. M. A. 526—529.

vagyona volt. Számára az ilyen értelemben összezsugorodott arany szabadság keveset mondott. Ezért lett az aurea libertas végül is a földesúri függésbe került, vagy abban volt népek lassú összeolvadásával a XIV. században is ismert, sőt ekkor már jobban megnyirbált, átlagos „*parasztszabadsággá*”.³⁵

A liber névvel jelölt elemek rendkívül sokrétűre tagolt világa tehát csak a királyi seviensek-nemesek kiválásával párhuzamosan, a XIII. század végére lett homogénabbá, mint a jobbágyparaszti osztály egyik összetevője. Ekkorra már a nagyurak kíséretéhez, fegyveres hadához inkább a kényszerhelyzetben levő, kisebb hatalmú és vagyonú nemesek szolgáltatták a tömeget. A nem-nemes liberek útja tehát főként a függés *másik* formájához vezetett, amely az osztályviszonyok fejlődése szempontjából alapvető volt: a paraszti függéshez. A jobbágyparasztta válás — a familiáris függéssel ellentétben — a liber számára *osztályhelyzetében* beálló változást jelentett még abban az esetben is, ha közsabad voltát megtarthatta.

Mivel az aurea libertas hordozói a XIII. század végén már csak paraszti függésbe került, vagy ezáltal legközvetlenebbül fenyegetett elemek voltak, a megváltozott osztályhelyzetet kifejező jogállás ekkorra tartalmában már nem lehetett azonos a hajdani szabad magyarok társadalmi helyzetét tükröző aurea libertas jogállásával. Az új osztályhelyzetnek az aurea libertas régi, teljes tartalma már nem felelt meg, mert a feudális gazdaság- és társadalomszerkezet, valamint a nemesi jog gyakorlati alkalmazása korlátok közé vonta. Bonyolult, átmeneti állapot keletkezett. Ha nemrég még önálló, független liber került közsabadként paraszti függésbe, régi aurea libertas-ának tudata hosszú időre elfedhette előtte osztályhelyzete megváltozásának tényleges következményeit. Régi jogállása csorbítatlanul maradásának illuzióját ebben az átmeneti helyzetben csak erősíthette az, hogy libertasa még mindig tekintélyt biztosító rang volt a helyenként még el nem hanyagolható számú servusokkal szemben.

A közsabadokat kitevő tömeg osztályhelyzetének változása miatt nem maradhatott sértetlen az arany szabadság tartalma még azok számára sem, akiknek a függése viszonylag újabb keletű volt. Az aurea libertast alkotó jogok közül mindazoknak fokozatosan el kellett tűnniük, amelyek a jobbágyparasztta válással és következményeivel összeegyeztethetetlenek voltak.

Az aurea libertas azonban teljes egészében nem mehetett veszendőbe, számos eleme átmentődött, átvészelte hordozóinak földesúri paraszttá süllyedését. Ami megmaradt belőle, ami nem volt összehétközhetetlen a jobbágyi sorral, és amit a függésbe került, illetve az alacsony sorból felemelkedett közsabadok lassú, szívós küzdelme megőrzött, illetve kivivott, az fontos alkotó elemévé vált a jobbágyparaszti libertasnak.

Az aurea libertasnak ezt a röviden vázolt, minden bizonnyal több szakaszban történt átalakulását írásos források és akármiféle kodifikáció hiányában lehetetlen lépésenként követni és pontosan ábrázolni. Az aurea libertas egyik fontos elemének a földesúr — jobbágy viszony keretei közé szorulását a liberek „közéleti” szerepének alakulásánál figyelhetjük meg.

A földesúri paraszttá kényszerült liber bizonyára olyan szabad „conprovincialis”-nak érezte magát, mint egy-két nemzedékkel előbb önálló egzisztenciájú elődei és atyafisága. Az ő „közéleti” tevékenységüket maga is próbálta folytatni

³⁵ A XIV. századi paraszti libertasra ld. *Szabó István*: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1949. 35. és k., *Székely György* szerk.: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Bp. 1953. 192. és k., 276. és k.

a XIII. század második felének már *nemesivé* alakult megyéjében, mint ahogy a még gyéresebb magánföldesúri liber elem tehetette ezt, a század elején a királyi megyében. Csakhogy ez többszörös akadályokba ütközött. Úri földön élve, a saját és családja ellátásához szükségeseken kívül a különféle járadékokra valót is meg kellett termelnie, mert különben földönfutó lehetett. A szélesebb körű társadalmi tevékenységhez tehát ideje is jóval kevesebb maradt. Emellett a bomló királyi megye a XIII. század második felében gyors ütemben vált a nemesség fórumává, ahonnan a nemesség igyekezett kiszorítani minden olyan tevékenységet és tényezőt, amely érdekeivel ellenkezett. Ezt annyival inkább megtehették a nemesek, mert a paraszti sorba került liberek földesurai csaknem kizárólag ők voltak.

A liberok, mint jobbágyságok, hospesek, azaz ignobilisek egyébként más libertású, főleg királyi népekkel ugyan még egy ideig megjelentek a generalis congregatiokon, anélkül, hogy ott jelentősebb szerepet játszottak volna.³⁶ Minden esetre a XIII. század végén az alországbíró ilyen alkalommal még úgy küldte ki a király, hogy országa nobilisainak és ignobilisainak az ügyét intézze. „Közéleti” szerepük azonban inkább az alkalmankénti tanúsításokra szorítkozott, főleg birtok- és hatalmaskodási perekben.³⁷

A királlyal, mint az ország urával megszünt minden kapcsolatuk. Még kollektív kötelezettség alapján sem katonáskodtak a király zászlaja alatt, legfeljebb — hadratermettségük esetén — földesuruk bandériumában. A király a XIII. század folyamán lemondott a földesúri szabadok állami adójáról is, pedig ez őket legalábbis mint adózókat, a kincstár szempontjából számontartott alanyokká tette. Adóztatásukat fokozatosan a földesurakra ruházta, a felettük való bíraskodással együtt. Ha a parasztnak földesúri keretek között is volt némi ingatlana, szőlője, ha örökös nélkül halt el, mindez már nem a királyra, hanem földesurára szállt.³⁸

Mindezen tényezők is odahatottak, hogy a nemesi libertas végül maga alá gyűrte az egyszerű „aurea libertas”-t, és a földesúri hatalom sokoldalú kiépülésével a liber népesség számára a közéleti tevékenység fóruma a falu határai és keretei közé szorult.

Ennek analógiájára gondolhatjuk el ama bonyolult folyamat más mozzanatainak lejátszódását is, amelynek eredményeként az aurea libertas parasztszabadság, falusi szinten gyakorolt és élvezett jogok összessége lett. Vagyis paraszti keretben az arany szabadságból legjobb esetben is azok a szabadságjogok őrződtek meg, amelyekről a szabad falvak kiváltságai tanúskodnak. A liber elem, bármely rétegből lett jobbággyá, rendszerint az úrral való (szóbeli, néha írásbeli) megállapodás szerint fizette járadékát. Az úr a járadékok adásán túl ilyen szolgál-

³⁶ A generalis congregatiokon ignobilisek is jelen voltak, pl. H. O. II. 22, C. D. V/2. 42, Á. U. O. VII. 463. Az ignobilisek tevékenységére a nemesi megyében sok adatot közöl *Székely*: i. m. 11. és k., 69. és k. E jelenségről *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949. 76 úgy ítélte, hogy az ignobilisek behatolása a nemesi megyébe a XIII. sz. végén mint új jelenség, a paraszti osztályharc eredménye. Ez elsősorban a servus státusból kikerült elemekre érvényes. A közszabadokból lett ignobiliseknek a megyei tevékenysége régi keletű lehetett, s „közéleti” szereplésük a XIV. sz. folyamán hanyatlott le.

³⁷ 1292. k. H. O. VI. 391. Az alországbíró a király „ad expediendum universas causas nobilium et innobilium regni sui” küldte ki. — Tanúsításnál való részvételükre pl. 1294. A. U. O. XII. 557 „eoram multis alijs... virisque nobilibus comprovincialibus et ceteris inferioris gradus hominibus ad hoc ibidem convocatis”, 1323. C. D. VIII/2. 459 „in eodem comitatu tam a Nobilibus, quam ab Ignobilibus, clericis et laicis”.

³⁸ Pl. 1256. C. D. IV/2. 384, 1283. no. V/3. 166—167. — A jobbágyparaszti szőlőbirtok földesúri háramlására pl.: 1266. Á. U. O. VIII. 161. „Dicimus tamen, quod eadem uinea Post mortem Thoma predicti iuste et legitime in manus nostras est deuoluta”, mondja Arnold comes az utód nélkül meghalt jobbágya ingatlanáról.

tató népeinek szabad kezét engedett a gazdálkodásban és ügyeik belső intézésében. A liber bizonyos öröklési joga az úri birtok kereteiben is tovább élt, s az önkormányzatban és házasságjogban igen régi szokásjogot őrzött tovább.³⁹ A magánföldesúri birtokokat benépesítő liber elem helyzetének ilyen alakulása következtében természetes volt, hogy őket, mint tulajdonát, az úr sem a korai időben, sem később nem foglalhatta leltárba, s személyük felett hatalma korlátozottan érvényesülhetett, éppen azért, mert szabadok voltak.

Ezen libertasoknak nem kevés küzdelem árán, fokozatosan és sokszor korlátozva lett részese a XIII. század folyamán az alacsonyabb állapotból kiemelkedő szolgáltató nép. Azok számára azonban, akik felszabadítással (vagy egyéb módon, pl. régi urukat önkényesen elhagyva) kerültek a földesúr liber parasztjainak sorába, nyilván egészen mást jelentett a korábbi szoros függésüknél jóval lazább jobbágyparaszti sor, mint azoknak, akik önálló egzisztenciájukat elveszítve ebbe a helyzetbe *süllyedtek*. Az aurea libertas tartalmának megváltozása és paraszt-szabadsággá alakulása az előbbieik számára korántsem lehetett olyan kínos és fájdalmas folyamat, mert nekik nem jelentette korábban — esetleg nemzedékeken át — élvezett jogok elvesztését. Többségüknél a parasztszabadságnak a falu közösségében és keretei között való gyakorlása a „közéleti”, „társadalmi” tevékenységnek nem annyira korlátok közé szorítása és devalválása, hanem inkább a kezdete volt.

Miközben az aurea libertas átalakulva paraszt-szabadsággá süllyedt, a szolgáltató osztályon belül a régi különbségek is elhalványodtak és új különbségek jöttek létre. A liber ezzel a társadalmi folyamattal párhuzamosan kopott ki a XIV. században a társadalmi terminológiából. Eltűnése előtt az Anjoukorban szintén kifejezte még a jogállást is (pl. csak liber jogállású ember költözhetett egyik úrtól a másikkhoz), de ezzel a régies használattal egyidőben, majd ezt kiszorítva, más jelentéskörben is feltűnik. A XIV. század közepétől libernek a törzsében már közszabad jogállású jobbágyparaszti osztályon belül azokat a parasztokat kezdték nevezni, akik a szokásos földesúri adóktól mentesek = „liberek” voltak, azaz járadékot legalábbis átmenetileg egyáltalán nem, vagy csak részben fizettek.⁴⁰

A liber nevezet nemcsak egyénekre, hanem egyes közösségekre, településekre is kiterjedt, ahol ti. a település „liber” jelzőjének értelmében vett „liber”-ek éltek. A település „szabad” jelzője éppoly változáson ment át, mint a státusra vonatkozó liber kifejezés. A jobbágyparasztság egységesülése *előtt* ugyanis a „szabad” jelzőt azokra a településekre alkalmazták, ahol közszabadok, hospesek, vagy kötött libertású, de szintén *liber* nevet viselő népek éltek. Ezt néhány településnek a középkorban, de még napjainkban is használatos neve kifejti. Pl. Sopron megyében a Domonkos bán adományából eredő, egyházi kézen lévő Bárán mellett 1225-ben feltűnik Szabadbárán (Zobotbarán) település is, ahol kir. serviensek éltek. 1229-ben Bihar megyében Szabadgyán (Zobodian) a szt. András egyház patrónusainak faluja volt, a patrónusok később nemesekként szerepeltek. Ugyanebben a megyében még két Gyán falu is volt, lakói királyi és egyházi, nem közszabad státusú népek voltak. A sza-

³⁹ 1267. Reg. Arp. nr. 1865., 1270. k. H. O. V. 40, 1270. R. M. A. 520—522, 1279. A. U. O. XII. 272—274, 1299. C. D. VI/2. 227, 1305. Anjoukori okmánytár. Szerk.: Nagy I., *Tasnádi Nagy Gy.* I—VII. Bp. 1878—1920. I. 99. Vö. 31. sz. jegyzettel.

⁴⁰ Pl. 1343. *Kumorovitz L. Bernát*: Veszprémi regesták (1301—1387). Bp. 1953. röv. Veszpr. R. nr. 378. „...et dum voluerint ab eadem alias se commorandi causa trasferendi, quemadmodum aliorum liberorum conditionum hominum libertas requirit approbata, liberam per omnia facultatem...” — A liber új jelentésére ld. *Szabó*: i. m. 28. és k.

bad jelző olyan településekhez is tapadt, ahol úri függésben lévő liberek éltek. Szabadcsát pl. onnan kapta jelzőjét, hogy földesura oda *liber* jobbagoikat telepített, míg Lakcsáton servusai és libertinusai éltek. Zéland mester Szántó prédiama is altelepekre oszlott szolgáltatóinak státusa szerint, ezek egyike a „villa liberorum”, ahová szabadokat telepített.⁴¹

A főleg királyi birtokon keletkezett „libera villa”-k libera jelzője kezdetben az odatelepült hospesek liber státusát jelölhette, amely eltért a királyi birtokok szolgáltató népei többségének servus státusától. A XIII. századi gyors társadalmi átalakulás időszakában azonban a libera villa lakói jogainak és kötelezettségének írásbafoglalásával a falu „libera” jelzője egyre inkább a „mentesség”, „kiváltság” jelentés felé tolódott. Hasonlóan jelöltek státust is, de mentességet is Szabadi néven ismert települések, amelyeknek lakói főleg királyi és egyházi — nem közsabad státusú — liberek voltak. Pl. később Szentkirályszabadjának nevezett Szabadiban „király szabadjai”, azaz várjobbágyok éltek.⁴²

Az arany szabadság felbomlásával és átalakulásával, valamint a liber terminus eredeti értelmének a kikopásával a „szabad” kifejezés mind a személy, mind a település vonatkozásában új értelmet nyert.

A királyi és egyházi birtokon egyaránt korán veszendőbe ment a közsabadságnak mind jelentése, mind tartalma. Az aurea libertas a világi birtokok között, majd a világi birtok keretein belül tartotta fenn legtovább archaikus értelmét.

⁴¹ „Zobotbaran”: Burg. O. I. 103—105 és 117, *Csánki Dezso*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890—1913. III. 600. — „Zobodian”: 1229. V. R. nr. 361, *Győrffy*: i. m. 620. — „Scobothkath”: 1237—42. Burg. O. I. 180, *Győrffy*: i. m. 765. — 1236. H. O. VI. 31: „duas villas suas unum libertinorum, et aliam liberorum in Samtov”.

⁴² Vö. 34. sz. jegyzettel. A különféle „liber” státusúak Szabadi településeire pl. Ph. Rt. X. 497, 544, 572, Veszpr., nr. 70, 168, 676, 789, 791, 852. Vö. *Pais Dezso*: A szabad helynévi alkalmazásaihoz. Magyar Nyelv, LIII. 1957. 52—66.

BÓNIS GYÖRGY:

Decretalis Intellecto

(III. Honorius a koronajavak elidegeníthetlenségéről)

I.

IX. Gergely dekretális-gyűjteményében, a Liber Extrában (X. 2, 24, 33) a hivatali eskü érvénytelenségére vonatkozó, későbbi címfelirattal III. Honorius pápának következő dekretálisa olvasható: „Intellecto iam dudum, quod carissimus in Christo filius noster Hungariae rex illustris alienationes quasdam fecerit in praeiudicium regni sui et contra regis honorem, nos, super hoc affectione paterna consulere cupientes, eidem regi dirigimus scripta nostra, ut alienationes praedictas, non obstante iuramento, si quod fecit de non revocandis eisdem, studeat revocare, quia, quum teneatur, et in sua coronatione iuraverit etiam, iura regni sui et honorem coronae illibata servare, illicitum profecto fuit, si praestitit de non revocandis alienationibus huiusmodi iuramentum, et propterea penitus non servandum.”¹ A kiadó, Friedberg jegyzetei utalnak rá, hogy a szöveget a *Compilatio quintából* — az Extra előtti utolsó kánonjogi gyűjteményből — állította helyre, hogy a dekretális címzettje nem a címfeliratban feltüntetett colossai, hanem a kalocsai érsek, és hogy a dátum 1220.² Ebben Potthastra hivatkozik, akinek nagy regesztakötete megadja az Ugrinus kalocsai érsekhez intézett irat rövid tartalmát, jelzi hogy „sine signo chronologico” találta, és valószínű keltének 1220 júliusát—augusztusát adja meg.³ Kiadásai között hivatkozik Fejér Codexére is.⁴

A kezdőszaváról Intellecto-nak nevezett dekretális régóta ismeretes a magyar szakirodalomban. A következő lényeges információkat tartalmazza: 1. A pápának tudomására jutott, hogy (II. András) országa kárára és királyi tiszte ellenére elidegenítéseket tett, és megesküdtött, hogy ezeket nem vonja vissza. 2. Minthogy köteles országa jogait és koronája tisztességét sértetlenül megőrizni, s erre koronázásakor meg is esküdtött, a második esküt nem volt szabad letennie. 3. A pápa atyai érzületből segíteni kíván ezen a helyzeten, felszólítja őt az elidegenítések visszavonására, s az utóbbi esküt (esküket) érvényteleníti. — Ezek közül II. András birtokadományozási politikája, a *perpetuitas*

¹ „Minthogy már régebben megtudtuk, hogy Krisztusban igen kedves fiunk, Magyarország jeles királya, országa kárára és a király tisztsége ellenére bizonyos elidegenítéseket hajtott végre, mi atyai érzületből ezen segíteni óhajtván, ugyanahhoz a királyhoz iratot intézünk, hogy az említett elidegenítéseket — az eskü ellenére, ha ilyet tett arra, hogy nem vonja vissza azokat — igyekezzék visszavonni, mert, minthogy köteles és koronázásakor esküvel is fogadta, hogy országa jogait és koronája tisztességét sértetlenül megőrzi, bizonyára nem volt megengedett, ha az ilyen elidegenítések vissza nem vonására esküt tett, s ezért azt egyáltalán nem kell megtartani.”

² *Corpus Juris Canonici*, ed. Emil Friedberg (Leipzig 1879—1881). II. col. 373.

³ *A. Potthast*: *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Chr. natum 1198 ad 1304*. I—II. (Berolini 1874) no. 6318.

⁴ Fejér CD. III/1. 294, idézi *Eckhart F.*: *A szentkorona-eszme története* (Bp. 1941) 22.

rendszere nem szorul magyarázatra. Olyan esküt, amelyben a király megígérné, hogy örökadományát nem vonja vissza, nem sikerült találni; Szentpéteri Regestáját 1205 és 1225 között átnézve csak egy esküre való utalásra bukkanunk, amelyet 1207-ben Spalato város kiváltságainak megtartására tett, de ebben is II. Gézáét követte.⁵ Hogy koronázásakor milyen esküt tett le, az nyílt kérdés. Az azonban kétségtelen, hogy fia, IV. Béla a tatárjárás előtt két hullámban is hajtott végre visszavételeket, 1228—1231 és 1235—1239 között,⁶ s ezek összefüggöttek az idézett dekretálissal. Maga IV. Béla írta 1267-ben, atyja „könynyelmű” adományairól szólván: „Procedente itaque tempore idem pater noster karissimus huiusmodi immensas donaciones et perpetuitates auctoritate decretalis super hoc specialiter ab ecclesia Romana, que incipit Intellecto, edite et de mandato domini Pape specialiter, tacite vel expresse penitus revocavit . . .”⁷

A továbbiakban a dekretális keltét, előzményeit és hatását szeretném megvizsgálni.

II.

A dátum kérdése annyiban jelentős, hogy az 1220-ra keltezett dekretális az Aranybulla előzményének, a II. András birtokadományaival szembeni elégedetlenség jelének fogható fel, míg egy későbbi kelet esetleg az Aranybulla visszhangjára mutat rá.

Az 1220-i keltezés nem áll meg. Csak az utóbbi években vették észre,⁸ hogy Pressutti, III. Honorius regestáinak kiadója, elejtette az 1220-i dátumot, és az Addenda et corrigenda-ban 1225. júl. 15-ét adta meg a kibocsátás kelteként.⁹ Ebből következik, hogy a magyar forráskiadványokban közölt 1225-i szövegek nem az öt évvel azelőtti dekretális újabb verziói, hanem ezek az első kiadványok. Sajátos módon angol és amerikai kutatók néhány éves eredményei igazolják Fejér és Theiner évszázados kiadványait.

Eszerint tulajdonképpen nem egy Intellecto van, hanem három: 1. III. Honorius 1225. júl. 15-i bullája Béla ifjabb királyhoz. 2. Ugyanannak aznap bullája Ugrin kalocsai érsekhez. 3. Ugyanannak 1225. aug. 23-i bullája a kalocsai érsekhez és suffraganeusaihoz. Mindhárom szöveget közli Fejér és Theiner, utal rájuk a maguk helyén Potthast és Pressutti Regestája is.¹⁰

A harmadik helyen említett, aug. 23-i irat azonban nem ér véget II. András adományainak elítélésével és esküje feloldásával. III. Honorius a kalocsai

⁵ *Szentpétery I.*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. (Bp. 1923—1930) ezután Reg. Arp., 229. sz.

⁶ *Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. (Szeged 1974, Acta Univ. Szeg. Acta Historica t. 47) 9.

⁷ „Az idő haladtával tehát ugyanő, a mi legkedvesebb atyánk, az ilyen óriási adományokat és örökbirtokokat a római egyház által különlegesen erről kiadott, Intellecto kezdetű dekretális felhatalmazásából és a pápa úr külön parancsára, hallgatólag vagy kifejezetten teljesen visszavonta . . .” Hazai Okmánytár IV. 45, Reg. Arp. 1552. sz.

⁸ *J. R. Sweeney*: The Decretal Intellecto and the Hungarian Golden Bull of 1222 (sajtó alatt az Album Elemér Mályusz c. gyűjteményes kötetben, Bruxelles) hivatkozása: *W. H. Bryson*: Papal Releases from Royal Oaths. *Journal of Ecclesiastical History* 22 (1971) 26. jegyzet.

⁹ *P. Presutti*: Regesta Honorii papae III. (Roma 1888—1895) II. 494, 499, idézve *Sweeney*: i. m. (Ad Reg. no. 2593.)

¹⁰ Fejér CD III 2. 47, 48—50, III/1. 294; *A. Theiner*: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I. (Romae 1859) 60—61; *Potthast*: i. m. no. 7444, 7466; *Presutti*: i. m. no. 5560, 5611; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, I. ed. R. Marsina (Bratislava. 1971) 221—222. Helyesen választja külön a szövegeket *W. Ullmann*: A note on Inalienability in Gregory VII. *Studi Gregoriani* 9 (1972) 118, 3. jegyzet.

érsekhez és suffraganeusaihoz szólván csodálkozik rajta, hogy Magyarországon a toledói színat határozatai ellenére elnézik zsidóknak és pogányoknak tiszt-ségekre emelését, holott zsinataikon kiközösítették azokat, akik ilyesmit tesznek, és „idem Rex (II. András) vobis iam dudum direxerit scripta sua, in quibus lege perpetuo duratura se statuisset dicebat, ne in Regno Hungarie ullo unquam suo vel heredum suorum tempore tales preficiantur officiis supradictis”.¹¹ Mi lehet ez a „régébbi irat”, amely „örökérvényű törvényre” hivatkozott? Szerintem az Aranybulla 24. cikke, mely így rendelkezett: „Comites camere, monetarii, salinarii et tributarii nobiles regni (sint), hysmahelite et iudei fiere non possint.”¹² Sajátságos egyrészt, hogy ugyanaz a III. Honorius, aki 1222 végén az egri püspök és két apát útján akarta megfékezni az Aranybulla-mozgalom zajongó tömegét, hogy „nihil contra regem vel coronam ipsius, vel contra personas principum aut bona ipsorum” ne kövessen el,¹³ most a nem keresztények tiszttségviselése ellen az Aranybullát használta fel; másrészt, hogy nem annak egész vármegyék elidegenítése ellen szóló 16. cikkét idézte.

J. R. Sweeney, aki egy utalásomra hivatkozva elsőnek tárta fel ezt az összefüggést az 1972 augusztusi székesfehérvári kongresszuson, helyesen mutatott rá az Intellecto kibocsátásának körülményeire. Az elégedetlenség az Aranybulla kiadásával sem szűnt meg; politikai központjául Béla ifjabb király udvara kínálkozott. A primási szék üresedésben lévén, Ugrin érsek, Béla bizalmas híve volt a magyar egyház rangidős tagja. A pápai oklevél-kiadás gyakorlatából ítélve, a kezdeményezés Bélától és Ugrintól indult ki. A trónörökösnek eminens érdeke volt a királyi javak elidegenítésének pápai szóval gátat vetni.¹⁴ A dekretálisnak hasznát is vette: 1226 derekán — Györffy György tanúsága szerint — átadta a szlavón hercegséget öccsének, és megbízást kapott a feleslegesen eladományozott királyi javak visszavételére.¹⁵ Mint az idézett 1267-i oklevél mondja, ennek a megbízásnak az Intellecto volt a rugója.

III.

A dekretális előzményeit sokfelé keresték; kimutatták, hogy a *honor regni* vagy a *iura imperii* védelmének és fenntartásának gondolata gyakran felmerült az investitúra-harcban, a Konstantin-féle adomány vitájában, a német és az angol gyakorlatban.¹⁶ Közelebbről III. Ince oklevelei közül hivatkoztak arra, amely 1200-ban megtiltotta gyámfia, II. Frigyes gyámjainak, hogy a *domanium regis*-t rendkívüli szükség esetén kívül elidegenítsék, vagy arra, amely érvénytelenítette a Magna Cartát azon a címen, hogy csökkenti János király jogait és tisztességét.¹⁷ Ezek azonban pápai hűbérnek tekintett országokra:

¹¹ „... ugyanaz a király már régebben iratot intézett hozzátok, amelyben — úgymond — örökérvényű törvényben mondotta ki, hogy Magyarországon az ilyenek soha, se a maga, se örökösének idejében ne kerüljenek az említett hivatalokba ...” Fejér CD III/2. 48—50, *Theiner*: I. 61.

¹² Kamaraispánok, pénzverők, sőtisztek és vámszedők az ország nemesei (legyenek), izmaeliták és zsidók ne lehessenek.” *Marczali H.*: A magyar történet kútfőinek kézikönyve (Bp. 1901) 141.

¹³ „... a király vagy koronája ellen, vagy az előkelők személye avagy javai ellen semmit...”

¹⁴ *Sweeney*: fent (a 8. jegyzetben).

¹⁵ Budapest története I. (Bp. 1973) 280.

¹⁶ *H. Hoffmann*: Die Unveräußerlichkeit der Kronrechte im Mittelalter. *Deutsches Archiv f. Erforschung des MA.* 20 (1964) 390—414.

¹⁷ *P. N. Riesenber*: Inalienability of sovereignty in medieval political thought. (New York 1956) 13—14, 100—101, 114.

Sziciliára és Angliára vonatkoztak, míg az Intellecto nélkülöz minden hűbéri hivatkozást.

Nézetem szerint itt is J. R. Sweeney találta meg a helyes megoldást. III. Ince a férje halála után 1205-ben Ausztriába menekült Konstancia királyné és fia, a gyermek III. László védelmében intézkedett. A királyné panaszára 1205. ápr. 25. és 27-e között hét levelet intézett András herceghez, a magyar urakhoz és egyháznagyokhoz. Meghagyta nekik a Szentszék védelmébe fogadott Konstancia és László jogainak épségben tartását, Imre kereszteshadjárat javára szóló végrendeletének végrehajtását, a *regalia* megőrzését a gyermekkirály számára stb. Bullái közül különösen kettő jelentős az Intellecto előzményei szempontjából. Az egyik (Reg. VIII. 36.) András herceget és a magyar urakat avégből, „ut . . . eidem regi regni iura integra conserventur”,¹⁸ a gyámoltak apostoli védelmének jogcímén felszólítja, hogy László király kiskorúsága idejében híven őrizzék a királyi jogokat: „ne, dum idem rex fuerit in aetate minori, alienentur regalia in detrimentum ipsius”.¹⁹ A másik (Reg. VIII. 40.) a magyar főpapokat, főurakat, a papságot és a népet László királyhoz való hűségre és koronája jogainak fenntartására hívja fel: „. . . auctoritate vobis praesentium districtius inhihemus, ne cui contra coronam ipsius consilium vel auxilium impendatis, sed resistatis omnino, regis defendentes honorem, si quis forsitan contra eum agere tentaret.”²⁰

Az 1205-i és az 1225-i helyzet különbözött egymástól abban, hogy először egy kiskorú király jogainak védelméről volt szó a gyámmal szemben, másodsor az uralkodó javainak fenntartásáról magának a királynak adományozásaival szemben. De a két oklevélcsoport hasonlósága feltűnő: mindkettő említi a *iura regni*-t, ami az 1205-i bullák szerint azonos a *regalia*-val. Mindkettő ezek megtartását követeli, 1205-ben így: *integra conserventur*, 1225-ben így: *illibata servare*. A *contra coronam* tevékenységnek és a *honor regis* védelmének 1205-i kifejezései az Intellecto-ban úgy visszhangzanak, hogy a király megesküdött a *honor coronae* megőrzésére, de azután elidegenítéseket hajtott végre *contra regis honorem*.²¹

III. Ince és III. Honorius egybehangzó felfogása szerint tehát vannak a királyi hatalomnak (*honor regis*) olyan kellékei, amelyek az országláshoz tartoznak (*iura regni*), amelyeket elidegeníteni tilos. A XIII. század eleji Magyarország uralkodó köreiből jó visszhangra talált tanítás ezeket a jogokat a koronához köti; aki azokat megsérti, *contra coronam* cselekszik. A pápaság tehát az elidegeníthetlenség elvének megfogalmazásával segíti a hatalom szimbólumának, a koronának a mindenkor király személyétől való elválasztását. Ahogyan Angliában már 1200 előtt megfogalmazták (a Leges Edwardi interpolációjában): a király köteles „in integrum” megtartani „omnes . . . honores, omnes dignitates et iura et libertates corone regni . . .”²²

¹⁸ „...hogy ... ugyanannak a királynak számára az ország(lás) jogait teljességükben megőrizték ...”

¹⁹ „... hogy amíg ugyanaz a király kiskorú, a királyi jogokat az ő kárára el ne idegenítsék”.

²⁰ „... jelen (iratunk) tekintélyével szigorúan megtiltjuk, hogy bárkinek az ő koronája ellenére tanácsot adjatok vagy segítséget nyújtsatok, de — a király tisztségét védelmezve — mindenképpen álljatok ellen annak, aki netán megpróbálna ellene valamit tenni”.

²¹ J. R. Sweeney: The problem of Inalienability in Innocent III's correspondence with Hungary. A contribution to the study of the historical genesis of Intellecto. (Sajtó alatt: Mediaeval Studies, Toronto.)

²² Riesenbergh: i. m. 100.

De az Intellecto hazai előzményeit messzebbre is visszavezették. W. Ullmann VII. Gergelynek azt az 1074-i bulláját idézi emlékezetünkbe, amelyben megrója Salamon királyt, hogy országát IV. Henrik császártól hűbérbe fogadta el. Országá nagyjaitól tudnia kell, hogy Szent István azt minden joggal és hatalommal Szent Péternek ajánlotta fel. „Tu tamen in ceteris quoque a regia virtute et moribus longe discedens, ius et honorem sancti Petri, quantum ad te, imminuisti et alienasti, dum eius regnum a rege Teutonicorum in beneficium, sicut audivimus, suscepisti.”²³ (Reg. II. 13.) Eskü vagy ígéret megszegéséről itt nincs szó. Hasonló gondolatokból származik VII. Gergelynek két Géza „herceghez” intézett 1075-i megnyilatkozása. Az egyikben Magyarország szabadságáról elmélkedve azt írja, hogy Géza rokona (Salamon) bukása az Isten ítélete, mert nem a pápától, hanem a német királytól, *usurpative* nyerte el hatalmát; a másikban ismét Szent Péter tulajdonának mondja Magyarországot, amelyet Salamon a német királynak vetett alá, s ezzel a *regulus* helyzetébe süllyedt.²⁴ (Reg. II. 63, 70.)²⁵

Ullmann szerint VII. Gergely már ismert elvre hivatkozott. A királyi jogok Szent Pétert illetik meg, az uralkodó csak ezeknek öre. Ezzel a kérdés az egyházi javak elidegeníthetlenségének elvére fordul át, amely már i. sz. 500 körül megszilárdult, sőt Nagy Szent Gergely kimondotta: „Res in episcopatu adquisitas nulla est alienandi licentia”.²⁶ Az elv a Liber Diurnusba is bekerült. Az V/VI. századi szövegek a római jogra emlékeztetve *praedia rustica et (sub)urbana*-ról beszélnek. Ez a kifejezés az Oratio divi Severi visszhangja (195, D. 27. 9. 1. pr.), mely a gyámolt javait védi. Következésképpen a püspök helyzete egyházával szemben analóg a gyám és a gyámolt viszonyával. A frank felfogás szerint a király is gyámja országának, feladata a *tutio, tutamentum patriae*. Hivatalát a IX. században Orléans-i Jónás kötötte össze az elidegenítési tilalommal. Szerinte a király uralma zsarnoksággá válik, ha nem kormányoz helyesen; ez pedig a kor felfogása szerint a *regalia* megtartását jelenti. A Salamonnak tett szemrehányás ezeknek a tutori feladatoknak a megsértését rója fel, ami az uralom elvesztésére vezet. Az Intellecto fontos helyei: *iura regni* és *honor coronae* tehát VII. Gergely idézett szavaira (*ius et honorem*), végső soron pedig a római jogra vezetnek vissza.²⁷

Azt hiszem, Ullmann kísérlete erőltetett. A *ius et honor* hangoztatása VII. Gergelynél nem függ össze a *regnum* vagy a korona jogával és tisztességével, amelyet az Intellecto véd. Szent Péter tulajdonának fenntartása, vagy a királyi méltóságnak gyámságként való felfogása azok közé az eszmei szálak közé tartoznak, amelyekből az Intellecto tanítása szövődött. Annál is inkább, mert a VII. Gergely—Salamon levelezésben egyáltalán nincs szó a koronázási eskü megtartásáról.

IV.

S itt egy ténybeli előzményt kell még tisztáznunk. Tett-e II. András koronázásakor az elidegeníthetlenség elvét tartalmazó esküt? A magyar koronázási esküt ebből az időből nem ismerjük, de alkalmasint nem tért el az igazsá-

²³ Codex dipl. Slov. 51.

²⁴ Uo. 52, 53.

²⁵ Ullmann: i. m. 120—121 fent (a 10. jegyzetben).

²⁶ „Nem szabad elidegeníteni a püspökségben szerzett dolgokat.”

²⁷ Ullmann: i. m. 122—132.

gosságot és békét ígérő európai formulától, a *tria praecepta*-tól.²⁸ Próbáljuk meg ezt a kérdést analógia útján megoldani.

IX. Gergely pápa két levelében utalt András kortársának, III. Henrik angol királynak koronázási esküjére. 1233-ban figyelmeztette, hogy 1216-ban történt koronázásakor megesküdött „de regni Angliae iuribus et honoribus conservandis ac revocandis alienatis illicite vel distractis”. Két évre rá ismét azt írta neki, hogy „in coronatione tua iuraveris, ut moris est, iura, libertates et dignitates conservare regales”.²⁹ A bökkenő csak az, hogy a három pontos angol koronázási esküben ilyen klauzula nem szerepel. Az 1272-ben trónralépett I. Edward maga írta meg X. Gergely pápának: megesküdött, „quod iura regni nostri servabimus illibata”,³⁰ s erre még több alkalommal visszatért. E. H. Kantorowicz ezeket az adatokat idézve³¹ részletesen előadja, hogy a királyi eskü a püspöki eskü analógiájára alakult át. A centralizált pápai monarchia a hűbéri eskü mintájára alakította ki a püspökök hivatali és hűségesküjét; első példája az a hét pont, amelyet Wibert ravennai érsek 1073-ban mondott el. Wibert esküje bekerült az Extrába (X. 3, 20, 2.), s így kötelezővé vált; elidegenítési klauzulát azonban nem tartalmazott. Csak 1200 táján kezdte III. Celesztin (X. 3, 13, 8), majd III. Ince (X. 3, 20, 2) a püspöki eskünek ezt a vonatkozását emlegetni. A „8. szakasz” IX. Gergely idejében, az 1230-as években került be az exempt egyházfők, a század során az összes metropoliták esküjébe. Az érsekek nem idegeníthették el egyházuk javait a pápa engedélye nélkül.³²

Angliában valószínűleg Guala Bicchieri pápai legátus volt az, aki 1216-ban a kúria gyakorlatát követve kivette III. Henriktől koronázása kapcsán az el nem idegenítés esküjét is; azt a megőrzési kötelességet azonban, mely a főpapoknál a személytelen *episcopatus*-ra vonatkozott, az ugyancsak személytelen *corona*-ra vonatkoztatta. Így az angol király az exempt főpapokhoz hasonló esküt tett. A Szentszék 1230 körül már feltételezte, hogy a királyok koronázásukkor hitet tesznek koronajavaik sértetlenségére; ezért írta IX. Gergely III. Henriknek: *ut moris est*, valószínűleg Európára értve. Az Intellecto megjelenése és a kánonjogi korpuszba való bekerülése befolyásolhatta már I. Edward eskütételét. Miután 1365-ben az elidegenítés tilalma a francia királyi eskübe is bejutott,³³ nem kevés alappal írhatta Baldus az Intellecto glosszájában: „Nota quod omnes reges mundi in sua coronatione debent iurare iura regni sui conservare et honorem coronae.”³⁴

II. András koronázási esküjére nézve az elmondottakból az következik, hogy az Intellecto előadásának nem adhatunk feltétlenül hitelt. Amint az ado-

²⁸ A legrégebbi magyar (?) esküt közli Küffer B., MGTSz. 2 (1895) 287. Vö. P. E. Schramm: Die Stephanskronen im Rahmen der ungarischen Staatssymbolik (11–13. Jh.) in: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik (Stuttgart 1954–1956). II. 752–753, id. Sweeney: i. m. fent (a 8. jegyzetben).

²⁹ „... koronázásodkor megesküdöttél — mint szokásos —, hogy a királyi jogokat, szabadságokat és méltóságokat megőrzöd”.

³⁰ „... hogy ország(lás)unk jogait sértetlenül megőrizzük”.

³¹ E. H. Kantorowicz: Inalienability. A note on canonical practice and the English coronation oath in the thirteenth century. Speculum 29 (1954) 488–502. — Selected studies (Locust Valley, N. Y. 1965) 138–150. (Az utóbbi helyről idézek.) Kül. 138–139.

³² Uo. 141–146.

³³ Riesenber: i. m. 108.

³⁴ „Jegyezd meg: a világ minden királya köteles koronázásakor megesküdni, hogy megőrizi országja jogait és koronája tisztességét.” Kantorowicz: i. m. 147–149.

mányok visszavételét kizáró királyi esküknek nem maradt írásos nyoma, úgy nem bizonyítható az sem, hogy 1205-ben, húsz évvel a dekretális előtt, András megesküdött a királyi javak elidegeníthetetlenségére. A római kúria rendelkezett az Aranybulla egy eredeti példányával, s ebben benne volt a vármegyék eladományozását tiltó 16. cikk; csakhogy az Aranybullát eskü nem erősítette meg. Jellemző, hogy IX. Gergely 1235-ben magyar főpapok útján vizsgálatot rendelt el „de forma iuramenti, quod in coronatione sua prestitit rex prefatus et de singulis articulis expressis in ipso”,³⁵ tehát az esküszöveg nem állt rendelkezésére. Elődje 1225-ben inkább egy olyan tendenciát fejezett ki, melynek érvényesülését az egész latin kultúrájú Európában óhajtotta és feltételezte.³⁶

V.

Az Intellecto dekretális közvetlenül hatott az örökadományok visszavételére. Végrehajtója — mint kezdeményezője is — Béla ifjabb király, ill. IV. Béla volt. Rákos István kutatásai szerint a visszavételeket két hullámban hajtott végre; az 1228-ban kezdődő csak a világiakra terjedt ki, az 1235-tel induló már az egyháziakat is érintette.³⁷ Ennek előszelét azonban már érezhették Rómában előbb is. 1233 elején IX. Gergely más szavakkal lényegében megújította az Intellecto-t. II. Andrásnak emlékezetébe idézte állítólagos esküjét „de conservandis et non minuendis regalibus iuribus”,³⁸ felhozta ellene utóbbi esküjét, hogy adományait nem fogja visszavonni, s ezt mint meg nem engedhetőt feloldotta. A király jogainak védelmében (*iura tua*) megengedte neki, hogy a későbbi eskü dacára szabadon hajtsa végre a visszavételt, kivéve azokat a javakat — s ez új az Intellecto-val szemben —, amelyeket monostoroknak és templomoknak adományozott.³⁹ Így érthető, hogy amikor IV. Béla a cisztercitáktól és az egyházi lovagrendektől is vett vissza birtokokat, IX. Gergely 1236 elején hozzá és Kálmán herceghez intézett bulláiban jogtalanak minősítette az eljárást, immár a beregi egyezmény alapján, és a birtokok visszaadását, ill. kártérítést követelt.⁴⁰ Ennek ellenére a visszavételi politika tovább folyt.

Talán jelentősebb ennél az Intellecto államelméleti hatása. Ezt már Eckhart Ferenc felismerte; III. Honorius pápa biztatásának visszhangját hallotta meg Béla egy 1231-es visszavételi oklevelében: „ea, que contra utilitatem et honorem regni Hungarie fuerant de iure corone alienata, ex voluntate patris nostri et consilio discretorum procedentes, dignum duximus revocare”.⁴¹ Idézte Bélának 1238-i nyilatkozatát, amely András „fölösleges és haszontalan” adományait úgy jellemezte, hogy azok révén a *ius corone regie* majdnem teljesen megsemmisült.⁴² Eckhart az ifjabb király kancelláriájába vezette vissza „a korona jogának” mint a visszavételek alapjának elméletét. Helyesen írta: „A királyi hatalom fenntartására szükséges ingatlanok, amelyek jövedelmeiből táp-

³⁵ „... annak az eskünek az alakjáról, amelyet az említett király koronázásakor tett, és a benne foglalt egyes cikkekről...” Fejér CD III/2. 453.

³⁶ E. H. Kantorowicz: *The King's two bodies* (Princeton, New Jersey 1957) 355.

³⁷ Rákos: i. m. 12.

³⁸ „... hogy a királyi jogokat megőrzi, és nem csökkenti ...”

³⁹ Fejér CD III/2. 335–336.

⁴⁰ Rákos: i. m. 13.

⁴¹ „Méltónak tartjuk mindazt — atyánk akaratából és megfontolt férfiak tanácsával eljárva — visszavenni, amit Magyarország haszna és tisztessége ellenére a korona jogától elidegenítettek.” Fejér CD III/2. 254. idézi Eckhart: i. m. 53.

⁴² Fejér CD IV/1. 104, idézi Eckhart uo.

lálkozott, alkották a »korona jogát« (ius corone). Megmaradásuk szükséges volt a korona méltóságának épségben tartására. Hogy mennyi birtokból áll ez a szükséges anyagi alap, vagy éppen, hogy mely birtokok tartoznak a korona jogához, az persze nálunk sem volt még meghatározva a XIII. században, akár csak Angliában.⁴³ Ezt — tegyük hozzá — az Intellecto első kommentárjai próbálták meghatározni. IV. Ince — mint kánonista — csak a királyi tisztre sérelmes elidegenítést tiltotta, Hostiensis pedig azt, amellyel „graviter laeditur regalis dignitas”.⁴⁴ Ezzel a dekretális némileg gyakorlativá vált, hiszen a szokásos adományozás hozzátartozott a feudális állam működéséhez. Hogy mi a *graviter* vagy *enormiter*, az persze ezután is nyitva maradt.⁴⁵ Aegidius Romanus a *liberalitas* erényét többre tartotta a zsugoriságnál (III. 2. 9.), de a pszeudoarisztotelészi Secretum secretorum megjegyezte, hogy az ország képességein túl adakozó király biztosan elpusztul.⁴⁶

„IV. Béla idejében, a nyugati fejlődéssel körülbelül egyidőben jelentkezik tehát nálunk a mindenkori király személyétől elvont korona-fogalom, amelyhez az elidegeníthetetlen királyi javak tartoznak.”⁴⁷ A *honor corone* ugyan már a század elején előfordul, de a *ius corone* csak az Intellecto után jelenik meg.⁴⁸ A II. András „könnyelmű” adományaival kiváltott elidegenítési szabály, mely a kánonjog útján egész Nyugat-Európában érvényre jutott,⁴⁹ hazánkban hozzájárult a korona-eszme anyagi tartalommal való kitöltéséhez, és a javaközépkori magyar államelmélet egyik összetevőjévé vált.

⁴³ Uo. 51.

⁴⁴ „... a királyi méltóság komoly sérelmet szenved”.

⁴⁵ *Riesenberg*: i. m. 116—117.

⁴⁶ Uo. 38—39.

⁴⁷ *Eckhart*: i. m. 54.

⁴⁸ *J. Karpát*: *Corona regni Hungariae im Zeitalter der Arpaden*. (In: *Corona regni. Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter*, ed. M. Hellmann, Weimar 1961) 312. 314.

⁴⁹ *Riesenberg*: i. m. 121—128.

PUSKÁS JULIANNA*

Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt

I.

A kivándorlás folyamata és intenzitása

Magyarországon tömeges kivándorlás a tengeren túlra az 1880-as évekkel kezdődött. Szórványos esetek ugyan már korábban előfordultak, és azok a későbbi tömegmozgalom előfutárjaiként is tekinthetők, de az 1880-as évek előtt a kivándorlás Magyarországon még nem jellemző társadalmi mozgás. A kivándorlók számának az adatsorai (lásd az 1. sz. táblázatot) a folyamat három szakaszát következőképpen jelzik: Az 1880-as évekig az előkészítő, a századfordulóig a megalapozó és a századforduló után az első világháborúig a kibontakozott tömeges kivándorlás időszaka. Az első világháború kitörése Magyarországon tehát a kivándorlást éppen kibontakozott szakaszában vágta el, s így egy negyedik, elcsendesülő szakasz lényegében kimaradt a magyarországi kivándorlás folyamatából. Az 1920-as évek elején ugyanis — mire a háborús időszakból, forradalmakból, az ország területének a változásokból eredő nyugtalanság elült és a kivándorlás újra lendülni kezdett, — Amerika bezárta kapuit Közép-Kelet-Európa „nemkívánatos” népei előtt.

A magyarországi kivándorlás folyamata ugyan — mint később látni fogjuk — kapcsolatba hozható az ország gazdasági növekedésének a periódusaival is, a rövidebb hullámzásokat a kivándorlók számának évi ingadozásait azonban már sokkal szorosabb szálak fűzik az amerikai konjunkturális hullámzásokhoz, mint a magyarországi közgazdasági élet változásaihoz.

Az első kérdés, ami a kivándorlók mennyiségi adatainál rögtön felmerül, hogy ezek alapján hogyan értékelhetők a kivándorlás tényleges méretei. A kérdés már csak azért is jogos, mivel ugyanezeket a számokat az elmúlt félévszázad során ellentétes előjelekkel használták fel — hol elrettentésként, hol megnyugtatóként —, amikor a magyarországi kivándorlás méreteiről volt szó. A kérdés megválaszolásához nézzük meg a kivándorlás gyakoriságának mutatóit is, azaz a kivándorlók évenkénti számait az összes népességhez viszonyítva. Vessük össze ezeket más európai országok hasonló mutatóival (lásd a 2. sz. táblázatot), hogy a kivándorlókat adó országok sorában Magyarországot reálisan elhelyezhessük. A tömeges kivándorlás időszakában Magyarországon három év emelkedik ki a legmagasabb gyakorisági mutatókkal: Ezer lélekre 1905-ben 7,1; 1906-ban 7,5; 1907-ben pedig 8,5 amerikai kivándorló esett. Az összes magyarországi kivándorlót, tehát nemcsak az Amerikába vándorlókat véve figyelembe a gyakorisági mutatók alig magasabbak, mivel a századforduló után a magyarországi kivándorlók túlnyomó többségben már Amerika felé hajóztak.

A magyarországi kivándorlás mértékét és intenzitását nem lehet az *írországihoz* hasonlítani — mint ahogyan az a kortársi irodalomban gyakorta olvasha-

* Az 1974 márciusában Wuppertalban (NSzK) tartott történészkonferenciára készített tanulmány.

tó, mivel az utóbbiban a kivándorlás mértéke a XIX. század közepétől olyan mértéket és intenzitást öltött, hogy nemcsak lelassította és megakasztotta a népesség növekedését, hanem annak jelentős fogyásához vezetett. Ezt tanúsítják az írországi népszámlálások, amelyek szerint a népesség 1841-ben még 8105 ezer, 1901-ben pedig csak 4705 ezer volt. Magyarországon viszont a kivándorlás a természetes szaporulatot csak egyetlen egy évben, 1905-ben emésztette fel, a kivándorlás csúcséveinek az átlagában (1905—7 években) annak 76 %-át, 1908—13 között 31,1 %-át és 1899—1904 között pedig annak 20 %-át jelentette.

Az össznépeséghez viszonyítva valamivel nagyobb intenzitású kivándorlásról beszélhetünk *Svédországot* illetően is, ahol ezer lélekre a kivándorlók száma 1882-ben 9,7; 1887-ben pedig 10,8-ra emelkedett. A kivándorlás évi intenzitásának a mutatói viszont *Németországban* egyszer sem közelítették meg a magyarországi kivándorlás csúcséveinek az értékét, noha abszolút számban jóval több kivándorlót adott az Egyesült Államoknak, mint Magyarországnak. Németországban a gazdasági kivándorlás első nagyobb hulláma az 1850-es években mutatkozik. Az össznépeséghez viszonyítva a kivándorlás legintenzívebb 1854-ben volt, amikor ezer főre kb. hat (5,95) kivándorló esett. A gazdasági kivándorlás jellegzetes periódusa Németországban csak az 1890-es évekkel csenedesedett el, azonban a közel félévszázad alatt a kivándorlás gyakoriságának mutatója öt fölé még egy másik esztendőben, 1882-ben emelkedett, amikor is ezer német lakosra 5,48 amerikai kivándorlót jutott. A magyarországinál jóval számosabb német kivándorlót tehát hosszabb idő folyamán intenzitásában mérsékeltbb kivándorlási mozgalom keretében (legalább is az országos átlag vonatkozásában) lényegesen nagyobb számú hazai népességből szakadt ki.

Az 1890-es évektől a kivándorlás centrumai a nyugat-európai országokból fokozatosan Közép-Kelet és Dél-Európába helyeződtek át, mégpedig elsősorban három országra: Olaszországba, az Osztrák-Magyar Monarchiába és Oroszországba. Ez utóbbinak a nyugati területeire. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) A századforduló után az összes amerikai bevándorlóknak (az USA-t érte ezalatt) 60—65 %-a már ezekből az országokból származott, egyedül az Osztrák-Magyar Monarchiából pedig a 25—27 %-uk. A világháborút megelőző évtizedben az európai kivándorlás központi régiói e három országban találhatók. Közös jellemvonása e területek kivándorlásának, hogy tetőpontját az 1905—7-es években érte el. Ha az össznépeséghez viszonyítjuk az amerikai kivándorlók számait az 1905—7-es években, a következő mutatókat kapjuk: Olaszországban 6,4; 7,8 és 8,0; Magyarországon 7,1; 7,5 és 8,5; az Osztrák-Magyar Monarchiában pedig 4,0; 4,7 és 4,8. E gyakorisági számok azt bizonyítják, hogy az említett három évben az amerikai kivándorlás Magyarországon és Olaszországban már csaknem azonos intenzitással lépett fel, sőt ekkorra Magyarország már valamivel meg is előzte Olaszországot. Lényegesen alacsonyabbak az intenzitás mutatói az Osztrák-Magyar Monarchiában, ami viszont jelzi, hogy ezekben az években az intenzívebb kivándorlás régiói a Monarchián belül Magyarországra helyeződtek át.

Ha a kivándorlás intenzitásának mutatóit nem csak a csúcsévekben, hanem hosszabb időszakban is figyelembe vesszük, akkor a kivándorlás intenzitásával Olaszország Magyarországot már lényegesen megelőzi: az 1899—1913-as évek átlagában ugyanis ezer főre Olaszországban 5,2; Magyarországon 3,9; az Osztrák-Magyar Monarchiában pedig 3,6 kivándorló esett.

Az európai kivándorló országok sorában Magyarország másképp helyezkedik el tehát, ha a kivándorlás intenzitásának a mutatóit a kivándorlási periódus egészére, vagy csak néhány csúcsévére számítjuk. Az előbbinek az alapján nem

zetközi összehasonlításában a kivándorlás Magyarországon közepes intenzitású, az utóbbinak az alapján (1905—7) adatait tekintve viszont a kivándorlásban leginkább érintett európai országok közé is besorolható.

A kivándorlók számai, sőt a kivándorlás gyakoriságának a mutatói önmagukban még nem megbízható és reális jelzők az ország tényleges embervesztéséről. A kivándorlás növekvő számait ugyanis a visszavándorlás megélékülése kísérte. Magyarországra például 1899—1913 között a kivándorlóknak több mint egynegyede, azaz 295 145 személy tért vissza. A visszavándorlók száma 1908-ban volt a legnagyobb, amikor 53 770 személyt, azaz több visszavándorlót mint kivándorlót regisztráltak. E nagy visszavándorlási hullám kiváltója az 1907 végén induló amerikai gazdasági válság, tanúsítva ezzel azt, hogy az amerikai konjunktúra mozgása nemcsak az évenkénti kivándorlás, hanem a visszavándorlás mozgását is befolyásolta. Magyarországon a visszavándoroltak aránya azokon a vidékeken volt a legmagasabb, amelyekről a tömeges kivándorlás a legkorábban indult el. Sáros megye, a kivándorlás első gócpontja vezetett pl. a visszavándoroltak legmagasabb arányával (lásd a 4. sz. táblázatot).

A gazdasági kivándorlás egyik jellegzetessége Magyarországon az első világháború előtt, hogy az emberek *nem a végleges letelepedés szándékával indultak el*. Külföldi tartózkodásukat átmenetinek tekintették és az ott szerzett pénzzel hazai gazdasági helyzetükön akartak segíteni. A kivándorló agrárnépesség vágyaiban és jövőbeli terveiben a Magyarországon megteremtett önálló egzisztencia igénye élt, s az Amerikában megkeresett pénzzel éppen ezt akarták majdani hazatérésük után létrehozni. A visszatérés és az önálló egzisztencia megteremtésének szándéka adta az energiát ahhoz is, hogy új környezetükben életnivójukat gyakran még a hazai alá is szorították, hogy terveik megvalósítása érdekében minél több pénzt gyűjthessenek össze.¹

A nagy többségnek ez a kétségtelenül bizonyítható szándéka a későbbiek során az idő teltével változott. Az új környezet vonzó hatásai, az új kötelékek kialakulása a hazatérés konkrét terveit fokozatosan gyengítették, egyre távolabbi időre tolták ki és illuzórikusabbá tették. *A végleges letelepedés szubjektív szándéka*

¹ Az Egyesült Államokba kivándorolt magyarság sajátos életformájáról téjékozódhatunk az amerikai magyar sajtóból. Az „Amerikai Magyar Népszava” jubileumi díszalbumából (41—42. old. 1909) idézzük a következőket:

A magyar bevándorlók — kevés kivétellel — pár esztendő után a hazai viszonyokhoz és igényeikhez mérten elég szép tőkére tesznek szert, amellyel odaát könnyen megalapíthatják boldogulásukat.

Igaz, hogy ez nagyobb részt az amerikai magyarság koldusnyomorú lakás- és élelmezési viszonyaiban leli magyarázatát. Mert — mint érdekes, amíg odahaza népünket otthonában a természetes csin és tisztaság jellemzi, addig idekinn minden egyéb, csak ez nem. A magyar telepeken népünk a legordinárébb negyedekbe szorult, piszkos, szűk kis lakásokba, olyannyira, hogy ottani élése még átlagos emberi életnek sem nevezhető. Teszi ezt természetesen a takarékoság szempontjából, mivel egész kis lakásokat 4—5 szobával, havi 4—5 dollárért bérelhet, ami a keresetéhez képest elenyészően csekély. Magától értetődik, hogy ezek a lakviszonyok telepek szerint változatosak ... Az élelmezési viszonyok szintén nyomorúságosak. Ha tekintjük ezt az olcsóságot, amely idekinn a családok élelmezését jellemzi, meg kell borzadnunk honfitársaink nyomorúságos étkezésén. Mindenből a legolcsóbbat és legrosszabbat vásárolja. Ilyen élet mellett egészen természetes, ha pár esztendő alatt szép tőkét takarít meg.

Ast most mondtok a családokról szólnak. A magános emberek és nők hasonló viszonyai még borzalmasabbak. Ezek »burdos« (boarding) házakban laknak, harminc, negyvenen zsugorodnak össze négy-öt apró, alacsony kis szobában. A lakás és a kosztadó asszony valóságos ételhulladékkal látja el őket.

Ezek a burdos házak az amerikai magyarság megmételyezői. Ami bűn, erkölcstelenség csak felszínre kerül a törvénytörés előtt, vagy mögötte, azokat mind a burdosházak termik meg.”

és az ezirányú objektív döntés tehát nem egyszerre ment végbe, és semmiképpen sem a kivándorlás tényével egyazon időre esett. Olykor a végleges letelepedést megelőzte még egy visszavándorlás is, és csak akkor, amikor a régi környezetbe való vissza-illeszkedés konfliktusai előjöttek, szánta el magát a kivándorló az ország végleges elhagyására.

A gazdasági kivándorlók túlnyomó többségben mezőgazdasági munkásokból, cselédekből és törpebirtokos kisparasztokból verbuválódtak. (Lásd az 5. sz. táblázatot.) 1899—1913 között az összes kivándorlóknak 68 0/0-át adta az agrár társadalom. Amerikában viszont ennek a népességnek közel 90 0/0-a az iparban, csaknem a fele Ohio, Pennsylvania szénbányáiban és vasgyáraiban helyezkedett el. Az agrár jelleg annyira rányomta bélyegét erre a mozgalomra, hogy a köztudatba mint kifejezetten paraszti kivándorlás került be. Természetesen maradt figyelmen kívül a jóval kisebbszámú nem mezőgazdasági népesség, amelynek szerepe pedig a kivándorlási mozgalom elindításában, annak szervezésében és az Egyesült Államok vonzásának közvetítésében a századforduló előtt — amint azt számos történeti forrás bizonyítja — elég jelentős volt. A nagy útra először ugyanis nem a mezőgazdasági népesség köréből vállalkoztak. A vándorlásra mozgékonyabb, és a bontakozó kapitalista versenyben egzisztenciálisan megingott kereskedők, iparosok közül kerültek ki azok, akik — többnyire vagyonnk utolsó foszlányával — elsőként keltek útnak a tengerentúlra. Az 1870-es évek kivándorlóinak jellegzetesebb típusai inkább tehetősebb német polgárok az ország déli és nyugati részéről, Észak-Magyarországról pedig a bányamunkások. Ez utóbbiak a galíciai szén, só és petróleum vidékein kerültek először kapcsolatba a kivándorlási ügynökökkel, akik olcsó európai munkásokat toboroztak a szédületes tempóban bontakozó amerikai ipar számára.

Az első bányász-kivándorlók a pennsylvániai kőszénbányákból még csak úgy tudtak szabadulni, ha maguk helyett más munkást állítottak, cz a helyettesítési kényszer ugyancsak nagy szerepet játszott abban, hogy kivándorlásra buzdítsanak másokat is. A bányász-kivándorlók mellett megtaláljuk az 1880-as évektől gyarapodó számmal — a tőkés versenyben egzisztálni nem tudó tönkrement kisiparosokat (tímárokat, takácsokat, szűr-szabókat, kovácsokat, késeseket stb.). A teljesen nincstelen napszámos rétegek nagyobb számmal a kivándorlásban eleinte résztvenni már csak azért sem tudtak, mivel az útiköltséget saját erejükből nem tudták előteremteni. A hajóstársaságok versenyében a hajójegyek olcsóbbá válása, a korábbi gyér számú kivándorló által küldött pénz- és hajójegyek már többeket segítettek át az utazás finanszírozási nehézségein. A napszámos és mezőgazdasági munkások tömeges megmozdulását stimulálta az is, hogy a kivándorlási ügynökök nemcsak a biztos munkahelyeket ajánlgatták munkaszerződésekkel és konkrét munkahelyek megjelölésével, hanem gyakran előlegezték az útiköltségeket is. Hamarosan a magyarországi uzoratóke, egyes pénzintézetek és egyéni pénzkölcsönzők is felismerték a kivándorlóknak juttatott pénzkölcsönzés üzleti lehetőségeit; az effajta pénzkölcsönzés az ország északi vidékein virágzó üzletággá fejlődött. A bányászok és kisiparosok kivándorló csoportjaihoz először a kisiparban és a kimerülő bányatárnában elhelyezkedni nem tudó fiatal napszámosok és munkanélküli iparos segédek csatlakoztak, később pedig egyre nagyobb számban a mezőgazdasági napszámosok, zsellérek és cselédek, majd a gazdasági versenyben eladósodott kisparasztok. A kivándorlók foglalkozás szerinti megoszlása a századforduló után már a mezőgazdasági napszámos réteg túlsúlyát mutatja. Ez a réteg a kivándorlók soraiban jóval nagyobb arányban képviseltette magát, mint a hazai népességben. Az ipari szakmunkások viszont ez időtájt már kisebb arányban sze-

repeltek mint az ország össznépeességében. Az eredetileg gyér számú *ipari munkaerő vándormozgalma szélesedett a mezőgazdasági népesség tömeges kivándorlási mozgalmával.*

Mellőzhetjük a kivándoroltak demográfiai mutatóinak részletesebb ismertetését, mivel azok nagyjából ugyanazokat a jellegzetességeket hordozzák, mint ezidőben más kivándorló népcsoporté. Magyarországon a kivándorlók a legmunkaképeesebb fiatal generációból, elsősorban fiatal férfiakból verbuválódtak. A kivándorlás csúc éveiben, 1905—1907-ben pl. az összes kivándoroltaknak 59,5 %-a a 30 éven aluli, 84,8 %-a pedig a 39 éven aluli korcsoportozhoz tartozott. Különösen szembetűnő a férfiak magas aránya a kivándorlás kezdeti időszakában, közülük került ki a századforduló előtt az összes kivándorlók kétharmada. Arányuk viszont a kivándorlás előrehaladásával fokozatosan csökkent, közvetlenül az első világháború előtti években pedig már ugyanannyi nő hajózott a tengerentúlra, mint férfi.

A kivándorlók elemi műveltségének az állapotáról csak annyit jegyzünk meg, hogy az Amerikába vándorlóknál az írni és olvasni tudók százaléka magasabb volt, mint a hazai népességben. Az analfabéták aránya azonban még köztük is — nemzetiségként változóan — 11—30 % között mozgott.

II.

A magyarországi kivándorlás gazdasági és társadalmi okairól

1. A demográfiai nyomás

A XIX. századtól kibontakozó európai nagy kivándorlás főbb szakaszait a nemzetközi szakirodalom elsősorban a népesség szaporodásával, az egyes országok gazdasági növekedéséhez kapcsoló, úgynevezett demográfiai forradalommal hozza összefüggésbe. Hogy megállapíthassuk ennek az összefüggésnek az „érvényességét” Magyarországon, tekintsük át a népesség abszolút növekedésének mértékét.

A lakosság összes száma (1000-ben)

Évek	Magyarország (Horvátország nélkül)	Magyarország (Horvátországgal együtt)
1857	12 124	13 768
1870	13 664	15 512
1880	13 834	15 739
1890	15 262	17 464
1900	16 838	19 255
1910	18 737	20 866

Magyarország népessége ez adatok szerint tehát a XIX. század második felétől az első világháborúig 54,50%-kal növekedett. Az évenkénti átlagos növekedési ütem 0,82 %, illetve 0,79 % volt. A növekedési ütemek 10 éves periódusokat véve alapul a következő változásokat mutatják.

Évenkénti átlagos növekedési ütemek %-ban

Évek	Magyarország (Horvátország nélkül)	Magyarország (Horvátországgal együtt)
1857—1870	0,92	0,92
1870—1880	0,12	0,15
1880—1890	0,99	1,05
1890—1900	0,99	0,98
1900—1910	1,07	0,82

Ezek az adatok mindenekelőtt azt bizonyítják, hogy Magyarországon a gazdasági növekedés első szakaszában a népesség növekedése, a lakosság szaporodása mérsékelt ütemben haladt előre, mint ugyanezen időszakban a nyugat-európai országokban. A kivándorlás demográfiai hátterének a tisztázásához nem elégséges azonban csak az átlagos növekedési ütemet figyelembe venni. Ez csupán kiinduló pontot jelenthet, mivel önmagában véve még nem jelzi a demográfiai forradalmat. Ha azonban tovább megyünk és vizsgáljuk a népesség növekedését alakító két tényezőt, a születések és halálozások trendjének az alakulását (lásd a 6. sz. táblázatot), akkor már feltárulnak a demográfiai forradalom jegyei Magyarországon is, jóllehet egy moderáltabb formában.

A 6. számú táblázat adataiból ugyanis kiderül, hogy a születések rátájának mértéke kisebb ingadozással az 1880-as évek közepéig még valamelyest emelkedett, ez időtől csökkenő irányú a trend az egész periódusban. A halálozási ráták esetét, — amely ugyan már korábban az 1860-as évektől kezdetét vette — megszakította az 1870-es évek elején fellépő kolerajárvány. A középkori betegség utolsó nagy rohama — egyes történelmi források szerint félmillió áldozatot is követelt, a halálozások rátája 1873-ban felülmúlta a születési rátákat is, — hatását a népesség növekedésének a lelassítására szemléletesen tükrözik az 1880-as évi népszámlálás adatai. A halálozási ráták trendjének a csökkenése csak az 1880-as évek elejétől jelentkezik, ettől kezdve viszont az egész korszakra jellemző marad.

A demográfiai forradalom középső periódusa — amelyben stabilak maradnak a születési ráták, miközben a halálozási ráták csökkennek, és ennek következtében előálló gyors népességnövekedés a demográfiai robbanást előidéz — Magyarországon tehát alig egy évtizedben, mégpedig 1875—1885 között észlelhető. Ez időszak magas születési rátái a századfordulóra és az 1900-as évek elejére lényegesen módosították a növekedést az egyes korcsoportok szerint. A leglényegesebb módosulás a fiatal munkaképes korcsoportok számának a hirtelen szaporodása. A 15—19 évesek korcsoportjának számbeli gyarapodása az 1890—1900 közötti évtizedben rekord méreteket, 26,4 %-ot ért el, szemben az 1880—1890-es évek 1,4 %-os szaporodásával. Figyelemreméltó még a 20—24 évesek korcsoportjába tartozók számának a 11,9 %-nyi növekedése, hasonlítva azt a korábbi évtized 1,4 %-ához. A 15—19 évesek csoportja néhány év alatt ekkor annyival növekedett, mint a megelőző húsz esztendő alatt. A kivándorlás legnagyobb arányú emelkedése Magyarországon azzal az időszakkal esett egybe, amikor az 1880-as első évek szülöttei a munkaképes korba már teljesen bekerültek, ezzel a fiatal munkaerőnek viszonylag rövid idő alatt egy hirtelen megnövekedett kínálatát idézve elő.

A kivándorlás kibontakozása és a születési ciklusok alakulása között bizonyos korreláció tehát Magyarországon is fennáll. De ha figyelembe vesszük az

össznépesség növekedésének mérsékelt átlagos ütemét, az ország népsűrűségét (Magyarország korántsem volt a nyugat-európai országokhoz hasonlóan sűrűn települt), az adatok arra vallanak, hogy a demográfiai nyomás nem léphetett fel akkora intenzitással, amely a kivándorlás kibontakozásának olyan súlyú tényező-jét jelenthette volna, mint a nyugat-európai országokban.

Minden okunk megvan tehát annak feltételezésére, hogy ez itt *csak egyike* az egyidejűleg ható tényezők egész csoportjának, hogy a demográfiai nyomás kivándorlásban csak ott és olyan mértékben realizálódott, ahol és amilyen mértékben abban egyéb faktorok is közreműködtek.

2. Az agrár szektorból az ipari szektorba átáramlás, a belső mobilitás lehetőségei és korlátai

A magyarországi gazdaság modern tőkés átalakulásának történelmi fordulója az 1848/49 évi forradalomhoz kapcsolódott. Ez szüntette meg a jobbágyság intézményét, a nemesi kiváltságokat, és vezette be a polgári jogegyenlőséget, a hivatal- és birtokbírhátás szabadságát. A gazdaság fejlődésében az új társadalmi és gazdasági feltételek azonban korántsem eredményeztek azonnali fordulatot. Sok régi intézmény élt tovább, és a társadalom egyes rétegeinek a kapcsolatát jó ideig még a hagyományos szokásjogok és magatartási formák is alakították. A polgári birtokrendszer létrehozása is a feudális birtokmegosztás alapján ment végbe. A volt feudális urak polgári tulajdonába kerültek a korábban majorságilag kezelt birtokok, a szabadparasztok tulajdonába csak az úrbéres földek kerülhettek. A megosztásnak ez a módja rendkívül szélsőséges birtokmegosztást, végletesen polarizált agrártársadalmat eredményezett; egyik oldalon latifundiumokkal rendelkező nagybirtokosokkal, a másik oldalon pedig kevés földű kisparasztok és birtoktalanok nagy tömegeivel. A népesség növekedésével a parasztbirtokok még inkább aprózódtak, s tovább szaporodtak a birtoktalanok nagy tömegei is. A nincstelen agrárproletariátus a századfordulóra az összes népességnek már több mint egynegyedét tette ki, és ezeknek többsége — 73,27 %-a — teljesen bizonytalan egzisztenciájú, szabadon vándorló napszámos volt. Az agrárnépesség másik jelentős rétegét — 15,2 %-át — azok a parcellatulajdonosok alkották, akik számára tulajdonbirtokuk már csak megélhetésük részbeni és egyre szűkülő forrását jelenthette. A magyarországi parasztságnak csak mintegy 30 %-a rendelkezett akkora földterülettel, hogy abból a saját és családja munkaerejének kihasználásával önálló megélhetést biztosíthatott. Magyarország tehát nemcsak az Osztrák-Magyar Monarchián belül, hanem közép-kelet-európai viszonylatban is kiemelkedett egyfelől a nagybirtok rendkívüli túlsúlya, másfelől az agrárproletárok igen magas aránya tekintetében.

A mezőgazdasági népességnek ebből a struktúrájából egy nagyon széles ipari tartaléksereg kialakulása következett. Annál is inkább, mivel a mezőgazdaság munkaerőigénye az 1880-as évektől a népesség növekedésével már nem haladt együtt. A termelés modernizálása, a technikai eszközök és mezőgazdasági gépek alkalmazásának terjedése rövidítette a termelés folyamatait. Minthogy a mezőgazdasági termelésben túlnyomórészt a külterjes növénytermelés és a fejletlen állattenyésztés dominált, így a technikai haladás a mezőgazdasági munkát még inkább szezonálissá tette, rövidítve ezáltal a mezőgazdasági népesség foglalkoztatásának az idejét. A századforduló utáni évtizedben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma már alig növekedett. Ez időre a *magyarországi agrártársadalom*

mind szembeötölőbb jelensége a túlnépesedés, a krónikus munkanélküliség, különösen egyes vidékeken.

Az iparosítás a mezőgazdasági munkaerőfeleslegnek elvben természetes levezető csatornája lehetne; a magyar iparosítás azonban nem tudta felszívni ezt a munkaerőfelesleget. Hogy miért — erre nem kaphatunk választ anélkül, hogy ne vennénk szemügyre ennek az iparosításnak néhány sajátosságát.

Az iparosítás Magyarországon a XIX. század második felétől kezdett bontakozni, fellendülése pedig csak az 1880-as évektől látható. Ez az iparosítás azonban nem támaszkodhatott történelmi „előszakaszokra”. Magyarországon pl. — ellentétben a nyugati országokkal — a preindusztriális korszakban számbavehető ipari népesség nem található. Hiányzott az ipar fejlődéséből a manufaktúrakorszak, és a XIX. század közepén Magyarország még annyira agrárország volt, hogy lakosainak kb. 80—85 % -a a mezőgazdaságban talált megélhetést. Az ország a nemzetközi áruforgalomba, nagyobbrészt a Monarchia közvetítésével mezőgazdasági termékeivel kapcsolódott be. A gazdasági munkamegosztásban Magyarország szerepe a Monarchián belül is mindvégig az volt, hogy az iparilag fejlettebb ipari körzeteknek szállította a mezőgazdasági és élelmiszercikkeket. Így került az iparosításban első helyre az élelmiszeripar fejlesztése, amely Magyarországon az egész iparosítási folyamatban a vezető szektor szerepét töltötte be. Az ipari termelés *átlagos növekedési* ütemét az újabb gazdaságtörténeti kutatások az 1870-es évektől az első világháborúig *dinamikusnak* értékelik ugyan, de ez az iparosítás szűk termelési bázison alapult és — a Monarchiában kifejlődött munkamegosztásból eredően — korlátozott, s a magyar közgazdaság szempontjából egyoldalú struktúrában folyt.

Ez a megkésített, szűk bázison alapuló és részleges iparosítás kihatott a vidéki agrárnépesség és urbanus ipari struktúra közötti mozgásokra és mindvégig nagymértékben kondicionálta a feszültségeket a két struktúra között. E feszültségnek a tartalma az volt, hogy széles űr tátongott az ipar munkaerő felvevő igényeinek nagysága és jellege, valamint az agrárnépesség munkaerő kínálatának mérete és jellege között.

A magyarországi ipari népesség növekedését, az ipar felvevő kapacitásának az alakulását a következő néhány mutató szemlélteti.

Az ipari munkásság összlétszáma 1000-ben

Év	Összes ipari munkás	Gyáripari munkás
1880	400	—
1890	488	165
1900	718	320
1910	978	510

Év	A növekedés %-ban	Évenkénti átlagos növekedési ütem
1880—1890	22	2,01
1890—1900	47,1	3,94
1900—1910	36,2	3,14

Harminc év alatt tehát csaknem két és félszeresére gyarapodott az ipari munkások száma, a gyáripari munkásoké pedig csaknem megháromszorozódott. Szembeötlük a növekedési ütem gyorsasága különösen a gyáripari munkások számánál. Ez utóbbi 1890—1900 között 93,9 %/o-kal növekedett, évi 6,85 %/o átlagos növekedési ütemmel, 1900—1910 között pedig 54,4 %/o-kal, 4,77 %/o évenkénti átlagos növekedési ütemmel.

Ha a magyarországi ipari munkásság növekedésének átlagos ütemét más országokéval vetjük össze — természetesen a fejlődés azonos szakaszában —, az összehasonlítás nem kedvezőtlen Magyarországra, a fejlődés ebben a vonatkozásban nem mutat lassúbb ütemet vagy különösebb sajátosságot. Csak növekedési ütemekkel és viszonzyszámokkal azonban nagyon óvatosan értékelhetünk, különösen az iparosítás kezdeti szakaszában. Ha nemcsak a növekedési ütemeket, azoknak viszonzyszámait, hanem az abszolút számokat is tekintetbe vesszük, akkor a magyarországi helyzet további sajátosságát jelezhetjük, azaz, hogy az iparosítás első szakaszában az agrártársadalomban túlsúlyban vannak az agrárproletárok, ugyanakkor *rendkívül kicsiny az ipari proletariátus száma*. Jól láthatjuk ezt a következő összehasonlításból: Az ország kereső népességének a nagy-és a kisiparban foglalkoztatott munkásság még 1900-ban is csak mintegy 1/10-ét jelentette.

Az 1880—1910-es évek periódusán belül a változásokat olyan formában jelzi az ipari munkásság növekedési üteme, hogy a növekedés legdinamikusabb szakasza az 1890—1910 közötti tíz esztendő és a századforduló után valamelyes lassúbbodás következett be. Az iparban foglalkoztatott összes keresők növekedésére vonatkozó számítások viszont az összipari népesség növekedésnek dinamizmusát tanúsítják a századforduló utáni évtizedre is. E számítások szerint az iparban és bányászatban foglalkoztatott összes keresőknek a száma 1870—1890 között 32,5 %/o-kal, 1890—1900 között 25 %/o-kal, 1900—1910 között pedig 29 %/o-kal növekedett. Viszont az 1890—1900 közötti évtized mutatkozik a belső mobilitás legdinamikusabb periódusának, ugyancsak, ha más mutatókat — mint például a városi népesség vagy a nem a születési helyükön lakók (a belső vándorlók) — számának alakulását vesszük figyelembe. A belső és külső migráció mozgásában a fordított korreláció (lásd Th. Brinley ismert álláspontját Angliával és Nyugat-Európával kapcsolatban) Magyarországon is észlelhető annyiban, hogy a külső mobilitás legnagyobb csúcseit mutató tíz évben (ahogyan azt a korreferátum elején közölt idősorok jelzik), a belső mobilitás növekedése valamelyest lassúbbodott. Ez a lassúbbodás azonban korántsem olyan mértékű, és nem is olyan egyértelmű, hogy a tengerentúli kivándorlás nekilendülését a századforduló után közvetlenül ok és okozati összefüggésbe hozhatnánk a belső mobilitás ütemének lassúbbodásával. A külső mobilitás formálásában Magyarországon *jelentősebb faktor a belső mobilitás alapjaiban szűk csatornája*, sokkal inkább erre kell figyelniünk, mint ütemének gyorsuló vagy lassuló változataira. A belső mobilitás viszonylag gyors átlagos növekedési ütemeivel is a magyarországi társadalmat hogy milyen szűk keretekben mozgatta meg, azt további mutatóval szemléltethetjük. A népszámlálások Magyarországon az összlakosságnak 1880-ban 74,5; 1890-ben 73,4 és 1900-ban 70, 1910-ben 68,6 %/o-át még a születési helyükön írhatták össze !!

Az agrárnépességből az ipari népesség sorába való átáramlás lehetőségét — szűk ipari bázis mellett — tovább korlátozta az ipar nagyfokú területi koncentráltasága és sajátos szerkezete. Az a körülmény, hogy a Monarchián belül kialakult munkamegosztás Magyarország viszonylatában egyrészt az élelmiszer, másrészt a vas- és gépipar fejlődésének kedvezett, sajátosan formálta az ipar munkaerőszükségletét is. Egyrészt mindenkor nagy keresletet támasztottak a kor legjobb szint-

jén álló szakmunkásokra, másrészt egyes élelmiszeriparágak viszonylag kisebb számú állandó munkást és nagyobb számú idénymunkást foglalkoztattak. Képzett szakmunkásokat a magyar ipar a mezőgazdasági népesség köréből nem kaphatott, és elégtelen forrást jelentettek ehhez a hazai ipari népesség, a kézművesek és kisiparosok szórványos csoportjai is. Így szakmunkásszükségletét a magyarországi ipar a Monarchia fejlettebb ipari területeiről igyekezett kielégíteni. Cseh, morva és osztrák szakmunkások képezték az ipari szakmunkások első törzsgárdáját. Számukról csak részleges adatok vannak; 1875-ben pl. Budapesten a gyári munkásságnak 25 0/0-a, a vas- és gépgyári munkásságnak pedig (és ezek az iparágak igényelték a legképzettebb szakmunkásokat) 35 0/0-a volt külföldi. Az iparosítás előrehaladásával az ipari népességben a külföldi szakmunkások aránya (a századforduló után pedig abszolút számuk is) csökkent.

A szakmunkáshiánnyal való küszködés az iparosítás korszakának végig kísérő jelensége volt, és a századforduló után az ipari fejlődés lelassulásának egyik fő okát a kortársi irodalom és források a szakmunkáshiányban jelölték meg.

Az a körülmény, hogy a két struktúra között a mozgásoknak és az azokat képviselő társadalmi típusoknak nem voltak meg a nyugat-európaihoz hasonló, történetileg organikus fejlődési lehetőségei, ellentmondásos helyzetet hozott létre Magyarországon: miközben a mezőgazdaságban túlnépesedés jelentkezett, ezzel egyidejűleg az ipar munkaerőhiánnyal küzdött. A feszültség tehát mind az ipar, mind a mezőgazdaság jellemző tünete volt, de nem jelenthettek egymás számára megoldást a mezőgazdasági népesség fölöslegének iparba áramlásával. Az ipar a mezőgazdasági népességből csak tanulatlan segédmunkásokat és idénymunkásokat szerezhetett. Az (eredetileg) falusi nincstelenek egy része először természetesen az iparnak a mezőgazdasághoz közelebb álló idényjellegű iparágába (malomipar, sörgyárak, téglagyárak) áramlott. A következő lépcsőfok a magasabb szervezetségű, állandó iparágban való elhelyezkedés volt, amely a kétlakissággal már nemigen fért össze. Ritka volt azonban az az út, amely a mezőgazdaságból a városi napszámos, útépítő, vagy építőmunkás fokozatokon keresztül a szakmunkásság soraiba vezetett volna. Az esetek többségében a nincstelenek nagyrésze megrekedt a mezőgazdaság és az ipar között, sőt, amikor az infrastruktúra kiépítésének első nagy lendülete alábbhagyott, jelentős tömegek kényszerültek vissza a mezőgazdaságba. Hogy a mezőgazdaságból az iparba áramlás lehetősége milyen szűk volt, azt akkor is jól láthatjuk, hogyha összehasonlítjuk az ipari munkásság növekedésének abszolút számait a kivándorlás nettó számaival. Míg az ipari munkásság 1880—1890 között 88 ezer, 1890—1900 között 230 ezer, 1900—1910 között pedig 260 ezerrel gyarapodott, a kivándoroltak nettó számai 1900—1913 között meghaladták az 1 milliót. Még ha feltételeznénk is, hogy a mezőgazdaságból eredt az ipari munkásság teljes szaporulata — ami egyébként lehetetlen —, úgy az ipari munkásság számának növekedése úgy aránylott a kivándorláshoz, mint 1 : 4-hez.

A két szektor közötti mozgás akadályainak és feszültségeinek összes mozzanatát csak az iparosítás sajátosságaiból azonban nem lehet megmagyarázni. Mint gátló tényezők a nagyipari munkásság irányába mutató mobilitási folyamatokban minden bizonnyal közrejátszottak más oldalról a magyarországi agrárstruktúra kötőerői és civilizációs rendszere — a falusi életformából történetileg kialakult emberi kapcsolatoknak, szokásoknak, értéknormáknak, kultúrának különbségei is a várositól. Ezek részletesebb vizsgálata azonban még a történeti kutatások feladata. Mindenesetre a kivándorlás korabeli irodalmából egyértelműen kiderül, hogy az agrártársadalom már jelzett kötőerői és életformája gyakran kevésbé akadályozták az amerikai kivándorlást, mint Magyarországon belül a városokba való

elvándorlást. Ez a látszólagos ellentmondás feloldódik, ha arra gondolunk, hogy az amerikai kivándorlás éppen azzal a reménnyel kecsegtette a kivándorlókat, hogy nem véglegesen, hanem csak átmenetileg kell kiszakadni eredeti környezetükből, mert az ott szerzett pénzzel majd hazatérve, jobb körülményekre tesznek szert éppen abban a társadalmi környezetben, amelyhez kötődtek, amelyben életüket kedvezőbb viszonylat között, de folytatni akarták. Ezeknek a reményeknek alapot adtak azok a kereseti különbségek, amelyek ez időben egyrészt Amerika ipara, másrészt a magyarországi mezőgazdaság és a magyarországi ipar között fennállottak.

3. A kereseti lehetőségek közötti különbségek, a „pull”-faktorok jelentkezése

Amerika vonzása közvetlenül a jóval magasabb munkabérek és az állandó munkalehetőség ajánlatával jelentkezett. Magyarországra a vonzást elsősorban a korábban szórványosan kivándoroltak, majd pedig az elég népes kivándorlási ügynökök tájékoztatásai közvetítették. Az amerikai kedvezőbb munkalehetőségekről írtak a magyarországi helyi újságok, sőt gyakorta ismertette a kivándorlás gazdasági előnyeit a magyarországi szervezett munkásság sajtója, a „Nép-szava” is.

A magyarországi munkabérek — főleg a reálbérek — mozgásának, a megélhetési viszonyok alakulásának részletes elemzése a korszak gazdaságtörténetének egyelőre még alig feltárt fehér foltjai közé tartozik. Az eddig rendelkezésünkre álló adatok alapján a reálbérek mozgástendenciáinak értékelésében még sok a bizonytalan tényező. Úgy látszik, hogy az 1890-es évek első felében a nominálbérek mozdulatlan állapotban voltak, a reálbérek viszont mint az iparban és a mezőgazdaságban az élelmiszer és iparcikkek árának csökkenése folytán valamegyest emelkedő tendenciát mutattak. A nominálbérek az iparban 1895-től kezdtek emelkedni, a mezőgazdaságban pedig csak a századforduló után. A nominál bérek jelentősebb emelkedésének az időszaka a XX. század első évtizede volt, amikor azok az iparban kb. 40, a mezőgazdaságban pedig kb. 80 %-kal növekedtek. A századforduló után az ipari munkások reálbére a nominálbérek emelkedése ellenére is csökkenni kezdett, mivel az általános drágulás közepette ezidőben a megélhetési költségek a béreknél is gyorsabban emelkedtek. Jóval nehezebb értékelné a mezőgazdasági munkások reálbéreinek alakulását. A munkabérek mozgása alapján a mezőgazdasági munkások életviszonyainak javulni kellett, mivel azok gyorsabban emelkedtek mint az árak. Nem tudhatjuk azonban, hogy az emelkedő bérek hatását milyen mértékben korlátozták az olyan változó körülmények, mint a munkaalkalmak rövidülése és a terményekben kifizetett bérek elvonása vagy csökkentése. Ismeretes, hogy a XIX. században a jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben is a mezőgazdasági munkások megélhetési forrásaiban nagy szerepet játszottak a részes művelés különböző formái. A feudalizmusból öröklött gazdálkodási mód, munkásszervezet módosult formában ugyan, de továbbélt. Az uradalmi földeken főleg a kapásnövényeket, a termés különböző hányada (többnyire fele, harmada) ellenében művelték meg. Általánosan elterjedt volt az aratási munkák természetben bérezése is. A gazdálkodásnak e formáit a technikai fejlődés, a bér munka alkalmazása folyamatosan szorította ki, és e folyamatban döntő periódusnak tekinthető az első világháborút megelőző két évtized. A korabeli tudósítások is ez évtizedekben fellépő gazdasági feszültségek közvetlen okait a munka-

hiány mellett elsősorban a természetben kapott járandóságok változásaiban, csökkentésében, a korábban részes művelésre adott földek visszavonásában jelzik.²

Érdekes jelenség — és erre a kor közgazdászai is felfigyeltek — idézhetjük a magyarországi kivándorlási statisztika szöveges részéből, hogy „a magyarországi kivándorlás legnagyobb lendülete szinte teljesen egybeesett a gazdasági élet javulásával”. Ha a „kivándorlás okai között kutatunk, első pillanatra a hazai közgazdaság 1905 körüli viszonyai is ellentmondanak a kivándorlás abnormális lendületének. 1905-ben a termés elég sikerült volt, 1906-ban pedig egyenesen kiváló és a mezőgazdasági munkabérek is folyton javulóban voltak. A pénz- és hitelügy fejlődése is — dacára a belpolitikai zavaroknak — örvendetesen haladt. A kivándorlás ekkor már olyan mélyen befészkelte magát népünk lelkületében, annyira meggyőződésessé vált az a hit, hogy Amerikában jobb a megélhetés, biztosabb kereset és gyorsabb boldogulás vár a kivándorlókra, hogy a hazai gazdasági viszonyoknak amúgyis kisebb mérvű javulása nem hozta meg azt az eredményt, amelyet az első pillanatra várhattunk volna tőle. Annál kevésbé, mert ez időt támadt minden hazai akciónak félelmes ellenfele az Egyesült Államoknak nagy konjunkturális korszakában.”

Azoknak az okoknak a sorozatában tehát, amelyben a magyarországi kivándorlás indítékainak és méreteinek a magyarázata rejlik, a világháborút megelőző években első helyre a kereseti lehetőségek közötti különbségek helyezhetők, azaz a közvetlen taszító erők mellett mind nagyobb szerepet kapott a jóval nagyobb keresetet ígérő Amerika vonzása. Ennek erejét és realitását akkor érzékelhetjük, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon a mezőgazdasági munkabérek az 1880-as években is olyan alacsony szinten állottak, a megélhetési viszonyok pedig olyan nehezek voltak, hogy egy-egy gyengébb termésű év a mostohább természeti viszonyok között élő vidékeken nemcsak általános szűkölködést, hanem kifejezetten éhínséges időket is hozott.

A magyarországi agrártársadalom többségének állandó bizonytalansággal küszködő szűkös anyagi helyzetén a magyarországi bérek javulása csak enyhíthetett, alapvetően azonban nem változtatott. Mindazoknak az ismereteknek az alapján, amelyeket a mezőgazdasági népesség gazdasági és társadalmi helyzetéről gyűjtöttünk, inkább az a kérdés kíván részletesebb elemzést, hogy ilyen körülmények között miért nem öltött a kivándorlás Magyarországon az adottnál is szélesebb méreteket. A kivándorlás folyamatának részletesebb vizsgálatából úgy látjuk, hogy a kivándorlás nagyobb méreteket csak ott öltött, ahol a *taszító és vonzó tényezők találkoztak*. Magyarországon Amerika vonzására nagyobb tömegek csak azokon a területeken mozdultak meg, ahol ha szórványosan is, de már a tömegek

² Az általános drágulás mértékét, pontosabban az árak alakulását Katus László számításai a következőkben mutatják:

Árak csökkenése, illetve emelkedése Magyarországon %-ban:

	1867/71—1892/96	1892/96—1911/13
Növényi termékek	—24,2	+53
Állati termékek	— 1,5	+61
Összes mezőgazdasági termékek	—12,8	+58
Ipari fogyasztási cikkek	—40	+58
Összes iparcikkek	—38	+54

kivándorlás előtt *múltja volt a mozgásnak, a vándorlásnak*, és ezért az mint lehetséges magatartásmód, „magatartásminta” jelentkezett. Ahol az első kivándorlók munkájának sikere szemellátható bizonyítékokkal jutott kifejezésre a hazaküldött dollárookban, a tehertől megszabadított telkekben, a cseréppel fedett új házakban, a felszerelt gazdaságokban — ezek, vagy egy-egy szerencsésen visszatért portái a maguk némaságában is a legékesszólóbb csábítóügynökei voltak a kivándorlásnak. Maguk a kivándorlási ügynökök is azokról a területekről tudtak tömegeket toborozni, ahol a kivándorlásnak sikeres helyi példáira is rámutattak.

Rátérve mostmár közvetlenül az amerikai és a magyarországi munkabérek közötti különbségekre a rendelkezésünkre álló adatok összehasonlításából azt állapíthatjuk meg, hogy a legminimálisabb amerikai ipari bérek is (bányamunkások bérét véve alapul) a magyarországi mezőgazdasági béreket öt-hatszorosan szárnyalták túl. Ez a bérkülönbség az egész periódusban érvényesült, mivel a századforduló után nemcsak a magyarországi, hanem az amerikai bérek is emelkedő tendenciájúak voltak (lásd a 7. sz. táblázatot). Akkor tehát, amikor a magyarországi kivándorló egész heti itthoni napszámberét kinn, az amerikai bányákban egyetlen nap alatt megkereshette, ráadásul a munkalehetőség nemcsak néhány hónapon át (mint itthon), hanem az év minden munkanapján biztosítottak látszott, nem mérlegelte, hogy a magas keresetért milyen egyéb — előre nem látott és elképzelni se tudott — áldozatot kell hozni.

Külön tanulmányt igényel az Egyesült Államokban letelepedett magyarok munkaviszonyainak az elemzése, összehasonlításban az általános amerikai munkaviszonyokkal. Itt annyit jelezhetünk, hogy a csábítóan magas munkabérek ottani viszonylatban az alacsonyabb kategóriákba tartoztak (többnyire tanulatlan segédmunkásbérek), hogy kiszolgáltatott helyzetüket kihasználva legtöbbször közülük igyekeztek toborozni a századforduló táján a sztrájktróket, hogy az amerikai bányák döbbenetesen magas számban szedték körükből az áldozatokat.³

³ Az amerikai magyar újságok évenként kiadott naptárainak a legszomorúbb fejezete a „bányaszerencsétlenségek”. Csak szemléltetésül egy-két dokumentumot ezekről:

„Borzalmas bányaszerencsétlenség történt január 25-én (1904) reggelén az Allegheny Coal Company Harwick nevű köszénbányájában Cheswickben, Pittsburgtól tizenöt mérföldnyire. Röviddel azután, hogy 187 ember lement a bányába dolgozni, a mélységben a bányalég felrobbant és a bányagáztól valamennyien elpusztultak.

A cheswicki borzasztó katasztrófa az amerikai magyarság történetének legsötétebb lapja. Ötvennél több magyar lelte szörnyű halálát a bányában, ide nem számítva a tótajkú honfitársainkat, akiknek a száma azonban jóval alacsonyabb.

A borzalmas halállal kimúlt munkásoknak igen kis része volt biztosítva halálesetre, s így a pótolhatatlan veszteségen kívül az özvegyek és az árvák bizonytalan sorsnak néznek elébe...”

„Leírhatatlan jelenetek játszódtak le. A koporsók végtelen sorában hitvesek, anyák, gyermekek keresték az ő drága halottjukat és amelyik halottra ráakadtak a hozzátartozóik, azt körülzédelték, siratták a századra menő, nagyrészt bémész és közömbös tömeg előtt, olyan szivettépő zokogással, hogy nagyrészüket erőszakkal kellett elviinni a koporsóban fekvő eltorzult halott mellől.” Szabadság naptár 1905. 183—184.

Az elmúlt esztendő az amerikai magyarság történetének szerfölött gyászos emlékü. Óriás azoknak a derék magyaroknak a száma, akik a munka csatamezején hullottak el, akiket megölt a bánya, agyonzúzott a szikla, darabokra tépett a gép, és halálra égetett a forró acél. Hányszor hozott szomorú levelet a posta, amely hírlő hozta, hogy itt is ott is pusztul a magyar. A gyászos névsornak sohasem lesz vége. Százával szedi az áldozatokat a munka és mi az összeégetett, megcsönkített halottak előtt megrettenve állunk, tehetetlenségünk teljes tudatába.

Az esztendő végén, közvetlenül a szeretet ünnepe előtt két leírhatatlanul borzalmas bányakatasztrófa sok derék magyar bányászot pusztított el. Az Arnold City-i robbanásoknak 24 magyar, a monongahai bányakatasztrófaának csaknem száz magyarországi tót és egy csomó magyar bányász esett áldozatul (más forrás szerint 50 magyar). Szabadság naptár 1908. 196—197.

És végül, hogy nemcsak az idegen földrajzi környezettel, hanem a befogadó társadalom kifejezetten ellenséges szemléletével és előítéleteivel is szemben találják magukat.

Kutatásaink további menetében szeretnénk majd — a lehetőség szerint — az egyes gazdasági faktorok hatásfokát quantitative is kifejezni a kivándorlás alakításában. Ilyen jellegű mennyiségi mutatóknak a kidolgozása azonban még további részletvizsgálatokat és számításokat igényel. Azt már az eddigi ismereteink alapján is biztosan állíthatjuk, hogy e tisztán gazdasági kivándorlásnak a mozgását és modelljét sem lehet a munkaerőkereslet és -kínálat közgazdasági törvényébe beleszorítani, mivel abban számos egyéb — nem közvetlenül gazdasági és többnyire nem is quantifikálható — tényező ugyancsak közrejátszott.

Ezeknek az egyéb, nem gazdasági faktoroknak a jelenlétére figyelmeztet Magyarországon a kivándorlás regionális térhódítása. A magyarországi statisztika adataiból megtudhatjuk, hogy a kivándorlás milyen óriási különbségekkel jelentkezett az egyes vidékeken (lásd a 8. sz. térképet). Az ország középső részeit, a Duna—Tisza között, Budapest ipari vonzási körébe tartozó területeket és az alföldi sík vidéket a kivándorlás alig érintette. A kivándorlás — legalábbis az amerikai kivándorlás — tulajdonképpen központja az északi területeken alakult ki. 1899-ben az országból elvándorolt 23 366 személy közül 19 242 a Tisza jobb partján elterülő vidékekről került ki, és az amerikai kivándoroltak 40 %-át végig az egész kivándorlási időszakban az ország északkeleti részén elhelyezkedő öt vármegye szolgáltatta. Amikor például országos átlagban ezer lélekre 2 kivándorló esett, a Tisza jobb partján már 11,4. E vidékeken a kivándorlás intenzitásának a rátája a természetes szaporulat rátáját oly mértékben haladta meg, hogy néhány megyében a népesség fogyását eredményezte.

E központi kivándorlási körzet mellett Magyarországról még néhány kisebb, földrajzilag egymástól többé-kevésbé elhatárolt kivándorlási gócpont jelezhető; az Alföld észak-keleti részén Szabolcs és Szatmár, a Dunántúlon Veszprém és Győr, Dél-Magyarországon pedig Bács-Bodrog, Temes és Torontál megyék. Mivel az egyes kivándorlási régiók helyzete igen eltérő, a népsűrűség, a természetes szaporulat, a gazdasági fejlettségi szint, a földrajzi és természeti adottságok, a nemzetiség, az ipari népesség vonatkozásában — ezért csupán a gazdasági tényezők semmiképpen sem adnak magyarázatot arra, hogy centrumai miért éppen ezekre a területekre estek.

Az északi és primár kivándorlási régió kialakulása még összefüggésbe hozható közvetlenebbül e vidék erőteljesebb demográfiai nyomásával, mivel a természete-

Az amerikai újságok és naptárak gazdag forrásanyagot tartalmaznak a különböző ethnik konfliktusokra vonatkozóan is. A közép-kelet-európaiak bevándorlását a konfliktusok kiéleződése kísérte, amely nemegyszer közvetlen fegyveres összeütközésre és verekedésekre vezetett. Az egyik összeütközésről a következőket olvashatjuk a Szabadság naptár 1912-ben:

Szomorú fejezete még az elmúlt esztendő történetének az a harc, amely amerikai és magyar bányászok között Jasonville-ben játszódtott le és a több mint egy hétig tartó, véres emlékéü mekees-rochsi sztrájk.

Jasonvilleben (Ind.) az amerikai és magyar bányászok közti régi ellenségeskedés már március 29-én nyílt csatába tört ki.

Lövöldöztek mindkét részről. A túlsúlyban levő, állig felfegyverzett amerikaiak körülfogták és ostrom alá vették a magyar bányászok házaikat. Ezek a fegyveres kényszernek engedve, fölrakták cókómókjaikat az odarendelt szekerekre és az amerikaiak üdvívalgása között otthagyták a bányatelepet, amely tisztességes megélhetést biztosított nekik és családjuknak és elszéledtek Amerika minden részébe. Ki erre, ki arra. Az amerikaiak pedig a szegyetlenjes győzelem jeléül kitűzték a csillagsávós lobogót a bányatársulat iroda épületére.”

Szabadság naptár 1912. 195.

tes szaporodás rátája is e vidéken volt általában (de csak általában) a legmagasabb. Itt volt a legnagyobb a népsűrűség is, a lakosság a termőföldekhez viszonyítva sűrűbben települt, mint az Alföldön vagy a Dunántúlon. Elsősorban erre a vidékre lokalizálódtak azok a feszültségek is, amelyek a belső mobilitás akadályából eredtek. E területek ugyanis miközben a központi ipari területek vonzási köréből kiestek, népességleleslegüket az úgynevezett határszéli mozgalom keretében a szomszédos országoknak sem tudták leadni. Ez utóbbi lehetőség inkább volt adva az ország nyugati, déli és erdélyi területeinek, gondolunk itt az Ausztriába, Horvátországba és a Havasalföldre irányuló viszonylag nagyszámú vándormozgalmakra.⁴

Ugyanakkor az északi területek mostohább természeti viszonyai, az alacsonyabb gazdálkodási színvonal a népesség önellátását nem tették lehetővé. Az ország központi mezőgazdasági területeire irányuló belső vándormozgalom az északi vidékeken már évszázados hagyományra tekinthetett vissza. A túlnépesedés jelentkezése a mezőgazdaságban természetszerűleg legelőször és leginkább e vándormunkások lehetőségeit szorította szűkebbre. Az amerikai kivándorlás tehát Magyarországon azokon a vidékeken hatalmasodott el leginkább, ahol a népességlelesleg sem a szomszédos országok, sem a belföldi munkapiac felé nem talált levezető utat.

A többi kivándorlási régió már nehezen hozható a közgazdasági faktorokkal ilyen pozitív kapcsolatba. Közös vonásuk, hogy Budapest ipari körzetének vonzási köréből többé-kevésbé valamennyien kiestek és hogy — más-más történeti okok következtében ugyan — a tengerentúli tömeges kivándorlás korszakára e területeken is a vándormozgalom már *hagyományokkal* rendelkezett.

A Magyarországról és az Osztrák-Magyar Monarchiából kivándoroltaknak legfeltűnőbb sajátossága a *sok nemzetiségi összetétele* (lásd a 9. sz. táblázatokat és grafikonokat). Egyetlen más európai országból — beleértve a cári Oroszországot is — nemzetiségileg ennyire megoszlott kivándorlók nem kerültek Amerikába. A kivándorlás intenzitása és kibontakozása nemzetiségi csoportok szerint ugyancsak nagy változatosságot mutat (lásd a 10. sz. táblázatokat). A kivándorlás — különösen kezdetben — a népesség egy-egy nemzetiségi csoportjának a mozgalmaként is felfogható, az egyes vidékek kivándorlásában, mind a kivándorlás irányát mind a kivándorló népességet tekintve, fontos szerepe jutott a nyelvrokonságnak is.

Az amerikai kivándorlásba legkorábban és legintenzívebben — mint említettük — az ország északi vidékeinek a lakossága, azaz az e területen élő szlovák nemzetiség kapcsolódott be. A XIX. század végén az Osztrák-Magyar Monarchia összes kivándorlóinak a 25 0/0-a került ki közülük. Az egész kivándorlási periódus átlagában is a kivándorlók között a szlovákok száma legalább 20 0/0-kal volt magasabb mint arányuk az össznépeségben. Meglepő lehet talán, hogy Magyarországon a szlovákok után a legintenzívebb kivándorlást a német nemzetiség

⁴ Néhány statisztikai adat a határszéli vándormozgalmakról; 1890-ben az ausztriai népszámlálás 284 079 magyart mutatott ki Ausztriában. 1880—1890 között 50 000-re becsülték a Romániába vándorlók számát, köztük 15 000-re a székely kivándorlókat.

1890-ben nyolc magyarországi vármegyéből 63 080 személyt mutattak ki, akik Horvát-szlovéniába vándoroltak.

E vándormozgalmakból kibontakoznak a gazdasági és társadalmi fejlődés egyes szakaszaira jellemző migrációs típusok és irányuk Magyarországon (kisiparból—kisiparba, mezőgazdaságból—mezőgazdaságba, fejlettebb területekről—fejlettebb területekre irányultak, mezőgazdaságból iparba, fejletlen területről fejlettebb területre.

mutatja; a kivándorlók körében ugyancsak jóval magasabb az arányuk, mint az össznépeségben, noha településük, gazdasági helyzetük és társadalmi megítélésük is általában lényegesen különbözött a szlovákokétól. A ruthének, szerbek, horvátok és a magyarországi románok már alacsonyabb számban szerepeltek a kivándorlók körében, mint az említett két nemzetiség, de össznépeségükhöz viszonyítva még mindig magasabb intenzitással, mint a magyarok. Nemzetiségi csoportok szerint a kivándorlás intenzitásának nagy különbségeiből természetesen vetődik fel az a kérdés, hogy a Magyarországról és az összmonarchiából a kivándorlást vajon a nemzetiségi kérdés megoldatlansága motiválta-e, vagy pedig inkább arról van szó, hogy az egyes nemzetiségek vándorlási hajlamainak a különbségei azokból a történeti, földrajzi, településtörténeti és az ezek által létrehozott gazdasági életformabeli különbségekből eredtek, amelyek között ezek a nemzetiségek éltek.

Eddigi kutatásaink alapján az utóbbi magyarázat látszik valószínűnek. Eltekintve ugyanis attól, hogy az egyes nemzetiségek gazdasági strukturális helyzete eltérő, de más — és ez az adott kérdés megválaszolásához nagyon fontos — az országon belül a velük kapcsolatos politikai légkör és a közvéleményben adódó értékorientáció is. (A németek és a ruszinok pl. e vonatkozásban igen eltérő helyzetben vannak.) Ehhez hozzávesszük a kivándorlási mozgalom egyik legfeltűnőbb sajátosságát, hogy intenzitása lokális, mivel terjedésében a rokoni familiális kapcsolatok nagy szerepet játszanak, — úgy méginkább e második feltételezéssel kell élnünk. A kibontakozó tömeges kivándorlás periódusában az összes magyarországi kivándorlónak 82 % -át fűzték már — az amerikai bevándorlási hatóságok kimutatása szerint — rokoni kapcsolatok Amerikához. Családtagok, rokonok, ismerősök csatlakozásán keresztül terjedt ez a mozgalom egyik faluról a másikra, és ha a szomszéd faluhoz nem voltak meg a familiális kapcsolatok, akkor az a község kimaradt a kivándorlás hullámából még akkor is, ha egyébként gazdasági és társadalmi körülményei ugyanúgy predesztinálhatták volna, mint a másik falut a kivándorlásra.

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Statistikai források

Magyarország

A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899—1913. Magyar Statisztikai Központi Hivatal. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 66. Németül: Auswanderung und Rückwanderung der Länder der ungarischen Heiligen Krone in den Jahren 1899—1913. Verf. u. hrsg. vom Ungarischen Statistischen Zentral Amt. Bp. 1918. Ungarische statistische Mitteilungen 67.

Npszámlálás 1880, 1890, 1900, 1910.

A magyar szent korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. Budapest, 1900. Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon. 1893—1913.

Egyesült Államok

Népszámlálások

Emigration and Immigration: Report of the Consular Officers in the United States, Department of States 1892. Treasury Department, 1893.

Arrivals of Alien Passengers and Immigrants in the United States 1820—1892. Treasury Department, 1893.

Statistical Review of Immigration, 1820—1910. Report of the Immigration Commission. Vol. 3. Senate Document No. 736. 6st Congress 1911—1912.

Abstract of Reports of the Immigration Commission. Vol. I. Senate Document. No. 747. 6st Congress, 1911—1912.

Historical Statistics of the United States (Colonial Times to 1957.) U. S. Department of Commerce, Bureau of the Census 1960.

Ausztria

Volkszählung (Population Census) 1880, 1890, 1900, 1910.

Österreichisches Statistisches Handbuch 1899—1913. Austrian Statistical Handbook. (Published by the Central Office for Statistics)

Könyvek, tanulmányok, más források

Általános

Thomas Brinley: Migration and Economic Growth. Cambridge 1954. 362.

— International Migration and Economic Development Paris. 1961. 84. (Unesco) Population and Culture 7.

— ed. Economics of International Immigration. London, 1958. 502.

Jerome Harry: Migration and Business Cycles. New York, 1926. 256.

Simon Kuznets: Immigration and the foreign born. New York, 1954. 104.

Hansen Marcus L.: The Atlantic Migration, 1607—1860. Cambridge Mass, 1940. 391.

Maldwyn Allan Jones: American Immigration. Chicago 1960. 359.

Maurice Wilkinson: European Migration to the United States. An Economic Analysis of Aggregate Labor Supply and Demand. The Review of Economics and Statistics. 1970. 272—274.

Walter F. Willcox: International Migration. New York, 1969. vol. I. 1112, vol. II. 745.

A magyarországi kivándorlás válogatott korabeli irodalma

Barcza I.: Magyarországi kivándorlások irodalma. Bp., 1908. 42.

Budai B.: A mezőgazdasági munkabérek a munkás kereset és földbörtök megosztási viszonyok vizsgálata a kivándorlás szempontjából. Bp., 1909. 37.

Balás K.: Kivándorlásunk és visszavándorlásunk, tekintettel Ausztriához való viszonyaikra. Kassa, 1908. 52.

E. Balch Greene: Slavische Einwanderung in den Vereinigten Staaten (Emigration of Slavs to the USA.) Leipzig—Wien, 1912. 187.

Our Slavic Fellow Citizens, New York, 1920. 536.

C. Leopold: Auswanderung und Auswanderungspolitik in Oesterreich (Emigration and Emigration policy in Austria), 1919.

Éber E.: Munkabér és kivándorlás. Bp., 1902. 58.

Farkas P.: Az amerikai kivándorlás, Bp., 1907. 91.

Gerényi J.: Az amerikai kivándorlás oka és hatása, Bártfa, 1913. 132.

Hoffman G.: Csonka munkásosztály, Bp., 1911. 410.

Hegedűs L.: A kivándorlási kongresszusok eredménye, Bp., 1904. 55.

Kovács A.: A kivándorlás statisztikai okai. Bp., 445—454.

Kovács I.: Kivándorlás. Bp., 1938. 199.

Laky D.: Tizenöt év kivándorlásunk történetéből. Bp., 1918. 136.

L. Schneider: Die Ungarische Auswanderung. Pozsony, 1915. 203.

II. Schwegel: Die Einwanderung in die Vereinigten Staaten von Amerika mit besonderer Rücksicht auf die osterreichisch-ungarische Auswanderung. (Immigration to the USA with Special Regard to Emigration from the Austro-Hungarian Monarchy.) Wien—Leipzig, 1903. 207.

L. Szilvek: Kivándorlás. Független Törvényjavaslat a kivándorlás szabályozásáról. Esztergom, 1903. 76.

G. Thirring: Hungarian Migration of Modern Times. International Migrations. Vol. II. New York, 1931. 411—438.

G. Thirring: Die Auswanderung aus Ungarn (Emigration from Hungary). Beiträge zur Statistik und topographische Verteilung der Auswanderung (Data on Statistical and Topographical Distribution of Emigration.) Bp., 1902. 29.

— A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. Bp., 1902. 366.

Timon Z.: Magyar kivándorlás és a nemzeti megújulás politikája. Arad, 1904. 287.

A kivándorlási kongresszusok dokumentumai

A Felvidéki kivándorlási Kongresszus. Bp. 1902. 352.

A Dunántúli kivándorlási Kongresszus. Bp. 1902. 157.

A Délvidéki kivándorlási Kongresszus. Bp. 1903. 275.

A kivándorlás. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége által tartott országos ankét tárgyalásai. Bp. 1907.

A Társadalomtudományi Egyesület Emlékirata az amerikai kivándorlás és visszavándorlás tárgyában. Bp. 1908. 201.

Újabb tanulmányok az amerikai kivándorlásról

Hosta J.: A Centuries of Hungarian Emigration, 1850—1950 American Slovak and East European Review (16) Dec. 1957. 501—514.

Lengyel A.: Adatok a Győr megyei kivándorlási mozgalom történetéhez, 1880—1910. Századok, 1969; 717—730.

Polányi I.: A kivándorlás kérdéséhez. Az északi megyékből szlovák anyanyelvűek kivándorlása. Szeged, 1964. A szegedi Tanárképző Főiskola Közleményei.

Puskás J.: Amerikai magyar szervezetek. Történelmi Szemle, 1970. 528—568.

Rácz I.: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály 1849—1914. Debreceni Kossuth Lajos Egyetem évkönyve 1962: 85—107.

— Kísérletek az Egyesült Államokba irányuló magyarországi kivándorlás korlátozására. Egyetemes Történelmi Tanulmányok, 5. Debrecen, 1971. 91.

Szászi F.: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből az első világháborúig. Nyíregyháza, 1972. 118.

Újabb könyvek és tanulmányok Magyarország gazdaság- és társadalomtörténetéről

Berend I. — Ránki Gy.: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bp. 1969. 415.

— A magyar gazdaság száz éve. Bp., 1972. 329.

Berend I. — Ránki Gy.: The Development of the Manufacturing Industry in Hungary (1900—1944). Bp., 1960. 169.

Hanák P.: Magyarország az Osztrák-Magyar Monarchiában. Túlsúly vagy függőség? Századok, 1971. 903—929.

Katus L.: Economic Growth in Hungary During the age of Dualism (1867—1913) — A Quantitative Analysis. Studia Historica 1970. 127.

— A kelet-európai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967: 1—45.

Kovácsics J.: Magyarország történelmi demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Bp., 1969.

Socio-Economic Research on the History of East-Central Europe. Studia Historica 1970. 241.

1. sz. táblázat A tengerentúli kivándorlás Magyarországról az európai kikötők adatai alapján

Évek	A kivándorlók száma	A kivándorlás trendje 5 éves mozgó átl.	Bázis index 1880 = 100	Lánc index 1870 = 100
1871	294	0	3,35	100,00
1872	595	0	6,79	202,38
1873	962	768	10,97	161,68
1874	927	834	10,57	96,36
1875	1 065	846	12,15	114,89
1876	625	814	7,13	58,69
1877	652	980	7,44	104,32
1878	803	2 521	9,16	123,16
1879	1 759	4 647	20,07	219,05
1880	8 766	8 023	100,00	498,35
1881	11 257	10 828	128,42	128,42
1882	17 520	13 115	199,86	155,64
1883	14 839	13 831	169,28	84,70
1884	13 195	16 610	150,52	88,92
1885	12 348	16 760	140,86	93,58
1886	25 149	17 318	286,89	203,67
1887	18 271	19 708	208,43	72,65
1888	17 630	23 532	201,12	96,49
1889	25 144	25 103	286,84	142,62
1890	31 470	28 473	359,00	125,16
1891	33 000	29 547	376,45	104,86
1892	35 125	26 127	400,70	106,44
1893	22 996	25 004	262,33	65,47
1894	8 044	23 334	91,76	34,98
1895	25 858	19 130	294,98	321,46
1896	24 649	19 091	281,19	95,32
1897	14 106	26 161	160,92	57,23
1898	22 802	31 943	260,12	161,65
1899	43 394	41 308	495,03	190,31
1900	54 767	56 839	624,77	126,21
1901	71 474	76 268	815,35	130,51
1902	91 762	87 057	1046,79	128,39
1903	119 944	110 190	1368,29	130,71
1904	97 340	131 529	1110,43	81,15
1905	170 430	155 010	1944,22	175,09
1906	178 170	140 894	2032,51	104,54
1907	209 169	147 294	2386,14	117,40
1908	49 365	137 188	563,14	23,60
1909	129 337	116 285	1475,44	262,00
1910	119 901	98 554	1367,80	92,70
1911	73 654	112 513	840,22	61,43
1912	120 516	0	1374,81	163,62
1913	119 159	0	1359,33	98,87

1/a sz. táblázat. Magyarországi bevándoroltak — az amerikai bevándorlási statisztika adatai alapján

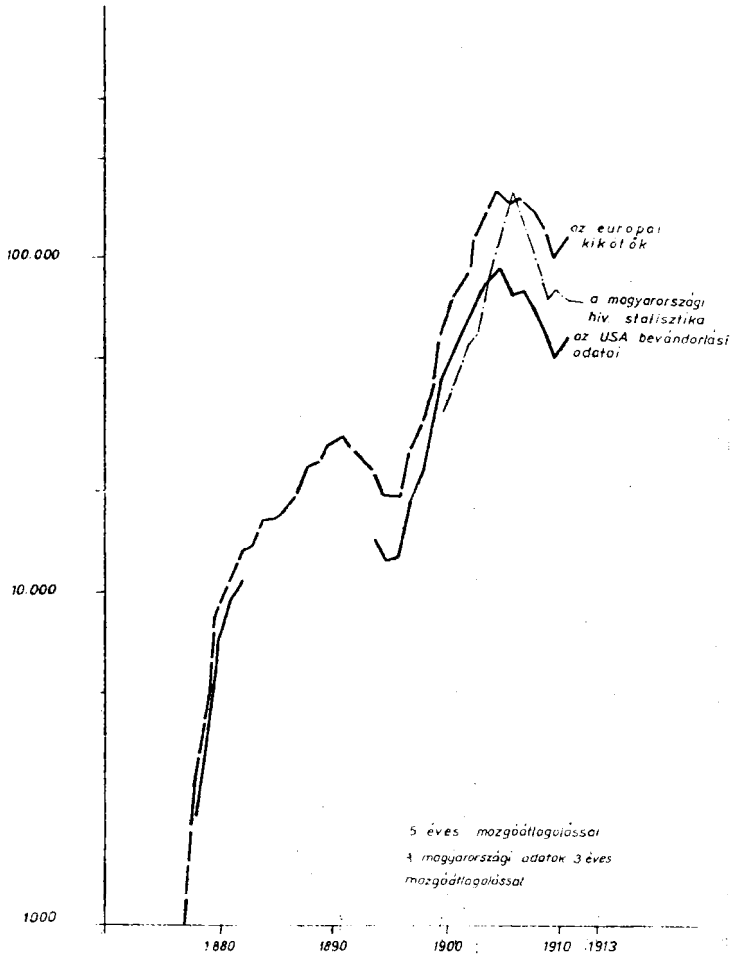
Évek	A kivándorlók száma	Mozgó átlag	Bázis index	Lánc index
1871	234	0	2,88	100,00
1872	452	0	5,56	193,16
1873	762	577	9,37	168,58
1874	681	627	8,37	89,37
1875	758	631	9,32	111,31
1876	486	611	5,97	64,12
1877	471	727	5,79	96,91
1878	661	2 202	8,13	140,34
1879	1 261	4 194	15,50	190,77
1880	8 135	7 302	100,00	645,12
1881	10 443	9 459	128,37	128,37
1882	16 014	10 772	196,85	153,35
1883	11 443	10 711	140,66	71,46
1884	7 828	10 188	96,23	68,41
1885	—	—	—	—
1886	—	—	—	—
1887	—	—	—	—
1888	—	—	—	—
1889	—	—	—	—
1890	—	—	—	—
1891	—	—	—	—
1892	20 113	10 957	247,24	256,94
1893	13 667	12 808	168,00	67,95
1894	5 353	14 174	65,80	39,17
1895	17 081	12 092	209,97	319,09
1896	14 660	12 752	180,21	85,83
1897	9 701	18 190	119,25	66,17
1898	16 966	22 967	208,56	174,89
1899	32 545	30 970	400,06	191,82
1900	40 963	42 714	503,54	125,87
1901	54 678	57 517	672,13	133,48
1902	68 421	61 019	841,07	125,13
1903	90 979	73 065	1118,37	132,97
1904	50 056	81 837	615,32	55,02
1905	101 195	90 480	1243,95	202,16
1906	98 537	76 700	1211,27	97,37
1907	111 634	78 867	1372,27	113,29
1908	22 079	69 875	271,41	19,78
1909	60 894	57 839	748,54	275,80
1910	56 232	49 108	691,24	92,34
1911	38 360	56 698	471,54	68,22
1912	67 978	—	835,62	177,21
1913	60 027	—	737,89	88,30

* nincs adat

1/b sz. táblázat. Kivándorlás Amerikába — a magyarországi hivatalos statisztikai adatok alapján

Év	A kivándorlók száma	Mozgó átlag	Bázis index	Lánc index
1899	26 515	0	100,0	0,0
1900	31 032	34 247	117,0	117,0
1901	45 196	44 101	170,5	145,6
1902	56 346	54 336	212,5	124,7
1903	61 466	58 502	231,8	109,1
1904	57 695	87 110	217,6	93,9
1905	142 169	116 598	536,2	246,4
1906	149 932	154 767	565,5	105,5
1907	172 200	120 115	649,4	114,9
1908	38 214	103 612	144,1	22,2
1909	100 424	74 628	378,7	262,8
1910	85 248	79 724	321,5	84,9
1911	53 502	77 138	201,8	62,8
1912	92 664	76 750	349,5	173,2
1913	84 084	0	317,1	90,7

A magyarországi kivándorlás trendjei különböző statisztikai források alapján

2. sz. táblázata. Az amerikai kivándorlás intenzitása néhány európai országban
(1000 főre eső kivándorló)

Évek	1000 főre eső kivándorló				
	Német- országban	Svédországban	Olasz- országban	Osztrák- Magyar Monarchiában	Magyar- országon
	1	2	3	4	5
1849	1,723				
1850	2,234				
1851	2,033				
1859	4,069				
1853	3,944				
1854	5,957				
1855	1,990				
1856	1,959				
1857	2,513	0,50			
1858	1,230	0,15			
1859	1,124	0,07			
1860	1,449	0,09			
1861	0,833	0,59	0,031		
1862	0,718	0,64	0,022		
1863	0,855	0,78	0,021		
1864	1,462	1,28	0,023		
1865	2,109	1,64	0,035		
1866	2,913	1,74	0,051		
1867	3,333	2,23	0,060		
1868	1,388	6,46	0,033		
1869	3,236	9,38	0,054		
1870	2,897	4,80	0,104		
1871	2,014	4,17	0,102		
1872	3,422	3,76	0,150		
1873	3,601	3,18	0,311		
1874	2,078	1,80	0,270		
1875	1,124	2,23	0,127		
1876	0,742	2,14	0,105		
1877	0,672	1,71	0,110		
1878	0,664	2,00	0,149		
1879	0,775	3,87	0,198	0,29	
1880	1,877	9,21	0,419	0,83	
1881	4,633	10,07	0,519	0,97	
1882	5,482	10,97	1,078	0,82	
1883	4,233	6,88	1,057	0,80	
1884	3,873	5,10	0,545	0,91	
1885	2,664	5,04	0,447	0,72	
1886	1,791	7,00	0,695	0,96	
1887	2,244	10,75	1,542	1,07	
1888	2,278	10,61	1,658	1,23	
1889	2,043	7,01	0,809	1,12	
1890	1,877	7,16	1,651	1,61	
1891	2,282	8,92	2,398	1,61	
1892	2,371	9,47	1,931	1,55	
1893	1,552	8,49	2,245	1,06	
1894	1,052	2,76	1,329	0,37	
1895	0,619	3,87	1,088	0,72	
1896	0,604	3,96	2,076	0,83	
1897	0,421	2,92	1,801	0,56	
1898	0,315	2,71	1,765	0,80	
1899	0,316	3,32	2,322	1,33	2,0
1900	0,330	4,04	2,976	2,42	2,1

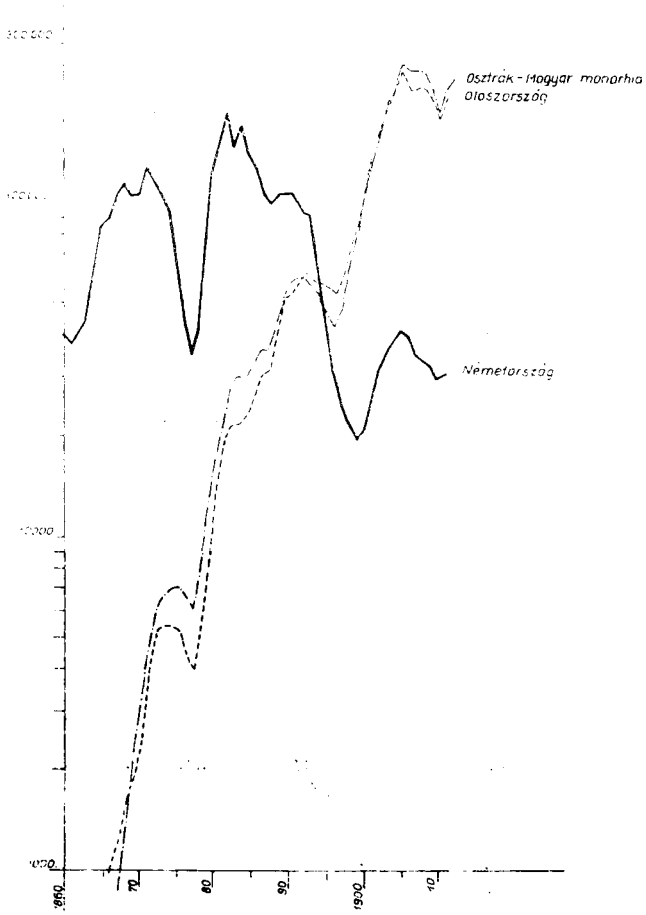
A 2. sz. táblázat folytatása

Évek	1000 főre eső kivándorló				
	Német- országban	Svédországban	Olaszországban	Oszták- Magyar Monarchiában	Magyar- országon
	1	2	3	4	5
1901	0,381	4,77	4,615	2,49	2,8
1902	0,490	7,15	5,231	3,54	3,1
1903	0,583	7,59	6,721	3,84	3,2
1904	0,780	4,27	4,435	3,01	3,8
1905	0,673	4,56	6,355	4,89	7,9
1906	0,614	4,65	7,788	5,29	8,1
1907	0,600	4,29	8,083	6,75	9,3
1908	0,514	2,31	3,597	2,22	2,6
1909	0,401	4,03	5,074	4,90	5,4
1910	0,484	5,06	5,901	5,17	4,4
1911	0,491	3,61	4,959	3,52	3,0
1912	0,420	3,25	4,237	4,88	4,8
1913	0,513	3,62	7,127	7,18	4,4

3. sz. táblázat. Az Osztrák-Magyar Monarchia részesedése az Európából Amerikába irányuló vándorlásban

Évek	Európából Amerikába vándorolt			délkelet-európaiak	Osztrák-Magyar Monarchia	
	összes	Délkelet-Európából	Osztrák-Magyar Monarchiából	az összes	az összes	Délkelet-Európa
				% -ban		
1861	81 200	1 448	111	1,78	0,14	7,67
1862	83 710	1 256	111	1,50	0,13	8,84
1863	163 733	1 408	85	0,86	0,05	6,03
1864	185 233	2 424	230	1,31	0,12	9,49
1865	214 048	3 137	422	1,47	0,20	13,45
1866	278 916	3 267	93	1,17	0,03	2,85
1867	280 751	3 897	692	1,39	0,25	17,76
1868	130 090	1 786	192	1,37	0,15	10,75
1869	315 965	5 173	1 499	1,64	0,47	28,98
1870	328 626	9 834	4 425	2,99	1,35	45,00
1871	265 149	10 394	4 887	3,92	1,84	47,02
1872	252 155	13 198	4 410	3,75	1,25	33,41
1873	397 544	22 646	7 112	5,70	1,79	31,41
1874	262 789	24 584	8 850	9,36	3,37	36,00
1875	182 962	22 863	7 658	12,50	4,19	33,50
1876	120 928	16 851	6 276	13,93	5,19	37,24
1877	106 198	18 810	5 396	17,71	5,08	28,69
1878	101 619	14 930	5 150	14 69	5,07	34,49
1879	134 290	18 608	5 963	13,86	4,44	32,05
1880	348 695	38 071	17 267	10,92	4,95	45,35
1881	528 550	55 816	27 935	10,56	5,29	50,05
1882	648 186	84 973	29 150	13 11	4,50	34,31
1883	522 587	73 408	27 625	14,05	5,29	37,63
1884	453 686	72 958	36 571	16,08	8,06	50,13
1885	353 083	64 681	27 309	18,32	7,73	42,22
1886	329 544	74 061	28 680	22,47	8,70	38,72
1887	483 037	129 340	40 265	26,78	8,34	31,13
1888	538 404	141 281	45 811	26,24	8,51	32,43
1889	435 383	102 765	34 174	23,60	7,85	33,25
1890	446 806	160 658	56 199	35,96	12,58	34,98
1891	548 573	230 730	71 042	42,06	12,95	30,79
1892	420 876	270 084	76 937	57 36	16 34	28,49
1893	429 324	194 968	57 420	45,41	13,37	29,45
1894	277 052	128 338	38 638	46,32	13,95	30,11
1895	253 109	111 611	33 401	44,10	13,20	29,93
1896	333 206	195 684	65 103	58 73	19,54	33,27
1897	221 129	131 011	33 031	59,25	14,94	25,21
1898	222 061	142 948	39 797	64,37	17,92	27,84
1899	301 785	211 838	62 491	70,20	20,71	29,50
1900	428 662	324 943	114 847	75,80	26,79	35,34
1901	475 019	359 291	113 390	75,64	23,87	31,56
1902	625 291	486 554	171 989	77,81	27,51	35,35
1903	821 625	617 931	206 011	75,21	25,07	33,34
1904	773 168	555 638	177 156	71,87	22,91	31,88
1905	980 430	717 391	275 693	73,17	28,12	38,43
1906	1 024 719	808 856	265 138	78,93	25,87	32,78
1907	1 207 619	979 661	338 452	81,12	28,03	34,55
1908	701 654	523 516	168 509	74,61	24,02	32,19
1909	662 381	514 717	170 191	77,71	25,69	33,06
1910	941 503	739 154	258 737	78 51	27 48	35 00
1911	764 757	594 427	159 057	77,73	20,80	26,76
1912	718 875	585 373	178 882	81,43	24,88	30,56
1913	1 055 855	907 398	254 825	85,94	24,13	28,08

az Osztrák-Magyar Monarchia, Olaszország és Németország amerikai
kivándorlásának trendje 1865-1913.

4. sz. táblázat. Magyarország
Visszavándorolt a kivándoroltak %-ában¹ 1899—1913

Évek	Magyarország	Sáros várm.-ben
1899	14,4	18,51
1900	17,8	23,8
1901	15,7	21,0
1902	18,5	34,4
1903	30,8	48,0
1904	21,4	33,7
1905	10,7	15,0
1906	16,3	37,8
1907	25,0	49,8
1908	96,3	148,0
1909	14,9	26,0
1910	20,7	47,0
1911	50,2	63,0
1912	22,8	45,0
1913	21,9	40,0

¹ A magyarországi adatsor az összes kivándorlóra és visszavándorlóra vonatkozik.
A magyar szent korona kivándorlás és visszavándorlása 1899—1913. Bp. 1918.

5. sz. táblázat. A magyarországi kivándoroltak (családfők és önállóan kivándoroltak) foglalkozási megoszlása az 1905—7, és az 1911—13. években

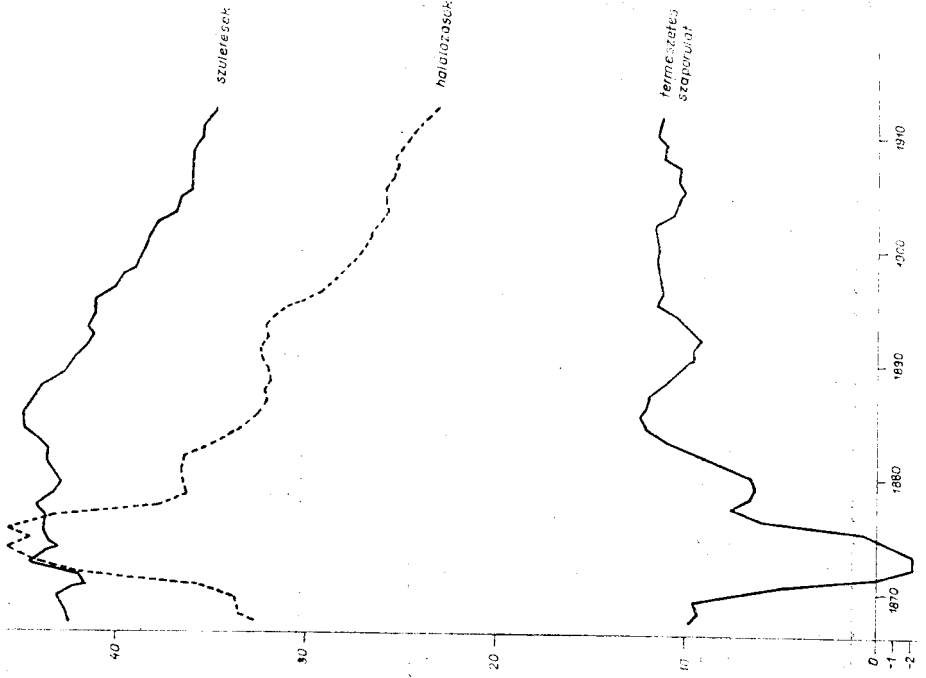
Foglalkozás	1905—1907		1911—1913		1910
	száma (1)	%-a (2)	száma (3)	%-a (4)	%-uk a hazai népességben (5)
Önálló őstermelő	40,128	10,6	23,772	14,3	38,1
Mezőgazdasági cseléd és napszámos	208,239	54,9	87,034	52,2	23,0
Bányász és bányá- munkás	5,309	1,4	1,853	1,1	0,9
Önálló iparos	8,791	2,3	5,271	3,2	5,8
Önálló kereskedő	967	0,3	753	0,5	1,6
Ipar. forg. s munk.	44,768	11,8	13,762	8,3	14,7
Értelmiség	1,857	0,5	1,005	0,6	3,9
K. á. és k. n. napszámos	42,037	11,1	19,912	11,8	2,6
Házicseléd	22,626	5,9	9,651	5,8	4,7
Egyéb és ismeretlen fogl.	5,061	1,3	3,699	2,2	4,7

Forrás: A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása. 1899—1913.
Bp. 1918. 35.

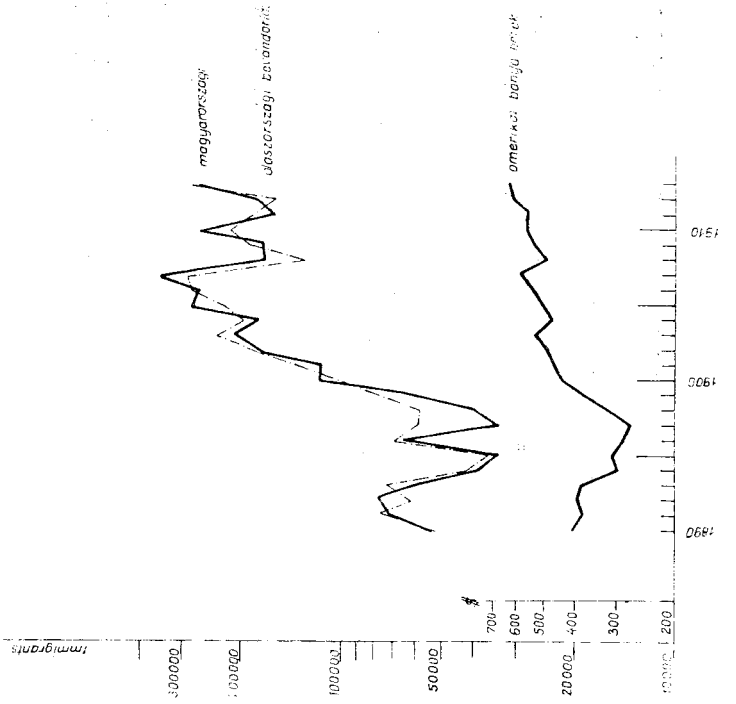
6. sz. táblázat. A születések és a halálózások és a természetes szaporulat mutatói Magyarországon, 1865—1913

Évek	Születések		Halálózások		Természetes szaporulat	
	1000 főre eső	5 éves mozgó átlag	1000 főre eső	5 éves mozgó átlag	1000 főre eső	5 éves mozgó átlag
1865	40,6	0,0	29,2	0,0	11,4	0,0
1866	41,2	0,0	38,0	0,0	3,2	0,0
1867	48,0	42,6	32,8	32,8	15,2	9,8
1868	41,5	42,8	33,0	33,5	8,5	9,3
1869	41,7	43,2	31,2	33,7	10,5	9,5
1870	41,7	41,8	32,5	35,6	9,2	6,2
1871	43,0	42,0	38,9	42,0	4,1	0,0
1872	40,9	42,3	42,3	44,3	-1,4	-2,0
1873	42,7	43,1	65,1	45,2	-22,4	-2,0
1874	43,1	43,5	42,6	44,4	0,5	-9,9
1875	45,9	43,9	36,9	43,2	9,0	0,7
1876	44,9	43,8	34,9	37,7	10,0	6,1
1877	42,9	44,2	36,4	36,4	6,5	7,8
1878	42,4	43,5	37,7	36,6	4,7	6,9
1879	45,1	43,1	36,1	36,6	9,0	6,5
1880	42,1	43,3	37,8	36,5	4,3	6,8
1881	42,9	43,7	34,8	35,3	8,1	8,4
1882	43,9	43,8	35,9	34,2	8,0	9,6
1883	44,7	44,3	32,0	33,1	12,7	11,2
1884	45,5	44,8	30,7	32,6	14,8	12,2
1885	44,6	44,8	32,1	32,2	12,5	12,6
1886	45,3	44,6	32,1	32,3	13,2	12,3
1887	44,0	44,2	34,3	32,1	9,7	12,1
1888	43,7	43,4	32,2	32,1	11,5	11,3
1889	43,6	42,8	29,7	32,3	13,8	10,5
1890	40,5	42,1	32,3	32,4	8,2	9,7
1891	42,3	41,9	33,2	32,1	9,1	9,8
1892	40,3	41,4	34,4	32,2	5,9	9,2
1893	42,7	41,6	30,9	31,6	11,8	10,0
1894	41,3	41,2	30,2	30,7	11,1	10,6
1895	41,5	41,2	29,5	29,4	12,0	11,8
1896	40,4	40,2	28,4	28,8	12,0	11,4
1897	40,1	39,7	27,9	28,2	12,2	11,5
1898	37,5	39,2	27,9	27,6	9,6	11,6
1899	38,9	38,7	27,1	27,0	11,8	11,7
1900	39,2	38,4	26,8	26,8	12,3	11,6
1901	37,6	38,2	25,1	26,4	12,5	11,7
1902	38,6	37,8	27,0	26,0	11,6	11,8
1903	36,5	37,0	26,1	26,2	10,4	10,9
1904	37,0	36,7	24,8	26,1	12,2	10,6
1905	35,5	36,2	27,8	25,8	7,7	10,4
1906	36,0	36,3	24,9	25,6	11,1	10,7
1907	36,2	36,3	25,6	25,7	10,6	10,6
1908	36,7	36,3	25,0	24,9	11,7	11,4
1909	37,1	35,9	25,4	24,7	11,7	11,2
1910	35,4	35,7	23,4	24,0	12,0	11,7
1911	34,2	35,1	24,1	23,5	10,1	11,6
1912	35,0	0,0	22,2	0,0	12,8	0,0
1913	33,8	0,0	22,3	0,0	11,5	0,0

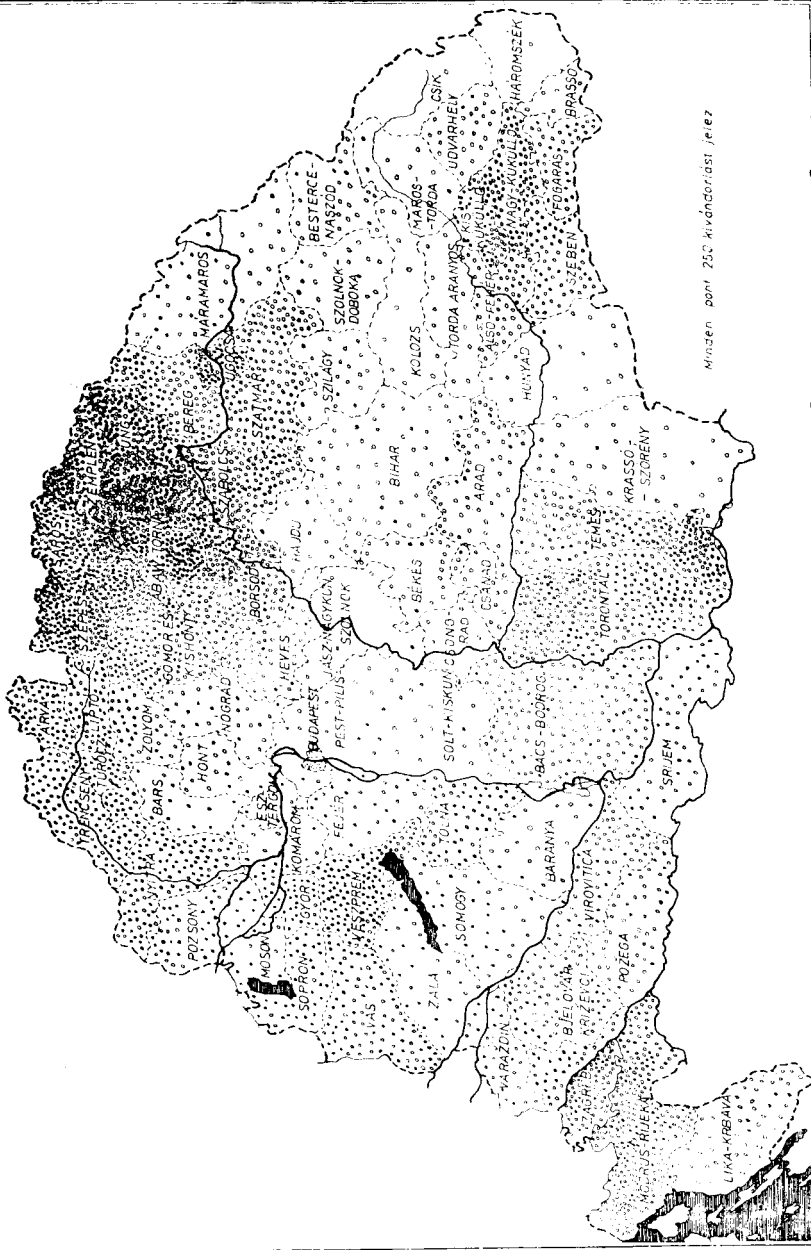
A születések, halálozások és természetes szaporulat trendje Magyarországon 1865 - 1913

Az USA-ban Magyar Nemzetiségű kivándorlók száma az amerikai bérének a mozgása 1899 - 1913.

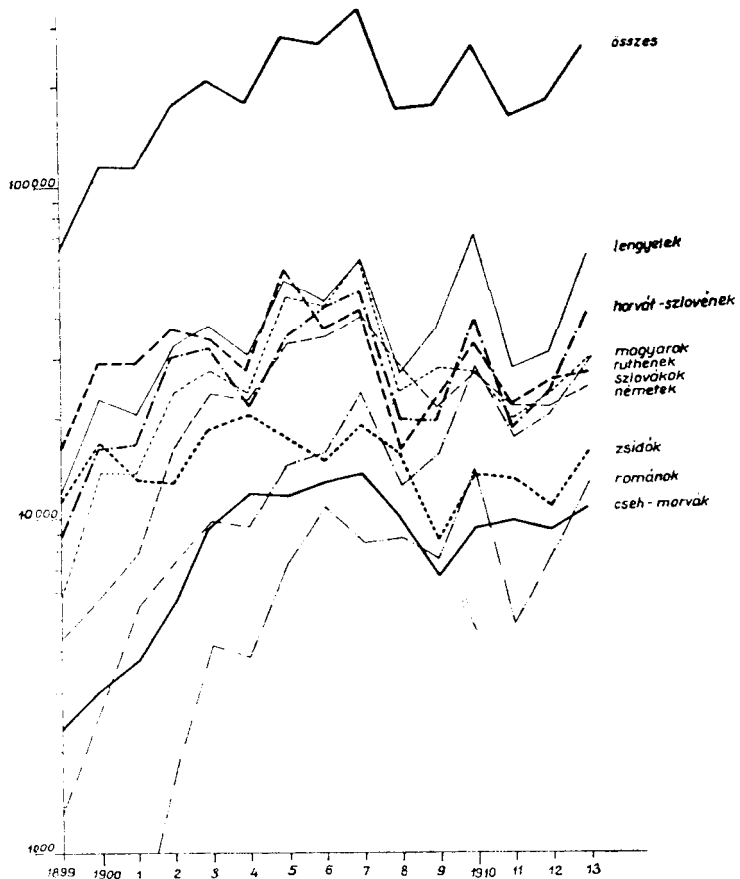
Az amerikai kivándorlási régiói Magyarországon. 1899 - 1913

Minden pont 250 kivándorlási fejlet

9. a sz. táblázat. Az Osztrák-Magyar Monarchiából Amerikába (USA)

	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905
Szlovák	25,2	25,4	25,8	21,5	16,7	15,7	19,0
Lengyel	18,7	19,9	17,9	18,9	18,2	17,1	18,4
Zsidó	17,7	14,7	11,5	7,5	9,1	11,4	6,3
Horvát-Szlovén	13,8	14,9	15,8	17,6	16,0	11,9	12,7
Magyar	9,1	12,0	11,7	13,7	13,2	13,5	16,6
Német	6,9	6,9	6,9	9,4	11,5	12,7	12,2
Cseh, morva	3,8	2,7	3,3	3,2	4,6	6,7	4,2
Ruthén	2,2	2,5	4,7	4,4	4,8	5,3	5,2
Bosnyák	0,7	0,6	0,7	0,9	2,9	2,3	1,9
Román	0,0	0,2	0,5	1,2	2,0	2,2	2,6
Olasz	1,7	1,1	1,3	1,0	1,1	1,1	0,9
más	0,3	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

az Osztrák-Magyar Monarchiából az Egyesült Államokba kivándoráltak
nemzetiségek szerint 1899-1913.

vándorlók megoszlása nemzetiségek szerint 1899—1913

1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1899—1913
13,8	12,4	9,5	13,1	12,4	13,3	14,0	10,4	15,4
16,5	17,6	15,7	21,4	23,5	17,3	17,1	21,6	18,7
5,6	5,6	9,1	5,0	5,1	8,8	6,0	6,0	7,5
16,3	13,9	11,7	11,4	15,0	11,4	13,3	16,0	14,2
16,2	17,6	14,1	16,4	10,4	12,3	13,0	11,7	14,0
13,1	12,1	16,4	12,4	10,2	13,4	11,8	9,5	11,4
4,8	3,9	5,9	3,9	3,2	5,5	4,5	4,1	4,3
5,9	7,0	7,2	9,0	10,6	10,7	11,7	11,2	7,2
2,9	4,0	4,4	2,1	3,7	4,0	3,5	2,9	2,7
4,1	2,5	5,2	4,4	5,2	3,0	4,2	4,9	3,1
0,7	0,4	0,7	0,7	0,7	0,8	0,6	0,8	0,8
0,1	2,9	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,9	0,6
1000,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	1000,0	100,0	100,0

9/b sz. táblázat. Az Osztrák-Magyar Monarchiából bevándorolt népesség megoszlása nemzetiségek szerint 1910-ben

Nemzetiség	Bevándoroltak		Bevándoroltak és gyermekeik száma	% - a
	száma	% - a		
	(1)	(2)	(3)	(4)
Osztrák-Magyar Monarchia	2 729 014	100	1 670 524	100
Lengyel	498 634	18,3	332 055	19,9
Cseh és morva	518 051	19,0	220 969	13,2
Német	374 414	13,7	231 255	13,8
Zsidó	229 692	8,4	144 484	8,6
Magyar	318 596	11,7	227 792	13,6
Szlovén	182 862	6,7	123 250	7,4
Horvát	92 234	3,4	73 329	4,4
Szlovák	279 465	10,2	163 720	9,8
Ruthén	30 409	1,1	21 634	1,3
Orosz	25 937	1,0	15 181	0,9
Szerb	18 914	0,7	16 636	1,0
Egyéb szláv	31 188	1,1	18 033	1,1
Olasz	17 182	0,6	10 774	0,6
Dalmát	5 460	0,2	4 307	0,3
Román	20 319	0,7	19 078	1,1
Litván és Lett	1 934	0,1	1 399	0,1
Görög	1 497	0,1	839	0,1
Más	2 568	0,1	1 441	0,1
Ismeretlen	77 708	2,8	43 046	2,6
Bulgár	1 947	0,1	1 352	0,1

Az USA népszámlálások 1850-től regisztráltak az Osztrák-Magyar Monarchiából bevándoroltakat. A censusok adatai szerint számuk a következő:

1850	1860	1870	1880	1890	1900	1910
946	25 061	74 534	135 550	303 819	637 009	1 670 582

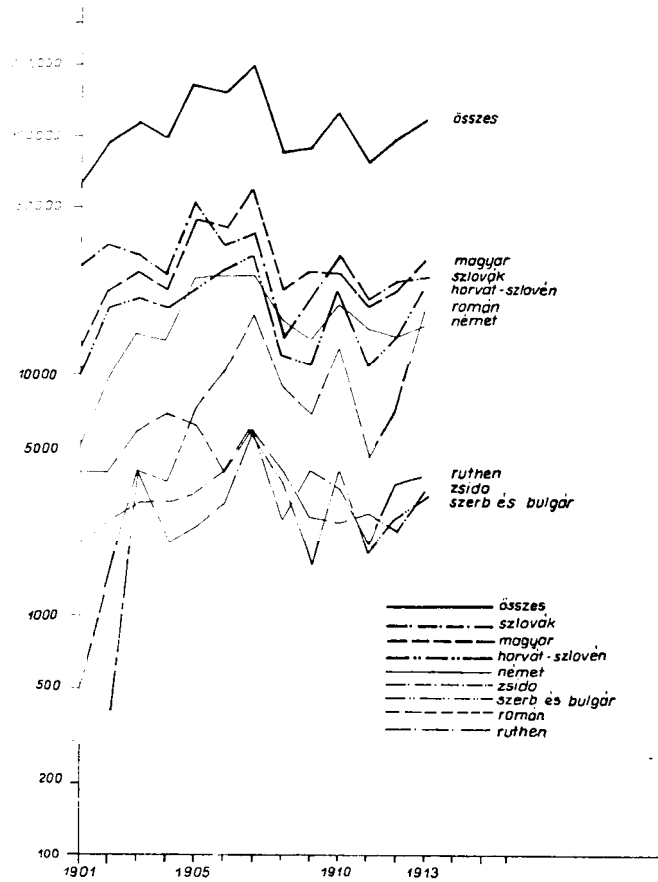
9/c sz. táblázat. Az Osztrák Magyar-Monarchia (osztrák területeiről) bevándoroltak száma nemzetiségek szerint 1910-ben

Nemzetiség	Bevándoroltak száma (1)	%-a (2)	Bevándoroltak és gyermekek száma (3)	%-a (4)
Ausztria	1 174 924	100,0	2 021 860	100,0
Lengyel	329 418	28,0	494 629	24,5
Cseh és morva	219 214	18,7	515 183	25,5
Német	157 917	13,4	275 002	13,6
Zsidó	124 588	10,6	197 153	9,8
Szlovén	117 740	10,0	174 943	8,7
Horvát	64 295	5,5	81 094	4,0
Szlovák	55 766	4,7	110 829	5,5
Ruthén	17 169	1,5	23 793	1,2
Orosz	13 781	1,2	23 622	1,2
Szerb	11 618	1,0	13 301	0,7
Más szláv	11 196	1,0	21 821	1,1
Olasz	10 774	0,9	17 182	0,8
Dalmát	4 307	0,4	5 460	0,3
Román	3 399	0,3	3 706	0,2
Litván és lett	1 399	0,1	1 934	0,1
Görög	839	0,1	1 497	0,1
Más	832	0,1	1 687	0,1
Ismeretlen	30 672	2,6	59 021	2,9

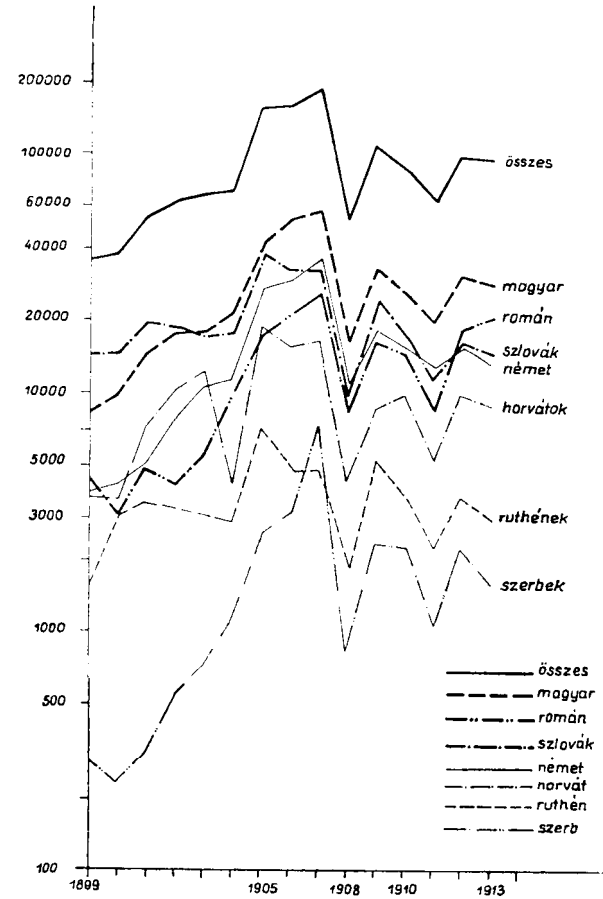
* 1870-től az USA censusok elkülönítve is kimutatták a Monarchia Magyarországon kívüli területeiről érkezett bevándorlókat. Számuk a következő:

1870	1880	1890	1900	1910
70 797	124 024	241 377	491 295	1 174 973

Bevándorlók az Egyesült Államokba Magyarországról nemzetiségek szerint. 1901 - 1913.

Kivándorlók Magyarországról nemzetiségek szerint (Horvátország nélkül) 1899 - 1913.

10/b sz. táblázat. Magyarországról Amerikába (USA) vándorlók megoszlása nemzetiségek szerint
1901—1913
%
I.*

	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1901—1913
Szlovák	45,0	37,0	29,4	27,1	31,2	22,8	20,6	16,4	23,5	25,5	26,9	26,2	22,0	26,8
Magyar	20,7	24,3	23,8	23,8	27,7	27,5	30,5	27,6	30,8	21,5	25,1	24,5	25,0	26,3
Horvát, Szlovén	15,9	19,6	18,5	19,2	13,4	18,3	16,5	14,0	12,3	18,2	13,7	16,1	19,5	16,6
Német	8,0	10,3	13,2	14,1	15,7	17,3	13,4	19,9	15,7	15,8	19,5	16,0	13,6	15,0
Zsidó	6,4	4,1	5,3	7,1	3,8	2,6	3,1	4,7	2,8	2,0	3,5	2,4	2,9	3,7
Ruthén	3,2	2,6	2,6	3,0	2,0	2,6	3,1	2,9	4,5	2,8	2,5	3,9	3,3	2,1
Román	0,8	1,7	3,6	3,7	4,4	7,0	9,3	10,1	7,8	10,6	6,0	7,7	10,2	6,9
Szerb és bulgár	0,0	0,4	3,6	2,0	1,4	2,0	3,1	4,1	1,8	3,4	2,3	2,6	2,7	2,4
Más	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,0	0,3	0,4	0,8	0,3	0,6	0,7	0,7	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

II.
A magyarországi összes kivándorlók megoszlása nemzetiségek szerint

	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1899—1913
Szlovák	39,0	37,1	35,4	30,1	25,4	25,4	25,1	20,7	17,9	18,1	22,4	20,0	19,0	17,3	16,4
Magyar	22,6	25,7	26,0	28,3	26,3	31,4	28,1	32,6	32,1	32,8	30,2	28,1	28,1	31,7	31,8
Román	12,2	8,1	9,1	6,6	8,3	14,4	11,5	13,2	14,6	16,0	15,1	16,8	13,6	19,1	22,8
Német	10,7	10,8	9,2	12,4	15,8	17,0	17,6	18,4	19,8	19,5	17,4	17,3	20,2	15,6	14,3
Horvát	10,1	9,7	13,2	16,3	18,3	6,0	11,4	10,0	9,0	8,3	8,0	11,1	8,9	10,2	9,7
Ruthén	4,6	8,1	6,5	5,3	4,7	4,2	4,7	3,1	2,7	3,7	4,8	4,1	3,7	3,8	3,3
Szerb	0,8	0,6	0,6	0,9	1,1	1,7	1,7	2,0	3,9	1,6	2,2	2,5	1,8	2,3	1,7
Összes	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* I. amerikai, II. magyarországi források szerint.

10/c sz. táblázat. Magyarországról bevándoroltak száma nemzetiségek szerint 1911-ben

Nemzetiség	Bevándoroltak száma (1)	%-a (2)	Bevándoroltak és gyermekeik száma (3)	%-a (4)
Magyarország	495 600	100,00	707 154	100,0
Magyar	227 792	46,0	318 596	45,1
Szlovák	107 954	21,8	168 636	23,8
Német	73 338	14,8	99 412	19,1
Zsidó	19 896	4,0	32 539	4,6
Román	15 679	3,2	16 613	2,3
Horvát	9 034	1,8	11 140	1,6
Egyéb szláv	6 837	1,4	9 367	1,3
Szlovén	5 510	1,1	7 949	1,1
Szerb	5 018	1,0	5 613	0,8
Ruthén	4 465	0,9	6 616	0,9
Lengyel	2 637	0,5	4 005	0,6
Cseh és morva	1 755	0,4	2 868	0,4
Bulgár	1 352	0,3	1 947	0,3
Más	609	0,1	881	0,1
Ismeretlen	12 374	2,5	18 687	2,6
Orosz	1 400	0,3	2 345	0,3

A népszámlálások 1870-től a Magyarországról bevándorlókat — külön is kimutatásba vették. Ez adatok a következők:

1870	1880	1890	1900	1910
3 737	11 526	62 435	145 114	495 609

Nem reálisak, a valóságosnál lényegesen kevesebbek e számok, mivel a magyarországi népesség egy része „Ausztria” alatt került kimutatásba.

SARLÓS BÉLA

Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények

1. Az adóreform

A koalíciós kormány legnagyobb jelentőségű közigazgatási jellegű kezdeményezésének az 1909:V.—XII, tc-ekbe foglalt adó- és adóigazgatási reformot kell tekintenünk. Ez az átfogó jellegű reform kiterjedt az egész adórendszerre és az egész adóigazgatásra, nem csupán terv maradt, hiszen az országgyűlés elfogadta, az uralkodó szentesítette a reformot megvalósítani kívánó törvényeket. A reform azonban nem valósult meg, mert a koalíciós kormány csak a földadó módosítására vonatkozó V. és a házadót szabályozó VI. tc.-et léptette életbe (1910. január 1-i hatállyal); a többi törvény hatálybalépése 1911. január 1-én következett volna be, ezt azonban a koalíció bukása után a munkapárti kormányok megakadályozták.

A közigazgatási rendszer fejlődését két törvény: az 1909:XI. tc. a közadók kezeléséről, és az 1909:XII. tc. a közszolgáltatások egyesített kezeléséről kívánta módosítani. Témánkat elsősorban ezek a jogszabályok érintik, az adók nagyságát és alapjait, a lakosság egyes rétegeinek az adózásban való részvételét szabályozó anyagi jellegű adótörvények témánk határain kívül esnek. Az adóigazgatás átalakítása azonban nem érthető meg az egész adórendszer reformjának rövid ismertetése nélkül, ezért elsősorban ezzel kell foglalkoznunk.

A Wekerle Sándor miniszterelnök és pénzügyminiszter által előkészített adóreform számai még 1893-ra, a Wekerle által készített adóügyi emlékiratra vezetnek vissza. A nagyon alapos előkészítéssel és gondos statisztikai számításokkal alátámasztott adóreform lényege a következőkből állott:

A földadó és házadó kulcsát le kell szállítani, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok (a továbbiakban a lényeg és a rövidség érdekében nevezük őket pénzintézeteknek) adókulcsa változatlanul 10⁰/₀ marad, az egyes adónemek után fizetendő kereseti adó és a jövedelmi pótdadó megszűnik. A korábbi, jórészt fix tételekben megállapított, a földadó és házadó után kivetett és a lakosság szegényebb részét rendkívül aránytalanul terhelő kereseti adó helyébe az új általános kereseti adó lép, 5⁰/₀-os adókulccsal. Ezt az 5⁰/₀-os kereseti adót kell fizetniük a kiskereskedőknek, kisiparosoknak, valamint a nem részvénytársaság formájában működő ipari és kereskedelmi vállalatoknak, de a szellemi foglalkozásúak (ügyvédek, mérnökök, orvosok) adókulcsa csupán 4⁰/₀. Továbbra is megmarad a tőkekamat- és járadékadó, a korábbi 10⁰/₀ helyett általában felére csökkentett 5⁰/₀-os adókulccsal, egyes esetekben (gyámpénztárak által kezelt tőkék kamatjévedelme, tartásdíjak után) azonban csupán 2⁰/₀, de a külföldi értékpapírok s egyes jövedelmezőbb államkötvények után 10⁰/₀ az adókulcs. Teljesen megszűnik a jövedelmi pótdadó, amely tulajdonképpen az adókulcsok emelését célzó állami pótdadó volt, s helyébe az új jövedelemadó lép.

Az új jövedelemadó (1909:X. tc.) volt az egész adóreform gerince. A jöve-

deleladó alapját a bármely forrásból származó jövedelem együttes összege alkotta. A földbirtokból származó jövedelmet azonban — a földadótól eltérően — nem a kataszteri tiszta jövedelem, hanem a valóságos jövedelem szerint kellett számítani, amelyet a törvény indokolása a kataszteri tiszta jövedelem két és félszeres összegében tekintett általában elfogadhatónak. *Az új jövedeleladó kulcsa* — a korábbi adórendszerrel eltérően — nem fix tételű, hanem a jövedelem nagyságával arányban *progresszíve emelkedő volt*. Az adóreformnak ez volt az egyik legfontosabb intézkedése. Nem volt túl nagy ez a progresszivitás, 0,7— és 50% között mozgott, tehát a nagy jövedelmeket nem kívánta komoly mértékben megadóztatni, de a korábbinál sokkal igazságosabban, a szociális szempontoknak, — az indokolásban kifejezetten kiemelt — figyelembevételével akarta az adóterheket az egyes társadalmi rétegek között elosztani. A progresszivitás bevezetése mellett a törvény évi 800 koronás jövedelemhatárban megvont adómentességet vezetett be. Az új jövedeleladó így rendkívül előnyös volt a kisparasztok, kisiparosok, kiskereskedők számára, de kedvező hatást gyakorolt a középrétegek irányában is. A törvény adókedvezményt biztosított a többgyermekes családoknak is.

Első pillanatra úgy tűnik, hogy az új jövedeleladó a földbirtokosokat kedvezőtlenül érintette. Erről azonban szó sem volt. A törvény mellékletét képező táblázatok tanúsága szerint a leszállított földadó és jövedeleladó együttes összege sem haladhatta meg a földbirtokot a korábbi adórendszer szerint terhelő adótételeket. *Mind a jövedeleladó, mind az egész adóreform kifejezetten agrárius szellemben fogant*; a földadó, a házadó maximális hozadékát kontingentálta (tehát az ezekből az adónemekből származó állami bevétel az előre meghatározott évi maximális főösszeget nem haladhatta meg). Az egyes adókból származó bevételeknél évente mintegy 20 millió korona csökkentést kívánt megvalósítani. Viszont nem kontingentálta a reform a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adóját, a kereseti és a jövedeleladót, s a törvények számos — ehelyütt fel nem sorolható — rendelkezése *kifejezetten a fináncsőke ellen irányult*. Ezek közül csupán azt említjük meg, hogy a nem hitelügyletekkel foglalkozó részvénytársaságok jövedeleladója 15 ezer koronán felüli jövedelem esetén is csupán 30% maradt, a banktőke viszont feltétlenül a progresszív adókulcs szerint tartozott volna adózni, tehát az 50%-os adókulcs korlátlan alkalmazásával. A hitelügyletekkel nem foglalkozó kereskedelmi és az ipari tőke csek szerint komoly kedvezményeket kapott.

A koalíciós kormány időszakában állandóan emelkedő költségvetési kiadások folytán nyilvánvaló volt, hogy a reform indokolásában említett 20 millió koronás adóbevétel csökkentését nem lehetett megvalósítani, a reform legfőbb kárvallottja a fináncsőke lett volna. Az adóreform a fináncsőkére kívánta a kisemberek korábbi adóterhének nagy részét áthárítani. Ez az áthárítás pedig igen komoly mértékű lett volna, a lakosság legszegényebb rétegeinek 70—80%-kal csökkent volna az adóterhe, de még a középrétegeknél is cca. 30—40%-os adócsökkentést eredményezett volna a reform.

Az 1909. évi Wekerle-féle adóreform ezek szerint a szegényparasztok, a kisiparosok, kiskereskedők, a kifizetésű alkalmazottak létfeltételeit komoly mértékben javítani kívánta, a nagybirtok adóterhét változatlanul hagyta, vagy jelentéktelenül csökkentette, a fináncsőkét pedig a korábbinál jóval nagyobb mértékben akarta megadóztatni. A hazai ipar fokozott fejlesztéséről szóló 1907: III. tc.-ben biztosított jelentős kedvezmények fedezetét ugyancsak a fináncsőke fokozott megadóztatása kívánta biztosítani. S ha 1867-től kezdve jelen-

tősen csökkent is a külföldi tőke aránya a tőkefelhalmozódásban, még mindig nagyon komoly arányban vett részt a magyarországi pénzintézetek tőkeellátásában. Az adóreform tehát érzékenyen érintette a külföldi finánciókét is, s a reformon erősen érezhető volt az a hátsógondolat, hogy mind a kisadózók adóterhének csökkentése, mind a magyar iparfejlesztés le nem becslhető mértékben a külföldi bankérdekeltségek, tehát a tőkeimport terhére realizálódjék. S ha a külföldi tőkének a felhalmozásban és a beruházásokban való részaránya a századforduló után jelentősen — a kiegyezéskori 60%-ról 20%-ra — csökkent is, abszolút értékben mégis 50%-kal nőtt, és főleg a pénzintézeteken keresztül hatolt be a magyar gazdasági életbe. S minthogy az ország legnagyobb bankjai valamely külföldi finánciókés csoporthoz tartoztak, az adóreform nem a fent jelzett 20%-os arányban, hanem ennél jóval nagyobb mértékben hátrította volna át a külföldi finánciókére a magyar iparfejlesztés terheit. Hiszen épp az új beruházások, az újonnan létrehozandó iparvállalatok kaphatták az 1907:III. tc. szerint a legnagyobb támogatást, többek közt a teljes adómentességet. Ennek az állami támogatásnak az ellentétele, az adóemelés, épp a gründolásban és a finanszírozásban közvetlenül érdekelt és az ipari tőkével jórészt összefonódott finánciókét érintette volna hátrányosan. Az iparfejlesztés tagadhatatlanul nagyvonalú koncepciója mögött így komoly ellentmondás rejlett, a bevezetni kívánt adóreform gyakorlati kihatásában csökkentette volna az Ausztriából származó vagy osztrák közvetítéssel érkező tőkeimportot, ez pedig — minden állami kedvezmény és támogatás ellenére — megnehezítette volna a komoly mértékű iparfejlesztést, de még azt is megakadályozta volna, hogy a magyar finánciók komoly mértékben részt vegyen az iparfejlesztésben.

Az adóreformnak alapvetően finánciókeelenes beállítottsága mellett volt azonban néhány olyan vonása is, amely a közép- és nagybirtokosokat már nem érintette kedvezően. Ezek közé tartozik, hogy az 1900:V. tc. (a kataszterről és a földadó százalékaról) elrendelte az évtizedekkel korábban elkészített földadókataszterek kiigazítását, a művelési ágakban bekövetkezett változások keresztülvitelét, és az aránytalanul alacsonyban besorozott földeknek a valóságos állapot szerinti újabb, az esetek többségében magasabb osztályba sorolását. A törvény indokolása kifejezetten meg is említette, hogy a földadó százalékanak tervbevett 5%-os csökkentését az adókataszter kiigazítása előreláthatóan ellensúlyozni fogja. Kedvezőtlen volt a nagybirtokosokra a közzolgáltatások egyesített kezeléséről szóló 1909:XII. tc. 6. §-ának az a rendelkezése is, amely megszüntette a pusztáknak, tehát a község belterületéről nagyobb távolságra eső nagybirtoknak a pótadó terén fennálló addigi kedvezményét. Ez a kedvezmény abban állott, hogy a puszták tulajdonosai csupán földadójuk 50%-a után fizettek községi pótadót, továbbá, hogy a pótadó összegére nézve 6 évi időszakokra megállapodást köthettek a községi képviselőtestületekkel. Ezekben pedig a virilizmus folytán a döntés elsősorban a nagybirtokosokat illette meg, így lényegében önmagukkal szoródtak.

Végül kedvezőtlenül érintette a jövedelemadó törvény elfogadása azokat a közép- és nagybirtokosokat, akik földbirtokon kívül nagyobb bérházzal is rendelkeztek. A házadó és a földadóról szóló törvényekben közölt kimutatások szerint ugyanis külön a házadó, és külön a földadó, az új jövedelemadóval együtt soha nem haladhatta meg a ház- és földadónak a korábbi adótörvényekben adópótlékokkal növelt összegét, de a kimutatások arról már nem beszéltek, hogy mi történik akkor, ha egy kézben egyesül a nagyobb föld- és házbirtok. Ebben az esetben ugyanis — amennyiben az együttes jövedelem

a 120 000 koronát nem érte el — már szó lehetett arról, hogy a ház- és földbirtok együttes jövedelme után kivetendő jövedelemadó a progresszív adókulcs folytán meghaladja a korábbi adózás mértékét. (120 000 koronán felüli jövedelem után mindenképpen a maximális 5⁰/₀-os adókulcs szerint kellett adót fizetni.) Már pedig meglehetősen nagy számban voltak olyan földbirtokosok, akiknek Budapesten vagy a nagyobb vidéki városokban komoly bérjövédelmet biztosító háztulajdonuk volt. Végül, de nem utolsósorban, a külföldön élő ház- és földbirtok tulajdonosokat a jövedelemadóról szóló törvény 23. §-a rendkívül érzékenyen érintette. E szakasz szerint ugyanis *háromszorosán számítandó azoknak az adóköteleseknek föld- vagy házbirtokból eredő jövedelme (amely a földbirtoknál a kataszteri tiszta jövedelem háromszoros összegénél kisebb nem lehet), akiknek az ország területén állandó lakóhelyük és háztartásuk nincs, és egy évben legalább négy hónapot nem tartózkodnak Magyarországon.* E rendelkezés egyedül az uralkodóház tagjaira, továbbá azokra nem vonatkozott, akik betegség vagy tanulmány címén tartózkodtak külföldön.

Ezek szerint a merkantilista beállítottságú Wekerle tőle telhetően igyekezett ellensúlyozni a finánciókét sújtó rendelkezéseket, és — a koalíció sovíniszta politikai irányzatát kihasználva — a föld- és házbirtokosok egyes csoportjainál adóemelését kívánt bevezetni.

Teljesen elfogadhatatlan volt a fináncióke részére a bevezetni kívánt új adókiivetési eljárás. Az adókiivetési eljárásban az állami szervek, ugyanakkor a törvényhatóságok szerepének óriási mértékű növelése, a pénzüintézetek legbizalmasabb okmányaiba való betekintés biztosításának a lehetősége, a finánciókének — az adóigazgatás ürügyén — úgyszólván teljes állami és törvényhatósági ellenőrzés alá vonása alapjaiban rendítette volna meg az imperializmus korában betöltött gazdasági és társadalmi funkcióját. A fináncióke — és csakis a fináncióke — terhére megvalósítani kívánt ez az új adókiivetési és adókezelési módszer már nem tekinthető kizárólag Wekerle koncepciójának. A merkantilista beállítottságú Wekerle, korának egyik legkiválóbb pénzügyi szakembere bizonyára tisztában volt azzal, hogy az ilyen irányú adókiivetési és kezelési módszer a fináncióke éles ellenállását váltja ki, s az 1909-ben már egyébként is bomladozó koalíció bukására vezet. Nyilván ezért járult hozzá a Függetlenségi- és az Alkotmánypárttól származó ehhez — a kor körülményei szerint — abszurd adókiivetési és kezelési módszerhez, ugyanakkor oly módon szerkesztette meg a közadók kezeléséről és a közszolgáltatások egyesített kezeléséről szóló 1909:XI. és XII. tc.-eket, hogy azoknak számos fontos, rendkívül modern, az egész adókezelést zseniálisan egyszerűsítő részei kedvezőbb politikai körülmények között életbeléptethetők legyenek. Erre vezethető vissza, hogy a közadók kezeléséről szóló új törvény eklektikus jogalkotás lett, amelyben egymástól eltérő, sőt egymással szembenálló tendenciák érvényesültek, amelyet rendkívül nehéz megérteni, s amelynek a koalíció bukása után történt módosításai úgyszólván áttekinthetetlené tették a közigazgatás egyik legfontosabb ágát: a pénzügyi igazgatást. Korábban sem volt egyszerű a magyar közigazgatási eljárás, de az 1909. évi adóreform, majd annak elhalasztása, valamint a munkapárti kormányok alatt a háború kényszere következtében történt részbeni hatálybaléptetése olyan hallatlanul bonyolult pénzügyi igazgatási rendszert eredményezett, hogy annak ismertetését, politikai jelentőségének feltárását történet- és jogtörténetírásunk meg sem kísérelte.

A következőkben arra törekszünk, hogy a pénzügyi igazgatásban bevezetni kívánt reformot, annak elhalasztását, s mindezek jelentőségét megértes-

sük, majd később — a következő részben — megmagyarázzuk a munkapárti kormányok idején ugyanebben az igazgatási ágban valóban életbeléptetett intézkedéseket s azok gazdasági és politikai jelentőségét.

Az 1909. évi adókivetési és adókezelési reform nagyságát és részben radikális voltát akkor érthetjük meg, ha röviden összefoglaljuk az addig hatályban volt, a Tisza Kálmán által 1883-ban bevezetett adókivetési eljárást. Az 1883:XLIV. tc. az egyenes adók közül a föld- és a házadót, továbbá a fix tételekben kivetett kereseti adót, az általános jövedelmi pótagót és a fegyverviselési adót a községi (városi) közegek, a kereskedőket és iparosokat terhelő kereseti adót és a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adóját az adókivető bizottságok állapították meg. A kir. adófelügyelőségek (1889 óta vidéken a helyükbe lépő pénzügyigazgatóságok) csupán a tőkeamat- és járadékadót, a hadmentességi díjat és az alkalmazottakat terhelő kereseti adót vethették ki. Az adókivető bizottságok határozatai ellen felszólamlásnak volt helye az adófel-szólamlási bizottságokhoz, ezek döntései ellen panaszt lehetett beadni a pénzügyi közigazgatási bírósághoz, 1896-tól a közigazgatási bírósághoz. A községi közegek által kivetett adókkal kapcsolatosan a közigazgatási bizottsághoz lehetett fellebbezni, az ő határozataik ellen ugyancsak panasznak volt helye a közigazgatási bírósághoz. *Amennyiben az elsőfokú adókivető hatóságok az adózóknak az előző évi adóját felemelték, az e határozatok ellen beadott fellebbezésnek az adóösszeg felemelt része ellen halasztó hatálya volt.*

A pénintézetek kereseti adóját is az adókivető bizottságok állapították meg, másodfokon az adófelszólamlási bizottság, harmadfokon a közigazgatási bíróság döntött. Mind az első-, mind a másodfokú határozat meghozatalában a lakosság számos tagjának — köztük az ipar, a kereskedelem, a bankok képviselőinek is — komoly beleszólása volt az adók nagyságába. A községi (városi) közegek által kivetett egyenes adók elleni fellebbezéseket az a közigazgatási bizottság bírálta el másodfokon, amelyben nagy szava volt ugyan a törvényhatóságok vezetőinek és választott tagjainak, de döntő befolyása csak akkor lehetett, ha az érdemi tárgyaláson valamennyien megjelentek. Így nem volt feltétlenül többsége e másodfokú vegyes összetételű közigazgatási szervben a törvényhatósági elemeknek.

Az 1909. évi adókivetési reform a most ismertetett 1883-i évi szisztémát a következőképpen változtatta meg:

A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok (s most a rövidség és a lényeg kiemelése kedvéért nevezzük őket ismét pénzintézeteknek) általános kereseti adóját és jövedelemadóját a fővárosban a adófelügyelő, vidéken pedig a pénzügyigazgatóság veti ki. Az általuk elsőfokon megállapított e két adó ellen beadott fellebbezéseket *egy új szerv: a közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága bírálja el.* A kir. pénzügyigazgatóságok (a fővárosban a kir. adófelügyelőség) elsőfokú adókivető hatásköre az ipari és kereskedelmi vállalatok, magánszemélyek új általános kereseti és jövedelemadójára nem terjedt ki. Ezeket az adónemeket a jövőben is az adókivető bizottságok (már itt megjegyezzük, hogy megváltoztatott összetételben) tartoztak megállapítani, az ő határozataik ellen beadott fellebbezéseket pedig (az ugyancsak megváltoztatott összetételű) adófelszólamlási bizottságok bírálták el. A törvény lényegesen átalakította ugyan mind az adókivető és adófelszólamlási bizottságok összetételét (részben társadalmi bázisát is), de nem szüntette meg a lakosság közvetlen beleszólását az adókivetésbe. *Ez egyedül és kizárólag a finánciókét terhelő új általános kereseti és jövedelemadó esetében történt meg.*

Az új másodfokú szerv: a közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága pedig egészen más összetételű lett, mint amilyen a közigazgatási bizottság volt. A közadók kezeléséről szóló törvény 11. §-a szerint ennek az új adóügyi bizottságnak az elnöke a közigazgatási bizottság elnöke (megyékben a főispán, a fővárosban a főpolgármester), tagjai pedig: szavazati jog nélkül a kir. pénzügyigazgató (a fővárosban a kir. adófelügyelő), aki egyben a bizottság előadója lett, ezen kívül tagjai lettek teljes szavazati joggal az alispán (törvényhatósági jogú városokban a polgármester), a tiszti főügyész, valamint a közigazgatási bizottság 10 választott tagja közül a közigazgatási bizottság által megválasztott négy személy. E négy tag a törvényhatósági bizottságok választása alapján került a közigazgatási bizottságba s onnan, annak adóügyi bizottságába. *Az új adóügyi bizottságban tehát feltétlenül abszolút többsége lett a törvényhatósági faktoroknak.* Szavazati joggal az állami tisztviselők közül egyedül a főispán (a fővárosban a főpolgármester) rendelkezett, a kir. pénzügyigazgató (a fővárosban a kir. adófelügyelő) csupán szavazati jog nélküli előadója lett e bizottságnak. *A törvényhatóság tisztviselői és választott képviselői végeredményben 6 : 1 arányban elsöprő fölényhez jutottak az új adóügyi szervben.*

Ennek az új szervezetnek a létrehozása a törvényhatóságokat olyan új jogokkal ruházta fel a finánciókéval szemben, amelyek messze túlhaladták az autonómia ésszerű határait, s amelyekkel élve, sőt esetleg visszaélve a törvényhatóságok rendkívüli befolyáshoz juthattak a pénzügyintézetekkel szemben. Ez a befolyás azért lett volna nagy, mert a közadók kezeléséről szóló új törvény 16. §-ának 4. pontja értelmében a közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága mindazokat a jogokat gyakorolhatta, amelyek az adókiivetés előkészítésénél és az adó kiivetésénél a pénzügyigazgatóságokat megillették. A kir. pénzügyigazgatóságnak (a fővárosban a kir. adófelügyelőségnek) az adókiivetést megelőző eljárásban és az adókiivetésben megállapított jogköre és hatalma pedig korlátlanul nagy volt. Az 1909. VIII. tc. (a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adójáról) elrendelte, hogy e vállalatok mindazokat az aktusaitak kötelesek a pénzügyigazgatóságnál is bejelenteni, amelyeket korábban egyedül a cégbírósnál kellett megtenniük (6—8. §). Még nagyobb jogokat biztosítottak azonban ugyanezen törvény 16—28. §-ainak részletes rendelkezései. A pénzügyintézetek ugyanis nem csupán az előző évi mérleg, valamint nyereség- és veszteségszámlát voltak kötelesek csatolni adóvallomásukhoz, hanem e számláknak mindazokat a részletezését, amelyek nélkül „az adót helyesen megállapítani nem lehetett”. De a külföldi pénzügyintézetek, biztosító társaságok magyarországi fiókintézetei a külföldi anyaintézetek mérleg- valamint eredmény számláját is kötelesek voltak benyújtani, hogy a pénzügyigazgatóságok ellenőrizhessék: a magyarországi vállalat jövedelmének egy részét nem vitték-e át az anyaintézethez.

Ezek a rendelkezések még érthetőek voltak, de a 28. § szerint, ha a pénzügyintézet nem pótolja a kir. pénzügyigazgatóság felhívására bevallásának hiányait, akkor a *pénzügyigazgatóság a kívánt adatokat a vállalat üzleti könyveibe való betekintés alapján hivatalból is beszerezheti.* E szakasz kimondotta ugyan, hogy az üzleti titkokra e vizsgálat nem terjedhet ki, de a korlátozásnak nem volt gyakorlati jelentősége. Ha ugyanis a pénzügyintézet a pénzügyigazgatóság által kifogásolt tételek tisztázását a könyvvizsgálat során meghússítja, azaz a megfelelő okiratokat nem mutatja fel, akkor a kifogásolt összegek az elsőfokú kiivetés során adóalapul veendőek számításba. *A pénzügyigazgatóságoknak ilyen korlátlan betekintési joga a pénzügyintézetek üzletvitelébe, megbízalmasabb okmányiba, 1868 óta soha sem volt,* amint ugyanezen időponttól kezdve soha nem a kir.

adóhivatalok, vagy a pénzügyigazgatóságok, tehát állami szervek, hanem mindig az adókető bizottságok, tehát társadalmi szervezetek állapították meg elsőfokon a pénzintézetek adóit. (Ezt a rendszert egyébként a törvény indokolása — nem minden alap nélkül — „önadóztatásnak” nevezte el.) Az új törvényes rendelkezésekkel tehát a pénzügyigazgatóságok olyan teljesen újszerű jogokat kaptak, az állami felügyelet a pénzintézetekre oly nagymértékben kiterjedt (helyesebben kiterjedt volna, ha ezek a törvényi rendelkezések életbe lépnek), amelyre a dualizmus korábbi évtizedeiben nem volt példa. Ez pedig az adóigazgatásnak jelentős mérvű államosítását kívánta jelenteni, annak ellenére, hogy a törvény indokolása részletesen megindokolta, hogy az adóigazgatást államossítani nem kívánja, az Magyarországon anyagilag megvalósíthatatlan — politikailag pedig helytelen lenne.

Ezeknek a rendkívüli jogoknak kizárólag a kir. pénzügyigazgatóságok (a fővárosban a kir. adófelügyelőség) javára történt megállapítását még valahogy megérthetnénk, hiszen az állam pénzügyileg nagy mértékben függött az ország legnagyobb bankjaitól, így e jogoknak teljes kiaknázását épp az állam, elsősorban a pénzügyi kormányzat finandális érdekei bizonyos mértékben korlátozták. Teljesen érthetetlen azonban e jogoknak a közigazgatási bizottság adóügyi bizottságára történt kirtejesztése. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy ez az adóügyi bizottság már nem vegyes, részben állami, részben törvényhatósági elemekből áll, a helyi és a centrális érdekek kiegyensúlyozásának biztosítására hivatott szervezet lett, hanem úgyszólván kizárólag a törvényhatóságok választott tisztviselőiből és választott képviselőiből állott, az elnöklő főispán (főpolgármester) az adóügyi bizottság döntéseit sem irányítani, sem befolyásolni nem tudhatta. Amennyiben tehát valamely pénzintézet súlyosnak tartotta a reá a kir. pénzügyigazgatóság által kirótt adókat, s ezért ellenük fellebbezést adott be, az adóügyi bizottságnak joga volt arra, hogy bármely tagját, akár a tiszti főügyészt, vagy valamelyik pénzügyileg járatos tagját kiküldje a bankokhoz, s velük ott részletes könyvvizsgálat és okmányellenőrzést tartasson. *Így a pénzintézetek a törvényhatóságok irányában kiszolgáltató helyzetbe kerültek, a törvényes rendelkezések módot adtak arra, hogy a törvényhatóságok valósággal megszarolhassák a bankokat, köztük a fővárosi törvényhatóság a legnagyobb, és működésüket az egész ország területére kiterjesztő pénz- és hitelintézeteket. Nehezen tagadhatta volna meg valamely fővárosi pénzintézet a főváros hitelügyeinek kedvező elbírálását, mert tudta, hogy a főváros akkor kellemetlenkedhet nála, amikor a pénzügyigazgatóság elsőfokú adókető határozata ellen fellebbezést kényszerül beadni. Ezek szerint a fővárosi adóügyi bizottság olyan hatalmat nyert volna az ország legnagyobb (s részben külföldi finandctőkétől függő) pénzintézetei fölött, amely 1909 előtt még a kormányt sem illette meg. Ezek a jogok természetesen kiterjedtek volna a vármegyei törvényhatóságokra is, amelyek a rendezett tanácsú városokban működő pénzintézetek működésére nagy befolyást biztosíthatnak volna maguknak; hasonló lett volna a helyzet a törvényhatósági jogú városok adóügyi bizottságai javára a területükön működő hitelintézetek terhére.*

De lett volna ezeknek a törvényes rendelkezéseknek még egy — le nem becsülhető — kihatása is. *Ezekkel a kormány és a törvényhatóságok a nemzeti-ségi pénzintézeteket teljesen felügyeletük alá vonhatták volna, és működésüket, a legbizalmasabb irataikba történő betekintés útján meg tudták volna bénítani. Ez volt a törvénynek egyik — bár kifejezetten meg nem említett, de — nagyon fontos célja. Ez volt az a cél, amelyet a korábbi szabadelvű kormányok is szerettek*

volna megvalósítani, de gazdasági liberalizmusuk folytán soha nem realizálták azt.

A pénzügyintézetek jogait nagyon kis mértékben biztosították a törvény 23. §-ának azok a rendelkezései, amelyek szerint az adóbevallásban kérhették, hogy a részvételükkel tartandó tárgyaláson történjék meg az adókimutatás, valamint annak megtörténte után teljes betekintést nyerhessenek a kimutatás alapjául szolgáló pénzügyigazgatási iratokba. A visszaélések ellen az sem jelentett sok biztosítékot, hogy a közigazgatási bizottság adóügyi bizottságának másodfokú döntése ellen — hosszú ideig tartó bizonytalanság után — végül is jövedelmük lett a pénzügyintézeteknek a közigazgatási bizottsághoz panaszt beadni. A közigazgatási bíróság ugyanis elsősorban a jogi problémákban foglalhatott állást, a különböző törvényes rendelkezések viszont nagyon pontosan meghatározták, hogy a pénzügyintézetek bevételei, illetve nyereségtételei közül melyek esnek adó alá, melyek adómentesek, s nagyon precízen s egyáltalán nem a pénzügyintézetek előnyére differenciáltak a tartalékalapba helyezett nyereségrészek adóköteles, illetve adómentes volta között. Az adókimutatás döntő kérdése pedig az volt, hogy milyen összegű a pénzügyintézetek valóságos nyeresége, s a pénzügyigazgatóságnak, valamint az adóügyi bizottságnak módja volt az elrejtett, eltitkolt jövedelmeket is felkutatni. Erre a korábbinál jóval nagyobb lehetőséget adott a közadók kezeléséről szóló törvénynek az az új rendelkezése, hogy — szemben az 1883. évi szabályozással, amely szerint az előző három év tiszta jövedelmének matematikai átlaga volt az adó alapja, — most már csupán az előző év jövedelmét kellett az adó alapjának tekinteni. Ez nagy hátrányt jelentett a pénzügyintézeteknek. A pénzügyintézetek különleges, az átlagosnál nagyobb jövedelme nem az adómentes értékpapírok kamatjövövedelméből, vagy a váltók vissz-lezármítolásából származott, hanem a különböző ipari és kereskedelmi vállalatoknak olyan finanszírozásából, amelynek jövedelme jóval meghaladta a rendes kamatlábat. Ezeket a jövedelmeket — amelyek rendszerint a bankok és az ipari vagy kereskedelmi vállalatok által közösen lebonyolított üzletekből származtak — a pénzügyintézetek általában nem mutatták ki az eredmény-számlában, hanem rejtett (latens) tartalékként kezelték. Ennek egyik legkönnyebb módja az volt, hogy az ilyen forrásból származó jövedelmeket a finanszírozást lebonyolító pénzügyintézet saját magánál takarékbetétként helyezte el, s ilyenkor a rendkívüli és az átlagosnál magasabb jövedelem passzívaként jelentkezett a pénzügyintézet mérleg-számláján, eredmény-számláját pedig az utána „kifizetett” kamat csökkentette. Ezeket a rejtett tartalékként kezelt különleges bevételeket, amelyek aztán újabb hasonló nagyobb jövedelmű pénzügyi műveletek forrásává váltak, a pénzügyigazgatóságnak és az adóügyi bizottságoknak most már módjukban állott felkutatniuk, de kikutathattak minden olyan jövedelmet, amelyet korábban három év alatt különböző könyvelési manőverekkel el lehetett rejtteni, de egy esztendő alatt nem lehetett kivonni az adózás alól. És a közadók kezeléséről szóló új törvény 20. §-ának szövegezése következtében két évig még az is bizonytalanná vált, hogy a pénzügyintézetek a másodfokú döntés ellen egyáltalán panasszal élhetnek-e közigazgatási bírósághoz. E szakasz szerint ugyanis a közigazgatási bizottság adóügyi bizottságának véghatározatai ellen „azokban az esetekben, amelyekben az 1896:XXVI. tc., vagy más törvény avagy más törvényes rendelkezés panaszjogot biztosít, a közigazgatási bírósághoz intézendő panasznak, *egyéb esetekben pedig a pénzügyminiszterhez intézhető fellebbezésnek van helye*”. A közigazgatási bíróságról szóló 1896:XXVI. tc. 81. §-a szerint pedig panasznak csupán az adófelszámolási bizottságnak azon

határozata ellen volt helye, amely — többek között — a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója tárgyában dönt, de természetesen egy szót sem szólt és nem is szólhatott a közigazgatási bírósági törvény a pénzüntézetek kereseti adójával és a jövedelemadóról, mert ezek az adónemek 1896-ban még nem léteztek, és 1896-ban a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adóját másodfokon az adófelszólamlási bizottságok állapították meg. A közadók kezeléséről szóló új törvény viszont kivonta a döntést az adófelszólamlási bizottságok ügyköre alól és az adóügyi bizottságok hatáskörébe utalta. Azt sem véletlenül mondotta ki az idézett törvényszöveg, hogy abban az esetben, amelyben nincs helye panasznak, a közigazgatási bírósághoz, akkor a pénzügyminiszterhez lehet fellebbezést beadni. Korábban a közigazgatási bizottságoknak az állami egyenes adók ügyében hozott valamennyi másodfokú határozata ellen kizárólag a közigazgatási bírósághoz intézendő pansznak volt helye, de egyetlen ilyen határozat ellen sem lehetett fellebbezést beadni a pénzügyminiszterhez. A szövegezés ilyen módjának tehát csak az lehetett a célja, hogy a közigazgatási bíróság visszautasítsa a pénzüntézetek által az adóügyi bizottság határozatai ellen beadott panaszokat, hiszen ez volt (a rendkívül ravasz kodifikációs módszerrel szerkesztett) törvényhely célja, ez volt annak szó szerinti értelme. Hiába utalt a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adójáról szóló törvény indokolása arra, hogy végső fokon a közigazgatási bíróság dönt majd a jogorvoslatokról, a közigazgatási bíróságot nem a törvény indokolása, hanem annak szövege irányította, a pénzügyminiszterhez intézhető fellebbezés pedig nem is volt alkalmazható más „esetekre”, mint a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója ügyében az adóügyi bizottság által hozott másodfokú határozatokra. A Közigazgatási Bíróság tehát valószínűleg arra az álláspontra helyezkedett volna, hogy a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok nem panasszal élhetnek az adóügyi bizottság másodfokú döntései ellen, hanem fellebbezést adhatnak be ellenük a pénzügyminiszterhez. Ilyen állásfoglalás meghozatalára csupán azért nem került sor, mert a koalíció bukása után a munkáspárti kormányok először elhalasztották, majd novellárisan módosították, aztán ismét elhalasztották az adóreformot, és e bonyolult jogi manőverek közben a Teleszky János által 1912. november 14-én kibocsátott 100 000/1912. sz. Hivatalos Összeállítás 20. §. III. rész C. pontja kimondotta, hogy a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok az adóügyi bizottságok másodfokú határozatai ellen a Közigazgatási Bírósághoz fordulhatnak panasszal. Ez a pénzügyminiszteri állásfoglalás előnyös volt a pénzüntézetek részére, de igényeiket nem elégíthette ki, mert a pénzügyigazgatóságok elsőfokú, az adóügyi bizottságok másodfokú hatásköre továbbra is fennmaradt, s e két szervezet rendkívüli hatalma ekkor még nem csökkent.

Egyedül az osztrák pénzüntézetek magyarországi fiókjait nem fenyegette sem a pénzügyigazgatóságok, sem az adóügyi bizottságok megnövelt hatásköre. Az 1909:VIII. tc. 3. §-a ugyanis az ő javukra fenntartotta az eltérő szabályokat tartalmazó külön törvényes előírásokat. E különleges jogszabályokat az 1908:XIV. tc. tartalmazta. Erről az ugyancsak feledésbe merült fontos törvényről külön meg kell emlékeznünk.

Wekerle Sándor 1907. október 8-án új egyezményt kötött az osztrák pénzügyminisztériummal a kétszeres adóztatás elkerüléséről és az adóviszonosság egyes kérdéseiről. Ezt az egyezményt cikkelyezte be az 1908:XIV. tc. Korábban az 1870:XVII. tc. szabályozta ugyanezeket a kérdéseket. A két egyezmény között első pillanatban nem látszik lényeges különbség, az újabb törvény minden-

esetre sokkal részletesebben, pontosabban, a közel negyven esztendőös gyakorlat alatt felmerült precedensek felhasználásával rendezte a két ország közötti adójogi kérdéseket. Megegyezett mindkét törvény abban a lényeges kérdésben is, hogy olyan esetekben, amelyekben valamely pénz- vagy biztosító intézet a másik országban fiókvállalatot létesít, a fiókéntézet adójának alapját az anyaintézet székhelye szerinti ország törvényei alapján, ugyanannak az országnak adóhatóságai állapítják meg, továbbá, hogy az adóalap elleni jogorvoslatokat szintén az anyaintézet székhelye szerinti ország jogszabályai szerint (ugyanezen ország pénzügyi hatóságaihoz) lehet beadni. *Ennek folytán az osztrák pénzügyintézetek Magyarországon működő fiókjainak alapját az osztrák hatóságok az osztrák jogszabályok alapján állapították meg, az adóalap megállapítása ellen bejelentett fellebbezéseket ugyancsak az osztrák jogszabályok alapján az osztrák közigazgatási szervek bírálták el. A magyar pénzügyigazgatóságok szerepe csupán arra szorítkozott, hogy az osztrák szervek által jogerősen megállapított adóalap után a magyar adótörvényeknek megfelelő adókulcs alkalmazásával számszerűen kivessék az adót. A magyar pénzügyigazgatóságok (a fővárosban az adófelügyelőség) elsőfokú határozata ellen bejelentett fellebbezéseket Ausztriában bírálták el az osztrák törvények szerint. Így a közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága egyáltalán nem járhatott el az osztrák fiókéntézetek adóügyi vitáiban, sem a pénzügyigazgatóság, sem az adóügyi bizottság nem tarthatott könyvvizsgálatot e fiókoknál. Természetesen fordítva is ugyanez volt a helyzet, de a magyar pénzügyintézeteknek hol voltak Ausztriában komoly hitelműveleteket lebonyolító fiókéntézetei?*

Az új egyezmény 12. §-ának 5. pontja változtatta meg a korábbi állapotokat. Ez ugyanis a korábbi jogszabálynál sokkal határozottabban és világosabban mondta ki, hogy: „a fiókéntézetre ekként kinyomozott adóalap után az adó összes pótlékaival együtt abban a mérvben vetendő ki, amelyet annak az államnak adótörvényei szabnak meg, melyben a fiókéntézet létezik”. Az 1870-i törvényben ezt még nem kellett ilyen határozottan leszögezni, mert Magyarországon és Ausztriában ekkor még azonosak voltak a pénzügyintézeteket érintő adóügyi szabályok és adókulcsok. A Magyarországon 1875-ben bevezetett jövedelmi pótdadó, az Ausztriában 1896-ban rendszeresített jövedelemadó folytán azonban a helyzet megváltozott, a Magyarországon működő osztrák fiókéntézetek 1896-tól kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint az Ausztriában székelő anyaintézetek. Az 1909. évi jövedelemadó-törvény ezt a kedvező helyzetet az ellenkezőjére kívánta fordítani, a törvény indokolása külön kiemelte, hogy a jövedelemadó kulcsát az osztrák hasonló adókulcsnál magasabb, de a poroszénál alacsonyabb százalékban állapítják meg. Egyedül az 1908:XIV. tc.-el életbe léptetett 1907. évi új pénzügyminiszteri egyezmény alapján érthető meg teljes világossággal az 1909. évi jövedelemadó-törvény 29. §-a, amely szerint „a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok jövedelemadója e vállalatok kereseti adójának pótlékát képezi”. E megállapítás nélkül az új jövedelemadó a pénzügyintézetekkel, és a részvénytársasági formában működő egyéb vállalatokkal szemben a kettős adóztatás bevezetését jelentette volna. A részvénytársaságoknál ugyanis először jövedelemadó alá vonták a kimutatott vállalati jövedelmet, majd e jövedelemnek a részvénytulajdonosok részére osztalék alakjában kiosztásra kerülő része nemcsak járadékadó, hanem ezen felül jövedelemadó alá is esett, ami kétszeres jövedelemadóztatást jelentett. Ha azonban a részvénytársasági formában működő pénzügyintézetek és egyéb vállalatok jövedelmadója nem önálló adónem, hanem csupán „pótléka” a kereseti adójuknak, akkor de jure elmarad a kettős adóztatás, hiszen az államnak joga van kereseti adót külön

megpótlékolni. Ezért fektetett olyan nagy súlyt az 1908:XIV. tc. 12. § 5. pontja annak a legprecízebb megállapítására, hogy a fiókinvézetek adóit *összes pótlékaival* együtt ott kell kivetni, s természetesen kifizetni is, ahol a fiókinvézet működik. Ezzel állott elő az a finaciális eredmény, hogy a Magyarországon működő osztrák fiókinvézetek részvényeinek tulajdonosai (természetesen a fiókinvézeteknek nem léteztek külön részvényei, az osztrák anyaintézet részvényei utáni osztalékokban felosztásra került mind az anyaintézet, mind a fiókinvézet jövedelmének a közgyűlési határozat szerint erre a célra fordított összege), akik rendszerint osztrák állampolgárok voltak, részvényjövödelmük után Ausztriában adóztak, de a fiókinvézet egész tiszta jövedelme után nemcsak a kereseti, hanem az ennek pótlékaként jelentkező külön jövedelemadó Magyarország javára folyt be. Természetesen a magyar részvénytársaságok jövedelmét is lényegében kettős adóztatás tarhelte, ez a kettős jövedelemadóztatás azonban a magyar részvénytársaságokkal szemben is „de jure” csupán pótlékolást jelentett. *Az adóreform tehát kedvezőlenül érintette volna az osztrák finánciókét, s különösen annak Magyarországon létesített leányvállalatait.* Az 1908:XIV. tc.-el életbeléptetett 1907. október 8-i magyar—osztrák pénzügyminiszteri egyezményvel Wekerle éppen ezt az eredményt kívánta elérni; az adóreform-törvények tervezetei ekkor már készen voltak, de új egyezményre volt szükség azoknak a törvényhozás elé viteléhez. *Az új pénzügyminiszteri egyezmény megkötése tehát nagyon fontos politikai aktusa volt a koalíciós kormánynak, a legszorosabb összefüggésben állott az adóreformmal, s ha nem is nagy mértékben, de lazította a dualizmus addigi finaciális kereteit.*

A közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága feladatainak csupán az egyik — kétségtelenül a legfontosabb — részét emeltük eddig ki. De ezen új szerv létrehozásának volt egy másik, éppen ellentétes irányú célja: a nagybirtokosok érdekeinek nagyfokú védelme. 1893-tól ugyanis a föld- és házadó másodfokú elbírálása a közigazgatási bizottsághoz tartozott, amelyekben ugyan nagy befolyása volt a törvényhatósági elemeknek, de nem volt kizárólagos döntési joguk. Most már ezekben az adóügyekben sem a közigazgatási bizottság, hanem annak adóügyi bizottsága járt el, tehát a törvényhatósági faktorok másodfokon szuverén módon dönthettek a föld- és házadó mértékéről, hiszen elsőprő fölényvel (6 : 1 szavazatarányban) rendelkeztek a főispánnal, főpolgármesterrel szemben. A közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága ezek szerint mindenképpen agrárius érdekeket szolgált, az autonómia jogkörének óriási mértékű kiterjesztése a nagybirtokosok érdekeit helyezte előtérbe.

Az új törvények a nagybirtokosok érdekeit a jövedelemadó megállapításánál is fokozott védelemben részesítették. Nem véletlenül történt, hogy a jövedelemadó kivetésének és a jogorvoslatainak szabályozása nem a közadók kezeléséről szóló törvényben, hanem magában a jövedelemadó-törvényben foglalt helyet. Mindazok a kedvezmények, amelyek a jövedelemadó kivetésénél az egyes adózókat megillették (az elsőfokú határozatot az adókivető bizottságok hozták, e határozatok ellen az adófelszólamlási bizottsághoz volt helye fellebbezésnek) a pénzintézetekre nem vonatkoztak. Hogy semmiféle fereértés ne lehessen e tekintetben, a jövedelemadó-törvény 29. §-a a következőket állapította meg: „A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok jövedelmadója e vállalatok kereseti adójának pótlékát képezi, melyet e vállalatok kereseti adójának kivetésére megállapított eljárás szerint és azzal egyidejűleg a pénzügyigazgatóság (adófelügyelő) vet ki. A kivetés ellen a fellebbvitel ugyanaz, mint a kereseti adónál, sőt a jogorvoslat mindkét adónem ellen egy beadványban is egye-

síthető. Ennélfogva a jelen törvénynek azok a rendelkezései, amelyek az adó-kivetésről s a kivetett adó ellen megengedett jogorvoslatokról szólnak, e vállalatokra nem vonatkoznak.”

A földbirtokosokat megillető kedvezmények közül a legnagyobb az volt, hogy a földbirtok jövedelmét — bár nem a kataszteri tiszta jövedelem alapján —, hanem a földbirtok utáni tiszta nyereség alapján kellett megállapítani, de a törvény 16. §-a szerint a tiszta nyereség „a hasonló mezőgazdasági birtokért ugyanott, vagy a környéken szokásos haszonbérösszegekhez arányosítandó”. Arra nézve pedig, hogy ez a szokásos bérösszeg mekkora legyen, „a gazdasági egyesület, vagy más hasonló gazdasági szaktestület előre kikérendő véleménye szolgál irányadóul”.

A most idézett törvényhely gyakorlatilag annyit jelentett, hogy a nagybirtokosok jövedelemadójának alapját (de természetesen a kis- és középbirtokosokét is) az *OMGE helyi szerveinek a véleménye szerint kellett megállapítani*. Ezekben a szervezetekben pedig természetesen a nagybirtokosok domináltak.

Most ismét emlékeztetünk arra, hogy az új adórendszer központjában a jövedelemadó állott. A jövedelemadó előkészítésénél és kivetésénél pedig óriási különbség állott elő egyrészt a földbirtokosok, másrészt a fináncsőke adóztatása között. Az új adótörvények minden eszközt felhasználáltak arra, hogy a fináncsőke nyílt és rejtett jövedelmeit teljes mértékben felderítsék, azokat az adó alapjául maximálisan kiaknázzák, —ugyanakkor a földbirtokosok jövedelemadója alapjának megállapításánál maguknak a nagybirtokosoknak a véleménye lett irányadó és kötelező. A fináncsőkétől teljes egészében megvonta az új adókezelési törvény azt a lehetőséget, hogy beleszóljon adójának megállapításába, — a nagybirtokosoknak pedig maximális lehetőséget adott arra, hogy adóterhüket (közelebről adójuk alapjának nagyságát) ők szabhassák meg. A fináncsőkének ezek szerint minden oka megvolt arra, hogy a koalíció megbuktatására törekedjék, s valószínűnek kell tartanunk, hogy a Magyar Bank nem csupán a jövedelmező sószállítási üzlet meghosszabbítása, hanem elsősorban a koalíciós pártok megbuktatása érdekében járult hozzá három és fél millió koronával a Nemzeti Munkapárt 1910. évi választási költségeihez.

Az eddigiekben a közadók kezeléséről szóló új törvénynek azokat a rendelkezéseit emeltük ki, amelyek kifejezetten agrárius jellegűek voltak és a fináncsőke ellen irányultak. Amint említettük azonban, a törvény eklektikus jellegű volt. Nemcsak az autonómia jogait szélesítette ki igen nagy mértékben, hanem ezzel egyidejűleg erősítette az állami befolyást is az adókivetések során. Nemcsak azért, mert a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti és jövedelemadóját első fokon a kir. pénzügyigazgatóság állapította meg, hanem azzal is, hogy teljesen átalakította a közadók kezeléséről szóló 1883. évi törvényben szervezett adókivető és adófelszólamlási bizottságokat. Az általános kereseti és a jövedelemadó elsőfokú megállapítására hivatott adókivető bizottságok létszámát az új törvény — az 1883. évi állapothoz képest — 5-ről 7-re emelte fel. A bizottság összetétele annyiban változott, hogy az addigi tagokon kívül két új tagot a helyileg illetékes kereskedelmi és iparkamarák választottak, mégpedig egyet az iparosok, egyet a kereskedők közül. Az új hét tagú adókivető bizottság elnökét, továbbá két tagját a pénzügyigazgatóság javaslatára a pénzügyminiszter, két további tagját pedig a mezőgazdasággal foglalkozók vagy háztulajdonosok köréből az alispán nevezte ki, további két tagot pedig a kereskedelmi és iparkamarák választottak meg. *Megszűnt a községeknek az a joga, hogy az adókivető bizottságok mellé két bizalmi férfit válasszanak.*

Új és haladó vonást jelentett, hogy a kereskedők és iparosok helyi autonóm szervei is szóhoz jutottak az adó elsőfokú megállapításánál. Ezzel egyben csökkent az alispán által kinevezettek, tehát a törvényhatóságok képviselőinek befolyása. A két új szavazatot azonban ellensúlyozta a törvénynek az a rendelkezése, hogy amíg korábban nem lehetett tisztviselő a bizottság tagja, most már a kinevezett tagok közül kettő a tisztviselők közül is kikerülhetett. Ez annyit jelentett, hogy a pénzügyminiszter két állami tisztviselőt delegálhatott az adókvető bizottságba, minthogy pedig a bizottság határozatképességéhez az elnökön és az előadó pénzügyigazgatósági tisztviselőn kívül négy tag jelenléte volt szükséges, és a szavazategyenlőség esetén az elnök szavazata döntött (1909:X. tc. 42. §), az állami faktorok szavazata lett az ügydöntő akkor, ha az autonóm szervek képviselői nem jelentek meg teljes számban. A határozatképességnél és a szavazatok arányánál hasonló volt a helyzet az 1883-i törvény szerint is, de akkor a pénzügyminiszter által kinevezett tagok közül senki sem lehetett állami tisztviselő. 1909-től kezdve viszont az állami tisztviselők és a pénzügyminiszter által kinevezett elnök javára tolódott el az elsőfokú döntési hatalom. Természetesen ez a lehetőség megszűnt abban az esetben, ha az alispán által kinevezett és a kereskedelmi és iparkamarák által választott tagok megjelentek a bizottság ülésein. Az új törvény ezek szerint az autonóm testületek aktivitásától tette függővé az állami faktor hatalmi súlyát.

Az adókvető bizottság működésének szakszerűségét kívánta növelni a törvénynek az az új rendelkezése, amely előírta: a bizottságnak legalább egy jogvégezett, lehetőleg ügyvéd tagja legyen.

Az adófelszólamlási bizottság tagjainak számát ötről ugyancsak hétre emelte fel az új törvény, és a bizottság összetételét a korábbi állapothoz képest lényegesen megváltoztatta. A megváltoztatás a törvényhatóságok befolyásának csökkenését, az állami szektor és a szakmai érdekeltségek befolyásának növekedését eredményezte. A bizottság elnökét a belügyminiszter nevezte ki (ez volt a helyzet már 1883-ban is), három rendes tagját a pénzügyminiszter: további három tagját a törvényhatósági bizottságok választották. Azokban a törvényhatóságokban azonban, amelyek területén kereskedelmi és iparkamara és ügyvédi kamara működött, a törvényhatóságok már csak egy tagot választhattak a bizottságba, a további két tag közül egyet-egyet a kereskedelmi és iparkamara, valamint az ügyvédi kamara közgyűlése választott meg. Márpedig minden jelentősebb törvényhatóság területén működött ez a két autonóm szakmai szervezet, így a törvényhatóságok szerepe az adófelszólamlási bizottságokban, úgy szólván az ország egész területén lényegesen csökkent.

Az állami szektor szerepét az új törvény ugyanolyan módon növelte, mint az adókvető bizottságoknál. Az adófelszólamlási bizottság tagjai közül kettő ugyancsak a tisztviselők közül kerülhetett ki, s a határozathozatal is ugyanolyan módon nyert szabályozást, mint ahogy az az adókvető bizottságok esetében történt. Ha tehát a pénzügyminiszter két állami tisztviselőt nevezett ki az adófelszólamlási bizottságba, s az általa kinevezett harmadik személy a kormány érdekeit képviselte, a belügyminiszter pedig megbízható elnököt jelölt ki, akkor az állami befolyás minden ügyben már eleve biztosítva volt.

Természetesen nem hallgatjuk el, hogy már az 1883-i törvény is biztosítani kívánta az állami befolyás túlsúlyát az adófelszólamlási bizottságokban, hiszen az öt tag közül kettőt akkor is a pénzügyminiszter nevezett ki, az elnököt pedig a belügyminiszter. Az állami befolyás azonban ekkor még nem volt olyan feltétlen mint 1909-ben. Az 1883-i jogszabály szerint ugyanis az adófel-

szólamlási bizottság tagjait a miniszterek a környék „önálló”, és illetékességi területük kereseti viszonyait ismerő lakosai közül nevezhették ki. Az „önálló” meghatározásnak igen nagy volt a jelentősége, mert lehetetlenné tette, hogy a miniszterek a kormánytól függő tisztviselőt nevezhessenek ki. Az 1909. évi új adókezelési törvény szövege azonban kodifikációs szempontból úgy állította be a dolgot, mintha korábban, az 1883-i jogszabály szerint korlátlanul lehetett volna tisztviselőket kinevezni az adófelszólamlási bizottságba. A kérdéses szöveg ugyanis az 1909:X. tc. 38. és 54. §-ában a következőképpen szól: „A kinevezett tagok közül kettőnél több tényleg alkalmazott tisztviselő nem lehet.” A törvény szövege tehát nagyon könnyen félrevezetheti mindazokat, akik nem hasonlítják össze az 1883. évi jogszabály minden szavával, és alkalmas annak a hamis következtetésnek a levonására, hogy 1909-ben a törvényhozás csökkenteni kívánta a pénzügyminiszter jogkörét, holott a valóság éppen az ellenkezője ennek: *az új törvény lényegesen növelte a pénzügyminiszter befolyását, mert korábban egyáltalán nem nevezhetett ki tisztviselőket sem az adóketető, sem az adófelszólamlási bizottságokba.*

Az új törvény érdemben is növelte az adófelszólamlási bizottságok jogkörét. Az 1883. évi jogszabály szerint is felemelhette az adófelszólamlási bizottság az adóketető bizottság által megállapított adótételt, de csak akkor, ha az adózó a kiadások és bevételek részletezésének és az üzleti mérlegnek bemutatását elmulasztotta, és a bizottság előtt korábban nem ismert új adatok merültek fel. Az 1909. évi új adókezelési törvény 58. §-a azonban ennél jóval tovább ment, mert azt az elvet rögzítette, hogy *„fellebbezés esetén a felszólamlási bizottság határozatának meghozatalánál nincs a fellebbezésben megjelölt határokhoz kötve, hanem ha a tárgyalás közben előbb nem ismert adatok merülnek fel, ezeknek mérlegelésével, az adóketető bizottság által megállapított adótételt felemelheti vagy leszállíthatja”*. Az 1883. évi jogszabály szerint ezt csupán akkor tehetette meg az adófelszólamlási bizottság, ha az adózó az okmányok bemutatásánál mulasztást követett el, amely az esetek többségében tendenciózus volt, az új törvény viszont minden korlátozás nélkül lehetővé tette az adótételek hivatalból történő felemelését. Az adófelszólamlási bizottságok jelentősége azzal is megnőtt, hogy az új törvény 61. §-a korlátozta a közigazgatási bírósághoz beadható panaszokat. Ugyanúgy korlátozta, mint ahogy azt az 1883-i hasonló jogszabály tette: lényegében csak akkor lehetett panaszt beadni, ha a felszólamlási bizottság felemelte vagy leszállította az adóketető bizottság által megállapított adót, vagy ha az általános kereseti adót és a jövedelemadót az előző évinél nagyobb összegben állapította meg, továbbá, ha a létminimum megállapítása helytelenül történt, alaptalanul mellőzték a létminimumból következő adómentességét, vagy ha a bizottság eljárási szabályt sértett, vagy törvénytelenül alakult meg. Az új törvény indokolása kifejezetten meg is említette, hogy a korlátozásoknál az 1883-i jogszabály hasonló rendelkezéseiből indult ki. *Arról azonban már nem szólt az indokolás, hogy a közigazgatási bíróságról szóló törvény ezeket a korlátozásokat megszüntette és az adófelszólamlási bizottság minden határozata ellen panaszt tett lehetővé. A közigazgatási bírósági törvény jóval liberálisabb volt, mint a Tisza Kálmán által kezdeményezett közadók kezeléséről szóló 1883. évi jogszabály; a koalíciós kormány ezt a liberalizmust a korábbi szintre szállította le.*

A közadók kezeléséről szóló törvény további rendelkezései érdekes ellentétet mutatnak, amelyben világosan megmutatkoznak a törvény eklektikus vonásai. Fontos jellegzetessége a törvénynek, hogy abban a koalíciós pártok közül elsősorban a számbeli többségben lévő Függetlenségi Pártnak az alkotmány-

jogi garanciákat növelő törekvései is érvényesültek. Ezek közül a legfontosabb, hogy a törvényhatóságok és a nekik alárendelt városi és községi közegek kötelezettségeiket csak *a törvényesen megszavazott és beszédetni rendelt adók és közjövödelmek kivetése, beszédése és behajtása kapcsán kötelesek teljesíteni.* Ezzel a rendelkezéssel a koalíció elérte azt, amit a közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztésével, a garanciális panasz bevezetésével 1907-ben elnyernie nem sikerült. Most már ex-lex esetén az önként fizetett adókat a városi és községi adóügyi közegek nem voltak kötelesek továbbítani az államkincstár részére. Hasonló eredményt tükröz a közszolgáltatások együttes kezeléséről szóló 1912:XII. tc. 21. §-a is, amely szerint költségvetés, vagy az azt pótló átmeneti felhatalmazási törvény hiánya esetén a vármegyei és községi szolgáltatásokat külön kell az adófőkönyvbe bevezetni. Korábban nem lehetett külön befizetéseket teljesíteni az egyenes illetve a pótagadókra, a befizetéseket együttesen kellett kezelni, *most már módja volt az adózóknak arra, hogy ex-lex idején az állami egyenes adók befizetését megtagadják, de a helyi autonómia fenntartására szükséges pótagadót befizessék a községi és városi pénztárakba. Ezeket az összegeket a községeknek és a városoknak nem kellett továbbítaniuk az államkincstárba, hanem saját céljaikra használhatták fel.*

Ezeket a garanciális szempontból fontos rendelkezéseket azonban ellensúlyozták az új törvények más lényeges intézkedései. Ezek közül legjelentősebbek a következők:

Az új adókezelési törvény szerint az előző évi adótételeket ugyanúgy fizetni kellett az új kivetésig, mint korábban. Az adófizetési kötelezettség tehát fennállott ex-lex helyzetben is, csupán a behajtásokat kellett felfüggeszteni. Ezen felül az adókezelési törvény változatlanul fenntartotta az 1883-i rendelkezéseknek azt a részét, hogy a kis- és nagyközségekben a 200 korona adóval terheltek közvetlenül a kir. adóhivatalhoz kötelesek a fizetést teljesíteni. De lehetővé tette az új törvény azt is, hogy az ún. „közvetlen adófizetők”, akik tehát a kir. adóhivatalba fizették adójukat, postán feladhassák a kérdéses összegeket. Felhatalmazta a jogszabály a pénzügyminisztert arra is, hogy mind a kir. adóhivatalok, mind a törvényhatósági jogú városok adópénztárainál bevezesse a csekk- és kliringforgalom útján történő befizetési rendszert (1908:XII. tc. 28—29. §-ai). *Még fontosabb volt az új jogszabályoknak az a rendelkezése, amely a kir. adóhivatalok és az állami végrehajtók hatáskörét kiterjesztette és megszüntette a szolgabíráknak az adóbehajtásoknál történő közreműködését.* Korábban az állami végrehajtók csupán abban az esetben hajthatták be az adót, — a közigazgatási bizottság határozata alapján —, ha a községi végrehajtó közegek kötelességzegést vagy mulasztást követtek el. Most már azonban a közvetlen adófizetőkkel szemben, tehát kis- és nagyközségekben a legalább 200 korona adót fizetőkkel szemben egyedül az állami végrehajtók lettek a behajtó közegek, a behajtásnál a községi alkalmazottaknak és a szolgabíráknak már semmiféle szerepe nem volt. Így *a közvetlen adófizetőkkel szemben senki sem tudhatta megakadályozni az adóvégrehajtásokat akkor, ha azokat a kormány ex-lex idején törvényellenesen ugyan, de elrendelte.*

De az előbb felsorolt rendelkezéseknél nagyobb jelentősége volt mind szakmai, mind garanciális szempontból annak a nagyfokú modernizálásnak, az adófőkönyvek és az egész adókezelés radikális átalakításának, amelyet az 1909:XII. tc.-kel Wekerle megvalósítani kívánt. Az új törvényes rendelkezések szerint az adózók most már nem adókönyvecskét kapnak, hanem adóívet, amely pontos másolata az egyéni adófőkönyvi számlának. Az adófőkönyvi számlákat,

azoknak a korábbi mintegy 100-ra menő tételeit az új rendelkezések nagyon lecsökkentették és leegyszerűsítették, a modern könyvelési elveknek megfelelően könnyen áttekinthetővé és kezelhetővé tették, s nagyban csökkentették a kir. adóhivatalok és pénzügyigazgatóságok, elsősorban pedig a községi és városi adóhivatalok munkaterhét. Az adókezelési törvény indokolása nyomatékosan kiemelte, hogy Magyarországon az adóigazgatás államosítása sem anyagi, sem politikai okokból nem valósítható meg, ezért az adókönyvelés-kezelés nagyfokú egyszerűsítésével kell az adminisztratív munkaterhet csökkenteni. Ez az egyszerűsítés és modernizálás olyan zseniális módon nyert megszövegeezést, hogy ha ezekben az években nem is valósulhatott meg, 1913-tól biztos alapjául szolgált a magyar adókezelési rendszer és a pénzügyi igazgatás korszerűvé tételének.

Az adók önkéntes befizetése lehetőségének változatlan fenntartása, a kir. adóhivatalokhoz történő befizetés korábbi módszereinek kiszélesítése, és az állami szervek hatáskörének az adóvégrehajtások terén történt lényeges kiterjesztése, az adókönyvelés és -kezelés radikális egyszerűsítése nemcsak ellensúlyozta, hanem úgyszólván jelentéktelenné tette mindazokat az eredményeket, amelyeket a függetlenségi párt a garanciális elemek megerősítésével a korábbiak szerint elért. Ha ugyanis egy újabb alkotmányjogi válság esetén abszolutisztikus, esetleg katonai jellegű kormányzat bevezetésére kerül sor, akkor ez a kormányzat a korábinál sokkal könnyebben tudná behajtani az országgyűlés által meg nem szavazott adókat. Az 1909 előtti törvényes rendelkezések szerint olyan komplikált volt az adókezelés és -könyvelés, hogy a községi és városi adóügyi közegek passzivitásával szemben egy esetleges katonai közigazgatás tehetetlenné válik. Az új rendelkezések viszont olyan egyszerűvé és gyorsan áttekinthetővé tették az adófőkönyveket, hogy még egy — pénzügyi szakértelemmel nem rendelkező — katonai kormányzat is könnyen végre tudta volna hajtani a meg nem szavazott adókat.

Az új rendelkezések emellett megszigorították az adófizetési és az adóbevallási szabályokat, erősen növelni kívánták az adómorált. 1883-tól kezdve az előző évi adótételnél magasabb adótételre nézve beadott fellebbezésnek halasztó hatálya volt. Az új törvény ezt a kedvezményt megszüntette és kimondta, hogy sem a fellebbezésnek, sem a közigazgatási bírósághoz beadható panaszoknak nincs halasztó hatálya, tehát mindenfajta jogorvoslat birtokon kívül volt csak érvényesíthető. Ennél is nagyobb jelentősége volt azonban annak, hogy az 1909:XI. tc. a kincstár szándékos megrövidítését, megkárosítását, az adóköteles jövedelmek eltitkolását kihágássá nyilvánította. Korábban egyedül pénzbírsággal lehetett sújtani a fenti magatartásokat. Azelőtt is kiszabhattak ugyan az adóügyi hatóságok magas összegű pénzbírságokat, de azokat nem lehetett elzárásra átváltoztatni. Most már az adóelvonási tendenciáknak kihágássá történő minősítése, a pénzügyi kihágásoknak a kir. törvényszékek hatáskörébe utalása (1909:XI. tc. 93—94. §-a) azzal a következménnyel járt, hogy a kiszabott pénzbüntetéseket behajthatatlanságuk esetén elzárásra, sőt a 600 koronát meghaladó pénzbüntetést fogházra kellett átváltoztatni. A törvény 94. §-a pedig az adóügyi kihágások tényállásának felderítését, a kárösszeg meghatározását, az egész vizsgálat megejtését a pénzügyi közegekre bízta, a kihágási eljárás során így nem a bíróság állapította meg a tényállást, hanem szerepe kizárólag arra szorítkozott, hogy a pénzügyi szervek által megállapított tények alapján a bűnösséget megállapítsa és a büntetést kiszabja.

Pénzügyi szakmai szempontból röviden meg kell emlékeznünk még arról, hogy a közszolgáltatások együttes kezeléséről szóló törvény az állami egyenes

adók és az utánuk járó pótagók együttes kezelését, könyvelését rendelte el, kimondotta, hogy mindazok a jogorvoslatok, amelyeket az egyenes adók ellen adnak be, automatikusan kihatnak az utánuk százalékosan kivetett pótagók mértékére is. (1909:XI. tc. 26. §.) Ugyanez a szakasz a közigazgatási bizottság adóügyi bizottságát tette meg a pótagók megállapításának másodfokú fórumává abban az esetben, ha a fellebbezés egyedül a pótagók jogossága vagy mértéke ellen irányult, ha tehát a jogorvoslat a pótagó alapjául szolgáló állami egyenes adót nem érintette. A törvény részletes rendelkezései és indokolása szerint az adóügyi bizottság mintegy elsőfokú közigazgatási bíróságként járt volna el minden olyan esetben, amelyre nézve az adófelszólamlási bizottságok hatásköre nem terjedt ki. Az adóügyi bizottság eme elsőfokú közigazgatási bírósági jellegét azonban erősen problematikusnak kell tekinteni, hiszen tagjai közül egyedül a tiszti főügyésznek volt szakmai képzettsége.

E bizottságoknak a megyékben a nagybirtokososztály érdekeit szolgáló és fináncctőke-ellenes tendenciáját már részletesen kiemeltük. Az 1909:XII. tc-vel kapcsolatban azonban rá kell arra is mutatnunk, hogy a törvényhatósági jogú városokban, különösen pedig a fővárosban ezek az adóügyi bizottságok tulajdonképpen a törvényhatósági tisztviselők és a városi nagyburzsoázia nem a fináncctőkéhez tartozó rétegeinek szövetségét jelentették volna a fináncctőke ellen. Az új törvényes rendelkezések e bizottságok összetételénél maximálisan kihasználták a törvényhatósági virilizmusnak azt a tulajdonságát, hogy a virilis jogok személyhez kapcsolódtak. (Egyedül a rendezett tanácsú városokban és a községekben „tárgyasult” a virilizmus, ezeken a helyeken a legnagyobb adót fizetők, köztük a jogi személyek, többek között a pénzügyintézetek, képviselőik révén is gyakorolhatták virilista jogaikat.) A törvényhatósági jogú városokban, így a fővárosban is nem a fináncctőke vezetői voltak a legnagyobb adófizetők. A pénzügyintézetek által fizetett adók az ő adójukba nem számítottak be, a pénzügyintézetek pedig képviselőik útján nem gyakorolhattak törvényhatósági virilis jogokat. A legnagyobb adófizetők a törvényhatósági jogú városokban a nagy háztulajdonosok, az iparosok, kereskedők és a szellemi foglalkozásúak, főleg az ügyvédek közül kerültek ki. A fővárosban pedig az 1200 legnagyobb adót fizetők közül a választójoggal rendelkező fővárosi lakosok választották meg a törvényhatósági bizottságba bekerülő virilistákat. Az adóreform ezek szerint a kereskedelmi és ipari tőkét, a törvényhatósági tisztviselők támogatásával szembe kívánta állítani a fináncctőkével, — elfeledkezve arról, hogy ekkor már a fináncctőke erősen összefonódott az ipari, kereskedelmi, sőt részben a mezőgazdasági tőkével is. Az új társadalmi bázis létrehozásának szándéka tehát ellentétben állott a társadalmi valósággal.

Visszatérve most már az új adókezelési törvények eklektikus jellegére, önként adódik a kérdés, mi volt az oka annak, hogy a koalíciós pártok hozzájárultak az alkotmányjogi garanciákat lerontó és a királyi adóigazgatás szerepét növelő rendelkezések törvénybe iktatásához. Véleményünk szerint ennek az a magyarázata, hogy a koalíció pártjai — s köztük a vezető szerepet vivő Függetlenségi Párt — részben a Fejérváry-korszak tanulságai, részben három éves kormányzati tapasztalataik alapján meggyőződtek arról, hogy a pénzügyi igazgatáshoz fűződő és az 1867:X. tc. rendelkezéseit a közigazgatási jogban továbbfejlesztő alkotmányjogi garanciák a századforduló után már idejüket múlták, eredeti szerepüket nem tölthetik be többé. Ezek a pénzügyi, adópolitikai garanciális természetű rendelkezések, amelyeknek szálai még a feudális korszakra is visszanyúltak, csupán a XIX. század utolsó harmadában lehettek

alkalmasak az ország helyzetének a Monarchián belüli megszilárdítására, de a századforduló után, az imperializmus korszakában, az annexiók válság után már nem szolgálhatták azokat a célokat, amelyek érdekében törvénybe iktatták azokat. A Fejérváry-kormány intézkedéseinek politikai hatékonysága bebizonyította, hogy immár semmiféle adóügyi, költségvetési garancia nem nyújthat védelmet még a burkoltan abszolutisztikus jellegű kormányzat ellen sem. Az állambházartás érdekei, a költségvetés finansziális megalapozottsága, kiegyensúlyozottsága, az állami beruházások folyamatosságának biztosítása, az államilag támogatott iparfejlesztési politika, az adórendszer és az adófizetés stabilitása ellentétben állott az említett garanciális rendelkezésekkel. Az adók nagy része „nemzeti ellenállás” minden fellobbanása ellemére, adóvégrehajtás nélkül is befolyt, mert ezt kívánta az adózók érdeke, akár volt megszavazott költségvetés, akár nem. Ezen felül kétségtelenné vált az is, hogy újabb alkotmányjogi válság esetén az 1905/6-i „nemzeti ellenállást” nem lehet megismételni. A koalíció felbomlása és a Khuen-Héderváry kormány kinevezése után a törvényhatóságok túlnyomó többsége meg sem kísérelte ezt felújítani. *A háborús feszültség növekedése nemcsak a dualizmus, hanem az imperializmus rendszerének a válságát is jelezte.* Az imperializmus válsága idején pedig már csak a centrális, állami intézkedések szilárdíthatták meg a dualizmus egész kormányzati rendszerét. Az imperializmus korszaka már erősebb állami centralizálást követelt meg, mint amely Magyarország közigazgatási rendszerében mindaddig érvényesült, és amelynek autonóm vonásait a koalíciós pártok erősíteni szerették volna. De nemcsak a Monarchiában, a kontinens teljesen önálló (más országgal tartós államszövetségben nem lévő) kapitalista államában is hasonló volt a helyzet. Ha az imperializmus válságának kieleződése folytán abszolút jellegű, vagy katonai kormányzat szüksége lép előtérbe, ezt semmiféle alkotmánybiztosítékok, különösen pedig pénzügyi jellegű alkotmánybiztosítékok nem akadályozhatják meg. Fokozottan ez volt a helyzet a Monarchiában, ahol Ferenc Ferdinánd dualista-ellenes tervei és Ferenc József bármikor várható halála esetén, a bekövetkező alkotmányválság megoldását már nem a Fejérváry-kormányhoz hasonló intézkedésekkel, hanem nyílt, deklarált katonai eszközökkel, abszolutisztikus módszerekkel kísérelték volna meg. Ezzel a koalíciós pártoknak feltétlenül tisztában kellett lenniük. Ezért belátták, hogy a törvényhatóságok autonóm jogainak kiszélesítése önmagában nem elégséges az ország viszonylagos önállóságának biztosítására, de be kellett látniok azt is, hogy a dualizmus kereteinek feszegetése az egész rendszer megdöntése nélkül nem lehetséges. Véleményünk szerint csak ez lehetett az oka annak, hogy hozzájárultak olyan új adókezelési, kivetési és behajtási rendszer bevezetéséhez, amely a törvényhatóságok jogainak erősítése mellett, azzal egyidejűleg az állami adóigazgatási szervezet jogait, szerepét is jelentősen megnövelte. A háborús feszültség növekedése folytán az állandóan emelkedő katonai kiadások fedezetének biztosítását nem lehetett a parlamentáris játékszabályok betartásától függővé tenni. Ezért a munkapárti kormányok idején az adóigazgatásban és a megyei igazgatás területén bevezetett változtatásokat nem tekinthetjük a nemzeti munkapárt subjektív politikai törekvései következményeinek, így többek között a Fejérváry-kormány időszakában a törvényhatóság által tanúsított ellenállás „megtorlásának”, vagy Tisza István autochton beállítottasága folyományának, hanem az imperializmus korszakának körülményeiből folyó, történelmileg szükségszerű következményeknek.

2. A nemzeti munkapárti kormányok adóügyi intézkedései

A koalíciós kormány bukása után kinevezett Khuen-Héderváry-kormány az 1910 júniusi választások megtartásáig, a munkapárt nagyarányú választási győzelméig nem nyúlt a közigazgatás szervezetéhez és nem bolygatta az 1909. évi adóreformot sem. A munkapárt választási győzelme után viszont azonnal benyújtotta a felhatalmazási törvényt, amely a hiányzó költségvetést volt hivatva átmenetileg pótolni. E törvény 5. §-a kimondotta, hogy az 1909. évi VII—XII. törvénycikkek 1911. január 1-e helyett 1913. január 1-én lépnek hatályba. A Khuen-Héderváry-kormány ezek szerint a már hatálybalépett új földadó és házadótörvényt (1909:V. és VI. tc.-et) nem érintette, az adóreform összes többi már elfogadott törvényalkotását, tehát a tőkekamat- és járadékadóról, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójáról, az általános kereseti adóról, a jövedelemadóról, a közadók kezeléséről és a közszolgáltatások egyesített kezeléséről szóló törvények hatálybalépését két évvel elhalasztotta. E halasztás folytán az 1910:III. tc. 5. §-a e két esztendőre továbbra is hatályban tartotta mindazokat az adótörvényeket, amelyeket az adóreform hatályon kívül helyezni kívánt, így a föld- és házadó kivételével az 1875. évi adórendszer és az 1883. évi adóketési és kezelési rendszer maradt továbbra is hatályban. Az adóreform két évre elhalasztott rendelkezései közül csak egyetlen reformot tűrt meg a kormány: a puszták földadójának a pótagók kivetésénél az 1909:XII. tc.-ben megszüntetett kedvezményét továbbra sem állította vissza, e puszták nagybirtokos tulajdonosai tehát 1911-től kezdve földadójuk teljes összege után fizették a községi pótagót és a jövőben nem köthettek megállapodást a községi előjáróságokkal a pótagók általánösszegéről.

Az adóreform két évi elhalasztásával a fináncetke megmenekült a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok új adójától, valamint a jövedelemadótól, továbbra is három évi átlagos jövedelme figyelembevételével adózott, nem a pénzügyigazgatóság, hanem az adóketítő bizottság állapította meg az adóját, másodfokon az adófelszólamlási bizottság, végső fokon pedig a közigazgatási bíróság döntött adójának mértékéről. A közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága, ez a széles hatáskörű autonóm jellegű közigazgatási szerv nem alakult meg sehol, a felhatalmazási törvény folytán a Tisza Kálmán által 1883-ban bevezetett adóketési, -ketési és -behajtási szisztema további két évre életben maradt. A Khuen-Héderváry-kormány taktikai érzékére jellemző, hogy a felhatalmazási törvénnyel azt a látszatot keltette, mintha az adóreformot 1913-ban valóban be akarná vezetni, mert ez a törvény azt is kimondotta, hogy az adóketítő és felszólamlási bizottságokat nem három, hanem csak két évre kell megszervezni, hiszen két év múlva az adóreform folytán más összetételűek lesznek. Nem kétséges, hogy a munkapárt programjával a fináncetkét rendkívül hátrányosan érintő adóreform ellentétben állott, ugyanígy szemben állott az autonóm jogok erős kiterjesztése, így ez a két évi halasztás csak azt a célt szolgálta, hogy az adóreform gyökeres átalakítását megkönnyítse, annak kidolgozására megfelelő időt adjon. Egyébként a törvény indokolása kizárólag a korábbi ex-lex állapot következményeivel indokolta a reform elhalasztását.

Az 1909. évi adóreformból így csupán az új föld- és házadó lépett életbe 1910 elején. Ezzel azonban a kis adózók semmit sem nyertek, mert a ház- és földadó után továbbra is meg kellett állapítani a fix összegű kereseti adót és a százalékos jövedelmi pótagót. Az adóreform azonban olyan nagy jelentőségű volt, hogy azt a munkapárti kormányok sem söpörhették el a megalakulásuk

utáni első időszakban. A tömegeknek a politikai életbe történt bekapcsolódása a munkapárt számára is nyilvánvalóvá tette, hogy igényeiket nem lehet teljes egészében figyelmen kívül hagyni. Ez az oka annak, hogy a további intézkedések rendkívül ügyes taktikával történtek. Elsősorban két törvényt kell megemlítenünk: Az 1912:LIII. tc-et, az 1909:VI—11. tc-ek módosításáról és kiegészítéséről, és az 1913:VI. törvénycikket az 1909. évi VII—X. törvénycikk életbeléptetésének bizonytalan ideig tartó elhalasztásáról. E két törvény között éles határvonalat jelent a Lukács-kormány kinevezése. Az 1912:LIII. tc.-et még a Khuen-Héderváry-kormány idején készítette elő Lukács László pénzügyminiszter. Ez a törvény — bár jelzi már a nemzeti munkapárti kormányok hatalomra jutásával bekövetkezett politikai fordulatot —, de még óvatos, taktikus szövegezéssel, lépésről-lépésre de a fináncsőkére kedvezően kívánta módosítani a koalíció adóügyi és adókezelési rendelkezéseit, de látszólag nem akarta nullifikálni a reformot. Az 1913:VI. tc. már Tisza István pártbeli pozíciójának megszilárdulását jelzi, de rámutat arra is, hogy Tisza házelnöksége, a véderőtörvény erőszakos megszavaztatása, az ellenzéki obstrukció letörése után a törvényalkotási módszerek is megváltoztak: sokkal határozottabb, keményebb intézkedések tükrözik a politikában bekövetkezett fordulatot.

Vegyük most már sorra a most említett törvényeket, elsősorban az 1912:LIII. tc.-et, amelyet az egyszerűség kedvéért az 1909. évi adóreform novellájának nevezünk.

A novella egészen részletes ismertetésére — a korlátozott terjedelem folytán — nincs lehetőségünk, s az amúgy sem került gyakorlati megvalósításra. A novella lényegét a következőkben foglaljuk össze: lefaragta az adóreformnak mindazon intézkedéseinek az élet, amely a fináncsőkét túlságosan hátrányosan érintette, s csökkentette az adóügyi bizottságok önállóságát, az autonóm jogokat.

A novellát Lukács László pénzügyminiszter készítette elő, s a Khuen-Héderváry-kormány bukása után mint miniszterelnök fogadtatta el. Lukács László a novellában tulajdonképpen Wekerle eredeti elgondolásainak többségét helyreállította, lefaragta az adóreformból a fináncsőkét túlzott mértékben sújtó és politikai, társadalmi szerepével összeegyeztethetetlen rendelkezéseket, a kis egyszintenciák számára részben nagyobb kedvezményeket kívánt nyújtani, a külföldi fináncsőket fokozottan terhelő intézkedéseket lényegesen enyhítette. E módosítások sem készültek kisebb zsenialitással, mint a Wekerle-féle 1909. évi adóreform fő elgondolásai. A novella egyetlen húzással lehetetlenné tette a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok terhére bevezetni kívánt legsúlyosabb intézkedések érvényesítését. Ez abban állott, hogy a részvénytársasági formában működő bankokat terhelő adóügyi szabályokat kiterjesztette a közúti és helyi érdekű vasutakra, *a nem részvénytársasági formában működő takarékpénztárakra, a pénzbetétek át vételére jogosított minden pénzintézetre, beleértve a törvényhatósági és községi (városi) pénzintézeteket is.* Ezzel bumeráng módjára visszafordította a fináncsőkére hátrányos rendelkezéseket az autonómiák által fenntartott pénzintézetekre. A novella így gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy az adóügyi bizottságok másodfokú jogkörükkel visszaéljenek, mert most már az autonómiák (vármegyék, városok és községek) által fenntartott hitelintézetek is a királyi pénzügyigazgatóságok ellenőrzése és elsőfokú adókvetítő jogköre alá tartoztak. Első- és végsőfokon az állami szervek (pénzügyigazgatóságok — majd a pénzügyminiszter) állapították volna meg az autonómiák által fenntartott pénzintézetek adóit, s az állami szervek ugyanúgy betekintheztek volna legbizalmasabb üzleti titkaikba, mint ahogy az adóügyi bizottságok a nagybankok legbizalmasabb irataiba.

Az adókezelési reform novelláris rendelkezései ezek szerint nem érintették a közigazgatási bizottságok adóügyi bizottságainak hatáskörét, továbbra is ez az új autonóm jellegű szerv bírálta volna el a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok, de most már valamennyi pénzintézet, köztük a törvényhatóságok, városok és községek által fenntartott hitelintézetek adóinak kivetése ellen bejelentett fellebbezéseket is. De a Lukács-kormány tisztában volt azzal, hogy küszöbön áll a vármegyei tisztviselők állami kinevezése. Az adóügyi bizottságok hatalma tehát lényeges csökkentés előtt állott, hiszen a kinevezendő alispán és tiszti főügyész már kénytelen lett volna a főispánt támogatni, az adóügyi bizottság határozatképességéhez pedig a Teleszky János pénzügyminiszter által kiadott utasítás négy tag jelenlétét kívánta meg, s közülük csupán kettőnek kellett a közigazgatási bizottság választott (nem tisztviselő) tagjai közül kikerülnie. Ezzel az új intézkedéssel az autonómia képviselői kisebbségbe kerültek az adóügyi bizottságban. Az adóügyi bizottság politikai, pénzügyi igazgatási jellege ezzel a koalíciós kormány intencióinak ellenkezőjévé változott. Persze a városi törvényhatóságokban más lett volna a helyzet. Ott az autonóm faktorok túlsúlya változatlanul megmaradna az adóügyi bizottságokban, így elméletileg módjuk lenne a fináncctörvény elleni kellemetlenkedésekre. De csak elméletileg, hiszen a városi (köztük a fővárosi) törvényhatóságok által fenntartott valamennyi hitelintézet — amint már említettük — közvetlenül a kir. pénzügyigazgatóságok felügyelete és elsőfokú adókiivetési hatalma alá került, ez pedig gyakorlatilag megakadályozza az adóügyi bizottságok visszaéléseit, hiszen a kormány olyan retorziókat alkalmazhatna a törvényhatósági pénzintézetek ellen, amilyet akar. *A Lukács-kormány ezekkel az új intézkedésekkel keresztülhúzta a koalíciós kormánynak azt a szándékát, hogy a városi törvényhatóságok adóügyi bizottságaiban létrehozza a törvényhatósági tisztviselők és a törvényhatóságok választott képviselőinek fináncctörvény ellenes szövetségét. Ugyanakkor a kormány magáévá tette a koalíciónak azt a tervét, hogy a nemzetiségi pénzintézeteket szoros ellenőrzés alatt tartsa, hiszen a pénzügyigazgatóságok és a pénzügyminiszter kiterjesztett jogai a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokkal szemben továbbra is érvényben maradtak.*

Wekerle eredeti koncepciójának visszaállítását jelentette, hogy a novella 14. §-a a leszállított adókulccsal kivethető általános kereseti adót kontingentálta: évenként minimálisan 29 millió, maximálisan pedig 30 160 000 koronában, s ez a maximum évente csupán 2 0/0-kal növekedhetett. Ugyanez a szakasz gondoskodott arról is, hogy ha az elsőfokú adókiivetés eredménye 1 0/0-kal alacsonyabb lenne a minimális évi kontingensnél, a pénzügyminiszter megfelelő pótkivetést rendelhessen el. De tovább is fejlesztette Lukács László Wekerle eredeti elgondolását, mert az általános kereseti adó kulcsát a lakosság szegényebb rétegeinél a felére sőt a legkisebb jövedelműeknél a kétharmadára szállította le. Ez a rendelkezés a munkapárt társadalmi és választói bázisát kívánta kiterjeszteni. A jövedelemadónál és a pénzintézetek adóinál — Wekerle tervének megfelelően — Lukács László sem vezetett be semmiféle adókontingenst.

A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adóját szabályozó — valamint a jövedelemadótörvényt akként módosította a novella, hogy a tartaléktőkék nagyobb hányadát mentesítette az adózás alól, mint az adóreform, megszüntette a külföldi anyaintézeteket terhelő hátrányokat, a külföldi vállalatok és belföldi fiókjaik között kiegyensúlyozta az adózás szempontjából figyelembe jövő költségszámlák arányát, sokkal nagyobb gondot fordított a viszonyosságot megállapító nemzetközi szerződésekre, mint az adóreform.

Változatlanul hagyta azonban a Lukács László által elfogadtatott novella Weker-

lének azt a tervét, amely az osztrák tőkével szemben a porosz finánciókét kívánta privilegiálni. A jövedelemadó progresszív kulcsát ugyanis Wekerle az osztrák jövedelemadótörvényénél magasabb, de a poroszénál alacsonyabb mértékben állapíttatta meg, ezt a körülményt a törvény indokolása külön kiemelte. Minthogy pedig az egész adóreform gerincét az új jövedelemadó képezte, s ez különösen a nagybankokkal szemben lett volna a legterheesebb, valószínű, hogy a tőkeimport súlypontja Ausztriáról a törvény indokolása szerint a „gazdag” Poroszországra helyeződött volna át. A koalíciónak ezt az elgondolását Lukács László magáévá téve a kiegyezés gazdasági bázisát gyengítette volna.

A novella változatlanul hagyta az adókivető- és felszólamlási bizottságoknak Wekerle által javasolt magasabb létszámát és új társadalmi összetételét. Mindkét testületben továbbra is szóhoz jutottak tehát a kereskedelmi és iparkamarák, valamint az ügyvédi kamarák választott képviselői, a törvényhatósági elemek befolyása pedig ugyanolyan mértékben csökkent, mint ahogy azt Wekerle tervezte. A községek kiküldötteinek véleményezési joga is megszűnt, de megnőtt az állami befolyás a tisztviselők kinevezési lehetőségének fenntartásával.

Érintetlenül maradt a reformnak az az intézkedése, hogy minden adót az előző évi jövedelmek alapján kell kivetni, tehát megszűnt volna mind a pénzügyintézetek, mind a kereskedelmi és ipari vállalatoknak az 1883-tól fennálló, az a különleges kedvezménye, hogy az előző három év tiszta jövedelmének átlaga képezte az adó alapját. A pénzügyintézetek, a kereskedők és iparosok, különösen a kereskedelmi és ipari vállalatok érdekeit ez továbbra is hátrányosan befolyásolta.

Külön érdekessége a novellának, hogy 43. §-a a közszolgáltatások együttes kezeléséről szóló 1909: XII. tc. hatálybaléptetését „egyelőre” felfüggesztette, és az életbeléptetés időpontjának meghatározásával a belügy- és a pénzügyminisztert bízta meg. Egyetlen intézkedése maradt érvényben az említett jogszabálynak; a puszták tulajdonosai földadójának különleges pótagyék kedvezménye véglegesen megszűnt.

A korszak tömegmozgalmai elsősorban a választójog kiterjesztését célozták, az adóreform jelentőségét a dolgozók nagy része meg sem értette. A Tisza István által tervbevelt választójogi reform nem veszélyeztette az uralkodó osztályok helyzetét, nem érintette a dualizmus alapjait. Ezzel szemben a novellával korrigált adóreform a finánciókét, de végeredményben a nagybirtokot — ha nem is túlzottan, de még mindig — is kedvezőtlenül érintette, az ország gazdasági, társadalmi szerkezete átalakításának első jelentős lépését jelentette volna. Nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy az 1912 novemberében elfogadtatott véderőtörvény fokozott katonai terheinek túlnyomó részét nem a dolgozó tömegek, nem a munkások, a kisparasztok, kiskereskedők, kisiparosok viselnék, hanem a finánciók, továbbá a nagy föld- és részvénytulajdonosok, s amikor a Monarchia közös hadseregét modernizálni és növelni kívánják, az osztrák tőkét — a porosz tőkeérdekeltségek privilegiálásával — nagy mértékben kiszorítanák Magyarországról. Ilyen pénzügyi politikát Tisza István nem tűrhetett el. Erre vezethető vissza, hogy ugyanaz a Lukács-kormány, amely az adóreform novelláját 1912-ben megszavaztatta, 1913 márciusában — immár minden politikai taktikázást félretéve — az 1913: VI. tc.-el, egyetlen erélyes mozdulattal elsöpörte az egész adóreformot.

Az 1913: VI. tc. — amelyet az adóreform novellája novellájának kell tekintenünk — 1. §-ában kimondotta, hogy az 1909. évi adótörvények közül a tőkekamat- és járadékadóról, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójáról, az általános kereseti adóról szóló jogszabályok, — és e jogszabályoknak

az adóreform novellájában foglalt módosításai, „a törvényhozás további rendelkezéséig” függőben tartandók, s amíg ezek a jogszabályok életbe nem lépnek, az 1875. évi adótörvények (a ház- és földadó kivételével) maradnak érvényben. S hogy semmiféle félreértés ne lehessen, a törvény 2. §-a lerögzítette, hogy az összes egyenesadók (tehát a föld- és a házadót is beleértve) kivétési előmunkálataira; továbbá az 1875. évi adótörvények szerinti kereseti adó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adójának, a bányaadónak, a tőkekamat- és járadékadónak, valamint a jövedelmi pótagó kivételére nézve, s külön kihangsúlyozottan a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adója, a III. osztályú (tehát az iparosokat és kereskedőket, szellemi foglalkozásúakat terhelő) kereseti adó elleni jogorvoslatokra nézve az 1883-i adókezelési törvény rendelkezései érvényben maradnak. Ennek következtében:

„Az 1909: XI. tc. (az adóreform adókezelési törvénye) és az ezt módosító és kiegészítő 1912: LIII. törvénycikknek a jelen szakasz első bekezdésében foglaltakkal ellentétben álló rendelkezései — arra az időre, míg az 1. § első bekezdésében említett törvényes rendelkezések életbe nem lépnek — hatályon kívül helyeztetnek, többi rendelkezései pedig érvényben maradnak azzal a hozzáadással, hogy ezeknek a törvényeknek a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójára, az általános kereseti adóra és a jövedelemadóra vonatkozó rendelkezései a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és egyletek adójára, a keresetadóra, a bányaadóra, az általános jövedelmi pótagóra értelemszerűleg alkalmazandók.

Felhatalmaztatik a pénzügyminiszter, hogy az előző két bekezdésben foglalt alapelveknek megfelelően, részletesen intézkedhessék, és a fentiek értelmében érvényben maradó törvényes rendelkezéseket s az azok végrehajtása iránt szükséges intézkedéseket hivatalos összeállítás alakjában kiadja és közzétegye.” (Saját kiemelésem — S. B.)

Mindez magyarul annyit jelentett, hogy:

1. Megszűnt a kir. pénzügyigazgatóságok hatásköre a pénzintézetek adójának megállapítására, a részletes könyvvizsgálatokkal kapcsolatos jogköre, az adóügyi bizottságok hatásköréből ugyancsak kiesett a pénzintézetek adóterheinek elsőfokú megállapítása ellen bejelentett jogorvoslatok másodfokú elbírálása. Az autonómia tisztviselői és választott képviselői hivatalos minőségben be se tehettek a lábukat a pénzintézetekhez, nem zsarolhatták meg a bankokat, de nem vegzállhatták őket a kir. pénzügyigazgatóságok tisztviselői sem. Ezzel megszűnt az a lehetőség is, hogy a pénzügyigazgatóság, az adóügyi bizottság és végső soron a pénzügyminiszter beleavatkozassék a nemzetiségi pénzintézetek üzleti ügyeibe.

2. Egyedül az adókiadó bizottságok állapíthatták meg (1883-i összetételükben) az előző három év átlagos jövedelme alapján a pénzintézetek adóját, a fellebbviteli szerv ismét az adófelsőszólamlási bizottság lett (ugyancsak az 1883. évi törvény szerinti összetételben), végső fokon pedig az 1896-i jogszabályok szerint (tehát minden korlátozás nélkül) a közigazgatási bíróság bírálta felül az adófelsőszólamlási bizottságok minden határozatát.

3. A finánciókét továbbra is változtatás nélkül megillették mindazok a kedvezmények, amelyeket a Tisza Kálmán által kezdeményezett és 1883-ban elfogadott adókezelési jogszabályok biztosítottak számukra.

4. A kiségzisztenciák, a dolgozó tömegek semmiféle adókedvezményt nem kaptak, az 1875. évi adótörvények továbbra is hatályban maradtak: a jövőben is fizetni kellett a fix összegekben megállapított kereseti adókat, amelyek gyakran a családtagok számával növekedtek, de az általános jövedelmi pótagót is.

5. Az adózók összes jövedelmét egybefoglaló és progresszív adókulcs szerint

fizetendő jövedelemadó lekerült a napirendről, ezzel a nagyobb föld- és háztulajdonosok megmenekültek attól, hogy összes adójuk a progresszív adókulcs miatt emelkedni fog.

6. Az országok tőkeimportnak nem lett semmiféle akadálya, Tisza kiradírozta a törvénytárból mindazokat a rendelkezéseket, amelyek a „gazdag” porosz tőkebeáramlást Ausztriával szemben elősegíteni kívánták, — ezzel ismét helyreállította a dualizmus gazdasági alapjának egyik fontos finánciális egyensúlyát, így a dualista rendszert megszilárdította.

Az 1913: VI. tc. (az adóreform novellája novellájának) 2. §-a kodifikációs szempontból nem volt világos. Éppen ezért hatalmazta fel a pénzügyminisztert arra, hogy az immár hallatlanul összekuszált adóügyi, adóikvetési és kezelési jogszabályoknak hatályos rendelkezéseit hivatalos összeállítás formájában kiadja. Az 1913 VI. tc. taxatív módon is felsorolhatta volna, hogy mi maradt érvényben és mi módosult a korábbi jogszabályokból: az adóreform adókezelési törvényéből és annak novellájából. Ha Tisza korrekt módon követte volna a korábbi kodifikációs módszereket, feltétlenül ilyen részletes és pontos intézkedéseket kellett volna a törvénynek tartalmaznia, hiszen *Magyarországon 1867 óta nem volt példa arra, hogy a közadók kezelését a pénzügyminiszter állapíthassa meg.* 1913-ban történt először, hogy a pénzügyi jogszabályokat csupán a pénzügyminiszter hivatalos összeállításából lehetett a gyakorlatban alkalmazható módon megérteni.

Az 1913: VI. tc. 1913. március 29-én jelent meg az Országos Törvénytarban, a törvény utolsó, 6. §-a korábban szintén példátlan kodifikációs módszert alkalmazott, mert lerögzítette: „a törvény 1913. évi január hó 1-től kezdődő hatállyal kihirdetése napján lép életbe.” Az adóreform novellájának novellája ezek szerint *visszamenőleges hatállyal* söpört el minden olyan rendelkezést, amelyet Tisza saját politikájával nem tartott összeegyeztethetőnek. E törvény elfogadtatásánál Tisza mit sem törődött azzal, hogy az előző évben Teleszky János pénzügyminiszter már kiadta — az adóreform novellája alapján — a pénzügyi szervezet részére a végrehajtás szükséges részletes utasítását (100 000/1912 P. M. sz. körrendeletet) s hogy az egész pénzügyi apparátus már közel egy esztendeje felkészült az adóreform megvalósítására. Az 1913: VI. tc. életbeléptetése után Teleszky pénzügyminiszter kénytelen volt kiadni a több mint 400 oldal terjedelmű 50 000/1913. számú Hivatalos Összeállítást a közadók kezeléséről és abban minden korábbi utasítást és rendeletet hatályon kívül helyezni. Teleszky a hivatalos összeállítás bevezetőjében külön kiemelte, arra azért is szükség volt, hogy „a bíróságok esetleges különböző felfogása következtében jogbizonytalanság ne álljon be”. Teleszkynek teljesen igaza volt, mert az 1913: VI. tc. első két bekezdésének a szövegéből még a közigazgatási bíróság sem tudta volna megállapítani, hogy mik az érvényes jogszabályok. A Teleszky által kiadott „Hivatalos Összeállítás” aztán minden kétséget megszüntetett. Ez az összeállítás még arra is rámutatott, hogy a szövegben vonallal aláhúzott részek térnek el az 1909: XI. tc.-nek (az adóreform adókezelési törvényének) a novellával módosított szövegét életbeléptető 100 000/1912. P. M. számú rendeletről. Meg kell jegyeznünk, hogy az 1913. évi Hivatalos Összeállítás túlnyomó része aláhúzott szövegrészeket tartalmaz. A módosított szövegnek erre az aláhúzással történt kiemelésére valóban szükség volt, enélkül még az adóügyi szakemberek sem tudták volna, hogyan készítsék elő az 1913. évi adóikvetést.

Teleszkynek „Hivatalos Összeállítás”-a az adóügyi bizottság összetételét nem változtatta meg, abban tehát továbbra is a törvényhatóságok tisztviselői és választott képviselői 6 : 1 arányban fölényben maradtak a főispánnal szemben. Tehát a Tisza Kálmán által 1883-ban bevezetett eljárással szemben a hatalmi

súlypont *látszólag* az autonómiák javára tolódott el. Teleszkynek ezarendelkezése azért is kiemelendő volt, mert ennél a pontnál kapcsolódik a vármegyei közigazgatás ügye az adóreformhoz és annak elhalasztásához. Még ugyanabban az évben: 1913. december 16-án életbelépett a vármegyei választott tisztviselők megbízatásának meghosszabításáról szóló 1913: LII. tc., amely a tisztviselőket a kormánytól függő helyzetbe hozta.

3. A háborús adóügyi és adóigazgatási rendelkezések

Az előbbi fejezetekben ismertetetteknel is nagyobb jelentőséget kell tulajdonítanunk a világháború idején elfogadott adó- és adóigazgatási törvényeknek. Az állami egyenes adóknak a világháború idején rendkívüli módon történt felemeléséről a történetírás nem tett említést. Gratz Gusztáv is hallgatott erről a kérdésről a dualizmus koráról írott munkájában, annak ellenére, hogy az első világháború idején 1917-ben az Eszterházy-kormányban, majd Wekerle első kormányában is betöltötte a pénzügyminiszeri posztot, így az említett törvényeket ismerte, azok végrehajtásában is részt vett. Gratz valószínűleg azért hallgatott a világháború adóügyi rendszeréről, mert a Horthy-korszak idején nem lett volna célszerű arról írni, hogy a háború anyagi terhének túlnyomó részét az uralkodó osztályok viselték, hiszen az 1920-as évek inflációs terheit, majd a Bethlen-féle stabilizációval járó anyagi áldozatokat elsősorban a dolgozó osztályokra hárították át.

A magyaránú adóemeléseket és az új adónemek bevezetését a háború előre nem látott elhúzódása tűzte napirendre: december 21-én lépett hatályba az első intézkedés: az 1914: XLVI. tc. a jövedelemadónak hadisegélyezés céljára történő ideiglenes és részleges életbeléptetéséről. Ugyanezen a napon lépett életbe a mozgósítás folytán bevonultak gyámolításra szoruló családtagjainak háborús segélyét jelentősen kiterjesztő 1914: XLV. tc. E két jogszabály között a legszorosabb összefüggés áll fenn. A gyors győzelembe vetett hit, — amely korábban még elképzelhetőnek látszott — ekkorra már szertefoszlott. Mindaddig remélni lehetett, hogy a néhány hónapra tervezett háború rendkívüli kiadásait hitelműveletekből és hadikölcsönökből fedezik. Az 1915. év telén bekövetkezett állóháború ezeket a reményeket szétoszlatta. A Tisza-kormánynak most már a háború elhúzózásával kellett számolnia, tehát gondot fordított arra, hogy a tömegek forradalmasodását megakadályozza, a lehetőség szerint gátat vessen a hadbavonult dolgozók otthon maradt hozzátartozói nagymérvű elnyomorodásának. Ezzel magyarázható, hogy az 1914: XLV. tc. az 1882-ben a hadisegélyekről hozott XI. tc. előírásait nagymértékben kiterjesztette. Most már a népfelkelés valamennyi tagozatára kiterjedtek a hadisegélyek, *de az új jogszabály 2. § hadisegélyben részesítette a házasságon kívül született és a mostohagyermeket, mostohaszülőket, mostohatestvéreket, az állami gyermekvédelem által a bevonultak családjához elhelyezett ellátatlan gyermekeket, de az örökbefogadott gyermekeket is.* De hadisegélyre jogosulttá váltak azok a nyolc évnél idősebb hozzátartozók is, akiket a bevonultak korábban csak részben tartottak el, s akiknek vagyona, vagy önálló keresete nem volt, vagy abból csak részben tudták volna magukat fenntartani. De a hadiszolgáltatásra igénybevett munkáltatók alkalmazottai, és az ugyanilyen célra munkábaállított munkások is hadisegélyt kaptak akkor, ha bérük a korábbihoz képest csökkent. S a hadisegélyre jogosultak körét még hosszan sorolhatnánk — ha a hadisegélyezés a szorosan vett közigazgatás-történethez tartoznék. Így csak annyiban foglaljuk össze az említett jogszabály jelentőségét, hogy a békebeli elképzelésekkel szemben mintegy négyeszeresére emelte a hadisegélyezettek számát.

A hadisegélyek nagymérvű kiterjesztése fokozott terheket rótt az államháztartásra, amelyet a hadikiadások növekedése már amúgyis erősen igénybevett. Ezért új adónemet kellett behozni. Az első ilyen intézkedés a jövedelemadónak a hadisegélyezés céljára történő ideiglenes és részleges életbeléptetése volt (1914: XLVI. tc.).

Ez az első háborús adóügyi intézkedés, majd a későbbiek is, nem az 1909. évi adóreform megvalósítását jelentették. Az 1909. évi adóreformnak az volt az alapvető elgondolása, hogy az addigi adórendszert radikálisan átalakítsa, a kisegzisztenciákat és a dolgozók széles tömegét igazságtalanul terhelő jövedelmi pótdadót, a ház- és földadó után járó fix tételű kereseti adót megszüntesse, és a progresszív jövedelmi adóra helyezze a súlypontot. A háború idején mindezt nem lehetett megvalósítani. Elsősorban azért, mert a dolgozó osztályok milliós tömegei a frontokon harcoltak, adót nem fizettek (a kisparasztok kivételével, akiknek földadoját otthon maradt hozzátartozóiknak kellett viselniök). Így az állam jelentős bevételektől esett el ugyanakkor, amikor a hadisegélyek összege a bevonultak számával egyenes arányban állandóan nőtt. Az államháztartás bevételi és kiadási oldalának egyre növekvő divergálását csak akkor lehetett csökkenteni, ha a vagyonos rétegek, az uralkodó osztályok tagjainak adóját emelik. Más megoldást gyakorlatilag el sem lehetett képzelni. Ez az oka annak, hogy ugyanaz a Tisza, aki 1913 tavaszán a Wekerle-féle adóreformot elsőpörte, kénytelen volt az adóemeléseket az uralkodó osztályok terhére végrehajtani, s ugyanaz a Tisza, aki a fináncőke érdekeit olyan erélyesen védte meg a Lukács-féle adóreform novella elhalasztásával, a háborús években már nem lehetett tekintettel a nagybankok érdekeire sem.

A jövedelemadó ideiglenes és részleges bevezetése, akár a későbbi adóügyi intézkedések nem jártak együtt semmiféle korábbi adónem eltörlésével. Változatlanul fizetni kellett a föld-, ház-, kereseti adó után a jövedelmi pótdadót, és a fix tételű kereseti adót is, tehát *a háborús adótörvények a korábbi adórendszer érintetlenül hagyása mellett egyre újabb és újabb bevételi forrásokat nyitottak meg*. Végeredményben mindez az uralkodó osztályok érdekét is szolgálta, hiszen az új adóemekkel a kormány az infláció növekedését akarta megakadályozni.

Az 1914: XLVI. tc. legfontosabb rendelkezése abban állott, hogy 1. §-ában kimondotta: a jövedelemadó-törvény (1909: X. tc.) a Lukács László-féle novelláris módosításokkal (1912: LIII. tc.) a 20 000 koronát meghaladó jövedelmekre nézve 1915-ben hatályba lép. De Tisza nem hagyta változatlanul a Lukács-féle novellát a 20 000 koronán felüli jövedelmekre nézve sem. Egyelőre kímélni akarta a fináncőkéket, ezért a törvény 2. §-a kimondotta: a jövedelemadó nem terjed ki a pénzügyintézetekre, biztosítási intézetekre, szövetkezetekre, bányatársulatokra. De mentesültek az új adó alól a törvényhatóságok és a községek is. Az adómentességnek azonban elsősorban a fináncőkével kapcsolatban volt nagy jelentősége. Ebben az időben még komoly érdek fűződött ahhoz, hogy a nagybankok kellő mértékben el tudják látni a hadiipar hiteligenyét.

Az új törvény részben enyhítette, részben szigorította az általános adóügyi szabályokat. Enyhítette azzal, hogy a jövedelemadó alapjából le kellett venni a legfontosabb állami egyenes- és pótdadókat, valamint az adózók által hadisegélyezésre fizetett önkéntes adományokat. Szigorította viszont az ipari és kereskedelmi vállalatok adóalapjának megállapítását azzal, hogy az adóalap kimunkálásánál nem a régi, hanem az 1909: X. tc.-ben megállapított erőteljesebb szabályokat kellett alkalmazni. A jövedelemadó részleges hatálybaléptetésével természetesen életbeléptek a közadók kezeléséről szóló 1909: XI. tc.-nek mindazok a rendelkezései, amelyek az adóbevallások szigorítására, a könyvvizsgálatokra vonatkoz-

tak. Az új adó alapját az 1914. évi jövedelem képezte, de ha a rendkívüli háborús körülmények (az adózó bevonulása, háborús károk) valószínűsítették, hogy az 1915. évi jövedelem alacsonyabb lesz az előző évinél, ezt az adó kivetésénél figyelembe kellett venni, sőt, ha előrelátható lett, hogy a jövedelem a 20 000 koronát nem haladja meg, az adókivetést mellőzni is lehetett.

Az új törvény lényegesen egyszerűsítette a jogorvoslatokat. A 9. § ugyanis megszüntette az adókivető bizottságokat, helyettük *az adófelszólamlási bizottságok* *állapították meg elsőfokon az adót.* Az ő határozataik ellen kivétel nélkül panasznak volt helye a Közigazgatási Bírósághoz. Ezzel a jogorvoslatok száma eggyel csökkent, *először történt meg 1875 után, hogy adóügyi döntések ellen csupán egyfokú jogorvoslatnak lett helye.* Annak, hogy nem az adófelszólamlási, hanem az adókivető bizottságokat szüntette meg a törvény, az volt az oka, hogy a jövedelemadó-törvény szerint az állami érdekek erősebb képviselést nyertek a felszólamlási bizottságokban.

A törvény 14. §-a felhatalmazta a kormányt, hogy még az adóbevételek beérkezése előtt az egyes törvényhatóságok, városok, községek, valamint az Országos Hadisegélyező Bizottság részére előlegeket folyósítson.

A Tisza-kormány helyzetét lényegesen megkönnyítette, hogy a koalíciós kormány 1909-ben elfogadta a törvényhozással az adóreformot; készen állott a jövedelemadóról szóló törvény, csupán hatályba kellett léptetni. Így a Wekerle által előkészített törvény — nem reformjelleggel, hanem az állam adóbevételeinek növelése végett — a háború idején legalább részben hatályba lépett.

A jövedelemadó részleges bevezetését a kormánynak hamarosan ellensúlyoznia kellett. A tömeges bevonulások következtében kénytelen volt nagyobb mérvű adóelengedéseket bevezetni. Ezt az 1915: XIV. tc. valósította meg, amely ugyanazon év július 15-én lépett hatályba. A törvény elsősorban a föld- és háztulajdonosok érdekeit szolgálta. Különleges adóelengedést tett lehetővé a földtulajdonosok javára, ha a hadiállapot következtében a földbirtok természetben legalább 1/3 rész károsodás állott elő, ha a birtokos mulasztása nélkül a föld részben megműveletlen maradt, végül, ha a termés betakarításánál vétenül 1/3-nyi károsodás következett be. Hasonló adóelengedésnek volt helye a házbéradónál akkor, ha a háztulajdonos egészben vagy részben elengedte a házbért, valamint azon épületek után, amelyeket a birtokos hadisegélyezés céljaira átengedett, továbbá, ha a hatóság ellenszolgáltatás nélkül igénybevett egyes épületeket, végül a hadszíntéren megrongálódott épületek után. A kereseti adót is el lehetett engedni, ha az adózó foglalkozása a hadiállapot folytán teljesen megszűnt, de le kellett szállítani akkor is, ha az alkalmazottak behívása következtében a kereset legalább a felére csökkent. Az adóelengedések mellett viszont az áremelkedések következtében a köztisztviselőknek egyre újabb és újabb háborús segélyeket kellett folyósítani, így a jövedelemadó részleges életbeléptetéséből származó bevétel-többlet a növekvő kiadásokat nem fedezte. 1916-ban a Tisza-kormány kénytelen volt radikális intézkedéseket kezdeményezni az infláció csökkentése, a háborús nyereségek lefőlözése, az államháztartás egyensúlyának legalább részbeni helyreállítása végett.

Az első ilyen rendelkezést az 1916:XXVI. tc. jelentette a jövedelemadó további kiterjesztéséről. Ennek a törvénynek a legfontosabb intézkedése abban állott, hogy a jövedelemadó kötelezettség határát 20 000 K-ról 10 000 K-ra szállította le. Ezzel a jövedelemadó fizetésére kötelezettek száma 19 000-ról 169 000-re, a többletbevétel pedig 30 millió koronáról 80 millió koronára emelkedett. Az adózás ilyen nagymérvű kiterjesztésére azért is szükség volt, mert 1916 augusztusáig már négy hadikölcsönt bocsátottak ki, több mint hat milliárd korona értékben,

s annak kamatszükséglete az évi 360 millió koronát meghaladta. Az 1916. évi jövedelemadó törvény már nem korlátozta kizárólag a hadisegélyek fedezetére a többlet-bevételeket, most már bármilyen állami szükséglet fedezésére szolgált.

Adóigazgatási szempontból két új rendelkezést tartalmazott a törvény. Elsősorban megváltoztatta a jövedelemadó kivetésére hivatott adófelsőszámlálási bizottságok összetételét a törvényhatóságok javára. Addig a törvényhatóságok három, — most már négy tagot választhattak a bizottságba, de ezt ellensúlyozta, hogy a bizottság kinevezett elnökének minden esetben szavazati joga lett, szavazategyenlőség esetén pedig az elnök szavazata döntött. Az átalakított összetételű adófelsőszámlálási bizottság elsőfokú határozata ellen változatlanul egyfokú jogorvoslattal, a Közigazgatási Bírósághoz intézendő panasszal lehetett élni (11. §). A másik rendelkezés abban állott, hogy a törvény 17. §-a kimondotta: a jövedelemadó nem számítható be a virilisták adójába. Ennek az volt a célja, hogy mind a törvényhatósági bizottságok, mind a községi képviselőtestületek társadalmi összetétele változatlan maradjon. E nélkül a megyei törvényhatósági bizottságokban, a rendezett tanácsú városokban lakó és a háborús nyereségekből meggazdagodott burzsoázia nagyobb számú képviselőhöz jutott volna, mert az új jövedelemadó lényegesen felemelte korábbi állami adójuk összegét. Még fontosabb volt a községi képviselőtestületek megmerevítése. A községekben ugyanis romlott volna a földbirtokosok számbeli aránya a haditermelésbe bekapcsolt iparosok, kereskedők javára, akik között nemzetiségiek is jócskán akadtak.

Külön érdekessége van a törvény indokolása azon részének, amely kimutatta az egyes társadalmi rétegek jövedelmének arányát az első háborús években. Az ipari, kereskedelmi és szellemi foglalkozásból származó kereken 240 millió korona jövedelem meghaladta a földbirtokból származó, kereken 227 millió jövedelmet. Ha ehhez hozzászámítjuk a tőkevagyonból, vagyonjogokból származó kereken 145 millió koronás jövedelmet, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a háború második évében egyharmaddal nagyobb volt az iparból, kereskedelem-ből, szellemi foglalkozásból és vagyonjogokból, kamatokból származó jövedelmek együttes összege (a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok jövedelme nélkül, hiszen rájuk a jövedelemadó nem terjedt ki), mint a földbirtoké.

A jövedelemadó kiterjesztéséről szóló törvény 1916. szeptember 27-én lépett hatályba, az év elejéig visszamenőleges hatállyal. Az új törvényből származó 80 millió koronás többletbevétel azonban nem volt elég az egyre növekvő háborús kiadások fedezésére. Ezért már egy hónap elteltével újabb, a korábbiaknál sokkal mélyebbre ható adótörvények elfogadtatására volt szükség. 1916. október 21-én kihirdették — ugyancsak az év elejéig visszamenőleges hatállyal — *a vagyonadóról (1916: XXXII. tc.), a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok 1909-ben elfogadott kereseti adójának életbeléptetéséről (1916: XXXIV. tc.), végül a hadi nyereségadóról (1916. XXIX. tc.) szóló törvényeket*. E három törvény közül a legnagyobb gyakorlati jelentősége a hadi nyereségadó tárgyában alkotott törvénynek lett, mert ebből származott a legnagyobb összegű állami többletbevétel, elvi szempontból pedig a vagyonadóról rendelkező jogszabályt tekinthetjük a legfontosabbnak, mert ilyen adónemet még az 1909-i adóreform sem kívánt bevezetni, s ez az újabb adó kifejezetten e vagyonos rétegeket érintette. A dualizmus korábbi korszakai-ban az uralkodó osztályok hallani sem akartak a vagyonadóról.

A vagyonadó előkészítésénél a Tisza-kormány felhasználta a koalíciós kormány jövedelemadó törvényéhez készített statisztikai adatokat, s azok figyelembevételével állapította meg az adókötelezettség alsó határát és az adókulcsokat. A vagyonadó fizetési kötelezettség az 50 000 koronát elérő vagyonömegekkel kez-

dődött, az adókulcs progresszív volt, de rendkívül mérsékelt progresszivitású: 0,12 %-kal kezdődött és a 2 320 000 koronát elérő, vagy annál magasabb vagyónoknál 0,50 %-nál végződött.

Az adókötelezettség csak a természetes személyeket, továbbá egyes fel nem osztott vagyontömegeket (így a közbirtokossági, volt úrbéri erdőket, legelőket) terhelte. A pénzintézetekre és a nagy ipari kereskedelmi vállalatokra (amelyek közkereseti, vagy betéti társaság, illetve részvénytársaság, vagy szövetkezet formájában működtek) nem terjedt ki, hiszen az egyes állampolgárok vagyónához minden vagyontárgyat, részvényt, vállalati illetőséget hozzá kellett számítani, s ellenkező esetben kétszeres adóztatás következett volna be.

Külön érdekessége a törvénynek, hogy a 26. §-ával teljesen új adóigazgatási szervet: értékmeghatározó bizottságot hozott létre. E bizottságokat minden törvényhatóság területén fel kellett állítani, elnöke a pénzügyigazgató (a fővárosban az adófelügyelő) lett, tagjainak fele részét a *főispán nevezte ki* az adózók közül, másik felét pedig a pénzügyminiszter felszólítására a különböző érdekképviseleti szervek (OMGE, Kereskedelmi és Iparkamara, helyi szervezete vagy esetleg az egyes országos érdekképviseleti testületek: OMGE központja, a GyŐSz, Országos Iparegyesület stb.) választották a törvényhatóság területén lakó, vagy ott vagyonnal rendelkező állampolgárok közül. Az alispánnak és a polgármesternek semmi szerep nem jutott a bizottságok megalakításában. Ez az intézkedés azonban gyakorlatilag már nem szorította háttérbe az autonóm elemeket, hiszen a vármegyei tisztviselők megbízatásának meghosszabbítása, a törvényhatósági bizottságok választásának elhalasztása, és a kivételes háborús hatalom következtében ekkor már nem volt különbség a választott vagy kinevezett tisztviselők önállósága között. A kormány mindenestre a centralizmust tovább erősítő megoldást választotta a főispán kinevezési jogának törvénybeiktatásával.

Az új szervnek igen nagy szerepe lett a vagyoadó alapjának megállapításánál, mert mind az adót kivető hatóság, mind a Közigazgatási Bíróság véleményt kérhetett tőle a vagyontárgyak értékéről, s természetesen ennek a véleménynek döntő jelentősége volt. Tapasztalhattuk már az 1909. évi adóreform ismertetése során, hogy az OMGE közigazgatási szerephez jutott, de a háború idején történt meg először, hogy a Gyáriparosok Országos Szövetsége szóhoz jutott az adómegállapításoknál.

A vagyoadót ugyanaz az adófelszólamlási bizottság vetette ki, amely a jövedelemadót, és a vagyoadót a jövedelemadóval együtt kellett könyvelni és kezelni, ami az eljárást nagyon leegyszerűsítette. A törvényhozás a vagyoadó bevezetésénél igen nagy figyelmet fordított az ország legvagyonosabb rétegeinek érdekeire, ezért biztosított érdekképviseleti szerveknek nagy befolyást az adóalap meghatározásánál. S bár a törvény rendkívül alacsony adókulcsot alkalmazott, mégis igen nagyjelentőségű volt ez a jogszabály, mert a dualizmus korábbi korszakaiban a vagyoadó rendszeresítéséről szó sem lehetett.

A vagyoadónál jóval jelentősebb jogszabályként kell azonban értékelnünk a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adójának életbeléptetését (1916: XXXIV. tc.). Ennek a törvénynek az első szakasza az adóreform egy részét az 1909: VIII. tc-et, annak novellájában foglalt módosításokkal és további kiegészítésekkel hatályba léptette. Ezzel elsősorban a fináncőke korábban privilegizált helyzete megszűnt, de hátrányosan módosult a legnagyobb (részvénytársasági formában működő) kereskedelmi és ipari vállalatok addigi alacsonyabb adóterhe is. A törvény új rendelkezései közül a legfontosabbat az 5. § tartalmazta, amely felemelte az adónak 1909-ben megállapított kivetési kulcsát. Most az ipari

és kereskedelmi vállalatoknál általában 10 %, más vállalatoknál (tehát pénzügyintézeteknél és biztosító társaságoknál) pedig 12 % lett az adókulcs, de 20 %-ig is emelkedhetett, ha a vállalatok nyeresége saját tőkéjük meghatározott százalékát meghaladta. Az új törvény így alaposan felemelte az adóreform során bevezetni kívánt adókulcsokat.

Nem mentesült ezen adónem alól az Osztrák-Magyar Bank sem, amely jövedelmének Magyarországra eső része után ugyancsak fizetni tartozott ezt az új adót. Egyedül a bányavállalatokat mentesítette a törvény az új adó alól, ők továbbra is az 1875. évi alacsony adókulcs szerint fizették a bányaadót.

Közigazgatási és adóigazgatási szempontból azért fontos ez a jogszabály, mert most már működésbe léptek az 1909-ben tervbevetett hatáskörrel az új adóügyi szervek: az adóügyi bizottságok, és pedig változatlan összetételben: tehát hét taggal, s közülük egyedül a főispán volt kinevezett állami tisztviselő.

S most rá kell mutatnunk a háborús adótörvények, valamint a közigazgatás burkolt államosítása közötti összefüggésekre. A háború idején már semmiféle különös veszélyt nem jelentettek az adóügyi bizottságok a fináncsőkére, s általában a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokra nézve. Már három éve elmosódott a határ a választott és a kinevezett tisztviselők között, a közigazgatási bizottságok összetételét a törvényhatósági választások elhalasztásával a törvényhozás fixálta, és a háború amúgyis levette a napirendről a törvényhatósági és az állami szervek közötti összeütközések lehetőségét. A Tisza-kormány azonban még ekkor sem feledkezett meg a fináncsőke különleges érdekeiről, üzleti titkaik, könyveik bizalmas jellegének e megőrzéséről. Nem ez a törvény, hanem a vele egyidőben hatályba lépett (és később ismerttetendő) háborús nyereségadóról szóló jogszabály eljárási rendelkezései kimondták, hogy *a nyilvános számadásra kötelezett vállalatoknál csak a pénzügyminiszter előzetes engedélyével tarthatnak könyvvizsgálatot.*

Az eddig ismerttetetteknel is fontosabbnak kell tekintenünk a hadi nyereségadóról szóló 1916: XXIX. tc.-et. Ennek a törvénynek már kifejezetten az volt a célja, hogy a háborús különnyereségeket lefölösse. Ez a törvény kiterjedt a természetes személyekre, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokra, továbbá a jövedelemadó fizetésére kötelezett jogi személyekre, és pedig visszamenőleges hatállyal, az 1914–16 években elért háborús többletjövedelmekre (1. §). A törvény rendkívüli gondossággal ügyelt arra, hogy a háborús többletnyereségeket senki el ne titkolhassa. *Az adó kulcsa erősen progresszív volt: a jövedelemtöbblet első 10 000 koronája után 5 %-kal kezdődött és 500 000 koronán felüli többletjövedelem esetén 45 %-kal végződött.*

Az adókimutatásnál a törvényhozás nem tudta elkerülni a rendkívül komplikált eljárást. Ennek az volt az oka, hogy az 1909. évi adóreform teljes bevezetése a háború előtt elmaradt, hogy a bányavállalatok egész másként adóztak, mint a többi nyilvános számadásra kötelezett vállalat, s főleg, hogy a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adóját elsőfokon a pénzügyigazgatóság, másodfokon az adóügyi bizottság, a többi vállalat és egyéni adózó jövedelemadóját és háborús nyereségadóját pedig elsőfokon az adófelszámolási bizottság, másod- s egyben végzőfokon a Közigazgatási Bíróság állapította meg.

A törvény 18. §-a ugyan pénzügyminiszteri engedélyhez kötötte a nyilvános számadásra kötelezett vállalatoknál tartható könyvvizsgálatot, de ugyanakkor *elrendelte, hogy e vállalatok adóbevallását és annak mellékleteit az igazgatóság összes tagja köteles aláírni, és az adóbevallás helyességéért valamennyien egyénileg is felelősek.*

A törvény olyan erős progresszivitású adóztatást vezetett be, hogy a törvény indokolása szükségesnek tartotta kiemelni: nemcsak a szövetséges, — hanem

a semleges —, sőt az ellenséges államok valamennyien hasonló adóügyi szabályokat léptettek életbe.

Az 1916. év végéig életbeléptetett háborús adótörvényeket még Teleszky János pénzügyminiszter készítette elő, aki a Lukács-kormányból került át a Tisza-kormányba. Ő jól ismerte az 1909. évi adóreformot, s annak 1912. évi novelláját is. Az általa előkészített adótörvények nagyon erős és komoly adóemeléseket vezettek ugyan be, mégis bizonyosfokú mérsékletet mutattak. *Lényegesen megváltozott a helyzet Wekerle kormányra jutásával.* Ő sokkal radikálisabban, sokkal erőteljesebben nyúlt a háborús adóztatás problémáihoz, mint a Tisza-kormány. *Wekerle* aztán az uralkodó osztályok érdekeire való tekintet nélkül *rendkívüli mértékben megadóztatta az inflációs nyereségeket*, egyben a pénz értékének a megjavítását is tervbevette. A polgári származású Wekerle ismét messzebb látott, mint az uralkodó osztályok többi képviselője, és olyan adóintézkedéseket készített elő és fogadtatott el, amelyek nemcsak a háború idején, hanem annak befejezése után is alkalmasak voltak az államháztartás egyensúlyának helyreállítására. Wekerle intencióit az 1918. IX. tc. valósította meg, amely 1918. július elsején lépett életbe, de visszamenő hatállyal ruházták fel.

Ez a jogszabály a jövedelemadó, vagyonaadó és háborús nyereségadó fizetésére köteles állampolgárokat és vállalatokat, valamint azokat a külföldi vállalatokat is érintette, amelyek működésüket az országra kiterjesztették, de Magyarországon fiókkintézetük nem volt, így addig nem a nyilvános vállalatok adóját, hanem a jóval alacsonyabb kereseti adót fizették. Ez utóbbi rendelkezés is visszamenőlegesen lépett életbe: az említett külföldi vállalatok 1915-től jövedelemadót, 1916-tól vagyonaadót, végül 1914-től hadi nyereségadót tartoztak fizetni (1. és 31. §).

Az adófizetésre kötelezett jövedelmek alsó határát nem szállította le a Wekerle-féle adótörvény, az változatlanul 10 000 korona maradt, de az adókulcs progresszivitását felemelte: a 196 000 koronát elérő jövedelmeknél már 6 % lett az adókulcs; ezen felül 15 % pótlékot kellett fizetni annak, akinek a háztartásához családtag egyáltalán nem tartozott, 10 % pótlékot pedig az fizetett, akinek csak egy családtagja volt. A jövedelemadó kulcsának ez az emelése nemcsak a háború, hanem a béke idejére is életbe lépett.

A vagyonaadó fizetésére kötelezettség alsó határát a törvény 8. §-a 50 000 K-ról 20 000 koronára szállította le és a progresszivitást 0,1 %-kal felemelte a négy millió koronát elérő, vagy meghaladó vagyontömegekkel szemben.

A törvény II. fejezete nemcsak meghosszabbította a hadinyereségadóról szóló 1916. évi törvény hatályát az 1919. évi nyereségekre is, hanem — és ez volt a törvény egyik legsúlyosabb rendelkezése — *az adókulcs progresszivitását lényegesen felemelte: a korábbi 45 % helyett 60% lett a maximális adókulcs.* Wekerle eredeti javaslata még radikálisabb volt az elfogadott törvénynél, mert a megnövelt progresszivitású adókulcsnál semmiféle kedvezményt nem ismert el. A pénzügyi bizottság javaslatára a nemzeti munkapárti többségű országgyűlés némileg enyhítette Wekerle radikalizmusát, mert a saját tőke meghatározott százalékához kötötte a progresszívebb adókulcsok alkalmazásának a lehetőségét. Ez annyit jelentett, hogy a törvényhozás az alaptőke és a háborús többletnyereség egymáshoz viszonyított arányából indult ki, s minél kevesebb tőkével ért el valamely vállalat nagyobb háborús nyereséget, annál magasabb lett az adókulcs, — és fordítva. A nagy vállalatok ezzel ismét bizonyosfokú előnyhöz jutottak, de módjuk lett arra is, hogy alaptőkeemeléssel (ami az inflációs körülmények között egyáltalán nem volt nehezen keresztülvihető) csökkentsék háborús adóik mértékét.

Teljesen új rendelkezéseket tartalmazott az adótörvény III. fejezete. Elsősorban az ún. „hozadéki adók” (házadó, földadó, III. osztályú kereseti adó, bányaadó), és — a bankbetétek kivételével — a tőkekamat- és járadékadó után 60 0/0-os hadipótléket vetett ki. *Óriási adóemelést jelentett ez, és elsősorban a gazdagabb rétegeket érintette.* Wekerle nemcsak a háború idején bevezetett új adónemeket, hanem a régi, a „klasszikus” adókat is radikálisan felemelte. *Ezekből az adóemelésekből származó egy évi többletbevétel 172 millió koronával növelte az 1917/18. évi költségvetés aktíváit.* Ez az adóemelés már érzékenyen érintette a nagybirtokosokat is.

Az adó kivetési eljárásban új intézkedéseket csak az újonnan bevezetett háborús adópótlékkal kapcsolatban kellett megállapítani. Wekerle ekkor visszatért 1909. évi elgondolásához, mert a törvény kimondotta, hogy az adópótléket ugyanazok az adóügyi közegek vetik ki, akik a pótlék alapjául szolgáló adót megállapítják, és az alapadónak bármilyen okból történő felemelése vagy leszállítása automatikusan maga után vonja a 60 0/0-os adópótlék hivatalból történő módosítását. Abban az esetben, ha kizárólag a hadipótlék jogossága vagy mértéke ellen adnak be fellebbezést, elsőfokon a pénzügyigazgatóság, másodfokon a közigazgatási bizottság adóügyi bizottsága jár el, végső fokon pedig a Közigazgatási Biróság dönt, Wekerle tehát visszatért a kétfokú jogorvoslati rendszerhez.

Ennek a Wekerle által kezdeményezett, és már Popovics Sándor pénzügyminiszter által végrehajtott 1918. évi háborús adótörvénynek kiemelkedő jelentősége volt abban, hogy az infláció mértéke az összeomláskor nem haladta meg az 50 0/0-ot. Ha ezeket a törvényeket a háborús összeomlás után alkalmazni lehetett volna, az infláció felgyorsulása elmarad. Wekerle pénzügyi terveit azonban 1918-ban is ugyanaz a sors érte, mint az 1909. évi adóreformját. A Monarchia felbomlása lehetetlenné tette a törvény tartós végrehajtását, az inflációt az összeomlás folytán nem lehetett többé megállítani. A történelem kérlelhetetlen törvényei ellen Wekerle minden zsenialitása és radikalizmusa is tehetetlen és eredménytelen maradt. De Wekerle kiemelkedő államférfiúi, pénzügyi képességeit az 1918. évi adótörvény ismét jól illusztrálja. Ez volt egyben a közigazgatási vonatkozású háborús törvények záróakkordja. Újabb rendelkezések már nem születtek: az összeomlás lezárta a dualizmus korszakát, a dualizmus közigazgatási rendszerének fejlődése lezárult.

Az 1909-i adóreformnak és a háborús adótörvényeknek alig van irodalma. Azok a közjogi és közigazgatási munkák, amelyek a magyar közigazgatási szervezettel és az adóigazgatással foglalkoztak, túlnyomó többségükben 1909 előtt jelentek meg, így az adóreformmal nem foglalkozhattak. *Dr. Kmety Károly* budapesti egyetemi tanár: A magyar közigazgatási és pénzügyi jog c. tankönyve ugyan 1911-ben jelent meg, de ekkor az adóreform még nem volt hatályban, a reform novellája még el sem készült. Egyedül *Kalmár Antal*: Új Dualizmus c. 1909-ben megjelent könyve érinti az adóreformot, de csupán néhány oldalon (165—173). A polgári radikális beállítottságú *Kalmár Antal* elismerően írt a reformról. Könyvének summázata: „Már most Wekerlének, az ország legelső pénzügyi talentumának beterjesztett adótörvény javaslatával egyenesen az volt a célja, hogy a személyes jövedelmi adóztatásra fektetett rendszer behozatalával, és a meglévő adók arányosításával, Magyarország is belépjen a kultúrállamok adóztatási rendszerébe. Ezt Wekerle akképpen akarja keresztül vinni, hogy a reformált állapotokban meghagyott tárgyi adókon kívül, egyenes adóztatási rendszerünk irányodójául, a progresszivitásra fektetett személyes jövedelmi adót tette meg” (167). *Kalmár* megemlékezett az adóreform javaslata által előidézett politikai mozgalmakról is: „Az egyenes adók reformja miatt bizonyos országos izgatottság volt tapasztalható. Wekerle azt mondta, hogy kisebb lesz az adó, mások ellenben azt kiabálták, hogy az adótörvények megnyúznak bennünket. Az országgyűlési szónokok pedig keresték az ideális adórendszert, s itt csakugyan felvethető, hogy melyik is volna az az ideális adórendszer, amely objektív

arányossággal adóztatna meg mindenkit, de a gazdagra mégis kivesse a progressziót. Vitathatatlán, hogy a legigazságosabb adórendszer az volna, a mely az adózó alannak kikutatná akár az adó tárgyakkból, akár a személyes keresetéből, vagy akár bírmiből is befolyó személyes tiszta jövedelmét, ezeket egyszerűen összeadná, s a progresszív adókulcs szerint megadóztatná. Ennek az ideális előnye volna, hogy az egyes adózó osztályok nem lamentálhatnának egymásra avval az irigységessel, hogy a másiknak kisebb az adója, mint az övé. Ezt a porosz adórendszer 1891-ben tényleg meg is valósította, s az állam részére csak az összes tiszta személyes jövedelmeket adóztatta meg, a hozadéki tárgyi adókat pedig átengedi a községek háztartásainak a fedezésére. Amde az állami hozadéki adók hiányát Poroszország sem bírta ki, s két évre rá csakhamar be is hozta az úgynevezett *vagyonadót* (Ergänzungsteuer)" (i. m. 167. Eredeti kiemelés — S. B.). Ezek után Kalmár kritika tárgyává tette az osztrák adórendszert mint a porosz rendszer rossz kópiáját, s végül is megállapította: „a mi adóreformunk egészben és nagyjában véve mégis meg fog felelni céljának, az arányosabb megadóztatásnak” (i. m. 168).

Az adótörvények körüli politikai harcokról lásd bővebben: *Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910—1914* (Bp., 1970) 174—181. oldalait, továbbá ugyanezen szerzőtől: *A koalíció felbomlása és a nemzeti munkapárt megalakulása 1909—1910* (Bp., 1963) 66—67.

A Magyarország Története IV. c. egyetemi tankönyv (Bp., 1972) 472. oldalán a következőket írja az adóreformról: „Wekerle adótörvényei az egyenes adók átalakítására tettek kísérletet. A földadó kivételének alapjául továbbra is az elavult, a nagybirtok igazi jövedelmét teljesen ki nem mutató, régi kataszteri rendszer szolgálta volna. Igaz, hogy Wekerle csökkentette az ipar és kereskedelem adóit, de ezzel a csökkentéssel — különös tekintettel a forgalmi adó bejelentett emelésére — a nagytőke elégedetlen volt. Az adóreform szociális morzsái (a 600 koronán alul keresők adómentes létminimuma, a napszámosok és a háziipar adómentessége, a családtagok adójának eltörlése) a munkásosztályt és a parasztságot sem elégtették ki, a törvény más paragrafusai pedig aránytalanul kívánták megadóztatni a dolgozó osztályokat. A Wekerle-féle törvények a több éves előkészítési időszak, a későbbi módosítások miatt — eredeti alakjukban az életbe át nem ültetett jogemlékek sorsára jutottak.” Ez a megállapítás nem helytálló, s tele van tévedésekkel, mert 1. az adóreform a valóságos helyzetnek megfelelően átalakítani rendelte a kataszteri kimutatásokat épp a földadó alapjának emelése érdekében, 2. a jövedelemadó alapjául minimumként a kataszteri tiszta jövedelem két és félszeres összege szolgált, 3. forgalmiadó a dualizmus egész korszakában nem létezett, azt csak a Horthy-korszak idején vezették be, tehát a nem létező forgalmi adót fel sem emelheték, 4. a kisegisztenciák részére juttatni kívánt kedvezmények sokkal nagyobb mértékűek voltak, semhogy „szociális morzsának” lehetett volna tekinteni azokat, 5. a reform egyetlen szakasza sem kívánta a dolgozó osztályokat megterhelni, — ellenkezőleg jelentősen könnyíteni kívánta adóterheiket. 6. Az adómentes létminimum nem 600, hanem 800 K lett, csupán a javaslat kívánta 600 K-ban megállapítani azt, a képviselőház emelte fel a létminimumot 800 K-ra. A szerzőt nyilván megtévesztették a reform elleni hangzatos sajtótámadások, tévedéséről azonban nem tehet, mert speciális pénzügyi szakismeret, főleg adóügyi gyakorlat, s a banküzletek közelebbi ismerete nélkül valóban nem lehet megérteni az adóreform rendkívül terjedelmes és szövevényes labirintusát. Az adókezelési jogszabályok megértése pedig még az anyagi jogi rendelkezéseknél is sokkal nehezebb. A parasztság és munkásság valóban nem érthette meg a reform igazi jelentőségét, a nagybirtok és a fináncstőke érdekeit szolgáló sajtó mindent megtett, hogy a dolgozó osztályokat a reform ellen hangolja. Erre céloz Kalmár Antal már hivatkozott könyvének idézett része is. Az 1945 utáni történeti irodalom tehát meglehetősen mostohán kezelte az adóreformot.

Az adóreform törvények a Corpus Juris Hungarici Milleneumi Emlékiadásában jelennek meg, de Dr Márkus Dezső, a Corpus szerkesztője külön kiadásban is megjelentette az adótörvényeket. Ezek csupán a törvény szövegét és az indoklását tartalmazzák minden kommentár nélkül.

A 100 000/1912. P. M. sz. rendelet és a mellékletét képező Hivatalos Összeállítás a Magyarországi Rendeletek Tára 1913. évi 47. folyamának 304—708. oldalain jelent meg.

A háborús adótörvényekről és a háborús adóigazgatásról nem sikerült irodalmat találnunk.

Az adóreform terjedelmes miniszteri indoklására külön felhívjuk a figyelmet. Ez az indoklás önálló pénzügyi tanulmányt jelent, és rendkívül érdekes adatokat tartalmaz a kor gazdasági és pénzügyi politikájáról.

MADARAS ÉVA:

Az osztrák keresztényszociálisok a proletariátus megnyeréséért

Az 1880-as/1890-es évek fordulóján új társadalmi eszmék és politikai mozgalmak bontakoztak ki Ausztriában. Jelentkezésük éles pártpolitikai küzdelmek kíséretében történt. A feltörekvő erők — keresztényszociálisok, szociáldemokraták és nagynémet nacionalisták — mindegyikét az adott gazdasági-társadalmi viszonyokkal való szembefordulás, a liberális burzsoázia politikájának elutasítása jellemezte. Alapvető különbség volt azonban közöttük a kapitalista termelési viszonyok és a liberális politikai berendezkedés ellen irányuló harc indítékai, céljai és eszközei tekintetében. Ez a tény az említett három politikai csoport és az általuk képviselt ideológiák egymáshoz való viszonyát is meghatározta. A liberálkapitalizmussal folytatott harcuk mellett párttárszerződésük folyamatának előrehaladásával párhuzamosan az egymás elleni küzdelem frontjai is kialakultak. Ausztria későbbi társadalmi-politikai arculatának alakulása szempontjából ezek a frontok és az ott folyó csaták sem érdektelenek. E munka célja a keresztényszociális és a szociáldemokrata erők küzdelmének felvázolása a pártalakulás éveiben.

A Keresztényszociális Párt a kapitalizmus által fenyegetett és a polgári liberalizmussal elégedetlen társadalmi rétegek összefogásának, gazdasági és politikai érdekeik képviseletének igényével lépett fel. Mindenekelőtt a kispolgárságot — azon belül is elsősorban a kézművesek és kiskereskedők jöttek szóba — valamint a parasztságot karolta fel, de az ipari proletariátust sem tévesztette szem elől. Helyet, sőt vezető helyet kaptak a pártban más, a liberalizmust valamilyen okból elutasító társadalmi csoportok, így pl. a földbirtokos nemesség és a klérus bizonyos rétegei is.

A keresztényszociális ideológia és annak propagandisztikus lecsapódása a szociális ellentétek kibékítésének illúzióját táplálta. Az elégedetlen társadalmi rétegek megnyerését-megnyugtatótatását célozták a pártalakulás éveiben kibocsátott keresztényszociális programok, határozatok, programszerű nyilatkozatok, amelyek középpontjába a szociális kérdésnek a fenti szellemben történő „megoldását”-t illetve az arra vonatkozó javaslatokat állították. E szociális programok ideológiái alapjául áttételesen a keresztény társadalmi tanítások szolgáltak. Propagálására viszont groteszk módon mindenekelőtt az antiszemitizmus bizonyult olcsó de hatékony eszköznek.

Az 1889-es, 1891-es, 1892-es programok vagy programnak tekinthető dokumentumok mindegyikében szerepel az ún. munkáskérdés is. A földbirtokra, a kisparrára, a kiskereskedelemre vonatkozó reformprogram mellett e dokumentumok fő összetevői közé tartoznak a nagyipari munkásság szociális helyzetének javítását célzó programok.¹

¹ A keresztényszociálisok a nagyipari proletariátus érdekében az 1880-as években hozott

A párt teoretikusai számára a legfontosabb problémák egyike volt a nagyipari proletariátus helyének és szerepének megtalálása a modern kapitalista társadalomban. Nem véletlenül hangsúlyozzuk, hogy a nagyipari proletariátus és annak szociális helyzete állt a figyelem fókuszában. A munkásság egyéb rétegeivel valamint e társadalmi osztály politikai-kulturális viszonyaival szinte egyáltalán nem foglalkoztak.

A keresztényszociálisok a proletariátus megnyerése érdekében 1892-ig nem dolgoztak ki külön taktikát. Ez részben abból következett, hogy a keresztényszociális pártok általában osztályok felett álló pártoknak hirdetik magukat, sorukba hívják a munkásokat, az iparosokat, a parasztokat, az alkalmazottakat, a papokat, tanítókat, vagyis a munkaadókat és munkavállalókat egyaránt.² A politikai gyakorlat azonban bebizonyította, hogy a proletariátust nem nyerhetik meg külön agitáció és szervező munka nélkül. Kudarcba fulladt az kísérlet, amely mesterek és munkások „szociális és keresztény alapon” történő szervezését a kézműiparban meglévő érdekelletétek kibékítése reményében indította meg.³ A kilencvenes években, amikor a keresztényszocializmus párttá szerveződött, nemzetközileg előretört a szociáldemokrácia, s ehhez a folyamathoz az osztrák párt a megosztottság leküzdésével, s az egységes párt marxista elvek alapján történő létrehozásával szintén hozzájárult, a szociáldemokrácia olyan riválist jelentett tehát, amely a keresztényszociálisokat munkás-politikájuk revideálására kényszerítette. Ez nem volt könnyű feladat, hiszen az eredményesebb „proletár-politika” nem kerülhetett nyílt ellentmondásba a párt eddigi és továbbra is elismert alapelveivel, amelyek egyik legfontosabbika éppen az osztályfelettség.

Ennek a dilemmának a megoldását jelentette történetileg az önálló keresztényszociális munkásszervezet, a Christlichsozialer Arbeiterverein für Niederösterreich életre hívása 1892. dec. 4-én.⁴ A szervezet neve pontosan jelzi, hogy megindulni egyelőre csak provinciális keretek között sikerült.

munkásvédelmi törvények szigorú betartását és azok kibővítését követelték. (Ez utóbbi törekvés tartalmazta pl. a szakszervezeti döntőbíróóság általánosan kötelező bevezetését, a munkások tartós foglalkoztatottságának biztosítását, a munkaidő további csökkentését, a vasárnapi munkaszünet következetes érvényesítését és az iparon kívül elsősorban a szállítási és közlekedési vállalatokra történő kiterjesztését, az éjszakai munka teljes tilalmát a női munkaerő számára stb.) Javaslatokat tettek a lakásprobléma megoldására. A monopolizálódás előrehaladásának megakadályozása érdekében a termelés szabályozását, a termelés és fogyasztás egészséges arányának kialakítására hivatott ún. hivatásszövetkezeti szervezetek felállítását tartották szükségesnek. Gazdasági és erkölcsi biztosítékokat kívántak az újonnan alapított ipari vállalkozásokkal szemben, hogy a megítélésük szerint könnyelműen alapított, és ezért hamar tönkremenő vállalatok által előidézett munkanélküliséget megelőzzék. Vö.: Verhandlungen des II. Allgemeinen Österreichischen Katholikentages für die Gesamte Monarchie zu Wien am 29. und 30. April, 1. und 2. Mai 1889. Wien -1889. I. k. 172—177, Bericht über den 3. Allgemeinen Österreichischen Katholikentag in Linz vom 8. bis 11. August 1892. 374—376, *Klaus Berchtold*: Österreichische Parteiprogramme 1868—1966. Wien, 1967. 167. E programok részletes ismertetését és kritikai elemzését e tanulmány nem tűzte célul. Az itt közölt program-pontok csupán informatív jellegűek.

² Vö.: *Rudolf Kuppe*: Lueger und seine Zeit. Wien, 1933. 275.

³ Bécs népszerű pap-agitátorának, Abel páternek, Dallberg és Wittinghof-Schell báróknak 1891-ben Verein der berufsgenossenschaftlichen Handwerker und Arbeiter néven alapított szervezetére gondolunk. Ld. *Leopold Kunschak*: Die christliche Arbeiterbewegung. 45 Jahre im Dienste Oesterreichs. Wien, o. J. 4, továbbá *Berchtold*: i. m. 52.

⁴ Megalakításáról tudósítanak: *Berchtold*: i. m. 52, *Gustav Blenk*: Leopold Kunschak und seine Zeit. Porträt eines christlichen Arbeiterführers. Wien, 1966. 39, *Kunschak*: i. m. 4, *Erwin Burger*: Die Frage der Bestätigung der Wahl Dr. Karl Luegers zum Bürgermeister von Wien. Phil. Diss. Wien, 1952. 37. A szervezet megalakításának időpontját K. Berchtold 1892. szept. 21-re teszi, minden más szerző dec. 4-ét jelöli meg születési dátumként.

A keresztényszociális munkásszervezet létrehozásának bevallott célja a keresztényszociális társadalomfelfogás alapelveihez tartozó hivatásrendi gondolat előtérbe állítása a marxista osztály-felfogással szemben, tudatos szembenállás a szociáldemokrata programmal és az osztályharc határozott elutasítása.⁵ Ez a cél teljes mértékben megfelel az 1891. május 15-én kibocsátott pápai szociális enciklika, a *Rerum novarum* szellemének, amely szintén az osztályharc megszüntetésére, „a szegények és gazdagok kibékítésére és viszonyuk szabályozására” hív fel a vallás parancsainak megfelelően. Bár az enciklika nem nevezi meg a szociáldemokráciát, mégis elsősorban arra kell vonatkoznia a pápai körlevél azon részének, amelyben a kereszténység által a munkásra rótt kötelezettségek között egyebek mellett azt is felsorolja, hogy „ne szövetkezzenek rosszindulatú emberekkel, kik rászedik, vérmes reményeket keltenek föl benne, beválthatatlan ígéretek tesznek, holott a velük való szövetkezésnek eredménye nem lehet más, mint feldúlt jólét s késő bánat...”⁶

Az új munkásszervezet hivatása az volt, hogy „egy keresztényszociális előjelű munkásmozgalom első politikai gyűjtőpontjává” váljék.⁷ „Ézáltal kellett kapcsolatot teremteni és fenntartani a munkásság széles rétegeivel, hogy így a szociáldemokrata párt agitációjával szemben sikeresen léphessen fel.”⁸ A szervezet azonban sem célját sem hivatását nem tudta megfelelőképpen betölteni az alakulást követő években. A mozgalom keresztényszociális szellemű történetírói is elismerik, hogy az egyesület nem fejlődött olyan „viharos gyorsasággal”, mint a szocialista mozgalom. Gyűlései, összejövetelei ebben az első szakaszban elsősorban a keresztényszociálisok választási küzdelmében kaptak szerepet, s a párt tömegbázisának kibővítését szolgálták. Figyelembe véve, hogy a katolikus-konzervatív és a keresztényszociális politikai csoportok között éppen 1892-ben robbant ki a nyílt ellenségeskedés, aminek következtében egyelőre nem lehetett számítani az alpesi tartományok és Felső-Ausztria megnyerésére, a keresztényszociális mozgalomnak alsó-ausztriai táborát kellett gyarapítania új társadalmi erők bevonásával. Noha első programjaikba nem vették fel határozott formában, a keresztényszociálisok nagy része támogatta az általános választójog követelését.

A Keresztényszociális Munkásegylet történetében jelentősebb előrelépés csak az 1896—97-es években következett be, amikor a szervezetnek rendszeres sajtóorgánumot, önálló programot teremtettek, Leopold Kunschak személyében pedig energikus és koncepciózus vezetőt állítottak a keresztényszociális munkásmozgalom élére. 1896. jan. 1-én jelent meg a *Freiheit* c. félhavonként kiadott lap első száma, majd néhány nappal ezután ült össze a keresztény munkásszervezetek első kongresszusa. Mindez az első válságos periódus leküzdését adta hírül. A delegátusok valamint az általuk képviselt bécsi és alsó-ausztriai munkások számadatai erősen különböznek a keresztényszociális és a szociáldemokrata szerzők mun-

⁵ A hivatásrendek a keresztényszociális ideológiában az azonos foglalkozást űzők rendezett szervezete érdekeik védelme és előmozdítása céljából. A keresztényszocializmus teoretikusai rendszerint három alapvető hivatásrendről beszélnek: a földművesek, iparosok és kereskedők rendjéről. Az egyes rendek az adott területen egyaránt tömöríteni kívánják a tulajdonosokat, a munkásokat, értelmiségieket és alkalmazottakat. A „keresztény szellemtől áthatott” hivatás-csoportokat alkalmasnak tartják a mindenki harca mindenki ellen kapitalista törvény leküzdésére.

⁶ XIII. Leo pápa apostoli körlevele a munkások helyzetéről (*Rerum novarum*), Bp., 1931. Ford. Prohászka Ottokár. 26—27.

⁷ *Blenk*: i. m. 40.

⁸ *Burger*: i. m. 37.

kaiban.⁹ Feltehetően egyik fél sem ad pontos információt, s ma már nehezen lehetne azokat korrigálni. Még a maximális számadatokat alapul véve is kiolvasható azonban, hogy a keresztényszociálisok munkásbázisa a szociáldemokratákéhoz viszonyítva szűk volt. Ezt a feltevést látszik erősíteni maga az a tény is, hogy a szervezet négy évi fennállás után, éppen az említett kongresszuson végül mégis külön munkásprogram proklamálására kényszerült.

Mi tette szükségessé — szervezeti és ideológiai vonatkozásban egyaránt — az eddignél határozottabb munkáspolitikát? Talán túlságosan is egyszerűnek tűnik, mégis azt kell mondanunk, hogy az első évek gyakorlata, amely a vártnál lényegesen csekélyebb eredménnyel járt. Konkrétabb munkáspolitikára ösztönzött a szociáldemokrácia léte és tevékenysége, amely fegyelmezett szervezeteivel és világos programjával jelentős munkástömegeket állított maga mögé.

A keresztényszociálisok és a szociáldemokraták egymáshoz való viszonyát kezdettől fogva meghatározta az a tény, hogy kapitalizmus-kritikájuk merőben ellentétes ideológiára épült, alapvető különbség volt közöttük a társadalmi harcok céljának megjelölésében és a cél eléréséhez vezető út megválasztásában. Ennek következtében a polgári jellegű Keresztényszociális Párt a társadalmi tulajdon alapján álló szociáldemokráciával mint legveszélyesebb történelmi ellenfelével került szembe. Mindaddig, amíg a Szociáldemokrata Párt és tömegszervezetei meg nem erősödtek, amíg a proletariátus politikai jogfosztottságát sikerült megtartani, addig a veszélyeztetettség inkább potenciális, semmint tényleges fenyegetés volt a polgári pártok, így a Keresztényszociális Párt számára is. A kilencvenes évek második felére az Osztrák Szociáldemokrata Párt mind szervezeti mind ideológiai vonatkozásban megszilárdult, erős szakszervezetekkel és sajtóval rendelkezett. Az 1896. évi választójogi reform¹⁰ pedig hiányosságai ellenére is az eddignél jóval nagyobb lehetőséget biztosított a párt politikai súlyának és befolyásának növelésére. A keresztényszociálisok a birodalmi főváros bevétele előtt álltak, s Luegernek, a párt vezetőjének polgármesteri kinevezésével már jelentős hatalom birtokosainak tekinthették magukat. Ettől kezdve éleződött ki igazán a két párt közötti harc, s kérérelhetetlen ellenfélként álltak szemben nemcsak ideológiai síkon, hanem a gyakorlati politika valamennyi területén. A kilencvenes évek végétől figyelhető meg a keresztényszociális tábor vezetésében annak a felismerésnek szem előtt tartása, hogy a szociáldemokrácia sokkal veszélyesebb ellenfél mint a többi párt. A Keresztényszociális Párt a meglevő gazdasági és politikai ellentétek dacára a polgári pártok közösségéhez tartozott. Következésképpen állandóan gyengült ellenséges álláspontja a kapitalizmussal szemben, s fokozódott a munkásosztály iránti gyűlölete. Nem kapitalizmus-ellenes párt többé, fegyvereit nem a tőke, hanem a proletariátus ellen fordítja.¹¹ Ez tehát a két párt kapcsolatának történelmi perspektívája.

A pártalakulás és annak megszilárdulása periódusában azonban még mindkét részről elismernek bizonyos érintkezési pontokat, főképpen a szociális tör-

⁹ *Blenk*: i. m. 47 és *Kuppe*: i. m. 249 adatai keresztényszociális oldalról 48 delegátust 66 szavazattal 20 ezer keresztényszociális munkás képviselésében említene. Az osztrák szociáldemokrácia első jelentős történetírója, Ludwig Brügel szerint 16 ezer munkást képviseltek, de ezt az adatot is túlzottnak tartja. Vö.: *Brügel*: Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. IV. Wien, 1923. 310.

¹⁰ Erről ld.: *Somogyi Éva*: Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861—1907). Bp, 1968. Értekezések a történelmi tudományok köréből. 44., 71. és a következő lapok.

¹¹ Vö.: *Otto Bauer*: Das Ende des Christlichen Sozialismus. In: Der Kampf, 1911. jún. Jg. 4. H. 9.398.

vényhozás kérdésében. A szociáldemokráciának a keresztényszociális politikára irányuló elvi kritikája ellenére még mindkét fél hajlandó a párbeszédre, készséget mutat a közös politikai vitákra. Igaz ugyan, hogy ezek az eszmecserék sohasem érték el eredeti céljukat, s nem váltak higgadt, egymás véleménykülönbségét is tiszteletben tartó politikai vitákká, ahol az érvek logikája lett volna hivatott elősegíteni a tömeggyűlések résztvevői politikai meggyőződésének formálását, hanem rendszerint tettelegességgig fajuló botrányba fulladtak.¹² Mi készítette mégis a két párt vezetőit arra, hogy vállalják ezeket a sajtóban is alaposan megszéllőztetett incidenseket? Nem feltételezhető, hogy bármelyik tábor is reménykedett volna a másik meggyőzésében. Az osztályöntudatos proletariátust éppoly kevésbé lehetett volna eltéríteni meggyőződésétől, mint a keresztényszociálisok kispolgári bázisát. Csakhogy a proletariátus egésze nem tartozott még a szervezett munkások közé s a szervezetlenek körében mindkét párt tömegerejének potenciális tartalékait feltételezhette. E kudarcral végződő gyűlések taktikai szempontjai közül az ellenfél lejáratásának szándéka sem hiányzott. Míg azonban a keresztényszociálisok a szociáldemokráciával szemben is ugyanazt a demagóg s nem ritkán útszéli stílust használták, mint antiliberalis és antiszemita fellépéseik során, a szociáldemokrácia sajtójában és vezetői szóbeli megnyilatkozásaiban a maga osztályálláspontjáról a józan érvelésnek biztosított elsőbbséget, s többnyire az incidensek önkritikus szemléletére is képes volt.¹³ A közeledési kísérletek lehetősége objektíve következett továbbá abból a körülményből is, hogy a kilencvenes évek első felében még mindkét párt hatalmon kívüli pozícióban volt, s ebből a helyzetből átmeneti érdekközösség adódhatott. Alapvető ellentéteik dacára az említett incidensek idején is tettek még olyan nyilatkozatokat, amelyek szerint nem egymásban látják a fő ellenséget.¹⁴ Az 1890-es évek második felétől azonban ilyen nyilat-

¹² 1892 nyarán, a keresztényszociálisoknak a munkások felé fordulása idején több ízben is rendeztek olyan keresztényszociális illetve szociáldemokrata gyűléseket, ahol a másik párt képviselői is jelen voltak. A keresztényszociális vezérkar részéről elsősorban Lueger, Gessmann, Scheicher jelentek meg ezeken a rendezvényeken, amelyek visszhangjával nemcsak az érdeklert pártok sajtójában találkozunk, hanem a liberálisok vezető orgánumaiban is. Vö. pl. Neue Freie Presse, 1892. júl. 20. 10 023. sz., júl. 21. 10 024. sz.; Arbeiter-Zeitung, 1892. júl. 15. 29. sz., júl. 22. 30. sz., júl. 29. 31. sz., *Brügel*: i. m. 175—176.

¹³ Keresztényszociális oldalról többek között felrötták a szociáldemokratáknak, hogy „...a munkásság osztályuralmára törekednek és egyáltalán nem akarják tekintetbe venni a középosztályt”. (Lueger egy 1891. febr. 2-i beszédéből idézi *Richard Kralik*: Karl Lueger und der christliche Sozialismus. Wien. 1923. 67.) A keresztényszociális társadalomfelfogás középpontjában éppen ezek a történelmi fejlődés által hanyatlásra ítélt osztályok állanak, s végső soron a munkásprobléma megoldását is abban látják, hogy lehetőséget kellene teremteni a munkásnak a középosztályba való felemelkedésre. Ugyancsak Lueger vádolja leggyakrabban a szociáldemokráciát azzal, hogy vezetői tudatosan a nagytköke szolgálatában állnak, sőt még képtelenebb állításra ragadtatja magát, amikor „offenbare Judenschutztruppe”-nak nevezi őket és azt is tudni véli, hogy fizetést a „nagyzsídók”-tól kapnak. Kralik minden kommentár nélkül idézi ezeket a megállapításokat Lueger 1893. okt. 8-i beszédéből. Vö.: *Kralik*: i. m. 120—121, *Kuppe*: i. m. 301—302 szóvá teszi az Arbeiter-Zeitung 1892. aug. 5. 32. sz. vagy az 1894. dec. 7-i 98. sz. Ezek a nevetségesen ostoba vádak nem eredetiek az osztrák keresztényszociálisok ajkán, mert a Neue Preußische Zeitung-ban már 1889-ben olvashatjuk azokat. A németországi konzervatívok főorgánuma úgy véli, hogy a zsidó Adler személyében a tehetséges és energikus vezetőt is a „nagy zsidóság” állította a párt élére. Vö.: Neue Preußische Zeitung, 1889. nov. 513. sz. A különbségtétel a szociáldemokrata tömegek és vezetőik között a keresztényszociális taktika egyik fogása volt. A párt vezérkarának kompromittálásával a szociáldemokrácia befolyásának csökkentése érdekében meghasonlást és bizalmatlanságot szerettek volna előidézni a párton belül.

¹⁴ Szociáldemokrata részről ilyen értelmű kijelentést tett az Arbeiter-Zeitung 1892. júl. 15-i száma. Lueger pedig még 1894-ben is a liberálisokat jelölte meg olyan erőnek, amellyel „hadilábon” álló és a szociáldemokráciát, amelyhez „viszonylagos béke” jellemzi kapcsolatukat. Lueger egy választási gyűlésen elhangzott beszédéből idézi *Kralik*: i. m. 130.

kozatokra már aligha szánhatták rá magukat. A katolikus egyházhoz kapcsolódó keresztényszociális mozgalom és a marxista szocializmus — Bebel szavai szerint — úgy álltak szemben egymással, mint a tűz és a víz. Aki nem tartotta magát a keresztényszociális táborban a tűz—víz teóriához, és még hitt a keresztényszociálisok és szociáldemokraták valamiféle koalíciójának lehetőségében, azt szigorúan elhallgattatták.¹⁵

Visszatérve a keresztényszociális munkáspolitikában 1892 végén tapasztalható változáshoz megállapítható, hogy annak elindításában jelentős szerepe volt a szociáldemokrácia példájának, „kolosszálisan növekvő hatalmá”-nak.¹⁶ Bár a szociáldemokrata hatás egyelőre éppen szervezeti vonatkozásban ismerhető fel, a Keresztényszociális Munkásegylet megalapítása önmagában még inkább csak kényszeredett lépésnek tekinthető, de nem a tapasztalatok következtetéséből levont koncepciózus cselekvésnek.

A hazai és a nemzetközi munkásmozgalomra a keresztényszociálisok rendelkezésére álló kevés számú sajtóorgánumból is csak Vogelsang folyóirata figyel rendszeresen.¹⁷ A folyóirat a II. Internacionálé megalakulásától kezdve olyan részletesen foglalkozik a nemzetközi, de elsősorban a német és az osztrák munkásmozgalom eseményeivel, hogy szinte ezekből a cikkekből is megismerhető annak története a 80-as/90-es évek fordulóján és a kilencvenes évek elején. A május elsején rendezett demonstrációkról, a német és az osztrák pártkongresszusokról vagy az Internacionálé tanácskozásairól szóló beszámolók Vogelsang 1890 őszi bekövetkező halála után sem maradnak el, terjedelmük sem csökken, bizonyos változás mégis felismerhető. Vogelsang amellett, hogy beszámol az események menetéről, s csaknem teljes egészükben közli a kongresszusok programját, határozatait, idéz a felszólalók mondanivalójából, maga is véleményt nyilvánít. A szociáldemokrata szónokokkal polemizálva vagy a pártdokumentumok tartalmát elemelve egy másik világnézet álláspontjáról fejt ki a társadalmi fejlődéssel kapcsolatos nézeteit. Nem hallgatja el esetleges egyetértését vagy azt sem, ha éppen elismerésre méltónak tart valamit.¹⁸ Helyenként történelmi összehasonlításokat végez.¹⁹ Vogelsang halála után ezek az elemzések elmaradnak. Mintha nem volna, aki megfelelő idővel és képességgel rendelkezne ehhez a munkához. Kétségtelen, hogy éppen a Vogelsang halálát követő időszak a párttá fejlődés és a hatalomért folytatott harc kemény éveit jelentette, s a figyelmet a napi harcok kötötték le. Teoreti-

¹⁵ Vö.: *Gerhard Silberbauer: Österreichs Katholiken und die Arbeiterfrage*. Graz, Wien, Köln, 1966. 145—146.

¹⁶ Erre a túlzásra a konzervatív erőket, azok befolyását féltő *Kreuzzeitung* ragadtatta magát. Vö.: 1892. aug. 13-i 375. sz. (Morgen-Ausgabe).

¹⁷ Karl Freiherr von Vogelsang az ausztriai katolikus-szociális reformmozgalom elindító közepé tartozott és a későbbi keresztényszociális mozgalom fő teoretikusa volt. 1879-ben a katolikus-konzervatív szociálpolitikusok *Monatschrift für Gesellschaftswissenschaft und christliche Sozialreform* címmel folyóiratot adtak ki, amelynek nevét később *Monatschrift für christliche Sozialreform-*ra* változtatták és szerkesztésével Vogelsangot bízták meg, aki 1882-től a folyóirat tulajdonosaként is szerepelt (a következőkben *Monatschrift*).*

¹⁸ A bécsi proletariátus 1891. máj. 1-i tüntetéséről írva elismeri annak „csodálatraméltó fegyelmét, szilárd szervezetét és önuralmát”. Ugyancsak ebben az írásban közli a II. Internacionálé alakuló kongresszusán hozott határozatokat, amelyek többségét minden további nélkül elfogadhatónak tartja. Ebben természetesen az is közrejátszik, hogy — mint ismeretes — a határozatok a munkásvédelmi törvényhozásra vonatkoztak. Vö.: *Monatschrift*, 1890. 230—231, továbbá ld. elemzését a Német Szociáldemokrata Párt hallei kongresszusáról: Uo. 581, 583—587.

¹⁹ Az 1891. máj. 1-én felvonuló bécsi munkástömegeket összehasonlítja az 1848-as párizsi júniusi felkelés proletariátusával, a rosszul felfegyverzett, az éhségtől kétségbeesésbe üzött munkások reménytelen harcát a hadsereggel, a mobilgárdával, a nemzeti gárdába szervezett burzsoáziával. Uo. 230.

kusokban pedig az osztrák párt nem bővelkedett. A szociáldemokráciáról szóló — többnyire M. V.-vel szignált — közlemények mögött Vogelsang leánya, Maria Vogelsang sejthető, aki feltehetően igyekezett megőrizni atyja szerkesztési elveit, ezért találunk továbbra is terjedelmes szociáldemokrata tárgyú tudósításokat a folyóiratban. Nem rendelkezvén viszont atyja széleskörű ismereteivel, tollforgató tapasztalatával, a híryanagot vagy kommentár nélkül közölte, vagy kevés megjegyzéssel, esetleg a tudósító interpretálását átvéve.²⁰

A Monatschrift für christliche Sozialreform szociáldemokráciával kapcsolatos helyzetjelentéseiben rejlő tanulságok figyelembe vételének az önálló munkás-egylet szervezeti kereteinek megteremtésén túl nincs nyoma a keresztényszociálisok politikájában a kilencvenes évek elején. A Keresztényszociális Munkásegylet létrejöttéről szóló visszaemlékezések, disszertációk és kézikönyvek szerzői rendszerint azt állítják, hogy az a párt vezetőinek egyetértésével és támogatásával alakult meg. Végeredményben ez megfelel a tényeknek, de az is hozzátartozik, amit csak elvétve tesznek szóvá, nevezetesen, hogy a pártvezetőség csak vonakodva adta áldását az egylet megalapításához, és a következő években is nagyon mostohán kezelte, „nem kívánt gyermek” volt számára. A pártvezetőség attól tartott, hogy ez a szervezet kiélezi a párton belüli osztályellentéteket és az így fellángoló érdekösszeütközések megbéníthatják a mozgalom lendületét. Az újonnan alapított egyesülettől való idegenkedésben minden bizonnyal szerepet játszott a munkásokkal szembeni bizalmatlanság is.²¹ Ez a mozzanat egyben jelzi azt a távolságot, amely a keresztényszociálisok propagandisztikus megnyilatkozásai és tényleges törekvéseik határa között húzódott. Ezek után nyilvánvalóbbá válik az is, hogy miért csak a megalakulás után néhány évvel jut a szervezet önálló programhoz, sajtóhoz és nagyobb szerephez a keresztényszociális táboron belül. A Keresztényszociális Munkásegylet hatékonyságát az 1893—94-es években a bécsi rendőrkapitányság jellemzése csekélynek ítéli és megállapítja, hogy nem sikerült számottevő befolyást szereznie a munkásmozgalomra. Annak ellenére sem, hogy az egylet keretében számos gyűlést szerveztek, amelyeken a Keresztényszociális Párt vezetői is megjelentek és élesen kritizálták a szociáldemokrata mozgalom vezetőit és a szociáldemokrácia elveit. A rendőrségi jelentés kitér a szociáldemokrácia ellenakcióira is.²²

Nem érdektelen utána nézni annak, hogyan ítéli meg a szociáldemokrácia társadalmi súlyát, fejlődését a Monatschrift akkor, amikor a Keresztényszociális Párt a proletariátus megnyerésére tesz — a rendőrségi jelentés és más források

²⁰ Hosszú tudósítások találhatók az Internacionálé 1891-es brüsszeli, majd 1893-as zürichi, a német szociáldemokraták 1891-es erfurti és az azt követő, az osztrák pártnak pedig valamennyi kongresszusáról. Az M.V. jelzésű írások mögött azért sejtjük Vogelsang leányát, mert már apja életében sokat segített a lap szerkesztésénél és apja halála után is ott maradt, bár a folyóirat kiadásáról 1893-ig Wilhelm Berger báró, 1893-tól pedig Josef Scheicher, a St. pölteni teológiai intézet erkölcs- és egyháztörténet tanára, a keresztényszociális tábor egyik vezető egyénisége gondoskodott. A tudósítók nevét a szerkesztőség megjegyzése szerint nincs joguk közölni.

²¹ Vö.: *Silberbauer*: i. m. 150.

²² A rendőrségi tudósítás szerint a szociáldemokrácia különös energiával lépett fel a keresztényszociálisoknak a proletariátus megnyerése érdekében indított agitációja ellen. A gyűlések és a sajtó felvilágosító munkája mellett a rendőrség szerint a keresztényszociális munkásgyűlések zavarásával is próbálkozott. Azt is hozzáteszi, hogy mindeddig sikerült megakadályozni az átlépéseket. Brügel a szociáldemokrácia történetéről szóló munkájában a keresztényszociális agitáció csekély sikerének okát nemcsak a szociáldemokrata vezetők gyors és energikus reagálásában keresi, hanem azt a helyes szempontot is felveti, hogy a munkásság jóval nagyobb politikai és gazdasági ismeretekkel rendelkezik mint a kispolgárság, amelynek imponált a kézműipar megmentésének jelszava. Vö.: *Brügel*: i. m. 175—176, 264.

szerint is — csekély sikerrel járó kísérleteket. A Monatschrift részletesen beszámol az Osztrák Szociáldemokrata Párt IV. kongresszusáról, s kiemeli azt a nyugodt és viszonylag optimista légkört, amelyben a kongresszus dolgozott, és ami a cikk írója szerint az előző kongresszusokat nem jellemezte. A szociáldemokrácia fő erejét abban a befolyásban látja, amelyet az az alapelveitől még távol álló néptömegekre gyakorol azok jogai és szükségletei érdekében történő energikus és okos fellépése révén.²³ A kongresszusi beszámolón kívül számvetés készült az osztrák szociáldemokrácia 1889 és 1894 között megtett útjáról. A számvetés a közélet legnagyobb figyelmet érdemlő jelenségének tartja a szociáldemokráciát, amellyel ha valaki behatóbban foglalkozik, hamarosan arra a meggyőződésre jut, hogy „ez a jövő egyetlen pártja, amellyel idővel számolni kell”.²⁴ A párt növekvő erejének érzékeltetésére közli, hogy az egyes kongresszusokon hány helység illetve szociáldemokrata szervezet küldöttei vettek részt. Ennek alapján háromszoros erőnövekedést állapít meg. A pártsajtót mint valamely párt erejének megítélésére alkalmas tényezőt vizsgálva ugyancsak a párt gyors növekedéséről igyekszik meggyőzni olvasóit. Pontosán regisztrálja továbbá az 1893-tól felélénkülő szociáldemokrata szakszervezeti mozgalmat, a május elsején rendezett demonstrációk tömegerejének fokozódását, a párt bázisának kiterjedését egyes vidékek paraszti lakosságára és vonzását a diákokra valamint a nők mind nagyobb számára. A cikk magát meg nem nevező szerzője egységre, áldozatkésztségre, kitartó tevékenységre és a kor kérdéseinek komolyságára inti a keresztényszociálisokat, és sürgeti a tanulság levonását a szociáldemokrácia gyors és erős növekedéséből.²⁵

A Monatschrift cikkírójának szemlájében rögzített helyzetkép a szociáldemokrácia erejéről 1894-ben már feltehetően a pártvezetésben is tudatosult. Ugyanakkor az egyházi vezetés is szükségesnek tartotta, hogy figyelmeztesse a papságot a szociáldemokraták tevékenységére.²⁶ Mindenesetre nem lehet véletlen, hogy 1894 nyarán Bécsben a Leo-Gesellschaft²⁷ rendezésében szociális kurzust tartottak, amelynek egyik központi témája éppen a modern szocializmus problematikája volt. A legnagyobb figyelem a kurzuson elhangzott tizenkét referátum közül nem véletlenül irányult a párt egyik vezetőjének, Albert Gessmann-nak a referátumára, aki az ausztriai szociáldemokrata mozgalom helyzetével és az ellene folytatandó harc kérdésével foglalkozott.²⁸ A kurzus a mintegy 386 résztvevőnek tudományos ismereteket kívánt adni a keresztény társadalomfelfogás alapjairól, válaszolt a történelmi fejlődés útját a korabeli kapitalista viszonyok kialakulásáig, célja volt továbbá, hogy a résztvevőket megismertesse azokkal az eszközökkel,

²³ Monatschrift, 1894. 186, 190.

²⁴ Uo. 502.

²⁵ Uo. 502—507.

²⁶ Dr. Simon Aichner, a katolikus konzervatívizmus egyik jelentős egyénisége, Brixen herceg érseke 1894 márciusában figyelmeztető írást intézett a papsághoz a szociáldemokraták élénk tevékenységével, propagandájuk veszélyével kapcsolatban, s jelezte, hogy ez a propaganda már a vidéket is eléri. Ahhoz, hogy a papság a kor „tévedéseivel” szembeszállhasson, ismernie kell azokat — véli a főpap, és ellensúlyozásul munkás- és legényegyletek alapítását javasolta. Vö.: *Anselm Sparber: Aus dem Leben und Wirken des Fürstbischofs Dr. Simon Aichner von Brixen*. Schlern Schriften 93. Innsbruck, o. J. 17.

²⁷ A Leo-Gesellschaft-ot 1892. jan. 28-án hosszú előkészítő munka után hozták létre. Kezdeményezői a keresztényszociális táborhoz tartozó klerikusok és a párt laikus vezérkara. A Társaság célja a tudomány és a kultúra ápolása „a kereszténység szellemében”.

²⁸ A kurzus anyagát Franz M. Schindler, a Keresztényszociális Párt Vogelsang mellett legjelentősebb teoretikusa, a Leo-Gesellschaft fő szervezője és irányítója a Társaság égisze alatt adta ki: *Soziale Vorträge, gehalten bei dem Wiener sozialen Vortrags-Curse 1894*. Wien, 1895. Részletes ismertetést közöl a *Historisch-politische Blätter*, 1894. 114. k. 513—525.

amelyeket a helyzet megváltoztatására alkalmasnak ítelt.²⁹ Ami viszont közvetlenül az osztrák szociáldemokráciával foglalkozó Gessmann-referátumot illeti, aligha felelhet meg akár a tudományos ismeretterjesztő előadásokkal szemben támasztott követelményeknek is. A referátum feltehetően nemcsak Gessmann személyes véleményét tartalmazza, hanem a párt sok más vezetőjének a szociáldemokráciáról alkotott nézeteit is összegzi. A szónok tudatosítani igyekszik, hogy a szociáldemokrácia nemzetiségre való tekintet nélkül minden tartományban gyorsan hódít, ahol jelentős ipar van. A nagyipari munkásságon kívül azonban lassan más társadalmi rétegeket is megnyer, ha nem áll népszerű párt vele szemben. Figyelmeztet arra, hogy a kisiparosokat a szociáldemokrata nézetek a segéd-ek oldaláról „veszélyeztetik”, mivel amíg önálló mesterekké válnak, addig széles körben terjednek közöttük a szociáldemokrata tanítások. Ehhez a kisiparosokat sújtó nagymértékű proletarizálódás jól előkészíti a talajt. A sztrájkokkal, mint a gazdasági harcok legfontosabb eszközével szemben nem foglal állást egyértelműen. E módszer „fonákságai”-nak feltárásáról és az azok elleni fellépés szükségességéről beszél, de ezt is elsősorban a kisiparosok szemszögéből közelíti meg, s úgy tűnik, a velük szemben alkalmazott sztrájk e harci módszer egyik „visszassága”. Valójában semmitmondó, s elsősorban az ellenfél lejáratását célozza a szociáldemokratáknak a parasztság körében folytatott agitációjáról szóló fejtegetése is.³⁰ Amilyen esetleges és felületes Gessmann referátumának a szociáldemokrácia helyzetére vonatkozó része, éppoly kevésbé vehető komolyan annak második fele, amelyben a szocialisták elleni harchoz kellett volna szempontokat adnia. Valójában meglepő jelenség, mert a szociális kurzus az utcai demagógiánál többet igényelt volna, arról nem is szólva, hogy tudományos igényvel hirdették meg azt. Amellett résztvevői sem azonosak a tömeggyűlések sok esetben ad hoc jellegű publikumával, hanem képzett, gondolkodni tudó emberek.

A szociáldemokráciával szemben folytatott küzdelem egyik Gessmann által sugallt eszköze a szociáldemokrácia „leleplezése” volt. Ennek érdekében azt állítja, hogy a szociáldemokrata körök sem mentesek a korrupciótól, tehát bírálni kell azokat. Mivel a szociáldemokrácia sem a kapitalista gazdaság irányításában, sem a politikai hatalomban nem részesült mint a liberális burzsoázia (amely ellen ugyancsak a korrupciók leleplezésének jelszavával indítottak támadást a keresztényszociálisok még a párttárszerződés előtt), a referens kétes értékű leleményességére utal, hogy ennek ellenére találni vélt olyan területet, amelyen szociáldemokrata korrupciót feltételezhetett, és pedig a betegbiztosításnál. A „betegkaszánál” előforduló visszaélések kíméletlen leleplezésére buzdít, továbbá arra, hogy a keresztényszociálisok ingassák meg a hitet a korabeli szociáldemokrácia jövőt formáló képességét illetően. A szocializmus és közvetlenül a szociáldemokrácia elleni hadakozás során még más, valójában súlytalan és igaztalan, önmaguk gyengeségét feltáró „érvek” is elhangzottak.³¹ Azok az argumentumok viszont, amelyeknek nagyobb súlyuk van, éppen a szociáldemokrata tapasztalatok átvételéről árulkodnak. A keresztényszociálisoknak és a keresztényszociális törekvésekkel rokonszenvező elemeknek a szociáldemokrácia elleni harcra való összefogása, iskolázása és erősítése érdekében ugyanis feltétlenül szükségesnek tartja mind a politikai mind a nem-politikai jellegű képzést és olyan tömegszervezetek létrehozását,

²⁹ Friedrich Funder: Aufbruch zur christlichen Sozialreform. Wien, München, 1953. 94—96.

³⁰ Soziale Vorträge... 110—114.

³¹ Azt állítja pl., hogy a szociáldemokrata munkásságnak „roppant megterhelés”-t jelent a tagdíj, vagy pl. homályos utalásokat tett arra, hogy a párt egyes vezetőinek magas jövedelne a bér munkások szájától megvont nyomorúságos krajcárokból származik. Vö.: Uo. 115—116.

sürgeti, amelyek segítségével volnának a Keresztényszociális Pártnak a szociáldemokráciával szemben folytatott harcában. Elismeri a megfelelő program fontosságát e küzdelemben, amikor kijelenti, hogy a tisztán vagy főleg vallási célkitűzésekkel csak csekély sikerre számíthatnak a munkásság körében. Olyan gazdasági programmal kell tehát fellépni a szociáldemokrata törekvések ellenében, amely valóban megfelel a munkásság gazdasági szükségleteinek. Ezt azután „buzgón és odaadással” kell képviselni.³²

A programra vonatkozó megállapítások nemcsak a kurzus résztvevőinek szóltak, hanem azoknak a konzervatív egyházi és laikus köröknek is, akik szembe fordultak a keresztényszociális törekvésekkel és aggodalommal kísérték a párt tevékenységét. Tudni kell ugyanis, hogy az 1892-es linzi katolikus kongresszuson nyilvánvalóvá váló ellentét a katolikus-konzervatív és a keresztényszociális tábor között 1894-ben és 1895 első felében jutott a legkritikusabb szakaszba. Az említett köröknek a keresztényszociálisok radikalizmusára, békétlenség szítására, az egyházi hatóságokkal szembeni engedetlenségére vonatkozó panaszaira sőt „vádjai”-ra válaszolt részben Gessmann, amikor a munkásság megnyerése, munkások és munkaadók összebékítése érdekében a vallási szempontokon kívül megfelelő teret kívánt juttatni a gazdasági és szociális követelményeknek is.³³

Az sem volt véletlen, hogy az augusztusban rendezett szociális kurzust követően — éppen 1895 januárjában — a keresztényszociális munkásegyletek képviselői munkásprogram kidolgozására jöttek össze Bécsben. Novemberben pedig előbb röplap, majd 1896. jan. 1-től félhavonként megjelenő kiadvány — az említett Freiheit — formájában önálló sajtóorgánumot szerveztek. Végül nagy előrelépést jelentett az 1896. jan. 5-re összehívott első keresztényszociális munkáskongresszus, amely minden addiginál részletesebb, önálló munkásprogramot fogadott el. Mindez természetesen nem vezetett azonnali eredményre. A bécsi rendőrkapitányság 1896-os jelentése a keresztényszociális munkásmozgalomról megállapítja az előbbieken ismertetett szervezeti és ideológiai előrelépést, amely „teljesen a Szociáldemokrata Párt politikai szervezete után alakult”. Hatásáról, befolyásáról azonban még mindig azt a megállapítást olvashatjuk a jelentésben, hogy a keresztényszociális munkásszervezetekben tömörülő munkások száma nem nagy, gyűléseiket elsősorban kispolgári elemek látogatják. A keresztényszociálisok választási agitációját elemezve arra a következtetésre jut, hogy a Keresztényszociális Párt nem számíthat jelentős számú követőre a munkások körében, hiszen az 1896. évi választójogi reform értelmében felállított V. kúriában indított keresztényszociális „munkás-jelöltek” főleg az antiszemita nézeteket valló kispolgárságra támaszkodhattak.³⁴ A Keresztényszociális Munkásegylet sohasem volt képes arra, hogy megközelítse a proletariátusra gyakorolt szociáldemokrata befolyás mértékét, később azonban az 1896-os helyzethez képest növelni tudta erejét a munkásság körében.³⁵

³² Uo. 117—118.

³³ A keresztényszociálisok védelmét természetesen nem lehetett ennyivel beérni. Törekvéseik tisztázása céljából 1894-ben újrafogalmazták korábbi programjukat. Ennek története azonban már inkább a katolikus-konzervatív-keresztényszociális ellentétek történetéhez tartozik.

³⁴ Brügel: i. m. 310.

³⁵ Leopold Kunschak vezetése idején 1897-től létrehozták az Arbeiterverein titkárságát, megindították a Christlichsoziale Arbeiterzeitung-ot, lépéseket tettek a keresztény szakszervezetek kiépítésére és birodalmi szintű összefogására, figyelmet szenteltek az ifjúság nevelésének stb. Az 1896-os kongresszuson elfogadott munkásprogram szintén az egyik legfontosabb előfeltétele volt annak, hogy nemcsak szervezeti, hanem társadalmi-politikai vonatkozásban is okulván a szociáldemokrácia példájából, eredményesebb tevékenységhez segítse a keresztényszociálisok munkásszervezetit.

A keresztényszociálisoknak a munkásosztály megnyerése érdekében kifejtett tevékenysége a szociáldemokráciát is arra kényszerítette, hogy fokozott figyelemmel kísérje szociális és politikai riválisának akcióit. A szociáldemokraták részéről azonban mindig is a keresztényszociális ideológia maradt a tanulmányozás első számú terénje. Kimutatták a keresztényszociálisok társadalmi programjában levő ellentmondásokat, bírálták a keresztényszociális program demagóg jellegét.

A két párt társadalomfelfogása között a legszembetűnőbb különbség a keresztényszociális szolidarizmus-gondolat és a marxista osztályharc-elmélet volt. Ez egyben a két ideológia alapkérdéseinek egyike. A szociáldemokraták tényekre és a társadalmi törvényszerűségekre hivatkozva kifejtik, hogy a keresztényszocializmus lehetetlen dolgot akar, amikor társadalmi békét és szolidaritást ígér, s tekint az osztályharc ténylegesen meglévő és érvényesülő törvényétől, amikor technikailag és társadalmilag túlhaladott termelési formák konzerválásától várja a boldogulást, jóllehet azok feltartóztathatatlanul pusztulásra ítéltettek. A keresztényszociális ideológia hordozói nem a feltörekvő osztályok, s az a körülmény, hogy a keresztényszocializmus hanyatló osztályok érdekeinek elméleti kifejezése, tehetetlenségre ítéli ezt a politikát a társadalmi reformok területén. Azt ugyan elismeri a szociáldemokrácia, hogy a munkásvédelmi törvényhozás előmozdításában Vogelsang nagybirtokosokból és klerikálisokból álló hívei energikusan közreműködtek, de mindjárt azt is megvizsgálja, vajon előmozdította-e ez a keresztényszociális ideálok megvalósítását. Segített-e megvédeni a kisipart? Erre pedig csakis nemmel lehet válaszolni. Őv a hivatásrendi illuzióktól, mert bár a keresztényszocializmus hátráltathatja a proletariátus osztályszervezetének létrejöttét, de nem fog sikerülni a munkásosztály hivatásrendi szervezetbe kényszerítése, s nincs sok esélye arra, hogy „a gazdasági és politikai fejlődés kerekét visszafordíthassa”.³⁶

Természetellenesnek tartja a keresztényszociális táborban összefogott nagybirtokosság, parasztság, kispolgárság szövetségét annak ellenére, hogy ezeket a társadalmi csoportokat valóban fenyegette a kapitalizmus. Figyelmeztet arra, hogy gazdasági érdekeik különbözőségének elleplezésére a vallás és az antiszemitizmus ideológiai momentumai hivatottak.³⁷ A szociáldemokrácia teoretikusai a keresztényszociális társadalmi program elemzésekor sohasem a pillanatnyi helyzetből ítélték, hanem a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit figyelembe véve, perspektivikus szempontokat sem mellőzve érveltek. Rendszerint a proletariátus érdekeit tartották szem előtt, de a gazdasági fejlődés következményeit figyelembe véve annak más társadalmi osztályokra és rétegekre gyakorolt hatásával is számoltak. Az osztrák szociáldemokrácia mérvadó képviselői a kilencvenes évek első felében még egyöntetűen állást foglaltak amellett, hogy a gazdasági fejlődés az osztályellentétek kieleződésével jár együtt. A tudományos szocializmusnak ezt a revizionizmus képviselői részéről később oly sokat vitatott, hosszú távon érvényes tézisét szem előtt tartva arra a következtetésre jutottak, hogy a keresztényszociális tábor alkotóelemei idővel mind nyilvánvalóbb ellentétbe kerülnek egymással.³⁸ Ebben a perspektívában a Keresztényszociális Párt birtok nélküli rétegei — kis-

³⁶ Arbeiter-Zeitung, 1890. máj. 16. 20. sz.

³⁷ Uo. 1892. aug. 26. 35. sz.

³⁸ A paraszt pl. belátja, hogy elárverezett birtokát nemcsak a zsidók vásárolják meg, hanem a főnemesi hitbizomány is, s hogy a cukorgyáros, amely vagy mint bér munkást vagy mint termelőt zsákmányolja ki őt, éppoly gyakran tartozik a grófi mint a polgári nagyiparosok közé. Vö.: Arbeiter-Zeitung 1892. aug. 26. 35. sz.

iparosok, kisparasztok, az alsó klérus stb. — közelebb kerülnek a proletárérdekhez, míg a párt vezeterei az uralkodó burzsoázia eszmevilágához közelítenek. A feudális birtok modern kapitalista üzemmé történő gyors átalakulása következtében ez az út válik természetessé. A gazdasági fejlődés során bekövetkező érdekösszefonódás következtében a feudális szocialisták ugyanúgy érdekeltek a munkások kizsákmányolásában, mint jelenlegi ellenfeleik, akik ellen most még harcolnak.³⁹

A két párt törekvései a szociális törvényhozás területén mutattak bizonyos közösséget. Éppen ez az a terület, amely a politikai-ideológiai kérdésekben járatosan tömegek szemében leginkább megtévesztő lehetett, ahol a felületes szemlélő számára könnyen elmosódhattak a két pártot elválasztó alapvető különbségek. A szociáldemokrácia arra törekedett tehát, hogy sajtója útján feltárja e különbségeket, s differenciáltan mutassa be a két párt szociálpolitikai programját. Ennek a törekvésnek egyik momentumja az, hogy elismeri a keresztényszociálisok törekvései egy részének jogosságát és helyességét (pl. a munkásvédelem állami szabályozásának szükségességét, a munkásvédelmi törvények megtartása feletti munkáellenőrzés, vagy a szakaszervezeti döntőbírótság bevezetését stb.), de felhívja a figyelmet arra is, hogy a keresztényszociális programokból és határozatokból egyáltalán nem világos, miként képzelik e jogok tényleges érvényesítését. Követeléseik kivitelezésére vonatkozóan nincs javaslatuk. Ez különösen akkor igazolódik be, amikor a keresztényszociális ideológia ígéreteinek beváltását kérik számon.⁴⁰ 1891-es kongresszusi referátumában Victor Adler a keresztényszociálisok gyakorlati politikáját elemezve megállapította, hogy a keresztényszociálisoknak nincs bátorságuk elveiknek megfelelően cselekedni.⁴¹ Ez azonban nem szubjektív hozzáállás kérdése csupán, sőt elsősorban más természetű akadályozó tényezőket kell előtérbe állítani. Adler később az Arbeiter-Zeitung-ban fejti ki, hogy a keresztényszociálisok szociálpolitikai tevékenységének korlátokat szabnak a soraikban levő feudális nagybirtokosok, a kisiparosok kívánságai és az, hogy erősen tekintetbe veszik a fennálló hatalmat, tehát sohasem képesek a munkásérdekek következetes képviselésére.⁴²

Alapvető felfogásbeli különbség volt a két párt között a munkásosztály harca és a szociális reformok szerepének megítélésében. A keresztényszociálisok a munkásosztály harcát nem felszabadító harcként fogták fel, hanem mint előnyökért és materiális helyzetük javításáért folytatott harcot. A szociális törvényhozástól a munkásosztály anyagi helyzetének, élet- és munkakörülményeinek javí-

³⁹ Uo. 1892. szept. 23. 39. sz., okt. 7. 41. sz.

⁴⁰ Az 1888-as nagy munkássztrájkokkal kapcsolatban a szociáldemokrata lapok arról is írnak, hogy lett volna alkalmuk a polgári pártoknak tettekkel is bizonyítani a munkások iránti szolidaritásukat, amikor a sztrájkok idején oly messze került egymástól a törvény szelleme és gyakorlati értelmezése. Tettek helyett azonban csak szavak, „szép, üres szavak” keringtek. A rendőrséggel é a gyárosokkal folytatott harcok idején 1888–89 során a keresztényszociális elvek képviselői szintén hallgattak. A munkásokat csak a szociáldemokrácia és annak sajtója támogatta. Vö.: Gleichheit, 1888. júl. 21. 29. sz. A jelzett időben Adler számos cikket közölt a különböző munkásrétegek szociális helyzetéről, amelyek közül a téglyári munkásokról szólók még a hatóságokat is mozgósították, s a szerzót bíróság elé állították. E nagy feltűnést keltő írások reflektorfénybe helyezték a különböző bécsi munkáscsoportok szociális körülményeit, de a két „szociális” párt magatartása közötti különbséget is. Ezért tanácsolta Adler a munkásságnak, hogy ne nagyon támaszkodjék a hercegekre, mert azok elég lassan sietnek segítségére. Segítsen magán, mert csak maga szabadíthatja fel magát. Adler szóbanforgó írásait ld. Victor Adlers Aufsätze, Reden und Briefe. Viertes Heft: Victor Adler über Arbeiterschutz und Sozialreform. Wien, 1925.

⁴¹ Vö. Arbeiter-Zeitung 1892. ápr. 15. 15. sz.

⁴² Uo. 1895. febr. 28. 58. sz.

tásával összefüggésben az osztályharc kiküszöbölését remélték. A proletár osztályharc lényegének eltérő felfogásából következik a szociális reform szerepének megítélésében tapasztalható különbség is. A szociáldemokraták azt igyekeztek tudatosítani a szervezett és a szociáldemokrata szervezeteken kívül álló proletár tömegekben, hogy amíg a kapitalista termelési mód, egyáltalán az osztálytársadalom uralkodik, a kizsákmányolás következményeinek csak részleges korlátozásáról lehet szó egy becsületes és hézagmentes munkásvédelmi törvényhozás illetve annak energikus végrehajtása révén.⁴³

Az osztrák szociáldemokrácia tisztában volt azzal, hogy a keresztényszociális gondolatok sokak számára vonzóak és képesek arra, hogy újabb híveket szerezzenek a pártnak. Ezt azonban csak átmeneti helyzetnek tekintették, és úgy vélték, a keresztényszociálisok térhódítását egy hatalmas szövetséges, a felvilágosulatlan tömegek előítélete segítette elő. A Szociáldemokrata Párt ebből azt a következtetést vonta le a maga számára, hogy ha a tudatlanság szövetséges lehet a keresztényszociálisoknak a szociáldemokrácia ellen folytatott harcában, akkor ezeknek az előítéleteknek a legyőzése, a felvilágosulatlan tömegeknek az osztályharc számára történő iskolázása a szociáldemokrácia legfőbb feladatai közé kell tartozzék.⁴⁴ Ez az „iskolázás” azonban nem elég korán történt és nem is folyt teljes következetességgel. Ezt igazolja többek között a szociáldemokrácia állásfoglalása az antiszemitizmus elleni harc szükségességének kérdésében.

A modern pártpolitikai antiszemitizmus a XIX. század utolsó harmadában született, és Közép-Európa térségében különösen hatékonynak bizonyult. E rendkívül bonyolult ideológiai jelenségnek gazdasági, társadalmi, történelmi, vallási, pszichológiai és számos más összetevője van. Alapvető tendenciája általánosságban a polgári átalakulás következményeivel való szembefordulásban jelölhető meg. Ebből következik, hogy mindenekelőtt a társadalmi haladás feltartóztatására szövetkező erők ideológiájává vált, reakciós, antikapitalista törekvéseket leplezett. Egyik lényegbeli meghatározója volt az osztrák keresztényszociális mozgalomnak is, amely felszívta az ausztriai antiszemita csoportok többségét. Az antiszemitizmus a párt ideológiájának szerves részévé vált és propagandájában a legszélsőségesebb túlzásokig hajszolta azt. Bécsben — a keresztényszociális mozgalom bölcsőjében — és az iparosodott Alsó-Ausztriában különösen kedvezően estek össze az antiszemitizmus ideológiáját a felületes szemlélő számára igazolni látszó és pártpolitikai vonzerő szempontjából is kamatoztatható körülmények. Ezek maximális kihasználásával a keresztényszociálisok Bécsset az antiszemitizmus egyik fellegvárává tették, az antiszemitizmust — mindenekelőtt a pártalakulás éveiben — a pártépítés kötőanyagaként használták.

Vajon hogyan fogadta a szociáldemokrácia a Keresztényszociális Párt antiszemitizmusát, társadalmi programjának ezt a szerves tartozékát?

A szociáldemokrácia nemzetközileg és Ausztrián belül is elvetette a nyolcvanas évek kezdetétől erőteljesebben jelentkező ideológiai és pártpolitikai antiszemitizmust. A szocializmus lényege szerint szemben áll mindenfajta megkülönböztetéssel, legyen az faji, vallási, nemzeti vagy más. Demokratizmusa és internacionalizmusa egyaránt osztályalapra helyezkedik. Az antiszemitizmus elleni harc Közép-Európa szociáldemokrata pártjainál része volt a konzervatív-keresztényszociális erőkkel folytatott pártpolitikai küzdelemnek, és semmiképpen sem állítható, hogy azon belül vagy azon túl megkülönböztetett figyelemmel kezelték vol-

⁴³ Vö. Victor Adlers Aufsätze... 87—88. vagy *Berchtold*: i. m. 141.

⁴⁴ *Arbeiter-Zeitung* 1895. febr. 28. 58 sz.

na ezt a kérdést. Külön ideológiai harcot nem folytattak ellene. Ennek magyarázatát abban kell keresni, hogy a korabeli szociáldemokrata felfogás szerint az antiszemitizmust átmeneti jelenségnek kell tekinteni. Eredetének, létezésének, a társadalmi fejlődés körülményeiből adódó objektív gazdasági okainak és összefüggéseinek felvázolásán túl e komplex jelenség sokoldalú, mély és árnyalt megvilágítására a 90-es évek első felében még nem került sor. Az egyes pártok vezető személyiségeinek írásait, vagy magasabb pártfórumoknak a kérdéssel kapcsolatos állásfoglalását tanulmányozva, az előbbi megállapítás egyaránt beigazolódik.

Az antiszemita agitáció méretei, a jelenség terjedése sokakban aggodalmat keltett, amiről azok a levelek tanúskodnak, amelyek e tárgyban a pártok vezetőihez, nagytekintélyű teoretikusaihoz érkeztek, továbbá az egyes pártkongresszusokon kifejtett kételyek, amelyeknek megszólaltatói eligazítást vártak és kértek az antiszemitizmus jelenségével összefüggésben. Erre enged következtetni az is, hogy Engelsnek egy 1890. ápr. 19-i levelét, amely egy bécsi polgárnak címezve az antiszemitizmus jelenségét elemezte, nemcsak a bécsi Arbeiter-Zeitung, hanem egy berlini és egy müncheni lap is közölte.⁴⁵

Engels az antiszemitizmus jelenségét alapvetően a megkésett közép-európai fejlődésből és annak társadalmi kihatásából vezeti le, „az elmaradott kultúra jelé”-nek tekinti. „Csak ott, ... ahol még nincs erős tőkés osztály, tehát erős bér munkásosztály sincs, ahol a tőke még gyenge ahhoz, hogy az egész nemzeti termelést hatalmába kerítse és ezért tevékenységének fő színtere az értéktőzsde, ahol tehát a termelés még parasztok, földesurak, kézművesek és a középkorból ránk maradt hasonló osztályok kezében van — csak ott az a helyzet, hogy a tőke túlnyomóan zsidó, és csak ott van antiszemitizmus.”⁴⁶ Engels amerikai, angol sőt német (Rajna-vidék) példákkal emlékeztet arra, mennyire nem törvényszerű, hogy a milliomosok éppen zsidók legyenek, és ugyancsak konkrét esetekre hivatkozva szól arról, hogy „ezer és ezerszám vannak zsidó proletárok...” A teljesség érdekében azt sem hallgatja el, amit a zsidó származású gondolkodók és művészek produkáltak az emberi kultúra területén. Engels levelének legfontosabb részében az antiszemitizmust a történelmi fejlődés folyamatába állítva így foglalja össze e korjelenségről alkotott ítéletét: „Az antiszemitizmus... nem egyéb, mint középkori, hanyatló társadalmi rétegek reakciója a modern társadalommal szemben, amely lényegileg tőkésből és bér munkásokból áll, s ezért látszatra szocialista mezben — csak reakciós célokat szolgál; egyik válfaja ez a feudális szocializmusnak, ehhez pedig nekünk nem lehet közünk. Ha valamely országban lehetséges az antiszemitizmus, ez bizonyíték arra, hogy ott még nincs elég tőke.”⁴⁷ A továbbiakból az is kitűnik, miért tekintették Engels és a korabeli szociáldemokrata vezetők átmeneti jelenségnek az antiszemitizmust, következésképpen miért nem foglalkoztak azzal különleges figyelemmel. Engels gondolatmenete ugyanis úgy folytatódik, hogy tőke és bér munka összefüggését vizsgálja megállapítván, „minél erősebb a tőke, annál erősebb a bér munkásosztály is, annál közelebb tehát a tőkésuralom vége”.⁴⁸ Ebben a perspektívában szinte törvényszerűnek látszott az antiszemitizmusnak a tőke és a bér munkásosztály fejlődésének egy bizonyos fejlettségi szintjéből adódó ideiglenes jellege.

A II. Internacionálé 1891-es brüsszeli kongresszusán az amerikai küldöttség

⁴⁵ Karl Marx és Friedrich Engels Művei 22. k. Bp., 1970. 525.

⁴⁶ Uo. 45.

⁴⁷ Uo. 46.

⁴⁸ Uo.

javaslatára került napirendre „A világ munkásszervezeteinek állásfoglalása a zsidókérdéshez”. A kongresszus végül is nem foglalkozott érdemben a kérdéssel, „feleslegesnek tartja... a 4. napirendi pont megvitatását,” ami arra enged következtetni, hogy a szociáldemokrata pártok illetve Brüsszelben jelenlevő küldötteik többségükben nem ítélték nagyon veszélyesnek az antiszemitizmus jelenségét. E kérdés beható elemzésével még a látszatát sem akarták kelteni annak, hogy a szociáldemokrácia elismeri a zsidókérdést, hogy bizonyos esetekben hajlandó volna eltekinteni osztályálláspontjától. A világ szocialista pártjainak alapelveire hivatkoznak, ahol „világosan ki van mondva, hogy nem ismerik a nemzeti vagy faji ellentéteket és harcot... és hogy a zsidó fajú és zsidó nyelvű proletariátusnak nincs más eszköze a felszabaduláshoz, mint az illető ország munkásszervezeteihez való csatlakozás”.⁴⁹ Az antiszemitizmust olyan jelenségnek tartják, „amelynek csak a polgári pártokban vannak gyökerei”, s mind az antiszemita mind a filoszemita „uszítást” a tőkés osztály és a politikai reakció manővereként szemlélik, amelyet azok a munkásosztály megosztása érdekében alkalmaznak, és a szocialista mozgalom eredeti céljától való eltérítését remélik tőle. A kongresszus természetesen elítéli ezeket a törekvéseket. Paradox módon még a teljes egészében elutasító szöveg is tartalmaz egy olyan félmondatot, amelynek frazeológiája némileg emlékeztet az antiszemita érvelésekre. Az antiszemitizmus gyökereit többek között azzal magyarázza, „hogy a zsidó kizsákmányolók a legfurfangosabb kizsákmányolók”.⁵⁰

A kongresszus elvi álláspontja természetesen helyeselhető. Az egyetlen olyan álláspont, amelyről a kérdés objektív szemlélete lehetséges volt. A következő évek történelmi valósága azonban mind a nemzeti, mind a faji kérdésben rácaffolt az alapvetően helyes álláspontból levont politikai-taktikai következtetésekre. A valóságban ugyanis sokkal bonyolultabban és összetettebben módon, de rendkívül hatékonyan jelentkeztek ezek a problémák, s néhány évtizeden belül előbb a nacionalizmus, majd az antiszemitizmus — sőt különösen az első világháború után többnyire a kettő együttesen — jelentős politikai hatótényezőkké váltak, amelyek sok esetben az osztályszempontok fölé kerekedtek. Hatásuktól nem maradt mentes a proletariátus egy bizonyos része sem. Visszatérve azonban az 1890-es évek elejére, egyelőre csak azt a megállapítást tehetjük, hogy a nemzetközi munkásmozgalom legmagasabb fóruma — az előbbieken kifejtett megfontolásokból — nem tartotta szükségesnek, hogy ideológiai fegyvereket adjon az antiszemita demagógia ellensúlyozásához. A proletariátust teljesen immunisnak tartotta ezzel a demagógiával szemben, más társadalmi rétegek szempontjából pedig nem vizsgálta behatóan a kérdést. Ezt inkább az egyes pártok kongresszusai tették meg, noha azok sem a mélyebb elemzés igényével, inkább a kérdés elhárításának szándékával. Sőt, mind a német mind az osztrák pártban fellelhető az antiszemitizmus megítélésénél egy olyan szempont is, hogy az, reakciós jellege és saját szándékai ellenére végül is forradalmasítóan hat majd, „mivel az antiszemitizmus által a zsidó kapitalisták ellen felheccelt kispolgári rétegeknek fel kell ismerniök, hogy nem csupán a zsidó tőkés, hanem a tőkés osztály általánosan ellensége és hogy csak a szocializmus megvalósítása szabadíthatja fel szociális nyomorúságából”.⁵¹

⁴⁹ *Almásy-Girus-Kis*: Szöveggyűjtemény a nemzetközi munkásmozgalom tanulmányozásához II. A nemzetközi munkásmozgalom 1889—1918 között. Bp., 1968 (Tankönyvkiadó) 32.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Adler még 1895-ben is úgy ítélte meg a keresztényszociális agitációt, amely valójában a szociáldemokraták számára könnyíti meg az utat a politikailag mindeddig közömbös társadalmi

Ennek az igazságnak a felismerését azonban a spontán fejlődésre bízták. Az orosz antiszemitizmus tapasztalatai készítették a német szociáldemokrata teoretikusokat arra, hogy az antiszemitizmusról mint antikapitalizmusról alkotott nézetüket revidiálják, árnyaltabban vizsgálják, és az osztályharc alapvető szempontjainak megtartásával más tényezők — vallási, nyelvi, pszichológiai stb. — hatását is figyelembe vegyék. Ez azonban jobbára csak a századforduló táján következett be. Az 1890-es években a német szociáldemokrácia többnyire a kritikus várakozás álláspontjára helyezkedett e komplikált ideológiai-politikai jelenséggel szemben.⁵²

Hasonló a helyzet Ausztriában is. A szociáldemokraták rendszerint elvi alapról bírálták a konkrét antiszemita akciókat, jelszavakat, az antiszemitizmussal kapcsolatos politikájuk egészébe azonban némi óvatos elnézés is belejárt. Az antiszemita demagógia „érvei”-nek egy részét „őrültségnek” tartották és nem is foglalkoztak tovább azokkal. Többnyire a gazdasági antiszemitizmus megnyilvánulásaival szálltak vitába konkrét esetek kapcsán. A szociáldemokraták központi lapjában megjelenő írások ennek céltalanságát közgazdasági törvényszerűségekre hivatkozva bizonyítják.⁵³

Amikor a liberálisok a Verein zur Abwehr des Antisemitismus nevű szervezet keretében tiltakozó gyűlést rendeztek és arra a szociáldemokraták képviselőit is meghívták, a párt nevében Adler az Egyesülethez intézett levelében udvariasan visszautasította a meghívást. Ezt elvi álláspontjuk és taktikai módszereik különbözőségével indokolta. Lényegében azonban antiszemiták és filozsemiták a szociáldemokrácia szemében „egy zsákba tartoztak”.⁵⁴ Ez az indoklás teljes mértékben az 1891-es Internacionálé-határozat szellemében született, az adott esetben mégis dogmatikus. A szociáldemokráciának lehettek fenntartásai a polgári liberálisoknak az antiszemitizmussal szemben alkalmazott taktikáját illetően, azt azonban el kellett volna ismerniök, hogy akciójuk az Ausztriában amúgyis gyenge lábbon álló demokratikus szabadságjogok védelmében lépett fel. Éppen ezért nem lehet egyetérteni azzal az osztrák szociáldemokrata vezetők körében fellelhető szemlélettel, amely „egy zsákba” dugta az antiszemitákat és a filozsemitákat.

Az osztrák szociáldemokrácia elutasító, — adott konkrét esetekben tapasztalható helytálló — érvelése ellenére lényegében passzív magatartást tanúsított mind az antiszemitizmussal mind a nacionalizmussal szemben. Ezt az álláspontot motiválta az a korabeli szociáldemokraták körében elterjedt felfogás, hogy a polgárság politikai legyengülésével ezeknek a — a marxista elméletben specifikus polgári elterelő-ideológiákként felfogott — tendenciáknak is meg kell hátrálniuk

rétegek aktivizálásával. Vö.: *Hans Mommsen: Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Wien, 1963. 168, 1. sz. jegyzet, továbbá vö. a német szociáldemokraták 1892. nov. 15–16-i berlini pártkongresszusán az antiszemitizmussal összefüggésben elhangzottakkal. *Deutscher Geschichtskalender für 1892*. 120, vagy Behel 1893-ban az SzDP IV. kongresszusán az antiszemitizmus háttéréről mondott szavait. Idézi *Siegbert Kahn: Antisemitismus und Rassenhetze. Eine Übersicht über ihre Entwicklung in Deutschland*. Berlin, 1948. 70.

⁵² Vö.: *Paul W. Massing: Vorgeschichte des politischen Antisemitismus*. Frankfurter Beiträge zur Soziologie 8. k. Frankfurt am Main, 1959. 185.

⁵³ Az antiszemiták gyakorta hangoztatott jelszavainak egyike volt pl. a „Csak keresztényeknél vásárolj!” Az *Arbeiter-Zeitung* rendkívül egyszerűen és logikusan érvel amellelt, hogy ennek a jelszónak a gyakorlati megvalósítása esetén sem fog jobban menni a keresztényeknek, legfeljebb néhány keresztény üzletember vagy gyáros csinál jobb üzletet, de a tömegek szegények maradnak. A bajok oka ugyanis nem a forgalomban, hanem mélyebben, a termelésben rejlik. A keresztényeknek nem azért megy rosszul, mert zsidóknál vásárolnak, hanem mert kizsákmányolják őket. Vö.: *Arbeiter-Zeitung*, 1892. dec 16. 51. sz.

⁵⁴ Uo. 1892. okt. 14. 42. sz.

az osztályharc törvényei előtt.⁵⁵ A kapitalista fejlődés térhódításától a kispolgári és paraszti rétegek elproletarizálódását várták, s így alábecsülték azt a veszélyt, amelyet e rétegek a pártpolitikai antiszemitizmus tömegerejeként jelentettek potenciálisan.

Megemlíthető még, hogy Adler számára szemmel láthatóan kényelmetlenek voltak az antiszemitizmussal kapcsolatos viták. Amikor egy pártkongresszuson a felszólalók közt akadt, aki elégtelennek ítélte az antiszemitizmus ellenében éppen a felvilágosulatlan elemek körében folytatott felvilágosító tevékenységet, Adler kissé ingerülten fogadta a felszólalást és úgy vélekedett, hogy eltúlozzák a zsidókérdést. Aggodalmának adott kifejezést amiatt, hogy annak túl gyakori emlegetésével minden vitát kiforgassanak. Ismét azt a meggyőződését hangoztatta, hogy a szocialista mozgalomnak nem lehet megengedni az antiszemitát, de éppoly kevésbé a filoszemita vágányra való letérést. Ennek az álláspontnak részben személyes természetű oka volt. „Én magam már elég tehertétel vagyok a pártnak” — mondta gyakran zsidó származására célozva, s káderpolitikája tudatosan arra irányult, hogy a vezető pozíciókra lehetőleg kevés zsidó szocialista kerüljön.⁵⁶ Ez a taktika természetesen nem óvta meg a pártot attól, hogy az antiszemiták ne állítsák a legképtelenebb vádakot, nevezetesen, hogy a szociáldemokraták a zsidó nagytőke szolgálatában állanak és más hasonlókat. Ezekben maguk sem hittek komolyan, de a szociáldemokráciával szembeni bizalmatlanság felébresztésére célszerűnek tartották.

A személyes motiváción kívül Adler álláspontját az antiszemitizmussal folytatott fokozott harc szükségességének kérdésében a nemzetközi szociáldemokrácia már ismertetett elvi állásfoglalása, és az is meghatározta, hogy mint a pártok vezetőinek többsége, Adler sem ismerte fel, „milyen nagy elvi jelentősége volt már akkor is az antiszemitizmusnak Ausztria politikai fejlődése szempontjából”.⁵⁷ Kautsky már a 90-es évek közepén is tisztábban látott a többi vezető szociáldemokratánál, s így nem meglepő, hogy a századforduló éveiben éppen ő foglalkozott a szociáldemokrácia teoretikusai között leginkább az antiszemitizmus kérdésével, és meglehetősen nagy teret biztosított annak a *Die Neue Zeit* hasábjain. Noha a 90-es években óvott attól, hogy lebecsüljék Ausztriában a keresztényszocialisok és antiszemitizmusuk hatását,⁵⁸ személyes véleménynyilvánításon túl direkt pártakciót ő sem kezdeményezett. Abban, hogy a politikai közgondolkodásból nem tűnt el nyomtalanul a szisztematikus antiszemita agitáció hatása, — Ausztriában is és másutt is — bizonyos felelősség a szociáldemokráciát is terheli.

Keresztényszocialisok és szociáldemokraták egymással folytatott ideológiai-politikai küzdelme természetesen nem korlátozódott az eddigiekben vázolt problematikára, hanem annál jóval szélesebb skálán mozgott. A kétféle társadalomfelfogás és azon belül éppen a tárgyalt időszakban különleges fontosságú szociális kérdés ütköztetése a kor történelmi valóságában azért lényeges, mert egy nagy pártpolitikai átrendeződés periódusában s egyben az új politikai tömegpártok kialakulásának időszakában a gazdasági-politikai sikerek előfeltétele mindinkább a tömegek megnyerése volt. A Keresztényszocialis Pártnak a proletariátus felé

⁵⁵ Vö.: *Mommsen*: i. m. 168.

⁵⁶ Vö.: *Leopold Spira*: Antisemitismus in Österreich. In: *Weg und Ziel*. Wien, 1965. Sept. Sondernummer. 22—23.

⁵⁷ Uo. 24.

⁵⁸ Vö.: *Mommsen*: i. m. 168. 2. sz. jegyzet.

fordulása erről a felismerésről tanúskodik. Realizálásának módszereit azonban — az elmondottakból talán kiderült — nem sikerült mindjárt megtalálnia. A keresztényszocializmussal folytatott viták viszont részévé váltak a tudományos szocializmus és a nemzetközi munkásmozgalom történetének is, sőt megváltozott körülmények között napjainkban is folynak. Végezetül még annyit, hogy nem sajátosan osztrák jelenségről volt szó. Hasonló küzdelmek eszmei-politikai területen más közép- és nyugat-európai államokban is a XIX. század utolsó harmadában zajlottak le illetve bontakoztak ki.

JANUSZ ŻARNOWSKI

A lengyel értelmiség történetéből

Ma már egy egész kis könyvtárnyi munka foglalkozik az értelmiség történetével. Itt a különböző országokban megjelent munkákra gondolunk. A dolog lényege azonban az, hogy ezek a munkák egyáltalán nem egy és ugyanazon jelenséget vizsgálják. Elég ha csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a nyugat-európai irodalom gyakran felcseréli az intelligencia fogalmát az intellektuel fogalmával, míg Közép-Európa és Kelet-Európa országaiban ezek a fogalmak más tartalmat fejeznek ki.

Még Európa azon részeiben, így Közép-Európában és Délkelet-Európában is, ahol pedig az egyes országok történelme fő vonásaiban hasonlított egymáshoz,¹ nagyon eltérően alakult a társadalmi struktúra és ennek következtében az értelmiség szerepe is. Ezeknek az országoknak — mint minden idegen elnyomás alatt élő országnak — az értelmiségében egy közös vonás van, az tudniillik, hogy az értelmiség vezette a nemzeti felszabadító harcokat, vagy annak egyik fő hatóerejévé vált. Amíg azonban egyes nemzeteknél, ahol a középkor óta folyamatosan megmaradt saját uralkodó osztályuk, az értelmiség szellemileg és nagy mértékben fizikailag is ebből az osztályból származott, viszont ott, ahol az idegen invázió a helyi feudális urakat megsemmisítette, az értelmiség egészen másképp fejlődött. Ezeknél a népeknél sem egyformán alakult ki azonban az értelmiség. Egyes országokban a kezdetben igen kisszámú értelmiségi réteg főleg a parasztságból származó alsópapságból és néptanítókból tevődött össze (Bulgária, Szlovákia), más országokban bonyolultabb volt az értelmiség kialakulása és együtt haladt a hazai polgárság létrejöttével (Csehország). Véleményünk szerint ennek ellenére megkísérelhetjük, hogy Közép- és Délkelet-Európa értelmiségének, mint egységes egésznek a problémáját objektív tudományos-történeti szempontból mutassuk be. Természetesen ez nem feladata a jelen cikknek; a szerző a lengyel értelmiség történetének tárgyalása során csupán arra akarta felhívni a figyelmet, hogy milyen szükség van a kérdés összehasonlító vizsgálatára.² Mellékesen megjegyezzük, hogy az „intelligencia” szó orosz közvetítéssel került a nyugati nyelvekbe. Ez az orosz értelmiség problémájának nagy súlyára mutat. Rendkívül sajátos csoportot alko-

¹ E kérdésben lásd: *J. Żarnowski: Stan i perspektywy polskich prac badawczych nad najnowszą historią Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej. „Przegląd Historyczny”, LXI, 1970. 2. füzet, 297—305.*

² Az intelligencia fogalom genesisére és a fogalom fejlődésére vonatkozóan lásd többek között: *Georg Wilhelm Müller: Intelligencja, Untersuchungen zur Geschichte eines politischen Schlagwortes.* Frankfurt, 1971. További irodalom lengyel nyelven: *Zdzisław Wójcik: Rozwój pojęcia inteligencji,* Wrocław—Warszawa, 1962.

tott, ugyanakkor az általános törvényszerűségek levonására jó viszonyítási alapul szolgál, különösen ami a szó tágabb értelmében vett Kelet-Európát illeti.³

A lengyel értelmiség múltja és jelene már régtől élénk vita tárgyát képezi, ez a vita gyakran túl is lép a tisztán tudományos-történeti kereteken. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen a lengyel értelmiség története mintegy tükörben mutatja meg a XIX. és XX. századi Lengyelország társadalomtörténetének alapvető problémáit, sőt a kor Lengyelországának általános történeti problémáit tükrözi. Ez a vita napjainkban sem gyengült, felöleli az értelmiség sorsának problémáit, főként a szocialista társadalomban, de időről időre vissza-visszarándul a történelembe is.⁴ Az utóbbi tíz év mégis az értelmiség problémájával foglalkozó tudományos-történeti művek megszáporodása jegyében folyt. E sorok írója munkát szentelt az 1918—1939 közötti évek értelmiségének, pontosabban az értelmiség társadalmi szerkezetének.⁵ Meg kell említeni J. Leskiewiczowa munkáját, Ryszarda Czepulis legújabb munkáját és a Lengyel Királyság értelmiségéről 1831—1864 között, az 1905—1907-es forradalmi időszak értelmiségéről írott könyvet.⁶ S bár még igen sok munka van hátra, míg elmondhatjuk, hogy a lengyel értelmiség történetének fő problémái a történelem egyes időszakaiban világosan állanak előttünk, és lehetővé teszik a szintézis megalkotását, a kutatómunka jelentősen előrehaladt, s ez lehetővé teszi olyan tudományos következtetések megfogalmazását, amelyek már nem az intuíciónak és az egyéni tapasztalatokra támaszkodnak csupán, ez még mindig a publicisztikában történik.

A szociológia is ért el eredményeket ezen a téren, bár ezideig hiányzik az értelmiség problematikájának egészét tárgyaló munka.⁷ Az értelmiség helyzetére és fejlődési perspektíváira a mai korban tanulmányunk későbbi részeiben még majd visszatérünk, ugyanis az értelmiség sorsa a szocialista ipari társadalomban fényt vet a forrásokra és az értelmiség társadalmi szerepére a múltban.

Röviden foglalkoznunk kell vizsgálatunk tárgyának meghatározásával. Nem térhetünk ki itt most a definíciók részletes bemutatására és osztályozására. Ezt többek között megtettük a két világháború közötti időszak értelmiségének struktúrájával foglalkozó könyvünkben. Egy biztos: mind a tudományos terminológiában, mind pedig a hétköznapi nyelvben — ami az értelmiség fogalmának tartalmi részét illeti — komoly zavar uralkodik. Általánosságban véve a nézetek

³ A szovjet irodalomból érdemes megemlíteni *W. P. Lejkina-Szwirszkaja: Intelligencia Rosszii vo vtoroj polovine XIX. v. Moszkva, 1971.*

⁴ A vita bizonyos szakaszát a következő tanulmányok foglalták össze: *Renata Szwarc: Dyskusja na temat inteligencji polskiej. Przegląd Socjologiczny, 1947. IX. kötet; Józef Kadziński: Z dyskusji nad inteligencją, Przegląd Socjologiczny, 1959. XIII. kötet, 2. füzet. Lásd még: Jan Szczepański: The Polish Intelligentsia. Past and Present, a World Politics XIV. kötetében, 1962. április 5. 406—420, a vita azonban tovább folyik a szakfolyóiratok hasábjain. Lásd többek között jelen szerző fentemlített tanulmányát.*

⁵ *Janusz Żarnowski: Struktúra społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918—1939. Warszawa, 1964. Lásd még: J. Żarnowski: O inteligencji polskiej lat międzywojennych. Warszawa, 1965. J. Żarnowski: Społeczeństwo Polski międzywojennej, Warszawa, 1968. 3. fejezet. J. Żarnowski: Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918—1939. Warszawa, 1973, főként az V. fejezet.*

⁶ *Janina Leskiewiczowa: Warszawa i jej inteligencja po Powstaniu Styczniowym 1864—1870; Halina Kiepuska: Inteligencja zawodowa Warszawy 1905—1907. Warszawa, 1967. Ryszarda Czepulis: „Klasa umysłowa”. Inteligencja Królestwa Polskiego w okresie miedzypowstańczym. Warszawa, 1973.*

⁷ Lásd többek között: *Struktura i dynamika społeczeństwa polskiego. Studia pod redakcją Włodzimierza Wesołowskiego. Warszawa, 1970. Elsősorban megemlítésre méltó: Jan Szczepański: Struktúra inteligencji w Polsce. Kultura i Społeczeństwo, 1960. 1—2. sz.*

három csoportját különböztethetjük meg. Az első csoport pszichológiai jellegű meghatározás, amelyik az értelmiség tagjainak intellektuális tulajdonságaira és jellegére fekteti a fősúlyt.⁸ A másik az értelmiséget mint szakmai kategóriák gyűjteményét kezeli, mely történelmileg alakult ki, ilyen vagy olyan kötöttségekkel, mint például a képzettség színvonala stb;⁹ s végül a harmadik kategória társadalmi osztályt vagy társadalmi réteget lát az értelmiségben.¹⁰ Úgy tűnik, a leghelyesebb, legalábbis a lengyel körülmények között, ha társadalmi rétegeként értjük az értelmiség fogalmát, amely a társadalmi munkamegosztásban meghatározott helyet tölt be; ez a hely az úgynevezett szellemi munka — mint a létfenntartás forrása — fogalmával kapcsolódott össze. Természetesen a „szellemi munka” fogalma új elméleti és gyakorlati problémákat vet fel. Maga a fogalom is történelmileg alakult ki és az adott történelmi időszakban magasabb társadalmi státuszt jelölt. Része volt ebben annak is, hogy az elmúlt századokban számszerűen igen „kevés” és aránylag „ritka” volt az „értelmiségi munkából” élők száma. Mennyiségük és arányuk számszerinti növekedésével csökkent e társadalmi réteg kiemelt szerepe, s ez napjainkban tovább csökken. A maga idejében azonban ez a tényező fontos szerepet töltött be.¹¹

Egymagában ez a tényező azonban nem elegendő ahhoz, hogy önálló réteget lehessen képezni. Megfigyelhető, hogy azokban az országokban, ahol jelentős szerepet betöltő burzsoá osztály létezik, amely nemcsak a gazdasági, hanem a politikai és kulturális életben is fontos pozíciókkal rendelkezik, azok a foglalkozások és csoportok, amelyek olyan országokban, mint Lengyelország, bizonyos történelmi pillanatban megteremtették az értelmiséget, a polgárság kebelén belül integránsan megmaradnak. A dolgok ilyen állásának klasszikus példája Franciaország. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az értelmiség elsősorban ott alakul önálló réteggé, ahol hiányzik a nagyobb súllyal, megfelelő presztízzsel és autoritással jelentkező más társadalmi elit.

Az értelmiség tehát olyan kategória, amely különbözik a társadalmi munkamegosztásban játszott különálló funkciójával, társadalmi pozíciójának és meghatározott kulturális szerepének különállásával. Mindez arra ösztönöz bennünket, hogy önálló társadalmi rétegeként kezeljük. Ugyanakkor gazdasági helyzete és a tulajdonviszonyok szempontjából olyan nagy a differenciáltsága, hogy nem tekinthetjük társadalmi osztálynak, s az is tény, hogy az értelmiségnek mint társadalmi rétegnek a határai a történelem során állandóan változtak, amiről még később szólunk.

Ami az értelmiség kiterjedését és határait illeti, ahogy az az általános fel fogásban jelentkezett a XIX. század folyamán, egészen 1939-ig ide számítottak

⁸ Lásd: *Roberto Michels: Encyclopaedia of Social Sciences* XII. edition, VIII. köt. New York, 1967. 118. *Roberto Michels: Umschichtungen in den herrschenden Klassen nach dem Kriege*, Stuttgart, 1934, 33. *Arnošt Blaha: Le problème de l'intellectuel*, Revue Internationale de Sociologie, 44. köt. 366. *Arnošt Blaha: Sociologia inteligence*, Praga, 1937. *Karl Mannheim: Ideologie et Utopie*, Paris, 1956. *Karl Mannheim: Man and Society in an Age of Reconsruction*, Studies in modern social structure, London, 1942, VIII. fejezet.

⁹ Lásd: *L. Bidin, J. Touchard: Définitions, statistiques et problèmes*, Revue Française de Science Politique, 1959. 5. sz. *Jan Szczepański: Struktura inteligencji w Polsce*, Kultura i Społeczeństwo, 1960. 1—2. sz.

¹⁰ Ez persze nem azt jelenti, hogy nem látunk lehetőséget az értelmiség más aspektusokból való kutatása számára.

¹¹ A szellemi dolgozó fogalom még napjaink Nyugat-Európájában is megtartott bizonyos önálló jelentést, ami a szellemi és a fizikai munka feltételeinek törvényes meghatározásában is tükröződik. Lásd: *Lucien Francis: La distinction entre employés et ouvriers en droit allemand, belge, français et italien*, La Haye, 1963.

az úgynevezett szellemi dolgozók és szabadfoglalkozásúak. Ide tartoztak tehát nemcsak a tudósok, írók, művészek, ügyvédek és orvosok, de a középiskolák, sőt az alacsonyabb iskolák tanárai, valamint az állami és magánhivatalnokok összes kategóriája, az alacsonyabb beosztásúakat is beleértve. Az értelmiség ilyen tág meghatározása nyomán a lengyel jog szintén tágran fogalmazta meg a „szellemi dolgozó” fogalmának kereteit, amely szorosan kapcsolódott az értelmiség fogalmával.¹² Az előírások a „szellemi dolgozók” számára komoly előjogokat biztosítottak: hosszabb szabadságot, hosszabb felmondási időt, kedvezőbb biztosítási körülményeket, mint a munkásoknak.

Az így meghatározott csoport természetesen nem hasonlítható az „intellektuelekhez”, mint azt már fentebb jeleztük. Az intellektuelek, azaz a tudomány és a kulturális értékek alkotóinak, a kulturális élet aktív résztvevőinek sajátos, különálló csoportja, többek véleménye szerint a felvilágosodás időszakában jelentkezett,¹³ bár erre az elnevezésre még legalább száz évet kellett várnia. Bár ez esetben is megkülönböztethetünk több szférát a fogalmon belül,¹⁴ a lengyel társadalmon belül megtalálható egy hasonló csoport, amely többé-kevésbé ugyanazon időben formálódott. A lényeg itt azonban az, hogy az intellektuelek általában más fogalmat takarnak, mint az értelmiség. Véleményünk szerint helyes, ha ezt mint meghatározott csoportot kezeljük, amely sajátos, de alkotó és aktív viszonyban áll a tudománnyal és a reprezentatív kultúrával.¹⁵ Az értelmiséget ezzel szemben sajátos társadalmi réteggént határozhatjuk meg. E réteg tagjait bizonyos képzettségi szint és szellemi bémunka, vagy szabadfoglalkozás végzése jellemezte. A kultúrához való viszonyuk jellege a legkülönbözőbb lehetett: aktív, passzív-fogyasztói, sőt az ún. kulturális életben való aktívabb részvétel hiánya.

Ez intellektuelek, azaz az alkotó értelmiség — tudósok, írók, képzőművészek, színészek, zenészek — problémája természetesen állandóan előtérbe nyomul, valahányszor az értelmiséggel foglalkozunk. Meg kell jegyezni, hogy a tudósok, művészek egy része alkotómunkáját teljesen más foglalkozás mellett végezte. Az intellektuelek köréhez tartoztak azok az emberek is, akiknek a saját alkotó munkája elenyésző volt, vagy egyáltalán nem volt, de közeli kapcsolatban álltak az alkotókkal, azok közvetlen környezetét alkották. Az intellektueleket tehát nem tekinthetjük társadalmi rétegnek, nagy többségük azonban az értelmiség köréből származott és közönségük nagyrésztét az értelmiség adta, s így ennek a csoportnak az értelmiség rétegével való kapcsolata magától értetődik.

¹² Ezeket az előírásokat az a Köztársasági Elnöki Rendelet rögzíti, amely 1928. III. hó, 16-kelekezéssel a szellemi dolgozók munkájára vonatkozó szerződésekről szól. Dziennik Ustaw RP 1928. 28-as szám. A többi országtól eltérően még kiterjedtebb jogokról ír a szellemi dolgozókra vonatkozóan *Victor Rousset: La condition économique et sociale des travailleurs intellectuels, Etude de droit international. Compiègne, 1934.*

¹³ Lásd: *The Intellectuals. A controversial Portrait*, G. B. Huszar szerkesztésében. Illinois, 1960. Előszó.

¹⁴ Így például az USA-ban időnként ezen olyan embereket értenek, akik érdekek nélkül kapcsolódnak a kultúrához, tehát írók, művészek, tudós-humanisták. Némileg eltér a szó értelmezése Európában, ahol a tudomány, a művészet és az irodalom egész alkotó gárdáját értik alatta. Végezetül néhány nyugat-európai és amerikai szerző váltakozva használja az „intellektuel” és „intelligencia” fogalmát, elég nagy zavart okozva ezzel. Vö.: *Revue Française de Science Politique*, 1959. 4. sz. (Les intellectuels dans la société française contemporaine).

¹⁵ Az intelligencia fogalmának az „intellektuel”-hez hasonló értelmezésére érdekes tanulmány *Theodor Geiger: An Historical Study of the Origins and Structure of the Danish Intelligentsia*. *British Journal of Sociology*, 1930. I. köt. 3. sz. 209.

A vizsgált társadalmi jelenségnek nemcsak a tartalmi, hanem kronológiai határai is vitákat váltanak ki. Általában az a vélemény, hogy Lengyelországban a XVIII. és XIX. század fordulója volt a modern értelmiség születésének időszaka, még akkor is, ha maga az elnevezés későbbi, csak a XIX. század közepéről származik, s csupán a század második felében terjedt el. Tudva azonban, hogy milyen foglalkozásokat és milyen csoportokat jelöltek meg később ezzel az elnevezéssel, megállapíthatjuk, hogy ezek többsége vagy Lengyelország felosztásának időszakából (1772—1795), vagy a Varsói Hercegség (1807—1813) éveiből származik. Természetesen azok a foglalkozások, melyeknek követői a későbbi korban az értelmiséghez számítottak, már a korábbi századokban is megvoltak, Így például az ügyvédi foglalkozásnak Lengyelországban régi hagyományai vannak. Már a XVI. század elején kiadott az országgyűlés a hivatásos törvényszéki ügyvédek számára előírásokat, s e század közepén már törvény útján írták elő a palestrák (védői testület a régi Lengyelországban — Ford.) státuszát. A fejlett iskolarendszer, élén a XIV. században Krakkóban megalakult egyetemmel, széles, különböző szinteken álló oktatói réteget foglalkoztatott. Végül pedig a legkorábbi időszakban megjelent az orvosi rend Lengyelországban, amelynek képviselői, kiváltképp a reneszánsz időszakában nem maradtak külföldi kollegáik mögött. Viszonylag magas színvonalukat bizonyítja Páduában, az orvostudomány korabeli centrumában tartott számos előadásuk.¹⁶ Mindezek a foglalkozások azonban beleolvadtak a korabeli rendi struktúrába. Az egyetemen a katedrák egy része egyenesen a papság beneficiumát képezte. A XVII. és XVIII. században az iskoláztatás teljesen a jezsuita rend kezében volt, majd később a piaristákéban. A tanítók túlnyomó többsége a papi rend tagja volt, és a birtokolt egyházi méltóság után, vagy pedig a renchez való tartozás révén nyerte jövedelmét.

Az ügyvédi foglalkozás is szorosan összefüggött a rendi bíróság rendszerével. Ez rendszerint a nagyobb birtokkal nem rendelkező kismemesek fiai számára jelentette a karrier útját. A XVIII. század elején (1726) a szejm lezárta a nem-nemesi származásúak számára az ügyvédi hivatás útját.¹⁷

A magasabb tiszti fokozatokat is kizárólag a nemesek számára tartották fenn. Ami az orvosokat illeti, meg kell jegyezni, hogy különösen a XVII. és XVIII. században ezek jelentős része külföldi származású volt.

A felvilágosodás korában, Szaniszló Ágost (1764—1795) uralkodása idején a felosztások következtében megesappant Rzeszpospolita területén új foglalkozási csoportok jelentkeztek, amelyek már kiléptek a rendi keretek közül és úgynevezett „szellemi” munkából éltek, azaz nem kétékezi munkából, s bizonyos szintű előképzettséghez kapcsolódtak. Fejlődésnek indult a központi adminisztráció s a vele kapcsolatos hivatalnoki gárda. A Nemzeti Nevelési Bizottság által végrehajtott iskolareform, valamint a Krakkói Akadémia (egyetem) Kollataj irányításával véghez vitt reformjának hatására növekedett a világi tanítók és tudósok száma. Fejlődött a színház, a zene és a képzőművészet s velük együtt a hivatás sok ága. A sajtó és a politikai irodalmi publicisztika fejlődése létrehozta azon emberek csoportját, akik hivatásszerűen kezdtek foglalkozni az írással, bár még gyakran papi talárban.¹⁸ Megindult a lengyel orvostudomány fejlődése is.

¹⁶ Pl. Józef Strus (1510—1568). Zsigmond Ágost király udvari orvosa.

¹⁷ Lásd: *Stanisław Car; Zarys historii adwokatury w Polsce*. Warszawa, 1925. 1. füzet. *Isak Levin: Palestra w dawnej Polsce. Pamiętnik Historyczno-Prawny*, 1936. XIII. köt. 1. füzet.

¹⁸ Ignacy Krasicki költő, szatíra- és prózaíró, a „Monachomachia” antiklerikális munka szerzője püspök volt, hasonlóan a szintén antiklerikális beállítottságú Adam Naruszewicz szatíra-

Az 1795-ös év, Lengyelország harmadik felosztásának és függetlensége elvesztésének éve a nemzeti rabság és függetlenségi harc 123 éves időszakát nyitotta meg. Lengyelország területének a felosztása a három szomszédos nagyhatalom által, a saját közigazgatás hiánya (kivévelt képezett a Varsói Nagyhercegség és a Kongresszusi Királyság időszakai 1831-ig bezárólag, valamint Galícia a XIX. század 70-es éveitől 1918-ig), a megszállók által folytatott elnemzetlenítés politikája, mindez a lengyel értelmiség diszkriminációjával kapcsolódott. Másrészt a saját államiság hiánya következtében a nemzet integrálódásának szerepét a nemzeti kultúra töltötte be, amelynek megőrzéséhez és fejlődéséhez nagymértékben hozzájárult az értelmiség. Így tehát Lengyelország önállóságának és nemzeti egységének megőrzésében az értelmiség vállalta az országnak a részét. Nagymértékben nekik köszönhető, hogy 1918 után az ország függetlenségének újjáépítésként életképes nemzeti-állami szervezet jöhetett létre. Ez annál inkább megjegyzendő, mert a lengyel értelmiség helyzete és munkalehetőségei a három megszállott területen igen eltérőek voltak és a köztük levő kapcsolatok sem voltak mindig megfelelőek.

Lengyelország drámai összeomlása és a napóleoni háborúk következtében előállott zavarok nyomán meggyengült a régi rendi struktúra, ami új csoportok kialakulását tette lehetővé. A Kościuszko-féle felkelés (1794) időszakában, majd a Henryk Dabrowski által szervezett francia szolgálatban álló lengyel légiók körében létrejöttek a hivatásszerű tiszti csoportok, amelyek már zsoldból tartották fenn magukat és nem állt mögöttük a feudális tulajdonból származó hinterland, ami a régi Rzeczpospolitában elképzelhetetlen volt.¹⁹

Az értelmiség további fejlődésében igen nagy jelentősége volt azoknak a reformoknak, amelyeket az adminisztráció terén hajtottak végre a Varsói Nagyhercegségben. Bár ez a terület csak töredékét képezte a volt régi lengyel államnak és az etnikailag lengyel területeknek is csak kisebb részét ölelte fel, jelentősége mégis nagy volt, mivel itt volt az ország fővárosa és egyben kulturális és politikai életének központja: Varsó. Az új adminisztrációt teljesen francia mintára szervezték, departementeket hoztak létre prefektusokkal az élen. A régi rendi bíróság egy részét hivatásos jogászokkal váltották fel. Az elszegényedett nemesség és polgárság benyomult a közigazgatásba. Megnyitották a Jogi és Közigazgatási Iskolát, a hivatalnokok számára kötelező vizsgákat írtak elő. A Varsói Nagyhercegség fennállásának utolsó periódusában már körülbelül kilencezer hivatásos hivatalnok volt az alsóbb adminisztrációs szervekben; a magasabb állásokat ugyanis gyakorlatilag továbbra is az arisztokrácia tartotta a kezében. A későbbiekben értelmiségnek nevezett réteg jelentős részét mindig az állami és a községi hivatalnokok tették ki; a tárgyalt időszakban és általában a XIX. század folyamán a szellemi munkával foglalkozóknak több mint a felét ezek tették ki.

1810-ben népszámlálást tartottak a Varsói Nagyhercegségben. 4 343 000 lakos közül körülbelül 25 ezer,²⁰ biztosan valamilyen szellemi foglalkozást űzött (pap, tisztviselő, tanító) és szabadfoglalkozású volt (orvos, ügyvéd), ami a család-

író és történészhez. Papok voltak a kor legkiválóbb politikai publicistái, így például, Hogo Kołłataj, Stanisław Staszic és Franciszek Salezy Jezierski stb. A reverenda ezeken a nemegyszer liberális és libertinus politikusokon a korban lezajlott fordulatot szimbolizálta, a rendi intézmények már szét-hullóban voltak, de az új rend még nem tudott felülkerekedni.

¹⁹ E témát *Bogusław Leńnodorski*: *Polscy Jakobini* című könyvében elemzi. Warszawa, 1960.

²⁰ Az összeírást nem kellő alapossgággal végezték el az ország minden területén, és az anyag egy része el is veszett.

kal együtt körülbelül 63 ezer.²¹ Ez a korabeli körülményekhez képest már jelentősnek tekinthető. (A lakosságnak közel 1,5 0/a.)

A Kongresszusi Királyság alkotmányos időszakában (1815—1830) a szellemi munkával kapcsolatos foglalkozások fejlődését meggyorsította és megnövelte az egyetem megnyitása Varsóban (1816), ami biztosította a jogászok, orvosok és diplomás pedagógusok utánpótlását. A képzőművészek és muzikusok is kezdtek elszakadni mágnás mecénásaiktól. A tisztviselői gárda továbbra is megtartotta jelentőségét és viszonylag nagy számát. A döntő pozíciók a politikai és a gazdasági életben azonban még mindig az arisztokrácia és a tehetős földbirtokosság kezében voltak. A politikai hatalmat ezek az osztályukból kinövő politikai exponensek révén gyakorolták. Meg kell figyelni, hogy a Varsói Hercegség és a Kongresszusi Királyság döntő jelentőséggel bírtak az értelmiségi foglalkozások fejlődése számára, miután itt 1807 és 1831 között, s részben később is, a közigazgatási apparátusban túlnyomó részben lengyelek dolgoztak, ugyanakkor azt látjuk, hogy a régi Rzeczpospolita többi területein is megindultak hasonló folyamatok. Elég ha csak Vlnát említjük, ahol lengyel egyetem funkcionált a XIX. század elejétől egészen az 1830-as novemberi felkelésig. Ez kedvezően hatott az értelmiségi gárda kialakulásához. Itt volt diák Ádám Mickiewicz és a professzorok egyike a kiváló történész, Joachim Lelewel. A krakkói Jagello Egyetemen tanult az ország legkülönbözőbb részeiből származó lengyel ifjúság.

Az 1830—1831-es felkelést követő időszak a Lengyel Királyságban a fokozott cári terror időszaka volt, amely elsősorban a hazafias elemek ellen irányult. E politika részét képezte az iskoláztatás korlátozása; bezárták többek között a Varsói Egyetemet. Az ország ugyanakkor gazdaságilag tovább fejlődött ebben az időszakban is, hasonlóképpen a polgárság is, melynek fiai a kisenemesség fiaival együtt mind erőteljesebben törekednek szellemi pályákra. A fejlődő értelmiség bizonyos különállóság érzését kezdi kialakítani magában. A század közepe táján a publicisztikai irodalomban már olyan kijelentésekkel találkozhatunk, amelyeket a kialakuló új fogalom első jeleiként értékelhetünk.²² A lengyel nyelvben (az oroszhoz hasonlóan) az intelligencia filozófiai és pszichológiai értelemben rokon fogalom, annak a társadalmi csoportnak és rétegnek a megjelölése, amely meghatározott képzettségi színvonalat képvisel és szellemi foglalkozást űz. Ez nem véletlen. Kezdetben az intelligencia szó különféle jelentése nem vált el világosan egymástól. Az intelligenciát — értve ezen a gyors észjárást, a megismerési készséget — egyoldalúan a képzettség fokával kötötték össze, és rendszerint a „magasabb” társadalmi osztályok számára tartották fenn ezt a fogalmat. Ezért sorolták eredetileg az értelmiséghez a képzett gyárosokat és földbirtokosokat is. Csupán fokozatosan alakult ki az a meggyőződés, hogy ez utóbbiak a birtokos osztályt jelentik, míg az értelmiséghez olyan emberek csoportja sorolható, akiknek nincsenek saját termelő eszközeik, szellemi munkából tartják fenn magukat, bérmunkájukért vagy fizetést kapnak, vagy pedig meghatározott tevékenység esetében honoráriumot, mint például az orvosok és az ügyvédek.

A XIX. század második felében élő ismert lengyel regényíró, Boleslaw Prus, a nyolevanas évek varsói sajtójában még „falusi értelmiségről” írt, értve ezen többek között a földbirtokosokat.

²¹ Számftásaink az alábbi munkán alapulnak: *Henryk Grossman*: *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808—1810*. Kwartalnik Statystyczny, 1925. II. köt. 1 füzet.

²² Lásd *Zdisław Wójcik*: *Rozwój pojęcia inteligencji*. Wrocław—Warszawa. 1962. 21.

Az értelmiség fogalma szociológiai értelemben csak fokozatosan terjedt el, kifejezetten eltérő tartalommal, mint az „intellektuel” fogalma, mely a Dreyfus-per idején született Franciaországban. Az intelligencia megjelölés — valamiféle kialakulóban levő társadalmi rétegre vonatkoztatva — a „varsói pozitivizmus” időszakában terjedt el, tehát főleg a XIX. sz. 70-es—80-as éveiben.

Ebben az időben — hasonlóan, mint Oroszországban — létezett még az „intelligens proletariátus” fogalma is, amely a munkásosztályhoz akart kapcsolódni, ellentétben az értelmiség azon részével, amely a burzsoáziával fonódott össze. Ezzel a meghatározással találkozhatunk a nyolcvanas évek kezdetén, az első lengyel szocialista párt, a „Proletariat” felhívásaiban és kiadványaiban.

Ezzel egyidőben végbement az értelmiségi foglalkozások kifejezett fejlődése és elkülönülése, jelentkezett az összetartozás érzése képviselőiben, a sajtó pedig az értelmiséget úgy kezdte emlegetni, mint a nemzet vezérét a politikai és kulturális életben, a lehanyagló nemesség helyett. A szótárakban és a lexikonokban azonban csak a XX. század elején nyert polgárjogot az így értelmezett intelligencia.²³

Ryszarda Czepulis fentebb említett könyvéből ma már pontos képünk van az értelmiség fejlődésére vonatkozóan, igaz, csak az egyik, de a centrális lengyel területen, az úgynevezett Lengyel Királyságban, a két felkelés: a novemberi (1830—1831) és januári (1863—1864) közötti időszakban. A könyv bemutatja és jellemzi a számszerűen ugyan nem nagy, a szerző szerint a század vége felé is alig 12 ezer családot számláló réteget. Erre az edőszakra tehető, hogy az egyes értelmiségi szakmák között kezdenek kialakulni a belső társadalmi kötelékek, jöllehet magának az értelmiségnek, mint önálló, saját maga által és a közvélemény által annak elismert rétegnek az egyértelmű kiformalódása inkább csak a következő időszakra esik. A szerző rámutat a korabeli értelmiségnek azokra az általában nehéz anyagi körülményeire, amelyek miatt kedvezőtlenebb helyzetben volt, mint a burzsoázia, bár presztízs szempontjából ez utóbbi fölé emelkedett. Már ebben az időszakban jelentkezik — jegyzi meg a szerző — az értelmiség társadalmi ambivalenciája, amely részben abban tükröződik, hogy készek közeledni a korabeli legfelsőbb társadalmi rétegekhez (főleg az arisztokráciához), s ez ugyanakkor párosul egy bizonyos fajta demokratikus arisztokrata-ellenességgel, azzal a törekvéssel, hogy aláássák az arisztokrácia jogait a társadalom irányításában. Elég jelentős volt ebben az időben a beáramlás a népi rétegekből az értelmiség soraiba. R. Czepulis könyvéből levonható az a tétel, hogy az értelmiség ezidőtájt a közbülső réteg szerepét tölti be az arisztokrácia és a nép között, átveszi azt a szerepet, amelyet — más országokkal ellentétben — a gyenge, vagy idegen származású burzsoázia betölteni nem volt képes.

Ezek a megállapítások a januári felkelés előtti időszakra vonatkoznak. Az 1863 és 1870 között végbement átalakulás ezen a téren is jelentős változásokat hozott. Ezzel a kérdéssel H. Leskiewiczowa foglalkozott bővebben.

Az 1864—1870 közötti évek varsói értelmiségéről van szó, azokról az évekről, amidőn jelentős társadalmi változások mentek végbe, amelyek többek között azzal függtek össze, hogy a régi földbirtokosság tömegesen (legalábbis viszonylag tömegesen) beáramlott a városokba. Ezt a beáramlást részben az 1860-as évek agrárreformja, a jobbágyság megszüntetése okozta, de hatással volt erre a cári kormányzat bosszúja is a lengyel hazafias nemességgel szemben mind a Lengyel Királyság területén, mind pedig a Bug folyótól keletre. Ezek a jelenségek fokozód-

²³ Elsősorban az 1903-ban megjelent Wielka Encyklopedia Ilustrowana megfelelő kötetét említjük.

tak az ország iparosodása és a mezőgazdaság árutermelésre való áttérése következtében, mivel a régi földbirtokosság egy része nem volt képes beilleszkedni ezekbe a folyamatokba (a földbirtokosság egy részének „kiszorulása”, ha lassan is, de előrehaladt), az értelmiség sorai megteleltek a tönkrement földbirtokosság képviselőivel, ami természetesen messzemenő társadalmi következményekkel járt.

Ez részben hozzájárult az értelmiség társadalmi presztízsének az emelkedéséhez, másrészt azonban szorosabban kötötte az értelmiség bizonyos köreit a nemesi tradíciókhoz. A jobbágyfelszabadítást követő időszak Lengyel Királyságának eme változataiban rejlik annak a tételnek a forrása, mely szerint az értelmiség nemesi jellegű. Hasonló jelenséggel találkozunk egyébként az úgynevezett Keleti Határvidéken, a Bugtól keletre.

A XIX. század utolsó évtizedeire már az jellemző, hogy a szellemi és a politikai élet központjává teljesen az értelmiségi körök válnak. Ezekben a körökben jöttek létre a modern politikai, nacionalista és szocialista mozgalmak elemei. Az orosz megszállás területén az értelmiség igen kiterjedt, túlnyomórészt illegális felvilágosító tevékenységet folytat a hazafias eszmék propagálásával összhangolva. Galiciában viszont az arisztokrácia társadalmi és politikai befolyása kissé háttérbe szorítja az értelmiséget.

Az 1905—1907-es forradalom időszakában az értelmiségnek bizonyos emancipációja ment végbe a lengyel területeken. Számos értelmiségi szervezet és szakmai társulás jött létre ebben az időszakban. Figyelembe kell venni, hogy a forradalmi mozgalomban már az értelmiség nagy része bekapcsolódott, sokan a forradalmi pártok soraihoz tartoztak, melyek számára az értelmiség biztosította a vezetőket és a propagandistákat. Az értelmiség, amely a XIX. század végén az igen kiterjedt illegális, a parasztság és az ifjúság soraiban végzett felvilágosító mozgalom lelke volt, a forradalom időszakában létrehozta a legális lengyel iskolahálózat elemeit Lengyelországnak az oroszok által megszállt részében.

Nem szabad persze megfeledkeznünk arról, hogy az értelmiség fejlődését meghatározó feltételek igen eltérőek voltak a három megszállás területén. Míg ugyanis az orosz, illetve porosz megszállás alatti területek állandó eloroszosításnak, illetve elnémetesítésnek voltak kitéve, amely rendkívül érzékenyen érintette az államapparátusba és az iskoláztatás bizonyos fajtáiba való bekerüléstől teljesen elzárt lengyel értelmiséget, addig Ausztriában az alkotmányos éra, Galícia autonómiájának bevezetése az 1866—1873-as években a teljes állami adminisztrációt és iskoláztatást a lengyelek kezébe adta, ami az egyébként rendkívül szegény és elmaradott területen egész más perspektivákat nyitott meg az értelmiség előtt. Az értelmiség arculata és összetétele is eltérő volt a különböző megszállás alatti területeken. Galiciában a hivatali értelmiség, a tanítóság és a papság fejlődött. A Lengyel Királyságban, a cári politika következtében nem alakulhatott ki lengyel hivatalnokréteg, sem a tanítók és tanárok rétege, ehelyett viszont jelentősen megnövekedett az úgynevezett szabadfoglalkozásúak száma. A porosz megszállás alatti területen a poroszok lengyelelles politikája következtében csak igen kis értelmiségi réteg jöhetett létre, amely erősen kapcsolódott a polgársághoz. Egyes területeken, különösen Sziléziában, kezdetben egyáltalán nem jött létre lengyel értelmiség és csak nagyon későn és rendkívül nehezen bontakozott ki a lengyel papokból és a lengyel folyóiratok szerkesztőiből.

A XIX. és XX. sz. fordulóján a lengyel értelmiség mindhárom felosztási területen (természetesen csak a kifejezetten lengyel származású értelmiségre gondolunk, és nem számítjuk a Lengyelországba küldött orosz vagy német hivatalnokokat és tiszteteket) körülbelül 200 ezer személyt számlált, ami családtagokkal

együtt több mint 500 ezer. Az etnográfiailag lengyel területeken 1900 körül körülbelül 14—15 millió lengyel élt. A 160—200 ezer lengyel aktív foglalkozású értelmiségi közül az orosz megszállás alatti területen legalább 100 ezer, Galíciában 80 ezer, a többi a poroszok által megszállt területeken élt. Természetesen arra nincs lehetőségünk, hogy teljesen pontos adatokat nyújtsunk, márcsak azért sem, mivel igen nehéz a statisztikákban az egyes nemzetiségi csoportokat megkülönböztetni egymástól. A két megszállás alatti területen az értelmiség szakmai megoszlása megközelítőleg a következő volt:

Foglalkozás	Lengyel Királyság (1897) %	Galicia (1900) %
mezőgazdaság	22	8
ipar	12	6
kereskedelem		5
közlekedés	4	9
adminisztráció és bíróság	27	20
hadereg		6
iskola	19	23
gyógyászat	3	4
művészek, frók, tudósok	4	3
lelkészek	5	13
egyéb	4	3
Összesen	100	100

Amint látható, a szakmai megoszlás a Lengyel Királyságban némileg egyenletesebb volt annak ellenére, hogy itt összehasonlíthatatlanul nagyobb volt a nemzeti elnyomás, mint Galíciában, és itt a közigazgatásból és a bíraskodásból, a közép- és felsőoktatásból, hadseregből stb. teljesen kiszorultak a lengyelek. Még nagyobb diszkriminációnak volt kitéve a lengyel értelmiség a porosz megszállás alatti területeken. Általánosságban véve a lengyel értelmiségen belül a tisztviselők különféle csoportjai és a tanítók voltak többségben.

Az első világháborúval lezárult az értelmiség fejlődésének az a periódusa, amely a megszállások időszakára esett. Ebben az időszakban alakult ki az értelmiség mint társadalmi réteg, elkülönülése a „kiművelt rétegek” összességén belül a XIX. század második felére esik. Ez befejezetlen folyamat volt, egyrészt a különböző értelmiségi csoportok között létrejövő társadalmi kapcsolatok alakulásával függött össze, másrészt annak az öntudatnak a kifejlődésével, hogy különállóak az uralkodó osztályok képzetesebb csoportjaitól is.

Megállapítható tehát, hogy az értelmiség nem csupán foglalkozását, képzettségét stb. tekintve önálló kategória, hanem társadalmi csoport is, azaz olyan közösség, amelyet az együvé tartozás és az elkülönülés érzése kapcsol össze. Alapjában véve ez a tudat az, amely az értelmiség létét meghatározza. Más országokban, mint pl. Nyugat-Európában, a múltban is és napjainkban is ugyanolyan kategóriák élnek az értelmiségi szakmák megjelölésére, mint Lengyelországban és Oroszországban, bizonyos elkülönülés létezik a „szellemi” és a „fizikai” munka között, sőt a „szellemi dolgozók”-kal kapcsolatban bizonyos egyéni és társadalmi magatartásbeli meghatározókat is ki szoktak emelni.²⁴ Míg ezekben az országok-

²⁴ Robert H. Lowie: *Toward understanding Germany*. 1954. 191. *Lawis Corsey*: *The Middle Class in*; R. Bendix and S. Lipset: *Class, Status and Power*. Glencoe. 1957. III. kiad. 378. és az ezt

ban az értelmiség már „in potentia” létezik, függetlenül attól, hogy maga a fogalom valamilyen meghatározott társadalmi rétegre vonatkozóan nincs, vagy kezdetben nem volt, Lengyelországban viszont az értelmiség „in actu” létezett.

Az értelmiség különállásának érzése, annak tudata, hogy meghatározott réteghez vagy társadalmi csoporthoz tartozik, körülbelül az úgynevezett „varsói pozitívizmus” időszakától kezdve nyert kifejezést. Ez a nyugat-európai filozófiai pozitívizmus hatása alatt kialakult intellektuális társadalmi-szellemi irányzat véget nem érő vitákat folytatott az értelmiségnek a nemzet politikai, kulturális és gazdasági életében játszott szerepéről. Az 1863-as felkelést követően a Lengyel Királyságban (bizonyos mértékig a többi megszállt területen is) a földbirtokosság gazdaságilag hanyatlásnak indult, ami maga után vonta politikai és ideológiai tekintélyének csökkenését is a társadalomban. Ebben az időszakban több publicista az értelmiségre ruházta a társadalomban a vezető szerep jogát, amit addig a földbirtokos nemesség gyakorolt. Valójában vonatkozik ez különösen az oroszok által megszállt területekre, ahol a lengyel uralkodó osztályoknak nem volt nagyobb befolyásuk a közigazgatásra, és ahol a nemzeti probléma a lengyel kultúra megőrzése körül összpontosult, az értelmiség a lengyel társadalom életében igen nagy jelentőségre tett szert. Másrészt viszont ekkor még nem különült el a tulajdonképpeni értelmiség, vagyis a szellemi bérmunkából élők és a szabadfoglalkozást űzők az uralkodó osztályok tanultabb rétegeitől.

Az értelmiségnek és az értelmiségi kultúrának a nemességhez és a nemesi kultúrához való viszonya Lengyelországban még nyitott kérdés. Néhány szerző úgy jellemzi az értelmiséget, mint a nemesség örökösét, s az értelmiségi kultúrát mint a nemesi kultúra továbbfolytatását.²⁵ Ez túl szélsőséges véleményeknek tűnik. Vitathatatlan, hogy az értelmiségi kultúrának volt egy sor olyan vonása, amelyet a nemesi kultúra maradványának tekinthetünk, így például a nemesi történelmi tradíciókhoz való érzelmi ragaszkodás, a társasági elit hangsúlyozása stb. Ezek a jellemvonások nem merítik ki az értelmiségi kultúra egészét. Az értelmiségi kultúra és nézeteinek sztereotípiája a földbirtokosi liberális ideológia és a demokratikus ideológia közötti harcban formálódott, és az utóbbi igen nagy hatást gyakorolt rá. A tudósok, művészek, politikusok legkiemelkedőbb képviselői álltak szoros kapcsolatban a XIX. század végén és a XX. század elején a radikális demokrata irányzattal, amely ezidőtájt az értelmiség legaktívabb csoportjainak arculatát határozta meg, különösen ami a nemzeti élet központját, Varsót illeti (igen érdekesen ír erről Bogdan Cywinski: „Rodowody niepokornych”, Warszawa 1971 című könyvében). A korabeli publicisztika elemzéséből az derül ki, hogy e két tendencia közötti harc már korábban, 1863 előtt is folyt. Bizonyos jelentősége volt ebben annak, hogy főleg a XIX. század hatvanas éveitől megerősödött a paraszti fiatalok

követő oldalak. (A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a szellemi dolgozók még ha nem is keresnek többet, mint a fizikai munkások, de nyitva áll előttük az előrehaladás lehetősége, ami a fizikai munkások számára nem adott.) *Maurice Halbwach*: La classe ouvrière et les niveaux de vie. Recherches sur la hiérarchie des besoins dans les sociétés industrielles contemporaines. Paris, 1913. 184—193. *William Mac Donald*: The Intellectual Worker and his Work. London, 1923. *C. Wright Mills*: White Collar, The American Middle Classes. New York 1953. A lengyel értelmiség és a hasonló nyugat-európai kategóriák képviselői között bizonyos pszichikai azonosságot állapít meg: *Maria Ossowska*: Inteligent polski na tle grup towarzyskich Europy Zachodniej. Mysl Współczesna, 1947. 5. sz. 129—140. Vö.: *Roger Girou*: Études sociologiques sur les classes salariées. Ouvriers et employés. Paris. 1961.

²⁵ *Józef Chłasiński*: Przeszłość przyszłości inteligencji polskiej. Warszawa, 1958. *Andrzej Zajaczkowski*: Z dziejów inteligencji polskiej. Wrocław, 1962. *Andrzej Zajaczkowski*: Główne elementy kultury szlacheckiej. Wrocław, 1961.

beáramlása az értelmiség körébe, amely viszont az 1864-es agrárreformok után közvetlenül megakadt a deklasszált nemesség hirtelen beáramlása következtében. Az 1905-ös forradalom ismét megerősítette a baloldali áramlatokat, bár ezzel egy időben erősödött a kispolgári nacionalizmus befolyása az értelmiség körében.

Érdekes tény, hogy a lengyel állam újjáépítésének időszakában, azaz 1918—1919-ben megjelent a „dolgozó értelmiség” terminológia, mintegy jelezve az értelmiség különállását az uralkodó osztályoktól, sőt, szinte szembenállást a saját munkából élő értelmiség és az uralkodó osztályok között.

A két világháború közötti időszakban az állam és államapparátus kiépítése következtében az értelmiség a fejlődés és az államban játszott döntő szerepe reményével lépett színre.

A függetlenség elnyerése utáni első néhány év szükségszerűen az ország különböző területeiről kikerült értelmiség összeolvadásának korszaka volt; a különböző megszállási területekről kikerült értelmiség még hosszú ideig megtartotta önálló szakmai és nemzeti struktúráját és bizonyos pszichikai jellegzetességek különbözőségét is.²⁶ A volt orosz és porosz területeken a képzett közigazgatási káderekben mutatkozó nagy hiányokat a Galíciából érkezők töltötték be.²⁷ Az ügyvédek például a függetlenség visszanyerése után tízegynéhány évig másutt nem tölthették be hivatásukat, csak ahol laktak, ez a foglalkozási ág szintén telített volt Galíciában, és igen hiányos Lengyelország nyugati, közép- és keleti területein. Az egységesedési folyamat ezen a téren is jelentősen előrehaladt a húsz esztendő folyamán. Főleg a fiatalabb nemzedék számára — amely az értelmiségben és általában a szellemi dolgozók körében a harmincas években érte el a túlsúlyt az első világháború előtt felnőtt nemzedékkel szemben — volt idegen a részterület szerinti megoszlás.

Az 1921-ben²⁸ tartott első népszámlálás már az állami és társadalmi stabilizáció bizonyos kezdeti körülményei között zajlott. Ha összevetjük ezt a népszámlálást az 1931-es népszámlálás adataival²⁹ és a második világháború kitörését megelőző időszakra vonatkozó becslésekkel, többé-kevésbé nyomon követhetjük az értelmiségi struktúra fejlődési irányát.

Az összes, szakmailag aktív szellemi dolgozó és szabadfoglalkozású 1921-ben az összes foglalkoztatottnak körülbelül 4,0%-a volt, 1931-ben 4,7%-a és 1939-ben 5,2%-a.³⁰ Számuk 500 ezerről több mint 850 ezerre növekedett, ami a családtagokkal együtt kb. 1250 ezertől 1700 ezerig tehető. Ennek a százaléknak a viszonylag gyors fejlődése az ország gazdasági és kulturális fejlődését tükrözte; ámbár a megfelelő százalékok a gazdaságilag fejlett országokban sokkal magasabbak voltak, így az USA-ban, Franciaországban, Németországban ugyanebben az

²⁶ A társadalmi származásbeli különbségeknek volt bizonyos jelentőségük: a volt orosz megszállás alatti területen a nemesi származású értelmiség volt túlsúlyban, a volt osztrák területen ez keveredett a parasztok gyermekeivel, a porosz megszállás területén a kis számú értelmiség összekapcsolódott a helyi polgársággal.

²⁷ Statystyka Polski VI. köt. Az állami közhivatali funkcionáriusok. Az 1923-as januári összeírás eredményei. Varsó, 1925.

²⁸ Statystyka Polski, 31. köt.

²⁹ Statystyka Polski, seria C, 94. köt. a—d.

³⁰ Az 1939-es becsléseket a különböző statisztikai adatok alapján készítettük; sem ezeket az anyagokat, sem magát a folyamatot, sem pedig az 1921-es és 1931-es összeírásokkal való összehasonlító számításokat nem tudjuk itt bemutatni. Lásd erre vonatkozóan: *J. Żarnowski: Społeczeństwo Polski międzywojennej*. Warszawa, 1968, valamint *J. Żarnowski: Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1973. I. fejezet.

időben 13—16 % között mozogtak. Lengyelországhoz hasonló százalékos megoszlást mutatott ezidőtájt Bulgária, Jugoszlávia és a Szovjetunió.³¹

A fentebbi adatok, amelyek a szellemi dolgozók és szabadfoglalkozásúak arányát mutatják Lengyelországban az 1921-es, 1931-es és 1939-es években, nem azonosak a szélesebb értelemben vett értelmiség teljes számával. Nem sorolták az értelmiséghez az iparban (pl. mesterek), a kereskedelemben és néhány más szakmában dolgozó úgynevezett szellemi dolgozók legalacsonyabb csoportjait. Másrészt egy elég szűk csoport csupán látszólag élt munkájának jövedelméből, valójában ilyen vagy olyan formában tőkéből származott a jövedelme. A konszernnek és az állami bürokrácia vezető köreit elvileg a kapitalista osztályhoz kell sorolni. Azonban a pontos adatok hiányában ezek az általános mutatók is bizonyos következtetéseket engednek levonni.

Az értelmiség szakmai struktúrája³² egyik országban sem konvergens a lakosság egészének szakmai struktúrájával, mivel ez főként egy-egy meghatározott szakma körül csoportosul, például iskoláztatás, gyógyászat stb. Ez az eltérés azonban — úgy tűnik — Lengyelországban különösen nagy volt az 1918—1939 közötti időszakban. A szakmai megoszlás a következőképpen alakult (százalékokban):

Részletezés	1921		1931		1938
	értel- miség	össz- lakosság	értel- miség	össz- lakosság	értel- miség
	%		%		%
Mezőgazdaság—kertészet	7	72	4	66	4
Bányászat és ipar	14	11	16	17	20
Kereskedelem és biztosítás	11	4	14	5	14
Közlekedés és szállítás	12	2	10	2	10
Közszolgálat, ügyvédség, egyház	30	2	27	2	25
Iskoláztatás, tudomány, művészet, kultúra	20	1	22	1	20
Orvosok, gyógyszerészek, segédszemély- zet	6	0	7	1	7
Egyéb	—	8	—	6	—
Összesen	100	100	100	100	100

Forrás: Statystyka Polski (Lengyelország statisztikája) 31. kötet és C széria, 94. kötet a—d. Maly Rocznik Statystyki (Kis Statisztikai Évkönyv), Rocznik Statystyki RP (A Lengyel Köztársaság Statisztikai Évkönyve), valamint egyéb statisztikai kiadványok és a szerző becslései. A lakosságra vonatkozó adatok nem teljesen összehasonlíthatóak, mivel időközben változott a népszámlálási terület és változások következtek be magának a népszámlálásnak a metodikájában is. Vö.: J. Żarnowski: Struktura spoleczne inteligencji... (Az értelmiség társadalmi struktúrája) 140,8. tábla.

³¹ Year-Book of Labour Statistics 1940. Genf, 1940. II. tábla, valamint 1945—46. Montreal, 1947. II. tábla; Annuaire Statistique, 1931. 10; Statistik des Deutschen Reiches, Band 402—433; Vseszozjuznaja Perepisz naszelenija 1926. XXXIV. köt. Definitivni rezultati popisa stanovnistva 1931. Sarajevo, 1940. XII. és k. oldalak.

³² Azaz inkább szellemi dolgozók és szabadfoglalkozásúak, mivel azonban az értelmiség (intelligencia) — szélesebb értelemben véve — mindkét kategóriát magában foglalja, tehát az értelmiség szót használom, hogy az előbbi hosszú elnevezést elkerüljem.

A táblázatból kiderül, hogy az értelmiség többsége az anyagi termelés szféráján kívül tevékenykedett, bár fokozatosan növekedett az iparban foglalkoztatott értelmiség száma.

Érdekes összevetni a lengyelországi szellemi dolgozók és szabadfoglalkozásúak struktúrájának alakulását más országok hasonló vagy azonos csoportjaival. Ezek az összehasonlítások azt mutatják, hogy Lengyelországban 1931-ben az értelmiség 56 0/0-a az úgynevezett „közszolgálatban és szabad szakmák”-ban dolgozott (közigazgatás, iskola, egészségügy stb.), Franciaországban 1921—1931 között ezekben a szakmákban dolgozott az értelmiség 31 0/0-a, Németországban 28 0/0-a, Csehszlovákiában 37 0/0-a, a Szovjetunióban 43 0/0-a, és csak Jugoszláviában több: 63 0/0-a.³³

Nem kerülhetjük meg a következő igen fontos problémát sem, amely jelentőségben már messze túlmegy a szakmai struktúra problémáján. Itt arról a tényről van szó, hogy a szellemi dolgozók fele, sőt 60 0/0-uk állami szolgálatban állt, vagy közvetlenül az államtól függött. Elsősorban természetesen a közigazgatásról, a hadseregről és az állami iskolákról van szó (a pedagógusok nagy többségét az állam foglalkoztatta), de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy 1918—1939 között igen nagy szerepet játszottak Lengyelország gazdasági életében az állami vállalatok, vagy az államtól különféleképpen függő vállalatok. Különösen a 30-as években az (állami) adminisztrációtól függött a területi önkormányzat, és ami ebből következik, az itt foglalkoztatottak. A szabad foglalkozások is kapcsolatban álltak az állami apparátussal, így például az orvosok a társadalmi biztosítás révén. Végül meg kell említenünk, hogy a bevett felekezetek lelkészei is részesedtek az államkincstárból. Ez a helyzet messzemenően bonyolította a politikai és ideológiai életet, s jelentős anyagi kihatásai voltak (függés az államkincstár adott helyzetétől).

A jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy az egyes csoportok struktúráját áttekintsük, pedig csupán ennek alapján adhatnánk még plasztikusabb képet az értelmiségi struktúra alakulásáról, amelyet fentebb általánosságokban mutattunk be. Csupán annak megállapítására szorítkozhatunk, hogy a szellemi dolgozók legnagyobb csoportját a tanítók tették ki, jelentős csoport volt az állami tisztviselők csoportja, majd az orvosok, katonatisztek, mérnökök és a papság. Külön csoportként kell kezelnünk a hivatalnoki munkát végző, úgynevezett „fehérgallérosok” csoportját. A harmincas évek közepén körülbelül százezer pedagógus volt Lengyelországban. Nagy távolság választotta el az elemi iskolai tanítókat (a túlnyomó többséget ezek adták) és a középiskolák (gimnáziumok, liceumok) tanárait, mivel az utóbbiak rendszerint magasabb végzettséggel rendelkeztek.

1918—1939 között az állami tisztviselők száma körülbelül 50 ezer volt. Ez heterogén csoport volt, mivel magában foglalta az állami bürokrácia legfelsőbb szintjeit, amelyek szoros kapcsolatban voltak a kapitalista világgal és a közigazgatás végrehajtó apparátusában dolgozók széles körét. A szabadfoglalkozásúak közül a legnagyobb csoportot az orvosok alkották, ezek száma 1918-ban körülbelül 5 ezer volt, s a második világháború előtt ez a szám körülbelül 13 ezerre emelkedett. Az orvosok munkájára általában az volt jellemző, hogy a magánprakszist összekapcsolták a Betegpénztárban (a lengyel társadalombiztosítás a háború előtt) vagy egyéb állami vagy önkormányzati gyógyintézetnél végzett munkával.

³³ Resultats statistiques du recensement général effectué le 7 mars, 1926. I. köt. 4. rész. Paris, 1931. Lásd a 31-es jegyzetet.

Ez a foglalkozás a mérnök foglalkozásához hasonlóan költséges mivolta és hosszú tanulmányi ideje miatt főleg a tehetősebb rétegek számára volt hozzáférhető.³⁴ A mérnökök száma hasonlóan növekedett, mint az orvosoké. 1939-ben 13—14 ezer mérnök volt Lengyelországban. A katonatisztek (kb. 18 ezer) és a klérus helyzete nem kíván kommentárt, s csupán annyit kell megjegyezni, hogy a két világháború közötti Lengyelország lakosságának differenciáltsága vallási téren hasonló differenciáltságot eredményezett a klérus körében is. Mivel a római katolikus vallás államvallás volt, a latin ritusú római katolikus klérus jelentős kivételezettséget élvezett a gyakorlatban. Az állami költségvetésben körülbelül 10 ezer állást tartottak fenn a felekezet papjai számára. Állami támogatásban részesültek a görög katolikus papok (főleg ukránok) és a pravoszlávok (oroszok, ukránok), valamint az evangélikus egyház lelkészei is.

A kutatások azt mutatják, hogy az értelmiség, összetétele szempontjából nem sokban változott 1918—1939 között. A részadatok segítségével arra a következtetésre jutottunk, hogy a két világháború közti húszéves időszak végén az „intelligencia”, pontosabban a szellemi dolgozók és szabadfoglalkozásúak közel fele nem rendelkezett teljes középiskolai képzettséggel. 40 %-nál kevesebben végeztek általános képzettséget nyújtó középiskolát, vagy ritkábban szakiskolát, s alig valamivel 10 %- fölött volt azoknak a száma, akik főiskolai végzettséggel rendelkeztek. Ha tehát az értelmiséghez tartozás feltételeként valamilyen minimális képzettséget állítanánk, mondjuk érettségihez kötnénk azt (amelynek igen nagy jelentőséget tulajdonítottak), akkor a szellemi dolgozóknak még a fele sem felelt volna meg ennek a követelménynek. A valóság azonban sokkal bonyolultabb volt. Ha az értelmiség kiterjedését meghatározott értelmiségi társasági csoportosulásokkal mérjük, akkor ehhez a társadalmi réteghez hozzá kell sorolnunk a „szellemi dolgozók” olyan csoportjait is, melyek nem rendelkeztek befejezett középfokú képesítéssel. A „szellemi dolgozók”-nak ezek a csoportjai túlnyomó többségükben alacsonyabb beosztású tisztviselők voltak, általában alacsonyabb kulturális színvonallal. Igen sokan azonban felső, vagy középiskola nélkül is magas kultúrával és sokoldalú tudással rendelkeztek. Sőt, mi több: közülük sokan lettek kiemelkedő tudósok (még főiskolai professzorok is), írók, művészek, politikusok.

A Nyugat-, Kelet- és Közép-Lengyelországban élő idősebb nemzedék számára 1914 előtt igen nehéz volt a felső, illetve középfokú képzettség elnyerése az orosz és porosz megszállók oroszosító és németesítő iskolapolitikája következtében. De az értelmiség megteremtette a maga számára az illegális és félillegális lengyel iskoláztatás hálózatát (főleg az orosz megszállás alatti területen), amelyben gyakran a legkiválóbb lengyel tudományos szakemberek vettek részt. Itt természetesen nem kaptak diplomát, de igen komoly tudásra tettek szert. A megszállók részéről megnyilvánuló politikai elnyomás az értelmiségnek éppen ez ellen a tehetséges, aktív és eszmeileg haladó fiatal csoportjai ellen irányult, ezekkel töltötték meg a börtönöket, zárták ki őket az iskolákból és nem kaphattak érettségi bizonyítványt. 1905 után az orosz iskolák tömeges bojkottálása Lengyelországban bezárta az utat az érettségihez egész sereg értékes fiatal előtt, akik nem rendelkeztek anyagi feltételekkel ahhoz, hogy az ezidőtájt alakult drága lengyel magán középiskolákba járjanak, sem pedig külföldi tanulmányutakra mehesse- nek. Közülük nem egy a lengyel értelmiség legkiválóbbjai közé emelkedett.

³⁴ Vö.: „Pamiętniki Lekarzy”, 1939.

Bár, mint fentebb említettük, 1918—1939 között az értelmiség képzettségében alapvető változások nem mentek végbe, bizonyos haladás mégis történt: emelkedett az általános képzettség színvonala és növekedett a szakiskolák szerepe.

Az iskoláztatás kérdéséhez szorosan kapcsolódik az értelmiség eredetének problémája, amely különösen az értelmiség társadalmi szerepének megvilágítása és meghatározása szempontjából jelentős. Az indulás anyagi körülményei itt csak orientációs jelleggel bírnak: senki sem készített statisztikát az értelmiség társadalmi származásáról, s ha lenne is ilyen statisztika, bizonyára akkor sem lenne hitelt érdemlő. Az orientációs adatok alapján³⁵ az alábbi véleményt kockáztatjuk meg: Az értelmiség körülbelül 2/5-e saját soraiból töltődött, 1/4-e kereskedők, iparosok, földbirtokosok közül, s körülbelül ugyanennyi a munkások és parasztok soraiból. Ez az értékelés természetesen nem tekinthető százszázalékosnak. A „munkások és parasztok” között voltak olyan kategóriák, amelyek könnyebben juthattak az iskolába, ennek következtében feljebb a társadalmi ranglétrán is; pl. az úgynevezett alacsony beosztású állami funkcionáriusok (portások, vasutasok stb.) gyermekei, ugyanakkor a kapitalista vállalkozás és a kispolgárság között sem tekinthető élesnek a határ. Az értelmiségivé váláshoz vezető út általában két vagy több nemzedéken keresztül történt: a munkás vagy paraszti származásúak először az alacsonyabb hivatali vagy tanítói állásokig jutottak el, s rendszerint csak a következő nemzedék tudott felsőfokú képzettséget szerezni, s a szabadpályákon stb. elhelyezkedni. Ez az út elég hosszú volt ahhoz, hogy ezek az egyedek szokásaikban pszichológiailag és eszmeileg asszimilálódjanak az értelmiségi kultúr-életformához.

Az értelmiség nemzetiségi összetételének problémája is megérdemel egy kis figyelmet, mivel rendkívül bonyolult. A lengyel származású értelmiség természetesen kivételes helyet foglalt el, különösen ami a bérből élő szellemi foglalkozásúakat illeti. Míg Lengyelország lakosságának csupán valamivel több, mint kétharmadát tették ki a lengyelek (az 1931-es népszámlálás szerint a lakosság 68,9 %-ának volt anyanyelve a lengyel),³⁶ addig a különböző adatok szerint a szellemi dolgozók körében 80 %-os volt a lengyelek aránya. Ennek oka elsősorban az ukrán és belorusz értelmiség gyenge fejlődése, s az akkori lengyel állam területén lakó e nemzetiségi csoportok gazdasági fejletlensége, amelybe belejátszott a kormány lengyelesítő politikája is.

Fontos szerepet töltött be az állami hivatalok, intézmények és vállalatok által megvalósított tudatos személyi politika, különösen, ha számításba vesszük, mint azt már fentebb megállapítottuk, hogy az értelmiség 50, vagy 60 %-a az államtól függött.

A szabad foglalkozásúak körében, ahol az állami beavatkozás természetesen sokkal gyengébb volt, a helyzet másként alakult. A zsidó vallásúak aránya a két világháború közötti időszakban itt magasabb volt, mint a római katolikusoké. A vallási adatokból természetesen az értelmiségre vonatkozóan nem lehet túl messzemenő következtetéseket levonni. A zsidó származású és izraelita vallású

³⁵ Megvizsgáltuk azokat az adatokat, amelyek a közép- és főiskolások társadalmi összetételére vonatkozóan megtalálhatóak a statisztikai kiadványokban, Marian Falski és mások munkáiban, s azokban a fennmaradt kérdőívekben, amelyeket a Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych (Népességkutató Intézet — Fordító) becsátott ki.

³⁶ Maly Rocznik Statystyczny, 1939. 23. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek az adatok vitatottak lehetnek, mivel a lakosság egy része konjunkturális okokból is vallhatta magát lengyelnek.

értelmiség körében igen nagy százalék lengyelesedett el, s azonosult a lengyel nemzettel. Jellemző azonban, hogy ezek az emberek is főleg a szabad foglalkozások köré csoportosultak, mivel más területeken korlátozott volt számukra a lehetőség.

A szellemi bérmunkások között a zsidók aránya (vallási értelemben) valamivel magasabb volt mint az összlakossághoz képesti arányuk. Ez a jelenség érthető: a zsidó lakosság elsősorban városi lakosság volt, s így nagyobb lehetősége nyílt a tanulásra, mint az ország lakosságát túlnyomórészt kitevő lengyel, ukrán és belorusz paraszti lakosságnak.

A harmincas években, részben a gazdasági válság következtében, amely különösen fájdalmasan érintette a zsidó kispolgárság széles rétegeit, valamint a jobboldali nacionalisták (Nemzeti Párt, Nemzeti Radikális Tábor) antiszemita akciói következtében gyors csökkenésnek indult a zsidó fiatalok száma az iskolákban.³⁷

Az ukránok és beloruszok csak nagyon kevés számban képviselték magukat a szabad foglalkozások körében (általában a szellemi bérmunkások körében is), számuk sokszorosán alatta maradt az összlakossághoz viszonyított arányuknak.

A németek aránya az első világháború utáni első évtizedben csökkent, mivel a német lakosság egy része visszaköltözött Németországba, egy részük pedig a versaillesi szerződés, a kisebbségi egyezmény, valamint az 1924-es bécsi konvenció értelmében³⁸ német állampolgárságú lett.

Ha az értelmiség nemzeti struktúrájának alakulását vizsgáljuk az 1918—1939-es időszakban Lengyelországban, akkor a lengyel nemzetiségű értelmiség pozícióinak megerősödését figyelhetjük meg a nemzeti kisebbségek rovására.

Hely hiányában nem tudunk foglalkozni olyan kérdésekkel, mint az anyagi helyzet, földrajzi megoszlás és demográfiai jellemzők, amelyek pedig szorosan összekapcsolódnak a társadalmi struktúrával. Említést kell tennünk az értelmiségiek, pontosabban a szellemi dolgozók munkanélküliségéről.³⁹ Ez a munkanélküliség nemcsak a többi országhoz hasonlóan Lengyelországot is rendkívül súlyosan érintő 1929—34-es gazdasági válságból következett. A válság nagyon megnehezítette a szellemi dolgozók helyzetét. Az 1929—1932-es években a munkanélküli szellemi dolgozók száma megkétszereződött (63-ról 120 ezerre),⁴⁰ s a szellemi dolgozók egyötöd része, s lehet, hogy még több is, munkanélküli volt. De az értelmiségi munkanélküliség a válságot megelőzően is jelentős volt, s a gazdasági válság befejeződése sem hozott sok javulást e téren. Az értelmiségi munkanélküliség tovább tartott. Ez a munkanélküliség összefüggött a szellemi dolgozók társadalmi, szakmai struktúrájának negatívumával. Nagy részük, mint fentebb említettük, még középiskolai végzettséggel sem rendelkezett. Ez a réteg tehát erősen ki volt téve a deklasszációnak: ezek az emberek minden erővel küzdöttek a fizikai munkássá válás ellen. Ez a réteg volt a munkanélküli szellemi dolgozók első kategóriája.

³⁷ *Raphael Mahler*: Jews in public service and the liberal professions in Poland 1918—1939 *Jewish Social Studies*. VI. köt. 1944. október 4.

³⁸ *Jerzy Krasuski*: Stosunki polsko-niemieckie 1919—1925, Poznań. 1962. 258—263.

³⁹ A szabadfoglalkozásokkal kapcsolatban nemigen beszélhetünk munkanélküliségről, inkább azt kell mondanunk, hogy túlnépesedés volt a szakmák területén, ez következett be az ügyvédi szakmában Lengyelországban, főként a volt osztrák megszállás alatti területen.

⁴⁰ *Tadeusz Czajkowski, Jan Derengowski*: Bezrobocie pracowników umysłowych w Polsce 1927—1932. Warszawa, 1933. 45.

A másik kategória az iskolát befejezett fiatalság, amely konkurenciát jelentett az alacsonyabban képzett elődök számára, ugyanakkor azonban hosszú ideig kellett várnia az állások betöltésére.

Az a tény, hogy az értelmiségi struktúra nem alkalmazkodott kellően a nemzet gazdasági és kulturális szükségleteihez, egyik fontos jellemzőjévé vált a két világháború közötti Lengyelországnak.

Miután általánosságban jellemeztük az értelmiséget (szélesebb értelemben véve) a két háború közötti Lengyelországban, érdemes e réteg belső rétegződését figyelemmel kísérnünk, most már nem elsősorban szakmai és nemzetiségi stb. értelemben, azaz nem „horizontálisan”, hanem „vertikálisan” is, a társadalmi hierarchia szempontjából.

Ebből a szempontból azonban foglalkoznunk kell azokkal a sajátos társadalmi kötelékekkel, amelyek az adott időszakban az értelmiséget összekapcsolták.

Mindenesetre meg kell állapítanunk, hogy az adott időszakban voltak kötelékek az értelmiség egyes csoportjai között. Ezek a kötelékek minőségileg mások és sokkal gyengébbek voltak, mint például a munkásság körében meglévők. Nem alakult ki komolyabb önálló értelmiségi politikai mozgalom, mint például a munkások, parasztok, vagy a polgárság körében, bár létrejöttek szakszervezetek, amelyek igen hamar egyesültek és integrálódtak a harmincas években.⁴¹ Természetesen nehéz egy olyan rétegen belül, ahová beletartozott az egyetemi tanár és az egyszerű tanító, a miniszter és a kistisztviselő, azt várni, hogy kifejezett állandó társadalmi osztódás alakuljon ki (bár a társadalmi pozíciók különbségei bizonyos fokig vissza kellett, hogy tükröződjének a társasági pozíciókon belül is), amely az értelmiségen belüli mobilitás alapját képezhette volna. Az értelmiségi élet stílusának sajátosságaira utalnak azok az adatok, amelyek a „szellemi dolgozók” jövedelmi színvonalának és kiadásainak struktúrájára vonatkoznak. A két kiváló lengyel közgazdász, L. Landau és M. Kalecki⁴² számításai szerint egy átlagos lengyel értelmiségi család jövedelme 1933-ban 445 zlotyt tett ki havonta, míg egy munkáscsaládé 135 zlotyt, egy kispolgári családé 185 zlotyt, a vállalkozók és szabadfoglalkozásúak havi jövedelme 800 zloty körül volt. A tisztviselők és a tanítók rosszabbul fizetett rétegei, valamint a szakképzett munkások fizetése körülbelül azonos volt. A kiadások struktúrája azonban, még az azonos jövedelműek esetében is, más volt a munkások és más a szellemi dolgozók körében. Az értelmiségi családok költségvetésére általában az volt a jellemző, hogy többet költöttek lakásra, ruházásra és kulturális szükségletekre, viszont kevesebbet étkezésre, ami viszont a munkáscsaládok jövedelmének jelentős részét kötötte le. Az életstílus eltérései természetesen az eltérő képzettségi színvonallal függtek össze. Az értelmiség elkülönültsége a „jólneveltség”, a „társaság” intézményében jelentkezett. Ehhez a „társasághoz” tartoztak az úgynevezett „szellemi munkát” végzők, legjobb belépőjegyül az érettségi, T. Boy-Zelinski jellemzése szerint a „burzsoa nemesi oklevél” szolgált.

Érdemes és hasznos azonban kísérletet tenni a szellemi dolgozók és a szabadfoglalkozásúak „vertikális” felosztására is. A két világháború közti időszakban ugyanis megfigyelhetőek a kezdeti a széles értelemben vett értelmiség

⁴¹ Lewica sanaryjna w latach 1935—1939, Przegląd Historyczny, 1958. 4. sz.

⁴² M. Kalecki, L. Landau: Dochód społeczny Polski w 1933. r. i podstawy badań periodycznych nad zmianami dochodu. Warszawa, 1935.

osztódásának a valódi értelmiség és a white collars („fehérgallérosok”) között, mely utóbbi a szellemi és a fizikai munka közötti átmenetet képezi. Amilyen nehéz volt az 1918—1939 közötti években határt vonni e két réteg között, a mai Lengyelországban ez már egészen másként van. A lengyelek többsége ma már habozna értelmiségnek nevezni az alacsonyabb kategóriájú tisztviselőket, míg viszont az intellektuális szakmák magasabb szintjei rendkívül emelkedtek a társadalmi presztízsből. A két világháború közötti időszakban még csak retrospektív megoszlásról beszélhetünk.

A fentiekből következik, hogy a belső rétegződés alapjául nehéz csak a formális képzettségi színvonalat, a társadalmi pozíciót, a presztízshierarchiáját tekinteni, mivel a széles értelemben vett értelmiség még bizonyos egészet jelentett többek között társadalmi szempontból. Legfeljebb a társadalmi funkció szempontjából osztható fel. Kísérjük meg az utóbbit. Az értelmiség magasabb rétegeihez (amely valójában értelmiségnek nevezhető) sorolhatók: az állami és önkormányzati közigazgatás vezetői és speciális szakkáderei, jogászok, tudományos dolgozók, tanítók, írók, művészek, újságírók, orvosok, katonatisztek, papok, mérnökök,⁴³ vállalati vezetők stb. A szellemi dolgozók többi kategóriái: alacsonyabb beosztású tisztviselők, kereskedelmi alkalmazottak⁴⁴ stb., s végül a művezetők.⁴⁵ Számításaink azt mutatják, hogy az értelmiség „magasabb” rétege 1921-ben körülbelül 210 ezer főt számlált, 1931-ben 250 ezret, és 1939-ben 310 ezret, azaz a szellemi dolgozók és szabadfoglalkozásúak körülbelül 40%-át. Ezek az adatok nagymértékben becsléseken alapulnak, és egyáltalán nem biztosak. Lehetséges, hogy az értelmiség úgynevezett „magasabb” rétege a két világháború között százalékosan valamelyest csökkent, és a fehérgallérosok aránya valamivel gyorsabban nőtt, mint maga a valódi értelmiség, bár meg kell jegyeznünk, hogy a szellemi dolgozók és a szabadfoglalkozásúak növekedési aránya jóval magasabb volt, mint az ország lakosságának együttes növekedése.

A „szellemi dolgozóknak” ezen „alacsonyabb rétegén” belül meg kell még különböztetnünk egy kifejezetten határjellegű csoportot, amely jogilag ugyan a szellemi dolgozók körébe tartozik, ezek az üzemi művezetők és az ellenőrző személyzet, valamint a kereskedelmi dolgozók. Ezek körülbelül a 15%-át tették ki a szellemi dolgozóknak és szabadfoglalkozásúaknak, vagyis kb. egynegyedét az értelmiség „alacsonyabb” rétegének. Ez a csoport társágilag is elkülönült a szellemi dolgozók többi részétől.

*

Azt a képet, amit fentebb adtunk az 1918—1939 közti lengyel értelmiség társadalmi struktúrájáról, számos elemmel kellene még kiegészítenünk. Érdekes lenne például közelebbről meghatározni az értelmiség különféle rétegeinek a kulturális életben játszott szerepét és ennek a szerepnek a változásait. Ma még csak azt állapíthatjuk meg, hogy a kulturális életben való részvételük foka rendkívül különböző volt. Egyrészt az értelmiséghez tartozik az intellektuelek, a kulturális szempontból alkotók csoportja, legalábbis, ami fog-

⁴³ Lengyelországban a mérnöki cím csak annak járt, aki műszaki főiskolát végzett.

⁴⁴ A szellemi dolgozókra vonatkozó korábbi előírások a kereskedelem azon dolgozóira is kiterjedtek, akik a nyolcosztályos középiskolának legalább hat osztályát elvégezték.

⁴⁵ A szellemi dolgozók közé sorolásuk bizonyos kétségeket támasztott, s az iparosok részéről ellenállást váltott ki.

lalkozásukat illeti. A kutatások végül azt mutatják, hogy bár az írók, festők, szobrászok többsége nemcsak a saját alkotómunkájából élt, de volt más foglalkozása is, ez a foglalkozás azonban minden esetben „szellemi” foglalkozás volt.⁴⁶ Intézményesítettebb volt ezzel szemben a tudományos munka, a színeszek és az írók munkája. Másrésztől azonban az olvasottság elterjedésére vonatkozó vizsgálatok a harmincas években igen alacsony színvonalat mutattak az alacsonyabb beosztású szellemi dolgozók körében, ezek a rétegek gyakran kevesebbet olvastak, mint a szakszervezetekbe szervezett, társadalmilag aktívabb munkások.⁴⁷

Hasonlóképpen érdemes lenne megvizsgálni, hogyan alakult az értelmiségi elkülönültség érzése és a rétegszolidaritás a szellemi dolgozók körében 1918—1939 között. Itt ugyanis a fokozatos egységesezés folyamatának lehetetlen elaprózódástól az 1936-ban egy központ köré csoportosult többszázazres szervezetig, amely eszmei deklarációját is megfogalmazta. E folyamatok okainak és mélységének kutatása még a későbbiek feladata. Ez a folyamat szorosan összefonódott az értelmiség belső struktúrájának problémájával.

A két világháború közötti lengyel értelmiség nagymértékben kihasználta azokat az esélyeket, amelyeket az állam újjáépítése teremtett számára. Megtöltötte a közigazgatást, iskolákat, hivatalokat. Képviselői az élet politikai és társadalmi területein egyaránt vezető helyet foglaltak el. Kialakultak azok a szakmai csoportok, amelyek fejlődését korábban a megszálló hatóságok gátolták. Fejlődésnek indult a tudományos és művészeti élet. Alapjában véve az értelmiségi kultúra vált az életstílus és gondolkodásmód hivatalosan propagált mintájává. Megnövekedett a képzett káderek száma és emelkedett az értelmiség általános képzettségi színvonala. Az értelmiség részévé vált a munkásmozgalom és a paraszti mozgalom politikai vezetőinek azon meghatározott rétege, amely népi körökből, a kispolgárság, vagy a munkásosztály felső rétegeiből származott.

Ugyanakkor azonban az értelmiség soraiban, miként az egész társadalomban, kiéleződtek a konfliktusok, amelyek nyilvánvalóvá tették e társadalmi réteg pozícióinak a labilitását és fontos változások szükségességét. A politikai konfliktusok nem kerültek el az értelmiséget. Egyes képviselőinek (mint például a nagy író, Stefan Żeromski) álmódosásai ellenére, az értelmiség mint önálló politikai erő, nem játszott semmilyen szerepet. Ez megmutatkozott a parlamentáris időszakban (1926 előtt), amikor a külön értelmiségi listán indulók vereséget szenvedtek a választásokon. Az értelmiség számára vagy a közigazgatási apparátus jelentett politikai lehetőséget, vagy a munkásmozgalomhoz, a parasztmozgalomhoz, a kispolgárság mozgalmaihoz, vagy pedig a jobboldalhoz való csatlakozás. Választaniok kellett a szembenálló osztály- és politikai erők között. Az 1926-os májusi fordulat után, különös tekintettel arra, hogy az értelmiség jelentősen hozzájárult az új uralkodó csoport családfájának kialakításához, az értelmiség nagy többsége támogatta a szanációs tábor. A nagy gazdasági válság és a nyomában kiéleződő társadalmi konfliktusok követ-

⁴⁶ *Życie i praca pisarza polskiego. Na podstawie ankiety Związku Zawodowego Literatów Polskich w Warszawie. Warszawa, 1932.* A kérdőív adatai szerint az íróknak csupán egyötöde élt irodalmi alkotásaiból.

⁴⁷ *M. J. Ziomek: Czytelnictwo powieści. Kraków, 1931. Uő.: Czytelnictwo powieści w Polsce w świetle cyfr. Kraków, 1933. Zofia Hryniewicz: Czytelnictwo w bibliotekach robotniczych związków zawodowych. Warszawa, 1932.*

keztében az értelmiségnek ez a része elvesztette a tömegek bizalmát. A parasztságnak a szanációs közigazgatás és közigazgatási tisztviselőkkel szembeni, valamint az államtól függő tanítókkal szembeni bizalmatlansága gyakran általános értelmiségellenességben fejeződött ki, úgy kezelték az értelmiséget összeségében, mint olyan csoportot, amely részese a nép elnyomásának és kizsákmányolásának. A szanációs rendszer válsága a harmincas évek közepe táján arra készítette az értelmiség nagyobb részét, főként a nagy foglalkozási csoportokat (tisztviselőket, tanítókat), hogy a már említett 1936-os deklarációban lépjen fel a demokráciáért és a társadalmi-gazdasági reformokért.

Az iskolarendszer osztályjellege gátolta, hogy a munkások és parasztok gyerekei az értelmiség soraiba emelkedhessenek. Ez az állapot nyugtalanította a világosabban gondolkozókat, mivel akadályozta a nemzeti társadalom és kultúrájának fejlődési folyamatát.

Az értelmiség szakmai struktúrájában aránytalanul kis helyet foglaltak el a műszaki, gazdasági szakemberek, ami az ország gazdasági elmaradottságát tükrözte, lehetővé tette az értelmiségi munkanélküliséget, amely a társadalmi erők elfecsérelését eredményezte, teret engedve a szélsőséges politikai tendenciák, így a jobboldali radikális, sőt a fasiszta tendenciák számára is. A nacionalista, jobboldali szervezeteknek a harmincas években különösen a túlnyomó többségükben kispolgári körökből származó egyetemi ifjúság körében volt nagy befolyása. Hozzájárult ehhez az értelmiség aránytalan nemzetiségi összetétele is a két világháború közötti Lengyelországban. A zsidóknak a szabad foglalkozások köré való csoportosulása (részben annak következtében, hogy a közigazgatásba nem engedték be őket) a nacionalisták antiszemita propagandája számára szolgáltatott alapot, új konfliktusokat váltott ki az értelmiség körében, így például a nacionalisták és fasiszta csoportok küzdelmét a „*numerus clausus*”-ért és a „*zsidó padokért*” az egyetemeken és főiskolákon, amelyet a második világháborút megelőzően be is vezettek. Ez ellen viszont az értelmiség baloldali, demokratikus körei léptek fel. Mindezek a konfliktusok az ország elmaradott gazdasági fejlődésével függtek össze. Az államapparátussal szorosan összefonódott értelmiség a munkásokkal, paraszttal és a kispolgárság egy részével összehasonlítva nem élt rosszul, de az értelmiség „*alacsonyabb*” rétegei, kistisztviselők, a néptanítók anyagi gondokkal teli életet éltek. Jövedelmük körülbelül azonos volt a nagyipari szakmunkások bérével, sőt gyakran ez utóbbi magasabb is volt. Általában a két világháború közötti időszakban, mint azt már említettük, az alacsonyabb beosztásban lévő tisztviselők száma gyorsan növekedett, és kezdett olyan vélemény kialakulni, hogy ezeket a rétegeket nem is tekinthetjük a szó szoros értelmében véve értelmiségnek. Már nemcsak az érettségihez kezdik kötni az értelmiségi mivoltot, hanem elsősorban a magasabb főiskolai, egyetemi végzettséghez.⁴⁸ Ez a folyamat 1939 előtt éppen csak elkezdődött, s csak napjainkban fejeződik be. A „*szellemi dolgozók*” alacsonyabb rétegei kulturálisan a kispolgársághoz álltak közel, bár a két világháború közti időszakban a tömegkommunikációs eszközök fejlődésével (film, újság, sajtó) a kultúra bizonyos uniformizálódásának lehetünk tanúi, különösen az értelmiség, a kispolgárság és a munkásság bizonyos köreiben.

Ilyen körülmények között érte a második világháború a lengyel értelmiséget. A háborús cselekmények, a deportálások, a megszállók terrorja meg-

⁴⁸ Vö.: *J. Żarnowski: Struktura społeczna inteligencji... V. fejezet.*

tizedelték az értelmiséget.⁴⁹ A megszállók első speciális megsemmisítési intézkedései az értelmiség ellen irányultak. Hitler igen nagy súlyt helyezett az értelmiség szisztematikus kiirtására, bennük látva a nemzet eszét és a nemzeti élet szervezőjét. Az értelmiség nagy többségét degradálták, más kategóriákba (munkakörökbe) helyezve őket. A képzett embereknek körülbelül 25⁰/₀-a elpusztult a megszállás idején, az orvosok és fogorvosok 45⁰/₀-a, az ügyvédek 57⁰/₀-a, a bírák 22⁰/₀-a, az egyetemi tanárok 40⁰/₀-a, a tanítók 15⁰/₀-a, s a papok 18⁰/₀-a. Az értelmiség, különösen az ifjúság jelentős részt vállalt az ellenállási mozgalomban, magára vállalta az illegális oktatás gigantikus feladatát, amelynek keretei között még földalatti egyetemek is működtek.

Az értelmiség történetének utolsó időszaka, s lehet, hogy az utolsó fejezete, az ország felszabadulásával, 1944—1945-tel kezdődött. Ha utolsó fejezetről beszélünk, ez azért történik, mivel a kérdés erősen vitatott, ezt J. Chalasiński cikkének címe fejezi ki legjobban: „Vajon van-e még értelmiség Lengyelországban”. Igaz, hogy ezt a cikkét tíz évvel ezelőtt írta.⁵⁰ Itt természetesen arról van szó, hogy megszűnőben van az értelmiségnek mint önálló társadalmi csoportnak az elkülönültsége, mivel az utóbbi negyedszázadban rendkívül megnövekedett a „szellemi dolgozók”, ezen belül a főiskolát, egyetemet végzettek száma, a lakosság általános képzettségi színvonala és a kulturális életben való részvétele emelkedett. Komoly jelentősége van az intellektuális különbség megnövekedésének az értelmiség intellektuális csoportjai és az úgynevezett átlagos értelmiségiek között. Mindenesetre, mint arra a társadalmi átalakulásokat elemző népszerű munka is rámutat, „ritkán találkozunk olyan emberekkel, akik azt mondják magukról: »én — értelmiségiek«, vagy »mi — értelmiségiek«.⁵¹ Az azonosítás eltűnése kifejezője annak, hogy eltűnőben van az értelmiségnek mint társadalmi rétegnek a különállása is. Ezt inkább meghatározott szakmai csoportokkal való azonosulás váltja fel (pl. mérnökök, tudományos dolgozók).

Természetesen itt az átalakulás folyamatairól van csupán szó, s kategórikus véleményt a változások irányait illetően még nem adtunk.

Amíg ez az állapot kialakult, ami az ilyen típusú elemzéseket lehetővé tette, az értelmiség igen mély átalakuláson és viharos fejlődési szakaszon ment keresztül. Ezek a végbement átalakulások megkövetelték az értelmiségtől, hogy alkalmazkodjék az új rendszerhez, amelyben kiszolgáló szerepet tölt be az uralkodó erővel, a munkáspárttal szemben. Mély változások mentek végbe az értelmiség társadalmi származás szerinti összetételében, annak következtében, hogy a háború után előléptetett munkások és parasztek foglalták el a vezető állások egész sorát, majd a közép- és főiskolára kerülő emberanyag bázisa is megváltozott, amelynek következtében az értelmiség a munkások és parasztek gyermekeivel töltődött fel. Az ország iparosodása és urbanizációja azt eredményezte, hogy a lakosság milliói költöztek a falvakból a városokba, s a mai lengyel városok lakosságának többsége vagy saját maga is falun született, vagy szülei faluról származnak. Ilyen körülmények között az értelmiségi szülők gyermekei, ami a jelenlegi értelmiségi foglalkozási ágakat illeti, túlnyomó részben parasztek vagy munkások unokái. A jelenlegi értelmiség döntő többsége tehát első, vagy második generációs értelmiség. Ez a tömeges beáramlás — elsősorban

⁴⁹ Cz. *Madajczyk*: Polytyka III. Rzeszy w okupowanej Polsce. Varsó, 1970. I. köt., különösen a II. köt. 23—30. oldal („Intelligencja”).

⁵⁰ Vö.: J. *Chalasiński*: Kultura i Naród. Warszawa. 1968. 435.

⁵¹ D. *Fikus, J. Urban*: Spoleczeństwo w podróży. Łódź, 1968. 42.

faluról, paraszti környezetből — nagy befolyást gyakorolt a lengyel kultúra alakulására. A paraszti származású értelmiség átvette ugyan az eddigi értelmiség kultúráját, de maga is hatalmas befolyással volt arra. Ez az egyik leglényegesebb tényező a második világháború utáni Lengyelország társadalmi fejlődésében.

Ami az értelmiség pozícióját illeti, a háború előtti értelmiségtől eltérően, a háború utáni értelmiség nem aspirálhat a vezető szerepre. Az új társadalmi rendszer ideológiája és gyakorlata a munkásosztály vezető szerepét hangsúlyozza. Az az eltérés, ami a szellemi dolgozók és a munkások átlagjövedelme között mutatkozott, s meglehetősen nagy volt a háború előtt (egy értelmiségi család kiadásainak az összege kétszerese, háromszorosa volt egy munkáscsalád kiadásainak), jelenleg minimálisra redukálódott. Ugyanakkor az értelmiség által kialakított kultúrformákat (lakás, öltözködési mód, nyelvezet és kifejezési készség) széles társadalmi rétegek tették magukévá. A különböző társadalmi csoportok körében folytatott kérdőíves vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a társadalmi közvéleményben a szakmai presztízslétra legfelső fokán a magasan képzett szakemberek állnak. A presztízshierarchiában a legmagasabb szinten az egyetemi tanár helyezkedik el, őt követi a miniszter, s utána az orvos.⁵² A presztízsmértékét az sem befolyásolja, ha az adott szakma jövedelme nem is túl magas (pl. orvosok). Ezzel szemben a hivatali dolgozók és a szellemi dolgozók egyéb alacsonyabb kategóriái viszonylag igen alacsony presztízsnak örvendenek, bár a népi Lengyelország kezdeti időszakában társadalmi előrelépésnek tekintették, ha egy munkásból hivatalnok lett. Ma már a szakképzett munkás magasabb fokon áll a társadalmi ranglétrán, mint a tisztviselő. A közvéleménynek ebben a változásában a népi Lengyelországban lezajlott nagy társadalmi fejlődés tükröződik. Érdemes megjegyezni, hogy az utóbbi időben megszüntettek minden jogi megkülönböztetést a szellemi és a fizikai dolgozók között.

E fejlődés egyik tényezője az értelmiség és szellemi dolgozók számszerű megnövekedése. Ez még a munkásosztály dinamikus fejlődésén is túltett. Elég, ha csak megjegyezzük, hogy Lengyelországban, 1921-ben 44 ezer személy rendelkezett magasabb képzettséggel, 1939-ben körülbelül 100 ezer, 1968-ban ez a szám megközelítette a 600 ezret.⁵³ A szakképzettség elterjedése lényeges tényezőjévé vált az értelmiség struktúrájában és szerepében bekövetkezett változásoknak. 1939 előtt az értelmiség (a „szellemi dolgozókkal” együtt) a lakosság körülbelül 6⁰/₀-át tette ki, jelenleg körülbelül 20⁰/₀-át. Változás következett be a belső szakmai arányokban is, mivel sokkal többen dolgoznak ma már a technikai, a termeléssel kapcsolatos foglalkozási ágakban. A felsőfokú képzettséggel rendelkezők egyharmada mérnök (1939-ben körülbelül 13⁰/₀).

Az úgynevezett „szellemi dolgozóknak” megfelelő csoport, amelynek összetételét a két világháború közötti időszakra vonatkozóan már megvizsgáltuk, 1960-ban már igen nagyszámú volt: 2,5 millió (ami családokkal együtt 5,1 millió), tehát az 1939 előttiének — az akkori népesség magasabb száma ellenére — sokszorosa. Mivel azonban a „szellemi dolgozók” kategóriája már nem jelent egy belsőleg zárt, szorosan egymáshoz kapcsolódó csoportot, hanem kifejezetten átültetődött a „tényleges értelmiség”-re (amelynek törzsét a magas kép-

⁵² Socjologia zawodów. Szerkesztette: Adam Sarapata. Warszawa, 1965. 162. old. 8. tábla, valamint; A. Sarapata: Z badań nad przemianami w hierarchii zawodów. Studia Socjologiczne, 1962. 1. sz.

⁵³ Struktura i dynamika społeczeństwa polskiego... 34.

zetséggel rendelkező emberek alkotják), és a közigazgatási-hivatali dolgozók kategóriájára (a rokon csoportokkal együtt), így a „szellemi dolgozók” csoportjának összetételét nincs értelme elemezni. 1968-ban a társadalmasított gazdasági ágakban több mint 405 ezer magasabb képzettséggel rendelkező személy dolgozott, ezeknek az összetétele a következőképpen alakult:

mezőgazdaságban és erdészetben dolgozott	21 ezer
iparban és építőiparban	132 „
kereskedelemben	21 „
közlekedésben	10 „
közigazgatás és bankok	48 „
oktatás és tudomány	121 „
gyógyászat	52 „

Az értelmiség magasabb képzettségére vonatkozó információknak az 1938—39-es adatokkal való összehasonlítása azt mutatja, hogy jelentősen megnövekedett az ipar, az oktatás és a tudomány aránya a közigazgatásban foglalkoztatottak viszonylagos csökkenése mellett.

A mai értelmiség izgalmas kérdését azonban mind a mai napig nem vizsgálták eléggé, a kérdésről folyó széleskörű vita, valamint a szociológusok, többek között Jan Szczepanski erőfeszítése ellenére sem. Ő egész sor munkát kezdeményezett „A munkásosztály és az értelmiség körében folytatott kutatások” címmel, amelynek keretében egy sor szakmai csoportra vonatkozó monográfia készült el. Nem kell azonban csodálkozni, hogy a háború előtti értelmiség kérdésére vonatkozóan pontosabb adatokkal rendelkezünk, mint a maiakra. Az egyes rubrikák mechanikus összevetése igen kevés eredményt ad, vagy semmit. Ki kellene dolgozni — ha egyáltalán lehetséges — az összehasonlítás kritériumait, de ez már túlmegy a mi témánkon.

Azok közül a vonások közül, amelyekről eddig hallgattunk, de amelyek a népi Lengyelország értelmiségére jellemzőek (függetlenül attól, hogy kiket értünk ezen a meghatározáson), legalább említést kell tennünk az új nemzeti-ségi összetételről, azaz arról a tényről, hogy ez a kategória most tiszta lengyel (ezt eredményezte a határok megváltozása, a lakosságcsere és az, hogy a náci elpusztították a zsidókat), valamint arról, hogy a két világháború közötti időszakhoz képest rendkívül megnövekedett a nők aránya az egyes szakmákban, sőt egyes szakterületek feminizálódására is sor került (orvosok, pedagógusok). Az új értelmiség ideológiai és szokásbeli formálódása szintén önálló, jelentős kérdés lenne, különösen, ha az 1944—1945-ös évtől kezdve eltelt harminc éves periódust vizsgáljuk, ami hosszabb, mint a két világháború közti húsz év. Mindenesetre a leglényegesebb az itt talált (ti. korábról átvett) elemek (amelyeknek az új értelmiség az örököse, mivel maga rendszerint más környezetekből származik), és az új, a kívülről behozott, főként a paraszti vagy kispolgári környezetekből származó elemek szimbiózisának problémája. A kispolgárság ideológiájának és szokásainak társadalmi súlya szintén külön probléma, s bár a hazai kispolgárság nem volt nagyon nagyszámú, a kispolgári kultúra befolyása mégis erős volt a munkásosztály és a szellemi dolgozók nagy részére, mivel a fejlett proletár kultúra még nem tudott kialakulni. Más probléma az

⁵⁴ Rocznik Statystyczny, 1969. 77. old. 16. tábla.

⁵⁵ J. Żarnowski: Struktura społeczna inteligencji... 329. old. 2. tábla.

intellektuel környezetek között meglévő társadalmi kötelékek funkcionálása és a fejlődési perspektívák, az intellektuális funkciók állandó hivatássá válásának körülményei között. Ez a kérdés azonban túllép az értelmiségnek mint társadalmi rétegnek a problematikáján.

Az értelmiségi kategória mindenesetre sokkal differenciáltabbá és heterogénebbé vált, mint régen volt. Ez váltja ki a vitát, hogy egyáltalán létezik-e értelmiség mint réteg. Erre a választ a történelem adja meg. A népi Lengyelország értelmiségének fejlődése egyelőre további kutatásra vár. Vonatkozik ez az értelmiség történetének korábbi szakaszaira is, mint pl. a korai időszakra, a XIX. század végére, a XX. század elejére, az osztrák és a porosz megszállás alatti területre egyaránt. A Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézete szeretné kiszélesíteni a tudományos kutatásokat, hogy lehetővé váljék az értelmiség története egészének feldolgozása. Mindenesetre a XIX—XX. századi lengyel társadalomtörténet egyik legérdekesebb kutatási területe az értelmiség.

PÁSZTOR IMRE

A Kossuth-emigráció Bulgáriában

1849. augusztus 13-án délután, némán és sirástól fojtogatva sorakozott fel Aradtól nem messze, a világosi mezőn Görgey Artúr tábornok 24 000 főnyi honvédserege. Az oly sok csatában győztes magyar zászlókat meghajtották Rüdiger cári tábornok előtt, s e komor kép azt jelentette, hogy elbukott az 1848/49. évi magyar forradalom és szabadságharc.

Kossuth Lajos — Görgey követelésére — már augusztus 11-én minden katonai és polgári hatalmat átadott a tábornoknak, aki így teljhatalmú diktátorként rakhatta le a fegyvert. Görgey kétségkívül nem volt forradalmár, de nem lehet elvitatni katonai tehetségét sem. E tehetségét azonban nem volt képes maradéktalanul és következetesen a forradalom szolgálatába állítani, és a súlyos helyzetben a rideg számokból kiindulva csak az erőviszonyokat mérlegelte.

Vitathatatlan tény, hogy a szabadságharc polgári és katonai vezetésén belül újra és újra jelentkező széthúzás és különböző politikai ellentét is hozzájárult a bukáshoz, a vereség döntő oka mégis a 204 000-es létszámú cári intervenció nyomán bekövetkezett katonai túlerő volt. A 173 000 főnyi fiatal és hiányosan felszerelt magyar hadsereggel 1849 júliusa végén mintegy 370 000-es orosz és osztrák haderő állt szemben.

Az osztrák császár és tábornokai kegyetlen bosszúra készültek, s Kossuth és a forradalom vezető személyiségei számára csak egyetlen lehetőség maradt életük megmentésére: Magyarország elhagyása Törökország irányában.

A Kossuth-emigráció történetének az első, viszonylag rövid szakasza — 1849. augusztus 22-től 1851 szeptemberéig — mind ez ideig egységesen „törökországi” címszó alatt ismeretes. És habár tagadhatatlan, hogy Kossuthék hivatalosan a szultán „vendégszeretétét” élvezték, a valóságban azonban 1850 februárja közepéig bolgár földön, a bolgár nép körében leltek otthonra a száműzetés e legkeserűbb hónapjaiban. Sőt az az igazság, hogy az emigráció még bizonyos terheket is rótt az amúgy is meggyötört bolgár népre, amely immár ötödik évszázada szenvedett a török elnyomás alatt.

A meglehetősen gazdag magyar emlékirat-irodalomban ugyan nem ritkán találhatók megjegyzések és észrevételek Bulgária helyzetéről és a bolgár nép életéről, de olyan munka eddig nem jelent meg nálunk, amely összefoglaló képet nyújtott volna a magyar emigráció szemével látott Bulgáriáról.¹

¹ *Niederhauser Emil*: Bulgária története. Bp., 1959. *Kovács Endre*: Bem József. Bp., 1954. *Vas Zoltán*: Ha még egyszer azt üzeni... Bp., 1967. *Kakuk Zsuzsa*: Kossuth kéziratai a török nyelvről. Bp., 1967 c. — az utóbbi időben megjelent — munkák ugyan érintik a kérdést, de témájuk jellegénél fogva részletesen nem foglalkoznak vele. *Bödey József*: Bulgária a magyar emigránsok — Kossuth hívei visszaemlékezéseiben c. tanulmánya az egyetlen munka, amely kifejezetten ezzel a

Én hazámat soha többé nem látandom

(Kossuth vidini leveléből²)

De térjünk vissza a szabadságharc utolsó napjaihoz! Augusztus 10—11-én Arad, Temesvár és Lugos környékén mindenfelé szétszórt magyar csapatok láthatók, céltalanul és rendetlenül vonulva. Kossuth, miután 11-én — este 9 órai kezdettel — átadta a hatalmat Görgeynek, ő maga is készül a menekülésre. Nem kis mértékben Görgeytől is tartva, elváltoztatja külsejét (szakállát leborotválja, bajuszát rövidre nyírja),³ és a szabad mozgáshoz Udvardy Tamás névre igazolványt állíttat ki az átalakított külsőnek megfelelő személyleírással. Délután 4 óra körül indul el az aradi várból Damjanich tábornok hintáján, Asbóth alezredes kíséretében. Teregovát érintve augusztus 15-én Orsovára érkeznek, ahol csatlakozik hozzájuk Szöllőssy Ferenc, aki Vidinben Kossuth török tolmácsa lesz. Kossuth 17-én lépi át a határt két kísérőjével. Kardját a török őrség parancsnoka elveszi, s az éjszakát mindhárman a szabad ég alatt töltik.⁴

Kossuthot megelőzően — augusztus 15-én — lépett az akkori Törökország területére Mészáros és Dembinszki tábornok, minden valószínűség szerint Perczel Mór tábornokkal egyidőben.⁵

Bem kalandos és vakmerő út után — augusztus 22-én a Déli-Kárpátokon át — hagyta el Magyarország területét, ahol oly sok dicső csatát vívott.

Legkésőbb — augusztus 24-én — hagyta el az országot Szemere Bertalan és Batthyány Kázmér, mintegy 2200 főt kitevő honvédsereggel együtt.⁶

A határ környékére vonult ez idő tájt a lengyel és az olasz légió is, amely 25-e körül kelt át a Dunán, és szerb területen folytatta útját Vidin felé.⁷

A néhány legnevesebb személyiségen kívül nem kevésbé fontos arra is kitérnünk, hogy milyen létszámú lehetett a határt átlépő magyar emigráció. Az emlékiratok szerint 3250—4000 között⁸ mozgott a számuk, nem számítva természetesen a kb. 800 főnyi lengyel és 300 főnyi olasz légiót. Kossuth vidini levelében a tábornokokon, tiszteken és civileken kívül 3400 magyar katonáról szól, és Horváth Mihály is mintegy 3800 főben határozza meg a magyarok számát.⁹ Az emlékiratok adataiból tehát nagyobb tévedés veszélye nélkül arra következtethetünk, hogy a magyar emigráció létszáma — vezetőkkel és tisztekkel együtt — nem igen haladhatta meg a 3900—4000 főt a határ átlépésekor.

témával foglalkozik, és számos értékes adatot tartalmaz. Ez azonban bolgár nyelven jelent meg. Isztoricsezski Pregled, 1959. 6. sz.

² Szilágyi Sándor: Kossuth a magyar forradalom végnapjairól. Pest, 1850. 64.

³ Imrefi (Vachott) Imre: A magyar menekültek Törökországban (egy magyar szemtanú naplója alapján). Pest, 1850. 27. A munka Makai Sándor alispán naplója alapján készült, aki már októberben hazatért Vidinből.

⁴ Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. Bp. 1927 c. munkájában részletesen ismerteti Kossuth menekülését Aradról. A határátlépés időpontjaként — a legtöbb emlékirattal egybehangzóan — augusztus 17-ét jelöli meg; 33.

⁵ Imrefi (Vachott) Imre: i. m. 11. augusztus 16-ra; Áldor István: Vázlatok a magyar emigráció életéből. Pest, 1870 c. munkájában augusztus 14-re és Horváth Mihály is ugyanerre az időpontra teszi Perczel távozását.

⁶ Szemere Bertalan: Naplóm. Pest, 1869. 1. „Ma átment az itteni seregecske, 2200 ember.” Előzőleg „13 ágyút tökéletesen equipirozva ajándékuul küldtek a szultánnak”.

⁷ Ph. Korn: Kossuth und die Ungarn in der Türkei. Hamburg und New York. 1851. 63. A szerző a német légió parancsnokaként vett részt a magyar szabadságharcban.

⁸ Áldor Imre: i. m.-ben kb. 3250-re, Egressy Gábor Törökországi naplójában, Pest, 1850. 23. és többen mások 4000-re teszik a menekült magyarok számát.

⁹ Vas Zoltán: i. m. 17 5500-ra teszi az emigránsok összlétszámát (lengyelekkel és olaszokkal), ami kissé túlzottnak tűnik.

... a magas Porta elhatározás a magyar
emigrációt Widdinből Sumlára áthelyezni¹⁰

A menekültek kisebb-nagyobb csoportjai Magyarországot elhagyva, mintegy 10 napon keresztül a Duna bal partján, román területen vonultak Vidin felé. E városba érkezve léptek először az emigráns magyarok bolgár földre.

Kossuth és 30—40 fős kísérete augusztus 22-én; Mészáros, Dembinszki és Perczel 24-én;¹¹ Szemere és Batthyány 27-én; a lengyel és olasz légió 26-án vagy 27-én; Bem, Guyon, Kmetty és Stein tábornokok pedig 30-án¹² kelnek át a Dunán Kalafatnál és érkeznek Vidinbe, ahol Zia pasa fogadja, ill. helyezi őket felügyelet alá. A menekülteket — a vezetők kivételével — a vár és a külső sánc közötti táborban szállásolják el a Dunaparton, ahonnan esténként szomorú magyar és lengyel dalok hallatszottak be a városba.

Vidinben több mint 2 hónapot töltött az emigráció. Ez az időszak mind az emigráció története, mind pedig a nemzetközi politika fejleményei szempontjából igen jelentős.

Kossuth kezdetben rendkívül elkeseredett. A vezetők között kiújulnak a viták a bukás okairól. Kossuth azonban hamarosan erőteljes aktivitásba lendül. Megírja a már említett vidini levelet a párizsi és londoni magyar képviselőkhöz. Ebben — a rá mindig is jellemző optimista szemlélettel — Anglia és Franciaország segítségével bizakodik, de erőfeszítéseket tesz a Magyarországgal való kapcsolat felvételére, a hazai ellenállás bátorítására is.

Amikor azonban a Porta szeptember közepén Kossuthék kiadatásával kapcsolatban bizonytalankodik, sőt megoldásként az iszlámra való áttérést javasolja, az emigrációban ismét eluralkodik az elkeseredés és széthúzás. A hideg közeledtével súlyosbodik a sátrakban lakó katonák helyzete is, akik közül néhány hét alatt mintegy 400-an halnak meg.

Szeptember 18-án kb. 250-en áttérnek a mohamedán vallásra,¹³ köztük Bem, Kmetty, Guyon és Stein tábornok is.

Október 12-én megjelenik Vidinben Hauslab osztrák tábornok, és 16-i felhívásában büntetlen hazatérést ígér a közkatonáknak. Kossuth nem akadályozta meg a jelentkezést, látva a szerencsétlen emberek súlyos, kilátástalan helyzetét, így 21-én kb. 3000-en hazaindulnak Vidinből az osztrák hajókon.¹⁴

Még tovább nő az elkeseredés, amikor október végén közlik Kossuthékkal a Porta döntését, mely szerint a magyarok és lengyelek tartózkodási helyéül Sument, az olasz légióknak pedig Gallipolit jelölte ki.

A döntés nyomán a lengyelek (kb. 400 fő) október 30-án Bemmél, az olaszok (mintegy 100—120 fő) október 31-én gr. Montival az élen, majd az iszlámra áttért magyar csoport (kb. 160—170-en) november 1-én, és végül Kossuth csoportja — az emlékiratok egyértelmű adatai alapján kb. 320-an — november 3-án elin-

¹⁰ Szilágyi Sándor: i. m. 68 Kossuth 1849. október 28-i vidini beszédéből.

¹¹ Egressy Gábor naplója 15 és Imrefi (Vachott) Imre: i. m. 36 szerint augusztus 21-én.

¹² Imrefi (Vachott) Imre: i. m. 48 szerint augusztus 27-én.

¹³ Szilágyi Sándor: i. m. 66 és Mészáros Lázár emlékiratai Pest, 1867 Eredeti kéziratokból közrebocsátotta Szokoly Viktor, c. munka 92, 216, Ph. Korn: i. m. 97, 350, többen mások pedig 300 iszlámra áttértől tesznek említést. Feltehetően közülük is többen hazatérnek még Vidinből, s így Sumenbe már csak 160—170 „renegát” magyar indul el.

¹⁴ Ekkor térhetett vissza Makai Sándor is, akinek naplója alapján jelenik meg Imrefi (Vachott) Imre: i. m.

dult Vidinből Sumen felé erős török őrizet mellett. A magyarok összlétszámát tehát kb. 480—500 főre becsülhetjük az induláskor.

Kossuthék a Lom, Plevén, Lovecs, Trnovo, Trgoviste útvonalat követve, mintegy 3 hetes út után, november 21-én este érkeztek Sumenbe.¹⁵

A magyarokat és lengyeleket — a vezetők kivételével — a gyalogsági laktanyában, az áttérteket pedig a lovassági laktanyában szállásolták el a törökök. Kossuth egy gazdag bolgár, Dimitraki hadzsi Panov 4 szobás házában kapott szállást, amelyet a baráti bolgár nép a felszabadulás után múzeummal alakított át.

Kossuth Sumenben is ideje nagy részét íróasztala mellett tölti. Leveleket ír. Kézrel írott újságot adat ki honfitársai tájékoztatására.¹⁶ December közepén elkezd törökül tanulni. Nem mulasztja el, hogy kapcsolatot tartson innen is az országgal. Mindez azonban rendkívüli nehézségekbe ütközik, hiszen az osztrák kémek falkája veszi körül és figyelí Kossuthot, s ezen kívül lényegében el vannak zárva a külvilágtól. Egressy a lengyeleknél látott francia újságokról azt írja, hogy úgy nézik azokat, mint „egy özönvíz előtti állatszörny állcsontját”.¹⁷

Ilyen körülmények között lép át az emigráció a homályos jövőt tartogató 1850. esztendő küszöbét. Némi örömet csak Kossuthné Sumenbe érkezése jelent január közepén.¹⁸ Még e hónapban végérvényesen szertefoszlott a Törökországból Nyugat-Európába való továbbutazás reménye is. A gyenge és kiszolgáltatott török kormány úgy határoz, hogy Kis-Ázsiába, Kiutahiába internálja az emigráció vezetőit.¹⁹

Február 15-én délben a sumeni laktanya udvarán elhanyagolt külsejű, lelki- leg megtört magyar honvédek és tisztek hallgatják Kossuth búcsú-szavait: „Testvéreim, ti még elég fiatalok vagytok, hogy a hazát felszabadulva lássátok. Ha ... ezt megéritek, esküdjete meg, hogy csontjaimat nem hagyjátok idegen földön, egy barbár országban nyugodni.”²⁰ És 1 órakor a magyar forradalom egykori vezetői — családtagokkal és kísérőkkel együtt mintegy 60 fő²¹ — elindulnak Sumenből. A csoport 5 napi út után hagyta el a bolgár földet, majd rövidebb-hosszabb megszakításokkal folytatta útját az elhagyatott és barátságtalan Kiutahiába.

Véget ért tehát a törökországi emigráció első szakasza. A várakozások és kétségek közepette eltöltött félévől 2 hónapig Vidin és nem egészen 3 hónapig Sumen adott hajlékot a hontalanná vált Kossuthnak.

Kossuth számára az útkeresés időszaka ez a néhány hónap, amely alatt a magyar emigráció jövőbeni politikájának körvonalait igyekeznek megrajzolni.

¹⁵ *Aldor Imre* és *Ph. Korn* i. m.-ben, 150. l. a 22-i dátum szerepel.

¹⁶ Egressy Gábor naplója december 24-i bejegyzésében, 127 említést tesz egy „Emigráns” c. újságról is Grosz nevű menekült szerkesztésében. Kossuth Hazait bírta meg decemberben hasonló feladattal.

¹⁷ Egressy Gábor naplója december 18-i bejegyzésében, 115.

¹⁸ *László Károly*: Napló-töredék... Bp. 1887 c. munkájában — 24. — 1850. január 15-ét jelöli meg Kossuthné Sumenbe érkezésének időpontjaként. Wágnerné segítségével, hamis útlevéllel — Oroszában, Szolnokon, Pesten, Péterváradon, Zimonyon, Belgrádon, Vidinen és Ruszén keresztül — jut el férjéhez.

¹⁹ Az iszlámra áttért vezetők csoportját — kísérőkkel 16—30 fő között — valamivel később indítják útnak Aleppóba.

²⁰ *Ph. Korn*: i. m. 187. Kossuth ez időben elmondott beszédeit az emlékiratok nem minden esetben erősítik meg egyértelműen. Ezt a beszédét csaknem mindegyik megemlíti, ilyen részletesen azonban csak *Ph. Korn* írja le.

²¹ A Porta eredetileg 25 személyre tervezte a csoportot, a létszám azonban végül is 60-ra emelkedett.

Vidinben és Sumenben kezd megszabadulni a túlzott illuzióktól, és kezdi realisabban látni a nyugati hatalmak igazi magatartását. Titokban még reménykedik a hazai fegyveres ellenállás fellobbanásában is, de a hosszú sumeni téli estéken valószínűleg már érlelődik benne a gondolat, hogy Magyarország helyzetén csak az európai politika számunkra kedvező fordulata segíthet. Újra elgondolkozhatott a dunavölgyi népek sorsán és helyzetén is, s talán lelke mélyén már itt megtette az első lépést a későbbi konföderációs terv felé.

Bulgáriáról és a bolgár népről

Ezek után lássuk, hogyan vélekedtek a menekült magyarok a vendéglátó Bulgáriáról és népéről. Esetleg joggal vetődhet fel a kérdés, hogy a bolgár nép oroszbarátsága miatt nem közeledett-e a magyar emigráció eleve bizonyos előítéllettel Bulgáriához? Tagadhatatlan, hogy a bolgárok megingathatatlan hite és bizalma a nagy szláv testvér iránt helyenként ilyen értelmű megjegyzéseket is eredményezett, összességében azonban mégis szinte meglepő tárgyilagosság, őszinte — mondhatnánk sorstársi — együttérzés sugárzik a naplók és emlékiratok soraiból. Az itt-ott előbukkanó disszonáns hangok is olyanok, amelyeket szinte természetesen kell vennünk a cári csapatok elől menekülő magyar emigránsoktól.

Amikor tehát azt olvassuk a naplókban, hogy a bolgár „testestül-lelkestül muszka”²², és hogy Sumenben kezdetben a bolgárok ellenségesen fogadták a magyarokat,²³ vagy egy másik helyen arról olvashatunk némi maliciával, hogy a bolgár helységeiben „... jól megvendégeltek bennünket — pénzünkért”,²⁴ mindez a fent említett körülményből adódik.

A bolgár nép okvetlenül felül fog emelkedni a törökön²⁵

A magyar emigráció valóságos szemléletét, vagy még inkább állásfoglalását a bolgár nép iránt azonban tulajdonképpen már az a megdöbbenő kép kifejezi, ami naplók részleteiből vagy néhány soros megjegyzéseikből az ország és a nép általános helyzetére vonatkozóan elénk tárul.

Csaknem mindegyik szerző egybehangzóan utal Bulgária természeti kincsekben gazdag voltára, és felfedezni véli az egykor virágzó falvak nyomait.²⁶ Szinte keserűséggel veszik számba a romlás és pusztulás újabb és újabb jelenségeit. Gyűlölettel írnak az elnyomók embertelenségéről és szánsággal a nép helyzetéről, a bolgár házak nyomorúságos külsejéről és belsejéről, amelyekben az emberek többnyire együtt laknak a háziállataikkal.²⁷

Egressy Gábor már a vidini tartózkodás tapasztalatai alapján azt írja naplójában szeptember közepén, hogy borzalmas az elmaradottság. Némesség, szegénység és kóborló ebek mindenfelé. Magyarország ehhez képest paradicsom.²⁸

²² Egressy Gábor naplója szeptember 26-i bejegyzésében, 49.

²³ *László Károly*: i. m. 19. Ugyanakkor Vidinnel kapcsolatban előzőleg azt írta, hogy „...a bolgárok... zúgolódás nélkül, sőt mondhatni szívesen fogadtak”.

²⁴ *Ph. Korn*: i. m. 145.

²⁵ *Imrefi (Vachott) Imre*: i. m. 86.

²⁶ *László Károly*: i. m. 16.

²⁷ *Ph. Korn*: i. m. 147 a bolgár falusi házakat sírhalmokhoz hasonlítja. Készítésüket úgy írja le, hogy a földbe gödröket ásnak, a kidobott földet halommá képezik tetőként, amelynek közepéből emelkedik ki a kémény.

²⁸ Egressy Gábor naplója, 29.

„Nem régiben — folytatja ugyanitt —, egy török suhanc lelőtt egy bolgár papot. Büntetése az lőn, hogy két évig más városban kellett laknia.”²⁹

Később Sumen felé haladva, ő is megállapítja az ország gazdagságát, és azonnal hozzáfűzi: „de mérhetetlen az emberek testi-lelki nyomorúsága...”³⁰ Feljegyzi azt is, hogy a bolgárok bizalmatlanok, és hogy a törökök mindenért ütle-
gelik őket. „Verjétek meg a hitetlen kutyákat!” — biztatják még az emigránso-
kat is. Reználtan írja le Egressy: „...ez országban csak két osztály van: aki ver,
és aki veretik.”³¹

Érdekes és jellemző megjegyzést olvashatunk Ph. Korn emlékiratában a bolgár nép politikai arculatáról. „Aki tud velük bolgáruul beszélni — írja — vagy még inkább oroszoknak tünteti fel magát, azt tárt karokkal fogadják. A bolgárok, akik a görögkeleti egyházhoz tartoznak, nemcsak hogy oroszézelműiek, hanem tisztelik a cár képét is, ami csaknem minden lakásban a legkedvesebb díszként, virágokkal és szalagokkal ékesítve függ a falon, szentképhez hasonlóan, és mindennap imádkoznak az oroszok mielőbbi megérkezéséért.”³²

A már Vidinből hazatért Makai Sándor következtetése külön is figyelmet érdemel. Bulgária lakosságát mintegy 3 millióra becsüli és kb. 1 millióra a törökök számát. Ő is beszámol naplójában arról, hogy a „föld nagyobbára parlagon hever”.³³ Ezután egy olyan megállapítás következik, amely mély megfigyelőképességét és a bolgár nép jövője iránti bizalmát tanúsítja. „A bolgárok — írja — a leg-
erőteljesebb, s legnagyobb jövővel bíró népfaj, melyből nem igen sok olvadt be egészen a török fajba, s mely kivált a városokon kívül híven megőrzé nemzetiségét, tiszta erkölcsét s testi erejét. Ezáltal kedvező alkalommal okvetlenül felül fog emelkedni a törökön.”³⁴

Ebben a tekintetben ide kívánczok Kossuth vidini levelének az a kitétele is, hogy „... Törökország szláv törzsei... az ozmán birodalmat mint száraz agyagot fogják szétmorzsolni.”³⁵

Az ország szomorú helyzetének ábrázolásán kívül találunk olyan megjegyzéseket is, amelyek a bolgár nép szabadságszeretetére és forradalmi szellemére utalnak. Egressy pl. 1850. június 19-én írja naplójába a vidini bolgár felkelésről: „Itt igen nagy baj van. A vidini pasalikban 300 bolgár falu lázadt fel”, mert a törökök szerint „a bolgár gyaur török uraságot e földön ismerni nem akar”.³⁶

Makai Sándor kb. 9 hónappal korábban úgy vélekedett, hogy a vidiniek „népfelszabadítónak” tekintik Kossuthot és a magyarokat.³⁷ S ha felkelésre nem is gondolt Makai, a bolgár nép forradalmi hangulatát Vidinben feltétlenül megérezte.

*A jómódú bolgár is nyomorúságos külsőt ölt*³⁸

Nem érdektelenek azok a megfigyelések és néhány mondatos megjegyzések sem, amelyekből a bolgár nép társadalmi és osztályviszonyai villannak fel egy-egy pillanatra, vagy amelyek az ország gazdasági és kulturális helyzetére, a nép életmódjára stb. vonatkoznak.

²⁹ Uo. 33.

³⁰ Uo. 89.

³¹ Uo. 91.

³² Ph. Korn: i. m. 146.

³³ Imrefi (Vachott) Imre: i. m. 86.

³⁴ Uo.

³⁵ Szilágyi Sándor: i. m. 62.

³⁶ Egressy Gábor naplója, 192.

³⁷ Imrefi (Vachott) Imre: i. m. 67.

³⁸ Uo. 105.

Így pl. több helyen azt olvashatjuk, hogy a lakosok minél szegényebbnek igyekeznek mutatkozni, hogy kis vagyonukból a törökök ki ne forgassák őket. Majd utalva a vagyoni különbségekre, a leggazdagabbakra vonatkozóan megemlíti az egyik szerző, hogy ezek vagyona 20 000—30 000 forintot tehet ki.³⁹ Sumen felé menet Egressy is feljegyzi, hogy vannak jómódú és gazdag bolgárok is, akiknek a belső udvara szép és rendezett.⁴⁰ Plevennel kapcsolatban szintén többen megírják, hogy jómódú bolgárok „csinos, tiszta házaiba” szállásolták el őket.⁴¹ Igen érdekes ebből a szempontból Szöllőssy Ferenc 20 évre visszamenő összehasonlítása, mely szerint 1829 óta egyes bolgárok háza emeletessé vált.⁴²

A naplókat olvasva nyüzsgő piacok képe elevenedik meg előttünk a korabeli bolgár városokban, ami a fejlődő gazdasági, kereskedelmi életre utal. Az emigránsok nem egy esetben panaszkodnak amiatt, hogy igen nagy a drágaság. Úgy látszik, hogy a bolgár árusok és kereskedők kihasználták az ilyen helyzetekben bekövetkező konjunktúrát.

Leírásokat és magyarázatokat találunk a bolgár házak jellegzetes építészeti megoldásaira is, mely szerint belsejük „valóságos tömkeleg, telve búvó helyek, titkos fülkék, sötét kamrák, tekervényes folyosók és hátulsó kisajtókkal, melyeken keresztül az egész bolgár várost bejárhatni anélkül, hogy az utcára kilépjen az ember”.⁴³

Egressy beszámol arról is, hogyan zajlott le a vacsora egy lomi bolgárnál, aki minden bizonnyal a jómódúak közé tartozott. Cintálaban rakta az asztalra az ételeket. A kenyeret széttördelve tette eléjük, és nem mulasztotta el a házigazda, hogy egy kancsó borral is a kedvükben járjon. Ezek után a bolgár szállásadó az ajtóhoz állt. A vacsora egyébként meglehetősen inycsiklandozó lehetett: „birkahús édeskáposztával, főtt rizs, hagymalé ürühússal, ecetes olajbogyó és keserű sajt.”⁴⁴

Elvétve szót ejtenek a menekültek egy-egy családi eseményről is, pl. egy bolgár menyegzőről. Megragadja őket a jellegzetes bolgár népdal és muzsika, amit egyhangúnak, a nép siralmas helyzetét visszatükrözőnek érznek.

Nem kerüli el figyelmüket a bolgár nyelv sem, amire bizonyítékul álljon itt az alábbi rövid megjegyzés: a bolgár nyelv „a szláv nyelvek kitűnő tulajdonságait egyesíti magában”.⁴⁵

A bolgár városokról

Habár a városokról közölt adatok is, pl. a lakosság száma, olykor ellentmondások, sőt igen hiányosak, mégis tiszteletre méltónak kell tartanunk azt az érdeklődést és figyelmet, amit a magyar emigránsok az útjukba eső helységeknak szenteltek. Ime néhány bolgár város képe tehát, ahogyan azokat a magyar emigránsok látták.

³⁹ Uo. 109.

⁴⁰ Egressy Gábor naplója, 92.

⁴¹ László Károly: i. m. 17.

⁴² Szöllőssy Ferenc: Kossuth és a magyar emigráció török földön. Lipcse, 1870. — 38. Szöllőssy már 1828—1829-ben is járt ezeken a területeken. Útjegyzetei „Napkeleti képek” címmel 1839-ben jelentek meg.

⁴³ Egressy Gábor naplója szeptember 26-i bejegyzésében, 48.

⁴⁴ Egressy Gábor naplója, 86.

⁴⁵ Imrefi (Vachott) Imre: i. m. 90.

Vidinhez közeledve színes, mozgalmas képről számolnak be. A Dunán „vitorlás bárkák, dereglyék százai... és feltűnedező gőzösök láthatók” — jegyzi fel naplójában Makai Sándor. Ezután arról tudósít, hogy közel érkezve, a 26 000 lakosú város nagyon elhanyagolt és piszkos, „pompás épülete egy sincs”. A bolgárok a külvárosban laknak, „életük alapszínezete törökös”. A kávéház ronda, piszkos füstbarlang, ahol csendben üldögélnek a törökök a gyékényen vagy a deszka-emelvényen.⁴⁶

Pleven lélekszámát Egressy 24 000-re, László Károly pedig 25 000-re becsüli. Ezzel szemben Ph. Korn 8000 — részben bolgár, részben török — lakosú kellemes városkának jellemzi Plevent. Ezt követően megállapítja, hogy két minaretje, több bolgár temploma, egy gazdag bazárja és szépen berendezett kávéházai vannak.

Trgovistét (Gjumát) a következőképpen látta Ph. Korn: „... jelentős kereskedő-város 20 000 lakossal, akik között a bolgárok kisebbségben vannak. Vásárait a külföldiek nagy számban látogatják; itt van az európai Törökország nyersanyagtermékeinek, kézműipari és luxusáruinak a fő piaca, úgyszintén az itteni hatalmas bazár idevonzza a vásárolni szándékozókát a legmesszibb vidékekről is.”⁴⁷

Sumenről már hosszabban és részletesebben ír: „Sumla az Észak-Balkán lejtőjén fekszik, Bulgária és Rumélia határvonala, északon szőlőhegyektől, délen termékeny földektől körülvéve... A város közepén völgy húzódik folyóvizekkel és hidakkal. 23 minaretje és bizánci stílusú főmecsetje barátságos képet kölcsönöz neki. Néhány, kertektől körülvett és dombokon épített nagyszerű épülete különösen széppé teszi ezt a kellemes vidéket. A lakosság száma 50 000-re tehető... (Csak megjegyezzük, hogy László Károly csupán 25 000 lakosról ír.) Az összes vallásoknak van itt temploma — folytatja Ph. Korn —, köztük az örmény a legtekintélyesebb. A sumlai bazár meglehetősen forgalmas. A vászonnal, bőrrel és rézáruval folytatott kereskedelem igen jelentős. Több szövődéje és selyemszövő műhelye is van.”⁴⁸

Szép és termékeny tájak

A sivár emigráns élet, a bizonytalanság és honvágy gyötrelmeit olykor feledtette a magyar menekültekkel Bulgária természeti szépsége. Útban Sumen felé a legtöbben elragadtatással írnak a Balkán-hegység, a folyók és völgyek emberkéztől szinte alig érintett szépségéről. „Itt minden a vad természet, mint a teremtés kezdetén” — állapítja meg Ph. Korn Pleven felé haladva,⁴⁹ Egressyt pedig a Jantra-völgy szépsége bővíli el Trnovához közeledve.

Megemlékeznek magyarjaink a bolgárokról mint a kertészkedés mesterségének kiváló művelőiről is.

Egressy már Vidinben bejegyzi naplójába, hogy „gyümölcs van elég, s nem drága. Kaphatná a legnagyobb fajta görög- és sárgadinnyét, szőlőt, szilvát, diót, mogyorót, bort, rumot...”⁵⁰ László Károly pedig Plevenben hasonlóképpen „két-ökölnyi hagymákra, és 30—40 fontos káposztára” csodálkozott rá.⁵¹

⁴⁶ Uo. 99.

⁴⁷ Ph. Korn: i. m. 149—150.

⁴⁸ Uo. 151—152.

⁴⁹ Uo. 147.

⁵⁰ Egressy Gábor naplója, 24.

⁵¹ László Károly: i. m. 18.

S ha e halványan felvázolt képet a bolgárokról összehasonlítjuk a török házigazdáról készített portréval, akkor úgy érezzük, hogy a Kossuth-emigráció bolgár földön sem lett hűtlen önmagához. A naplók és emlékiratok soraiból az elnyomott bolgárok iránti őszinte rokonszenv csendül ki. Tulajdonképpen úgy is fogalmazhatnánk, hogy a magyar menekültek nem kis mértékben hálátlanok lettek Törökországhoz, amely pedig végső fokon az életüket mentette meg. Az amigránsokban azonban erősebbnek bizonyult a zsarnokság elleni gyűlölet, mint a hála érzése, és ezt szóban és magatartásban egyaránt kifejezésre juttatták. Törökországot érintő megjegyzéseikben igen gyakran használják az elmaradottság, barbárság, rabszolgaság kifejezéseket.

A magyar emigráció bolgár szemmel

E kérdés vizsgálata ugyan már nem tartozik a témához, mégis úgy gondoljuk, hogy ez a nézőpont hasznosan kiegészítheti az eddig elmondottakat. Voltaképpen egyfajta önellenőrzésnek is tekinthetjük ezt a záró fejezetet. Előbb azonban néhány mondat Bulgáriáról ebben az időben.

A XVIII—XIX. század fordulóján a török katonai-feudális rendszer már teljesen szétbomlóban van. Az egykor oly félelmetes hadsereg dezorganizálódott, egyes alakulatai hegyi bandákba verődve raboltak és pusztítottak az országban. A szultán reformokkal igyekezett megállítani a bomlás folyamatát. Törökország tehát valóban halálosan „beteg ember”.

Ugyanakkor a bolgár társadalom ez időben indult el a tökéletes fejlődés útján, ami azonban két nagy akadályba ütközött: az egyik a török elnyomás, a másik pedig a fellendülő görög burzsoázia és a befolyása alatt álló egyház. A század közepén a bolgár nép már erőteljes küzdelmet folytat az önálló bolgár nemzeti kultúráért, mindenekelött az asszimilációval fenyegető görög befolyás ellen. Megnyílnak az első bolgár iskolák, nyomdákat létesítenek, Lipcsében megjelenik az első bolgár újság, fellendülésnek indul az építészet és irodalom. Ezért a XIX. század első fele rendkívül fontos időszak volt a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelem szempontjából. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a felkészülés az egész országot átfogó fegyveres harcra is a török elnyomók ellen, miközben egyre gyakoribbá válnak a helyi felkelések. Mindebből a körülményből joggal vonhatunk le olyan következtetéseket, hogy amikor a magyar emigráció az országba érkezett, a bolgár nép már érzékenyen és fogékonyan reagálhatott minden újra és haladóra.

Idézzük ezek után néhány — második világháború előtti — bolgár történelem megállapítását a magyar emigrációról.

M. Arnaudov pl. az élénk szellemi élet meghonosításában látja a Kossuth-emigráció sumeni tartózkodásának nagy jelentőségét.

I. D. Sismanov szintén a magasabb városi kultúra képviselőiként említi a magyarokat és lengyeleket.

Szt. Csilingirov „Magyarok és lengyelek Sumenben” címmel, 1943-ban külön tanulmányt szentelt a témának, összegyűjtve benne a régi, mondhatnánk legendaként elterjedt véleményeket is.⁵² Bár adatai egyes esetekben pontatlanok, mégis sokoldalú vizsgálata és a korba visszanyúló források⁵³ felhasználása miatt

⁵² Szt. Csilingirov: Magyarok és lengyelek Sumenben. Sumen, 1943.

⁵³ Szt. Csilingirov átnézte az Isztambulban 1848—1861 között megjelent „Carigrádi hírek” c. bolgár újságot is, ami a török cenzúra miatt semmi érdemlegeset nem közölt Kossuthékról.

komolyabb figyelmet érdemel a tanulmánya. Munkájában a legapróbb részletekig menően igyekszik kimutatni, hogy milyen maradandó nyomokat hagyott a magyar emigráció Sumenben.

Nekik tulajdonítja, hogy az öltözködésben korábban meghonosodott Sumenben a törökkel szemben az európai viselet, mint máshol. A táplálkozásban a disznóhús fogyasztásának és feldolgozásának elterjedése fűződik szerinte a magyarok nevéhez, amit a mohamedán törökök szigorúan tiltottak Bulgáriában is. Hosszasan bizonyítja azt is, hogy a magyar menekültek útján vált ismertté a sörfőzés tudománya is Sumenben.

Kulturális téren említést tesz többek között egy Sáfrány és egy Kálmán nevű megyarról. Az előbbi zenekart szervezett, amellyel még a gazdagabb sumeni bolgárok házaiba is eljárt muzsikálni,⁵⁴ divatba hozva a táncot is, ami abban az időben a bolgár lányok és asszonyok számára illetlen dolognak számított. Kálmánról pedig azt jegyezte fel, hogy tanítóként működött Sumenben. A magyarok hatásának tudja be Csilingirov a színjátszás és olvasókörmozgalmak elterjedését is Bulgáriában.

Kossuthról pedig valóságos legendákat gyűjt össze. Így pl. azt, hogy Kossuth a bolgárok szerint Sumenben is veretett pénzt.

Különösen nagyra értékeli Csilingirov az emigráns magyarok szabad szellemű, rebellis magatartását. Véleménye szerint már az is bátorítólag hatott a bolgárokra, hogy a magyarok megőrizték emberi méltóságukat, nem alázkodtak meg a török előtt, és „úgy éltek saját életüket, mintha nem is egy idegen országban lennének”.⁵⁵ Feljegyzett olyan nemzedékeken keresztül fennmaradt szájhagyományt, hogy az emigránsok a török uralom elleni felkelésre bújogatták a sumenieket.⁵⁶

Bármennyire hízogató is számunkra a bolgár szerzők és munkáik olykor különösen pozitív hangneme és értékelése, el kell ismernünk, hogy nem egy esetben jóindulatú túlzás is előfordul bennük. A valóság azonban az, hogy a magyar emigráció hatása, ha valamelyest szerényebb is lehetett, mégis jelentősnek értékelhető. Természetesen már a bulgáriai tartózkodás rövid időtartama miatt sem volna indokolt mélyreható befolyásról beszélni.⁵⁷

A leglényegesebb kérdésben azonban kétségkívül fellelhető a közös állásfoglalás mindkét forrásanyagban. Így pl. nem vitatható, hogy a bolgár nép szemében a Kossuth-emigráció nevéhez szorosan kapcsolódott a forradalom fogalma, amelynek parazsa rejtve izzott szerte az országban. A közös szabadságvágy volt az a láthatatlan erő, amely a magyarokban felébresztette a sorstársi együttérzést, a bolgároknak pedig még magasabbra szította az elnyomók iránti gyűlöletet és a forradalmi elszántság lángját.

Bizonyos túlzással azonban egyes magyar történészeknél is találkozhatunk a két világháború közötti időből a Kossuth-emigráció bulgáriai szerepét illetően. Így pl. gyakran történt utalás arra, hogy mi mindent köszönhet Bulgária Magyarországnak a kultúra, tudomány stb. területén, s egyik példaként említették a Kossuth-emigráció ilyen szerepét Bulgáriában.⁵⁸

⁵⁴ Műsorában — Csilingirov szerint — a Traviata, Norma, Trubadur c. operák részletei, valamint csárdások, mazurkák stb. szerepeltek. Az említett opera-részleteket — a Norma kivételével — nem játszhatták a magyarok, mivel ezeket az operákat később szerezte Verdi.

⁵⁵ Szt. Csilingirov: i. m. 53.

⁵⁶ Uo. 47.

⁵⁷ A mai bolgár történelmi irodalomban Sztóján Radev: Vér a rózsákon, valamint Az 1876-os Áprilisi felkelés és a magyarok c. munkája érintik a magyar emigráció bulgáriai tartózkodását.

⁵⁸ Fehér Géza — Göllner Aladár: Magyarok és bolgárok. Bp., 1942.

A magyar és bolgár nép azonban csak a maradandó értékeket őrizte meg múltjából, és tartja azokat mindmáig számon. Ez maradt meg a Kossuth-emigráció történetéből is, és rövid bulgáriai tartózkodásuk ezért válhatott olyan bővizű forrássá, amely korábban szabadságküzdelmünket, napjainkban pedig az oly sok megpróbáltatáson keresztülment népeink barátságát táplálja gazdagon.

Bulgáriában haladó hagyományaink ápolása területén — népeink legújabbkori történetében — a bolgár munkásmozgalom, a Bolgár Kommunista Párt tette a legtöbbet. A Kossuth-emigráció emlékének ápolása, az 1949-ben megnyitott sumeni Kossuth-múzeum is ennek eredményeként vált nemcsak a Kossuth és Petőfi iránti tisztelet, hanem az állandóan fejlődő és gazdagodó magyar—bolgár barátság egyik szimbólumává is.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

MAKKAI LÁSZLÓ

A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén

1. A magyar rendek és a Habsburg-kormányzat

1602-ben, az immár egy évtizede váltakozó sikerrel vívott törökellenes háború közepette jelent meg Magyar Istvánnak, a híres törökverő „fekete bég” Nádasdy Ferenc udvari prédikátorának könyve „Az országokban való sok romlásoknak okairól”. Összefoglalva a magyarországi reformáció társadalomkritikáját, súlyos szavakkal ítéli el az uralkodó osztály belső harcait, a „pártütéseket, visszavonyásokat”, a törvényekkel nem törődő ököljogot, a szegény nép nyomorgatását, a közjó élébe helyezett önzést, röviden azt, amit egy talán nem túlságosan játékos szójátékkal rendi rendetlenségnek nevezhetünk. A kritikán túlmenően reformot is javasol, a fegyelem és törvényesség helyreállítását, a feudális földbirtokosok önkéntes adójával és nem a parasztság további megterhelésével felállítandó állandó magyar hadsereget, s mindennek feltételeként a Habsburg-uralom által háttérbeszorított rendi önkormányzat teljességre juttatását.

A jószándékú reformtervezetből azonban a magyar uralkodó osztály az áldozatvállalást, a Habsburg-udvar pedig a centralizáció feladását nem volt hajlandó elfogadni. Az utóbbi 1603-ban azzal utasította el a magyar tanács hatáskörét a haditanács és a kamarák kárára kiterjesztő országgyűlési javaslatot, hogy „lehetetlen nekik a magyar kormányzás korlátlan vitelét és minden jó rend felborítását megengedni”. A magyar uralkodó osztály vezető köreiből ezzel szemben minden probléma megoldását abban látták, hogy a magyar tanács a Habsburg-bürokrácia kiiktatásával az ország egyedüli kormányzó-testülete legyen. Errefelé jelentett volna lépést az 1588-ban kieroszakolt törvény végrehajtása. Negyedévenként egy nagylétszámú tanács gyűlése tárgyalta volna meg a királlyal vagy teljhatalmú helyettesével a magyar ügyeket, s az ügyvitel folyamatosságának biztosítására néhány tanácsosnak állandóan a királyi udvarban kellett volna tartózkodnia. A magyar nagyurak közül azonban senki sem vállalta a külföldi hivatalnokoskodást, s mivel így a negyedévi tanács döntéseinek végrehajtása az udvari hivatalokra maradt volna, összehívását a magyar tanácsosok nem szorgalmazták többé, a Habsburg-kormányzat pedig örömmel mellőzte. Ahelyett, hogy gondoskodott volna saját állandó hivatalok létesítéséről, mint azt például az osztrák tartományok rendjei megkísérelték, a magyar rendiség továbbra is megelégedett az alkalmilag összeülő, katolikus püspökökből és világi nagyurakból álló szűkebb magyar tanáccsal s annak az udvar mellé delegált expedíciós hivatalával, a kancelláriával, nyilván abból a meggondolásból kiindulva, hogy a tanács hatáskörét akár csak részben is átvevő, még ha magyarokból is, de nem nagybirtokos arisztokratákból álló hivatal menthetetlenül az udvari bürokrácia befolyása alá kerül. Ez azonban így is megtörtént, mégpedig az ország vallási viszonyaiból következően a tanácsban hagyományos joggal bennülő katolikus püspökök révén.

Habsburg-Magyarországon — Horvátországot is beleértve — ekkor már az egykorú pápai nunciusok jelentése szerint sem volt 300 katolikus papnál több s ennek megfelelően híveik száma is csak az ország lakosságának csekély töredékét tehetta. A nagybirtokos „nagyságosok” közül egyedül az Erdődyek, Gersei Pethők és Draskovichok voltak katolikusok, egyébként a Dunántúlon és Horvátországban a Zrinyi, Lendvai Bánffy, Nádasdy, Batthyány, Czobor, Liszti, a nyugat-felvidéki Thurzó, Pálffy, Forgách, Illésházy, Thököly, Révay, Széchy, Dersffy, Balassa családok a reformációnak lutheri, a keleti nagy dinasztiák, az Ecsedi Báthoryak, Homonnai Drugethek, Csákyak, Dobók, Rákócziak, Bocskaiak, Perényiek, Mágóchyak, Wesselényiek, Nyáryak, Melithek, Telegdiék pedig helvét irányzatát követték, s velük együtt a földesúri kegyuraságuk alatt álló mezővárosok és falvak százai. Ugyancsak protestáns hitet vallott a nemességen belül hangadó bene possessionatus réteg s általában a nemesség túlnyomó része is. A városok közül csak Sopronban, Pozsonyban, Nagyszombatban és Szokolcán tudott a XVI. század végére némi teret hódítani az ellenreformáció, egyébként a városi polgárság a lutheri reformáció legszilárdabb magyarországi bástyája volt. Sajátos módon azonban a királyi Magyarország protestantizmusának létét, a törvényesen szabályozott erdélyi állapotokkal ellentétben, a lelkes behelyezését a kegyúrnak fenntartó középkori rendszeren kívül semmiféle törvény nem biztosította, sőt a „hitújítást” tilalmazó, az „eretneket” halállal büntető országgyűlési határozatok formális hatálytalanítása sem történt meg. A magyar közjogi felfogás a „cuius regio eius religio” általános európai elvét úgy értelmezte, hogy ami a Német Birodalomban a fejedelem, a Landesfürst joga volt, a vallás meghatározása Magyarországon a kegyuraságot gyakorló földesúr, a szabad városokban a magisztrátus hatáskörébe esik. A Habsburg-uralkodók a XVI. század folyamán óvakodtak ezt a jogértelmezést alapjaiban megtámadni, s míg a cseh korona országaiban és az osztrák tartományokban az ugyancsak túlnyomóan protestáns rendek csak ideiglenes türelmi ígéretet kicsikarásával tudták a fejedelmi ellenreformáció jogszerű végrehajtását feltartóztatni, addig a királyi Magyarországon annyira a földesúri jog sarkalatos pontjának számították a vallás meghatározását, hogy a nemesi szabadság általános tiszteletbentartásán kívül egyéb biztosítékot a vallási ügyekben sem kívántak az uralkodótól.

A vallásügynek a valóságos viszonyokhoz mért törvényes rendezése elmaradván, a katolikus püspökök közjogi helyzete és földesúri joga is elvben érintetlen maradt, a protestáns népességtől továbbra is igényelt és beszédett tizeddel együtt. A középkori Magyarország 2 érseksége és 13 püspöksége közül csak hétnek, az esztergominak, nyitrainak, győrinek, egrinek, veszpréminek, zágrábinak és zenginek a területe maradt többé-kevésbé Habsburg-uralom alatt, s ezek közül is csak a nyitrai, zágrábi és zengi püspök maradhatott székhelyén, a többi elköltözött magyar vagy török végvárrá lett székhelyéről. A kalocsai, csanádi, pécsi, váci, szerémi, boszniai egyházmegyék török, a váradi és gyulafehérvári erdélyi fennhatóság alá kerültek és gyakorlatilag hozzáférhetlenekké váltak továbbra is kinevezett püspökeik számára. Az egyházi birtokok egyrésze világi földesurak tették rá kezüket, más részét végvárakhoz csatolták s csak egy töredék maradt egyházi kézen. A dézsmát a kamara vagy a világi földesúr bérelte, birtokolta vagy bitorolta. A bevételt elvileg a végvárakra fordították, csekély hányadot juttatva az illetékes püspöknek és az immár protestáns lelkipásztoroknak. Hívek és jövedelem nélküli 14 érsek és püspök ült így középkori jogcímen a magyar tanácsban (az erdélyi püspökség betöltetlen

volt), s több mint a fele szószertint nincstelen földönfutó lett volna, ha el nem helyezkedhetik a Habsburgok hivatali apparátusában. 1604-ben Pethe Márton kalocsai érsek helytartó s mint ilyen a magyar tanács elnöke, Forgách Ferenc nyitrai püspök magyar kancellár, Szuhai István egri püspök a magyar (pozsonyi) kamara, Micatius Miklós váradi püspök a szepesi kamara elnöke volt, a többiek pedig, ha csak egy megtépázott jövedelmű apátság vagy prépostság nem jutott nekik, tanácsosi fizetésükből éltek. „Néhány közöttük igen szegény is és annál inkább fél a szegénységtől...” s attól, hogy „ha nem mondják azt, amit a király akar, nemcsak nem promoveálatnak (azaz zsirosabb állásba léptetnek elő], de azt is elvesztik, amit bírnak” — magyarázta Illésházy a tanácsbeli főpapoknak a prágai udvar felé tanúsított szolgálalkúságát. Ennél azonban többről volt szó.

A magyar püspöki kart úgyszólván semmi sem kötötte a rendi érdekekhez. Forgách Ferenc nyitrai és Draskovich Mátyás zengi püspökön kívül egyetlen bárói származású sem volt köztük, s nyilván nem véletlen, hogy ez a kettő is ama három egyházmegyéből részesült, amelyek megőrizhették eredeti székelyüket és birtokaik jelentős részét. A többi magyar vagy horvát szegény nemesi, városi vagy éppen paraszti családból származott (Pethe, Szuhai, Napragyi, Zelniczay, Szalatnaki, Újlaki, Micatius, Verancsics, Gratulics, Radovics; az esztergomi érsekség és a győri püspökség élén 1604-ben vikáriusok álltak). Egyikükről sem jegyezték fel, hogy műveltség vagy erkölcs dolgában méltatlan lett volna állására, ellenkezőleg: Szalatnaki György pécsi püspök hitbuzgó aszkéta, Verancsics Faustus csanádi püspök pedig európai híré tudós filológus és mérnök volt. Szuhait, a paraszt mézáros fiát, még ellenségei is tisztakezű, lángoló hivatástudatú bürokratának ábrázolták s éppen ezért kiáltották ki vérszopó vámpírnak és a nemesi szabadság fő megrontójának.

Nyilvánvaló, hogy a császári kenyéren élő, hivatalnoki munkát végző magyar püspökök nem a nemesség, inkább a császári bürokraták szemével ítélték meg a magyar rendi rendetlenséget, melyet eretnek oligarchák lázongásának tartottak a római egyház és a központi hatalom „jó rendje” ellen. Mi több, teljes joggal a magyar rendeknek rótták fel, hogy a fennálló törvények ellenére híveiket és jövedelmüket elvesztve, rangjukhoz méltatlanul kell élniök. Ha valakinek, úgy nekik mint császári hivatalnokoknak és mint püspököknek egyaránt érdekükben állt a központi hatalomnak a rendi önkormányzat kárára való erősítése, mert csak ettől remélhették hivatali munkájuk eredményességét és távolabbi kilátásban egyházi hatalmuk helyreállítását. E rájukbízott kettős feladat hűségese sáfáraiként egészében egyetértettek a Habsburg-udvar német és olasz polgári jogászbürokratáival, hogy — mint 1603-ban az erdélyi biztosok jelentésében olvassuk — a magyar nemesség oly sokszor és láránasan hangoztatott „ártalmas régi szokásai, állítólagos kiváltságai és szabadságai inkább szemtelenségek és jogtalanságok, nemhogy egy jó kormányzat és rendtartás megszüldítését szolgálják és előmozdítsanak”. Ezért, s nem csupán mint az udvari hivatali hierarchiában feleltük állók szavát, fogadták el magyar ügyekben a beteg császár helyett 1600 után tulajdonképpen kormányzó Barvitiusz és Corraduzzi titkos tanácsosok és Unverzagt udvari kamarai elnök olyan utasításait is, amelyek kifejezetten sértették a magyar törvényeket, meghamisították vagy gyakorlatilag hatálytalanították az országgyűlési végzéseket. Az ellen sem tiltakoztak, ha a titkos tanács a magyar kancelláriával közvetlenül adatott ki rendeleteket vagy öntette végső formába az országgyűlési határozatokat.

Igaz, a titkos tanács és az udvari kamara ritkán járt el magyar ügyekben

a magyar tanács és a magyar kamara véleményének megkérdezése nélkül, legfeljebb az uralkodó akaratára hivatkozva módosította azt. Még szorosabb együttműködést alakított ki a magyar tanács az osztrák-magyar ügyek vezetésével megbízott Mátyás főherceg bécsi „hátrahagyott tanácsával”, melynek vezető tagjai, a Rudolf prágai titkos tanácsából száműzött, kegyvesztett Rumpf, Trautson és Cavriani a prágai udvarral szemben nem egyszer a magyar tanács véleményét képviselték és juttatták érvényre. Különösen a katolikus vallás érdekeinek előmozdításában fogott össze gyakran a bécsi és a magyar tanács, mert Prágában, mióta Rudolf, attól a jóslattól rettegve, hogy katolikus pap fogja megölni, az egyházi személyektől és szertartásoktól teljesen elzárkózott, s világias gondolkozású jogász hivatalnokai is szívesen eltekintettek az ellenreformáció támogatásától, nehogy még ezzel is bonyolítsák az amúgy is bonyolult politikai helyzetet.

A magyar tanács világi tagjai számszerint is kisebbségben voltak a papokkal szemben, legfeljebb egy harmadot tettek ki. A XVII. század első éveiben a hivatalból résztvevő Istvánffy Miklós nádorhelyettes és Joó János személynök mellett Nádasdy Ferenc, Illésházy István, Thurzó György, Zrínyi György, Draskovich János, Erdődy Tamás, Forgách Zsigmond, majd Illésházy hűtlenségi pöre folytán Liszti László kaptak meghívást az ülésekre, az első négy lutheránus, a többi (részben nemrég áttért) katolikus főúr. A keleti kálvinista „nagyaságosok”, köztük a nagytekintélyű Ecsedi Báthory István országbíró, már a földrajzi távolság miatt sem jelentek meg a tanácsban, de méltóságukon alulnak is tartották, hogy az éhenkórász pápista püspökök leszavassák őket s azután a prágai hivatalnokok az ő tanácsukra hivatkozva, de azzal ellentétes értelmű rendeleteket adjanak ki a király nevében. Mivel pedig a katolikus tanácsurak általában hajlottak a papi szóra s ezen keresztül az udvar akaratára, a lutheránusok elszigetelődtek, s ráadásul az Illésházy és Thurzó közti ellenségesség is megakadályozta egységes fellépésüket. Kényesebb ügyekben még így is mellőzték őket s csak a főpapokat és a katolikus urakat hívták össze, mert semmiféle törvény nem kötötte létszámhoz a határozatképességet, még kevésbé írta elő valamiféle felekezeti arányszám betartását. A világi tanácsosok kellenlenül vették tudomásul a papi többséget, de magyar közjogi szempontból nem kifogásozhatták. Alighanem a szívükből szólt Magyar István, mikor azt javallotta, hogy „ha ki pap, az földi urak módjára való uralkodást hagyja el”, de a főpapoknak a tanácsból való kizárása törvényellenes lett volna, s a magyar rendiség csak a törvényre támaszkodva védhette magát. Így azután az országgyűlés legfeljebb a világi tanács tagok számának növelését sürgethette, azt is hiába. Az érdekelt nagyurak tudták, hogy az ügyek amúgy sem a magyar tanácsban, hanem a bécsi és prágai hivataloknál dőlnek el, s ezért inkább arrafelé kerestek személyes kapcsolatokat. Illésházy rokonságban állt Mátyás főherceg legbefolyásosabb bécsi tanácsosaival, s ez többet ért számára, mint a magyar tanácsban vitatkozni. Csak mikor azután a protekció útja is járhatatlannak bizonyult, hogy birtokügyét kedvezően intézhesse el, fakadt ki a rendszer ellen: „Az Úristen az ő kezekbe adta az birodalmat, szabadok vele; de ennek az országnak immár minden csontját egybetörék; számadással tartoznak az Úristen előtt érette.” Nem kétséges, hogy a magyar főpapokat és a német tanácsosokat együttesen idézte a túlvilági ítélet elé.

Tévedés lenne tehát a Bocskai-felkelés propagandájának hitelt adva, s a régi magyar történetírást követve feltételezni, hogy Rudolf „a magyar ügyeket magyar tanácsosoknak nevezett németek kezére adta, . . . akik azután mint-

egy velükszületett gyűlöletből” sanyargatták Magyarországot, mert a magyar tanácsban egyetlen német sem ült, sőt még az sem igaz, hogy a magyar tanács főpapi tagjai jobb meggyőződésük ellenére, pusztán kenyérféltésből és szolgálkúségból egyszerű eszközei lettek volna a bécsi és prágai „német” (nagy-részt valójában olasz és németalföldi) tanácsosoknak. A Habsburg központi hivatali apparátus bürokratái, akár magyar főpapok, akár németbirodalmi, németalföldi vagy olasz jogászdoktorok voltak, lényegében egységesen álltak szemben nemcsak Magyarországgal, hanem a cseh korona és az osztrák tartományok rendi rendetlenségével is, a meggyőződésük szerinti „jó rend”, a központi hatalom pártján, s a magyar főpapokat még a korrupció vádja sem érthette, amivel a kortársak a titkos tanács és az udvari kamara tagjait, ezt a „minden hájjal megkent kalmárbandát” joggal sújtották.

A prágai udvar központi hivatalainak hivatáserkölcse a század végére valóban rendkívül mélyre süllyedt. Ennek csak részben volt oka Rudolfnak idegbajából származó türelmetlensége, mely a legesekélyebb ellenkezést is kegyvesztéssel büntette, s így a hivatásukat komolyan vevő, gerincesebb tanácsosok számára a légkört elviselhetetlenné tette. Elsősorban a krónikus és növekvő pénzihiány akadályozta meg, hogy a prágai udvar jellemében és tudásban kiemelkedő szakembereket nyerjen meg a titkos tanácsba és a kamarák élére, mint ahogy a hadvezetésben is egyre olcsóbb és ezért gyöngébb zsoldosvezérekkel kellett beérnie. Végül is csak olyan tanácsosok maradtak a prágai udvarban, akik belenyugodtak, hogy rossz és ráadásul örökös hátralékban lévő fizetésüket vesztegetési pénzek elfogadásával, majd kicsikarásával pótolják s egyúttal eltűrik a beszámíthatatlan császár részéről a legsúlyosabb megaláztatásokat, a számukra pénzért audienciát kieszközölő komornyikok arcátlanságát és a külföldi követek meg a hazai nagyurak alig titkolt megvetését.

Mindez persze nem akadályozta, sőt egyenesen előmozdította azt, hogy a Habsburgok hivatalnoki kara minden tőle telhetőt megtegyen a központi hatalom erősítésére, s ennek érdekében a legrejtettebb pénzforrások felkutatására is, hiszen csak így tarthatta fenn ingatag létét. S míg a magyar rendiség semmiféle járható kiutat nem talált belső meghasonlottságából és kifelé való tehetetlenségéből, addig a Habsburg-bürokrácia világos és átfogó programot alkotott magának a magyar ügyek újjárendezéséről. Ezt a programot ugyan írásban lefektetve csak a Basta mellé Erdélybe küldött császári biztosok 1603. évi jelentéséből ismerjük, de számos elszórt nyilatkozat és részjavaslat mutatja, hogy mutatis mutandis a királyi Magyarországra is alkalmazni akarták. Mindennek alapja és kezdete az országgyűlések, a lázadások és összeesküvések e tűzfészkei összehívásának beszüntetése és a rendeleti kormányzás hallgatólagos bevezetése, valamint a katolikus vallás túlsúlyának biztosítása. A kinevezett kormányzó vagy helytartó mellé a püspökökből és katolikus többségű világiakból álló tanács létesüljön, magyar nemesek mellett legalább ugyanannyi német polgári és külföldről honosított német nemesi taggal. A helyi önkormányzatok, megyék, székek, városok élére a helytartó nevezze ki a főtisztviselőket. A székeket meg kell védelmezni a nemesek jobbágyosítási törekvései ellen, viszont katonai szolgálatuk elengedésével adózásra kell szorítani őket. A birtokjogokat felül kell vizsgálni, a jogosulatlan birtokosok földjeit pedig az idegen zsoldosokból toborzott helyőrségek veteránjai között szétosztani. „Az ország nagyobb biztonsága végett a német nemzetet behozni és új településeken elhelyezni”, a városokba adókedvezményrel német iparosokat hívni, városi papokat és tanácsosokat csak németekből tenni, a kereskedelmet és a bányákat német vállal-

közök kezére adni: íme a program német „nemzeti” éle, természetesen nem a nemzetfogalom modern, polgári, hanem csupán nyelvi s egyben a Német Birodalomhoz, a császárhoz való tartozás társadalmi-politikai értelmében.

Talán fölösleges is mondani, hogy a Habsburg-udvar kozmopolita bürokratái nem német öntudat fűtötte, mikor német telepéseket akartak Magyarországra hozni, hanem ezeknek az idegen környezettel szemben önként kialakuló dinasztiahűségére számítottak. Emellett a legfejlettebb német-birodalmi mezőgazdasági és kézművesi technika átplántálása is latba esett, mert — mint az erdélyi biztosok írják — „a nép a mesterségekhez, kereskedelemhez, bányászathoz és földműveléshez igen tudatlan s meg is kevesbedett”. Egyébként az egész koncepció, az idegen telepésekkel együtt, a korabeli nyugat-európai centralizáció rég bevált receptjeit veszi át, s nem eredetisége, hanem merészsége a meglepő. Száz év múlva, a török kiverése után sem fog a Habsburg-kormányzat lényegében mást tervezni Magyarországgal, mint amit már 1603-ban papírra vetettek, de ekkor még jóval kevesebb eszköz áll rendelkezésére, hogy megvalósítsa. Nem is valami elvont elvhűség, hanem az a meggyőződés ösztönözte a prágai udvart az abszolutista rendszer magyarországi bevezetésére, hogy a magyar rendiség erősödik, a korábbi védekezésből támadásba megy át, s új meg új hadállásokat hódít el a központi hatalomtól.

2. Földindulás a központi hatalom alapjaiban

A központi hivatalokban eluralkodó kapkodást és korrupciót kiváltó pénzhiányt az udvari és a magyar kamara egyaránt annak tulajdonították, hogy a Habsburg országok feudális uralkodó osztálya elvonja a dinasztiatól a kormányzat fenntartásához szükséges anyagi eszközöket, holott a török elleni háború győzelmes befejezése érdekében a korábbinál nagyobb áldozatokat kellene hoznia.

A főbaj mégsem az volt, hogy a háború terheit kétharmad—háromnegyed részben a pápai, spanyol és német birodalmi segélyek fedezték s az osztrák Habsburgok saját országai ehhez képest keveset adóztak. A török elleni háborút senki sem tekintette pusztán magyar ügynek, mégcsak nem is pusztán az osztrák Habsburgok ügyének. A keresztény szolidaritás többé-kevésbé formális hangoztatásán túlmenően reális politikai érdekek követelték meg, hogy mindazok, akik egyrészt összekapcsolták érdekeiket a Habsburgok európai hegemoniájával, másrészt félteni valójuk volt a török terjeszkedéstől, magukénak tekintsék és támogassák a „szent” háborút. Rudolf császár joggal vette bizonyosra, hogy Róma, Madrid és a német birodalmi gyűlés évről-évre fizetni fogják a háború folytatásához szükséges milliókat, s megengedhette magának, hogy évekig ne fogadja a pápai és a spanyol követet, akik elhatalmasodó lelkibetegsége s az ebből származó kormányzati zavarok miatt aggódva, a Habsburg főhercegekkel együtt utód kijelölésére akarták őt rábírní. Már 1599-től kezdve folytatott ugyan béketárgyalásokat a törökkel, de csak azért, hogy ezzel is zsarolja a békét ellenző pápai és spanyol udvart: ha annyira akarjátok a háborút, hát fizessetek. S fizettek is. Velence prágai követe szerint a Magyarországon harcoló zsoldosokra a Habsburg-udvar évente átlag hat milliót költött, s ennek a pénznek elvileg a külföldi segélyekből kellett kielélnie, mert a dinasztianak saját országaiból befolyó rendes jövedelméből erre semmi sem jutott. 1604 elején a magyar rendek az országgyűlésen megszavazott rovásadóból, tehát nem a királyi rendes jövedelmek terhére a főurak magánhadseregeivel és

a városi csapatokkal együtt legfeljebb 10 000 főnyi mezei sereget állítottak ki, s a cseh, morva, sziléziai, osztrák és stájer rendeknek a harcokba egyébként ritkán avatkozó, inkább saját határaitak őrző csapatai sem tettek ki ennél többet. Ugyanekkor a császári udvarból fizetett idegen és magyar zsoldosok száma 40 000-re rúgott, s az udvari kamara költségvetése szerint 5 millió forintba került a zsoldjuk. A császár-királynak saját országaiból befolyó rendes évi jövedelme viszont évi 3 millió körül mozgott.

A rendes jövedelmek zömmel a koronabirtokok és a regále-jogok (bányák, vámok stb.) bevételéből származtak, és sem kezelésükbe, sem felhasználásukba nem volt a rendi testületeknek semmiféle beleszólása, egyedül a kamarák hatáskörébe tartoztak. A „camerale”, ahogyan akkor a kamarák által kezelt rendes jövedelmeket nevezték, a XVI. század közepétől a Rudolf kormányzata alá tartozó országokban kb. 1,5 millió forintról kb. 3 millióra növekedett ugyan a század végére, de ez tulajdonképpen veszteség volt, mert az „árforradalomban” az árak a harmincas évektől a század végéig 200—500%-kal emelkedtek. Magyarországon a háború miatt az átlagosnál is kedvezőtlenebb volt a helyzet; itt félévszázad alatt — ha hihetünk az eléggé bizonytalan egykorú becsléseknek, mert pontos számadások nem maradtak fenn — 300 000 forintról csak 400 000-re sikerült növelni a kamarai bevételeket. A három millióból elvileg felerészelt a végvárok, az udvartartás és a központi hivatalok fenntartására, felerészelt a Rudolf trónralépte óta 12 millióról 16 millióra szaporodott adósságok 5—15%-os kamatainak fizetésére kellett volna fordítani, a mezei seregekre tehát a rendes jövedelmekből semmi sem maradt. Ezeket — mint láttuk — egyharmad részben a rendi országgyűlések által megszavazott hadisegélyből, kétharmad részben a külföldi segélyekből fizették, ezek a pénzek azonban rendetlenül folytak be s a császár ezért rendetlenül fizetett. Ha a katonák fizetlensége már nemcsak a lakosság kifosztásával, hanem lázadással, dezertálással fenyegetett, a rendes jövedelmek terhére vagy újabb kölcsönökből előlegezték a segélypénzt, ami persze belemart a végváriak és a hivatalnokok fizetésébe, azokat is örökös hátrálékban tartva.

A legnagyobb baj az volt, hogy egyre nehezebb volt kölcsönökhöz jutni. Három évtized alatt a dinasztia kamattal terhelt adósságai 4 millióval növekedtek, de ez a hitelforrások érzékeny csappanását jelentette a megelőző fél-évszázad alatt szerzett, s ráadásul magasabb vásárlóértékű 12 millióval szemben. Nagy változás történt a hitelezők összetételében is. Azelőtt a Fuggerek és más előkelő délnémet és itáliai bankházak százezres, sőt milliós tételekben nyújtottak hitelt, elsősorban a Habsburg-országok bányakincseire. De amióta, a XVI. század hatvanas évei óta ezek a bankházak sorra fizetési nehézségekbe kerültek s a német—olasz korai kapitalizmus európai gazdasági hegemóniáját a Habsburgokkal szemben ellenséges hollandi és angol tőkésék kezdték átvenni, az osztrák Habsburgok mindinkább kénytelenek voltak beérni saját országaik kereskedőinek csip-csup ezres, tízezres kölcsöneivel. Ha sok kicsi sokra ment is, ez a tőkeszegény új hitelezőgárda illetlen türelmetlenséggel követelte s néha meg is kapta nemcsak a kamatokat, hanem a tőkét is. Különösen kellemetlen volt a kamarák számára, hogy a kis hitelezőket csak készpénzzel lehetett kielégíteni, mert a bányabérletek vállalására képtelenek voltak, nem lévén az üzemeltetéshez elegendő tőkéjük. Készpénz pedig mind szűkösebben volt a császári-királyi kamaráknál.

A Habsburg-országok bányakincsei egyébként sem vonzották már annyira a tőkét befektetésre, mint a Fugger-korszakban. A nemesfémek és a réz nem-

zetközi piacon a XVI. század második felében a telítettség miatt csekély volt a kereslet s nehezen lehetett bányabérleket találni, akik vállalták a bizonytalan kilátású üzlet kockázatát. Néhány középerős délnémet kereskedőtökés tartotta kezében a bányamonopóliumokat, amelyek azonban jóval kevesebbet hoztak nekik is, a dinasztának is, mint korábban. Az, ami a mezőgazdasági termékek töretlenül felfelé ívelő áremelkedésének korában tőkebefektetésre csábított, a földbirtok volt. Az osztrák Habsburgok jelentős kölcsönöket csak a koronabirtokokra tudtak felhajtani, s országaikban egyetlen réteg volt, amely a mezőgazdasági konjunktúra következtében s ezzel összefüggésben a parasztság fokozott kizsákmányolása révén meggazdagodva, erre pénzt tudott és akart áldozni: a mezőgazdasági ártermelést ellenőrző, majd nagyrészen saját kezébe vevő nagybirtokos arisztokrácia.

A Habsburg-országok feudális nagybirtokosait a gazdagodásban a „hoszszú” háború sem akadályozta, ellenkezőleg a hadiszállítások újabb pénzforrásokat nyitottak meg számukra. A magyar Pálffy Miklós, a cseh Karl von Liechtenstein, hogy csak a legismertebbeket említsük, így emelkedtek fel szerény középbirtokosokból gazdag arisztokratákká és befolyásos politikai tényezőkké, az utóbbi egyenesen a titkos tanács elnökévé, amely tisztséget a Habsburgok addig német birodalmi előkelőségeknek vagy kiváló jogtudósoknak tartottak fenn. De nem minden gazdagodó nagybirtokost vonzott a politikai vagy katonai pályafutás. Dobó Ferenc, az egrí hős fia, mint lévai kapitány harcolt ugyan a török ellen, de nem annyira a vitézi hírnév, mint inkább a zsákmány vonzotta gyakori portyázásaira. S amikor a király kinevezte őt főkapitánynak, nyilván azt várva tőle, hogy legendás hírű vagyonából majd pótolni fogja a Prágából gyéren fizetett katonák zsoldját, minden igyekezete az volt, hogy ettől a megtiszteltetéstől szabaduljon. Ez nagynehezen sikerülvén, később már a magyaroknak ritkán jutó kitüntetést, a haditanácsi tagságot sem fogadta el. Annál buzgóbban termelt majorságaiban és kereskedett boraival. Sárospataki uradalmának évi jövedelmét 1573 és 1591 között 20 000 forintról 66 000-re növelte. S ezzel egyáltalán nem állt egyedül. Illésházy István szentgyörgyi és bazini jószágainak jövedelme 1581 és 1601 között 8000 forintról 25 000-re növekedett. Egy pillantás a korszak árgörbéire megmagyarázza e sikereket. A XVI. század utolsó három évtizedében a búza ára 350%-kal, az ököre 200%-kal, a boré 100%-kal emelkedett, nem csoda tehát, ha a földbirtok jövedelmezősége tíz évenként megkétszereződött, majd megháromszorozódott. Tömérdek készpénz halmozódott fel az országgyűléseken állandóan szegénységükről panaszkodó nagybirtokosok kezén, s ez pótolta igazán a Habsburgok beduguló délnémet és itáliai hitelforrásait.

A császárnak pénzt kölcsönző osztrák, cseh és magyar feudális nagyurak azonban nem pénzben kérték a kamatot, hanem zálogbirtokban, melyet saját kezelésbe vettek át a kölcsön lejártáig, s mikor bekövetkezett a kiváltás határideje, örültek, hogy a pénztelen uralkodó nem tudott fizetni, mert kezükön maradt a birtok. Szívesen növelték ilyenkor újabb kölcsönrel a zálogösszeget, mert kamatai búsán kiteltek az „árforradalom” hullámain emelkedő terményárakból. Emellett az is tekintetbe jött, hogy minél nagyobb volt a zálogösszeg, annál kevésbé fenyegetett a kiváltás veszélye. Mi több, egyre inkább elközelgett az a pillanat, amikor az udvar hirtelen pénzsűkében kénytelen volt egy búsás ráadás fejében nemcsak bizonyos időre, hanem egyszersmindenkorra ún. örökzálogba adni vagy éppen örökáron eladni a jószágot a zálogbevevőnek. Legfeljebb többet ígérő hasonszorú versenytársakkal kellett megkü-

denie a zálogbavevőnek, amiből életreszóló gyűlölködések keletkeztek ugyan, de akárki nyert a vetélkedésben, a győztes a feudális arisztokrácia és a vesztes a központi hatalom lett, mely alól gyors ütemben csúszott ki a középkori koronabirtok.

Magyarországon a három Habsburg-uralkodó a XVI. század végére 60—70 nagy koronauradalmat ezernél több faluval 8—9 millió zálogösszegért engedett át s részben végleg el is adott a magyar nagybirtokosoknak. Csehországban a XVII. század elejére 320 egyházi és főnemesi nagybirtokkal szemben már csak 19 királyi uradalom maradt, s ugyanekkorra Felső-Ausztriában a száz évvel előbb még a tartomány területének negyedrésztét magában foglaló, mintegy tízezer paraszti háztartást számláló kincstári birtok 418 háztartásra olvadt le.

A XVI. század második felében a koronabirtok Európa-szerte még mindig jelentős részét képezte az uralkodók rendes jövedelmeinek. Angliában pl. 1550 körül 60⁰/₀-át, s bár itt is kénytelenek voltak a zálogosítás és eladás útjára lépni, a század végére a földjáradékból származó királyi bevétel csak 25⁰/₀-kal csökkent s a rendes jövedelmek egyharmadát tette ki, míg az osztrák Habsburgok esetében gyakorlatilag elenyészett. Igaz, a koronauradalmak elzálogosításával a dinasztia legalább mégegyszer annyi pénzhez jutott, mint amennyire egyéb adósságai rúgtak, de ez a kölcsön sokkal drágább volt azoknál, amelyek után 5—15⁰/₀-os kamatot kellett fizetnie. A zálogbirtokok évi jövedelme rendszerint jóval nagyobb volt, mint az értük kapott zálogösszeg akkor tisztességesnek számító 6⁰/₀-os kamata, s az áremelkedéssel a kamatként értelmezett jövedelemtöbblet állandóan növekedett. Illésházy István 220 000 forintra emelte a szentgyörgyi és bazini jószágra adott zálogösszeget, de még így is ennek 12⁰/₀-os kamatát élvezte a 25 000 forintos jövedelemmel. Ennél is jobban járt Dobó Ferenc Sárospatakkal, amelyet 1573-ban 25⁰/₀ kamatot érő 20 000 forintos jövedelemmel vett zálogba 80 000 forintért, s mikor 1602-ben a birtokot a zálogösszegnek mintegy 186 000 forintra való kiegészítésével örökzálogban elnyerte, a 60 000 forintot meghaladó évi jövedelem befektetett pénzállomány 33⁰/₀-os kamatát biztosította számára. De aligha jövedelmezhetett ennél rosszabbul a hatalmas munkácsi uradalom a zálogbavevő Mágóchyaknak, ha az 1571-ben 42 000 forintot kitevő zálogösszeget hajlandók voltak 1591-ig 155 300 forintra kipótolni. Ezek és hasonló adatok arra engednek következtetni, hogy a zálogösszegek időnkénti emelése ellenére a dinasztia kétszer olyan drágán fizette meg a birtokzálogosítás fejében szerzett kölcsönöket, mint azokat, amelyekért kamatot fizetett.

Az udvar ezeknél az ügyleteknél fogcsikorgatva vette tudomásul, hogy a másik fél „a pénzsükséget kihasználva, olyan feltételeket szab, amilyenek neki tetszenek”, mint azt Illésházy legnagyobb szerzeményének, a trencsényi váruradalomnak 200 000 forintért történő megvásárlásakor a kamara jelentette. S hagyján az anyagi feltételek, de Trencsénnyel együtt a megye örökös főispánságát is igényelte Illésházy, ami a királyt a főispán kinevezési jogától fosztotta meg. Ezt a politikai engedményt valamennyire ellensúlyozta egy másik: a protestáns főúr kötelezettségvállalása, hogy a tulajdonába került uradalomból a protestáns lelkészeket elűzi, de már Dobó Ferenc, mikor a lednicei uradalmat megvásárolta, egyszerűen megtagadta ennek a kikötésnek teljesítését s a császári udvarnak meg kellett hátrálnia a pénz szava előtt.

Valójában a koronauradalmaknak főnemesi zálogbirtokosok vagy éppen vásárlók kezébe kerülése legalább annyira politikai, mint pénzügyi kérdés volt,

mert gyöngítette a központi kormányzatot és erősítette a rendi ellenállást vezető arisztokráciát. Magyar viszonylatban még ennél is többről volt szó, mert míg az osztrák tartományokban és a cseh korona országaiban bár nemesi, de a rendektől független, az uralkodó által kinevezett fellebbviteli bíróságok elé vihetette ügyét a paraszt, addig Magyarországon egyedül a földesúr és a megye úriszéke ítélte a jobbágy és földesura közötti perben. Az elidegenített korona-birtokokon nemcsak a feudális szolgáltatások, hanem fontos feudális jogok, mint pl. az egyházi kegyuraság és a parasztság feletti bíraskodás is veszendőbe mentek az uralkodó számára. A zálogbirtokokon a kamara valahogyan még beavatkozhatott a parasztok érdekében, mint azt pl. Szentgyörgy és Bazin városkák esetében tette, amelyek zálogbantartójuk, Illésházy István sanyargatásai ellen kamarai bizottság békéltető közbelépését tudták kieszközölni, de már a végleg eladott Trencsén mezőváros polgárai hiába kértek segítséget volt királyi földesuruktól. Illésházy semmibe vette a kamara, sőt a főhercegek és a király mérsékletre intő leiratait és egyszerűen bebörtönözte az ellene panaszt emelőket. Elképzelhető, hogy ha az öntudatosabb és módosabb mezővárosi polgárok is csak nehezen vagy egyáltalán nem tudták megvédelmezni magukat zálogos földesuraik önkényétől, még kevésbé sikerült ez a minden önkormányzatot nélkülöző falvaknak, különösen pedig a nemesség saját birtokain élő jobbágyoknak, akiknek sorsába a királynak nem volt beleszólása.

A Habsburg központi kormányzatnak megvolt a hajlandósága arra, hogy parasztvédő szerepben lépjen fel olyankor, mikor ezáltal a rendiséget gyöngíthette. Felső-Ausztriában 1595-ben a földesúri túlkövetelések ellen felkelő parasztok ügyét a prágai udvar magáévá tette. Hiába tiltakoztak a nemesi földbirtokosok, hogy ne a parasztokkal egyenrangú peres félnek, hanem egyedüli sértetteknek tekintsék őket, a császári hivatalnokok jogtalanak ítélték és érvénytelenítették a szokásjogtól eltérő szolgáltatásokat. Ezzel eltorlaszolták az útját az örökös jobbágyság bevezetésének, amit a nemesek éppen a lázadás megbüntetése címén akartak az uralkodóval szentesíttetni, bár azt is bevallották, hogy a földhöz kötendő jobbágy robotjára majorságaik kiépítéséhez van szükségük.

Mindez rávilágít arra is, hogy a rendi ellenállás ereje egyenes arányban és kölcsönös összefüggésben állott a robotgazdálkodás és az azt biztosító örökös jobbágyság elterjedésével. Az osztrák Habsburgok országai közül a XVII. század elején Magyarországon volt a legterhesebb a robot és legnyomasztóbb a földesúri fennhatóság, következésképp itt szegülhetett szembe leginkább a rendiség a központi hatalommal. Nemhogy a parasztság közvetlen, rendszeres állami adóztatását, de még azt sem sikerült a Habsburg-uralkodónak elérnie, hogy döntőbíróként állhasson a jobbágy és földesura közé. A jobbágyok szabad költözésének biztosítására irányuló kísérletek meghiúsulása, a paraszti költözésnek földesúri költöztetésre való változtatása után a központi hatalom nem avatkozhatott bele a paraszti sors alakulásába, legfeljebb egyénenként emelhetett ki belőle egyeseket nemeslevelek osztogatásával. Mivel a koronabirtokok elzálogosítása folytán a király földesúri minőségben is egyre kevésbé volt jelen a magyarországi parasztság életében, az sem várt tőle semmit, s beletörődött, hogy egyedül földesurától függ.

3. A Habsburg-kormányzat és a városok

Többé-kevésbé minden országukban megfosztva a közvetlen földbirtoklástól, az osztrák Habsburgok a feudális nagybirtok gazdasági és politikai előretörésével szemben, különösen a külföldi hitelforrások apadásával, egyetlen belső erőre támaszkodhattak, a városokra. A történetírók azt róják fel nekik, hogy ezt elmulasztották, sőt országaikban egyenesen akadályozták; bénították a városok fejlődését, s ezzel önmagukat fosztották meg attól a segítségtől, amit a tőkés polgárság az abszolutizmus kiépítésében nyújthatott volna nekik. Ez a vád, különösen abban a fogalmazásban, amely egyenlőségi jelet tesz a városi fejlődés és a tőkés polgárság kialakulása közé, jogosulatlan. Az osztrák Habsburgok országainak városi polgársága jellegzetesen középkori polgárság volt, melyet kötöttek a városgazdaság közösségi elvei. Céhes kézműves és társulati kereskedő egyaránt alá volt vetve olyan szabályoknak, amelyek az áraknak, a termelhető ill. forgalombahozható árumennyiségnek valamint az alkalmazottak számának korlátozásával meggátolták a polgártársak közötti versenyt. Aki ezeken túltette magát, azt mint „monopolistát” megbüntették, nem egyszer kizárták a polgári gazdasági tevékenységből. Az osztrák városokban a XVI. század folyamán számos esetben maga a Habsburg-uralkodó nyújtott segédkezet a városi hatóságoknak egy-egy tőkés vállalkozó illegálisnak tekintett tevékenységét felszámolni, ugyanakkor, mikor maga biztosított monopóliumot országai bányakincseire délnémet pénzkölcsönzőinek, s ezeket császári minőségében meg is védelmezte saját városaik monopóliumellenes intézkedéseivel szemben. Ez a kétlős magatartás tökéletesen megfelelt annak, hogy az osztrák Habsburgok kifelé abszolutista uralkodók, befelé a rendek alkudozó társai voltak. Csak a délnémet és itáliai pénzkirályok hanyatlásával, hiteleik elapadásával kényszerült rá a Habsburg-kormányzat arra, hogy megnyissa a hazai kereskedőtöke előtt a városgazdaságból való kiemelkedés addig törvénytelennek bélyegzett útját azáltal, hogy hozzáengedte az állami bérletek és monopóliumok jövedelemforrásaikhoz.

A hazai pénzkölcsönzők első képviselői a dél-német kereskedőtöke által font háló szálain kapaszkodtak fel, s mire ez a háló szétfoszlott, már megszűntek a magukét. Christoph Weiss Salzburgból került Welsbe. A felső-ausztriai vasipar legnagyobb Verlegereként gyűjtött vagyont, s azt a tizenötéves háború alatt hadiszállításban gyümölcsöztette, végül várat és uradalmakat vásárolt magának. Még jellegzetesebb pályát futott meg Lazarus Henckel von Donnersmarck, egy magyarországi kamarai tisztviselő fia, aki kezdetben egy ulmi cég bécsi faktora volt, majd önálló kereskedésbe kezdett Nürübergben kikészített angol karasiával, osztrák vasáruval, borral, magyarországi szarvasmarhával. A Habsburg-országokat átfogó kereskedelmi tevékenysége a tizenötéves háborúban bontakozott ki igazán. Hadiszállításokat vállalt hitelben, a német birodalmi hadisegélyeket előlegezte az udvarnak, milliók mentek át a kezén, s 1604-ben már közel egymillió volt a követelése, melynek egyrésze fejében augsburgi tőkések mellé beléphetett a besztercebányai rézüzletbe, más részének törlesztésére kilátásba helyezték neki az engedetlen magyar főúr, Illésházy István elkobzott javait.

Az ilyen tökeerős pénzkölcsönző azonban a XVII. század elején még fehér hollónak számított a Habsburg-országok városi polgárai között, s a dinasztia számára korántsem pótolta a Fuggerek és társaik kölcsöneit. A Habsburg-kormányzatnak a XVI. században sem célja, sem módja nem volt tudatosan elősegíteni erősödésüket, a városgazdaság nyűgeitől megszabadítani őket, hiszen ezidőben

még az angol állami gazdaságpolitika is az árak, bérek, áruminőség szabályozásával, a kereskedelemnek könnyen ellenőrizhető, monopolisztikus társaságokra való korlátozásával egyenesen akadályozta a tőkés fejlődést, mely úgyszólván a központi hatalom szándékai ellenére, a maga erejéből tört előre. A fejletlenebb kelet-középeurópai viszonyok közt mi sem érthetőbb, mint hogy az osztrák Habsburgok sem a tőkés érdekeket tartották szem előtt a várospolitikájukban, hanem a városoknak a rendiségen belül elfoglalt helyzetét próbálták a központi hatalom érdekében szabályozni. Mindenekelőtt a városok önkormányzatát igyekeztek megtörni, amennyiben az a központi hatalom beavatkozási jogát korlátozta. Az osztrák tartományokban és a cseh korona országaiban sikerült is a városi tanácsokat császári hivatalnokok ellenőrzése alá rendelni; Bécs és Prága esetében egyenesen büntetésként a rendi ellenállásban való részvétel miatt. Az uralkodó a városok földesurának tekintette magát, s ezen közvetlen beleszólást igényelt belső életükbe, ezáltal igyekezve őket a rendi ellenállásból kikapcsolni, ami persze csak részben sikerülhetett, mert a rendi országgyűléseken mindenütt volt városi képviselő, ha a nemességéhez képest csekély súlyú is. A legcsekélyebb éppen Magyarországon, s nyilván ez magyarázza, hogy a Habsburgok a XVI. század folyamán nem tettek kísérletet a magyarországi városok önkormányzatának korlátozására. A városok politikai önállóságának felszámolására irányuló törekvések a nemességgel való rendi összefogásuk megakadályozását célozták, s ebből következett, hogy a Habsburg-kormány a nemesek és a városi polgárok érdekösszeütkezésében az utóbbiakat támogatta.

A XVI. században a polgárság nagyon is rászorult erre a támogatásra. A feudális földesúri hatalom nemcsak a központi hatalom és a parasztság, hanem a városok rovására is erősödött, s a földbirtokos nemességnek az árutermelésbe és a kereskedelembé való tevékeny bekapcsolódásával a polgári kereskedelmet veszélyeztette. A középkori gazdasági rendszerben a kereskedés városi monopólium volt, melyet a városok részben árumeállítási kiváltságaik, részben kiváltságos kereskedőtársulataik által gyakoroltak, igazi alapja azonban a városokba tömörült céhes kézművesség és a falusi mezőgazdaság árucseréjét lebonyolító városi piac volt. Minél kevésbé tudta egy város környékének iparcikkszükségletét saját termékeivel kielégíteni, annál kevésbé volt képes a mezőgazdasági áruforgalmat magához kötni. A XVI. században a nemzetközi kereskedelem nagyarányú kiterjedésével Kelet-Közép-Európát egyre nagyobb mértékben öntötték el a nyugati tőkés ipari vállalkozások árucikkei. Ha a mezőgazdasági árutermelők közvetlen kapcsolatba léphettek a külföldi iparcikkek behozóival, a mezőgazdasági áruforgalom is elkerülte a városi piacot, vagy pedig — ami még sérelmesebb volt — a városon kívüli kereskedők a helyi polgárság feje fölött, annak közvetítő szerepét mellőzve, a városi piacon bonyolították üzleteiket. Mivel Kelet-Közép-Európában a városi polgárság még maga is foglalkozott mezőgazdasági áru, főleg bor termelésével, sőt ipari tevékenységének sorvadását ezzel igyekezett ellensúlyozni, a városon kívül termelt élelmiszerek és ipari nyersanyagok szabad forgalma a városi piacon nemcsak közvetítő hasznának elvesztését jelentette, hanem saját árujának eladásában is veszélyes versenytársakkal találta magát szemben, elsősorban a nemességgel, amely növekvő gazdasági és politikai erejében hívva, semmibe vette a városi kiváltságokat. A nemesség kereskedelmi tevékenységének korlátozására gazdasági eszközei elégteleneknek bizonyulván, a városi polgárság egyedül politikai eszközök alkalmazásában reménykedhetett, s ezt csak a központi hatalomtól várhatta, mert a rendi országgyűlésen a nemesi túlsúllyal szemben semmit sem érhetett el.

A Habsburg-kormányzat tökéletesen tisztában volt azzal, hogy pénzügyi és politikai érdekei egyaránt a polgárság támogatását írják elő, mert a polgári kereskedelmi jövedelmet könnyebben adóztathatja, s a polgári politikai erőgyarapodást könnyebben ellensúlyozhatja, mint a nemesit, egyúttal pedig meg is oszthatja a rendi ellenállás polgári és nemesi erőit. A nemesi-polgári küzdelemben való beavatkozásának eredménye azonban a polgárság önerejétől is függött. Míg a cseh korona országában a középkorban még jelentős városi textilipar a XVI. század végére súlyos válságba vagy dél-német vállalkozók kezébe került, Magyarországon pedig korábban is szerény lévén, teljesen elsoványodott, addig az osztrák tartományok polgársága a helyi virágzó vasiparra alapozhatott, melynek tőkeellátását és termékeinek forgalombavitelét sikerült megőriznie, még ha ebben rászorult is dél-német kölcsönökre. Innen merítette az erőt, hogy a XVI. század végéig megpróbálja gabona- és borkereskedelmi monopóliumát a nemességgel szemben védelmezni. A Habsburg-uralkodók eleinte még a nemesség gabonafelvásárló tevékenységét is tiltották, majd miután ezt a tilalmat a feudális nyomással szemben nem lehetett fenntartani, legalább a részben városi termelésű bor kereskedelmének kézben tartásában igyekeztek a városok segítségére lenni. 1568-ban még a császár megerősítette a felső-ausztriai városoknak azt a jogát, hogy a városba költöző nemeset kizárják a kereskedelmi tevékenységből, viszont kötelezte a földbirtokot szerző polgárt, hogy hagyjon fel polgári foglalkozásával. Ugyanakkor Alsó-Ausztriában a városoknak már meg kellett alkudniuk s csak annyit érthettek el, hogy a városba költöző nemes kereskedésének engedélyezése fejében a földbirtokot vásárló polgárt a nemesi rend soraiba fogadta.

Ha a viszonylag fejlett osztrák városi polgárság sem tudott kellőképpen élni a dinasztia támogatásával, s okosabbnak látta a központi hatalom megkerülésével közvetlen alkura lépni a nemességgel, még inkább erre az útra kényszerültek a városok a cseh korona országában és Magyarországon, ahol a nemességnek a városokon kívüli kereskedelmi tevékenysége elől a XVI. században minden formai akadály elhárult s a városi polgárság ezzel gyakorlatilag kiszorult a mezőgazdasági áruforgalom irányításából. A magyarországi marhakivitelben pl. a XV. század közepén még vezetőszerepet játszó pozsonyi és egyéb szabadvárosi kereskedők száz év leforgása alatt hallgatólag átengedték helyüket mezővárosi és nemesi tőzséreknek. Az első nyílt csatát a városok 1574-ben veszítették el, mikor az országgyűlés visszautasította azt a kérésüket, hogy a nemeseket és az urakat tiltásuk el az állatkereskedelemből. Ugyanekkor azonban még a határmenti szabad királyi városok árumegállító jogát elvileg fenntartották, de csak a külföldről bejövő kereskedők áruira. 1595-ben, egyelőre csak egy évre és a pénzszükségre hivatkozva, a borkivitel is szabadabbá tették a városi korlátozásoktól, de nyilván továbbra is éltek vele, mert 1599-ben a városok panaszolták, hogy a lengyel borkereskedők a városi lerakóhelyeket elkerülve viszik ki az összevásárolt borokat. Az országgyűlés nem tagadhatta ugyan meg a városi árumegállítást elismerését, de azt a gyakorlatban a nemesi borkereskedők úgy értelmezték, hogy a városi piacon közvetlenül adták el boraikat a lengyel borkereskedőknek, s ezzel betörték a városi piacra is. A városok tiltakozására az országgyűlés 1603-ban azzal válaszolt, hogy a formailag továbbra is elismert városi árumegállítást kijátszásával mindenkinek, azaz az elsősorban érdekelt nemeseknek megengedte „boraikat és egyéb áruikat szabadon elhelyezni, lerakni és akadálytalanul eladni”. A Habsburg-udvar azonban közbelépett, s további tájékozódás szükségességének címén a döntés érvényességét felfüggesztette.

A magyarországi városi polgárság sem nélkülözötte tehát a Habsburg-uralko-

dó támogatását a nemességgel szemben, s ha ez a támogatás a városokon kívüli polgári kereskedelem monopóliumának biztosítására elégtelen volt is, a XVII. század elején még többé-kevésbé fel tudta tartóztatni a nemeseknek a városi piac meghódítására irányuló törekvéseit. A nemesség elé állított tilalomfa nem pusztán a középkori rend konzervatív védelme, hanem annak a politikai programnak a része volt, amelyben a városok a rendiség visszaszorításában a központosítás hídfőállásaiként szerepeltek. Persze előbb magukat a rendi ellenállás szolidaritásából, mert különben minden erőnyerésük a rendiséget erősítette volna. A magyarországi szabad királyi városok önkormányzatába, s emiatt országgyűlési szereplésükbe sem tudott a Habsburg-kormányzat úgy beavatkozni, mint a többi Habsburg-országnak császári hivatalnokok állandó ellenőrzése alá helyezett városaiban. Ezért egyelőre, míg a városok alávetése Magyarországon is bekövetkezhetik, új, korlátozott önkormányzatú városok létrehozása látszott a követendő útnak.

Mezővárost szabad királyi városi rangra s ezzel együtt országgyűlési képvisellel járó rendi státusba emelni a Habsburg-uralkodók mindig is hajlandók voltak, különösen ha ezáltal feudális földesuraknak elzálogosított királyi mezővárosokat válthattak vissza a kiváltságért áldozni akaró és képes cívisek pénzén, mint az pl. Szokolca és Modor esetében történt. A magyar nemesi közvélemény ebben jogsérelmet látott s ragaszkodott ahhoz, hogy országgyűlési képvisellete csak a II. Ulászló 1514. évi dekrétumában felsorolt szabadalmas bányavárosoknak, tárnoki és személynöki városoknak lehessen. De mikor 1596-ban Modor kiváltságait és országgyűlési képviselleti jogát az országgyűlésen kihirdették, az állandó ellenzékiiségéről ismert Szokoli Miklós tiltakozott ugyan, a többség azonban nem csatlakozott hozzá, őt magát pedig a következő évben királyi levél tiltotta el az országgyűlésen való megjelenéstől. Rudolf kormánya az uralkodó és a városok kapcsolatába való nemesi beleszólást már akkor a királyi felségjogok illetéktelen korlátozásának tekintette, mert éppen ezt a kapcsolatot akarta még szorosabbra vonni, s efelé az első lépéseket nemsokára meg is tette. 1598-ban Szentgyörgy és Bazin mezővárosok engedélyt kaptak, hogy megváltsák magukat Illésházy István zálogbirtoklásából, ennek fejében 10 évig maguknak tartásuk meg a földesúri jövedelmeket s azután cenzust fizessenek a királynak, aki többé sem eladni, sem elzálogosítani nem fogja őket, hanem azt a jogállást biztosítja nekik, mint Modornak.

Ennek az ügynek következménye lett Illésházy hűtlenségi pöre, mely annyit foglalkoztatta a kortársakat és az utókort, mert joggal látták benne a Bocskai-felkelés egyik fontos előzményét. A városok önmegváltásának és Illésházy pörének a magyar jog szerinti törvényessége vagy törvénytelenése körül folyó vita azonban elterelte a figyelmet a városi szabadságnak arról a különös értelmezéséről, amellyel az udvari (és nem a magyar) kamara a magukat immár szabad királyi városoknak tekintő városkákat is meglepte. Új és szokatlan mozzanat volt elsősorban a 10 évi türelem lejártá után fizetendő cenzus, mert Magyarországon a szabad királyi városok csak taksát fizettek, a cenzus a földesúri mezővárosok terhe volt. Az udvarnak megvolt azonban a jó oka, hogy ne taksáról beszéljen, mert a szabad királyi városok taksáját (az országos rovásadónak egyébként 5 0/0-át is alig kitevő 10 000 forintnyi csekély összeget) még 1595-ben katonafogadás céljaira a megyék és a magyar tanács rendelkezésére bocsátotta s ezzel kezéből kiengedte. A cenzus viszont királyi jövedelemként volt kezelhető s ráadásul a taksáénál magasabb kulcs szerint lehetett megállapítani. De hogy az udvart Szentgyörgy és Bazin városi jogállásának körülírásában nem csupán pénzügyi megfontolások

vezették, az jövődöbeli helyzetük meghatározásában is megnyilvánult: „peculium camerae”, azaz kincstári birtokok lesznek, ami hallgatólag azt jelenti, hogy nem igényelhetik a teljes önállóságot, ellentétben a „szent korona tagjainak” minősülő régi szabad városokkal, amelyek a magyar jog szerint a királynak nem jobbágyai, hanem — akárcsak a nemesek — alattvalói voltak. Ezt a szabad királyi városi joggal élni akaró két városkának hamarosan gyakorlatilag is tapasztalnia kellett, mert mikor váraikba nem akarták befogadni a király által kinevezendő kapitányt, a földesúri hatalom képviselőjét, egyenesen azzal, a magyar jogra való hivatkozással utasította engedelmességre őket megint csak az udvari kamara, hogy „jobbágyok várakat és fekvőségeket nem bírhatnak”. Valójában ugyanazt az ellenőrzési rendszert vezették be ezzel, Magyarországon először, amely az osztrák és cseh városokban már korábban érvényesült, s amelyet — mint nemsokára kiderült — a magyarországi szabad királyi városokra is ki akarták terjeszteni. Ugyanakkor viszont mindezzel összeférhetőnek tartották, hogy Szentgyörgy és Bazin az országgyűlésre a szabad királyi városok módjára királyi meghívót kapjanak, mint ahogyan az uralkodó jobbágyainak tekintett osztrák és cseh városok követei is a rendi gyűlések tagjai voltak. Nyilvánvaló, hogy az uralkodótól teljesen függő városoknak azt a szerepet szánták, hogy a rendi országgyűlésen a rendiséggel szemben a központi hatalom érdekeit szolgálják.

Ezt a szándékot tulajdonította a városi szabadságot osztogató Habsburgoknak a magyar nemesség is, amelyet egyáltalán nem nyugtatott meg, hogy a király tiszteletben tartja a hazai jogot az újdonsült szabad városok önkormányzatának korlátozásával, ugyanakkor azonban a rendek soraiba erőszakolja saját jobbágyait. De talán, akárcsak korábban Modor esetében, belenyugodtak volna az amúgy sem nagyszámú városi képviselőt e csekély növelésébe, ha a károsult Illésházy nem bűjtögetja fel 1600-ban az országgyűlést, hogy tumultuózus jelenetek közt kizárja kebeléből a modori követeket, azzal a jellemző érveléssel, hogy a modoriaknak nincsenek jobbágyai, márpedig az országgyűlés a jobbágyok adózásának meghatározására ül össze. Illésházy nyilvánvaló célja az volt, hogy Szentgyörgy és Bazin se nyerhessék el az országgyűlési képvisellel járó rendi státust, mert az végleg lehetetlenné tette volna számára a birtokok megtartását. A zálogszerződés 1601 elején járt le, s addig Illésházy mindent elkövetett, hogy megakadályozza a zálogszerződés felmondását. Mivel a városok önerejéből csak arra futotta, hogy 50 000 forint kölcsön nyújtásával felszabadulásuk útját egyengessék, s a több mint négyszerannyit kitevő zálogösszeget csak Henckel Lázár bécsi kereskedőtől kölcsönéből fizethették meg, Illésházy előbb Henckelt próbálta meg lebeszélni arról, hogy kölcsönt nyújtson parasztnak kellő biztosíték nélkül, hiszen „Magyarországon az a törvény, hogy egy jobbágy se kötheti le földjét, amely az uráé”. Mikor ez nem hatott, s pénzzel és protekció keresésével sem ért el semmit, a jogi érvelés és a politikai nyomás módszereivel próbálkozott. Hivatkozott arra a Miksa császár záloglevelében foglalt ígéretre, hogy a birtokokat másnak, mint neki nem adja el, s ez az ígéret Rudolfot is kötelezi; legkevésbé sem lehet átengedni maguknak a városlakóknak, akik parasztnak s így „ebben az országban semmiféle javakkal nem bírhatnak”. Ha ez mégis megtörténnék, „az amúgy is elkeseredett rendek az újabb törvénysértés miatt erősebb panaszra ragadtatnák magukat”. Erre következett azután a modori követek kizárása az országgyűlésről, amivel Illésházy túllőtt a célon, mert valósággal rákényszerítette az udvart, hogy az uralkodói hatalom tekintélyének védelmében várospolitikai terveit ne a magyar rendi alkotmány zezgúgos útjain, hanem nyílt abszolutisztikus módszerek alkalmazásával kísérelje meg.

4. A kamarai pörök

Ha Szentgyörgy és Bazin önmegváltásának engedélyezése pusztán pénzügyi kérdés lett volna az udvar számára, úgy Illésházy bizonyára megtalálta volna a módot arra, hogy zálogösszeg megemelésével megtarthassa a birtokokat, mint az neki is, másnak is eddig mindig sikerült. Ezúttal azonban a pillanatnyi pénzszükségen való segítség helyett távolabbi célok mozgatták a Habsburg kormányzatot: felszámolni az anyagi és politikai veszteséggel járó birtokzálogolást s az önmagukat megváltó parasztközösségek városi rangra emelésével azoknak rendszeres adózására és országgyűlési szavazatára támaszkodva bázist építeni a központi hatalom számára Magyarországon. Egyszeri, alkalmoszerű megoldásként alkalmazni a városi önmegváltást, sem anyagilag nem érte volna meg, hiszen pénzhez csak a 10 éves adómentesség lejártá után juthatott a kamara, sem a velejáró politikai bonyoldalmakat nem lett volna érdemes vállalni. Maga Illésházy is rádöbbent, hogy itt többről van szó, mint a kamara megszokott pénzszerzési kísérleteiről, s mikor 1600 őszén kézhezvette a végleges zálogfelmondást, már nem ígérgetett ráfizetést, hanem elszánta magát, hogy végigharcolja ügyét a politikai síkon, ahova maga terelte azt. Válaszában most már élesen fogalmazta meg korábbi érveit: ha a király megsérti elődei intézkedéseit, megszünik a királyi tekintély és meginognak az állam alapjai; vagy ez az adomány érvénytelen, vagy az ország törvényei nem érnek semmit. Ezek a törvények (s itt Werbőczy III: 25. törvénycikkelyére hivatkozott) megtiltják a királynak, hogy szabad királyi városoknak, még kevésbé a birtokjogból kizárt parasztoknak örökbe, vagy akárcsak zálogjogon földbirtokot adományozzon. Az ilyen adomány önmagában semmis, s ha a király a törvényekre letett esküjével ellentétben ragaszkodik ehhez, „lehetetlen, hogy az ország rendei a törvényszegést süket fülekre vegyék”. Ezért ő saját igaza s az ország törvényei megoltalmazása végett tiltakozást jelent be. A királyi ellenválasz hamarosan megérkezett: „Urad és királyod ellen támadni vetemedtél s nem átalottad szemérmetlenül megkísérelni, hogy királyi jogunkat, tekintélyünket és hatalmunkat szemtelenül szűk korlátok közé szorítsad és mintegy saját ítéleted alá vessed, s királyi kezeinket saját tulajdon javainkkal való rendelkezésben megkötözzed ... Méltóságunk illő módon való megoltalmazására fenntartjuk magunknak megfejtésedet.”

Első látásra szokványos rendi jogvitáról volt szó. Az udvar azzal érvelt, hogy ha a királynak joga van közembert nemesíteni, akkor joga van szabad városi kiváltságot is osztogatni. Illésházy a király esküjével szentesített törvényt szegezte ezzel szembe. De a feudális jog útvesztőjében mindkét fél hivatkozhatott elvekre és precedensekre: „Maguk a kortársak sem a bizonytalan jogi érveket, hanem az uralkodói hatalommal való szembeszállást tekintették a dolog érdemének, márpedig ezt éppen Werbőczy (I : 14), akinek másik törvénycikkelyére Illésházy utalt, a hűtlenség esetének mondotta ki. Ennek alapján javasolta a magyar tanács, melyben ezúttal a papok mellett csak Thurzó, Forgách, Joó és Istvánffy nyilvánítottak véleményt, hogy idézzék a felségsértő Illésházyt a nádorhelyettes és az ország rendes bírái elé országgyűlési rendkívüli törvényszékre, hogy ott „képtelen gonosztettéről számot adjon”. Az udvar a magyar tanács véleménye alapján adta ki az idézést, mely megrettentette Illésházyt.

A felségsértés és a hűtlenség vádja nem volt tréfalog. Nemrég hullt le Telekessy Mihály feje és kerültek jószágai elkobzásra a királyi posta megtámadása és kirablása miatt, s ezúttal ennél többről, a király személyének megsértéséről volt szó. Hatalmaskodás, vérfertőző házasság és más főbenjáró ügyek miatt is

folytak ezidőben pörök olyan nagyurak, mint egy-egy Gersei Pethő, Nádasdy vagy Homonnai ellen, de ezek többnyire még az ítélelhozatal előtt, a királyi kamarának fizetett váltságdíj fejében, királyi kegyelemmel végződtek. Egyetlen ilyen esetben sem mutatható ki, mint azt történetírásunk feltételezte, hogy a pör célja a vádlott kifosztása lett volna. Bűnösségük vitán felül állt, legfeljebb a törvényes büntetés pénzért való elengedését lehetne mai szemmel kifogásolni. Kétségtelen, hogy az udvari és a magyar kamara kereseti forrásnak tekintette az ilyen pöröket, de korántsem ezek által keresték a pénzügyi nehézségekből való kilábalást. Szuhai 1602-ben egyenesen úgy vélekedett, hogy e perekért nem érdemes az országgyűlés összehívásával járó alkalmatlanságokat, sérelmi vitákat vállalni, s ha az udvari kamara joggal vetette is ez ellen, hogy egy-egy pör többet hoz, mint a rovásadó megszavazása, teljesen koholt vádakkal az sem kísérletezett.

Bár a kamara ezekben is érdekelve volt, tulajdonképpen nem a büntetőjogi pereket kell a történetírásunkban oly sokat emlegetett kamarai pereknek tekinteni. A nagy pénzzavarban jókor jöttek ugyan a bírságok, még inkább az olyan kivételes zsákmányok, mint Telekessy elkobzott birtokai, melyeket Dobó Ferenc vásárolt meg a Joó Jánossal folytatott ráajánlási versengés győzteseként. Ilyen esetlegességektől azonban nem lehetett a királyi hatalom magyarországi anyagi bázisának helyreállítását remélni. A zálogbirtokok visszaszerzése volt errefelé az egyetlen járható út, akár azoknak kamarai kezelésbe vételével, amire azonban sohasem volt elegendő pénz, akár Szentgyörgy és Bazin példájára a jobbágság önmegváltása és adóztatása révén. Illésházy esete mutatta, hogy ez sem volt könnyű, nemcsak az ellenállás, hanem a parasztközségek pénztelensége miatt is.

Maradtak a magszakadás címén a koronára háramló birtokok. Ezeket azonban a régóta gyakorolt s Werbőczy Hármaskönyvében formálisan is kimondott jogszokás szerint a tényleges (vagy magukat annak állító) oldalági rokonok, a sokszor hitelesen ki sem mutatható ősiségre hivatkozva erőszakkal megszállották, s akár bebizonyosodott, akár nem igazuk, ha egy évig birtokon belül tudtak maradni, a korona háramlási keresete elévült, IIIába kísérte meg többször is a Habsburg-kormány ezt az ököljogra felhívó jogszokást érvényteleníteni, az országgyűlés mindannyiszor ellenállt. Mivel pedig a zálogszerződéseknél a zálogbavevők többnyire kikötötték a szabad örökhagyást, hasonló gyakorlat terjedt ki a zálogbirtokokra is, amennyiben a magukat örökösöknek vélők még a végrendelet felbontása előtt megszállták a birtokot, s míg a kamara a bíróságok útvesztőiben próbálgatta a végrendeletet a maga javára értelmezteni, addig az ingó javaknak, kincseknek, készpénznek, gabonának, bornak rég nyoma veszett. Nem volt más út, mint hasonló eszközöket alkalmazni. A kamara katonai segédlettel igyekezett hamarabb odaérkezni, mint az örökösök s — biztos, ami biztos — rátenni kezét az ingóságokra. Mi sem természetesebb, mint hogy mindkét fél rablással vádolta a másikat s az országgyűlés 1597-től kezdve ismételtelen követelte, hogy a kamara ilyen esetekben keresse rendes bíróságok útján jogait, de a király mindannyiszor kitérő választ adott és az ügy megfontolását ígérte. Így azután ritkán került pörre a sor, pedig ezek lettek volna a tulajdonképpeni kamarai pörök. Többnyire végül is megegyeztek a felek, s ki-ki vitte, amit megkaparintott. A zűrzavart csak növelte, hogy a hiányos nyilvántartás miatt néha a kamara sem volt tisztában azzal, hogy a magvaszakadt birtokos milyen címen birtokolja ezt vagy am azt a jószágát, s előfordult, hogy jogtalanul foglalta el a másét vagy elkésett a magáét biztosítani.

Jellemző, s egyben a vagyon nagysága miatt országos botrányt okozó eset volt a gyermektelenül elhalt oligarcha, Dobó Ferenc örökségének sorsa. 1602 nya-

rán Szuhai értesítette az udvari kamarát, hogy Dobó súlyos beteg „s javai hamarosan őfelségére szállhatnak; az örökösök ellen majd módot találunk”. A mód a szokott volt. Két nappal Dobó halála után, mielőtt a temetési menet a végrendeletileg kijelölt örökösökkel Eperjesről Sárospatakra, az elhunyt lakó és temetkezési helyére érkezhetett volna, Kassáról és Tokajból 300 német zsoldos szállta meg a várat a tokaji német kapitány vezetésével. Az örökösök tiltakozására ugyan a katonákat a közeli falvakra osztották szét, de már ott voltak a kamarai biztosok, akik sietve leltárba vettek mindent, sőt kierőszakolták, hogy Dobó híres kincstárának legszebb darabjait, köztük Hunyadi Mátyás serlegét és kancsóját, arany-ézüst-drágaköves lószerszámot, nyakláncokat, gyűrűket, násfákat, kardokat, övet, régi érmeket felküldhessék a szenvedélyes műgyűjtő császárnak, aki külön elrendelte, hogy a legjobb borokat és lovakat, s ami készpénzt találnak, azt is számára foglalják le. Ezalatt Dobó többi várát, Lévát, Lednicét, Szerednyét is csellel, fenyegetéssel, vagy éppen ostrommal bevették, hasonlóképpen kifosztották és az őrségeket az ellenállás miatt bebörtönözték. Közben a kamara nagynehezen s egyre csalódottabban tisztázta Dobó birtokjogait. Eleinte tudni vélte, hogy az elhunyt mindene zálogbirtok s így a koronára száll. Azután rájött, hogy Léva, Szerednye, Gönc örökbirtokok, viszont Sárospatakról, Bodrogkeresztúrról és Lednicéről úgy vélte, hogy zálogbirtokok s ezekről Dobó nem végrendelezhetett. Végül el kellett ismernie, hogy az utóbbiakra is megszerezte Dobó a végrendelezési jogot. Addigra azonban már mindenünnen minden mozgathatót elszállítottak. Csak az elvitt gabonát és a bort 40 000 forintra becsülte maga a kamara. A méltatlan hercehurca közepette ment végbe a magasrangú halott temetése, ráadásul a Rudolf által újra beparancsolt német őrség hivatlan résztvételével. Végre egy év múltán létrejött a kiegyezés a kamara és Perényi Zsófia, a főörökös között, azzal, hogy amit az ingóságokból el nem vittek, az utóbbi megtarthatja; a királynak küldött holmikát, a gabonát és a bort s az ezenkívül kb. 125 000 forintnyi megtalált készpénzt ajándékba adja, viszont 50 000 forint kölcsönt nyújt a kamarának s ezen kívül Léva, Sárospatak, Ruszka és Bodrogkeresztúr mintegy 660 000 forintnyi zálogösszegét 240 000 forinttal kipótolja. Jellemző világot vet a magyar oligarchák gazdagságára, hogy Perényi Zsófia a kifosztatás ellenére is félév alatt eleget tett a követelésnek.

A hasonló és nagyszámú kamarai foglaláshoz semmi köze Illésházy pörének. Ezt, bármennyire is hangoztatta az udvari kamara az ország leggazdagabb főnemesének fő- és jószágvesztéséből várható bevétel fontosságát, nem anyagi szempontok döntötték el. Így látta ezt maga Illésházy is, mert meg sem kísérelte a más pöröknél szokásos váltságdíj felajánlását, hanem könyörgésre fogta a dolgot. Dehogy akár ő törvény előtt a királyi méltósággal vitatkozni — írta felterjesztésében —, csak azt kéri, hogy őfelsége magyar tanácsosai előtt hallgassa meg védekezését. Folyamodását a magyar országgyűlés és tanács, valamint Mátyás főherceg, régi jóakarója is támogatta, de ez csak olajat öntött a tűzre Prágában. A pártfogókat rendreutasították s csak azt engedték meg, hogy — ha már Illésházy a királyi tanács elé akarja vinni ügyét — ám döntsön a magyar tanács a nádorhelyettes elnöklete alatt, mert a magyar törvények szerint a király és a rendek közti ügyben a nádor a bíró. Istvánffy, akire a kényes ügyben nagy felelősség hárult, mindjárt megmondta, hogy az ő elnöklete ítélethozatalt fog jelenteni, mert a nádort bírói minőségében helyettesíti, egyszerű véleményadás esetében viszont a helytartónak kellene elnökölnie. Ennek ellenére az 1603. március 10-én Pozsonyban ez ügyben összeült magyar tanács (hét püspök mellett Draskovich János bán, Forgách Zsigmond, Liszti János „nagyságosok”, Joó János személynök, továbbá

két táblai bíró és két bírósági főjegyző Istvánffy elnöklete alatt), bár a személyi összetétel is bírósági jelleget adott a tanácskozásnak, óvakodott ítéletet hozni, hanem csupán jogvéleményt adott, mindenestre elmarasztalót. A Prágába juttatott tanácsvélemény nem maradt fenn, a későbbi fejlemények során valaki eltüntethette, hogy Illésházy előtt magát igazolhassa és 1605-ben Istvánffy is azt mondta Illésházynek, hogy voltak, akik ártatlansága mellett szavaztak. A többség azonban a bűnösséget mondta ki, de arra hivatkoztak, hogy az országgyűlésre való idézést őfelsége nem hatálytalanította, s így végleges ítéletet csak az országgyűlésen lehet hozni. Az érvelést az udvar nem fogadta el, s utasította Istvánffyt, hogy a döntést hűtlenség címén fő- és jószágvesztésre szóló ítélet formájában állítsa ki.

Illésházy értesült a fejleményekről s veszét érezve, Prágába juttatta Joó Jánosnak egy 1601-ben hozzá írott levelét, hadd lássa az udvar, ki az igazi felség-sértő. A levélben, Kanizsa elvesztésére célozva, az állt, hogy a király „sem külső ellenségtől nem oltalmaz, sem pedig törvényünkben meg nem tart és hogy ily prezidiomot tart közöttünk, ki bennünket elárul és az török ellenségnek kótya-vetyén ad el. Kérnünk kell őfelségét, hogy engedje meg, hogy oltalmat kereshessünk magunknak, hogy im maga nem tud oltalmazni”. Ezt akár a törökhöz való átállás szándékára is lehetett magyarázni, s az udvar azonnal megindította az eljárást Joó ellen, egyben pedig a denunciálás jutalmául Illésházy ügyét felülvizsgálatra rendelte. Ekkor azonban az Illésházy bosszújától rettegő magyar tanácsosok léptek közbe, akiknek nevében Szuhai — titoktartás kérése mellett — átírt az udvari kamara bécsi részlegéhez, hogy „nemcsak őfelségének, de összes tanácsosainak s a bírácoknak is tekintélyvesztését fogja okozni a felülvizsgálat... Az ítélethez szigorúan kell ragaszkodni, egyedül csak a végrehajtás van hátra.” Miről se volt könnyebb meggyőzni Rudolf tanácsosait, s 1603. november 3-án Istvánffy nem tehetett mást, mint Bécsbe rendeltetve, a tanácsosok véleményét előrekeltezőssel ítéletlevéllé írta át. Ennek alapján Mátyás főhercegnek el kellett volna fogatni a szintén odahívott Illésházyt és Joót. Az utóbbi, mit sem sejtve, kelepcébe esett, az előbbi azonban (minden jel szerint a főherceg segítségével) Lengyelországba szökött. Javait elkobozták és a számos jelentkező közül Henckel Lázárnak ígérték oda, nehogy ismét valamelyik renitens magyar úr kezébe kerüljenek.

A pör hullámai hamar elhaltak. Az Illésházy által keltett politikai vihart az udvar okosan lecsendesítette, már 1602-ben szüneteltetve Szentgyörgy és Bazin országgyűlési meghívását, s azzal bizonyítva előttük, hogy a városok csak használatra s nem teljes tulajdonba kapták a birtokokat, hogy behelyezték váraikba a császári kapitányt. Ezzel a városi probléma lekerült az országgyűlés napirendjéről s Illésházy és Joó személyes sérelme már kevésbé érdekelte a rendeket. 1604 elején az országgyűlés visszautasította, hogy érdekükben fellépjen. Ekkor ugyanis sokkal izgalmasabb kérdés került szőnyegre. Az udvar nem ejtette el várospolitikai terveit, sőt most már sokkal szélesebb arcvonalon támadott. Az erőszakos ellenreformációval kísérte meg a városokat a rendi ellenállásból kiszakítani és a központi hatalom alá rendelni.

5. A Habsburgok és a protestantizmus

A városok rendi önállóságának megtörésére az ellenreformációt felhasználni ekkor már több évtizedes múltra visszatekintő módszere volt a Habsburg-kormányzatnak. A katolikus vakbuzgóságtól távolálló I. Ferdinánd és Miksa, akik Magyarországon és a cseh korona országaiban politikai meggondolásból nem lép-

tek fel erőszakosan a reformáció ellen, az osztrák tartományokban is hajlandók voltak a nemesség protestáns vallásgyakorlatát ideiglenesen megtűrni, a városoktól azonban ezt következetesen megtagadták, sokkal inkább saját közvetlen kegyúri jogok védelmében, mint a katolicizmus tényleges helyreállításának szándékával. Egyideig csak a Habsburgok belső-ausztriai oldalága lépett fel kényszerítő eszközökkel a városokban; máshol a városok hallgatólagos vallási türelmet élveztek. Rudolf azután Alsó- és Felső-Ausztria városaiban is megtiltotta a nyilvános protestáns istentiszteletet s a lelkészeket kiűzette a városokból. Az osztrák lutheránusok ellenállásra gondoltak, de Wittenberg és más lutheránus egyetemek tekintélyes professzorai, akikhez tanácsért fordultak, a világi hatóságnak kijáró feltétlen engedelmesség lutheri elve alapján úgy nyilatkoztak, hogy „tűrni vagy kivándorolni”. A közvetlenül még nem veszélyeztetett osztrák protestáns nemesség így azután felmentve érezte magát attól, hogy nem nemesi hitsorsosai mellett kiálljon.

Rudolf Prágába költözése után az Alsó- és Felső-Ausztriát kormányzó Mátyás főherceg, bár elvileg a vallási türelem híve volt, sőt a protestantizmus iránti rokonszenvvel is gyanúsították, politikai okokból, a központi hatalom erősítése céljából szabad kezet adott legbefolyásosabb tanácsosának, Khlesl későbbi bécsi püspöknek, hogy folytassa és befejezze a városok rekatolizálását, sőt ahol a kegyúri jog a birtokos nemességtől elvitatható volt (pl. zálogbirtokokon), a falusi templomok elfoglalását is megkezdje. Az 1594–95. évi felső-ausztriai parasztfelkelés részben ezért tört ki, de a nemesség ezt nemcsak hogy nem használta ki a protestantizmus s ezzel saját rendi állásainak megerősítésére, hanem a paraszti terhek növelésével egyenesen módot adott a Habsburg-kormányzatnak arra, hogy az parasztvédő szerepben lépjen fel, majd a nemesi csapatok által leverte parasztokat császári zsoldosterrorral katolikus papok befogadására kényszerítse. Ezek a fejlemények, valamint a belső-ausztriai hírhedt vallásügyi bizottságok működése, amelynek során 1599-ben és 1600-ban minden protestáns lelkészt, a nemesek udvari lelkészeit is elűzték, ráébresztették végre az alsó- és felső-ausztriai nemeseket a saját szabad vallásgyakorlatukat fenyegető veszélyre. A rendi gyűlések napirendjére felkerültek a vallási sérelmek, 1603-ban már adómegtagadással is összekapcsolódva. Rudolf maga nem szorgalmazta az ellenreformációt, de nem akart vetélytársának tekintett öccsével szemben a spanyol és pápai udvar előtt a bűnös közömbösség vádjá alá esni. 1602-ben ünnepélyesen kihirdettette Prágában a közel évszázados és azóta sem érvényesített eretnekellenes törvényeket, anélkül azonban, hogy a szinte teljes egészében protestáns Csehországban ezeket végrehajtani próbálta volna.

Magyarországon a szomszédságban lezajló események nyugtalanságot keltek, amit elsősorban a nyugati protestáns nagyurak, Thurzó és mások által befogadott belső-ausztriai emigráns lelkészek szítottak. A dinasztia részéről ugyan nem vártak támadást a magyar protestánsok, mert a nemesség és a szabad királyi városok kegyúri jogai a múltban elegendő biztosítékot nyújtottak s azt ígérték a jövőre is. Ezen a jogi megkötöttségen belül azonban a felekezeti súrlódások egyre sűrűbben jelentkeztek, különösen mióta a püspöki kar hangadója a nagyúri származása miatt is öntudatosabban, nyersebben fellépő Forgách Ferenc lett. Nemcsak saját püspöki birtokain kezdte a protestáns lelkészek elűzésére felhasználni kegyúri jogát, hanem főpaptársait s a néhány katolikus főnemet is erre buzdította, sőt megpróbálta a tizedeket a nemesi bérlőktől azok nagy megbotránkozására visszaszerezni. Egészében azonban a magyar feudális uralkodó osztály természetesen vette, hogy a földesúr, akár protestáns, akár katolikus, élni kíván kegyúri

jogaival, s csak ezt ismerte el a protestáns Illésházy, mikor Trencsén zálogbavételekor a katolikus királyi földesúrnak a protestáns lelkészek elűzésére vonatkozó kikötéséhez hozzájárult.

Ha a központi hatalom tevékeny beavatkozásával folytatott protestáns-üldözés még távoli mennydörgésként hatott is Magyarországon, érzékeny fülek számára a vihar közeledtét jelentette. Nyilvánvaló, hogy a protestáns prédikátorok fülei voltak erre a legérzékenyebbek, hiszen a belső-ausztriai példa mutatta, hogy a viharnak ők lesznek az első áldozatai. Magyar volt az első, aki ezeknek az aggódalmaknak hangot adott, s felemelte szavát az erőszakos ellenreformáció ellen, holott könyvének írásakor a belső-ausztriai események mellett csak elszórt és a földesúri jogkört még túl nem lépő hazai esetekre tudott hivatkozni. Nem választási türelmet hirdetett, ez akkor egyetlen magyarországi felekezetnek sem volt programja. Lehetetlennek tartott bármiféle engedményt a „pápista bálványozás” javára (a szentek tiszteletét s általában a mágikus-babonás eltévelyedésnek ítélt katolikus szertartásokat értve ez alatt), mert a protestáns meggyőződés szerint ezért érte az isteni büntetés Magyarországot a török által. Nem is távoztatható el a török veszedelem, amíg véget nem vetnek a bálványozásnak, minden egyéb bűn kútfejének. Az erősödő katolikus propaganda szerte hangoztatott ellenérvét, hogy a török hódítás az egyedül üdvözítő pápai egyháztól való elszakadás büntetése, szenvedélyesen elutasítja; ez könyvének fő mondanivalója, s ebbe építi bele egész reformprogramját. Az erőszakos térítést azonban elítéli: „nem kellene tehát az hűtért az embereket elveszteni, mert az ellene vagyon az Úr parancsolatjának, ki nem mondá, hogy aki az evangéliomot nem veszi, azt öljed, vágjad, bírságold, tömlecezd, sőt mást parancsola... Ne háborgassák tehát az pápisták az keresztyén tanítókat és hallgatókat, hiszem ha mi nehezek vagyon ellenünk, azt nem fegyverrel, hanem a szentírásból szeretettel és csendességgel kellene eligazítani, közönséges konciliomban ... és ha valamelyiknek tudománya szentírás ellen valónak lenni találtatnék, ne kabalkodnék, hanem adna helyt az szentírásnak”. Évszázadok zsinati tapasztalatai után ez a megoldás teljességgel kilátástalan volt, de naivitása mögött az a modern gondolat keres utat magának, hogy a külső kényszert mellőzni kell a vallási vitákból és csak a meggyőzésre kell törekedni. A királyi vagy földesúri hatalom, a kegyúri jog teljességgel ki van kapcsolva Magyar érveléséből, s nem pusztán elvi meggyőződésből, hanem abból a szeméi elé táruló tapasztalatból kiindulva, hogy a protestantizmus sorsát nem lehet a hatalmasok önkényének ingatag alapjára építeni. „Még zászlós urakat is találni ez mostani időben, kik az pápistáknak való kedveskedésből sem hidegek, sem melegek az hű dolgában”, írja, s alighanem az olyan esetekre gondol, mint Illésházy engedékenysége a trencsényi protestáns lelkészek elűzése dolgában.

A vallásügyek erőszakmentes rendezésének koncepciója azonban az akkori viszonyok közt csupán jámbor óhaj volt, mert az erőszak kizárásához is erőszakot kellett volna alkalmazni. Arra, hogy akár a központi hatalom, akár az egyes földesurak lemondjanak alattvalóik vallásának meghatározásáról, csak kényszer vihette rá őket, annyira összeforrott a vallás és a politika. Mivel olyan társadalmi erő, amelynek érdekében állt volna mindenféle valláskényszer eltörlése, a teljesen kiszolgáltatott jobbágyparasztságon kívül nem létezett, gyakorlatilag csupán arról lehetett szó, hogy vagy a központi hatalom vagy a rendi önkormányzat hatáskörébe kerül a vallásügy. Az előbbi esetben Magyarországra a teljes rekatalizáció, de egyben a vallási viták kiküszöbölődése várt volna, míg az utóbbi esetben egyfajta, ha nem is súrlódásmentes, de alkudozásokkal fenntartható együttélése maradhatott fenn a különböző vallásfelekezeteknek. Magától értetődő tehát,

hogy a protestáns prédikátorok a rendiség mellett szálltak síkra a centralizáció ellen s az ellenreformációval folytatott vitáik még akkor is elsődrendűen politikai jelentőséggel bírtak, ha teljesen elvont dogmatikai kérdések körül forogtak.

Látszólag két egymástól független síkon folytak ezek a viták. A különböző szentírásmagyarázatok s a szentírás és az egyházi hagyomány egymásnak szögezett tekintélye felől a döntést a teológusok maguknak tartották fenn, a világiak meg a kegyúri jog értelmezése felett civakodtak. A valóságban azonban a kettő elválaszthatatlan volt egymástól: a kegyúr azt a lelkipásztort alkalmazta, amelyiknek hitelvi érvelése meggyőzte őt, s a meggyőződés nem csupán a közvetlen anyagi vagy politikai előnyök mérlegelésétől, hanem általános világnézeti, mondhatnók természet- és társadalomfilozófiai beállítottságtól vagy éppen szinte lemérhetetlen érzelmi momentumoktól függött, különösen olyan esetekben, mikor ennek vagy annak a hittételnek elfogadása nem érintett anyagi vagy politikai érdekeket.

A magyarországi rendiség, nemesi és szabad városi földesurak érdekeinek viszont tökéletesen megfelelt a lutheri reformáció lényegéből, az ember és az Isten közötti közvetlen hitkapcsolat mindenek felett való hangsúlyozásából logikusan következő politikai állásfoglalás, hogy a hitélet és a világi érdekek elválaszthatók egymástól, s míg az elsőbb az igazhitű lelkipásztorok által értelmezett isteni parancsnak, az utóbbiakban a törvényes világi hatalomnak kell feltétel nélkül engedelmessé válni. Amíg a kegyúri jog teljesen a földesúrnak vagy a városi magisztrátusnak biztosította a lelkipásztor behelyezésének jogát, addig nem kellett félni, hogy az alattvalók lázongása biztatást kap a templomi szószékről, de attól sem, hogy a központi hatalom beavatkozhatik a vallásügyekbe. Magyar szigorúan lutheri elveket vall, mikor leszögezi, hogy „valaki magisztrátusa ellen feltámad, Isten rendelése ellen támad ... mely miatt csak Németországban is veszett százezer paraszt el”. Luthernek a német parasztháborúval kapcsolatos állásfoglalását visszhangozva a vallási erőszakkal szemben is a lutheri véleményt képviseli: „ha valamely magisztrátus parancsol valamit, ... olyat mely az Isten parancsolatjával ellenkezik, az ő hagyását nem vagyunk kötelesek megtartani ... ha szinte megbírságnak is.” Ellenállásról itt sincs szó, csak a bírság vagy a vértanúság esetleg súlyosabb formáinak vállalásáról, s ezt Magyar természetesen nemcsak a lelkipásztorokra, hanem híveikre nézve is kötelezőnek tartotta, ami pl. Illésházy idézett trencsényi esetében azt jelentette volna, hogy nem fogadja el a lutheránus lelkipásztorok elűzésének kötelezettségét, s elszenvedi ezért esetleg az anyagi károsodást, de nem is áll ellent, ha a császári hatóságok lépnek fel a prédikátorokkal szemben. Illésházy persze másként odotta meg a kérdést, aláírta s azután nem hajtotta végre a kikötést, ami Magyar szemében semmiképpen sem volt elvszerű eljárás, s éppen ezért fejezte ki a lutheránus urak egyrésztével szembeni gyanúját, hogy alkalomadtán cserbenhagyják egyházukat.

A gyanú nem volt indokolatlan, mert ha egyszer a Habsburg-kormányzat azzal az igénnyel lép fel, hogy Magyarországon is alkalmazza a fejedelem vallás-meghatározási jogának német-birodalmi elvét a magánföldesúri kegyuraság rovására, a lutheri tanítás aktív ellenállást nem engedvén, a lutheránus urak akár ellenállnak, akár nem, mindenképpen saját egyházukkal kerülnek ellentétbe, ha csak ki nem vándorolnak valamelyik protestáns országba, ami az osztrák uraknak lehetséges volt, de magyarok legfeljebb Erdélybe mehettek volna, ez azonban ekkor szintén Habsburg-kézen volt. Hogy a magyar lutheránus urak valóban ebben a gondolatkörben éltek, nemcsak Illésházy fentebb idézett kesergése mutatja, amelyben a Habsburg-kormányzat törvénytelen ségével szemben nem ellen-

állással, csak túlvilági számonkéréssel fenyegetőzik, hanem a szintén lutheránus Joó Jánosnak hűtlenségi pörében szerepelt az a kijelentése is, hogy a rendi jogok lábbaltapostatása miatt legszívesebben kivándorolna Magyarországból. A lutheri reformáció tehát csak addig felelhetett meg a magyar rendiség érdekeinek, amíg azok nyílt konfliktusba nem kerültek a Habsburgok központosító törekvéseivel. Az erőszakos ellenreformációval szemben az állami hatalomnak feltétlen engedelmességet követelő lutheri hitelvek nem nyújtottak védelmet, sőt lefegyvereztek minden ellenállási szándékot és kaput nyitottak a megalkuvásnak.

Hogy a Habsburg-dinasztia nem próbálkozott hamarabb a támadással, az elsősorban abból a meggondolásból származott, hogy Magyarországon a német-birodalmi vallásrendezési elvet csak a fennálló törvények ellenében, államcsínyvel lehetett alkalmazni. Valóban csak a központi hatalom anyagi bázisának válsága készítette rá a prágai udvart, akkor sem saját kezdeményezéséből, hanem részben a dinasztia belső meghasonlásából származó, külpolitikai érdekű katolikus hithűség-bizonyítási versengés, részben a magyar katolikus főpapság sürgetése, főleg pedig a várospolitikai célkitűzések egyéb megvalósítási lehetőségeinek meghiúsulása miatt a magyarországi ellenreformáció megindítására.

6. Az ellenreformáció támadása Magyarországon

Mint ahogyan Magyarit a belső-ausztriai események aggasztották leginkább, úgy a magyar katolikus főpapok azokból merítették az önbizalmat, hogy a magyarországi katolicizmust egyrészt belső propogatív erejének megújításával, másrészt állami segédlettel uralomra juttassák. Mindkét módszernek alkalmazását Forgách szorgalmazta a legkitartóbben, az arisztokrata-püspök, akit nem elégített ki, mint szerényebb származású társait, a hivatalnokapparátusban elfoglalt helyzete. Ő hívta Magyarországra a belső-ausztriai ellenreformáció központjában, Grácban tanító Pázmány Pétert, a bihari kálvinista alispán áttért és jezsuitává lett fiát, akkor immár másfélévtizedes külföldi tanulás és tanárkodás után, hogy válaszoljon Magyarai vádjaira. Pázmánynak 1603-ban napvilágot látott leveletel teljességgel mellőzi a rendiség reformjának kérdését, ezt hallgatólag a Habsburgokra hagyja, de először foglalja írásba magyarul a hatásos viszontvádat: „Addig volt országunk, míg a mi hitünk virágjában volt; akkor kezdett romlani, mikor ti támadátok Lajos király idejében ... Ha a mi hitünk volna ennek a veszedelemnek az oka, nyilva Sz. István királytul fogva lött volna veszedelmünk... Az országokban való veszedelmeknek nem mi vagyunk okai, hanem a lutheristák.” Ennél a vetélkedésnél is fontosabb azonban, hogy kimondja: „megbüntethetnék efféle tévelygő tanítókat mint te vagy, halállal is a fejedelmek”. S Forgách és püspöktársai most már egyre hangosabban követelik az „eretnekek” megbüntetését, vagy legalább elhallgattatását. Forgách fel van háborodva azon, hogy a Dobó-örökösökkel való kiegyezés során a kamara nem érvénytelenítette azt a végrendeleti kikötést, hogy a sárospataki uradalom területén más, mint kálvinista nem élhet. „Ki ez a Dobó, hogy az igaz hit ellen ily vakmerően rendelkezni merészel?” — kérdezi, annál inkább, mert „Patak az egész felsőmagyarországi eretnekség fészke, s amit Patakról mondok, hogy le kell ott rombolni a sátán zsinagógáját, Lévára és Szerednyére is értem.” Az aszkéta Szalatnaki püspök szintén tűzbe jön és sürgeti, hogy a tridenti zsinat határozatainak törvényre emelésével, ezek értelmében a király csak katolikus tisztviselőket nevezzen ki. Nemsokára a fogságra vetett Joó János személynöki hivatalát valóban katolikusra, Lippai Jánosra bízta, s ennél is jelentősebb lépés történt Szuhai kérésére, aki mint egri püspök,

székvárosának eleste után országgyűlési végzéssel Kassára helyezett káptalanja számára a lutheránusok által használt kassai plébániatemplom elvételt igényelte. A magyar tanács és Mátyás főherceg helyeselte a javaslatot, Rudolf és prágai környezete azonban aggályoskodott s Szuhai csak azzal tudta a vonakodást leszerelni, hogy megvillantotta a lehetőségét az ellenreformáció és a várospolitika összekapcsolásának. Még így is csak azt érte el, hogy a felsőmagyarországi „öt-város”, Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse és Kísszeben pénzügyi és igazgatási önkormányzatának felülvizsgálatára kamarai bizottságot küldtek ki, de azt, hogy ehhez belső-ausztriai módra vallásügyi bizottság csatlakozzék, az új felsőmagyarországi főkapitány kinevezésétől tették függővé.

A nádort, mint legfőbb katonai parancsnokot helyettesítő főkapitányokat egy-egy országrész élére az uralkodó magyar urakból nevezte ki, s így juthattak szóhoz a külföldi zsoldosvezérek mellett Pálffy Miklós, Nádasdy Ferenc, majd Thurzó György is a háború vitelében, de Felsőmagyarország soha nem láthatott magyar főkapitányt. Ez az Erdélyhez közel eső és éppen ezért megbízhatatlannak tekintett, az országgyűléseken is ellenzéki ségével tűntető terület ráadásul a legveszedelmesebb „eretnekség”, a kálvinizmus főfészke is volt. Az országgyűlés állandóan, de hiába követelte ide is magyar főkapitány kinevezését, s azzal fejezte ki tiltakozását, hogy a felsőmagyarországi megyék rovásadójából kiállított sereget helyi nagyurak alá rendelte, nem hagyva meg gyakorlatilag a kinevezett idegen főkapitánynak egyebet, mint a székhelye, Kassa fölötti várkapitányságot s — kénytelen-kelletlen — az országrész egyesített magyar és zsoldos seregei fölötti főparancsnokságot. Kassa így nem csupán egyik szabad királyi város, hanem a központi hatalom messze előretolt magyarországi bástyája lévén, minden ami falai között történt, különös politikai jelentőséget nyert.

A főkapitányi tisztséget hosszas betöltetlenség után 1603 őszén a pápai hadseregéből frissen császári szolgálatba lépett, a magyarországi viszonyokkal nem ismerős Gian-Giacomo Barbiano, Belgiojoso grófja kapta meg. Sem jobb, sem rosszabb nem volt a Habsburg-zsoldosvezérek átlagánál, akiknél azonban jóval nehezebb feladatot kellett teljesítenie, s ezzel nem tudott megbírkózni. Neve a hasonlóképpen járt Bastaéval együtt a magyar történelem leghírhedtebbjei közé került. Alig melegegett meg új posztján, 1603. november 8-án azt a parancsot kapta Prágából, hogy a püspöki bizottságnak segédkeze fegyverrel helyezze be az egri káptalant a kassai plébániatemplom birtokába. A birtokbavétel 1604. január 7-én, ágyuk felvonultatásával fojtva bele a kassaiakba a tiltakozást, megtörtént. Egyidejűleg, a jelenlevő három püspök ösztönzésére Barbiano betiltotta a városban a protestáns vallásgyakorlatot, a többi templomot is elfoglalta s a protestáns prédikátorokat 6 héten belüli távozásra szólította fel. Alig hihető, hogy mindez különös örömet szerzett volna az új főkapitánynak. Később is arra hivatkozott, hogy vallási ügyekben felső parancsra járt el. Kassán — igaz, pénzért — egyik-másik polgárnak megengedte protestáns háziistentisztelet tartását, de — nyilván pápi tiltakozásra — ezt is beszüntette. Mert a magyar püspökök, a sikeren felbuzdulva, most már tovább akartak lépni. Bár a királyi engedély eredetileg csak a káptalan számára való templomfoglalásra és nem ellenreformációs intézkedésekre szólt, ez utóbbiakat a kész tények elé állított prágai udvar már presztízsféltésből sem vonhatta vissza, sőt engedett az egyházmegyéjét az eretnekségtől megtisztítani akaró Szuhainak. A szepesi prépostságot bíró Pethe érseknek elrendelte, hogy a prépostság területéről, s így Lőcse városából is a protestáns prédikátorokat elűzze és a templomokat elfoglalja. Az intézkedés végrehajtását azonban elhalasztották, mert a kassai események váratlan vihart keltettek.

A kassai tanács, a vele szorosan társult másik négy várossal együtt követséget menesztett Prágába azzal a kéréssel, hogy Rudolf lutheránus vallásgyakorlatuk eddigi sértetlenségét és a városi szabadságnak az egri káptalant Kassára helyező országgyűlési határozathoz csatolt biztosítékát tekintetbe véve, érvénytelenítse a történeteket. De sem kérés, sem vesztegetés nem használt, s végül is a városi küldötteknek fontolóra kellett venniök azt a valószínűleg nemesi részről érkezett tanácsot, hogy forduljanak védelemért a vármegyékhez és az országgyűléshez. Ekkor már közeledett az 1604 márciusára meghirdetett országgyűlés összeülése ideje, s a városi tanácsok odahaza a megyéknél, az udvarhoz küldött megbízottaik pedig a Pozsonyba gyülekező rendeknél érdeklődtek álláspontjuk iránt. Olyan segítőkészre lettek, hogy az magukat a városokat is meglepte, sőt meg is rettentette, mert az urak és nemesek nem arra vállalkoztak, amire kérték őket, hogy a városok mellett kérelmezzenek, hanem kimondták, hogy a királyi javaslatok megtárgyalásához hozzá sem kezdenek, amíg a király személyét képviselő Mátyás főherceg nem biztosítja a vallásszabadságot, s ha ez nem teljesül, elhagyják az országgyűlést. A városatyák egyrésze, a felsőbb hatalomság iránti lutheránus és polgári engedelmességre tanítatva, veszedelmesnek találta a nyílt tiltakozást, melyet „őfelsége elleni lázadásnak” tekintett s úgy vélekedett, hogy csupán „kérni és könyörögni” szabad. A többség azonban belátta, hogy más mentség nincsen, mint a nemesi renddel együtt lépni fel s annak eljárását követni. 1604. március 21-én, a királyi javaslatok felolvasása után az országgyűlés valóban megtagadta a tárgyalások megkezdését, ha előbb nem kap biztosítékot a protestáns vallás szabad gyakorlására, s mikor másnap a személynök az alsó táblát ez ügyben személyenkénti szavazásra szólította fel, a katolikus kisebbség kivételével a rendek egyhangúan ragaszkodtak határozatukhoz. Megkezdődött a gyűlésen kívüli szokott tárgyalás, puhítgatás, melynek során a kormány emberei a nemességet azzal az érveléssel próbálták a városok mellől eltántorítani, hogy az utóbbiak a királynak mint földesuruknak jobbjai lévén, kötelesek a vallásügyi rendelkezéseknek engedni, ezek azonban a nemességet nem érintik. A válasz az volt, hogy a szabad királyi városok éppúgy „a szent korona tagjai”, mint a nemesi rend, s önkormányzatuk és kegyúri joguk az ország törvényeinek védelme alatt áll, e törvények fenntartásán pedig az országgyűlésnek egyetemlegesen kell őrködni. Végre a főhercegnek arra az ígéretére, hogy a vallásügyben megfelelő határozatot fog kieszközölni a királynál, csak a török háborúra való felkészülést a tárgyalások elhúzásával ne akadályozzák, az országgyűlés hozzalátott munkájához. Mikor azonban a tanácskozások a vallási sérelmekre adott királyi válasz nélkül április 8-án bezárultak, a protestáns követek a nádorhelyettes előtt ünnepélyes tiltakozást jelentettek be, hogy a várható vallási zavaroknak ők okai nem lesznek, de jogaikkal minden háborgatás ellen élni fognak.

Prágában az országgyűlési eseményeket elsősorban mint a nemességnek a kizárólag királyi rendelkezés alatt álló városok ügyébe való illetéktelen beavatkozását fogták fel, s eleinte a megyékhez küldendő dorgáló levelekkel akarták hasonló fellépésnek elejét venni. Mátyás főherceg azonban egyebet javasolt. Megkérdezte a magyar tanácsot, illetőleg annak katolikus tagjait, a világiak közül csak Erdődyt és Forgáchot, hogy mit feleljen a protestáns rendek vallásügyi felterjesztésére. Azt a választ kapta, hogy a városokkal a király mint földesúr szabadon rendelkezik vallási ügyekben is, egyébként nemesek jószágain is foglalhatna templomot, mert „mint teljhatalmú uralkodó, nem szenvedne az erre szolgáló eszközökben hiányt”. Sőt meg is kellene tennie, mert mind a II. Ulászló, mind az I. Ferdinánd alatt hozott törvények egyenesen kötelezik a katolikus vallás védelmére

és helyreállítására. A magyar tanács véleményére hivatkozva Mátyás főherceg azt javasolta, hogy a király az országgyűlés határozataihoz utólag csatolandó törvénycikkben tiltsa meg vallási kérdések országgyűlési tárgyalását. A titkos tanács elfogadta a javaslatot, s csak a magyar kancellária aggályoskodott, hogy a múltban módosítottak vagy kihagytak ugyan az országgyűlés által elfogadott törvénycikkeket, de teljesen újat beiktatni olyan ügyben, melyről a rendek nem határoztak, mégsem kellene. A titkos tanács nevében azonban Corraduzzi tanácsos megfontolásra intette a kancelláriát, aminek eredménye a hírhedt XXII. artikulusnak az országgyűlési végzésekhöz való csatolása lett. A törvénycikk megrója a rendeket, hogy a király tulajdonát képező városok jogtalan igényeit pártfogolják, megerősíti elődeinek a katolikus vallás védelmére hozott törvényeit és büntetés terhe alatt megtiltja a vallásügy országgyűlési tárgyalását.

Már maga a városi ellenreformáció megindítása, pontosabban a magyar püspökök mohóságának való engedés meggondolatlan lépés volt Rudolf és környezete részéről, mert anélkül mentek bele, hogy előzőleg biztosították volna a nemesség semlegességét. Erre ugyan nem sok kilátás nyílt, de még a legcsekélyebb lehetőség is elveszett a XXII. törvénycikkben az egész magyarországi protestantizmust ért fenyegetés által. Az eretnekellenes törvények felújítása cáfolni látszott az udvarnak azokat az állításait, hogy ellenreformációs intézkedéseit a városokra akarja korlátozni. Igaz, még a törökpárti erdélyiek brassói csatavesztése után sem vonta meg Basta a vallásszabadságot, csak a „hűtlen” erdélyi városoktól, de 1603 végén már értesítést kapott Prágából, hogy nemsokára katolikus papok fognak érkezni, hogy „az engedelmességre szorított Erdélyből az istentelen eretnekségeket kiirtassuk”. Az erdélyi ellenállás véres eltírása, a zsoldosok féktelen magyarországi garázdálkodása, a kamarák birtokfoglalásai, a hűtlenségi pörök eddig egymástól elszigetelten értelmezhető és indokolható mozzanatai az erőszakos ellenreformáció hatására a magyar rendiség ellen intézett egységes, tervszerű támadás részeivé álltak össze a nemesi agyakban, különösen Felső-Magyarországon, ahol sokan rokonszenveztek az erdélyi Habsburg-ellenes mozgalmakkal s most joggal félték a büntetéstől, mert Basta sürgette kinyomozásukat. Itt, a magyarországi kálvinizmus légkörében érlelődött a fegyveres ellenállás gondolata, amely meg sem fordult a nyugati lutheránus nemesek és a városi polgárok fejében.

Régebbi történetírásunk sokáig egyoldalúan eltűzölte, majd a túlsó végletbe esve tagadta a kálvinizmus ideológiai szerepét a Bocskai-felkelés előkészítésében. „A vallás ügye a kitörésnél a többi ... ok mellett kevés szereppel bírt, s csak később, a protestáns prédikátorok csatlakozásával, kísérte folyton növekvő zúgással a fölkelés menetét” — vélekedett Szekfű Gyula. Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy Bocskai és hívei ellenállásukat a középkori természetjoggal („erőszakot erőszakkal visszaverni szabad”) és az Aranybulla ismert záradékával indokolták, de sohasem hivatkoztak az ellenállási jog kálvini megfogalmazására. A dolog azonban nem azon múlik, hogy emlegették-e Kálvin nevét a felkelést megindító magyar kálvinisták, vagy sem. Nem is emlegethették, egyrészt mert Kálvinnal mint tekintéllyel nem érvelhettek a katolikus uralkodó ellen, másrészt mert eleget szidalmazták őket, hogy magukat nem Krisztusról, hanem emberről nevezik, mégis a katolikus vallást bélyegzik emberi találmánynak. A lényeg az, hogy úgy beszéltek és viselkedtek, mint akiknek úgyszólván vérében van a zsarnok elleni felkelés kettős kálvini elve: az Isten parancsával és a nép törvényes szabadságával szembeszegülő uralkodó törvényen kívül helyezi magát, jogos és helyes tehát önkénye ellen fellépni, sőt ilyenkor Isten csodás módon nem várt szabadítót küld, mint annakidején Izráelnek a bírakat, vagy ha nem, úgy „a néptől szervezett bizonyos

felsősegek”, mint „egyes országokban a három rend ... amikor országgyűlést tart”, „kötelességszerűen” fékeztek meg a zsarnokot. Ismerték ezt a tanítást a Habsburgok, hiszen a világhatalmi törekvéseiket meghiúsító németalföldi felkelés jelszava volt, s nem utolsó sorban ezért különböztették meg a vallásügyek kezelésében a kálvinizmust, ezt a „dögleletes pestist” a felsőbbbbségizsgáló lutheránizmustól, amire a Habsburg-országok lutheránusai is szívesen hivatkoztak, valahányszor türelmet kértek maguk számára. De ismerték és jelentőségében felismerték Magyarországon is, olyannyira, hogy az erdélyi fejedelmek, saját hatalmuk védelmében, a Béza-féle hitvallás magyar fordításából ki is hagyatták az erre vonatkozó részeket. Nem törölhették azonban ki a prédikátorok elméjéből, akik eredetiben ismerték a kálvini szövegeket, s akikhez a nemesek, akárcsak az osztrák lutheránusok a wittenbergi egyetemhez, a politikai ellenállás teológiaiilag oly keynes kérdésében szakvéleményért fordultak.

Azt sem lehet mondani, hogy a magyar nemesség számára fölösleges volt a kálvini ellenállási jog, hiszen pótolta azt az Aranybulla 31. pontja. Mindaddig, amíg a protestáns vallási sérelmek napirendre nem kerültek, a magyar rendek mintha elfelejtették volna ezt a hivatkozási lehetőséget. A Habsburgok törvényszerűségeit szenvedélyes hangon felhánytorgató országgyűléseken a fegyveres ellenállás lehetőségének nyílt kimondására nem került sor, csak 1604-ben, és pedig először a garázdálkodó császári zsoldosokkal szemben, de már akkor, mikor a vallási sérelem feltűzelte a kedélyeket. A köztudatban élő és az ellenreformáció támadása által aktualizált kálvini elvek aktualizálták, emelték ki a feledésből az Aranybulla ellenállási záradékát, hogy általa a nem-kálvinisták is megnyugtatót nyerjenek ellenállásuk jogosságá felől.

Mert hogy a lutheránus lelkiismereteket meg kellett nyugtatni, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a száműzött Illésháznak 1605 elején feleségéhez írott levele: „most kezdem megösmerni, miért hozott volt az Úristen engem idején ki [Magyarországról], mint Lótót Sodoma veszedelméből, mert ha el nem hozott volna, netalán akadék löttem volna hazámnak.” Ez a beismerés, hogy a lutheránus elvek gátolták volna a Habsburg-ellenes felkelés kibontakozását, többet nyom a latban, mintha kálvini idézetek sorával érvelhetnénk, mert világosan mutatja, hogy szükség volt a fegyveres ellenállás elvi megalapozására, s Illésháznak sohasem jutott volna eszébe az Aranybullát Luther fölé emelni, ha Bocskaiék bevégzett tények elé nem állítják őt és hitsorsosait. Miután már ránszánta magát, hogy csatlakozik a felkeléshez, a kálvini indítást, amelyet nem tehetett magáévá, ő is az Aranybullával helyettesíti: „az mi törvényünk az királyra támadást in tali casu [ilyen esetben] megengedi”.

A kálvini ellenállási jog és általában a vallási kérdés felmerülése tehát katalizátorként hatott a sokféle, de egyéneket, és azokat is különböző jogcímen ért sérelem általános, országos ügyé dagadásában. Az ok és az indokolás megvolt a fegyveres felkelésre, de még hiányzott a vezér, aki felragadja a kész zászlót.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

A felhasznált régebbi forrásokat és irodalmat ld. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I. Bp. 1951 megfelelő fejezeteiben. Az alábbiakban csak a különösen kiemelendő, valamint az újabb irodalomra hivatkozunk külön.

1. A rendi és központi kormányzati rendszerre, újabb monográfia híján ld. az adatokban gazdag, de szemléletben sok módosításra szoruló korábbi irodalomból főleg *Károlyi Árpád* bevezetéseit a Magyar Országgyűlési Emlékek IX. és X. kötetéhez, alább idézendő részlettanulmá-

nyait, továbbá *W. H. Loeb*: Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Zentralverwaltung im ausgehenden XVI. Jahrhundert (MIÖG 1906). Bár sok tekintetben ellenkező előjellel, mindkét oldalon a Habsburg-dinasztia belső személyi ellentéteiben, a központi kormányzat tehetetlenségében és korrupciójában, tehát subjektív emberi adottságokban látták az udvar és a magyar rendek növekvő ellentéteinek főokait; a magyar történetírást, még a higgadt és nagy tudású Károlyi is, a formális alkotmányosság szempontjait helyezte előtérbe, az osztrák történetírást a magyar rendek vak önzéséről beszélt. Újabban *Benda Kálmán*: A Habsburg-politika és a rendi ellenállás a XVII. század elején (T. Sz. 1970) c. tanulmányában elemzi a kérdést, és a Habsburg-centralizáció gyöngeit mutatja ki, elvitatva tőle az „abszolutizmus” jelzőt. Valóban, csak abszolutista tendenciákról lehet szó, pontosabban a korábbi központosítási eredmények védelméről, de mégiscsak az európai abszolutisztikus törekvések vonalán. Annak, hogy a Bocskai-felkelés az osztrák Habsburgok nemzetközi politikai okokra visszavezethető hatalmi válságának kirobbanása volt, először *Wittman Tibor* adott hangot (Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez 1606—1618. Szeged 1959). Ennek gazdaságtörténeti hátterét világította meg *Makkai László*: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban (TSz, 1960), szélesebb nemzetközi összefüggésekbe állította *Zimányi Vera*: Mouvement des prix hongrois et l'évolution européenne (AcH 1973). Mindezek alapján mondhatjuk, hogy a XVI. század agrárkonjunktuurája erősítette meg annyira a kelet-közép-európai feudális uralkodó osztályokat, köztük a magyart, hogy rendi önkormányzatuk védelmében szembeszállhattak a centralizációs kísérletekkel, sőt azokat annyira visszaszorították, hogy Magyarországon a Habsburg-hatalmat ellentámadásra készítették, amelyre felelet volt a Bocskai-felkelés. Az itt új értékelésre kerülő erdélyi biztosi jelentést kiadta *Veress Endre*: Basta György hadvezér 1603-iki főjelentése és erdélyi kancelláriájának formula-könyve. Bp. 1914.

2. Az osztrák Habsburgok e korbéli pénzügyeire, régi és új hitelezőire Loeb és Károlyi id. munkái mellett, azoknak az újabb osztrák irodalmat is felhasználó kiegészítését ld. *Makkai*; i. m. A magyar mágnások gazdasági felemelkedésére elsősorban *Károlyi Árpád* (Illésházy István birtokviszonyait illető feljegyzései 1569—1594. TT, 1878 és Illésházy István hűtlenségi pere. Bp. 1883), *Jedlicska Pál* (Adatok erdélyi gr. Pálffy Miklós, a győri hősnak életrajza s korához 1552—1600. Eger, 1897) és *Takáts Sándor* (Dobó Ferenc generális. Régi magyar kapitányok és generálisok c. kötetében Bp. é. n.) adatait. A Habsburgok ausztriai „parasztvédelmének” értelmezéséhez ld. *Makkai László*: A paraszti osztályharc szerepe a Habsburg-abszolutizmus kialakulásában (A kunc nemzeti összefogás előzményei. Bp. 1956 c. fejezete).

3. A középkori városgazdaság és a tőkés fejlődés kapcsolatának itt érintett problémáira ld. *Makkai*: Az abszolutizmus..., a magyarországi tözsérség társadalmi összetételében végbement változásokra vö. *Kováts Ferenc*: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp., 1902 és *Ember Győző*: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században (Sz., 1961) marhakereskedőnévsorait. A Habsburg-kormányzat magyarországi várospolitikájának itt ismertetett tényei megtalálhatók Károlyi idézett műveiben, de annak felismerése nélkül, hogy a centralizáció ellentámadásának ez volt az ellenreformációs kísérlettel is szorosan összefüggő fővonala.

4. A kamarai perekről a lapos monográfia nem készült, bár a magyar történetirodalom, a Bocskai-felkelés propagandisztikus beállítását átvéve, ezeket központilag szervezett, a magyar nagybirtokosok vagyonának kisajátítására irányuló akciónak tekintette. Az eddig ismert forrásanyag alapján inkább az látszik, hogy különböző indítékú és természetű perekről van szó; a kamara inkább a királyi háramlási jogot védte s a zálogbirtokok visszaszerzésére törekedett, semmint támadott.

5. A Habsburgok valláspolitikájának régebbi irodalmához ld. még *G. Mecenseffy*: Geschichte des Protestantismus in Österreich. Graz/Köln 1956. A lutheri és kálvini politikai magatartás jellemzésében *E. Troeltsch*: Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen, 1919², 560—570 ill. 681—703 kifejtett, magyarországi viszonylatban is érvényes megállapításait követtem.

6. Az ellenreformációs támadás alapvető feldolgozása *Károlyi Árpád*: A huszonketedik artikulus. Bp. 1889 kiegészítendő *Paulinyi Oszkár*: Iratok Kassa sz. kir. város 1603—1604-ben megkísérelt rekatolizálásának történetéhez (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV. 1930) c. forráskiadványával és az ezt értelmező *Tóth László*: A kassai székesegyház rekatolizálása 1604-ben (Sz., 1932) c. tanulmányával. A magyarországi rendi ellenállás kálvini indítékairól a korábbi (ott felsorolt) irodalommal szemben helyes megítélés *Benda Kálmán*: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. Helikon, 1931.

BENDA KÁLMÁN

A magyar nemesi mozgalom 1790-ben

1. A köznemesi szervezkedés kibontakozása és céljai

A Habsburg Birodalom II. József halálakor

1790. január 28-án II. József császár három kivételével visszavonta magyarországi rendeleteit, s ez egyértelmű volt a jozefinista rendszer bukásának beisméréseivel.

A török harcterről és a belgiumi felkelésről érkező rossz hírek, a háború által okozott belső nehézségek, a császár betegsége már korábban izzásba hozta a felszín alatt, az egész birodalomban régóta parázsló elégedetlenséget. 1789 végén Bécsben éjjel röpcédulákat szögeztek ki: „Úr Isten! Szabadíts meg minket a háborútól és a nyomortól II. József halála árán”. 1790. január 17-én Zinzendorf gróf megdöbbenve jegyezte fel naplójában: „szinte hihetetlen, hogy mindenki a császár ellen beszél, és ahogy kívánják halálát.” A mindeddig hallgatva engedelmesskedő bécsi arisztokrácia tagjai — egyelőre még csak bizalmas körben — „az uralkodó elviselhetetlen keménységéről” suttogtak, s arról, hogy már nem sokáig kell túrni a mindnyájukat megalázó rendelkezéseket.

A császár február 20-án bekövetkezett halálával azután a félelemből és megszokásból kovácsolódott utolsó béklyó is lehullott. Az arisztokraták, mindenekelőtt azonban a középnemesek — ahogy a Monarchia német nyelvű tartományai-ban nevezték őket: a lovagok — egy évtizedes lidércnyomás alól szabadulva, az egész birodalomban szabadjára engedték féktelen örömjüket. Hangos szóval szidták, törvénytelennek bélyegezték József rendeleteit, s egynéhánynak azonnali érvénytelenítést követelték, volt, ahol egyszerűen megszűntnek jelentették ki. Az általános zavart csak növelte, hogy a központi kormánysszervek szinte márólholnapra megbénultak, az irányító akarat kiesésével az elbizonytalanodás érzése vált úrrá a főtisztviselőknön is. Ahogy Lacy tábornagy találóan mondotta: az elhunyt uralkodó „mindenben maga intézkedett személyesen, most aztán senki sem tudja többé, mihez tartsa magát”.

A cseh—osztrák, a galíciái vagy a lombardiai nemesek sokáig csak befelé dohogtak a jogaikat sértő józsefi rendelkezések ellen. A magyarországi ellenállás sikere, a császár visszavonó rendelete azonban bátorságot öntött beléjük, s hangos szóval harcba indultak a már halott uralkodó reformjai ellen. Szórványos kezdetekből mozgalmuk néhány hét alatt az egész birodalmat betöltő hatalmas folyam-má dagadt. Nemrégén a reformerek egyike-másika még attól félt, hogy József politikája felkorbácsolja az eddig lefojtott szenvedélyeket, és a reformokkal elégedetlen nép francia mintára forradalmat támaszt, hogy megdöntse a trónt és a nemesi kiváltságokat. A józsefi rendszert azonban nem a jogtalan nép forradalma, hanem a nemesi ellenforradalom döntötte meg. A nemesség tartományonként szervezkedett, mozgalmának céljai és érvei mégis meglepő azonosságot mutattak mindenütt.

A rendi támadás elsősorban az 1782-es úrbéri és az adóügyi rendeletek ellen

irányult, amelyek anyagi érdekeiben is sértették a nemesi társadalmat; de nem kevésbé sérelmezték a bírósági és büntetőjogi reformokat. Azt, hogy József 1787-ben kiadott rendeletével megvonta a büntető hatalmat az úriszékektől, mondván — és ezt a kijelentését külön is felrótták neki —, hogy „nem érdemelték meg a kormányzat és a nép bizalmát”, továbbá azt, hogy a *Sanctio Criminalis Josephina* az igazságszolgáltatásban egy szintre helyezte a nemeseket és a nem-nemeseket. Jogi, gazdasági és társadalmi érveket egyaránt felsorakoztattak, hogy a rendeletek „végtelenen káros” és „tarthatatlan” voltát bizonyítsák. A cseh rendek Rousseau Társadalmi Szerződéséből vett okfejtéssel bizonygatták, hogy ezek az intézkedések ellenkeznek „az ország és az uralkodó közti paktummal”, amelyben — szerintük — a földesúri jogok is bennfoglaltatnak, mint a tulajdonjogok szerves része. A magántulajdon elvén esett sérelemre hivatkoztak a galíciai lengyel rendek is, kifejtvén, hogy József jogokat akart adni minden alattvalójának, de közben jogtalan kiszolgáltatottságba taszította a nemeseket, akiket az úrbéri és adóügyi rendelkezések létalapjukban támadtak meg. „A minden tulajdonuktól megfosztottaknak csak egy maradt sajátjuk, a sorsukon érzett jogos kétségbeesés érzése.”

Az anyagi károsodással egysorban szólnak arról az erkölcsi sérelemről, mely a nemességet ősi jogainak és kiváltságainak megnyirbálása folytán érte. Az azonos bűnért egyenlő büntetés elvének bevezetésével — olvassuk a morva rendek nyilatkozatában — a császár „megalázta” a nemességet, „elragadta és megcsúfolta legdrágább kincsét, magát nemes voltát”. Mert a testi fenytetés, a pellengérré állítás, a mindenki szemeláttára végzendő alja-munka a nem-nemeseket csak mint fizikai fájdalom érinti, a nemeseket azonban önérzetükben és becsületükben is sérti. Ugyanakkor — mondják az alsó-ausztriai rendek — azáltal, hogy a földesúr immár nem bírāja jobbágyának, „megszűnt az alattvalók és fölöttes hatóságaik közti természetes kapcsolat”, felborult „a társadalom rendje”. Vagy, ahogy a galíciai rendek kinyilvánították: „A nemesi kiváltságok sutba dobása a monarchia alapjait ingatta meg.” A parasztot ugyanis állandóan nevelni, „tanítani kell urai és uralkodója iránti tiszteletre, törvényes kötelezettségei teljesítésére.” Ezt a feladatot a nemesség látta el, „ő tartotta a parasztot engedelmességben és nyugalomban, hiszen jobbágyaihoz ő állt legközelebb, már csak a köztük levő függőségi viszony alapján is”. De mi történik, ha a nemességtől elveszik kiváltságait. Az egyenlőség kiöli az „alsóbb néposztályokból” az ambíciót, immár nincs miért törekedniök, nincs hová fölemelkedniök. A nemes pedig, aki mindent elveszített, elkeseredésében „és abban a reményben, hogy megfordítja a sors kerekét”, könnyen csatlakozhat a lázadó és rebellis néphez, és „vezérévé lesz a fejtelten tömegnek”.

1791 márciusára a helyzet aggasztóvá vált: a hirtelen ölébe pottyant lehetőségétől megittasult nemesség egyre jobban csörtette kardját, s fokozta követeléseit. Míg kezdetben inkább csak egyes rendeletek módosítását, majd érvénytelenítését kívánták a különböző tartományok, márciusban ezzel már meg nem elégedve, az egész józsefi rendszer eltörlését követelték. Biztosítékul pedig, hogy a jövőben az abszolutizmus meg ne újulhasson, többhelyt felújították a régi rendi-tartományi különállás hagyományait. Tirol — ahol elevenen élt a XVII. századi autonómia emléke — már március elején kimondta: vissza kell térni a Mária Terézia-kori állapotokhoz, a tényleges kormányzást a tirol tartományi tanács végezze. Lombardiában az olasz nemesség, különállása biztosítékául, a tereziánus közigazgatási reform során megszüntetett tartományi gyűlést, a *Congregazione dello Stato*-t akarta visszaállítani. Csehországban a régen mellőzött országgyűlés egybe-

hívását követelték, s elhangzott olyan kívánság is, hogy az 1620 óta visszazorított és mellőzött cseh nyelvnek biztosítsanak jogot a politikai és a tudományos életben. Galiciában gondosan felkutatták és összeírták a régi középkori rendi jogokat, s ez a Magna Charta nemcsak lefelé, a jobbágyokkal szemben, hanem fölfelé, az uralkodó ellenében is széleskörű jogokkal és önkormányzattal ruházta volna fel a nemességet. A stájerországi nemesek pedig, miután ünnepségek közepette hazahozták Grácba a József által Bécsben, a császári múzeumban őrzött stájer hercegi koronát, gyűlést tartottak és elhatározták, hogy újra jogaikba iktatják a régi rendi önkormányzatot. Eszerint Stájerország önálló hercegséggé alakul, élén a kormányzó herceggel, aki a császárnak, de a rendeknek is esküt tesz. A kormányzásban a stájer rendi tanács határozatai az irányadók, a császár csak a had- és pénzügyeket ellenőrizheti, azt is csak megszabott keretek közt. Hogy pedig a József alattiak meg ne ismétlődhessenek, a stájer rendi kormány állandó követeket tart majd Bécsben, s ezek részt vesznek a birodalmi kormányzatszervek ülésein, és ha szükséges, bármikor közvetlen érintkezésbe léphetnek magával az uralkodóval is.

Az országonként változó, és mégis számos rokon-, sőt azonos vonást felmutató rendi mozgalmak elsősorban a nemesi kiváltságok esorbíthatlan visszaállítását célozták, s ennek érdekében növelni kívánták országuk önkormányzatát. Közülük egynek sem jutott eszébe, hogy a birodalmon belüli országok nemessége összefogva, együttesen fellépve többet érhetne el. A korábbi évszázadok során többször volt alkalmunk rámutatni arra, hogy a Habsburg Birodalom országai és népei a több évszázados együttélés során nem kerültek közelebb egymáshoz. Összetartozási érzés nem fejlődött ki, s a különböző országok közt az egyetlen kapocs az uralkodó személye volt; a birodalmi egységet csak a jól-rosszul működő központi kormányzatszervek képviselték. A XVI. században, amikor az osztrák, a cseh-morva és a magyar rendek sorban Habsburg főség alá adták magukat, a török elleni küzdelemre hivatkoztak, a Birodalom létjogosultságát abban vélték megtalálni, hogy a szultánok hódító hatalmának külön-külön egyikük sem tudna ellenállni. Az oszmánok Magyarországról való kiűzésével azonban, a XVII. század végén, ez az indok is megszűnt, II. József török háborújával pedig végleg semmivé vált: 1790 után a két birodalom közt többé nem került sor fegyveres összeütközésre. A régi, amúgysem erős összetartó erő megszűnt, de helyébe új nem lépett, s osztrákok, csehek és magyarok gyakorlatilag külön életet éltek, egymásra való minden tekintet nélkül. Amikor II. József, felismerve az ebből adódó gyöngeséget, néhány év alatt akarta pótolni évszázadok mulasztását, s megkísérelte felülről, erővel létrehozni az egységet, — a látszatra egy évszázada szunnyadó, de soha ki nem aluvó önállósági, függetlenségi hagyományok egyszerre föléledtek, 1790-ben pedig, a központi kormányzat pillanatnyi meggyöngülését kihasználva, támadásba lendültek, akárcsak a XVII. században.

Az 1790-es nemesi mozgalmak azonban, a számos hasonló vonás ellenére sem azonosíthatók a korábbi rendi fölkelésekkel. A középkori kiváltságokra történő utalások, a régi jogokra való hivatkozások mellett egy új érv is elhangzott: a nemzeti nyelv védelme, amelyet a Habsburg kormányzat elnyom, s amelyet a rendek meg akarnak védeni, sőt tovább akarnak fejleszteni. Ez az érv mutatja, hogy az ancien régime külseje alatt a rendi mozgalmakban is ott rejtőzködik már a csirázó újkori, modern nemzeti gondolat, a nyelvi-etnikai összetartozás, mely azután alig néhány évtized alatt széttöri majd a rendi kereteket, s a nemzet sorába beemeli az ekkor még jogtalan osztályokat.

A nem-nemesek jogairól persze 1790-ben még kevés szó esett, s a nagy nemesi felbuzdulásban, tervekóvácsolásban és röpiratáradatban éppen azok nem jutot-

tak szóhoz, akik József reformjai, a polgárok és a parasztság fölemelése mellett voltak. A városi polgárság — mely maga is örült, hogy a háborúval járó súlyos adóktól megszabadult — nem tudta még, hova álljon. A parasztság pedig, amely a legtöbbet veszíthetett, egyelőre mélységesen néma volt.

A magyar köznemesi mozgalom

A nemesi mozgolódás hullámai Magyarországon csaptak a legmagasabbra. Érthetően, hiszen a császár január 20-i dekrétuma itt — és a távoli Belgiumot kivéve csak itt — nem a harc kezdetét jelentette, hanem győzelmes végét. Ugyanakkor a magyar nemesi mozgalom nemcsak időben előzte meg évekkal a birodalom más részeit, nagyranövése tehát nemcsak a hosszabb nekifutás lehetőségéből táplálkozott, hanem mindenekelőtt abból, hogy a függetlenségi hagyomány itt volt a legelevenebb, s ez a hagyomány másutt részben vagy teljesen hiányzó társadalmi alapokra és kifejlett intézményekre támaszkodhatott.

Az alkotmány-ellenesen hozott rendeletek visszavonása nyomán a parttalan öröm ömlött végig az egész országon; az ünneplésnek mintegy hivatalos keretet biztosított Szent István koronájának Bécsből Budára való visszahozása. A korona — Kazinczy Ferenc kifejezésével: „a jegygyűrű király és nemzet közt” — hetekre a politikai élet és a közlekedés középpontjába került, s a kiváltságos osztályok, részben a polgárság tagjai versengve tódultak, hogy a korona előtti kegyeleti tiszteletadással tihet tegyenek az ország különállása mellett. A megyék koronaőrző bandériumokat alakítottak, ezek egységes díszöltözetben, lóháton vonultak fel, s a költségekhez az egyház is hozzájárult. Ünnepségek végeláthatatlan sora kezdődött, a lelkesedés elmondhatatlan volt.

Február 18-án a koronát szállító hatlovas hintót és kíséretét Dévénynél, az ország határán, Pozsony megye ezer főnyi lovasbandériuma fogadta. Pozsony városában a fellelkesült polgárok kifogták a lovakat és maguk húzták a hintót. Győrben az ünnepi díszbe öltözött lakosság sorfala közt vonult a menet az öreg templomba. „Elöl ment a püspök, káptalan, papság, tanuló ifjúság keresztekkel. A korona előtt dob, síp, trombita, utána a hegedűk magyar nótákkal zengettek, s mindenki kiáltotta: Éljen a magyar szabadság.” Esztergomban harangzúgás köszöntötte. „Elöl ment a lovasság s gyalogság, két oldalról háromszáz, egyforma fehér magyar köntösben levő, kezükben égő viaszgyertyát tartó lányok, hátul az Esztergom és a Hont vármegyei uraságok, kiket a vicispánok vezettek.” Negyednapra, február 21-én délután ágyuk ropogása, harangzúgás közt ért a menet Budára, a királyi várba. „Estve Pesten és Budán a legalábbvaló ház is meg volt világosítva. Csak a tanáczháza előtt ezer gyertya égett és ötven akó veres és fehér bor folyt vala szabad italra.” Este javában állt a bál, amikor József halálhírével a futár megérkezett. Zichy országbíró úgy döntött, másnapig titokban tartja a hírt.

József halála csak fokozta a lelkes hangulatot. Megdőlt a „német világ”, s az ország a kuruc időkre emlékeztető külsőségek közt ünnepelte „szabadsága újulását”. A városokban már általánosan hordott, a bécsi divatot utánzó nyugatias polgár-öltözék máról-holnapra lekerült az emberekről, a század eleji magyar nemesi viselet vált ismét általánossá. „Lobogott a Zrinyi kucsmája minden fejen, lobogott a kócsagtoll a nyusztos kalpagokon, s prémet növeszte szája fölött minden” — emlékezett vissza ezekre a napokra Kazinczy —. „A nadrágoeszkák, hacukák, libernyákok egyszerre tűntek el. Gombkötőink nem győzték verni az aranyzsinórt, sújtást, s Erdélybe, hol minden aranyfonal elfogyott, Kassáról mene a kalpagrojt és mentekötő, s nem postaszekéren, hanem hogy négy nap alatt vehes-

sék, a leveleket hordó postán.” Nagyváradon, Bihar vármegye március 15-i ünneplés közgyűlésére a nemesek „lőháton, fegyveresen, tárogatók, sípok és trombiták közt” vonultak fel, „ezeket követték a váradi lakosok lőháton, mind királyszín tafotával borított süvegekben, kócsagtollasan. Az úri asszonyok mind magyar főkötőkben, némelyek leeresztett fátyolokkal.” A felbuzdulás és a nyomában járó türelmetlenség oly magas fokra hágott, hogy előfordult, hogy „akin német ruha találtatott, ha magyar volt, róla leszaggatták. Kompániában, bálokban magyaron kívül más ruhát nem szenvedtek.”

A viselettel együtt visszatértek a kuruc hagyományok is. Szóltak a sípok s zengett a nóta: „Hej Rákóczi, Bercsényi, Vitéz magyarok vezéri, Hová lettél Bezerédi, Nemzetünknek fényes csillagi, Ocskai.” Erdélyben, a háromszéki bálon „Rákóczi táncát” járták. Boronkay Zsigmond zempléni nemesúr Rákóczi 1704-es, Európához intézett Manifestumát másoltatta, több példányban is, mivel közeli újra kibocsátására számított. Pest megye pedig javasolta, hogy az országgyűlés hívja haza a „hűtlenség ürügyével száműzött” kuruc bújosok leszármazottait.

A nemesi lelkesedés azonban nem állt meg a kurucos külsőségeknél, időben még mélyebbre nyúlt vissza, s eszményét az ősi hún-szittyá harcosban találta meg. Nagyváradon a diadalkapu felirata ezt hirdette: „Kíván ország régi, ősi, nagy Attilát”, Nyitra megye pedig az ősi nevelés visszahozását követelte. „A szittyák szigorú életmódja és nevelése hajdan rettegésbe ejtette Európát — olvassuk a megye körlevelében —. De ez az erő semmivé lesz, ha a nemzet idegen népek viseletét, erkölceit majmolja, ha csak színjátékokkal, zenével és a társalgási szórakozással törődve elfelejti a törvényt és a szabadságot, ha túlságosan törekedvén a művelődésre, nevetségessé válik. Ha fiaink kezét puhaságban tartjuk, azok csak kéjelgésre lesznek alkalmasak, nem pedig fegyver villogtatására, ahogy azt a nemzet szigorú erkölce követelné.”

A hangulat egyébként is harcias volt, s az önbizalom egyre növekedett. Ahogy az alkalmi énekszerző írta:

Örülj magyar!
Szabadságnak dicsőült halmára
Eljutsz, édes hazám, hidd el, nemsokára.

Se szeri, se száma a „németek” ellen tüzelő költeményeknek, amelyek azt hirdették, hogy itt az ideje a „teljes és igazi szabadság” fegyveres kivívásának. Ahogy a névtelen énekes mondotta: „Ne szóval fenyegezz, Hanem fegyvert fogjál, Mennydörögj, esattogjál.”

Menjünk hát, kedvesim,
Szép magyar nemzetim,
Németet rontani,
Véreit ontani.
Úgy meg lesz, mit kérünk,
Arany időt érünk
Virágzó hazánkban
Szép Pannóniánkban
Még egyszer.

Még félreérthetlenebbül fejezte ki a közhangulatot az „Egy igaz magyar hazafi sörkentő verse”, a kor talán legnépszerűbb költeménye:

Ébredj, magyar nemzet, nyisd fel már szemedet;
 Régen, hogy aluszol, tekénts meg ügyedet.
 A te szerencsédnek csillaga támadott,
 Régi szabadságod napja fölvirradott.
 Most van az ideje, hogy te igyekezzél,
 A német igából egyszer kivetkőzzél.
 Ha most a német tégedet megejthet
 És a plundrájában újra belérejthet,
 Talán soha többször te lábra nem állasz,
 Hanem örökösen rabságban szállasz.
 Ne higyj neki, mert ő esküdt ellenséged,
 Irigyl, mint kutya, a te dicsőséged.
 Mézet ígér mostan, mérgit nyújtja alatta,
 Hogy megfujtson téged, elszánt akarátja.

„Arany idők”, — „régii szabadság” — a jelszók visszafelé, mintsem előre mutatnak, s azonnal fölismerhetően nemesi tartalmúak. A józsefi reformok nálunk is elsősorban a nemesség elevenébe vágtak, érthető, hogy a visszahatás az ő részükről következett be; így volt ez, láttuk, a Birodalom cseh és osztrák tartományában is. Amiben mégis a magyar mozgalom más és több volt, hogy míg ott a nemesi sérelmek ügye más, mint a nemesség tagjait nem mozgatott meg (a cseh nyelv érdekében elhangzott szavak sem formáltak közvéleményt), nálunk a sérelmeknek nemzeti jelleget tudtak adni. Míg ugyanis az örökös tartományokban II. József rendelkezései csak társadalmi és anyagi vonatkozásban érintették a nemességet, Magyarországon ehhez egyéb vonatkozások is járultak. A császár elszánt törekvése, hogy különböző jogállású országaiból egységes birodalmat kovácsoljon, legsúlyosabban Magyarországot érintette, neki kellett volna — eddigi különállását feladva — a többiekhez igazodnia, közjogi, közigazgatási és nem utolsósorban nyelvi téren. A magyar rendi alkotmány és a nemesi közigazgatás megsemmisítése, a német nyelv bevezetése a hivatalokba és a iskolákba az ország nyílt germanizálásának és beolvasztásának volt kezdete, s ez nemcsak a nemességet érintette. A nemesség ellenállása tehát kezdettől fogva túllépte a reakció magamentésének határait, s a rendi alkotmány védelme összefonódott a már csirázó modern nemzeti gondolattal.

A nemesség tisztában volt vele, hogy a császár elleni harcot egymaga nem tudja győzelemre vinni, ezért kezdettől fogva arra törekedett, hogy a külsők mellett, belső szövetségeseket is szerezzen, azaz a nem nemesek rokonszenvét és támogatását is megnyerje. Nem volt titok, hogy a szabad városok nehezen viselték az egyre növekvő adókat, s egyáltalán nem bánták volna, ha valaki leveszi róluk József vaskezét, mely szinte teljesen megfojtotta belső önkormányzatukat. A sorozatos rossz termés következtében fellépő éhínség, az ennek ellenére fokozódó beszolgáltatások, újabb meg újabb katonai terhek megnövelték a parasztság elégedetlenségét, annyira, hogy 1790-re már nyílt lázongásokra is sor került. A nemesség egyáltalán nem csitította az elégedetleneket, sőt helyel-közzel még tüzelte is a parasztokat. Ugyanakkor maga is hangot adott bizonyos paraszti követeléseknek az uralkodóval szemben, így amikor törvénytelennek bélyegezte az újoncozásokat, vagy amikor szóvá tette a parasztok (közvetve persze a földesurakat is érintő) romló anyagi helyzetét. Ahogy Gömör megye írta 1790 legelső napjaiban az uralkodóhoz szóló fölterjesztésében: „Noha ezen adózó szegény nép Fel-ségednek és nekünk is vérünk, mégis az emberiség méltóságából annyira leszállít-

tatott, hogy sokan közülök a vadaknak konyhájára szoríttatva lévén, holmi makk, fű és polyvaeledelekkel puffasztják hasukat.” A magyarországi nemesi ellenállás tehát szélesebb társadalmi körökben is reményeket ébresztett. 1789-ben a császári megbízott, erősen eltúlozva a dolgokat, már azt jelentette Bécsbe: „El kell készülnie arra, hogy Magyarországon éppenolyan forradalom tör ki, mint Franciaországban.”

Mihelyt azonban a január 28-i határozattal a nemesség ismét jogai tulajdonába lépett és a helyzet urává lett, mintha elfújták volna a jobbágy-védő szólásokat. Egyszeriben azok váltak hangadóvá, akik természetesnek találták, hogy „kiket a természet azon állapotba helyeztetvén mintegy örök nyomorúságra feljegyzett, s a törvény az adófizetésre eltökéltet”, azok változatlan alávetettségben és jogtalanságban maradjanak. 1790 tavaszán a jobbágy már értetlenül nézte a nemesség örömmujongását, melyhez semmi köze nem volt. Ahogy Keresztési József váradi prédikátor följegyezte naplójában a bihari megyegyűléskor: „Sok együgyű parasztok tudakozták ekkor, vajon miért örülnek most az urak? Melyre a másik így felelt: azért, hogy megholt a király.” Idő kellett, míg a parasztság meglátta, hogy a nemesség öröme nem kis részt annak szült, hogy visszanyerte fölötté való korlátlan rendelkezési jogát.

Mivel a központi kormányhivatalok gyakorlatilag megbénultak, a végrehajtó hatalom ténylegesen a középnemesség, a régi hatáskörükben visszaállított megyék kezébe került. Ezek saját kebelükben, szinte önállóan döntöttek a józsefi rendeletek felfüggesztéséről vagy érvényben hagyásáról. Egymással versenyezve igyekeztek a gyűlölt rendszernek még a nyomait is eltüntetni. Először a németesítő rendelkezések hatályát szüntették meg. Eltörölték a német nyelv használatát, s kimondták, hogy németül írt rendeleteket a kormányzólakról sem fogadnak el. Helyébe a megyei közigazgatásban a magyart, a törvényhozásban és az egyetemi oktatásban a latint állították vissza. A német nyelv tanítását eltörölték, igaz megszüntették a József által bevezetett tandíjat is. Ami azonban leginkább szívükön feküdt: megsemmisítették József minden társadalmi reformját és kezdeményezését, mely a nemesi kiváltságokat érintette. A földmérések azonnali hatállyal leálltak, az erre rendszeresített személyzetet is elbocsátották. Leszedték a házszámokat s a munkálatok iratait nem egy megyében nyilvánosan elégették. Néhány hét elég volt rá, hogy a Mária Terézia-kori állapotok visszaálljanak.

A nemesi felvilágosodás reform-elméletei

A nemesség legműveltebb része persze világosan látta, hogy az idő kerekét nem lehet visszafelé forgatni, a József uralkodása előtti állapotok teljes visszaállítása, a restitutio in integrum, nem lehetséges, de nem is volna kívánatos. Ez a — nyugodtan mondhatjuk — nemesi elit a felvilágosodás eszméiben nőtt fel, s felismerte a régi rendszer megreformálásának szükségességét. Elméleteik, reformtörekvéseik sokban hasonlítottak József császáréihoz, társadalmi, közigazgatási, gazdasági téren egyaránt, ugyanakkor lényeges különbség volt köztük, hogy a változtatásoknál nem a birodalom, hanem csak az ország érdeke lebegett szemük előtt. Patrióták voltak s élesen szembezárták a Magyarország beolvasztását célzó összbiriodalmi törekvésekkel és a germanizálással.

1789-től kezdve konkrétan is több szó esett körükben a magyar alkotmány idejét múlt, a fejlődést gátló részleteiről, arról, hogy „a parasztra nehezedő nyomást” enyhíteni kell, és hogy a teljes nemesi adómentesség nem tartható fenn.

Montesquieu érveit magukévé téve, szükségesnek látták a bíraskodás, a közigazgatás megreformálását, s voltak, akik a fiziokrata tanok hatására terveket készítettek a mezőgazdasági termelés modernizálására. Mint a felvilágosodás fiai, szilárdan bíztak az értelemben, a meggyőzésben, ellenségei voltak minden erőszaknak. Vallották, hogy a reformok csak alkotmányos úton léptethetők életbe, az országgyűlés hozzájárulásával. Ha József meghallgatta volna őket, az érdekeiket figyelembe vette volna, bizonyára zömük mellé áll, így azonban ellene foglaltak állást, megbélyegezve az uralkodót, aki a despotizmust választotta, engedelmességet követelt, s közben maga megszegte a törvényt. A despotizmusnak nevezett abszolutizmussal szemben a felvilágosult nemesek ideálja nálunk is az alkotmányos monarchia volt.

1789-ben, József életében, az alkotmány-ellenesen életbeléptetett reformok visszavonása előtt, érthető módon a nemesi felvilágosodásban is elsősorban a közjogi kérdések voltak előtérben. A reformerek is úgy látták, hogy a Habsburgok nem teljesítették uralkodói kötelességeiket, s ezzel sorozatosan megszegték a néppel kötött szerződést. Rousseau Társadalmi Szerződésének érveire hivatkoztak, — persze a népen magukat értették, „Werbőczyi népet”, a nemességet. A nemzeti függetlenség hátsógondolatával 1789-ben a porosz királlyal tárgyalást kezdő nemesi csoport tagjai zömükben az ő soraikból kerültek ki. Most, 1790 tavaszán, úgy gondolták, hogy az ország érdekét szolgáló, alkotmányos életbeléptetendő reformoknak megnyerhetik a nemesség zömét, az országgyűlés többségét.

Nézzük meg kissé közelebről az 1790-ben az országot szinte elborító magyar—német—latin nyelvű nyomtatott röpiratáradatot, mindenekelőtt azt a részét, amely a felvilágosult nemesség véleményét tükrözi. Igaz, ezeket a pamfletteket általában nem a politikai táborok vezetői, vagy legképzettebb tagjai írták, a közvélemény viszont talán annál jobban visszhangzik bennük. Arról, hogy a felvilágosodott nemesek egységes reformtábort alkottak volna, különben sem beszélhetünk, — ahogy a maradiak is megoszlottak. Az egymás mellett, vagy egymással szembenálló nemesi csoportok azonban elsősorban nem a születés, a vagyon vagy a társadalmi rang alapján alakultak ki, az igazi elválasztó és meghatározó tényező a reformerség foka volt.

Az elsők között lépett elképzeléseivel a nyilvánosság elé Batthyány Alajos gróf, az ismert főúri család sarja. Szenvedélyes, sőt zabolátlan természet, aki a jezsuita szerzettől a huszárságig sok mindent végigpróbált, miközben istenhívőből deistává lett, lelkes híve a francia felvilágosodásnak: minden érdekelte, de huzamosabban semmi sem kötötte le. Nagyműveltségű és nagy tudású ember, a politikában azonban járatlan, politikai irányításra nem is törekedett.

1790-ben jelent meg három kis kötetből álló munkája: *Ad amicam aurem*. Latinul, mert ahogy maga írta, a magyart csak töri. Batthyány munkája, mely rövid idő alatt nagy népszerűséget ért el a felvilágosult nemesség, sőt a városi polgárság egy részénél, félúton áll a politikai röpirat és az elméleti munka közt. Sikerét részben annak köszönhette, hogy nem rendszeres, nem egységes mű, hanem pontokba foglalt rapszodikus elmélkedések és eszme-futtatások halmaza, melyből az olvasó tájékozódhat az európai felvilágosodás tanairól, s a politikai küzdelemben modernnek ható érveket meríthet belőle. Batthyány nem volt forradalmár, a reformokra is az készletti, hogy úgy látja, a régi rendszer változatlan fenntartása esetén a jogtalan tömegek francia mintára, maguk fogják kézbe venni a változtatást, s ezt minden áron el akarja kerülni. Javítani, reformálni akarta tehát a meglevőt, a kora eszméivel átitatni a régi hazai intézményeket, hogy csökkentse a társadalom belső feszültségét. Reformjaival elsősorban az arisztokrácia és a klérus

hatalmát akarta visszaszorítani, azt mondhatjuk, saját osztályos társaival szemben a köznemesség oldalára állt.

Gyakorlati javaslatai mérsékelték voltak. Hogy segítse a néhány főúri család kezében összpontosuló óriási földbirtokok elosztódását, a majorátusi intézmény eltörlését kívánta, sőt az eddigi jogszokással ellentétben, a női és férfi-utódok egyenlő arányú örökösödését javasolta. Felszólította a nemességet, hogy saját elhatározásából, önként vállaljon részt az adókból, „mivel a régi megállapodás, hogy a nemes vérével, a paraszt pedig verejtékével rójja le adóját hazája iránt, meghaladottá vált” az állandó hadsereg felállításával, sőt már azt megelőzően is, hiszen „ahol egy nemes megsebesült, ott elesett tíz nem-nemes”. Különösen méltánytalannak tartotta, hogy a megyei tisztviselők fizetését és az országgyűlési küldöttek költségeit a parasztságra hárítják.

A jobbágnak nemcsak a szabad költözködés jogát adta volna meg, nemcsak a földesúri bíraskodás alól akarta kiszabadítani az úriszék eltörlésével, hanem birtokszerzési és hivatalviselési joggal kívánta felruházni. Mivel azonban — írta — a parasztság sem anyagi, sem szellemi tekintetben nem érett meg a teljes felszabadításra, az országgyűlésen megyénként két-két „derék nemes” képviselje érdekeit. Ezek tegyenek esküt, hogy megbízatásukat becsülettel fogják végezni, a népnek pedig ki kell hirdetni, hogy ügyes-bajos dolgaiban hozzájuk forduljon. Szükségesnek tartotta, hogy a földesurak szerződést kössenek jobbágyaikkal; a jobbágyi terhek csökkentésére azonban nem gondolt. Vélemény- és sajtószabadságot kívánt, de úgy vélte, hogy aki a nemesi kiváltságokat nem respektálja, az „keményen megbüntetendő”.

Az uralkodói hatalmat Batthyány is erősen korlátozni akarta. Montesquieu érveivel fejtette ki, hogy a királyt csak a kormányzás illeti, a törvények végrehajtása fölötti felügyelet, — minden más „az állam” jogkörébe tartozik. Az államot pedig a „nép”, azaz az országgyűlésen egybegyűlt nemesség testesíti meg. Az országgyűlés feladata, hogy törvényeket hozzon (az uralkodónak csak egyszeri vétőjogot engedélyezett), és válasszon („az Isten kegyelméből való királyság csak a papok álma”) királyt. Két országgyűlés közti időben politikai kérdésekben az országgyűlésen a megyei küldöttekből választott Országos Tanács szava az irányadó, egészen fontos esetekben azonban ki kell kérni a megyék véleményét is.

Batthyány szükségesnek tartotta, hogy az országgyűlés jól átgondolt és széleskörű közjóléti programot dolgozzon ki, s a fontosabb feladatokat is megjelölje: utak javítása, a mezőgazdasági termelés színvonalának emelése, iskolák építése, egészségügyi intézmények létrehozása.

Mindez korántsem mondható merész társadalmi reformnak. Sokkal radikálisabb volt Batthyány a vallás, az egyház kérdéseiben. Mint deista, ellensége volt minden dogmának. A vallás szerinte: „a természet alkotója iránti tisztelet megnyilvánulása, s az erkölcsi parancsok foglalata.” Ebben a vonatkozásban szükséges fenntartani, „mert semmi sem serkenti annyira a polgárok kötelességeikre, mint a vallás. Aki ezt tagadja, nemcsak a köz, de a magán boldogság alapjait is megtagadja.” Ebből következik, hogy a különböző vallások egyenrangúak, a lelkiismereti szabadságra ezért az államnak gondosan vigyáznia kell. Nem tűrhető viszont, hogy bármelyik egyház beleszóljon őt nem illető kérdésekbe, „beleártsa magát a házasságkötésbe”, vagy akár egyházi szertartások látogatására kötelezze híveit. Az egyház kezében levő földet, alapítványokat az állam vegye kezelésbe, a szerzetesrendeket oszlassák fel, s a papnövendékeknek tanítsanak kevesebb teológiát, viszont minél több földművelési és orvostudományi ismeretet, hogy azt továbbadják a parasztságnak.

Kissé talán túl hosszasan is időztünk Batthyány elgondolásainál, de azért tettük ezt, mert a kor irodalmában a legátfogóbb igénnyel foglalták össze a felvilágosult nemesi reformizmus programját. Mások a kérdések egy-egy részletét dolgozták csupán ki, igaz, hogy nem egyszer túl is léptek Batthyány elképzelésein, s olyan dolgokat is fölvetettek, amiről ő nem szólt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ha többnyire csak egyéni megnyilatkozásokat tudunk is a reformelképzelésekre idézni, többről van szó, mint egyes, magányosan álló emberek elszigetelt véleményéről. Amikor Széchényi Ferenc — István apja, a Magyar Nemzeti Múzeum későbbi megalapítója — Batthyány Lajossal azonos értelemben, bizonyos adóknak a nemesség részéről történő elvállalását javasolta, amikor Török Lajos gróf, a kassai tankerület főgazdátója, az alkotmányos monarchia megvalósításához szükséges változtatásokat részletezte, amikor a horvát hazafi, Skerlecz Miklós arról írt, hogy az alkotmányos jogok egy-némelyikét ki kell terjeszteni a nem-nemesekre is (hogy csak néhány példát idézzünk) — nem pusztán a maguk véleményét tolmácsolták, hanem a felvilágosult nemesi reformercsoportét.

A reformer elképzelések kialakulásában, különösen kezdeti fokon, szerepe volt a már II. József alatt is említett szabadkőműves páholyoknak. A páholyokban rendszeresen találkozott egymással egy-egy város, vidék nemesi elitje, s az előadások, az azokat követő viták sorra vették a kor legfontosabb politikai, társadalmi és világnézeti kérdéseit s segítették a nagyjából egységes álláspont kialakulását. A páholyok főcéljukat a „világosság terjesztésében” látták; síkra szálltak a szabad vélemény formálásáért, elvetették az előítéleteket, az ember és ember közti faji, vallási megkülönböztetést, és elvileg az egyenlőséget vallották. Persze tévednénk, ha pl. a Draskovich-obszervancia, a magyarországi szabadkőműves alapirat kijelentését: „megcáfolhatatlan igazság, hogy a természet szerint mindnyájan egyformák vagyunk”, a francia forradalom terminológiája szerint értelmeznénk. A nemesi páholytagok egyenlőségi elvével még megfért a születési kiváltságok fenntartása. Mégsem jelentéktelen, hogy a vitákon a lakosság „nagy többségének nyomorult és üldözött voltáról” esett szó, s arról, hogy az adózó nép „a rárakott teher alatt csaknem összeroppan”. A páholyokban folyó megbeszélések a reformok irányába mutattak, persze egyelőre még nem a gyakorlati életben, a napi politikában, csak az emberek gondolkozásában. A legjobbak szinte lázas izgalommal keresték és vitatták a kibontakozás új útját, páholyüléseken, levelezéseikben, egymással feleselő röpiratokon keresztül, s ha közöttük komoly, nem egyszer áthidalhatatlan véleménykülönbségek álltak is fenn, új és jelentős a problémák ilyen nyílt feltárása és megvitatása.

Amiben a reformerek mindnyájan egyetértettek, az egyrészt az udvar önkényének és központosító törekvéseinek elutasítása, másrészt a teológiai világ-szemlélet, ahogy közönségesen nevezték, az egyházi habonák, az ebből folyó hiszékenység, türelmetlenség és fanatizmus elvetése volt. Gondolkozásukat jellemzően világítja meg Kazinczy Ferencnek egy Aranka Györgyhöz, Erdélybe írt 1790 márciusi levele. „Nagy még a setétség, kedves Barátom, és nekem úgy látszik, hogy mivel némely helyeken napok támadnak, a barlangok setétjei még feketébbé válnak, mint eddig voltak, míg egünket estvéli homály fogta vala bé. Én megmakacsítottam magamat kicsikarni a superstitio kezéből a véres tört és irtóztató képéről letépni az álorcát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a Sanssouciba lakott filozófus s a kőműveség úgy adnak paizst balomba, jobbomba kardot, mint mikor Perseust készítették fel az istenek az Andromeda megszabadítására.”

A vita központjában természetesen a jobbágy-kérdés állt, azt is mondhat-

nánk, a jobbágnak juttatandó szabadságjogokról vallott felfogás volt a reformerség próbaköve. Általában az óvatosság jellemezte az elképzeléseket, a feudális kötöttségek teljes felszámolásáig senki nem jutott el. Az egykor Voltaire-ral levelező Fekete János gróf tábornok talán a legmesszebb ment, amikor a parasztságot be akarta venni az alkotmány sáncaiba, országgyűlési képviselőt biztosítva számára, az 1789. augusztus 4-i francia emberi jogok deklarációjára hivatkozva: „egyik ember úgy, mint a másik szabadon [értsd: szabadnak] született” s hogy „ezen szabadságot sem a társaság [társadalom] a szülék hibájáért az ártatlan maradékra nézve el nem törölheti, sem a szülék maradékjaikra nézve el nem idegeníthetik.” Vay József, a tiszántúli kálvinista nemesség egyik vezéralakja, vitába is szállt vele. Nem elvi vonatkozásban, mert „az emberi nem méltóságát ismerő szív” ennek nem mondhat ellene, — hanem gyakorlati okokból. „A franciaországi példa bizonyítja — írta —, mely kevéssé szenved el a hosszas ideig setét tömlőben tartott nép homályos szeme az egyszerre szeme eleibe tett világosság fényét.” „A nagy fényességtől megvakítottván mások jogaira tör”, — s hozzátette: „értem a proprietás szent törvényeit.” Vay tehát Batthyányval értett egyet, a parasztság szerinte sem volt érett arra, „hogy saját sorsának irányítását kezébe vegye”, a nemességnek kell képviselnie érdekeit és megvédeni őt a törvényteleniségekkel szemben. Hogy viszont „az adófizető nép a nemességnek körülötte való dajkázkodásáról meggyőztessen”, a falvak előjáróit beeresztette volna a megyegyűlésekre, hogy hallják „az ott javokra célzó rendelkezéseket”, sőt ugyanezen célból a tízezer lakosnál többet számláló mezővárosoknak országgyűlési képviselőt biztosított volna, hogy lássák: a nemesség „a törvénytelen terheltség alatt elalélt nép megtartására” mindent megtesz, „valamit csak a haza környülállásai, a tulajdon jussai megengednek és az emberiség törvényeinek díszé kíván”.

Vay, és többen mások is, komolyan hitték, hogy a nemesség — „mely a király és a nép közt közbenjáró” — lassú reformok sorozatában a parasztság felszabadításán, az emberi jogok kiterjesztésén fog munkálkodni, visszaszorítva az önkényeskedő uralkodói hatalmat és az ezt támogató arisztokráciát. Letörhetetlen optimizmussal bíztak a világosság fényénél uralomra jutó értelem és az emberség diadalában, egészen az illuziókig. Jellemző példája volt ennek a már utópiába merülő illuzionizmusként Nagyváthy János, a kor kitűnő mezőgazdasági szakembere, aki egyik röpiratában a lengyelországi események kapcsán, reális érvekkel magyarázta el „a magyaroknak tükörül”, hogy miért van szükség reformokra: Lengyelország bukását a nemesség vakasága idézte elő, az, hogy „a legsiralmasabb szolgaságban” tartja a parasztságot. Egy másik, ugyancsak 1790-ben megjelent „*A XIX. században élt igaz magyar hazafinak örömrói*” címet viselő munkájában viszont teljesen utopisztikus elképzeléseknek adott hangot, amikor egy évszázaddal előretekintve, mintegy a fejlődés végállomását rajzolta meg. Eszerint a jóra való nemzetek, köztük a magyar is, száz év alatt megszüntették a társadalmi egyenlőtlenséget. „Minden az idők változásaival becsúszott egyenlenséget lakostársaik közül nemes meg gondolás után kiirtottak, és minden rendet az egyenlőségnek öléhez mérvén, arra az egyenlőségre visszaállítottak, amelyben a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemes, a nemes a bárót és gróft, jóságos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbnek.” Ez persze nem jelenti azt, hogy nincs több földesúr, — van, de ez a paraszt barátja, atyja, boldogságának vezére, amaz viszont a földesura „munka-segítő” társa; örömrük és bánatuk közös. A nemesség feladta adómentességét: hozzájárul a hadsereg fenntartásához. A papság, belátva, mily igazságtalan, hogy egy nőtlen, gyermektelen ember 2—300 ezer forint jövedelemmel rendelkezik, míg a családosak görnyedeznek a családi és a

közterhek alatt, lemondott birtokairól, s visszaadta azokat a nemzet kezébe. Vallási egyenlőség, a zsidók emancipációja, teljes lelkiismereti és szólásszabadság, közjóléti intézmények, kórházak, árvaházak jellemzik ezt az új Magyarországot, melyről való elképzelését Nagyváthy költeményben is összefoglalta:

Akkor fog a szelid bárány a farkassal,
A megláncolt jobbágy a volt tirannussal
Egyességre lépni. És a méltóságos
Gróf örül a szűrös embert barátságos
Karjai láncával melléhez kulcsolni,
S mint testvér testvérét nyájasan csókolni.

Oh ég! hozd közénk ezt az egyenlőséget!

A köznemesség nemzeti programja

A felvilágosult nemesi reform-elképzeléseket tehát nagymérvű illuzionizmus, ugyanakkor viszonylag csekély konkrét újtási vágy jellemezte, a köznemesi tömegek azonban még ezt is sokallották. A megyék nem azért törölték el II. József reformjait, mert azok alkotmányellenesen jöttek létre, hanem főként azért, mert azokat saját kiváltságos helyzetükre nézve veszélyesnek ítélték. Az 1780-as helyzet visszaállítását véglegesnek tervezték, sőt, amikor 1790 kora tavaszán ráébredtek a tömegükben rejlő erejükre, és úgy vélték, terveiknek a külső és belső helyzet egyaránt kedvez, még ezen is túl akartak lépni. Hiszen a Mária Terézia-kori helyzet visszaállítása a főnemesi hatalom visszahozásának veszélyét rejtette magában. A köznemesség úgy vélte, elérkezett az ideje, hogy ne csak az uralkodó, hanem az arisztokraták uralmát is lerázza és az ország irányítását maga vegye kezébe.

Míg a reformerek elsősorban az országos hivatalok körül csoportosultak, a köznemesi párt bázisa a megye volt. A harcot a jómódú birtokos nemesség vezette, a „bene possessionati” réteg, amely nemcsak vagyonban, hanem látókörben is kimagaslott a tömegből. Néhány ezer holdas birtokaik nem tették lehetővé, hogy országos hatalomban az arisztokráciával mérkőzzenek, de a megyén belül már régen ők voltak a hangadók. A kisebb vagyonú birtokos-nemesek lelkesen támogatták őket, hiszen a főurak félretolása számukra is csak előnyt hozhatott: ha a rangsorban közvetlenül előttük állók egy fokkal följebb hágnak, ők a nyomukba léphetnek. A köznemesi vezetőségárdá egyébként gondolkodásban, hagyományos világnézetében is közelebb állt a megyei nemesekhez, mint a Bécsben, az udvar kultúrájában élő, a magyar szokásoktól elidegenedett mágnás. Ez csak megkönnyítette a köznemesi egység kikovácsolódását.

A köznemesi nemzeti programot ócsai Balogh Péter, a Hétszemélyes Tábla bírása fogalmazta meg. Nógrád megyei evangélikus vallású középbirtokos család sarja volt, korábban éveken át megyéjének szolgabírája, majd egy ideig alispánja. II. József rendelkezéseivel kezdettől fogva szembenállt, amiért az uralkodó megfosztotta őt hivatalától. Balogh Péter nem tartozott a nyílt sisakkal, az első vonalban harcoló politikus-típusok közé, inkább a háttérből mozgatta embereit. A köznemesi mozgalom ideológiai vezére azonban vitathatatlanul ő volt.

Körlevél alakban megírt tervezete tulajdonképpen az országgyűlési követek számára fogalmazta meg azokat a közjogi irányelveket, amelyek biztosíthatják az egységes fellépést. A tervezet nyomtatásban nem jelent meg, csak kéziratos példányai jártak megyéről megyére. Szerzőjük nem lépett előtérbe, az iraton meg sem nevezte magát, a beavatottak előtt azonban nem volt titok kiléte.

Balogh iratának kiindulási pontja — melyet, ahogy mondotta, mint elvi alapot „általánosan el kell terjeszteni” — Rousseau Társadalmi Szerződése. II. József — olvassuk — törvénytelen kormányzásával megszegte a Pragmatica Sanctioban a néppel [értsd: a nemességgel] kötött kétoldali szerződést, s ezzel megszakadt az örökösödés fonala („*filum successionis interruptum*”). „Megszakadván az örökösödés fonala, a felségjogok egészükben visszazálltak a népre, amelynek a kezéből annakidején az uralkodó azok egy részét átvette, hogy a törvények értelmében éljen velük. A nép tehát most jogosan kívánja új szerződés megkötését. Ennek formája a koronázási hitlevél, a kor nyelvén a „diploma”, amelyre az uralkodó esküt tesz. Ennek tartalmát az országgyűlési követek hivatottak megállapítani, mint akik a nép egészének megbízásából járnak el.

Mit tartalmazzon a diploma? A nép és az uralkodó közti kapcsolatot rögzítését és az alkotmány törvényes biztosítékait. Ez utóbbiak közül a lényegesebbek a következők: 1. A sarkalatos törvényeken kívül, amelyeket mint kétoldali szerződéseket csak mindkét fél együttes hozzájárulásával lehet megváltoztatni, a törvényhozás joga a népe, illetve az országgyűlésé, az uralkodó a rendek által előterjesztett törvényjavaslat szentesítését csak egyszer tagadhatja meg, a másodszori fölterjesztéskor már köteles azt jóváhagyni. 2. A nép részesedik a végrehajtó hatalomban (az országgyűlés választja a nádort és a koronaörököt, a megyék végzik a törvények végrehajtását), az uralkodó felett felügyeleti jogot gyakorol. Ezért az országgyűlés — külön meghívás nélkül is — évenként egybegyűl a rendes adó és a subsidium megszavazására, ha kell, a nemesi fölkelés fegyverbehívására. Az országgyűlést csak a rendek maguk halaszthatják el, de három évnél hosszabb időre ők sem. 3. „A hitlevélben világosan és szabatosan ki kell fejezni, hogy Magyarország, mint önálló állam, a többi tartománytól belső és külső közigazgatásában teljesen elválasztandó.” Mondják ki, hogy a király a császári méltóságot, „amelyet ugyan magyar pénzből tart fenn”, amely azonban megakadályozza őt abban, hogy Magyarországon lakjék, ne fogadhassa el. Idegen katonaság az országban nem tartózkodtat. A Helytartótanács (mint amely intézmény kiszolgáltatta az uralkodó akaratát), megszűnik, helyébe az országgyűlés által választott, köznemesekből álló szenátus lép. A Magyar Kamara függetlenné lesz, csak az országgyűlésnek tartozik számadással. A király számára évi tiszteletdíjat állapítanak meg. 4. A király az országgyűlés hozzájárulása nélkül nem üzenhet háborút és nem köthet békét. A katonaság a királynak és az országnak is tegyen esküt. 5. A bécsi és a linzi békekötések alapján a protestánsok nem „megtűrt” (tolerált), hanem „bevett” felekezetek. A görögkeleti vallás is kerüljön a bevettek közé. 6. Erdély egyesüljön Magyarországgal. Egyébként — mondja a tervezet — a mostani diéta feladata, hogy a közjogi, alkotmányos kérdéseket tisztázza; — a sérelmek, újítások ügyében a következő országgyűlés határozzon.

Az új alkotmány, amellet, hogy szinte a függetlenségig menő önállóságot követelt az országnak, a köznemesség hegemoniáját lett volna hivatott biztosítani. Az országgyűlés és a szenátus révén ő tartotta volna kezében a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat egyaránt, nem osztozkodott volna senkivel. A főnemességet megfosztotta korábbi előjogaitól, ebben a közjogi rendszerben nem hagyott helyet számukra, a polgárság és a parasztság pedig maradt jogfosztott állapotában, számukra egy szava sem volt a tervezetnek. Nem szólt az irat a magyar nyelv és művelődés kérdéseiről sem. Az egész program egyoldalú nemesi elképzeléseket tükrözött, benne a nemzeti követelések a feudális jogok biztosításával keveredtek.

Mindez azonban lehetővé tette, hogy a javaslat megnyerje a köznemesség széles tömegét, mely egy új nemesi aranykor eljövételét látta feltűnni. A csaknem

jobbágszinten élő armalisták, táksás nemesek, a kiváltságos népelemek: jászok, kunok, a hajdú városok egymásután csatlakoztak a mozgalomhoz. Egységüket pillanatnyilag semmi sem bontotta meg. A korábban megosztóan ható felekezeti kérdés ebben a vonatkozásban elvesztette jelentőségét — ami lényeges különbség, ha a korábbi nemesi megmozdulásokra gondolunk. Balogh Péter tervezete külön hangsúllyal emelte ki, hogy a tisztségek elosztásánál a felekezeti hovatarozásra való tekintet nélkül kell eljárni, s ebben a köznemesi tábor katolikus része is egyetértett, az egység érdekében feladva e téren élvezett korábbi előnyeit. Mindez azt mutatja, hogy az 1781-es Türelmi Rendelet hatása alól a legmaradibb rétegek sem vonhatták ki magukat, s a II. József által képviselt tolerancia gondolata — ahogy tevőlegesen közrejátszott a nemesi egység létrehozásában — végső fokon előre mutatott a nemzeti integráció felé.

A nemesi hatalom-átvételhez azonban fegyveres erő volt szükséges. Azzal az ürüggyel, hogy koronaórségeket szerveznek, megindult a megyékben a fegyverkezés. Összeírták és feleskették a fegyverforgatásra alkalmas nemességet, nemesi bandériumokat állítottak, megyénként egységes egyenruhát terveztek és szabályos katonai mustrákat tartottak. Az esküben „a szabad magyar nemzet és annak eredet szerint való jussai, szabadságai és törvényei” továbbá „a hathatósan lekötelezendő s megkoronázandó király iránt” fogadtak hűséget.

Ezek a nemesi bandériumok már a nemzeti hadsereg csíráját rejtették magukban. A keleti országrész megyéi kiáltványban fordultak az idegenben állomásozó magyar ezredekhez, s felhívták tisztjeiket, álljanak a nemzeti ügy mellé. A felhívás élénk visszhangra talált mindenütt, hiszen a tisztikar zöme a köznemesség fiaiból került ki. Több mint jelkép, hogy tavasszal a török határról országgyűlési karhatalomként Pestre rendelt Graeven-huszárok útközben, Keszthelyen, a nemesi bandériumokkal megülték a testvériség ünnepét. Később egyes tisztek, sőt egész ezredek az országgyűléshez fordultak, magyar vezényleti nyelvet és magyar ezredekbe magyar tiszteket kívántak. A nemzeti lelkesedésben részt vett a legénység is. Bihar megye alispánja már áprilisban azt jelentette, hogy „a parasztság katona fiait revocálja”, s valóban sorozatosan katonaszökevényekre került sor, a török határról, Galíciából, az osztrák tartományokból érkeztek a hazatérők. A nemesi mozgalomnak sikerült megbontania a hadsereg egységét.

Ahogy terjedt és erősödött a mozgalom, vele növekedett a köznemesség önbizalma, s egyre jobban kiütközött céljainak feudális jellege. Míg kezdetben néhány biztató kijelentés a jobbágyok felé is elhangzott, mely ha nem is érintette a földesúr—jobbágy közötti jogviszonyt, legalább emberibb bánásmódot ígért a parasztnak, később ennek már nem látják szükségét. Növekvő magabiztosságukat jól tükrözi a Bács megyei Mélykút földesurának kijelentése, aki máról-holnapra elvette jobbágyaitól a kukoricaföldeket, s tettét így indokolta: „eljött az az idő, melyben én is élhetek auctoritásommal és urasági jussommal. Eddig ugyan én is megszorítottam ebben a zavarodott világban, de már feljött az én csillagom”.

Amikor — 1790 májusában — az országgyűlési követi utasítások megfogalmazására került sor, a megyék már alig-alig tartották érdemesnek, hogy a parasztságról megemlékezzenek. Ha mégis, akkor is többnyire csak annyiban, hogy a jobbágy és földesura kapcsolatában vissza kell állítani a Mária Terézia-kori állapotokat. Veszprém megye ugyan szükségesnek vélte a jobbágyok iránti „humanitás” szemelött tartását, de csak „amennyire a törvény és a földesúri jog engedik”. Sopron megye a kérdés rendezésénél főszempontnak vélte, hogy „a földesurak joga épen maradjon, a jobbágyok elnyomása pedig elkerültesse”. De nem min-

den megye volt ilyen óvatos. Abaúj kertelés nélkül kimondta, hogy József úrbéri reformjait el kell törölni. Mivel a korábbi törvények világosan rendelkeztek a parasztságról, „a rendek nem adhatják megegyezésüket a parasztság állapotának megváltoztatására”. Hont megye pedig kifejtette, hogy „természetes ugyan, hogy a szabadságot, mely még az állatnak is kedves, minden néposztály kívánja, de miután a gondviselés, mely az emberi nem felett őröködik, úgy akarta, hogy némelek királyokká, mások nemesekké legyenek, megint mások szolgálknak szülessenek: a keresztényi szeretet sérelme nélkül fogunk jogainkkal élni mindaddig, míg ebben az országgyűlés változást nem tesz”. Azt a megyék nagy többsége természetesnek vette, hogy a nem-nemesek újra elvesztik hivatalviselési jogukat, Zemplén megye pedig még az ellen is tiltakozott, hogy püspök lehessen belőlük. A teljesen elmaradt, sőt anakronisztikus társadalmi tartalom a nemesi programnak azt a részét is reakcióssá tette, amely különben — mint a nemzeti önállóság biztosítása, vagy a magyar nyelv jogainak védelme — előre mutatott volna.

A felvilágosult reformerek, láttuk, illuzionisták voltak, amikor azt hitték, hogy a nemesség önként hajlandó lesz lemondani előjogairól. De a reakciós köznemesség sem tett nagy politikai realitás-érzékről tanúságot, amikor azt hitte, hogy megállíthatja az idő kerekét.

2. II. Lipót és magyarországi politikája

Az új uralkodó és a magyar nemesi mozgalom

A magyar nemesség hónapokon át szabadon szötte terveit, és hitte, hogy az udvarra és az új királyra rákényszerítheti akaratát. A József halálával megbénult birodalmi kormány szervezet teljesen leállt, s hónapokba tellett, míg az utód, II. Lipót a gépezetet újra működésbe hozta.

Lipót, Mária Terézia harmadik fia (a második fiú, Károly József, még 1761-ben meghalt) 43 éves volt, amikor a trónt megörökölte. Az uralkodásban nem volt újonc, 1766 óta Toszkána nagyhercegeként teljes önállósággal kormányozta a kicsiny itáliai fejedelemséget. Negyedszázados uralkodása alatt az elmaradt, szegény tartományt virágzó országgá alakította. Kimagasló uralkodói egyéniség volt: nagy műveltségű, határozott ember, aki nemcsak apja praktikus észjárását, hanem anyja emberi tapintatát is örökölte. Akárcsak József, ő is népe első szolgájának tekintette magát, céljai meghatározásában és megvalósításában azonban bátyjánál sokkal nagyobb rugalmasságot tanúsított. Toszkánában a felvilágosodás szellemében fogant reformok egész sorát valósította meg: modernizálta a közigazgatást, utakat építtetett, iskolákat létesített, de ami ennél lényegesebb, az állami földeket bérletként szétosztotta a parasztság közt, a céheket eltörölte, szabaddá tette az ipart, s a fiziokratizmus tanait követve, fejlesztette a mezőgazdaságot, és a belső vámok eltörlésével növelte a kereskedelem lehetőségeit. A nemesi kiváltságokat érvényben hagyta, s a városokban a patrícius nemesség kezében maradt a vezetés, de a parasztok is alkotmányos jogokat kaptak. 1786-ban életbe léptetett büntető kódexe talán a legmodernebb volt az akkori Európában. Nemcsak a halálbüntetést, a kínzást törölte el, hanem az azonos vétségért azonos büntetés elvének kimondásával, a törvény előtti egyenlőség felé is komoly lépést tett. Míg a bíráskodásban a kor neves olasz büntetőjogászának, Beccariának útmutatását követte, a népiskolák tananyagának összeállításánál a híres svájci pedagógus, Pestalozzi volt tanácsadója. A modern pedagógia nagy újítása, a munkára

nevelés, Toszkánában valósult meg először. Kevésbé volt sikeres Lipót egyház-politikája. A febroniánus elvekkal rokonszenvező uralkodó egyházi vonatkozásban még bátyjánál, Józsefnél is radikálisabbnak mutatkozott: miközben minden téren fenntartotta legfőbb rendelkezési jogát, a pápai befolyásnak a püspöki hatalom erős növelésével próbált gátat szabni, — ezirányú törekvéseiben azonban részben visszakozni kényszerült.

A toszkánai intézkedések méltán váltották ki Európa-szerte a felvilágosult reformerek elismerését: Lipótnak sikerült gyakorlatban megvalósítania mindazt, amire József végül is hiába törekedett. Felvilágosodott abszolutizmusuk egy töről fakadt, céljaik azonosak voltak, de jelentős különbség mutatkozott köztük a megvalósítás módját illetően. József autokrata egyéniség volt, aki mindennel és mindenkivel szembefordulva, erőszakkal akarta rákényszeríteni népeire reformjait, — Lipót bölsebb, hajlékonyabb és főleg taktikusabb volt. Míg bátyja mindent személyesen akart intézni, s belebonyolódott az aprólékos részletekbe, ő, miután kijelölte a főirányvonalat, a részleteket jól megválasztott munkatársaira bízta. Így a lényegre tudta figyelmét és energiáját összpontosítani, s miközben a legfőbb irányítást mindig erősen kézben tartotta, a vezető méltóságok sem érezték pusztán végrehajtó közegnek magukat. Világos és gyors ítélőképesség, munkatársai kiválasztásában kitűnő emberismeret, s a politikában szívós kitartás jellemezte. Montesquieu tanait követve különválasztotta a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat, a rendek és az uralkodó hatáskörét, anélkül azonban, hogy a rendi mozgalmakat egy percre is szabadjára engedte volna. Miközben elismerte az országgyűlés törvényhozó jogát, s magának csak a végrehajtást tartotta fenn, az alkotmányos látszat mögött mindig megtalálta a módját, hogy a rendek körében a saját elképzelését vigye győzelemre.

II. József kormányzási módszerét Lipót kezdettől fogva helytelenítette, s amíg viszonyuk jobb volt, hangot is adott aggályainak. A két testvér azonban egyre jobban elhidegült, 1785 óta többé nem is találkoztak egymással. Amikor pedig nyilvánvalóvá vált, hogy József halálos betegsége folytán a Birodalom trónját neki kell elfoglalnia, — a nagyherceg, saját presztízse érdekében, még az egyetértés látszatát is igyekezett elkerülni; sőt hugát, Mária Krisztinát és annak férjét, Albert herceget, Belgium helytartóját, fel is hatalmazta, hogy bizalmas körben juttassák kifejezésre József politikájával való teljes szembenállását. 1790 január végén, a már halálosan beteg József levélben felszólította, hogy jöjjön azonnal Bécsbe, s ossza meg vele a kormányzás gondjait, addig is, míg az teljesen rászáll. Lipót azonban egyáltalában nem sietett, ezer kifogást talált, ami akadályozza az indulásban s még a császár halálhíre is Firenzében érte. Csak három héttel később, március 12-én érkezett a bécsi Burgba.

Nem túlzunk, ha azt mondjuk, a Habsburg Birodalom helyzete több mint válságos volt. A nemesség minden tartományban mozgolódott, egyre erősödő uralkodó-ellenes és elszakadási törekvések léptek fel, Magyarország nyílt, már-már fegyveres zendülésben volt, Belgium pedig ki is mondta az elszakadást. A déli határon még tartott a törökkel kezdett háború, északon pedig ugrásra készen állt a porosz hadsereg. Egy elhamarkodott, elhibázott lépés elég lett volna, hogy a fegyveres összeütközés kirobbanjon és a Birodalom széthulljon.

Ebben a helyzetben, amikor trónja forgott kockán, az uralkodónak sok mindenben engednie kellett, hogy a nemességet lecsillapítsa. József halálhírére Lipót még Firenzéből utasította Bécsben tartózkodó fiát, Ferenc főherceget, aki megérkezéséig helyettesítette, hogy biztosítsa az egyes tartományok rendjeit, elsősorban a magyarokat: alkotmányukat és nemesi előjogaikat tiszteletben kívánja tar-

tani. Bécsbe érve ezt a kijelentést maga is megismételte. s első dolga volt, hogy összehívja a Birodalmat alkotó 11 tartomány külön-külön rendi gyűlését, amire utóljára a Pragmatica Sanctio elfogadásakor, az 1710-es évek végén került sor.

Az örökös tartományok gyűlései hamar lezajlottak és nem sok vizet zavartak. A rendek lelkesen tudomásul vették, hogy a sérelmezett úrbéri és adófizetési rendeleteket az új uralkodó érvénytelenítette, hogy néhány exponáltan jozefinista főméltóságot leváltott, hangos szóval és írásos formulákkal körülbástyázták jogait, — ezzel azonban mozgalmuk is lecsendesedett, az osztrák és cseh tartományokban nyár elejére helyreállt a teljes nyugalom.

Az igazi gondot Belgium és méginkább Magyarország okozta, ahol a belső problémák szorosan összefüggtek a külpolitikai helyzettel is. A belga rendek elszakadási mozgalma mögött ott álltak a tengeri hatalmak, elsősorban Anglia, amely szívesebben látta volna a Csatorna partján a független Belgiumot, mintsem a Habsburg birodalmat. De biztatta a belga nemesi mozgalmat Poroszország is, amely elérkezettnek vélte az időt arra, hogy sziléziai birtokait a Habsburgok rovására kiterjessze, és riválisa hatalmát megtépázza. II. Frigyes Vilmos porosz király kapcsolatba lépett a lengyel elégedetlenekkel, szövetséget kötött a Habsburgokkal hadban álló török portával, s miközben szinte bekerítette a birodalmat, magához láncolta és támogatta a galíciai nemeseket és a magyar mozgalmat, s mint protektoruk lépett fel Bécsben. Május folyamán a porosz hadsereg hadgyakorlat címén felvonult a sziléziai osztrák határra.

Hogy a császári haderő nem állhat helyt egyidőben délen és északon, s hogy az udvar nem győzedelmeskedhet egyszerre a külső és a belső ellenségen, az világos volt. Kaunitz kancellár, akit Lipót minden lényeges kérdésben megkérdezett, s akit többször is tüntetően fölkeresett betegágyánál, úgy vélte, belül kell engedni, hogy a külső ellenség ellen fodulhassanak. Azt tanácsolta Lipótnak, egyezzen meg a magyarokkal, teljesítse kívánságaikat, ezzel elvonja a poroszok belső szövetségét, s azután — már csak nemzetközi tekintélye okából is — számoljon le a birodalomra állandó veszélyt jelentő porosz hatalommal.

Lipót azonban Kaunitz tanácsa ellen döntött, — a porossal való megegyezést választotta. Az öreg Kaunitz külpolitikai síkon mérte a kérdéseket, Lipót a belső helyzet megoldását tartotta a főfeladatnak. A Poroszországhoz való viszonyt alárendelte magyarországi terveinek. Kész volt feláldozni a török hadjárat eredményeit, elszenvedni a külpolitikai presztízsvesztést, hogy elvonja a magyar és részben a belga mozgalom külső támaszát, és így ne kényszerüljön a nemesség kívánságára alapvető uralkodói jogokról iemondani.

Március 29-én kibocsátott meghívójában június elejére országgyűlést hirdetett Magyarországnak. Hogy kedvében járjon a rendeknek, az országgyűlést nem Pozsonyba, hanem évszázadok óta először, Budára hívta össze. Az országgyűlési meghívót azonban megelőzte egy március 25-én írt levél, melyet II. Frigyes Vilmoshoz írt, s melyben engedékeny, sőt baráti hangon a porosz—osztrák ellentétek békés rendezésére tett javaslatot. Kaunitz másnap a kancellárságból való elbocsátását kérte, de aztán az uralkodó rábeszélésére mégis megmaradt hivatalában. Továbbra is, mindvégig ő állt a lipóti külpolitika élén, lojális engedelmisséggel szolgálva uralkodója elgondolásait, bár azokkal sok mindenben nem értett egyet.

A porossal való tárgyalások felvétele csak az első lépést jelentette. Azt Lipót is tudta, hogy még hosszú az út a megegyezésig, az egyre terebélyesedő magyar nemesi mozgalom pedig még nem érte el a csúcspontját. De el volt határozva, hogy addig nem egyezkedik, amíg a külpolitikai kérdéseket nem rendezte, amíg ő a gyöngébb fél. Ahogy májusban Mária Krisztinának írta: „Tudom, hogy

az országgyűlésen nagy zajt fognak csapni, de türelemmel el fogom viselni; engedek nekik mindenben, ami igazságos és ésszerű, de azontúl egy lépéssel sem.” Addig sem nézte azonban tétlenül a dolgokat, a harcot a propaganda terén vette fel. Nem nyíltan, nem hivatalosan, hanem titokban és rejtve. Így jutott szóhoz az udvar álláspontja a politikai pártok vitájában, s így került sor a jogtalan néposztályok felbresztésével a magabiztos nemesség megfenyegetésére.

Mindez a hatalomért folyó harc jegyében történt, s egy időre úgy tűnt, hogy Lipót feladta a Toszkánában vallott felvilágosodott elveket, a nem-nemesek jogaira csak taktikából hivatkozik.

Udvarbarát demokraták, magyar-ellenes aulikusok

Az 1790-es nagy röpirat-áradatban alig néhány írást találunk, amely a rendi elképzelésekkel szembe fordul, s a rendek ellen foglal állást. Ezek közül különös érdeklődésre tarthatnak számot azok, amelyek a polgári törekvéseket fejezik ki. Közös jellemzőjük, hogy védelmükbe veszik II. József reformjait, s a nemességgel szemben az uralkodó mellé állnak.

A fejlődés kezdetén, amikor önálló akcióra még nem képes, a feltörő polgárság mindenütt szívesen látta az abszolút uralkodói hatalmat. A polgárság a XVIII. század kilencvenes éveitől Európa-szerte távol állt a gyökeres változtatás gondolatától, csak reformokra törekedett, s szentül hitte, hogy a „józan ész” uralomra jutásával a polgári átalakulás felülről kezdeményezett reformokkal megvalósítható. Így a francia enciklopédisták, Diderot és d’Alembert a felvilágosodás eszméinek elterjedésétől várták a polgári reform sikerét, s Helvétius is úgy képzelte, hogy „a fény és a tudás” meghozzák a „babonák bukását”, ezzel „az igazság diadalát”, anélkül, hogy radikális változásokra vagy forradalomra kerülne sor. Voltaire meg éppen idealista volt: az írók és filozófusok munkássága nyomán elterjed a fény — írta —, s bátor és bölcs miniszterek, felvilágosodott uralkodók végrehajtják a kívánt forradalmat az egész világon. A polgárság tehát szövetségeseinek, sőt támaszának érezte az uralkodót, nemcsak a nemesség, hanem a klérus ellen is, s felvilágosodott uralmáért még zsarnoki kormányzatát is elfogadta. Ahogy a francia felvilágosodás népszerűsítésében oly nagy érdemeket szerzett Raynal ezt világosan meg is mondotta: „a legboldogabb kormányzat az igazságos és felvilágosult zsarnoké lenne.”

Természetes tehát, hogy a magyarországi polgárság vezető rétege is szövetségese volt az uralkodónak és híve a felvilágosodott abszolútizmusnak. Különösen, miután ez a polgárság számban és számarányban egyaránt gyönge volt. Míg Franciaországban a forradalom előestéjén a polgárság mintegy 12 0/0-a az összlakosságnak, s Angliában százalékaránya még nagyobb, Magyarországon legföljebb 2 százalékról beszélhetünk. (Ugyanekkor a nemesség a lakosság 4,6 0/0-át alkotta.) A polgárság kicsiny és súlytalan voltát még növelte, hogy gazdasági jelentősége sem volt számottevő, általában szegény és műveletlen, amellet politikailag korántsem egységes. A városokban gazdagok és szegények, protestánsok és katolikusok, magyarok és németek szemben álltak egymással, s a politikai hangadók többnyire a betelepült nemések közül kerültek ki. A városi tanácsokban sűrűn találkozunk nemesekkel, s a patricius polgár-családok szívesen utánozzák a nemesi életformát, sőt többnyire nemesi oklevél megszerzésére törekednek. Az öntudatos polgári elemek így saját patricius vezetőik ellen is csak az uralkodótól remélhettek védelmet és támogatást.

1790. március 15-én kelt az előszava a nemesi közvélemény által sokat vitatott névtelen röpiratnak, a német nyelvű „*Politisch-kirchliches Manch Hermaeon*”-nak. Ma már tudjuk, hogy szerzője Johannes Molnár volt, a pesti luteránus egyház lelkésze, a hazai polgári törekvések jellegzetes képviselője. Művében védelmére kelt II. József reformjainak és egész kormányzásának: aki ismeri a magyar nemességet — írta —, az tudhatja, hogy az országgyűlések sohasem járultak hozzá a társadalom újjászervezéséhez. A magyar nemesség története, sorozatos politikai bűnök lajstroma, mindig csak saját rendi érdekeit nézte, elnyomta jobbágyait, elgáncsolta a polgárság fejlődését, s nem volt hajlandó egy lépést sem engedni. Bölcsességének kezdete és vége a *Corpus Juris* és Werbőczy *Hármaskönyve* volt, ebből táplálkozik a nemesi mozgalom „szittyá féktelensége” is. Erről a mozgalomról a legelítélőbb szavakkal nyilatkozott Molnár, s csak retrográd vonásairól szólt. Gúnyos kritikáját elsősorban az arisztokrácia és a főpapság ellen fordította, szerinte ők azok, akik a felekezeteket egymás ellen ugrasztják, s akik minden türelmi politikának, minden felvilágosodott gondolatnak esküdt ellenségei. Mindenekelőtt ők felelősek azért, hogy 300 év óta az ország egy lépést sem haladt előre. A nemzeti függetlenség kérdésében Molnár semleges volt. Nem emelt kifogást a német nyelv behozatala ellen, hiszen mondotta — nem minden túlzás nélkül —, a nem-magyarok száma legalább háromszorosa a magyarokénak; különben is, a magyaroknak csak javára válnék, ha erkölcsben és nyelvben a németekhez simulnának. József rendszerének bukása nem is lelezett szomorúsággal tölti el, de bízik a császár utódjában, II. Lipótban, hogy megvalósítja mindazt, ami elődjének nem sikerült. Új törvényeket hoz, olyanokat, amelyek kedveznek a polgárságnak, az ipar fejlődésének, s amelyek megdöntik az arisztokrácia és a katolikus papság uralmát. A magyar nemességet pedig megfenyegeti: vigyázzon, mert merev magatartásával előbb-utóbb jobbágyfelkelést támaszt.

Molnár — aki magyar hangzású neve ellenére szlovák volt — a nem magyar városi polgár teljes bizalmatlanságát fejezte ki a magyar nemesi oldalról propagált elképzelések iránt, még ha azok a felvilágosult oldalról jöttek is. A pesti német családból származó Samuel Kohlmayer ügyvéd hozzá hasonlóan csak az uralkodóba vetette bizalmát, ahogy kinyilatkoztatta: részben azért is, mert az német. A magyar nyelv hivatalossá tétele — írta Kohlmayer — katasztrófális lenne („ez a nyelv csak káromkodásra való”), s két évszázaddal tudná vissza a kulturális fejlődést. „A német nyelv fejlettebb német erkölcsöket és tudást közvetít”, s a II. József alatti nagy előrehaladás sem lett volna lehetséges Magyarországon a német nyelv nélkül. Még ennél is veszélyesebbnek tartotta a függetlenségi törekvéseket, ezeknek — szerinte — semmi jogosultsága sincs. A *regnum independens* „értelem nélküli üres szó”. Ahogy írta: Magyarország most egyik tagja a német birodalomnak, s élvezi annak előnyeit; a függetlenség csak azt eredményezné, hogy „barbár erkölcsök és elvadulás” lenne úrrá ott, ahol a császárnak már valamelyes műveltséget sikerült elültetnie. Ugyanezt a hangot ütötte meg Protulepec varasdi horvát ügyvéd is, aki egyrészt a parasztság jövőjét féltette a nemesi mozgalomtól, másrészt azonban úgy vélte, a magyar nemzeti elképzelések győzelme minden műveltséget meg fog semmisíteni. Mindezzel szemben ő is az új uralkodóba vetette reményét.

Persze a nemes-ellenesség korántsem szorítkozott csak a nem-magyar polgárságra, bár 1790 első felében a magyar városok és mezővárosok lakossága (mely ha semmi másért nem, de a német nyelvrendeletért szembenállt a józsefi rendelkezésekkel) még bízott a felvilágosult nemesi reformerek győzelmében. Az ő megdöbbenésüknek is hangot adott Belnay György, a pozsonyi jogakadémia tanára,

amikor röpiratában, amelyet a polgárság nevében az országgyűlésre készülő követekhez címzett, „a haza atyjaihoz”, csodálkozva kérdezte: igaz-e, hogy a nem-nemeseket ki akarják zárni a közéleti tisztségekből? Hiszen az ellenkeznek az emberi jogokkal, a józan érzéssel és a haza érdekeivel is, s a francia példa (amelyre egyébként bőven hivatkozik), azt mutatja, hogy az ilyen elzárkózás veszélyes is. Egy másik ez időbeli irat, *A jó magyarhoz* címet viselő névtelen verses pamflet, örült az alkotmány visszaállításának, de óvta a rendeket a pártütéstől, s az uralkodó iránti bizalomra intett. Már erősebb hangot ütött meg a *Noch etwas zum Nachdenken über Ungarn* című röpirat ugyancsak névtelen szerzője, amikor nyíltan szembefordult a nemességgel: Csalódtak a nemesekben — írta —, mindent csak maguknak akarnak, a polgárságtól még azt is elvonnák, amit Józseftől kaptak. Térjenek észre, amíg nem késő, ne gyarapítsák az évszázados nemesi bűnököt és ne próbálják a húrt túlfeszíteni.

Íde kell sorolnunk Martinovics Ignácnak, a magyar jakobinus mozgalom későbbi megszervezőjének, ekkor még lemergi egyetemi tanárnak a szintén névtelen röpiratát, az *Oratio ad proceres*-t is, mely végső fokon ugyancsak a polgári törekvéseknek nemesi reformerekbe vetett kezdeti bizalmát fejezte ki. Martinovics országgyűlési beszéd formájában a rendekhez fordult, s felszólította őket, hogy rázzák le az arisztokraták és a főpapok uralmát, iktassák törvénybe II. József rendelkezéseit és a felvilágosodás tanainak megfelelően módosítsák az elavult magyar alkotmányt. És bár a *Beszéd* elején arra buzdította az országgyűlést, hogy szüntesse meg a kormányzat monarchikus formáját, később figyelmeztet: nem a Habsburgok uralmának a megdöntése a lényeges, amihez úgy sincs az országnak elegendő ereje, hanem a törvények megjavítása.

II. Lipót kezdetétől fogva figyelemmel kísérte ezeket a röpiratokat, s a szerzőket igyekezett bátorítani. A fiatal Szaller György még jutalmat is kapott tőle nemes-ellenes kéziratáért, majd kinevezte a pozsonyi jogakadémiára a magyar nyelv tanárának. Hamarosan azonban szervezettebb módot keresett a polgári és udvar-barát irányzat hangjának felerősítésére: bizalmas emberekből titkos propaganda központot szervezett.

A II. József által felállított magyarországi rendőri szervezetet (Polizeidirektion) Pálffy Károly kancellár előterjesztésére Lipót 1790. március 21-én eltörölte, s rendfenntartó tevékenységüket a megyékre és a szabad királyi városokra ruházta. A Polizeidirektion azonban bizalmas hírszerzést és tájékoztatást is végzett, s az uralkodó, hogy a magyarországi eseményeket állandóan szemmel tarthassa, 1790. április közepén egy új, neki közvetlenül alárendelt titkos rendőri szervezetet létesített. Ennek vezetője Franz Gotthardi volt.

Gotthardi, aki ettől kezdve naponkint közvetlenül érintkezett uralkodójával, pesti német kispolgári családból származott. Kisebb üzletek után kávéházat nyitott Budán, tagja lett a városi tanácsnak s városi kapitánnyá választották. 1781-ben II. József kinevezte pesti rendőrigazgatóvá, ezért 1790. februárjában Gotthardi jobbnak látta Bécsbe költözni. Régi bizalmasaival, levelezőivel azonban a kapcsolat továbbra is fenntartotta, s a tőlük kapott híreket a rendőr-miniszterhez továbbította, ahonnan egyes jelentései eljutottak Lipóthoz is. Az uralkodó felfigyelt rá, s megbízta, szélesítse ki bizalmas levelezőinek hálózatát. Hogy a gyanút elterelje, kinevezte őt császári-királyi tanácsossá, s az udvari színházak felügyeletével bízta meg.

Feladata kezdetben csak az volt, hogy a bécsi és főleg a magyarországi hangulatról, a nemesi mozgalom vezetőiről tájékoztassa az uralkodót, hamarosan azonban újabb megbízást kapott: megbízható, a tollat jól forgató embereket kellett

beszerveznie az uralkodó szolgálatába. II. Lipót ugyanis elhatározta, hogy röpiratok kibocsátásával is felveszi a harcot a nemesi ideológiával.

Kézenfekvő lett volna, hogy Lipót a maga véleményét a kormányserveken keresztül hallassa, — ezek azonban erre nem voltak alkalmasak. Akár a Kancelláriára, akár a Helytartótanácsra gondolunk, vezető tisztviselői, ha nem is értettek egyet a szélsőséges köznemesi elképzelésekkel, mindnyájan a magyar rendi alkotmány alapján állottak. Az egész államszervezetben csak két ember volt, aki dinasztiahűségét minden magyar érdeknek fölébe helyezte: Balassa Ferenc gróf és Izdenczy József államtanácsos. Lipót bőségesen élt mindkettőnek a tanácsával. Az elsőt még találkozunk majd a magyar önállósági törekvések ellen életrekellett szerb megmozdulásokban, mint az illyr kancellária vezetőjével, a második, Izdenczy tollával is fellépett, hogy névtelen röpiratokban az uralkodói hatalom ellen irányuló törekvések törvénytelen voltát bizonyítsa. Izdenczy, ez a pedáns bürokrata, jogászi műveltségű kisnemes ivadék, II. József alatt került az Államtanácsba, mint annak legelső magyar tagja, s kezdettől fogva a legszolgalelkűbben kiszolgált az udvar minden törekvését, sőt még elébe is ment a kívánságoknak személy-, hely- és intézményismeretével. Izdenczy az ország teljes elnyomását, minden politikai jogának megvonását javasolta, túlzóan lojális magatartással próbálva ellensúlyozni a bécsi politikai körökben a magyarok iránti általános gyanakvást. Hivatalos javaslataival nemegyszer osztrák államtanácsai kollégái is szembe helyezkedtek.

Azok között, akiket Gotthardi szállított uralkodójának, első volt régi ember, Julius Gabelhofer. Osztrák polgári családból származott. A piarista rendbe lépett, az 1780-as években azonban rendjét otthagya, tudományos és irodalmi pályán próbált érvényesülni, s II. József kinevezte a pesti egyetemi könyvtár igazgatójává. Felvilágosodott gondolkozású ember volt, aki azonban Magyarországgal és népével semmi közösséget nem érzett, s magát igazgatói állásában is az uralkodóház képviselőjének tekintette, bár nyíltan sohasem lépett a színre. Apró betűkkel sűrűn teleírt titkos jelentéseiben hétről-hétre beszámolt az egyetemi tanárok, a velük érintkező tisztviselők, magas értelmiségiek beszélgetéseiről, a pesti szabadkőműves páholy tagjairól, akik közül nem egy feltárta a minden iránt megértő, szerény és tudós férfiúnak elgondolásait, véleményét. Gotthardin keresztül kapta meg Gabelhofer a megbízást nyár elején, hogy Belnay már említett röpiratát fordítsa le németre és dolgozza át a magyar nemesség elleni hangnemben, az uralkodó iránti hűséget domborítva ki. Névtelenül, nyomdai jelzés nélkül megjelent munkája — ellentétben Belnay eredeti művével — élesen kritizálja a nemességet, s valósággal harcra tüzeli polgári olvasóit, hirdetve, hogy a nemesi önzés és korlátoltság ellen csak egy szövetségük van: az uralkodó, II. Lipót.

Gabelhoferhez hasonlóan régi embere volt Gotthardinak Szalkay Antal is. Elszegényedett nemesi családból származott és 16 éves korában katonának állt. Végigharcolta a bajor örökösödési háborút és főhadnagyként szerelt le. Heves megyében kapott jegyzői állást, ez azonban nem elégítette ki. Irodalmi ambíciói is voltak: magyarra fordította Blumauer *Aeneis*-ét, nem is rosszul. 1788-ban Gotthardi beszervezte informátorai közé, s 1790-ben mint különösen használható embert ajánlotta Lipót figyelmébe: egy magyar nemes, ki anyanyelvén kívül beszél és ír németül, latinul, sőt oroszul is, mindenre elszánt és császárhűsége nem vitatható. Lipót egyelőre a kabineti titkárságon alkalmazta fordítóként, igazi megbízatását csak később, 1790 nyarán kapja majd meg.

Sokkal fontosabb és azonnali feladat várt viszont Gotthardi egy másik emberére, Leopold Alois Hoffmanra. Hoffman Csehországban született, Boroszló-

ban végezte az egyetemet, majd 1782-ben Bécsbe költözött és újságíróként működött. Élénken részt vett a „Zur Wohltätigkeit” nevű bécsi szabadkőműves páholy munkájában, ahol mesteri fokozatig vitte, majd a páholy titkári teendőit is rábízta. Cikkeiben támadta az egyházat és mindenben a jozefinista politika vonalát támogatta. Amikor 1784-ben a császár „a német nyelv hatásosabb magyarországi elterjesztésére” a pesti egyetemen a német nyelvnek és irodalomnak tanszéket állított, Gottfried van Swieten ajánlására Hoffmannot nevezte ki első professzorává. Pesten az egyetemen és a „Nagylelkűséghez” címzett szabadkőműves páholyban folytatta a jozefinizmus érdekében végzett propaganda munkáját és több röpiratot is írt. 1790-ben első között menekült Bécsbe „a gyűlölt magyarok elől”, hogy aztán Gotthardin keresztül Lipótnak ajánlja fel szolgálatait.

Hoffmann vérbeli zsrnaliszta volt, könnyen és hatásosan írt. Lipót császár első bemutatkozásakor felismerte, ez az, akire szüksége van. 1790 júniusában kinevezte a bécsi egyetemre az ékesszólástan tanárává, a pestinél kétszerre nagyobb fizetéssel. Egyik legelső feladata volt, hogy egy nagy röpiratban leplezze le a magyar nemesi mozgalom reakciós arcát, s ugyanakkor biztassa a városokat jogaik védelmezésére, a reformokért való kiállásra, biztosítva őket a császár támogatásáról. A munka gondolatmentét Lipót személyesen beszélte meg vele, aztán a kéziratot átolvasta, javított rajta, s maga intézkedett nyomdába adásáról. Amikor pedig a formális engedély nélkül megjelent munkát a cenzúra letiltotta, személyesen adott utasítást a letiltás visszavonására.

A röpirat — mely a nemesi mozgalom bábeli zűrzavarára utalva a *Babel* címet kapta — a Molnár-féle *Manch Hermaeon* gondolatait tükrözi. A nemesi-nemzeti elképzelések fonákosságaira, rendi szűkkeblűségére mutat rá, de belőle nem a tudós, nem a politikus, hanem az agitátor szól. Élesen vág a szava, amikor a mozgalom feudális jellegéről szól, s kimutatja, hogy a francia jelszavakat csak megtévesztésül használják, s amikor népről beszélnek, akkor is csak a nemesekre gondolnak. „A magyar nemesek a francia nép szerepében tetszelegnek — írja —, de úgylátszik a lényegét nem vették észre, azt, hogy a francia nemzetgyűlés megszüntette a nemesi előjogokat, és visszaadta jogait a polgároknak.” A magyar nemes „a polgárt szolgáljává akarja tenni”. És fenyegetőleg, de kihívóan is hozzáfűzi a kérdést: még nem jutott a rendek közül senkinek sem eszébe, „hogy a magyarországi polgárság és parasztság végsősoron a francia tükörben látható dolgokat a maga szempontjából is felhasználhatja? Vajon teljesen elképzelhetetlen, hogy a budai országgyűlésen építés alatt álló újfajta Bastille-t a nép megrohanja, mielőtt teljesen felépül?”

A röpirat azonban — mely tartalma, de nem kevésbé durva, gyűlölködő, magyar-ellenes kirohanásai miatt nagy felzúdulást váltott ki a nemesi táborban — a társadalmi kérdést csak fegyverként használta, hogy a városokat a nemesek ellen fordítsa, s ezáltal őket megfélemlítse és meghátrálásra készítse. Kiderül ez abból is, hogy a legerősebb szavakkal nem a nemesség jobbjai iránti szűkkeblűségét, hanem a porosz udvarral való kapcsolatait támadta. Ha a társadalmi kérdésekben Hoffmann részben a saját meggyőződését követte is, ezt a szempontot nyilván Lipót sugallta.

A felülről szervezett polgári és paraszti megmozdulások

A *Babel* közrebocsátása szorosan kapcsolódott egy nagyobb tervhez, amely most már túl az irodalmi, politikai vitán, a magyarországi polgárság, mindenekelőtt a német polgárság tényleges megmozdulását célozta.

1790. július 4-én terjesztette Hoffmann az uralkodó elé első emlékiratát, melynek címe: „A magyarországi szabad királyi városokban, mindenekelőtt Budán és Pesten felállítandó királyi városi-gárdák tervezete” volt. A terv bepillantást enged Lipót magyarországi politikájának taktikai sakkhúzásaiba.

A dolgok előzményeként tudnunk kell, hogy amikor II. József török elleni háborúját megindította és a fővárosban állomásozó csapatok elindultak a frontra, az uralkodó elrendelte, hogy a rend fenntartására Pest-Budán polgárőrséget szervezzenek. Ezt a katonailag képzetlen polgárőrséget kellett most királyi városi-gárdává alakítani, azaz katonasággá formálni. Alapját Pesten és Budán 300—300 megbízható polgár képezze — olvassuk a tervezetben —, ennek legfőljebb egy-negyede lehet magyar. A gárda a magyarországi főhadparancsnokságnak van alárendelve, szabályos katonai kiképzést kap, hogy szükség esetén mint katonaság felhasználható legyen. A katonai főparancsnokság titkos utasítást kap a fentiek végrehajtására, s arra, hogy minden szabad királyi városban hasonló gárdát szervezzen. Persze nem parancsral, nem is nyíltan. „A főhadparancsnokság tiszttek és más emiszáriusok kiküldésével gondoskodják róla, hogy a többi város is törekedjék ilyen királyi gárda megalakítására, s hozza a városok tudomására, hogy a gárda felállítására vonatkozó engedélyt közvetlenül az udvartól kérjék.”

Lipót tehát titokban felbátorította a városokat, hogy kérjék tőle a városi gárdák felállításának engedélyezését. A gárdákban a megyei bandériumokkal felérő és megbízható katonaságot nyert volna, mellyel a főhadparancsnokságon keresztül közvetlenül rendelkezik. Ugyanakkor a nemesség előtt fedve van, hiszen a városok spontán kérésének engedett csupán; a polgárságot viszont magához láncolja. A nemesség, ha ellenezné a dolgot, ezzel csak növelné a polgároknak az uralkodó iránti ragaszkodását.

A tervtől eltérően lövészegyleteknek nevezett polgári katonaság szervezése 1790 nyarán meg is indult, de elég lassan haladt, ősszel pedig a megváltozott politikai helyzetben Lipót leállította az akciót. A pesti lövészegyletet, melyet különösen a városi tanács nemesi tagjai kezdettől fogva ellenségesen néztek, a tanács 1791 elején feloszlatta.

Ennél a katonai jellegű akciónál eredményesebb volt a másik, a politikai. Júliusban kapta Hoffmann az uralkodó utasítását, hogy dolgozzon ki egy kérvény-tervezetet, amelyet a magyarországi városok terjesztenek majd az uralkodó elé. Ezzel együtt készítsen egy röpiratot, amely ennek jelentőségéről világosítja fel a polgárokat.

Ez a röpirat volt a már említett *Babel*, melynek rendeltetése tehát az volt, hogy önálló kezdeményezésre bátorítsa a polgárokat. „Az országban mindenki az állam javát célzó javaslatok, tervek, rendszerek kidolgozásával foglalkozik — olvassuk a bevezetésben —; az utcákon és a kocsmákban Montesquieuk, Pittek és Franklinok bukkannak fel. A patriotizmus lángja, vagy nevezzük akárhogy is ezt a lángot, a legtöbb fejben mint lidércfény ég, s azzal a veszéllyel fenyeget, hogy ingoványba csalogatja a vándort ... Nemzeti alkotmánytervezeteket kovácsolnak ... Vannak, akik az új rendszert az ország régi alkotmányára építik, de vannak, akik olyan határozatokat javasolnak, amelyek szöges ellentétben állnak a régi törvényekkel.” A könyv végfelé pedig, miután részletesen szólt a nemesi mozgalom francia jelszavairól, így vonta le a tanulságot: Míg a magyar nemesség a polgárokat jogtalanságba taszítja, a királyt pedig naponkint megsérti, Franciaországban a polgárság a királlyal fogott össze a jog védelmére, miközben a nemeseket megfosztotta kiváltságaiktól. „A csőcselék részéről ugyan Párizsban is történtek kilengések, de néhány, a csőcselékhez tartozó utcahőst nem tekintve, a

királlyal szemben mindig tisztességes hangot ütöttek meg” —, amit a magyar nemesekről nem lehet elmondani. És a fenyegetés: „Franciaországban végül nem egy uralomra vágyó tirannus-jelöltet a csócselék lefejezett, szétszaggatott vagy a lámpavasra felhúzott. Magyarországon ...?”

Ez világos beszéd volt, viszont ehhez az előkészítéshez képest a kérvény igazán nem sokat kért az uralkodótól. Azzal kezdte, hogy a polgárság nem nézheti tétlenül az országgyűlés készülődéseit, annál kevésbé, mert ott a nemeseké a szó, a városok még saját érdekükben sem léphetnek fel. A városi küldöttek ott vannak ugyan a diétán, de a városoknak szavazata csak annyit nyom a latban, mint egy magános nemes emberé; azonkívül a városokat is többnyire nemesek képviselik, akik nem törődnek a polgárság ügyével. Ezért közvetlenül az uralkodóhoz fordulnak kérésükkel: engedtessek meg a városoknak, hogy az országgyűlésre polgári rendű megbízottakat küldjenek a saját soraikból, hogy azok a polgári érdekeknek hangot adjanak az új alkotmány kidolgozásánál.

Miután Lipót jóváhagyta a kérvény fogalmazványát, július végén Hoffmann Pestre utazott és ott a kérvényt húsz polgárral aláíratta. „Maguktól eszükbe sem jutott volna — írta jelentésében Lipótnak —, hogy érdekeik védelmére összefoghatnak, csak az én titokban végzett rábeszélésemre határozták el, hogy megembercelik magukat és megteszik a döntő lépést”, azaz az uralkodóhoz fordulnak, Lipót azonnal válaszolt, megüzenve az aláíróknak, hogy kérvényüket jóindulattal fogadta és támogatásáról biztosította a pesti polgárságot.

Az első próba tehát jól sikerült, de Lipót egyelőre leállította az akciónak a többi városra való kiterjesztését. Hoffmann utasította, hogy a kérvénymintát nyomassa ki németül és magyar fordításban, és legyen készenlétben. Hogy az országos akció megindul-e, az a magyar országgyűlés magatartásától függött.

Ugyanakkor más vonalon is előkészítette a nemesség társadalmi bekerítését: felszította a paraszti megmozdulásokat.

Láttuk, hogy a nemesi mozgalom, mely kezdetben némely paraszti és jobbágyi törekvéseknek is hangot adott, a nemesi jogok kizárólagos hangoztatásával mindinkább a paraszti váradalmak ellen foglalt állást. Mindennek természetes következménye volt, hogy a parasztság is szembefordult a rendi mozgalommal. Tavasszal már több vidéken megtagadták a robotot, másutt kemény hangú leveleket írtak a megyékhez, hogy az országgyűlésen az ő ügyükről se feledkezzenek meg. Kisebb dunántúli mozgalmak mellett különösen a felkelésre mindig kész keleti és északkeleti részeken mozgolódtak a jobbágyok, hiába üzent rájuk a zempléni alispán, hogy „minek bolondoznak a urok ellen, mikor semmi bajok sincs.” A nemesség kezdetben nem sokba vette ezeket a mozgalmakat, sőt bizonyos fokig kapóra jött neki: a jobbágyfelkelés veszélyére hivatkozva szervezhette a nemesi bandériumok felfegyverzését. A fegyveres megyei bandérium és a mindenre ügyelő vármegyei szervezet, úgy látszott, elegendő lesz minden paraszti megmozdulás megfékezésére.

Ezt példázza 1790 márciusában a Szabolcs megyei Taktakenéz parasztjainak a mozgalma, akik beadvánnyal fordultak a vármegyéhez. Az „Instancia” — amelyt a jobbágyok és paraszti sorban élő taksás kisnemesek közösen fogalmaztak — legfontosabb követelése az volt, hogy a robotot „több, nadály módon országunkat pusztító vexákkal együtt teljességgel eltörölvén, ez az ország könyvében protocolláltassék”. A földesúri szolgáltatásokból csupán a kilenced és az egy forintos taksa fizetését voltak hajlandók továbbra is vállalni. Ha a nemesség fenti kívánásaiknak helyt ad, akkor a parasztok készségüket nyilvánítták a nemességnek „édes hazánk törvényével megegyező igazságok mellett, vérük kiomlásáig fel-

állani”, ellenkező esetben azonban — olvassuk — „mi felséges királyunk hűségében és minden rendelkezései mellett megállani kívánunk”. — A beadványt eljuttatták a szomszédos és távolabbi falvakba, de tömegmozgalmat nem váltott ki. A parasztek gyöngének érezték magukat, jobbnak látták csendben maradni, — a mozgalom elhalt, anélkül, hogy a megyének erőlesebben közbe kellett volna lépnie.

Április elején azonban egy újabb röpirat a paraszti mozgalom újraedését jelezte a tiszai vármegyékben. Az irat, melyet postán kézbesítettek, Tokajban s a keleti megyékben nagy ijedséget váltott ki, „A szabolcs vármegyei parasztek gyűlésének jegyzőkönyve” címet viselte és hadba szólította a parasztokat a megyék ellen. „Mer látjuk, hogy felséges II. József császár jó rendeletei felforgattatnak — olvassuk a röpiratban — és ismét feláll a vármegye huzavonája, amelyet ha jól meggondolunk, súlyosabb a királyi, a földesúri és más minden adónál.” József „meg-megkönnyebbitette” a parasztokat a vármegye „mód nélkül” való terhelésétől, „de mostan immár azok (értsd: József rendelkezései) ismét mind elmúlnak”. Azt javasolta, hogy a népesebb helységek képviselői parasztyűlésekre jöjjenek, ahol a sérelmeket és teendőket megbeszélnek. A cél, hogy a megye hatáskörét minél kisebbre szorítsák, „mennél kevesebb szükségünk lenne a vármegyék-re”. Az igazságszolgáltatást elláthatja a Kerületi Tábla, a megyei bírásokodásra nincs szükség. A továbbiakban a megyei tisztviselők munkájának és a megyei pénzügyeknek paraszti ellenőrzését kívánták, majd felvetették: írni kellene az uralkodónak, hogy engedélyezze a paraszti gyűléseket és addig is mindenben tartsa érvényben József császár rendelkezéseit.

A röpirat nyomán kelt vizsgálat Zaránd megyétől egész Borsodig kimutatta a jobbágyok körében észlelhető nyugtalanságot, — a röpirat szerzője azonban nem került elő. Első olvasásra feltűnhet azonban, hogy parasztember nem írhatta. Szerzője nemcsak a statisztikában, a magyar jogban és kormányzati rendszerben is jól tájékozott ember, de ismeri a francia felvilágosodás eszméit és a forradalom vívmányait is. Már pedig a magyar parasztság látóköre nem terjedt ennyire. Gyanúnkat még növeli, hogy amikor a Helytartótanács, majd a Magyar Kancellária az ügy szigorú kivizsgálását javasolta, Lipót király nem járult ehhez hozzá, mondván, hogy csak zavarokat idézne elő. Bár adatszerűen kimutatni nem tudjuk, nem lehetetlen, hogy a röpirat megfogalmazásában és terjesztésében már benne volt az uralkodó keze. Arra ugyanis adataink vannak, hogy 1790 koratavaszán egy tiszavidéki paraszti küldöttség járt titokban Bécsben az uralkodónál.

Az igazi ijedséget egy hónappal az említett irat után „A parasztek dekrétuma” című röpirat váltotta ki. A „dekrétum” már országosan kívánta mozgósítani az elnyomottakat, „hogy a szegény, sok kínt látott, megnyomorult állapotján kesergő parasztság, tudván mihez tartsa magát, egy kesergő szívvel légyen az országban”. A röpirat a parasztek nevében kinyilvánította, hogy József rendelkezéseiből „csak egy hajszálnyit is eltörölni nem engedünk, mert mind szentek, igazságosak és hasznosak valának, mint ha az Isten mondotta volna azokat néki”, — s harci riadót fújt a parasztságnak: „Az urak igavonó barmaikká akarnak tenni ... Rajta hát, egész parasztság, könyörülj magadon, emeld fel botodat, vasvilládat, baltádat, a kegyetlen, ingyenélő, húzó-vonó, országpusztító, királyt lopó urak ellen.” Félelemre nincs ok: a király nem bántja a parasztokat, a katonaság pedig a jobbágyság fiaiból toborzódott. Terjeszék tehát a „dekrétumot”, legyen mindenki készen, hogy „mihelyt legkisebb csatája esik vagy hallatszik valahon, az egész országba, minden helységbe, minden paraszt, aki csak talpára állhat, egyszerre kiálljon fegyveresen”.

A „Dekrétum” Zemplénben bukkant fel először, majd hamarosan Abaújban, Borsodban és Szabolcsban is. Alig néhány hét alatt befutotta az egész keleti országrészt, júniusban már Szepesben, Borsodban és Zarándban kerültek elő példányai s ugyanakkor bejutott Erdélybe is. A Marosvásárhely melletti Maroskeresztúron a román pap olvasta fel a nép előtt. Nyár végére pedig „beharapódzott” a Dunántúlra is.

A röpiratnak — amely élesen antifeudális, de ugyanakkor félreérthetetlenül leszögezi, hogy az uralkodó oldalán áll, éppen ez ébresztheti a gyanút, hogy formába öntésében Lipót király keze is benne volt — rémítő visszhangja volt. A megyék megszigorították a cenzúrát, nyomozásokat rendeltek el, és sorozatos feliratokban kérték, sürgették az erélyes központi intézkedést. Az uralkodó viszont inkább ellene volt minden erélyességnek, úgy rendelkezett, hogy a nyomozást óvatosan végezzék, csak bizonyítékok esetében fogjanak el bárkit is. Hogy ne ingereljék a parasztokat, ne tartsanak nyilvános megyei gyűléseket, — s ami a legfontosabb: minden olyan rendelkezést, amelyet az adózó nép terheinek megkönnyítésére II. József hozott, változatlanul tartsanak fenn. „A nemesség mérsékelje magát, a néptől ne kívánjon olyat, ami nem jár.”

Ekkorról már adataink vannak rá, hogy Lipót király személyesen foglalkozott a magyarországi parasztkérdéssel. Ahogy fia, Ferenc (akit mint trónörököszt a fontosabb ügyekbe bevont) évek múlva, már mint császár, egy alkalommal elmondotta: célja „a parasztság felheccelése” volt. Megint Hoffmann professzor kapta a megbízást, hogy egy újabb röpiratban készítse elő a polgári és most már a paraszti akciót. Az újabb röpirat a *Babel* folytatása, a *Ninive* volt. „A nemesség által elnyomott parasztság számára csak egy lehetőség marad — olvassuk ebben —, a törvényes király védelme.” A parasztság az uralkodóhoz fog folyamodni, hogy a következő országgyűlésen saját követői révén adhassa elő jogos sérelmeit. Nem kétséges, hogy a király teljesíteni fogja ezt a szerény kérést.” Maga az akció, melynek részleteit nem ismerjük, elő volt készítve nyár végére, a keresztülvitel a már korábban említett Szalkay Antal kezében volt. De Lipót egyelőre várt, az országgyűléssel való tárgyalásoktól tette függővé, hogy megtegye-e ezt az utolsó lépést. Az is lehet, hogy Izdenczy államtanácsosnak — aki szintén tudott az ügyről — volt igaza, amikor később úgy vélte, hogy az uralkodó végül is visszaretent a végső eszköztől. Mivel a nemesi mozgalom, mint áradás után a folyó, visszatért megszokott medrébe, s legalábbis látszatra, engedelmes eszközévé vált az uralkodónak, a parasztság, „a láncre kötött kutya” szabadon eresztésére szükség sem volt.

JEGYZETEK

A korszak 1958 előtt megjelent általános forrásait és történelmi irodalmát ld. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába (II—III. k. Bp., 1954—1958) megfelelő fejezeteiben.

1. A köznemesi szervezkedés kibontakozása és céljai

A Habsburg Birodalom II. József halálakor

Jóllehet Szekfű Gyula egy könyvismertetésében már 1912-ben figyelmeztetett rá (Századok, 1912. 301—302), történelmi irodalmunk mindeddig nem figyelt fel arra, hogy 1790-ben a Habsburg-Monarchia nemességének egésze megmozdult; a magyar nemesi mozgalom értékelésében adódtak különbségek (ld. *Kosáry*: Bevezetés II. 343. s köv. l.), de a különböző szerzők valamilyen egyedülálló nemzeti megmozdulásnak tekintették, melyhez legfőkébb a távoli belga mozga-

lom hasonlítható. — A Bécsben 1789-ben kiszögeezett plakátra: *P. v. Mitrofanov*: Joseph II. Wien, 1910. I. 222. Zinzendorf naplóföljegyzését és Lacy tábornagy kijelentését közli: *E. Benedikt*: Kaiser Joseph II. Wien, 1936. 359—360. A csehországi nemesi mozgolódásra, a két Ausztria eseményeire: *Mitrofanov*: i. m. II. 568—569 és 642. A cseh nyelvi próbálkozásokra: *R. Plaschka*: Von Palacký bis Pekař, Graz, 1955. 38. s. köv. I. és *F. Zwitter*: Les problèmes nationaux dans la monarchie des Habsbourg. Beograd, 1960. 30. s. köv. I. Az olasz tartományok követelésére: *A. Wandruszka*: Österreich und Italien im 18. Jahrhundert. Wien, 1963. 93. A stájer elgondolásokat részletesen ismerteti *E. Führer*: Jakobiner in der Steiermark. Wien, 1965. c. doktori értekezésének bevezetése. A galíciai lengyel rendek követeléseit összefoglalja: Magna Charta von Galizien, oder Untersuchung der Beschwerden des Galizischen Adels Polnischer Nation über die österreichische Regierung. 1790. Kiadva: Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie. I. Göttingen. 1795.

A magyar köznemesi mozgalom

A korona útjára a határtól Budáig: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII. század végén. Keresztesi József naplója. Pest, 1968. 196. s. köv. I. A korona jeggyűrű a király és a nemzet közt: *Kazinczy Ferenc*: Pályám emlékezete. Bp., év nélkül. 164. A kurucos viselet és hagyományok feléledésére közölt idézetek ugyancsak ebből a két műből. Rákóczi tánca: *Haraszti E.*: II. Rákóczi Ferenc a zenében. Rákóczi Emlékkönyv. Bp., 1935. II. 181. Boronkay Zsigmond Rákóczi Manifestumát másoltatja: József nádor iratai. Kiadta: és magyarázatokkal kísérte Domanovszky Sándor. I. Bp., 1925. 155. Nagyvárad diadalkapuja: Keresztesi naplója, i. m. 212; a bihari megyegyűlés: uo. 214. Nyitra megye körlevele a nevelés ügyében: *Marczali H.*: Az 1790—91-i országyűlés. Bp., 1907. I. 22. Gömör megye felterjesztése a parasztságról: *Marczali*: Magyarország története II. József korában. Bp., 1888. III. 568. A költemények: „Örülj magyar”, írója Darvas Ferenc, megjelent: Orpheus, 1790. II/1. sz.; a többi: *Benda K.*: Ismeretlen politikai költemény 1790-ből, Irodalomtörténet, 1951. 101. s. köv. I. Az 1789-es jelentés a készülő magyarországi forradalomról: *Marczali*: II. József. III. 542.

A nemesi felvilágosodás reformelképzelései

Az egyes idézett művekre ld. *Kosáry D.*: i. m. és *Ballagi G.*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp., 1883. A nemesi reformizmusra általában: *H. Balázs É.*: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus. Bp. 1967. 133. s. köv. I. *Uő.*: Zur Frage des ungarischen Nationalismus in der Habsburgermonarchie. Österreich in Geschichte und Literatur. 1971. 134. s. köv. I.

Ballagi Géza (i. m. 330) még úgy vélte, hogy Batthyány Alajosnál „a demokráciának következetesebb, lelkesebb és tanultabb szószólója nem volt”. Munkáinak tüzetes elemzését adja *Csaba Jenő*: Gr. B. A. „Ad amicum aurem” című munkája. Bp. 1917. — A szabadkőművességre: *H. Balázs É.*: L'ère de Lumière et du Joséphisme en Hongrie. Les Lumières en Hongrie... Actes du colloque de Mátrafüred. Bp. 1970. 36. s. köv. I. és *Benda K.*: A jozefinizmus és jakobinuság kérdései a Habsburg-Monarchiában. Történelmi Szemle, 1965. 401—402 (további irodalommal). — Kazinczy levele Arankához, 1790. március 25.: Kazinczy Ferenc levelezése (közvettes Váczy János). II. Bp., 1891. 51. — Fekete János tábornok javaslata: *Marczali*: 1790/91. I. 306; Vay József véleménye: uo. 306—308.

A köznemesség nemzeti programja

A köznemesi mozgalom máig legrészletesebb rajza: *Mályusz E.* Bevezetése a Sándor Lipót főherceg, nádor iratai. Bp. 1926. kötetben 7. s. köv. I. A Balogh Péter-féle terv: *Marczali*: 1790/91. I. 89. s. köv. I. — A mélykúti földesúr nyilatkozata: *Benda K.*: A magyar jakobinus-mozgalom története. Bp., 1957. 7. — Az egyes megyei utasítások: Collectio representationum et protocollum incl. Statuum et Ordinum regni Hungariae occasione altissimi decreti de die 28. Januarii 1790. ... submissorum. Pest—Buda—Kassa, 1790. — A nemesi bandériumok esküje: *Marczali*: i. m. I. 163—164.

2. II. Lipót és magyarországi politikája

Az új uralkodó és a magyar nemesi mozgalom

A II. Lipót személyéről és politikájáról általunk rajzolt kép merőben különbözik a magyar marxista történetírás korábbi rajzától, és eltér attól is, amit magunk adtunk. A magyar jakobinus-mozgalom történetében (i. m. 33. s. köv. I.). Elsősorban *A. Wandruszka* monumentális művére támaszkodtunk: Leopold II., Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser. I—II. Wien—München 1963—65. Ld. még *uő.*: Die Per-

sönlichkeit Kaiser Leopolds II. Historische Zeitschrift, 1961. 192. k. 295. s köv. I.; *E. Wangermann*: From Joseph II. to the Jacobin Trials (Oxford Historical Series), London. 1951. A Monarchia külső és belső helyzetére 1790-ben: *Gy. Miskolczy*: Ungarn in der Habsburger Monarchie. Wien—München, 1959. (Wiener Historische Studien, V.) 37. s köv. I.

Udvarbarát demokraták, magyar-ellenes aulikusok

Az egyes röpiratokra ld. *Kosáry*: i. m. és *Ballagi*: i. m. — Johannes Molnárra és Kohlmyer-ra, Protulepeczre: *Benda K.*: A magyar jakobinus mozgalom. 19—20. Belső: *Decsi József*: Belső György Alajos. Bp., 1932; *Martinovics* oratóija: A magyar jakobinusok iratai. Sajtó alá rendezte: *Benda K.* I. Bp. 1957. 100. s köv. I. — II. Lipót titkos politikájára *D. Silagi*: Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II. München, 1961. (Südosteuropäische Arbeiten 57.) és *uő.*: Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich. Wien—München, 1962. (Wiener Historische Studien VI.) főleg 86. s köv. I.

A felülről szervezett polgári és paraszti megmozdítások

Silagi D. munkái, *Benda K.*: A jozefinizmus és jakobinusság, 404. s köv. I. mellett ld. *Mályusz E.* alapvető tanulmányát: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I. 1931. 225. s köv. I. — Az 1790-es paraszti megmozdulásokra: *Rácz L.*: Parasztképző röpiratok a Felső-Tisza vidékén 1790-ben. Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó I. Bp., 1960. 209. s köv. I.; Izdenczy nyilatkozatára, a „láncra vert kutya” kifejezésre: *Eckhart F.*: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig. Századok, 1956. 123—124.

GEORGES CASTELLAN

Lélektan és történelem

A történészek két szinten kerülnek szembe a pszichológiával: az egyéni lélektannal a hősök, királyok, proletárvezetők esetében, a csoportlélektannal a nemzetek, osztályok, tömegek stb. esetében. Melyek voltak e kérdés főbb megközelítési módjai az elmúlt fél évszázad alatt?

*

Az egykor mindenütt uralkodó, s a történelmi orientációjú írónál még mindig igen divatos *biográfiát* — egy híres ember életét — a hivatásos történészek legalábbis Franciaországban hosszú időn át mellőzték. Az angolszász országokban viszont művelték e műfajt: minden nagy angol államférfinak és ugyanígy amerikai elnöknek megvolt a maga életrajzírója. Franciaországban fellelkésedtek ezen egyesek, s a munkatervbe felvett tézisek listáin — a történelemkutatás érdeklődésének legbiztosabb mutatóin — elég sok államférfiről (Gambettáról, Grévyről, Caillauxról stb.) készülő tanulmány szerepel.

A biografikus téma megközelítését 1927-ben Lucien Febvre határozta meg „Luther Márton”-ában: „Luther életrajza? Nem. Vélemény Lutherről, semmi több. Az volt a célunk, hogy megrajzoljuk egy egyszerű, de tragikus sors görbét, hogy élesen megjelöljük azt a néhány valóban jelentős állomást, melyeken keresztül, megmutassuk, hogyan, milyen körülmények nyomására kellett kezdeti lendületének megtörnie s eredeti irányvonalától eltérnie; hogy ilyen módon — egy páratlan vitalitású emberrel kapcsolatban — felvessük az egyén és a közösség, a személyi kezdeményezés és a társadalmi szükségszerűség összefüggésének kérdését, mely talán a történelem legalapvetőbb kérdése.” (Előszó.)

Kétségtelen, hogy a mai történészek többsége is osztja ezt a véleményt; a lángész, a szent, a skizofrén csak abban a mértékben érdekli őket, amennyire — közvetlenül vagy közvetve — hatni tudtak korukra. Nekik Assisi Ferenc, Avilai Teréz, Luther Márton, Kálvin János a „csodás vad”, és nem az a szerzetes, ki talán ugyanolyan messzire jutott a misztikus úton, de akinek kisugárzása a kolostor falain túlra nem terjedt. Freud és Einstein megrendítették világképünket, de bár életük erős fényt vet életművükre, kétséges, hogy magyarázza-e korukat is, éppen mert a tudomány zseniális előfutárai voltak. A jövő történészére vár viszont a feladat, hogy beillesse a freudizmust és a relativitást e kor gondolatvilágába.

A nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása során újabban ismét foglalkozni kezdtek az államférfi személyiségének vizsgálatával.¹ Kétségtelen, hogy erre

¹ P. Renouvin — T. B. Duroselle: Introduction à l'histoire des Relations Internationales (bevezetés a nemzetközi kapcsolatok történetébe), 1964.

már Thuküdidész és Plutarkhosz is törekedett; napjaink történészei részéről a megközelítés módja volt az újszerű: a karakterológiai vizsgálatok beépítésére való törekvés. Így jutottak el Le Senne és G. Berger típusaihoz: „emóciós—aktív—másodlagos, vagy szenvedélyes” (Richelieu, Napóleon, Foch); „emóciós—inaktív—másodlagos, vagy szentimentális” (pl. Rousseau, Robespierre) stb. Ez a tipológia viszont magát a szerzőt is bizonytalaná tette, ezért egyikük legközelebbi munkájában visszatért az empirikusabb osztályozáshoz, „doktriner” mint Chambord grófja vagy szerinte Lenin, „opportunist” mint Lloyd George vagy Briand, „harcos” mint Clemenceau, „békéltető” mint Roosevelt stb.² Az ilyen minősítő jelzők magyarázati értéke csekély, s ennek is köszönhető, hogy a kísérletnek kevés visszhangja volt.

Vajon eredményesebbnek bizonyult-e, ha a történész a pszichiátriához, sőt a pszichoanalízishez folyamodik? Egy példa egy Hitler-életrajzból: „Biztos, hogy Adolf ebben az időszakban beteg volt. Az értelmes és féktelen Adolf néhány hónap leforgása alatt érzéketlen félhülyévé vált. Bizonyos szimptomákból — csillogó szem, sápadtság, a szokásos tunyaságtól elütő fecsegő ingerlékenységi rohamok — felismerhetők egy félig elmosódottan jelentkező Basedow-kór tünetei. Mérlegelni kell az önfertőzés lehetőségét is. E fogyatékoság, a Basedow-kór és az elsődleges fertőzés feltehető összefüggése ekkor már nyugtalanító körjósárra jogosít.”³

Wilhelm Reich diagnózisa a Führer pszichotikus jelleméről közismert. Vajon az orvosi leletek vagy a „tudatalatti” vizsgálata magyarázatot ad-e az 1933-i hatalomátvételre, az 1938—1943. évek hitleri hódításaira, az 1945-ös összeomlásra? Nem valószínű. Ezeket az eszközöket a történész csak abban az esetben fogadhatja el, ha ezekkel a politikai események magyarázatához közelebb jut, természetesen akkor is tudatában annak, hogy ezek magyarázó értéke igen korlátozott. Hogy Hitler nem volt „normális”, egész magatartása tanúsítja, s hasznos lehet az orvos, a pszichiáter számára, ha tanulmányozza a többi között a nevezetes viselkedésformáról ismert „Hitler-esetet” is. De a történész? Először is tudnia kell, hogy anyaga mindég hiányos marad. A fiatal Hitler esetében az imént idézett szerző kissé naivul elismeri, hogy az elsődleges fertőzés — bizonyítékok hiányában — csak feltételes. De még a meglévő bizonyítékok is legfeljebb egy, a személyiség küszöbénél megrekedő vizsgálatot tennének lehetővé. Pedig éppen ezt, a viselkedést, azaz a politikai tevékenységet magyarázó személyiséget kellene tudnunk megragadni. Sajnos, a személyiség vizsgálata — pszichológiailag, projektív módszerekkel, vagy pszichoanalitikailag, beszélgetés útján — csak élő személyen lehetséges. XIV. Lajos, Napóleon, Hitler legbensőbb énjének tudományos megismerésére soha nem lesz lehetőségünk. De ez a hiány nem pótolhatatlan. A pszichológiai vizsgálat csak mint előrejelző hasznos; mikor lehetővé teszi, hogy előre lássunk egy viselkedési formát. A történelemben ez a viselkedés akciófogalmakban nyilvánul meg: Anschluss, pogromok stb. . . . Egy — legalább sommás — diagnózis utólag is felállítható, s ez elég a történésznek. Mert tanulmányának tárgya nem az *egyén önmagában* — ez az orvostudomány és az általános pszichológia vagy pszichopatológia területe.

² T. B. Duroselle: L'Europe de 1815 à nos jours (Európa 1815-től napjainkig), „Nouvelle Clio”, 244. kk.

³ T. Amsler: Hitler. Le Seuil (Hitler) 1960, 6.

A történész tanulmányának tárgya L. Fèbvre kérdésfeltevése szerint: az ember, saját kora közösségéhez való kapcsolataiban. S ehhez a Franciaországban még egészen újnak számító társadalom-lélektan minden módszere a történész rendelkezésére áll.

A történész itt ismét visszatérhet az Annales alapítójához, aki már 1922-ben, A Föld és az emberi fejlődés: földrajzi bevezetés a történelembe c. munkájában hangsúlyozta a történelmi fejlődés *társadalmi* jellegét: „Soha nem a magános ember; az emberi társadalmak, a szervezett csoportok.” De a XVI. század kutatója akadályba ütközött, „a bűnök bűnébe, az egyetlen megbocsáthatatlan bűnbe: az anakronizmusba”.^{3a}

Milyen visszhangot keltenek ma, a mi XX. századi fülünkben olyan könyvek, melyeket 1530 és 1550 között írt meg egy Rabelais, egy Dolet, egy Navarrai Margit? A kérdés nem ez. Azt kell tudnunk, hogy 1532 embereiben milyen visszhangot keltett, hogyan értelmezték és érthették a Pantagruelt és a Cymbalum Mundit-t. Fordítsuk meg a mondatot: még fontosabb tudnunk, hogy hogyan *nem* hallhatták és érthették semmiképpen sem, ugyanezek az emberek. Mi e szövegekhez ösztönösen hozzáfűzzük saját gondolatainkat, saját érzelmeinket, saját tudományos kutatásainkat, politikai tapasztalataink és társadalmi eredményeink gyümölcset. De mit olvashattak a sorok között azok, „akik újdonságként lapozgatták őket a könyvtár ponyvája alatt, Lyonban a Mercière utcán, Párizsban a Saint Jacques utcán?”⁴

Ezért van szükség a *gondolkodásmódok történetére*, s hogy itt a lélektanhoz forduljunk. Ennek programját L. Fèbvre módszertani cikkben vázolta fel: „La Psychologie et l'histoire” — A lélektan és történelem (Encyclopédie française, VIII. köt. 1938) és „La Sensibilité en Histoire” Az érzékenység a történelemben (Annales d'histoire sociale, 1941). Az ösztönzés hatott: mind a keresztesháború eszméje, mind a középkori szegénység elmélyült vizsgálat tárgya lett.⁵

A társadalomlélektan saját módszereivel és szempontjaival gazdagította ezt a problematikát. Az első ilyen kutatásokból példaként bemutatjuk a kérdőíves vizsgálatot és a tartalomcenzúrázást (content analysis).

A *kérdőíves vizsgálat* természetesen csak a közelmúltra vonatkozóan alkalmazható, mivel még életben lévő tanúk kikérdezését igényli. A kísérletet egy jelentős történelmi eseménnyel — az 1914-es hadüzenettel — kapcsolatban végezték. Abból a megállapításból indultak ki, hogy az irodalmi tanúvallomások viszonylag egyöntetűek. Roger Martin du Gard-tól Marcelle Tinayre-ig mind egyformán írják le az 1914 július–augusztusi léghőz: hosszasan visszafojtott nyugtalanság, majd hazafias kitörés; a lelkesedés szele végigsöpör az országon és megvalósítja a Szent Egységet.

A regényírók leírásait egybehangzásuk ténye folytán pontosnak lehetne tekinteni, de a lényegi kérdés nyitott marad: hogyan, milyen tényezők hatása alatt élte át az eseményt a közvélemény? Hogy erre válaszolhassunk, az *átlagemberhez* kell fordulnunk, azokhoz, akik nem tudnak a diplomáciai levélváltásokról, sőt a közigazgatási eljárárok jelentéseiről sem és nem írnak „emlékiratokat”. Nos, ez az 1914-es átlagember ötven évvel később ott jár-kel a történész

^{3a} La Terre et l'évolution humaine: l'introduction géographique à l'histoire (Coll. Evolution de l'Humanité).

⁴ L. Fèbvre: Le Problème de l'Incroyance au XVIe siècle (A hitetlenség kérdése a XVI. században), 6–7.

⁵ Michel Mollat vizsgálata a középkori szegénységről.

mellett az utcán, s olyan emlékeket hordoz, melyek mind az egykori közvélemény tanúvallomásai. Kétségkívül torzító és torzult sémák ezek, de a mozaik-képhez hasonlóan lehetővé teszik, hogy az alapvető vonásokat nagyobb hiba nélkül rekonstruálhassuk. Két éven át egy lelkes kis diákcsoport végezte ezt a munkát, a túlélő szemtanúk módszeres kikérdezését egy vidéki egyetem adta lehetőségek keretén belül, Poitiersben, e nem túl nagy, és 55 000 lakosával a vizsgálat szempontjából könnyebben megközelíthető városban.

A kérdőívek kidolgozását szolgáló előzetes vizsgálat után az alábbi 10 kérdést intézték a társadalom minden rétegét képviselő 110 személyhez:

1. Meglepődött-e, mikor a németek hadat üzentek?
2. Gondoltak-e arra, hogy a szarajevói merényletből háború lesz?
3. Lelkesen, a győzelem hitében vonultak be katonának? Vagy csak kötelességből?
4. Berlinbe akartak-e vonulni vagy a hazát megvédeni?
5. Rövid vagy hosszú háborúra számítottak?
6. Miben bíztak az emberek:
 - a polgári vagy katonai vezetőkben?
 - hadifelszerelésükben?
 - az orosz szövetségben?
 - az angol szövetségben?
7. Lázba hozta-e az embereket Elzász-Lotharingia kérdése?
8. Mit jelentett Jaurès a közvélemény számára?
9. Nevelése hajlamossá tette-e arra, hogy a dolgokat meghatározott módon: békeszeretően vagy hódításvágygal fogadja?
10. A modern amerikai történészek a háborúért nagyrészt Poincarét teszik felelőssé. Helyesnek találja-e ezt a véleményt?

A begyűjtött anyag igen gazdagnak bizonyult, s még nincs teljesen publikálva. Itt csupán néhány eredményre hivatkozunk.

Ha a válaszokat két rovatba könyveljük (igen és nem, mellette vagy ellene stb.), megállapíthatjuk a vélemények százalékarányát, melyek csökkenő sorrendben, a legmagasabb értéktől a legalacsonyabbig osztályozva a következő eredményeket adják:

Poitiers lakói 1914 augusztus elején

1. a rövid háborúban hittek (86 válasz, 14 nem válaszolt),
2. lelkesen vonultak be (79), (13 ellene)
3. meg voltak győződve, hogy Poincaré minden tőle telhetőt megtett a háború elkerülésére,
4. bíztak a katonai vezetésben,
5. vissza akarták szerezni Elzász-Lotharingiát (66%),
6. úgy hitték, hogy jól fel vannak fegyverkezve, különösképpen a 75-ös ágyú miatt,
7. véleményük szerint hódítói beállítottságú nevelést kaptak,
8. de azért meglepte őket a háború,
9. nem hozták összefüggésbe Szarajevóval,
10. Jaurèsra nézve megoszlottak a vélemények.

Az első öt tényező csoportosítása (rövid háború, lelkesedés, katonai vezetők, Poincaré, Elzász-Lotharingia) a hadsereg tekintélyével és a revans-gondolattal indokolt, nem túl átgondolt, nagy hazafias fellángolásra mutat. Ez a közvélemény legfőbb vonása.

A vizsgálat továbbvitelével kimutathatjuk a viselkedés nemzedékek, nemek, vagy társadalmi-foglalkozási körök szerinti megoszlását. Így erre a kérdésre: meglepődött-e, mikor a németek hadat üzentek?, 53 személy felelt igenel, 31 nemmel, 16 személy árnyaltabb választ adott és így felelt: a hadüzenetet megelőző utolsó tíz napban már nem. Tehát világosan jelezték a meglepetést. A nemek szerinti megoszlás kimutatja, hogy a nők jobban meg voltak lepve, mint a férfiak; egyik jele annak, hogy anyáink politikai tájékozottsága kisebb volt 1914-ben. A társadalmi-foglalkozási megosztásnál megállapítható, hogy a háború legjobban az akkor éppen az aratással elfoglalt földműveseket lepte meg; a szabad foglalkozásúakat a legkevésbé, a kézművesek, munkások reakciói megoszlottak e téren. A 7. kérdésre vonatkozóan: nagyon lázba hozta-e az embereket Elzász-Lotharingia kérdése?, az eredmények szintén igen figyelemreméltóak: 66⁰/₁₀₀ igen, 33⁰/₁₀₀ nem. A francia nők fogékonyabbnak mutatkoztak e kérdés iránt, mint a férfiak és az érdeklődés változó volt a társadalmi helyzet szerint. Igen erős a szabad foglalkozású burzsoáziánál, közepes a földműves-tömegekben és nagyon gyenge, a visszautasítással határos a munkáságnál.

Ez a néhány példa ia elég arra, hogy képet kapjunk az elérhető eredményekről. Kétségtelen, hogy nem revelációkról van szó, hanem annak dokumentumokra épített bizonyítékáról, ami eddig csak az adott pillanat megfigyelőjének impressziója volt. Az sem kétséges, hogy a retrospektív tanúvallomásokat még át kell szűrni a kritika rostáján, de ez minden személyes tanúvallomással így van; ez a történeti kutatás módszerének ábécéje. A legfőbb nehézség statisztikai jellegű. Ötven évvel az esemény után szinte lehetetlen a tanulmányozott lakosságból statisztikai értelemben vett „jellemző mintafelvételt” rekonstruálni. De a közvéleménykutatásnak nem is lehet célja, hogy egyértékű legyen egy „gallup”-vizsgálat előrejelzésével; ahhoz, hogy megértsük a múltbeli cselekvést, elég a többséghez és kisebbséghez tartozó áramlatok kiemelése. Egy ilyen vizsgálat, okosan felhasználva, tartományi, sőt országos méretekre kiterjesztve bizonyára jelentős mértékben hozzájárulhat a nagy történelmi események megértéséhez.

*

A társadalomlélektan másik módszere a tartalomelemzést — *content analysis* —, melyet B. Berelson és P. Lazarsfeld dolgozott ki, s melyet így lehetne meghatározni: a közleménytartalmak változóinak (anyag, tárgy, szimbólumok, szavak) számbeli kifejezésekkel történő tanulmányozása, a szövegekben való megjelenésük gyakoriságának vagy hiányának, tárgyi helyének, viszonylagos intenzitásuknak, irányuknak (mellette, ellene, semleges), egybehangzásuknak és a környező szövegnek, azaz a kontextusnak egyensúlyba hozása.

A „közvélemény” mint történelmi tényező tanulmányozása már nagyon régi, de a nemzetközi kapcsolatok történetének átdolgozására irányuló kísérletek újra felvetették ezt a kérdést. A közvélemény is P. Renouvin kifejezésével élve a „mély erők” egyike. Ez a szempont vezetett arra, hogy tanulmányozni kezdték, hogyan látja egyik ország a másikat. Így pl. terjedelmes értekezést szenteltek „Az Egyesült Államok a francia közvéleményben 1825-től 1852-ig” c. témának, ami termékeny vitára adott alkalmat. Míg a szerző azt hangoztatta, hogy a könyv- és újságidézeteket a korszakról szerzett ismeretei alapján megítélt jellemző erejük szerint válogatta össze, a kötethez előszót író Renouvin egész sor kérdést vetett fel a munkával kapcsolatban „Nem jogos-e, ha a vizs-

gálat szerzője — hála a korszak irodalmában szerzett jártasságának — intuíciónak bízta magát? Kétségkívül az. Az olvasó azonban tudni szeretné: van-e tényleg „közvélemény”? Milyen kritériumok alapján állapítható meg, hogy egy tanúvallomás valóban jellemző-e valamire? Ezekben a pontokon a szerző csak olyan mértékben várhat helyeslést, amennyire bizalmat tud kelteni.”

Hogy ezt a szubjektívizmust elkerüljük, mintegy tíz éve arra ösztönözük a kutatókat, hogy egy-egy történelmi eseményt a tartalomelemzést alávetett sajtó alapján tanulmányozzanak: az 1936-os választásokat „Avenirs de la Vienne”-ben vagy a „Vendée”-ben, Hitler hatalomrajutását a Poitou-i vagy a Quebec-i újságokban, a bolsevik forradalmat az anjoui közvéleményben stb. . . . A javasolt módszer egyszerű információs anyagnál a sorok leszámolásán, vezércikkek esetében az „információs egységek” leszámolásán alapul. Bizonyos pontokra kiegészítésül szolgál a szótár használata.

Első példa: Hitler Adolf személyisége 1923 és 1933 között, az „Action Catholique” c. quebeci napilap szerint. Mint neve is jelzi, az újság alapvetően vallásos és a vidéki papság szigorú ellenőrzése alatt áll. Példányszáma 1932-re az 1923. évi 23 000-ról 54 000-re emelkedett. Az első megállapítás a Németországnak tulajdonított relatív jelentőség: a külpolitikának szentelt hírek 70%-a, ezen belül 1923-ban a müncheni puccs idején, éri el a maximumot, majd utána visszaesés, lassú emelkedés következett 1929-től, amivel Németország határozottan az „orosz kommunizmus”, a legfőbb ellenség mögé kerül. Ebben az együttesben Hitler 16%-ot foglal el, de az 1923. évi 5%-ról 1933-ban 95%-ra emelkedik. A főtéma mindamellet a nemzeti szocializmus, Hitler személye csak másodsorban szerepel. Egyéniségét a következő szavakkal rajzolják meg:

1. Hitler diktatúrára törő *fasiszta* (a neki szentelt sorok 45%-a), az alábbi jelzőkkel: fasiszta vezér (58 sor), diktátor, antidemokrata, a parlamentarizmus ellensége, köztársaságellenes.

2. Hitler a *katolicizmus ellensége* (a sorok 25%-a). „Hitler bukása két okból is örömet kell szerezzen a katolikusoknak: a hitlerizmus katolikusellenes és a nemzetközi viszálykodás okozója” (1932. III. 16.).

„Ne tévesszen meg bennünket: Hitler nemcsak katonai vezető, de egy pogány vallás alapítója is” (1933. II. 20.).

3. Hitler *erőszakos, harcias természetű* (a sorok 17%-a). „Hitler nem jutott volna hatalomra a terror nélkül” (1933. II. 3.).

S idézi a Führer kijelentését: „A Franciaországgal való megegyezés örültség. Vele csak háborúról lehet szó” (1932. VIII. 26.).

4. Hitler *középszerű* mind testileg, mind erkölcsileg (a sorok 12%-a). Egy bíráló és hozzátvetőleges testi portrén kívül (nagy, jól megtermett, pocakos, keskenyvállú), mely szerint ő az „átlag-bajor vagy átlag-osztrák típusa”, az újság csak így emlegeti: „címfestő”, „egykori díszletfestő”, „egyszerű káplár az első világháborúban”, „szélsőséges agitátor”, „indulatos demagóg”, „kultúrátlan kis osztrák”, s végül ezzel zárja: „Ez a Hitler egébként elég szegényes elmének látszik” (1932. VIII. 26.).

A Führernek ez a „mozaikképe” tájékoztatja a történezt a quebeci olvasónak 1932/33-ban nyújtott információk mennyiségéről és minőségéről; ilyen módon értékes felvilágosítást kaphat mind az újságról, mind annak olvasóiról: a tartomány eszmevilágának egy részét ragadja meg.

Második példa: A franciák körében kevésbé ismert történelmi esemény, az illésnap felkelés, a macedónok sikertelen felkelése a törökök

ellen 1903-ban, egy vidéki napilap, az „Avenir de la Vienne” tudósításai nyomán. Ez a kormánypárti korszakban köztársaságpárti—radikális, 4000 példányban megjelenő újság egy royalista és klerikális lappal és egy mérsékelt nacionalista napilappal osztozott a département olvasó közönségén. Mint a regionális újságok többsége, a helyi híreket és belpolitikát részesítette előnyben, s a soronként leszámolt szövegnek csak 70/0-át szentelte a külpolitikának. Az 1903 januárjától megjelent néhány elszigetelt hír után augusztus 8-tól szeptember 30-ig gyakorlatilag minden nap említte Macedóniát. A macedóniai válság híre elfoglalja a külföldi rovat 240/0-át, sőt az augusztus 30-tól szeptember 6-ig terjedő héten annak 280/0-át; ha hozzászámítjuk a vezércikkeket is, a válság uralkodó helyet foglal el az újság által nyújtott külpolitikai hírekben. De az olvasóra gyakorolt hatás felméréséhez emlékeznünk kell rá, hogy ez a rovat a teljes szövegnek csak 70/0-át teszi. Macedónia eszerint az újság egészének átlagban csupán 1,70/0-át foglalja el — a legfavorizáltabb időszakban 4,60/0-át —, ami nagyon kevés.

A földrajzi eredetük megjelölésével reprodukált 98 tudósítást feloszthatjuk a) a törökök mellett szóló, vagy az ő álláspontjukat képviselő; b) a felkelők mellett szóló, vagy az ő álláspontjukat képviselő; és c) semleges tudósításokra.

Két fő témakörre oszlanak: magára a tulajdonképpeni felkelésre és az európai méretű válságra. Az elsők beszámolnak a csatákról és hadműveletekről (29), a felkelőkről (27), a törökökről (12), az atrocitásokról és következményeiről (16). Ez utóbbiak különösen érdekesek, mert „tonalizálhatók”: 10 szól a törökök ellen és 2 a felkelők ellen. A törökök elleni vádak: városok felgyújtása (7-szer), a polgári lakosság — beleértve asszonyok és gyermekek — lemészárlása (7-szer), fosztogatás (4), a foglyok lemészárlása (3), védtelen városok és falvak lövetése (2), erőszak (1), önkényes letartóztatások és rossz bánásmód (1), az áldozatok fülének levágása (1). Kimutatják, hogy ezeket az atrocitásokat 5 alkalommal a reguláris török hadsereg, 2 alkalommal az irreguláris basibozukok, 2 alkalommal az albákok követték el. A felkelőket — kizárólag konstantinápolyi tudósítások alapján — falvak vagy tanyák felgyújtásával (2), polgári lakosság legyilkolásával (1), polgári lakosság — beleértve asszonyok és gyerekek — legyilkolásával (1), a lakosok elevenen való megégetésével (1), egy futár kirablásával (1) vádolják. A mérleg végeredményben a felkelők javára billen.

Az „Avenir” tudósításaiból kitűnik, hogy törökbarát hírforrásai ellenére az újság a fellázadt macedónok ügyét képviseli. Ezt bizonyítják és hangsúlyozzák a vezércikkek, megadva előszeretetük okát is: alapvetően ellenséges érzület Abd-ul-Hamid kegyetlenségével, csalással vádolt, — sőt mi több — Németországgal szövetséges Törökországával.

A tartalomvizsgálat egy másodrendű jelentőségűnek ítélt történelmi eseményből (a szöveg 1,70/0-a) így kimutatja a Németország iránti ellenséges érzületet, a századeleji francia lelkivilág alapvető komponensét.

Más kutatások is folytak hasonló irányban. Így a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozásához igen fontos megállapítani a diplomaták vagy felelős szervek értesültségi fokát: Mit tudhatott a berlini kongresszus idején (1878),

* R. Rémond. 1962.

melyen újrarájzolták a Balkán térképét, Bismark vagy Disraeli a vidék emberföldrajzáról? A válasz egy része megtalálható Elisée Reclus munkájában, melynek a Délkelet-Európára vonatkozó Általános Földrajz-kötete 1875-ben jelent meg; ez a kor legnagyobb földrajztudósai által készített szintézis hozzáférhető volt az államférfiak számára, s ha nem is olvasták, ez képviselte a lehetséges tudásfokot, az információknak legalább a szakemberek által ismert maximumát. S ugyanígy: milyen képet adott Németországról vagy a Szovjetunióról berlini vagy moszkvai követeink levelezésének egésze 1933 és 1939 között? Ezeken a területeken a tartalomelemzéssel rendkívül sok mindent tisztázni lehet.

*

E módszerek mellett és azokat többé-kevésbé egybefoglalva ott van még a társadalomlélektanhoz tartozó problematika, mely iránt egyre jobban érdeklődnek a történészek: *a kultúrák vizsgálata*.

Már rámutattunk, hogy milyen régiek az ilyen törekvések. Az is ismert, hogy igen sok modern munka foglalkozik Közép- és Kelet-Európa nemzetiségeivel. De ha túllépik az egyszerű elbeszélés kereteit, a szerzők a legtöbb esetben beérik annak tanulmányozásával, amit úgy hívnak, hogy a nemzeti érzés „eredete”, s ami végeredményben nem más, mint az öntudatra-ébredés megnyilvánulása néhány fró munkájában. A szláv országokban a nemzeti mozgalmak, mondja egyikük: „intellektuális alkotások . . . egy elit, egy elenyésző kisebbség művei”. S hogy megnevezzük az „ébredőket”: Prágában Dobrovský püspök, a magyarországi szerbeknél Rajić pópa, a bulgároknál Paiszki szerzetes. Ebből azonban még nem derül ki az, hogy mifélek is voltak ezek a csehek, szerbek, bolgárok, mi jellemezte őket, mielőtt e hírnökök kezdték őket jellemezni. A nemzeti tényező szellemi forrásainak hagyományos leltárához a szóbanforgó országok marxista történészei még hozzáteszik és előnyben részesítik a gazdasági tényezőket is. Az egykori Osztrák-Magyar Monarchia népeinek egyenlőtlen fejlődése bizonyára jó magyarázat a feszültségekre, melyek kedveztek az öntudatra ébredés kialakulásának. De marad a nemzeti sajátosságok problémája.

Az Egyesült Államokban alakult egy iskola, melyben etnológusok (pl. Margaret Mead, Rhoda Métraux, Ralph Linton) és pszichoanalitikusok (pl. Abram Kardiner) munkáján keresztül eljutottak a *kulturális antropológiához* vagy etnopszichológiához. E kettős alapon számos tanulmány készült Japánról, a Szovjetunióról, Németországról, Angliáról, azzal a céllal, hogy tudományosan elhatárolják „nemzeti jellegüket”. A történész sokat tanulhat ezekből az elemzésekben, bár megvan az a hátrányuk, hogy csak a jelenre, vagy a nagyon közeli múltra korlátozódnak. Margaret Mead mindemellett egy „at a distance”, azaz egy térben távoli kultúra tanulmányozását választotta. Egy pszichológusnő pedig megkísérelte ugyanezt a múltra vonatkozóan: a XIX. századi szerb kultúrával.⁷

Módszere A. Kardiner és M. Mead megközelítéseinek kombinációján alapul. A dokumentációt a korabeli utazók elbeszélései, néhány életrajzi és önéletrajzi leírás, régi, bár a Függetlenségnél későbbi etnográfiai és folklorisztikai gyűjtemények, a korabeli írókból és szótárakból merített nyelv, a szórványos írott, de igen gazdag szóbeli irodalom, a képzőművé-

⁷ Yv. Castellan: La culture serbe au seuil de l'Indépendance (1800—1840) (A szerb kultúra a függetlenség küszöbén. [1800—1840]). P. U. F. 1967. 166.

szeti alkotások, főleg a templomok XIX. sz. eleji festményei adták. Ezt a dokumentációt megfelelő kezelésnek vetették alá: — a vizsgált kultúra kortársainak megfigyeléseit A. Kardiner pszichoanalitikai szempontjai szerint használták fel, a kultúra alkotásait (nyelv, irodalom, művészet) Margaret Mead megközelítési módját követve, a manifeszt vonások körvonalazásával. Végso ellenőrzésül az életrajzok és önletrajzok szolgáltak.

A „megfigyelések” lehetővé tették, hogy egymás után tanulmányozzák a szerb családot, a nagycsoportot (falu, belgrádi pasalik, Szerbia és Európa), az alapvető büntetési módokat, a lényegesebb juttatásokat és megvonásokat (szerelem, táplálék, ruházat, ház, szexuális élet), a függőségi viszonyt és a tanuloidót, a létfenntartási szükségleteket és az együttműködés formáit (a férfi és az asszony feladatait, közigazgatást), az erőszak formáit (a családban; az igazságszolgáltatás, a mágia, a mitológia), a társadalom összetartó erőit (a tekintély különböző szinteken, a vallási hiedelmek és a népi vallás). Amiből végül is felvázolhatták a szerb ember „alapszemélyiségét”.

A kultúra alkotásai az alábbi szempontok szerint történtek. 1. intézmények, kisgyermekkorú környezet (falu, ház, család, csládfő), kormányzati és igazságszolgáltatási állomány (nemzet, különböző kerületek, polgármester), gazdasági állomány, vallási intézmények, mágikus intézmények (boszorkányok, vámpírok stb.); 2. az emberek egymás közötti kapcsolata: szerelmi kapcsolat, házasság, a nő környezetében, az anyaság, az apaság, a testvéri viszony, a családi kapcsolatok együttese a beszéden keresztül. 3. Értékítéletek és értékmérők. 4. A hős. 5. A nemzeti öntudat ébredése.

Az összegzés: matriarkális jellegű kultúra (Erich Fromm kultúrantropológus értelmezésében és nem a klasszikus szociológiai értelemben), melyre jellemző a mélyen gyökerező egyenlőség, lévén minden ember az anyák gyermeke, testvéri melegség minden ember iránt, beleértve az idegent is, a tekintély olyan koncepciója, mely azt mindenki beleegyezésétől teszi függővé, végül a csoporttal szembeni teljes odaadás. Valamennyi magatartás forma legmélyén ott van egy jelentős euforikus szóbeliségi komponens, azaz az ősi anyag ragyogó képe, ugyanakkor viszont halvány apakép, és annak nehézsége, hogy szublimálják is azt, ami vallási szinten a misztikus élet visszautasításában fejeződik ki. Mindez kétségkívül nem új, s a modern Szerbia kutatóinál sok hasonló „finom megfigyelést” találhatunk. De a szerzőnek joga van tanulmánya végén leszögezni: „Beszélhetünk (mégis) az ismeretek elmélyüléséről, bővüléséről, megerősödéséről. Beszélhetünk történelmi feltételezésekről, melyek egy ilyen jellegű kutatás következtében a történelem interpretációjának tudományos tényezőivé váltak.”⁸

*

S hozzátehetjük: „De mindebben a lélektan sokkal inkább felhasznált, mint felhasználó.”

Kétségtelenül így van, és a történészekben lassan tudatosodik, hogy mi mindent kaphatnak a pszichológiától. Lassan, túlságosan is lassan, mert az interdiszciplináris módszer inkább csak szavakban él, nem a valóságban, s a lusta megszokás súlyosan ránehezedik a kutatás egy olyan szektorára, melyet

⁸ *Yv. Castellan: i. m. 153.*

könnyűnek mondanak, mert specifikus nyelvezet nem védi s valódi mesterségbeli fogásokat alig alkalmaz. Mindenki írhat történelmet, ez igaz, de melyiket? A magyarázó történelem, melynek egyetlen célja a megértés és a megérttetés — világegyetemünk egészén belül fejlődhet, melyek sorában kivételesen fontos helyet foglal el a pszichológia.

A FELHASZNÁLT MUNKÁK BIBLIOGRÁFIÁJA

Lucien Febvre: Combats pour l'histoire (Harc a történelemért), Paris, Colin, 1953. 2 vol.

Georges Duby: Histoire des mentalités in l'Histoire et ses méthodes (A gondolkodásmódok története a Történelem és módszerei c. munkában), Encyclopédie de la Pléiade, 1961, 937—966.

Georges Davreux: Histoire et psychoanalyse (Történelem és pszichoanalízis), Annales, 1965. január.

Yvonne Castellan: La Culture serbe au seuil de l'Indépendance (1800—1840), P.U.F., 1976. 162.

Az Ethnopsychologie c. folyóirat — a Psychologie des Peuples utóda —, kiadja Le Havre-ban egy egyetemközi munkaközösség.

BARTHA ANTAL

Módszertani megjegyzések az „Újabb adatok a finnugor és a magyar őstörténethez” c. cikkhez

Veres P. fenti cím alatt a Néprajzi Értesítőben (52. szám) közzétett gondolatmenetének néhány pontjához kívánok módszertani megjegyzéseket fűzni. A Valóság 1972. 5. számában hasonló felfogású tanulmánya jelent meg, észrevételeim, értelemszerűen erre a cikkére is vonatkoznak.

Dolgozatát így indítja: „... ha számos esetben hipotézisekre is vagyunk utalva, a következtetéseink... nem ritkán bizonytalanok, mégis vitathatatlan, hogy az új eredmények alapján eddig megközelíthetetlennek vélt távolságokba hatolhatunk a történelemben s egyre újabb és újabb reális kiindulópontot kapunk tudományos következtetéseinkhez.”¹ Ennek az indításnak az alapján az olvasó azt várja, hogy a szerző a nyitott és problematikus kérdések mérlegelésére, több oldalú megközelítésére vállalkozik.

Megjegyzése, hogy téziseit V. N. Csernyecov eredményeire támaszkodva kívánja teljesíteni, érdeklődést kelt. A tanulmány 1. pontja a nomadizmus kialakulását, típusait taglalja, ami viszont nem tartozott az említett szovjet kutató sajátos érdeklődésének körébe. Veres P. írásának ehhez a részéhez két észrevétel kínálkozik. Kizárólag a nomadizmus kérdéseinek szentelt magyar szakirodalom valóban nem nagy, de olyan magyar őstörténeti mű, amelyik ezt a kérdést mellőzné, nincs. Feltehető, erre gondolt a szerző is, mert ez felel meg a tényeknek. Az indoeurópai őshaza lokalizálása tekintetében Tretyjakov P. N. véleményét idézi, aki Közép- és Kelet-Európa vegyeserdő zónájába helyezi az indoeurópai őshazát. Veres P. vélekedése szerint ezt a lokalizációt a nyelvészeti paleontológia elfogadta. Annak említése elmaradt, hogy Közép-Ázsia, Balkán, Kis-Ázsia körzetei is felmerültek az indoeurópai őshaza tekintetében. E mérlegelés nélküli állásfoglalással kerül ütközésbe a következő nyilatkozat: „Délről Kelet-Európa erdős zónájába a III. évezred végén a zsinórdíszes kerámiát képviselő földműves—állattenyésztő kultúrák, feltehetően indoeurópai törzsek nyomultak be.”² A kérdés most már az: a szerző hová tételezi föl az indoeurópai őshazát?

Az I. pont végén, a II. elején bukkan fel az a gondolat, hogy a nyugat-szibériai Andronovo bronzkori kultúra, a kelet-európai Szrub (gerendavázás) kultúra hatásától mentes keleti felének nagy részét az ugarsághoz kapcsolhatjuk. Itt szükséges lett volna figyelmeztetni az olvasót, hogy a két egyidejű, rokon műveltség eredetének, kölcsönhatásának kérdése több vonatkozásban, népi háttérének kérdése pedig teljes egészében tisztázásra vár. A nyitott kérdések, megoldásuk lehetséges módjainak vázolása helyett, a következő megállapítást eszközöli a szerző: „Ami pedig az uráli őshazát illeti — a kutatás jelenlegi színvonalán a legelfogadhatóbb nyelvészeti paleontológiai elmélet, amellyel a többi tudományág eredményei viszonylag könnyen összehangolhatók — ezt nagyjából Nyugat-Szibéria területére teszi.”³ Az utóbbi évtizedek folyamán keletkezett néhány szakvéleményt idézek e kijelentés módszertani vonatkozásaira

¹ Néprajzi Értesítő, 52. 34. l.

² Néprajzi Értesítő, 52. 39. l.

³ Néprajzi Értesítő, 52. 38. l.

nézve. Zsirai M.: „A rokon nyelvekben egyező növény- és állatnevek sokszor csak hangalakjuk tekintetében vágnak pontosan, míg jelentésük kisebb-nagyobb ingadozást, eltérést mutat . . . az eredeti jelentés nem ismerése vagy elhibázott kikövetkeztetése meghiúsíthatja vagy meghamisíthatja egész földrajzi hálózatunkat . . . Az életföldrajzi alapon történő őshazameghatározásnak másik nagy fogyatékössága a történeti szempont mellőzésében rejlik. A vallatóra fogott növényeknek, állatoknak csak mai elterjedési viszonyait, vegetációs határait ismerjük — úgy ahogy —, s kérdés, nem követünk-e el súlyosabbnál súlyosabb hibákat, amikor a mai állapotot évezredekkel ezelőttre vetítjük vissza.”⁴ Molnár E.: „A szóban forgó szavak minden esetben mást jelenthettek a múltban, mint amit ma jelentenek. Ez még abban az esetben is lehetséges, ha a mai nyelvekben e szavaknak ugyanaz az értelmük, mert hiszen ekkor is megváltoztathatták értelmüket, csak a változás ugyanabban az irányban történt.”⁵ Hajdú P.: „Az ötvenes évek elején Molnár Erik . . . a nyelvészet eredményeinek egyéni és téves értékelésével megpróbálta felújítani Castrén és Wiedemann múlt századi belső-ázsiai őshaza-elméletét. Tézisei körül széles vita alakult ki Magyarországon, s e polémiában Molnár eredményei gyakorlatilag semmissé váltak. Molnár Erik fgr. őstörténeti fellépése tudománytörténeti epizód és csak azért említettük, mert a nyelvészeti paleontológia gyakorlatának bírálata tőle származik. Az utóbbi évtized őstörténeti fejleményeinek ismeretében e bírálat jogosságát utólag is akceptálnunk kell.” Hajdú P. így folytatja módszertani fejtegetéseit: „Készséggel elismerem, a biogeográfiai módszerrel körülhatárolt i. e. VI—IV. évezred i őshazát nem tudtam semmiféle régészeti emlékekhez csatlakoztatni. Erre nem is törekedtem és ezt a jövőben sem kívánom erőszakolni.”⁶ László Gy. a következő nehézségekre figyelmeztet: „Nem csupán arról van szó, hogy az állatok mozgékonyabbak, alkalmazkodóbbak a növényvilágnál, de pl. a finnugor nyelvekből — feltehetőleg névmágia, szótílalom miatt — hiányzik azoknak a legfontosabb erdei állatoknak közös neve, amelyeket biztosan ismertek (pl. medve, farkas, róka, rozsmák).”⁷ Harmatta J. így nyilatkozik az egyes tudományszakok eredményeinek egyeztetéséről: „A komplex kutatáshoz szükséges többi tudományszak területén az ismereteknek és eredményeknek olyan felhalmozódása következett be az utóbbi évtizedekben, hogy áttekintésük és felhasználásuk rendkívüli nehézségekbe ütközik, a szükséges információk megszerzése sokszor rendszertelen, esetleges, s így félrevezető. A komplex kutatás módszertana kidolgozatlan, s ezért az egyes tudományszakok képviselői nehezen szánják rá magukat arra, hogy egy másik tudományszak eredményeit felhasználják, s ha ezt mégis megteszik, többnyire saját eredményeik igazolására választanak ki egy-egy elméletet, amely azután nem bizonyul helyesnek. Így az összeműködésre szoruló tudományszakok egymás szemében diszkreditálódnak.”⁸ E felelős módszertani megállapításokat nem a részletekbe menő, és feltételek nélküli egyetértésem, hanem az elhárításra váró nehézségek jelzése érdekében idéztem. Mint látjuk, a helyzet eléggé zord. A sort folytathatnám. Az utóbbi csaknem ötven esztendő alatt felelős mérlegelések figyelmeztetnek a különböző tudományágak eredményei összehangolásának nyitott, problematikus kérdéseire, amelyeket ma sem tekinthetünk megoldottnak. A gondokat szaporítja, hogy az őstörténetben érdekelt tudományágak eredményei gyakran illetékességi területükön sem véglegesek, viták tárgyát képezik. A különböző felfogások ellenőrzés nélküli átvétele, szembesítésüknek elhagyása módszertani és elméleti hiba. A módszertelenség szaporítja az indokolatlan magyar őstörténeti feltevések számát. Talán senki számára sem tűnik szokatlan gondolatnak, hogy az őstörténet mint tudomány objektív, képzeletünktől függetlenül létező valóság, az őstörténelem vizsgálatát tekinti

⁴ Zsirai M.: Finnugor rokonságunk. Bp. 1937. 116. l.

⁵ Molnár E.: A magyar nép őstörténete. Bp. 1953. 12. l.

⁶ Hajdú P.: Ural-Altäische Jahrbücher 41. 252—264. l. Idézte: Szöveggyűjtemény a finnugorság ismertetése című gyakorlatok tárgyköréből (Domokos P. szerkesztésében). Szeged, 1972. 11., 15. l.

⁷ László Gy.: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. 73. l.

⁸ Harmatta J.: MTA I. Osztály Közleményei 27. 313. l.

feladatának. Megismerése eszközeinek, módszereinek kialakítása a feladatunk. Elképzeléseinket a tárgyilagos megismerés és nem valóságpótlékok szolgálatába kell állítanunk.

Az az etnokulturális egység, amelyik jelenlegi ismereteink alapján, az erdőövezetben a kelet-szibériai Angara folyótól az Onyega tóig és még tovább is terjedt, nem az i. e. III. — ahogyan szerzőnk véli —, hanem az i. e. IV. évezred közepe tájáig létezett. A. H. Halikov óvatos etnikus értelmezésére alapozva Hajdú P. a következőképpen magyarázza a jelzett roppant terület etnikus viszonyait: „Halikov az uráli közösség szálláshelyeit a neolit kor kezdetén (i. e. IV. évezred előtt) a Káma-vidéken, az Urál hegység mindkét oldalán és Nyugat-Szibériában (az Ob középső folyásánál) helyezte el. A nyugat-szibériai uráli-kámai lakóhelyek népének társadalmi és nyelvi egységét az i. e. IV. e. második felében idegen etnikum betörése szakította meg. Ez a déli irányból, a kelteminári kultúra köréből érkező nem finnugor nyelvű nép kettészelte az uráliakat: a keletibb néprészek — gyaníthatólag a szamojédek elődei — főleg a Jeniszej irányába sodródtak; a közvetlenül az Urál két oldalának lakói pedig elkeveredtek az újonnan érkezettekkel, s belőlük alakult ki a Volga—Káma és Urál hegység között, ill. az Urál mögötti területeken is a neolitikumi finnugor közösség.”⁹ Ez a felfogás fontos részletekben eltér Veres P. eszmefuttatásától. Hajdú P. filológiaiag pontosan ragadta meg A. H. Halikov magyarázatát és építette be saját véleményébe, hozzátéve, hogy Halikov felfogása elfogadható vitaalapot teremt a különböző szakágazatok művelői számára. Én még Hajdú P. nézeténél is tartózkodóbb vagyok a roppant területet átfogó régészeti egység etnikus értelmezésében. Sok ezer kilométerre terjedő hasonlóság megfigyeléséről, etnokulturális értelmezéséről van szó. Adatolása figyelemre érdemes, de a terület méreteit tekintve még gyér. A további kutatások szűkebb területi részekre bonthatják a ma még szembeötlő egyezéseket. Más szóval, az Angarától az Onyegán túlig terjedő hatalmas területet átfogó egység részleteibe még nincs betekintésünk. Nagyon szűk adatsorral rendelkezünk ahhoz, hogy a mongoloid rasszelem kelet-európai meglétéből biztonsággal tudjunk az Urál mögül érkező népségre következtetni. Az összamojédek besorolását az uráli egységbe problematikusnak látom, a szamojéd nyelveknek a finnugor nyelvekhez fűződő számai még beható vizsgálatra várnak. Az uráli fokon fennálló rokonság érvei mellett tekintetbe kell venni a nyelvi és kulturális kapcsolatok, kölcsönzések lehetőségét is.

Veres P. az ugor együttélést Nyugat-Szibéria területére helyezve, különös jelentőséget tulajdonít az ökológiai környezetnek: „Az ugor együttélés helyének lokalizációja és ökológiai feltételeinek felderítése döntő jelentőséggel bír az ugor életmód meghatározása szempontjából.”¹⁰ Itt talán célszerű lett volna az ökológiai feltételek fogalmának meghatározása, ami nem más, mint egy adott terület élő és élettelen tényezőinek összessége. Ehelyett a szerző túlhangsúlyozza az éghajlati tényezőket, és néhány utalást tesz az állatvándorlásra és növényzetre. Éghajlati, pontosabban az időjárás változások szemmel tartása az őstörténet fontos feladata. Az éghajlati viszonyok befolyásolták (még ma is teszik) az ember termelő tevékenységét. Az éghajlattörténeti ismeretek azonban még nagyon hézagosak, tévedés forrása lehet úgy feltüntetni, mintha az egyes régészeti műveltségek jellege és az éghajlat alakulása között feltételezett összefüggések tisztázottak volnának. Az olvasó nyilván érdeklődéssel olvasna magyarázatot arra nézve, hogy ha Nyugat-Szibéria ökológiai viszonyai a szerző által feltett kedvező módon alakultak, mi a magyarázata Nyugat-Ural, Volga-Káma vidéke Nyugat-Szibériánál sokkal nagyobb népsűrűségi, fejlettebb gazdálkodási viszonyainak. Ha Veres Péter felfogását vesszük alapul, hogy az éghajlati körülmények oly mérhetetlenül befolyásolták az ember termelőtevékenységét, akkor miben leli magyarázatát az a különös elszántság, amivel a déli vidékekhez szokott népek, déli viszonyokhoz akklimatizálódtak, természetett növényeikkel és háziállataikkal törtek északra, és az Uráltól nyugatra fekvő területen az i. e. III—II. évezred fordulója táján, az időjárás (nem éghajlati) változások kimenetelétől függetlenül, elérték a

⁹ Ural-Altäische Jahrbücher 1969. Idézve. Szöveggyűjtemény, 12. l.

¹⁰ Néprajzi Értesítő, 52. 40. l.

Káma vidékét. Az ismeretek jelenlegi állapotában úgy tudjuk, hogy az andronovoi és a gerendavázis kultúrák kialakulása, legalább is jelentős mértékben, e délről északra tartó vándorlással áll összefüggésben. Az élelemtermelő gazdálkodás északi irányú terjedését tanulmányozó botanikusok és zoológusok csodálattal és tisztelettel adóznak az ember alkotó találékonyságának. Pedig őket a dolog természettudományos vonatkozása érdekli. Akkor mit mondjon a történész? Veres P. éghajlati determinizmusa egyedül álló teljesítmény. Felfogásának a marxista-leninista történelemszemlélet elméleti követelményeivel való szembesítéséről azonban megfeledezett. Ilyen humánus nélkülű szemlélet az őstörténeti irodalomban páriját ritkítja.

A még differenciálatlan ugarság szállásterületétől Nyugat-Szibéria ligetes-steppés, részben steppe övezetét tartja. „Az ugarság életmódját e területen feltárt archeológiai leletek alapján lehet meghatározni. Nem tartjuk kizártnak azt a feltételezést, hogy az Urál környéki szrubbal nem keveredett andronovói, illetve andronovoid, majd szarmata jellegű mutató kultúrák etnikailag, legalábbis részben az ugarsághoz kapcsolhatók. Ezt megerősíteni látszik a honfoglalók andronovói antropológiai típus felé mutató osteológiai anyaga, valamint az obi ugarság recens embertani képletében délről északra gyengülő andronovói europid vonások, továbbá az etnikai történetük.”¹¹ Előzöleg arról értesülünk a szövegből, hogy a finnugorok eredeti embertani képlete nem az europid, hanem az uráli metisz antropológiai típus, azaz — ahogyan a szerző véli — a differenciálatlan paleomongoloidnak europiddal és mongoloiddal keveredett típusa volna,¹² amit az obi ugorok, szamojédek és ketek képviselnek. A módszeresség jegyében figyelmeztetni kellett volna, hogy a finnugorok eredeti antropológiai típusáról hézagossággal rendelkezik a tudomány. A volgakámai újkőkorból, majd korabronzkorban és koravaskorban az europid tűnik dominánsnak, mongoloid vonások epizodikusan tűnnek föl. Az anyanyelvi korugovoi temetőjében elszigetelt a mongoloid, a következő pjanobori korban pedig a hosszúfejű europid az uralkodó, az orosz középső erdő (Vjátkától Moszkváig) és ettől északra fekvő övezetben az egykori finnugor népesség sajátos, tiszta europid vonásokat örökített át, az őt magába olvasztó oroszokba. Ezek az adatok csak tájékoztatnak, ahhoz nagyon hézagossá, hogy rájuk megfellebbezhetetlen következtetések épüljenek. Egyéb problémák is vannak, az andronovoid és szarmata jellegű mutató kultúrák fogalmán nem tudni, mit kell érteni. Veres P. úgy vélekedik, hogy ugor rokonaiktól eltávolodott ősmagyarok Nyugat-Szibéria steppe övezetében rekedtek. Nyitva marad a módszertani kérdés: az éghajlati változás következtében előállt növénytakaró-átalakulás őket miért nem kényszerítette vissza az erdei vadász életbe. Úgy értesülünk, hogy az ősmagyarok nomád állattenyésztő életre tértek át. Két módszertani probléma támad, sem az andronovoiak, sem a szarmata befolyást felmutató műveltségek népei nem egészükben voltak nomádok. Ha tehát a nyugat-szibériai kultúrákhoz köthetnénk is az ősmagyarokat, nomádságuk legalábbis problematikus. Falu, ház, fél (ajtófél), szeg (falu rész), héj (tető), kűszöb, kenyér, ed (gabona), szánt még ugorokori szavaink nem mentek feledésbe, ez pedig a nomadizálás ellen vall. „Ugor toponimika ezen a területen (Nyugat-Szibéria steppéjén) ugyan nem mutatható ki, ez azonban érthetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy e táj több mint kétezer éven át a különböző nomád népek átvonulási területéhez tartozott.”¹³ Ennél sokkal ősibb eredetű helynevek megmaradására van példa. A szerző mérlegelésében Volga-Káma vidéki ugor helyneveknek korlátozott értéke van. „Az itteni toponimikai maradványok azonban nem utalnak egyértelműen Szibériába való vándorlásukra, inkább a jövevények általi asszimilációjukról tanúskodnak, semmint az obi-ugorság feltételezett európai őshazájáról.”¹⁴ E helyen a Csuszovaja, Szilva és általában a Káma baloldali mellékfolyói vidékén feltárt és még feltárás alatt álló, ugor nyelvekből megfejthető helynevekre történt célzás. Ide tartozik még a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a má-

¹¹ Néprajzi Értesítő, 52. 42. l.

¹² Néprajzi Értesítő, 52. 39. l.

¹³ Néprajzi Értesítő, 52. 46. l.

¹⁴ Néprajzi Értesítő, 52. 44. l.

rik (a cseremisiz szó használatát talán eljethetnénk) és az obi ugorok nyelveinek hangrendszerében, e népek műveltségében párhuzamok vannak. Módszertani oldalról szemlélve e fejtegetéseket, ismét nehézségek támadnak. Az európai részen élt ugorok asszimilálódtak, de egykori lakóhelyeik helynévanyaga mégis megmaradt. Nyugat-Szibéria steppe részein az ugor népek lakóhelyeinek ilyen emlékei hiányzanak, holott a szerző felfogása szerint itt is részben asszimilálódtak, részben pedig (az ősmagyarok) elköltöztek. A márik és az obi ugorok között párhuzamok vannak, ezekre nézve a szerző azt tanácsolja, hogy ne tulajdonítsunk nekik jelentőséget. Ezek ugyanis Nyugat-Szibériából az európai területre hatoló műveltségi befolyás következményében lennének magyarzatukat. Végül is, a tudomány mire építsen, az adatokra vagy Veres P. tanácsaira? Gondolom, maradjunk az adatok pártján. A szerző azt mondja, a legújabbkori antropológiai kutatások alapján tudjuk, hogy az ősmagyarok antropológiai alkatának kialakulása az i. e. I. évezredben kezdődött a Káspi északi térsége, Alsó-Volga és Nyugat-Szibéria kazahsztáni határa közötti területen. Tóth Tiborra hivatkozik, aki viszont azt mondja, hogy a honfoglalók embertani alkata Közép- és Kelet-Kazahsztán andronovi és a Közép-Volga menti leletekkel tükröz közelséget. Az antropológus pontosan fogalmaz és nem azt mondja, amire Veres P. következtet.

A körültekintés hiánya különösen szembeötlő V. N. Csernyecov eredményeinek értékelésében. A szövegben Csernyecov érvei és Veres P. elgondolásai nem válnak szét. Így az olvasó Veres P. módszertani közömbösségét is Csernyecov terhére írhatja. A neves szovjet tudós elvéülhetetlen érdemeket szerzett az obi ugor népek néprajzának, történelmének kutatásában. A magyar őstörténelem kapcsolódik ugyan az obi ugorok történelméhez, de lényegében attól alapvetően különböző, önálló fejlemény. Tanulmányozása saját követelményeket támaszt. Éppen ezért, Csernyecov sokkal körültekintőbb volt, mint ahogyan az Veres P. előadásából következik. Éppen 18 évvel előző az Archaeológiai Értesítő hasábjain¹⁵ részletesen ismertettem V. N. Csernyecov, V. I. Mosinszkaja, I. A. Talickaja szintetizáló művét. Módszertani megállapításaik lényege a következő. Nyugat-Szibéria műveltségeire az újkőkortól a vaskorig az archaikus vonások jellemzők. Nyugat-Szibéria és a Káma vidék bronzkori kapcsolatait a késő-bronzkori kámai, a koravaskori (i. e. I. évezred közepe) kapcsolatokat az ananyinoi kultúra kései szakaszának leletei jelzik a nyugat-szibériai műveltségek korai szakaszában. Nyugat-Szibéria koravaskori népességének antropológiai vizsgálatát a jövő feladataihoz sorolták. Nyomatékosan figyelmeztettek, hogy a kisplaztikák emberábrázolásai alapján csak laza fogalmat alkothatunk arról, hogy északon mongoloid, délen europid típus volt a jellemző. Nyugat-Urál, Káma vidék és Nyugat-Szibéria szoros műveltségi kapcsolataiban a népesség rokonságát látták. Feltételezték, hogy az i. e. I. évezredben a magyarok és a barabaiak ősei is Nyugat-Szibériában éltek.

A szovjet tudós és munkatársai véleménye szerint Nyugat-Szibériában a Káma vidék műveltségeinek kései szakaszából származó tárgyak terjedtek el. Ez pedig a közös vonások eredetének színhelyére figyelmeztet. Álláspontjuk értékelésekor tekintetbe kell venni, hogy Nyugat-Szibéria területén egymástól néha több mint ezer kilométerre fekvő, részlegesen feltárt lelőhelyek anyagából következtettek. M. P. Grjaznov¹⁶ Csernyecovval folytatott vitájában az utóbbinál is későbbre, az időszámításunk kezdete körüli évszázadokra keltezte az Ob vidék koravaskorának elejét. Veres P. szövege nem figyelmeztet a két szerző ellentétes álláspontjára. Ez már több mint hiba.

V. N. Csernyecov az obi ugorok egyes készítményei és díszítéseiknek formakincsében a bronzkori andronovói kultúra hatását ismerte fel. Úgy következtetett, hogy az Ob alsó vidékéig terjedő területen a koravaskorban, véleménye szerint az i. e. I. évezred derekánál nem korábban, terjedtek el az andronovi hatások. Folyamatosságukat a napjainkig terjedő időig

¹⁵ L. R. Kizlaszov: Таштыкская эпоха. Москва, 1960. 166—177. l.

¹⁶ V. F. Gening: Проблемы археологии и древней истории угров. Москва, 1972. 265, 273—274. l.

kísérelte adatolni. Mindezt, az obi ugorok műveltségének egyéb steppei eredetű vonásaival egyeztetve jutott arra a felismerésre, hogy az obi ugorok etnikai történelmében Nyugat-Szibéria déli övezetéből származó elemek jelentős szerepet játszottak. A déli eredetű műveltségi elemek messzi északon történt meghonosodásában egy északra vándorolt népesség hatását észlelte és benne látta az obi ugorok őseit, akik valamilyen tajgai őslakosságra rétegződtek. Következtetéseinek hiányosan adatolt pontjaira ő maga figyelmeztetett. Elméletének ez a része azonban így is jelentős az obi ugorok etnikai és művelődéstörténetére nézve. Még nem vehette figyelembe, hogy az andronovói népesség Dél-Szibériától sokkal távolibb déli területről származott. Kazahsztan és Dél-Szibéria területén a helyi lakossággal keveredett.

Elméletébe bevonta a magyar őstörténelmet is, s így egy nyugat-szibériai ugor őstörténelem feltevést állította fel. Bár elméletének ezt a részét adatolnia, tisztázni nem sikerült, mégis, különösen a magyar őstörténet módszertani problémáiban nem járatos, egyes szöveg szakértők körében elméletének akadtak hívei. A magyar szakemberek feladata e módszertani tévedés kiigazítása, nem pedig hazai irodalmunkban való meghonosítása.

Az olvasó láthatja, hogy Csernyecov az Urál két oldala, valamint Nyugat-Szibéria tajga és steppe övezete közötti műveltségi kapcsolatoknak a kérdését mérlegelőbben értékelte, mint ahogyan az Veres P. gondolatmenetéből kiderül.

Csernyecov művének ismertetését annak az aggálynak a hangoztatásával zártam, hogy a finnugor népek merev szétválasztása indokolatlan, V. I. Mosinszkaja véleményét tartottam megközelítően helyesnek, aki a Káma vidék és Nyugat-Szibéria kultúráinak meglepő egyezése vonatkozásában a közös komponensek kérdését tette föl. Hivatkozott ismertetésemben hangoztatott egy gondolatomat érvénytelennek tartom. Éspedig azt, hogy *egyértelműen* Csernyecovval abban, hogy az anyinói és az Alsó-Ob vidéki usztypoluji kultúra egyezéseinek közös komponensét az Irtis alsó és középső folyásának vidékén kell keresni.

Veres P. nem hivatkozik L. R. Kizlaszovra,¹⁷ aki az usztypoluji és általában az Ob vidéki vaskori műveltségek kezdetét az i. sz. I—IV. sz. közötti korra helyezi. Vagyis, V. N. Csernyecov korai és M. P. Grjaznov kései, de kevésbé határozott időrendi magyarázataival szemben pontosságra törekedett. Kizlaszov úgy vélekedik, hogy a Minuszinszki Medencéből a késő tagari és tastiki (i. e. II.—i. sz. IV. sz.) műveltség hordozói a Felső-Ob területén át az Alsó-Ob vidékére vándoroltak. E vándorlás az i. e. II. sz. (?) illetve I. sz. táján kezdődött, és az i. sz. I—IV. sz. folyamán alakult ki az Ob vidék sajátos vaskori műveltsége. Kizlaszov az osztyákok műveltségében erős későtagari és tastiki eredetű elemeket ismert fel. A vogulokra viszont nem terjednek ki ezek az egyezések. Castren téves helynév magyarázatait és Molnár Eriknek ezekre alapozott következtetéseit is felhasználta az Alsó-Ob vidéki osztyákok minuszinszki eredeztetésének érdekében. Viszont a vogulok minuszinszki kapcsolatainak hiánya az elmélet sarkalatos pontját tette sebezhetővé. Ezt Kizlaszov is felismerte és e sebezhetőség áthidalása érdekében egy minuszinszki—nyugat-szibériai ugor őstörténelem elméletét alakította ki. Vagyis, egyik elméletre egy másikat épített, anélkül, hogy az előző szilárdságáról meggyőződött volna. Kizlaszov megfigyelései V. N. Csernyecov és M. P. Grjaznov elemzéseivel abban a tekintetben egybevágóak, hogy a mai obi ugorok műveltségében déli eredetű elemek vannak. Ez az adatolt megállapítás az obi ugor történelem szempontjából igen becses. A sarkalatos kérdés azonban, hogy ezekben a déli műveltségi elemekben északra felvándorló népcsoportot vagy műveltségi hatást kell-e látnunk, továbbra is problematikus. És, ha még el is fogadjuk a délről—északra vándorlás elméletét, akkor még mindig kérdéses marad, milyen népcsoportot keressünk mögötte. Láttuk, hogy az Ob vidéki vaskor keletkezésének fontos kérdésében nagyon eltérőek a vélemények. Számításba kell még vennünk V. F. Gening álláspontját,¹⁸ aki az i. sz. V—VII. századokra

¹⁷ Archeológiai Értesítő, 82. 246—249. l.

¹⁸ M. P. Grjaznov: Материалы и Исследования по Археологии СССР. 48. 112—114., 133., 136—137. l. (A továbbiakban MNA.)

gondol a Felső- és Alsó-Ob vaskora esetében, a vándorló népességet pedig szamojéd csoportoknak véli.

Az obi ugorok történelme szempontjából számbajöhető Ob vidéki vaskori műveltségek sok nyitott kérdésének mérlegelését kell elvégezni. A nyitott kérdések bemutatott leltára távorról sem teljes, de így is figyelmeztet Veres P. módszertani nagyvonalúságára. De az állásfoglalásoknak gondos rendszerezése és mérlegelése esetén is csak az obi ugor és nem a magyar őstörténelem problematikus kérdéseibe nyernénk betekintést. Megbízhatósn adatolt megoldásokra ugyanis még nem nyílik mód. Az eddig megismert kísérletek, a szovjet szakértők és Molnár E. elméletei, bár fontos részletekben eltérnek egymástól, az ősmagyarok és obi ugorok közös elődeit magába foglaló, nyugat-szibériai ugor őstörténelem nem adatolható feltevésén nyugszanak. Ehhez képest Veres P. gondolatmenete újat nem hozott, ha csak módszertani nagyvonalúságát nem tekintjük merőben új kezdeményezésnek.

Veres P. hivatkozik az obi ugor nyelvek és a magyar viszonylag kevés egyezésére, bár ő hosszú együttélést tételez fel.¹⁹ Köztudott, az obi ugorok és az ősmagyarok népi és műveltségi fejlődésében óriási különbségek vannak. Mindebből következik, hogy az obi ugorok és a magyarok elődeinek történelme vékony szálon kapcsolódik egymásba, közös őstörténelmükről kockázatos beszélni. Főleg a szerző által feltett sémában. Csernyecov feltevésének túlhajtása nem tesz jó szolgálatot sem a magyar őstörténetnek, sem a neves szovjet tudós eredményei méltatásának.

A szerző pontatlanságot követ el V. N. Calkin adatainak idézése²⁰ esetében az ananyinói kultúra gazdálkodási viszonyaira nézve. Calkin 1966-ban kiadott Kelet-Európa és Közép-Ázsia gazdálkodását összevető művét idézi, és figyelmen kívül hagyja 1962-ben²¹ közreadott művét, amelyben Kelet-Európa állattenyésztési és vadászati viszonyait taglalja részletesen. Calkin adata az ananyinói kultúra egészére nézve 52,4%-ban állapítja meg a vadászott és 47,6%-ban a háziállatok arányát, ezen belül igen jelentős helyi különbségeket is kimutat a háziállatok javára. A vadászott állatokon belül 67,8%-a prémés és csak 33,2%-a hús állatok aránya.²² Így néz ki a vadászat és halászat jelentős szerepe a táplálkozásban, prémés állatok húzával ugyanis nem táplálkoztak.

Nem világos, mit kell értenünk azon a kijelentésen, hogy a délorosz steppe „jobbára csak félnomadizmusra” alkalmas.²³ Ha a szerző a félnomad gazdálkodásra, berendezkedésre gondol, akkor megállapítása részben helytálló, mert a pontuzsi steppén a VII—IX. sz.-ban ilyen létezett. Akkor ezt kellett volna mondania is. Megfogalmazása azt a benyomást kelti, mintha egyesek felborzolt kedélyét akarja megnyugtanni, akik korábbi sémáikkal nem tudják összhangba hozni azt, hogy a steppén korongolt edények, csoroszlyás nehéz ekék, sarlók, rövid kaszák, kerti szerszámok, gabona és kerti növények magvai, virágzó népes falvak és kereskedelmi—ipari—kormányzati emporiumok kerültek napfényre. A magyar műveltség visszavezető szálai pedig ebbe a középkorias műveltségbe futnak.

A IX—X. sz. fordulóján táján a déli övezetben fekvő szláv és szaltovoi-majacki települések elnéptelenedése, a magyarok elvándorlása ismét az éghajlatváltozás — kiszáradás — determináló szerepével került kapcsolatba. És itt könyvemre is történik bíráló utalás, mert elperzsel, támadás következtében elpusztult településeket emlegetek. Veres P. valamilyen hipotézis további megerősítését kéri számon. Felszólításának azért nem tudok eleget tenni, mert az eddig feltárt települések ásatási dokumentációjának több éven át folytatott gondos ellenőrzése, kivétel nélkül, háborús pusztítás bizonyítékait szolgáltatatta. Az ügynek munkála-

¹⁹ Néprajzi Értesítő, 52. 45. l.

²⁰ Néprajzi Értesítő, 52. 39. l.

²¹ V. N. Calkin, МИА. 107.

²² V. N. Calkin: МИА. 107. 62. l.

²³ Néprajzi Értesítő, 52. 47. l.

taim során, érthető okból, elvi jelentőséget tulajdonítottam. Kelet-Európa koraközépkori történelmében jelentős szaltovoi-majácki műveltséget ért csapásról és történelmünk fontos fordulópontjáról van ugyanis szó. Pontos tájékoztatást akartam nyújtani ebben a fontos kérdésben. Tévedésektől senki sincs bebiztosítva, egy viharosn fejlődő tudományos ágazatban kockázatos dolog örökérvényű eredmények vágyát melengetni, de a lényeg és az adatszolgáltatás hitelessége vonatkozásában eddig nem merült fel indíték munkám módosítására.

A kiszáradás elméletének nem szegődtem hívéül, hivatkozom ugyan erre a feltevésre, de hatályára nézve kételyeim vannak. De álljon itt olyan szakértő véleménye, aki a kiszáradási elmélet híve, sőt adatolója. L. N. Gumiljov a Don-Donyec vidéke vonatkozásában ezt mondja: „A X. század a steppe ideiglenes kiszáradásának korszaka . . . , a Don völgye viszont egyáltalán nem szenvedett kárt, mivel a Don az erdős zónában ered, ahol a csapadék mennyisége fokozódott.”²⁴ Majd így folytatja gondolatmenetét: „Nehéz elképzelni ennél áldottabb helyet. Itt még a száraz években is a talajvíz kb. 1 méter mélyen van, a növényzet gyökérrendszere tehát könnyen jut nedvességhez. Itt nem csupán nyírfát és fűzfát, hanem hatalmas tölgyeket is találunk.”²⁵ Az időjárástörténet problémáit módszeresen, azokra nézve adatokat gyűjtő szakember ilyen mérlegelően nyilatkozik a X. sz. táján fellépő szárazabb korszak következményeiről az egyik szűkebb körzet vonatkozásában. És hol van a megbízható tájékoztatás az Al-Dunáig terjedő mintegy félmillió km²-nyi terület további körzeteinek, a déli Bug, Dnyeszter, Dnyeper és mellékfolyók vidékének éghajlástörténetére? Ettől persze még lehet hivatkozni az éghajlati ingadozások vizsgálatából jelenleg leszűrhető hipotetikus eredményekre, úgy azonban, hogy jelezni kell érvényük határait. Ezt Veres P. elmulasztja, ellenben hivatkozik Moór E. felszínes állításaira a magyarok Etelkőzből való elvándorlásának éghajlati okára nézve. Gumiljov felfogásával folytatott vitáimban még az ő adatokra támaszkodó nézeteivel szemben is kifejtettem fenntartásaimat.²⁶

Veres P. idézi Fjodorov-Davidov figyelemreméltó kísérletét, aki a nomád régészeti emlékek népekhez kötésével foglalkozik. Eredményeit sok ponton maga is problematikusnak tartja. Ilyennek tartom azt a nézetét, hogy a besenyők tömege a Volgán túl s a Volga környékén maradt. Ibn Fadlan közléséből értesülünk a Volgától keletre maradt, elszegényedett, idegen uralom alatt álló besenyő részekről (922). Fjodorov-Davidov egyébként az úz és a besenyő hagyatékot biztosan szétválasztani nem tudja. Nincs tehát okunk kétségbe vonni azt, hogy a besenyők zöme az egykori Etelköz területére, a Don és az Al-Duna határolta tartományba költözött, ahonnan ők kényszerítették távozásra a magyarokat.

Történelemelméleti és módszertani problémákat tettem szavá. Megbecsülésre méltó vállalkozás, hogy a finnugor népek néprajza iránt meleg érdeklődést tanúsító Veres P. a magyar őstörténelem ösvényén próbálja ki tájékozódó képességét. Érdeklődése irányának jogosultságát nem kívánom kétségbe vonni. Nyugat-Szibéria viszonyainak faggatása a magyar őstörténelem szempontjából nem fölösleges. Módszerét kifogásolom, megoldottnak tüntet fel erősen vitás kérdéseket, elmulasztja a véleményütközések felszínre hozását, más nézetek örve alatt saját elgondolásait adja közre. S ami a leglényegesebb, nem figyelmeztet, hogy Nyugat-Szibéria viszonyai csak az onnan érkező hatások szempontjából tartoznak a magyar őstörténetbe. Elmélyült, adatolt, módszeres tanulmányozásuk fontos, mert fontos összefüggésekre figyelmeztet. Módszer nélkül viszont nincs őstörténet, csak megszállottság van, ami sok is — meg kevés is. Abból haszon nem származik, ha tisztázásra szoruló elméletek téves vonatkozásait közvetíti a magyar tudományba. Az újabb adatok már régen köztudottak a magyar irodalomban.

Az Archaeológiai Értesítőnek írt ismertetésem idején én is olyanfajta nézeteket vallottam, mint most 18 év után Veres P. Erről tanúskodik most visszavont állításom. Annak idején,

²⁴ Történelmi Szemle, 1968. 1—2. 16. l.

²⁵ Uo.

²⁶ Történelmi Szemle, 1968. 1—2. 19—27. l.

ismertetésembe szöve, szerettem volna előadni nézeteimet a magyar őstörténelem vélt nyugat-szibériai fejleményeire nézve, őszintén úgy véltem, hogy ezzel elősegítem a problémák tisztázását. A folyóirat akkori egyik szerkesztője, kiváló klasszika archaeológusunk, e szándékom megvalósításához azonban nem járult hozzá. És neki volt igaza. Ő a tudományos módszer terén sokkal nagyobb tapasztalattal és jártassággal rendelkezett. Márpedig a tudományos módszernek valamennyi ágazatra érvényes, közös szabályai vannak. Egyetlen tévesnek bizonyult gondolatom elhagyására nem tudott rábírni, vagy talán önálló tévedésemnek kétes örömétől nem is akart megfosztani. Sajnálatos, hogy a Néprajzi Értesítő és a Valóság szerkesztőségében nem akadt senki, aki Veres P. figyelmét módszertani kisiklásainak veszélyére felhívta volna.

Történelemtanításunk gondjai

Közoktatásügyünk számos súlyos problémával küszködik. A rendkívül sokrétű társadalmi követelmények között nehezen találjuk meg az iskolai oktatás és nevelés olyan tartalmi és olyan szervezeti keretét, amely hosszabb időre stabilizálható lenne. Még nincs egészen egy évtizede, hogy a legutóbbi középiskolai tantervek életbe léptek, de máris újabb tantervek és újabb tankönyvek előkészítése folyik. A jelek szerint az MM a készülő, „a tudományosan megalapozott tantervi reformok” bevezetésével a „toldozgatás” helyett strukturális átalakításokra készül.

A nagyszabású átalakítás koncepciója — úgy tűnik — most érlelődik, s végső alakja bizonyára nem kis mértékben múlik majd azon, hogy a közvélemény, a tudományos világ hogyan reagál a különböző tervekre, intézkedésekre, s milyen konkrét segítséget nyújt az új tantervek formába öntéséhez és megvalósításához. Ilyenkor — úgy hisszük — a nyílt beszéd, a gondok és elképzelések őszinte feltárása használhat a legtöbbet. A magunk részéről ilyen értelemben szándékozunk szólni előbb az 1973/74-es tanév újításairól: a tananyagcsökkentésről, a történelemnek a kötelező érettségi tárgyak közül való törléséről, majd behatóbban a történelemtanítást fenyegető veszélyekről s az új tanterv készítése körüli problémákról.

I.

Tananyagcsökkentésre a maximalizmus miatt került sor. A maximalizmus — a mindenkori iskolarendszerek „eredendő bűne” — kétségtelenül befészkelte magát a még érvényben lévő tantervekbe és tankönyvekbe. Az azonban már kétséges előttünk, hogy vajon a maximalizmus-e mai iskolarendszerünk legnagyobb problémája, továbbá, hogy a maximalizmus fogalmát kellő differenciáltsággal határozzuk-e meg, ha annak lényegét kizárólag az ismeretek mennyiségében, s orvosságát meghatározott százaléku ismeretanyag törlésében keressük. Kétségeink tovább nőnek, ha úgy tűnik, hogy az anyagkihagyás következtében a történelmi fejlődés folyamatosságát, nagy összefüggéseit nem lehet kellőképpen bemutatni.

Egyetértünk a minisztériumi felmérés azon kiinduló tételével, hogy ellentmondás van a tantervi anyag előírásai és a tényleges iskolai gyakorlat, a tudomány által is képviselt „mit kellene” és az iskolai élet szabta korlátok, a „mennyit lehet” tanítani között. Az ellentmondás azonban iskolánként, tanáronként, osztályonként — sőt végső soron tanulónként — eltérő. Ezért látszik pedagógiaiailag — általában is — igen kérdésesnek a tananyagcsökkentés végrehaj-

tási módja. A tananyagcsökkentő rendelkezések — a ténylegesen fennálló el-
lentmondás igen eltérő fokainak teljes figyelmen kívül hagyásával — mereven
megszabják, hogy *mit szabad* tanítani. (Szankciós hangvétellel óva a tanárokat
attól, hogy a kihagyásra ítélt tananyagból valamit is „visszacsempésszenek”,
hogy a „kiegészítő” jellegű tananyagot otthoni tanulásra feladják, vagy — ha
valamelyik érdeklődő tanuló „ötletessége, aktív gondolkodása, problémameg-
oldó vagy alkalmazó képességének csillogása” történetesen éppen ilyen anyag-
ban mutatkoznék — hogy azt osztályzattal honorálják.)

A tananyagcsökkentés kampány-jellegű megoldása nemcsak a tanárok
körében váltott ki aggodalmat, hanem az érdeklődőbb diákok egy részében is,
akik attól tartottak, hogy az iskola megrövidíti őket. Ezzel kapcsolatban hadd
idézzünk egy tanulói véleményt. Az országos tanulmányi verseny „Tóth Mike”
jellegével pályázó diákja, miután iskolája egyik századfordulón tanító híres ta-
nárának emberi, tudományos és tanári portréját megrajzolta, a következő spon-
tán megjegyzést teszi: „azt hiszem, ha Tóth Mikére hallgattak volna a minisz-
tériumban, akkor nem valószínű, hogy csökkent volna a tananyag, s lehet,
hogy ezzel jobbat tettek volna . . . Többet ér a küzdésre való szoktatás az élet
területén, mintha lazsál a diák.”

A magunk részéről egyáltalán nem állítjuk, hogy ne lehetne a történet-
tudomány nagyobb sérelme nélkül bizonyos adatokat elhagyni, egyes anyag-
részek kifejtését rövidebbre fogni, vagy akár teljesen kihagyni. A tananyag-
csökkentő rendelkezés egyik alapgondolata a tanítási anyag fontosság szerinti
differenciálása pedig minden oktatási szakember részéről a legnagyobb egyet-
értésre tarthat számot. A tananyagnak a tananyagcsökkentő rendelkezések ér-
telmében „törzsanyagra”, „kiegészítő és tájékoztató” anyagra való osztása és
a tankönyvekben megkülönböztetett betűtípussal való szedése helyes elgondol-
lás és — pedagógiánkban, tankönyvirodalmunkban egyáltalán nem előzmény
nélkül való. Az elnevezések találó voltán lehetne vitatkozni, de ez másodrangú
kérdés. Azt azonban már lényegesnek és kihatásában veszélyesnek tartjuk,
hogy a gimnáziumi tananyagcsökkentő éles, áthághatatlan korlátokat emel a
különböző jellegű anyagrészek közé. A „kiegészítő” kategóriába sorolt ta-
anyagot a tanár az órán feldolgoztatja ugyan, de „a tanulók otthoni kötelező
felkészülésének nem lehet része”. A „tájékoztató” anyag esetében pedig még
az is a tanár tetszésére van bízva, hogy foglalkozik-e azzal egyáltalán vagy
teljesen elhagyja, mint „elhagyandó anyagot”, melyet „nem szabad” az órán
sem említenie.

A merev — a tanári szabadságnak gyakorlatilag semmi teret nem hagyó —
kategorizálás veszélyeit növeli az, hogy a gimnáziumban általában egész „lec-
kéket”, tanítási egységeket minősítettek „kiegészítő”, illetve „tájékoztató” jel-
legűnek. Az „eredményt” jelzi, ha a következőkben felsoroljuk az egyetemes
és nemzeti történelemnek azokat a témáit, amelyek nem tartoznak a „törzs-
anyaghoz”, s a rendelkezés értelmében az egyetemi felvételin sem szabad kér-
dezni majd a történelem szakra jelentkezőktől.

Egyetemes történelemből (a teljesség igénye nélkül): Spárta, Nagy Sán-
dor, a pún háborúk, az investitúra harc, a keresztes háborúk, a nagy földrajzi
felfedezések, az ellenreformáció, a németalföldi szabadságharc, a felvilágosodás,
a szent szövetség, az utópisták, az olasz egység, az amerikai polgárháború,
az angol, francia, a német stb. imperializmus jellegzetességei, s az összes tudomá-
ny- és kultúrtörténeti összefoglalás.

A nemzeti történelem hiánylistája: a tatárjárás, a rendi fejlődés kibon-

takozása, az ország három részre szakadása, a török kiűzése Magyarországról, a *pragmatica sanctio*, a reformországgyűlések, az abszolutizmus, az 1867—1900 közötti gazdasági fejlődés, a Monarchia az első világháborúban.

A hiánylistához úgy hisszük nem kell semmit hozzáfűznünk. A tananyagcsökkentés választott módjának ellentmondásossága világosan kitűnik. Egy adott — tantervben és tankönyvben rögzített — történelemtanítási koncepcióból kellett a tananyagcsökkentőknek meghatározott százaléku tananyagot kihagyandónak — vagy amint az az előbb felsorolt témák többségére áll — „kiegészítő, illetve tájékoztató” jellegű anyagnak minősíteni. Ezt a munkát a legnagyobb jószándékkal sem lehet anélkül elvégezni, hogy ne vágnánk át az annyit hangoztatott történelmi összefüggések idegpályáit.

A „kiegészítő” tananyag körébe az Útmutató szerint részben olyan anyagrészeket soroltak, amelyekkel a tanulók más tárgyak keretében, vagy már az általános iskolában foglalkoztak, vagy amelyek „nem tartoznak a történelmi fejlődés fő vonalába”, illetve „valahol a szükségesség peremén” tartoznak csak az általános műveltséghez. (A példákat lásd az előbbi hiánylistában.) A felsorolásban a minősítés oka nincs feltüntetve, mégis úgy látszik, hogy a legtöbb esetben az általános iskolai tananyagra való hivatkozással kerültek ki e témák a „törzsanyagból”. Ilyen címen azonban a nemzeti történelem egészét ki lehetne hagyni, mert az általános iskolában igaz, hogy elemi fokon, elég igénytelenül, de történelmünk minden témája szóba kerül. (Mint ahogy a fizika, kémia stb. esetében is ez a helyzet.)

A történelem tananyagcsökkentés esetében nyilván arról van szó, hogy egy indokolt elhatározás végrehajtási utasítása, a tudomány képviselőivel szembeni bizalmatlanság miatt, a tudományos világ teljes kizárásával, hatósági úton készült. Közös munkával, a tudományos világ megkérdésével bizonyára jobb megoldást lehetett volna találni!

A tananyagcsökkentés ellentmondásait természetesen a Gimnáziumi Osztály maga is látja, és ezért szorgalmazza a meglévő tankönyvek átdolgozását. Az átdolgozás lehetőséget nyújt a feladat tudományos szempontból elfogadható s pedagógiai szempontból előnyös végrehajtására. (Véleményünk szerint ez a tananyagcsökkentés egyetlen — káros mellékhatásoktól mentes — útja!)

Bizonyos mértékig a tananyagcsökkentés ellentmondásos végrehajtási módjánál is nagyobb megrázkódtatást és aggodalmat vált ki a történelemnek a kötelező érettségi tárgyak sorából való törlése. (Arról, hogy maradt-e az érettséginek annyi lényegi funkciója, amiért ebben a formában érdemes továbbra is fenntartani, ezen a helyen nem tartjuk szükségesnek vitába bocsátkozni.) Az új rendelkezésnek láthatóan az a célja, hogy az érettségivel kapcsolatos köztötségeket tovább csökkentse, a választható tantárgyak sorát pedig bővítse. De az új érettségi rendelkezésekben is megtalálható a „kötelező” tárgyak csoportja (magyar nyelv és irodalom, matematika), csak éppen a történelem hiányzik az eddigiek közül. A kérdés tehát úgy vetődik fel, ha továbbra is feltétele az érettséginek a magyar és a matematika, miért nem feltétele ezután a történelem. Talán az, amit a történelem anyagában, szemléletében, módszereiben képvisel, az az elmúlt években annyit veszített fontosságából, hogy most már törölni a történelmet a kötelező érettségi tárgyak sorából reformnak, indokolt előrelépésnek számít?

Igen világos a továbbra is kötelező érettségi tárgyakkal kapcsolatos koncepció. Az érettségizett ember fogalmához tartozik, hogy tudjon helyesen írni, szabatosan, magyarosan fogalmazni, legyen bizonyos irodalmi műveltsége, esz-

tétikai ítélőképessége. Hozzátartozik, függetlenül attól, hogy műszaki pályára készül-e vagy sem — már csak a formális logikai gondolkodó képesség megítélése érdekében is — egy fajta matematikai műveltség. A kérdés az, hogy miért nem szükséges mindenkinek bizonyos történelmi felkészültségről is számot adnia? Szerintünk elengedhetetlen, hogy az érettségiző diákok, jövőző életpályájuktól függetlenül számot adjanak: van-e áttekintésük az emberi fejlődés menetéről, irányáról, ismerik-e a nemzeti történelem sorsfordulóit, tudják-e alkalmazni — középiskolás fokon — a történelmi materializmus alapvető tételeit, mutatnak-e kellő készséget a dialektikus gondolkodásban, van-e marxista történelemszemlélettel és — szolid tárgyismerettel megalapozott — érzékenységük a társadalmi és politikai kérdések iránt. A történészeknek fel kell emelni szavukat annak érdekében, hogy a történelem — akárcsak az utolsó száz évben mindig — kötelező része legyen az érettséginek. Ezt nemcsak szakmai meggondolásból kell tenniük, hanem a középiskola világnézeti nevelésének erősítése érdekében is.

II.

Az eddig elmondottakból kitűnhetett, hogy a történelemtanítást ért közvetlen „sérelmek” is igen komolyak. Igazán aggodalomra azonban az ad okot, hogy a sérelmek mögött, és bizonyos jelek szerint még inkább az alakulóban, forrongóban lévő tervek mögött — nem mindig világosan megfogalmazva, nem mindig kimondva — az a szándék húzódik meg, amely a történelmet mint iskolai tárgyat meg akarja fosztani korábbi lehetőségeitől, a mostani oktatási és nevelési rendszerben betöltött szerepétől és rangjától. Olyan törekvések figyelhetők meg, amelyek a történelem háttérbeszorítását, esetenként pedig más tárgyakban való feloldását illetve más tárgyakkal való helyettesítését célozzák.

Félreérthetetlen módon erre utal többek között az a tény, hogy a most folyó kísérletek szinte mindegyikében — a jelenlegi tanterv előírásainál kisebb óraszámiban tanítják a történelmet. A társadalomtudományi tagozatot nem számítva az óraszám jelentős, esetenként 1/3-dal való csökkentése fenyeget. (Akad már példa olyan kísérleti tervezetre is, amelyben a történelem — önálló tantárgyként — egyáltalán nem szerepel.)

Aggodalomra adhat okot, hogy egyes tervezetekben a „társadalomtudomány” fogalma alá vont „ismeretkörök” között a történelem helye — az információelmélet és szemiotika elemeivel bővített anyanyelv; idegen nyelv; irodalom és esztétikai ismeretek; a leíró néprajz elemeivel tanított földrajz; művészeti ismeretek és tevékenységek (képzőművészet, zene, film, alkalmazott művészetek) mellett — nagyon bizonytalan. A történelem ebben a koncepcióban nem egyeb diakron társadalomismeretnél a szinkron társadalomismeret (ökonomia, szociológia, állampolgári ismeretek) és a „magatartástudományok” alapjai (etika, jog, pedagógia, pszichológia) körében.

A korszerű műveltségeszemlély értelmezése természetesen minden nemzedéknek joga, sőt kötelessége. Ennek kapcsán szükséges a társadalomtudományok fogalmát, ismeretköreit is kritikailag felülvizsgálni, az ismeretkörök tantárggyá szervezését újra végiggondolni. Úgy tűnik azonban, hogy ebben az újrafogalmazásban és újjászervezésben a történelem mint tantárgy erősen háttérbe szorul, s a történetiség mint elv, a korábbi vagy akár a jelenlegi helyzethez képest is kevésbé érvényesül.

A természettudományos műveltségnek a hangoztatása, a természettudományoknak a társadalomtudományoktól teljesen elszakított, sőt helyenként azokkal szembeállított szemlélete, a társadalomtudományi tárgyak s főként a történelem fokozatos térvesztéséhez vezetett. Egy szűk „társadalmi igényt” hangoztató, valójában csak közvetlen hasznosságot mérlegelő prakticista szempont — fokozatosan — az iskolai élet sok területéről, sok tantárgyából szorította ki a történetiséget. Először a különböző természettudományi tárgyakból került ki a történetiség elve. A felszabadulás utáni első természettudományi tankönyv sorozatokban még gazdag — és ténylegesen tanított — tudománytörténeti anyag volt. Most a természettudományok teljesen „függetlenedtek” a történeti fejlődéstől, a társadalmi viszonyoktól. A tanításban sem a tudományág történeti fejlődésével, sem a társadalmi viszonyoknak az illető természettudományra gyakorolt hatásával nem sokat törődnek.

Még fájdalmasabb az, hogy az irodalomtörténet ide s tova már csak nevében „történeti” stúdium a középiskolákban. Nemcsak arról van szó, hogy a régi magyar irodalomból töredékek is alig maradtak, hanem még inkább arról, hogy a történetiség mint rendező elv veszítette el korábbi jelentőségét. Helyére az esztétizálás került, s a művek történeti elemzése kimerül néhány — gyakran pontatlanul fogalmazott — általánosságban vagy szociológiai utalásban. A történetiség ilyen szegényedése egyben azt is jelenti, hogy a történelem egyre inkább annak a fának a sorsára jut, melyet, miután elvágta gyökereit, lassú elszáradásra ítélnék.

A tantárgyak mai struktúrájában általános iskolai vonatkozásban egyedül a történelem, és a középiskolákban is csak a világnézetünk alapjai nevezhető a történelem mellett szorosabb értelemben vett társadalomtudománynak. (A földrajz mindkét fokon csak kisebb részében számítható társadalomtudományi tantárgynak, s a többi ún. humaniora — beleértve az anyanyelvi s az irodalmi oktatást is — csak mellékes feladatának tartja a társadalomtudományi, a történelmi gondolkodás fejlesztését.) A most globálisan társadalomtudománynak nevezett általános és középiskolai tárgyakat — elsődleges funkciójuk szerint — tulajdonképpen esztétikai, művészi és nyelvi jellegű, illetve szorosabb értelemben vett társadalomtudományi tárgyakra kellene osztani.

A történelem tehát már most is nagyon magára marad, lehetőségei leszűkülnek, s a kiforratlan, de megvalósulásra törő tervekben további veszélyek fenyegetik. Gondolunk itt azokra a törekvésekre, melyek a történelmet szociológiával akarják fölcserélni; a múlt és a jelen történelmet szétválasztani, az anyagtudást a készségek formálásával szembeállítani igyekeznek. Tulajdonképpen e veszélyek egyike sem új abban az értelemben, hogy — ha más korban és más társadalmi, történelmi viszonyok között s némileg más megfogalmazásban vagy talán más hangsúllyal is — ne kerültek volna már felszínre a magyar pedagógia történetében. (A legtöbbit a XX. század eleje táján a pozitívizmus, illetve az ún. reformpedagógia hívta életre.)

A szociológia bevezetését a magyarországi történelemtanítás történetében először az első világháború előtti években követelték. Akkor éppen az önmagáért való adatok nagy tömege tette értelmetlenné a történelemtanítást, s a szociológia bevezetésére való törekvés ennek a helytelen gyakorlatnak a visszahatása volt. A szociológiát magyarországi hívei Comte-i értelemben „társadalmi fizikának” fogták föl, „s az emberiség általános fejlődéstörténetét”, a társadalom statikáját, dinamikáját és etikáját kívánták tanítani. De a kor legjobb — s részben a történelmi materializmushoz is közel álló — történelem-

tanárai egyes mai elképzelésektől eltérően nem a történelem helyére akarták a szociológiát, hanem — a Herbart—Ziller—Rein-féle formális fokozatokba beépítve — szociológiával kívánták összefoglalni a történelemtanítást. A szociológia ilyen előzmények után került be a Tanácsköztársaság tantervébe is, a középiskola utolsó, ötödik évére. (Egyébként érdemes megjegyezni, hogy a történelem óraszámja sem azelőtt sem azután nem volt soha olyan magas, mint a Tanácsköztársaság óratervében.) Nem lehet azonban véletlennek tekintenünk, hogy a történelmi tényektől elválasztott törvényszerűségek tanítása a gyakorlatban nem vált be, s a Szovjetunió történelemtanítása is — átmeneti kísérletezés után — már a huszas években félretette a szociológiát, helyébe újra a történelemtanítást illesztette. (S a jelek szerint ezen a gyakorlaton, a tantárgyak ilyen szerkezetén ma sem áll szándékában változtatni!)

Nem lehet figyelmen kívül hagyni a szociológiával kapcsolatos mai nyugati tapasztalatokat sem. Az 50-es és 60-as években több helyen is kísérleteztek a közép- és felsőfokú oktatásban azzal, hogy a történelmi stúdiumokat szociológiával, „politológiával” cseréljék föl. Napjainkra azonban ennek a kudarcra még előttük is egyre világosabb lesz. Végzetesen elhibázott lenne, ha ilyen előzmények után éppen a szocialista Magyarország akarná a történelmet szociológiával helyettesíteni. A történelemtanításnak a szocialista nevelésben alapvető, semmilyen más tárggyal nem pótolható feladatai vannak.

A történelemnek szociológiával vagy valami affélével való helyettesítése mellett konkrét veszélyként — a tervezés szintjén is — több alkalommal fölvetődött mostanában a történelmi stúdiumok kettéválasztásának gondolata. A — pontosabban meg nem határozott — *jelenkornak* az egységes történelmi fejlődés törzsétől való *különválasztása*, a társadalom fejlődésének diakron és szinkron részre való osztását és a középiskolai gyakorlatban két különálló tantárggyá szervezését jelentené. Aligha szorul különösebb bizonyításra, hogy ez a jelenkort a történelmi fejlődés folyamatából kiszakító, leválasztó tárgyalásmód a történetiség elvének milyen sérelmével volna csak megvalósítható. Magában hordozná ez egyben azt a mérhetetlen ideológiai veszélyt is, amely abból keletkeznék, hogy a tanulók ezt a tantárgyat nem tekintének tudományosan megalapozottnak, s nem éreznék a jelen eredményei és gondjai s a múlt erőfeszítései, a múlt fejlődését megszabó tényezők közötti összefüggést. Aki kissé is ismeri a középiskolát és tudja, hogy a jelenkor tanítása mennyi speciális nehézséggel kapcsolódik össze, bizonyára egyetért: egy ilyen tantárgystruktúra nemcsak a dialektikus történelmi gondolkodás kialakítását nehezítené, hanem igen nagy kárát látná a politikai, a világnézeti nevelés is.

Az egész történelemtanítás jövőjét, tudományos hitelét veszélyezteti az a nagyon elterjedt — és sajátos módon igen gyakran a közoktatásügy felelős posztjain dolgozóktól is hangoztatott — helytelen nézet, amely szembeállítja az anyagtudást és az összefüggések fölismerésének készségét. A legteljesebb mértékben egyetértünk azzal, hogy az önmagáért való tudásanyag-halmaz nem lehet cél, hanem a tudásanyag elsajátítását elősegítő készségek kialakítására és még inkább a készségek gyakorlatba való átültetésére, a mi esetünkben a történelmi látás kifejlesztésére, a történelmi folyamatok, összefüggések fölismertetésére kell törekednünk. Aggasztónak tartjuk viszont, hogy sokan az anyagismeretben az összefüggések fölismertetésének akadályát látják, s azt tartják: azért nem tudjuk az összefüggéseket „megtanítani”, mert túl sok „anyagot” kell tanítani.

A szemlélet hibás volta nyilvánvaló. A történelmi gondolkodás sérelme

nélkül nem lehet egymástól elszakítani az „ismeretanyagot” és az „összefüggést”. Az összefüggés, a történelmi fogalom üres szó, tartalmatlan frázis, ha nincs mögötte konkrét anyagtudás. (Nagyon gyakran sajnos ez a helyzet még az egyetemre jelentkezők esetében is!) Tisztában kell lennünk természetesen azzal, hogy az összefüggések „önálló” megfogalmazása, a fogalmak tudatos használata roppant nehéz. Komoly fölkészültséget és nagy élettapasztalatot követel. De a 14—18 éves középiskolai tanulóktól is el lehet várnunk, hogy az iskolában megbeszél, közös munkával föltárt összefüggéseket saját szavaikkal is képesek legyenek megfogalmazni és megfelelő történelmi bizonyító anyaggal álláspontjukat meg is tudják védeni. Véleményünk szerint a világnézeti nevelés szempontjából csak az ilyen fölismerésnek, csak az ilyen értelemben vett történelmi összefüggésnek lehet haszna. Meggyőződést, tudatos világnézetet csak ilyen módon lehet kialakítani. Ebből a gondolatmenetből, nevelési követelményrendszerből viszont a kiindulópontul szolgáló — helytelen — tételnek az ellenkezője derül ki: annál differenciáltabban megfogalmazottak és annál tudatosabbak lehetnek a történelmi összefüggések, mennél több — a tanítási órán jól földolgozott, optimális határfokú — ismeret áll mögöttük. (Bizonyára nagyon magától értetődőnek tűnnek a most leírtak, de ez még korántsem zárja ki azt, hogy ne kellene ezeket az alapigazságokat védeni és újra meg újra helyesen értelmezni. Tágabb összefüggésekben erre int az a véleményünk szerint helytelen pedagógiai nézet — mely ugyancsak a század eleji repertoárból került elő újra —, mely a nevelést és az oktatást állítja szembe, s durván fogalmazva úgy akar többet nevelni, hogy kevesebbet tanít.)

A történelemtanítás, a történelemszemlélet komoly veszedelmét látjuk a magunk részéről az anyagkiválasztás szempontjaival kapcsolatban ismétlődően e megmutatkozó egyoldalúságban. Ennek az egyoldalúságnak az egyik megnyilatkozása: annak az általunk is képviselt elvnek, miszerint az új- és legújabb kort behatóbban kell tárgyalni, a túlhajtása. Már az előző tanterv készítésekor is elhangzott olyan javaslat, mely a történelemtanítást gyakorlatilag csak a XIX. és XX. századra korlátozta volna. Ismételten elhangzott már különböző helyeken — néha egyes tanárok részéről is —, hogy az ókort a középiskolai anyagból el lehet hagyni. Nem kell különösebben figyelmeztetnünk, hogy a történelemszemlélet milyen torzuláshoz vezetne, ha a politikai élet bizonyos alapfogalmainak nem a maguk keletkezésében, eredeti történelmi közegében lehetne megtanítani.

Az ókori és középkori történelmi tananyag bizonyos elszegényedése egyébként is bekövetkezett már az előző tanterv értelmében. A feudalizmus több oknál fogva különben is a legtávolabb áll, a legnehezebben érthető a tanulók számára. (Nem tudják elképzelni a feudális kori termelést, s emiatt a társadalmi viszonyokat sem értik, a középkor államszervezeti és ideológiai vonatkozásairól nem is beszélve.) A dolog még sem lehet számunkra közömbös, mert ide s tova a nemzeti történelem egész századai hullanak ki. Ha a feudális kori részt tovább csökkentenénk, a következő nemzedék már mit sem tudna Bocskairól és Bethlenről stb. Ez annál inkább konkrét, fenyegető veszély, mert az irodalomtörténet már lényegében lemondott a feudális századokról, tehát a nemzeti történelem s a nemzeti kultúra e századainak halványuló emlékét már kizárólag csak a történelem őrzi.

Az anyagkiválasztás körüli helytelen szempontok közé soroljuk a magunk részéről azt a fajta gyakori — s tanterveinkben és tankönyveinkben is megtalálható — jelenséget, melynek lényege, hogy túlzott egyoldalúsággal csak

a progresszív vonatkozású anyagrészeket vesszük figyelembe. Különösen szembetűnő lett ez a tananyagcsökkentés után, mivel a csökkentés általában teljes terjedelmében meghagyta, vagy esetleg még meg is növelte e progresszív részeket, miközben kihagyta a történeti reakcióról szóló amúgy is halványabban megrajzolt fejezeteket. Így azután a XIX. század első felének forradalmi — némi túlzással szólva — úgy törnek ki, hogy a szent szövetségnek legfeljebb csak a neve ismert, vagy pl. a szakközépiskolákban a XIX. század második felének egyetemes történetéből lényegében csak a munkásmozgalom marad. Aminek természetesen a legtöbb kárát éppen a történeti fejlődés progresszív vonala látja, mert a kép túlságosan leegyszerűsödik, s éppen a lényeg, a történelmi dialektika, a fejlődés törvényszerűsége marad ki.

Makacs egyoldalúság mutatkozik sokak részéről az egyetemes történelem nagy háborúival szemben. (Kivételt csak az első s főként a második világháború képez.) A századelő és az első világháborút közvetlenül követő pacifizmus ideológiai érvei kísértének ezekben a nézetekben. Elismerjük a második világháború rendkívüli jelentőségét, de minimálisra szorítjuk, s az első tananyagcsökkentés alkalmából kihúzzuk a törzsanyagból Nagy Sándort, a pún háborúkat, a harmincéves háborút stb., mintha bizony ezek nélkül meg lehetne érteni a hellenizmust, a római birodalom keletkezését, Közép-Európa sorát stb.

III.

A tervezett iskolareformnak a KB határozat értelmében két szakasza lesz. A közvetlenül előttünk álló lépésben a mostani iskolarendszerrel számolhatunk, a következőben — minden valószínűség szerint — az iskolarendszer is gyökeres változáson megy majd át. Természetes, hogy konkrétabb terveket egyelőre csak a közvetlenül előttünk álló feladathoz készíthetünk. Bármennyire is foglalkoztat bennünket a történelemtanításnak egy egészen új közoktatásügyi koncepcióba való beillesztési lehetősége s annak az egész történelemoktatásra való kihatása, az elképzelések konkrétabb körvonalazásához még hiányoznak a feltételek. (Az új iskolarendszer fölépítése, egyes jövődöbeli iskolatípusainak célja, tantárgystruktúrája, óraterve stb.)

Amit véleményünk szerint a reform első szakaszában valójában tehetünk és tennünk kell, az tulajdonképpen az előző reform higgadt és jól meggondolt továbbfejlesztése. A legtöbb általános és középiskolai osztályban még nincs 10 éve sem, hogy a most érvényben lévő — a tananyagcsökkentéssel már azóta módosított — tantervet bevezették. Nem nehéz belátni, hogy a 60-as évek közepén készült tanterveink számos pozitív elképzelése teljes egészében még meg sem valósulhatott. (A tanári segédkönyvek legtöbbje — az előző reform utolsó hullámaként — éppen hogy a tanárokhöz került. Bizonyos kötöttség tanáraink főiskolai és egyetemi képzettségéből, képzési rendszeréből is adódik. (Nem lehet pl. tetszés szerint tantárgyi integrációt végrehajtani, ha nincs elég megfelelő szakpárosítású tanár.) Ha tehát nem akarunk illúziókat kergetni, a továbblépést a tegnap és a ma eredményeinek egyenes folytatásaként kell megterveznünk.

Tegnapai eredményeinket és még a ma is meglévő hiányosságainkat az MTA II. Osztálya által kiküldött Történelemtanítási Reformbizottság is fölmerre, és a teljesség, a részletekbe menő elemzés igénye nélkül így vonta meg

az 1963-tól fokozatosan bevezetett reform mérlegét, illetve így összegezte a hiányosságok fölszámolására tett erőfeszítéseket:

„A különböző iskolatípusok történelem tanterveinek a korábbiakhoz képest *előre mutató vonásait* többek között a következőkben látjuk:

az egyetemes és a nemzeti történelmet szerves egységben tárgyalva elősegítik a világtörténelmi látásmód kialakulását;

a történelmi jelenségeket és ezek okait igyekeznek a maguk összetettségében — az alapan és a felépítményben végbemenő változások sokoldalú kölcsönhatásában, a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális területek egységében — megvilágítani;

a korábbinál nagyobb szerepet szánnak a szomszéd népek történetének; minden iskolatípusban, tantervben biztosított keretet adnak a helytörténeti vonatkozások tanítására.

A jelenleg érvényben lévő tantervek legfőbb *hiányosságait* a következőkben jelöljük meg:

a tantervek által felolelt tananyag struktúrája és mennyisége, valamint válogatási szempontjai nem mindenben felelnek meg az egyes iskolatípusok nevelési-oktatási célkitűzéseinek illetve a tanulók átlagos fejlettségi szintjének; az általános iskolai és középiskolai tananyag összeillesztése nem elég átgondolt;

még mindig nem megfelelő értékű a szomszéd népek történetének beépítése a történelemtanítás struktúrájába;

nem valósul meg a szükséges és lehetséges mértékben a koncentráció a történelem és más tárgyak vonatkozásában;

a tantárgyi feladatok nincsenek kellően lebontva a konkrét történelmi összefüggések szintjére, a követelményrendszer megfogalmazása túlságosan általános;

nem segítették elő kellőképpen, hogy a történelemtanítás korszerű, a tanulók önálló gondolkodását fejlesztő módszerek elterjedjenek.

A hiányosságokat fölismerve a történelemoktatás korszerűsítésének kérdése évek óta foglalkoztatja történészeinket, tanárainkat, történelem szakmetodikusainkat. Legyen szabad egyrészt az e témakörbe vágó — az Akadémiai Kiadónál és a Tankönyvkiadónál megjelent — monográfiákra, tanulmányokra, másrészt a korszerű történelemoktatás kérdéseit vitató hazai és nemzetközi konferenciákra hivatkozni. (A teljesség igénye nélkül említhetjük pl. a következő műveket: Elekes Lajos: Történelmi ismeret, szocialista tudat, Elekes Lajos: Korszerű műveltség, történeti gondolkodás, Benczédi László—Csatári Dániel: Szocialista hazafiság, szocialista történetiszemlélet, Hunyadi György: Tanulók történelmi alapfogalmainak vizsgálata, Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban, Eperjessy Géza—Szebenyi Péter: A 10—18 éves tanulók történelmi fogalmainak fejlődése (sajtó alatt) stb. A reform előkészítését szolgálták az Országos Történelemtanítási Konferencia, a Magyarországon megrendezett III. Nemzetközi Történelemtanítási Szimposium, az 1971-ben tartott — s a korszerű történelmi műveltség kérdésével foglalkozó — keszthelyi történész vándorgyűlés és kiadott anyaga.) Ezen kívül itt említhetjük azokat a felméréseket, kísérleteket, melyeket az utóbbi években metodikusaink végeztek ugyancsak a reform előkészítése érdekében.”

Az iskolareformra készülve a *tantárgy jellegének* meghatározását tartjuk az egyik döntő problémának. Teljes mértékben egyetértünk azzal a KB közoktatásügyi határozatban kifejtett alapelvvel, mely szerint a lehetőségekhez

képest törekedni kell a természet- illetve társadalomtudományi tantárgyak szintetizálására. Valójában már az 50-es évek végétől tudatosan törekszünk arra, hogy a régi értelemben vett, s egyoldalúan a politikai történetre korlátozott tananyagot meghaladjuk. A történelem a mi felfogásunk szerint *komplex* tárgy, amely különösen a középiskolában igen alkalmas arra, hogy integráló szerepet játsszék, s olyan társadalomtudományi ismeretkörök lényeges elemeit is tanítsa, melyek önálló tantárggyá szervezve nem kaphatnak helyet az iskolai oktatásban. A történelem integráló képessége összefügg azzal, hogy a történettudomány eleve összetett (gazdaság-, társadalom-, diplomácia-, kultúr-történeti stb. részeket fog össze), s emiatt más társadalomtudományok (pl. jog, közgazdaság, szociológia, filozófia) felé erőltettség nélkül kiterjeszthető. Megítélésünk szerint a középiskolában a történelem a legalkalmasabb tantárgy a társadalomtudományok szintetizálására, az életkori sajátosságoknak megfelelő összefoglalására.

A mondottakkal nem akarjuk kétségbe vonni egy világnézeti összefoglaló tárgy szükségességét. A középiskola utolsó osztályában is indokoltnak látszik a „világnézetünk alapjai” elnevezésű tárgy fenntartása. (Más kérdés, hogy ezt a feladatot ez a tárgy — heterogén anyaga miatt — jelenleg nem tudja mindenben betölteni. Szerintünk egységesebben filozófiai jelleget kellene adni a világnézetünk alapjainak.) Ugyanakkor azonban úgy véljük, hogy legalábbis a középiskolában nincs szükség újabb önálló társadalomtudományi tantárgy szervezésére.

A történelem *tananyagát* illetően továbbra is az a véleményünk, hogy az általános és középiskolai történelemtanításnak fel kell dolgozni:

az emberiség fejlődését — a társadalmi formációk mindegyikét — a fejlődés csomópontjaira összpontosítva, s korunkhoz közeledve az elemzés fokozódó igényességével;

egyetemes történeti összefüggésekbe ágyazva — de egyetemes történeti szerepénél sokkal részletesebben — a nemzeti történelmet.

A tananyagkiválasztással és elrendezéssel kapcsolatban azt tartjuk szerencsésnek, ha a kiválasztás, elrendezési szempontjait s a feldolgozás szintjét a pedagógiai célok, életkori sajátosságok s a tudomány rendszere — optimális mértékben egyeztetetten — együttesen szabják meg.

A tantervi anyag arra szolgál, hogy az általános emberi és a nemzeti fejlődés irányát, fő vonulatát, annak anyagi és társadalmi alapját, a fejlődés motorját, az osztályharcot s mindezeknek a felépítményben való tükröződését meggyőzően be lehessen mutatni. Szelektálni kell, a tipikusra, a jellegzetesre összpontosítva; az akció—reakció dialektikus kapcsolatát figyelembe véve; a nélkülözhetetlen eseménytörténeti vázra építve, a komplexitás szempontjait érvényesítve. A történelemtanítás a „harcoló ember” mellett fordítson nagyobb figyelmet a dolgozó, az alkotó s a gondolkodó emberre.

A történeti gondolkodás fejlesztése szempontjából szerintünk az a legoptimálisabb megoldás, ha egy-egy tanévben egy-egy nagy társadalmi fejlődési fokozat feldolgozása képezi a tananyag súlypontját. (Pl. a gimn. I. osztályában a rabszolgatartó rend, a II. osztályban a feudalizmus, a III. osztályban a kapitalizmus és a IV. osztályban a szocializmus, a két világrendszer harca.) Ez a megoldás az egyes termelési módok egyre behatőbb tárgyalását, elemzését teszi lehetővé, s ugyanakkor mégis kellő alapot nyújt mai fejlődésünk történelmi előzményeinek s az emberi kultúra alkotásainak megértéséhez.

Az anyagelrendezés tekintetében nagy segítség, hogy az általános iskolá-

ban nem kell befejezett történeti műveltséget adni, hanem az általános és a középiskola bizonyos egységében lehet gondolkodnunk. Ez lehetővé teszi a lineáritás elvének alkalmazását, ami azt jelenti, hogy az általános és a gimnázium tananyaga részben eleve más, részben pedig egészen más összetételű s egészen más követelményszinten kerül szóba.

Az általános iskola felső tagozatán, ahol a történelem először szerepel önálló tárgyként, a mostaninál is sokkal jobban kell ügyelnünk arra, hogy a fokozatosság elve valóban meghatározó legyen, s a tananyag a 11—14 éves gyermek értelmi szintjének, érzelem- és képzeletvilágának megfelelően kerüljön feldolgozásra. Emiatt különösen az 5. és 6. osztályban a történettudomány legtöbb szakifejzéséről le kell mondanunk, s az elvont formulákat is kerülnünk kell. Az a helyes, ha a tananyag középpontjában a cselekvő emberek, személyek és közösségek állnak. A tananyagot cselekményes történeti képekben, életképekben foglaljuk össze, s ezek iskolai feldolgozásában olyan módszereket kívánunk alkalmazni, melyek a tanulók aktivitásának nagy teret engednek. A 7. és 8. osztályban azután fokozatosan közeledünk a gimnáziumi követelményekhez.

Az általános iskolai történelem anyag kevésbé összetett. (Igazi komplex jellegű tárggyá a történelem a középiskolában válhat.) Az általánosban nem adhatunk rendszeres egyetemes történelmet. Meg kell elégednünk egyetemes történeti képekkel, melyek az emberi fejlődés legnagyobb korszakfordulóit villantják föl. A nemzeti történelem is csak eseménytörténeti vázlatában hézagtalanabb. A mélyebb összefüggések föltárása, a fejlődés menetének differenciáltabb, rokontudományokat is érintő elemzése a középiskolára marad.

A gimnáziumnak vállalnia kell az egyetemes történelem fejlődésvonalának — csomópontokra súlypontozott — *rendszeres* feldolgozását, s a nemzeti történelemnek, az egyetemes történelemmel *szinkron* előadását, amivel biztosítani lehet a nemzeti történelem nagyobb távlatú — az egyetemes történelemhez viszonyított — szemléletét.

Az általános iskolai történelemtanítás elképzelésünk szerint az eseményességre, a képszerűségekre törekszik, s a történeti fejlődést — a könnyebb érthetőség, a nagyobb konkrétság érdekében — erősen személyekhez kötöten fejezi ki. A gimnáziumi történelemtanítás anyaga fokozottabb mértékben komplex, megnő benne a gazdaság- és társadalomtörténet s a korábban jelzett különböző társadalomtudományi elemek (jog, filozófia stb.) súlya, és tudatos célja az alap és a felépítmény közötti összefüggés bemutatása, az osztályviszonyok s a politikai élet, az állami intézmények, a kulturális élet elemzése. Az általános iskolában a tananyagot cselekményes életképekbe sűrítettük, a gimnáziumban nagyobb tematikai egységekbe foglaljuk, s fokozatosan átvesszük a történettudomány fogalmi rendszerét.

Tudatos megkülönböztetésre törekszünk a két iskolatípus között módszer tekintetében is, amennyiben a középiskolában — az összefüggések differenciáltabb megfogalmazása, a mélyebb és tudományosabb megértés érdekében — nagyobb szerepet szánunk a jól kiválasztott eredeti forrásrészletek, a térképek, ábrák, diagramok, statisztikai adatok stb. tanulókkal közös elemzésének.

A történelemtanítás minden iskolatípusban a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek bemutatására, a társadalmi mozgástörvények fölismertetésére törekszik. Ahhoz, hogy a tanulók biztonsággal igazodhassanak el a jelen bizonyult valóságában és tevékeny részt vállalhassanak a jövő alakításában, világosan kell látniuk az egyetemes és a nemzeti fejlődés útját. A történelem

tanítás semmilyen más tárgyjal nem helyettesíthető módon járul hozzá az ifjúság ideológiai fölvértéséhez, szocialista személyiségének kialakításához. Mindennek következtében az, hogy mi történik a történelemtanítással és a történelemtanítás körül, senkinek sem lehet közömbös.

Unger Mátyás

Hozzászólások

Társadalmunkban, a történelem iránti időnként megélnékülő érdeklődés egyes elszórt jelenségein kívül, általában közömbösséget, érdektelenséget, sőt történelem-ellenességet tapasztalunk. Ez az álláspont nemcsak abból származik, hogy a természettudományok és a technika századának emberét főleg a gyakorlati kérdések foglalkoztatják, hogy a tudást *csaknem kizárólag praktikus szempontból értékeli*. Tagadhatatlan, hogy sokak számára elsősorban a gyakorlatban azonnal felhasználható, szinte úgy mondhatnók, pénzre felváltható tudás a kívánatos, „kulcsra kész szakemberek”-et szeretnének alkalmazni a munkahelyeken, ilyenek képzését követelik meg az iskoláktól is. Ez azonban csak egyik csoportja a történelemtől való elfordulás okainak. Súlyosabb ennél az, hogy *hiányos és téves a történelemtől az utóbbi évtizedekben kialakult társadalmi tudat*. Ennek okai részben még a negyvenes évekre nyúlnak vissza. Az akkori túlzottan nacionalista, és hamis illúziókat tápláló történelemszemléletnek feltétlenül csalódásra kellett vezetnie. A megtévesztett tömegek pedig nem a helytelen, a károsnak bizonyuló szemlélettől fordultak el, hanem magától a történelemtől. A korrigálásra hivatott marxista történelemszemlélet sem mutatkozott be vonzó módon az ötvenes évek brosúra-jellegű, sematikus, elszűrőkítő, az élettől távolálló fejtegetésekbe bocsátkozó történelemoktatásában és ismeretterjesztésében. Szélesebb körökre ezek hatottak, nem a tudományos irodalom, melynek termékei közül egyébként nem egy osztozott az előbb említett hibákban. A tudomány és a népszerűsítés közötti szakadék áthidalása — paradox módon — a népi demokratikus Magyarországon sem volt megoldott kérdés, és bőven akad tennivalója ezen a téren a szocialista Magyarországnak is. Így a történettudománynak éppen a legértékesebb termékei nem hatnak eléggé a közönség tudatára.

Az előbb említett problémák megoldását akarta szolgálni a történettudomány legjobb eredményeinek felhasználásával történelemoktatásunk megújulása a hatvanas években, és — mint azt a MTA II. Osztálya által kiküldött Történelemtanítási Reformbizottság is elismerte — nem is eredménytelenül. Vizsgálatuk a tantervekre vonatkozott, de ezzel csak egyik oldaláról közelítették meg a kérdést. A tanterv, lényegének megfelelően, az oktatás céljait és anyagát tartalmazza; az oktatási, képzési és nevelési célok elérésének módszereire nézve csak útmutatásokat, irányelveket ad. Nem is adhat ennél többet, hiszen ezek megválasztása országosan nem általánosítható adottságoktól, a tanulók fejlettségi szintjétől, az iskola felszerelésétől, tanári felkészültségtől függ. A megvalósítás, az azt szolgáló módszerek megválasztása és alkalmazása a tanárok dolga. Nem csekély feladat az új, a mai ifjúsághoz, a holnap felnőtteihez szóló, hatékony módszerek kialakítása. Tagadhatatlan, hogy ezen a területen jelentős eredményeket ért el a magyar történelemoktatás, módszerei mind a szocialista, mind a kapitalista országokéival kiállják a versenyt. Tapasztalhattuk ezt a szocialista országok 1965 óta két évenként tartott történelemoktatási szümpozionjain, de e nemzetközi módszertani irodalommal való összehasonlítás során is. E módszerek kialakítására és széles

körben való elterjesztésére azonban nagyon is kevés volt az azóta eltelt 10—15 esztendő, és még inkább az tudatformáló hatásuk kibontakoztatására. Az új, a modernebb, a hatékonyabb módszerek örvendetesen terjednek, de hatásukat, sőt hitelüket nem egyszer rontja téves, egyoldalú vagy túlhajtott alkalmazásuk. Sok még a tennivaló a módszeres képzés és továbbképzés, a termékeny tapasztalatcsere területén!

Különösen fontos az új módszerek helyes és következetes alkalmazása jelenlegi gondjaink közepe, amikor a prakticista és történelem-ellenes közhangulat hatására a történelemmel kapcsolatos problémák *kizárólag mennyiségekként* kerülnek megoldásra. Tagadhatatlan, hogy valóban probléma az elsajátítandó anyag mennyisége is, de nem ez a kizárólagos kérdés. Csupán az anyag csökkentésétől, — tegyük hozzá: a történelemszemléletet hézagossá és egyoldalúvá nem tevő csökkentésétől — nem lesz hatékonyabb az oktatás, nem valósulnak meg jobban a képzési és nevelési célkitűzések, ezekhez *megfelelő módszeres eljárások* is kellenek. Ezek érdekében viszont azzal is kell számolnunk, hogy *megfelelő idő is kell* az oktatáshoz. A legkevesebb idő a kizárólagos tanári prelegáláshoz kell, de ez egyenesen leperog a mai tanulóról. Mit érünk vele, ha a ráfordított kevesebb idő és munka nem hatékony?

Mennyire más a helyzet, ha a megismerési tevékenységben problémaszituációt alakít ki a tanár, s ennek megoldása folyamán a tanulók *aktívan* vesznek részt az analízisben, szintézisben, összehasonlításban, ítéletalkotásban, a törvényszerűségek felismerésében. A főbb problémákban tehát nem kész eredményeket közöl velük a tanár, hanem a tanulók maguk járják végig az ismeretszerzés útját, akár csak a matematikában vagy a természettudományokban. Az ismeretszerzés közös munkájának megfelelő fázisaiban jól megválasztott írásos és tárgyi, illetve képes, esetleg hangos forrásanyagot kell felhasználnunk akár indukciós bázisként, akár ilusztrációként. Erre elvi okokból mind az életközelség, élményszerűség, mind a hitelesség szempontjából van szükség, de gyakorlati okokból is hasznos, hiszen jobban magára vonja a tanulók figyelmét. Ilyen munka esetében a tankönyv nem betanulásra szánt szöveg, hanem anyag- és feladat-gyűjtemény, munkaeszköz a szó igazi értelmében. Az élménnyé váló történelmi ismeretszerzés az aktív részvétel révén biztosítja az alaposabb, maradandóbb és meggyőzőbb tudást, a készségek és képességek magasabb fokú és gyorsabb kialakulását és a személyiség formálásának nagyobb hatékonyságát. Úgy gondoljuk, csak ilyen *módszerrel* érdemes dolgozni még akkor is, ha ez a tanártól alaposabb előkészítést, és a tanítási órán is intenzívebb munkát kíván meg.

Az anyagsökkentés problémájában lehet vitatkozni egyes adatok (nevek, évszámok) mennyiségén, bár a történelmet éppen úgy nem lehet bizonyos tényanyag ismerete nélkül oktatni, mint semmiféle más tudományt. Két dolog bizonyos: *sem a fejlődés vonalát nem szabad megcsonkítani, sem az alap és a felépítmény egységét feladni.* Teljes és komplex történelmet kell tanítani tárgyi okokból, mert egyébként csonka és egyoldalú lesz a fejlődésről alkotott kép. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy felvázoljuk a gazdasági—társadalmi—politikai fejlődés legfontosabb tényeit, és a felépítményből csak az államszervezet legfontosabb vonásait ismertetjük; kell az eszmei fejlődés, az emberek tudatvilága változásainak ismertetése is. Ezt nem pótolhatja az irodalom-oktatás, hiszen az irodalom és a tudatvilág nem azonos fogalmak! Szükséges az alap és a felépítmény ismertetése nemcsak azért, mert így teljes és reális a történelmi kép, hanem azért is, mert így mutathatjuk ki a kettő összefüggését, kölcsönhatásait. Szükség van erre a tanulók dialektikus gondolkodása kifejlesztésének szempontjából is. Az ilyen, a maga

komplexitásában megismert történelem kiválóan alkalmas arra, hogy, a többi társadalomtudománnyal együttműködve, valós, életszerű képet alakítson ki a társadalomról, fejlődésének, haladásának feltételeiről. Ebbe a képbe könnyen illeszthetjük a maguk helyére azokat az egyre számosabb ismereteket is, melyeket a tanulók az iskolán kívül, olvasmányaikból, a rádióból, a televízióból, ismeretterjesztő előadásokból, esetleg utazás során szereztek. De alkalmas ez a kép a természettudományokkal való koncentrációra is, hiszen fejlődésükben mutathatja be őket, amire saját kereteik között nincs lehetőség. Még fontosabb, hogy a történelem ezen túlmenően bemutathatja, milyen gazdasági-társadalmi, kulturális szükségletek váltották ki a természettudományok fejlődését, és milyen hatással voltak eredményeik a gazdasági-társadalmi fejlődésre, az emberek tudatának, világgképének, világnézetének megváltozására. Elég, ha példaként a heliocentrikus világgképre, a XIX. és XX. század fordulóján végbement nagy fejlődésre, vagy az atomelméletre utalok, de tanítási gyakorlatomból más, mind az oktatás, mind a személyiség formálása szempontjából igen hatékony példákra is hivatkozhatnék. Ennek a koncentrációnak a következetes megvalósítása igen sokat tehet oktatási-nevelési munkánk egyik hiányosságának a kiküszöbölésére. Tanítványaink tudatában ugyanis atomizáltan élnek a megszerzett ismeretek. Nem is kívánhatjuk tőlük azok egységbefoglalását; erre magától nem képes még a fiatal, de sokszor a felnőtt sem. Erre is képezni kell! Az atomizált ismeretek széthullanak, nem erősítik egymást, — főleg pedig nem alkalmasak egységes világgkép, és az arra felépülő világnézet kialakítására.

Említettük már, hogy a fejlődésről így felvázolt valóban komplex kép széleskörű *alapja a dialektikus-materialista gondolkodás kialakításának*. E kép felvázolásakor bővén adhatunk alkalmat az élet egyes területei, az alap és a felépítmény dialektikus egymásrahatásának bemutatására, majd felismertetésére, rászoktathatjuk tanítványainkat a dialektikus gondolkodásra, és a jelenségek anyagi, gazdasági okainak keresésére. Mindez magában is értékes, hiszen a gondolkodási és ítélőképesség elsőrendű fontosságú, ezt pedig társadalmi vonatkozásban, tehát az Engelstől a legmagasabb mozgási formának nevezettre vonatkozóan, csak a történelem tanulmányozása adhatja meg. De ennek a gondolkodásnak a gyümölcse a múlt — a jelen — a jövő folyamatának érzékeléséből fakadó *társadalmi tudatosság és felelősségérzet kifejlődése* is. A komplexen, életszerűen, dialektikusan megismert történelem érlel *közösségi emberré*. Ezt semmilyen más tudományág nem pótolhatja, hiszen egynek sincs erre olyan lehetősége, mint a történelemnek, melynek éppen ez a feladata és célja, hozzájárulása az emberiség további fejlődéséhez.

Ezért nem mondott le a történelem nevelő erejéről az antik filozófusoktól kezdve Marxig és Leninig senki sem. Mindenkinek, aki tovább akarja fejleszteni az emberi társadalmat, fejlődésében kell azt ismernie, tehát a múltjából a jelenébe való átmenetében. Csak így vezetheti, vagy kísérheti azt jelenéből a jövőjébe. Múlt, jelen és jövő egy folyamat, a dolgokat pedig folytonosságukban kell megismerni, nem valamelyik adott, pillanatnyi helyzetükben. (Még az orvosok is nézik a kórelőzményeket, sőt anamnézist vesznek fel a beteg és családja életéről!)

Napjaink emberét „homo faber”-nek, fűrő-faragó, azaz technikailag alkotó emberként szokták jellemezni. De a „homo faber” sem tagadhatja le, hogy ugyanakkor „zöön politikon” is, vagyis társadalomban, közösségben élő ember. Ezt nem is vonja kétségbe senki, ha a jelen korról van szó; nagyon is igényeljük a mai és a holnapi emberek közösségi tudatát, felelősségérzetét. De ne felejtjük el, hogy közösségi kapcsolataink nemesak szinkronikusak, hanem diakronikusak is. Ennek

tudatát és a belőle fakadó felelősségérzetet csak a történelmi műveltség alakíthatja ki. Tudatosan kell számolnunk azzal, hogy a jövőt építő ember jelen problémáit a múlt alakította ki, tudatában is ott él, akarva –nem-akarva, a múlt öröksége. Tisztán kell látnia, mi az, aminek meghaladva-megőrzése értékes lehet a megálmodott és tudatosan megtervezett jövő számára, mi az, amit ennek érdekében háttérbe kell szorítania. A „homo faber” valójában csak akkor tud hasznos és felelősségteljes tevékenységet kifejteni, ha a maga korában is, a múlt — jelen — jövő távlatában is „zón politikon”. Elgondolásaink szerint, *jó*, nem „kulcsra”, hanem felelősségteljes gondolkodásra kész *szakembernek első sorban embernek, azaz közösségi, morális lénynek kell lennie*, aki tudatosan és felelősen munkálkodik a közösség, egyúttal a saját haladásáért. Ennek az embertípusnak a kialakítása a gondja történelemtanításunknak, ennek megvalósításával óhajtja szolgálni szocialista hazánk további fejlődését.

Waczulik Margit

Ha Unger Mátyás cikkét olvasva a történész nem fojthatja is el aggodalmát a társadalom történeti tudatának most elindított deformálódásából származó általánosabb, távolabbi veszélyek (és bosszankodását az e veszélyeket elindító rendelkezések kisszerűen bürokratikus formái) miatt, — ugyanakkor kétségtelenül azt is el kell ismernie, hogy az e radikális intézkedéseket mozgató indulat nem egészen indokolatlan, — mint ahogy nem volt egészen indokolatlan a tanulók jelentős hányadának a történelemoktatással szembeni ellenszenv, vagy közönye sem. Ami persze ha nem indokolthatja is azt, hogy reform címén a fürdővízzel együtt most már a gyermek is kiöntessék, de kell, hogy némileg elgondolkoztassa a társadalom tudatának alakulásáért mégis csak felelősséget érző állampolgárt, legyen akár történész, akár e szakmától nagyon is távolálló valaki, és még akkor is, ha eleve tisztában van vele, hogy az ennek kapcsán támadó gondolatok sokak előtt utópisztikusoknak és ami még rosszabb: kevéssé gyakorlatiasoknak tűnhetnek s az ennek megfelelő sors vár is rájuk.

A történelem iskolai oktatásával szemben jelentkező ellenszenv alapját keresve, a tárgynak abból az eddig kevéssé hangoztatott sajátos tulajdonságából kell kiindulnunk, hogy az iskola összes többi tantárgyával szemben ez az egyetlen olyan tárgy, amelynek követelményszintje a tankönyv egyszerű bemagolásával teljesíthető. (Láthatólag a reform is ebből a feltételezésből indul ki, mikor a megoldást döntően egyszerű *mennyiségi* redukcióban keresi.) A magyar nyelv és irodalomnál kötelező olvasmányok; a matematikában és általában a természettudományi tárgyaknál részben kísérletek, részben példák megoldása; az idegen nyelveknél fordítás- és beszédgyakorlatok a tanulás gyakorlatában mind többé-kevésbé túlmutatnak a tankönyv keretein. Még hozzá minden esetben a tanulás útján megszerzett készség valamilyen gyakorlati felhasználásának irányában: a magyar irodalomnál pl. az irodalmi érzék és ismeret konkrét irodalmi alkotás értelmezésén való bemutatásával és felhasználásával.

Mindebből első következtetésként máris leszűrhető, hogy önmagában a történelem tankönyvben foglalt tananyag mennyiségére és a tanulónak az e mennyiség megtanulásából előálló megterhelésére való hivatkozás meglehetősen félrevezető. Hiszen ha a magyar nyelvi tananyaghoz hozzászámoljuk a tankönyvön kívül, de feldolgoztatott olvasmányokat, vagy akár csak az ismerni és használni az érettségien is megkövetelt szöveggyűjteményeket, — a matematika könyvnel

pedig lenyomtatnók a példának (melyeket valamennyi tanuló köteles kidolgozni) teljes megoldását, a tananyagnak a tankönyvben foglalt terjedelme, azaz a tanulóra ténylegesen háruló teher a sokat kárhozott történelem tankönyvének sokszorosan többnek bizonyul. De második következtetésként a történelemnek mint tantárgynak ilyen sajátos helyzetéből annak az álláspontnak képtelensége is világos lesz, mely a történelem tankönyvben konkrét adatok és tények tömege ellen háborog akkor, mikor ugyanilyen jellegű és funkciójú, a legnagyobb fokú konkrétság irányába mutató elemek (igaz, hogy a tankönyvön, legalábbis annak leírt szövegén kívül) ugyanígy, sőt nagyobb mennyiségben más tantárgyaknál is megvannak. Adatok és tények nélkül, értékelésekre és méltatásokra összeszorított történelemoktatás azonban pontosan annyit ér, mint egy levezetések nélküli, csak a végső tételeket magoltató matematika-, vagy egy olvasmányok nélküli irodalmi oktatás. És ha a gyakorlatban a tanár minden erőfeszítése ellenére már most sem igen érhet el ennél többet, annak éppen az az oka, hogy a *történelemoktatást megfosztották a konkrét történés bemutatásának lehetőségétől*, míg a többi tantárgynak rendelkezésére áll ez a konkrét irodalomból, vagy a konkrét példa megoldásából származó, a tételeket gyakorlatban is alkalmazni megtanító lehetőség. A történelemoktatás ennek híján elkerülhetetlen belső devalválódására azután tulajdonképpen már logikusan jön következő lépésként a történelem most bekövetkezett és még erőteljesebb „zanzá”-vá alakítása. Az embert óhatatlanul arra az eljárásra emlékeztetve, amit egyes leleményes ingatlankezelő vállalatok látszanak művelni műemléki értékű öreg házakkal, olyan fokig hagyni őket leromlani, hogy végül már csak sajnálkozva lebontani lehessen őket, hogy helyükbe külföldi építészeti folyóiratokból másolt modern épületeket emeljenek. (Melyektől persze a városkép nem biztos, hogy modernebb lesz, sőt sokszor inkább provinciálisabbá válik.) Vagyis megoldottunk egy problémát, ami nem lenne, ha nem magunk csináltuk volna.

Ennek a kétségtelenül kisarkított képnek ellenére is el kell ismerni, hogy a történelemtanításért felelős szakmai körök az utóbbi években ilyen körülmények között is fokozták erőfeszítésüket a tantárgy helyzetének megmentésére, a konkrét történelem érvényesülésének biztosítására a csekélyre szabott óraszám keretei között is. Ezt elsősorban a tanári munka színvonalasabbá tételével igyekeztek elérni: szépen összeállított forrásgyűjteményekkel, kronológiák kidolgozásával, a vidéki levéltárak által egyre több helyütt megjelentetett helytörténeti szöveggyűjtemények, olvasókönyvek ajánlásával. Az alapvető problémán azonban mindez nem segíthetett: a történelemoktatással szemben támasztott igények bővülése az óraszám csökkentésével együtt végül is éppen a konkrét történés érzékeltetése elé gördített egyre nagyobb nehézségeket, a tantárgy követelményszintjének eléréséhez továbbra is, sőt még inkább, a magolást téve szükségessé. Végeredményben indokolva azt a gyanakvást, mellyel az oktatásügy egyes felelősei az oktatás modernizálódó rendszerében ezt a gyakorlatilag a XVIII. századi követelményszintjével itt rekedt tantárgyat egyre inkább szemlélték.

A gondolat, melyet ezek után az így előálló válság enyhítésére fel szeretnénk vetni, tulajdonképpen meglehetősen igénytelen. Kiinduló pontját az a meggyőződésünk alkotja, hogy a történelem a tizenévesek, de általában is az emberek nagy része számára elsősorban dinamikájában érdekes: mozgásában, fejlődésében. Ezért kevésbé kedveltek és kevésbé hatékonyak a hosszas, természetüknél fogva inkább statikus leírások vagy elemzések, amilyeneket pl. a forrásszemelvények nyújtanak, ill. igényelnek és melyek csak olyan mély és sokoldalú analízissel értékelhetők, melyekre az órák szűk keretei között nem igen jut idő. De ezért is nép-

szerűek, pl. a végül is állandó mozgást, előrehaladó fejlődést tükröző életrajzok, a hadtörténet, — és véleményünk szerint az antikvitás iránti érdeklődésben is ennek van része: a roppant időtávlatból visszatekintve már csak a mozgás az, ami elsősorban érvényesül és megfigyelhető. És népszerűek azért is — és ez most már műfaji kérdés is, — mert rendkívül konkréték: ezekben megvan mindaz, ami a tankönyvekből különböző megfontolásokból kimaradt: a *tények, a hely, az idő, a személy*, és mindez egymáshoz való és állandóan változó, fejlődő kapcsolatában, *vagyis a konkrét történelem maga*: az, ami a tankönyvekből hovatovább — és a mostani tananyagcsökkentés perspektívájában immár teljesen — hiányzik.

Talán meglepő, ha ezekután — bár így sem teljesen — de alapjában mégis igazat adunk a történelmi tananyag csökkentését célzó törekvéseknek. Mert az már kétségtelen, hogy mindezt a konkrét történelmet megtaníttatni nemcsak hogy nem lehet, de megtanulni felesleges is lenne és nem is lenne érdemes, — éppúgy, amint nem lenne érdemes bemagoltatni az egyes konkrét szöveges matematika példák szövegét és megoldását, vagy pl. az elemek teljes periódusos táblázatát. De ugyanakkor nem zárkozhatunk el az elől sem, hogy a tanuló a történelem egészét (relative egészét persze) konkrétan ismerje és tisztában legyen azzal, hogy a társadalom mozgását, a világpolitika nagy helyzeteit kialakító azon törvényszerűségek, melyeket a tankönyvben végső következtetéseikben tárnak eléje, konkrétan hogyan, milyen körülmények között, milyen erők hatására és milyen összefüggésekben jöttek és jönnek létre. Ismételjük: kell, hogy ismerje, és legyen tisztában vele — anélkül, hogy tételelesen, adatszerűen tudná is, s anélkül, hogy ezt megtanítanók neki, vagy tételelesen megkövetelnők tőle. Hiszen ma már az irodalomtanítás is túl van azon, hogy az irodalmi irányzatokat a reprezentatív regények részletes tartalmának elmondatásával, vagy az irodalomtörténetet az alkotók életrajzának adatszerűségén át kérje számon a tanulótól. Hogy ezt maga is megtehesse: ezt a mostanáig megtagadott lehetőséget kell megadni a történettanításnak is.

Konkrétan végső konkluzióként és javaslatként szemünk előtt egy terjedelmes történelemkönyv áll mint kötelező segédkönyv, melyet a középiskolai tanulóknak az alábbiakban ismertetendő módon a középiskola négy éve alatt végig kellene olvasnia. E könyv akár 70—80 ív is lehetne; négy évre elosztva ezt talán nem is kell maximálisnak tartani: a magyar irodalom kötelező vagy ajánlott olvasmányai, olvasókönyvei is kitesznek ennyit, sőt talán többet is.

Ezt a könyvet, mely tehát a tanulót négy éven át végigkísérné, olvasmányosan és egyben igen adatgazdagon kellene megírni. Benne lenne minden fontos évszám, hely, személy; lenne benne sok térkép-vázlat, illusztráció, kronológia és egy igen sommás bibliográfia is (utóbbi azonban kimutatna a kortárs szépirodalom vonatkozó jellegzetes alkotásai felé is). A könyv tárgyalása a tananyagnak a tankönyv szerinti tagolásában haladna; az egyes egységek végén az anyagot feldolgozási kérdések kapcsolnák hozzá a tankönyvhöz, — esetleg a forrásszemelvényes kötetekhez is. A kötet használata most már úgy történnék, hogy a tanár az egyes részeket nem az *óra után megtanulandó* anyagnak adná fel: ez megmaradna a tankönyv előjogának, — hanem az illető *óra előtt elolvasandó* anyagnak: az óra ezek után a kérdésekben foglalt problémáknak a tankönyvhöz való alkalmazása, hozzákapcsolása lenne: beszélgetés, esetleg vita annak immár jogos feltételezésével, hogy a szöveget mindenki elolvasta és ismeri. Hogy ennek tételes megtanulásában senki ne legyen érdekelt, a könyv a megbeszélés alatt ugyanúgy szabadon használható kell hogy legyen, ahogyan a logaritmustábla is használható egy matematika dolgozatnál.

Ennek az eljárásnak: egy ilyen általános történelemkönyv bevezetésének, úgy vélem, hármias haszna lenne:

Először is lehetővé válnék a tényleges megtörtént történelemnek a maga tényszerű komplexitásában, ennek lehető bő érzékeltetésével való bemutatása és a történelmi tananyag elsajátításában a beinagolás jelentőségének csökkentése, anélkül, hogy ez az oktatásba így aktívan bevont tanuló különösebb megterhelésével járna.

Másodszor: lehetővé válnék ennek során a tankönyvben foglalt következtetések egyrészt élettellel való megtöltése, másrészt (amit pedagógiailag, de az egész társadalmi tudat szempontjából is döntőnek érzek) hitelének alátámasztása.

Harmadszor: lehetővé válnék így magának a megtanulandó és megkövetelendő történelmi tananyagnak ilyen csökkentése, mely ugyanakkor a történelem tanítása által elérni kívánt pedagógiai és általános társadalomszervező értékeket sem hagyja veszendőbe menni.

Ennek során a könyvbe bedolgozandó megfelelő, a művelődés- és a tudománytörténet felé kitekintő utalásokkal lehetővé válnék egyrészt a történelmi folyamat dialektikájának teljesebb érzékeltetése, — s ugyanakkor lehetővé válnék az is, hogy a megfelelő többi szaktárgy tanárai a saját tananyaguk vonatkozó részeinél egyszerűen e részek elolvasását javasolhassák a tanulóknak. Úgy vélem ez még inkább elősegítené a történelem szinkron tudománnyá válását, — végső fokon pedig magának a marxizmusra annyira jellemző történetiségnek is az oktatásban és végső fokon az egész társadalmi tudatban való konkrét érvényesülését.

*

Nyilvánvaló, hogy magának az effajta kézikönyvnek gondolata nem új, mások is gondoltak rá, külföldön talán meg is valósították, — úgy vélem azonban, hogy ettől függetlenül a gondolattal magával még érdemes lenne foglalkozni.

Nyilvánvaló, hogy egy effajta kötet problematikája a fentvázoltnál sokkalta bonyolultabb és összetettebb, — úgy vélem azonban, hogy felvetett gondolataim nem állják útját a problémák részletesebb, elmélyültebb kidolgozásának.

Nyilvánvaló, hogy ettől még nagyon sokan lesznek diákok, akik továbbra sem fogják szeretni a történelmet, — de úgy vélem, az emberek egyenlőségéből nem következvén egyformaságuk is, ezt a tényt tudomásul kell venni.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen alapon való oktatás nagyobb igénybevételt jelent a pedagógusnak, — de úgy vélem nem nagyobbat annál a demoralizáló hatáznál, melyet egy értelmetlenségig összezsugorított tananyag tanítása szükségképpen jelenthet.

Nyilvánvaló végül, hogy fenti javaslatom nem fog megvalósulni, — de úgy vélem: az egy társadalom kohézióját oly jelentős mértékben biztosító történelmi tudat ekkora eltorzítása, mint amilyen most van készülőben, olyan veszélyeket hord magában, melyek elhárítása érdekében akkor is fel kell emelni szavunkat, ha az gyenge, tartalmilag talán jelentéktelen, és a sikerre sincs kilátása.

Már csak saját lelkiismeretünk megnyugtatása érdekében is.

Vörös Károly

GLATZ FERENC

Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században*

(*Eszmetörténet és társadalomtörténet*)

„Szaladj kuruc, jön a német, lásd mily lompos, tudós féreg! . . . Mert hogy tudós az tagadhatatlan, de hogy féreg, az is való, mert szeret csúszni-mászni” — mondotta tűzbe jöve a hazai közfelfogásra oly nagy hatást gyakorló történetíró, Thaly Kálmán a Függetlenségi Párt padsoraiból 1895. január 30-án a Parlamentben, miközben az ellen szónokolt, hogy a magyar egyetemeket esetleg német — azaz európai — mintára átszervezzék. És itt, az egyetemekről folytatott vitában szólalt fel európai hírű természettudósunk, Herman Ottó (szintén a Függetlenségi Párt képviselője), s a létrehívandó harmadik egyetem helyének kiválasztásánál azért javasolta Szegedet, mert az „alföldi egyetem lehet hivatva arra, hogy megadja a magyar kultúrának azt az igazi magyaros zománcot”, melyet sem Pozsony, sem Budapest nem biztosíthat. S hogy nem „csak” a magyar egyetemek valamiféle védelméről van itt szó, valamiféle „nemzeti szellem” jegyében, azt további — szintén a parlamenti élet korabeli viharából vett idézetekkel folytathatnánk. Ez az időszak, amikor a magyar politikai közéletben minduntalan elhangzanak szónoklatok, előadások a magyarság nemzeti kultúrájának megóvásáról, a magyarság sajátosságainak őrzéséről, s mint kiderül, mindig valami „idegenségtől”, a magyar tradícióktól távolállótól féltik a magyar „fajzenét”, a magyar nyelvet stb. Eötvös Károly — a kor neves ügyvédje és egyik legismertebb publicistája — azért bírálja a Zeneakadémiát, mert ott „. . . a Mihálovichok és egyéb németek foglalták el a helyet és vezetik félre az ifjúságot” s az igazgató „a német, a Wagner és mindenféle idegen zenét keveri belé a magyar zenetudományba és nem magyar, nem nemzeti irányba műveli a zenét. . .” És Beöthy Zsolt, a magyar irodalom budapesti professzora a „magyar nemzeti érzést” esztétikai kategóriaként kérné számon a szépirodalmi művektől, majd azt olvashatjuk, hogy az egyetemi ifjúság nagygyűlésén arról szónokoltak, hogy „a hagyományaihoz hű magyarságnak nem szabad beolvadnia a nyugati kultúrába”, s ezért pl. meg kell akadályozni, hogy nyelvünkbe idegen szavakat átvegyünk, mert ez kozmopolitizmus. . .

De hogy mi az irodalmi műben az a nemzeti, mely egyedül maradandóvá, teszi az alkotásokat, vagy miért nem lehet egy magyar egyetem úgy felépítve, mint a többi európai, vagy . . . s ezt így kérdezhetnénk tovább — arra senki sem kísérelt meg, mert tegyük hozzá gyorsan: senki sem tudott volna választ adni. Szellemesen jegyzi meg a századforduló Magyarországnak kutatója: amikor a magyar fajról beszéltek, annak (vagyis a „magyar származásúak”) kultúrájáról, akkor elfeledkeztek, hogy a „legmagyarabb újságírónak” a zsidó Falk Miksa, a

* Előadásként elhangzott Sankt-Pöltenben nemzetközi konferencián 1973 szeptemberében.

legsovénőbb magyarnak a sváb Rákosi Jenő, a legtalpalávalóbb cigányzenét gyártó muzsikusnak pedig a szintén zsidó Rosenzweig Hermann számított . . .

A helyzetet legjobban talán Ignotus, a kor fiatal, de már neves irodalomkritikusának soraival jellemezhetjük: „Érdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták — s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenképp méltó és tökéletes műveltségű képviselői —, hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótöke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból s a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmesebb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog . . . S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink.”

Felmerül most már a kérdés — mivel a történész nem állhat meg a korabeli kijelentések idézésénél —, mi idézte elő a magyar közgondolkodás egy részében ezt a zűrzavart, melyben „nemzeti tradíciók” sarkítva szembe kerültek a hazai és a kölföldi társadalmi és szellemi élet egy sor jelenségével.

A kérdés megválaszolása kétségtelenül a magyar nacionalizmus történetéhez vezet, s első pillantásra eszmetörténeti és politikatörténeti megközelítést kíván. Azonban már maga az idézet is felhívja figyelmünket, hogy itt egy sokkal távolabbvezető, társadalomtörténeti kiindulású analízisre is szükség van, hiszen a „nemzeti alapon” elutasítottak között ő maga is a „nem magyarnyelvű” Budapestet, a kapitalista gazdaság legérzékenyebb ütőerét, az itt helyet kapó börzét, a tőkét, azaz a polgári fejlődés legaktívabb — és tegyük hozzá: Magyarországon mindenek előtt Budapesthez, a fővároshoz kötött — szektorait nevezi meg.

Hogyan függ tehát ezen eszmetörténeti jelenség vagy összefügg-e a magyar polgári fejlődés sajátosságaival? Erre szeretnénk e rövid tanulmány kereteiben a következőkben (megpróbálni) választ adni.

Mindenek előtt szeretnék néhány megszorító megjegyzést előrebocsátani.

a) A következőkben a polgári fejlődés társadalmi oldaláról szólnánk csak, és nem kívánunk — csak utalásokkal — a magyarországi kapitalizmus gazdaságtörténeti vonatkozásaival foglalkozni. Ugyanakkor nem szűkítjük le mondandónkat a polgárságra, vagyis azokra, akik a kapitalista termelési folyamat alakítói és befolyásolói, hanem polgári elemekről beszélünk, vagyis mindazokról, akik részt vesznek valami módon a tőkés termelés fontosabb szféráiban: kapcsolódnak az ipari, kereskedelmi és hiteléhez. E megszorítás nem valami történelemelméleti, hanem nagyon is praktikus megfontolásból származik: indokolja az, hogy a társadalmi fejlődés egy mozzanatának, sajátosságának a korabeli közfelfogás egy irányzatával való összefüggését kívánjuk megvizsgálni, mintegy az előbbi hatását az utóbbira megmutatni.

b) A társadalom e leginkább polgári szektorainak szemügyre vételét is csak nemzeti és vallási szempontból próbáljuk elvégezni, ami, témánkat — a nacionalizmus története egy szeletét — tekintve, s hogy annak érveiből indultunk ki, indokoltnak látszik.

c) Végül egy, a forrásbázissal is összefüggő megszorításról: adataink nagy részét a szélsőséges nacionalizmus által amúgy is nemzetietlennek tekintett Buda-

pest társadalmából vesszük, mely a XIX. század második felében több lépéssel megelőzte az országos fejlődést a kapitalizálódás útján. Erre készített bennünket az a tény is, hogy bevándorlási, nemzetiségi, valamint vallási statisztikai adatokat összefüggésben a foglalkozás szerinti megoszlással csak a fővárosi statisztikai hivatal gyűjtéseiből tudunk összeállítani.

I.

A Magyarországon a XIX. század közepén, az 1850-es években felgyorsuló kapitalista fejlődés igen szerény előzményekre tekinthet vissza. Volt irányzat az elmúlt évtizedek történeti irodalmában, amely ismert aktuális szempontokat historizálva az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc előtti időszak polgári fejlődését igen élénk színekben próbálta ecsetelni. A realisabb képet azonban sokkal inkább azok a Nyugat-Európát megjárt kortársak festik, akik keseregnek, hogy Magyarország mennyire elmarad polgárosultságban Európától. Akkor, amikor a statisztikák arról szólnak, hogy Ausztriában már 1841-ben 200-nál több gőzgép van üzemben, s hogy ipariskolák, realiskolák, a bécsi Polytechnikum alapítása jelzik az ipar visszavonhatatlan behatolását a gazdasági életbe, a műszaki természettudományos műveltség térhódításának megindulását, addig Magyarországon ugyanakkor 9 gőzgép van üzemben, ebből is csak 5 az iparban, s a magyar ipar még mindig a feudális céhes keretek között él. S az iparos is majdnem kizárólag kézműves, aki idejének egy részét nem is ipari foglalkozással, hanem a város körüli szőlőjében tölti el. Valami változást hoznak e téren az 1830-as években meginduló Pest-Budai építkezések, a mocsárlecsapolás, folyamszabályozás, s tudunk arról is, hogy ezeken az itt dolgozó német-osztrák mérnökök mellett már magyar mérnökök is tevékenykednek. De a polgárosodás, iparosodás folyamatát a társadalomban jobban jelzi, hogy a polgárok és kézművesek száma 1787—1843 között a féli-lakosságon belül 2,3%-ról mindössze 3,4%-ra emelkedett.

A rendszeresen működő kereskedelmi és hitelélet hiánya legjobban a mezőgazdaságot sújtotta. A korban legvilágosabban talán Széchenyi István fogalmazta meg, hogy a magyar birtokos azért nem tudja megfelelő ütemben modernizálni gazdaságát, mert feudálisan kötött birtokára nem kap pénzt, s hogy egyáltalán hiányzik Magyarországon az investálható tőke. Ami mozgó tőke volt Magyarországon, az kisebb hányadban a városi német polgár vagy a még a balkáni kereskedelemről meggazdagodott ún. görög-macedón, többnyire azonban a napóleoni háborúk gabonakonjunktúráját jól felhasználó zsidó kereskedő kezében volt. Ők viszont szinte kívül éltek a feudális társadalom keretein, noha a leginkább polgári foglalkozást űzték, polgárjogot nem nyerhettek, birtokuk szintén nem lehetett. A feudális közgondolkodás és főként a vidéki nemes lenézte a kereskedést, az „üzérkedést” és lenézte azt is, aki kereskedett. Noha a kortárs röpiratíró és a műveltebb köznemesekből kiemelkedő Európát járt értelmiségiek ezt többször sürgetik — nem fogta magát kereskedésre.

Az a vállalkozói pezsgés, mely majd az 1840-es években megindul a gazdasági életben, kétségtelenül összefüggésben áll a nyugat-európai ösztönző politikai, ideológiai áramlatokkal. Az európai liberalizmusból táplálkozó elképzelések nemzeti piac, nemzeti burzsoázia, nemzeti ipar, hitelszervezet kialakításáról, megmozgatja a műveltebb köznemeseket is. A Pesti Első Hazai Takarékpénztár, a Véderőegylet, az első Hengermalom és az 1840-es évek hasonló nagy vállalkozásai azt mutatják, hogy a már kiterjedt kereskedelmi hálózattal és tőkével,

vagy csak kis fűszerüzlettel, kézműáru-kereskedéssel rendelkező pesti görög vagy német kereskedő polgár, a zsidó gabonakereskedő, a német céhes iparos (köztük néhány manufaktúra, kisebb gyár tulajdonosa) és a magyar kisnemességnek az árutermelésbe bekapcsolódó, és az európai polgári szellemtől áthatott része találkozhatnak majd az „érdekegyesítés” programjában.

1848/49 a felszínre hozott belső ellentétekkel és elbukásával azonban két irányba tolt a társadalmi rétegek fejlődését. Mindenek előtt a forradalom és szabadságharc vezető ereje, a köznemesség a bukás következtében kiszorult a politikai és gazdasági pozíciókból. Az éppen a polgári fejlődésért kiálló és a fejlődést a nemzeti önállósággal összekapcsoló legműveltebb réteg vagy emigrációban élt, vagy visszahúzódott birtokára, passzív rezisztenciába menekülve a centralizáló Habsburg-hatalom elől.

Ugyanakkor ez a centralizáló hatalom a maga bürokratikus gépezetével a korábbi nemzeti polgárosulás koncepciótól teljesen eltérő alapon hozzáfogott Magyarország polgári átalakításához, természetesen az összbirodalmi érdekeknek megfelelően. 1848/49 magyar nemzeti vívmányai közül könnyörtelenül elsőpört mindent ez a politika, de meghagyta a jobbágyság eltörlését, és 1859-ben végre hozzányúlt az addig érintetlenül álló céhekhez is: megnövelve a szabadversenyese céhen kívüli ipar esélyeit. — A birodalmi vasútépítési láz részeként hallatlan dinamikus megindul a magyarországi vasutak kiépítése. 1846-ban 35 km, 1850-ben 222 km, 1867-ben, a kiegyezés évében már 2285, 1873-ban, a gazdasági válság kitörésekor 6253 km hosszúságú vasút volt Magyarországon, amivel Magyarország felzárkózott az osztrák-cseh vasút kilométer-átlagához. E vasutak természetesen úgy épültek fel, hogy Magyarország Európa felé csakis Bécsen keresztül juthatott, s Bécs volt a hálózat központja, de a vasút az ország részére hatalmas tőkék (mindenekelőtt a bécsi Rothschildok révén), valamint szakmunkás- és hivatalnok-reteg beáramlását eredményezi. Ugyan nem magyar tőkével, de megindul igen gyors ütemben a kapitalizálódás.

Magyarország azonban agrár-ország volt, s kapitalizálódása a mezőgazdasági árutermelés fellendülésével mehetett csak végbe. A mezőgazdasági árutermelés részére a jobbágyfelszabadítással adva volt a szabad munkaerő, sőt a vasúthálózat és a gőzhajtás gyors fejlődésével a terményszállítás lehetősége is. A bizonytalan politikai helyzetben hiányzott azonban a tőke és kereskedelem aktivitása. Ha az osztrákkal meg nem egyezünk, akkor jövőre belefulladásunk a gabonába — írja 1866-ban az egyik, osztrákbarátsággal egyáltalán nem vádolható köznemes-történetíró. Az ország kereskedelmi és fináncéletének megélénkülése a kiegyezés megkötése után egy hallatlan gyorsan bekövetkezett grümdolási láz lepte meg az ország fináncéletét, míg 1866-ban 80, de 1 kivételével csak kicsiny bank egzisztált, addig 1867—73 között a bankok száma 637-re szökött fel, s olyan nagy pénzintézeteket gründolnak ekkor, mint a Magyar Általános Hitelbank, a 15 vidéki fiókot fenntartó Angol-Magyar Bank, a Bécsben is jól ismert, a frankfurti-párizsi Erlanger bankház érdekeltségében levő Franco-Magyar Bank. A külföldi tőke megszállta a magyar pénzüpiacot s a modern kapitalista fejlődés alapjai megteremtődtek.

II.

És ez természetesen felgyorsította a társadalom átstrukturálódását is. Az új iparágak, a kereskedelmi és hitelélet, a gazdasági és állami élet a maga bonyolult bürokráciájával új állások tízezreit hívta életre, nem is szólva arról,

hogy a bányászat és ipar milyen hatalmas mértékben igényelte a munkaerő utánpótlást. Ennek következménye, hogy pl. Budapesten a kiegyezés és a század-elő között megnégyszereződött az iparban, meghatszorzódott a hitel és kereskedelmi életben dolgozók, és megötszöröződött a hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak száma. Kikből verbuválódtak és alakultak az új, modern polgári élet foglalkoztatottjai?

Vessünk egy pillantást a legdinamikusabban fejlődő fővárosra, Budapestre. A népességstatisztika legfeltűnőbb vonása, hogy 1869 és 1900 között mindig több volt a Budapestre bevándorolt, tehát nem itt születettek száma, mint a bentlakóké. Sőt, a nem itt születettek 1869-es 57,3%-os aránya 1900-ra 63,3%-ra emelkedik. A bevándorlók az országon belülről, vidékről, illetve külföldről jöttek. Hogyan fest nemzetiségi és vallási szempontból a belföldi bevándorlók statisztikája.

Azonnal szembeötlik, hogy milyen erős volt a szlovákok bevándorlása, s hogy ez egész vizsgált korszakunkban tart. 1869-ben 12 300, és 1900-ban már háromszor több, 37 873 szlovák vármegyében születettet tartanak nyilván Budapesten. S ha most az e megyékből történő elvándorlást figyeljük, kiderül, hogy a többnyire szegényes vidéken élő szlovákok országban belüli migrációjának iránya mindenképp előtű Budapest, az elvándoroltak több mint 90%-a ide jön. Az időközbeni foglalkoztatási statisztikákból az is kiderül, hogy őket néhány kisiparos tevékenységben (drótos, cipész, kisebb százalékban pékek, kőművesek, kovácsok), de legnagyobb százalékban mint szakképzetlen fizikai munkásokat, elsősorban építkezéseken foglalkoztatták.

Rendkívül erős a magyarországi németiség és zsidóság főváros felé áramlása is. Ez utóbbiak száma 1869 és 1900 között majdnem négyszeresére emelkedik, a lakosságon belüli arányuk 1900-ban 23,6%. Hallatlanul mozgékonyan áramlik a főváros felé a hazai németiség is: a századfordulón (1910) a budapesti németeknek csak 27%-a helyi születésű, 42%-a vidékről jött a fővárosba. Azaz láthatjuk, hogy a soknemzetiségű Magyarországon a főváros lakosságának feltöltődése erősen folyt a nemzetiségek köréből is. Ez az arány nyilván még nőne, ha statisztikáink kimutatnák a német és szlovák nemzetiségeken kívül a többieket is.

A külföldi bevándorlások száma is jelentős: 1869-ben a lakosság 15,2%-a született külföldön, ennek 4/5-e Ausztriában, illetve az örökös tartományokban, s noha Németországból 1869-ben lényegében meg is áll a bevándorlás, de folytatódik, körülbelül azonos volumenű növekedéssel a századfordulóig, az örökös tartományokból. Hogy ez a külföldről, gyakorlatilag Ausztriából, Csehországból, Morvaországból történő bevándorlás a kiegyezést követően mennyire a kapitalista termelési szektorok, a kimondottan polgári foglalkozások felé irányul, azt tanúsítja az az 1870-es adatsor, mely szerint az iparban tevékenykedők 24%-a, a forgalomban (Verkehr) 33%-a, a kereskedelemben 16%-a külföldről jött Magyarországra. E statisztikák részletezése azt mutatja, hogy a bevándorlás korszakunk egész idején folytatódik az iparban, valamint a kereskedelemben. Egyes foglalkozási ágakban természetesen gyors visszaesés is bekövetkezik: amíg pl. az 1850-es vasútépítkezésekhez mind a tisztviselők, mind a munkások közé nagy számban vándorolnak be Ausztriából, addig 1870 után rohamosan visszaesik a vasúton dolgozó bevándorlók száma. Mindenesetre még 1881-ben is az Ausztriából ill. a német birodalomból bevándorolt első generáció adja a malomiparban dolgozók, ugyanígy a hajóépítő és vasúti alkalmazottak 19%-át, az építészek, a napszámosok, a gépészek 21%-át és természetesen a Bierbrauerek 52%-át. De folytathatnánk a részletezést a szinte osztrák iparnak számító téglavetéssel,

a porosz városi kertészekkel, az olasz Steinmetzekkel, a porosz és bajor szobafestőkkel, a svájci lakatosokkal és így tovább.

Így most már várható, hogy ezen polgári szférákban, kiegészítve a már korábban amúgy is majdnem teljesen német, kis részben szláv városi polgárságot és a magyar—német zsidó kereskedőket egy *nemzetiségileg, vallásilag rendkívül heterogén lakosság* alakul ki.

A dologhoz persze hozzátartozik, hogy éppen a főváros polgári fejlődésével egyidőben indul meg annak magyarosodása is. Egyrészt a hazai migráció eredményei az 1870-es évekre a korábbi teljes német többség elenyészését eredményezik, másrészt megindul egy *természetes asszimiláció*, amely a század utolsó két évtizedében rendkívül felgyorsul. Jellemző, hogy míg 1880-ban a lakosság 74⁰/₀-a beszél németül, sőt a fővárosban a németiség 20⁰/₀-a csak németül tud, addig 1900-ban már csak a lakosság 6,3⁰/₀-a nem tud magyarul, viszont a lakosság 39⁰/₀-a csak magyarul tud. Ez azt is jelenti, hogy noha az üzleti nyelv marad a német, a mindennapos érintkezésben, kultúrában használt a magyar lesz.

Mindezen asszimilálódás ellenére a monarchiabeli Magyarország fővárosában szó sem volt valamiféle erőszakos elnemzetietlenítésről, s így a nemzetiségi, vallási statisztikákból még a század utolsó évtizedében is kiszűrhetjük a minket érdeklő foglalkoztatottsági ágak, az ipar, kereskedelem és hitelélet nemzetiségi megoszlását. Itt most már egy helyen szerepel a korábban említett régi polgárság, a fővárosba áramló volt vidéki kisszatócs terménykereskedő, és az elsősorban németnyelvű bevándorló. Vegyük szemügyre először a legtarkább képet nyújtó *ipari foglalkozásokat*.

A százalékos megoszlás a következő: 1880-ban az iparban foglalkoztatottak, tehát munkások és tisztviselők 50,6⁰/₀-a magyar (a magyarokból mindig jelentős rész a zsidó vallású), 36,4⁰/₀ német és 5,9⁰/₀-a szlovák. 10 évvel később a magyarok arányszáma 65,7⁰/₀-ra nő (benne az összesnek 16,8⁰/₀-át kitevő zsidó vallásúakkal), már csak 25,3⁰/₀-a a német és 4,5⁰/₀-a a szlovák. De ha figyelembe vesszük, hogy az 1867-ben meginduló gyors környékbéli bevándorlás a magyarok arányszámát gyarapította, akkor az abszolút számokat is figyelembe kell venni, s ez azt mutatja, hogy a német nemzetiségűek abszolút száma tovább növekszik, hasonlóan a szlovákoké, s emelkedik a magyarságon belül a zsidó vallásúak aránya. S a részletezésből azt is mindjárt látni lehet, hogy az iparban a németek és a zsidó vallásúak elsősorban a szakképzettséget követelő iparágakban, illetve a kisiparban fedezhetők fel. (Hangsúlyozzuk, hogy ezek az adatok a századvégről, 1891-ből származnak, a leggyorsabb ütemű asszimiláció idejéből. A korábbi évek nemzetiségi megoszlása még tarkább lehetett!)

Nézzük az egyes iparágakat! Arra már utaltunk, hogy a magyar nagyipari fejlődés elmarad a hitel- és kereskedelmi élet mögött, s a századfordulóig a kisipar adja az ipar döntő hányadát. A főváros gyors kiépülése adott munkát a kis építő vállalkozóknak és kőműves szakmunkásoknak, akik között pl. a németek az összes kőműves 40⁰/₀-át adják, a szlovákok 9⁰/₀-át. Német a kőfaragók 41⁰/₀-a, 3⁰/₀-a szlovák, a cserépfedők 49⁰/₀-a német, 4⁰/₀-a szlovák. Az üvegesek 24⁰/₀-a német, 15⁰/₀-a szlovák, viszont a 61⁰/₀ magyarból a kétharmad zsidó vallású. — A továbbiakban a terjedelmi keretek miatt is el kell tekintenünk az egy-egy iparág részletes statisztikai ismertetésétől, s csak néhány átfogóbb összefüggésre hívhatjuk fel a figyelmet.

A magyarok a kisiparban néhány hagyományos iparágban rendelkeznek csak abszolút fölényrel: így az asztalosok, a bognárok, a kovácsok, csizmadiák között (ez utóbbi ugyanis nemességi ipar volt). A magyarok között a zsidóvallásúak

az új típusú szolgáltató iparágakban, ahol a legnagyobb mozgékonyság volt megkövetelve, döntő többségben vannak: míg pl. zsidó vallású csizmadia a 379 magyar között 2 van, a magyar cipészek majd egynegyede, a férfi és női szabók kétharmada, a divatáru és pipere iparosok háromnegyede, s míg a 909 magyar mosodás közül 7 a zsidóvallású, a divatos ruhatisztítóknál 59-ből 40 vallja magát zsidóvallásúnak. Ugyanez a tendencia érvényesül a fémiparosok között, ahol a drágakő- és ékszerművesek négyötöde és az ügyességét, vállalkozókedvet követelő korabeli bádogosok majd kétharmada, a fényképészek több mint fele, a szobafestők kilenctizede, a címfestők több mint kétharmada zsidóvallású. — A németeket egyrészt ott találjuk a magyar nemzetiségű zsidók mellett a divatcikkeket gyártó kisiparban aránylag nagy számmal (cipészek között 18⁰/₀, a férfi szabók 27⁰/₀-a, drágakő és ékszerészek 22⁰/₀), másrészt az említett építőipari kisiparosok mellett a fémiparban (bádogosok 29⁰/₀, ércöntő 45⁰/₀, fémöntő 45⁰/₀, esztergályos 36⁰/₀ stb.). A németeket és a magyarokból a zsidóvallásúakat találjuk a szolgáltató iparban is. A cukrászok 55⁰/₀-a német, a kávémérők 30⁰/₀-a, a vendéglősök 42⁰/₀-a.

A bontakozó nagyipar egyes szakmaiban (hajógyári, gépgyári munkás, géplakatos) túlnyomórészt a német és magyar szakmunkásokat (köztük egyes iparágakban pl. a bőrgyári munkásoknál zsidó vallású) magyar és szlovák segédmunkásokat, megmagyarosodott német, valamint magyar (több mint fele zsidó vallású) ipari tisztviselőket találunk.

Egyszínűbb a *kereskedelem és a hitelélet* fejlődése. Adóstatistikai kimutatások bizonyítják, hogy a régi patricius eredetű polgárság nemcsak az igen gazdag balkáni görög-macedón kereskedők, hanem a német, kisebb részben magyar kereskedő polgárok is megtalálják számításait a kapitalizmus kezdetén. Rendkívül érdekes azonban, hogy ez a régi polgárság az 1860-as évektől kezdődően elsősorban a főváros kiépülése során biztos egzisztenciát adó bérháztulajdonba fekteti tőkéjét. 1873-ban pl. a háztulajdon után 1000 Ft-nál többet adózók 51⁰/₀-a olyan, akinek már 1848 előtt is polgárjoga volt. Ez a vagyon kétségtelenül biztos, de ugyanakkor el is zárja a régi polgárságot, kikapcsolja a gazdasági életből. Kiegészíti ezt a 80-as években egy új hullám, amikor a régi fűszer-, vas- és kiskereskedők közül sokan nem bírva a versenyt az új nagy áruházakkal, melyeket a nyersterményforgalomban megszorodott tőke gründol, egzisztenciájának biztosítására most már véglegesen járadékossá válik: gyermekeik, családtagjaik pedig egy kis biztos vagyonnal a hátuk mögött a közhivatali, politikai, kulturális élet pályái felé fordulnak.

Amíg e régi polgárság a XIX. sz. közepétől fokozatosan elhagyja a kereskedelmi és hiteléletet, növeli súlyát a már említett zsidó-kereskedő. Ennek lényegében azt az ismert okát említhetjük, hogy a zsidóság Magyarországon az 1840-es évekig ki volt zárva a földbirtoklásból, s az értelmiségi pályákon is (különösen a közszolgálatban) igen korlátozottak voltak lehetőségei. Természetesen fordult tehát itt is, mint Európában a kereskedelem, hitelügy felé. Feudális értelemben vett jogképesség hiányában nem önálló vállalkozó lesz azonban, — s ez már kelet-európai jelenség —, hanem behúzódik a nemesi birtok szárnya alá, az uradalmi központokba, annak gabonáját forgalmazza, vagy méri a földesúri bort a kocszában. Feudalizmuskori hátránya azonban a kapitalizmus beköszöntésekor előnyére szolgált: a kezén jelentős pénztőke halmozódott fel, egyedülálló ismeretei, szakértelme alakult ki a piaci viszonyokat illetően, hozzászokott a modern kereskedelmi és hitelélet megkövetelte mozgékony-sághoz.

Ezek a történelmi körülmények magyarázzák, hogy a kereskedelmi és

hiteléletről készült statisztikák a zsidók döntő túlsúlyáról szólnak. A vallási statisztikák szerint összesítve a kereskedelemben foglalkoztatottak majdnem kétharmada zsidó vallású. A nemzetiségi megoszlást nézve a németek — azaz jórészt a régi polgárok — a kereskedelem szektorai között az iparcikk-kereskedelemben vannak 22⁰/₀-kal, és az Ambulanter Handelben 32⁰/₀-kal képviselve, másutt jóval alacsonyabb hányaddal. A szlovákok az Ambulanter Handelben (9⁰/₀) vannak létszámukhoz képest erősen képviselve, ha jóval kisebb számban is, de megtaláljuk őket még a termény- és iparcikk-kereskedelemben.

Ha most a nemzetiségi és részben vallási megoszlásról mondottakat összefoglalni akarnánk, akkor azt mondhatnánk, hogy a kapitalista kereskedelmi és hiteléletben a magyar történelem sajátos fejlődéséből eredően a leginkább polgári elem, a magyarországi zsidóság került a század második felében számbeli és tőkebeli fölénybe. Ami az ipar területét illeti, ott a nemzetiség szerinti vizsgálódások és a részben már más kutatásokból ismert ipartörténeti eredmények kiegészítik egymást: a korábbi elsősorban német céhes iparúzők szakmai felkészültségük, mesterségbeli tudásuk révén nagyobb zökkenők nélkül átmentik egzisztenciájukat a kapitalizmus korszakára. Magyar elemek abszolút túlsúlyát csak néhány iparágban (elsősorban a hagyományos „magyar” iparágakban) találhatunk. Tarkítja a képet, hogy a szabadságharc bukása után megindult gyors kapitalizálódás és ezzel Magyarország bekapcsolódása az összmonarchiai piacba a legtermészetesebb módon a Monarchiából osztrák, morva, cseh vállalkozók, iparosok, szakmunkások nagy hányadát vonzotta.

Nemzetiségileg, vallásilag tehát sokszínű és tarka az a kép, mely a kapitalizmus fejlődése nyomán kialakul a magyar polgári életben. És mint láthatjuk, a gazdasági és társadalmi élet leginkább kapitalisztikus szféráiban ez a sokszínű, soknemzetiségű, részben bevándorolt és itt asszimilálódott népelem játszotta a döntő szerepet, képviselte a leginkább polgári társadalmi elemet.

Tulajdonképpen izgalmas feladat volna annak felrajzolása, hogy a hallatlanul gyors és vegyes nemzetiségű polgári fejlődés miként éreztetni hatását a magyar kultúra egészének fejlődésére: miként következik be a modern kultúra legdinamikusabb részében, a sajtóban robbanásszerű változás. Miként változik és korszakunk végére merevedik meg egyfajta ún. k. u. k. mentalitás, s alakul ki a vidéki nemesi kultúra és a városi, most már kimondottan polgári irodalmi ízlés keverékéből egy következtelen, gyakran a művész, az író kezét is lefogó közepesség, melyet majd a XX. század első éveinek bátor kezdeményezései löknek félre. De az is érintetlen kérdés a magyar kultúrtörténetben, hogy a hazai polgárság és ennek következtében az intelligencia e soknemzetiségű volta mennyire hat ki pl. a hazai kultúra fejlődésére: hol és mennyiben színezi, formálja azt . . .

III.

De térjünk most vissza eredeti kérdésfeltevésünkhöz és szorítkozzunk e vázolt polgári fejlődés és a XIX. századi magyar közgondolkodás tengelyében álló nacionalizmus összefüggésének vizsgálatára.

A magyar nacionalizmus a XIX. sz. első évtizedeiben egyike Közép-Kelet-Európa nacionalizmusainak, a térség kétségtelenül legerősebb ilyen irányzata. Történetében az 1848—49-es bukás azonban két vonatkozásban is igen erős torzítást hoz, s mind a kettő benne a minden nacionalizmusban egyébként is meglevő „idegen-ellenességet” erősíti fel.

Az egyik az, hogy e nacionalizmus 1848-ban szembekerült a Kárpát-medence más népeinek nacionalizmusával, mivel a forradalom alatt a magyar po-

litikai vezetés döntő többsége a magyar perspektívák bővületében nem vette komolyan a szláv nemzetiségek és a románok nemzeti követeléseit, s reális kompromisszumot már csak a bukás pillanatában akart velük kötni. Ez a szembenállástudat a szomszédos népekkel azután a későbbi évtizedekben erősen él a magyar nacionalizmusban. — Ugyanakkor azért, hogy a független nemzeti állam megteremtésére irányuló törekvések elbuknak, s hogy Bécs 1849 után teljes értetlenséget mutat a magyar nemzeti mozgalom iránt, a magyar nacionalizmus újratöltődik osztrákellenes, németellenes, labancellenes ún. „függetlenségi elemekkel”, s a magyar történelemből az idegen betolakodók elleni küzdelem válik a nemzeti történelem tengelyévé. A nemzeti gondolat majdhogynem azonossá válik az idegenek elleni küzdelemmel.

A másik torzítást 1848/49 bukásának társadalomtörténeti kihatása okozza. Az 1840-es éveknek művelt köznemessége, a magyar nemzeti mozgalom vezető ereje, mint arra korábban is utaltunk, 1849 után egyrészt visszavonul, másrészt a centralizáló politika vissza is szorítja a politikai életből, funkciókból a vidéki élet sáncai közé. Birtokáról alig mozdul ki, nem tartja többé szemét az európai politikai életen, hanem mindinkább — ahogy egyik korabeli történétírónk írja — most már „a megyeház ablakából” szemléli a világot, elveszti korábbi nagyratörő, alkotásra kész, polgárosulást sürgető terveit. Felfogása, gondolkodásmódja, de még öltözködési módja is megrekedt valahol az 1840-es éveknél. Az új hatalomban természetszerűen csak a nemzeti mozgalom elnyomóját látja, s úgy érzi, hogy az ő, valóban nem minden tragikusság nélküli tartása a nemzet egyetlen követhető útja. Így ez a vidéki köznemesi réteg azonosítja a magyar nemzeti tartással mindazokat a provinciális tulajdonságokat, amelyek a szabadságharc bukása utáni másfél évtizedben visszaszorított helyzetében alakultak ki, mint a Bécs ellenes opposzió egyik viselkedésformája.

Mindehhez hozzájön még: a politikai életből való kiszorítottsága a lehetőséget is elvágja, hogy befolyjék valami módon a kibontakozó kapitalista fejlődésbe. Sőt ez utóbbi a jobbágyfelszabadítás révén az ő birtokát sújtja, s kezdi ki létalapját. Pénze nincs, hogy birtokát korszerűsítse.

Ez a köznemesség egyik nemzedékről a másikra éli át társadalmi süllyedését, birtokának, rangjának elvesztését. Ezután nem hat különösebben, hogy a bécsi centralizációs koncepcióban csak az ún. nemzetietlen vonásokat keresi és tulajdonképpen nem is veszi észre a kapitalista átalakulás társadalomformáló jelentőségét.

S ezekben a kérdésekben a reális kompromisszum, a kiegyezés is csak félmegoldásokat hozhatott.

Az, hogy a birtokos nemesség ideája, a független nemzeti állam nem valószínűsíthető meg, először csak lappangva, később mind határozottabban és hangosabban az immár korábban késszé alakult függetlenségi nacionalizmus feléledéséhez, majd felerősödéséhez szolgáltatott alapot. És a kiegyezés megkötésekor magát ismét erősnek érző köznemesség nem vonta le 48/49 tanulságát a nemzeti kérdésben sem: nem ismerte el a nemzetiségek nemzeti jogait, ami állandóan ellenségeskedésben tartotta a nemzetiségekkel. Így a Bécs ellenes függetlenségi gondolatkör a kiegyezés után kimutathatóan párosul a magyar politikai közgondolkodás egy jelentős részében a nemzetiségek elleni hol erősebb, hol gyengébb türelmetlenséggel.

1867 azonban minden elégedetlensége mellett mégiscsak utat nyitott a magyar köznemesség nagy tömegeinek az elzárkózásból. De merre felé? Mint láttuk, e réteg már korábban is idegenkedett a polgári világ kereskedelmi, pénzügyi

pályáitól, azt kiegészítette még az a visszavonulás és visszaszorítottság is, mely Bécs centralizáló politikájából 1849 után következett. Így következhet be az, hogy amíg a kapitalista termeléssel kapcsolatban álló legdinamikusabban fejlődő szférában: iparban, kereskedelemben, hiteléletben az eredetét tekintve sokszínű új polgári elemek néhány évtized alatt döntő súlyra tesznek szert, addig a közép-birtokos nemesség a hatalom pozícióiból az állami, vármegyei közigazgatás első-sorban vidéki posztjain részesedik. S tudjuk, hogy a modern állam mindennapi életében ez a szféra igen nagy jelentőséggel bír, mindenek előtt ami a közhangulat, közgondolkodás befolyásolását illeti. Ekkor alakul ki a magyar szépirodalomban oly sokszor megrajzolt süllyedő köznemes, a dzsentri életmódja: cigányozó, nótázó, kártyázó életvitel, bezárkózás a vármegye palánkjai mögé, ahol hivatala és családi, rokoni összeköttetései révén ő az úr, nem törődik az európai szellemi áramlatokkal, s mindúntalan a magyar nemzet történelmére mint saját történelmére hivatkozik minél nagyobb hangon. Ugyanakkor elszegényedése évről-évre fokozódik, s így fokozódik ellenszenve, ellenséges tartása az új, gazdagodó polgári réteggel szemben. Ez vezet oda, hogy míg a köznemesség néhány évtizeddel korábban lelkesedik a „nemzeti” és a „polgári” összekapcsolásáért, politikai programjában ez az alaphang, addig a század utolsó évtizedeire felfogásában a „nemzeti érdek” és a polgárosulás egymással szembekerül. E felfogásban ötvöződik egybe, vagy legalább is kerül egymás mellé az idegenellenes, függetlenségi nemzeti tradíció és a friss polgárosulással szembeni ellenvetés: ez a polgárság nem magyar, nem nemzeti jellegű, hanem idegen.

E lappangó és a köztudatban benne rejlő nemesi nacionalizmus polgár-ellenessége azután az ún. agráriusnacionalizmusban nyer legvilágosabb megfogalmazást a századvégre. E szerint a „mozgó” tőke (azaz pénztőke) és a „kötött” tőke (mint pl. az ingatlan) között lényeges különbség áll fenn: míg ez utóbbi egy hazához, nemzethez van kötve, addig a másik hazája a nagyvilág, oda áramlik, ahol éppen magasabb kamatot talál. A kötött tőke jellege „nemzeti és lokális”, a szabad tőkée pedig „kozmpopolita természetű”. És ez a gondolatmenet nem áll meg az elsősorban zsidó nagytőkések nemzetietlenné történő kikiáltásánál, hanem mindehhez hozzákonstruálja a munkásság és a tőke egymást feltételezett-sége alapján a kettő közös tulajdonságát: mindkettő aláássa a „nemzeti földbirtok” által képviselt „családi, nemzeti, állami összetartozandóságot” — mondja. Így szűródik le most már a magyar nacionalizmus sok feudális vonással terhes irányzatában a magyar polgári fejlődés teljesen torz tükörképe: s ebben összekötődik az évszázados nacionalizmusa a polgári világ iránti ellenérzésével.

Hiba lenne azonban a politikai közgondolkodást irányító középrétegeket azonosítani ezzel a vidéki dzsentri típussal. Hiszen épp a kor gyors kapitalista fejlődése következtében izmosodik meg és lesz társadalmi tényezővé Magyarországon a polgár, a polgárosult, hivatalnok, valamint értelmiségi elem. Ez a modern értelemben vett tisztviselő-hivatalnok a bürokráciában tölti hónapjait, napjait, sőt egész életét, származását tekintve nagyrészt polgári elemekből verbuválódott vagy gyakran birtokos köznemesi családból, de mindennapos érintkezésében, foglalkozása közben messze eltávolodik a vármegyei dzsentritől. Egész habitusában igen sok a XIX. sz. polgárságára is jellemző tulajdonság: az éppen a modern bürokrácia elhatalmasodása folytán szerénnyé, a tisztességes megélhetésért dolgozó, talán a világot is a maga biztos hivatalából, hivatala ablakából szemlélő polgár. Egész élete függvénye az ország polgárisulásának. Ez az elem mind jobban színezi a magyar középosztály arculatát, polgári, azaz előrevivő vonásokat is kölcsönözve annak.

Ez a szociális differenciálás a magyar középosztályok között azért is szükséges, hogy megérthessük a magyar nacionalizmuson belüli árnyalatokat, majd irányzatok különbözőségét. Eszmei áramlatokról beszélve természetesen mindig igen nehéz olyan általánosításokat végezni, melyek a társadalom egy rétegének egyedeire fenntartás nélkül, vagy többségükre áll. Mégis a magyar nacionalizmus türelmebb és uralkodó irányzata mögött a polgárosuló hivatalnok, vagy éppen polgár középosztályt kell keresni. Ez az irányzat a kiegyezés helyesléséből indul ki, azt tartja az általa sokra értékelt alkotmányos élet biztosítójának s az ország fejlődése gyorsítójának. Alapgondolata: a nemzetállam fikciója, miszerint Magyarországon egy nemzet, a történelmi magyar nemzet él, s ennek tagjai az itt élő más nyelvet beszélő nemzetiségek is. Liberális felfogása szerint az ország minden állampolgára mint egyén szabadon használhatja nyelvét, de elutasítja a nemzetiségeknek az autonómia megadását, mert ebben, s így pl. a más nyelv hivatalos használatában is a magyar államnemzeti egység megsértését látja. Ez a liberális polgári nacionalizmus hirdeti a magyarság szupremáciáját a Kárpát medencében, de Magyarország soknemzetiségű jellegével számolva elítéli a nemzetiségek erőszakos magyarosítását, azt az állampolgári jogok megsértésének tartja. E koncepcióban, mivel 1867 talaján áll, természetesen elhalkul az osztrákellenesség is, noha Magyarország külön érdekeire mindig hangsúly esik.

Erezhető tehát a különbség ezen polgári jellegű és a lecsúszott dzsentri nacionalizmusa között. Ez a különbség magyarázhatja meg egyébként azokat az ellentéteket is, melyek pl. a kormány és a vármegyei közigazgatási apparátus között keletkezik mindúntalan a magyarosítás, a Bécshez való viszony kérdésében is: a megyei dzsentri inkább nagyszájú és hangos, mint erőszakos akcióit — melyek azután nem minden felnagyítás nélkül természetesen a nemzetiségi sajtó által később Európa-szerte ismertekké lesznek — a kormánypolitika igyekszik mindúntalan visszafogni.

*

Visszatérve most már a türelmetlen nacionalizmust kritizáló és jellemző, kiindulásként választott idézethez, elmondhatjuk: a magyar polgári fejlődés néhány sajátosságának áttekintése is mutatja, hogy Budapest valóban telve van németekkel, szlovákokkal, zsidókkal. Pesten az utcán használt nyelv a század 80-as éveig csak részben volt magyar. A közigazgatás és hivatali élet átszervezése valóban az európai minta szerint történik, szemben a mozdulatlan akart vármegyei szervezettel. S a kapitalizálódó főváros társadalmában is mind nagyobb súlyra szert tevő kereskedelmi tőkének nagy része valóban nem annak a rétegnek kezében van, amelyik tradicionálisan a magyar politikai vezetőréteghez számított. S mindazok az új kulturális-szellemi áramlatok, melyek a század második felében jelentkeztek a polgári módon mindinkább nemzetköziesedő magyar kulturális életben — valóban sok vonatkozásban „nem feleltek meg” azok igényeinek, kik a magyar nemzeti kultúrát egyfajta, bezárkózó ál-kuruc, árvalányhajas ideál számára kívánták lefoglalni.

Vagyis a század második felében Magyarország is betagozódik a polgárosult Európa gazdasági és kulturális életébe, s e polgárosulásnak a magyar társadalom belső struktúrájából következően nagyrészt „idegen” — tegyük hozzá: gyorsan asszimilált — népelemek voltak (természetesen korántsem egyedüli) hordozói. A hazai vezetőrétegek „hagyományos” nemzeti kultúrájának ekkor a társadalmi asszimilációval együtt be kellett olvasztania mindazokat a kul-

turális-eszmei áramlatokat is, melyek iránt e társadalmi elemek talán fogékonyabbak voltak. A magyar politikai vezető réteg nem kis része ehelyett hátat fordít ezeknek, sőt rájuk támad, s mindezt azzal indokolja, hogy az „nem magyar nemzeti”. Azt gondolom, nem kell bizonyítanom, hogy a magyar tőkének ezek a „megbélyezések” nem sokat ártottak, mint azt majd a következő évtizedek igazolták is, de a magyar közgondolkodásnak és emellett a magyar kultúra fejlődésének annál inkább. — Ez sem tudta azonban megállítani azt a természetes folyamatot, melynek eredményeként az asszimilált-polgári társadalmi rétegekből kikerülők a magyar nemzeti kultúra integráns részévé váltak.

Jegyzetek

Thaly Kálmán idézett felszólalását a kultusztárcá 1895. évi költségvetésének vitáján mondotta el. Az idézett első mondatot „egy . . . kurucz nótá”-ból merítette, az idézet másik felét maga tette hozzá. (Képviselőházi Napló. 1895. jan. 30. Az 1892. évi febr. 28-ára hirdetett országgyűlés . . . XXII. köt. 194. l.) — Herman Ottó felszólalása: 1895. febr. 1. Uo. 240. l. — Ugyanezen költségvetési vita során hangzanak el Eötvös Károly mondatai (1895. febr. 4. Uo. 272—273. l.; 276. l.) — Beöthy előadásának és az ifjúsági nagygyűlés szónoklatának ismertetése: Horváth Zoltán, A nacionalizmus kifejlődése és a nemzetiségi kérdés étlakulása a dualista Magyarország utolsó évtizedében (Századok, 1961. 2—3. sz. 310. l.) Ő utal az asszimiláltak szerepére a magyar nacionalista felhangú kultúra kifejlesztésében. — Ignotus (kit ezekben az években a nemzeti kérdés igen sokat foglalkoztatott, különösen az asszimiláció oldaláról, vö. cikkeit a Nyugatban: „Kelet-Népe” 1908. 1—3. l.; „Mire kapható a magyar” uo. 289. l.; „Irodalmi viszonyaink s a magyar lélek 1909. 175. l.; stb.) sorai „A magyar kultúra és a nemzetiségek” (Nyugat, 1908. 225—227. l.) Balogh Ernő könyvéről írott esszéjében található. Ez utóbbi idézetet felhasználta Hanák Péter is („A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején”) a Történelmi Szemle 1960. 2—3. sz.-ban 340. l.). Hasonló — itt nem részletezhető — reakció ugyanazzen könyvre Angyal Dávidtól. Budapesti Szemle 1908. 455—467. l.).

A polgárosodásra, iparosodásra vö. *Horváth Mihály* elavult, de máig élvezhető munkája (Az ipar és a kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt, 1840. A „Kisebb történelmi munkái” 1868. 3. kötetében) mellett *Mérei Gyula* Magyar iparfejlődés 1790—1848 Bp. 1951. (Igen sok adattal a kereskedők, iparizók külországi eredetéről.) A polgárok és kézművesek arányára vonatkozó számítás *Pápai Béla* Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867) (Magyarország történelmi demográfiája” Bp. 1963. c. kötetben) 214. l. — A társadalmi átrétegződéshez, a polgári elemek fokozottabb térhódítására felhasználhattam *Vörös Károly* sajnosa még nem publikált „A polgári középrétegek Magyarországon a dualizmus korában” c. kéziratot munkáját; az ő számításain alapulnak a későbbiekben a régi patrícius rétegre és a háztulajdonra vonatkozó adóstatistikai hivatkozások. Hasznosíthattam *Szabad Györgynek* a XIX. századi társadalmi átrétegződésről egyetemi előadásain (1960/61. II. félév) készített jegyzeteimet. — A szabadságharc utáni ipari-polgári fejlődésre legújában Hanák Péter és Ránki György tanulmánya a Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről Bp., 1971. c. kötetben (Értekezések a történelmi tudományok köréből 55. sz.) a vasútra, valamint a banktökére vonatkozó adatok Berend T. Iván—Ránki György A magyar gazdaság száz éve (Bp. 1972) 24—28., 35. l. Az 1866-os idézet Ráth Károlynak Pesty Frigyeshez írott leveléből származik. (OSzK Kézirattár) — Budapest lakosságának foglalkoztatottság szerinti megoszlására vonatkozó adatok: Thirring Gusztáv, Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. (Budapest Székesfőváros Statisztikai közleményei 53. kötet) Táblázatok 21. és 22. sz. A fővárosba bevándorlók (nem itt születettek) abszolút számait összefoglalva illetve a születési hely szerinti bontásban közli Thirring i. m.-ben (Táblázat 15b sz. a 0/0-os arányszámok szintén az ő számításai — Uo. 47. l.).

Ami az asszimiláció és eszmetörténet összefüggéseit illeti, mivel kérdésfeltevésünk sem egyszerűen csak az asszimilációra (azaz a bevándorolt és itteni nem-magyar népesség elmagyarosodására), hanem annak társadalomtörténelmi hátterére is vonatkoztak, ezért foglalkozás, nemzetiség, vallás egymáshoz viszonyított adatsoraira volt szükségünk. — Mint ismeretes azonban, ilyen adatfelvétel országos méretben először 1910-ben készült. Hamarosan fel kellett figyelni *Körösy Józsefnek*, a Fővárosi Statisztikai Hivatal egyik vezetőjének tevékenységére. *Körösy*, aki maga is asszimilált zsidó családból származott — függetlenül a foglalkoztatott nemzeti, vallási hovatartozás iránt közömbös hivatalos „liberális” statisztikáktól

— kezdettől készítettett a fővárosra vonatkozóan ilyen adatfelvételeket. Már 1857-ben saját használatra feldolgozta az örökös tartományokból és Németországból Magyarországra vándorlók adatait a külföldi összeírásokból, mely kéziratok példány ránkmaradt (Statisztikai Hivatal Könyvtára. Erre a figyelmet Dányi Dezső könyvtárigazgató volt szíves felhívni.) A későbbi tízévenkénti adatfelmérés során mindig elkészítette a foglalkozás-nemzetiség, illetve vallás szerinti táblázatokat. — Munkánkban lényegében ezen adatsorokra támaszkodtunk Körösy adatait reprezentatív adatokként kezelve (lemondva a Körösyék által közölt adatok alapján készített táblázataink közléséről). A további kutatásoknak ui. majd behatóan kell forráskritikailag is elemezni a bizonyos eltérésekkel készült adatsorokat. (Az egyes kötetek „Budapest fővárosa az 1881, [1891, 1901] évben” címmel kerültek közlésre).

A XIX. századi nacionalizmus fejlődéséről rajzolt kép a „Vitás kérdések a dualizmus-korabeli magyar nacionalizmus történetében” c. cikkemben alapszik (Theológiai Szemle 1973. 9—10. sz.) ld. ott a felhasznált forrásokat is.

Az ún. agráriusnacionalizmussal kapcsolatos idézet Hanák Péter fentebb idézett cikkéből származik. A polgári színezetű nacionalizmus szétválásása ettől, s (társadalomtörténeti részek nélkül) ideológiájának körvonalazása és a XX. századi továbbfutása a fentebb említett „Vitás kérdések” . . . c. cikkben.

Általános törvényszerűségek és nemzeti sajátosságok a szocializmus építésében

(A moszkvai Nemzetközi Történelemtanítási Szimpóziumról)

Korunk szocializmusának történetét nem lehet anélkül sikeresen tanítani, hogy a kutatás előzőleg ne tárta volna fel a korszak történetének konkrét anyagát, s ne általánosított volna néhány alapvető kérdésben. Ezért természetszerűnek tűnt szemünkben, hogy amikor 1973 októberében Moszkvában és Leningrádban a szocializmus—kommunizmus története iskoliai tanításának megvitatására került sor a VI. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpózium keretében, a bevezető referátumok talán többet szóltak a kutatás, mint a tanítás kérdéseiről, vagy legalábbis a kettő szoros függőségét hangsúlyozták. A dolgot leegyszerűsítve; csak azt lehet tanítani, amit a tudomány már feltárt, s csak azt lehet sikeresen tanítani, amit a tudomány már összefüggéseiben is feldolgozott. Ezt az igazságot már minden józan ember régen tudja, amint hogy arról is rengeteg szó esett az utóbbi évtizedben, hogy a hozzánk közelebb eső korok történetének tanítása különlegesen fontos a köztudat formálása szempontjából, ami most nagy nyomattal kapott hangsúlyt, amikor úgy ítélték, hogy a nemzetközi osztályharc fő csapása ideológiai térre tevődött át, a fiatalság megnyerése a két rendszer közötti küzdelem kulcskérdése. A szovjet főreferensek arról számoltak be, hogy a szocializmus értelmezése a néptömegek között nem elég ismert, s ezért van lehetősége a polgári ideológusoknak és politikai propagandának arra, hogy a szocializmus lényegét félremagyarázva bizonyos sikert érjen el az eszmei behatolásban. Felvetették a történelemtudomány felelősségét, amely nem adott a tanításnak elegendő és megfelelő mennyiségű és feldolgozott, általánosítható anyagot a korszak tanításához. Könyvek ezrei jelennek meg az utóbbi fél évszázad történetéről, mégis néhány olyan alapvető elvi kérdésben mutatkozik még bizonytalanság, mint a szocializmus építésének általános és sajátos törvényszerűségei, történelmi fejlődésének periódusai, hogy csak ezt a kettőt emeljem ki a sokrétű tanácskozás gazdag tematikájából.

A szocializmus—kommunizmus fejlődése periodizációjának előfeltétele, hogy megtalálják azokat a jellemző cezurákat, amelyek a minőségileg új szakaszokat jelölik. Ezeket a minőségi jelzőpontokat — a szovjet referensek véleménye szerint is — csak komplex kutatások tárhatják fel, a legkülönbözőbb tudományágak együttműködésével. Éppen ezért úgy tűnik, hogy a szocialista társadalom struktúrájának vizsgálatai kerültek előtérbe, amelyek képesek az egységes szocialista fejlődés összemosódó folyamatában a periódus-jellemző különbségeket feltárni. Azonban a struktúrakutatás nem az egyes szakaszok közötti merev határvonalakat konstruálja, hanem az egységes folyamatot tipizálással választja jellemző szakaszokra. Így pl. a Szovjetunió történetét a jelenlegi kutatás három periódusra bontja, az 1920-as éveket magában foglaló, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakára, a szocializmus felépítésének korszakára, amely lényegében az 1930-as évek végén befejeződött volna, hogyha a háborús megrázkódtatás és az újjáépítés sürgető szüksége nem hat bizonyos visszalökő erővel. Az 1950-es évektől beszélhetünk a fejlett szocializmus, vagy a kommunizmus építése megkezdésének korszakáról. Amellett, hogy minden vitában résztvevő hangoztatta a korszakhatárok rugalmasságát, az átmenetek spektrumainak nyújtottságát, az egyes periódusokat igen határozott ismérvekhez kötötte, s természetszerűleg meg kellett határozni jellemzőit. Sajátosan,

minél korábbi periódusról volt szó, a korszak történelmi feltárása annál több bizonytalanságot látszott magában rejtteni, amit a szakemberek azzal magyaráztak, hogy a korábbi időszakokat saját korukban kevésbé, vagy kevésbé sokoldalúan tárták fel, a mára koncentráció pedig nem biztosítja a régebbi korok kutatásának lépéstartását a későbbi korokéval. Ezért pl. a Szovjetunió története esetében az 1920-as évek története a legkevésbé feltárt, ezért itt a legnagyobb a bizonytalanság az összefüggések, a törvényszerűségek levonása tekintetében.

Egyfajta csoportosítás szerint ez a három periódus különböztethető meg. A társadalmi struktúra vizsgálata azonban más szempontból kiindulva két jellemző periódust jelöl meg; 1. a szocialista közösség alapjai lerakásának az időszakát, és 2. a szocialista össznépiség korszakát, amelyet egyesek az „érett szocializmus” jelzővel, már az „épülő kommunizmus” megnevezéssel illették. A társadalmi struktúra alapú kutatás élesen veti fel a szovjet nép mint új történelmi (és természetesen társadalmi) közösség problematikáját. Mi az a közös alap, amely egységes népiségbe integrálja a soknemzetiségű Szovjetunió népeit? Mi az össznépiség és a nemzeti sajátosságok viszonya?

A vitában résztvevők egyrészt a gazdasági és technikai alapokra, közösségre, másrészt a politikai közösségre mutattak rá anélkül, hogy bármelyik primátusát hangoztatták volna. Úgy tűnt, hogy épp a gazdasági-technikai és a politikai hatások együttes közösségét tartják az egységes szovjet társadalom történeti következményének, a szovjet népen belüli integráció döntő tényezőinek. *Az új közösség alapja tehát a szovjet államgazdaság közös komplexuma, s az új technikának az ország minden részében való alkalmazása, amely közös alapokat nyújt a belső integrálódáshoz.* Könnyen megérthető, hogy ez a közösen alkalmazott technika csak a szovjet rendszerrel vezethet el az egységes népiség kialakulásához. Ezekre a *közös tényezőkre épül a tudati fejlődés, az az eszmerendszer, amelyben a nemzeti és területi kulturális hagyományok ápolása mellett az internacionalizmus a fő tudati motívum.* A gazdasági és politikai egységet így egészíti ki a tudati egység, amelynek az internacionalizmus a fő jellemzője.

Ez a megrajzolt képlet azonban közel sem ilyen egységes, ha a konkrét történelmi kutatásokat tekintjük. Már maguk a szovjet referátumok rámutattak, hogy sokszor nem elég megalapozottak az egységes szocialista társadalomról vallott nézetek, s nemcsak olyan kérdésekben vannak eltérő álláspontok, mint pl., vajon a gazdasági kiegyenlítődés az egyes Szovjetunió belüli népek között előfeltételei-e az egységes szocialista társadalomnak, hanem éles vita folyik magának a *szovjet népnek mint olyannak a kialakulásáról is.* Egyes történészek szerint már közvetlen a szocialista forradalom után beszélhettünk szovjet népről, mások szerint viszont a szovjet nép mint olyan csak az 1960-as évek végén, csak a fejlett szocializmus körülményei között teljedhetett ki. S ha kialakulását nem is lehet évekhez kötni, folyamatjellegében kell is tekinteni, úgy tűnik, az álláspontok között mégis igen nagy a különbség, amely már elvi megítélési különbözőséget, a kritériumok megállapítása közötti eltéréseket takar, vagy épp kifejez.

A nézetkülönbségek ellenére az azonban bizonyosnak tűnik, hogy az egységes szocialista társadalmat senki sem tekinti a Szovjetunió területén élő népek társadalmá egyszerű summázatának, a nemzetiségek egyszerű összességének, hanem olyan *egységes társadalomnak, amelyben nem tűnnek el a nemzeti sajátosságok,* de a dolgok lényegét tekintve a *szocialista társadalomra jellemző azonos törvényszerűségek érvényesülnek.*

A szocializmus azonban most már nem csupán szovjet sajátosság, építésének folyamata most már országok egész sorában lejátszódott. Törvényszerűségeit most már nem csupán egy, hanem sok modellen lehet és kell a történelmekutatásnak vizsgálni. Éppen ezeknek a modelleknek a sokasága vezet optikai csalódáshoz — vagy tudatos ferdítéshez, — hangsúlyozták a szovjet és más előadók —, egyre inkább felüti a fejét az a téves nézet, amely túlhangsúlyozza a nemzeti sajátosságok szerepét, s ezzel objektíve a proletár internacionalizmus ellen hat. Vannak olyan nézetek, hogy az egyes országokban épülő szocializmus magának a szocializmus építésének egy-egy különböző modellje, nem csupán a törvényszerűségek vizsgálatának egy-

egy különböző konkrét lehetősége. Egyes előadók hangsúlyozták hogy a marxizmus klasszikusai a szocializmus általános jellemzőit helyezték előtérbe, s ehhez képest csak másodlagos szerepet játszik a sajátos, a megvalósítás adott nemzeti kereteiből származó megjelenési forma. Kuzin akadémikus az általános és sajátos összekeverését, a nemzeti modellek túlhangsúlyozását, olyan elméleti torzulásnak értékeli, amely végső soron elvezethet a szocializmus felszámolásáig akár revizionista, akár dogmatikusan nacionalista alapon. Azzal szinte mindenki egyetértett, hogy a *nemzeti sajátosságok túlhangsúlyozása* — az általános törvényszerűségek előtérbe állítása helyett — mindenképpen az internacionalizmus ellen hat, *s könnyen nacionalizmusba téved*. Azonban azt is hangsúlyozta a tanácskozás, hogy a nemzeti sajátosságok túlértékelésével szemben *nem szabad dogmatikus sablonizálással válaszolni*, hanem *meg kell keresni az egyes országokban különböző módon megvalósuló jelenségek mögött az általános, a szocializmusra jellemző, lényegét alkotó törvényszerűségeket*. A közös jellemzők keresése nem jelenti a sablonizálást, csupán a tipizálás lehetőségét és szükségét. Épp ez a belső jelleg-azonosság a szocialista integráció alapja, amely a történelmi fejlődés progresszív útja. Ha a történelemkutató a sajátoson keresztül jut is el az általánoshoz, semmiképp sem rekedhet meg a sajátos önmagában való szemléleténél.

A VI. Nemzetközi Történelemtanítási Szimpózium természetesen jórészt metodikai kérdésekkel foglalkozott. Magán a tanácskozáson azonban kutatók és oktatók együtt vettek részt, s kétségtelenül a 4 napos vitának az itt ismertetettek voltak a legsúlyosabb elméleti kérdései, s ezért beszámolóm a magyar olvasó számára is tartalmazhat figyelemreméltó gondolatot.

Szabolcs Ottó

Megjegyzések Benedek István Semmelweis-könyvéről*

1. A tudománytörténet fogalmának jelenleg — legalábbis Magyarországon — két felfogása van. Az egyik — a szűkebb értelmezés — szerint a tudománytörténet tárgya magának a konkrét tudománynak a fejlődéstörténete a szorosan vett tudományos előzményekkel és körülményekkel. A másik — tágabb — felfogás azt tartja (s szerintünk ez a szó igazi értelmében vett tudománytörténet), hogy a fejlődéstörténethez feltétlenül hozzátartozik, mert annak szerkesztése, az a társadalmi közeg, történelmi folyamat, amely segíti-gátolja az egyes tudományok, szellemi áramlatok keletkezését, megjelenését, létezését. Csak ez a felfogás teszi lehetővé azt, hogy a maga valóságában lássuk-láttassuk azokat a társadalomra, a különböző osztályokra, rétegekre és egyes emberekre gyakorolt hatásokat, amelyek a tudományos eredmények nyomán alakulnak ki.

E szempontok figyelembevételével Benedek István könyvét az első csoportba sorolhatjuk. A szerző ugyanis a nagyközönségnek szánta a munkáját, ez vezette a stílus megválasztásában és ezért tért ki részletesebben egyes orvosi fogalmak magyarázatára. Joggal vetődik azonban fel mindjárt az első kérdés: vajon ez a megközelítés nem csak felszínes ismereteket nyújt-e a laikus olvasó részére? Nem áll-e elő *műfaj* és *megközelítési* mód egyfajta ellentmondása? Hiszen megítélésünk szerint a témának ilyen szűkebb értelemben való tárgyalása csak szakemberek számára érdekes és indokolt.

2. A tudománytörténet mint a történelem egyik rész tudománya, az általános művelődés- ill. kultúrtörténeten belül helyezkedik el. Az egyes tudományágak fejlődése, egy-egy nagy felfedezés közvetlenül, vagy közvetve hatást gyakorol a társadalomra, annak politikai gondolkodására is.

* Benedek István: Semmelweis és kora. Budapest, Gondolat könyvkiadó, 1973. 591 l.

E hatások közül a legnehezebb és legbonyolultabb a természettudományok közvetett hatásmechanizmusának vizsgálata. Példaként említhetjük, hogy a darwinizmus a biológia tudományában olyan jelentős előzményekkel rendelkezett, amelyek mindenképpen indokolták megjelenését. A kortársak előtt ez később annyira triviális volt, hogy szerintük az egész csak arra várt, hogy valaki kimondja, szavakba, mondatokba öntse a gondolatokat. (Vö. Alvar Ellegard: Darwin (Charles Robert) and the general reader. The reception of Darwin's theory of evolution in the British periodical press, 1859—1872. Göteborg 1958. 10—15. l.) Az viszont, hogy miért éppen Angliában és az 1850-es években alakult ki — fogalmazódott meg — e tan, csak történeti, ha úgy tetszik tudománytörténeti aspektusból és módszerekkel vizsgálható.

Benedek István munkájában Semmelweis felfedezésének előzményeiről többé-kevésbé képet kapunk, a történelmi háttér viszont rendkívül hiányos, majdnem teljesen megalapozatlan. Úgy gondoljuk, hogy a szempont megválasztásában is lehet keresni hibákat. Érdekes lenne tudni azt, hogy a felfedezés milyen helyet tölt be az egészségügy általános fejlődésében, vagy, hogy a bécsi egyetemen szembenálló tudományos irányzatok milyen társadalmi, politikai bázishoz kapcsolódtak. De kívánni valót hagy maga után a Semmelweist körülvevő környezet bemutatása is. Például J. Skoda tevékenysége kapcsán — a könyv érzelmi telítettségű stílusához híven — felháborodva jegyzi meg a szerző, hogy nem állt teljes határozottsággal Semmelweis felfedezése mellé, s e felháborodása indokolásául azt hozza fel, hogy e bűnös hallgatásnak sok százezer anyja esett áldozatul. Mellékesen még azt is megtudjuk — hogy erkölcsileg még jobban felháborodjunk —: Skodát jobban érdekelte a betegség okainak feltárása, mint maga a gyógyítás. A betegeket és betegségüket — írja Benedek István — Skoda csupán a kuriozitás szempontján keresztül nézte. Ezzel szemben Erna Lesky: Semmelweis Ignácra vonatkozó iratok a bécsi egyetem levéltárából (Megj.: Orvostörténeti Közlemények 1973) c. közleményéből arra derült fény, hogy mind Skoda, mind Rokitansky kiálltak az új felfedezés mellett, felismerték annak jelentőségét, arra vonatkozóan bizottsági vizsgálatokat is végeztek. Végül is nekik köszönhető, hogy jöllehet Semmelweist a hivatalos hatóságok elűldözték a bécsi klinikáról, de óvórendszabályait továbbra is érvényben tartották . . .

Tovább bonyolítja a helyzetet az, hogy Semmelweis kortársainak bemutatása, a róluk készült jellemrajzok nagyon rosszul sikerültek. Nincs hátterük — tudományos és politikai értelemben egyaránt —, s ez okozza valószínűleg, hogy jelen esetben Benedek István is beleesett a hibába: különböző cselekedetek mozgatórugóit keresve, a személyes szimpátiákra és antipátiákra helyezi elsősorban a hangsúlyt. Különösen kirívó ez a Semmelweis felfedezésének elutasítása és elfogadása körül kirobbant harcok bemutatásában.

Az olvasó így „fehér háttér” előtt mozgó figurákat lát csak, alig-alig kap képet a társadalomról, a tudományos felfogásokról, nézetekről. A szembenálló csoportokat is teljesen egyszerűsítve, csupán a hatalmi harc aspektusából ismerheti meg, nem pedig, amelyet korábban sejteni lehetett de, ma már (E. Lesky idézett közleményéből) biztosan tudni: a harc tudományos felfogások összecsapása is volt egyben, s a konzervatív felfogás győzelmének volt köszönhető, hogy Semmelweis kénytelen elhagyni Bécsset és Pesten folytatni tudományos és gyakorlati tevékenységét.

3. Ismert és mindig hangoztatott követelmény, hogy a tudománytörténeti feldolgozás megkívánja: a szerző ismerje az általa vizsgált kor fő eszmepolitika- és társadalomtörténetét. Azt írja Semmelweis, hogy az anyag és erő folyamatos működése az anyagok végtelen változatoságát hozza létre, s leszögezhető, hogy erő és anyag egyazon forrásnak örvend. A kettő nem választható el egymástól. A szerző Semmelweis e megállapításához olyan megjegyzést fűz, hogy e gondolatot nem annyira a korabeli német természet-filozófusokra, hanem inkább az ókori filozófusokra lehet visszavezetni. „. . . Herakleitoszra és Empedoklészre, megtoldva Du Bois-Reymond »signorabimusa«-ával (egy évtizeddel megelőzve a neves fiziológust) . . . ; a végén olyan értelmű monista álláspontot vall (ti. Semmelweis az anyag és erő szétválaszthatatlanságáról — P. L.) mintha olvasta volna Ernst Haeckel 30 évvel későbbi munkáit” (40. l.). Ezzel

szemben, mint az a magyar filozófia-történet tanulmányozásából ismert: ez a tétel az ún. egyezményes filozófiának, az akkor Magyarországon uralkodó filozófiai irányzatnak egyik alap-tétele volt. Egyik követője és művelője az a Purgstaler volt, aki mint piarista tanár Semmelweis is tanította. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a közvetlen forrás ő lett volna, sokkal inkább azt, hogy Semmelweis disszertációja ismert és divatos tételt ismételt meg, ami egyébként a munka egyéb érdemeiből semmit sem vont le.

4. Végül azt is hozzá kell tenni az elmondottakhoz, hogy jól tudjuk: a kiadó helyzete is rendkívül nehéz a tudománytörténeti munkák elbírálásánál. A humán tudományokkal foglalkozó, azok eredményeit feldolgozó munkák megítélése is igen nehéz, de összehasonlíthatatlanul nagyobb feladat az a természettudományos feldolgozások esetében. Ennek egyik oka valószínűleg éppen az, hogy tudománytörténeti irodalmunk — talán éppen a munkával és szerzővel szemben támasztott sokoldalú követelmények miatt — szűkölködik a jó munkákban. Ez sem mentesíthet azonban attól, hogy az „ilyen típusú munkák a kiadás előtt szakszerűbb elbírálásra kerüljenek. Így van ez Benedek István könyve esetében is. Egy felmérhetetlen jelentőségű orvosi felfedezés és munkásság beható rajzához nem bizonyultak ugyanis elegendőnek Benedek István jólismert erényei: a lebilincselő, mesélő stílus. Azt is mondhatnánk: egy bizonyos szintű általános műveltség, jó írókészség nem pótolhatja azt az elmélyültséget, mely nélkül tudománytörténeti munkát, még — inkább azt mondanánk: sőt! — ismeretterjesztői szinten sem szabad, sem lehet írni.

Pál Lajos

A Történettudományi Intézet hírei

(1974. I. 1.—VI. 30.)

Január 7-én az MSzMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályán megbeszélés zajlott le a 10 kötetes Magyarország története munkálataival kapcsolatos kérdésekről. A *Tóth Dezsőnek*, a Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztály helyettes vezetőjének elnökletével folytatott megbeszélésen jelen voltak a sorozat-szerkesztőség tagjai közül: *Pach Zsigmond Pál* (a szerkesztőbizottság vezetője), *Székely György*, *Ránki György*, *Pamlényi Ervin*, *Glatz Ferenc*, *Köpeczi Béla*, az MTA főtitkára, *Kónya Sándor*, a Társadalomtudományi Főosztály vezetője, a Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztály képviselői. Az értekezlet leszögezte a munkálatok meggyorsításának szükségességét és konkrét határozatokat hozott ennek biztosítására. A megbeszélés eredményeként az egyes kötet szerkesztők és a sorozat-szerkesztőség ez év májusában elkészítették az egyes kötetek befejező munkálatainak és megjelentetésének részletes ütemtervét.

Az MTA Történettudományi Intézetének Igazgatói Tanácsa 1974. február 18-án tartott ülésén meghallgatta a január 7-i KB ülésről szóló tájékoztatót.

Kerekes Lajos helyettes igazgató előterjesztette az Intézet 1973. évi munkájáról szóló beszámoló jelentést. Az Igazgatói Tanács foglalkozott a távlati kutatási és fejlesztési tervekkel és a további kollektív munkák előkészítésének kérdéseivel. Szükségesnek tartotta tervjavaslatok kidolgozását, a történetelméleti és módszertani kutatások, a politikai eszmetörténeti, valamint a társadalom-történeti kutatásokra vonatkozóan — összhangban a társadalmi tudat fejlődése a felszabadulás óta c. hosszútávú tárcaszintű főirány tervével. A kidolgozott javaslatokat 1974 II. felében és 1975 folyamán vitatja meg az Igazgatói Tanács.

Az Igazgatói Tanács megbízta *Benda Kálmánt*, hogy nyújtson be részletes javaslatot a Magyar Történeti Kronológia munkálatainak tervéről, *Makkai László* pedig a Történeti Atlasz tervének elkészítésére kapott megbízást.

Az ülés határozatait az egyes osztályok értekezletein a munkatársak megvitatták, további javaslatokat és észrevételeket tettek.

Az Igazgatói Tanács május 3-i ülésének napirendjén többek között a február 18-i ülés határozataiból következő feladatok végrehajtása szerepelt: a történetelméleti és módszertani kutatások tervének kidolgozásával egy bizottságot bízott meg, melynek tagjai: *Glatz Ferenc*, *Niederhauser Emil*, *Granasztói György*, *Szabó Miklós* és *Hont István*.

Az Igazgatói Tanács elhatározta, hogy az Intézet fennállásának 25. évfordulójáról ünnepi ülésen és tudományos ülésen emlékezzen meg.

Az ifjúsági törvény értelmében, az Akadémia főtitkárának utasítására az Intézetben április 29-re hívták össze az ifjúsági parlamentet. *Kerekes Lajos* igazgatóhelyettes vitaindítója után az Intézet 30 éven aluli munkatársai fejtették ki véleményüket munkájukról, az intézeti kollektívában elfoglalt helyükről, szociális helyzetükről; javaslatokat tettek, s megválasztották az összakadémiai ifjúsági parlamentbe az Intézet küldöttéit.

A 10 kötetes Magyarország története elkészült 8. kötete (A kultúrtörténeti fejezetek kivételével) kéziratának nyilvános vitájára két alkalommal került sor. Április 26-án az 1918—19-es forradalmakkal foglalkozó I. részt vitatták meg a korszak szakértői, a meghívottak, az Intézet munkatársai. A kézirathoz *Farkas Márton*, *Fehér András*, *Gábor Sándorné*, *Galántai József*, *Hanak Péter*, *Kende János*, *Liptai Ervin*, *L. Nagy Zsuzsa*, *Mérei Gyula*, *Milei György*, *Sarlós Béla*, *Schönwald Béla* és *Szemeré Vera* fűztek megjegyzéseket.

Május 17-én az 1919-től 1945-ig terjedő rész vitája zajlott le. A hozzászólók *Berend T. Iván*, *Borus József*, *Csatári Dániel*, *Csizmadia Sándor*, *Gunst Péter*, *Karsai Elek*, *Mészáros Károly*, *Pamlényi Ervin*, *Pritz Pál*, *Sipos Péter*, *Szabad György*, *Szabolcs Ottó* és *Tóth Sándor* voltak. Az észrevételekre a szerzők és *Ránki György*, a kötet főszerkesztője válaszoltak.

A 10 kötetes Magyarország története 5. kötetének (1790—1848) újabb szerzői vitái zajlottak le 1974 első felében. Január 7-én *Gergely András* 1836—1840 közötti politika-történeti, március 25-én *Vörös Károly* 1790—1848 közötti társadalomtörténeti, június 24-én pedig az ugyancsak *Vörös Károly* által készített 1812—1831 közötti politikátörténeti és az 1819—1848 közötti művelődéstörténeti fejezetet vitatta meg a szerzői kollektíva.

A középkori (I.) magyar osztály 1974. január 18-i ülésén megvitatta *Iványi Emma*: „Adóügyi kérdések Esterházi Pál nádorsága idején” c. kéziratát.

A március 29-i vitáulésen *Makkai László*: „Történeti népszerűsítés, ismeretterjesztés és szemléletformálás” címmel tartott előadást.

Benczédi László: „A Wesselényi-féle rendi szervezkedés Magyarországon” c. kandidátusi disszertációjának munkahelyi vitájára június 14-én került sor.

Június 17-én *Solymosi László*: „A középkor helytörténeti kutatása” c. kéziratát vitatta meg az osztály.

A újkori (II.) magyar osztály „A közvélemény mint történeti kategória” címmel 1974. június 17-én megbeszélést tartott — szociológusok részvételével — a közvélemény szociológiai fogalmának alkalmazhatóságáról a XIX. századi történeti kutatásokban.

Július 8-án került sor *Sarlós Béla*: „A magyar közigazgatás története a dualizmus korában” c. munkájának megvitására.

A legújabbkori (III.) magyar osztály 1974. május 20-án megbeszélést tartott „A magyarországi politikai pártok és szervezetek” c. kézikönyv munkálatainak megindításáról.

Somogyi Éva, az Intézet II. magyar osztályának tudományos munkatársa 1974. február 11-én védte meg „A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német polgárság útja a kiegyezéshez” c. kandidátusi disszertációját. Az értekezés opponensei *Szabad György* és *Diószegi István* voltak.

A Magyar Tudományos Akadémia megalapításának 150. évfordulója alkalmából a Történettudományi Intézetben elkészült az Akadémia története. Az intézménytörténeti rész szerzői: *Várkonyi Ágnes*, *Vörös Antal*, *Tilkovszky Loránt*, *Kónya Sándor*. A tudománytörténeti fejezeteket *Makkai László*, *Kosáry Domokos*, *Vekerdi László* és *Pamlényi Ervin* írták.

Megjelent a Kossuth Kiadónál a „Magyar munkásszociográfiák” c. kötet. Szerkesztette: *Litván György*. Az anyaggyűjtésben részt vet-

tek: *Dávid János*, *Lackó Miklós*, *Litván György*, *Sárdi Anna* és *Várady Géza*.

Kovács Endre 1974 januárjában részt vett a Nemzetközi Egyetem-történeti Bizottság brüsszeli ülésén.

Niederhauser Emil képviselte az Intézetet a Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság Brnóban tartott ülésszakán, április 1. és 5. között.

A Szlovák Nemzeti Felkelés 30. évfordulója alkalmából 1974. március 26—28. között Besztercebányán tartott ünnepi ülésszakon az Intézetet *Tilkovszky Loránt* képviselte.

Horvát és magyar történészek tanácskozása zajlott le 1974. április 18. és 19-én a Történettudományi Intézetben, amelyen a dualizmus korának magyar egyetemi tankönyvét, illetve „A horvát nemzet története 1860—1914” c. horvát kézikönyvet vitatták meg. A horvát történészeket a zágrábi egyetem oktatói képviselték: *Mirjana Gross*, *Bogdan Krizman*, *Rene Lovrenčić*, *Igor Karaman*. Magyar részről a konferencián részt vettek az egyetemi tankönyv szerzői, valamint *Kovács László*, *Niederhauser Emil* és *Ránki György*.

A prato-i gazdaságtörténeti konferenciára ez évben április 27. és május 3. között került sor. A konferencia témái a *XX. századeleji olasz és magyar gazdasági és társadalmi fejlődés összehasonlító vizsgálata és az 1918—1922 közötti olasz—magyar politikai és diplomáciai kapcsolatok története* voltak. Magyar részről *Hanák Péter* „A magyarországi társadalmi fejlődés sajátosságai a XIX. század végén”, *Katus László* „A magyar gazdasági élet fejlődése a világháború előtti időszakban”, *Ránki György* „Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei a régió gazdasági fejlődésére”, *L. Nagy Zsuzsa* pedig „Magyarország olasz politikája (1918—1922)” címmel tartott előadást. A magyar előadásokat hasonló tárgyú olasz referátumok követték.

1974. május 27. és 31. között rendezték meg Rómában a III. magyar—olasz történész találkozót. A konferencia témái a XX. századeleji olasz és magyar gazdasági és társadalmi fejlődés összehasonlító vizsgálata és az 1918—1922 közötti olasz—magyar politikai és diplomáciai kapcsolatok története voltak. Magyar részről *Hanák Péter* „A magyarországi társadalmi fejlődés sajátosságai a XIX. század végén”, *Katus László* „A magyar gazdasági élet fejlődése a világháború előtti időszakban”, *Ránki György* „Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának következményei a régió gazdasági fejlődésére”, *L. Nagy Zsuzsa* pedig „Magyarország olasz politikája (1918—1922)” címmel tartott előadást. A magyar előadásokat hasonló tárgyú olasz referátumok követték.

Mucsi Ferenc részt vett a „V. I. Lenin és az októberi forradalom történeti tapasztalatai” c. nemzetközi tanulmánygyűjtemény szerkesztői bizottsági ülésén. Jerevánban, 1974. június 3. és 7. között.

A norvégiai Bergenben „A fasizmus és náciizmus összehasonlító vizsgálata” címmel került sor történész-találkozóra, 1974. június 19. és 21. között. A konferencián *Lackó Miklós* „A magyar fasizmus társadalmi bázisa” és *Ránki György* „A fasizmus társadalmi bázisa.

Esettanulmány: az 1939-es választások Buda-
pesten” c. referátumokkal szerepeltek.

Az 1975-ös San Francisco-i kongresszus előkészítése keretében „Struktúrák és folyamatok a világtörténelemben” címmel Berlinben rendeztek kollokviumot, amelyen az Intézet részéről részt vett és „Fogalomalkotás és kritikai-filológiai módszer” címmel tartott referátumot *Glatz Ferenc*.

Pach Zsigmond Pál, az Intézet igazgatója 1974. január 10. és február 3. között belgumi, angliai és franciaországi meghívásoknak tett eleget. A leuveni és a brüsszeli egyetemen előadást tartott: „Közép-Kelet-Európa szerepe a XVI—XVII. századi nemzetközi kereskedelemben” ill. „A levante-kereskedelem és Magyarország a XIV—XV. században” címmel. Gentben tájékoztató előadást tartott az egyetem gazdaságtörténeti tanszékén, Közép-Kelet-Európa XV—XVII. századi gazdaságtörténetének néhány kutatási problémájáról. Angliában előadást tartott a londoni egyetem Történeti Intézetében; látogatást tett a British Academy-n. Előadást tartott Cambridgeben és Oxfordban, ez utóbbit „A magyarországi agrárfejlődés elkanyarodása a nyugat-európaiótól a XV—XVII. században” címmel. Franciaországban az Ecole Partique des Hautes Etudes VI. szekciójában tartott előadást.

Vida István április végén a St. Anthony's College ösztöndíjával 3 hónapra Oxfordba utazott.

Adám Magda Rómában folytatott kutatásokat májusban, a Római Magyar Intézet-ösztöndíjasaként.

A párizsi Ecole Pratique des Hautes Etudes VI. szekciójának két munkatársa, *Joseph Goy* és *Antoinette Chamoux* 1974. május 6. és 12. között Budapestre látogattak, hogy előkészítsék az MTA és az Ecole Pratique közti egyezmény megújítását. *Joseph Goy* előadást tartott az Intézetben „Táplálkozás a XVII. századi Franciaországban” címmel.

1974. május 10-én *R. A. Kann* az Osztrák-Magyar Monarchia történetével foglalkozó amerikai történész az Intézet vendége volt és beszélgetést folytatott a dualizmus korának magyar kutatóival.

Fejes Judit május közepén 6 hónapra Mainzba utazott az Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjasaként.

A. R. Joaniszjan, az Örmény Tudományos Akadémia alelnöke az MTA meghívására május végén 3 hetet töltött Magyarországon. Programjában szerepeltek többek között az „Örmény—magyar kapcsolatok” c. kötetrel kapcsolatos megbeszélések.

2—3 hetes csehszlovákiai tanulmányúton vettek részt 1974 első felében az Intézet munkatársai közül: *Bartha Gábor*, *Nagy József*, *Szabó Dániel*, *Tömöry Márta*.

Szász Zoltán 1974 júniusában kezdte meg két hónapos bécsi tanulmányútját, a Collegium Hungaricumban.

Bartha Antal ez évben egy éves ösztöndíjjal a Szovjetunióban tartózkodik s a magyar nép őstörténetére vonatkozó kutatásokat végez.

РЕЗЮМЕ

В разделе «Статьи» №№ 1—2 от 1974 г. журнала *Történelmi Szemle* опубликована вторая часть статьи *Илоны Болла* под заглавием «Падение вольности в XIII веке», которая посвящена понятиям *liber* и *libertas* и первая часть которой появилась в №№ 1—2 от 1973 г. журнала.

В статье показаны дифференциация вольности и ее понятия, ее превращение в крестьянскую свободу, а также общественные основы этого процесса в Венгрии в условиях феодализма с начала XI в. до XIV в.

Исходным пунктом рассматриваемого развития являются законы Иштвана I (1001—1038). В них целое население страны, отличившее от рабов-сервов (*servi*) упоминается как *liber*. Эти законы признают лишь один тип освобождения *servi*, а именно — предоставление полной свободы. (Начальный период развития феодального общества, время Иштвана, характеризуется внутренним единством, нерасчлененностью понятий *libertas* и *servitus*. Это явление было, безусловно, наследием дофеодальной формации, то-есть родового общества.)

К концу XI века развитие общества нарушило единство охватывающего понятия *liber*. Ибо в это время выделялись из либертинов *nobiles*, которые и по терминологии определено принадлежали к самой знатной группе господствующего класса. В источниках также в это время начинается упоминание таких либертинов, которые раньше были *servi*, но их прежние владельцы налагали на них более благоприятные повинности и «освободили», подарили и обяжали их к службе церкви. Этим актом их лицо перешло в собственность церкви и стало неразрывным от их нового господина и от повинности, выполненной для последнего.

С церковью и королем в таком же правовом отношении оказывались и люди, обладавшие до сих пор вольностью, но которые переселились на земле церкви и короля и под их «защиту», и, хотя сохранили название *liber*, но попали в зависимости и потеряли состояние вольности. Члены двух групп, значит стали либертинами церкви и короля, но попали под власть новых собственников и пользовались новой обусловленной *libertas*, основывающейся на определенной повинности. В случае пренебрежения обязанностями они лишались этой и их господин имел право обращать их в *servi*. В XIII веке и на владениях некоторых феодалов появились такие связанные либертины.

При этом вольность продолжалась существовать и пользоваться ей люди все сильнее дифференцировались по их экономическим и социальным положением. На рубеже XII и XIII веков между ними созрело классовое различие. Среди них можно различать лиц, обладавших небольшим землевладением или являвшихся бедняками, которые сохраняя свою вольность поступили в услужение к феодалам, далее мелких помещиков и самостоятельных крестьян, владевших небольшим владением. В источниках XII и XIII вв. вольность называется *plena*, *mera*, *perpetua*, *absoluta*, *aurea*, *libertas*. Это часто было пожаловано в случае освобождения *servi*. Привилегии этом предусматривают и то, что бывшие *servi*, которым пожалована *libertas*, находятся свободно и служат тому феодалу, которому они хотя. Эта клаузула, значит, обеспечивает право свободного перехода.

Этим правом, которое можно считать основным минимумом вольности, не обладали условные либертины, которые не имели право без разрешения покинуть своих господ и службу, хотя члены их самой знатной группы стали мелкими землевладельцами.

Золотая булла Эндре II от 1222 года зафиксировала привилегии богатых лиц, находившихся в состоянии вольности и владевших достаточным для ведения войны имуществом и различала их как с юридической, так и теоретической точек зрения от масс,

находившихся в состоянии вольности, но обладавших мелким имением и устроила для них статут *serviens regis*. Эта категория в течение нескольких десятилетий завоевала название и право *nobilis*. Память вольности долгое время сохранилась в примененных иногда для них названиях «*liber et serviens*» и «*liber et nobilis*». Несмотря на их господское состояние и права, вольность составила важный элемент их правового положения. Это обстоятельство обнаруживается из грамот, в которых король превращал людей, обязанных служить в королевских замках, в королевских сервиентов «*serviens*» и дворян «*nobilis*» пожаловав им золотую свободу. Частный землевладелец и в лучшем случае мог обеспечивать своим освобожденным лицам лишь вольность (*хуреа libertas*).

После того, что королевские сервиенты, значит, имущие элементы выделились, во второй половине XIII века большинство лиц, обладавших вольностью, составили лица, которые в более-менее краткий срок поселились на земле помещика как крестьяне, обладавшие вольностью и платившие ренту. Эта гетерогенная категория состоялась из разорившихся мелких собственников, госпитов и освобожденных, получивших лишь право свободного перехода. Они не были дворяны (*ignobilis*) но все они обладали вольностью, субъектами которой остались только они. Содержание вольности преобразовалась по своему существу именно вследствие превращения ее субъектов в крепостных крестьян. Она стала крестьянской свободой, сущностью которой явилось для субъектов как лиц право перехода, а для их общих — сельское самоуправление под властью помещика. Значительная часть другой группы наложенных повинностями людей помещиков, то-есть находившиеся даже в первой половине XIV в. в лично зависимом положении производители были обязаны такими же хозяйственными повинностями, как крестьяне, пользовавшиеся вольностью, но первые должны были завоевать право перехода. До тех пор пока остатки старой «золотой свободы» не превращали в среднюю крестьянскую *libertas*, их относительная ценность — из-за наличия лично зависимых людей — осталась и в состоянии *ignobilitas*.

Дьердь Бонши в своей статье «*Decretalis Intellecto*» занимается венгерскими историческими отношениями папской декретали о неотчуждаемости благ короны.

Декреталия папы Гонория III к архиепископу г. Калоча, которая датирована № 6318 от 1220 г., вошла в свод канонического права, в *Liber Extra* (см. там X 2, 24, 33) и стала по всей Европе основным положением неотчуждаемости благ короны. Папа узнал, что венгерский король Эндре II совершил отчуждения во вред своей страны и королевской власти. Гонорий поклялся, что будет освобождать короля от своей присяги, если он не возьмет отчуждения обратно, ведь, так сказать, при коронации он поклялся неврединно сохранить права его страны и частность короны. Эта известная декреталия поднимает ряд проблем. Во-первых, надо поправить ее датирование, как это сделали недавно *W. Ullmann, J. R. Sweeney*. Декреталия датирована не в 1220, а в 1225 году и об этом так писал полтора столетия тому назад *Дьердь Фейер*. Так можно найти соотношение между декреталией и венгерской картой свободы, Золотой буллой от 1222 года. На самом деле полный текст декреталии упоминает о том, что король дал обещание «в вечном законе», что на финансовых должностях не принимает мусульманов и евреев и эта ссылка с очевидностью относится к статье 24 Золотой буллы, содержащей то же самое.

Под вопросом, далее, что Эндре II при своей коронации (в 1205 году) поклялся ли в ненарушимом сохранении прав короны. К сожалению, текст присяги не сохранился, но вероятно, что в нем содержался лишь обычная «*tria praeserta*». Автор ищет разрешения на основе английской коронационной присяги и опираясь на исследования *H. G. Richardson, P. N. Riesendeg, E. Kasztorovicz*. В 1233 и 1235 годах папа Григорий IX напоминал английского короля Генрика III о его присяге подобного содержания. Исследователи, однако, считают, что т. н. «статья 8» вошла позже в коронационную присягу английских королей. По всей вероятности папство только хотело, чтобы принцип неотчуждаемости было частью коронационной присяги и этого хотело внушать европейским королям, так и Эндре II.

Декреталия оказала влияние на правительственную практику Венгрии. Один из ее текстов было направлено сыну Эндре II — «младшему кролю» Беле, который еще при жизни отца, но и после вступления на престол (1255) решительно продолжал взятие обратно «вечных пожалований». Принципиальная поддержка папства представляла для него огромную помощь: несколько десятилетий спустя он определенно сделал ссылку на декреталию. Но это не мешало ему в распространении акции взятия обратно и на земли церкви.

Декреталия оказало влияние и на теорию венгерского государства. В королевских грамотах XIII века уже широко употреблено понятие «корона» в смысле королевской власти. Речь шла о пользе и вреде короны, о преданности и измене ей, и т. д. Возник и

принцип, по которому всегдашний король не имеет право отчуждать блага его короны, «*enormiter*» не может нарушать наличность ее имущества. Уже Ференц Экхарт указал на то, что независимое от лица короля понятие короны впервые складывалось в отношении благ. Принцип неотчуждаемости создал в Европе огромную по объему юридическую литературу и способствовал возникновению идеи о короне. Так случилось это и в Венгрии. Первым и наиболее важным атрибутом «невидимой» короны стало, что наличность ее имущества не может ущемлять «безмерно» даже сам король.

Основной чертой этого вопроса является то, что легкомысленные пожалования Эндре II, которые освободили дворян от сословных обзанныхностей, приводили к принятию папского законодательного акта, который сыграл решающую роль в жизни европейских государств.

%лия Пушкаш в своей статье показывает и анализирует в первую очередь квантитативные данные о массовой эмиграции венгров в США до 1914 г.

Во введении автор подчеркивает анализу квантитативные данные эмиграции из Венгрии, а именно — числовое отношение эмигрантов, колебание процесса эмиграции и ее интенсивность по сравнению с другими странами. Далее подвергаются анализу общественно-экономические причины эмиграции и их специальные особенности в отношении Венгрии.

Широкая эмиграция из Венгрии за океан началась в 1880-х годах. Период массовой эмиграции продолжался с первых лет этого века до начала первой мировой войны. Составляя международным масштабам, пропорция эмиграции была умеренной, но в 1905—1907-х годах ее интенсивность резко увеличилась.

Большинство лиц, эмигрировавших по экономическим причинам, составили молодые сельскохозяйственные работники, поденщики и карликовые землевладельцы. В период с 1899 по 1913 годы 68% эмигрантов вышло из среды крестьян. Рассматривая, однако, эмиграцию в своем развитии, можно установить, что число мелких ремесленников росло в большей степени, чем других групп эмигрантов, хотя их пропорция была очень низка.

В этот период эмиграция из Венгрии по экономическим причинам характеризуется тем, что эмигранты не собирались окончательно покинуть страну. Они считали переходным свое пребывание за океаном и их целью было улучшить положение на родине путем отсылки денег домой.

Эти планы, которые направились на достижение самостоятельной материальной обеспеченности, осуществляемой в Венгрии, приводили к тому, что в интересах экономики как можно больше денег, эмигранты на новом месте жили в более стеснительных условиях, чем в родине. Со временем это поведение изменилось, так как привлекательность новой среды и новые узы отодвинули срок возвращения на родину в далекое будущее или совсем сняли его с очереди. Подробно рассматривая социальные и экономические причины эмиграции, Юлия Пушкаш подвергает изучению три круга вопросов: 1) демографические факторы, 2) расстройство старых общественных связей, дезинтеграция общества в ранний период промышленного переворота, 3) отсасывающее влияние промышленности США путем высоких зарплат. Хотя между рождаемостью и эмиграцией можно обнаружить корреляцию, демографический нажим в Венгрии далеко не преобладал в такой степени, как в ряде западноевропейских стран. Первый период индустриализации характеризуется относительным перенаселением сельскохозяйственного населения. Узкая, односторонняя индустриализация имела результатом движение между сельскохозяйственным населением и городскими, промышленными элементами, но сохранила напряжение между двумя слоями. Содержанием этого напряжения явилась пропасть, которая зияла между количеством и качеством рабочей силы, требуемой промышленностью, а также числом и качеством наличного сельскохозяйственного населения. Этапы экономического развития страны оказывали влияние на процесс венгерской эмиграции, но мелкие флуктуации и изменения годовых периодов были определены не столько изменением экономического положения Венгрии, сколько сокращением или увеличением зарплат в США.

Эмиграция в разной степени касалась различных национальностей Венгрии и всей Монархии. Автор ставит вопрос о том, что эти различия в отношении эмиграции объясняются неразрешенным национальным вопросом или же различным экономическим положением и образом жизни, определенных различными историческими и географическими условиями. Данные свидетельствуют о последнем.

Статья *Белы Шарлоша* о налоговых реформах 1909 года и законах о налогах, принятых в годы первой мировой войны, состоит из 3 частей: впервые излагается налоговая реформа 1909 года, подготовленная Шандором Векерле, потом рассматриваются меры по налоговым делам, принятые правительствами партии национального труда до первой

мировой войны, наконец подвергаются анализу меры по налоговым делам, введенные в действие во время первой мировой войны.

Налоговая реформа Векерле имела целью радикально преобразовать всю венгерскую систему налогов. Сущность реформы состояла в том, что надо снижать ставки поземельного и подоомового налогов, надо прекращать налог на заработок и подоходный налог, которые раньше были установлены в твердых партиях и уплачены по поземельному и подоомовому налогам. Вместо прежнего налога на заработок, невыгодно касавшегося бедного населения, введен новый общий налог на заработок ставкой налога в 5%. В центре налоговой системы оказался совершенно новый вид налога — подоходный налог, который составил костяк всей налоговой системы. Основу этого вида налога составила совместная сумма любых доходов налогоплательщика и ставка налога была прогрессивной — между 0,7—5%. Реформа носила аграрный характер и ряд ее мероприятий решительно направлен против финансового капитала. В конечном счете реформа имела целью улучшить жизненные условия крестьян-бедняков, мелких ремесленников и розничных торговцев; налоги крупных землевладельцев оставила без изменения, а финансовый капитал реформа хотела обложить налогом в большей степени, чем раньше. Реформа невыгодно касалась также интересов австрийского финансового капитала. Кратко суммируя мероприятия по размерам и распределению налогов, автор подчеркивает систему обращения и обложения налогов, введение которой реформа имела бы целью.

Важнейшим положением системы налогообложения являлось, что общий налог на заработок и подоходный налог налог банков впоследствии устанавливается не комиссиями по налогообложению, а управлениями финансов, которые могут провести в банках такую ревизию бухгалтерии, в ходе которой имеют право рассматривать и документы. Далее, банки могут обжаловать налогообложение первой степени не в комиссии по жалобе на неправильное обложение, а в новом органе — в комиссии по налоговым делам административной комиссии. В этой комиссии в пропорции 6 : 1 преобладали автономные элементы местного управления и поэтому банки в известной степени попали в зависимость от местного управления. Находилось в опасности и право банков произнести жалобу на налогообложение в административный суд. Эти мероприятия имели целью, с одной стороны, взять национальные банки под надзор правительства и местного управления.

Вследствие падения коалиционного правительства не было введения в действие налоговой реформы. Правительство партии национального труда первый раз отложили кодифицированную реформу на два года, потом разработали некоторые новеллы и по существу смягчили те положения, которые невыгодно касались финансового капитала. Но переработанная реформа тоже не была введена в действие, так как правительство Лукача, после укрепления позиции Иштвана Тисы, отложило новым законом введение в действие реформы «на неизвестный срок», «до соответствующего законодательного распоряжения». Поэтому не были осуществлены обложение большим налогом финансового капитала, введение прогрессивной ставки налога, налоговые льготы маленьких людей и новая система обращения и обложения налогов.

Все более возрастающие военные расходы мировой войны вызывали необходимость новых и более сильных мер по налоговым делам. В декабре 1914 года было введено в действие правительство Тисы подоходный налог, на доходы, превышающие 20 тыс. корон, потом в 1916 г. — на доходы свыше 10 тыс. корон. Также в 1916 году вступил в силу прогрессивный налог банков по закону о налоговой реформе, переработанному новеллой. Правительством Тисы были введены и совсем новые виды налога: поимущественный налог и налог на военную прибыль. Ставка налога на военную прибыль была сильно прогрессивной — с 5 по 45%.

В интересах предотвращения дальнейшего роста инфляции, с 1 января 1918 г. правительство Векерле приняло более решительные, чем раньше, мероприятия. Путем новых законодательных актов минимальный лимит обязательства поимущественного налога был снижен с 50 тыс. корон на 20 тыс. кор., ставка подоходного налога была повышена на 1%, прогрессивного налога на военную прибыль была увеличена, максимальная ставка налога была, 60% вместо 45%. Кроме этого путем военной добавки увеличили поземельный, подоомовый, горный налоги, налог на заработок третьего класса а также налог на проценты с капитала и на ренту. Налоговые мероприятия Векерле касались в первую очередь богатых слоев, сильно ущемили прибыли, полученные из инфляции и большей частью туда можно свести, что масштаб инфляции в конце войны не превышал 50%.

Ева Мадараш в своей статье анализирует усилия австрийских христианских социалистов, сделанные ими в интересах привлечения пролетариата на свою сторону.

В первой половине 1890-х годов австрийские христианские социалисты решительно

стремились обращать угрожаемые капитализмом классы общества в политическую партию. В ходе этого они выдвигали на первый план представительство интересов крестьянства и мелкой буржуазии, но имели целью объединить и организовать антилиберальные силы в целом. В противовес идейному и организационному влиянию социал-демократической партии и в целях расширения своей социальной базы, Партия христианских социалистов была вынуждена развертывать в интересах более успешной «пролетарской политики» идеологическую и организаторскую работу, подчеркивающую особенности пролетариата сильнее, чем раньше.

Статья имеет целью показать попытки лидеров христианских социалистов, направленные в первые годы образования партии на привлечение рабочего класса на свою сторону и на парализацию влияния социалистического движения, развивавшегося с бурной быстротой. Самостоятельная рабочая организация австрийских христианских социалистов — Christlichsocialer Arbeiterverein für Niederösterreich — была создана в декабре 1892 года, но более значительного развития в области идеологии и организации было достигнуто лишь в годы после первого съезда христианско-социалистических рабочих, состоявшегося в 1896 г. На самом деле Христианско-социалистический рабочий союз никогда не оправдывал надежды. Даже после преодоления кризисов периода 1892—1896 гг., являющегося предметом у изучения настоящей статьи, Партия христианских социалистов не успела приобрести преобладающее влияние в рабочем движении.

В привлечении пролетариата на свою сторону огромная роль принадлежала христианско-социалистической идеологией. Взаимоотношение христианских социалистов и социал-демократов с самого начала определилась совершенно противоположной идеологической основой их критики в отношении капитализма, а также основным различием, находившим свое выражение в установлении цели общественной борьбы, в выборе пути к достижению цели. Социал-демократию, стоящую на базе общественной собственности средств производства, Партия христианских социалистов считала за последовавшие образованию партии годы своим наиболее опасным историческим противником. Начиная со второй половины 90-х годов XIX века, эта позиция все более стала господствующей в руководстве партии.

Австрийская социал-демократия понимала, что идеи христианского социализма являются привлекательными для многих и они способны на вербовку новых сторонников партии и поэтому она придавала большое значение принципиальной критике предложений христианских социалистов о реформах. В связи с этим автор указывает на то, что принципиальная критика социалистической демократии не обращала должного внимания на антисемитизм, являвшийся органической частью социальной программы Партии христианских социалистов. В то же время автор пытается доказать и то, что это явление свойственно не только Австрии. Социалистические теоретики того времени, в том числе и Энгельс, считали антисемитизм преходящим явлением, которое будет лишено своих корней вследствие укрепления двух основных классов капиталистического общества.

Обе партии поставили в первый план идеологические дискуссии. Об этом свидетельствует курс социалистов, состоявшийся в 1894 году в Вене под эгидой Leo-Gesellschaft и был организован христианскими социалистами. Одним из его кардинальных проблем была проблематика современного социализма. Там были обсуждены положения социал-демократического движения Австрии и вопросы о борьбе против него. Автор подчеркивает слабость аргументов, приведенных в ходе дискуссий, их несправедливый и демагогичный характер, с другой стороны она указывает на те моменты, которые свидетельствуют с заимствовании социал-демократического опыта.

Проявление христианско-социалистической идеологии и политического движения, организовавшегося на ее основе, принудили социал-демократию к дискуссии, которая составляет органическую часть истории международного рабочего движения в период образования социал-демократических партий широких масс.

Статья Фердинца Глатца: «Развитие буржуазии и венгерский национализм в XIX веке» дает обзор о ходе буржуазного развития в Венгрии в XIX века, показывая, что возникновение, являющихся предусловием развития буржуазии капиталистических секторов производства, индустрии, торговли, кредита и банков в Венгрии — по сравнению с Европой — в более крупных масштабах началось лишь довольно поздно, в 50-х годах XIX века.

Анализируя состав буржуазии Венгрии, автор, опираясь на статистические данные о занятости, религии, национальности населения, показывает, что напр. в Будапеште — в центре капиталистического развития — довольно значительную часть буржуазных элементов общества оставляют словаки, немцы (в значительной части новые переселенцы) и венгерские евреи.

Венгерское мелкое дворянство, которое в 1840-х годах поддерживало программу буржуазного преобразования и национальной независимости, после 1848—1849-х годов вытесняется из политической жизни и из всей венской политики видит лишь элементы, направленной против венгерского национального движения, централизации. Значение развертывающегося капиталистического развития остается непонятным для него. Во второй половине XIX века этот слой в быстром темпе теряет свои имения, не включаясь в ход отечественного капиталистического развития.

Все это оказывает воздействие на историю венгерского национализма. После поражения освободительной борьбы в 1849 году в общественной мысли усиливается т. н. национализм независимости, носителем которого является, вытекающее из буржуазного развития, мелкое дворянство.

Его антипатия по отношению к ставшим богатыми, буржуазным элементам общества (которые, как уже отмечалось, в большей части являлись немцами, славянами или же среди венгров евреями), приобрела своего рода национальный оттенок, и таким образом, к концу столетия внутри венгерского национализма, кроме элементов, вытекающих из более ранней «борьбы против иноземцев за независимость» появляется и элемент антипатии по отношению к «иноземным» буржуазным элементам.

Данная своеобразная черта венгерского буржуазного развития таким искаженным образом появляется в том национализме, который на рубеже двух столетий в значительной мере характеризовал венгерскую общественную мысль.

В статье польского историка, *Януса Зарновского*, поставлено несколько существенных вопросов истории польской интеллигенции в XX веке. Во введении автор устанавливает: несмотря на то, что история некоторых стран Средней Европы в особых чертах перекликается, их общественная структура складывалась довольно различным образом и, соответственно этому, интеллигенция выполняла свою роль по-разному. Автор занимается различными дефинициями понятия интеллигенции; он различает творческую интеллигенцию и интеллигенцию, для которой характерны умственный наемный труд и свободная профессия. Рассматриваются условия возникновения современной польской интеллигенции в начале XIX века, когда некоторые категории умственного труда уже вышли за сословные рамки, а также роль интеллигенции в сохранении и развитии национальной культуры в течение века после третьего раздела Польши. Автор следует за развитием умственных профессий во время Королевства Польского, в период после освободительного восстания 1830—1831 гг. и во второй половине XIX в. После аграрной реформы 1860 г. ряды интеллигенции пополнились представителями разорившихся помещиков и отсюда вытекает понимание, по которому польская интеллигенция имеет шляхетский характер, но автор считает это крайним мнением.

К концу XIX века центром политической и умственной жизни стали круги интеллигенции. Автор обращает внимание на различные условия, определившие развитие интеллигенции на трех захваченных территориях. В Галиции складывались главным образом канцелярская интеллигенция, учительство и духовенство, на территории, отошедшей к России — интеллигенция свободных профессий, а на землях, захваченных Пруссией — лишь малая интеллигенция, примыкающая к буржуазии. На рубеже столетия на польских этнических территориях было около 200 тыс. интеллигентов.

В период между двумя мировыми войнами автор следует за тенденцией развития структуры интеллигенции. К 1939 году число умственных по профессии работников и лиц свободных профессий составило 850 тыс., а вместе с членами их семей — примерно 1,5 миллиона. Автор сопоставляет формирование структуры лиц умственной профессии их в странах Западной и Средней Европы и устанавливает, что в Польше 60% умственных работников состояло на службе государства или зависело от него. Автором дается пропорция происхождения и национальности интеллигенции в процентном отношении и обрисовка внутренней дифференциации интеллигенции. Далее автор дает краткий обзор мер германских захватчиков, принятых ими с целью уничтожения польской интеллигенции. Наконец автор занимается проблемой современной польской интеллигенции.

В разделе «Сообщения» помещена статья *Имре Пастора* «Эмиграция Кошута и его сторонников в Болгарию».

Первый, довольно краткий период истории эмиграции Кошута — с 22 августа 1849 г. до сентября 1851 г. — известен под названием «эмиграция в Турцию». Факт, что Кошут и его сторонники официально пользовались «гостеприимством» султана, а на самом деле венгерские эмигранты до середины февраля 1850 года — даже одна группа из них дальше — в этих мрачных месяцах ссылки нашли приют на болгарской земле, в среде болгарского народа.

В богатой венгерской мемуарной литературе часто можно найти записки о жизни и положении болгарского народа, страдавшего уже 500 лет от турецкого владычества. Пока в Венгрии не издана такой книги, которая дала бы картину о Болгарии глазами венгерских эмигрантов.

Венгерские эмигранты (около 3900—4000 лиц) вступили на болгарскую землю у Видина в последние дни августа 1849 года и там проводили два месяца с лишним. Под нажимом австрийской и русской дипломатии Турецкая Порта в Шумен переместила эмигрантов, число которых сократилось до 500 лиц. Венгры приютились в Шумене 3 месяца.

Исследование этого периода существенно и потому, что именно здесь можно следовать за изысканием Кошутом нового пути и развертыванием очертаний дальнейшей политики венгерской эмиграции. Автор, однако, искал ответа исключительно на то, что венгры-беженцы как рассуждали о Болгарии и болгарском народе. Статья недвусмысленно выводит заключение, что строки венгерских мемуаров и дневников пишут искренней сочувственностью угнетенному болгарскому народу. Эмигранты с гордостью пересчитывают бесчисленное число признаков разрушения и разгрома и пишут с пренебрежением о бесчеловечности турецких угнетателей. Они дают полезные данные и замечания о социально-экономических и культурных отношениях Болгарии середины XIX века, являвшейся очень важным периодом в борьбе за национальную независимость страны, в то время, когда болгарский народ очень чувствительно, впечатлительно откликнулся на все новое и передовое. В строках мемуаров прозвучают ноты доверия к будущему болгарского народа, устанавливая, что «удобный случай непременно преодолет турков». В то же время статья свидетельствует и о том, что Кошут и его сторонники-эмигранты ни на болгарской земле не изменяли идеям революции. К Турции, — которая — отказывая от их выдачи — в конечном счете спасла им их жизнь, они чувствовали не признательности, а ненависть к деспотизму.

Статья наконец коротко останавливается на значительное влияние, оказываемое венгерскими эмигрантами на болгарское население в отношении одежды, питания, в области живой умственной жизни, а также насаждения некоторых видов профессий, и т. д. В связи с этим автор устанавливает, что значение всего этого неоспоримо, но более важное этого, что в глазах болгарского народа эмиграция Кошута и его сторонников тесно связана с понятием революции.

В настоящем номере журнала помещены две статьи из синтеза «Истории Венгрии» в 10-и томах, находящегося в стадии подготовки. *Ласло Маккаи* рассматривает отношение Габсбургов и венгерских сословий накануне движения Бочкаи, а *Кальман Бенда* в своей статье занимается движением венгерского дворянства в 90-е годы XVIII в.

SUMMARY

Nos 1—2 1974 of *Történelmi Szemle* publishes the second part of Ilona Bolla's study treating of the terms *liber* and *libertas* under the title "The Decline of Public Liberty in the 13th Century". The first part of the study was published in Nos 1—2 1973 of the journal.

The study analyses public liberty and the differentiation of the term public liberty as well as its transformation into peasant liberty in the Hungarian feudal system from early 11th century to the 14th century.

The starting point for the development discussed above is provided by the laws of István (Stephen) I. (1001—1038). These laws mention as *liber* (freeman) that part of the country's population which is distinguished from the serves (*servi*). István I's laws are cognizant of only one way of a serf's emancipation: the granting of full liberty. The age of István I, the early stage of feudal social evolution, is characterized therefore by the inarticulateness, homogeneity of the terms *libertas* and *servitus*. There is no doubt about this having been a pre-feudal phenomenon yet, the heritage of the clan system.

The evolution of society had broken down the homogeneity of the overall *liber* term by the end of the 11th c. It was then that the *nobiles*, the most distinguished group of the ruling class, separated themselves from the *libers* in a way expressed also in terminology. It was also at the time that mention was made in the sources of *libers* who formerly had been serves, but their seigneur, imposing more favourable services on them, "emancipated" them for one or other of the churches, gave them away to it and obliged them to perform services to it. Through this act their persons became the property of the church and inseparable from their new seigneur and the services due to him.

Some former freeman too who so settled on the domain and under the "protection" of the Church and the King that they retained their *liber* title, but having sunk into *proprius*-subjection lost their status as freeman, got into the same legal relation, as the above mentioned serves, with the Church and the King. The members of the two groups therefore, enjoying new *libertas* based on defined services and subject to conditions under the proprietary power of their new feudal lord, became the *libers* of the Church and the King. They might lose this status in case of dereliction and their lord might push them among his serves. Such *libers* turned up on the demesnes of the temporal lords too in the 12th century.

Besides this, public liberty continued to exist, its possessors, the *libers*, or freeman, having been differentiated in large measure according to their economic and social position. Then at the turn of the 12th—13th century there came about class divisions among them. There were several categories in this group: landlords with petty holdings; independent peasants with small estates; and such elements who entered a feudal lord's service, but at the same time kept their *libertas* and who had very small land property or were landless. The 12th—13th century sources call the public liberty *plena*, *mera*, *perpetua*, *absoluta*, or *aurea libertas*. It was often granted on the occasion of serves being emancipated. The privileges granted to these emancipated serves even reveal that the former serves, who were raised to the status of *liber*, were free to stay there where they wanted and to serve that lord whom they chose to. This clause really guaranteed the right of free migration.

All the conditional *libers*, who were not allowed to leave their seigneur and give up their service without permission were without this right (albeit the highest-ranking members of this group became petty landlords) which could be regarded as the basic condition of public liberty.

With the codification of the privileges of the well-to-do *libers* whose estates were large enough to enable them to take part in the campaigns András (Andrew) II's edict of 1222, the Golden Bull, separated them from those freemen who had small estates or were landless both in legal and terminological respect, and applied the term *serviens regis* on them. This category then attained the title and the rights of the *nobilis* within some decades. The terms *liber et serviens regis*

and *liber et nobilis* applied on them in some cases preserved the memory of their freeman origin for a long time. Public liberty was an important element of their legal status — despite their being feudal lords and having the due rights. This fact is revealed by those diplomas too through which the King made the servants of his castles and *curtises* who were obliged to perform a variety of services *serviens regis* or *nobilis* and granted them *aurea libertas*, golden liberty. Only the King could grant this double privilege. Even in the most favourable case, a temporal lord could only provide public liberty (*aurea libertas*) for his *proprius*-folks to be emancipated.

After the separation of the well-to-do, wealthy elements, the *serviens regis*, the mass of the freeman in the second half of the 13th centuries was only made up of such elements whose lot — sooner or later — it was to settle on the estate of a feudal lord as a tax-paying free peasant. This heterogeneous category comprised of ruined small holders, *hospes* and emancipated serves who were granted nothing else but the right of free migration. They were *ignobilis* all and freeman. They were the only ones to remain the last subjects of public liberty. The last possessors of public liberty having become peasants on the feudal estates essentially changed the content of the term. It became such a peasant liberty whose essence was identical with the right of free migration for its possessors as individuals, and meant village self-government under the seigniorial power for the community of those who enjoyed it. The other group of the service-performing peasants, who were living in *proprius*-subjection even as late as the first half of the 14th century, bore the same economic burdens as the freeman-peasants did. The right of free migration, however, was yet to be attained by the *proprius*-folk. Until the remains of the ancient “golden liberty” became the widespread peasant’s *libertas*, their relative value endured in the *ignobilitas* too because of the presence of the *proprius*-folk.

In his study “*Decretalo Intellecto*” György Bónis treats the Hungarian historical aspects of the papal decretal on the inalienability of the crown lands.

The decretal of Pope Honorius III (*Intellecto*) to the Archbishop of Kalocsa, which, according to Potthast no. 6318, was dated in 1220, was included in the great collection of canonical law, the *Liber Rextra* (X 2, 24, 33) and it became the basic principle of the inalienability of crown lands in whole Europe. The Pope, having come to know that Hungarian king András (Andrew) II had alienated crown lands to the detriment of his country and the Crown and he had sworn not to undo these alienations, relieved the King from his oath since — the Pope argued — at the coronation he had sworn to preserve unharmed the rights of his country and the uprightness of the Crown. This famous decretal poses several problems. First of all its date is to be corrected, as has been recently done by W. Ulmann and J. R. Sweeney: the decretal was issued not in 1220 but in 1225 and this is the date that György Fejér published close one and a half century ago. This makes possible looking for a connection between it and the Hungarian charter, the Golden Bull, issued in 1222. Indeed, the full text of the decretal mentions that the King had promised in a “law of eternal validity” not to employ Jews and Ishmaelites on financial posts and this clearly refers to clause 24 of the Golden Bull which is of similar content.

A further problem is whether or not András II swore to preserve unharmed the rights of the Crown at the coronation (1205). Unfortunately, the text of the oath was lost but it is likely that it contained only the traditional “*tria precepta*”. The author tries to find the solution on the basis of the English coronation oath and by relying on the research of H. G. Richardson, P. N. Riesenbergh and E. Kantorowicz. In 1233 and 1235 Pope Gregory IX warned Henry III, the English king, of his oath of similar content. However, the scholars believe that the so called “section 8” got into the coronation oath of the English kings only later. It is likely that the popes only wished that the principle of inalienability be a part of the coronation oath and they suggested the European rulers, thus András II too, to involve it in the oath.

The decretal “*Intellecto*” affected the Hungarian governmental practice. One of its versions was issued to the son of András II, “younger King” Béla and he was the ruler to pursue the policy of the recovery of the “eternal grants” with great energy — he started it already in his father’s life but went ahead with it after his ascension to the throne (1235) too. The principled support of the Papacy was a great help to him; some decade later he did refer by express terms to the decretal. This did not prevent him from extending the policy of recovery over the Church possessions.

The decretal affected the Hungarian theory of the state as well. Their term “Crown” was widely used in the royal diplomas in the 13th century in the sense of royal power. The diplomas spoke of “benefit” and “damage” of the Crown, and of loyalty and disloyalty to it. It had become an established principle by that time that the ruler had no right to alienate the possessions of the Crown, he could not make so many grants of land from the royal demesne that would damage it seriously. Even Ferenc Eckhart has pointed out that the concept of the “Crown” as independent from the King’s person came about in respect of the crown lands. In Europe the principle of the inalienability of the crown lands gave rise to a rich legal literature and it con-

tributed to the emergence of the theory of the crown. It so happened in Hungary too: it became the first and most important attribute of the "invisible Crown" that not even the King could alienate lands "beyond measure".

It is a specific aspect of the problem that the light-headed grants of András II which exempted the nobles from the feudal ties led to the creation of such a canonical law which played a leading part in the European state life as well.

In her study *Julia Puskás* sets out and analyses first of all the quantitative data of the large-scale Hungarian emigration to the USA prior to 1914. First she showed the quantitative aspects of emigration from Hungary, its trend fluctuations, its intensity as compared to other countries. The economic and social reasons of emigration from Hungary, as well as its common and special features were analysed. Large-scale emigration from Hungary to overseas began in 1880. The period of mass emigration lasted from the early years of the century till World War I. In the international comparison the proportion of emigration was moderate but in the years 1905—7 the intensity of it increased strikingly.

The great majority of economic emigrants were juvenile agricultural labourers, farm hands or peasants with dwarf holdings. In the years between 1899—1913, 68 per cent of the total number of emigrants came from agrarian society. But the historical process of emigration show that the emigration movement of craftsmen of originally low numbers, rather than that of other elements grew into a mass emigration of the farming population.

At this time, the most typical feature of economic emigration from Hungary was that people started without the intention to settle abroad permanently. They regarded their stay abroad as temporary and wanted to improve their situation at home with the money made abroad. The hopes and planes of the emigrating agrarian population centered around an independent existence lent them energy to reduce their living standards in their new surroundings often far below their home standards, in order to save more money for the realization of their projects. This endeavour underwent a change in most cases as time passed. Amidst the attractions of the new surroundings and newly formed ties concrete plans on returning home gradually grew vaguer and postponement to an ever more distant future rendered them illusory. From the economic and social reasons of emigration from Hungary the following have been analysed: 1. the demographic factors, 2. the disintegration of traditional society in the early stages of the industrial revolution, 3. the "pull" effects of the American industry by means of much higher wages. Certain correlations can be traced in Hungary as well between the dimension of emigration and birth years, but it seems that demographic pressure can hardly be thought to have assumed an intensity which may be conceived of as a factor as weighty as it was in some countries of West Europe. A very strong relative overpopulation in agricultural society was the most typical feature during the first stages of industrialization. The related, partial industrialization on a narrow scale had an effect on movements between the rural agrarian population and urban industrial structure, strongly maintaining tensions between the two structures throughout. The center of the tensions derived from the wide gap between the number and kind of hands required for industrial work and the number and kind of manpower available among the agrarian population. The process of emigration from Hungary can be related to periods in the economic growth of the country, however, briefer ups and downs and yearly fluctuation in the number of emigrants were connected much more closely with the rhythm of American booms and slums than with changes of Hungarian economic conditions.

The marked differences in intensity of emigration among groups of nationalities raise the question whether emigration from Hungary and the whole Monarchy was motivated by unsolved nationality problems or by differences in attitude to emigration, deriving in the case of various nationalities from dissimilar ways of life and economy, flowing from the impact of historical-geographical factors and settlement history. Research to date argues in favour of the latter explanation.

Béla Sarlós' study on the tax reforms of 1909 and the tax laws of World War I comprises three parts: in the first one the author introduces us the 1909 tax reform prepared by Sándor Wekerle, in the second one he discusses the taxation measures taken by the Party of National Work governments prior to World War I, and finally, he analyses the tax regulations which took effect during the World War.

Wekerle's tax reform sought to change the whole Hungarian tax system radically. The reform concept was that the rate of the land and house tax was to be lowered, the wages tax and the income surtax, payed according to the land and house tax, were to be repealed. The former wages tax, which was unfavourable for the poorer section of the population was replaced by a new, general wages tax with a five per cent rate (half of the former one), and a completely new tax category, the income tax became the pivot of the tax system. The new income tax was the

backbone of the whole tax reform. The basis of assessment for this new tax was formed by the sum of the taxpayers income coming from any source and the rate was progressive it moved between 0.7—5 per cent. The reform was conceived in an agrarian spirit and many of its regulations were directed decidedly against the financial capital. In the last analysis final outcome the reform sought to improve the conditions of existence of the poor peasants, the small shopkeepers and craftsmen; it left the tax burden of the large estates unchanged, but it was aimed at taxing the financial capitalists much more heavily than they had been earlier. The reform was very prejudicial to the interests of the Austrian financial capital as well. The author treats the regulations of the extent of taxes and the distribution of taxes by briefly summarizing them, and he lays the stress on the new process of the assessment and administration of taxes to be introduced.

The most important regulation of the taxassessment process was that in the future the general wages and income tax of the banking houses was to be fixed not by the assessment committees but by the inland revenue offices, which could carry out accountancy at the banking houses in the course of which they were allowed to examine the most confidential documents too. Furthermore: in the future the banking houses were not to appeal to the assessment appeal committee against the tax imposition of first instance but to a completely new organ, the fiscal committee of the administrative committee. In this committee the representatives of the autonomous municipal boards prevailed in the ratio of six to one thereby making the banking houses dependent on the municipal boards to a certain extent. The reform also put into jeopardy the banks' right to appeal in the last instance against the assessment of tax to the Administrative Court. One of the purposes of these regulations was to place the banks' of the national minorities under the supervision of the government and the municipal boards.

As a consequence of the fall of the coalition government, the tax reform failed to come into force. The governments formed by the Party of National Work first delayed for two years putting the already enacted reform into force, then they reframed it through an amendment act; they softpedaled all the regulations disadvantageous to the financial capital. Nor did the reform thus reframed take effect because after the strengthening of István Tisza's position the Lukács government passed a new act to delay putting the reform into force for an indefinite time, "until further provisions by the legislation". As a result of all this the heavier taxation of the financial capital, the introduction of the progressive tax rate, tax allowance for the people of limited means as well as the new system of tax assessment and administration came to nothing.

The ever increasing war costs of Hungary during World War I necessitated taking new and stricter tax measures. The Tisza government put into force the income tax on incomes surpassing 20 000 crowns in December 1914, and on those surpassing 10 000 crowns in 1916. The wages tax of the banking houses took effect also in 1916 according to the tax reform law reframed by the amendment law. However the Tisza government introduced completely new tax categories too: the wealth tax and the war profit tax. The rate of the war profit tax was very progressive: it changed between 5—45 per cent.

The Wekerle government, in order to brake the further soaring of inflation, introduced new measures taking effect from January 1st, 1918, which were considerably more severe than the former ones. The new regulations lowered the minimum of wealth after which wealth tax was to be payed from 50 000 to 20 000 crowns, increased the rate of the income tax by one per cent, and increased the progressivity of the war profit tax to a great extent: the maximal tax rate became 60 per cent instead of 45 per cent. Besides this the land and house tax, the mine tax, the third class wages tax as well as the interest and rent tax was increased by a 60 per cent war contribution. Wekerle's taxation measures concerned first of all the wealthier strata of the population, they cut the profits drawn from inflation, and it is due mainly to these measures that there was only a 50 per cent inflation when Hungary was defeated in the war.

Éva Madaras analysis the Austrian Christian Socialists' efforts aimed at winning over the Austrian proletariat.

In the first half of the 1890s the Austrian Christian Socialists decidedly strove to build up a political party from the social classes threatened by capitalism. Although in their activity they laid stress on the representation of the peasant and petty bourgeois interests, their purpose was to unite and organize all the antiliberal forces. In order to neutralize the ideological and organizational influence of the Social Democratic Party, to broaden its own social base, and to pursue a more successful "proletarian policy", the Christian Socialist Party was forced to carry on an ideological and organizational activity with now laid greater emphasis on the proletarian characteristics.

The purpose of the study is to show the attempts of the Christian socialist leaders in the years of the party's formation to win over the working class to their cause and to set off the influence of the very rapidly developing socialist movement. The independent Christian Socialist workers' organization, the Christlichsozialer Arbeiterverein für Niederösterreich, was established

in December 1892 but the first step of significance in the ideological and organizational field was only made in the years following the first Christian Socialist congress held in 1896. In fact the Christian Socialist Workers Society had never lived up to the expectations. Even after having gotten beyond the critical period between 1892—96 — the subject of the study — the Christian Socialist Party did not manage to get a considerable influence over the working class movement.

Christian Socialist ideology was to play a particularly important role in winning over the proletariat. The interrelationship between the Christian socialists and the social democrats was determined from the beginning by the totally opposing ideological basis of their criticism of capitalism, and by the essential difference expressed by their setting the objectives of the social struggles and their choosing the roads to these objectives. Within some years following its formation, the Christian Socialist Party regarded the social democracy standing on the basis of the public ownership of the means of production as its most dangerous historical antagonist. This recognition was increasingly expressed by the party line from the second half of the 1890s on.

The Austrian Social Democracy saw clearly that the Christian Socialist ideas were attractive for many and were suitable to recruit new followers for the party. Therefore they laid great emphasis on the theoretical criticism of the Christian Socialist reform proposals. With reference to this, the author points out that the Social Democrats' theoretical criticism did not pay due attention to the organic part of the social program of the Christian Socialist Party, to anti-semitism. He also tries to prove, however, that this was not a specifically Austrian phenomenon. The contemporary socialist theoreticians, Engels himself too, regarded anti-semitism as a temporary phenomenon which would become rootless as the two basic class of capitalism strengthened.

The ideological debates were highlighted by both parties. This is proved by the 1894 social course in Vienna which was organized by the Christian Socialists under the aegis of the Leo-Gesellschaft. The problems of modern socialism belonged to the central themes of the course. The position of the Austrian Social Democratic movement and the struggle to be waged against it were discussed. The author underlines the weakness, the false and demagogic character of lot of the arguments in the debate, on the other hand he calls attention to those signs which reveal that experiences of the social democracy were borrowed.

The emergence of the Christian Socialist ideology and of the political movement organizing itself on its basis forced the Social Democrats into polemic. This polemic is an organic part of the history of the international working class movement in the period of the formation of Social Democratic mass parties.

The study of *Ferenc Glatz* about the evolution of bourgeoisie and hungarian nationalism in the 19th century surveys the formation of bourgeois evolution in Hungary, demonstrating that the emergence of those branches of production which appear as a result of the evolution of bourgeoisie industry, track, credit-system, banks, started in Hungary — in comparison with the rest of Europe — very late, only in the 1850s.

Examining the composition of bourgeoisie in Hungary the study shows — on the basis of statistics of employment, religions and national distribution — that in Budapest — the centre of capitalist development — the bourgeois elements of society are Germans (many of them newer immigrants) Slovaks and Hungarian Jews in quite a great number.

The Hungarian nobility, which stood up for the program of bourgeois transformation and national independence during the 1840s, was ousted from politics after 1848—49 and saw only the centralist elements of Vienna's policy, which was directed against the Hungarian national movement. This nobility doesn't understand the significance of bourgeois evolution emerging at the same time. This layer of society is impoverished very fast in the second half of the 19th century, it doesn't join in the bourgeois development of Hungary.

All these factors have an influence on the history of Hungarian nationalism. After the failure of 1849 the so called "independence nationalism" spreads in the political thought and this idea is advocated by the impoverished nobility which cannot join in the bourgeois evolution.

Its antipathy against the enriching bourgeois elements of society (who as we previously mentioned, were Germans, Slovaks and Hungarian Jews) has a kind of "national flavour" and by the end of the century the earlier ideological elements arising from the "wars of independence against foreigners" get mixed with the antipathy against "foreign" bourgeois elements.

This is how this characteristic of Hungarian bourgeois evolution is reflected in the nationalism — which determines Hungarian political thought at the turn of the century in a distorted way.

The study of the Polish historian, *J. Zarnowsky*, raises some of the problems of the Polish intelligentsia's 20th century history. In the introduction he points out that despite the history of the Central-European countries showing great resemblance, their social structures developed

in very different ways and in accordance with it the intelligentsia had to play different roles. The author deals with the various definition of the concept of intelligentsia: makes a distinction between the intellectuals, as creative intelligentsia and the intelligentsia which was characterized by spiritual wagework and liberal profession, respectively. He examines the conditions of the emergence of the modern Polish intelligentsia at the beginning of the 19th century when certain categories of the spiritual work had already outstripped the feudal framework, and the role played by the intelligentsia in preserving land developing national culture in the century following the third dismemberment of the country. He describes the development of the intellectual professions in the Congressional kingdom, in the period following the revolt of 1830—31, and finally in the second half of the 19th century. After the 1860 agrarian reform the intelligentsia's numbers were joined by the ruined members of the landed gentry en masse and this gave rise to the idea that the Polish intelligentsia was of a nobiliary character, which is held to be an extreme view by the author.

The end of the 19th century is characterized by the intellectual circles having become the exclusive centre of the intellectual and spiritual life. The author calls attention to the fact that the conditions determining the development of the intelligentsia were different in the three occupation territories. In Galicia mainly the official intelligentsia, the schoolmasters and the clergy developed while in the territory belonging to Russia mainly the members of the liberal profession. In the territory under Prussian occupation only an insignificant intelligentsia joining with the bourgeoisie could establish itself. There were about 200 000 members of the intelligentsia in the Polish ethnic territories at the turn of the century.

The author shows the trend of the intelligentsia's structural development between the two World Wars. In 1939 the number of those who were intellectual workers by profession and on the members of the liberal profession was 850 000 and about one and a half million with the dependants included. He compares the development of the structures of the intellectuals in West- and East-European countries, and sets down that in Poland 60 per cent of the intellectual workers was in the service of the state or depended on it. He makes a distinction in order to express the intelligentsia's distribution in percentage according to origin and nationality and to outline the inner differentiation of this social strata.

The study gives a short survey of the German occupier's measures to annihilate the Polish intelligentsia. Finally it treats of the problems of the present Polish intelligentsia.

The "Publications" column carries *Imre Pásztor's* article, "The Kossuth emigration in Bulgaria".

The first, relatively short phase of the Kossuth-emigration — from August 22, 1849 till September 1851 — is known under the entry "Turkish". It is a fact that officially Kossuth and his followers were enjoying the Sultan's "hospitality" but as a matter of fact it was on Bulgarian soil, among the Bulgarian people that the Hungarian emigration found a home in these most bitter months of exile until the middle of February 1850, moreover, one of its group even after that.

The rich Hungarian memoir-literature contains many remarks about the life and situation of the Bulgarian people, at the time groaning under the Turkish yoke for 500 years. However, no work has been published in Hungary that would paint a comprehensive picture of Bulgaria as seen by the Hungarian emigration.

The Hungarian emigrants (about 3900—4000 persons), stepped on Bulgarian ground, having arrived in Vidin, in the last days of August. They spent here two months. From Vidin the Turkish Porte, yielding under the pressure of the Austrian and Russian emigration, sent the Hungarian emigration, which had shrunk in the meantime to 500 men, to Sumen. This city gave the homeless Hungarians shelter for 3 months.

It is important to research this period also from that aspect that Kossuth exploring the possibilities of the situation and the emergence of the outlines of the Hungarian emigrations' future policy can be followed with attention in this period. The author, however, seeks an answer explicitly to the question: what was the opinion of the Hungarian refugees of Bulgaria and the Bulgarian people. The author draws the unambiguous consequence that the memoires and diaries of the Hungarians reveal sincere sympathy, that of comrades in misfortune, towards the oppressed Bulgarians. The emigrants give a bitter account of the innumerable signs of destruction and decay and they write with contempt about the cruelty of the Turkish oppressors. They disclose many useful facts and observations about the economic, social and cultural life of Bulgaria in the middle of the 19th century, which was a very important period in the struggle carried for the country's national independence, and the Bulgarian people responded to everything what was new and progressive with great sensitivity and susceptibility. In the memoires there is a note of confidence in the future of the Bulgarian people, they state that "when favourable occasion occurs, it will overcome the Turks beyond doubt".

At the same time the study also bears out that the Kossuth emigration did not become unfaithful to the revolutionary ideas even on Bulgarian soil. Their conduct expressed not gratitude towards Turkey, which after all saved their life by denying their extradition, but the hatred of tyranny.

Finally the study touches upon the significant influence, which was exerted by the Hungarian emigration on the Bulgarian population by introducing ways of clothing and eating, vigorous intellectual and cultural life as well as certain professions, etc. In this regard, the author points out that the importance of this fact is beyond dispute but it is much more important that the idea of revolution is closely connected with the Kossuth-emigration on the Bulgarian people's view.

Two studies are published in the journal's present issue from the "History of Hungary" in ten volumes, under preparation now. *László Makkai* examines the relationship between the Habsburg dynasty and the Hungarian Estates on the eve of the Bocskay insurrection, *Kálmán Benda* treats the Hungarian nobility's movement of 1790.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>И. Болла</i> : Упадок всеобщей свободы в XIII Веках (Понятия «liber», и «libertas» в период династии Арпадов) Ч. II	1
<i>Д. Бониш</i> : Decretalis Intellecto Гонорий III о неотчуждаемости благ короны	24
<i>Ю. Пбшкаш</i> : Эмиграция из Венгрии в США до 1914 г.	32
<i>Б. Шарлош</i> : Налоговая реформа в 1909 году и законы о налогах во время первой мировой войны	68
<i>Э. Мадараш</i> : Христианские социалисты Австрии за привлечение пролетариата на свою сторону	101
<i>Я. Зарновски</i> : Польская интеллигенция в XX в.	119

СООБЩЕНИЯ

<i>И. Пастор</i> : Эмиграция Кошута в Болгарии	144
--	-----

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ НОВОГО СИНТЕЗА ПО ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

<i>Л. Маккаи</i> : Габсбурги и венгерские сословия накануне восстания Вочкаи	155
<i>К. Бенда</i> : Движение венгерского дворянства в 1790 г.	183

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Дж. Кастельян</i> : Психология и история	211
---	-----

ДИСКУССИЯ

<i>А. Барта</i> : Методологические замечания о статье «Новые данные о финно-угорской и венгерской протоистории»	221
---	-----

Трибуна

<i>М. Унгер</i> : Проблемы обучения истории в Венгрии	230
Высказывания по этой теме <i>М. Вацулик</i> и <i>К. Вёреш</i>	241

МАСТЕРСКАЯ

<i>Ф. Гмац</i> : Развитие буржуазии и национализм в Венгрии в XIX в. (Идейная и социальная история).	248
---	-----

ОБЗОР

Общие закономерности и национальные специфики в строительстве социализма (<i>О. Сабольч</i>)	261
Заметки к книге Иштвана Бенедек о Земмельвейсе (<i>Л. Пал</i>)	263
Известия Института Истории ВАН	266
РЕЗЮМЕ	269

CONTENTS

STUDIES

<i>I. Bolla</i> : Decline of public liberty in the 13th century. (The concepts of liber and libertas in the age of the Arpadians). II.	1
<i>Gy. Bónis</i> : Decretalis Intellecto (Honorius III on the inalienability of Crown property).	24
<i>J. Puskás</i> : Emigration from Hungary to the United States before 1914.	32
<i>B. Sarlós</i> : The tax reform of 1909 and tax laws during the world war.	68
<i>É. Madaras</i> : Endeavours of the Austrian Christian Socialists to gain over the proletariat. ...	101
<i>J. Żarnowsky</i> : The Polish intelligentsia in the 20th century.	119

COMMUNICATIONS

<i>I. Pásztor</i> : The Kossuth-émigrés in Bulgaria.	144
---	-----

PREPARATORY WORKS TO THE NEW HUNGARIAN HISTORICAL SYNTHESIS

<i>L. Makkai</i> : The Habsburgs and Hungarian feudalism on the eve of the Bocskay insurrection.	155
<i>K. Benda</i> : The moves of the Hungarian nobility in 1790.	183

THEORY AND METHODOLOGY

<i>G. Castellan</i> : Psychology and history.	211
--	-----

DISCUSSION

<i>A. Bartha</i> : Methodological remarks to the study "Additional data to the Finno-Ugrian and Hungarian ancestral history".	221
--	-----

FORUM

<i>M. Unger</i> : Preoccupations of our teaching of history.	230
Contributions by <i>M. Waczulik</i> , <i>K. Vörös</i>	241

WORKSHOP

<i>F. Gatz</i> : Bo urgeois development and nationalism in the 19 th century's Hungary	248
---	-----

REVIEW

General regularities and national particularities in the building of socialism. (<i>O. Szabolcs</i>) ...	261
Comments on the Semmelweis monography of István Benedek. (<i>L. Pál</i>)	263

News of the Institute of Historical Sciences	266
--	-----

SUMMARY	276
---------------	-----

INHALTVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>I. Bolla</i> : Der Niedergang der Gemeinfreiheit im 13. Jahrhundert (Der Begriff <i>liber</i> und <i>libertas</i> im Zeitalter der Arpaden) II	1
<i>Gy. Bónis</i> : <i>Decretalis Intellecto</i> (Honorius III. über die Unveräußerlichkeit der Kron- güter)	24
<i>J. Puskás</i> : Auswanderung aus Ungarn in die Vereinigten Staaten vor 1914	32
<i>B. Sarlós</i> : Die Steuerreform von 1909 und die Steuergesetze im Weltkrieg	68
<i>É. Madaras</i> : Die österreichischen Christlichsozialen um die Gewinnung des Proletariats	101
<i>J. Żarnowski</i> : Die polnische Intelligenz im 20. Jahrhundert	119

BEITRÄGE

<i>I. Pásztor</i> : Die Kossuth-Emigration in Bulgarien	144
---	-----

DIE VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>L. Makkai</i> : Die Habsburger und die ungarischen Stände am Vorabend des Aufstandes Bocskays	155
<i>K. Benda</i> : Die ungarische adelige Bewegung im Jahre 1790	183

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>G. Castellan</i> : Psychologie und Geschichte	211
--	-----

DISKUSSION

<i>A. Bartha</i> : Methodologische Bemerkungen zum Artikel: Neuere Daten zur finnisch-ugri- schen und ungarischen Urgeschichte	221
---	-----

FORUM

<i>M. Unger</i> : Die Sorgen unseres Geschichtsunterrichts	230
Beiträge: <i>M. Waczulik</i> , <i>K. Vörös</i>	241

WERKSTATT

<i>F. Glatz</i> : Bürgerliche Entwicklung und Nationalismus in Ungarn im 19. Jahrhundert	248
---	-----

RUNDSCHAU

Allgemeine Gesetzmäßigkeiten und nationale Eigenheiten im Aufbau des Sozialismus (<i>O. Szabolcs</i>)	261
Bemerkungen zu István Benedeks Buch über Semmelweis (<i>L. Pál</i>)	263
Nachrichten des Geschichtswissenschaftlichen Instituts	266

ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE	269
---	-----

ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE	276
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

ETUDES

<i>I. Bolla</i> : Déclin de la liberté publique au XIII ^e siècle (Les notions «liber» et «libertas» à l'époque arpadienne (II ^e partie)	1
<i>Gy. Bónis</i> : Decretalis Intellecto (Honorius III sur l'inaliénabilité des biens de la Couronne)	24
<i>J. Puskás</i> : Emigration de la Hongrie vers les Etats Unis avant 1914.	32
<i>B. Sarlós</i> : La réforme sur les impôts de 1909 et la législation sur les impôts pendant la I ^e guerre mondiale	68
<i>É. Madaras</i> : Efforts des sociaux chrétiens autrichiens pour gagner le prolétariat	101
<i>J. Żarnowsky</i> : L'intelligentsia polonaise au XX ^e siècle	119

COMMUNICATIONS

<i>I. Pásztor</i> : Les Kossuth émigrés en Bulgarie	144
---	-----

TRAVAUX PREPARATIFS DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE D'HISTOIRE HONGROISE

<i>L. Makkai</i> : Les Habsbourg et la société des ordres hongroise à la veille du soulèvement Boeskaï	155
<i>K. Benda</i> : Le mouvement des nobles hongrois en 1790.	183

THEORIES ET METHODES

<i>G. Castellan</i> : Psychologie et histoire	211
---	-----

DEBATS

<i>A. Bartha</i> : Remarques méthodologiques sur l'article intitulé «Nouvelles données à l'histoire primitive des Hongrois et des Finno-ougriens»	221
---	-----

FORUM

<i>M. Unger</i> : Soucis de notre enseignement de l'histoire	230
Contributions de M. Waczulik, K. Vörös	241

ATELIER

<i>B. Glatz</i> : Evolution bourgeoise et oationalisme en Hongrie av 19 ^e siècle	24
---	----

REVUE

Nécessités générales et particularités nationales dans l'établissement du socialisme (<i>O. Szabolcs</i>)	261
Notes sur la biographie de Semmelweis par István Benedek (<i>L. Pál</i>)	263
Nouvelles de l'Institut des Sciences Historiques	266

RÉSUMÉ EN LANGUE RUSSE	269
------------------------------	-----

RÉSUMÉ EN LANGUE ANGLAISE	276
---------------------------------	-----

A Kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki Szerkesztő: Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1974. IX. 5.

Terjedelem: 25,2 (A/5) fv

Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010,

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

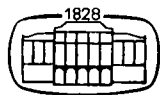
Telefon: 185—612.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 28,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,- Ft

INDEX: 25,812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55686

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1974 XVII. ÉVFOLYAM 3. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZA

Szerkesztőség: Budapest I., Üri u. 51–53. — Telefon: 160—160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK:

<i>Bellér Béla</i> : A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója és történeti képe 1945 előtti történetírásunkban	289
<i>Szabó Miklós</i> : A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón.	326
<i>Lackó Miklós</i> : A Blum-tézisek	360

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Siklós András</i> : A Monarchia felbomlása és a magyarországi kormányzati válság 1918 októberében	372
--	-----

ELMÉLET ÉS MÓDSZERTAN

<i>Glatz Ferenc</i> : Szaktudományos kérdésfeltevések és történeti-politikai koncepció. (A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből).....	396
---	-----

FÓRUM

<i>Niederhauser Emil</i> : A kultúrtörténet kérdéséhez	421
<i>Makkai László</i> : Művelődéstörténet mint értékrendszerek története	429
<i>Kosáry Domokos</i> : A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben.....	436
<i>Hanák Péter</i> : A kultúrtörténeti szintézis problémái	447
OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ	454
ANGOL NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ	457

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

BELLÉR BÉLA

A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepciója és történeti képe 1945 előtti történetírásunkban

A Dózsa-parasztháború kérdésében való állásfoglalás vízvonalzó a történetírásban. „Magyar történetírónak e kérdéssel kapcsolatos állásfoglalása, az, ahogy bemutatja és elemzi az eseményeket, minden esetben megmutatja, hogy az illető történetíró a felvetődő társadalmi problémákkal kapcsolatban melyik társadalmi osztály vagy réteg álláspontján van, melyik osztály szemléletét juttatja érvényre történeti munkáiban.”¹ Ez a felfogásbeli különbség különböző mértékben ugyan, de az egyes — nemesi, polgári, marxista — történetírások egészét áthatja, érinti azok meghatározott belső struktúráját, a struktúra valamennyi lényeges elemét. Ezen struktúra-elemek közül mi a parasztháború felszabadulás előtti történetírásának áttekintésében főleg a két legfontosabbat, a történeti-politikai koncepciót és a történeti képet vizsgáljuk. A történeti-politikai koncepció osztályszempontú alapfelfogásokat tartalmaz a társadalom egész fejlődéséről és az ebből eredő politikai célokról. A történeti kép pedig a történeti tények, események és folyamatok meghatározott értékelésen nyugvó szemléletét sugallja a múlttól, akár annak egészéről, akár részleteiről. Ha nem is kiemelten, időnként azért foglalkoznunk kell a másik két struktúra-elemmel, a történetelmélettel, ill. történetfilozófiával, amely világnézeti, ismeretelméleti és metodikai felfogásokat egyesít valamilyen elméleti alapállásban, és végül a szakmetodikával, amely főképp forráskritikai módszereket, történeti segédtudományokat, vagyis — a többi struktúra-elemmel ellentétben — osztályszempontból általában közömbös elemeket tartalmaz.²

A Dózsa-parasztháborúról évszázadokon át az a történeti-politikai koncepció és történeti kép rögződött a köztudatba, amelyet a feudális társadalmi rend talaján álló, a feudális nemesi és papi érdekeket szolgáló kortárs krónikások, humanista történetírók többnyire ellenséges, néha együttérzést mutató, de általában célzatosan kiszínezett, nemegyszer egymásnak is ellentmondó beszámolóí, a feudális uralkodó osztályok köréből származó gyűlölködően paraszteszenes oklevelek alakítottak ki, s amelyet egyáltalán nem befolyásoltak a parasztság iránt megértést vagy legalábbis tárgyilagosságot mutató, egy-egy részletkérdésre vonatkozó, röpirat-formában megjelent aktuális polgári tudósítások.³ Ennek a történeti-politikai koncepciónak és történeti képnek alapszíne — Szabó Ervin találó jellemzése szerint — az, hogy a Dózsa-parasztháború

¹ *Gunst Péter*: Acsády Ignác történetírása. Bp., 1961. 215.

² *Gerhard Lozek*: Zur Methodologie einer wirksamen Auseinandersetzung mit der bürgerlichen Geschichtsschreibung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1970. 4. sz. 608—616.

³ Eléggé ötletszerűen válogatott, értékelésbeli és fordítási hibákat tartalmazó, kritikai jegyzeteket viszont nélkülöző gyűjteményük A magyar parasztháborúk irodalma 1437—1514. Összeállította: *Geréb László*. A bevezetőt írta: *Székely György*. Bp., 1950.

istentelen, barbár lázadás volt a törvényes papi, nemesi rend ellen, vezetői elvetemült gazemberek, résztvevői pedig félrevezetett, együgyű bolondok.⁴ Eltérések ezen a felfogáson belül legföljebb azon a ponton mutatkoztak, hogy az országra szakadt szerencsétlenségért — osztályhelyzetüknek vagy pártállásuknak megfelelően — a parasztok mellett kitettek felelőssé: a királyt, a főnemességet, a főpapságot-e vagy esetleg a köznemességet? Olyan feudális történetíró azonban még hírmondóban sem akadt, aki Dózsa és Zápolya párharcában *végső soron* ne az utóbbinak adott volna igazat, nem tartotta volna bár szigorú, de megérdemelt büntetésnek a jobbágyságot gúzsbakötő 1514. évi rákosi országgyűlési törvényeket és ennek jogi szentesítését Werbőczy István ítélőmester Hármaskönyvében.⁵

A Dózsa-parasztháború történeti-politikai koncepcióját és történeti képét kialakító XVI. század óta azonban a történetírás nagyot fejlődött. A humanizmusban felébredt, a reformáció és az ellenreformáció hitvitáiban kiélesedett kritikai szellem és az eredeti kútfők kutatásának termékenyítő hatása Hollandiából és Franciaországból kiindulva a XVII. század közepén Németországba, majd nem sokkal később Olaszországba is utat tör magának. Német polihistorok kialakítják a történetírás új, államismeretinek nevezett irányzatát, amely a történelemnek a kor tudományrendszerébe való beillesztésével s új céljaként az állampolitika szolgálatának kitűzésével — minden egyoldalúsága mellett is — előbbrevizsi a történettudományt. Az új irányzat a XVII. század végére Európa egész tudományos világát meghódítja. A Habsburg-ellenes rendi függetlenségi harcokba bonyolódott Magyarországon azonban csak a Rákóczi-szabadságharc után, a XVIII. század második évtizedétől kezd hatni. Az egymástól függetlenül, de egymást kiegészítve dolgozó katolikus és protestáns adatgyűjtők — különösen Hevenesi Gábor és Debreceni Ember Pál — forrásgyűjtése, rendszeres és szervezett kutatómunkája a XVII—XVIII. század nagy nyugati tudósaiéhoz mérhető, mégha kritikai érzék, történeti felfogás és művészi előadás tekintetében mögöttük is marad. Az egyháztörténeti adatgyűjtéssel egy időben, a XVIII. század első negyedében jelenik meg hazánkban Bél Mátyás és az erdélyi szász Schmeizel Márton munkásságában a magyar államismereti iskola, amelyet sokoldalú és sikeres anyaggyűjtés, felekezeti szempontokon felülemelkedő patrióta szellem és az állampolitikai szempontok erős kidomborítása tüntet ki.⁶

A magyar államismereti iskola magával hozta a történeti-politikai koncepció társadalomtörténeti irányú elmélyülését, hazai viszonyainknak megfelelően elsősorban jobbágyságtörténeti irányban; ez pedig nem kerülhette meg a parasztháború kérdését sem. Bél Mátyás, az európai híru magyar polihistor festi meg először *De servitute Hungarica* c. mindmáig kiadatlan munkájában a magyarországi jobbágyság kialakulását és fejlődését. Ő lát először a jobbágyságban történeti feldolgozásra érdemes tárgyat, mutatja ki a jobbágyság történeti (és nem isteni) eredetét, hangoztatja a jobbágy embervoltát, a benne is kiirathatatlanul élő szabadságvágyat, száll pörbe a jobbágyellenes Werbőczy tekintélyével.⁷ A jobbágyság múltbeli sorsa iránti érdeklődéséből kifolyólag Bél adja ki a parasztháború két fontos forrását Siegler Mihálynak, a XVI. századi

⁴ Marx és Engels Válogatott Művei. II. k. Szerk.: Szabó Ervin. Bp., 1909. 16.

⁵ Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. Bp., 1954. 39—40.

⁶ Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Bp., 1920. 4—28. *Uő.*: A történelem útja. — A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman Bálint. Bp., 1931. 28—29.

⁷ Wellmann Imre: Parasztnépünk múltjának feltárása. Hitel, 1944. 4. sz. 231.

erdélyi szász történetírónak Dózsa ún. ceglédi kiáltványa szövegét ismertető Chronológiáját, továbbá a bécsi humanista Johann Spiessheimer-Cuspinianusnak, Miksa császár orvosdiplomatajának és többszöri magyarországi követének közvetlen szóbeli értesülésekből merítő naplóját a Dózsa-parasztháborúról.⁸

Az államismereti iskolát Timon Sámuellel az adatgyűjtő nemzeti történetírás korszaka követi. Ezután lép a színre a XVIII. század kétségkívül legnagyobb szabású történetírója, a jezsuita Pray György. Ő alapítja meg a felekezeti jellegű adatgyűjtő és államismereti iskolák keretein túlnőtt, azokat egybeolvasztó és tudományos életünkön több mint félszázadon át uralkodó kritikai történetírói iskolát. Az ő nyomdokain haladva emelik a magyar történetírást európai színvonalra Pray rendtársa, Katona István, továbbá Cornides Dániel, Kovachich Márton György, Bod Péter, Sinay Miklós, Budai Ézsaiás, J. Chr. von Engel, I. A. Fessler és társaik.⁹

A kritikai történetírás kialakulásának vázlata után felvethetjük a kérdést: változott-e és ha igen, mennyiben a Dózsa-parasztháború megítélése az új történetírásban? Minthogy az uralkodó osztályok gazdasági-társadalmi helyzete, stratégiája, taktikája, szemlélete, világnézete a XVIII. század végéig *alapvetően* nem változott meg, nincs alapvető változás a politikai, ideológiai funkciójuknál fogva egyértelműen osztályjellegű történeti-politikai koncepcióban, történeti képben, történetelméletben sem. A negyedik struktúraelemmel, a szakmetodikával, minthogy az osztályszempontból közömbös elemeket is tartalmaz, már nem ilyen egyszerű a helyzet. Az a tény, hogy a kritikai történetírók a források korábban elképzelhetetlen, egymásnak gyakran ellentmondó tömegét ismerik meg és használják fel — feldolgozásaikban is sokszor 10—20 oldalon keresztül megszakítás nélkül idézve őket —, elkerülhetetlenné teszi a tények újraválogatását, értékelését, kritikáját akár szubjektív egyéni állásfoglalás, de objektív tárgyi, politikai, ritkábban társadalmi szempontok alapján is. Az osztálybehatások ugyan ennél a műveletnél is érvényesülnek, de nem közvetlenül s főként nem egyértelműen. Éppen ezért a kritikai történetíróknál bekövetkezhet, és be is következik a régi XVI. századi parasztháború-képnek ha nem is átfestődése, de bizonyos átszíneződése. Érdemes ezt részleteiben is nyomon követni Pray, Katona, Engel és Fessler nagy összefoglaló munkáiban.

Pray Bécsben, 1767-ben kiadott *Annales regum Hungariae* c. műve IV. részének 348—357. lapjain foglalkozik a parasztháború történetével az egykorú XVI. századi források biztos ismerete (később ki is adott közülük olyan fontos dokumentumokat, mint Dózsa ún. ceglédi kiáltványa vagy királyi parancs a nemesség mozgósítására),¹⁰ de ugyanakkor bizonyos tendenciózus kiválogatása és megszűrése alapján. A gazdasági, társadalmi kérdések természetesen a tudós történetíró látóhatárán kívül maradnak; elsősorban politikai, diplomácia- és jogtörténetet ír. A szereplők bemutatásában bizonyos realiztikus tendenciák érvényesülnek. A pápát, X. Leót ugyan — a humanista Brutusszal szemben — menteni igyekszik a be nem váltott ígéreték ódiumától, Bakócz esztergomi érseket viszont már kevésbé az újabb pénzszerzés vádjától. A továbbiakban — Istvánffy követve — a keresztes toborzás sikerében észreveszi Dózsa hírnevének,

⁸ *Matthias Bel: Aparatus ad historiam Hungariae.* Posonii, 1735. 65, 281—282. Az ún. ceglédi kiáltvány eredeti szövegének kiadója a jezsuita *Carolus Wagner: Analecta Scepusii sacri et profani.* Pars IV. Posonii et Cassoviae, 1778. 35—36. l. (a) jegyzet.

⁹ *Hóman: i. h.*

¹⁰ *Georgius Pray: Epistolae procerum Regni Hungariae.* Pars I. Posonii, 1806. 84—86.

népszerűségének szerepét; nem vonja kétségbe Dózsa hadseregszervező, hadvezető képességeit sem. A nemességgel való szembekerülését nemcsak objektív tényezőknek, a nemesség erőszakos fellépésének, hanem szubjektív okoknak, Dózsa régi barátja, Lőrinc ceglédi pap „az ezután következő belháború fő-fő-szerzője” (352. l.) nemességellenes prédikációinak s Dózsa rossz jellemének is tulajdonítja. Velük szemben kiemeli Dózsa testvéröccse, Gergely és Száleresi Ambrus mérsékletét.

Magának a parasztháború történetének előadását a parasztok elvetemült kegyetlenkedésének, töröknél is szörnyűbb pusztításának és a hadi eseményeknek leírása uralja. Dózsa vérszomjas szörnyetegként jelenik meg e lapokon, különösen Csáky püspök főpapi ornátusban történt kivégeztetésével kapcsolatban. (A tudós szerző egyszerűen említetlenül hagyja Csáky és Báthori előzetes fegyveres harcát Dózsával.) Dózsának Temesvár elfoglalását célzó kísérletét egyrészt a háború meghosszabbítására irányuló szándékával, másrészt azzal magyarázza, hogy Dózsa mintegy zálogtárgyat akart szerezni magának a királlyal való béketárgyaláshoz, ill. a töröknek való megadáshoz. Dózsa végső harcát s „csodálatos állhatatossággal” elszenvedett kínhalálát forrásaival egybehangzóan adja elő. A nemesség ezt követő embertelen bosszúállását — a humanista Joviust idézve — részben csökkenti, részben indokolni igyekszik azzal, hogy a szörnyű büntetéssel a nemesek tulajdonképpen a jövőbeni újabb lázadás büntetettől igyekeztek elrettenteni parasztjaikat. Előadása végén a lojális szerző nem mulasztja el a kurucok ominózus nevét rásütni a parasztfelkelőkre. A vérbefojtott parasztháborúról a következő rekviemet mondja: „Ez lett a vége a parasztháborúnak, amely néhány nemes szennyes kapzsiságából és mértéktelen uralomvágyából keletkezett (ha ugyan hinni lehet Tuberonak), és negyven — vagy mások szerint — hetvenezer ember pusztulásával ért véget; bizonyára még nagyobb áldozatokat követelt volna, ha mindjárt az elején — ugyanis negyedik hónapjában verték le — szembe nem fordulnak vele, mert a népnél kedvező szerencse esetén semmi mérsékletre nem lehet számítani” (357. l.).

A kritikai történetírás másik nagy alakja, Katona István két művében is foglalkozik a parasztháborúval, először Budán, 1792-ben kiadott *Historia critica regum Hungariae, stirpis mixtae* c. műve XI. kötetének 682—815. lapjain, másodsorban ugyancsak Budán 1796-ban megjelentetett *Epitome chronologica rerum Hungaricarum, Transilvanicarum et Illyricarum* c. művének 612—624. lapjain. Katona lényegében ugyanarra a forrásbázisra támaszkodik, mint Pray: Tubero, de főként Istvánffyra, míg Brutusszal vitázik. Mindkét műve közli Dózsa híres ceglédi kiáltványát (720—721, 616—617. l.). A két mű történeti-politikai koncepciója és történeti képe teljesen megegyezik egymással s Prayéval. A különbség csupán a részletezőbb előadásból s ezzel összefüggésben a kritikai elem kiterjedéséből (de nem éleződéséből) adódik. Mindenesetre feltűnő, hogy Dózsa alakja sokkal inkább előtérben áll Katona előadásában, mint Prayéban; bár uralkodó jellemvonásai — a többi szereplőhöz hasonlóan — nem változnak, alakja az események során monumentálissá nő. Szerzőnk élénkebb színekkel festi a keresztesháborúnak parasztháborúvá való átalakulását is. Istvánffy nyomán elmondja, hogy mikor a nemesek kegyetlenkedni kezdtek a keresztessel, vissza akarván őket kényszeríteni a „régii állapot szerinti szolgai szolgáltatásokra” (716. l.), s az újoncok panaszaikkal, Lőrinc ceglédi pap, régi barátja pedig a bosszúállás sürgetésével árasztotta el Dózsát, a „különbén is vad és forradalomra vágyó” (718. l.) vezér egyre kevésbé hallgatott mérsékletet tanácsoló öccsére, Gergelyre. A katonák igazat hamissal vegyítő panaszai, a tehetet-

len király iránt érzett megvetés, a nemesség gyűlölete, a forradalomvágytól vagy más egyéb okból eltorzult jellem, a horvátországi hosszú és nehéz meneteléstől való félelem végül is egy irányba, a parasztháborúba sodorták Dózsát (719. l.). Az istentelen tetteit és terveit hevesen korholó Gergelyt erőszakkal vitte magával (720. l.).

A parasztháború leírását itt is a vad és véres színek, a parasztok — személy szerint Dózsa és Lőrinc pap — oktalan kegyetlenkedései és céltalan pusztításai uralják. Csáky és Telegdy kivégeztetésénél Katona is elhallgatja Csáky-nak Báthorival együtt Dózsa ellen előzetesen vívott harcát, Telegdynél pedig legalább is gyanút keltő moldvai és lengyelországi küldetését; ezen objektív okok motiválhatták volna Dózsaék példát statuálni akaró kegyetlenségét. Dózsa kivégeztetésének szörnyű látványossága érzelmileg a történetíró is megrendíti, aki — Istvánffyval egyezően — hiányolja itt a jámbor keresztényi könyörületet és együttérzést; végeredményben azonban ő is igazságosnak tartja az ítéletet. („Ilyen, tetteihez illő véget ért Székely György, a szerencsétlen háborúnak gyászos kezdeményezője és szítója” [742. l.].) Ezután — minden kommentár nélkül — ismerteti szerzőnk az 1514. évi rákosi országgyűlésnek mind a 71 törvénycikkét, s pozitív értelemben foglal állást Werbőczy Hármaskönyvének jogérvényéről folyó évszázados vitában. A történet végén a történetíró történeti-politikai koncepciója közvetlenül is megnyilatkozik. A lojalitás kissé naiv, patriarchális értelmezésével elképzelhetetlennek tartja, hogy Zápolya — a trónörökös-király életében — a királyi trón megszerzésén mesterkedett volna (743, 620—621. l.). Hasonló okból elveti Tuberonak azt a közlését is, hogy Dózsát Cegléden királlyá kiáltották volna ki (747—748. l.). Ugyanez a feltétlen király-, azaz Habsburg-hűség tükröződik Katona szóhasználatában is. A „crux” szóból levezetett „kuruc” elnevezés nála a „polgárháborút szító” szinonimája (620—621. l.).

Pray, Katona és társaik történeti feldolgozásaiban — mint láttuk — a parasztháborúról formált történeti-politikai koncepció és történeti kép — bizonyos átszínezésektől eltekintve — lényegében még a régi. Viszont az új polgári színezetű történetírói felfogásnak, bár eléggé szétszórt, de mégis jól felismerhető jeleit mutatják azok a történetírók, akik a XVIII—XIX. század fordulóján, megérezve a magyarországi feudalizmus válságát, megnyíltak a felvilágosodás racionalista, majd a romantika népiség szemlélete előtt. Közéjük tartozik a szepesi szász származású erdélyi udvari kancelláriai titkár, Johann Christian von Engel és Ignaz Aurelius Fessler, a maguk korában Európa-szerte tisztelt történettudósok.

Engel 1813-ban Bécsben kiadott *Geschichte des Ungrischen Reichs* c. nagy műve III/2. kötetének 160—177. lapjain foglalkozik a parasztháború történetével. Forrásismerete semmiben sem marad el Pray vagy Katona mögött, sőt a Kassával levelező parasztkapitányok nevének, tehát a kassai levéltár anyagának ismeretével (165—166. l.) még felül is múlja őket. Engelenek a parasztháborúról alkotott történeti-politikai koncepcióján világosan felismerhető a felvilágosodás hatása. A felvilágosodás antiklerikalizmusa érezhető abban a beállításban, amelyben a keresztesháborút a főnemesi udvari párton belül folyó hatalmi harc — Bakócz bíboros és Szakmári kancellár (helyesen: Szatmári, a kancellária vezetője — *B. B.*) érdekeit szolgáló — fegyverének tekinti; Dózsa seregének az ő főúri ellenzéküket kellett volna letörni (164. l.). Dózsa kezdetben valóban mérsékletet is tanúsított a Lőrinc pap által képviselt radikális és a Dózsa Gergely, valamint Számbéres (Szálerei — *B. B.*) Ambrus által reprezentált mérsékelt

irány közt. Csak amikor május közepén beszüntetik a keresztes toborzást, és a török frontra irányítják őket, „... vetette le (Dózsa — B. B.) álarcát, és egészen annak mutatkozott, ami” (166. l.). — Engel itt Dózsa ceglédi kiáltványára céloz, amelynek ugyan még változatlanul törökellenes célt tulajdonít, közben azonban már a parasztháború véres jeleneteit festegeti.

Mint láttuk, a feudális nemesi és papi szerzők a kegyetlenkedés egész ódiumát a parasztokra zúdítják, s nem látszanak tudomást venni a nemesi kegyetlenkedésekről. Engel is elítéli a parasztoknak a nemesekkel szembeni kegyetlenkedését, de nem kevésbé a nemesség által a temesvári csata után a magukat megadó parasztkatonák, sőt az őket kísérő ártatlan asszonyaik és gyermekeik közt rendezett — források által bizonyított — vérfürdőt. „Így dühönghet az oligarchia egy gyöngye uralkodó alatt!” — kiált fel a szerző iszonyattal (170. l.). Hogy a két kegyetlenség közé a felvilágosult szellemű történetíró nem tett teljesen egyenlőségi jelet, bizonyítja a veszteséglista közzététele. A parasztháború országosan 70 000 ember életébe került; ebből mindössze 400 volt nemes. Külön megbélyegzi „az emberiség minden határát (átlépő) magán- és nemesi rendi bosszút” (170. l.). Dózsa párfját ritkító kivégzésében. Ezért elsősorban Zápolyát teszi felelőssé. Felelősségrevonó kemény szavaiban a Habsburg-hűség az ébredő magyar nacionalizmussal fonódik össze. „Semmi sem törli ki ezt a szégyenfoltot — írja — Zápolya János életéből, semmi sem bizonyítja jobban, hogy ő nem volt igazi magyar, és sohasem volt méltó a koronára.” (Jegyzetben még megemlíti a Zápolya lelkiismeretfurdalásáról és isteni büntetéséről szóló — Pethő Gergelytől lejegyzett — „homályos mondat” is.) De talán semmi sem bizonyítja jobban Engel felvilágosult szemléletét, mint a teljes nemesi önkény jegyében fogant, kevesek bűnéért az egész parasztságot sújtó rákosi országgyűlési végzések és az ezeket megörökítő Werbőczy-féle Hármaskönyv elítélése. Szerinte a Hármaskönyv egyforma szerencsétlenség volt a királyi hatalomra és a polgári, paraszti rendre nézve, utóbbira az örökös jobbagyság és a földtulajdonra való képtelenség kimondása miatt. Végezetül — ismét az ébredő magyar nacionalizmusnak adva hangot — a magyar nyelvre is sérelmesnek deklarálja a törvénykönyvnek magyar helyett latin nyelven való megfogalmazását. „... a korszellemnek inkább megfelelő nemzeti nyelvű törvénykönyv — mint írja — a jövő törvényhozó hatalmára várt” (177. l.).

Ignaz Aurelius Fesslernek először a XIX. század tízes-húszas éveiben, aztán pedig a század folyamán idehaza és külföldön többször is megjelent nagy magyar történelme Engel művénél is szembetűnőbben mutatja a felvilágosodás és a romantika szemléletátalakító hatását.¹¹ Fessler *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* c. 1815-től folyamatosan kiadott művének ötödik, 1822-ben Lipcsében megjelent része tárgyalja részletesen a Dózsa-parasztháborút (887—920. l.). Előadása nemcsak forrás- és irodalom-bázis, hanem történetiszemlélet és -feldolgozás tekintetében is sok hasonlatosságot mutat Engelével (akinek művét ugyancsak használja), de hazafias és nemzeti szemlélete, amely egyetemes történeti látókörrrel és társadalomtörténeti érdeklődéssel párosul, határozottan elődje fölé emeli. — Az 1512-es török trónváltozással az országot fenyegető veszedelmet az állami javak megdézsmálásába és a rabolt zsákmány zavartalan élvezetébe merült nemesség sem felfogni, sem elhárítani nem volt képes. Ezért támogatta — a nemzeti életben végbemenő forrongást figyelembe nem vevő öngyilkos vaksággal — a népi keresztesháború gondolatát. A keresztes

¹¹ *Hóman: A történelem útja.* 29.

zászlók alá sereglett tömeg számára azonban a vallásos eszme többnyire csak ürügy volt; a munkakerülés, a terhektől és a rossz bánásmódtól való szabadulás, a nemességgel szembeni dac, gyűlölet és bosszúvágy, az elkövetett bűnökért remélt büntetlenség, a szabadság visszaszerzésének vágya, a rablás ígerte jólét voltak az igazi hajtóerők (896. l.).

A forrongó tömeg megfélemezésére és fegyelmezésére — folytatja előadását Fessler — vezért kellett kinevezni. Azonban sem maga Bakócz érsek, akiből a boldog emlékű ferences barátnak, Kapisztrán Jánosnak életszentsége és bölcsesége egyképpen hiányzott (896—897. l.), sem más főpap vagy főúr nem hajlandó vállalni a tisztséget. Bakócznak így kapóra jön a végvári hőstettéért éppen kitüntetett székely nándorfehérvári lovaskapitány, Dózsa György, akit sebtiben a sereg élére állít; kinevezése ellen senki sem tiltakozik. Országszerte megindul a változásra váró nép s vele együtt az alsópapság, az elszegényedett nemesség és az elégedetlen városi polgárság sereglése (898. l.). Csakhamar egy olyan hatalmas, 100 ezer főnyi önkéntes sereg áll talpon, amelyet rég nem látott az ország, amelyet Ulászló semmiféle rimánkodással vagy fenyegetéssel nem tudott összetoborozni, amelyet a boldogemlékű Kapisztrán hősként lelkesített, a tetterős Mátvás katonákká formált, a félelmetes Kinizsi Pál pedig győzelemről győzelemre vezetett volna (898—899. l.).

A nemesség kegyetlen fellépése a keresztesekkel és hozzátartozóikkal szemben, Lőrinc pap éles kritikája a bűnökbe, kicsapongásba, dőzsölésbe merült főpapok és urak fölött — akik most íme Isten művét, a kereszteshadjáratot is meg akarják akadályozni —, a külellenség helyett a belső ellenség ellen fordította a kereszteseket; ezt sem Dózsa Györgynek szigora, sem öccsének, Gergelynek szelíd rábeszélése nem tudta megakadályozni (899—900. l.). Kitért a véres parasztháború, amely Pest-Budáról szétáradt az Alföldre és az ország nagy részére. Ceglédre hódította ki Dózsa a nemesség kiirtására felszólító kiáltványát. (Teljes szövegét német fordításban közli a könyv [900—901. l.].) A nemesség kezdetben bénultan és tehetetlenül nézi az eseményeket, és minden reményét külső segítségbe veti, mígcsak Bornemissza János lelket nem ver beléje, és ki nem eszközli Zápolya János fővezéri megbízatását. Megindul az erélyes nemesi ellentámadás. Ennek sikerét elősegíti, hogy a „büntett” sikere elkapatta, s a bölcsesség és mérséklet parancsszava iránt érzéketlenné tette Dózsa, előkészítvén bukását.

A fanatizmustól és részben megalapozott panaszoktól, részben azonban túlzó rágalomtól feltüzelt Dózsa antifeudális mozgalmának céljául tüzi ki, hogy az egész magyarországi egyházat csak egy püspök kormányozza; a papok egymás közt egyenlők legyenek; ne legyenek a jövőben országos bárók, mágnások, nemesurak; a földet egyenlőképp kell szétosztani; rang, jog és tulajdon is egyenlő legyen! A jövőben csak két rend létezhet: a polgárok és a parasztok rendje. Magát a királyságot is meg kell szüntetni; ő — Dózsa — lesz népének vezetője, szószólója, bajtársa, s kész lesz magát mindenben alávetni népe döntéseinek. (Dózsa programjának ismertetésében Fessler főképp Taurinust követi, akire jegyzetben hivatkozik is. [909—910. l.].)

Dózsa bizalmas tanácsadója, Lőrinc papra hallgatva lemond az Erdélybe való bevonulásról, és elhatározza a Körös—Maros vidék megszállását, mindennek előtt azonban Temesvár elfoglalását. A várvétellel erős haditámaszpontot remélt és — vereség esetén — egyben menekülési lehetőséget is a törökhöz (910. l.). Temesvár ostroma közben érte Dózsa hősként harcolva a megsemmisítő vereség, majd a „vad” Kinizsi Pál példájára megrendezett, Dózsa által hallatlan lelki-

erővel, önuralommal elszenvedett, őt legyőzői és bírói fölé magasztó kínhalál (910—916. l.). Fessler a parasztháború egész lefolyásában, a nemességnek a háború előtti, alatti és utáni viselkedésében a „nemzeti élet előrehaladott bomlásának” megdöbbentő tüneteit látja (917—918. l.), és éles kritikával kíséri. Nem kétséges, hogy műve hazafias-patrióta szellemével, széles külpolitikai horizontjával, mély társadalomtörténeti érdeklődésével, Dózsa személyének realisabb történeti értékelésével, a nem csupán céltalan pusztításra, hanem egy új társadalom felépítésére is képes parasztság programjának felvázolásával olyan magasztaltot ért el, ahonnan már a reformkor — jelesen Horváth Mihály — parasztháború-ábrázolására nyílik kilátás.¹²

A jobbágyság helyzete, sorsa iránti érdeklődés Engel és Fessler műveiben már látható nyomokat hagyott. Ez az érdeklődés a XIX. század első évtizedeiben egyre növekszik, és hovatovább történetelméleti, ill. filozófiai követelménnyé sűrűsödik. Berzeviczy Gergely *De conditione et indole rusticorum* címen 1809-ben megjelent műve ugyan elsősorban még nem a jobbágyságtörténeti visszapillantás, hanem az egykorú jobbágyors ábrázolása miatt talált a nemesi közvélemény részéről heves elutasításra, de nem kétséges, hogy Berzeviczy a jobbágyságot már éppen úgy az ország igazi alapjának tekinti, akárcsak Tessedik Sámuel. A nép, a társadalom ábrázolásának általuk felvetett igényét egy évtized múlva Pfahler Károly, a Georgikon volt jogprofesszora váltja valóra *Ius Georgicum* c. 1820-ban megjelent alapos, tárgyilagos, kritikai szellemű művében. Pfahler történeti érvekkel cáfolja a jobbágyság természettől való alávetttségének rendi dogmáját, bemutatva a jobbágyság történeti kialakulását, hajdani jobb sorsát, majd lesüllyedését. Még a reformkor küszöbén is tiszteletet ébresztő bátorsággal ítéli el az 1514-es törvényeket, s vetíti előre a jobbágyfelszabadítás látomását, amelynek megvalósulását ő a felvilágosult szellemű uralkodóháztól várja, nem pedig a magyar nemességtől.¹⁴

A magyar nemesség egyelőre valóban nem sok megértést mutat a jobbágyság helyzete és mozgalmi iránt és pedig nem csupán a konzervatív, de még a felvilágosult jozefinista táborban sem. Kovacsóczy Mihály közvetlenül a reformkor küszöbén megjelent cikkében a parasztháború tárgyalását arra használja fel, hogy ostromozza egyfelől a szabadság és egyenlőség eszméinek Mészáros Lőrinc által felkeltett „viszketegét”, másfelől Bakócz megfontolatlan „vakbuzgóságát”, s történetileg legalább is magyarazza — ha már nem mentheti — az 1514-es bosszúálló törvényhozást.¹⁵ Kovacsóczynak és követőinek, Podhradczy Józsefnek, Preyer N. Jánosnak, ifj. Péczely Józsefnek munkásságára — a részletekben megmutatkozó minden különbség ellenére — a történeti-politikai koncepció és az ebből folyó történeti kép változatlansága a jellemző: valamennyien és fenntartás nélkül elítélik a parasztháborút, mégha ez az ítélet — mint ifj. Péczelynél — furcsamód a reformeszmék dicsőítésébe torkollik is.

¹² Második és javított, Ernst Klein által átdolgozott, Horváth Mihály bevezetésével ellátott kiadásának parasztháborúval foglalkozó része *Ignaz Aurelius Fessler: Geschichte von Ungarn*. III. Bd. Leipzig, 1874, 296—303.

¹³ Itt említjük meg, hogy Pray, Katona, Engel, Fessler, Horváth Mihály, Szalay, Bartal és Teleki József nagy művei nyomán készült *Kerekgyártó Árpád* egyetemi tanár kompendiuma Magyarország történetének kézikönyve címmel (Pest, 1867). A parasztháború történetével a II. rész 191—193. lapjai foglalkoznak.

¹⁴ *Wellmann*: i. m. 232—233.

¹⁵ *Kovacsóczy Mihály*: Székely György támadása. Felső-magyarországi Minerva, 1828. 9. sz. 1841—1847.

Engel és követői csak megingatták, széttörni nem tudták (nem is akarták) a parasztháborúról évszázadok óta megrögződött feudális-nemesi történeti-politikai koncepciót és történeti képet. Utóbbihoz egy tudományon kívüli erőre, a politikára volt szükség. Ezt a nélkülözhetetlen támogatást kapta meg a magyar történetírás a liberális nemesi reformmozgalomtól, amely a nemzeti függetlenség ügyét a jobbágyfelszabadítás talajára helyezte, s a jobbágy múltat — így az 1514. évi parasztháborút is — a jelennek szóló tanulságként, éppen ezért hitelesen, a maga történeti valóságában kívánta látni. Révai József megállapítása szerint hazánkban Kölcsey Ferenc az első, aki a jobbágykérdésben, ill. a parasztháború kérdésében a nemesi látószöveget polgárral cseréli fel, s bár nem áll fenntartás nélkül Dózsa mellé, menti és megéri őt; hóhérai, Zápolya és Werbőczy számára azonban nincs mentsége. Ugyanez a polgári rokonszenv jelentkezik — a parasztháborúval való szolidaritás vállalása nélkül — Eötvös Józsefnek 1846-ban már készülő Magyarország 1514-ben c. regényében is. Dózsával fenntartás nélkül azonban csak Petőfi¹⁶ és a Fiatall Magyarországnak balszárnya, így Vasvári Pál¹⁷ azonosul.

A parasztság történetének megítélésében Kölcsey és társai által elkezdett fordulatot a történetírás területére a magyar liberális nemesi történetírás legnagyobb alakja, Horváth Mihály katolikus pap, később a szabadságharc püspöke és kultuszminisztere vitte át és teljesítette ki. Horváthot alkalmassá tette a fordulat végrehajtására egyrészt a francia felvilágosodás filozófiájából származó, minden embernek veleszületett egyenlőségét valló meggyőződése, másrészt a francia restauráció és saját maga történetírói gyakorlatából az osztályviszonyok történeti jelentőségéről merített felismerése. Bár Horváth a társadalomban minden osztálynak és rétegnek meghatározott szerepet tulajdonító s ezek együttműködésének szükségességét valló organikus társadalomfelfogása folytán nem jut el az osztályképződés lényegének, a kizsákmányolásnak felismeréséhez, ez nem csökkentte érdeklődését és szeretetét a társadalom legszámosabb, egyik legfontosabb szerepét betöltő és mégis legelhagyottabb osztálya, a parasztság iránt.¹⁸ Horváthnál válik történetírói programmá Berzeviczy felismerése, miszerint a történelemnek a felszínen robajló politikai és katonai események helyett a népek mélyben gyökeredző organikus életét, a társadalom — főnti értelemben vett — osztályviszonyait kell megfestenie.

Ez a nagyszabású történetírói program Horváthnál teljességgel sosem valósult meg. A helyes és korszerű szemlélet mozgását a valóságban eléggé szűkre szabta a magyar történetírás akkori állapota: szűk forrásbázisa, elméleti és mód-

¹⁶ *Révai József*: Válogatott irodalmi tanulmányok. Második kiadás. Bp., 1968. 31. — Eötvös Dózsa-regényének történelmi forrásairól *Bényei Miklós*: Eötvös József olvasmányai. Bp., 1972. 56—62. Eötvös Dózsa-regényének és Petőfi híres Dózsa-versének a reformkor történetíróinak Dózsa-interpretációit is tekintetbe vevő újszerű értékelését adja Kulin Ferenc. Eötvösnél a humanus reformertől a cselekvő forradalmárig, Petőfinél a radikális, de elvont forradalmiságtól a mérsékeltnek látszó, de konkrét forradalmiság felé való fejlődést mutatja ki. (*Kulin Ferenc*: Dózsa György és a parasztháború ábrázolása a reformkor szépirodalmában. Irodalomtörténet, 1972. 4. sz. 789—813. *Uő.*: Petőfi és Dózsa. Kortárs, 1972. 6. sz. 866—870. *Uő.*: Petőfi és a reformkori Dózsa-kép. — Petőfi tüze. Szerk. Tamás Anna és Weber Antal. Bp., 1972. 142—169.)

¹⁷ Vasvári Pál lírai hevületű történetfilozófiai elmékedésében Dózst a polgári forradalmak előfutárának tekinti. (*Vasvári Pál*: Írások a magyar történelem és irodalom köréből. — Válogatott írásai. Bp., 1956. 250—251.) Vasvári történetiszemléletéről és történetírói munkásságáról *R. Várkonyi Ágnes*: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. II. k. Bp., 1973. 211—223.

¹⁸ *Pamlényi*: i. m. 38.

szertani iskolázatlansága, szervezetlensége. Ennek ellenére — vagy éppen ezért — az új szemlélet a liberális reformmozgalommal egy ütemben meglepő gyorsasággal elterjed. A történeti értékelés alapja az állásfoglalássá emelt humánus, a felvilágosult természetjog, a liberális szabadságesszme és a „demokratiko-republikánus” meggyőződés lesz; a paraszt sorsa a legfényesebb nemzeti ideálokba, az alkotmányos szabadság és a nemzeti függetlenség eszméibe szövődik be. Ez az ideális hevületű, nemesen érzelmes és felemelően patetikus történetírás magával ragadja a közvéleményt, ha tudományos részről hangzik is el ellene óvás.¹⁹

A liberális történetiszemléletnek ezek a csillogó erényei és homályban lapangó hibái jellemzik Horváthnak 1841-ben a Tudománytár IX. kötetében közzétett Dózsa-tanulmányát.²⁰

A tanulmány két fronton is áttöri a parasztháború kérdésében elfoglalt hagyományos nemesi felfogást: egyrészt történeti igazolását nyújtja a parasztháború kitörésének, másrészt történeti elítélését a parasztháború leverését követő, semmivel sem igazolható nemesi bosszúállásnak. Ami az első kérdést illeti, Horváth a parasztháború okainak elég sűrű szövevényét hozza napvilágra, amelyben a parasztságon „uralkodó zsarnoki kény megnyilvánulásait látja”. Rámutat többek közt a királyi hatalom gyengeségére, a feudális pártharcokra, a török veszélyre, a jobbágyságnak szabadköltözködéstől, vagyonától, pénztől való megfosztására, emberi öntudatát sértő embertelen elnyomatására mint a parasztháborút sokoldalúan motiváló tényezőkre. A parasztháborút annak látja, ami az elsősorban: osztályharcnak, amelyet vallásos motívumok színeznék; honvédő szándékoknak nyomát sem találja. „Miként a nyavalyában szenvedő epedve nyúl minden szerért, mely őt gyógyulással kecsegteti, úgy ragad meg a türhetetlen járom alatt sínylődő pórság is az alkalmat, mely őt az úri kény súlya alól fölmentette, nem számolva a bizonytalan jövődre, melybe ezen lépés által tétetik, kész, ha sorsa úgy akarja, halállal is fölcserélni nyomorult életét, mely után az egyház ígérete szerint őt úgyis az üdv reménye kecsegteti. Más ok, nemesebb cél aligha indítá a gyűlöngő pórságot, kit az iránta mostoha hon hazafiúi érzelmekre föl nem gyullaszthatott” (258. l.). Később, a következők tárgyalásánál még egyszer visszatér a „honvédő paraszt” kérdésére: „Lehet-e érdeke honát védeni annak, kinek az nem adott egyebet, mint vállaira verejték sajtoló terhet s kezébe egy nyomorú darab kenyeret, melynek száraz morzsáin tengesse életét?” (273. l.) Történetírónk nem csupán hazafias, de más egyéb ún. magas eszmét sem tud felfedezni a paraszti megmozdulásban, amelyet egészében véve spontán, a természeti erők vad kitörésére emlékeztető mozgalomnak lát, híjával minden világos öntudatnak, jogérzetnek, bölcs mérséketnek és tisztultabb szabadságesszmének.

A parasztháborút kísérő véres kegyetlenségek problémájának fölvetése Horváthot átvezeti a nemesi megtorlás kérdéséhez. Mind a két fél, a nemesség és

¹⁹ *Wellmann*: i. m. 236—239. — Szekfünek abban, hogy a liberális magyar történetírás általában nem érdeklődött volna a „jobbágyosztály múltbeli elnyomott volta iránt” (*Szekfü Gyula*: Politikai történetírás. — A magyar történetírás új útjai. Szerk. *Hóman Bálint*. Bp., 1931. 437—438), ebben a formában nincs igaza; abban a formában azonban igen, hogy a jobbágy múlt feltárásában nem ért el számottevő eredményt. Szekfünek fenti értelemben vett kritikáját a liberális magyar történetírás felett Szigeti József is magáévá teszi. (*Szigeti József*: A magyar szellem-történet bírálatához. Bp., 1964. 155—159.)

²⁰ *Horváth Mihály*: Az 1514-iki pórlázadás, annak okai és következményei. — Utóbb megjelent *Horváth Mihály*: Kiseb történelmi munkái. I. k. Pest, 1868. 244—276. — Mi is innen idézzük.

a parasztság kegyetlenkedését elítéli, de mindkettőre talál mentséget az indulat és a szenvedélyek fűtötte harc izzó légkörében. Viszont semmiféle mentségre nem talál nála a rákosi országgyűlés, amely érett megfontolás után, kiszámított kegyetlenséggel hozta meg bűnösöket és ártatlanokat egyaránt sújtó, egyesek „bűnéért” egy egész társadalmi osztályt úgyszólván törvényen kívül helyező törvényeit. „A magyar törvényhozás a pórságot — írja —, ámbár őt a nemzet nevezetben való részesülésből is kizárta, jogtalansága által sem szűnt meg a nemzet állató része, — közönség gyanánt tekinteni, mert hiszen közterheket rakott reá, melyeket csak nemzet tagjai s csak a társadalomból kiáradó jogok éledeletéért viselhetnek igazságosan. De mily ellentmondástól, mily képtelenségtől iszonyodik a féktelen hatalom?!” — kiált fel őszinte megrendüléssel. Hagyjuk itt most figyelmen kívül azt, hogy Horváth a XIX. század liberális polgári nemzet fogalmát vetíti vissza a feudális XVI. századba, az ellentmondás, ha más alapon is, így is fennáll. A parasztság XVI. századi tragédiáját Horváth — ismét a polgári nemzeteszményből kiindulva — az egész nemzet tragédiájának tekinti. „Alig van része, oldala a népi életnek, melyről e büntetés vissza nem tükröznék, melyre a pór-osztály hosszas elnyomása káros befolyást nem gyakorlott volna. Igenis, ez nem legcsekélyebb oka volt százados szenvedéseinknek, nem legkisebb akadály a nemzeti élet kifejlésének, a szellemi s erkölcsi műveltség, az anyagi jólét gyarapodásának” (271—272. l.).

Horváthnak az 1514. évi parasztháborúról alkotott haladó liberális nemesi felfogása az évtizedeken keresztül több magyar és német nyelvű kiadást megért, végül 8 kötetre duzzadt Magyarok történetén, ill. Magyarország történetén és rendkívül népszerű középiskolai tankönyvein keresztül széles utat vágott magának a közvéleménybe. Először Pápán 1843-ban megjelent Magyarok története c. összefoglaló műve II. kötetének 311—322. lapjain tér vissza újból a parasztháború kérdésére. Bár az új feldolgozás történeti-politikai koncepciója és történeti képe lényegileg azonos a korábbi feldolgozásával, egyes történeti kérdésekben Horváth pontosabban körvonalazza álláspontját. Az osztályharc mint az események mozgató rugója a korábbinál is erősebb hangsúlyt kap (314. l.). Éles szemmel veszi észre a keresztesháború ellenzőinek egyházi büntetéssel sújtásában rejlő páratlan szervezkedési lehetőséget a parasztság számára (315. l.). Kiemeli az előadás Mészáros Lőrinc „ceglédi papnak” a parasztság forradalmasításában játszott kimagasló szerepét, s izgalmas ábrázolást nyújt Dózsa forradalmárrá fejlődéséről (315. l.). A viharosan tomboló eseményeket villámfényként világítja be Horváth előadásában a parasztháború programja. Horváth szerint Dózsa az országban szétküldött leveleiben „. . . a főpapság- és nemességre szórt szitkok közt azoknak a parasztságon elkövetett zsarnokságát eléadván, kimondotta, hogy a nemesség az országban kiirtassék, mindenkinek egyenlő jog és birtok adassék, a vallás ügyének kormányzása egy püspökre bízassék, s minden egyéb méltóságok, maga a királyság is eltörültsessék” (316. l.). Ennek a radikális antifeudális programnak a felvázolása arra vall, hogy Horváth újabb feldolgozásában már nem tagad meg minden tudatosságot a parasztmozgalomtól vagy legalábbis vezetőitől.²¹

Ahol a legszívósabban tartotta magát a parasztháború megítélésében a régi feudális-nemesi felfogás, az a közjog területe. Mégis az 1848-as forradalom elő-

²¹ Barta Gábor—Szakály Ferenc: Dózsa népe és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle. 1972. 6. sz. 75. — Horváth Mihály történetfelfogásáról és történetírói munkásságáról R. Várkonyi: i. m. 93—112.

estéjén a régi nemesi közjogi szemléleten is rések támadnak, s kezdenek beszüremkedni a polgári közjog egyes elemei, felvilágosultabb nézetei. Vonatkozik ez a reformkor legtekintélyesebb közjogászának, Bartal Györgynek 1847-ben Pozsonyban kiadott 15 könyvből álló *Commentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae aevi medii libri XV c. művére* is. Ennek III. kötete foglalkozik a parasztháborúval, a 264—273. lapokon. Bartalnak a parasztháborúról szóló leírását lényegében még a régi nemesi szemlélet uralja; ezen belül azonban a szerző tagadhatatlan érdeklődéssel tekint a parasztmozgalmakra. A fővezérré kinevezett Dózsáról megemlíti, hogy a törökellenes hadban jártas ember volt (264. l.). A „paraszti csőcselék” leverésével kapcsolatban nem mulasztja el megemlíteni, hogy Dózsához hasonló szándékokat táplált a XIII. század második felében a titokzatos picardiai „magyar mester”. Az ő picardiai működéséből azonban éppen a régi magyarországi állapotok ideális voltára következtet (265. l.). Élesen bírálja viszont a XVI. század elején az ország kormányzatában és a törvényhozásban elharapódzó anarchiát. A parasztságot gúzsba kötő 1514. évi törvényekből részben a kellő megfontolás hiányát, kapkodást és homályt olvas ki, illetve lát bele; általában kifogásolja, hogy a törvények nem tesznek különbséget ártatlanok és bűnösök között, valamennyi jobbágyot lázadónak tartanak, „dolog”-nak (*res*) tekintenek, s teljesen kirekesztik őket az ország politikai testéből, mindenféle hivatal viseléséből, sőt még a szebb jövő reményétől is megfosztják őket (265—266. l.). Werbőczy Hármaskönyvét ugyan mint tudományos rendszerezést ovidiusi fordulattal méltatja, s az országgyűlési végzés alapján az írott jogkönyv tiszteletével és tekintélyével ruhazza fel (273. l.), részletesebb elemzésétől és méltatásától azonban tartózkodik. Bartal közjogi álláspontját ilyenformán negatívumokkal lehet leginkább jellemezni: *nem* tartja igazolhatónak a parasztforradalmat, de az ezt követő nemesi bosszúhadjáratot *sem*!

A jobbágytságot felszabadító 1848-as forradalom, ill. a nemzeti függetlenséget kivívni nem tudó 1848/49-es szabadságharc leverése után a neoabszolutizmus, sőt a kiegyezés éveiben is a közéletben, de a nemzeti liberális történetírásban is a nemzeti gondolat kerül első helyre, s háttérbe szorítja a társadalmi problematikát, az osztályharcot, a jobbágykérdést is. Ettől az egyoldalúságtól még nagyrészt mentes a nemzeti liberalizmus Horváth mellett legnagyobb történészenek, a pozitívizmus felé haladó Szalay Lászlónak Magyarország története c. 1853-ban Lipcsében, majd csekély bővítéssel 1863-ban Pesten megjelent műve. Szalay az eseményeknek a parasztháborúban tetőződő végzetes alakulásáért a feudális uralkodó osztály féktelen önzését, korrupcióját, politikai érzékének csődjét, katonai tehetetlenségét és nem utolsósorban az egyházon belül dülő hatalmi harcot okolja. A kereszteshadjárat meghirdetésével X. Leónak, a reneszánsz pápának nem annyira Palesztína, mint inkább Hellász felszabadítása volt a célja; ebben akarta őt megelőzni, szerencsésebb vetélytársán mintegy revánsot venni Bakócz Tamás, megfélemlítve arról — mint Szalay finom iróniával megjegyzi —, hogy ő nem Kapisztrán s az országban nincs — Hunyadi (478. l.). A királyi tanács kapva kapott a kereszteshadjárat tervén, amely őt egyetlen kötelezettségétől, a honvédelemtől is mentesítette. A tanács többsége ugyanis — Szalay itt Istvánffyit idézi — gyalázatos emberek voltak, akik prédának nézték a hazát. A féktelen önzés, zabolátlan élevezet- és bírvágy politikai vaksággal verte meg őket: fegyvert adtak azok kezébe, akiknek nem volt hőbb vágyuk, mint ezt elnyomóik ellen fordítani. „Rövid idő múlva — írja Szalay — negyven-ezer kuruc volt a pesti táborban; a veres kereszt vállukon szólott a tüzről, mely-

lyel égtek a hitetlenek ellen vezetetni, de szólott a gyűlöletről is uraik ellen, kik elől megfutamodtak, s kik már nyomukban voltak” (481. l.). Szalay tehát kezdettől fogva látja a keresztesháború mélyén meghúzódó kettős tendenciát, a török és egyben az urak elleni harc lehetőségét.

Hogy a két tendencia közül végül is melyik fog felülkerekedni, azt Szalay a parasztság helyzetének néhány markáns vonással történő megrajzolásával sejteti. A kereszteshadjárat meghirdetése Szalay szerint azért volt örültség, „. . . mert a félszázad óta tetemesen megnövekedett közadó súlyosan nehezedett a népre; mert a Mátyás halála óta szabadon garázdálkodhatott úri önkény mindenétől fosztotta meg a pórt; mert a főpapok, urak, nemesek közt rémségesen elharapódzott fényűzés szemlélete csak bosszúra gyullaszthatta rongyai alatt a nyomorú földművelőt; mert a középkor leáldozása, egy felhajnalló új kor annyi jelenségei, köztök az elzászi, a breisgaui, a württembergi parasztság mozgalmái, melyek már két évtized óta jelentkeztek, s melyek a „szegény Kunz” neve alatt éppen most lángba borították a sváb földet, villámfényöket szükségképp Magyarországra is vetették” (483. l.). Szalay ezzel a fejtegetéssel nem csupán a parasztháború belső okait világítja meg, hanem a külső okokra is kitekintést enged, beállítva a magyarországi parasztháborút az európai parasztháborúk történetébe.

A parasztháborút Szalay világosan és egyértelműen antifeudális osztályharcnak tartja, s céljaul a parasztság felszabadítását, az urak kiirtását, végül a királyság eltörlését és az egypüspökű egyház megvalósítását jelöli meg. Ezeknek a törekvéseknek bukásáról, a parasztság leveréséről, a nemesi megtorlásról Szalay tárgyilagosnak látszó, valójában azonban belső megrendülésről tanúskodó leírást nyújt. Megrendülten áll az eddig bár dölyfös, kegyetlen, feltörekvő embernek, de ugyanakkor céltudatos politikusnak és körültekintő hadvezérnek, most pedig emberfölötti állhatatossággal szenvedő mártírnak ábrázolt Dózsa borzalmas kínhalála előtt; de nem kisebb részvételt követi Dózsa népének az 1514. évi rákosi országgyűlés által kijelölt kálváriáját. Ebből a szemszögből értékelni Werbőczy Hármaskönyvét is, amelyet jogtudományi szempontból kiváló alkotásnak tart, történeti hatásában azonban végzetesnek, „. . . mert a jobbágy-nak akkori (vagyis 1514-es — *B. B.*) kivételes állása a Hármaskönyv által is állandósított, másrészt a kisebb nemesség, melynek tagja, vezére volt Werbőczy, politikai jogkörének megszilárdulását részben e munkának is köszönheti” (494. l.)^{21a}.

Szalayval a pozitivisták történetírói irány hallatta szavát a Dózsa-parasztháború kérdésében. Ez az irányzat a széleskörű anyagfeltárásban, az adatok kritikai megrostálásában, az összehasonlító módszerben, mindenfajta — nemzeti, vallási és társadalmi — elfogultság kiküszöbölésében, a konkrét fejlődési törvényszerűségek felismerésében látta a maga történetírói feladatát. Ennek a programnak jegyében indul meg 1514-ről is a forrásközlés. Elsőnek Knauz Nándor ismeret egy nagyon jellemző oklevelet ebből a korból.²²

A pozitívizmus módszertani vívmányait azonban konzervatív szemléletű történetírók is magukévá teszik, és saját fegyvereikkel szállnak szembe a pozitivistákkal. Az effajta pozitivistának álcázott konzervatívizmus, sőt klerikalizmus jelenti be igényét a parasztháború feldolgozására a Magyar Tudományos

^{21a} Szalay történetírói fejlődéséről és Magyarország történetéről *R. Várkonyi*: i. m. 168—183, 457—475.

²² *Knauz Nándor*: A pórlázadás. Magyar Sion, 1863. II. 878—879.

Akadémia 1872. június 10-i ülésén Frankl (Fraknói) Vilmos felolvasásával.²³ Fraknói bevezetője határozott és egyértelmű kritika a kérdés tudományos állása fölött; kritikájának éle ugyan elsősorban a pozitivista történetírói iskola ellen irányul, de többé-kevésbé az egész magyar történetírást érinti. „Az 1514-ik évi pórlázadás — írja —, bár megrázkódtatta az egész országot, pusztulás színhelyévé tette annak nagy részét, és háromszázados szolgaságot hozott legszamosabb néposztályára: mégis mind fejlődési mozzanatai, mind szereplő alakjai, mind lefolyásának részletei bizonytalan ködben állanak előttünk” (431. l.).

Nem képesek ezt a homályt eloszlatni a parasztháborúval röviden vagy bővebben, de felületesen (Istvánffy) foglalkozó elbeszélő történeti források sem, amelyekből még azt sem lehet megtudni, hogy *voltak-e* hatással az egykorú németországi parasztfelkelések a magyarországra, milyen emberek voltak a mozgalom vezetői, mi volt az események pontos lefolyása és időrendje. Fraknói szerint még hiányosabbak e tekintetben az újságokat pótló egykorú röpiratok, de nem igazítanak el a különben is gyérszámú hivatalos okmányok és magánlevelek sem.

Ebből a — lényegében helytálló — helyzetelemzésből Fraknói és követői azt a következtetést vonták le, hogy sürgősen fel kell tární és közre kell adni a parasztháború elfekvő forrásanyagát. Fraknói követendő példaként idézi Nagyajtai Kovács Istvánnak csak néhány évtizede (!) közzétett két okmány-közlését, amelyből látni lehet a keresztesháború erdélyi hullámverését. Nagyajtai példáját követve jómaga a parasztháború felvidéki eseményeire akar fényt deríteni, s e végből nyolc oklevelet közöl Kassa és Késmárk városok levéltárából. Fraknóinak ezzel az oklevél-publikációjával indul meg tulajdonképpen a Dózsa-parasztháború forrásanyagának tudományos kiadása. Az oklevélkiadás jelentőségét az az egy tény is kellő megvilágításba helyezi, hogy a parasztfelkelők saját írásbeliségét képviselő összesen négy oklevél közül hármát, a keresztveszéreknél Kassa városával, ill. a tokaji várnaggyal folytatott levelezését ez a kiadás hozza először.²⁴ (A saját írásbeliséget tükröző negyedik oklevél, a Bártfa város levéltárában fennmaradt ún. ceglédi kiáltvány Bél, Wagner, ill. Pray közléséből már a XVIII. század első harmadától ismert és — mint az előzőkben láttuk — a történetírók által is széles körben használt forrás volt.)

Fraknói a továbbiakban sem tévesztette szem elől a parasztháború levéltári forrásanyagát. Ő fedezte fel a parasztháború kirobbanása szempontjából döntő fontosságú délvidéki szakasz fő okleveles anyagát a Münchenben levő Brandenburgi Levéltár magyarországi anyagában,²⁵ amelyet aztán Márki Sándor oly bőven kiaknázott. Nem lehet figyelmen kívül hagyni Fraknóinak a parasztháborúban szerepet vitt történeti személyek, Tomori Pál, Bakócz Tamás és Werbőczy István életrajzának megírásához használt nagymennyiségű értékes forrásanyagát sem.²⁶

²³ *Frankl Vilmos*: Adalékok az 1514-ik évi pórlázadás történetéhez. Századok, 1872. 7. sz. 431—439.

²⁴ *Frankl*: i. m. Mell. 439—446. — A tokaji várnaggyal való levelezésre utal, ill. idéz is a levélből *Antonius Szirmay*: Notitia historica, politica, oeconomica montium et locorum viniferorum comitatus Zempleniensis. Cassoviae, 1798. 51. §. 149. *Uő.*: Notitia historica comitatus Zempleniensis. Budaë, 1804. 145. §. 45—46.

²⁵ *Fraknói Vilmos* beszámolója a Történelmi Társulat ülésén a Münchenben levő Brandenburgi Levéltár Magyarországra vonatkozó anyagáról. Századok, 1877. 459—461.

²⁶ *Fraknói Vilmos*: Tomori Pál élete. Századok, 1881. 289—312, 377—396, 723—746. Kötetben: Egyháznagyok a magyar középkorból. Bp., (1915) 266—336. *Uő.*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp., 1889. *Uő.*: Werbőczy István életrajza. Bp., 1899.

A Fraknóitól megkezdett forráspublikációt aztán más tudósok folytatták. Szabó Károly egy érdekes adatot tesz közzé egy bizonyos Dózsa Györgyre vonatkozólag, az erdélyi alvajdának 1507-ben a szászokhoz írt levelét, amelyben a levélíró a környék ismert rablójaként és gyilkosaként aposztrofálja nevezettet.²⁷ A századfordulón Karácsonyi János közöl három korabeli megemlékezést a parasztháborúról, közte a dunántúli eseményekről.²⁸ Komáromy András a háború északkeleti kisugárzását ismerteti elsősorban a parasztháborúhoz csatlakozott magyar és román köznemesek birtokainak elkobzásával kapcsolatban,²⁹ Iványi Béla pedig a parasztháború eddigi legnagyobb oklevél-publikációjában 18 királyi, pápai, megyei, káptalani oklevelet közöl a parasztháború egyes eseményeire — így a Dózsához való követküldésre, a Dóczyak által fogvatartott breznóbányai bányászok szabadonbocsátására —, főképp azonban a parasztháború leverése után végbement birtokelkobzásokra, -adományozásokra, -megerősítésekre vonatkozólag.^{29a} Ha ehhez még hozzávesszük Kluch Jánosnak érdekes adatközlését Dózsának állítólag a nép, nem pedig Bakócz által való megválasztásáról,³⁰ akkor lényegében előttünk áll az a XVI. századi humanista vonulatot megelőző forrásanyag, amelyre a parasztháború tudományos feldolgozása elsősorban épülhet. Ez a forrásanyag már csupán az ellenforradalmi korszakban bővült a parasztháború ceglédi előjátékára vonatkozó oklevelekkel

Ez a rövid szemle is meggyőzhet bárkit arról, hogy a pozitivistáknak, ill. a pozitivisták módszernek döntő szerepük volt a parasztháború alapvető forrásanyagának feltárásában. Hogy pedig a pozitívizmusnak a szintézis terén is voltak újabb eredményei, azt két, valószínűleg Ballagi Géza egyetemi tanár tanszékéről kikerült pozitivisták bölcsészdoktori értekezés, Kálmán Miksa 1887-ben megjelent *A magyar jobbágy viszonya a földesúrhoz és államhoz 1514—1600 c.*, továbbá Nagy Benjamin ciszterci szerzetes *A magyarországi jobbágy állapota Róbert Károlytól 1514-ig c. 1896-ban* kiadott dolgozata tanúsítja. Kálmánnak adatokban gazdag, nemcsak a törvényeket és rendeleteket, hanem bizonyos mértékig azok érvényesülését is nyomon követő, határozottan parasztpárti tanulmányának csupán kiindulópontja s nem végcélja a parasztháború tárgyalása. Mindamellet nem mulasztja el 1514-gyel kapcsolatos, Horváth felfogásával megegyező álláspontjának kifejtését (3—4. l.). Kálmán szerint a parasztháború leveréséből egyenesen következett az önálló magyar állam függetlenségének elvesztése, a mohácsi vész, amely legérzékenyebben ismét a nemzet törzsét jelentő föld népét sújtotta (4. l.). Nagy Benjamin tanulmányát Kálmánhoz hasonló parasztpárti szellem hatja át, bár ezt jelentős mértékben korlátozza a szerzetes szerzőnek az egyházi kizsákmányolást mentegető s a „korfelfogást” abszolutizáló magatartása. Nagy a parasztháborút kiváltó gazdasági-társadalmi okok közt a legjelentősebbnek tartja a jobbágyok mértéktelen adóztatását, dolgoztatását az állam (portális adó, portális katonaság, hadiadó) és a földesurak (kilenced, dézsma, háziadó, robot) részéről, urainak való kiszolgáltatottságát az igazságszolgáltatás terén s végül törvényellenes röghözkötését. A politikai okok

²⁷ Szabó Károly: Egy adat Dózsa György életére. Századok, 1876. 18—21. — Ma is vita tárgya, hogy a későbbi parasztszervezetről van-e itt szó.

²⁸ Karácsonyi János: Egykori tudósítások az 1514-i pórlázadáshoz. Történelmi Tár, 1891. 337—340.

²⁹ Komáromy András: A Dózsa-lázadás történetéhez. Történelmi Tár, 1897. 487—495.

^{29a} Iványi Béla: Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez. Történelmi Tár, 1904. 218—239.

³⁰ Kluch János: Adalék az 1514-iki pórlázadáshoz és 1526-iki mohácsi vészhez. Történelmi Tár, 1905. 272—278.

közt a — gyöngye királyi hatalomtól nem korlátozott — féktelen nemesi önkényt, a lélektani okok sorában a megsértett és bosszúért kiáltó emberi önérzetet, a terjedőben levő, jobbágyi rabszolgaságot és nemesi kiváltságokat egyaránt igazságtalannak érző egyenlőség-hitet, a nemesség — „honvédő” szerepével egyre kevésbé álcázható — elnyomó és kizsákmányoló szerepének felismerését említi (59—60. l.). A szerző történelmi szükségességnek tekinti a parasztháborút, s idealista történelemszemléletének korlátai közt is elég jól látja a történelmi személyiség és a néptömegek valóságos viszonyát. A parasztháborút végül is a nemesség anyagi túlereje nyomta el, minthogy a kor még nem volt teljesen érett az egyenlőség eszméjére. A parasztháború leverése azonban a parasztháborút kiváltó okokat nem szüntette meg; ezek tovább hatottak. Petőfi szavai szerint: „. . . Szellemét a tűz nem égeté meg. . .” Éppen ezért a jobbágyságot „teljes és örökös parasztsággal” (szolgasággal) sújtó 1514-i évi törvényeket sem lehetett teljes mértékben végrehajtani. Nagy Benjamin idealista történelemszemléletének keretein belül eléggé közel jutott a parasztháború történelmi jogosultságának és veresége ellenére is érvényesülő történelmi jelentőségének megértéséhez.

Hogy a haladó pozitívista szemlélettől kiüresített pozitívista módszer önmagában véve nem képes előbbre vinni a magyar történettudományt s ezen belül a parasztháború kutatását sem, azt meggyőzően igazolja az 1896-ban Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent a Magyar nemzet története c. tizkötetes reprezentatív sorozat Fraknói Vilmos által írt, parasztháborúval is foglalkozó IV. kötete. Fraknóinak a parasztháborúról könyve 399—412. lapján található fejezete kétségtelen visszaesést jelent a századforduló, sőt a korábbi évtizedek történeti feldolgozásaihoz képest is. Elsősorban nem is azt lehet kifogásolni, hogy Fraknói a magyarországi keresztesháború engedélyezőjének, X. Leónak, a reneszánsz pápának olyan terveket tulajdonít — Hellász, sőt a Szentföld felszabadítását —, amelyek a pápának ha szándékain nem is, de lehetőségein minden bizonnyal kívülnek veszi a Hunyadi—Kapisztrán-féle keresztesháború megújítására vonatkozó pápai kijelentést, hanem főként azt, *ahogy* magát a parasztháborút tárgyalja. Hogy a nemességnek a honvédelemtől húzódozó szüklátóköri önzése és jobbágysági kitérésre kész elégedetlenségét észre nem vevő politikai vakága milyen végzetes szerepet játszott a parasztháború kirobbantásában, természetesen Fraknói sem tagadja. A kitört parasztháborút s célját, a király állítólagos elűzésének tervét, az urak kiirtását s az országban „népuralom” létesítését azonban már „vakmerő gondolatnak” bélyegzi. Magát a parasztháborút alig fél oldalon intézi el. Annál gondosabban részletezi az 1514. évi országgyűlés jobbágyelnyomó törvényeit, az ország rendjeinek a jobbágyosztályt büntető bosszúját; természetesen külön kitér az országgyűlés ún. egyházellenes törvényeire is. A fejezet Werbőczy Hármaskönyvének részletes ismertetésében és a jogtörténész Hajnik Imrét idéző méltatásában kulminál. Fraknói történeti-politikai koncepciójában az 1514. évi magyarországi parasztháború nem egyéb, mint nemzeti történelmünknek nagyobb politikai bölcsességgel elhárítható szerencsétlen epizódja. A parasztháborúnak teljesen negatív, Werbőczynek itt még teljesen pozitív megítélésével a maga kora elé akart taszító, ill. vonzó példát állítani s a forradalom élő eszméjét a konzervativizmus holt ideájával diszkreditálni.

A parasztháborúnak az adott körülmények közt elérhető legjobb szintézisét nem a klerikális Fraknói, hanem a pozitívizmus felé haladó Márki Sándor alkotta meg. Ha Thaly Kálmán Rákóczi fejedelem íródeákjának nevezte magát, Márki sokkal több joggal tarthatta magát a parasztság íródeákjának. Koráig,

sőt korában sem volt még egy magyar történetíró, aki olyan rokonszenvező érdeklődést tanúsított volna a parasztság sorsa iránt, olyan hatalmas anyagot tárt volna fel múltjából, és olyan nemes liberális hevületből fakadó meggyőződéssel állt volna a parasztság mellé, mint éppen ő. A parasztságon belül is csodáló figyelemmel fordult a magyar parasztság történetének legmonumentálisabb alakja, Dózsa György felé, akinek ő lett első életírója, történetírója. 1883-ban adta ki úttörő jelentőségű művét Dózsa György és forradalma címmel; ezt 1886-ban művének új kiadása követte. A következő évben közzéteszi a müncheni Brandenburgi Levéltár anyagát kiaknázó, elsősorban a parasztháború Marosmenti eseményeivel, Lipppa és Solymos bevételével foglalkozó tanulmányát;³¹ ezt nagyrészt változatlanul lenyomatatja Aradon 1892-ben megjelent Arad vármegye és Arad szabad királyi város története c. monográfiája II. kötete 1. részének 477—493. lapjain.

Minthogy Márki e műveinek történeti-politikai koncepciója, történeti képe szinte teljesen azonos későbbi nagy Dózsa-monográfiájáéval, ez utóbbival együtt fogjuk őket ismertetni. Itt elegendő csupán annyit megemlíteni, hogy e szokatlan anyaggazdagságú, a történeti valóság illúzióját keltő, lelkesen liberális szemléletű munkák a haladó és a konzervatív szellemű történettudományi és politikai irányzatok vitáinak kereszttüzébe kerültek. Védelmükre viszont zárt falanxokban vonult fel a liberális polgári és radikális ellenzék és a szocialista munkásmozgalom. Jellemző e tekintetben, hogy a függetlenségi párti Hentaller Lajos lelkesen elismerő cikkét a Függetlenség 1883. 126. számából a Népszava 27. száma változtatás nélkül átvette.³² Később, 1909-ben Szabó Ervin azt írta Márki első Dózsa könyvéről, hogy jellemzője: „nagy rokonszenz az elnyomottak és érzék a szociális vonatkozások iránt.”³³

Az 1880—90-es évektől konfrontálódó konzervatív és pozitivisták irány szembenállása még nem olyan éles, hogy ne találkozhatnának és működhetnének együtt egy-egy közös érdekű „nemzeti” vállalkozásban. Ilyen volt a millenáris történet mellett az ugyancsak millenniumra tervezett megye- és várostörténeti monográfiák írása. Ezek közül ugyan 1896-ig — az oklevélkiadványokat nem számítva — csak nyolc jelent meg, de a sorozat 1896 után is folytatódott részben a Borovszky Samu által szerkesztett Magyarország vármegyei és városai c. reprezentatív monográfiásorozatban, részben azon kívül. Amiért érdemes e megyei monográfiákat áttekinteni, az elsősorban a parasztháború helyi sajátosságait, *couleur locale*-jait megvilágító elég gazdag levéltári anyaguk, amely országos történészek szakavatott kezében nemegyszer általános érvényű megállapítások forrásává válik. Ilyen jellegű alkotások a már említett Arad-monográfián, Márki művén kívül Békés és Csanád megyéknek monográfiái.

Békés megye monográfiájában, Karácsonyi János művében feltűnik a XVI. századi elbeszélő forrásoktól való messzemenő tartózkodás. Közülük a szerző feltűnő módon csak az ő korában nem sokra becsült Szerémit használja, a nála összehasonlíthatatlanul tekintélyesebb Istvánffy egyáltalán nem. Karácsonyi ugyan kifogásolja Szerémi kronológiáját, de Dózsa útjára, táborhelyeire vonatkozó közlését okleveles adatok alapján megbízhatónak tartja. Szerémi felértékelése megfelel annak a ténynek, hogy a káplán annak idején Gyula környékén élte át a parasztháborút, s így táji szempontból értékes emlékeket rögzített. Éppen ezért az újabb kutatók előtt is megnőtt a tekintélye.

³¹ Márki Sándor: Dózsa György korából. Századok, 1887. 193—209.

³² Idézi Banner János: Márki Sándor emlékezete. Gyula, 1961. 22.

³³ Marx és Engels Válogatott Művei. II. k. 16.

Karácsonyi megyei monográfiájában más tekintetben is az események szigorúan kritikai, oklevelekkel hitelesített előadására törekszik. Hihetőnek tartja, hogy a Békés megyében 33 000 főre duzzadt sereg vonulása közben borzasztó kihágásokat, gyűjtogatásokat mívelt, de hogy minden nemest legyilkolt volna — mint azt egy 1514. jún. 16-i levél állítja —, azt túlzásnak tartja. Később nyíltan megírja, hogy okleveles forrásokban egyetlenegy parasztnak által megölt Békés megyei nemes nevével sem találkozott, és hogy a megyében 1514 után is ugyanazokat a nemesi családokat találta, mint 1514 előtt, vagyis nem eshettek áldozatául a nép dühének. Ennek az állításnak hitelét azzal a kitűnő megfigyelésre valló megállapítással is alátámasztja, hogy: „Az öldöklések talán nem is kezdődtek a nagylaki csata (május 27.) előtt; akkor pedig a keresztetek már elvonultak megyénk területéről” (72. l.). A szerző kritikai érzékét a győzelemittas, bosszúszomjas, de a maga önző érdekeit szem előtt akkor sem tévesztő nemességgel szemben sem veszi el. Leleplezi a nemesek telhetetlen mohóságát kártérítési igényeikben, egymásnak a parasztháborúban való részvétellel való megvádolását csak azért, hogy megkaparintsák birtokaikat. Szól még a szökött jobbágyok visszahurcolásáról és „az 1514-i szomorú törvények ismeretéről és alkalmazásáról” is (73. l.).

Csanád vármegye monográfiája, Borovszky Samu munkája általános történeti szempontból ugyancsak figyelmet érdemel. A szerző a parasztháború fő kiváltó okát a Mátyás után elharapódzó feudális anarchiában látja, amely teljesen kiszolgáltatott, a földesúri hatalmaskodások által elviselhetetlenné fajult helyzetbe döntötte a szegény jobbágyságot. Ez volt a helyzet a Csanád megyei nemesi birtokokon is. A feudális anarchiától felkorbácsolt paraszti elkeseredés magyarázza, hogy: „Legtöbbet szenvedett az Alföldön Csanád vármegye, mely a borzasztó pusztulást többé nem is bírta egészen kiheverni” (152. l.). A Csanád megyei nemességnek azonban még ez a véres megmentő sem volt elég. 1514 után is ott folytatta a jobbágyokkal szemben, ahol 1514-ben abbahagyta. A nemeseknek jobbágyokkal szembeni jogtalan kártérítési igényei, jobbágyelhurcolásai, egymás, de főleg az egyház ellen elkövetett hatalmaskodásai egymást érték.

Mindennek a társadalom teljes széthullása lett a következménye. „A jobbágyoknak teljes szolgaságra való aljasításával elérte a nemesség, hogy e szegény, nyomorult osztály ezután jóformán pisszenni sem mert. De egyúttal közömbös is lett minden iránt, ami a nemesség törekvéseivel és érdekeivel összefüggésben állott” (154. l.). A testi szabadság hiánya aztán a lelki szabadság vágya, vagyis a reformáció felé vitte a jobbágyságot (154—155. l.). A nemesség viszont a maga korlátlan hatalmában minden józan mértéket és államerkölcsei érzékét elvesztett, és saját maga tiporta lábbal az általa hozott törvényeket. A következmény Mohács lett.

A megyei és a városi monográfiák ügye iránti kezdeti nagy érdeklődés utóbb megcsappant. A közvélemény egyes áramlatait az 1890-es évektől, a dualizmus első válságától kezdve egészen más kérdések foglalkoztatták, közjogi, de mindenekelőtt munkás-, paraszt- és nemzetiségi kérdések, ill. ezeknek történeti vetületei. A jelenben egymásnak feszülő politikai erők a múltat is felvonultatták maguk mellett.

A katolikus egyház konzervatív szárnyához csatlakozó egyházi történetírás egyre messzebb kerül a Dózsa parasztháború történeti megértésétől. Az az ábrázolás, amelyet Karácsonyi János Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 1970-től 1990-ig címen első ízben Nagyváradon 1906-ban megjelent művének 40—44. lapjain nyújt a Dózsa-parasztháborúról, határozott visszaesést jelent

Békés megye c. monográfiájához képest. A feudális társadalomnak a XV—XVI. sz. fordulóján kibontakozó válsága a könyv lapjain úgy jelenik meg, mint első-sorban az egyház válsága, amelyet az államnak és a világiaknak az egyház ügyeibe való káros beavatkozása váltott ki. Az egyháznak a főpapok pénz- és hatalomhajhászásában, a szerzetesség pusztulásában, az alsópapság tudatlanságában, erkölcstelenségében, kiszolgáltatottságában kifejezésre jutó romlása mint valami ragály megfertőzi a világi társadalmat is, és a köznemesség kapzsiságában, hűtlenségében, erőszakoskodásában, a köznép elhagyatottságában, elnyomatásában, rossz példától való félrevezetésében jelentkezik. Az eddig többé-kevésbé tárgyilagosságnak látszó, bár idealista társadalomrajzot ezután az erkölcsi felháborodás lírai kitörése szakítja meg: „Milyen rettentő látvány, hogy 60 év sem telt el a keresztetek nándorfejérvári diadala óta s 1514-ben, mikor a magyar köznépet újra kereszties hadjáratra szólítják, urai ellen fordítja fegyvereit, mert nem kell neki a keresztény hitért való hősi halál s az égi jutalom, hanem kell neki a krisztustalan bosszú, a rablott kincs, a nemesi szűz és asszony megfertőzése!” (44. l.) Alighanem az ilyen szubjektív állásfoglalással „érdemelte ki” Karácsonyi — Fraknoi Vilmossal együtt — a szocialista Czóbel Ernőnek azt a szarkasztikus, de lényegében találó megjegyzését, hogy ők „. . . a feudális kisistenek állandó emberpusztítását az isteni világrend emberi ítélettel nem is illethető alkotó erejéül fogadják el, ellenben az elnyomottak szabadságharcát az igaz mivoltából kivetkeződött, börtönmedréből kicsapott emberi természet örült és gonosztevő pusztításának káromolják.”^{33a} Láttuk, hogy Békés megyéről írt monográfiájában még Karácsonyi is másképp vélekedett erről a kérdéstről.

Míg a konzervatív katolikus egyház Werbőczire, a nagybirtokos osztálynak Apponyi Albert gróf köré tömörülő ún. agrárius ellenzéki szárnya egy meghamisított Kossuthra esküdött, a nagybirtokrendszerrel szembekerülő s a szociáldemokrata munkásság kezét kereső agrárszocialista és paraszti mozgalom a századfordulón „. . . szerencsésen és eszmeileg megalapozottan a legdacosabbat és a legbátrabbat, Dózsa György parasztkirályá nemesedett figuráját választotta ki”.³⁴ Ez a történelmi őskeresés nyert tudományos alátámasztást a XX. század elején a parasztságtörténelmi irodalom újabb fellendülésében, a polgári radikális Acsády Ignác, a liberális Márki Sándor és a szociáldemokrata Szabó Ervin, Csizmadia Sándor műveinek tekintélyes vonulatában.

Acsády több művében³⁵ is foglalkozik a parasztháború történetével, leg részletesebben és legmagasabb színvonalon főművének számító, 1906-ban megjelent *A magyar jobbágyság története* c. munkája 168—196. lapjain. Szerzőnk feldolgozásaiban kétségkívül nagy anyagra támaszkodik, mégha a levéltári anyagot sokszor önkényesen szelektálja vagy másodkézből veszi is, nemkülönben az európai szakirodalmat. Történetelméleti, illetve történetfilozófiai kiindulópontja kétségkívül a földesúr és a jobbágy közti antagonisztikus ellentétnek, az osztályharcnak alapulvétele. Ez nagy érdem még akkor is, ha ezt az osztályellentétet bizonyos időközökben kissé mereven, antidialektikusan, még az időle-

^{33a} Czóbel Ernő *Válogatott Írásai*. Bp., 1963. 49.

³⁴ *Király István*: Dózsa-kultusz a századforduló parasztmozgalmaiban. Tiszatáj, 1972. 6. sz. 29. — Az agrárszocializmus Dózsa-szemléletének Áchim András politikájában és Ady lírájában való kiteljesedésére Czine Mihály mutatott rá ismételtlen. (*Czine Mihály: A századelő Dózsa-képe*. Irodalomtörténet 1972, 4. sz. 814—824. *Uő.*: Dózsa. Nagyvilág, 1972. 8. sz. 1123—1131).

³⁵ *Acsády Ignác*: *Jobbágyság*. — *Közgazdasági lexikon*. II. k. Szerk.: Hlász Sándor és Mandelló Gyula. Bp., 1900. 183—202. *Uő.*: *A magyar birodalom története*. II. k. (1490—1903). Bp., 1904. 64—82.

ges és viszonylagos együttműködést is kizáró módon és változatlan intenzitásúnak ábrázolja is, vagy ha ábrázolásában olykor a földesúri kizsákmányolás története el is takarja a jobbágyság mindennapi életét; mert tagadhatatlanul van igazság abban a megállapításban, hogy Acsády nem annyira a jobbágyság, mint inkább a földesúri kizsákmányolás történetét írta meg. Ennek ellenére Acsády kétségtelenül túlesz a parasztság történetével foglalkozó korábbi és kortárs történetírókon az ábrázolás mozgalmasságában, a látókör tágasságában, a jobbágyság többoldalú szemléletében, a gazdasági alap figyelmes megrajzolásában, bár művei nem mentesek bizonyos — a kritika által is felhánytorgatott — publicisztikai felületességtől, erőszakolt feltevésektől, egyoldalú magyarázatoktól, — és mint mondtuk — az osztályharc antidialektikus, a maga korára vonatkozólag pedig erősen leszűkített értelmezésétől sem.

Ebből adódik, hogy Acsády művének vannak problematikus vonásai. Ilyen mindjárt az a kapcsolat, amelyet Acsády felállít a parasztháború *kitörése* és a feudalizmus *kialakulása* között. Acsády társadalmi felfogását ugyanis át meg áthatja a közjogi szemlélet. A feudalizmus létrejöttét ő nem a feudális *társadalmi viszonyok* kialakulásában, hanem a rendi tagozódás létrejöttében látja. A rendi társadalom kialakulásával, a rendi eszmék elterjedésével indul meg szerinte a társadalom korábban egyenlő és egymással harmonikusan együttműködő szerveinek, vagyis osztályainak egymástól való eltávolodása, sőt egymással való szembefordulása,³⁶ amelynek tragikus végkifejlete az 1514-es és 1526-os katasztrófa.³⁷

A feudalizmus „kialakulása”-tól Acsády szerint nyílegyenes út visz a parasztháborúig. Különösen 1490, az erőskezű Mátyás király halála után vált elviselhetetlenné a nemesi reakciónak a parasztság normális termelőmunkáját, sőt pusztá létét is fenyegető nyomása. Acsády a társadalmi osztályok egyenlőségét és békés együttműködését valló organikus társadalomfelfogásából eredően nem helyesli a forradalom felé való rohanást; ez azonban nem gátolja őt abban, hogy rá ne mutasson az objektív és szubjektív okok ama szövevényére, amelyek végül is elkerülhetetlenné tették a forradalmi összecsapást. Ebben az időben — írja szerzőnk — nemcsak Magyarországon, hanem Európa-szerte éleződtek az osztályellentétek; tudatosításukban, elterjesztésükben nagy szerepet játszott az írástudás terjedése, a parasztszövetségek, az irodalom agitációja, nem is szólva a tökéletesedés ösztönének szüntelen munkálódásáról. A parasztság közt terjedő eszméknek közös vonásuk volt, hogy „. . . mindnyájan a munkásosztály (Acsády előszeretettel vetíti vissza a múltba a modern fogalmakat — *B. B.*) anyagi és szellemi helyzetének javítását, az uralkodó rétegek önkényének megtörését, az elnyomottak politikai jogait és részvételét az államkormányzatban több-kevesebb öntudatossággal hirdették. Mindnyájokban a tömegek azon természetes ösztöne, hő vágyakozása nyert kifejezést, hogy helyzetük javításával erkölcsi felmagasztosulásuk is bekövetkezzék” (178—179. l.).

A továbbiakban történetírónk — antiklerikális szellemben — a Bakócz főpap „országrontó, államromboló politikája” által a parasztság, a kismesek és a népi értelmiségi elemek közt támasztott vihart, a nemességnek a keresztes-

³⁶ *Gunst*: i. m. 198, 203.

³⁷ *Szabó Ervin* Acsády *Jobbágyság* c. művével kapcsolatban élesen kifogásolja a gazdasági-társadalmi és a közjogi szempont keveredését. Acsády értékes leírását — úgy mond — „. . . visszatartóvá teszi az a synkretizmus, amellyel a gazdasági történet szemlélet eszközeivel nyert nagybecsű megismeréseit a rendi történetírók reakciós szépítései, ideológikus bakugrással összegegyeztetni igyekeznek” (Marx és Engels *Válogatott művei*. II. k. 16).

hadjárattól való felháborító távolmaradását, az udvaroncoktól kigúnyolt, elkese-
rített és becsúgyó Dózsa fővezéri kinevezését ismerteti. Hangsúlyozza, hogy a
szent zászlók alá sereglett szegénységtől eredetileg távol állt az urak elleni fel-
kelésnek még a gondolata is. Csupán helyzetének enyhítését kívánta, s tartóz-
kodott minden erőszakról (183. l.). A nemesség ellenséges fellépése a keresztes-
ekkel s főleg családtagjaikkal szemben vezetett a keresztesek és a nemesek közti
összeütközésre. Most lép előtérbe Mészáros Lőrinc „ceglédi plébános”, akit
teljesen eltöltöttek a főpapság elleni szenvedélyes gyűlölet, a huszita hagyomá-
nyok, a külföldi irodalom és parasztmozgalmak által terjesztett eszmék. Ő for-
dította szembe tüzes prédikációival Dózsát és a kereszteseket a nemesekkel
május közepe táján.

A szakítás azonban még nem volt végleges. A nemesség „józan ésszel és
némi engedékenységgel” (185. l.) még mindig leszerelhetette volna a mozgalmat;
ezt azonban elmulasztotta. Így vált elkerülhetetlenné a parasztháború. Acsády
ettől kezdve szívvel-lélekkel a parasztok oldalán áll. Megvédi őket az embertelen
kegyetlenség vádjától, bizonyítván, hogy csak az ellenszegülőkkel szemben
voltak kíméletlenek; a csatlakozókat nemcsak hogy nem bántották, de befogad-
ták. Az országnak a parasztháborúban elszenvedett borzalmas vér- és anyagi
vesztése Acsády szerint nem is a parasztháború, hanem az utána következő
nemesi megtorlás következménye. A jobbágyság röghözkötése az 1514. évi ország-
gyűlésen megbontotta az osztályok közti összhangot és együttműködést, amely
Acsády felfogása szerint a társadalom normális életműködésének alapja. Ez az
összhang később sem, a feudalizmus egész története folyamán nem állt helyre.
Az 1514. évi törvényekben és Werbőczy Hármaskönyvében torát ülő „. . . bosz-
szúvágy és az osztályönzés lényegileg lehetetlenné tette a további szabályos
államéletet, a különböző társadalmi rétegek békés együttmaradását, midőn merő-
ben képtelenné tette a jobbágyságot hivatása teljesítésére. Ezzel alapjában meg-
rontotta a gazdasági szervezetet, és kiülte a tömegek szívéből a ragaszkodást az
államhoz, melyet immár gyilkos ellenségének kellett tekintenie” (189. l.).

Ilyenformán azonban nemcsak a jobbágyság, hanem az egész nép fejlődése
megrekedt, hasonlóan azokhoz az európai országokhoz, amelyekben hasonló
sorsra jutott a felkelt jobbágyság. Acsády ezzel eljut a „második jobbágyság”,
az „új kor küszöbén a középkorba való visszaesés” döbbenetes felfedezéséig még
akkor is, ha a „második jobbágyságból” csupán egy tényezőt lát, a röghözkötést
s ezt sem a gazdasági fejlődés, hanem a parasztháború leverése, ill. a nemesi bosz-
szúállás *esetleges* következményének tekinti.³⁸

Bár a polgári liberális, még inkább a radikális történetírás sokat tett a ma-
gyar parasztháború történelmi elismertetése érdekében, mindezeideig hiányzott a
kérdés átfogó marxista elemzése. Erre első kísérletet Szabó Ervin tett 1909-ben,
amikor megjelentette Marx és Engels Válogatott művei általa szerkesztett II. kö-
tetét, benne Engels A német parasztháború (Csizmadia Sándor fordításában:
A német parasztforradalom) c. művét. Szabó Ervin Engels művéhez írt bevezet-
ésében és jegyzeteiben, a 3—28. és a 126—132. lapokon fejti ki álláspontját a
magyar parasztháborúról. Miután előljáróban — csak úgy mellesleg, de nagyon
találón — felállítja a parasztháborúval foglalkozó magyar történetírás mérlegét,
Márki 1883-as műve alapján vázolja a parasztháború előzményeit és lefolyását,
majd egybeveti 1514-et 1437-tel, az erdélyi parasztfelkeléssel. 1514-et 1437 fölé
emeli Szabó Ervin szerint országos kiterjedése, amely a jobbágyság helyzetének

³⁸ *Gunst*: i. m. 249.

1437 utáni romlását bizonyítja, azonkívül „tudatosan megfogalmazott forradalmi programja” (21. l.), amelyet huszita hatásnak és a parasztháborúhoz csatlakozott alsópapság — köztük Mészáros Lőrinc —, és a deákság agitációjának lehet tulajdonítani. Ez a program a törvények reformálását, az egyenlőséget, a vagyontöbbséget, a demokráta királyságot és az egy püspökös egyházat tekintette megvalósítandó célnak. Ezek az eszmék logikusan következtek a parasztság helyzetéből, s összhangban voltak a kor szellemi áramlataival, a korábbi és későbbi parasztmozgalmak követeléseivel. „S így a magyar parasztforradalom is fenntartás nélkül beleilleszkedik abba az egyetemes törvényszerűségbe, amelynek a különböző nemzetek története csak egy-egy láncszeme” (23. l.). Ebbe az egyetemes történeti-politikai koncepcióba helyezve Szabó Ervin a kiváló személyes katonai, politikai, sőt szónoki erényekkel felruházott Dózsát így jellemzi: „Dósa a magyar parasztforradalom Florian Geyerje” (22. l.).

Szabó Ervin bevezetésének végén nagyon fontos történetelméleti, ill. történetfilozófiai kérdést vet föl: a parasztháborúk bukása okainak a nemzetközi munkásmozgalmában régóta vitatott problémáját. Kautsky szerint tudvalevőleg a parasztforradalmaknak azért *kellett* elbukniuk, mert a társadalmi fejlődés irányával ellentétesek, vagyis reakciósak voltak. Lassale szerint egyenesen ellenforradalmi mozgalmak voltak, minthogy *valóban* forradalmi mozgalom még sohasem vallott kudarcot, nem is *vallhat*. Lassale szerint a parasztmozgalmak lényegében a feudalizmus alapjának, a földbirtoknak konzerválására, a paraszti földbirtoknak a fejedelmi és nemesi birtokkal való gazdasági és politikai egyenlősítésére törekedtek; ezzel lényegében meg akarták állítani a fejedelmek és a kereskedőiparos polgárság által mozgásba hozott tőkés fejlődést.

Szabó Ervin nem ért egyet Kautsky — elméletileg egyébként soha részletesen ki nem fejtett és meg nem indokolt — nézetével, de Lassale részletesen kifejtett álláspontjával sem. Lassale-lal szemben rámutat arra, hogy az árutermeleésben és pénzgazdálkodásban csúcsosodó gazdasági fejlődés a társadalmi és kulturális fejlődéssel karöltve már a XVI. században olyan fokot ért el, hogy semmi sem indokolta többé a nemesi birtok előjogait. Nem indokolta ezt még a nagyüzem nagyobb termelékenységéhez kapcsolódó gazdasági érdek sem, mert a középkori nagybirtok nem volt nagyüzem. A parasztek által követelt földosztás eredményezett volna birtokcsökkenést, de üzemsökkenést nem, ellenkezőleg: a szabad paraszti kisbirtokok bizonyára magasabb termelékenységgel rendelkeztek volna. Szabó Ervin itt egyszerűen nem vesz tudomást a századfordulónak a földesúri nagyüzem, a majorsági gazdálkodás kialakulására vonatkozó nagyjelentőségű külföldi — elsősorban német — kutatásairól. Innen az egyértelmű következtetés, hogy gazdasági okok tehát nem indokolták a parasztháborúk vereségét, vagyis sem Kautsky, sem Lassale magyarázata nem helytálló.

Teljesértékű magyarázattal azonban Szabó Ervin sem tud szolgálni. A bukás okainak bonyolult hálózatából ő egyoldalúan az uralkodó osztály jobban szervezett fizikai és szellemi erőszakát ragadja ki, s azt a történeti-politikai következtetést vonja le belőle a munkásmozgalom számára, hogy az uralkodó osztály fizikailag és szellemileg szervezett erőszakával a munkásosztály még nagyobb, még szervezettebb erőszakát kell szembeállítani. Ebben az álláspontban nem nehéz felismerni annak az anarcho-szindikalizmusnak, szubjektív voluntarizmusnak és antidialektikus felfogásnak jelenlétét, amelyek Szabó Ervint nemegyszer megakadályozták teljes értékű marxista válaszok kidolgozásában.³⁹

³⁹ Molnár László: A századeleji magyarországi reformizmus ideológiai arculatához. Magyar Filozófiai Szemle, 1964. 2. sz. 313—340.

A parasztháború kérdésében Szabó Ervin által kifejtett többé-kevésbé marxista álláspont nem ihletett nagyobb szabású történettudományi művet. Az 1514. évi parasztháborúról szóló nagy monográfiát — mint ez várható is volt 1883-as előtanulmánya alapján — Márki Sándor készítette el és jelentette meg Dósa György címmel a parasztháború négyszázados fordulójának előestéjén, 1913-ban. Művének hadtörténelmi és külpolitikai anyagát 1914-ben a Hadtörténelmi Közleményekben külön is közreadta.

A Márki által lényegében már 1883-ban megalkotott s azóta három évtizeden át változatlan alakban megőrzött Dózsa-, ill. parasztháború-kép pozitív történelem-politikai jelentőségéről már volt szó. Márkinak 1514-ről kialakított történeti-politikai koncepciója és történeti képe kiteljesülését és egyben lezárását jelenti annak a Horváth Mihály és követői által még az 1840-es években elindított folyamatnak, amely emancipálta Dózst és mozgalmát a feudális szemlélet béklyói alól, és történeti nivoltában igyekezett megérteni. Márki összehordott ehhez a történeti értékeléshez minden korában ismert — első- és másodrendű, sőt esetleg csak epizódikus jellegű — anyagot, évtizedeken át festegette egy tudós lelkiismeretességével és egy művész áhítatával a maga monumentális 1514-es freskóját középpontban Dózsa lángoktól övezett nemzetmegváltói alakjával, és amikor 1913-ban, a parasztháború négyszázados jubileumának előestéjén letette az ecsetet, úgy érezte, hogy egy merőben új, korszerű és hiteles Dózsa-képet alkotott.

Az újsággal és a „korszerűséggel” nem is volt baj, annál inkább a történeti hitelességgel. Márki Dózsa-ábrázolásában valóban már semmi sem emlékeztet a feudális szerzők torzképére, de csak kevés mutat a történelem igazi Dózsjára is; a képen a liberális társadalmi reformernek közismerten nem XVI., hanem XIX. századi jellemvonásai uralkodnak. Lényegében igaza van későbbi kritikusanak: „A lázadó parasztok vezére erősen idealizálva lép elénk, romantikus hősként, aki racionális, szinte nemzetmegváltó indítékokból cselekszik, s lépten-nyomon magasrólptű, modernül hangzó gondolatokat hirdet.”⁴⁰ Ez a liberális romantikus történeti-politikai koncepció, történeti kép és történetelmélet már a maga korában sem volt igazán korszerű, mégha a hazai feudális konzervatív politikai és tudományos erőkkel vívott küzdelemben volt is pozitív jelentősége. Márki ortodox liberalizmusát a polgári radikalizmus vonásai sem igen színezték — mint egyesek szívesen állítják —, legalábbis Dózsa-monográfiájában nem. A polgári radikalizmusra való hivatkozás művében csak külsődleges; inkább a szakirodalmi jártasságot bizonyítja, mint a történetfilozófia rokonságát.

Bár nem elsődleges vizsgálódási szempontunk, mégis fel kell vetnünk Márki művével kapcsolatban általános és szakmethodikai problémákat is, amelyek — mint a bevezetőben utaltunk rá — minden történetírásnak lényeges, osztályszempontból azonban közömbös struktúra-elemei. Sajnos, Márki methodikai korszerűsége még szemlélete korszerűségének is alatta marad. A történeti koncepció és a konkrét tényanyag 1883, műve első és 1913, műve utolsó kiadása közt növekvő ellentmondásait Márki sohasem a koncepció javításával, hanem a tények — nemegyszer naiv és logikátlan — átértelmezésével oldja meg. Ugyanezt a „megoldást” alkalmazza a XVI. századi humanista koncepciók és az elsőrendű történeti források összeütközésénél is; a problémákat igazi megoldás helyett csupán formálisan egyezteteti.⁴¹ Éppen ezért Márki Dózsa-monográfiáját nem lehet úgy használni, hogy koncepcióját egyszerűen elvetjük, tényeit pedig elfo-

⁴⁰ *Wellmann Imre*: Parasztnépünk múltjának feltárása. Hittel, 1944. 5. sz. 300.

⁴¹ *Szűcs Jenő*: Dózsa parasztháborújának ideológiája. Valóság, 1972. 11. sz. 13. — Márkinak feloldatlan ellentmondásait, hiteles adatoknak kitalálásokkal, folklorral és költéssel való

gadjuk. A kritikának, amely a koncepcióból indul ki, széles ívben egészen a tényekig kell hatolnia!

Fenti általános megállapításainkat a Dózsa-monográfia elemzése részleteiben is igazolja. Márki nagy műve sok közös vonást mutat Acsády műveivel. A parasztháború kirobbanásának végső okát ő is — akárcsak Acsády — a feudalizmus „kialakulásá”-ban, vagyis a feudalizmus főtebb ismertetett közjogi koncepciójában találja meg. „Dósa György fellépésekor hazánkban a jobbágságnak tulajdonképpen csak kétszáz esztendő múltja volt — írja; — mert ennek a feudális ízű intézménynek igazi megalakulása Anjou Károly király korára esik” (105. l.), teljes kibontakozása pedig a Jagellók idejére (405. l.). Ez magyarázza tehát a parasztháború Jagelló-korabeli kitörését. Egyébként Márkinál a jobbágság konkrét gazdasági, társadalmi, politikai helyzetének rajza — az adatok minden külsőleges gazdagsága ellenére is (104—125. l.) — sokkal kevésbé erőteljes, színes és dinamikus, azaz változást sürgető, mint Acsádynál.

A parasztháború keletkezésének, kibontakozásának konkrét ábrázolásában viszont Márki általában felülmúlja Acsádyt. Az események parasztháború felé hajszolásában — antiklerikális felfogásának megfelelően — ő is nagy szerepet tulajdonít az egyháznak, nevezetesen X. Leó pápának és Bakócz bíborosnak; egyikük tudatos demagógiát űzött, másikuk könnyelműen játszott a tűzzel (48, 50—54. l.). Márki leszögezi: a parasztságnak a keresztesháborúban önálló katonai szerephez juttatása kétélű fegyver volt, amely nem csupán a török, hanem a nemesség ellen is sújthatott. „. . . polgárból, ti. az államnak jogokkal felruházott tagjaiból lesz a jó katona, s így a jobbágyból először polgárt kellett volna csinálni, hogy a nemesség bizhassék benne. Nem tették, de meg is keserülték” (75—76. l.).

Minthogy — Acsádyhoz hasonlóan — Márki is az organikus társadalom-szemlélet híve, vagyis nem híve a forradalomnak, növekvő aggodalommal figyeli az események forradalom felé való fejlődését, reálisan látva benne a nemesi kegyetlenkedés mellett a hazain kívül külföldi forrásokból, a cseh huszita-, morva testvér- és németországi parasztmozgalmakból is táplálkozó ideológia s ennek terjesztői, a népi értelmiség, valamint a három, kitűnően összeillő és együttműködő vezető, Dózsa György, Gergely és Mészáros Lőrinc szerepét (82—86., 148—152. l.). Bár a parasztháború kitörését Márki — Dózsa állítólagos rákosi és ceglédi beszédeinek lényegében hitelt adva, a valóban hiteles ceglédi kiáltványt egyoldalúan értelmezve, a nemesség elleni kilengéseket túlértékelve (174—186. l.) — igen korai időpontra, 1514. május 15-ére, vagyis még a rákosi táborozás időpontjára teszi (174., 176—177., 180. l.), a szakítást mégsem érzi véglegesnek. Az eseményeknek több olyan csomópontját tapogatja ki, amelyeknél még lehetőség nyílt volna az ellentétek kiegyenlítésére; de a nemesség elszalasztotta ezeket a lehetőségeket. A május 27-i nagylaki csata s az ezt követő apátfalvi vérengzés után — amikor a parasztháború valójában kitört — már Márki sem lát lehetőséget a kibékülésre; ennek ellenére továbbra is azonosítja magát a parasztok küzdelmével egészen a tragikus végkimenetelig.

szinte kielemezhetetlen vegyítését, a szakirodalom olykor formális felhasználását, főképpen pedig forráskritikában való gyengeségét már *Wellmann* is észrevételezte (i. m. 297—298). Mindezekről tanítványi tapintatból nem vesz tudomást *Banner*: i. m., pedig mesterétől is idézhetett volna a költészet és a valóság elkülönítetlen együttlítására utaló vallomásokat. (Pl. *Márki Sándor*: Arad vármegye és Arad szabad királyi város története. II. k. 1. rész. Arad, 1892. Előszó IX). Márki reális értékelését ld. *Kemény G. Gábor*: Márki Sándor és a századforduló nemzetiségi mozgalmi. Kortárs, 1973 10. sz. 1668—1674.

Márki nagy figyelmet fordít a parasztság társadalmi-politikai céljának, programjának fejlődésében való vizsgálatára is, szokása szerint korabeli eszméket modernekkal keverve, 1514-et 1848, Dózsát Kossuth előfutárának tekintve. Dózsának és vezető társainak lelkében szerzőnk szerint kezdetben csak homályosan derengett „az alkotmány népies átalakításának óhaja” a királyság keretein belül (153. l.). Ez eleinte nem jelentett volna többet kisebb tehercsökkentésnél és a személyi szabadság biztosításánál (154. l.). Az események viharos menetében azonban egyre élesebbé, radikálisabbá vált ez a program. A nemességnek a honvédelem kötelezettségétől való húzódása ébreszthette fel Dózsában azt a gondolatot, hogy a tunya nemességet — akár erőszak árán is — fel kellene frissíteni szabadparaszi vérrrel (154—155. l.). A toborzás leállítása, tehát május közepe után került be a programba a köztehermentesség, a nemesi javak elfoglalása, földosztás, gazdag zsákmány, új törvény s más efféle követelések (158. l.). A Márki által történeti hitelűnek tekintett ceglédi beszédnek is lényegében ugyanez volt a programja (187—190. l.). Dózsa végül is meg akarta dönteni a nemesi uralmat akár a demagógia, akár az ochlokrácia eszközeivel, de eszménye nem a mai értelemben vett demokrácia volt, hanem a múltból a vezérek korabeli politikai egyenlőség, a jelenből pedig a székely személyi és vagyoni szabadság. Míg azonban az előbbinek — a népi mozgalmak haladó tartalma és esetleges reakciós formája közt különbséget tenni nem tudó Márki szerint — nem volt realitása (191. l.), a „parcellás paraszti” fejlődést ígérő utóbbinak igen. „Erdélyben valóban olyan parasztköztársaság keletkezhetett volna, mint az előtt kétszáz esztendővel Svájcban” (414. l.). A nemesség megdöntésének forradalmi kísérletét Márki ennek ellenére — organikus társadalomfelfogásából kifolyólag — történelmileg elhízázott lépésnek tartja. „Dósa egy fő lépést hibázott el. Tabularását csinált a meglevő viszonyokból; pedig ilyesmit tennie akkor sem lett volna szabad, ha elaljasodott s nem csak süllyedt nemességgel áll vala szemközt” (479. l.). Márki társadalmi eszménye tehát a parasztságnak egy, az ő felemelkedését biztosító megreformált nemességgel való együttműködése volt.

A parasztháborút leverő nemesség azonban meglehetősen távol esett ettől a Márki által elképzelt ideáltípustól. Márkinak emberi és történetírói tisztességét bizonyítja, hogy elszántan szembeszegült a Zápolya-féle „ellenforradalmi” megoldással (217. l.). Az 1514. évi jobbágysújtó törvények és a Hármaskönyv végzetes jelentőségét Márki éppen olyan könnyörtelenül éles megvilágításban látja, mint Acsády. „S ezzel a szerencsétlen XIV. (a jobbágyság röghözkötését kimondó — *B. B.*) paragrafussal kezdődik Magyarországon — a török hódítás kora. Végső elemzésben igazán ide jutánk. A nemzet zömének a közügyek iránt való elfásulását oly gyorsan követte Nándorfehérvár eleste, a mohácsi csata, Budának török kézre jutása és minden, mi ezzel összefügg: az erkölcsi, szellemi és anyagi téren századokig tartó aléltság —, hogy a természetjoggal is ellenkező törvénycikk végzetes hatása iránt, fájdalom, kétségünk nem lehet” (516. l.).

Márki újabb Dózsa-műve ezúttal is vitát kavart. Sajátossága volt a vitának, hogy ezúttal nem csupán — maradi és haladó — polgári történészek, publicisták, politikusok szólaltak meg benne, hanem hallatta hangját a szociáldemokrácia is a történész Czóbel Ernő és az agrárszocialista mozgalmat istápoló Csizmadia Sándor személyében. Czóbel könyvbírálatában a Dózsa személyét és mozgalmának történelmi jelentőségét megértő Márkin az általános szociális forradalom történelmét kérte számon a parasztlázadás történelme helyett.^{41a}

^{41a} Czóbel: i. m. 48—51.

Csizmadia egy külön könyvet tett le a vita asztalára, A nagy magyar parasztforradalom. Dósa György c. művét, amelyet éppen a parasztháború négyszázados évfordulóján, 1914-ben jelentetett meg.

Csizmadia művének történeti-politikai koncepcióját és történeti képét illetően a marxista történetírás nincs teljesen egy véleményen. Mindamellett az utóbbit — talán éppen, mert nem volt céhbeli történész — könnyebb megítélni, mint történeti-politikai koncepcióját. Kétségtelen, hogy Csizmadia a német parasztháborúnak Engels és Kautsky által megállapított törvényszerűségeit kissé mereven alkalmazta a — főképp Márki adataiból megfestett — magyarországi viszonyokra; Márkinak Engelsbe és Kautskyba való beoltása kissé fanyar gyümölcsöt termett. Nem látja világosan Csizmadia az ideológia szerepét sem a parasztháborúban.⁴² Az sem lehet vitás, hogy Csizmadia fő forrásával, Márkival szemben személyileg — emberi tisztességét, történetírói becsületességét kétségbevonva — igazságtalan.⁴³ A történeti képnél azonban egy nem történetíró esetében lényegesen fontosabb, de egyben bonyolultabb is a történeti-politikai koncepció. S éppen ennek megítélésénél ágaznak el a vélekedések. Kétségtelen, hogy az 1514-es parasztháborúban Csizmadia nem elsősorban a földmunkásság őseinek, hanem az egész elnyomott magyar parasztságnak mozgalmát látja; ennek a mozgalomnak azonban nemhogy nemzeti funkciót nem tulajdonít, hanem a parasztmozgalmat mint tisztán szociális mozgalmat élesen szembeállítja az uralkodó osztályok által vezetett, a parasztságot kijátszó nemzeti mozgalmakkal.⁴⁴ Nemcsak mély felismerés, de találó és szellemes megfogalmazás is Csizmadia könyvében: „Akárhányszor a nép a nemzetért küzdött, mindannyiszor megcsalott, Dózsa György vezetésével a nép nem a nemzetért, hanem önmagáért harcolt, és ezért megcsalni nem lehetett, hanem le kellett győzni” (5. l.).

Mindebből nyilvánvaló, hogy Csizmadia ebben a könyvében egy új történeti-politikai koncepciót vázol fel, amelynek alapja a Dózsa személyével és ügyével való fenntartás nélküli azonosulás, a legjobb értelemben vett Dózsa-kultusz. Ez a felfogás Dózsa alakját beilleszti a magyar történelem forradalmi fejlődésvonalába Petőfi és Táncsics oldalán. Ami itt Dózsa idealizálásának látszik,⁴⁵ az valójában nem egyéb, mint a történelem elsődlegesen osztályszempontú értékelésének hangsúlyozása (a „nemzeti” elem — sajnálatos, de érthető — ki-rekesztésével együtt). Hogy valójában erről van szó, Csizmadia szavai világossá teszik: „A népnek a magyar forradalmak történetében csak egyszer volt olyan vezére, aki nem csalta meg, és ez Dózsa György volt. Csak egy vezér tekintette a nép akaratát minden föltétel és árulási szándék nélkül, egyenesen és becsületesen a saját akaratának, és ebben mindvégig következetes is maradt, és ez Dózsa György volt. Magyarország népe, Petőfin és Táncsicson kívül, a régebbi magyar történelemnek csak egy alakjára tekinthet föl büszkeséggel, csodálattal, lelkesültséggel és határtalan szeretettel, és ez Dózsa György” (75. l.).

Csizmadia könyvével kapcsolatban még okvetlenül szóvá kell tennünk egy történetelméleti, ill. történetfilozófiai kérdést, a parasztháborúk bukása okainak fejtegetését. Szerzőnk Szabó Ervinnel vitázva megállapítja, hogy ha a parasztháborúkat valóban az uralkodó osztályok szervezett fizikai és szellemi hatalma buktatta el, ezzel az ellenállással mindig számolni kell, s megfelelő szervezett erőt kell vele szembeállítani. Ilyen szervezett erővel 1514 parasztsága valóban

⁴² Márkus László: A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. Bp., 1963. 114—115.

⁴³ Banner: i. m. 29—30.

⁴⁴ Király: i. m. 40.

⁴⁵ Márkus: i. m. 115, 188—189.

nem rendezett, mert nem volt ehhez idő: korai volt a mozgalom. „A szervezéshez. . . idő kell, mert a szervezés sikere szinte hajszálnyi pontossággal igazodik az általános fejlődés útjához és gyorsaságához. Hiába akarnak a parasztlak akármilyen nagy és új eszmék alapján szervezkedni, az nem fog nekik sikerülni, ha ahhoz a gazdasági feltételek teljesen hiányoznak” (173. l.). A hiányzó gazdasági feltételeket csak a földbirtok megszerzésével lehetett megteremteni. Csizmadia szerint ez volt az elsődleges célja az 1514-i parasztmegmozdulásnak is; ezért nem is merülhetett fel benne az egész gazdasági, társadalmi rend gyökeres átalakításának, a szó teljes értelmében vett forradalomnak gondolata. Leszűkített értelemben azonban Csizmadia mégis forradalomnak tekinti 1514-et, ti.: „. . . amennyiben az uralkodó osztályra mint elnyomó osztályra támadt, mégis forradalom volt, éspedig Magyarország legnagyobb és legsúlyosabb következményekkel járó forradalma” (174. l.). Ezekután egyetérthetünk azzal a felfogással, hogy Csizmadia Sándor Dózsjája — a nyilvánvaló hibák ellenére is — jelentős munka, sőt *tett* a kor ideológiai harcaiban.

Dózsa alakja és mozgalma az első világháború előtti évek ideológiai és politikai harcaiban egyre magasabbra emelkedett, és egyre inkább példává nőtt a munkás-, paraszt-, sőt a polgári radikális és egyéb haladó polgári mozgalmakban is. „Így hát Dózsa György neve, az 1514-es parasztforradalom örökségének felújítása és eszményítése választóvíz a politikai mozgalmakban: aki ebben a korszakban. . . Dózsa nevét kimondta, annak vállalnia kellett a reakció elleni következetes és forradalmi harcot.”⁴⁶

Vállalta az egész magyar progresszió — élén „Dózsa György unokájával”, Adyval, és vállalták 1918/19 magyar forradalmi is.⁴⁷ De ezeknek idejét éppen olyan rövidre szabták a párkák, mint Dózsa parasztháborúját.

*

Az 1919 után restaurálódó nagybirtokos-nagytőkés rendszer s az ennek érdekeit legmagasabb szinten kifejező szellemtörténet természetesen nem vállalta Dózsa örökségét. Az új történeti-politikai koncepciónak lényege — Lederer Emma találó megállapítása szerint: 1. a fontolva haladás, vagyis a konzervatív reform; 2. az osztályok békés együttműködése a nemzetet irányító nagybirtokos osztály vezetése alatt; 3. a vallás, elsősorban a katolikus egyház fejlődést irányító szerepe; 4. a felvilágosodás, a liberalizmus és mindezek folyományának, a forradalomnak elítélése⁴⁸ — elvileg is kizárta a parasztháború forradalmi lényegének megértését.

Ez a forradalomellenes koncepció megnehezítette a „parasztforradalom” kutatását. Az 1920-as évek első felében stagnál a kutatás. Csak a forradalmi „fertőzéstől” immunis egyházi történetírók merik érinteni egyháztörténeti műveikben közvetlenül vagy közvetve a témát; eredményeik azonban csak alig vagy pedig egyáltalán nem kerülnek be a Dózsa-kutatás vérkeringésébe. Karácsonyi János 1922—24-ben jelenteti meg Szt. Ferencz rendjének története Ma-

⁴⁶ *Király*: i. m. 41.

⁴⁷ A Tanácsköztársaság lelkes Dózsa-kultusza és az iskolai oktatás bizonyos fokú tartózkodása közti ellentmondásra vonatkozólag ld. *Beller Béla*: A Tanácsköztársaság történetiszemléletéről. Századok, 1969. 5—6. sz. 1147.

⁴⁸ *Lederer Emma*: A magyar polgári történetírás rövid története. Bp., 1969. 125—126. — A szellemtörténet historiográfiai koncepciójáról ld. *R. Várkonyi Agnes*: A pozitivisták történet-szemlélet a magyar történetírásban. I. k. 235—262.

gyarországon 1711-ig c. művének két kötetét. A szerző ebben a művében nem 1906-os egyháztörténetének, hanem az 1890-es években írt megye-monográfiájának vonalát folytatja, s így néhány nagyon lényeges fölismerés birtokába jut. Rámutat többek közt arra az erjedésre, amely a XVI. század elején a legnépszerűbb magyarországi szerzetesrendben, a ferences-rendben is végbemegy, s mindkét ágazatban — tehát nem csupán a már eleve szigorúbb salvatorianusoknál (observansoknál), hanem a marianusoknál is — a szigorúbb irányzat felülkerekedésével végződik. A reform megnöveli a néptömegek szemében a salvatorianusok tekintélyét. Ezért bízhatja rájuk Bakócz a kereszteshadjárat meghirdetését és szervezését. Dózsa és parasztjai azonban a török ellen kapott fegyvert a „magyar társadalom felsőbb körei”, vagyis a nemesség és a papság ellen fordítják, s harcukban most már nem kímélik a ferenceseket sem. Nyírbátori kolostorukat pl. megrohanják és kirabolják. „Másutt is iszonyúan szenvedtek és roppant sokat fáradtak (már ti. a ferencesek — B. B.), hogy a népet lecsilapítsák” (I. k. 370. l.). Hogy azonban eme kötelességüknek korántsem feleltek meg olyan buzgósággal, mint a keresztihirdetésnek, mutatja, hogy mikor 1515-ben újból nekilátnak — Dézsi Balázssal az élükön — szabályaik kiegészítéséhez: „Az 1514-iki nagy veszedelemből okulva megtiltották, hogy valaki a keresztet ruhájára varrja (s ezáltal magát a kereszteshadjáratra kötelezze), másnak átadja és a kereszteshadjáratot hirdesse a helytartó engedelmé nélkül” (I. k. 374. l.).^{48a} — Ugyancsak Karácsonyi számol be könyvében a parasztháború előtörténetének egy érdekes és jellemző epizódjáról, az 1509-ben lezajlott ún. ceglédi előjátékról, amikor a ceglédi jobbágyok megölik földesuruknak, az óbudai klarisszáknak udvarbíráját. Ezért csatlakoznak 1514-ben tömegesen Dózsához. A parasztháború leverése után az apácák külön ispánt kénytelenek kiküldeni, hogy a ceglédieket féken tartsa, és az adókat, tartozásokat behajtsa (II. k. 506—507. l.).

Közvetlenül egy szóval sem említi a Dózsa-parasztháborút, közvetve azonban nagyon sokat mond róla Bölcskey Ödön ciszterci szerzetesnek az 1456. évi nándorfehérvári diadal pap-hőséről, Hunyadi János bajtársáról, Kapisztránói Jánosról írt terjedelmes élet- és korrajza. A mű kétféle alakban jelent meg: tudományos műként kritikai apparátussal Capistránói Szent János élete és kora címmel három testes kötetben Székesfehérvárott 1923—24-ben, népszerű műként pedig Capistránói Szent János élete címmel egy kötetben 1926-ban Budapesten. E szentéletrajz jelentőségét a Dózsa-kutatás szempontjából 1456-hoz fűződő kapcsolata adja meg. 1456 és 1514 történeti problematikája ugyanis úgy tükrözi vissza egymást, mint ahogy az objektív lehetőség a megvalósulást. Ami 1514-ben csak objektív lehetőség volt, a törökellenes keresztesháború, az 1456-ban megvalósult, s viszont ami 1456-ban csak potenciálisan volt adva, az antifeudális parasztháború, 1514-ben teljes mértékben realizálódott.

A szerzetes szerzőnek transzcendens, vallási idealista történetiszemlélete természetesen magában hordja a veszélyt, hogy eltorzítja a történeti valóságot. Az általa feldolgozott és — legalábbis immanens kritikával kezelt — óriási, a teljességet megközelítő történeti anyag (az első két kötet élet- és korrajz, a harmadik hőse munkásságának általános jellemzése, források, irodalom, kritikai apparátus) azonban igen gyakran ellenáll a torzító hatásnak, s a történelmi „realizmus diadalaként” valóságos történeti összefüggéseket mutat. Így világosan kiderül

^{48a} Karácsonyi tehát felismerte a ferencesek kiemelkedő szerepét 1514-ben. Másképp *Szücs Jenő*: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények, 1974. 4. sz. 410—411.

az anyagból, hogy az 1456-os keresztesháború is parasztháborúval volt terhes, és csupán a kereszties tábor tövid együttléte és Kapisztrán (valamint Hunyadi — B. B.) erélyes fellépése, a keresztessereg gyors felozlatása a győzelem másnapján akadályozta meg a parasztháború kitörését (II. k. 340. l., ill. 151—152. l.). Ugyancsak egyértelműen cáfolja a monográfia bármiféle, az egész ország parasztságára kiterjedő népi patriotizmus létezését, amikor a tények tömegével bizonyítja, hogy nem az egész ország, hanem elsősorban a töröktől fenyegetett Délvidék parasztsága mozdult meg 1456 sorsdöntő heteiben a török ellen, s az ideológiai mozgatóerő nem a parasztság számára ismeretlen haza-fogalom, hanem egyes-egyedül a kereszténység védelme és a vallásos színezetű török- és eretnekgyűlölet volt. (Ezért alkották a keresztessereget túlnyomóan *katolikus* vallású, azaz *magyar* parasztok, bár Kapisztrán a döntő veszély óriában kiváló taktikai érzékkel az eretnekellenes élt letompította, hogy a törökellenest annál jobban kiélezhesse. [II. k. 261—345., ill. 132—156. l.]) 1514-nek több, ma még vitatott kérdése is eldönthető vagy legalábbis megközelíthető lenne az 1456-os előkép gondos tanulmányozása révén, így pl. Dózsa fővezéri kinevezésének rejtélyes kérdése is, mégpedig alighanem negatív értelemben (vö. II. 251—252., 273—274., ill. 129—131. l.). Történetírásunk mindezekről a tényekről és eredményekről — egészen Szűcs Jenőnek újrafelfedezéséig^{48a} — nem vett tudomást.

A Dózsa-kutatás állóvizét felkavaró igazán nagyjelentőségű tanulmányok csupán az 1920-as évek második felétől jelennek meg a középkori társadalomtörténet mesterének, Mályusz Elemérnek tollából. Ezek a viszonylag nem nagyterjedelmű, de világos rendszerezésű és meggyőző logikájú cikkek és tanulmányok a szó szoros értelmében kopernikuszi fordulatot adtak a Dózsa-kutatásnak, nem ugyan a történeti-politikai koncepció, hanem a kiváltó okok feltárása terén.

Mályusznak a parasztháborúval foglalkozó első magisztrális tanulmánya 1926-ban a Társadalomtudomány c. folyóirat 373—380. lapjain jelent meg Az 1514. évi jobbágháború okai címmel. Mályusz fejtegetéseiben Márki Dózsa-könyvének kritikájából indul ki, amely szerinte minden adatgazdagsága ellenére sem tud megnyugtató választ adni a mozgalom kitörésének okaira. Márki is — korábbi történetírókkal egybehangzón — jobbáglázadásról beszél; a lázadást kiváltó okokat a jobbágyság múltjában keresi, s a jobbágyellenes törvényekben, úri önkényeskedésben találja meg.

Ennek a felfogásnak Mályusz szerint ellentmond az a tény, hogy a jobbágyság helyzete a XIV—XV. században lényegében nem változott; a közhittel ellentétben a Jagelló-korban sem volt rosszabb, mint Mátyás korában. A felkelés kitörésének magyarázatát tehát máshol kell keresni: nem a jobbágyság múltjában, hanem a polgárságban! Mályusz rámutat arra a jólismert tényre, hogy a XV. század végén 800 városi település volt Magyarországon. Ezeknek túlnyomó többsége ún. mezőváros volt, amelyek nem fizettek kilencedet, hanem egy összegben teljesítették pénz- és terményszolgáltatásaikat, termésüktől, jövedelmüktől, lakosságuk számától függetlenül. A mezővárosok lehetővé tették a jobbágyság értékesebb elemeinek felemelkedését, egy félig polgári, félig jobbágyréteg kialakulását.

Az 1492: XLVII. tc. azonban a mezővárosokat éppen úgy kilenced fizetésre kötelezte, mint a jobbágyokat, lesüllyesztve és ezáltal forradalmasítva ezt a nagyszámú és értékes réteget. Ez az elégedetlen réteg találta meg 1514-ben

^{48a} Szűcs Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz. 11—14. Üö.: A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Bp., 1970. 82—91.

bosszúálló vezérét Dózsában, a „koldusszegény kisnemes”-ben és — ellentétben a kilenced fizetéstől mentes városi polgársággal — tömegesen és szervezeten csatlakozott hozzá. „Ők képviselik a derék sereget, a mozgalom magját, amelyhez a kisebb falvak lakosai, a szétszórtan élő, a szolgaságba már beleszületett jobbágyság csak hozzásodrónak” (379. l.).

„A lázadás csak a szenvedélyek elementáris kitörése volt, s így már eleve magában hordta a politikai sikertelenség csíráját. Leveretése után nem következhetett a belátás, hanem csak a győztesek bosszúja” (379. l.), a jobbágyság röghözkötése, a mezővárosi polgároknak a kilenceden túl egyéb jobbági szolgáltatásokra való kötelezése (1514: XXIX. tc.) s ezáltal lesüllyesztése a jobbágyság tengerébe. Ezzel párhuzamosan elkülönül a jobbágyságtól az „igazi”, most már külön rendként felismerhető polgárság. A jobbágyság és a mezővárosi polgárság előtt csak később, a török hódítás nyomán nyílik valamivel tágabbra a fejlődés.

Mályusz azt a fontos felismerését, hogy az 1514. évi parasztháború legnagyobb, legszervezettebb és legöntudatosabb tömegét a mezővárosi polgárok adták, további tanulmányokkal bástyázta körül. Ezek közül a legjelentősebb négy év múlva, a Századok 1930. évfolyam 809—839. lapjain Az 1498. évi 41. törvénycikk címmel közzétett tanulmánya. A rövid s jelentősnek nem látszó törvénycikk arról szól, hogy a budai, székesfehérvári és zalánkeményi polgárok, továbbá a király és bárki más városainak lakói kötelesek kilencedet fizetni azon földesuraknak, akiknek birtokain szőlők vagy szántóföldjeik vannak, amint ezt az 1492. évi 49., ill. 47. törvénycikk is rendelik. A törvénycikk a Jagelló-kori törvényhozás jellegzetes darabjának látszik, holott Mályusz szerint nem az. Mátyás 1481-ben és 1487-ben hasonló szellemben döntött a nagyszombati szőlőbérlo polgárok és a Szentgyörgyi és Bazini grófok közt folyó évszázados pörben. Igaz, hogy a nagyszombati polgárok és grófjaik közt 1498 végén kompromisszumos egyezés jött létre, melyben a polgárok kivívták annak elismerését, hogy ők csak bérlői a szőlőknek, de nem egyszersmind jobbágysági földesurak; a polgári bérlőnek a jobbággal való egyenlővé tételén, a nemesi tulajdon jog megerősítésén azonban ez már mit sem változtatott. „A tárgyalt törvénycikk történeti előzményeiből megállapítható, hogy az 1498-i törvény a polgárok bérlőinek kérdését teljesen a Mátyás idejében megfigyelhető fejlődés szellemében igyekezett megoldani. Nem a királyi hatalom gyengesége, sem jobbágynyomó oligarchikus törekvések, mégcsak nem is Werbőczy tendenciózus, történetellenes jogász felfogása vagy a köznemesség fegyelmezetlensége volt tehát a XVI. század eleji társadalmi változás oka. A Jagelló-kor e tekintetben Mátyás korának hagyományait ápolta tovább” (838. l.), vagyis egy olyan fejlődést tetőzött be, amelynek mélyen fundált gazdasági alapjai voltak, s mely végső soron a „második jobbágyság” intézményére vezetett.⁴⁹

⁴⁹ A Hunyadi- és a Jagelló-kor alapján véve azonos fejlődési tendenciájára vonatkozólag ld. *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában (A hűbériség és rendiség problémája). — Mátyás király Emlékkönyv. I. k. Szerk.: Lukinich Imre. Bp., 1940. 309—433. — Mályusznak a parasztháború okaira vonatkozó alapvető felismerései a Dózsa-kutatás marandó értékei közé tartoznak. Ezen mit sem változtat, hogy utóbb egyik-másik megállapítását szűkebben vagy tágabban értelmezte, ill. új összefüggésekbe állította a kutatás, rámutatva pl. a XV—XVI. század fordulóján a földesúri-mezővárosi ellentét mellett a földesúri-jobbági ellentét fokozódására is az árutermeléssel kapcsolatban előbb a pénz-, majd a termény- és végül a munkajáradék növelése révén és általában felhívja a figyelmet az egész parasztság helyzetének felgyorsuló romlására a Jagelló-korszakban. (Mindezekre vonatkozólag ld. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bp., 1963. 43—95

Az ellenforradalom uralkodó történeti irányzatának, a szellemtörténetnek reprezentatív szintézise, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által szerkesztett és írt Magyar történet 1928—1934 közt jelent meg. A parasztháborút is tartalmazó III. kötetet *A magyar renaissance — Mohács* címmel Szekfű írta. Eléggé somnás, a 427—434. lapokra zsúfolódó előadása bizonyos rokon vonásokat mutat Fraknói millennáris kötetének ábrázolásmódjával. Szekfű is komolyan veszi, nem pedig egyházpolitikai sakkhúzásnak tartja X. Leó pápa kereszteshadjárat-tervét. Ő még annyit sem foglalkozik a parasztháború egyik fő kiváltó okával, a nemességnek a keresztesháború anyagi és várállozatától, sőt még vezetésétől is húzódozó szűkkeblű önzésével, mint Fraknói. Az egész történeti irodalomban ő az egyetlen, aki kétségbevonja Dózsa hadvezéri kvalitásait is. A keresztesháború parasztháborúba való átcsapásának motiválásával Szekfű közvetlenül az események előadása közben nem foglalkozik, közvetve, a nép gazdasági-társadalmi helyzetének a parasztháborút megelőző feltárása során azonban igen. Ahogy bemutatja a centralizációs kísérlet bukása által szabadabbá tett földesúri reakció törekvését a különböző fokú szabadsággal bíró foglalkozási ágak, a mezővárosi, városi polgárság szolgáltatásainak egységesítésére, méghozzá a legalsó fokon, a kilencedet fizető, robottal és ajándékokkal tartozó, költözésében akadályozott jobbágy színvonalán (427—429. l.), majd a parasztháború leverése után ennek a „lefelé egyenlősítő törekvésnek” győzelmét az „újkori jobbágyság” rendszerében (430—431. l.): az előadásának egyetlen, valóban sikerült része.

A parasztháború ideológiai és politikai megértésének fokára Szekfű nem tud felemelkedni. A parasztháborúban ő is csupán romboló természeti erők spon-tán és céltalan kitérését látja. „A harc a parasztlázadás ősi formáit öltötte magára — írja —, elnyomottak rabolják, égetik, gyilkolják, karóba húzzák elnyomóikat, s a mindenében, vagyoniában, családjában, életében fenyegetett nemesség hasonló kegyetlenséggel iparkodik a lázadást elnyomni” (430. l.). Bár Szekfű korábban az ún. ceglédi kiáltványra célozva arról ír, hogy Dózsa „proklamációjában a király és nem az urak alattvalójának nevezte magát, és Cegléd városába hívta a mezővárosok és falvak lakóit egyesülésre a gonosz nemesség ellen” (429—430. l.), utóbb — a németországgal együtt — mégis úgy jellemzi a magyarországi parasztfelkelést is, hogy „...magasabb vallási vagy tudatosabb szociális célok nélkül helyzetük javítására törekedtek bennük az elnyomottak, parasztlakók, kispolgárok, köznemesek. Mindnyájan jelei voltak a szegény nép vonakodásának, hogy a rákényszerített újkori jobbágyságot magára vállalja, és mindnyájan leveretvén, alkalmat adtak az új jobbágyság kiépítésére” (430—431. l.). Szekfű tehát a parasztháború leveréséből is ideológiája sarktételének, forradalom-ellenességének, az osztályok együttműködésének igazolását olvassa ki. Ezzel az elvi állásponttal nincs ellentétben, ellenkezőleg: kiegészíti azt, hogy Szekfű nemcsak a nemesség ellen felkelt jobbágyokat ítéli el, hanem a jobbágyok ellen dühöngő nemeseket is, a jobbágyságot gúzsba kötő 1514. évi törvényeket éppúgy, mint Werbőczinek a jobbágyok jogfosztását megörökítő Hármaskönyvét.

Hóman-Szekfű reprezentatív Magyar történetét, akárcsak a millennium korában, most is a megyei és a városi monográfiák kísérték. Ezek sorában különös érdeklődésünkre tarthat számot a parasztháború egyik állomásának, Ceg-

Uő.: Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”. *Valóság*, 1972. 11. sz. 1—11. *Uő.*: Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság.” MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1972/3. sz. 231—257.)

lédnek monográfiája, amely lelkes történészre talált Opperl Jenő személyében. Monográfiabeli tanulmánya 1931-ben Cegléden külön kiadványként is megjelent Cegléd 1730-ig c. (továbbiakban: I.). Utóbbihoz csatlakozott 1939-ben ugyancsak Cegléden kiadott, bevezetővel ellátott kis forrásgyűjteménye A parasztlázadás előjátéka Cegléden. Budai Sebestyén deák pöre az idevágó oklevelekkel c. (továbbiakban II.), a két világháború közti korszak egyetlen jelentősebb, 8 eredeti oklevelet tartalmazó forrásközlése a parasztháború köréből.

A szerző szerint a parasztháború a XV. század végén még nem tört ugyan ki hazánkban, de már teljesen érett volt a helyzet a kitörésre. Egyfelől az alsóbb néposztályok lázongó elégedetlensége, másfelől a hatalmon levő egyháziak és világiak sikkasztásai, birtokrablásai, határsértései napirenden voltak. Mindezeket az erőszakosságokat a hatalmaskodók felfegyverzett jobbágyaikkal követték el, minek következtében a jobbágyok önérzete, harci kedve hatalmasul megnőtt.

Ennek az évről évre növekvő, a parasztháborúban aztán lobot vető harci kedvnek izgalmas geneziséét tárja elénk Ceglédnek, a nagy alföldi mezővárosnak 1514 előtti története. A ceglédiek már Mátyás halála után megtagadták földesuraiknak, az óbudai klarisszáknak jobbágykötelezettségeik teljesítését; erre Ulászló sem tudta őket rászorítani. Az apácák így kénytelenek voltak belenyugodni abba, hogy a tizedet, kilencedet, adókat nem tisztartójuk vagy udvarbírájuk, hanem a városi bíró s az esküdtek hajtsák be, sőt peres ügyekben is maguk ítélkezzenek. A nehezen helyreállított egyetértést azonban csakhamar felborította két kinevezés: Budai Sebestyén deáknak ceglédi tisztartóvá, medgyaszai Mészáros Lőrincnek pedig ceglédi plébánossá történt kinevezése. A deák kíméletlen fellépése a jobbágytartozások behajtására, a plébánosnak jobbágypártoló magatartása újból feszültté tették a helyzetet. A ceglédiek ugyanis Lőrinc plébános tanácsára, hogy lehetetlenné tegyék a követelések behajtását, évekig nem választottak előljárókat. A klarisszák erre rendeletben szólították fel a ceglédieket előljáróválasztásra; tisztartójuk, Sebestyén deák még szigorúbban lépett fel az ellenállókkal szemben. Lőrinc pap, sőt az apácák maguk is hiába intették mérsékleterre. Erre 1509 nyarának egy napján az egész város rátámadt a gyűlölt tisztartóra, s népítélettel végzett vele. A vádlevél 181 jobbágyot vádol a gyilkosságban való közvetlen részvétellel. A gyilkossági ügy, a közvetlen tettesek, a ceglédi jobbágyok és „felbujtóik”, a klarisszák ügye a feudális törvényszékek, a nádori, a budai városi, a budai káptalani (oktavális), ill. a fogott nemesi bírák elé került. Bár az utóbbi fórum a ceglédi jobbágyok és a klarisszák javára döntött, az előbbieket döntése a földesúri hatalom ellen feltámadt jobbágyok és felbujtóik ügyében nem lehetett kétséges. Éppen ezért a ceglédiek és a klarisszák 1510 végén 232 aranyforint vérdíj kifizetésével kiegyeztek a meggyilkolt deák hozzátartozóival. „Így végződött a híres pör, előjátéka a négy év múlva bekövetkezett parasztlázadásnak. A talaj teljesen érett volt a parasztlázadásra, a jobbágy fel akarta magát szabadítani a földesúri kötelezettségek alól, a város a földesúri hatóság alól akart menekülni, és autonómiára törekedett. Így volt ez akkor egész Európában is. Az uralkodó demokratikus áramlat azonban nemcsak a jobbágyság önérzetét emelte, hanem annak hatása alatt állott az alapság, mint itt láttuk, az apácák, sőt a kisbirtokos nemesség is” (II. 13. l.)⁵⁰.

Mint látnivaló, szerzőnkél a pontos adatfeltárás és a tárgyilagos elemzés nem párosul megfelelő történeti koncepcióval. XVI. századi eseményeket

⁵⁰ A „ceglédi előjáték”-ra először Karácsonyi János hívta fel a figyelmet. (*Karácsonyi János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig.* II. k. Bp., 1924. 506—507.) Utolsó összefoglalása *Opperl Jenő: Népítélet Cegléden. Ceglédi Élet, 1955. 9—10.*

XIX. századi politikai eszmék, a polgári demokrácia szemszögéből néz; így közelebb hozza egymáshoz a jobbágyokat, az apácákat és a kismemeseket is, mint azok a valóságban voltak. Egy dologban pedig közvetlen forrásadataival is szembekerül az érdeemes szerző, amikor a parasztháború előjátéka egyik főszereplőjének megteszi medgyaszai Mészáros, alias Viczmándy Lőrinc „ceglédi plébánost”, holott maga is kénytelen beismerni, hogy Lőrinc pap „neve az egész pörben nem fordul elő” (II. 13. 1.).⁵¹

A parasztháború történeti feldolgozásában a két világháború között még egy korszakalkotó, Mályuszét megközelítő eredmény született parasztságtörténetünk két világháború között legeredményesebb kutatójának, Szabó Istvánnak Hanyatló jobbágyország a középkor végén c., a Századok 1938. évfolyama 10—59. lapjain megjelent tanulmányában. Szerzőnk a XV. században 20—60% között mozgó, növekvő tendenciájú telekpusztulás okait vizsgálva, két tényezőre bukkan: egy természetire és egy társadalmira. A természeti tényező a XV. századon végighúzódó 21 pestisjárvány népességsökkentő, a jobbágytelkeket művelőtől megfosztó hatása; a társadalmi a különböző jogállású szabad települések, oppidumok, mezővárosok és civitasok, városok jobbágyelszívó szerepe: „A város felé törekvő jobbágyot a „városi szabadság” vonja, amely mindenekelőtt személyi függetlenségét s e mellé az élet és a vagyon számára nagyobb biztonságot, a munka jobb és dúsabb gyümölcsét, a szerzemény befektetésének megtartásának kedvezőbb módjait, az élet színesebb és magasabb lehetőségeit ígéri: több emberséget és új életideált” (40. l.). Ez a metamorfózis két formában is megvalósulhatott: a csak cenzust, bért és még esetleg némi természetbeni és munkaszolgáltatást végző szabad bérlő és az egy összegben megállapított szolgáltatást fizető, a polgári universitas tagjára hasonlító parasztpolgár alakjában. Hogy ez a kettős, de egybe is fonódható tendencia milyen erőt képviselt, mutatja, hogy a XV. század végén Magyarországnak oppidum és civitas kebelében élő lakossága 800 000 főre rúgott, vagyis a 4 millióra tehető összlakosság egyötödét zárta magában.

Ennek a városba áramlásnak megakadályozására szolgált a XV. század végén a kilencedfizetésnek a szabad királyi városokon kívül az ország egész területére való kiterjesztése és a jobbágyország szabad költözésének akadályozása, a mezővárosokkal és városokkal nem rendelkező köznemesség sürgetésére. Ez viszont olyan óriási feszültséget váltott ki a szabadparaszti állapot felé törekvő

⁵¹ A Mészáros-legenda elfogadása Opperl részéről annál különösebb, mert idézett műveinek tanúsága szerint maga is forgatta azokat az elsőízben Illéssy János által ismertetett okleveleket, melyek szerint 1471-től bizonytalan ideig Bogdasai Petri János fia, Bálint presbyter volt a ceglédi plébános. (A ceglédi róm. kath. egyház rövid története. Írta: *Hübner Emil*. Cegléd, 1900. Ism. Illéssy János. Századok, 1901. 742.) A hagyományos felfogás védelmében Opperl még Márki-val is szembefordul, aki az őt jellemző határozatlansággal természetesen nem vonja le a megfelelő következtetést Mészáros Lőrinc ceglédi plébános alakjának fiktív, Istvánffy által megkonstruált voltáról, de legalább közli a megfelelő következtetéshez elegendő adatokat (*Márki Sándor*: Dósa György. Bp., 1913. 148, 371—372). Opperlnek az Illéssy adatait híven reprodukáló Márki ellenében felhozott egyetlen komoly ellenérve, hogy ti. Bálint presbyter, 1471 óta Cegléd plébánosa 1514-ben már nem lehetett posztján, mert: „nem valószínű, hogy még 43 év múlva, 1514-ben is ő volt Cegléden a plébános” (I. 32. 2. jegyzet), egyrészt mit sem bizonyít Mészáros mellett, másrészt ellenkezik az ugyancsak Illéssy által közölt azon adattal, hogy Bálint presbyter egyik elődje, János presbyter ugyancsak 43 évig, 1416—1459 közt töltötte be ugyanezt a tiszteletet (*Illéssy*: i. m. 741—742). Mészáros Lőrinc alakjával együtt természetesen az alakjához fűzött események is (I. 33—34) elesnek. A Mészáros-legenda keletkezését és Lőrinc pap kilétét tisztázza: *Szűcs Jenő*: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. Levéltári Közlemények. 1972. 2 sz. 249—253.

jobbágytömegekben, hogy ennek szükségszerűen egy parasztháborúban kellett kirobbannia. A parasztháború közvetlen indítékainak és indulati gyökereinek vizsgálatánál tehát „...különös tekintettel kell lenni a felényire üresen álló falvakra és a reájuk nehezedeő súlyos terhek — a király adója, az egyház tizede s az úr sok követelése — mellett az oppidumok által megindított társadalmi átalakulásokra s azokra a törekvésekre, melyek az utóbbi évtizedekben ez átalakulással szembekerültek, de nem kevésbé a közállapotok általános leromlására, a mátyásutáni ország súlyos politikai válságára s a társadalmi és lelki feszültségre is” (58. l.).

Szabó István fenti tanulmányának eredményeit szélesebb európai perspektívába állítva újszerű, pregnáns ábrázolást nyújtó könyvecskéjében, az 1940-ben a Magyar Szemle Kincsestára 8. füzeteként megjelent A magyar parasztság története c. miniatúrájában is összefoglalja.

A szellemtörténet parasztháború-konceptiójával csupán az új népi mozgalom tudott hasonló erejű koncepciót szembeállítani. Felfogásuknak alapjai 1933-tól, a népi mozgalom nemzedékké tömörülésének befejezésétől lényegében már készek; kialakításuk, megfogalmazásuk Illyés Gyula nevéhez fűződik. Illyés megfélekedve arról a hasadásról, mely különösen a XIX. század második felétől a társadalmi haladás és a nemzeti eszme közt hazánkban támadt, s amit többé már soha, a fasizmus elleni harc idején sem lehetett eltüntetni, a baloldaliságot a nemzettel azonosította, az irodalmat és a történelmet ezen azonosság megnyilvánulásaként értelmezte, s ezen keresztül a nemzetit végül is a népivel helyettesítette be.⁵²

Ennek a történeti-politikai koncepciónak konkrét történeti anyagra való alkalmazása csak az 1930-as évek végén történt meg Féja Géza 1939-ben megjelent Dózsa György c. történelmi tanulmányával. Féja programjának már az 1930-as évek elejétől érvényesülő szociális radikalizmusa a harmincas évek végén nagyobb súlyt nyer. A népi írók egy része, kiábrándulva a Gömbös-féle szociális demagógiából, a népfrontpolitika jegyében egyre közelebb jut a munkás-paraszt szövetség gondolatához. Erőre kap körükben az antifasiszta demokratikus irányzat, mégpedig nemcsak szépirodalmi, hanem politikai téren is. Egyesek közülük — így Féja is — fölvetik egy új magyar parasztpárt, a dolgozó parasztsztruktúra megalapításának eszméjét, sőt 1936-ban — a parasztság önálló forradalmi lehetőségeinek illúziójában — még egy parasztforradalom tervét is szövögetik. 1937-ben — a kommunisták aktív támogatásával — megalakul a Márciusi Front, 1939-ben pedig a népi mozgalom szétválásával kapcsolatban a kommunisták által ugyancsak támogatott Nemzeti Parasztpárt.

A radikális parasztmozgalomnak különösen a „parasztforradalomnak” lelkesítő történeti hagyományra, történeti ősrre volt szüksége. Vajon ki lehetett erre a szerepre alkalmasabb Dózsa Györgynél, aki — mint Féja Dózsa-könyvében írja — már a századforduló idején is harci jelszava volt minden radikális népi mozgalomnak? (6. l.) Még világosabban vall témaválasztásáról önéletrajzi regényének második kötetében: „Történelmi ősrünknek Dózsa Györgyöt vallottam, és Dózsa-kultuszt igyekeztem teremteni, mivel úgy éreztem: harcunknak hagyományra van szüksége.”⁵³ A kérdés most már csak az, hogy *milyen* Dózsa Györgyöt tekint történelmi ősrünknek s rajzol meg Féja Géza 1939-ben megjelent könyvében.

⁵² Lackó Miklós: A nemzedéki tömörülésről és a szakadásról. Új Írás, 1971. 9. sz. 107—108.

⁵³ Féja Géza: Szabadcsapat. Bp., 1965. 380.

A kérdésre a könyv történeti-politikai koncepciójának vizsgálata adja meg a választ. Nos, korántsem a „parasztforradalom” vezérét, a feudális földtulajdon létjogosultságát totálisan tagadó, az egész nemesség kiirtását, paraszt — polgár — nemes egyenlővé tételét, erős, „oltalmazó” központi hatalom létesítését követelő, vagyis az egész feudális társadalmat megsemmisüléssel fenyegető Dózsa-t, a *történelem* Dózsját, hanem a parasztseregét nemességgel együtt a haza védelmére egyesíteni s ennek fejében a népet a feudális társadalomban magasabb fokra elhelyezni igyekvő paraszti condottierit, az *utópia* Dózsját. Vagyis röviden: nem a forradalmárt, hanem a reformert. Ezt Féja *expressis verbis* kimondja: „A forradalom nem volt a népi felszabadulás valószerű útja, az ellenforradalom (a nemesi reakció — B. B.) pedig nem teremtett helyes társadalmi kiegyenlítődést. A népi felszabadulás útja nem eredendően forradalmi út” (242. l.). A népi felszabadulás reális útjának tehát Féja nem a forradalmat, a társadalmi rend gyökeres megváltoztatását tekinti, hanem a társadalmi kiegyenlítődést, vagyis a társadalmi rend fokozatos megjavítását, tökéletesítését. Éppen ezért Dózsa tragédiáját sem abban látja, hogy elbukott a feudális rend megsemmisítéséért vívott grandiózus küzdelemben, hanem abban, hogy belkényszerült ebbe a nemcsak eleve kilátástalan, de egyben helytelen vállalkozásba. Hogy a történelmi válaszüton a nemesség és a parasztság, Zápolya—Werbőczy és Dózsa nem találta meg egymás kezét,⁵⁴ ennek aztán az egész nemzet vallotta kárát a mohácsi vészben s az ezt követő belső és külső megosztottságban.

Féja ennek a forradalomellenes felfogásnak minden konzekvenciáját levonja, az aktuális politikaikat sem véve ki. Taurinust idézve szól a vagyonközösségi törekvésekről, amelyeken Féja szerint a zsákmány közös és igazságos elosztását és a régi földközösség visszaállítását kell érteni. Szerzőnk óva int azoktól, akik a régi földközösséget „... mai politikai fogalmak szerint magyarázzák, s mai politikai törekvések számára próbálják kisajátítani” (107. l.). Ezeket a mai politikai törekvéseken aligha érthetünk mást mint paraszti demokratikus vagy szocialista eszméket, amelyek objektíve a nagybirtok ellen irányultak, aminthogy Dózsa parasztjainak vagyonközösségi törekvései objektíve szintén a feudális földtulajdon, a feudális (vagy esetleg mindenfajta) kizsákmányolás megszüntetését célozták, utópisztikus vagy esetleg reakciós formájuk ellenére is.⁵⁵

A történeti-politikai koncepció után a történeti kép is megérdemel néhány szót. Féja valóban gazdasági, társadalmi alapjaiból, politikai, ideológiai hatásokból, nemzetközi összefüggésekből, lényegében a feltörekvő paraszti és polgári elemek és a feudális reakció összeütközéséből igyekszik megérteni a parasztháborút. Kortárs-íróinál mélyebben ragadja meg a történelemformáló néptömegek és a történelmi személyiségek viszonyát, Dózsa politikai és hadvezéri tehetőségét, emberi nagyságát. Helyesen értelmez korjelenségeket (pl. kegyetlenség), szellemi, irodalmi irányzatokat (bizonyos mértékig a reformációt) stb. A helyes felismeréseknek ezek a felvillanó fényei azonban elszigetelt fényforrások maradnak; nem világítják be az egész történeti képet. Féja történetelméletének, ill. filozófiájának legszembetűnőbb fogyatékosága az, hogy történetietlenül, egyoldalúan nézi a néptömegek, ill. a parasztság múltbeli szerepét és tevékenységét az osztálytársadalmakban. Szerinte a feudalizmus-kori parasztság már a XIV.

⁵⁴ Gergely Sándor Új Dózsa-portré címmel a moszkvai Új Hang 1940. 9. számában megjelent cikkében nem ok nélkül bírálja Dózsaának „... a történelmi osztály meg nem hallgatott reménytelen szerelmeseként” való bemutatását Féja által (Gergely Sándor: Hallgatás közben. Bp., 1965. 384—389).

⁵⁵ *Szigeti*: i. m. 272.

századtól, de különösen 1437-től, az erdélyi parasztfelkeléstől — a Hunyadiak korabeli megszakitással — folyamatosan 1514-ig olyan egységes, szervezett és öntudatos, konkrét programmal rendelkező történelmi erő volt, amely — Kinizsiként kétfelé hadakozva — képes lett volna megoldani egy az egész nemzetet felölelő új társadalmi rend létrehozásának és egyben a honvédelemnek feladatát.⁵⁶ Márpedig erre nemcsak a rendkívül különböző helyzetű, szervezettségű, öntudatú parasztság egésze nem volt képes, hanem még annak gazdaságilag legfejlettebb, politikailag legszervezettebb, ideológiailag legtudatosabb vezető ereje, a mezővárosi polgárság sem. Hogy ez a kettős feladat konkrétan mégis fölmerülhetett, az nem politikai *realitásukat*, hanem éppen ellenkezőleg: *utópiavoltukat* bizonyítja. „Bármilyen társadalmi karaktermaszkban lépnek is színre a dolgozó tömegek, jobbágyok vagy szabad parcellás parasztok, városi plebejusok vagy korai bérmunkások, önmagukban nem határozhatják meg az osztálytársadalmak idején a forradalmi munkásmozgalom fellépéséig a progresszív fejlődés irányát és tartalmát. Ez a felemelkedő uralkodó osztályok privilégiuma.”⁵⁷ A nép, ill. a parasztság a XVI. században még kevésbé lehetett egy új nemzeteszme, társadalom, hazafiság hordozója, mint a XX. században. A népi nemzetnek Féja Dózsa-könyvében a XVI. századba transzponált eszméje nem történelmi valóság volt, hanem mítosz, akárcsak a baloldaliságnak nemzeti jellemvonássá nyilvánítása. Mindkettőről el lehet mondani: „Mítosz akkor is, ha progresszív célokra készült, ha sok mindent megérezett a fasizmusok elleni küzdelem új előfeltételeiből, s később erőteljes hatást gyakorolt a hazai nép-front koncepcióra is.”⁵⁸

A Dózsa-parasztháború 1945 előtti történetének historiográfiájával foglalkozó szemlénket nem zárhatjuk le anélkül, hogy magának e historiográfiának a történetéről is néhány szót ne ejtsünk. Annál is inkább kötelességünk ez, mert éppen az általunk tárgyalt korszak végén, 1944-ben jelent meg a parasztságtörténet első s mindmáig egyetlen historiográfiai áttekintése Wellmann Imre tollából.⁵⁹

⁵⁶ Féja parasztság-szemléletének történetietlenségét sok tekintetben helytállóan bírálja *Istványi Géza*: *Népies történelem. Magyar Szemle, 1939. XXXVII. k. 66—67.* Istványinak a szel-lemtörténet elleni lázadásáról *R. Várkonyi*: i. m. I. k. 266—267.

⁵⁷ *Szigeti*: i. m. 273.

⁵⁸ *Lackó*: i. m. 108.

⁵⁹ *Wellmann Imre*: *Parasztnépünk múltjának feltárása. Hittel, 1944. 4—5. sz. 225—243, 296—316.* Feldolgozásunkban mi is elsősorban erre a tanulmányra támaszkodtunk. *Pamlényi Erő*nek Dózsa a magyar történetírásban és történelmi gondolkodásban c., elsősorban a XIX—XX. század történetírásának Dózsa-képét vizsgáló előadását, sajnos, csak a beszámolókból ismerjük. (*Buza János—Gyimesi Sándor*: *Nemzetközi tudományos ülésszak a XVI—XVII. századi közép-kelet-európai parasztmozgalmak történetéről. Századok, 1973. 2. sz. 545—547, 549.*) A MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1972. 3. sz. 225—227, 229. A parasztháború társadalmi problematikájának tisztázásában nagy segítségünkre volt *Barta Gábor—Szakály Ferenc*: *Dózsa ügye és a magyar társadalom. Társadalmi Szemle, 1972. 6. sz. 75—85.* Az ismertebb parasztháború-feldolgozások és szintézisek történelmi képének vizsgálatánál felhasználtuk saját előtanulmányainkat, *Bellér Béla*: *A Dózsa-parasztháború 1945 előtti történetírásunkban. Világosság, 1972. 8—9. sz. 556—563. és uő.*: *A Dózsa-parasztháború és az egyházi történetírás. Vigília, 1972. 9. sz. 599—603.* Hasznunkra voltak a történelmi bibliográfiák, elsősorban *Kosáry Domokos*: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I. k. Bp., 1951. 206—208.* Körültekintő alaposágú értékelése csupán egy ponton vált ki ellenvetést, amikor „... a paraszti bázist kereső német fasizmusoz hasonló úton járó hazai renegát — és álnépiesek” közt tartja számon *Stolte István Miklóst* (208. l.), aki 1934-ben *A jobbágyosság keletkezése és a Dózsa-forradalom* címmel adott ki könyvet, amelyet 1941-ben — némi kiegészítéssel — beillesztett. *Parasztok királyától a nagyságos fejedelmig c. nagybbr művébe.* Nem tagadhatjuk, hogy *Stolte* könyvének vannak a népiesek történet-szemléletére emlékeztető nacionalista elemei (13, 27, 31, 37 stb. l.), egész történelmi-politikai koncepciója azonban nem a népies, hanem a baloldali,

Természetesen nem marxista áttekintésről van szó. A szerző elutasítja a történelmi materializmust, beleértve annak sarkétételét, az osztályharcot is; az itt-ott szemébe ötlő marxista alkotásokat bizalmatlansággal szemléli, az általa kevésre becült politikai történetírás tendenciózus alkotásainak, nem igazi tudományos alkotásoknak tekinti. Ennek ellenére vannak bizonyos érintkezési pontjai a marxizmussal. Mint a korszerű gazdaság- és társadalomtörténet jeles művelője hangsúlyozza a gazdaság-társadalomtörténetírás politikait megelőző fontosságát, a társadalmi jelenségek gazdasági meghatározottságát és az egyén központi történetírással szemben a tömeg-, a népközpontú történetírás korszerűségét. Ezek az elméleti kiindulópontok és ezenkívül természetesen kitűnő anyagsismerete, egyedülálló szakirodalmi tájékozottsága tette őt alkalmassá a parasztságtörténet nagyvonalú és mégis részleteiben is hű áttekintésére. Munkáját egyetlen parasztságtörténettel foglalkozó kutató sem nélkülözheti.

A Dózsa-parasztháború 1945 utáni történeti-politikai koncepciójának, történeti képének, történetelméletének és metodológiájának vizsgálata jelen tanulmány keretei között és módszerével nem végezhető el. Nem azért, mintha a marxista történetírásból hiányoznának a fenti struktúraelemek, hanem főleg azért, mert ezek minősége, funkciója és kölcsönhatása a marxista történetírásban egészen más, mint a polgáriban. Elég itt csupán arra utalnunk, hogy a mi történetírásunkban a marxista—leninista történetelmélet központi szerepet játszik, míg a polgári történetírásban alárendelt a jelentősége. De nem végezhető el a parasztháború 1945-öt követő történetírásának kritikai elemzése ezeken a hasábocon azért sem, mert 45 utáni fejlődésünk is rendkívül bonyolult és több szakaszos volt. Miközben a marxizmustól megtermékenyített kutatás mind a parasztháború gazdasági és társadalmi okainak feltárásában, mind ideológiai vonatkozásainak tisztázásában nagyot lépett előre, ugyanakkor elvesztett néhány nagyon fontos korábbi kutatási eredményt, és magával hurcolt bizonyos megkövesedett, a liberális, pozitivistá, radikális vagy éppen a humanista történetírástól örökölt hagyományt. Parasztháború-kutatásunk csak legutóbb, a Dózsa-évforduló kapcsán jutott el odáig, hogy minden eddiginél szélesebb forrásbázisra támaszkodva, korszerű szemlélettel és módszerrel, hamisításokkal és illúziókkal egyaránt leszámolva megalkossa a korszerű marxista történettudomány Dózsa-képét. A Dózsa-kutatás ezen utolsó, nagysikerű szakaszának bemutatásához azonban már új oldalra kell fordítania a historiográfusnak!

marxista gondolatkörből ered, mégha ennek némileg vulgarizált változatát képviseli is, és politikai mondanivalója nem a fasiszta összefogás, hanem éppen ellenkezőleg az antifasiszta népfront felé mutat (5, 58—61. stb. 1.). — Munkánkat elősegítették a félezredes jubileum alkalmából kiadott többé-kevésbé részletes bibliográfiák is, nevezetesen: Tájékoztató a Dózsa-parasztháború 500. évfordulójára (sic!). Szerk. Vadász Sándor. Történelem, 1972. 2. sz. 56—66. Dózsa György 500 éve. Összeállította: Gáliczky Éva. Bp., 1972. A Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról szóló irodalom és képzőművészeti alkotások jegyzéke. Szerk. Boros Pál. A bevezető írta: Székely György. Bp., 1972. (a forrásszövegek regestáival és a fontosabb feldolgozások alcímeivel). — Látóhatár, 1973. jan. sz. 237—238, nemkülönben a parasztháború egészen új koncepcióját nyújtó munkának, *Barta Gábor—Fekete Nagy Antal: Parasztháború 1514-ben.* Bp., 1973. c. műnek a teljességet megközelítő irodalomjegyzéke (i. m. 303—343).

SZABÓ MIKLÓS

A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón

A francia forradalom és a kifejlődő polgári viszonyok reakciójaként politikai irányzattá szerveződött konzervativizmus 1848 előtti, ún. restaurációs vagy legitimista szakaszában frontálisan állott szemben a polgári átalakulást képviselő irányzatokkal s a feudális eredetű viszonyok és intézmények minél sértetlenebb megőrzésének programját önálló politikai ideálként, „konzervatív eszmeként” szegezte szembe a liberalizmus és a polgári demokrácia eszméivel. 1848 után ez a helyzet fokozatosan megváltozik. A konzervatív irányzatok lassan alkalmazkodni kényyszerülnek az erőteljesen kiépülő polgári viszonyokhoz. A frontális szembenállás fokozati eltéréssé alakul ugyanazon cél, a polgári rend, a tőkés civilizáció alapvető intézményei és szervezeti formái kiépítésének megvalósításában. A konzervatív álláspont minőségileg ellentétes eszméből „fontolva haladás” lesz ugyanazon az úton. Az 1870—71-es esztendő megpróbáltatásai, a munkásmozgalom fellépése illetve jelentős politikai előnyomulása — elsősorban Németországban — végül Középeurópa országaiban, Németországban és a Monarchiában az 1873-as válság társadalmi hatásai a konzervativizmus új irányzatát hívják életre, melyet a továbbiakban *újkonzervativizmusnak* nevezünk.

A munkásmozgalom megjelenése a politikai arénában a konzervatív reakció két alternatíváját alakította ki. A konzervatív áramlatok egyrészt vállalták az új forradalmi mozgalommal szemben a kizsákmányoló rétegek ellenreakciója politikai megszervezésének szerepét, s ezzel az addig ellenséges burzsoázia politikai szövetségesévé válhattak, vagy másrészt a még gyengének vélt szocialista munkásmozgalomban szövetségest remélhettek az eddigi ellenség, a polgári liberalizmussal szemben. Mindkét alternatíva, s a középeurópai országokban még ezen túl a polgári prosperitás tartósságában és értékében való bizalom széleskörű megrendülése az 1873-as válság következtében, a konzervativizmusnak, mint a liberalizmustól nem csupán fokozatban, hanem minőségben különböző eszmének újrafogalmazását eredményezte. Az újkonzervativizmus követte ötven-hatvanas évekből konzervatív elődjait a polgári viszonyokhoz való alkalmazkodás útján, sőt ezen az úton hozzájuk képest hatalmas lépést tett előre, amikor úgy jelentkezett, mint irányzat, amely a szocialista mozgalom és a szabadversenyes gazdálkodás 1873-as első nagyobb válsága által felvetett problémákra — amelyekre a liberalizmus nem volt képes eladdig megoldást találni —, polgári alapon álló megoldást kínál.

A probléma, amelyre az újkonzervativizmus a liberalizmussal szemben a kizsákmányoló rend talaján álló megoldási alternatívát ígért, a *szociális probléma* volt. A konzervativizmus általános világnézeti orientációja ennek a kérdésnek megközelítésére eleve jobb kiindulást kínált a liberalizmusénál, mivel a konzervativizmus — miként más elvi kiindulásból a szocializmus is — nem az önálló

burzsoá termelőt a társadalom alapsejtjének tekintő liberális individualizmus által tételezett elszigetelt egyénből indult ki a társadalom értelmezésében, hanem az egyén társas voltából, *szociabilitásából*.¹ Míg a szocialista teória az egyén társas helyzetét a társadalmi munkamegosztás makrostruktúrájába való beilleszkedése szempontjából közelítette meg, a konzervatív elmélet, mindenekelőtt a sokban konzervatív ihletésű francia szociológia (Durkheim, Tarde, s mellettük a konzervatív elmélet és politika kidolgozásában nagy szerepet játszott Le Play) az egyén társadalomba illeszkedésének mikrostruktúráját, a kisebb társas alakzatokat összetartó konvencionális társas kötelékek szerkezetét tárta fel, ezzel új elméleti értelmezést adva a konzervatív ideológiában kulcsfontosságú *tradíció* jelenségének. Amíg a szocializmus az osztályellentét problematikáját tárta fel, a konzervativizmus a társadalmi kohézió problematikája felé fordult s ideológikus értelmet adott a társadalmi csoportokon belüli *szolidaritás* fogalmának. Erre, mint általános eszmei alapra épült, a társadalomértelmezésben leíró fogalomként használt szolidaritás politikai követelménnyé emelésével, a *szociálpolitika* konzervatív programja. A szabad piac, a „vasbértörvény” szociális megfontolásokra nem néző viszonyaival szemben munkásvédő állami szociálpolitikát követelt Németországban Ketteler mainzi érsek, a „katedraszocializmus” néven ismert politikai csoport, Franciaországban a de Mun és Tour de Pin vezette katolikus irányzat. Az állami szociálpolitika átfogó koncepcióját dolgozta ki Németországban Rudolf Meyer és Adolf Wagner, Ausztriában Schäffle és Vogelsang.

Az újkonzervativizmus nem csupán a szociálpolitika terén képviselte a *laissez faire* elvével szemben az állami beavatkozást, a gazdaság folyamatába, hanem egyéb területeken is a *kötöttgazdálkodás* ideálját állította szembe a szabadverseny eszméjével. Az „éjjeliőr állam” eszméjével szemben, a konzervatív szerzők az államilag szabályozott egykori merkantilista gazdaság modernizált formáját keresték, olyasféleképpen, mint Fichte tette a Geschlossener Handelsstaatban, csak persze tőle eltérően nem demokratikus, hanem konzervatív politikai célok szolgálatában.² Konzervatív teoretikusok, mint Schäffle a tőkést — az egykori hűbértartós kapitalista utódként — nem független vállalkozónak, hanem közfunkciók betöltőjének tekintette, aki köteles tevékenységét alávetni az állami szabályozásnak.

A szociálpolitika meghirdetésével, a konzervatív tendenciájú szociális demagógia megteremtésével az újkonzervativizmus elsőként remélhette a kizsákmányoló osztályok táborában, hogy parlamenten kívüli tömegmozgalmat szervezhet a kizsákmányolt osztályokból verbuvált követőkből. Az újkonzervatív tábor tudatosan igyekezett eltanulni a szocialista mozgalom propaganda és szervezési módszereit³ s ezek elsajátítása terén jóval nagyobb tudatosságot s taktikai mozgékonytságot mutatott, mint liberális ellenfele.⁴

¹ A szociabilitás felfedezésének úttörői között kifejezetten konzervatív gondolkodókat is találunk. *De Bonald* 1796-ban ezt írta: „La grande question qui divise en Europe les hommes et les sociétés, l'homme se fait lui-même et fait la société, la société se fait elle-même et fait l'homme.” Idézi: *Hermann Heller*: Die politischen Ideenkreise der Gegenwart. Braslau, 1926. 27.

² „... der »Staatssozialismus«, welcher früher Merkantilismus hiess, ist ja wieder höchst regierungsfähig geworden.” *Albert Schäffle*: Die agrarische Gefahr. Berlin, 1902. 7.

³ Egy belga közigazdász a hetvenes évek német viszonyait tárgyalva rémülten állapítja meg: „Bischöpfung sogar konspirieren mit Demagogen.” *Emile de Leveleye*: Der Sozialismus der Gegenwart. Halle, 1903. 108. — Egy tekintélyes újkonzervatív provenienciájú szerző a jelenségben a konzervatív mozgalmat (legalább is Németországban) hordozó arisztokrácia alkalmazkodását látja a kor politikai viszonyaihoz: „Eine agitierende Aristokratie! Schon dieses ist ein Erfolg der demokratischen Gesamtströmung.” *Friedrich Naumann*: Demokratie und Kaisertum. 4. Aufl. Berlin-Schöneberg, 1905. 91.

Az újkonzervativizmus egy lehetséges konzervatív tömegmozgalom szervezeti formájának az *érdekképviseleti szervezetet* tekintette, mely a konzervatív programokban az egykori céhrendszer felújításának ideológikus formájában jelentkezett, a törekvés aktuális tartalma azonban inkább a szocialista szakszervezeti forma kisajátítása volt.

Mindezek alapján az újkonzervativizmus hívei számára nem mint pusztán hagyományörző, hanem a liberalizmushoz képest korszerű, annál modernebb irányzat jelentkezett.⁵

A fenti jellemvonásokban megragadható újkonzervatív mozgalom a XIX. század hetven—nyolevanes éveiben a nemesi eredetű földbirtokos rétegek egy különlegesen tudatos részének (Németország, Ausztria, részben Oroszország), illetve a nemesi eredetű és nemesi hagyományokat őrző értelmiségi, katonatiszti, hivatalnok, egyházi rétegek (Németország, Franciaország) törekvéseit fejezte ki. Ehhez csatlakoztak a kapitalista versenyben hátrányos helyzetbe került, sok tekintetben még tradicionális keretekben gazdálkodó és tradicionalista társadalmi kötöttségeket őrző kisiparos, kiskereskedő és paraszti rétegek. A fentiekhez társultak azok a művész, író és tudós értelmiségi csoportok, amelyek az újkonzervativizmus alapindítékaival azonos irányba tendáló latens kultúrkritikai indítékaikat politikailag tudatosították.

Az ezernyolcszázkilencvenes évek társadalmi és eszmetörténeti változásai

A kilencvenes években a kapitalizmus viharos lendületű újabb konjunktúrája s ennek során az átmenet a klasszikus kapitalizmusból az imperializmusra, újból kiélezte mindazokat az ellentmondásokat, amelyek az újkonzervativizmus alapját képezték. Az imperializmus lényeges változásokat hozott mind a nagybuzsoázia politikai orientációjában, mind pedig a korszak szellemi és ideológiai életében. A vállalkozások versengése államok versengésébe folyt át, ez pedig maga után vonta a fegyverkezési versenyt. Az új politikai atmoszféra legtisztábban a kolonizációs és fegyverkezési versenyt kísérő újfajta agresszív imperialista nacionalizmusban jut kifejezésre. Ebben az atmoszférában csap fel az újkonzervativizmus második hulláma, amely most már nem a harácsoló buzsoázia irri-

⁴ Az újkonzervatív irányzat magasabb szintű tudatosságából eredő nagyobb taktikai mozgékonyágát, mely mozgékonyág forrása volt a liberalizmussal szemben bizonyos mértékig érvényesülő taktikai fölényüknek, egy újkonzervatív indíttatású kortárs német szerző következőképp jellemzi: „Die alte Herrschaft von etwa 24 000 Köpfen ist in Verteidigungszustand geraten und benutzt alle mögliche Mittel, um sich in einem demokratisch werdenden Zeitalter über Wasser zu halten. In dem Bestreben, sich Hilfstler über heranzuziehen, wird sie bauernfreundlich und handwerkerfreundlich, ja zu Zeiten sogar arbeiterfreundlich. Aus demselben Grunde macht sie Bündnisse mit dem industriellen Kapitalismus und mit dem Zentrum. Sie versteht die Kunst des Angliederns von Mitinteressenten besser als irgend eine politische Gruppe.” *Friedrich Naumann*: i. m. 92.

⁵ Jobboldali-antiliberalis ideológiák korszerűségadata nem a kilencvenes években jelentkezett először. Már az újkonzervativizmus kialakulása előtt, a hatvanas évek francia bonapartizmusában fellelhetjük nyomait. Egy ismert s nagy eszmetörténeti karriert befutott politikai pamflet, amely a Második Császárság satirikus bírálatát egy túlvilágon lezajló Montesquieu — Machiavelli dialógusban adja elő, ahol is előbbi a liberalizmus, utóbbi a bonapartizmus érveit fejti ki — lehetőséget adva a röpirat szerzőjének, hogy felvázolja egy fordított értékkeljellel megfogalmazott modern „Il Principe” körvonalait — Machiavelli szájába a következő, problémánkat érintő passzust adja: „Meine Prinzipien, meine Ideen, meine Taten würde ich mit dem Nimbus der Jugendlichkeit umgeben, mit dem Glanz des neuen Rechts im Gegensatz zur Altersschwäche und Hinfälligkeit der früheren Einrichtungen.” *Maurice Joly*: *Macht contra Vernunft*. (Eredeti megjelenési dátum: 1864). München, 1968. 104.

táló hatására reagál, hanem ennek a nagyburzsoá elemnek és a vele összefonódott rétegeknek ideológiai átorientálódását fejezi ki.

Az agresszív vállalkozói dinamikáját az állami politika szintjére emelő monopolburzsoázia más értékek felé tapogatózik, mint a liberális korszak átörökölt normáiban lecsapódott értékek.⁶ A liberális tolerancia, az állami beavatkozástól való minden áron tartózkodás, a szcientista evolucionizmus passzív attitűdje már nem elégíti ki a burzsoázia vezető osztagait. Olyan ideológiát igényelnek már ezek a rétegek, amely az agresszív dinamizmust, az erő, a hatalom respektusát állítja vezérelvként középpontba.⁷ Amely számára a verseny eszméje a piacokért folyó államközi küzdelmek korában a harc eszméjévé keményedik.⁸

Az új eszmei orientáció ideológiai keretével a burzsoá csoportok felfedezhették maguk számára az újkonzervatív liberalizmus kritika már kialakult gondolatrendszerét. Ezt a felfedezést az is megkönnyítette, hogy a vezető monopolburzsoá rétegek több országban ekkor, a százdfordulón fejezték be összeolvadásukat az előző feudális arisztokrácia túlélő maradványaival, s ezzel is megszilárdították önmaguk számára uralkodó osztály voltak konszolidáltságának tudatát.⁹ A nagyburzsoázia, amely ezekben az időkben kezdett harcot a munkásmozgalommal, s több országban éles ellentétben állt a burzsoázia egyéb rétegeivel is, a százdfordulóra asszimilálta magába a nemesi-feudális hagyományt, magát annak letéteményeséül ajánlotta s ily módon is eltávolodott a liberális tradíciótól. A monopolburzsoá csúcsrétegnek ez a társadalmi „refeudalizálódása”¹⁰ politikailag is kivetült Németországban a Freikonzervatív párt megalakulásában, amely pártalakulat kifejezetten a rajnavidéki nagytőkének azokat az elemeit tömörítette, amelyek részben társadalmi sznobizmusból¹¹ keresték a politikai

⁶ Az ideológiai légkör mélyreható, antiliberális irányú változását az imperializmus hajnalán így értékeli egy osztrák marxista szerző: „Um 1900 griffen in Europa tiefe Strukturwandlungen Platz. Der Kapitalismus trat in seine Imperialistische Phase. Hand in Hand damit ging ein ideologischer Zersetzungsprozess, der das Aufkommen jeder antiliberale Anschauungen begünstigte.” *Albert Fuchs: Geistige Strömungen in Österreich 1867—1918.* Wien, 1949. 69.

⁷ Croce így jellemzi az imperialista korforduló ideológiai viszonyait s a felemelkedő monopolburzsoázia pszichikai állapotát: „der »Bismarckismus« und »Industrialismus« konnten in ihrer Uneinheitlichkeit und bei ihren inneren Widersprüchen keine neue und erhebende Religion schaffen, sie hinterließen einen trüben Geisteszustand, ein Schwanken zwischen Genussucht, Abenteuerlust und Eroberungssinn, eine gewaltige Überschätzung der Macht”. *Benedetto Croce: Geschichte Italiens 1871—1915.* Berlin, 1929. 241—242.

⁸ Egy késői német újkonzervatív szerző jellemzése a százdforduló ideológiai átalakulásáról: „Der Kampf der Geister musste entschieden werden. Und er wurde entschieden. Nietzsche siegte über Marx. Der Machtwahn überschattete alles. Der Mensch war nicht mehr geboren, um billig zu kaufen und teuer zu verkaufen, er war geboren, um für den Führer zu sterben. Der Kult des Geldes wurde abgelöst von einem düsteren Kult des Todes.” *Georg Reinhold Quaatz: Verlorene Gemeinschaft.* Berlin, 1950. 149—150.

⁹ A német liberális szociológia egyik vezéralakja az imperialista időszak burzsoáziájának átalakulásával kapcsolatban „zu einer politisch-ökonomischen-kulturellen Feudalisierung” felé haladó tendenciáról beszél, összefüggésbe hozva a monopolizálódás társadalmi-politikai folyamatát a feudális rétegek asszimilációjával. *Karl Mannheim: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus.* Leiden, 1935. 21. — Hasonló álláspontot képvisel a weimári időszak egy másik szemlélő szociológusa. *Carl Brinkmann: Die Aristokratie im kapitalistischen Zeitalter.* In *Grundriss der Sozialökonomik.* IX. Abt. I. T. Tübingen, 1926.

¹⁰ Egy weimári köztársaságbeli baloldali szerző Julius Langbehn kísérletéről, hogy a polgári rétegeket újkonzervatív programmal egy „Adelspartei”-ba tömörítse: „Politisch bedeutet dieser nationale Rousseauismus die Feudalisierung des liberal-demokratisch saturierten Bürgers.” *Hermann Heller i. m.* 112.

¹¹ „... vielfach sind es die allerobersten Kapitalisten, die den Gipfel der Vornehmheit damit erklimmen, dass sie »freikonzervativ« werden. Im Freikonzervativen eint sich Fabrik und Kuhstall.” *Naumann: i. m.* 107.

érintkezést a nemesi eredetű arisztokráciával,¹² részben pedig ezzel óhajtottak keretet teremteni a nemesi-kispolgári provenienciájú újkonzervatív eszmekör politikai felhasználásának a nagyburzsoázia részéről. Franciaországban abban, hogy a „kétszáz család”, amely 1871 után ingadozott annak elhatározásában, hogy a jakobinus hagyománnyal szemben a bonapartista illetve az orléansi „polgárkirályi” hagyományt válassza-e vagy a klerikális-monarchista hagyományt, a századfordulóra az imperialista-militarista politika jegyében végleg az utóbbi mellett döntött.

Kapóra jött az imperialista nagyburzsoá erők számára az újkonzervativizmus populáris tendenciája is abban az időben, amikor az imperialista korszak fegyverkezési politikáját megalapozó költségvetésemelések körüli politikai harcokban magának a nagyburzsoáziának is elemi szükségévé vált saját populáris ideológia kialakítása. Az újkonzervativizmus ideológiai keretei ebben az esetben is készen kínálkoztak felhasználásra.

Az érdeklődés és kapcsolatkeresési szándék az imperialista burzsoázia újfajta törekvései irányában az újkonzervatív táborok már kialakult politikai erőinél sem hiányzott. A nagyburzsoázia jelentős anyagi és társadalmi erői bekapcsolásának reménye a mozgalom pártfogói körébe nem kizárólagos mozgatója volt ennek az érdeklődésnek. A monopóliumok kialakulásának kezdete is már számottevő változásokat idézett elő a gazdasági szabadverseny menetében. A korábban elsősorban nagyüzemek között, azonos gazdasági ágazatokon belüli verseny a monopolizálódás viszonyai között a gazdasági ágazatok közötti versennyé kezd átalakulni. Ezen a talajon új alapot és új funkciót nyernek az újkonzervatív érdekképviseltek: eddigi szerepük mellett, amellett ugyanis, hogy politikai keretül szolgáltak populáris újkonzervatív tömegmozgalom kiépítése számára, tehát elsősorban szociálpolitikai funkciót töltöttek be, az új viszonyok között a gazdasági ágazatok (nagyipar, kisipar, mezőgazdaság, kis- és nagykereskedelem, pénztőke stb.) között folyó konkurrenciaharc szervezeti formáivá is válnak.¹³ Ez az új szerep a századfordulón jelentős lendületet ad újkonzervatív érdekképviselési törekvések kibontakozásának, főleg Németországban.

Új vonások jelentkezése az újkonzervatív ideológiában a századforduló átalakulásai során:

a) A konvencionálisizmus

Előzőekben utaltunk a szociabilitás kialakulására és az újkonzervatív gondolkörben játszott szerepére. Említettük azt is, hogy a szociabilitás tényének felismerése vezetett el az empirikus és leíró szociológia konzervatív ihletésű áramlatainak kialakulásához. Az újkonzervativizmus hetvenes—nyolcvanas évekbeli kialakulásának és általános vonásainak ismertetésekor a francia szocio-

¹² „Die Freikonservative oder Deutsche Reichspartei . . . galt nach ihrer ganzen Zusammensetzung als »Magnatenpartei«, in deren Führung sich die Latifundienbesitzer und die bedeutendsten Vertreter der Schwerindustrie teilten.” Arthur Dix: Die deutschen Reichstagswahlen 1871—1930 und die Wandlungen der Volksgliederung. Tübingen, 1930. 14.

¹³ Egy harmincas évekbeli német gazdaság-teoretikus, az olasz fasizmus korporatív rendszerének alapját képező gazdaságfejlődési tendenciákat kutatva konstatálja azt a századfordulói folyamatot, melynek során a monopolizálódás talaján az eladdig szabad gazdasági konkurrenciaharc során kialakult piaci egyensúlyhelyzetek politikai szervezetek harcának és kompromisszumainak közvetítésével jönnek létre. Erwin von Beckerath: Die Idee der korporativen Wirtschaft. In: Die faschistische Wirtschaft. Berlin, 1934. 2.

lógia egyes irányzatai és az újkonzervativizmus összefüggésére mutattunk rá. Most, a *szociabilitás* eszméjének *konvencionálizmussá* alakulását tárgyalva futó kitérésben megemlítjük az empirikus társadalomleírás konzervatív német előfutárait is: *Lorenz von Stein*-t, a francia utópikus és kispolgári szocialista törekvések történetíróját, *Haxthausen*-t, az orosz paraszti földközösség, a mir első ismertetőjét és legfőbbképp *Wilhelm H. Riehl*-t, kinek nézeteire valamivel bővebben is kitérünk. A kutatás fő tárgya mind itt, mind a francia szociológiában, mint korábban is mondtuk, az egyént a társadalomba illesztő finom társas kötelekek szövődéke volt. A francia katolikus újkonzervatív társadalomelmélet ezt a kötelékhálózatot legáltalánosabban a *Szolidaritás* kategóriájában írta le,¹⁴ Riehl¹⁵ a „gesellschaftliche Gesamtverbindlichkeit” összegző fogalmában. A szociabilitás konkrét társadalmi hordozó alapegységeit a francia irányzat a kisebb társas közösségekben: a családban, munkahelyi kollektívákban fedezte fel; Riehl munkája¹⁶ az 1848—49-es forradalmak németországi tapasztalatait konzervatív politikai álláspontból összegezve, a társadalmi munkamegosztás politikailag közvetlenül releváns nagy alapegységében: a társadalmi osztályban. A konzervatív társadalomábrázolás a néptömegeket állampolgárokká illetve bér munkásokká nivelláló polgári társadalommal a foglalkozási és egyéb életközösségekre tagolt *rétegzett társadalom* eszméjét állítja szembe. Az elmélettel párhuzamosan kifejlődő koncekvencia az *érdekképviselés* konzervatív koncepciója, amely az állampolgár általános politikai jogai helyett a konkrét társadalmi csoportok speciális követeléseit és jogait állítja előtérbe. Kispolgári-kézműves, paraszti, sőt munkás rétegek partikuláris érdekei hagyományos és „történeti” jogokká stilizálódnak, s mellettük elfogadhatóbbá válik a polgári társadalom politikai hadszínterén a klaszszikus történeti jogok, a nemesi eredetű rétegek osztályköveteléseinek hangoztatása.¹⁷ A rétegzett társadalom foglalkozási és egyéb vonatkozású életközösségcsoportjai azonban, mint utaltunk rá, nem csupán anyagi érdekek, hanem szokáskultúra, hagyományok hordozói is. Ez utóbbi a konzervatív gondolkodók számára nem csekélyebb jelentőségű az előbbinél. Riehl számára, amikor az 1848-as forradalmakat követő években megírja könyvét, a két dolog: anyagi érdekek és szokáskultúra — szerves egységet képeznek. Együttes leírásuk adja ki a néprajztudós számára a társadalmat alkotó fő osztályok „természettörténetét”, ahogy könyve címében jelöli. Az 1873-as válság után ez a viszonylagos összhang végleg megszűnik. A hagyományok és szokások társadalmi biztonságérzést (vagy legalábbis annak illúzióját) nyújtó kötőereje éppen az ekkor támadt alkalmazkodási válság által nyer jelentőséget. Az ezernyolcszázötvenes években, Riehl könyve keletkezésének idején, a német kisvárosok patricius életviszonyok között tevékenykedő polgárai, a falvak parasztsága, a kis műhelyek ipari munkásai olyan eksztenzitású közösségekben munkálkodtak és éltek, melyeket többé kevésbé átfogtak a szokások minuciózus kötelekei. Az élet kereteit átfogó nagyobb szerveződési formák: a piacszerű keretekben kiépült gazdaság egésze, az

¹⁴ [i.d. erről: *Charles Gide*: Quatre écoles d'économie sociale. 1890.

¹⁵ *Wilhelm Heinrich Riehl* (1823—1897) néprajztudós, 1885-től haláláig a Bayrisches Nationalmuseum igazgatója.

¹⁶ *W. H. Riehl*: Die bürgerliche Gesellschaft. — Az 1850—53 között írt írásokat egybefoglaló könyv, melynek jelen írás 1885-ben Stuttgartban megjelent 8-ik kiadását használta. maga egyik kötetét képezi egy nagyobb munkának, amely a szempontunkból figyelmet érdemlő címet viseli: Die Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik. 4. Bd. 1881—1892.

¹⁷ Riehl a szociabilitás: a szokáskultúra által összetartott csoportközösség — társadalmi tényére felépült politikai érdekképviselés eszméjét visszavetíti a középkorba is.

állam stb. léteztek s ismertek voltak ugyan, de csak igen csekély mértékben hatoltak be közvetlenül az élet szokások által szabályozott menetébe. A hetvenesnyolcvanas évekre azonban az egyszerű ember mindennapi élete számára is közvetlenül jelenvalóvá váltak a társadalomnak azok a szerveződési formái, melyeknek tevékenysége nem a hagyományok és szokások rendjében folyt. A munkahelyek ipari munkás, hivatalnok, számos foglalkozásbeli értelmiségi, alkalmazott számára százakat foglalkoztató cégek lettek, a kisvárosok százezres iparvárosokká nőttek, a politikai élet pártokká szerveződött — olyan alakulatokká tehát, melyeknek élete nem szokásszerű, hanem racionalizált, hivatalszerű keretekben zajlott. A szokásszerű keretek nem bomlottak fel s nem szűntek meg, sőt talán jelentőségükből sem vesztek, de hatókörük összeszűkült. A mindennapi élet kisebb keretei: családi élet, kis települések élete, szűkebb munkahelyi közösségek szokásszerű keretekben működtek, de fölöttük ott voltak integráló erőként a nagy organizációk. A társadalom alapvető osztályait: nemesi földbirtokosságot, burzsoáziát, parasztságot és munkásságot már nem lehetett volna egységes szokás- és hagyománykultúrák hordozójaként leírni, ahogy ezt Riehl még megtehetette. Az új helyzetet ragadja meg és fejezi ki elméletileg 1887-ben Tönnies *Gemeinschaft* koncepciója. A két figuráció „archetipikus” elemi formáit már Riehl fejtegetésében is láthattuk felvillanni: a *Gemeinschaft* ösképe a család, — a *Gesellschaft*-é a kaszárnya (vagy, mint Riehl könyve számos más helyén is: a hivatal). A konzervatív elmélet, amennyiben továbbra is konvenciók által szervezett társadalmi csoportokra akarja felépíteni politikai stratégiáját, arra kényszerül, hogy megkísérelje fellelni azokat a politikailag releváns nagyobb társadalmi közösségeket, melyek még viszonylag megőrizték szokáskultúrájuk átfogó voltát, melyek életében a szokások szabályozta mindennap még nem szakadt el nagyon a társadalmi tevékenységnek azoktól a területeitől, melyeket a célrationalitásra felépült „*gesellschaftlich*” organizációk fognak át. Ilyen csoportoknak tekintette a konzervatív, majd újkonzervatív teória — mondhatni teljes egységben egész Európában — a nemesi eredetű birtokosságot és a parasztságot. Reprezentatívnak a konzervatív álláspontra tekintünk továbbra is Riehl fejtegetéseit. Fejtegetése szerint a parasztság az a társadalmi osztály, amely már a középkorban is szokáskultúrájában bírta szerveződési keretét s nem, mint az egyéb rendek rendi képviselőivé szervezett politikai jogaiban.¹⁸ A modern társadalomban a paraszt, az ellentétes principiumot megtestesítő polgárral szemben a szokáskultúrát személyében reprezentáló *típus*, ezzel szemben a polgár individuum, egyéniség.¹⁹ A szokáskultúra lassan változó keretei között élő paraszt a modern társadalomban a par excellence hagyományőrző elem, míg a polgár a társadalmi változás, a reformok jellegzetes hordozója.²⁰

¹⁸ „Im früheren Mittelalter durfte gemeinlich nur der hohe Adel, der mit seinem Burgsitz ansehnlich Land und Leute vereinigt hatte, Graben und Zugbrücken derart an seiner Burg anbringen, dass er sich und das umliegende Land damit absperren konnte. Dieses »Recht der Zugbrücke« war ein politisches, ein militärisches Recht, aber es liegt auch eine tiefe soziale Bedeutung darin. Der hohe Adel nur durfte eine kleine Welt für sich bilden, das Recht der Zugbrücke war das Wahrzeichen seiner sozialen Selbstständigkeit und ist es im Grunde bis auf diesen Tag. . . . Erst mit dem Rechte der Abschliessung bilden sich überall soziale Gruppen. So hatte das Bürgertum des Mittelalters mit dem Korporationswesen auch für sich das soziale Recht der Zugbrücke erobert; als die Städte zu grossen Burgen geworden waren, die man »beschliessen« konnte, begann das Bürgertum als ein organisches Glied in die Gesellschaft einzutreten. *Die Abgeschlossenheit des Bauern in Sitte, Sprache und Lebensart ist ein soziales Recht der Zugbrücke, durch welches er sich als Stand erhält* (kiemelés — Sz. M.).” *Riehl*: i. m. 133—134.

¹⁹ Uo. 44.

²⁰ Uo. 199.

A hetvenes—nyolcvanas évek újkonzervatív mozgalmanak elméletében azonban a nemesség és parasztság jelentőségének előtérbe állítása még csak másodlagos vonatkozásban elégitett ki ideológiai érdekeket: azt ugyanis, hogy a szokáskultúra stabilizálásának kísérletével könnyíteni igyekezett széles társadalmi rétegek számára a polgári fejlődés dinamikájához való alkalmazkodást — hanem elsődlegesen közvetlenül kifejezte azt aényt, hogy a mozgalom osztálybázisát elsősorban a nemesi eredetű földbirtokos réteg, tömegbázisát pedig a parasztság képezte. A kilencvenes években mindezek a dolgok lényeges átalakuláson mennek át. A hetvenes—nyolcvanas évek konzervatív mozgalma még, mint láttuk, valószínű szokáskultúrákat igyekezett megóvni a polgári fejlődés bomlasztó hatásától, valószínű hagyományokat igyekezett konzerválni. A kilencvenes évektől kezdve az újkonzervatív mozgalomban kialakul a törekvés arra, hogy *a tradicionális szokáskultúrát a mindennapi életből átplántálja a társadalmi élet „gesellschaftlich” szerveződésű területeire, ahonnan a polgári fejlődés kiszorította.* Továbbiakban *konvencionális* nevezük ezt az ideológiaépítési eljárást, amely a társasélet elemi magatartásviszonyaitat mindenki által hallgatólagosan elfogadott és megtartott közmegeállapodásként, konvencióként szabályozó szokásokat a társadalom átfogó viszonylataira vonatkoztatott ideológiai formákká értelmezi át. Olyasféle dolgokról van itt szó, mint amikor mondjuk egy ország hadvezetése a fegyelemnek és szubordinációnak azt a patriarchális-bensőséges átélését, mely a családban apa és gyermek között általában fennáll és egy iskolai osztályban tanító és növendékek között fennállhat, át akarja vinni az ezredparancsnok és alárendeltjei szubordinációs viszonyára. Ez a konvencionalista tendencia magyarázata annak, hogy az újkonzervatív ideológiában, annak ellenére, hogy a kilencvenes években a legtöbb országban a mozgalom osztálybázisa áthelyeződik a történelmi arisztokráciáról a monopolburzsoáziára, a nemesség és a parasztság kultusza semmit sem csökken. Ebben most már nem a mozgalom alapját képező társadalmi erők jutnak kifejezésre, hanem az ideologikus törekvést jelzik arra, hogy az egész nagypolgári-tőkés társadalmat a földbirtokos nemesség és a kisbirtokos parasztság modelljére formálják át. Arisztokrácia és parasztság mítoszokká válnak, azzal a szándékolt szereppel, hogy magatartási mintául szolgáljanak a társadalom összes egyéb rétege számára. A monopolburzsoáziának a régi arisztokrácia magatartási kultúráját kell elsajátítania, hogy birtokába vegye azt a paternalista autoritást, melyet egykor a feudális földbirtokosság élvezett alattvalói fölött. Nagy tévedés volna azt hinnünk, hogy az újkonzervatív, majd később az ennek hagyomány-anyagát átöröklő szélsőjobb-oldali mozgalmak polgár bírálatában, s abban, hogy a polgárral mint társadalmi típussal a nemeset állítják, mint magasabbértékűt szembe, valamiféle polgárságon kívüleső társadalmi csoport érdekei tükröződnek. Itt magán a tőkésmonopolburzsoá rétegen belül zajló folyamatról van szó. Nem a régi nagybirtokosság és a tőkés osztály ellentétéről immár, hanem egy tradicionális-autokratikus és az imperializmus korszaka politikai igényeinek megfelelően egyre inkább militáns uralkodóosztályi típus szembeállításáról a célracionális-érdekorientált típussal, mint uralkodóosztály-ideállal. Még inkább vonatkozik ez a parasztság mitizált alakjára, a századfordulói és utáni újkonzervatív ideológiában. Itt nem a valószínű földművelő osztályról van többé szó, hanem egy, a modern proletár típusával szembeállított típus ideálról,²¹ az osztályharcos-érdekorientált munkás alak-

²¹ „Westen ist überall, wo Kultur, Industrie, Verkehrsichtung, Menschenanhäufung Grossstadtbildung vorherrscht. Osten ist überall, wo es Bauern gibt.” Arthur Moeller van den Bruck: Das Recht der jungen Völker. München, 1919. 101.

jával szemben a jobbágy módon fegyvelmezhető patriarchális-tradicionalista munkás ideáltípusáról.²² Ez a szociotechnikai-ideológiai „átnevelési” törekvés rejlik az újkonzervatív reagrarizálási és mezőgazdasági telepítési tervek mögött elsősorban s nem anyagi érdekek kielégítését célzó szociálpolitikai szándék, vagy éppenséggel gazdaságpolitikai megfontolás.²³ Mindezek alapján patriarchális parasztság és a feudális nemesség romantizált képe jelen volt azokban a konzervatív mozgalmakban is, ahol a parasztságnak az ország gazdasági és társadalmi életében illetve az illető konzervatív mozgalom tömegbázisában jelentéktelen szerepe volt; nem hiányzott ez az elem olyan újkonzervatív mozgalmakból sem, mint például a jelentős és szélesbázisú amerikai újkonzervatív mozgalomból, ahol az illető ország életében egyáltalán nincs jelen feudális-patriarchális politikai hagyomány.

A közvetlen politikai és társadalmi törekvésektől való eltávolodás még nagyobb mértékét észlelhetjük az újkonzervatív konvencionalizmus másik jellegzetes politikai mítoszájánál, a *regionalizmus*nál. Ez a teorema szorosan összefüggött az előzővel, lényegében a „gesellschaftlich” tőkés-nagyvárosi civilizációval szembeállított vidéki-paraszti életforma települési-közigazgatási vonatkozását jelentette. Kialakulásában ismét jól nyomon követhetjük a közvetlen nagybirtokosi érdekeket kifejező politikai program átfunkcionalizálódását a tradicionális kötöttségű kispolgári rétegek alkalmazkodási válságát kifejező ideológiai koncepcióvá, majd végül a centralizált-bürokratikus-militarista monopol-tőkés államot romantizáló konvencionalista mítosszá. Németországban az 1850-es évek régi típusú, junker konzervatívjainak harca a helyi igazgatási autonómiák, a regionális szokások védelméért a közigazgatási centralizáció és „uniformizálás” ellen még egyszerűen az uradalmak alsófokú közigazgatási és rendőri hatóság voltának védelmét jelentette a későabszolutista porosz állam centralizáló törekvéseivel szemben. A hatvanas évek második felében a német egységtörekvéssel szembeni ellenállásban már viszonylag csekély valóságos szerepet játszott a kis tartományi fejedelmek fenyegetett „történeti jogainak” védelme, noha erre állandóan történik hivatkozás, — a porosz konzervativizmus osztálybázisát képező junker és mediatizált arisztokrata rétegeket kevés reális érdek kapcsolja a duodec uralkodócsaládokhoz. Itt már elsősorban az a felismerés a mozgatóerő, hogy a felülről végrehajtott államegyesítés lebonyolító porosz bürokrácia ugyan nem fejezi ki a parlamentáris képviselőlet igénylő liberális polgárság politikai igényeit, de gyakorlatilag képviseli ennek a polgárságnak érdekeit a szorosan vett gazdasági területen, mivel kedvezőbb feltételeket teremtett a gazdasági liberalizmus, a szabadversenyos tőkés gazdálkodás kiterjesztése számára. Az államegyesítés befejezése és az 1873-as válság lezajlása után, a hetvenes évek végén a konzervatív elmélet markáns alakja, Konstantin Frantz, akit át-

²² Az 1918—1923 közötti német ellenforradalmi időszak „Prónay-különftményének”, az Ehrhard brigádnak sajtófőnöke is így állítja szembe a proletárt és a parasztot mint társadalmi típust. *Friedrich Wilhelm Heinz: Völkische Diktatur? Blätter der Wehrgerneinschaft. 1924. szept.-okt.*

²³ Ezt világosan kifejtette *Walter Darré* náci földművelési miniszter, az 1936-os Reichsbauntag-on mondott beszédében: „Darüber muss sich das Bauerntum klar werden: im Zeitalter der modernen Technik, des modernen Verkehrs, moderner Arbeits- und Wirtschaftsmethoden, besitzt es vom betriebswirtschaftlichen Standpunkt aus gesehen so wenig Daseinsberechtigung wie das Segelschiff gegenüber dem modernen Dampfschiff. Folgen wir rein betriebswissenschaftlichen Überlegungen, dann ist die Betriebsform und Betriebsgröße des Bauerntums unrentabel. Das Bauerntum erhält seine Daseinsberechtigung nur aus Tatsache, die Geschichte lehrt: Nämlich, dass ein Volk sich immer nur aus seinen Bauerngeschlechtern erneuert.” Idézi: *Paul Merker: Deutschland, sein oder nicht sein? 2. Bd. Mexico, 1945. 276—277.*

meneti figurának tekinthetünk a régi és az újtípusú konzervativizmus között, a federalizmust általános elméleti koncepcióvá emeli, melyben most már nem a visszacsínálhatatlan állami egység elleni utóvédharc fejeződik ki, hanem törekvés a polgári fejlődés által megbomlasztott hagyomány és szokáskultúra problematikájának egységes teóriába foglalására. Ebben a vonatkozásban mintegy első nekifutás volt annak az elméleti általánosításnak végrehajtására, melyet tíz évvel később Tönnies végzett el. Frantz federáció koncepciója ugyanis nem csupán mindenfajta lokális önállóság igazolását célozza, hanem magában foglalja az érdekképviseleti elvet is, az egyes foglalkozási ágak és rétegek korporatív szervezeteinek „federációját” is. Itt, s ennyiben inkább kötődik még a negyedszázaddal korábbi Riehl-hez, még arról a kísérletről van szó, hogy a hagyományokat és szokáskultúrát hordozó valóságos közösségek számára olyan igazgatási szervezési formát találjon a konzervatív elmélet, mely óvja ezeket a nagypolgári piac és állami viszonyok bomlasztó hatásától. Mindezt olyan módon, s e tekintetben Frantz már újkonzervatív, hogy modus vivendi találjon a tradicionális életközösségek stabilizálásának igénye, valamint a polgári fejlődés által nyújtott, a tradicionális kötöttségű rétegek által is igényelt civilizációs vívmányok kiépítésének igénye között. Azaz, a tradicionális-konvencionális életkereteket immár a polgári fejlődés talaján állva, ezt a fejlődést elvileg nem tagadva s nem lényegében opponálva igyekszik védelmezni, megfelelve az ideológia politikai hordozóját képező újkonzervatív mozgalom politikai törekvésének, mely szintén polgári alternatívát jelentett a liberális szabadversenyben érdekelt erőkkel szemben s nem feudális restaurációt. A teorema fejlődését követve Tönnies-nél szintén megtaláljuk a gondolatot. Ő a család mellett a falut tekinti a közösség alapformájának. A „Gemeinschaft” vérségi-leszármazási kerete mellett tehát számbaveszi a települési keretet is. Az ő fejtegetésében a gondolat Frantz-éhoz képest erősen spiritualizálódik. Ott még, mint láttuk, valóságos, történetileg-társadalmilag konkrétan létező közösségek számára keresett a szerző teoretikus szervezeti formákat, melyek lényegükhöz igazodtak, de egyben korszerűek is voltak. Tönnies-nél már inkább társadalmi magatartás-ideálról, ideáltípusok jellemzéséről van szó, mint konkrét közösségekről, de a fejtegetés még nem szakad el ezek szem előtt tartásától. A kilencvenes évek során itt is hasonló átalakulás zajlik le, mint a konzervatív nemesség és parasztság kép mítosszá válásában. Az újkonzervatív törekvések hordozója ekkor az a monopolburzsoázia lesz, melynek érdekei legszorosabban összefonódtak annak a militarista-bürokratikus államszervezetnek fenntartásával, sőt továbbépítésével, amely ellen minden korábbi konzervatív ihletésű regionalizmus irányul. Ennek ellenére ebben az esetben is azt látjuk, hogy a regionalizmus, mint közösségképező ideál nem tűnik el az újkonzervatív elméletből. Itt természetesen nem arról van többé szó, hogy a közigazgatási autonómiák megmaradt hagyományos formáit összeegyeztessék a korszerű igazgatás igényeivel, hanem arról, hogy a regionális hagyományok érzelmi kötőerejét, a lokálpatriotizmus bensőségét a bürokratikus-monopolista állam romantizálására hasznosítsák. Ennek megfelelően a századfordulótól kezdve a regionalizmus az újkonzervatív ideológiában elveszti közigazgatási reform-koncepció jellegét s egyoldalúan a regionális kultúrtradíció mítosszá stilizálása lesz. Így fejlődik ki a monopolburzsoá imperialista érdekeket képviselő Alldentscher Verband körül kialakult ún. „Völkisch” mozgalomban a német törzsek hagyományainak ápolása s az ún. Heimatdichtung, afféle német „népnemzeti” fűzfapoézis kultusza. Még jellegzetesebb példát szolgáltat a francia újkonzervativizmus fő irányzata, az Action Française hasonlóan kultúrtradíciót ápoló

regionalizmusa, a történeti francia vidékek hagyományainak szépirodalmi kultusza. Mindez annak a politikai mozgalomnak keretében, melynek legfontosabb politikai hordozója pontosan az a felső közigazgatási bürokrácia, amely a sokat bíralt francia igazgatási centralizáció hordozója, társadalmi megtestesítője és hasznélvezője volt. Franciaországban az a sajátos helyzet állott fenn a századfordulón, hogy a kifejezetten párizsi bázisú royalista mozgalom a regionalizmust hirdette s a forradalomtól örökölt túlzott centralizációt ostromolta, a vele szemben álló erősen vidéki bázisú, helyi hagyományokkal és kötöttségekkel összeforrott, vidéki városok polgármesterei által hordozott radikális párt felfogásában nyoma sem volt a regionalizmusnak.

A kilencvenes évek konvencionálismusának saját teorémája a hierarchikus felépítésű szervezetek *megszemélyesített reprezentációjának* igénye szembeállítva az *absztrakt organizációkkal* — ez utóbbiak bírálata a későbbi szélsőjobboldali ideológiák egyik legelterjedtebb s leggyakoribb ideológiai kliséje.²⁴ A gondolatnak itt is fellelhető előzményei már a német politikai romantika gondolkörében. A hatalmi viszonyok megszemélyesítésének ideológiáját már Karl Ludwig Haller kidolgozta nevezetes patriomonium koncepciójában, melyben minden uralkodói hatalom forrását az uralkodó személyes földbirtokos voltában látta. Mint látjuk, a viszonylatok ellentétükbe fordulása itt is végbemegy, hiszen Haller-nél a megszemélyesült fejedelmi hatalom még nem reprezentált *megszemélyesített*, hanem közvetlenül valóságos. Az absztrakt organizációk elleni propagandaharc legismertebb közhely formulája Adam Müller-től ered, az a frázis, mely a liberális államot részvénytársasághoz hasonlítja, melyhez nem ideális alapon nyugvó lojalitás, hanem önző érdek köti polgárait. Így nézve a kilencvenes évek konvencionalista elképzelése a személyes reprezentációról közbeeső fokozatnak tekinthető az ókonzervatív romantikus monarchizmus és a majdani fasiszta vezérelv között. Az ideológikus törekvés itt is az, hogy a perszónifikáció által átvigyék a közvetlen főnöki-felettesi viszonyban reálisan fennálló emberi kapcsolat lehetséges intimitását az elvont nagy organizációk szubordinációs viszonylataira. Az ideológia vonatkoztatható volt mind az államhatalom és annak kulcs helyei személyes reprezentációjának igényére, mind a személyes tulajdonos szerepének idealizálására az „anonym”-elvont részvénytársasági formával szemben. Amint a parasztság társadalmi szerepének mitizálása nem tükrözött paraszti osztályérdekeket s a misztifikált kultúr-regionalizmus közigazgatási municipalizmust, úgy a perszónifikált reprezentáció ideológiájának bürokráciaellenes kirohanásai mögött se gyanítsunk reális antibürokratikus csoport- vagy rétegérdekeket. Ez az ideológia ugyanis elsősorban éppen bürokratikus színezetű volt. Amennyiben valamiféle csoportérdekhez közvetlenül kapcsolható, legfeljebb arról volt szó bizonyos esetekben, hogy a bürokratikus apparátusok parancsnoki posztjait kézben tartó „első garnitúra” ebben a formában juttatta kifejezésre — hangoztatva a döntés személyes felelősségének jelentőségét — fokozott privilégizáltság igényét a specializált-szakosított döntéshozókészítést végző „anonym” második garnitúrával szemben. Fontosabb szerepe volt azonban az ideológiai koncepciónak a bürokratikus vezetőréteg számára abban, hogy a bürokrácia ellen megnyilvánuló ellenszenvet a bürokratikus apparátus fő funkciójáról, a politikai hatalom fenntartásában játszott szerepéről az igazgatási te-

²⁴ „... Repräsentieren im eminenten Sinne kann nur eine Person und zwar — zum Unterschiede von der einfachen »Stellvertretung« — eine autoritäre Person der eine Idee, die sich, sobald sie repräsentiert wird, ebenfalls personifiziert.” *Carl Schmitt: Römischer Katholizismus und politische Form.* Hellerau, 1923. 43—44.

vékenység részterületeinek visszásságai felé terelte el. A gazdaság területén a részvénytársasági forma anonym-absztrakt volta elleni hangulatkeltésben a századforduló után már nem a régi típusú egyéni tőkés rétegek érdekei fejeződnek ki a valóságban, noha állandóan róluk van szó, hanem a „tőkés vezéregyéniségek” által megszemélyesült és reprezentált mammuttrösztök törekvései.

Végezetül vessünk egy pillantást a *korporáció* eszméjének átalakulására az újkonzervatív ideológiában. A hetvenes-nyolcvanas években az egykori céhvilág ipartestületi formájának idealizálása a tradicionális kötöttségű kézműves rétegek érdekképviselési alapon való mozgósításának politikai programjához adott ideológiát. A korporáció a konzervatív eszmekörben ekkor érdekképviselési szervezeti formát jelent. Tönnies-nél a korporatív-céhes formák az idealizált közösség munkaszervezeti formái: kis munkaközösségek, melyekben eleven, szokáskultúrán és hagyományokon nyugvó testületi munkaközösségi szellem él. A századforduló után a konzervatív teória az egykori céhvilág munkaszervezeti formájából ideológiát épít a modern tőkés nagyüzem belső hierarchiájának paternalizálására.²⁵ A cél itt is az, hogy a kis munkaközösség belső életének intimitását megkíséreljék a nagyüzem belső életére transzponálni, s ezzel az osztályharc feszültségeit érzelmileg levezetni.²⁶

Fenti fejtegetéseinkben, ahol elsősorban a szociabilitás gondolköréből származó ideológikus eszmék konvencionalista mítoszokká alakulásának fejlődésvonalain akartunk sebtében átfutni, erősen leegyszerűsítve néztük a tárgyalt politikai mítoszokban kielégülő ideológikus szükségleteket. A pregnancia kedvéért szándékosan a legdurvább uralkodóosztályi igények megvalósulásaira mutatunk rá, aholis homályban maradhatott a fontosabb kérdés: hogyan töltötték be ezek a teorémák fontosabb ideológiai funkciójukat: a kizsákmányolt osztályok ideológiai szükségletei kielégítését? Ezért még egyszer térjünk vissza a kiinduló pontra. A mindennapi élet elemi viselkedési normái az egyén számára, akinek társas magatartását szabályozzák, *evidens* köznapi igazságokként jelentkeznek, melyek nem igényelnek további megfontolást, alternatív lehetőségek kritikai mérlegelését, azaz *reflexiót*. A szokáskultúra által szervezett és szabályozott mindennapok és a kisközösségek, melyekben az ember életének mindennapi részét leéli, a reflexió-mentes evidencia világa. A konzervatív elmélet ebben az evidenciában, az ebben gyökerező elemi kötődésben látja a közösség döntő vonását.²⁷ Ezt a közeget érzi a köznapi ember *természetesnek*, ez a fogalom szintén szorosan egybefonódik az evidenciával, ami természetesnek hat, az nem igényel

²⁵ „Die Idee der Gebundenheit und Gemeinschaft kann andererseits, schon weil ihre Verwirklichung nicht möglich ist, allzuleicht zur Verschleierungs-ideologie sehr unromantischer Gebilde werden, wie etwa die moderne ständische Ideologie eines Otmar Spanns als Verdeckungs-ideologie von grosskapitalistischen Kreisen in ihrem Kampf gegen die Demokratie missbraucht.” *Alfred Seidel: Bewusstsein als Verhängnis*. Bonn, 1927. 175.

²⁶ Végezetül idézzünk egy fejtegetést, amelyben a fentebb ismertetett teorémák egy része egymással szerves egységben jelenik meg: „Max Hildebert Boehm stellte 1920 in einem Aufsatz über »Stadt und Land« dem mechanischen Sozialismus des »Stadtmenschentums« den organischen des »Landmenschentums« gegenüber. Wenn er schrieb, ländlicher Sozialismus nähere sich von selbst jener Form der Vergemeinschaftung, die er als Korporativismus bezeichne, so bedeutete dies zugleich, dass Korporativismus in einer vorwiegend städtisch bestimmten Gesellschaft schwerlich zu verwirklichen sein würde. Dabei ist zu beachten, dass für Boehm ländliche und städtische Lebensform nicht wirtschaftlich, sondern geistig bedingt sind.” *Heide Gerstenberger: Der revolutionäre Konservatismus*. Berlin, 1969. 72.

²⁷ „Gegenseitig-gemeinsame, verbindende Gesinnung, als einiger Wille einer Gemeinschaft ist, ist das, was hier als *Verständnis* (*consensus*) begriffen werden soll, (kiemelések — Sz. M.). *Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft*. 2. Aufl. Berlin, 1912. 23.

reflexiót, megfontolást.²⁸ Az elemi evidenciák világában szoros egységet alkotnak viselkedési normák, izlésbeli alapelvek és az elemi ismeretek, a common sense, a „józan ész” terrénuma. A konzervatív elmélet autorai nyomatékosan hangsúlyozták utóbbi területről is, hogy azonos jellegű a szokáskultúra egyéb részeivel: alapját ugyanúgy nem a nagybetűvel írható ész apriorisztikus ítélőereje képezi, hanem áthagyományozott ismereteket tartalmaz; ezek ugyanolyan hagyományok, mint az élet egyéb szokásai, s elfogadásuk alapja az egyén számára ugyanúgy autoritások szava s nem értelmi belátás, mint a hagyománykultúra más vonatkozásában.²⁹ A konzervatív ideológia számára tehát az alapvető törekvés, amikor ezeket az elemi szokás- és hagyományformákat át akarja plántálni átfogó szervezetekre, az, hogy megkísérelje átültetni ezekben az elemi magatartási normáknak evidenciáját és elementáris hatóerejét s ezzel kivonni a konzervatív mozgalom által preferált társadalmi-politikai intézményeket, s az azokat igazoló ideológiai formákat a reflektáló-kritikai gondolkodás ellenőrzése alól. Ezt az összefüggést a konzervatív irodalom nem is igen tagadja. Az orosz újkonzervativizmus hírhedt vezéralakja, Pobedonoszcev leplezetlenül azért védi meg a hagyományos köznapi gondolkodást, melyet jellemző módon előítéletes gondolkodásnak nevez, mert a reflektáló gondolkodásmód meghonosodása a népben azt fogékonytá tenné a logikai érvekkel történő politikai agitáció iránt.³⁰ Szimpla politikai formulára redukálva, az evidenciát sugalmazó szokványos-köznapi magatartás struktúra mítosszá nagyított sztereotípiái a lojalitás érzését erősíthetik.³¹

Mindaz azonban még mindig csupán az uralkodó osztályok ideológiai szükségletének kielégítését jelenti. Még mindig kérdés, mit kínál ez az ideológia-építés az alávetetteknek. A körülvevő társas közeg természetességének, viszonylatai evidenciájának érzése az egyén számára a környező társadalomhoz való súrlódásmentes alkalmazkodás biztonságát nyújtja. Ezzel szemben az a terrénum, ahol az egyén reflektáló gondolkodásra és erre épülő, alternatívák közötti döntésekre kényszerül, nem nyújtja ezt az elemi biztonságot.³² Éppen a köznapi biztonság világának összecsugorodása termeli napról napra bővítetten újjá az alkalmazkodás krízisét.³³ A reflexió nélküli lojalitás vállalása a reflexió nélküli ösztönös reagálás pszichikai könnyebbségét ígérheti.

De elérhető-e a modern élet szervezeti formái között ez a cél? Léteznek-e olyan ideológiai eszközök, amelyek a specializált irányító apparátus által összetartott és igazgatott nagy szerveződési formákban tevékenykedőknek a gigantikus organizációt olyan elementárisan magától értetődőnek, a bennük élés során

²⁸ A „természetes” társadalmi tartalmáról ld. *Hans Mühlenfeld*: Politik ohne Wunschbilder. München, 1952. 207.

²⁹ *Quaatz*: i. m. 257—258.

³⁰ *K. P. Pobedonoszew*: Der Volksunterricht. In: Sammlung Moskowitischer Studien über das politische und geistige Leben der Gegenwart mit Bezug auf Russland. (Orosz eredeti megjelent: 1897) Dresden—Leipzig, 1902. 89—90.

³¹ „In unserer noch sehr jungen Begeisterung für den totalitären Staatsgedanken haben wir es noch nicht ganz begriffen, dass der Staatsabsolutismus dadurch abgemildert werden muss, dass kleine Kollektivgemeinschaften gegründet werden, die den loyalen Instinkt des Menschen wecken und befriedigen und die Gefühle heranwachsen lassen, die sich der Staat zunutze macht, ohne sie selbst hervorrufen zu können.” *Bertrand de Jouvenel*: Nach der Niederlage. Berlin, 1941. 187.

³² Erről: *Seidel*: i. m. 122.

³³ A probléma modern konzervatív értelmezésére jellemző példa: *Helmut Schelsky*: Über die Stabilität von Institutionen, besonders Verfassungen. (1949) In: Auf der Suche nach Wirklichkeit. Düsseldorf-Köln, 1965. 45.

adódó alternatíva nélküli viselkedési helyzeteket természetesnek s nem az egyénre erőszakoltnak jelentesse meg, amilyenek a köznapi élet kis közösségei és cselekvési helyzetei esetleg még tűnnek? Ehhez az volna szükséges, hogy olyan állapot teremtdjék meg, melyet a benne résztvevők egyáltalán nem tudatosítanak. Ez pedig még azokra a helyzetekre sem vonatkozik, melyeket a konzervatív elmélet „gemeinschaftlichnak” tekint. A „Gemeinschaft” teoretikusai is számolnak azzal, hogy a „közösség” élete sem teljesen reflektálatlan automatikus cselekvések sorozatából áll. Tönnies is kénytelen a közösség legmagasabb formáinak azokat tekinteni, melyekről tagjai tudatában összefüggő kép artikulálódik, amely mint a közösség eszménye jelentkezik, s ezen eszmény iránt a közösség tagjai tudatosan elkötelezve érzik magukat.³⁴ A konzervatív szerző amennyiben nem így jár el, arra kényszerül, hogy a közösség ideális formáit az állatvilág életének csoportos alakzataiban lelje fel, s ezeket állítsa szembe — mint a maradéktalanul ösztönös és automatikus közösség példaszzerű eseteit — az emberi közösség formáival.³⁵ Az a gondolatmenet, amely el akarja kerülni ezt a végkonzekvenciát, kénytelen a „Gemeinschaft” világában is többre tartani a tudatos elkötelezést a pusztán automatikus cselekvésnél. Tönnies az ellentmondás feloldása végett tipizálja a közösség életében megnyilvánuló akaratot és megalkotja a „lényegi akaratot” (Wesenswille) fogalmát, mint a szokáskultúrában meggyökeresedett integer személyiség lényegéből folyó akaratot, mellyel szembeáll a Gesellschaft tagjait vezérlő „önkényes akaratot” (Kürwille), a kritikus döntést alá vetett akaratot. Előbbi esetében is tudatos, tehát nem automatikus tevékenységről van szó, azonban Tönnies felfogásában ez a cselekvés munkatevékenység esetében a cél és a hozzá rendelt, megvalósulásukhoz szükséges eszközök között merev korrelációs viszonyt tétel: a lényegi akarattól folyó tevékenység eszközei evidensek. Ezáltal válhat a munka nem elidegenült tevékenységgé, melyben az egyén személyisége lényegét megvalósultnak érezheti.³⁶ Az egyén cselekvésében realizálódó „lényegi akarattal” magasabb rangban áll Tönnies számára, a vallási közösség kultuszrendje, amely gondolatmenetében magának a közösségnek mítoszban kifejezett lényegi akarataként fogható fel. Ha ezt az alakzatot vesszük

³⁴ „Teils aus, teils neben dem Dorfe aber entwickelt sich, in ihrer Vollendung nicht sowohl durch gemeinsame Natur-Objekte, als durch gemeinsamen Geist zusammengehalten, die Stadt . . . Innerhalb der Stadt aber treten, als ihre eigentümlichen Erzeugnisse oder Früchte wiederum hervor: die Arbeits-Genossenschaft, Gilde oder Zunft; und die Kultgenossenschaft, Bruderschaft, die religiöse Gemeinde: diese zugleich der letzte und höchste Ausdruck, dessen Idee der Gemeinschaft, fähig ist.” *Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft*. 2. Aufl. 27—28. — A falunál több tehát a város (Tönnies természetesen csupán a még gemeinschaftlich ókori-középkori városra gondol itt, nem a modern világvárosra; a polisra, nem a metropolisra); a vérség és az együttlaks elemi összetartó erejénél a „közös szellem” összetartó ereje; ez utóbbi esetében a legmagasabb értékelést a vallási kultusz nyeri, mint a közösségi szellem formája. A közösség volt-nak az a tudati artikulációja tehát, ahol az elkötelezettség tudatossága (s nem pusztán automatikus volta) mellett viszonylag magas fokon megvalósul a viszonylatok kivonása a kritikus reflexió ellenőrzése alól.

³⁵ Bizarrsága ellenére ez a gondolati vonal nem hiányzott egészen a konzervatív irodalomból, ha számottevő elvi koncepcióvá nem is állott össze. Egy, idézett fejtegetés írásakor még liberális magyar szerző már a hetvenes években észleli: „Ha az állatvilágból meríteném hasonlataimat, mint a conservatív írók tenni szokták, a hangyaszombék, méhköpi és egy csomó vad állapotban levő állat-csorda rendszerökre kedvező tanulmányozásával . . .” *Verhovay Gyula: Liberalismus és conservativismus*. Bp. 1875. 64. A századforduló után, amikor az ekkor létrejött vulgáris tudománypszersűsítő irodalom felfedezi és ismertté teszi a „termesz-államot” és a méhek „társadalmát”, konzervatív ihletésű szerzők műveiben nem ritkán jelennek meg idealizáló szembeállításban az emberi társadalommal.

³⁶ *Ferdinand Tönnies: Fortschritt und soziale Entwicklung*. Karlsruhe, 1926. 59.

szorosabban szemügyre, fellelhetjük benne azokat a mozzanatokat, amelyekkel az újkonzervativizmus konvencionalista ideológiája megkísérelheti a jelzett ideológiai igények kielégítését. A vallási kultusz a hagyományos közösségben a szokáskultúrának az a része, amelyet a közösség tagjai nem a köznapi tevékenység fásultságában, hanem az ünnep pompájában élnek át. A hagyománykincsnek ez a része nem triviális szétaprózottságban, hanem koncentráltan jelenik meg szemük előtt. Ez a fajta koncentráltság olyan jellegű érzelmi intenzitást szít fel, amely, ha politikailag hasznosítani tudják, alkalmas lehet, ugyan nem arra, hogy az elementáris viszonylatok ösztönös biztonságérzését újjátermelje a politika területén, de arra, hogy *kompenzálja* az ösztönös biztonság elvesztéséből eredő pszichikai megterhelést.

A rítusban észlelhető koncentráció és felfokozottság hatását tekintve azonos karakterű az *esztétikai hatással*. A rítus is általános tudati tartalmat nem elvont gondolati, hanem konkrét-szemléletes formában közöl.

Erre a hatáslehetőségre épül a konvencionalista mítoszalkotás gyakorlata. A konzervatív szerzők a szokáskultúrának elemi köznapi formájában is esztétikai relevanciát tulajdonítanak.³⁷ Az ideológia alapanyagának ezt a szerkezetét igyekeznek megtartani politikai mítosz formájukban is. A perszifikáció és a reprezentáció pompája, szertartásossága a felfokozás és koncentráció esztétikai erejével igyekszik hatni,³⁸ a nagytökés politika és gazdaság szervezeti formáira applikált oda nem illő ideológiai formák, melyek gondolati tartalmukat végigkövetve az egyszerű ember számára is bárgyú parasztfogásként lepleződhetnek le, a romantizálás és stilizáció pszeudoesztétikai szuggeszciójával befolyásra tehetnek szert. A pszeudoesztétikai relevanciájú összefogó szimbolumok hatásához hozzásegítenek a politikáivá szekularizált rituselemek: egyenruhák, ceremóniák, jelvények.

A konvencionalista mítoszgyártásnak — végezetül — még egy sajátosságára utalunk: a *bipoláris típusalkotásra*. A tendenciát végigkövethettük minden egyes konvencionalista teorema fejlődésútján. A régi típusú konzervatív szerzőknek szeme előtt a szokáskultúra színes sokféleségként jelenik meg: a parasztság vidékenként, sőt falvanként más és más, a nemesség privilégiumai minden család, minden uradalom esetében a szokáskultúra külön világát teremti meg; jogok, szokások, hagyományok sokfélesége marad még nagyrészt a jelszó, az újkonzervativizmus első fejlődési szakaszában is. A kilencvenes évektől a szokáskultúra képe minden részvontakozásban átfogó típusokká koncentrálódik: típus lesz a paraszt és a nemes, a mitizált Kelet lesz a régiók sokféleségéből. Az így összegzett típusokkal szemben megszületnek a polgár és a proletár, a Nyugat ellen-típusai.

³⁷ *Riehl*: i. m. 85.

³⁸ „Diese Welt (u. i. a reprezentatívok világa) hat ihre Hierarchie der Werte und ihre Humanität. In ihr lebt die politische Idee des Katholizismus und seine Kraft zu der dreifach grossen Form: zur ästhetischen Form des Künstlerischen, zur juristischen Rechtsform und endlich zu dem ruhmvollen Glanz einer weltgeschichtlichen Machtform. Was in natürlichem und Beigabe, nämlich die ästhetische Schönheit der Form, ist einem auf den artistischen Genuss bedachten Zeitalter das Augenfälligste. Aus der grossen Repräsentation ergeben sich von selbst Gestaltung, Figur und sichbares Symbol.” *Carl Schmitt*: i. m. 46. — A fejtegetés rendkívül érdekes számunkra, mivel jól példázza, hogy a politikai-hatalmi apparátus rituálisan koncentrált reprezentáló hatása artisztikus külsőségektől elvonatkoztatva, magában politikai funkcionálásában olyan pszichikai fascínációval bír, melyet a szerző önkénytelenül is esztétikai fogalmakban: alak, figura, szimbólum — kényszerül megragadni.

Az újkonzervativizmus és a nacionalizmus a kilencvenes években

A nemzeti eszméhez való fokozatos alkalmazkodás folyamatát, mely együtt haladt a parlamenti viszonyok közé való beilleszkedéssel, hasonlóan a konvencionális kialakulásához, jellegzetes vonásaiban elsősorban a konzervatív porosz irányzatokon figyelhetjük meg, mivel Európában ebben az időben, 1848–1870 között, ebben az országban tevékenykedett olyan, a francia forradalom politikai sokkhatására reagáló, a nemesi eredetű földbirtokos rétegek érdekeit és törekvéseit képviselő konzervatív politikai irányzat, amely egy forradalomban kivívott alkotmány által biztosított parlamenti rendszerben fejtette ki működését. Ausztriában, Franciaországban, Oroszországban ebben az időben a politikai uralom formája valamely fajta abszolútizmus; Angliában pedig az előrehaladottabb polgári fejlődés talaján ilyen jellegű, feudális eredetű osztálypozíciókat védő konzervativizmus már nem létezett.

Az a politikai csoportosulás, melyet a porosz politikai életben az 1848-as forradalmat követő „Reakciós korszak”-ban konzervatív pártként emlegettek, mind politikai programjában, mind ideológiájában a Szentszövetségi időszakhoz kötődött, tehát egyformán távol állott a parlamentáris alkotmányosságtól és a német egységért harcoló nemzeti eszmétől. A csoport politikai irányító: a Gerlach fivérek és Hermann Wagener igazságügyi tanácsos a királyi udvarban összpontosult végrehajtó hatalmat igyekeztek védelmezni és kiterjeszteni a parlament polgári erőivel szemben s ideológusaik: Friedrich Julius Stahl és Heinrich Leo a szentszövetségi idők dinasztikus legitimizmusának korszerűsített értelmezésének kidolgozásán fáradoztak. Bármennyire is idegen volt tőlük a parlament világa, az adott politikai helyzetben nem volt módjuk, hogy a benne való szereplésről lemondjanak, s ha formálisan párttá az ötvenes években nem is alakultak, a választásokon részt vettek, s a ház mindkét kamarájának vitáin egységes frakcióként léptek fel. Központi orgánumukról a korszakban Kreuzzeitungspartei néven emlegették őket.³⁹ A választások helyi lebonyolítását a forradalom idején keletkezett helyi konzervatív ligák végezték, melyek a terület földbirtokosai és egyházi szervei égisze alatt jobbára a vidéki városok céhekbe tömörült kézműveseit fogták össze. A nemzeti kérdés megítélésében IV. Frigyes Vilmos udvarát és kormányát s az őket támogató politikai erőket a 48-as események emlékei vezérelték. A német egységötörekvés számukra az egykori „demagógok” és a frankfurti nemzetgyűlés eszmevilágát jelentette, mellyel szemben a porosz állam külpolitikáját a dinasztiai és udvarok forradalomellenes együttműködésére kívánták felépíteni. A 48-as indíttatású össznémet nemzeti törekvések elutasítása tekintetében a porosz konzervativizmus egységes volt, a dinasztikus elv értelmezése terén azonban távolról sem uralkodott ilyen egység a konzervatív táborban. A Kreuzzeitung intranzigens konzervatívjai, akik az említett helyi ligákba tömörült társadalmi erőkre és a professzor „rend” konzervatív részére támaszkodtak, a dinasztiai forradalomellenes szolidaritását a porosz állam külpolitikai érdekei fölé helyezték. A porosz külpolitikát a két szomszédos legitim császárral való szövetség vonalán akarták tartani s ellenséges emóciókat tápláltak a „bitorló” újabb Bonapartéval szemben. Nem csupán azzal az ideával fordultak szembe, hogy a porosz király —felrúgva a hagyományt— az egykori

³⁹ „Soziologisch gesehen handelte es sich bei den Konservativen im Kern um eine Organisation des ostelbischen Adels, der dem Beispiel des Bürgertums gefolgt und Partei geworden war, nachdem er sich als ständisches Element im Staat nicht mehr durchsetzen konnte.” *Hans-Joachim Schoeps*: Preussen. Berlin, 1966. 224.

német-római császárságra törjön, hanem a kisebb német dinasztikiák hagyományos jogait is féltették minden porosz hatalomkiterjesztéstől. Velük szemben a porosz udvar és kormány erői: a diplomáciai testület, a tábornoki kar és a kormányzati valamint közigazgatási bürokrácia a dinasztikus eszmét nem a szentszövetségi hagyomány konzekvens folytatásaként értették, hanem *porosz* dinasztikus eszmeként, lényegében az „államrezon” Nagy Frigyesztől és Puffendorftól leszármaztatott eszméjével összhangban szemlélték. A legitimitás eszméje ezeknek a köröknek szemében is nagy becsben állott, de számukra nem következett belőle, hogy a trónok nemzetközi szolidaritásának követelményét a porosz államrezon követelményei fölé helyezték. Ezek a körök is élesen szemben állottak a 48-as nemzeti eszmével, de politikai szótárukban ott szerepelt egy fajta porosz állampatriotizmus, melyet lényegében az államrezon szinónimájaként használtak s egynek vettek a porosz dinasztiahoz való hűség eszméjével. A Gerlach fivérek tábora ettől az állampatriotizmustól is idegenkedett, de parlamenti harcai során maga sem térhetett ki az elől, hogy állandóan emlegesse és hivatkozzék rá; már csak azért sem, mert a helyi bázisukat összefogó egyesületek zöme „hazafias ligának” nevezte magát.

A „Reaktionszeit” idejében a porosz konzervativizmus két iránya egyforma politikai súlyt látszott képviselni. A Kreuzzeitungspartei IV. Frigyes Vilmos király személyes bizalmát bírta, a másik áramlat élén Otto von Manteuffel miniszterelnök állott. A belpolitikában a két áramlat lényegében azonos vonalat vitt, a krími háború idején külpolitikai nézeteik különbségei nem jutottak felszínre. Annál inkább azonban 1859-től kezdve, amikor a porosz égisz alatt végrehajtandó német államegyesítés kérdése napirendre került. A Roon-féle 1861-es hadseregfejlesztési reform körül kirobbant alkotmányválság idején az ellentétek már jelentkeztek, s 1866-ban bekövetkezett a szakítás. A konzervatív tábor Bismarck körül tömörült szárnya ezekben az időkben végrehajtotta az átállást a dinasztikus legitimista „elvi politikáról” a „reálpolitikára”.⁴⁰ Ez utóbbi jelszóban az államrezon kizárólagosságának eszméje fogalmazódott meg a dinasztikus külpolitika elveivel szemben. Ezzel a jelszóval Bismarck elhagyta az egész konzervatív politika talaját s olyan közöttek helyzetet igyekezett elfoglalni a konzervatív nagybirtok és bürokrácia valamint a liberális burzsoázia között, melynek pozícióján mindkettő támogatását biztosíthatta politikája számára. A „reálpolitika” közöttek területe a kancellár részére nem csupán a német egységet kiépítő külpolitika terén jelentett manőverezési bázist; a belpolitika területén ennek a „reálpolitikának” volt megfelelője a Marx által felismert bismarcki bonapartizmus.⁴¹ A kettévált konzervatív tábor jelentősebbik része csatlakozott Bismarck egyesítő politikájához, s ha nem is vette át maradéktalanul a „reálpolitika” álláspontját, ahhoz lényegesen közelített. Az 1876-ban végül formális parlamenti pártként, immár nem csupán porosz, hanem összbirodalmi területen megalakult Deutschkonservative Partei beillesztette ideológiájába a porosz állampatriotizmusból kinőtt wilhelminus birodalmi nacionalizmust, és igyeke-

⁴⁰ A fordulat a legitimitás elvétől az államrezon elve felé mintegy keletkezése pillanatában ragadható meg *Bismarck* Leopold von Gerlach-hoz intézett 1860. május 2-i levelében: „Mit meinem eignen Lehnherrn stehe ich und falle ich, auch wenn er meines Erachtens sich töricht zu Grunde richtete, aber Frankreich bleibt für mich Frankreich, mag Louis Napoleon oder Ludwig der Heilige dort regieren, und Oestreich bleibt mir Ausland, ich mag es bei Hochkirch oder vor Paris ins Auge fassen.”

⁴¹ Ld. *Gustav Adolf Rem*: Die Revolution in der Politik Bismarcks. Göttingen. 1957.

zett azt összhangba hozni a dinasztikus eszmével.⁴² A két elv, a diaasztikus és a nacionalista a párt ideológiájában egymás mellett szerepelt a korszak végéig s csak az első világháború idején billent fel az egyensúly véglegesen a nacionalista álláspont javára.⁴³

A konzervatív tábor intranzigens része, a Kreuzzeitungspartei maradványa jóval nehezebben s tekervényesebb úton jutott el a nacionalizmushoz. Ez a csoport volt az, amely a hatvanas-hetvenes évek fordulóján ellenzéki helyzetbe kerülve legérzékenyebben reagált a gazdasági konjunktúra, majd utána a válság társadalmi következményeire, s kialakította a német újkonzervativizmust. A Kreuzzeitungspartei hagyományának őrzői 1866 után szembefordultak a birodalomegyesítés politikájával. A kancellárhoz való viszony tekintetében ugyan nem voltak egységesek, de a kancellárt támogatók is fenntartották a nacionalista álláspont elutasítását. Az alkotmányválság idején, szembenállva a nacionalista „koreszmével” elvesztve magának az udvarnak támogatását is, a szociális eszmék irányába keresték a kiutat elszigeteltségükből. A Kreuzzeitung szerkesztője, Hermann Wagener igazságügyi tanácsos 1861. szeptember 20-án Berlinben megalakította a Preussischer Volks-Vereint, az intranzigens konzervatív tábor választási kortesegyletét, mely megkísérelte a céhes kézműves tömegek követeléseit is képviselni a liberális burzsoáziával szemben, s propaganda tevékenységének hangsúlyozottan érdekképviseleti-szociális színezetet igyekezett adni. Wagener kapcsolatot keresett a kialakuló munkásmozgalommal is, ő közvetítette a rövidéletű Bismarck-Lassalle „párbeszédet”, tőle származott a „szociális királyság” jelszava. Mindezzel az intranzigens konzervatív frakció már a hatvanas években előmunkálótokat végzett a későbbi újkonzervativizmus számára. A nemzeti kérdésben a „népegylet” engedményeket tett ugyan a porosz főség alatt létrehozandó német egység akkor már általánosan elfogadott programjának, de hangoztatta, hogy ez nem történhet a német kislejedelmek „történeti” jogainak rovására s általában érezte fenntartását a nacionalista szemlélettel szemben. „Kein Kronenraub und Nationalitätenschwindel” hirdette ezzel kapcsolatosan az egylet propagandája.⁴⁴ 1871 után az intranzigens csoport, melynek nagyobb része magával a kancellárral szemben is élesen fogalmazott ellenzéki álláspontot képviselt, aggódva és viszolygva szemlélte a birodalom poroszosítását, melyről jól látták, hogy társadalmi-gazdasági viszonylatban a tőkés liberalizmus uralmának kiépülését jelenti akkor is, ha a politikai felépítmény nem igazodik maradéktalanul ehhez a gazdasági-társadalmi struktúrához. Legmesszebbre az új német egység elutasításban az újkonzervatív táborban Constantin Frantz ment, aki az 1871 előtti német széttagoltságot — mint korábban láttuk — föderalizmus néven az újkonzervativizmus vezéreszméjévé idealizálta. Ez az álláspont azonban már ekkor, a hetvenes-nyolevas évek fordulóján sem vált az újkonzervatív tábor általánosan elfogadott ideológiai koncepciójává. Az újrafogalmazott újkonzervativizmus, mely oly nagy tudatossággal kereste minden téren az alkalmazkodást a korviszonyokhoz, nem szigetelhetette el magát ilyen mértékben egy általánosan elterjedt „koreszmétől”. Az újkonzervativizmus, mint annyi hasonló esetben a politikai romantika

⁴² A párt 1901. dec. 11-i küldöttgyűlésén egyenlő hangsúllyal szerepel a „hazafias” és a „monarchista” elv.

⁴³ Ez kifejezésre jut abban, hogy ekkor a hadsereget már nem az uralkodó, hanem a „nemzet” hadseregének tekintik, amelynek maga a császár is csak rangelső tisztje.

⁴⁴ *Helmut Ruske*: Preussischer Volks-Verein. In: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. II. Bd. Leipzig, 1970. 474.

hagyománykincséhez nyúlt vissza s itt valóban megtalálta a nemzeti hagyománynak azt a vonalát, melyhez úgy zárkózhatott fel, hogy megőrizte szembenállását mind a frankfurti birodalmi gyűlés demokratikus nemzeti hagyományával, mind pedig a „kisémet” birodalmi eszmévé stilizált nagyporosz államrezónnal szemben. A kilencvenes évekre kialakul az újkonzervativizmus nemzetkonceptiója, mely a XIX. század eleji hagyomány segítségével a kapitalizmus legújabb fejlődéséhez igazodik és arra is lehetőséget kínál, hogy a nacionalizmust átértelmezze az imperialista korszak kívánalmainak megfelelően.

A kombattáns imperialista nacionalizmus sajátosan újkonzervatív változata a nacionalizmus európai fejlődésének egyik sajátos tradícióvonalába illeszkedett. A nacionalizmusnak a XVIII—XIX. század fordulójától két, keveredések ellenére is világosan elhatárolható formája alakult ki. Az egyiket *államnacionálizmusnak*, a másikat *kultúrnacionálizmusnak* nevezhetnők.⁴⁵ Az államnacionálizmus elsősorban a nemzetileg egységes nyugat-európai államokban (Franciaország, Anglia) alakult ki. Ebben a felfogásban az állam a nemzet kerete, a nemzet tagja automatikusan az állampolgár. A vegyes etnikumu kelet-európai területeken a nemzeti tudat kialakulása olyan etnikumok körében zajlott le, amelyek sok esetben különböző államkeretekben széttagoltan éltek, illetve egyazon államkeretben több más etnikummal együtt foglaltak helyet. Ilyen feltételek mellett a nemzet keretének nem volt tekinthető az állam. A kelet-európai nemzetfejlődésben a XIX. század eleji nemzeti ébredési mozgalmaktól kiindulván a nemzet kerete a nemzeti *nyelv* illetve az erre épülő *nemzeti kultúra*.⁴⁶ A különböző államtestekbe szétszakadt etnikumokhoz való tartozás nem lehetett olyan módon automatikus, ahogy a nyugati nemzeti államok polgárai esetében ez a dolog állott. Az egymás mellett, vegyes nemzetiségi területeken élő etnikumok határai egymásba folytak, ritkán volt evidens, hogy ki hová tartozik. A kultúrnemzeti tudat ennél fogva szelektív volt, meghatározott kritériumok alapján minősített valakit a saját nemzethez tartozónak vagy idegennek. A nemzethez tartozónak az volt tekinthető, aki bírta anyanyelvként a nemzeti nyelvet s részese volt az erre épülő kultúrának. Ebben a helyzetben a nemzeti individualitás, a más etnikumoktól való különbözőség tudata különösen hangsúlyos volt.⁴⁷ Ideológikus keretet a nemzeti különállás a kultúrnacionalista eszmekörben a *nemzeti jellem*, a *nemzetkarakter* fogalmaiban kapott. A nemzetkarakter nem leíró fogalom volt, amely rendszerezni hivatott lett volna a nemzeti sajátosságokat, hanem analóg módon a romantika egyéniség fogalmával (lényegében annak transzponálását jelentette az egyes személyről egy közösségre, amelyet így kollektív individuumnak tekin-

⁴⁵ Egy, a porosz-német arisztokrácia történetéről írt monográfia szerzője így jellemzi a német konzervativizmus viszonyának megváltozását a liberalizmushoz és a nacionalizmushoz: „Seit der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts vollzogen sich im deutschen politischen Leben tiefgreifende Veränderungen, die nicht zuletzt das gegenseitige Verhältnis von Konservativen und Liberalen betrafen. Beide fanden angesichts eines neuen Gegners, des vierten Standes, mehr.

⁴⁶ Az államnemzet és kultúrnemzet klasszikussá vált megkülönböztetése, a ma használt értelemben Friedrich Meinecke-től származik. Ld. *Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat*. 5. Aufl. Berlin—München, 1919. — Meinecke a kérdés lényegét érintő korábbi irodalomra is utal. 3. — A problémát tárgyaló újabb átfogó munka: *Eugen Lemberg: Nationalismus*. Reinbek bei Hamburg, 1964. Bd. 1—2. — A magyar irodalomban *Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelem nemzeti látószöge*. Bp. 1970. *Meinecke: i. m.* 3.

⁴⁷ A problémát klasszikus formában *Fichte* veti fel a német és a külföldi államművészet különbségei elemzésében. Fejtegetésében érdemes felfigyelnünk az érzelmileg színezett „Aszländerei” kifejezésre. *Johann Gottlieb Fichte: Reden an die deutsche Nation*. Leipzig é. n. 108—112.

tettek)⁴⁸ minősítő kategória, mely értéket fejezett ki. A nemzeti személyiség érték volt, amelyet megőrizni és ápolni kellett.

A példaként vizsgált német fejlődésben egymás mellett alakult ki és fejlődött a nacionalista eszmének egy államnacionalista (ehhez asszimilálódott, mint fentebb láttuk a pártszerű keretekbe tömörült hagyományos konzervatív irányzat) és egy kultúrnationalista fejlődési vonala. Utóbbi történetének kezdőtere Fichte nevezetes 1808-as előadássorozatát, a Reden an die deutsche Nation-t állíthatjuk.⁴⁹ Itt a filozófus a „külföldi” és a német államművészet különbségét elemezve felvázolja az államnemzet koncepciónak kultúrnationalista álláspontjáról kifejtett bírálatát. A „külföldi” államművészet leírásában nehéz volna fel nem ismerni a francia minták nyomán kiépült frigyési porosz államrezont, mellyel szemben Fichte az anyanyelvi kultúrából kifejlesztett nemzeti személyiség mellett kötelezi el magát. A kultúrnemzet fogalma nála nem romantikus, noha fejtegetéseiben ennek az eszmeáramlatnak hatása is érvényesül, hanem aufklärista. Nem az élő emberektől elkülönült entitásként létező herderi néplélekről van szó nála, hanem egy racionálisan értett kultúrídeálról, melyet az egyes személyekben neveléssel kell kifejleszteni. Ez a kultúrnemzet koncepció a német nemzetet a kisállami széttagoltságon túl, mint egységes nemzeti jellemet fogja fel, vele szemben a „Christlich-Germanische Tischgesellschaft” konzervatív gárdája 1848-ig általában tagadja az egységes német nemzet létezését.⁵⁰ Az általános felfogás mellett szórványosan ugyanakkor jelentkezett a konzervatív oldalon a két koncepció szintézisének kísérlete is, amely a német nemzetkarakter alapvonásának éppen a sok államba való széttagoltságot tekintette,⁵¹ s az egykori Német Római Szent Birodalom európai hatalmi fölényét valamiféle, a sokszínűségből eredő kultúr-fölényvel vélte kompenzálni.⁵² A kultúrnemzet felfogással szembeni konzervatív elutasítás oka azonban nem csupán a német államegységre vonatkozó eltérő vélemény, a konzervatív irányzatoknak a német kifejedelmek melletti elkötelezettsége volt. Ha az államnemzeti elv, a porosz államrezon-szemlélet politikai hordozója, a felvilágosult abszolutizmusból kinőtt militarista-bürokratikus szentszövetségi abszolutizmus a rendi keretekbe szervezett feudális-tradicionalista rétegek törekvéseivel szemben a felülről jövő korlátozott polgárosítás bizonyos tendenciáit is jelentette — s ebben rejtett elsősorban a konzervatívok vele szembeni elutasító reakciójának alapja, úgy a kultúrnemzeti irányzat a liberális-demokratikus

⁴⁸ „Wir können eine frühere Periode unterscheiden, in denen die Nationen in ganzen ein mehr pflanzenhaftes und unpersönliches Dasein und Wachstum hatten, und eine spätere, in denen der bewusste Wille der Nation erwacht, in der sie sich selbst — und sei es auch nur durch das Organ ihrer Führer — als grosse Persönlichkeit, als grosse geschichtliche Einheit fühlt und das Kennzeichen und Recht der entwickelten Persönlichkeit, die Selbstbestimmung beansprucht.” *Meinecke*: i. m. 6.

⁴⁹ Az előző jegyzetben idézett Meinecke fejtegetésre támaszkodva kezdjük ismertetésünket Fichte-vel, azaz az individuum analógiára támaszkodó perszifikált nemzetszemélyiség fogalom előtörténetével s eltekintünk a Herder-től Fichte-ig terjedő előtörténet organicista, növényvilág analógiára épült koncepcióinak ismertetésétől.

⁵⁰ Így a konzervatívok vezető orgánuma, a *Kreuzzeitung* 1848-ben. Utal rá: *Oskar Stilling*: Die politischen Parteien in Deutschland. 1. Die Konservativen. Leipzig. 1908. 216.

⁵¹ — „Der konservative Nationalstaatsgedanke sah den Nationalstaat nicht in dem nationalen Einheitsstaate, sondern in dem der Nation entsprossenen Einzelstaate.” *Meinecke*: i. m. 256.

⁵² „Durch politische Machtentfaltung in die Geschieke der Menschheit einzugreifen, kann offenbar nicht der Beruf des deutschen Volkes sein. Das ist die glänzende Gabe und Aufgabe Englands, des andern Hauptzweiges germanischen Stammes. England ist — mutatis mutandis — das alte Rom, Deutschland das alte Griechenland.” Az *Allgemeine Konservative Monatshefte* fejtegetését idézi: *Hermann Heller*: Die politischen Ideenkreise der Gegenwart. Breslau, 1926. 98.

nemzeti egységtörekvések ideológiai formája volt mind egészen 1871-ig. Ez volt a koncepció társadalmi tartalma már Fichte-nél, aki a romantika érvelésével analóg módon állította szembe a gép mintájára értelmezett mechanisztikus, „külföldi” államművészetet az organicista módon felfogott „német” államművészettel, végkövetkeztetése azonban Adam Müller egyidőben kifejtett nézeteivel szöges ellentétben az, hogy a masinisztikus államapparátus szükségszerűen monarchikus-zsarnoki kormányformát involvál, mivel a gép egy rajta kívül álló — ideálisan egyszemélyes akarat impulzusait veszi át s közvetíti, míg egy szerves közösség egységes vezérlő szelleme (adott esetben ez a nemzeti jellem) a közösség minden tagjában egyaránt jelen van, azaz, ez a közösség elsősorban republikánus-demokratikus közösségként tételezhető. Ez a demokratikus kultúrnemzet felfogás lesz ideológiája 1813 liberális értelmiségi mozgalmainak, majd 1848/49 és 1859—1963 polgári nemzeti mozgalmainak. Az intranzigens konzervatív tábor a nemzetkarakter eszméjét az 1866—1871-es időszakban is, amikor már közeledni kényszerült az államnacionalizmushoz, 48-as forradalmi eszmeként utasította el.⁵³ A nemzeti őstörténet képeit, a nemzeti eredetmitosz világát oly kedvvel felidéző romantikus kultúrnemzet felfogás nem csupán a konzervatív vallásos pietást sértegette, mint keresztény hagyomány deminuálása a pogány revevilággal szemben; az ellenséges reakciók mögött annak a veszélynek felismerése bujkált, amit a halhatlan politikai mozgósítóerőt jelentő múlt és tradíció fölötti konzervatív rendelkezési és értelmezési monopólium elveszése, a hagyománykincs egy jelentős részének az ellenfél által való elhódítása jelenthetett. A konzervatív szerzők tehát nem vonták kétségbe a nemzetkarakter realitását, csupán politikai vezéreszmévé emelését kifogásolták.

Fenti példák azonban még mindig nem merítették ki a kultúrnemzet ideához való konzervatív viszony többféle lehetőségét. Az államnemzet koncepció elutasítása egyes esetekben olyan intenzitású volt, hogy ellenhatásként fogékony nyá tette a visszariadót a kultúrnemzet szemlélet iránt. Ezt az utat járta az ötvenes években a porosz konzervatív mozgalomban jelentős szerepet játszott orientalista *Paul de Lagarde*.⁵⁴ Ő is az állam—gép analógiából indul ki, de nem Fichte, hanem Adam Müller szellemében.⁵⁵ Fejtegetéseiben felhalmozódn látjuk azt a

⁵³ „Sind die Nationalitäten nur geschichtliche Gebilde, die in der Geschichte entstehen wie vergehen, so dürfen sie auch nicht als etwas Heiliges oder Göttliches gelten wollen. Nur in der heidnischen Welt konnte ihnen solche Bedeutung zugeschrieben werden, weil die heidnischen Gottheiten der Völker selbst als einzelne besondere Wesen galten, die darum auch ein besonderes Verhältnis zu den einzelnen Nationalitäten haben konnten . . . Was liegt denn also im Grunde genommen vor in der heutigen Nationalitätenschwärmerei, wenn nicht ein Rückfall in das Heidentum? Auch reichen die Wurzeln dieser Verirrung bis in die Zeitalter der Renaissance zurück, wo die Köpfe sich mit antiken Vorstellungen erfüllten, die zwar zunächst nur als gelehrte und ästhetische Liebhabereien auftraten, hinterher aber auch in das politische Denken eindringen und endlich sich auch praktisch geltend mashten. In der grossen französischen Revolution griff man ja offenbar in vieler Hinsicht auf altrömische Vorbilder zurück, und sollte es da wieder Tribunen und Consuln geben, warum nicht auch einen Staatscultus, wozu bekanntlich auch ein Anfang gemacht wurde. In dieser Richtung fortschreitend, hat dann seiner Zeit ein Kossuth von einem besonderen Magyarengott gefaselt, von dem Gotte Arpad's, den er um Hilfe anrief.” *Constantin Frantz: Der Föderalismus, als das leitende Prinzip für die sociale, staatliche und internationale Organisation. Mainz, 1897. 342.*

⁵⁴ „. . . der Staat entfaltet seine Wirksamkeit nicht in Stämmen, sondern in Provinzen, er ist abstrakte Organisation, das unpersönlichste und darum das unidealste Ding, das es gibt.“ Hierin zeigt sich zugleich der eigentümliche, mittelalterlich-patriarchalische Monarchismus Lagardes . . .” *Kurt Klamroth: Staat und Nation bei Paul de Lagarde. Leipzig, 1928. 41—42.*

⁵⁵ „Der Staat erscheint deshalb bei Lagarde wieder unter dem den Romantikern so verhassten Bild der Maschine.” Uo. 42—43.

gondolati anyagot, melyből két évtizeddel később a konvencionális eszmeköre kibontakozik. Nem utolsósorban ezt az előfutár szerepet fedezi fel benne a századfordulói újkonzervatívizmus, s emeli a völkisch jobboldal egyik ideológiai „klaszikusává”.

Ezzel eljutottunk a fordulóponthoz, ahol az újkonzervatív ideológia a hetvenes-nyolcvanas években átvált a kultúrnationalista ideológiára. A váltás a konvencionális kialakulásának folyamatába illeszkedik bele, annak része, mégpedig legjelentősebb része. A váltást ebben a vonatkozásban is Tönnies-nél ragadhatjuk meg legvilágosabban. Nála a közösségnek minősített társadalomszerveződési formák sorában ott találjuk a család, falu illetve város és a hivatási közösség mellett a nemzetet is. Méghozzá kiemelt jelentőséggel. Főműve elvi bevezetésében közösség fogalma általános kifejtése során leírja, hogy ezt a fogalmat lényegében Hegel „népszellem” fogalma szociológiai konkretizálásának tekinti,⁵⁶ az általa értelmezett közösség típusok között tehát a nemzetet tekinti a minősített legfontosabb közösségi formának, melyben megragadható s interpretálható a közösség fogalom lényege. Ennek a társadalmilag konkretizált népszellemnek analógiájára épülnek fel a társadalom egyéb közösségei is. Ez a nép, illetve nemzetfogalom maradéktalanul kultúrnemzeti jellegű nemzetfelfogást mutat, a nemzet lényegét egyértelműen a nemzeti sajátosságok, a népkarakter (ennek szinonimája a népszellem) határozza meg, nem állami, politikai keretei. Tönnies munkájával kerül be — visszanyúlva az államnemzeti tradícióban is jelenlevő Hegelre a romantikától kiinduló kultúrnemzeti tradíció az újkonzervatív nemzetfelfogásba. Az újkonzervatív ideológia a továbbiakban egészen napjainkig, a nemzetet a tönnies-i Gemeinschaft sajátos eseteként tekinti és értelmezi.⁵⁷

A nemzetfogalom tönniesi értelmezésében ragadhatjuk meg leginkább a szociabilitás konvencionális átértelmezését. A konzervatív ihletésű társadalomelmélet a szociabilitás jelenségkörét, a társadalmi kötődés elemi formáit olyan kisebb társadalmi közösségeken figyelte meg és értelmezte, melyeknek tagjai egymást személyesen ismerték, a közösség csekély méreténél fogva tagjai számára viszonylataiban áttekinthető volt, értelmezésre, reflexióra nem szorult. Azokban a kisebb társas alakulatokban, amelyeket a szakszociológia *primér csoportoknak* vagy *primér közösségeknek* nevez. Amit Tönnies és az egész konvencionális áramlat közösségként leír, lényegében azonosnak vehető a társadalmi élet primer közösségeivel. Ezért szerepel a közösségtípusok felsorolásában első helyen mindennütt a család, az egyetlen tönniesi közösségformák közül, amely maradéktalanul megőrizte primer közösség voltát a modern tőkés társadalomban is. Tönnies kritériumait következetesen alkalmazva a közösség egyéb formái közül csak azok a legkisebb méretűek volnának Gemeinschaftnak vehetőek, amelyek nem nőnek túl a primer közösség mértékén: falvak, ahol még mindenki mindenkit ismer, iparos műhelyek vagy legfeljebb kisebb városok céhei, ahol a tagok mind ismerik egymást. A konvencionális ideológia azonban nem maradhat következetes, hiszen lényege éppen abban áll, hogy a primer közösségek tanulmányozása során nyert felismeréseket illetéktelenül kiterjessze a társadalom nagyobb kiterjedésű, komplikáltabb felépítésű szervezeti formáira, megkísérelje ezeket a nagyobb szervezeti

⁵⁶ „... als Wesenswillen in sozialer Determination und als Gemeinschaft verstehe und zerlege ich was Hegel die konkrete Substanz des Volksgeistes nennt...” *Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft*. 2. Aufl. Előszó a 2. kiadáshoz. Berlin, 1912. XV.

⁵⁷ „Der »Lebensgemeinschaft« des Volkes stellte Stapel den Staat als eine blosse »Arbeitsgemeinschaft« gegenüber. *Heide Gerstenberger: Der revolutionäre Konservatismus*. Berlin, 1969. 84.

egységeket: érdekképviselői szervezeteket, tőkés vállalatokat, politikai pártokat, nemzetet, államot a primer közösségek analógiájára értelmezni és vizsgálni. A konvencionalista felfogás szerint ezek az átfogó szerveződési formák hasonlóan a primer csoportokhoz latens közösségek, melyeket a modern tőkés fejlődés deformált, kivetkőztetett természetes mivoltából. Ezt az elveszített primer közösséghez hasonló *gemeinschaftlich* jelleget igéri visszaadni a konvencionálizmus azáltal, hogy a primer közösség elemi szokáskultúrájából ideológiát szervez, azzal a szándékolt feladattal, hogy ez az ideológia közvetítse, transzponálja a primer közösségbelső biztonságának, viszonyai elemi evidenciájának, bensőségének élményét és tudatát a nagyobb szervezetek tagjaira.

Ahogy a család volt a konvencionalista ideológia számontartott közösségformái között az egyetlen, amely csupán primer közösségként létezik, úgy a nemzet volt az, amely eleve ezeket átfogó nagy közösséget képez. Éppen ezért itt ragadható meg leginkább az eljárás lényege, amely a primer csoport elemi szokáskultúrájából e nagyközösségi forma részére termel integráló ideológiát.⁵⁸ Az alapanyag, amelyből az újkonzervatív kultúrnacionalizmus ideológiája felépül, a kis lakóhelyi közösségek szokáskultúrája, a lokálpatriotikus szociális kötődés konvenció készlete.⁵⁹ A kis lakóhelyi közösségre vonatkozó lokálpatriotizmus és az egész nemzetre vonatkoztatott nacionalizmus között összekötő kapocsként szolgál a regionalizmus, melyet ez a közvetítő szerep tesz a konvencionalista struktúrájú újkonzervatív nacionalizmus integráns részévé. Kis lakóhelyi közösségek hagyománykultúrájának, helyi szokásvilágának felnagyított stilizációjaként, gigantikussá növelt hasonmásaként megjelenik, mint az egész nemzetet politikailag egybefogó ideológikus fantom, a nemzetkarakter fikciója.

A nemzetkarakter ugyanúgy bilaterális felépítésű teoréma volt, mint Tönnies *Gemeinschaftja*, abban az értelemben, hogy bevallottan vagy hallgatólagosan ugyanúgy feltételezett egy ellen-típust, a nemzetkarakter jellegzetes vonásaival ellentétes jellemvonások stilizált megszemélyesítőjét, ahogy a *Gemeinschaft* feltételezte ellenpárját, a *Gesellschaftot*. Ez természetesen nem logikai kényszerűségből fakadt, hanem a fragmentált etnikai csoportok helyzetét racionalizálta. Ezek koherenciájának folyamatos újratermelődése nem volt olyan biztosított ahogy egy államnemzet folytonosságát az állami keretek biztosítják. A kultúrnacionalista közösség magát, nem alaptalanul, etnikai mivoltában, a nacionalizmus nyelvén „nemzeti létében” fenyegetett közösségnek érezte. Ez a fenyegetettség-érzés jelenik meg a nemzeti ébredések irodalmának állandó toposzát képező nemzethalál viziókban. Ez a nemzethalál nem fizikailag értendő, noha a művek esetleg szó szerint erről írnak, hanem abban az értelemben, hogy a közösség mint közösség felbomlik, megsemmisül, ha egyedei meg is maradnak, mint egy más etnikai közösség tagjai. Ez természetesen végbemehet olyan módon, hogy egy erőszakosan asszimiláló hatalom adminisztratív állami eszközökkel beolvasztja a közösséget egy másik etnikumba vagy szórványterületeken összeházasodások, organikus egybeolvadás révén fokozatosan beolvad más etnikai csoportba. A kultúrnacionalista ideológikus tudatban azonban él egy másfajta asszimiláció veszélyének rémképe

⁵⁸ Egy modern szociológiai munka a fejlődő országok nemzetné válásának vonatkozásában bizonyos racionális kontrol mellett igenelve az integráló nemzeti ideológia kialakításának ezt a módját jellemzi a folyamatot. *Walter L. Bühl: Evolution und Revolution. München, 1970. 39.*

⁵⁹ „Heimat sind Brauch und Sitte des Landes. Heimat ist die Art, wie die Leute arbeiten, wie sie sprechen, singen; wie sie sich kleiden; wie sie fröhlich sind und wie sie trauern. Wer konservativ denkt, fühlt alles das. Wer so fühlt, ist konservativ.” *A. C. Kunz: Die konservative Idee. Innsbruck, 1949. 12–13.*

is. Ez abban a hipotetikus esetben lép fel, amikor a saját etnikum azonos anyanyelvű tagjai jelentős számmal idegen etnikai provenienciájú kultúra befolyása alá kerülnek, anélkül, hogy maguk ezt tudnák és beismernék. Ezek belülről bomlasztják, fertőzik, eredeti mivoltából kivetkeztetik a nemzeti kultúrát. Az asszimilációs fenyegetettségnek ebben a víziójában elferdült módon nem egy nemzeti, hanem társadalmi probléma jelenik meg. A bürokratikus-kommerciális polgári civilizáció konvencionális kötelékeket bomlasztó hatása jelenik meg mint egyfajta asszimiláció, a konvencionalista módon értett nemzeti önazonosság elvesztésének érzése. A konvencionalista ideológiai tudatban is lényegében a tönniesi Gesellschaft jelenik meg, mint nemzeti veszedelem, nemzeti ellenség. Ily módon keletkeznek a XIX. században, főleg annak végén már lényegében az újkonzervativizmus talaján a *nacionalista kultúrkritika* sajátos bipoláris nemzetmitoszai. Legismertebb és a jelenség vonásait legtisztábban kimunkáló az orosz kultúrnacionalista, majd a század második felében egyre inkább az orosz újkonzervatív eszmekör *szlavofil-zapadnyik* tipológiai ellentétpárja. Hasonló jellegű a német nyelvterületen az ősgermánság kultusza, amelynek mitizált konvencionalista vonásait ugyanúgy állítják szembe a nyugati polgári fejlődéssel (pl. olyan jellegzetes teorémákban, mint a római jog és a germán jog szembeállítás), mint ahogy a szlavofília áll szemben a nyugattal.⁶⁰ Németországban ezt az újkonzervatív politikai színezetű germánkultuszt képviselik olyan nacionalista kultúrkritikai röpiratok, mint *Julius Langbehn* könyve a Rembrandt als Erzieher (Leipzig, 1890) és olyan ideológiai színezetű csoportosulások, mint Richard Wagnerköre Bayreuthban, Ausztriában *Richard von Kralik* kísérlete az őgermán eposzkincs modernizált átiratokban való felélesztésére. A francia újkonzervativizmusban a *klasszicizmus* és a *romantika* politikai tendenciájú,⁶¹ szembeállításában, ahol sajátos módon a kaotikus destruktivizmusnak értelmezett romantika (lényeges vonásokban megfeleltetve a dionyzoszi principumnak Nietzsche-nél) jelentette a csekélyebbértékű elvet.

Mindezeknek az érintkezési pontoknak alapján a kultúrnacionalizmus kifejezési formáiban lép színre a kilencvenes években az újkonzervatív nacionalizmus, jellemző módon olyan országban is, mint Franciaország, ahol a nacionalizmus teljes mértékben államnacionalista fogalomkörben alakult ki és kizárólag ilyen hagyományai vannak. A kilencvenes években hatalmasan fellendülő francia újkonzervatív áramlat a revansizmus és a Dreyfus-pör hullámában magát általánosságban nacionalizmusnak nevezi. Ebben a szóhasználatban a nacionalizmus egyszerűen az újkonzervativizmus szinonimájaként értendő. *Barrès* nacionalizmusa, vagy *Maurras* ún. integrális nacionalizmusa nem egyszerűen a nemzeti állam feltételezett érdekének képviselője meghatározott nemzeti problémákban (amilyen lehet az akkori Franciaország esetében Elzász-Lotharingia visszaszerzésének programja), hanem átfogó politikai világnézet, amely azt állítja magáról, hogy a francia nemzetkarakter politikai kifejezése.⁶² Az ideológikusan erőltetett kultúr-

⁶⁰ A nacionalizmus probléma egyik vezető ismerője a szlavofil-zapadnyik analógiájára használja a „Germanophil-Westler” ellentétpárt. *Hans Kohn: Wege und Irrwege*. Düsseldorf, 1962. 277.

⁶¹ „... nach der Gründung der Romanischen Schule durch Jean Moréas, führte die Kritik des Romantismus zur Kritik der Revolution.” *Walter Frank: Nationalismus und Demokratie im Frankreich der dritten Republik (1871 bis 1918)*. Hamburg, 1933. 591.

⁶² A Weimari Köztársaság időszakának liberális irodalma már észlelte az újkonzervatív nacionalizmus és a kultúrnacionalista eszmekör kapcsolatát, sőt mutatkozott törekvés arra is, hogy ezt a kapcsolatot visszavetítsék és már a francia forradalmat követő restauráció és a

nacionalista jelleget leginkább mutatja a francia újkonzervatív nacionalista programok újeletű regionalizmusa, a francia államszervezet és közigazgatás ismert konzekvens centralizáltságának kultúrkritikai színezetű bírálata. Hogy itt mennyire a konvencionalista eszmekörnek ideológikus vetületéről s nem valamely aktuális igazgatási probléma vagy lokális csoportérdek konceptualizálásáról van szó, azt elárulja az a paradox körülmény, hogy a francia újkonzervativizmus társadalmi bázisában a századfordulón már nyoma sem volt semmiféle vidéki földbirtokosságnak vagy ehhez hasonló regionális kötöttségű elemnek, viszont lényeges szerepet játszott benne éppen az a legfelső igazgatási bürokrácia, amely a támadott centralizmus legfőbb képviselője és haszonélvezője volt.⁶⁴

A konvencionálizmus kialakulásával együtt keletkezett kapcsolat az újkonzervativizmus és a kultúrnacionalizmus között a nyolcvanas években még elsősorban az újkonzervativizmus alkalmazkodását jelentette a nacionalizmushoz, mint populáris koreszméhez. Még jelentősebb kapcsolatokat és érintkezéseket teremtett a nacionalista ideológia átalakulása az imperializmus kifejlődése során. Az imperialista nacionalizmus leglényegesebb vonása az 1848-as hangvételi liberális ihletű nacionalizmushoz képest elsősorban az volt, hogy az addig szinte kizárólag külpolitikai vonatkozásokkal (nemzeti függetlenség, nemzeti állam területi egysége) kapcsolatban jelentkező nemzeti problematika a századforduló táján kezdő áthatni a belpolitikai, társadalmi- és gazdaságpolitikai viszonyokat is. Ez nem a külpolitikai kérdéskör valamiféle háttérbeszűrését jelenti, ellenkezőleg, a külpolitikai viszonyok behatolását a politika egyéb területeire és eluralkodását ezeken a területeken. A külpolitikai mintegy maga alá gyűri a belpolitikát. Ezt a helyzetet anticipálja már a porosz-német államnacionalizmus egyik vezérgondolata ideológikus megfogalmazásában Ranke, a külpolitika primátusáról kifejtett nevezetes tételében. A belpolitika alárendelésének tendenciája két, más összefüggésben már jelzett politikai csomópontba fut és gabalyodik össze. A piacviszonyok monopolkapitalista átalakulásának első politikai szimptomája a védővamos külkereskedelmi politikára való áttérés, a kötetlen külkereskedelmi forgalom liberális elvnek feladása. Ez a fejlemény az egész belső gazdasági politikát, az értéktöbblet újrafelosztásáért folyó politikai harcot a vámtételek körüli harccá szervezi. Lényegében a vámkérdések körüli belpolitikai harcok formálják át a szabadversenyt közvetlenül üzemi konkurrenciaharcból gazdasági ágazatok közötti konkurrenciaharccá. Másik kérdés a nemzetközi piacfelosztási versengés kikényszerítette fegyverkezési verseny körül kialakuló költségvetési harcok, amelyek a szociálpolitikai, adó kérdéseket, az osztályharcokkal közvetlenül összefüggő harcok kérdéseket jelentős részét rendelik külpolitikai vonatkozások alá. Ezek a harcok a belpolitikában úgy jelennek meg, mint a nemzet sorsdöntő kérdései körüli küzdelmek, amelyekben minden párt magát lehetőleg a nemzeti ügy letéteményeseként igyekszik beállítani s ellenfelét a nemzeti ügy ellenfeleként rágalmozni.

politikai romantika konzervativizmusában is felismerni véljenek nacionalista vonásokat. *Friedrich Hertz*: Wesen und Werden der Nation. In: Nation und Nationalität. Karlsruhe, 1927. 20—21.

⁶³ Barrès teoretikus cikkgyűjteményének ezt a címet adja: Scènes et doctrines du Nationalisme. Paris, 1902.

⁶⁴ Mind a konzervatív, mind a liberális tendenciájú irodalom megállapítja, hogy míg a Dreyfus-per körüli harcokban a Dreyfus melletti tábor legfontosabb osztagát jelentő radikális irányzatnak számottevő vidéki háttere volt, a regionalizmus zászlaját lobogtató Dreyfus-ellenes újkonzervatív tábor tisztán párizsi színezetű volt. *Albert Thibaudet*: La République des Professeurs. Paris, 1927. 23—25. — *Max Clauss*: Das politische Frankreich vor dem Kriege. Karlsruhe, 1928. 75.

Ez a helyzet az átalakulóban levő nacionalista ideológiával szemben egy olyan jellegű elvárást teremtett, amelynek az újkonzervatív színezetű kultúr-nacionalizmus rendkívüli mértékben képes volt megfelelni. Minden korábbi nacionalizmus számára a nemzet ellensége a nemzeti társadalmon kívül állt. Az államnacionalizmus esetében szokásosan valamilyen másik, hasonló módon nemzeti államban szerveződött nemzet volt a nemzeti ellenfél, a kultúrnationalizmus esetében valamely, esetleg azonos államkeretben élő másik etnikum. A századfordulón jelentkező újkonzervatív nacionalizmus számára a nemzet ellenségei a saját társadalmon belül állottak. Olyan belpolitikai csoportok nyilvánultak belső nemzeti ellenségnek (pl. a „hazátlan” szocialisták, Németországban a kultúrharc után a „Reichsfeind” katolikusok), melyeket az újfajta nacionalista felfogás azzal vádolt, hogy megfertőzik a nemzeti jellemet, idegenné teszik, nemzeti vonásaiból kivetkezettik. A kultúrnationalizmus szerkezeti felépítésében korábban is jelen voltak azok a vonások, amelyek ezt a változást előrevetítették. A nemzeti egyéniség belülről való megmételvezésétől való horror mindig tartalmazta azt a tendenciát, hogy a nemzeti ellenséget a saját társadalmon belül keressék. Az államnacionalista keretben par excellence nemzetinek érzett külpolitikai problémák belemosódása a belpolitikai problémákba az imperializmusra való áttérés talaján teremtette meg a lehetőséget, hogy a saját társadalmon belül keressen nemzeti ellenséget a nacionalista közszellem. Az újkonzervatív nacionalizmus a nemzeti problematikát, a hazafiasság és nemzetellenesség ellentétpárját a belpolitikai harcokra, a belpolitikai szinten folyó közvetlen osztályharceviszonylatokra transzponálta, s ezáltal kényelmes eszközt nyert arra, hogy a nacionalizmus jelentős emócionális energiáit mindenkorai politikai ellenfelei ellen mozgósítsa. A nemzeti problémának a belső osztályharcra vetítésére kézenfekvő eszközként kínálkozott a számos európai társadalmi és részben politikai hagyományában jelenlevő *antiszemitizmus*, amely eleve etnocentrikus lepelben tárgyalt lényegében belpolitikai vonatkozású problémákat, egy előbb vallásfelekezettként, később etnikumként kezelt társadalmi csoporttal kapcsolva össze a polgári fejlődés defektusainak bizonyos problémáit. Ez egyik oka annak, hogy a századfordulón az újkonzervatív mozgalmakban számos országban (Németország, Ausztria, Franciaország, Oroszország) felbukkan az antiszemitizmus.

Az újkonzervatív nacionalizmus századfordulói kifejlődését fentiekben első-sorban a korábbi alapokon kifejlődött újkonzervatív mozgalmak belső fejlődéstendenciái szempontjából tekintettük át, most vessünk pillantást azokra az újkonzervatív nacionalizmust alakító és előmozdító tényezőkre, amelyek a kifejlődő imperializmus viszonyaiból közvetlenül eredtek. A természettudományos szcientista világnézet, amelyet az újkonzervatív kultúrkritika, majd a nyomában kialakuló új irracionalista idealizmus ekkor, a századfordulón tett kritikája tárgyává, ezekben az években kezdett a széles tömegek mindennapi szemléletéhez szervesen hozzátartozó közfelfogássá válni. Az imperialista időszak publicisztikai nagyüze-me, amely eleve a triviális közfelfogáshoz igazodott s az általa terjesztett ideológiák *anyagát* lehetőség szerint szintén innen, a triviális közfelfogásból merítette s csupán az ideológia strukturáló módszertani vázát szerkesztette meg, vulgarizált filozófiai vagy tudományos eredetű eszmék alapján igyekezett ideológiává átdolgozni a természettudományos szcientizmust. Erre alkalmas ideológiai struktúrát teremtő eszmeként kínálkozott a darwinizmus, mint eventuais politikai ideológia. Az angolszász országokban keletkezett s a kilencvenes években Németországban is rohamosan terjedő *szociáldarwinizmus* kezdettől tömegpropagandára hangszerelt triviálideológia volt. A létért való küzdelem és a természetes kiválasztódás

darwini elvei lehetőséget adtak arra, hogy a burzsoázia köznapi szemléletének elemeit: a brutális prakticista cinizmust, a versenytársat a fizikai kiirtásig letipró monopolista versenyszellemet, a politikai, főleg államközi viszonylatokat nyers erőszakviszonylatokként értő *naturalista* felfogást ideológiává stilizálja.

A szociáldarwinizmus keretet adott a kultúrnacionalista felfogást triviális-természettudományi fogalomnyelvre átfordító imperialista újkonzervatív nacionalizmusnak.⁶⁵ A darwini örökléstan nomenklatúrájával kidolgozott fajfogalomra épülő *rasszelmélet* végrehajtotta a romantikus kultúrnacionalizmus naturalizálását.⁶⁶ A rassznacionalizmus alapján újrafogalmazódtak a nagypolgári zsurnalisztika ideológiai üzemében az újkonzervatív nacionalizmus bipoláris felépítésű kultúrkritikai típuspárjai is. Mint ezek triviális rassznacionalista vulgarizációi jelentek meg a századforduló után a *pan-nacionalizmusok*: pánszlávizmus, pángermanizmus — mind a saját nacionalizmus dimenzióit felnagyító imperialista hódítás-ideológiaként, mind az ellenséges nacionalizmust fantomizáló gyűlöletkeltő propaganda szólamként. Ez utóbbiak sorában legelterjedtebb és legjellegzetesebb a „sárga veszedelem” hírliedt propaganda mítosza volt a wilhelminus Németországban. Hasonló módon rasszista értelmezést kapott az újkonzervatív kultúrnacionalista talajon kialakult politikai antiszemitizmus is.

Az újkonzervativizmus a századforduló és az első világháború között

A kilencvenes évek újkonzervatív hullámában az újkonzervatív erők egy része a korábbi pozíciókat foglalta el az új feltételek között. Reagált politikailag az új polgári konjunktúra által újratermelt alkalmazkodási nehézségekre a konkurenciaharcban rosszul szereplő rétegek részéről. Folytatta ezeknek a rétegeknek érdekképviseleti harcát a konkurenciaharc változott feltételei között. Más újkonzervatív erők viszont már mint az imperialista kor monopolburzsoáziájának politikai avantgardja léptek fel, melyek képviselték azt a kötöttgazdasági antiliberalis politikai alternatívát, amely a monopolburzsoázia érdekeinek — elvontan tiszta gazdasági, társadalmi, politikai viszonyokat feltételezve, tehát mintegy modellszerűen — már jobban megfeleltek volna, mint a liberális szabadpiac formái. Szerepük az előrekalandozó előőrsé volt, amely mögött nem haladt szorosán a haderő zöme. A döntő összecsapásokban a zöm nem zárkózott fel avantgardjához, annak végletes álláspontját nem vállalta. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a felfutó konjunktúrában minden megoldható volt az adott keretek között is: a fegyverkezési verseny, az ezt ellenző munkásmozgalom politikai semlegesítése, a termelés expanziójának fenntartása; nem volt szükség radikális intézményes változásokra, mint majd egy más időszakban a forradalmak fenyegetése és a válság megrázkódtatásainak hatása alatt. A szocialista munkásmozgalom erejének megnövekedése a századfordulón inkább visszaretentette, mint leszámolásra ösztönözte a monopolburzsoázia fő erőit. Rohamának leszerelését és az ellenzéki tőkés csoportokkal való modus vivendit inkább kompromisszumokkal, mint a politikai erőszak eszközeivel keresték.

A századforduló fellendülő újkonzervatív hulláma rövid idő alatt lefutott, anélkül, hogy a mozgalom számára maradandó eredményeket hozott volna.

⁶⁵ Akadt szerző, aki a naturalista nacionalizmust az államnacionalizmus és a kultúrnacionalizmus mellé alapvető típusként besorolni javasolja. *Heller*: I. m.

⁶⁶ Erről *Peter Richard Rohden*: Die Hauptprobleme des politischen Denkens von der Renaissance bis zur Romantik. Berlin, 1925. 77.

A tizes években a konjunktúra és a fegyverkezés teremtette politikai konszolidáció légkörében összezsugorodik az újkonzervatív politikai aktivitás mozgásteré. A vereség és visszaszorulás kettős irányban hat az újkonzervatív mozgalmakra. Egyes személyek, csoportok, irányzatok rezignálnak s elfordulnak a populáris aktivitás gondolatától, melyet kilátástalannak tartanak. Lemondanak arról, hogy széles közvéleményre hassanak, hogy megkíséreljenek utcai tüntetéseket felszítani, tömegmozgalmat kiépíteni. Tömegektől elforduló ezoterikus *elit* magatartás és elit kultusz lesz a századforduló után ezeknek a csoportoknak jellemzője. Ez vezeti oda az Action Française Maurras vezette szárnyát Franciaországban 1908-ra, hogy a radikális újkonzervatív politikai fordulat (az ő esetükben ez a monarchia restaurációjának programját jelentette) megvalósításának módját már ne a boulangizmushoz és a Dreyfus-per körüli harcok eseményeihez hasonló tömegmegmozdulásoktól várják, hanem egy szűk aktivista csoport által szervezett katonai puccstól.⁶⁷ Az exkluzív politikai szervezeti formákba való visszavonulás tendenciája mutatkozott a tizes évek második felében Németországban is, ahol a rasszista újkonzervatív ún. völkisch mozgalom jelentős csoportjai a szabadkőművesség ezoterikus titkos társaság formáját igyekeztek átvenni és a germánság kultuszvilágából vett szertartásokkal germán páholyokat létesíteni. Ezek nem tömegmozgalom, sőt nem is önálló politikai párt létrehívását tekintették célnak, hanem a különböző társadalmi, gazdasági, hivatali, értelmiségi területeken tevékenykedő prominensekből olyan elit-tömörítő szervezetet akartak létrehozni, amely keressze a parlamentári pártok kereteit a legkülönbözőbb területeken és döntési szinteken szerez érvényt a szervezet céljainak. A völkisch páholyok elsősorban a bürokratikus adminisztratív hierarchia parancsnoki pozícióit igyekeztek embereikkel betölteni s rajtuk keresztül befolyásolni politikai céljaik érdekében a magasabb adminisztratív posztokon ejtett döntéseket. Ilyen jellegű alakulat volt a *Germanenorden*,⁶⁸ az *Armenen*,⁶⁹ a müncheni *Thule Gesellschaft*.⁷⁰ Az ezoterikus elit magatartást képviselte napipolitikától elzárkózó arisztokratikus magatartásában a *Stefan George* körül tömörült ideológus kör.

Az újkonzervatív mozgalmak más csoportjait viszont az elszenvedett vereségek éppen arra a következtetésre juttatták, hogy nem volt kielégítő e mozgalmak populáris tevékenysége, nem tudta elég hatékonyan megnyerni az utcát, a tömegeket, e téren nem vált versenyképpé a szocialista munkásmozgalommal. Ezek a csoportok a megoldást a mozgalom populáris vonásai, elsősorban szociális demagógiája fokozásával kívánták elérni. Ez a törekvés elsősorban azoknál az újkonzervatív erőknél mutatkozott, amelyek az imperialista monopolburzsoázia popularitás igényét kísérelték meg ideológikus formába önteni. Itt az újraértelmezett imperialista nacionalizmus és szociális demagógia szintézise volt a kitűzött cél, olyan összefogó ideológia, amely a két nagy emocionális tömeghatású ideológiai tényezőt egybekapcsolja. Németországban Bismarck és Lassalle egykori kapcsolata emlékének felidézése volt az első kísérlet arra, hogy újkonzervatív oldalon

⁶⁷ Az államesíny programját Maurras „Si le coup de force est possible” című írásában hirdette meg, amelyet függeléként csatolt a monarchizmus ideológiáját megalapozó nagyszabású program-íráshoz, az *Enquête sur la Monarchie*-hoz.

⁶⁸ Jellegéről és szervezeti felépítéséről képet ad egy rendőri jelentés, amelyet 1924. aug. 24-i dátummal terjesztettek a thüringiai belügyminiszter elé. *Deutsches Zentralarchiv, Potsdam* (továbbiakban DZA), a Reichskommissariat für Sicherung der öffentlichen Ordnung (továbbiakban: RKO) iratai, 329. Bd.

⁶⁹ Jellegéről és tevékenységéről: DZA. RKO. 285. Bd. 1923. márc. 1-i jelentés.

⁷⁰ A szervezetről képet ad egy résztvevő visszaemlékezése: *Rudolf von Schottendorff*: *Bevor Hitler kam*. 2. Aufl. München, 1934.

közeledő gesztusokat tegyenek a szervezett munkásság felé. Ez a rövid életű taktikai együttműködés a hatvanas években a még kialakulóban levő újkonzervatív mozgalomnak éppen abban a fentebb utalt kiinduló helyzetében keletkezett, amikor a még gyenge munkásmozgalom konzervatív erők számára számbajöhető szövetségesnek tünt a fő ellenség, a liberális burzsoázia ellen. A front másik oldalán Lassalle hasonló logikával tekintette a liberális burzsoáziát a kizsákmányoló osztályfront főerejének, amely ellen a már levitézlettnek tekintett junker rétegekkel összefoghat taktikai szövetségben a munkásmozgalom. A századfordulón ez a helyzet már egészen másképpen állt. A monopolista burzsoázia fő ellenfele, amely uralmát ugyan még nem fenyegette megdöntéssel, de legveszélyesebb ellenfele volt a fegyverkezési programoknak, a munkásmozgalom volt. A munkásmozgalom számára sem jelentette volna adott esetben ez a kompromisszum az uralkodó osztályok egy periferiálisnak tekinthető csoportjával való megegyezést, hanem a burzsoáziának éppen azzal a főerejével, amelynek hatvanas évekbeli elődje akkor még a liberális lobogó alatt sorakozott. Az egykori kapcsolat felidézése tehát inkább romantizáló stilizálás volt, mintsem tartalmas analógia. Arra azonban alkalmas volt, hogy modellálja azokat az alapelveket, amelyek szerint az új kompromisszumot a nagyburzsoázia hajlandó megkötni. A feltételezett keret lényegében a munkásmozgalom beépülése lett volna az imperialista-militarista külpolitika keretébe, melyért ellenszolgáltatásokat remélhetett volna.⁷¹ Ezzel a programmal, a munkásosztály adott rendszerbe integrálásának tervével lép fel a kilencvenes években *Friedrich Naumann* mozgalma, amely kiadja, Naumann más összefüggésekben már többször idézett 1905-ös programkönyvében a „demokratikus császárság” jelszavát, amely azután más esetekben „szociális császárság” formában a századelő egyik legdivatosabb újkonzervatív politikai jelszava lesz.⁷²

Az imperialista monopolburzsoáziához kötődő újkonzervatív csoportok a századforduló után az *imperializmust* önálló ideológiának nyilvánítják, s ennek keretébe építik bele az újkonzervatív eszme kör gondolati anyagát. Franciaországban az újkonzervatív tábor egy magányos teoretikusa, *Ernest Seillière* tesz kísérletet arra, hogy a klasszicizmus — romantika ellentétpárt ebbe az új keretbe értelmezze át és a klasszicizmus némileg túlhaladott, statikusan merev fogalmát az imperializmus dinamikusan értett fogalmával cserélje fel.⁷³ Seillière az imperializmust mindent átfogó ideológiai fogalomként értelmezve könyve első kötetében tárgyalja Gobineau rasszimperializmusát, a másodikban Nietzsche-t, mint az individualista magatartás reprezentánsát az adott ideológikus problémakör szempontjából elemezve műveit, a harmadikban az általa „demokratikus imperializmusnak” nevezett irányzatokat, s a negyedikben elvégzi a romantika bírálatát. A könyv politikai célkitűzését a harmadik kötet hordozza. Ez bevallottan a demokratikus eszmei tradíció olyan értelmezésére törekszik, amely alapja lehet ennek a tradíciónak — és a tradíción túl természetesen a tradíciót képviselő reális politikai mozgalmaknak az imperializmus így megfogalmazott ideológiájával reprezentált újkonzervatív jobboldallal való kibékítésére. A demokratikus imperializmuson belül Seillière tárgyal „plebejus imperializmus”-t — ennek reprezentánsa

⁷¹ A normatívvá stilizált Bismarck-Lassalle „kézfogás” a fasizmus felé tendáló német jobboldali politikai tradícióban központi jelentőségűnek tekinti, sőt túlbecsüli: *Kurt Stechert*: *Wie war das möglich?* Stockholm, 1945.

⁷² Naumann nem állott egyedül a jelszó hirdetésével. Már a kilencvenes évek legelején jelent meg röpirat, amely meghirdette a jelmondatot, sőt egy „Császári Szocialista Párt” alakítását: *Friedrich Bauer*: *Kaiser und Arbeiter*. Bonn, 1891.

⁷³ *Ernest Seillière*: *Philosophie de l'impérialisme*. Vol. 1—4. Paris, 1903—1908.

Rousseau, itt az éppen akkor Franciaországban előretörő radikális polgári demokracizmusról van szó, „individuális proletár imperializmust” — ennek reprezentánisa Proudhon, itt a szindikalista munkásmozgalomról van szó, továbbá „proletár osztály-imperializmust” — ez a marxizmust jelenti. Seillière nem titkolja, hogy megítélése szerint a demokratikus imperializmusé a jövő⁷⁴s bevallott célja a munkásmozgalom „visszatérítése” saját táborába.⁷⁵ Hasonló, önálló ideológiai koncepcióként értett imperializmus-koncepció lesz a Németországban a *Freikonservative Partei* ideológiája a tizes években, amikor a párt orgánumának szerkesztését a neves újkonzervatív politológus és publicista *Adolf Grabowsky* veszi át. Ez az irányzat is populáris értelmezést és programot kíván adni az imperializmus ideológiájának.⁷⁶ Fenti irányzatok a munkásmozgalom reformista áramlataiban keresik a potenciális szövetségest. A politikai hatalomról lemondó, csak a munkáosztály gazdasági helyzetének javításáért harcoló konzekvens reformizmus, kiegészülve az imperialista fegyverkezési, gyarmati és külpolitikát elfogadó, ennek gyakorlatához igazodó nacionalista orientációval — ez jelentette volna a munkásmozgalom olyan alakulatát amellyel az imperialista újkonzervativizmus kapcsolatot akart találni.

Franciaországban az újkonzervativizmus más csoportjai a populáris pozíció gyengeségéből a harcok idején a saját táborban másirányú konzekvenciákat vontak le. Ezek a csoportok nem a szociális kérdések jelentőségét tartották elsősorban szem előtt, hanem a Dreyfus-per, majd a második kultúrharc eseményeinek tömegmegmozdulásait. Ezeknek fascináó élménye volt indítéka elvi pozícióik átértékelésének is. Viszonyuk az új fejleményekhez, amolyan nagy események mámorát követő „katzenjammer” volt. Kiábrándulás a kompromisszumpolitika visszaállása, a politikai konszolidáció miatt. Keserű belátása annak, hogy hatalmas, egymással összecsapó tömegmozgalmak lendülete sem volt elég ahhoz, hogy a politikának maradandó új formákat adjon; az eruptív erejű tömegmozgalmak hulláma lefutott, s a politikai élet ott folytatódott, ahol abamaradt. Az élmény a francia újkonzervativizmus soraiban a parlamenti kormányzati formából való általános kiábrándulást eredményezi. Az eredetileg revansizta-nacionalista programmal alakult *Action Française* ezeknek az élményeknek a hatására áll át az antiparlamentáris parancsuralmi kormányforma értelmében felfogott monarchizmus álláspontjára. Az újkonzervativizmusnak ez a populáris módszerek felé tapogatózó irányzata nem a munkásmozgalmi reformizmussal keresi az érintkezést. Ellenkezőleg. A reformizmus nagy történelmi pillanata, Millerand, az első szocialista miniszter belépése a Dreyfus-válságból a polgári demokrácia győzelmeként kinőtt Waldeck-Rousseau-kormányba számukra azt jelentette, hogy a tömegező mozgósítására egyedül valóban képes szocialista munkásmozgalom lemondott a liberális rendszer alapjaiban való felforgatásáról s beépülni kész a liberalizmus politikai struktúrájába. Az újkonzervatív csoportok konszolidációt elfogadni nem akaró része a munkásmozgalomnak ahhoz a szárnyához érzett affinitást, amely maga is a szocialista pártok reformista megalkuvásával szembeni ellenérzésből

⁷⁴ „... eine nahe Zukunft allem Anschein nach dem demokratischen Imperialismus gehört.” *Ernest Seillière: Die Philosophie des Imperialismus*. Bd. 3. Berlin, 1907. 437.

⁷⁵ „Den proletarischen Imperialismus in die Wege einer gesunden Vernunft zurückzuführen, ist der Zweck und das Ziel das dritten Bandes meiner Philosophie des Imperialismus”, *Seillière: i. m. V.*

⁷⁶ „Alles aber hängt davon ab, dass der Imperialismus als Weltanschauung, nicht nur als Gedanke der Wenigen, sondern als volkstümlicher Gedenke verbreitet und vertieft werden . . .” *Adolf Grabowsky: Der Imperialismus als Weltanschauung*. Das neue Deutschland. 1912. okt. 5.

született, a korábbi tömegmozgalmakat kívánta továbbfejlesztett mozgalmi formák között feléleszteni és radikálisan tagadta a parlamenti rendszert: a *szindikalizmussal*. Az ellenség és az attitűd bizonyos közössége érintkezési pontokat teremt az újkonzervatív és a szindikalista irányzatok között. Ezekon a pontokon epizodikus és rövidéletű kapcsolatok is kialakulnak. Ilyen kapcsolatokat épít ki a szindikalizmustól az *Action Française* táborába átváltott *Georges Valois* és az általa megszervezett *Cercle Proudhon*. Az újkonzervativizmusnak ez az irányzata elsősorban a dinamikus, erőszakos formákban fellépő, végtelenen szélsőséges tömegmozgalmak felidezésének technikáját igyekszik kialakítani⁷⁷ s nem a szociális kérdések megoldásának aprómunkájára szervezhető érdekképviseleti mozgalmak hatékonyabb létesítésének módszereit. A probléma elméleti vetülete az érintkező szélsőségek mindkét pólusán mozgatja a kedélyeket. A szindikalista oldalon *Georges Sorel* dolgozza ki a politikai mítoszok által feltűzelhető tömegmozgalmi erőszak átfogó elméletét, mellyel inkább az újkonzervatív jobboldali, mint a baloldali, a baloldali-szocialista eszmekörnek továbbépítéséhez járult hozzá.⁷⁸ Az újkonzervatív oldalon *Gustave Le Bon* dolgozta ki ismert tömeglélektan koncepciójában kultúrkritikus személeti alapon elutasító pozícióból a tömegek demagóg mobilizálásának elméletét.⁷⁹

Az újkonzervatív ideológiának ez a fejlődési vonala az abszurd végiggondolás egyik lehetséges gondolati vonalán haladt. Az erre az útra lépett csoportok magatartásában tükröződött az ellenzékiességbe szorult konzervativizmus mindenkor paradox helyzete. A századforduló fellendülő újkonzervatív mozgalmi reményeket tápláltak arra, hogy az újkonzervatív antiliberális kötöttgazdasági alternatíva gyakorlati megvalósításának feltételei az imperializmus időszakában javulnak. A vereségek után azonban a tizes évek konszolidációja idején ezek a remények hiúnak tűntek. A konzervativizmus ismét az előtt a kérdés előtt állott, hogy mit jelent a konzervatív álláspont egy olyan világban, amelyben — megítélésük szerint — semmi konzerválható, illetve konzerválásra, megőrzésre méltó nincsen. Az újkonzervativizmus hajnalán a francia szélsőjobboldali katolicizmus egyik vezető publicistája *Edouard Drumont* megrendülten tudatosította magában, hogy a Commune előtt még saját korának francia társadalmát olyannak tekintette, melynek intézményei, vezető társadalmi osztályai megérdemelték, hogy érte harcoljanak, a Commune megrázó élményének hatására azonban ez a meggyőződése megrendült.⁸⁰ Az újkonzervativizmus tárgyalt korszakának végkifejletek *Moeller van den Bruck*, a német újkonzervativizmus vezető ideológusa számára a kérdés úgy fogalmazódik meg, hogy a konzervatív politika feladata a konzerválásra érdemes dolgok létrehozása.⁸¹ Ez a megfogalmazás végleges szakítást jelent a

⁷⁷ Sorel német monográfusa szerint a heroikus lendületüket elvesztett szocialista mozgalmak agresszív aktivitása az antiszemita tömegmozgalmak formájában folytatódik eltorzultan. A tárgyával erősen azonosuló szerző felfogásában is tettenérhető az érintkezések keresése a szocialista és újkonzervatív tömegaktivitás között. „Wenn im Sozialismus die heroische Anstrengung erlahmt, wenn der Sozialismus nur mehr Hass gegen die Reichen ist, dann sät er den Wind, aus dem der Sturm des Antisemitismus wird.” *Michael Freund*: *Georges Sorel*. Frankfurt, 1932. 111.

⁷⁸ *Georges Sorel*: *Réflexions sur la violence*. Paris, 1908.

⁷⁹ *Gustave Le Bon*: *A tömegek lélektana* Bp. 1913.

⁸⁰ *Edouard Drumont*: *La France Juive devant l'Opinion*. Paris. 1886. Idézi: *Frank*: i. m. 314—315.

⁸¹ „Ein Konservativismus, der den Ehrgeiz hat, nicht Raritätenkammer zu werden, sondern Wekstatt zu sein, sucht vor allem solche Dinge zu schaffen, die von Neuem Grundlage sein können.” *Arthur Moeller van den Bruck*: *Das dritte Reich*. 3. Aufl. Berlin—Hamburg—Leipzig, 1931. 273.

tradicionalista konzervativizmussal. Itt az adott, történetileg kialakult, társadalmilag létező valóságban semmi sincsen, amit a konzervativizmusnak megőrizni feladata volna. Ezt konzervatív cselekvésnek kell, sikerei esetén majd a jövőben létrehozni. A súlypont a *valóságról* áttolódik az *aktivitásra*, a konzervatív mozgalom centruma nem a valóság lesz, hanem az *attitűd*. Mivel a *valóságban nem gyökerező aktivitás csupán a cselekvési attitűdöt* jelenti, nem a valóság megváltoztatására irányuló hatékony (s ezért valóságos) cselekvést. Ezt a folyamatot nevezhetjük több más szerzővel egyetértve a konzervativizmus *nihilizálódásának*.⁸² A konzervativizmus nihilista végfázisa (ebben az irányban ugyanis nem folytatható tovább) az aktivitás egyre radikálisabb formáit igenli, de csupán mint cselekvő attitűdöt s nem mint reális cselekvést. Az így romantizált cselekvő attitűd valójában nem *praktikus*, hanem *esztétikai* relevanciával bír. Ez hozza a tizes évek konzervatív nihilista aktivitás kultuszát a kor művészi avantgardizmusa közelébe.

A művészeti avantgard aktivizmussal elsősorban az azonos kultúrkritikai gyökér köti egybe a konzervatív aktivizmust. A kritika közös tárgya a dekadencia komplexusa. A művészetben a korábbi parnasszista művészet testesíti meg a dekadenciát jelentő enerváltságot, betegességet, erőtlenséget. A politikai kritika számára ezek a parlamenti élet ún. kretenizmusában jelennek meg. A hetvenes-nyolcvanas évek kultúrkritikája a technikát tette romantikus kritika tárgyává, a tizes évek kultúrkritikája a technikát romantizálta. Bizonyos jelenségek azonban változatlanul megmaradtak a kultúrkritika tárgyai. A nyárspolgári élet trivialisítása, az üzleti élet haszonlesése, a polgárság hedonista élvezetvágya és kényelemszeretete a hetvenes-nyolcvanas években az intim szubjektivitás mérlegén találatott könnyűnek, a tizes években a heroikus aktivitás pozíciójából ítéltetett el.

A politikai és művészeti avantgardizmus és aktivizmus egybemosódásának értelmiségszociológiai alapjai is vannak. A modern művészi törekvéseket hordozó művészvilág szerveződése a korábbi bohém individualista formációk után, a századforduló táján mozgalmoszerűvé válik. Az avantgard művészi mozgalmak szervezeti alakzatai, azok léggöre sokban közelít az időszak radikális politikai avantgard mozgalmi szervezeti életéhez. A mozgalmi aktivitás szelleme sok rokon vonást mutat politikai és művészi mozgalmakban. Rokonvonás az is, hogy amint az újkonzervatív politikai mozgalmak bizonyos részében a hangsúly a politikai cselekvésről a cselekvő attitűdre tolódik, a művészi avantgardizmusban hasonló hangsúlyeltolódás történik a művészi tevékenységben a szorosán alkotó tevékenységről az avantgard művészi attitűdre. Mindez előmozdítja az érintkezéseket.

⁸² „... so gescheite Köpfe wie Maurras und Barrès suchten vergebens dem Konservativismus zu einer Theorie zu verhelfen. Ein Lebensgefühl, welches das Heute verwirft, weil ihm vor der Zukunft schaudert, lässt keine Formel zu. Louis Dimier, einst sein Jünger, gestand, dass Maurras im Inneren leer war, in dieser Leere einen »Staat« konstruierte, um sie auszufüllen, sie aber in Wirklichkeit so leer liess wie zuvor. Es sei die Frage, meint er, ob Maurras wirklich ersehnt hat, seine Luftspiegelung Wirklichkeit werden zu sehen. Die Konservativen sind Überzeugte aus Verzweigung. Es gibt nun einmal Situationen, worin es geboten erscheinen kann, und es gibt nun einmal einen Menschentyp, für welchen es am schönsten ist, für eine verlorene Sache zu kämpfen. Aber es lässt sich darauf nun einmal keine Theorie bauen, weil man nun einmal für eine Sache, die man selbst als eine verlorene hinstellt, nicht werben kann. Die schon so oft beschriebene Neigung zum Irrationalismus, die einen nicht zu vernachlässigenden Teil der westlichen Intelligenz im letzten halben Jahrhundert charakterisiert, und zum ganzen Komplex von Geisteshaltungen, der damit zusammenhängt, findet letzten Endes ihren Ursprung und ihre Erklärung in der Tatsache, dass sie eine Reaktion auf die gesellschaftlichen Verschiebungen während der letzten fünfzig Jahre ist.” *Jan Romein*: Über den Konservativismus als historische Kategorie. In: Wesen und Wirklichkeit des Menschen. Göttingen, 1957. 239.

A művészet szorosan vett belső fejlődése is hasonló tendenciát mutat. A századfordulón a legmodernebb irányzatokban jelentkező művészi magatartás átalakul. Az *impresszionizmus* bensőségbe vonuló kontemplatív magatartását a szubjektum kreatív aktivitásának benső dinamikáját kifejezni igyekvő *expresszionizmus* kifelé forduló magatartása váltja fel, amelyhez társul a gépi erő külső dinamikája művészi megragadásának törekvése a *futurizmusban*. Az eladdig befelé fordult szubjektivitás kifelé fordul önmagából a világ felé, folytonos tényező marad azonban ugyanakkor a végletes szubjektivitás, az ábrázoló attitűd hang-súlyra az ábrázolás tényszerűségével szemben. Ez a művészi magatartás erős affinitást mutat a szélsőséges politikai mozgalmak (Franciaországban, Oroszországban, Németországban) mind a nihilizáló újkonzervatív mozgalmak (olasz futurizmus, francia neokatolikus költészet) megtalálja vele az érintkező felületeket. Az érintkezés látszólagos csupán. A radikális baloldali törekvések a politikai téren kibontakozó aktivitást ki akarják terjeszteni, olykor utópikus lendülettel az élet minden területére: a teljes élet: életformák, művészetfelfogás, erkölcsök — semmi területet mozdulatlanul nem hagyó, átfogó forradalmasítására törekszenek. A konzervatív nihilizmus mozgása, mint láttuk, fordított: *visszavonulás a cselekvésből a cselekvő attitűdbe*.

Befejezés

Történelmi események és jelenségek megítélése igen különböző módon alakulhat kortársak és az utókor szemében. Vannak események és jelenségek, amelyek jelentősége azonnal nyilvánvalóvá válik az egykorú megfigyelők számára, — ilyen volt egykor a Nagy Francia Forradalom, vannak viszont olyanok, amelyek csupán későbbi események bekövetkeztével, mint azok előtörténetének része nyerik el a szemlélő számára jelentőségüket. Ilyennek tekinthetjük a Párizsi Kommünt, amely a kortársak számára csupán múlt epizódként jelent meg a Második Császárság összeomlása és a német egység létrejötte sokkal jelentősebbnek tűnő eseményei sodrában, s csupán a Nagy Októberi Forradalom bekövetkezte ismertette fel az 1871-es eseményben a történelem első proletár diktatúráját. Az újkonzervativizmus, mint önálló politikai jelenség csupán a fasizmus történeti színrelépése után, mint annak előzménye, tudatosult a politikai történet folyamatainak megfigyelőiben.

Ennél korábban inkább a művészet folyamatainak vizsgálói ismerték fel a képzőművészet esetében az impresszionizmus, az irodalomban a naturalizmus ellenreakcióiban azokat az általánosítható vonásokat, amelyek összefüggésben állottak a politikai konzervativizmus bizonyos új vonásaival.⁸³ A naturalista irodalom széles spektrumon jelentkező ellenreakcióira összefoglaló kifejezésként alkalmazott *újromantika* kifejezés több szerzőnél egyszersmind a politikai-ideológiai újkonzervativizmussal szinonim értelemben is szerepelt.⁸⁴ A két háború közötti évtizedekben, mint láttuk, egyes szerzőknél az *univerzalizmus*, illetve a *szolidarizmus* szerepelt az újkonzervativizmus általunk használt értelmével meg-

⁸³ Richard Hamann: Der Impressionismus in Leben und Kunst. Köln, 1907. 151.

⁸⁴ Az újromantikát ilyen értelemben értelmező összefoglaló német irodalomtörténeti munka: Werner Mahrholz: Deutsche Literatur der Gegenwart. Berlin, 1931. — Hasonló értelemben szerepel a kifejezés Alfred Seidel fentebb más összefüggésben idézett könyvében is. — Az újabbkeletű irodalomban ezt a kifejezést használja Lukács György rövid tízes évekbeli heidelbergi újkonzervatív periodusára emigráns monográfiája: Hanák Tibor: A filozófus Lukács. Paris, 1972.

egyeztethető értelemben. A második világháború éveiben Magyarországon is megjelent olyan baloldali liberális szemléletű népszerű politikai kézikönyv, amely Berdjajev magyarra fordított ismert könyvének címével „új középkor” néven tárgyalja az újkonzervatív eszméáramlatot.⁸⁵

1945 után a fasizmust és annak előzményeit, kialakulását vizsgáló német történetírás igen hamar felismerte és vizsgálata előterébe állította a huszas évek kiterjedt és jelentős német újkonzervativizmusát. Kimagasló szerzők: Klemperer, Mohler, Sontheimer, Schüddekopf, Neurohr ma már klasszikusnak tekinthető művek sorában elemezték mind a középosztályi-intellektuel Juni Klub, mind a Stahlhelm propagandaapparátusa körül kialakult exkülönítményes-tiszti irányzatok ideológiáját. Ezek a kimagasló szerzők azonban a weimari időszak újkonzervativizmusában a forradalom és a háborús vereség reakcióját látták elsősorban s az irányzat korábbi kialakulására figyelmük nem terjedt ki. Tekintélyük, azt mondhatjuk, hosszú ideig inkább fékezte, mint előmozdította a korábbi időszak ilyen szempontú feltárását. Erre csupán az utolsó években került sor. Az áttörést Fritz Fischer nevezetes munkája jelentette, amely újra ráirányította a figyelmet az Alldeutscher Verband korszakos jelentőségére a jobboldali tendenciák kifejlődésében, s ezzel újra előtérbe állította az 1918 előtti előzményeket. A nyomában fellendülő kutatás alapján ma már általánosan ismertnek tekinthető az első világháború előtti polgári alapú konzervativizmus és a későbbi fasizmus közötti összefüggés.⁸⁶

⁸⁵ Mai enciklopédia. Szerk. Csetényi József, Erdődy Elek, Gáspár Zoltán. Bp. 1941. 451—452. hasáb.

⁸⁶ Pl. *Heinrich August Winkler*: Extremis der Mitte? Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 1972/2.

LACKÓ MIKLÓS

A Blum-tézisek

1.

A Blum-tézisek — Lukács György 1928 végén készített politikai tézis-tervezete a kommunista párt soronkövetkező kongresszusára — a magyar munkásmozgalom sajátos dokumentumai közé tartozik. Amikor megszületett, évekig a belső pártviták homlokterében állt. A Blum-tézisek váltak azzá az ideológiai dokumentummá, amely köré az 1928—30-ban felszított „jobboldali opportunizmus” és „békülékenység” elleni kampány épült. S talán éppen ezért, hosszú ideig — 1956-ig — a tézis-tervezet a történeti irodalomban szinte egyáltalán nem került szóba. A hallgatás csak egyszer tört meg körülötte: 1949-ben, az ún. „Lukács-vita” idején, amikor Lukács 1948—49-es „elhajlásának” a gyökereit nemcsak Rudas László, de Révai József is a Blum-tézisekre vezette vissza.¹

A tézisek 1956 nyarán kerültek először nyilvános vitára. Ez a vita izgalmas politikai esemény volt, sok érdekes gondolatot érintett, de a tézisek mélyrehatóbb elemzését nem végezte el.² Azután már gyakrabban esett szó a tézis-tervezetről, legfontosabb részeit publikálták is. Valamelyest részletesebb tárgyalásra azonban — egy, a KMP II. Kongresszusáról szóló párttörténeti tanulmányhoz kapcsolódó vita keretében — csak 1963-ban került. De az elemzést ekkor is inkább utalások helyettesítették; ezek egyébként magukon viselték a Lukács Györggyel kapcsolatos akkori nézeteltérések és elmarasztaló kritikák nyomait.

A vitát elindító tanulmány³ a Blum-tézisekkel igen szűkszavúan foglalkozott. Csupán azt hangsúlyozta, hogy a tézis-tervezet munkás-paraszt demokratikus diktatúrára vonatkozó tétele „nem volt egyedülálló a Kommunista Internacionáléban, más pártok téziseiben is helyet kapott, több-kevesebb elvi és politikai alátámasztással. Az ún. Blum-tézisek azonban a közbeeső demokratikus forradalom szükségességét nem megfelelő, nagyrészt egymásnak ellentmondó indokokkal próbálták magyarázni. 1929 elején a KB a téziseket elutasította azzal, hogy azok jobboldali álláspontot képviselnek.”⁴

Ehhez a tanulmányhoz két érdekes hozzászólás kapcsolódott. Az első Szerényi Sándoré, aki 1929—1931 között a KMP egyik vezetője volt. Ez az — egyébként közel 35 év távolából egyáltalán nem indokolt — öngigazolás elemeitől sem mentes hozzászólás⁵ elsősorban Lukács Györgyöt bírálta, cáfolni

¹ Ld. erről Lukács György megjegyzését. *Lukács György: Magyar irodalom, magyar kultúra.* Bp., 1970. 20. — *Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez.* Társadalmi Szemle, 1950. márc.-ápr. 196 l.

² A vitáról szóló beszámolót ld. *Párttörténeti Közlemények*, 1956. 3. sz.

³ *Horváth Zoltánné: A KMP. II. Kongresszusa. Párttörténeti Közlemények*, 1963. 1. sz.

⁴ Uo. 49.

⁵ *Szerényi Sándor: Az illegális KMP 1929—1931 között vívott hősiességének néhány problémája. Párttörténeti Közlemények*, 1963. 2. sz.

igyekezett Lukács 1956 nyári fejtegetését a Kun-frakció szektás-dogmatikus, s a Landler-frakció szektarianizmus-ellenes beállítottságáról. A cikk ugyanakkor elismerte, hogy bár Lukács 1928—29-ben egy sor kérdésben ugyancsak szektás álláspontot képviselt, a Blum-tézisek demokratikus diktatúra koncepciója helyes volt. „Amikor azonban nézeteit — mint jobboldali opportunistá állásfoglalást — a KB többsége megtámadta, Lukács György nem érvelt igazán mellette, hanem egyszerűen visszavonta álláspontját, sőt a KÜB-üléseken az állította, hogy álláspontja nem meggyőződésből fakadt, hanem politikai »nyelvbötlésből«, kellőképpen át nem gondolt értékelésből.”⁶ Szerényi — Kun Béla és Révai József akkor szintén „baloldali” állásfoglalása mellett — Lukács e magatartásával magyarázta saját maga és az 1929—30-ban előtérbe került többi fiatal kommunista vezető szektarianizmusát. „Amikor... a KMP vezetői egyhangúlag ismét a proletárdiktatúra mellett foglaltak állást és Lukács György ezzel (akkor öszintének látszó módon) egyetértett, akkor mi, a KB fiatalabb tagjai, teljes meggyőződéssel csatlakoztunk Kun Béla, Révai József és Lukács György akkor már *egységes* álláspontjához.”⁷

Mindebben kétségtelenül sok igazság van. A fiatalok — noha szélsőséges szektarianizmusukban jóval túltettek Kun Bélán — bizonyára elfogadtak volna egy jobb politikai irányvonalat, ha azt a hivatalos fórumok és a legtekintélyesebb vezetők képviselték volna. Lukács György 1929-es magatartásának ez a beállítása azonban mégsem fogadható el: Szerényinek tudnia kellett, hogy Lukácsnak, *ha továbbra is a mozgalomban akart maradni*, nem volt más választása, mint visszavonni tézis-tervezetét.⁸

Fontosabb és reálisabb gondolatokat fejtegetett az 1963-as vitában Bethlen Oszkár hozzászólása, — az írás jól tükrözte, hogy szerzője nagy jártassággal tájékozódik a mozgalmi realitások birodalmában.⁹ Eszerint a Komintern VI. Kongresszusának programja, mely még részben a trockista „ultrabaloldali” nézetek elleni harc nyomait tükrözte, több vonatkozásban is lehetőséget nyitott a kommunista pártok, főleg a kisebb országok pártjai előtt, politikai irányvonaluk rugalmasabbá tételéhez. E programhoz kapcsolódva dolgozták ki többhelyütt — így a jugoszláv, a spanyol, a román kommunista pártban — a munkás-paraszt demokratikus diktatúra politikai koncepcióját, azt az elgondolást, hogy a szocialista forradalmat ezekben az országokban minden bizonnyal polgári demokratikus forradalom előzi majd meg. „Ézt azért is tudni kell — írta a szerző —, mert az ún. Blum-tézisek körüli vitákban (a régi, s ezeket a téziseket »balról« elítélő vitákban csak úgy, mint az újabb, 1956-os vitákban) úgy tüntették fel, mintha e tézisek szerzője, Lukács György, valami teljesen újat, a KI. politikai

⁶ Uo. 136.

⁷ Uo.

⁸ Ld. erről Lukács György szavait az 1956. júniusi Blum-tézis vitán. Öregkori visszaemlékezésében újra visszatért erre a kérdésre: „A Kun körüli csoport a tézisekben a legtisztább opportunizmusát látta; saját frakcióm támogatása meglehetősen langyos volt. Így történt, hogy — amikor megbízható forrásból megtudtam, Kun Béla arra készül, hogy »likvidátorként« kizárasson a pártból — ismerve Kun befolyását az Internacionáléban, feladtam a további harcot és közzétettem egy »önkritikát« (Lukács György: Történelem és osztálytudat. Bp. 1970. 724). — Lukács György saját önkritikájára vonatkozó utalása — megítélésünk szerint — egyszerűsíti a helyzetet. Az önkritika — pontosabban: az önkritikák egész sorozata — nem volt teljesen külsődleges: a Blum-tézisek elleni kampány belsőleg is mélyen érintette Lukácsot, akinek ettől kezdve mindig az opportunizmus vádjá ellen kellett hadakoznia, évekre megerősítette, főleg a szociáldemokrácia értékelését illetően, politikai gondolkodásának szektás vonásait.

⁹ Bethlen Oszkár: A KMP II. Kongresszusa politikájának nemzetközi vonásairól és a párt stratégiájáról. Párttörténeti Közlemények, 1963. 3. sz.

gyakorlatától eltérőt fogalmazott volna meg. A jugoszláv KP 1928-as álláspontja és más pártok álláspontja mutatja, hogy ez nem így volt. A Blum-tézisek megfogalmazásuknak idején összhangban voltak a KI. álláspontjával, hasonlatosak voltak a jugoszláviai, a romániai és más kommunista pártok irányelveihez.”¹⁰ Mivel azonban időközben a Kominternben éles harc indult a „jobboldali veszély” ellen, ez kihatott a Blum-tézisek sorsára is: „A Blum-tézisek születése (1928 vége) és elutasítása (1929 eleje) közt nagyon rövid idő telt el, de ez a rövid idő is elég volt ahhoz, hogy a téziseket más politikai légkörben tárgyalják, mint amelyben születtek.”¹¹ Egyébként — hangsúlyozta reális szemlélettel a cikkíró — a Blum-tézisek nem tartalmaztak „komplex” fordulatot, s így még elfogadásuk esetén sem változtattak volna a magyar kommunista párt szektás politikáján.

Ez a helyzetkép és értékelés csak részben igaz. Két szempontra szükséges vele kapcsolatban felhívni a figyelmet. Egyrészt: helyes ha tisztázzuk, hogy személy szerint Lukács György sosem túlozta el tézis-tervezete eredetiségét, sőt, mint még látni fogjuk: a tézis-tervezet valójában eredetibb — noha nagyonis problematikus — gondolatokat tartalmazott, mint ahogy azt utólag maga Lukács György gondolta, s talán magával is elhitette. Másrészt: mivel a vita-cikk nem a tézis-tervezet alapos elemzésére, s nem Lukács György szellemi-politikai útjának a beható ismeretére épült, nem tudta megragadni *azokat az új, sajátos — az említett többi párt koncepciójától eltérő — gondolatokat*, amelyek a Blum-téziseket jellemezték.

Az 1963-as vita óta a történeti irodalomban új elem nem igen merült fel a Blum-tézisekkel kapcsolatban.¹² *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* c. összefoglaló munka mindenesetre nagyobb súlyt helyez a tézis-tervezet pozitívumaira. Tömören megállapítja: „Lukács György 1928 végén tézis-tervezetet terjesztett elő a magyarországi helyzetről és a KMP feladatairól, s ebben a Komintern programjára támaszkodva állást foglalt amellett, hogy Magyarországon polgári demokratikus forradalom van napirenden, tehát a demokratikus diktatúra kivívása a helyes közvetlen stratégiai cél. Az ebből adódó gyakorlati következtetéseket nem vonja le kellően, főleg azért, mert a szociáldemokrácia értékelésében és a szakszervezeti munka kérdésében fenntartja a KB téves állásfoglalását. . . A stratégiai cél kérdésében azonban, amelynek megválasztása döntően befolyásolhatja a párt politikai irányvonalának további alakulását, Lukács helyes álláspontot fejtett ki téziseiben.”¹³

2.

Érdekes, hogy ezen túlmenően maga Lukács György sem könnyítette meg saját 1928-as tézis-tervezetének, a tervezet mélyebb intencióinak a megközelítését. Az 1956 júniusi vitán kétségtelenül fontos támpontokat nyújtott közel negyedszázaddal korábban írt politikai munkájának a helyes értelmezésé-

¹⁰ Uo. 119.

¹¹ Uo. 119—120.

¹² A KMP megalakulásának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészakon Szabó Ágnes röviden a Blum-tézisekre is kitért, a kommunista politikai felfogások fejlődéstörténetébe ágyazva, s pozitívan értékelve a tézisek demokratikus diktatúra-felfogását (Párt-történeti Közlemények, 1969. 1. sz. 193). — Részletesebben foglalkozik a tézis-tervezettel Szabó Bálint: Népi demokrácia és forradalomelmélet c. könyvében (Bp. 1970. 41—43), érintve Lukács fasizmus-felfogását is.

¹³ A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp. 1972. 263.

hez. De akkori vita-indító előadásában, majd zárszavában megelégedett a tézisekben foglalt gondolatok egy részének a kifejtésével; arra törekedett, hogy a téziseket beillesse a magyar párt politikai fejlődésének a keretébe. Azt mondhatjuk, hogy Lukács, talán mert már maga sem emlékezett reá — s mert a korabeli, 1920-as évek végén megszületett kritikák sem tárták fel igazán, — a tézisek legmélyebb, koncepcionális magvával akkor lényegében nem foglalkozott. Ezt a hiányt „Marxista fejlődésem: 1918—1930” c. késői önvallomásában is csak részben pótolta, s ezzel ő maga, akaratlanul is, bizonyos fokig a tézisek mondanivalóját ferdítette el.

Szavai persze így is több szempontból megkönnyítik az eligazodást. Lukács György öregkori vallomásában a Blum-tézisek megszületése körüli időszakot saját szellemi-politikai fejlődésének átmeneti szakaszaként jellemezte; átmenetnek az ultrabaloldali forradalmiság és a politikai realizmus között. Bár „az orosz központi kérdésben” — írta — Sztálin oldalán állt, ellenérzést keltett benne Sztálin 1928-as, élesen szociáldemokrácia-ellenes állásfoglalása.¹⁴ Ugyanakkor szembenállt mind a trockizmussal, mind a Brandler-Thalheimer-féle jobboldallal. „Akkoriban saját nézeteim politikai-elméleti tisztázása céljából egy »valódi« baloldali programot kerestem, amely ezekkel az ellentétekkel például Németországban valami harmadikat állíthatna szembe. Az átmeneti időszak ellentmondásainak ilyen elméleti-politikai megoldásával kevesetgető álom azonban megmaradt álomnak. Sohasem sikerült olyan megoldást találnom, amely akár csak engem magamat kielégített volna, és így ebben a korszakban soha nem léptem gyakorlatilag-elméletileg a nemzetközi nyilvánosság elé.”¹⁵

A magyar mozgalom keretében azonban megtette ezt, — éppen a Blum-tézisekkel. Lukács utólagos, a tézisek tartalmi jelentőségét leszűkítő értékelés szerint, a Blum-tézisek egyik láncszemét — s egy időre záró szakaszát — jelentették annak a küzdelemnek, amelyet a magyar pártvezetésben az antiszektarianizmus gyenge, következtelen, de 1921 óta eleven irányzata folytatott a nagy túlsúlyban levő szektarianizmus ellen. A tézisek — mondotta Lukács — „felhasználták azt a részt, amelyet a VI. Kongresszus teremtett”; „stratégiaileg, elméletileg akarták alátámasztani azt a politikát, amelyet a párt az MSzMP-vel és az MSzMP programjával csinált, — addig ugyanis a párt diktatúrajelszava és az MSzMP köztársasági jelszava között éles szakadás és kettősség állt fenn”; „a többi kérdésben, ahol ilyen rés nem volt, a tézisek teljességgel a Komintern és az SzKP álláspontjához akartak igazodni”; „a Blum-tézisek összes gyengeségei, ellentmondásai, az újnak, az antiszektarianizmusnak egy pontra való koncentrációja, amelyből bizonyos belső ellentmondások származtak, ennek a helyzetnek a következményei”; „azt lehet mondani, utóvérdharc volt, amelyet a szektarianizmus úgyszólván teljes győzelme követett”. Lukács mindehhez még hozzáfűzte, hogy a „Landler-frakcióban egyedül én képviseltem ezt az álláspontot . . .”¹⁶

Mindezt nagyjából el lehet és el kell fogadnunk, beleértve az utolsó kitélt is: mert bár a demokratikus-forradalmi átmeneti szakasz lehetősége és szükségessége távolról sem volt magyar vagy Lukács-féle találmány, s bár 1928 második felében, a Komintern VI. Kongresszusán elfogadott programra hivatkozva, a magyar pártemigráció vezetői közül többen, így Révai József is haj-

¹⁴ Lukács e megállapítása — egész akkori szemléletét ismerve — erősen vitatható.

¹⁵ Lukács György: Marxista fejlődésem: 1918—1930. Történelem és osztálytudat. 722—723.

¹⁶ Lukács György felszólalása a Blum-tézisek vitáján. 1956. jún. (Kézirat. Lukács György hagyatéka.)

lottak a kommunista párt politikájában meglevő kettősség hasonló irányú feloldására, — ilyen határozottan, egyértelműen és merészen egyedül Lukács György vetette föl a problémát. El kell fogadnunk Lukácsnak azt a megállapítását is, hogy a tézisek — legalább is a demokratikus diktatúrára való irányvétel szempontjából — „a párt praxisának, helyesebben mondva a praxis egyik irányzatának (ezen Lukács a Landler-frakciót értette. — L. M.) elméleti összefoglalását alkotják.”¹⁷

A téziseknek van azonban egy mélyebb gondolati rétege is; valójában ez köti össze őket Lukács György egész szellemi útjával. Ebben az esetben is megfigyelhetjük Lukácsnak azt a tulajdonságát, amelyet Révainál sokkal halványabban találunk meg: ő a gyakorlati politika kérdéseit mindig nagy elméleti gondolatokhoz igyekezett kapcsolni, s egyúttal hozzáfűzi addigi szellemi fejlődéséhez. S ebből a szempontból, azt az öreg Lukács értékelésével egyébként összhangban álló véleményt fogalmazhatjuk meg, hogy a Blum-tézisek koncepciója mintegy utolsó kísérlet volt a Lukács által a 20-as évek első felében megalapozott gondolatkörnek a gyakorlati politikára való alkalmazására. Pontosabban: az utolsó kísérlet volt a lukácsi praxis-filozófiának, egy — 1928-ban már csak maradványaiban élő — forradalmi-utópisztikus társadalom-elméletnek a politikai realitásokkal való összeegyeztetésére. A kísérlet kudarcra, melyet a tézisek szerzője saját szellemi győzelmének értékelt, Lukács egy egész hosszú életszakaszát zárta le, s adott — a történelem új fordulatai által ösztönözve — új irányt életútjának is: *Az ész trónfosztása* többé lényegében már soha el nem hagyott gondolatköre felé.

3.

Lukács György tézis-tervezetének¹⁸ első és utolsó terjedelmes fejezetei a magyarországi helyzetet elemzik. Az elemzés sok rész-kérdésben találóbb és mélyebb, mint általában a korabeli politikai beszámolók. Nagy súlyt helyez a kapitalizmus magyarországi fejlődésére, ezen belül az ipar viszonylagos súlyának növekedésére; sok vonatkozásban reálisan mutatja be a nagytőkés és nagybirtokos osztályoknak az alapvető érdekazonosságon belül fennálló, sőt fokozódó ellentéteit; az olasz—francia ellentétekre építő magyar külpolitika provinciális, a nemzetközi erők fő frontjait irreálisan értékelő mivoltát. Erőteljesen hangsúlyozza a tervezet az agrárkérdés nagy jelentőségét, a dolgozó paraszti tömegek mélyben növekvő kiábrándultságát, amely azért nem tud kellően a felszínen is érvényesülni, mert a parasztság széles tömegei önálló politikai képviselet nélkül állnak. S ámbár az „agrárfront” és a falu-ellenes „városi front” megteremtésére irányuló — az uralkodó körök által ösztönzött — manőverek „eltakarják a kispolgári és munkásrétegek előtt az alapvető problémát, hogy a nagybirtok és nagytőke minden érdekellentét ellenére egyre szorosabban kapcsolódik össze”, — „a valóságos gazdasági helyzet a városi és falusi dolgozók érdekközösségét mutatja minden konkrét kérdésben.”

A találó elemzések a tézisekben irreális megállapításokkal keverednek. Itt most nem a szociáldemokrácia értékelésére gondolunk — erre később térünk vissza. Hanem ennél kisebb horderejű, bár a tézisek ellentmondásos koncepciójára jellemző mozzanatokra. Közülük némelyek a nemzetközi, mások a hazai

¹⁷ Uo.

¹⁸ Az egész tézis-tervezetet ld. PI. Arch. 677. f. 1. cs. 22. ö. e. — A tézisekből vett idézetek innen valók.

viszonyokra vonatkoznak. Így pl. 1928-ban Lukács számára is magától értetődő, hogy az Antant közvetlenül egy szovjet-ellenes háború kirobantására készül. Ami az itthoni helyzetet illeti, ő is elfogadja azt a 20-as években elterjedt kommunista felfogást, hogy a legitimizmus „a nagybirtokosság szélső jobbszárnyának” az irányzata, feledve azt, hogy ez az értékelés kiáltóan ellentmond a tézisek Magyarországra vonatkozó helyzetelemzésével: eszerint a válságba hullott ellenforradalmi rendszer a kibontakozást egy olyan „demokratikus” blokk megteremtése útján keresi, mely a legitimistáktól a szociáldemokráciáig terjed. S mert a fő veszélynek ő is egy ilyen liberális irányú „reorganizálást” tekint, a kommunisták jórészének korabeli felfogásához hasonlóan, a szélsőjobboldalt nemcsak rossz helyen keresi, de le is becsüli: „az ellenforradalom első korszakában uralomrajutott városi kispolgárságot a konszolidáció teljesen dezorganizálta politikailag — mondják a tézisek. Az ellenforradalom elején létrejött szervezeti részben felbomlottak, részben a Bethlen-kormány beolvasztotta őket az államgépezetbe. Az ellenforradalom elején uralkodó zavaros, ellentmondásokkal teli ideológia (fajvédelem, kispolgári antiszemitizmus és antikapitalizmus) a konszolidáció folyamán teljesen szétfoszlott és elvesztette széles tömegekre gyakorolt vonzóerejét . . . A tiszta fasiszta kispolgári intellektuelleknek a Gömbös-csoport feloszlásával nincs többé számbajövő önálló politikai képviselőjük.” S bár a kispolgári intelligencia fasiszta ideológiája „bizonyos veszedelmeket rejthet esetleg magában, amennyiben sikerül neki munkások és parasztok elkeseredett, csalódott, de visszamaradt rétegeiben bizonyos befolyásra szert tenni” — ez a veszély nem számottevő.

Már az eddigiekből is látható, hogy a magyarországi helyzetelemzés a maga egészében ugyanarra az ellentmondásos alapra épül, mint a többi korabeli kommunista értékelés, így pl. az 1928 nyári központi bizottsági ülés referátuma:¹⁹ a még konszolidációs szakaszát élő ellenforradalmi rendszert úgy kell bemutatni, mintha az már a növekvő válság és bomlás állapotában volna, s ehhez kell az érveket megkeresnie. Az ellentmondást Lukács következtetéseiben igyekszik feloldani, mint elődei. De a törekvés a nagyobb következetességre végeredményben nem az ellentmondás feloldásához vezet el őt, ellenkezőleg: az ellentmondás még szembetűnőbb lesz téziseiben.

A tézis-tervezet szerint a magyarországi helyzetre a következő fő mozzanatok a jellemzőek: „a társadalom alsó és középrétegeinek leválása a konszolidáció pártjairól, elidegenedésük az ellenforradalmi és konszolidációs ideológiáktól, a Bethlen-rendszer izolálódása a tömegektől, az egységes pártnak, mint keretnek a fennmaradás mellett a nemzeti egységfront szétporladása és megrohadása.” Ezzel a folyamattal szemben a kormány a következő védelmi intézkedéseket teszi: arra törekszik, hogy elsimítsa a két vezető osztály — nagytőkésék és nagybirtokosok — ellentéteit; „az államgépezet erősítése. Gömbös mint honvédelmi államtitkár . . .”; „szociáldemokráciával való politika. Állandó közelebbhozása a bürokráciának az államgépezetbe”; lavirozás a királykérdésben; „teljes behódolás az új antantnak . . .” „Az összkép tehát — fejtik ki a tézisek —: általános zajlás az osztályokban, a rendszer egyetemes válságának kez-

¹⁹ Az 1928 júliusi KB ülés politikai referátumát Révai József tartotta. Ezt a referátumot párttörténeti irodalmunk a 20-as évek végén egyöntetűen uralomra került szektás dogmatizmusba való átmenet dokumentumának tekinti. Szabó Ágnes fentebb említett előadásában ezt írja: „. . . már a Blum-tézisek előtt a párt 1928 júliusi plénümán az »osztály az osztály ellen« jelszó kiadásával lényegében háttérbe szorították a demokratikus szabadságjogokért való konkrét küzdelmet . . .” (I. h. 193).

dete. Ugyanakkor azonban — a forradalmak és az ellenforradalom tapasztalatai következtében — a politikai élet felszínén csak konszolidációs pártok vannak. (Az én kiemeléseim. — L. M.) Ebben a helyzetben mindinkább a demokrácia jelszava tolul az előtérbe, mint a konszolidáció szükséges megerősítője, mégpedig úgy Bethlen, mint a liberális ellenzék részéről . . . Tehát amennyiben — részben angol—francia nyomás alatt, mint a többi Balkánállamban — kísérlet történik a rendszer reorganizálására, ez minden valószínűség szerint demokratikus reorganizálás lesz: a polgári demokráciának demokrata formák közt való teljes likvidálása. Ez az eset azonban nem jelenti új osztályoknak, vagy akárcsak rétegeknek uralomra jutását . . . Akár Bethlennek sikerül a demokratikus átépítés, akár egy Kállay—Apponyi blokk hajtja azt végre, akár Bethlen kiszélesíti Kállayval s Apponyival a nemzeti egységfrontot, a rendszer osztálytartalma az új demokratikus köntösben ugyanaz marad: a fináncsőke által egyesített nagybirtok és nagytőke együttes uralma a fasizált államgépezettel, teljes függésben az angol—francia imperialista blokktól, mint annak zsoldosa a Szovjetunió elleni háborúban.”

Ez a helyzetmegítélés magától értetődően vonja maga után, hogy Lukács szakít a „szociálliberális” és a „szociálfasiszta” út — 1928 nyarán még Révai által megkülönböztetett — kettősségével, s a két alternatívát teljesen közös nevezőre hozza: „a szociálfasiszta” és a „szociálliberális” út voltaképpen ugyanaz az út, s a fő szerepet mindkettőben a szociáldemokrácia játssza. Ez az elemzés látszólag feloldja konszolidáció és növekvő válság ellentmondását, amennyiben a konszolidációt — liberális irányú törekvéseivel együtt — csak egy új válságperiódus felszíni jelenségének, mintegy a válság megjelenési formájának tekintj.

4.

Az elmondottakból nem nehéz felismerni, hogy közelebből szemügyre véve, a tézisek egyáltalán nem egyszerűen a magyar, általában nem csak a kevéssé vagy közepesen fejlett országok sajátosságaira épülnek; ennél szélesebb problémáról van bennük szó. A tézisek legfontosabb részei ugyanis azok a megállapítások, amelyek a világhelyzettel, a világkapitalizmus perspektívájával foglalkoznak.²⁰ Ezekből derül ki a legvilágosabban, hogy Lukács téziseinek gondolatvilága lényegesen eltér a korabeli kommunista felfogásoktól. Lukács is abból indul ki, hogy a világimperializmus eljutott a VI. Világkongresszus által megjelölt „harmadik periódusba”; beköszöntött a kapitalizmus új válságokkal terhes időszakába. Amint láttuk: ezt a gondolatot igyekszik alkalmazni a magyar helyzetre is. A válság azonban — a tézisekből kiolvashatóan — nem a tőkés rend gazdasági nehézségeivel, hanem elsősorban politikai rendszerével, felépítményének problémáival: *kapitalizmus és demokrácia egymáshoz való viszonyának a gyökeres megváltozásával* függ össze.

A probléma jobb megvilágítása érdekében részletesen kell idéznünk a tézisek — mindeddig elhanyagolt — passzusait. „Ha a demokratikus diktatúrát mint konkrét stratégiai jelszót akarjuk alkalmazni a mai korszakban, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a háború utáni imperializmus mostani,

²⁰ A Blum-téziseknek e legfontosabb részeit — IV. fejezetét és V. fejezetének nagyrészt — már korábban publikálták. Azóta megjelent *Lukács György: Történelem és osztálytudat c. kötetében* (663–694). Az idézetek e szövegből valók.

harmadik szakaszában . . . mit jelent és milyen formákat vesz fel a demokrácia a burzsoázia uralmának konszolidálása érdekében . . .” Az európai dolgozók, mert sokáig együtt harcoltak a burzsoáziával a demokráciáért, „nehezen ismerik fel az imperializmus folytán létrejött, teljesen új helyzetet, pedig ennek a helyzetnek úgyszólván iskolapéldája áll előttünk az Amerikai Egyesült Államok demokráciájában, ahol a burzsoáziának mint kizárólag uralkodó osztálynak . . . sikerült a demokráciának olyan formáit megteremteni, amelyek megadják a tőke szabad fejlődésének, forgalmának és terjeszkedésének minden lehetőségét, amelyek tökéletesen megőrzik a demokrácia külső formáit, ahol azonban a dolgozó tömegeknek a valóságos politikai vezetésre egyáltalában semmi befolyásuk sincsen. Amerika a mai burzsoáziának nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag is az ideálja. A nagy »nyugati demokráciák« politikai fejlődése az utolsó években mindinkább arrafelé halad, hogy különböző formák közt egy ilyen demokráciát valósítson meg. A munkástömegekben . . . ezeket az illúziókat elsősorban a szociáldemokrácia politikája támogatja.” A fasizálásnak — folytatja Lukács — két fő útja van. Az egyik a Mussolini-féle, „aki kispolgári-középparaszti ellenforradalom segítségével szétzúzta a régi szakszervezeteket . . .” Ez a megoldás veszedelmekkel jár mind a burzsoázia, mind a munkásbürokrácia számára. A burzsoáziának nagy erőfeszítésébe kerül „a kispolgári ellenforradalmat nagyburzsoá konszolidációvá átváltoztatni, a munkásbürokrácia egy része pedig elveszti munkásmozgalmi pozícióját . . .” Ennél a megoldásnál a nagyburzsoázia s a szociáldemokrácia szempontjából is kedvezőbb a „demokratikus” út. „Ebből a helyzetből érthetővé válik, hogy az egész nemzetközi szociáldemokrácia ma így teszi fel a kérdést: demokrácia vagy fasizmus?” Éppen ezért ma „elsőrangú feladat leleplezni a demokrácia vagy fasizmus kérdésfeltevés félrevezető mivoltát”. Ki kell mutatni, „hogy a most meginduló demokratikus fejlődés nálunk éppúgy, mint a »nyugati demokráciában« a fasizálódásnak egy válfaja, amely — ellentétben az olasz típussal — nagyburzsoázia és munkásbürokrácia összeműködésén alapszik”. A fasizmus háttérbe szoruló „klasszikus”, olasz formája mellett, a fő út ma: „a fasizálás demokratikus formája”, „a demokrácia demokratikus eszközökkel való likvidálása.” „Ezért kell a demokrácia vagy fasizmus jelszavával szemben az »osztály az osztály ellen« jelszavát állítani, a dolgozó rétegeknek mozgási lehetőséget biztosító demokratikus követeléséért való harcot: harcot a demokratikus diktatúráért.”

E gondolatokkal támasztja alá Lukács a demokratikus diktatúra szükségességének elvi indokolását Magyarországon. S bármily nagy jelentőséget tulajdonít a feudális maradványoknak, a földkérdés demokratikus megoldásának, elsősorban mégiscsak azt húzza alá, hogy a Bethlen-rendszer, az olasz típusú úttól eltávolodva, maga is „a nyugati demokratikus” módszerekre való áttérés útját keresi. „A kapitalista termelés erősödésével, a forradalomtól és az ellenforradalomtól való távolodással párhuzamosan a konszolidált magyar ellenforradalom tehát belép a »nyugati fejlődés« korszakába.” A Kommunisták Magyarországi Pártja — folytatják a tézisek — a „demokratizált fasizmussal” szembeállítja a harcot „a demokrácia egészéért, köztársaságért, élén a parasztság és munkásság kormányával”, harcol „a demokrácia demokratikus likvidálása ellen”, megvalósítja az „osztály osztály ellen” jelszavát, „mint gyülekeztetést a demokratikus diktatúráért vívandó harcra.”

A kissé hosszúra nyúlt idézetek — feltehetően — kellően érzékeltették: mindazok a szempontok, amelyeket Lukács maga a Blum-tézisekről utólag elmondott, a tézisek igazi koncepcióját erősen leszűkítették. A tézisekben Lukács

a Komintern 1928-ban elfogadott programjára hivatkozik, de voltaképpen a „demokratikus diktatúra” kétféle fogalmával dolgozik, e két különböző fogalmat fényképezi egymásra, s váltogatva alkalmazza. Az egyik az *elmaradott vagy közepesen fejlett országokra érvényes munkás-paraszti demokratikus diktatúra*, a másik egy, a *modern Európára vonatkoztatott demokratikus diktatúra* fogalma. Lukács György számára láthatóan az utóbbi a lényegesebb, a fontosabb. Alapgondolata nem egyszerűen az elmaradott vagy közepesen fejlett országok helyzetéből indul ki, s nem arra épül; nem csupán feudális maradványokról, ilyen vagy olyan államformáról vagy az agrárkérdés megoldatlanságáról van a tézisekben szó. A tézisek lényegét a következőkben foglalhatjuk össze: Lukács a még konszolidációs szakaszát élő kapitalizmusban egy „neokapitalista”, manipulált polgári demokráciát előképezett, s ezt — megelőzve az ún. frankfurti szociológiai iskola e gondolatkörhöz erősen kapcsolódó, sőt: fasizmus koncepcióját is meghatározó későbbi felfogását — azonosította a fasizálódással. A koncepció legmélyén a polgári talajon végbemenő elidegenedés, atomizálódás és embertelenedés folyamatának a politikai alkalmazása húzódott meg egy, nevezzük így, prefasiszta korszakba lépő Európa viszonyaira. A koncepció, abban a kísérletében, hogy „valami harmadikat” állítson, voltaképpen burkolt szellemi ajánlat volt: hogyan lehetne a hivatalos kommunista politikai vonalat ideológiailag komolyan alátámasztani, elmélyíteni. Az ideológiai ajánlatnak ugyanakkor „ára” is volt, nem egyszerű ismétlését jelentette a hivatalos álláspontnak: félig leplezetten arra hívott fel, hogy — mintegy cserébe az ideológiai elmélyítésért — a kommunista mozgalom *adjon demokratikus választ az antidemokratikus kapitalizmusnak*: a fasizmus vagy demokrácia — Lukács szerint helytelen — szociáldemokrata alternatívája helyébe állítsa a *kapitalizmus vagy demokrácia* alternatíváját, — a kommunisták harci célja egy *demokratikus* diktatúra legyen.

Az elmondottak azt is bizonyítják, hogy Lukácsnak nem volt igaza akkor, amikor téziseinek belső ellentmondásait arra vezette vissza, hogy azok csupán „egy pontra koncentrálnak”, a Komintern VI. Kongresszusa által tervezett egyetlen rést kihasználva, a magyar pártvezetésben érvényesülő szektarianizmus ellen próbálták felvenni a harcot. A koncepció az egész nemzetközi kommunista mozgalom alapproblémáit érintette: az ellentmondások igazi háttere pedig magában az alap-koncepcióban rejtett. Ha most eltekintünk is attól, hogy Lukács 1928-as prognózisa egyáltalán nem vált be, az egész tézistervezet a kapitalizmus egy, kétségtelenül meglevő, igen hosszú távon érvényesülő fejlődési tendenciáját egyrészt abszolutizálta, másrészt közvetlenül adott állapotnak tekintette, s erre építette a kommunista mozgalom megújítására irányuló elgondolásait. Ebből következett a tézisek központi hibája: a fasizmus vagy fasizálódás közvetlen azonosítása *általában* a modern kapitalizmus politikai felépítményi rendszerével, s ezzel összefüggésben a szociáldemokrácia arculatának, helyének, szerepének a gyökeresen helytelen megítélése. Lukács utólag szépítette akkori álláspontját, amikor a téziseknek a szociáldemokráciával kapcsolatos hibáit a korszak általános mozgalmi állásfoglalásához való — mintegy kényszerű — alkalmazkodással magyarázta. Nem: Lukács ebben a kérdésben messzemenően egyetértett a Komintern értékelésével, sőt, téziseinek alapkoncepciója, mondhatjuk, elsősorban ennek az értékelésnek a túlfeszítésén nyugodott.²¹

²¹ Egyik legkésőbbi visszaemlékezésében Lukács György maga utalt politikai álláspontjának legfontosabb, s szinte egész életpályáján átívelő vezéreszméjére: „A szocdemekkel sosem álltam kapcsolatban, én olyan különös magyar radikális kommunista voltam, aki a kommuniz-

Lukács tézisei ily módon mély, de egyoldalú és irreálissá élezett társadalomfilozófiai gondolatokon nyugvó, igen problematikus gyakorlati-politikai útmutatást jelentettek, — pontosabban jelentettek volna, hiszen a párttagsághoz voltaképpen nem is jutottak el: a munkás-paraszt demokratikus diktatúrára mint átmeneti szakaszra való irányvétel — elvont értelemben véve — Magyarországra vonatkozóan helyes célkitűzése, illetve a kommunisták vezette *demokratikus diktatúra* bátor gondolata csak részben kárpótolt azokért a hibákért, amelyeket a tézisek fasizmus és demokrácia, s mindenekelőtt fasizmus és szociáldemokrácia kapcsolatáról tartalmaztak. Révai József, amikor 1958-ban megkérdezték, hogy lát-e közvetlen összefüggést a Blum-tézisek és a későbbi népfront-koncepció között, határozott nemmel felelt.²² Ebben az esetben Révainak — akinek bőven volt ugyan személyes oka is a Blum-tézisek hibáinak hangsúlyozására — kétségtelenül sok szempontból igaza volt.

5.

Ismeretes, hogy Lukács György tézis-tervezetbe foglalt ideológiai ajánlatát nem fogadták el. Ellenkezőleg: a magyar párt-emigrációban az ő tézisei váltak azzá a dokumentummá, amely körül a „jobboldali opportunizmus” elleni kampány elsősorban kibontakozott, jóllehet téziseinek mélyebb eszmei törekvéseit csak részben értették meg, mozgalmi harcostársai csak részben tudatosították önmagukban. A legtöbben — a Lukácshoz közelállók éppúgy, mint ellenfelei, sőt: néhány év múlva maga Lukács is — lényegében csak azt olvasták ki belőle, ami Magyarország viszonyaira volt vonatkoztatható; hogy a közvetlen proletárdiktatúrára való irányvétel mindaddig tabunak tekintett elmélete helyett egy demokratikus szakasz szükségességére hívta fel a figyelmet. A mozgalmi fórumokon, amelyek állásfoglalását egyébként alapvetően Kun Béla befolyásolta, ezen túlmenően csak elvétve hangzott el egy-egy megjegyzés arról, hogy Lukács tézisei a maguk egészében igen „spekulatív” alapokra épülnek.

Kun Béla, aki kétségtelenül nemzetközi méretekben gondolkodott, ismerte fel talán a legvilágosabban a tézisek mélyebb intencióit. Meggyőződve arról, hogy a Komintern vezetői is a tézisek ellen foglaltak állást, a tézisek kézhezvétele után terjedelmes kritikai feljegyzésben fejtette ki véleményét.²³ Ebben túlnyomórészt persze ő is a magyar vonatkozású kitételeket támadta, felhasználva az alkalmat a Landler-csoport — Lukács téziseibe természetesen belefoglalt — régi politikai nézeteinek a bírálatára is. Élesen hangsúlyozta, hogy a feudális maradványoknak Magyarországon nincs már önálló gazdasági jelentőségük; szembeszállt a „két uralkodó osztály” elméletével („nincsen két vezető osztály: a fináncetke vezet és uralkodik az ipari és az agrárkapitalizmus felett”);

mus felé egy demokráciát hirdetett, ellenben a szociáldemokrata enyhítését a diktatúra gondolatának, ezt sose fogadtam el. A két tábor között álltam; nem szimpatizáltam a szociáldemokratákkal, és nem szimpatizáltam azokkal, akik diktatórikus módon akarták a kommunizmust behozni.” (Vezér Erzsébet interjúja Lukács Györggyel. 1971. április 22. Kézirat. Lukács György hagyatéka.) — E mondatokkal Lukács valójában mélyebben világította meg a Blum-tézisek lényegi mondanivalóját, mint a tézisekre, s a körülötte dúló harcokra utaló konkrét visszaemlékezéseiben.

²² Szabó Ágnes szíves közlése.

²³ P1. Arch. 677. f. 1. cs. 22. ö. e. „Megjegyzések Blum téziseihez.” — A további idézetek e kéziratból valók.

a Komintern VI. Kongresszuson elfogadott programját magyar vonatkozásban „korrigálva”, elvetett mindenféle átmeneti szakaszt a proletárdiktatúrához vezető úton stb. Ugyanakkor Kun — szektás antidemokratizmusát egyébként következetesen megőrizve — a magyar uralmi rendszerről és annak fejlődési perspektívájáról, sőt, több konkrét politikai kérdésről is realisabb véleményt formált, mint Lukács György. Így kifejtette, hogy a Bethlen-rendszernek — szemben Lukács véleményével — nincs „demokratikus” alternatívája, a liberális ellenzék erőtlen, Lukács tézisei lebecsülik a „kispolgári fasiszta” ellenforradalom erejét és befolyását; „a magyar fasizmus kiépítése lényegében sokkal inkább az olasz formákhoz hasonlít”. Kun még a nemzeti kérdésben is „realista módon” oktatta ki Lukácsot: a tézisekben „a »le a területi integritással« negatív jelszó mellett hiányzik a Kominternnek idevonatkozó pozitív jelszava: »Harc a nemzeti önrendelkezésért.«”

Mindezek mellett, Kun Béla újra és újra visszatért a tézisek általános demokrácia-felfogására, érezve, hogy ez alkotja Lukács egész ideológiai-politikai építményének alapkövét; egyfelől „a demokrácia demokratikus úton való likvidálásának”, „a fasizmus demokratikus formájának”, másfelől a kommunista mozgalom — nem csupán egy elmaradott ország helyzetéből következő — „demokratikus feladatainak” a tételeihez. „A tézisek elsősorban elfelejtik — írta Kun —, hogy a polgári demokrácia mindig csak formális demokrácia volt. Ezért a polgári (formális) demokrácia »demokratikus formák között való likvidálása« üres frázis és lényegében csak azt érthetjük alatta, hogy a formális demokrácia továbbra is megmarad, vagy különben a legzavarosabb ellentmondásba jutunk”. Lukács — folytatódott a vádbeszéd — lebecsüli a párt szerepét, s a tömegek spontaneitását emeli piedesztálra. Koncepciójából logikusan az következik, hogy „például a Kommunista Pártok ott, ahol a szociáldemokrácia a polgári demokrácia keretein belül még bizonyos demokratikus reformokért is harcol — természetesen objektíven ellenforradalmi célokkal, — szintén a demokratikus reformok pártjaivá válnak. Ez már nem is jobboldali, hanem reformista »elhajlás«”. „A fasizmusnak nincs demokratikus formája (a szociáldemokrácia nem fasizmus) . . .” A szociáldemokrácia, bármennyire megerősödtek is „szociálfasiszta” tendenciái — s ezen Kun elsősorban a szociáldemokrata pártoknak a fasiszta rendszerekbe való beépülését értette, Lukács viszont a szociálfasizmust a polgári demokrácia általános fasizálódása szerves részének tekintette — lényegében megmaradt a régi kispolgári reformizmus pártjának. Vagyis Kun szerint nincs szükség semmiféle „újításra”, a kommunistáknak az eddigi szokásos módon, csak erőteljesebben kell harcolniuk a szociáldemokrácia ellen. Részben az általános nemzetközi helyzetre, részben a magyar tapasztalatokra utalva vádolta Lukácsot azzal, hogy a „demokratikus illúziók” elleni harc helyett ő maga kelt ilyen illúziókat. „A tézisek szerint tehát a kommunista párt hivatása, hogy újjáélessze a természetes halállal kimúlt demokratikus illúziókat, azáltal, hogy mint egyetlen párt, »komolyan küzd a polgári demokráciáért«, a demokratikus reformokért, híven a magyar szociáldemokrata párt háború előtti tradícióihoz, mikor is ez a párt már teljesen opportunistá módon a történelmi helyzet után kullogott és nem az *akkor* esedékes demokratikus forradalomnak, hanem csak a demokratikus reformnak a pártja volt. A tézisek vissza akarják vinni a kommunista pártot nemcsak a háború előtti időkbé, hanem még a szociáldemokrata párt akkori opportunistá hibáihoz is!”

Kun Béla kritikájának s a tézistervezetnek lényegi mondanivalóját végiggondolva, bizonyos mértékig korrigálnunk kell Lukács György — ma már többé-

kevésbé hivatalosan is elfogadott — értékelését a Blum-tézisekkel kapcsolatos mozgalmi ellentétekről. A vita során nem egyszerűen a szektarianizmus és az antiszektarianizmus irányzatai ütköztek meg egymással. Ezzel egybefonódott a küzdelem a szektarianizmus két fajtája között is: Kun Béla, mondhatjuk, „konzervatív baloldalisága”, mely egy „reálpolitikával” egybekapcsolt bürokratikus szektarianizmus mind erősebb jegyeit viselte magán, harcolt itt a Lukács által képviselt — ugyancsak a realizmus felé utat kereső — utópisztikus, messianisztikus szektarianizmus maradványai ellen; ez utóbbi — természeténél fogva — eredendően *egybekapcsolódott a dolgozók közvetlen demokráciájának a vágyképevel*, s egy ideig a demokratikus gondolat fenntartója volt a kommunista mozgalomban.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

SIKLÓS ANDRÁS

A Monarchia felbomlása és a magyarországi kormányzati válság 1918 októberében*

A Monarchia felbomlása

A fegyverszünet aláírásával a Monarchia diplomáciája célját látszólag elérte. E „siker” azonban a Habsburgok sorsán, birodalmuk végzetének beteljesedésén már semmit sem változtatott. Az Osztrák-Magyar Monarchia a fegyverszünet megkötésekor gyakorlatilag már nem létezett! Az Ausztriában formailag még fennálló császári kormány hatalma és befolyása megszűnt; a Monarchia területén új, a központi hatalommal gyökeresen szakító, önálló államok körvonalai bontakoztak ki.

Lengyelországban, miután a wilsoni pontok elfogadása a független és egységes lengyel állam elismerésével volt egyértelmű, a varsói régens-tanács október 7-én kiáltványt tett közzé, melyben e körülményre hivatkozva, egy a lengyel területek egészére kiterjedő, önálló lengyel állam megalakulását jelentette be. A kiáltvány egyben választójogi törvényt kidolgozását és alkotmányozó nemzetgyűlés egybehívását ígerte.

Bár a központi hatalmak által életre hívott régens-tanács fellépése taktikai jellegű volt — részben a párizsi lengyel Nemzeti Tanács kormányra alakulásának megelőzésére, részben az országon belüli forradalmi hangulat, az ellenzéki erők várható fellépésének leszerelésére irányult — mégis, ennek ellenére is jól tükrözte a lengyel-lakta területeken kialakult helyzetet.

A kiáltvány kiadása a megszálló hatalmakkal való előzetes megbeszélés nélkül történt. E körülmény arról tanúskodott, hogy október elején a német és osztrák-magyar megszálló hatalom súlya és befolyása az egykori Orosz-Lengyelországban már másodlagos tényezővé vált.

A Reichsrat lengyel képviselői a varsói kiáltványt helyesléssel fogadták és október 15-én kiadott nyilatkozatukban, bejelentve a független és egységes lengyel állam megalakulását, már nyíltan nem a Monarchia, hanem az új lengyel állam polgáraiként léptek fel.

Október 27-én Krakkóban Felszámoló (likvidáló) Bizottság alakult, mely magának követelte a *Galicia* feletti államhatalmat. Miután a Monarchia hadereje ekkor már atomjaira hullott, nemcsak a kiürítés alatt álló orosz-lengyel területeken, hanem Galíciában is, ahol az új helyzethez a helyi közigazgatás is készségesen alkalmazkodott, semmi sem állt útjában annak, hogy a szociáldemokrata Daszynski vezetése alatt álló koalíciós jellegű Krakkói Bizottság e törekvéséténylegesen is megvalósítsa.

Október utolsó napjaiban a felszabaduló lengyel területeken az alapvető kérdés már nem az volt, hogy fennmaradjon-e és ha igen, milyen formában, vala

* Részlet a Magyarország története 8. kötetének kéziratából, melynek előző részében a szerző a fegyverszünet aláírása előtti helyzetet illetve a fegyverszünet létrejöttét rajzolja meg.

milyen kapcsolat a Monarchiával, hanem kizárólagosan csak az, hogy az új, egységes Lengyelországban a különböző politikai irányzatok közül melyiknek sikerül végül is felülkerekedni. Meg tudják-e tartani a lengyel földbirtokosok és tőkésék gazdasági és politikai hatalmukat a munkások és parasztok mind erősebbé váló forradalmi törekvéseivel szemben.

Galíciában nehezítette és bonyolultta a helyzetet a Galícia keleti részén élő *ukránok* kérdése. Lembergben október 18-án ukrán Nemzeti Tanács alakult, mely a Monarchia ukránok lakta területeiből (Galícia keleti része, Kárpát-Ukrajna, Bukovina északi része) önálló ukrán államot próbált kialakítani. Miután a császári kormány a lengyel és ukrán nacionalisták viszályában, az ukrán képviselők ismételt sürgetése ellenére sem mert állást foglalni, ukrán csapatok november 1-én megszállták Lemberget, és Stanislau székhellyel, Petrushevyc volt reichsratbeli képviselő vezetésével ukrán kormányt koztak létre.

Az ukránok követelése *Bukovinában*, a Bukovina déli részén élő románok, illetve az ezek nevében fellépő Román Nemzeti Tanács elgondolásaiba ütköztek. A Csernovitzba október 27-ére összehívott román nemzetgyűlés (tagjai: birodalmi és tartományi képviselők, román városok és községek polgármesterei, előljárói, közeleti személyiségek) Bukovina területi sérthetetlenségét hangoztatta, és állást foglalt amellett, hogy Bukovina és a románok által lakott területek független nemzeti állammá egyesüljenek. Az Ukrán és Román Nemzeti Tanács viszályát november 11-én a román királyi csapatok Bukovinába való bevonulása döntötte el.

Csehországban a végkifejlés az október 14-i tömegtüntetéssel vette kezdetét. A tüntetést eredetileg a cseh pártok képviselőiből polgári vezetés alatt alakult Cseh Nemzeti Bizottság hirdette meg, azzal a céllal, hogy tiltakozzék a szén és élelmiszerek Csehországból való kiszállítására ellen. A tüntetés tervét magáévá tette a Cseh Szocialista Tanács is. A Szocialista Tanács, mely röviddel azelőtt, szeptember 6-án jött létre a két szocialista párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Szocialista Párt közös szervezeteként, a tüntetésnek új irányt adva szociális követelésekkel és a köztársaság kikiáltásának jelszavával lépett fel. Célkitűzéseinek támogatására a német munkásokat is felhívta. Október 14-én Csehországban mindenütt leállt a munka. A városokban hatalmas tömegek vonultak fel, a munkások vörös zászlók alatt! A döntő helyen azonban — Prágában — bár a munkabeszüntetés itt is általános volt — a katonai túlerővel szemben (a Helytartótanács és a katonai parancsnokság jó előre értesülve a készülődésről megmozdulásról Prágában jelentős karhatalmat vont össze) nem tudott kibontakozni.

A siker elmaradása nemcsak a Monarchia tervszerűen felvonuló haderejének (nagy részt német, magyar és román nemzetiségű alakulatainak) megjelenésében rejlett. A tüntetéssel, melyre a munkások fellépése nyomta rá a maga bélyegét, szembefordultak — vezető szerepüket félve — a polgári pártok is. (A polgári pártok bíralták a Szocialista Tanács önálló eljárását, a követeléseknek az összeütközés veszélyét felidéző radikalizmusát, a sovinizmus elleni állásfoglalást, mely a német munkásokhoz forduló felhívásban is kifejezésre jutott.)

A forradalmi szárny elgondolásaival a Szocialista Tanács megalkuvó nacionalista beállítottságú vezetői sem értettek egyet. Október 14-ét követően meghátráltak, engedve a többirányú nyomásnak, magukévá tették az önálló fellépést elítélő polgári álláspontot.

A tömegmozgalom vezetése ilyen körülmények között október második felében egyértelműen a Nemzeti Bizottság, a burzsoázia kezébe került, mely az október 14-i megmozdulás látszólagos sikertelenségét ügyesen, helyzetének meg-

erősítésére használta fel. A cseh burzsoázia félve a Monarchia még meglevő fegyveres erejétől, és méginkább félve a tömegek forradalmi, a magántulajdont, a fennálló rendet veszélyeztető törekvéseitől, radikális nemzeti követeléseket hangoztatott, de egyben kész volt tárgyalni a császárral, a bécsi kormánnyal és annak helyi képviselőivel. Kész volt együttműködni az osztrák szervekkel, hogy az önálló csehszlovák állam békés úton, a rend teljes megóvása mellett jöjjön létre és a hatalom az átalakulás eredményeként ne a munkásosztály, hanem a burzsoázia kezébe kerüljön.

Október 24-én a Nemzeti Bizottság több tagja a monarchista beállítottságú Kramář vezetésével, az osztrák hatóságok engedélyével és támogatásával, Genfbe utazott, hogy az időközben (október 14-én) megalakult és a franciák által már elismert cseh emigrációs kormánnyal (elnöke: Masaryk, külügyminisztere: Beneš, hadügyminisztere: Štefanik) tárgyalásokat kezdjen a további teendőkre nézve.

Miközben Bécsben és Genfben a tárgyalások javában folytak, Prágában október 28-án hatalmas méretű tömegmegmozdulás robbant ki. A tüntetés közvetlen kiváltó oka Andrassy Wilsonhoz intézett válaszjegyzékének nyilvánosságra kerülése volt. A Nemzeti Tanács Prágában maradt vezetői, a „rend” megóvása érdekében, azonnal a tudtuk és akaratok nélkül kibontakozó megmozdulás élére álltak. Megjelentek a Helytartótanács épületében és a Bécsben tartózkodó helytartó megriadt, tanácstalan helyettesétől a közigazgatás átadását követelték. A városparancsnok csapatokat vezényelt az utcára, de a Monarchián belüli bonyolult és zavaros helyzetre való tekintettel, attól tartva, hogy a katonaság és a lakosság összeütközése kiszámíthatatlan és nem kívánatos következményekkel járhat, rövidesen azok visszarendelése mellett döntött.

A bécsi Hadügyminisztérium október 28-án a katonai parancsnokságoknak a Monarchia egész területén engedélyt adott arra, hogy szükség esetén a nemzeti tanácsokkal a kapcsolatot felvegyék, a „nyugalom és a rend” megóvása, valamint a hadsereg ellátásának biztosítása céljából. A prágai katonai parancsnokság e távirati úton kapott engedélytől bátorítva október 28-án az esti órákban tárgyalni kezdett a Nemzeti Tanáccsal. A tárgyalások eredményeként megegyezés jött létre. E megegyezés a rend helyreállítása érdekében a Nemzeti Tanács és a katonai parancsnokság együttműködését írta elő, szankcionálta, hogy a Helytartótanács helyét a Nemzeti Tanács veszi át, és lehetővé tette, hogy a cseh nemzetiségű katonák a Nemzeti Tanács felállítás alatt álló fegyveres erőihez, a Sokol alakulatokhoz csatlakozzanak. A katonai parancsnokság később egy hadianyagraktár átadását is engedélyezte. Miután Bécsben az eseményekről tudomást szerezve, az engedményeket túlzottnak ítélték (a minisztertanács október 29-i ülésén a Hadügyminisztérium előző napi táviratát hevesen bírálták) a katonai parancsnokság október 30-án kísérletet tett a korábbi engedmények egy részének visszavonására. Erre azonban már nem volt ereje. A parancsnokság védelmében harcba szállni október 30-án a magyar és német nemzetiségű katonák sem voltak hajlandók; a parancsot megtagadták, fegyvereiket átadták, azonnali hazaszállításukat követelték. Csehországban az október 28-i és az azt követő eseményekkel a hatalom ténylegesen és végérvényesen a Nemzeti Tanács kezébe ment át. A független csehszlovák állam megalakulását a Nemzeti Tanács 28-án kiadott „első törvénye” jelentette be. E törvény egyben hangsúlyozta, hogy „valamennyi tartományi és birodalmi törvény és rendelet egyelőre érvényben marad”, a hatóságok hivatali munkájukat „az addigi törvények és rendeletek értelmében folytatják”. Az új állam „első törvénye” az államformát illetően sem foglalt állást, a döntést e kérdésben a nemzetgyűlésnek és a párizsi Nemzeti Tanácsnak tartotta fenn. A tör-

vény aláírói között szerepelt Vavro Šrobár, a szlovák nemzeti párt kiküldötte is. A Nemzeti Bizottság Šrobár bevonásával is hangsúlyozni kívánta, hogy az október 28-i törvénnyel nem a cseh, hanem a csehszlovák állam megalakítását jelenti be.

A Monarchia *délszláv területeinek* küldöttei a Szlovének, Horvátok és Szerbek Nemzeti Tanácsát október 6-án alakították meg Zágrábban. Alapvető közös program: „valamennyi szlovén, horvát és szerb egyesítése a szlovének, horvátok és szerbek demokratikus elveken berendezett nemzeti, szabad és független államában”.

A Nemzeti Tanács erejét — a Nemzeti Tanácshoz október 8-án a horvát-szerb koalíció is csatlakozott — és a központi hatalom gyengeségét mutatta, hogy ez utóbbi már képtelen volt a délszláv célkitűzésekkel rokonszenvező Mihalovich horvát bán leváltását keresztül vinni. A horvát képviselők a magyar országgyűlés októberi ülészakán már nem jelentek meg, és a Nemzeti Tanács a császári manifesztumot elutasító kiáltványában, egyben minden magyar részről jövő javaslattal szemben is eleve elzárkózott.

Október második felében a Monarchia délszláv területein elemi erejű, egyre messzebb gyűrűző tömegmozgalom volt kibontakozóban. A vasutakat és az utakat szökött felfegyverzett katonák ellenőrizték, a munkások sztrájkoltak, a városokban egymást érték a tüntetések. Fiumében október 23-án az ott állomásozó horvát ezred fellázadt, lefegyverezte a rendőrséget, és a várost hatalmába vette. Katonai felkelés kezdődött Pozsegán és Varasdón is. A fiumei lázadás áterjedt Ogulinra, a pozsegai Szlavonia egészére.

A szervezetenként gyenge, franciókra bomló szociáldemokrata párt, akárcsak Csehországban, a délszláv területeken sem tudott a tömegmozgalom élére állni. A jobbszárny a vezetést eleve átengedte a polgári pártoknak. E pártok nacionalista szölamokat hangoztatva, reformokat ígérve próbáltak úrrá lenni a földfoglaló, köztársaságot követelő forradalmi megmozdulásokon. Ugyanakkor az „anarchia” megfékezésére és a vagyonbiztonság helyreállítása érdekében együttműködtek a régi rend katonai és polgári szerveivel. Az együttműködés kölcsönös voltát mutatja, hogy amikor a zágrábi Nemzeti Tanács október 27-én a katonai parancsnokságtól fegyverek átadását kérte a rend fenntartásához, a parancsnokság e kérésnek azonnal eleget tett és a fegyvereket a polgárőrség létrehozása céljából minden további nélkül kiszolgáltatta. Hasonló együttműködés alakult ki Polában is, ahol a flotta parancsnoksága a legénység felkelésének leszerelésére a nemzeti tanácsok kiküldötteit és a szociáldemokrata pártok bizalmi embereit hívta segítségül, és végső mozzanatként az egész flottát a Délszláv Tanácsnak adta át.

Horvátország, Szlavónia és Dalmácia független állammá alakulását és csatlakozását a szlovének, horvátok és szerbek közös államához a zágrábi horvát országgyűlés, a szábor, ünnepélyes külsőségek között október 29-én jelentette be. A szábor egyidejű határozata értelmében a kormányhatalom Horvátországban a Nemzeti Tanács kezébe ment át. A katonai parancsnokok a hatalom átvételét készségesen vették tudomásul és azonnali napiparancsban jelentették be; az egész katonaság az új nemzeti kormány rendelkezésére áll. Hasonlóan és hasonló gyorsasággal jártak el a polgári közigazgatás vezetői is.

Ljubljánában a szlovén Nemzeti Tanács október 31-én, a boszniai Nemzeti Tanács Szarajevóban november 1-én vette át a hatalmat, a zágrábi eseményekhez hasonlóan minden ellenállás nélkül.

A Reichsrat német képviselői, akik a nemzetiségi képviselők távozásával mindinkább magukra maradtak, október 21-én tanácskozássra ültek össze Bécs-

ben, az alsó-ausztriai tartománygyűlés székházában. Miután a legfőbb teendőket illetően a német szociáldemokrata párt, a keresztényszocialis párt és a „nemzeti” irányzat pártjai között már korábban megegyezés jött létre, a tanácskozás egyhangú határozatot hozott az önálló „német-osztrák állam” létrehozásáról. A tanácskozás önmagát ideiglenes nemzetgyűlésnek nyilvánította és magának követelte az államhatalmat mindaddig, míg az újonnan kidolgozandó választójog alapján az alkotmányozó nemzetgyűlés meg nem alakul. Az ideiglenes nemzetgyűlés a létrehozandó német-osztrák állam szerves részének tekintette Csehország, Morvaország és Szilézia németek lakta részeit is. E követelés jegyében az említett területeken október utolsó napjaiban, Csehnémetország, Szudétaföld, Znaimi körzet, Cseherdő körzete elnevezéssel önálló tartományok alakultak. Miután a prágai Nemzeti Tanács Cseh- és Morvaország vonatkozásában a történelmi határok tiszteletben tartásának álláspontján állt, a bécsi ideiglenes nemzetgyűlés kísérlete, hogy hatalmát e területekre is kiterjessze, heves ellenállásba ütközött. A német lakosságú és vegyes lakosságú területek közötti vita, amelynek során a nacionalista szenvedélyek kölcsönösen magasra csaptak, csak 1918 végén—1919 elején dőlt el véglegesen, az antant közbelépését követően, a csehszlovák kormány javára. (Cseh részről később elismerték, hogy az átmeneti német-osztrák uralom e területeken tulajdonképpen hasznos volt, mert biztosította a „rendet”, megóvta a magántulajdont, amihez a cseh Nemzeti Tanácsnak és a cseh kormánynak az államalakulás első heteiben aligha lehetett volna ereje. Később az is ismeretessé vált, hogy a csehországi német nagytőkések gazdasági szempontból valójában előnyösnek ítélték, hogy a továbbiak során ne a legyőzött — a vesztes háború eredményeként nehéz terhekkel sújtott — osztrák, hanem a győztes — az antant által politikailag-gazdaságilag egyaránt támogatott és előnyben részesített — csehszlovák államhoz tartozzanak.)

Az államforma kérdését az ideiglenes nemzetgyűlés eleinte nyitva hagyta, mert a többséget alkotó polgári pártok kezdetben még a Monarchia fenntartása mellett voltak. A német szövetség felmondását követően azonban a nemzeti irányzat pártjai is a Habsburgok ellen fordultak, és elfogadták a szociáldemokrata álláspontot, miszerint is — tekintettel a forradalmi közhangulatra — a köztársaság létrehozása elől kitérni nem lehet.

(A Legfelsőbb Hadvezetőség a köztársasági hangulat ellensúlyozására október 29-én, távirati úton felhívással fordult a hadsereghez: foglaljon állást a Monarchia mellett. Egyes csapattesteknél e felszólításnak eleget téve szavazást rendeltek el, nyilatkozzanak a katonák szavazócédulák leadásával: a köztársaságot vagy a dinasztiát kívánják-e? E különös eljárás a Habsburgok trónját nem mentette meg, a hadsereg felbomlását viszont — és ez aligha vonható kétségbe — meggyorsította.)

A munkások Bécsben — október 30-án — sztrájkba léptek, és tüntetők ezrei vonultak fel a tartománygyűlés székháza elé, ahol az ideiglenes nemzetgyűlés ülésezett. A köztársaságot a nemzetgyűlés formailag október 30-án sem proklamálta. Ténylegesen azonban a köztársasági államforma mellett foglalt állást azzal, hogy az új, ideiglenes alkotmányban — melyet ezen a napon fogadtak el — az uralkodó számára jogokat, hatásköröket semmilyen formában sem biztosított. A kormányzó és végrehajtó hatalmat október 30-tól kezdve hivatalosan is a nemzetgyűlés végrehajtó bizottsága, a 20 tagú „Német-Osztrák Államtanács” gyakorolta.

Az ideiglenes nemzetgyűlést, az óvatos mérséklet szelleme hatotta át. Nem hirdetett egyelőre messzemenő reformokat; ellenkezőleg leszögezte, és ezt az ideig-

lenes alkotmány írásban is rögzítette, hogy Ausztria régi törvényei egyelőre érvényben maradnak. A szociális átalakulás határozott, radikális programja helyett a szociáldemokrata párt is inkább nacionalista „kiutat” javasolt, és ez utóbbi vonatkozásban együtt haladt a „nemzeti” irányzat pártjaival. Azt hirdette, hogy az új osztrák állam életképtelen, a háborús katasztrófából fakadó nehézségek a Németországhoz való csatlakozás (Anschluss) útján oldhatók meg.

A Monarchia felbomlásának és részekre hullásának folyamatát vizsgálva a Lajtán túli területeken, helyes e folyamat alábbi *sajátos vonásaira* rámutatni:

A felbomlás, az új, önálló államok kialakulása mindenütt viszonylag békés úton, a központi hatalom számottevő ellenállása nélkül ment végbe. Ennek oka alapvetően abban rejlett, hogy a hevesen fellángoló tömegmozgalmaktól való félelem, a forradalom veszélye, mely a nagy október eszméinek kisugárzása, Szovjet-Oroszország közelsége folytán nagyon is reális veszélynek látszott, a nemzeti burzsoáziát és a központi hatalom szerveit az egymás elleni harc helyett — együttműködésre szorította. A császári hatalom a hadsereg bomlása következtében jelentős fegyveres erővel nem rendelkezett, és úgy vélte, hogy az adott helyzetben az antant jóindulatát és a dinasztia valamilyen formában való átmentését, erőszak alkalmazása helyett, inkább békés eszközökkel, engedményekkel, az együttműködés útjának és módjának keresésével biztosíthatja.

A Monarchia helyén kialakuló új államokban a hatalmat mindenütt a nemzeti burzsoázia ragadta magához. A burzsoázia tömegbázisának kiszélesítése érdekében jól bevált eszközként alkalmazta a féktelen nacionalista demagógiát, a nacionalista vágyak felszításának, a nemzeti ellentétek kiélezésének politikáját. A burzsoázia reformokat és a nemzeti törekvések maximális kielégítését ígérve biztosította a kapitalizmus fennmaradását, mentette át és erősítette meg gazdasági-politikai pozícióit. Vezető szerepének kialakulását és megerősödését elősegítette a szociáldemokrata pártok zömének megalkuvó magatartása.

Abban, hogy a szocialista átalakulásért, a munkás—paraszt hatalomért küzdő forradalmi mozgalmak a burzsoázia ellenállásával megbirkózni nem tudtak, jelentős szerepet játszott a forradalmi marxista pártok hiánya. A reformista és centrista vezetés a szociáldemokrata pártok szervezeti keretein belül fellépő baloldal tevékenységének kibontakozását akadályozta, megghiúsította.

Az új, önálló államok kialakulása során a nemzeti burzsoázia az antant katonai, politikai-gazdasági segítségére is támaszkodhatott (román királyi csapatok behívása Bukovinába, szerb, francia, olasz és amerikai haderő megjelenése a délszláv területeken, a Franciaországban és Olaszországban kiképzett cseh és lengyel alakulatok hazairányítása. Hadianyag szállítása, kiképző tisztek kiküldése, antantmissziók megjelenése. Gazdasági-pénzügyi segítség nyújtása a győztes országoknak és Ausztriának stb.).

A segítség az antant részéről egyben természetesen azzal a céllal történt, hogy a továbbiak során az újonnan kialakuló államok az antant kelet-európai politikájának engedelmes eszközeivé váljanak.

A politikai helyzet alakulása Magyarországon

„*Súlyos helyzet a bolgár-macedon harctéren*”

A Balkánon bekövetkezett nem éppen kedvező fordulatról az első híradás szeptember 27-én — vagyis közel két héttel az antant támadásának megindulása

után — jelent meg a budapesti napilapokban. A Magyar Távirati Iroda e napon közzétett szűkszavú híradásából az olvasók megtudhatták, hogy az antant csapatai szeptember 14-én „benyomták a bolgár frontot” és az áttörést ezt követően „fokozni tudták”. A jelentés megállapította: „A nehéz terep és a rossz utak miatt a visszavonulás alkalmával a bolgár csapatoknak úgy hadianyagban mint foglyokban jelentékeny veszteségük volt. A bolgárok visszavonulása még mindig tart. Az osztrák-magyar csapatok segítő közbelépése a rossz közlekedési viszonyok folytán rendkívül nagy nehézségekbe ütközött. A macedón harctérnek ezek az eseményei az Albániában levő osztrák-magyar csapatok katonai helyzetére nem maradhatnak hatás nélkül. A parancsnokságnak az adott helyzetben le kell vonnia a következményeket, nehogy ottani állásaink veszélybe kerüljenek.”

Miután a bolgár fegyverszüneti tárgyalások ekkor már folyamatban voltak és Bulgária kiugrása a háborúból minden pillanatban bekövetkezhetett, a Bécsből keltezett jelentés a közvéleményt erre is megpróbálta felkészíteni: „A katonai helyzetnek a Balkánon való ezen fejleményei nem zárják ki annak a lehetőségét, hogy ezen eseményeknek politikai következményei is lesznek”.

Szeptember 28-án az újságok nagy betűkkel közölték az első oldalon: „Bulgária kilépett a központi hatalmak szövetségéből. A bolgár kormány a király és a nép akaratából fegyverszünetet kért az entente-től és békeajánlatot tett”.

A riasztó hírek a hátszínre kizökkentették viszonylagos nyugalomból. Budapesten egyszerre mindenki ismét újságot olvasott: a villamosokon, az utcákon állva vagy menetközben. „A fehér újságpapírok úgy rebentek a levegőbe” — írta találón az egykorú tudósítás — „mint viharok előtt a sirályok.”

Az izgatott hangulat 28-án az esti órákban csak fokozódott. Wekerle, aki a 27-i koronatanácsot követően érkezett vissza Budapestre, egy nyugtalanul várt sajtóértekezleten leplezetlenül tárta fel a helyzet reménytelen voltát. Bejelentéseiből, az újságírók kérdéseire adott cinikus válaszaiból a jelenlévők megérthették: itt a háború dicstelen vége, és magukban azon gondolkozhattak, túl fogja-e vajon élni a vereséget a történelemért felelős rendszer.

A tőzsde szeptember utolsó napjaiban folbolydult méhkaszhoz volt hasonló. Az áresést minimális árfolyamok bevezetésével, majd a tőzsde átmeneti bezárásával sem lehetett megállítani. Wekerle újabb — korábbi kijelentéseit kimagyarázó nyilatkozata, mely 30-án jelent meg a lapokban, mitsem javított a helyzeten. A megnyugtató közlés: „...frontunk biztosítása érdekében a szükséges intézkedéseket megtettük... védelmi vonalunk minden irányban teljesen biztosítottak tekinthető” — senkit sem nyugtatott meg.

Kormányzati válság

A szeptember végi fordulat mozgásba hozta a politikai életet és új helyzetet teremtett a Munkapárt és a mérsékelt ellenzék, a magyar uralkodó osztályok két irányzatának eldöntetlen kötélhúzásában.

1918 nyarán úgy látszott, hogy a több mint egy éve hatalmon levő és állandóan átalakuló kisebbségi kormány további jobbratolódása várható. A júniusi sztrájkot és a piavei kudarcot követő szélső idején Wekerle erősen megfogyatkozott „67-es alkotmánypártja” — melynek ekkor már Apponyi, Andrássy és Vázsonyi is hátat fordított — a német offenzíva megtorpanása ellenére továbbra is a Munkapárttal tárgyalt: fuzióról, munkapárti miniszterek kinevezéséről. Egyes kőszai hírek egyenesen Tisza visszatéréséről, újabb miniszterelnökségéről

tudtak. A közelgő összeomlás légkörében e tervezetések kivihetlensége nyilvánvalóvá vált. Október elején Tisza újra a „nemzeti koncentráció” tervét hangoztatta, a jobboldal és a Wekerle-féle Alkotmánypártból kivált, a mérsékelt ellenzék összefogásáért szállt síkra. Engedményként hajlott egyes szerinte kevésbé kompromittált politikusok előtérbe állítására.

IV. Károly október 10-én Wekerlét, a délszláv kérdésben tanúsított ellenállása és kétszínű magatartása miatt lemondásra szólította fel.

Az így kirobbant kormányválságot sorozatos kihallgatások és tárgyalások követték, de a végtelenbe nyúló tanácskozások eredményt nem hoztak. Tisza úgy érezve, hogy a parlamenti többség birtokában az irányítást még kezében tartja, hajthatatlan maradt a választójog, a demokratikus reformok kérdésében és csupán egyetlen engedményre, Andrassy korábban ellenzett közös külügyminiszteri kinevezésének elfogadására volt hajlandó. A mérsékelt ellenzék ilyen körülmények között a Munkapárttal való terhesnek érzett együttműködést elutasította, az uralkodó viszont nem mert új kormányt kinevezni a Munkapárt ellenére.

Az október közepéig húzódó tárgyalások és tervezetések végeredményeként Wekerle végül is a helyén maradt, ami nem a válság megoldását, csupán annak elodázását jelentette. A kormány maradása egyrészt a hatalmon levők merevségét, a reformokkal, a változtatással szembeni ellenállás nagyságát tükrözte, másrészt jól mutatta a holtponthoz, mely az uralkodó körök eltérő, egymást kölcsönösen akadályozó és semlegesítő törekvései nyomán alakult ki.

A válság magva ugyanakkor nemcsak a visszakokozó Munkapárt ellenállásában rejlett, hanem sokkal inkább abban — bár ezt az érdekeltek nem kívánták tudomásul venni —, hogy ezekben a napokban az úgynevezett „balközép”, Andrassy és liberális színezetű támogatói sem voltak már alkalmasak egy bolgár, német vagy ehhez hasonló politikai fordulat végrehajtására.

A másfél év óta tartó politikai huzavona eredményeként — az október eleji kormányválság ennek csak egy újabb állomását jelentette — a tömegek nemcsak Tiszából, a reformokat ellenző és elgáncsoló Munkapártból, hanem az őt felváltó mérsékelt ellenzék kormányzásából is nagy mérvben kiábrándultak. Amit az 1917 óta hatalmon levő kisebbségi kormányok tevékenységéből a tömegek érzékeltek — Wekerle hazug ígéretei, Andrassy és Apponyi tehetetlensége, Vázsonyi „eltaposást” és Sztérényi „legázolást” ígérő kijelentései — az nem a szenvedélyek levezetését — ellenkezőleg a türelmetlenség, a gyűlölet növekedését, a bizalmatlanság erősödését szolgálta.

A közelgő katasztrófa előszele a valóban nem kompromittált embereket sodorta az előtérbe. A figyelem az ellenzék baloldali csoportjai felé fordult.

Károlyi Mihály és a „Függetlenségi-48-as párt”

Az ellenzék balszárnyának élén kiemelkedő politikai egyéniségként Károlyi Mihály állt. Károlyit a parlamentben néhány hagyományosan osztrák-ellenes kerületben megválasztott képviselő támogatta. E képviselők (nagy- és középbirtokosok, ügyvédek, újságírók, köztisztviselők) 1916 nyarán szakítottak az Egyesült Függetlenségi Párttal és új pártot alakítottak. Az új párt (hivatalosan: Függetlenségi és 48-as Párt, népszerűen: Károlyi-párt), híven a függetlenségi baloldal hagyományaihoz, nagyobb önállóságért (perszonális unió, nemzeti hadsereg, önálló vámterület, önálló jegybank), demokratikus reformokért (általános választói jog, titkos szavazás, a sajtó, a gyülekezés és egyesülés szabadsága) és szociális

intézkedésekért (népjóléti intézmények felkarolása, az egészségtelen földbirtok-elosztás orvoslása) szállt síkra. Követelte — és ez programjának fontos részét, alkotta — a háború befejezését, „a területi integritást megóvó” béke mielőbbi megkötését.

Károlyi papíron e kicsiny, jelentéktelennek látszó pártnak, — egy alig 20 képviselőt számláló parlamenti csoportnak — volt a vezetője. Fellépésének súlyát, programjának hatóerejét azonban nem a nyolc év előtt megválasztott parlament belső erőviszonyai határozták meg.

Károlyit nemcsak saját pártjához, hanem a radikális értelmiséghez és a szociáldemokrata párt egyes vezetőihez is szoros kapcsolatok fűzték. E kapcsolatok 1917 tavaszán a Választójogi Blokk megalakulásakor szervezeti keretet is kaptak és a baráti szálak akkor sem szakadtak meg, amikor később, 1918 elején — a Vázsonyival való szakítás következtében — e pártszövetség felbomlott.

A júniusi sztrájk idején Károlyi a sztrájkoló munkások mellé állt. Egyidejűleg, nem törődve a jobboldal támadásaival és intrikáival, fellépett a német szövetség „elmélyítése” ellen. Szeptember 8-án nyílt levélben fordult ceglédi választóihoz. A nyílt levél feltűnést keltő formában, élesen támadta Tisza győzelmes békére uszító, a megegyezés keresését megalkuvásnak bélyegző álláspontját. Szeptember 16-án Károlyi az üdvözlésére érkező ceglédi küldöttséghez intézett beszédében Burián békejegyzékét bírálta. Semmitmondó, eleve kudarcra ítélt jegyzékek helyett Wilson 14 pontjának elfogadását javasolta, konkrét békeajánlatot sürgetett.

A bolgár front összeomlásának híre Erdélyben érte apósának, Andrassy Gyulának dubrini birtokán. A riasztó hírekről értesülve azonnal megszakította pihenőjét, és az első vonattal Budapestre utazott.

„Béke, demokrácia, függetlenség”. A pályaudvaron e jelszavakban foglalta össze programját az üdvözlésére megjelent küldöttség előtt.

Béke alatt Károlyi nem egyszerűen egy megegyezéses békét értett, melyhez a német szövetséggel való szakítás, új antant-barát orientáció egyengetné az utat, hanem a pacifista célkitűzések megvalósulását is: tartós békét, további háborúk elkerülését.

A demokrácia követelése nemcsak demokratikus reformokat jelentett, hanem mind nagyobb hangsúllyal: gyökeres rendszerváltozást.

A függetlenség követelése, a perszonálunió megvalósulása, állásfoglalás volt egyben a Monarchia föderatív átszervezése mellett.

A kormányválság kirobbanásakor Károlyi olyan új kormányért szállt síkra, mely nem kompromittált ellenzékiekből állna, és amelyben helyet foglalnának a parlamentben nem képviselt pártok képviselői is.

Wekerle lemondása után a király Károlyit is fogadta, aki a kihallgatáson e tervet terjesztette elő, azzal indokolva elgondolását, hogy az antant „sokkal keményebb feltételeket fog szabni, ha nálunk azok próbálnak maradni az ügyek élén, akik az antant ellenes politikáért felelősek”.

Károlyi az általa javasolt új kormányban helyet kívánt biztosítani a nemzeti pártok képviselőinek is. Október elején több ízben találkozott és tárgyalt szlovák, román és szerb politikusokkal. Úgy vélte, hogy a nemzeti vezetőik engedményekkel, egy liberálisabb szellemű nemzetiségi politikával megnyerhetőek lesznek, célkitűzéseit támogatni fogják.

Október 15-én a magyar delegáció utoljára ülésező külügyi albizottságában a Monarchiát tette felelőssé a háború kirobbantásáért. Szenvedélyes hangú felszólalása hevesen támadta a németbarát vezetőket, szemükre vetve, hogy nem ragad-

ták meg kellő időben a háborúból kivezető, ismételten kínálkozó lehetőségeket. „A háborút Önök miatt elvesztettük — mondotta — s ha Önök itt lesznek, elveszítjük a békét is... Pusztuljanak a helyükről, hogy a nép maga tárgyaljon a maga sorsának intézéséről, békéjéről, jövőjéről, függetlenségről, szabadságról.”

Károlyi népszerűsége — bátor és határozott fellépésének következményeként — napról-napra növekedőben volt. Követelései: a háború gyors befejezése, tartós béke, a vezetők felelősségre vonása, függetlenség, szabadság, népjogok — a háborútól megundorodott tömegek vágyainak adtak hangot.

Egyre nőtt azoknak a száma, akik úgy vélték, hogy Magyarország egy rendszerváltozás esetén a veszített háborúból súlyosabb következmények nélkül kerülhet ki. Károlyi egyes kijelentései — így annak ismételt hangoztatása, hogy Wilson 14 pontja nem mond ellent az ország területi integritásának — erősítették a megalapozatlan reményt, hogy Magyarország önállóvá válása egyben a soknemzetiségű Magyarország fennmaradását jelenti.

A Károlyi-párt nacionalizmussal átszőtt pacifista programja a bajba jutott rendszer megváltoztatására, gyökeres átalakítására, de egyben átmentésére is irányult. Az uralkodó körök e programot ennek ellenére elutasították. Nemcsak Tisza és a Munkapárt vonult fel Károlyi ellen. A függetlenségi baloldal radikalizmusát veszélyesnek ítélte a mérsékelt ellenzék is.

A polgári radikálisok

A Károlyit támogató ellenzékéről szólva foglalkoznunk kell a polgári radikálisokkal is, akik 1918 őszén meglepő, a vezetőket is zavarba ejtő gyorsasággal kerültek az események élvonalába.

A radikálisoknak a század első éveiben induló szervezkedése 1914-ben, a világháború kitörését közvetlenül megelőző hónapokban jutott el a pártalakulásig. Jászi Oszkár, a párt elnöke ekkor, az alakuló gyűlésen a földreformot, a nemzetiségi kérdés megoldását és az állami népoktatást jelölte meg a párt három legfontosabb követeléséeként. A pártalakuláskor részletesen kidolgozott program (mely a közsabadságok megerősítésére, a gazdasági erőik fejlesztésére, a nemzetiségi kérdés megoldására, az ország függetlenségének biztosítására és a béke megőrzésére a javaslatok hosszú sorát terjesztette elő) a háború éveiben is érvényben maradt. A párt 1918 tavaszán és nyarán nyilvánosságra hozott követelései a korábbi elgondolásokhoz képest csak annyiban mutattak jelentősebb változást, hogy bennük az eredeti védvamos irányzattal szemben most „a pacifista és szabadkereskedelmi külpolitika” melletti állásfoglalás jutott érvényre. A háború végén közzétett 12 pontos program úgy vélte, hogy ez „a népek között levő gazdasági és politikai válaszfalak kiküszöbölésével, az európai kultúrához tartozó államok szövetségi rendszerének megteremtésével, általános lefegyverzés, valamint annexió és hadikárpótlás nélküli béke alapján” lesz megvalósítható.

A polgári radikálisok körében kezdettől fogva három irányzat volt kitapintható; a pártban ennek megfelelően három csoport alakult ki. Egy liberális, egy a marxizmushoz közel álló és egy magát „szabad szocialistának” nevező csoport, mely a kettő között foglalt helyet. A „liberálisok” hajlandók voltak a „feudalizmus” (nagybirtok, egyház) ellen fellépni, de hallani sem akartak a mozgótöke elleni harcról. A „marxisták”-hoz — vezetőjük Szende Pál — olyan intellektüellek tartoztak, akik a polgárság forradalmasítását tekintették feladatuknak és a Szociáldemokrata Párthoz való csatlakozást erre, valamint taktikai, erkölcsi okokra

hivatkozva vetették el. A „szabad szocialisták”, élükön Jászi Oszkárral, a szociáldemokraták számos követelését magukévá tették, a marxizmus alapvető tételeit azonban (így az osztályharc elméletét) elutasították.

Az Országos Polgári Radikális Párt, mely a városi kispolgári, alkalmazotti, értelmiségi rétegeknek egy viszonylag szűk körét tömörítette, nem képviselt jelentős szervezeti erőt. A szervezeti gyengeség oka nemcsak abban rejlett, hogy a pártalakulást követően meginduló háború a nagyobb arányú szervező munka elé kétségkívül akadályokat gördített. Szerepet játszott ebben a párt belső megosztottsága, továbbá az, hogy a vezetők inkább az íráshoz, a tanításhoz értettek, és eszméik propagálását tekintették tudatosan is alapvető feladatuknak.

A párt elnöke, Jászi Oszkár a nemzetiségi kérdés szakértőjének számított. Amennyiben azt kívánjuk vizsgálni, hogyan vélekedett Jászi és a Radikális Párt a háború utolsó esztendejében a nemzetiségi kérdésről, úgy egyrészt arra a vitára kell utalnunk, mely 1918 nyarán a „Huszdik Század” hasábjain bontakozott ki, másrészt Jászinak a „Monarchia jövője” című könyvével kell foglalkoznunk, mely október elején látott napvilágot.

A radikálisok folyóiratában, a Huszdik Században kibontakozó vita Réz Mihálynak, a Munkapárt ideológusának e kérdéskört elemző tanulmányával foglalkozott. A vita keretében — melyhez többen hozzászóltak — Jászi azzal vetette el Réz Mihály nemzeti öncélúságot hirdető uralmi elméletét (a történelem faji küzdelmek sorozata, az ellentétek megoldásának egyedüli eszköze az erőszak), hogy e teória tudománytalan és az emberiség rendeltetésének sivár felfogását tükrözi. Jászi — ellentétben Réz Mihály nézeteivel — a történelmet „óriási asszimilációs, nivelláló és demokratizáló folyamatként” jellemezte, melynek értelme „egyre szélesebbkörű civilizációs és kooperatív egységek létrehozása”.

A „Monarchia jövője”, mely 1918 elején íródott, de előnyére nem váló kérésrel csak 1918 őszén jelent meg, Jászinak a Monarchián belüli nemzetiségi kérdés gyakorlati megoldására vonatkozó elképzeléseit körvonalazta. Az itt kifejtettek szerint a Monarchián belül öt szövetséges (közös ügyekkel egybekapcsolt) nemzetállam alakulna. A még megmaradó nemzetiségi problémák, ezt követően az új államokon belül oldódnának meg, kulturális, közigazgatási autonómia keretében, a nemzeti kisebbségek minden „ésszerű” igényének kielégítésével, egy belső demokratizálódás folyamatában, amit Jászi az egész terv előfeltételének tekintett. Ausztria, Magyarország, Csehország, Lengyelország és a Monarchia délszláv lakosait egyesítő Illyria lett volna az öt szövetséges állam, melyből — a könyv szerint — az „arisztokratikus dualizmus” helyére lépő „demokratikus pentarchia” kialakult volna a további perspektívával, hogy az így létrejövő új államalakulat majd magához vonzza a Balkán országait, például szolgál nemzetföltölti államok létrehozásához, végsősoron az egész földkerekségre kiterjedő szövetséges állam megvalósulásához.

Jászi távlatokat nyitó, érvekkel bőségesen alátámasztott elgondolása kétségkívül kiemelkedett a századforduló óta egyre sűrűbben megjelenő hasonló tervezetek sorából.

Legfőbb gyengéje — megírásának és méginkább megjelenésének pillanatában — abban rejlett, hogy a közvetlen gyakorlati kivitel lehetőségét illetően téves feltételezéseken alapult. A radikálisok túlbecsülték egyrészt a liberális, wilsonista erők súlyát és befolyását az Egyesült Államokban és az antant országaiban, túlbecsülték másrészt a Monarchia erejét, életképességét (Jászi a demokratikus konföderációt a Habsburgok jogára alatt, egy alkotmányos királyság keretében vélte megvalósíthatónak), túlbecsülték mindebből következően a megértésen és meg-

egyezősen alapuló békének — vagyis az egész terv alapfeltételének — a lehetőségét is. Jászi tévesen mérte fel az orosz forradalom győzelmének és közelségének várható hatását, elsiklott az osztályharc és az osztályharc éleződéséből eredő, az elkövetkező eseményeket alapvetően meghatározó problémák felett. Nyilván úgy vélte, hogy amennyiben könyvében a „dunai szövetséget” a „germán és orosz malomkő” ellensúlyaként ajánlja, ezzel tervét kívánatossá teszi a forradalomtól féltő és a német hegemoniát elutasító polgárság számára, döntő érveléssel támasztja alá az összetartás szükségességét. A burzsoázia belátására és támogatására számítva, Jászi azonban figyelmen kívül hagyta, hogy a háború elvesztését követő zűrzavar, a forradalom veszélye a nemzetiségi burzsoáziát (a szomszédos országok, a születőben levő új államok vezetőrétegét) nem az addigi elnyomókkal, a korábbi uralkodó nemzetekkel való megegyezésre és megbékélésre, hanem inkább a nemzeti különbségek kielezésére, a nacionalista vágyak és szenvedélyek felszítására (a könnyebbnek és egyszerűbbnek tűnő lehetőség megragadására) fogja ösztönözni.

A területi elvhez, a történelmi határokhöz való ragaszkodás (a könyv egyik alap gondolata) Magyarország vonatkozásában a magyar nacionalizmusnak tett engedményt jelentett, lehetőséget adott, egyengette az utat a Károlyi-féle 48-as függetlenségi párttal való együttműködés elmélyítéséhez. A területi integritáshoz való ragaszkodás ennyiben reálpolitikai elképzelésnek tűnhetett. Amennyiben azonban Jászi úgy vélte, hogy e megoldás a nemzetiségeket is kielégítheti, hogy „becsületesebb nemzetiségi politika”, „szabad gazdasági és kulturális érintkezés” esetén a szerbeknek, szlovákoknak, románoknak nem lehet komoly okuk „a rájuk nézve is szerfelett kedvező szolidaritás megbolygatására”, úgy nyilván tévesen ítélte meg a fennálló helyzetet.

Amikor „A Monarchia jövője” 1918 októberében megjelent, a párt lapja, a Világ azzal népszerűsítette Jászi elgondolását, hogy Magyarország területi integritását „így lehet és csakis így lehet megvédelmezni”.

Ezzel az érveléssel (mely Jászi könyvéből kétségkívül nem a lényegét állította előtérbe) a radikálisok a forradalmat megelőző hetekben hozzájárultak eszmei befolyásuk növeléséhez, tömegbázisuk kiszélesítéséhez. E siker később, amikor az ígéretek és a hozzájuk tapadó illúziók a való élet tényeivel kerültek szembe, menthetetlenül visszajára fordult. De arra, hogy így lesz, 1918 októberében kevesen gondoltak. A radikálisok napja egyelőre felkelőben volt, erejük, befolyásuk növekedett, szervezetcikbe hosszú politikai aléltság után visszatért az élet. Az utcákon új, — addig ismeretlen színfoltként — megjelentek a párt felhívásai, plakátjai, a taglétszám emelkedett, új szervezetek alakultak.

Október 14-én a régi képviselőház zsúfolásig megtelt üléstermében megnyílt a radikálisok régen esedékes kongresszusa, melyen ismert vezetők: Jászi Oszkár, Szende Pál, Bíró Lajos, Supka Géza, Benedek Marcell szerepeltek előadókként. A tanácskozás három határozati javaslatot fogadott el. Az első új kormányt követelt, a második külpolitikai programot adott, a harmadik a belpolitikai teendőket részletezte.

Egy új, demokratikus, „cselekedeteiben bátor és határozott” kormány mellett a kongresszus azzal az indokolással foglalt állást, hogy csakis egy ilyen kormány „mentheti meg Magyarország területi integritását és kímélheti meg a társadalmat forradalmi konvulzióktól.”.

A külpolitikai programot tartalmazó határozati javaslat azt hangsúlyozta, hogy Magyarország területi integritása „nincs ellentétben sem a nemzetiségek jogos igényeivel, sem a kialakuló államok ésszerű törekvéseivel”.

A sürgős belpolitikai és belgazdasági teendőket 12 pont összegezte. E pontok zömükben a már ismert radikális követeléseket tartalmazták (választójog, sajtószabadság, agrárreform, a kereskedelem és kisipar támogatása, a köz- és magánalkalmazottak helyzetének javítása), de kitértek új elgondolásokra, aktuális feladatokra is (gondoskodás a hazatérő katonákról, a háborús gazdasági intézmények, a központok rendszerének felszámolása, egyszeri nagy vagyonaadó, az egyedárusági helyzetet élvező üzemek államosítása stb.).

A kongresszus a vezető szervek megválasztása során Ady Endrét is a Végrehajtó Bizottság tagjai közé választotta. Ady a kongresszuson — betegségére hivatkozva — nem jelent meg, de a tanácskozás résztvevőit táviratban üdvözölte: „... A feudális és nacionalista bűnököt próbáljuk expiálni. Mentsük meg a magyar népet — hasonlóan minden magyarországi népet. Népek joga, népek szövetezése jöjjön...”

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a munkásmozgalom baloldali ellenzéke

A reakciós, konzervatív erőkkel szemben felvonuló ellenzék táborában 1918 őszén jelentős szerepet játszott, döntő erőt képviselt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. A szociáldemokraták erejének és befolyásainak növekedését a háború utolsó éveiben jól mutatják a szakszervezeti taglétszám alakulására vonatkozó adatok. A szakszervezeti tagok száma 1916-tól kezdve állandóan és egyre gyorsabb ütemben növekedett. A Szakszervezeti Tanács kimutatása szerint a taglétszám, 1917-ben, a megelőző évi 55 338-ról 215 222-re emelkedett; 1918 végén meghaladta a 700 000-et.

A Szociáldemokrata Párt a háború kérdésében eleinte, a háború kezdeti időszakában honvédő álláspontra helyezkedett, és ebből következően kizárólag a háborús helyzethez igazodó gazdasági, szociálpolitikai reformokért szállt síkra. Később külpolitikai téren eljutott egy megegyezéssel békét sürgető álláspontig; a belpolitikában pedig visszatért a korábbi választójogi politikához, melynek a pártvezetőségben belül a nagy befolyással és tekintéllyel bíró Garami Ernő volt legfőbb képviselője.

1917 júniusában a szociáldemokraták kezdeményezésére alakult meg a Választójogi Blokk; a párt választójogi ígérek fejében támogatta az Esterházy-kormányt, majd jóideig Wekerle koalíciós kabinetjét is.

A cárizmust megdöntő februári forradalmat követően — egyidejűleg a német függetlenek fellépésével — a magyar párton belül is kitapinthatóvá vált egy centrista irányzat, melynek leginkább a kitűnő szónoki képességekkel rendelkező Kunfi Zsigmond lett a hangadója.

A választójogi harc során Garami Vázsonyhoz, a mérsékelt ellenzékhez közeledett. Kunfi ugyanakkor a radikális ellenzékkel való szövetség útját egyengette. Bár az 1918 februári rendkívüli pártkongresszus a polgári pártokkal fennálló „formális és szervezeti kapcsolatok felbontása” mellett foglalt állást, a Vázsonyhoz, vagyis a mérsékelt ellenzékhez és a Károlyihoz, vagyis az ellenzék bal szárnyához vezető szálak ezt követően sem szakadtak meg.

Az Októberi Forradalom erőt adott a párton belüli régi baloldali ellenzék szervezkedésének (Szántó Béla, Vágó Béla) és ösztönzést jelentett új baloldali irányzatok kialakulásához. A régi baloldal mellett 1918 elején kirajzolódtak egy új baloldal körvonalai (Landler Jenő, Hamburger Jenő, Nyisztor György, Varga

Jenő). A szakszervezetekbe özönlő új munkás és alkalmazotti rétegek a baloldal bázisát szélesítették, lehetővé tették új szervezetek, szervezeti formák létrehozását (Gyárközi Bizottság). A mozgalmon belüli erőviszonyok alakulására nem maradt hatás nélkül a Forradalmi Szocialisták élehangú agitációja. E csoport tagjai — galileista diákok, ellenzéki munkások — illegális röpirataikban forradalomra, az orosz példa követésére szólítottak. 1918 nyarán és őszén az oroszországi kommunista hadifoglyok kiadványai, a „Kommunista Könyvtár” füzetei, a „Szociális Forradalom” című hetilap is mindinkább ismertté vált Magyarországon. Az oroszországi kommunista szervezet megalakulása, kiadványainak felbukkanása jelentős esemény volt, bármennyire szükséguán is tudósított erről a hivatalos pártajtó.

A választójogi harc, a munkásság 1918 januári, áprilisi és júniusi viharos erejű megmozdulásai ellenére, eredménytelenül végződött. A választójogi ígérek elsikkadtak, a választójog körüli közel másfél éves huzavonának egy olyan törvény lett a végeredménye, mely szinte mindenben a Munkapárt ízléséhez igazodott. 1918 nyarán, a reakció átmeneti, kétes értékű győzelmét követően annak eredményeként, a mozgalom visszahúzódóban volt, a hátszágban látszat szerint csend uralkodott. A szakszervezetek augusztus végén ülésező kongresszusai gazdasági, szervezeti kérdésekről tárgyaltak. A bizalmi férfiak szeptember 23-ára összehívott nyilvános értekezletén egyetlen napirendi pont szerepelt: „a szociális népelemezés kérdése”.

A látszólagos csendet a bolgár front összeomlásáról és a Németországban bekövetkezett politikai fordulatról érkező hírek törték meg. Október elején a befelé forduló szakmai-gazdasági vitákat a Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezetek vezető köreiből is újra a politikai kérdések taglalása váltotta fel. Mozdulatlanság után egyszerre mozgás, „lázás remegés” jellemezte a helyzetet.

A Népszava október 1-én az „új utakra térő” Németországra hivatkozva, éles hangú vezércikkben Wekerle, Tisza és Burián távozását sürgette, radikális szakítást követelt „az eddigi osztályuralmi rendszerrel”.

A pártlap október 3-án részletesen ismertette az ausztriai német szociáldemokraták békefeltételeit, október 5-én pedig az osztrák-német szociáldemokrata képviselők nyilatkozatát a nemzetek önrendelkezési jogáról, mely többek közt a következőket szögezte le:

„A német munkásság képviselői Ausztriában elismerik Ausztria szláv és román nemzetének önrendelkezési jogát és ugyanezt a jogot igénylik az Ausztriában élő német nép számára is...”

„Készek vagyunk a cseh és délszláv nép képviselőivel ezen az alapon tárgyalni arról, hogy hogyan lehetne Ausztriát szabad nemzeti közösségek föderációjává átalakítani. Amennyiben a szláv nemzetek képviselői e tárgyalásokat elutasítják... úgy az ausztriai német nép önrendelkezési jogát minden eszközzel érvényesíteni fogja.”

Ez utóbbi állásfoglalást méltatva a Népszava a magyarországi nemzetiségek egyenjogúságáért szállt sikra és azt fejtegette, hogy ezen a területen, „ahol a különböző népek olyan összevisszaságban élnek, mint sehol másutt a világon... a régi szocialista megoldás, a monarchia és a Balkán népeknek hatalmas föderációja” az egyedüli kivezető út. „Minden más megoldás új irrendentákat, új elnyomott és elszakadni vágyó kisebbségeket eredményezne.”

A polgári pártokkal való szövetség kérdésében a pártlap október első napjaiban nem foglalt egyértelműen állást. Nemcsak a radikális ellenzék, Károlyi és Jászi, hanem Andrassy és Vázsonyi beszédeit, nyilatkozatait is ismertette. Az idő

előrehaladtával azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Vázsonyi aligha versenyezhet Károlyi egyre növekvő népszerűségével. Vázsonyi korábbi, a baloldalt „eltaposással” fenyegető kirohanásai miatt a munkásság szemében kompromittált politikus volt. Nacionalista nézeteit sem lehetett az adott helyzetben összeegyeztetni a nemzetiségi kérdésben kialakuló szociáldemokrata állásfoglalással.

1918 sokatígérő, reményeket gyújtó őszének kezdetén halt meg Szabó Ervin, a századelő munkásmozgalmának kiemelkedő teoretikusa. Az idők változását mutatta, hogy a Népszava, mely néhány hónappal azelőtt egy vita során Szabó Ervint még „légüres térben mozgó szobatudósnak” nevezte, most halála alkalmából tevékenységéről elismerően emlékezett meg, és érdemeit a nagy embereknek kijáró megbecsülés hangján méltatta. Temetése jelentős társadalmi-politikai eseménnyé vált, — jogosan vagy jogtalanul — a Szociáldemokrata Párt és a radikális ellenzék összefogásának útját egyengette. Sírja felett Kunfi Zsigmond és Jászi Oszkár mondott búcsúztatót, a gyászolók sűrű tömegéből kimagaslott Károlyi Mihály nyúlánk alakja.

1918. október 8-án a Népszavában „Magyarország népéhez” címmel kiáltványt jelent meg, mely a legsürgősebb teendőket 10 pontban foglalta össze. Az első pont „az ország összes demokratikus osztályainak” és „valamennyi nemzetnek” küldötteiből álló új kormányt követelt. A második a képviselőház feloszlatását és új országgyűlés összehívását javasolta az általános, egyenlő, titkos, nőkre is kiterjedő választójog alapján. A további pontok az új kormány teendőit részletezték: Béke, az orosz forradalom és Wilson elvei alapján. A közigazgatás teljes demokratizálása. Egyesülési, gyülekezési és szervezkedési szabadság. Mélyreható és gyökeres agrárreform. Az egyéni vezetés alól kinőtt üzemek szocializálása. Igazságos adópolitika. Munkásvédelmi, népjóléti intézkedések, a 8 órás munkaidő bevezetésének előkészítése. A hazatérő katonák, rokkantak, özvegyek, árvák kártalanítása. A nemzetiségi kérdést illetően a kiáltvány egyrészt a nemzeti elnyomás eddigi rendszerének megszüntetése és az anyanyelv korlátlan használata mellett foglalt állást, másrészt kilátásba helyezte az „egyenlőjogú szabad és demokratikus nemzetek szabad szövetségén, föderációján alapuló Magyarország” megeremtését.

Október 13-án, néhány nappal a kiáltvány megjelenése után összeült a párt rendkívüli kongresszusa. Napirendje egyetlen pontból állt: „A béke és Magyarország jövője”. Vagyis tájékoztatás és annak megvitatása, hogy az egyre gyorsuló események sodrában milyen feladatok és tennivalók állnak a párt előtt. A kongresszus összehívásával a pártvezetőség két alapvető cél elérésére törekedett: 1. Megváltoztatni, hatályon kívül helyezni a polgári pártokkal való szövetséget tiltó februári határozatot. 2. A párt politikája mellett határozott egyértelmű állásfoglalásra bírni a nemzetiségi bizottságokat.

A pártgyűlés előadója, Kunfi Zsigmond lendületes beszédében kifejtette: a külső körülmények megdöntötték a fennálló rendszer két külső pillérét: a dualizmust és a német szövetséget, megmaradt azonban még a két belső pillér, a nemzetiségi elnyomás és az osztályelnyomás. Ezek megdöntése a történelmi feladat. Leszögezte, hogy nem állnak a perszonális unió alapján — a királyi hatalom gyengének bizonyult — az államforma kérdését „Magyarország jövődő alkotmányozó nemzetgyűlése határozza meg”.

A nemzetiségi kérdéstről szólva azt hangsúlyozta, hogy elismerik a nemzetek önrendelkező jogát annak minden következményével. A párt olyan népeket, amelyek maradni nem akarnak, nem kíván fegyverrel, kényszerrel itt tartani, de reméli, hogy amennyiben Magyarország „egy föderalisztikus, szabad összműködésen alapuló népállam” lesz, úgy az elszakadásra nem fog sor kerülni.

A polgári pártokkal való szövetség kérdésében azzal érvelt a szövetség mellett, hogy erre azért van szükség, mert a munkásság a kitűzött programot egyedül keresztülvinni nem tudja, nem elég erős ahhoz, hogy egymaga vegye át a politikai hatalmat. Az együttműködés tartalmát illetően igyekezett eloszlatni a kételyeket. Nem a mérsékelt ellenzékkel (Vázsonyival) kíván szövetkezni, azokkal akarnak együttthaladni, akik a párt akcióprogramját magukévá teszik.

Kunfi előadói beszéde után a nemzetiségi bizottságok képviselői szólaltak fel, akik ez alkalommal, eltérően az addigi gyakorlattól a kongresszus elnökségében is helyet foglaltak. A román, szlovák, szerb és német szekciók szónokai támogatásukról biztosították a pártot, felszólalásaikból azonban az is világossá vált, hogy ellenzik a polgári pártokkal való szövetség megteremtését célzó határozati javaslatot, mert bizalmatlanok a polgári pártokkal, az úgynevezett „történelmi pártokkal” szemben. „Attól félek” — mondta a román szekció vezetője, utalva a polgári pártokkal való szövetség felújítását célzó javaslatra — „hogya a kongresszus ezt elfogadná, akkor a román nemzetiségűeket nem tudná a párt még anynyira sem magához vonzani, mint amennyire máskülönben tudná”. A Magyarországhoz való tartozás kérdésében a nemzetiségi szekciók kitértek az egyértelmű állásfoglalás elöl. Ennek oka abban rejlett, hogy a szlovák és a román bizottságok jobboldali vezetői a nemzetiségi polgári pártokkal ez időben már szoros kapcsolatot építettek ki. E vezetők, látva az események alakulását, azzal érveltek, hogy amennyiben a magyar munkások a magyar nacionalizmussal, a magyar polgári pártokkal lépnek szövetségre, úgy nekik is jogukban áll hasonló módon eljárni.

A nemzetiségi szónokok után a szakmák, a kerületi és vidéki szervezetek képviselői következtek. E felszólalások is azt mutatták, hogy a munkásság ellen-szenvvel és fenntartásokkal fogadja a polgári pártokkal való szövetkezés gondolatát. A pártvezetőség a betervezett javaslatot ennek ellenére is fenntartotta, de figyelembe véve az értekezlet hangulatát, engedményt tett, elfogadta Landler Jenő módosító indítványát, mely az együttműködést „a párt kiáltványában körvonalazott program” elfogadásához kötötte.

Ezzel a szövegezéssel — mely a lényegen nem változtatott — végül is sikerült a polgári pártokkal való szövetség felbontását kimondó korábbi állásfoglalást hatályon kívül helyezni, megnyílt az út a szövetség felújításához.

A megvalósulás, a végrehajtás útja és módja ugyanakkor továbbra is nyílt kérdés maradt. A határozati javaslat módosított formájában a Károlyi-párttal és a Radikális Párttal való szövetkezésnek kedvezett. Garami és a jobboldal a kongresszuson kísérletet sem tett arra, hogy addigi álláspontját — a mérsékelt ellenzékkel való együttműködés politikáját — igazolni és védelmezni próbálja. Garami hallgatása azonban nem jelentette azt, hogy korábbi elképzelésével gyökeresen szakított volna. A pártvezetőségben és a pártválasztmányban (a kongresszus a határozat végrehajtását e két testületre bízta) a szövetség kérdésében a vélemények eltérőek voltak, és azok, akik ellenezték a polgári baloldallal való összefogást, egyelőre még arra is hivatkozhattak, hogy a Károlyi-párt sem nyilatkozott: magáévá teszi-e fenntartás nélkül az októberi pártprogramot.

A jobboldal hallgatásával és visszahúzóásával szemben a baloldal a kongresszuson nagy erővel jelentkezett, a javaslatok egész sorát terjesztette elő. Az oroszországi fejleményekre hivatkozva és abból kiindulva, hogy Magyarországon is forradalmi helyzet alakult ki, a baloldali ellenzék elégtelennek, kishitűnek ítélte az októberi kiáltványt, úgy vélte: a párt célkitűzései elmaradnak a kedvező körülmények adta lehetőségek mögött. Az ellenzéki javaslatok köztársaságot, munkás-milícia felállítását, önálló proletárpolitikát és annak érdekében a mun-

kástanács megalakítását követelték, állást foglaltak a földosztás, a bankok és az ipari üzemek (elsősorban a nehézipar, bánya, élelem, ruha és építőanyaggyártó üzemek) államosítása mellett.

A polgári pártokkal való szövetség kérdésében az ellenzék rámutatott arra, hogy az „megzavarná a nemzetiségi munkások öntudatát és megszavarná a magyar munkások szociális öntudatát is. „Nem lehet egyszerre két taktikát követni” hangoztatta Pogány József, aki 32 küldött nevében terjesztett elő módosító indítványt. „Nem a nemzetiségi burzsoáziával vagy a területi integritás alapján álló” történelmi pártokkal” kell összefogni, hanem szövetségre kell lépni a szervezetlen munkások százezreivel, a még nem szervezett parasztság millióival, a külföldi munkások tízmillióival, az orosz forradalommal.” Arra kell törekedni, hogy a „Magyarországon élő összes nemzetek proletariátusa vegye át az ország sorsának intézését” jelentette ki Zádor Pál, aki Nyisztor György és mások nevében terjesztette elő az ellenzék követeléseit.

Az októberi pártprogramhoz és a kongresszus határozatához állást foglalt az oroszországi magyar kommunista csoport is, melynek lelke és vezetője Kun Béla volt. (Kun Béla a háború előtt Erdélyben vett részt — kora ifjúságától kezdve — a munkásmozgalomban. 1916-ban az orosz fronton hadifogságba jutva a tomszki hadifogolytáborban szervezte a hadifoglyok forradalmi mozgalmát, és az elsők közt csatlakozott még az októberi forradalom győzelme előtt — a bolsevikokhoz. 1917 végén Pétervárra utazott, ahol személyesen is megismerkedett Leninnel. Az Oroszországi Kommunista Párt magyar csoportjának megalakulása után (március 24.) a szocialista hadifoglyok föderációja is elnökévé választotta. 1918 februárjában a németek ellen harcolt, később a permi fronton. Júniusban részt vett Moszkvában a baloldali eszerek lázadásának leverésében.)

A kommunista hadifoglyok a szociáldemokrata párt célkitűzéseit egyértelműen egészében vetették el, és készek voltak arra, hogy bírálataukból a megfelelő következtetéseket szervezeti téren is levonják. A magyar bolsevikok rámutattak arra, hogy a történelmi fejlődés új jelenségei: az imperializmus, a világháború, a proletárdiktatúra megvalósulása Oroszországban a munkásmozgalom számára gyökeresen új helyzetet teremtettek, napirendre tűzték a szocialista forradalmat, a hatalom megragadásának lehetőségét. A polgári demokrácia célkitűzése ilyen körülmények között már nem a haladás és a felszabadulás útját jelenti, a demokrácia „a fölbomló burzsoá államszervezet megmentésének eszköze a bolsevizmussal, a proletár forradalommal szemben.”

A csoport hetilapja, a Szociális Forradalom ebből az alapállásból kiindulva a szociáldemokrata párt októberi kiáltványát az árulás okmányaként bélyegezte meg, és a Szociáldemokrata Pártot megalkuvással, az uralkodó osztállyal való paktálással, az osztályharc feladásával vádolta.

(A kiáltvány forradalmi harc helyett „az osztályok jogegyenlőségét hirdeti”. A békét „az orosz proletár forradalom és Wilson egymásnak ellentmondó elvei alapján” kívánja megkötni. A lefegyverzés mellett foglalva állást, megelégedik az általános népfelfegyverzéssel. Nem említi a proletariátus nemzetközi egységét, de sikraszáll a burzsoá államok békés együttműködéséért. Alkotmányozó nemzetgyűlést javasol és nem a munkások és földtelen parasztok Tanácsköztársaságát. Kimarad a háborús vagyonok elkobzásának követelése — a magántulajdon eltörléséről nem is beszélve. A kiáltvány agrárreformot javasol és nem a föld köztulajdonba vételét. Nincs szó szekularizációról, az egyházi iskolák államosításáról. A 8 órás munkanapot a felhívás csak előkészíteni kívánja, progresszív jövedelmi adó helyett igazságos adópolitikát ajánl.)

A kiáltvány tíz pontja nemcsak lecsúszás az osztályharc alapjáról, nemcsak a kínálkozó forradalmi lehetőség elmulasztása, hanem megtagadása a párt átmeneti programjának is, melyben az általános népfelfegyverzés és az egyházi birtok elkobzásának követelése félreérthetetlenül megtalálható.)

A Szociális Forradalom éles bírálata, mai szemmel nézve, előreszaladásnak tűnhet, hisz nem egy vonatkozásban már a szocialista forradalom célkitűzéseit kérte számon a Szociáldemokrata Párttól, holott Magyarországon egyelőre a demokratikus forradalom volt napirenden és a Szociáldemokrata Párt egyes vezetői legszívesebben ez elől a demokratikus forradalom feladatai elől is kitértek volna.

Nem kétséges, a forradalmi lázban égő Oroszországból szemlélve az eseményeket (egy esztendővel a polgári demokratikus rendszer megdöntése és a minden nehézséggel dacoló szocialista forradalom győzelme után) egy és más könnyebbnek és egyszerűbbnek tűnhetett, mint amilyen a valóságban volt. De ahhoz sem férhet kétség, hogy a forradalmi légkör, a nagyobb távlat olyan összefüggések és lehetőségek felismerését is lehetővé tette, melyek éppen közelről voltak nehezen láthatók, melyeket éppen a magyarországi események sűrűjébe gabalyodva lehetett nehezebben felismerni.

A független Magyarország jelszavával kapcsolatban a Szociális Forradalom terjedelmes cikkben fejtette ki, hogy e követelés a polgári pártok terveiben nem jelent mást, mint azt, hogy a „germán imperialista szövetség Magyarországa helyett” létrejön „az ellenforradalmi antant rokonszenv Magyarországá”.

A Monarchia széthullásával foglalkozva a lap a nemzeti szétdarabolás ellen foglalt állást, mely az adott helyzetben „látható törekvése és érdeke a nemzeti burzsoáziáknak”, de nem érdeke a kizsákmányoltak és elnyomottak tömegeinek, bármely nemzethez tartozzanak is”. Miután e tömegek még „a kispolgársággal szövetkezett szociálpatrióták befolyása alatt állnak”, e folyamatot megakadályozni nem lehet. De a nemzeti burzsoá államok ilyen módon való megalakulásával, a Monarchia nemzeti burzsoá-demokratikus forradalmának befejeződésével párhuzamosan halad a Monarchia proletariátusának forradalma; rövidesen bekövetkezik „a forradalmi folyamat újabb állomása, amikor a magyar, a cseh, a délszláv, a román, a német proletariátus forradalmi tömegei mondják ki fegyverrel támogatott akaratukat... nem demokratikus (burzsoá) nemzeti önállóság, hanem munkások és parasztok forradalmi diktatúrája, nem Népek Szövetsége, hanem szövetségben egyesült tanácsköztársaságok.

A szociáldemokrata párt elleni éles kritikából világosan következett egy új párt létrehozásának szükségessége. Ennek előkészítéseként az „OKP külföldi nyelvcsoportjainak magyarországi tagjai” október 24-én gyűlést tartottak Moszkvában. (A nevezetes gyűlésre a Dresden szálló egyik második emeleti helyiségében került sor; ahol ezidőben a magyarországi kommunista csoport központja volt.)

Kun Béla, az értekezlet előadója többek között a következőket mondta: a Szociáldemokrata Párt „letért arról az útról, amelyen a szocializmus megvalósítása elérhető volna... fel kell hogy merüljön ennek következtében... a kommunista pártalakítás kérdése. Semmiféle forradalmi rajongás nem vezet engem itt. Nem hiszem azt, hogy holnap már a kezünkben lesz a hatalom, de hiszem, hogy a magyarországi proletariátus el fogja foglalni a hatalmat. S erre nekünk elő kell készülnünk...”

Az értekezleten megjelent magyar, német, román, délszláv, cseh és szlovák kommunisták kiáltvánnyal fordultak „Magyarország dolgozó népéhez”. Vázolva a fennálló forradalmi helyzetet, rámutatva a Szociáldemokrata Párt megalkuvá-

sára, fegyveres felkelésre, az államhatalom megragadására szólították a munkásokat, a katonákat, a földműves szegényeket. „Kössétek meg ti a békét, a veletek szemben levő, lövészárkokban sínylődő munkástestvéreitekkel. Hagyjátok ott a lövészárkokat, a megszállt területeket, térjete haza fegyvereitekkel. Kössétek meg a dolgozók testvéri szövetségét, melyet nem bonthat szét a világ hatalmasainak rablőháborúja” — volt olvasható a felhívásban, mely a legközelebbi feladatokat 10 pontba foglalta össze és amelyen első ízben szerepelt aláírásként „A Komunisták Magyarországi Szövetsége” megjelölés.

Arra a kérdésre, milyen is volt a *hangulat Magyarországon október elején*, igen nehéz pontos választ adni. Nehéz utólagosan megállapítani, mit és mennyit értettek meg az emberek annak idején a királyi kihallgatásokat ecsetelő hírekből, a kongresszusokat ismertető, sűrűn cenzúrázott tudósításokból, hányan vettek részt a jövő lehetőségeit és tennivalóit taglaló szenvedélyes vitákon, hányan jutottak hozzá az Oroszországból származó illegálisan kézről-kézre adott kiadványokhoz.

A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a forradalmi légkör ezekben a hetekben még csak kialakulóban volt, a közhangulat a kétség és a remény, a tennivágyás és a belenyugvás szikláit és zátonyai között hanyódott.

Szabó Ervin temetésekor, október 2-án Csepelen és egy sor budapesti üzemből 10 percre leállt a munka.

Október 8-án hetvennél több gyárban közel százezren vettek részt a Szociáldemokrata Párt felhívását ismertető gyűléseken.

A Sajtóbizottság tilalmat elrendelő utasításából tudjuk, hogy október 10-én tüntetés volt a Munkapárt központja előtt, mely a székház ablakainak beverésével végződött.

Tüntettek, sztrájkoltak egy-két vidéki városban is, de nagyszabású, az ország egészét átfogó megmozdulásra október első felében még nem került sor.

A polgárság körében a pánikhangulatot a békeajánlat nyilvánosságra kerülése után átmeneti bizakodás váltotta fel. Október 4-ét követően egy időre a tözsde is megnyugodni látszott, az árfolyamok újra emelkedtek.

Az országgyűlés utolsó ülészaka

Az előbbieken vázolt, robbanásig feszült, de a felszínen még nyugodtnak tűnő helyzetben ült össze október 16-án az országgyűlés a kül- és belpolitikai kérdések megvitatására.

A parlament sürgős összehívását a Károlyi párt kezdeményezte, azonnal a bolgár eseményekről érkező hírek vétele után. A kormány és a kormányt támogató pártok azonban — kedvezőtlennek ítélve a körülményeket — nem tartották fontosnak, hogy e követelésnek sürgősen eleget tegyenek.

Hosszas huzavona után a Wekerle-kormány újbóli kinevezését követő és a császári proklamációt megelőző napok végül is alkalmasnak látszottak arra, hogy a kormány az országgyűlésen vitába bocsátkozzék.

Wekerle a régi politikai rutinnak megfelelően úgy vélte, hogy nemzeti—függetlenségi követelések előtérbe állítása a legokosabb politika az adott helyzetben. Úgy gondolta, ezzel lehet kifogni a szelet az ellenzék vitorláiból, ezzel lehet elterelni a figyelmet a megoldatlan szociális kérdésekről, ezzel lehet növelni a király és a fennálló rendszer népszerűségét.

Az, hogy 1918 januárjában egy hasonló manőver — az önálló hadseregbevonatkozó ígéret bejelentése után — a várt hatás elmaradt, nem szólt e taktika

megismétlése ellen. Wekerle a császári manifesztum kiadása körüli tárgyalások során ugyanis most a perszonálunió bejelentéséhez eszközölte ki az uralkodó jóváhagyását. Tehát nagyobb aduval, a függetlenségi pártok régi jelszavával, a közös ügyek felszámolását ígérve állhatott a képviselők elé.

Az október 16-i ülésen Wekerle azonnal szólásra emelkedett. Bejelentette: miután Ausztria föderatív alapon igyekszik belügyeit rendezni, mellőzhetetlen, hogy „mi is a perszonálunió alapjára helyezkedjünk”. Beszéde további részében a nemzetiségeknek *egyéni* jogot ígért, a horvátoknak kilátásba helyezte a velük 1868-ban kötött kiegyezés revízióját. A végrehajtást illetően hangsúlyozta: nem gondol rohamos, erőszakos szakításra, az átalakulás gondos előkészítést igényel. „Egyesüljünk mindannyian az önálló független Magyarországnak nemcsak kinyilvánításában, hanem megteremtésében” — felszólalását e szavakkal fejezte be.

Wekerle és az őt támogató Munkapárt elgondolása: nacionalista jelszavakkal elébe vágni a forradalomnak, a nemzeti törekvések maximális kielégítését ígérve megnyergelni és levezetni az elégedetlenséget, hasonló volt ahhoz a politikához, amit a nemzeti burzsoázia a Monarchia területén kialakuló új államok létrehozása során mindenütt sikerrel alkalmazott. Amíg azonban a környező területeken többnyire olyanok vállalkoztak e politika megvalósítására, akik addig mindig ellenzékiek voltak és ebből-következően többé-kevésbé tiszta lappal foghattak új feladatuk megoldásához, addig Magyarországon olyanok próbáltak az utolsó pillanatban új színben, radikális nemzeti jelszavakkal fellépni, akik erőszakosságukkal, a dolgozók becsapására és kisemmizésére irányuló politikájukkal, ígéreteik sorozatos be nem tartásával a munkások és parasztok szemében már régóta kompromittálva voltak, és akikben az egyszerű emberek — nem alap nélkül — a háború okozóit látták.

A Wekerlét követően felszólaló Károlyi Mihály, jól látva a kormány manőverének nemcsak célját, hanem gyengéjét is, azzal utasította vissza a miniszterelnök közlését, hogy ne olyanok deklarálják a perszonáluniót, akik tegnap még a dualizmus elszánt hívei voltak.

Emlékeztetett arra, hogy Wekerle gyakran tett olyan ígéreteket, amelyeket később nem tartott be. Aggályosnak ítélte a rohamos végrehajtás elleni állásfoglalást, mert a jelen helyzetben nincs idő halogatásra. „A háborút elveszítettük. Most az a fontos, hogy a békét ne veszítsük el” — mondta Károlyi, és felsorolta mindazt, amit egy előnyös béke eléréséhez szükségesnek látott: Új külpolitikai orientáció (szakítás Németországgal, pacifista állásfoglalás) radikális, demokratikus irány a belpolitikában (általános, egyenlő, titkos választójog, demokratikus birtokpolitika). A nemzetiségi kérdés új módon való kezelése („hogy Magyarország területi integritása megóvassék”).

A még harcias hangulatban levő jobboldal Károlyi beszéde alatt kísérletet tett a hangulat megfordítására, a Károlyi körül tömörülő ellenzék megfélemlítésére.

Amikor Károlyi arról beszélt, hogy „ütött a leszámolás órája”, a nemzet a történekeért felelőseket a vádoltak padjára fogja ültetni, a Munkapárt sorából valaki közbeszólt: „Ez entente beszéd”. Károlyi a közbeszólást azzal hárította el, hogy „tessék mondani német beszédet”. Pártjának egyik vezetője, Lovászy Márton azonban nem elégedett meg ennyivel. „Tessék tudomásul venni, hogy entente barátok vagyunk!” — kiáltotta felindultan, és egy másik Károlyi-párti képviselő, Vass János megerősítette: „Azok vagyunk!”

Lovászy közbeszólása nyomán az ülésteremben óriási vihar tört ki. Csak úgy röpködtek a sértő kifejezések és a fenyegetések: „hazaárulók”, „gazembe-

rek”, „megpofozzuk . . .” Az ülést tíz percre felfüggesztették, de a botrányos jelenetek a szünetben is folytatódtak. Lovászy naív és túlonúl nyílt kijelentésével Károlyi sem értett teljesen egyet — „Nem az antant, hanem a demokrácia és a béke barátai voltunk”, írta később visszaemlékezéseiben — de a Károlyipárt akkor az adott légkörben úgy érezte, helytelen lenne magyarázkodni, meg hátrálni a Munkapárt fenyegetései elől.

A jobboldal e jelenet után már-már nyeregben érezte magát. Amikor a Károlyit támogató Fényes László interpellációja során arról beszélt, hogy „a katonaság nem kíván továbbharcolni német érdekekért”, újból kitört a vihar. Szurmay Sándor, honvédelmi miniszter fensőbbbséggel utasította vissza a „rágalmat”: „Fegyveres erőnk . . . teljesíteni fogja szent esküjéhez híven kötelességét.”

Fokozta a parlamenti vita nyomán támadt izgalmat, hogy az ülésről távozó, autójába szálló Tisza István ellen merényletet próbáltak elkövetni.

A merényletet a Forradalmi Szocialisták csoportja szervezte, abból kiindulva, hogy a háborús politikát megtettesítő Tisza kivégzése cselekvésre fogja ösztönözni a még mozdulatlan tömegeket: „szikra lesz a nagy, a kikerülhetetlen robbanáshoz”.

A merénylet — bár gondosan előkészítették — nem sikerült; a fiatal Lékai János kezében a fegyver a döntő pillanatban csütörtököt mondott. A hatás azonban ennek ellenére sem maradt el. Az újságok az esetről részletesen beszámoltak, megírták, mit mondott Lékai a merénylet után az öt faggató Tiszának, és mit mondott később, a rendőrségi kihallgatás során. („Meg akartam ölni az embert, és vele azt a gondolatot, mely a világ lángbaborításának egyik főokozója”. — „Halálosan beteg vagyok, az életem úgy sem ér sokat.”)

Ilyen előzmények után került sor — a következő napon, október 17-én —, Tisza István felszólalására. Tisza felszólalásától a Munkapárt biztatást, útmutatást várt, a beszéd a hozzáfűzött várakozásnak azonban aligha tett eleget. Tisza hangja ugyan most is nyugodtan és határozottan csengett, mondatai, mint mindig, szabatosak voltak, de a tartalom bizonytalan, híveire nézve kevés jóval biztató.

A perszonálunió kérdésében Tisza nemcsak helyeselt Wekerlének, hanem tovább is ment a miniszterelnök kijelentéseinél; korrigált, határozottabban fogalmazott. „Ennek a perszonáluniónak — mondotta — sem a szavakkal játszásnak, sem félrendsabálynak lennie nem szabad.”

A német szövetség további fenntartását feleslegesnek ítélte. Arra hivatkozott, hogy „ezt a szövetséget a hódító agresszív, autokrata Orosz birodalom törekvései elleni védekezés tette szükségessé”, egy olyan veszély, mely már a múlté, mert a cári birodalom a háború folyamán felbomlott.

Tisza a dualizmust és a német szövetséget illetően megváltoztatta álláspontját. Ugyanakkor más kérdésekben — és itt a belső kohézió fontosságára hivatkozott — megpróbált ragaszkodni korábbi nézeteihez. A nemzetiségi kérdéstről kijelentette, hogy messzemenő változtatásra nincs szükség, mert „nem voltunk soha a nemzetiségek elnyomói” és csupán „egy törpe kisebbség” helyezkedik szembe Magyarországon „a nemzeti állam alap gondolatával”. Hasonlóképpen vélekedett az ország demokratizálásáról, a választójog kiterjesztéséről. („Nekünk a demokratizálás alapjára helyezkednünk nem szükséges, mert ezen az alapon vagyunk már régóta.”) De Tisza beszéde során nem ezek, a múltat részben megtagadni, részben megőrizni kívánó kijelentések keltették a legnagyobb feltűnést. A legnagyobb visszhangot az váltotta ki, ami a háború kilátásairól hangzott el. Tisza arról, szösz szerint idézve a jegyzőkönyvet, a követke-

zőket mondta: „Én nem akarok semmiféle szemfényvesztő játékot űzni a szavakkal. Én elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály t. képviselő úr tegnap mondott, hogy ezt a háborút elvesztettük.”

Ez a bejelentés bombaként hatott. Igaz, Tisza csak megismételte Károlyi szavait, de másképpen hangzott ez egy ellenzéki politikus beszédében, aki erre vonatkozó nézeteit korábban sem rejtette véka alá, és másképpen hangzott ugyanaz annak a vezetőnek a szájából, aki mindaddig győzelmes békéről beszélt, végsőkig való kitartást hirdetett, és a délszlávokkal még szeptember végén is az erő álláspontjáról próbált tárgyalni.

Tisza maga is érezte a felmorajló izgalom és elképedés hatására, hogy talán többet mondott a kelleténél. Szavait azonnal, majd egy későbbi felszólalás során újólag magyarázni és indokolni próbálta. („Elvesztettük nem abban az értelemben, hogy ne tudnánk még tovább is szívós és hősiess védekezést kifejteni . . . elvesztettük abban az értelemben, hogy . . . a háború megnyerésére többé reményünk nem lehet” . . . „Ép oly hibának tartanám én ennek a komoly igazságnak az elpalástolását, mint amilyen hibának tartanám azt, ha ezt olyan pánikszerű, olyan végletes értelemben akarnánk feltüntetni és magyarázni, mint aminővel az nem bír.”)

De a magyarázkodás a lényegen mit sem változtatott. Tisza bejelentése futótűzként terjedt, hatása felmérhetetlen volt. A háború szerencsés kimenetelében még bízó polgári, kispolgári rétegek ekkor értették meg, hogy baj van; a gyanúlanokat Tisza nyilatkozata úgy érte, mint váratlan taglócsapás.

Tisza beszéde után még többen fejtették ki álláspontjukat, de az ülésteremben e felszólalásokra már alig figyeltek. Félig üres padsorok előtt hangzottak el a függetlenségi (Bizony) párthoz tartozó Benedek János lendületesen szárnyaló körmondatai (a nemzet megmentéséről, „az ezeresztendő szép ország területi integritásának megtartásáról”) és: Giesswein Sándor csendesen előadott, végszóként ható kijelentései arról, hogy „. . . mind a 67, mind a 48 elavult fogalmak, hogy . . . a nemzeti eszmének szorosabb kapcsolatba kell jönnie az emberiség eszményével, hogy . . . ameddig a nemzetek öncélnak tekintik magukat, addig ezen tragédiának megisméltődésétől mindig tarthatunk”. (Giesswein a keresztény-szocialisták demokratikus irányzatának volt a hangadója, a háború végéfele Szabó Ervinnel is kapcsolatot tartott.)

Az országgyűlés üléseiről megjelent tudósításokban Tisza és Károlyi párharc mellett némileg háttérbe szorult *a nemzetiségi kérdés, a nemzetiségi pártok állásfoglalása*.

A nemzetiségi pártok mozgása, szervezkedése október elején másodrendű kérdésnek tűnt, az újságok erről alig közöltek valamit — és ha igen, úgy pontatlanul, egyoldalúan tájékoztattak.

A parlamentben a nemzetiségi pártok részéről 40 horvát, 4 román és 2 szlovák képviselő foglalt helyet.

A románok és szlovákok elenyésző száma — az országgyűlés összlétszáma meghaladta a 400-at — önmagában véve is amellet bizonyított, hogy a nemzetiségi kérdés terén — ellentétben Tisza véleményével — távolról sem volt minden rendben.

A horvátok — bár várták őket — az ülészakon már nem vettek részt, ezzel is a kormány tudomására hozva, hogy Magyarországhoz fűződő kapcsolataikat megszüntnek tekintik.

A román nemzeti párt nevében Vajda Sándor szólalt fel. Bejelentette, hogy a román nemzeti párt végrehajtó bizottsága október 12-én Nagyváradon

Mihályi Tivadar elnöklete alatt ülést tartott és deklarációt fogadott el. A kiáltvány, melyet ezután felolvasott, önrendelkezési jogot követelt a magyarországi és erdélyi román nemzet számára, kétségbevonta a magyar kormány és a magyar parlament jogát, hogy a román nemzet nevében szóljon. A románok képviselőjére a jövőben kizárólag a román nemzetgyűlés, illetve annak létrejöttéig a román nemzeti párt végrehajtóbizottsága jogosult.

Wekerlének és Tiszának a helyzetet szépítő kijelentéseivel Vajda vitába szállt, szemükre vetve a közelmúlt sérelmeit („A tömlöcök tele voltak és vannak nemzetiségiekkel” „Nyolc bíróság ítél két év óta . . .” „Százszámra zárják be iskoláinkat.”)

A felolvasott kiáltvány és a hozzáfűzött megjegyzések kétségkívül igen messzire mentek, de azért továbbra is óvatosan megkerülték az elszakadás és a Romániához való csatlakozás kérdését. Vajda a szociális haladás, a demokratikus átalakulás problémáit sem feszegette. E feladatokról úgy vélekedett, hogy először a nemzeti kérdést kell megoldani, „mert csak nemzeti alapon és a nemzet keretén belül lehetséges, hogy a szociális rektifikáció normális irányban fejlődjék”.

A szlovák nemzeti párt nevében Juriga Nándor fejtette ki álláspontját, egy nappal később — október 19-én.

Ő „a magyarországi szlovák nemzet nemzeti tanácsa” nevében olvasott fel nyilatkozatot, mely a románokhoz hasonlóan követelt önrendelkezési jogot a szlovákok számára is. (A szlovák néptörzs letelepedési területén saját állami közösséget kíván alkotni, nem ismeri el a magyar parlament és kormány jogát, hogy magát a szlovák nemzet képviselőjének tekintse; a szlovák nemzetgyűlésen — jelenleg a szlovák nemzeti tanácson kívül — senki sincs feljogosítva, hogy a szlovákok ügyében tárgyaljon.)

Juriga hosszúra nyúló beszédében — a továbbiak során — azt fejtegette, hogy a Károlyi-párttal szemben is bizalmatlan, mert Magyarországra nézve a Károlyi-párt sem fogadja el azokat az elveket, amelyeket a császári kiáltvány Ausztriára vonatkozóan már leszögezett.

Kijelentette, hogy a nemzetiségi kérdést illetően a Károlyi-párttól sincs jobb véleménnyel mint például a Munkapárttól. „E kérdésben az egyik tizenkét a másik egy híján hűsz, és csak a taktikájuk más.”

A szlovák nép történelme során egyformán szenvedett a labancoktól és a kurucoktól. Amikor Trencsén megyébe egyszer a kurucok, máskor a labancok jártak és folyton kérdezték az embereket, mondják meg, hogy kurucok-e vagy labancok, azok végül már azt felelték: „Ne kérdezzétek, hogy mi vagyok, hogy kuruc-e vagy labanc, hanem csak üssetek, mert a szegényt mindig ütötték.”

Juriga ugyanakkor elismerően szólt a polgári radikálisokról, Jászíróról és Bíró Lajosról: „. . . vannak a magyarok közt is kitűnő fejek és meleg szívek, de ezek még ma nem érvényesülnek . . .”

Arra a kérdésre, hogy az általa idézett Szlovák Nemzeti Tanács kiktől áll és hol található — kitérő választ adott, de ennek ellenére sem lehetett kétséges, hogy ő és nem a Munkapárt soraiban helyet foglaló szlovákok adnak hangot az adott helyzetben a szlovák polgári vezetők nézeteinek.

Október 22-e és 23-a, a parlamenti ülésszak utolsó két napja is bővelkedett feltűnést keltő felszólalásokban, izgalmas jelenetekben.

†Október 22-én Károlyi Mihály újra szót kért, sürgette a békét, ha kell, az azonnali különbékét. Szenvedélyes hangon jelentette ki „visszafojtott lázadás hangulata van az országban”. „Cselekednünk kell” és hozzáfűzte: ha a kormány nem cselekszik, „én cselekedni fogok”.

A védekezésbe szorult Tisza hosszabb felszólalás keretében próbálta tisztázni a háború felidézésében játszott szerepét. Részleteket olvasott fel addig nyilvánosságra nem hozott dokumentumokból annak bizonyítására, hogy a Monarchia nem akart háborút, és ő azt személy szerint, legalább is eleinte, határozottan ellenezte. Érvéle — kísérlete a felelősség elhárítására — nem hatott meggyőzően. Nem adott kielégítő választ arra nézve: miért változtatta meg később álláspontját? Elhallgatta, hogy a Monarchia más vezetői kezdetől a háború mellett voltak. Kitért annak a taglalása elől: milyen szerepet játszott a német militarista körök állásfoglalása a háború melletti döntésben, a Szerbiának szóló ultimátum elküldésében.

Tisza fejtegetéseire október 23-án a Károlyi-párthoz tartozó Balla Aladár válaszolt. Beszéde közben az izgalom tetőpontra hágott. Alig mondott el Balla néhány mondatot, a kissé illuminált állapotban levő Meskó Zoltán (függetlenségi képviselő, később a Horthy-korszakban nyilaskeresztes pártot alapított), közbekiáltott: „a Gotterhaltét énekelték Debrecenben!”

Ez utalás volt IV. Károly az napi debreceni látogatására, mellyel kapcsolatban az egyik délutáni napilap hozta a hírt: a katonazenekar a király érkezésekor az osztrák himnuszt játszotta.

Alig csitult el az e körül támadt izgalom (az esetet az ülés felfüggesztése és újra való megnyitása után az elnöki székéből a munkapárti Szász Károly is megbélyegezte) Károlyi táviratot nyújtott át a szónoknak: „Most kaptuk ezt, olvasd fel”. A távirat a fiumei katonai lázadásról tudósított. E bejelentésre új vihar tört ki, újra szünet következett.

A hosszan tartó szünet alatt előbb az ellenzéki képviselők tartottak a kupolacsarnokban rögtönzött gyűlést, majd a pártvezérek ültek össze értekezletre a miniszterelnök szobájában. E tanácskozásokon Andrássy Gyula is részt vett, aki előtte való nap érkezett vissza svájci tárgyalásairól. Az izzó hangulat hatása alatt Andrássy a kormány lemondása mellett foglalt állást, és erre vonatkozó javaslatát Tisza is támogatta. Tisza úgy vélte, hogy jobb, ha az egyre zavarosabbá és kilátástalanabbá váló helyzetben az ellenzék veszi át az ügyek intézését. Bízott abban, hogy a kormány lemondása után pártja támogatásával a vezetést Andrássy, Apponyi magához tudja ragadni, és így elkerülhető lesz a balszárny felülkerekedése. Tisza a mérsékelt ellenzékkel való együttműködés érdekében ekkor már a választójog kiterjesztésébe is hajlandó volt belemenni.

A miniszterelnöki szobában zajló megbeszélés végeredményeként Wekerle végül is elszánta magát a lemondásra. Szándékát az ülésterembe sietve, a türelmetlenül várakozó képviselők megnyugtatóására azonnal be is jelentette. E bejelentéssel, a kormány lemondásával az országgyűlés ülészaka végéhez ért. Mielőtt azonban az elnök az ülést berekeszthette volna, a karzaton összegyűlt ellenzéki újságírók tüntetést rendeztek a cenzúra ellen, harsány hangon a sajtószabadságot éltették.

Elmélet és módszertan

GLATZ FERENC

Szaktudományos kérdésfeltevések és történetpolitikai koncepció

(A fiatal Szekfű Gyula bécsi éveinek történetéből)*

Szekfű munkái, de jobban a kéziratos források aránylag biztosan vezetnek bennünket azokhoz a pontokhoz, melyeken Szekfű a századelő nevesebb, későbbi munkásságára is befolyással bíró szellemi, történetírói műhelyeihez kapcsolódik, mégis áll őreá is az, amit maga ír Anatole France nézeteinek, írói arcának kialakulásáról: mi sem volna könnyebb, mondja, mint France munkáinak egyes helyeit olvasmányaira vagy különböző szellemi áramlatok tételeire, idézetekre visszavezetni. „Mindez csak anyagot adott gondolkodásának és érzéseinek, lelki structurájához köveket” a „structura alakja”, „berendezése”, „felépítése”, „saját lelki dispozició”-ból származtatható.¹ Nos e „saját dispozició” áll a maga körül zajló dolgokat mindig igen nagy egyénítő erővel feldolgozó Szekfű gondolkodásának alakulására is. S fiatalkori munkáit és néhol lebilincselően érdekes, szinte vallomásszerű leveleit tanulmányozva, ezek mindinkább arra ösztönzik a kutatót, hogy magát a történetíróvá érlelődés körülményeit, a fiatal historikus szellemi közegét vegye jobban vizsgálat alá. És ez a környezet Bécs . . .

Ahhoz természetesen, hogy csak érzékeltetni tudjuk azt az atmoszférát, melyet a századelő császárvárosa árasztott, vagy csak megkísérelhessük körvonalazni azokat a kulturális-szellemi áramlatokat, melyek Bécszet a századforduló kultúrtörténetében oly sajátos helyre emelik, a festészet, a zene, a szépirodalom, a színház, a tudomány, s mindemellett a korabeli Bécsre annyira jellemző s az ottani életet „éterként átjáró” bécsi köznapi kultúra ecsetelésére kellene vállalkoznunk. Felidézni azt a képet, melyet a németnyelvű fővárosban a legkülönbözőbb szláv és bevándorolt egyéb nemzetiségű kiskereskedők cégérei, az annyira elfogadott öltözködési „vonalak” vagy az utca emberének „bandlízó” (pepecselő) beállítottága színez; meg kellene eleveníteni a már exportcikké konzumált, de a korban valós kultúra-alapot adó walzer-lázat, a ráérős és ugyanakkor bágyadt sokszínűséget, a Theater an der Wien, a Hofoper dalait dudoló trafikoslányokat . . . egyszóval mindazt, melyet korunk kultúrtörténetének egyik klasszikusa „a fennálló rend atmoszférájaként” jellemez, s mely „hallgatólagos egyetértésként ült meg mindent”². S e hallgatólagos egyetértés mögött a husza-

* Részlet egy nagyobb kéziratból, mely Szekfű történetírói érlelődésének legelső szakaszát tárgyalja: itthoni műhelyeit, az itt közölt első bécsi éveket, majd nézeteinek elhelyezkedését a korabeli progresszív és retrográd szellemi áramlatok között. — A további fejezeteket folyóiratunk későbbi számaiban közöljük. — A szerk.

¹ *Szekfű Gyula*: Anatole France. Budapesti Szemle, 1910. 366—367.

² *Theodor W. Adorno*: Bécs. — A „Zene, filozófia, társadalom” c. kötetben. Gondolat, 1970. 97. — A századelő szellemi, művészeti körképéhez igen sok találó vonást rajzol meg Pók Lajos „A szecesszió” (Gondolat, 1972) c. válogatott dokumentumgyűjteményéhez és a kötethez frott bevezető esszéjében.

dik század zenei, irodalmi kultúrájának, új tudományágainak korai apostolai kezdenek írni, zenét szerezni, festeni. Az erős, biztos válaszokhoz szükséges az újrátörekvést ingerlő kihívás . . .

Ebbe a bécsi levegőbe került Szekfű Gyula. S ha több mint félévszázad múltán lapozgatjuk a Die Post korabeli számait (melyet olvasott), vagy felidéz-zük a reakciós s emellett magyarfalóként ismert Lueger polgármesterségét követelő tüntetést vagy pl. a Heeresgeschichtliches Museum képanyagát, melyben a XVIII. századból bizony a Habsburgok örökösödési háborúi, majd a hétéves háború s a különböző tartományi zűrzavarok mellett a Rákóczi-szabadságharc összesen egy képen kap helyet — akkor már valamivel közelebb jutunk annak a szellemi közegnek érzékeléséhez, mely a fiatal Bécsbe érkező Szekfű Gyulát körülvette. Nemcsak új nevek, új szokások, hanem a világ (s főként a Monarchia) egészen új kérdései, s e kérdéseknek most már Bécsből, más látószög alatt törté-nő szemlélése.

A szűkebb kör pedig a „büzérek tanyája”, Thallóczy Lajos bécsi magyar-jainak derűs, de „nemzeti hivatásukra” mindig sokat adó kolóniája hozzájuk csatlakozva egy-egy Monarchia-hű nemzetiségi levéltárossal, s emellett a Das kaiserliche und königliche Haus-, Hof- und Staatsarchiv, a korabeli Európa egyik legnagyobb állagú levéltára. Szekfű 1907-től 1925-ig, egyetemi tanári kinevezéséig élt és dolgozott itt . . .

Forrásanyag — történeti kép

Bécs „előtti” munkái nem tükröznek még (mint ahogy 24 éves fiatalember-ről lévén szó, nem is tükrözhetnek) sem kialakult történetírói látásmódot, sem pedig valamiféle kialakult historiográfiai koncepciót akár a magyar történelem-ről, akár kora történetírásáról. Mint a Nemzeti Múzeum kéziratárának munkatársa két filológia dolgozatot publikál az egyetem utáni 2 évben: kis cikket az elveszettnek hitt Scheseus kézitról és disszertációját, Szamosközy történeti munkáinak kritikáját. Ez utóbbi — noha egy-egy elejtett megjegyzése utal általánosabb összefüggések végiggondolására is (Nyugat—Kelet problémája; a vallási, rendi elfogultság fölé emelkedő történetírói magatartás dicsérete stb.)³ — lényegében műfaját és eljárási módját tekintve is a századelő jólismert „tényekhez, pozitívumokhoz való ragaszkodás” (61. l.) szellemében íródott filológiai tanulmányoknak sorába illeszthető. (Most nem térhetünk ki arra, hogy módszertanilag a hazai történetírásban először kísérli meg az eszmetörté-neti elemzés felhasználását a forráskritikában — és sikerrel.) Joggal keressük tehát a következő, már sok világnézeti, történetírás-módszerbéli, eszmei-ideológiai töltésű munkái megértéséhez a fogodzókat bécsi környezetében.

Szekfű Tagányi Károly ajánlására kerül Bécsbe. Bécsben, Thallóczy irá-nyítása alatt már hosszú évek óta folyik a közös pénzügyminisztériumi levéltár szétválasztásának előkészítése, mely munkához az Országos Levéltár egy-egy fiatal levéltárost delegálhat Bécsbe.⁴ Budapesten a munkálatokért Tagányi a felelős. Amikor e levéltáros hely Bécsben megürül, mivel Hodinka Antal a pozsonyi jogakadémián kap tanári állást, Tagányi azonnal Szekfűt hozza javaslatba,

³ Szekfű Gyula: Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp. 1904. Vö. elsősorban 60—63.

⁴ Vö. erre Szücs László: Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyaror-zág közötti felosztásának történetéhez (1875—1918). Levéltári Közlemények, 1962. 27—42.

mint olyant, aki feltétlenül „megbízható” e bizalmi munkára, s aki „odafent” szabad idejét is a bécsi gyűjtemények tanulmányozására fordíthatná, s ezen ismereteket majd a későbbiekben esetleg „a magyar érdekek védelmére” fordíthatja az Országos Levéltár tisztviselőjeként.⁵ Azaz Szekfű olyan megbízatással kerül Bécsbe, melynek bevallottan az a célja, hogy a mintegy a politikai közjogi küzdelmek kísérő jelenségeként (szinte titokban) folyó csendes, de igen szívós „levéltáros-háborúskodásban” az osztrák és magyar (azaz a bécsi magyar) levéltárosok között segítsen előmozdítani a levéltárosok szemében annyira kívánt magyar önállóság szimbólumát: a Thallóczy igazgatása alatt álló Hofkammerarchív (mely a XVI—XVIII. századi magyar történelemre vonatkozóan a kamarai anyagokon túl is igen sok adatot tartalmaz) szétválasztását. Feladata, hogy a XVI—XIX. századi állagokról pontos felmérést készítsen: jegyezze fel az egyes akták iktatószámát és magukról az akták tartalmáról egy-egy „Schlagwortot”, melyből kiderüljön annak magyarországi vagy birodalmi illetékessége. A munka unalmas — és mint Szekfű írja —, könnyű volt.⁶ Az anyag teljes egészében újkori, elsősorban a XVIII—XIX. század gazdaság- és igazgatás-, valamint intézménytörténete köréből. Jellegét tekintve igen vegyes: térképektől, különböző tervektől kezdve gazdasági egyezmények több évszázadon át húzódo aktacsomóiig.⁷ Mint az Szekfű jelentéseiből kiviláglik: a felévenként mintegy háromszáz csomóról végzett leírás és jegyzékkészítés nem is elsősorban az újkor gazdaságtörténelme köréből adhatott újabb ismereteket, hiszen az aktákat csak akkor olvasta át, ha semmiféle eligazító tartalmi megjegyzés nem szerepelt a felzeteken, hanem e munka sokkal inkább abban vált Szekfű hasznára, hogy a bécsi levéltári anyagban igen alapos eligazodási készséget szerezhett. S emellett igen biztos hivataltörténeti tájékozottságot kívánt, illetve adott.

Szekfű láthatóan igen szorgalmasan dolgozott, s mivel hamarosan Thallóczy is igen megkedvelte, hasonlóan Károlyi Árpád, a Staatsarchiv akkori igazgatója, az Országos Levéltár díjtalan fogalmazó-gyakornokát átveszik a Staatsarchivba II. osztályú fogalmazói minőségbe...⁸

Nem túlzott a bécsi levéltári anyagot maga is igen alaposan ismerő fiatal levéltáros kolléga, amikor a harmincas évek közepén, a bécsi levéltárosi környezetből írva, úgy szól Szekfűről, mint „aki évtizedes itt töltött aktív, és az osztrák munkatársak részéről mindenkor a legnagyobb elismeréssel, követendő példaként emlegetett levéltárnoki munkásságodból a legjobban ismered egykori magyar főnököddel együtt a bécsi anyagot”.⁹... A hallatlan széleskörű anyagismeret, az éveken keresztül a levéltári raktárakban ülésel töltött csendes, szorgos levéltári hivatalnokmunka képezte Szekfű történetírásának legerősebb bázisát. Azt a kortársi és a jelenkori kritikuskoknak is el kell ismerniök, hogy bármennyire is túlhajtottak, gyakran első pillanatra felismerhetően szubjektíven hajlítottak is a szekfűi koncepciók, a munkák, szerzőjének forrásanyag-ismerete

⁵ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL), Levéltári Levéltár. YI 1891/1906. Tagányi Károly 1906. XII. 27-i előterjesztése. Ugyanerre: Szekfű Gyula kérvénye az OL fogalm. gyakor-nokságért. 1908. I. 3. Uo. YI 73/1908.

⁶ Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára. Szekfű Gyula—Thallóczy Lajos 1908. VII. 25

⁷ Szekfű jelentései Tagányihoz, illetve Tagányi Károly jelentései az Igazgatóság számára. OL YI 1147/1907; 2019/1907, 308/1908; 1355/1908; 1743/1908; 166/1909; 1409/1907.

⁸ Szekfű lemondólevele Országos Levéltárbeli állásáról s bécsi kinevezéséről: Uo. YI 418/1910.

⁹ Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: EKK) MS G. 628. Paulinyi Oszkár—Szekfű Gyulának Bécs, 1935. II. 4.

minden kutató történeaszben tiszteletet ébreszt.¹⁰ A nagyívű összefoglalások és a nagy fejlődési vonalakat felvázoló koncepciók sohasem születhettek volna meg, ha nincs e történetírói munka mögött a majd két évtizedes bécsi levéltárosi illetve levéltári munka. Miben állott a fiatal történész-levéltáros feladata Bécsben s mennyiben színezte e levéltáros-tevékenység történetírását?

A legfontosabb e szempontból kétségtelenül az, hogy Szekfű a levéltár (és a Monarchia) belső rendje szerint mint „közös szolgálatban álló” hivatalnok dolgozott. Ez fontos volt a levéltári hierarchiában elfoglalt helyzetét illetően, hiszen hozzákötötte ahhoz a vékony bécsi hivatalnokréteghez, mely állásából eredően (s a Monarchia mindinkább csontosodó kultúrbürokratái az uzsonnasört és a hivatalt komolyan vették) hivattva volt sem az osztrák sem a magyar oldal javára bármikor állást foglalni. Ők az uralkodó szolgálatában állottak. (A kérdés természetesen mindig az volt, hogy ki hogyan értelmezte ezt: a magyarok Szent István koronájának viselőjét, az osztrák közözügyisek pedig az osztrák császári jelvények hordozóját látták urukban.) De sokmindent meghatározott ez szakmai téren is. Szekfű kezdettől a közös igazgatási szervek, hivatalok iratanyagával kapcsolatos referendákat kapott. Ezt tanúsítják a levéltár belső „utasításai” valamint az ezen években Szekfű munkája közvetlen irányítójának, Bittnernek későbbi levéltártörténeti adatai.

Az 1913-as utasítás szerint pl. a cseh Malotaval együtt a Kabinet-Levéltárhoz (benne a reformkori magyar történelemre kulcsfontosságú anyagokat tartalmazó Staatsrat aktáival), a Hungaricákhoz, valamint a kancellári és követi levéltárhoz és „természetesen” a külügyminisztériumi anyaghoz volt referensként beosztva.¹¹ Kezdetről részt vett a levéltár Inventárának előkészítésében, melyet az 1910-es brüsszeli nemzetközi levéltáros és könyvtáros konferencián elfogadott Provenienzprinzip bevezetésével egyidőben kezdtek meg L. Bittner vezetése alatt. Szekfű több levéltári segédletet készít, elsősorban a császári udvari intézmények (közöttük a kimondottan Magyarországgal kapcsolatosak) iratanyagáról. (Hofkanzlei 1760—1860; Hofkriegsrat 1720—1860; Oberste Justizstelle; Ungarische Hofkanzlei, ungarisches Ministerium 1745—1867; Siebenbürgische Hofkanzlei 1749—1865, továbbá az itáliai, a dalmáciai és galíciai udvari kancelláriai anyagok a XVIII. századból stb.)¹²

Mind emellett — mint azt a Staatsarchiv levéltári levéltárának iratai bizonyítják —, Szekfű lényegében a „magyar ügyek” referense lett. Ez azt

¹⁰ A volt Szekfű-tanítvány például így emlékezik Szekfű jóval későbbi tanári tevékenységére: „keményen bírálta tanítványainak munkáját is, nem túrve semmiféle pontatlanságot, bizonyítatlan, vagy csupán látszatösszefüggésekkel inszinuáló analógiákkal »bizonyított« állítást. Elsajátította velük a szellemtörténetírás módszerét, megtanította őket annak ismeretelméletére is, de első tudományos próbálkozásaitól elsősorban mégsem e módszer alkalmazását követelte, hanem a *forrásokban való elmélyülést, azok kritikai vizsgálatát, a lehető legszélesebbkörű anyaggyűjtésen nyugó feldolgozást* . . . És — úgy látszik — ebben lehet keresni egyik nyitját annak a mély és széleskörű hatásnak (kiem. tőlem — G. F.), amelyet Szekfű Gyula írásai nem csupán a nem szakértő olvasóközönségre gyakoroltak, hanem tudományos életünkre is.” (Merei Gyula: Szekfű Gyula történetelméletének bírálatához. Századok, 1960. 180).

¹¹ Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: IHHStA) Direktionsakten, 1487/1913.

¹² Vö. erre vonatkozóan a Staatsarchiv „Zettelkatalog”-ját, melyben a mai kutató is nyomon követheti az egyes segédletek készítésének időpontját és a készítők neveit is. A segédletkészítés természetesen elsősorban a régi segédletek átdolgozását jelentette. L. Bittner: Gesamtinventar der Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Hrg. L. Bittner (Inventare Österreichischer Staatlicher Archive V. Inventare des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs 4.) Wien 1936. Ebben: Franz Huter: Biographien der Archivbeamten seit 1749. 145—148 és „Übersicht der Archivbehelfe (Repertorium)” 174—179 és 255.

jelentette, hogy a levéltárhoz érkező magyarországi vagy magyar történelmet érintő kérésekkel ő foglalkozott. A Direktionsakten mutatóiból kiugró Szekfű-akták legnagyobb része pusztá hivatalnoki ügyintézészt jelez. Magyarországról befutnak a kérések — gyakran kimondottan személyi megkeresések, a szokásos ajánlásokkal — s már a következő napi dátummal ott fekszik a levéltárigazgatóság részére készített feljegyzés: kinek a részére milyen állagokból milyen aktákat emelt ki Szekfű, s küldött a szokásos egyhónapi kölcsönzési időre Budapestre. Rövid idő alatt levélben, de leggyakrabban személyesen is — hiszen a legismertebb kutatóknak, még egy Ballaginak vagy Fraknóinak is érdeke volt, hogy a „magyar levéltáros” őt jóindulattal kezelje — megismerkedik szinte minden számottevő hazai történésszel, pontosan tudja, ki min dolgozik, s akaratlanul is betekintést nyer a legkülönbözőbb témák forrásanyagába.¹³

S mivel a magyarországi események Bécsbe vezető szálai nemcsak egyszerűen a magyar királyi udvar, hanem egyben a német római majd osztrák császári udvar sok országot átfogó és érintő nemzetközi politikájához való kötődést is jelentett, már e *forrásanyagok* is a fiatal bécsi levéltáros figyelmét a magyar történelem *nemzetközi összefüggéseire* terelték. S ugyanezeket az összefüggéseket domborították ki a Habsburg-Monarchia fentebb említett kormány-szerveinek visszamaradt iratanyagai. A magyar történelemnek az európai eseményekkel való kapcsolatba hozása, együttlátása a korábbi indítások mellett a *napi levéltáros* munka során is csak megerősödhetett. A kínálkozó esetek közül csak példaként ragadnánk ki azt az évekig húzódó levélváltást, mely az egy stuttgarteri cég megbízásából a Rákóczi-szabadságharc történetét író Hengelmüller és Szekfű között folytatódott. A kolléga — mint írja — a Rákóczi-szabadságharcot az eddigi magyar irodalommal ellentétben nem a magyar, hanem az európai, elsősorban az osztrák illetve az orosz cári politika oldaláról szeretné megvilágítani, különösen arra való tekintettel, hogy miként illeszkedtek a felkeléssel kapcsolatos diplomáciai vonalak egymáshoz.¹⁴

Az ötlet tehát nem Szekfűé, s az sem, hogy pl. a fejedelemasszonyról szóló berlini, a svéd követjelentéseket ugyanígy Péternek a lengyelországi és a Rákóczi-val szemben vitt politikájának kapcsolatáról stb. valló aktákat a szabadságharc egyetemestörténeti hátterére vonatkozóan hasznos lenne átnézni, de a sokszor már a kérésekre tett megjegyzéseiből kiérződő „nyaggyatás” miatti bosszúság mellett Szekfű figyelmét is új külpolitikai szempontokra, adatokra irányította...¹⁵

És mindehhez az is hozzátartozik, hogy a *magyar történelem száalai Európa felé* a levéltáros előtt a *Kaiserhof intézményein keresztül* futottak, ami csak erősíthette azt a már egyébként Szamosközy történetírásáról írottakban is felbukkanó elemet, hogy a magyar történelem számára a *Nyugathoz* (azaz Európához) tartozás mindig is a *Habsburgokon keresztül* történhetett. Mindaz, amit Szekfű kezdettől fogva erős Ranke-tisztelete esetleg magába foglalhatott egy nemzet

¹³ Az egyes akták felsorolása, mely Szekfű levéltári ügyintézéséről vall, éppen a teendők adminisztratív jellege miatt érdektelen. Vö. erre a Staatsarchiv Direktionsakten-jeit 1909—1918 között.

¹⁴ HHStaA. Direktionsakten 320, 856/1914, 5, 59/1917.

¹⁵ Hogy Szekfű a magyar történelem Európa felé futó száalaira vonatkozó kiterjedt ismeretét már ez évektől kezdve gyarapította, bizonyítja pl. *P. Mitrofanov: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeiten c. munkájáról* írott ismertetése. Az osztrák állami kancelláriai anyag ismeretében veti a szerző szemére, hogy az csak az eddigi feldolgozásokból ismeri a Bécsbe érkező követjelentéseket — s ebből származnak hiányos következtetései (Századok, 1912. 298—307).

történetének *külpolitikai determináltságáról*,¹⁶ vagy amit a kimondottan „aufgeschlossenen” eötvös-kollégiumi határokon-túlra tekintés hordozott magában, s ami az aulikus katolikus közgondolkodásból csak töredékeként a korábbi évek-ből a fiatal Szekfű fejében maradtak, a napi levéltáros-munka hatása alatt történeti tényé, korszakokról, eseményekről most összeálló képében szilárd alapokká merevedtek . . .

És a kérdésnek — vajon a bécsi levéltárban eltöltött évek milyen új vonásokat vésnek Szekfű történetírására — megválaszolása vezet el bennünket tulajdonképpen ahhoz a kérdéskörhöz, melyből a történetíró Szekfű bizonyos indítást, kora problémáihoz a kérdésfeltevés módját és szaktörténeti munkáihoz sok vonatkozásban metodikai alapokat is merített. És ez érdeklődése a közigazgatás, az alkotmánytörténet iránt.

Közigazgatástörténeti tanulmányok — hivatalnok-polgári szemlélet

A századfordulón megizmosodott modern archivisztikának alaptézisei megkövetelték a modernkori levéltárostól a közigazgatás, mint a forrástermelő szervek történetének ismeretét.¹⁷ Szekfű határozottan követte mestereinek útmutatását, melyet tanúsít első jelentősebb témaválasztása is. Amikor az első bécsi évben témát keres és Angyal Dávid javaslatára figyelme I. Ferdinánd kora felé fordul, nem Angyal nagyszabású XVI. századi aktapublikációjának tervét fogadja el, hanem már sokkal inkább kora közigazgatástörténeti irodalmának egyik vitatott problémáját választja: a nyugati mintájú közigazgatás XVI. századi bevezetését a Habsburg-monarchiában, illetve annak egyik részkérdését, Ferdinánd erdélyi közigazgatásreform-kísérletét.¹⁸ S az első két tanulmány, a Szerviensek és familiárisok, valamint az osztrák központi kormányzatok irodalma azt mutatja, hogy a fiatal történész megtalálta „témáját”.

A modern, a magyar történelmet koncepciózusan végiggondoló historikus számára mindig kulcsfontosságú kérdés: miért, s miben maradt el, illetve késétt meg a magyar történeti fejlődés a nyugateurópaiktól, Szekfű e késés okát a közigazgatás, az állam belső szervezetségének különbözőségében fedezi fel. Azon nehézségek ui., mondja, „melyek az országnak Habsburg uralom alá jutása után nyugati mintára collegiálisan szervezett központi hatóságok felállításával jártak”, abban lelik magyarázatukat, hogy „a hazai fejlődés a XVI. századtól kezdve lassan tovább ment a rendi igazgatás felé . . . a mely a hivatalnok-államokban kifejlődött modernebb közigazgatás berendezését sokáig sikerrel megakadályozta.”¹⁹ (Maga a mű, a Szerviensek ennek a levont konklúzióknak bizonyítóanyaga elsősorban: a „familiárisoktól hordozott patrimonális forma” — mely előidézte, hogy „a hazai közigazgatás, nem ment keresztül a teljes hűbéri

¹⁶ Jellemzőnek tartjuk a külpolitikai összefüggések mind szélesebbkörű megismerésének nyomán is erősödő Ranke-tiszteletére azt, hogy Szekfű éppen a fent is idézett Mitrofanov-kritikában, amikor az európai események és a magyar történelem európai összefüggéseiről szól, akkor minduntalan Ranke-ra hivatkozik (uo. 299, 300, 303). Historiográfiai áttekintésében pl. azt írja a II. József korát feldolgozó történetírókról: „köztük, mint egybeült is, legvilágosabb és legnagyobb Ranke” (uo. 299).

¹⁷ Részletesebben „A századelő történeti műhelyei” c. kéziratos tanulmányban.

¹⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirtár (továbbiakban MTA KK) Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak 1908. XI. 19. Az erdélyi témaválasztás megbeszélése az erdélyi történelem szakértőjével, Mika Sándorral: Eötvös Kollégium Irattára (a továbbiakban: EKI) Szekfű Gyula—Bartonek Gézának 1912.

¹⁹ *Szekfű Gyula*: Szerviensek . . . 112.

fejlődésen — kifejlődésének, megerősödésének leírása.) Témája szükségszerűen viszi a német történetírás még alaposabb megismeréséhez, illetve felhasználásához. A magyar adatoknak és a hazai fejlődésnek állandó összevetése a némettel, megkövetelte a németnyelvű közigazgatástörténeti irodalom igen alapos ismeretét. S mind a Szerviensek, de méginkább az osztrák központi szervek irodalmáról írott összefoglalás tanúsítja: Szekfű nemcsak a magyarral párhuzamosan futó német fejlődés mozzanatait veti egybe a magyarországgal, hanem magát az újkori közigazgatás és államszervezet kiépülésének európai összefüggéseit is végiggondolta.

A nyugati és a magyar fejlődés összemérése fordítja szembe Szekfűt először a köznemesség történeti szerepét kiemelő hazai történetírással. Ahogy évekkel korábban már Tagányi, úgy most Szekfű is a Werbőczy-kritikából indul ki. Ahogy Tagányi annak idején a tőle szokásos finom forráskritikai érzékkel bizonyítja, hogy a Hármaskönyvből azért tűnnek el a még azon korban élő jogszokások, azért hallgat a Hármaskönyv a földközösségről, mert az a köznemesség rendi jogainak konstrukciójába nem volt beilleszthető,²⁰ úgy most Szekfű is Werbőczy felfogásában keresi a titok megoldását: miért hallgat a Tripartitum a források által pedig bizonyított familiáris réteg létezéséről.²¹ Werbőczy hallgatásának oka — bizonyítja bravuros forráskritikával —, hogy a familiáris intézmény közjogi elismerése lényegében a főnemességnek, mint külön rendnek elismerését jelentette volna, mely a Werbőczy által szolgált „Szapolyai-párt politikai törekvéseire a legnagyobb csapás lett volna”, ugyanakkor az una aedemque libertas köznemési „alaptörvényével” teljes ellentmondásban állt, hiszen azt bizonyította volna, hogy a nemesek ilyen szervitori és familiáris szolgálatban álló rétege nem élvezi gyakorlatilag a nemesi jogok egy részét. Werbőczy és a köznemési felfogás érvényrejuttatása miatt nem érvényesülhetett a familiáris közjogilag mint hivatalnok, csak mint nemes a XVI. század utáni rendi Magyarországon. A Werbőczyánus felfogás és a köznemési érdekek miatt kellett urához közjogilag rendezetlen viszonyban maradnia. S mivel Szekfű a familiárisban a modern hivatalnok potenciális elődjét látja, aki mint „osztály, önmagából képes lett volna továbbfejlődésre”,²² s mivel e familiáris viszony a „nyugati hivatalnokállamba” nem illeszthető — Szekfű alaposan elpáholyja a Werbőczy-korabeli köznemési felfogást. Majd a köznemesség fellegvárát, a vármegyét és a Werbőczyánus századfordulós magyar jogtörténeti irodalmat is. Az előbbi azért, mert mint „a köznemesség rendiségének, közjogi szereplésének alapja” mindent elkövetett: a „vármegye érintetlenül maradjon a nagybirtok társadalmi hatásától”, s így egyes esetekben a familiárisokat kizárta egyes megyei hivatalok viselésének lehetőségéből, a történeti irodalmat pedig azért, mert a Hármaskönyvből indul ki, az általa rajzolt képet valóságnak tünteti fel. Az elmarasztalt szerzők között nemcsak a „Werbőczy panegyrisék”-et írók (mely különösen kezdő historikusról lévén szó igen durva kifejezés volt, s Angyal próbálta is Szekfűvel ezt kihúzatni), mint Komáromy András, vagy

²⁰ *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon Budapest 1894

²¹ A kapcsolódás — túl a Szekfű és Tagányi közötti személyi kötődéseken — igen jellemző. Nem véletlen, hogy Szekfű itt — a maga Werbőczy-kritikája közben — idézi hosszan szó szerint Tagányit: „Azok a tételei (ui. Werbőczynek — G. F.): hogy a földesurak birtokaikat valóságos s kétségtelen tulajdonjoggal bírják, s viszont a parasztot csak munkájának bére és jutalma illetik meg stb. jórészt csak rendszerének (ui. Werbőczynek—G. F.) logikai folyományai...” (Szerviensek . . . 120. — Vö. *Tagányi Károly*: „Falú és földközösség. Szócikk a Közgazdasági Lexikonban. I. köt. 616.

²² MTA KK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. VI. 15.

az egyébként nagytekintélyű és a jogtörténeti egyetemi tankönyvet író Illés József áll, hanem a köznemesség történeti szerepének történetietlen visszahistorizálója, a magyar jogász közfelfogást leginkább befolyásoló Timon Ákos áll.²³ Az azután már Szekfű historiográfiaiailag kialakult álláspontját mutatja, hogy Timonék felfogásának elítélésétől — mely „a középkori magyar állam alkotmányos, sőt parlamentáris (!) (felkiáltójel Szekfűtől—G. F.) jellegét”²⁴ hangoztatja — nemhogy csak a tanácsok ellenére sem áll el, hanem kimondottan várja, hogy a kritizált szerzők a tanulmányt „kénytelenek lesznek . . . elítélni”.²⁵ Figyelmet érdemelnek e megjegyzések. Nemcsak azért, mert a modernkori magyar fejlődésben először itt marasztalja el Szekfű a köznemesei pártot (melynek „egész ereje a köznemességnek politikailag iskolázatlan és könnyen vezethető tömegén nyugodott”, Szerviensek — 120. l.) s a modern fejlődésben a köznemesség erős rendi törekvéseit s a vármegyét mint a visszamaradottság előidézőjét állítja elének. S nem is csak azért, mert Szekfű az európai történetírás modern vértetében fiatalos biztonságérzettel fordul szembe a valóban a nemesei vármegye táblabíró szellemét sokban megőrző jogtörténeti koncepciókkal, hanem azért, mert felfogásában először kerül egymás mellé a két elem: a *köznemesei történetfelfogás és a szakszerűtlenség kritikája*. És e szemléleti elemeknek Szekfű későbbi történetírói munkásságában igen erős, átütő szerep jut . . .

A közigazgatástörténeti tanulmányok azonban nemcsak a magyar jogtörténeti irodalom bírálatához és áttételesen bizonyos szemléleti kérdések kifejeződéséhez vezetnek el Szekfűt. Az első lépés, az, hogy a „közös alkalmazású” hivatalnok, közvetlenül Bécsbe kerülése után Ferdinánd korának közigazgatástörténetét választja témaként, nem véletlen. Ferdinánd nevéhez fűződik ui., mint az ismeretes, az első kísérlet a Habsburg-Monarchia történetében, hogy „csak a fejedelemtől függő”, a rendek befolyását visszaszorító „*központi kormányzat*”-ot a Habsburgok kiépítsék. A bécsi magyar levéltárosok két „öregjének” Thallóczynak és Károlyi Árpádnak kedves osztrák munkatársa, Alfons Huber²⁶ közigazgatástörténetének volt kiinduló pontja a Ferdinánd-féle reformterv, része annak a koncepciónak, mely elfordulva az osztrák és magyar közjogi irodalom hagyományos veszekedés-témáitól, az „alkotmányos és törvényes” kiegyezés szellemében azokat a kapcsokat kereste, melyek a Habsburg-Monarchia országai között (s elsősorban Magyarország és Ausztria között) összekötők lehettek. Az összekötő kapocs kínálkozott a központi kormányzervekben (illetve azok történetének felfejtésében), melyeknek, mint a „modern (azaz Szekfű szemében a Habsburg—G. F.) kormányzat” kialakulásának előtörténetét Huber a hagyományos és ismert XVIII. századi kezdetektől a XVI. századig vezette vissza.²⁷ Az egész Monarchia berendezkedését érintő kérdések ilyen „pozitív”

²³ Szerviensek . . . (114. (Jegyzet) és 5—6, 1. sz. jegyzet). Szekfű tudatos Werbőczy-kritikájára utal R. Várkonyi Ágnes „Thaly Kálmán történetírása” (Bp. 1961) c. könyvében 311.

²⁴ MTAKK. Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. III. 11.

²⁵ Uo. 1912. IV. 24. Thimon Ákos felfogásának jó jellemzésére vö. *Degré Alajos*: A magyar jogtörténetírás keletkezése és fejlődése a dualizmus korában. (A MTA Dunántúli Tudományos Intézetének Értekezései 1967—68 c. kötetben.) Thimon nézeteinek kritikájára legújabbban: *Vargyai Gyula*: Adalékok a magyar nacionalista állam- és jogtörténetírás kritikájához. TSzemle, 1970. 4. sz. 451—479.

²⁶ *Károlyi Árpád*: Emlékbeszéd Huber Alfons kultag felett. (Bp. 1912). Emlékbeszédek . . . X. köt. 9. sz.

²⁷ *Alfons Huber*: Geschichte der österreichischen Verwaltungsorganisation bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts. Innsbruck, 1884.

irányú kifejtése azonban csak a nyugalmi politikai időszak terméke volt, s ahogy az 1860-as évek ismert politikusi-közjogi vitái természetszerűen mozgatták meg a közigazgatástörténeti érveket mind osztrák, mind magyar oldalon, természetszerű volt, hogy a XX. század elejének politikai feszültségei az Ausztriában mindinkább erősödő Gesamtmonarchie irányzat, valamint a különböző színű, de „az alkotmányos különállás” kérdésében egységes magyar politikai vezetés között aktivizálta a közjogi irodalmat. A közjogi irodalom pedig elővette ismét a közigazgatástörténeti-érvrendszereket. Ebben a légkörben a közigazgatás és alkotmánytörténet szükségszerűen ha nem is a napi politika, de mindenesetre a politikai koncepciók elrendeződésének egyik legélénkebb területévé vált.

Ez magyarázza, hogy amikor Szeffű Károlyi Árpádtól megkapja a „pensumot”, hogy a XVI—XVIII. századi osztrák közigazgatástörténeti irodalomról készítsen áttekintést, a munkához szükségesnek látja előljáróban, azután kézírata több pontján részletes fejtegetésekbe bocsátkozni a „gazdaság-, alkotmány- és közigazgatástörténet” önmagáért való művelésének fontosságáról,²⁸ végül mégis kénytelen beismerni: ez a látszólag a „fő és állami működések körén kívül eső” tudományág „sőt még az úgynevezett segédtudományok is beletartoznak abba a birodalomba, ahol a napi politika eseményeitől életre keltett irányok alakítólag, gondolatot ébresztőleg és elnyomólag uralkodnak”. Igaz, hogy Szeffű mindezt a távolról szemlélő tekintetével szeretné látni, mégis az első pillanatra csak szaktudománynak szánt (és a kis példányszámú Történelmi Szemlében megjelentetett) tanulmányában, az osztrák központi kormányzervek történeti irodalmáról, akarva-akaratlan kora forrongó közjogi kérdéseinek irodalmához, a „politikához” kapcsolódik egészen közvetlenül. Mint ahogy az sem véletlen, hogy e tanulmánya tartalmazza az első komolyabb átgondolt fejtegetéseket — a történetírás és politika kapcsolatáról.

A rendkívül sokágú vita, mely a Magyarországon a koalíciós kormány politikájának éghajlatában, Bécsben pedig Ferenc Ferdinánd összmonarchiai elképzeléseitől fűtve a korabeli jogász-gondolkodás rafinériáitól igen kitartóan és nagy füsttel zajlott, egyik érdekes szakaszához érkezett, amikor Andrassy Gyula nagyszabású munkájában²⁹ a két legexponáltabb osztrák jogtörténész, Tezner és Turba érveit először vette történetileg alaposan bonckés alá.³⁰ Leegyszerűsítve, a legfőbb vitakérdések: az osztrák oldal szerint Magyarország elvesztette szuverenitását, önálló államiságát, mivel a magyar király mint önálló személy megszűnt — Andrassy szerint viszont a magyar király megmaradt külön közjogi személynek, s az sem áll (melyet Tezner a zsitvatoroki béke egyes tételeire alapítva mond), hogy a magyar királyság alárendeltetett volna a csá-

²⁸ *Szeffű Gyula*: Az osztrák központi kormányzervek történetének irodalma. TSzemle 1912. 185. és 200.

²⁹ *Andrassy Gyula*: A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. III. köt. Bp. 1911. (Az I. és II. kötet korábban jelent meg.) Különösen 334—412.

³⁰ Andrassy itt Turba-nak az Andrassy-könyv írása közben közzétett jogi elméletének (*Andrassy*: i. m. 394) bírálatára vállalkozik, „Die Grundlage der Pragmatischen Sanktion. I. Ungarn” c. munkájával vitatkozva. Megjegyzendő azonban, hogy Turba egyéb — sőt részben korábbi munkája is (*Gustav Turba*: Die pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stefanskronen. Wien. 1906) ugyanazt a szellemet tükrözi. — Teznernek a maga korában hirhadt, s még a közjogi viták kiéleződését megelőzően publikált munkája: *Friedrich Tezner*: Der österreichische Kaisertitel, das ungarische Staatsrecht und die ungarische Publizistik. Wien, 1899. 234.

szárságnak.³¹ Szintén Ausztria és Magyarország viszonyát érinti az a tétel, miszerint a birodalmat a központi szervek alakították volna ki, s hogy ezeknek illetékességük van a magyar szervek felett. (Ez az érv egyébként még az 1860-as évek Deák-Lustkandl vitára megy vissza.) A magyarok (azaz Andrassy Gyula és a hozzá csatlakozó Wlassics, de a koalíció bukása után közvetlenül Tisza István is)³² ezzel szemben egyrészt a magyar törvényhozás szerepét hangsúlyozzák a Monarchia létrehozásában, másrészt hozzátézik: a kiegyezés végül is nem Ausztria és Magyarország, hanem a „nemzet” és királya között kötött, s különben is „Magyarországon a legfelsőbb hatalom nem a királyé, hanem a törvényhozásé”. Az „osztrák felfogás” a központi kormányzati szervek kijátszásán túl a király hatalmának megnövekedését állította a központba: szerintük a középkorban a magyar király hatalma annyira megnőtt, hogy még a törvényhozás jogát is gyakorolhatta, ugyanakkor (ezt Turba fejtette ki részletesen) a királyi eskü fel is mentette őt (azaz a most már Habsburg királyt) a törvények végrehajtásának kötelezettsége alól. A magyar válasz erre természetesen a magyar országgyűlés és a magyar törvényhozás, mint az alkotmányosság legfontosabb szerve fontosságának erősítése.³³

Hogy foglal állást Szekfű az összekuszálódott érvrendszerekben?³⁴

Felismeri, hogy már az 1860-as években a központi szervek befolyásának kiterjesztését bizonyító történeti irodalom a kiegyezés előtti csatározások osztrák sovíniszta törekvéseit hordozzák, melyeket azonban elsodort a kiegyezés. Nem áll mégsem a kortárs hazai irodalom által gyakran szinte forrásként emlegetett Deák érvelése mellé, hanem kimutatja: ahogy az osztrákok a központi kormányzati szervek kiterjedt fennhatóságára az erre forrásként egyáltalán nem használható Corpus Jurist idézik egyedül (mondván, hogy ebből sehol sem derül ki: a magyar hatóságoknak beleszólásuk lett volna a központi kormányzati szervek dolgaiba), úgy Deák is erre a forrásbázisra építve beszél az országgyűlés befolyásáról egyes igazgatási ágakra. Ezzel Deák „a köztudatba belevitte, hogy az országgyűlés története a magyar történet gerince” s ezért van az, hogy míg a magyar történetírásban a krónika-, a regesta-kiadásban „s általában az intézmények történetében a külföldtől igen messze elmaradtunk”, addig az országgyűlések területén „szinte a megfordított viszony áll fenn”. Deák magukról a központi kormányzati szervekről elterelte a figyelmet.³⁵ S ez ütközik Szekfű felfogásával.

Ő ugyanis azért sürgeti a központi kormányzati szervek történetének kutatását, mert úgy látja, hogy ennek révén jobban rá lehetne mutatni: a „modern

³¹ A korabeli magyar vitairódlom, — így Andrassy, Wlassics, majd a központi kormányzati szervek történeti irodalmáról írott cikkében Szekfű is — mindig következetesen mutattak rá az osztrák centralizáló törekvések hangjának el-elhalkulása mellett is, annak kontinuitására; s hogy az újabb szerzők lényegében csak egy osztrák kiegyezés-ellenes nacionalista, politikailag az 1860-as években kialakult álláspontot vallanak. (Vö. erre a fentebb említett munkákban a Lustkandl-Biederman-Tezner, Turba-féle álláspontok összekapcsolását).

³² *Wlassics Gyula*: Az 1867. XII. cz. jogi természete. Budapesti Szemle, CXVIII. köt. (1911) 321—359. —

³³ Az osztrák „álláspont” politikai-ideológiai hátterét — anélkül, hogy e vitákról magukról szólna — jól megvilágítja legújabbban *Günther Ramhardter* *Geschichtswissenschaft und Patriotismus. Österreichische Historiker im Weltkrieg 1914—1918* (Wien, 1973). Különösen 17—53 és 99—145.

³⁴ Figyelemre méltó, hogy Károlyi Árpád ezt a „feladat”-ot Szekfűnek az osztrák és a magyar sajtóban dúló vita kellős közepén adta. Ez is mutatja, hogy a Szekfű-tanulmány kérdésfeltevése — akár függetlenül szerzője eredeti szándékától — a történeti kérdések politikai horderejét világosan látó Károlyi Árpádtól mennyire „direkt” politikai indítással készültek.

³⁵ *Történelmi Szemle*, 1912. 195.

államszerkezet” (és a 67-es szisztéma) kialakításában a magyarországi intézmények (nemzeti) sajátossága is érvényesült. A híres „receptio” elmélet bírálata mutatja be: nem igaz, hogy a nyugatról behozott intézményreformok teljesen ugyanúgy kiépíthetők voltak Magyarországon is, mint a Nyugaton (ahogy ezt az összbirodalmi törekvések hívei állítják). Ferdinánd és Miksa erdélyi reformtervei egészen mást eredményeztek, mint a nyugati tartományokban, mivel a reformtervek „a meglevő intézményekben rejlő energia hatása alól néhol nem tudnak teljesen szabadulni” (214). A magyaroknak tehát arra kellene törekedniük, hogy ezt a magyar hatást, annak érvényesülését kimutassák a közös kormánysszervek kialakulásában, s nem pedig minden energiájukat a magyar országgyűlés hatáskörének akkurátus bizonygatására fordítani. (Ez a felfogás egyébként gyökere és magyarázata Szekfű későbbi szimpátiájának a Habsburg-hű központi kormánysszervek magyar tisztviselői iránt.)

A központi kormánysszervek ilyen „bécsi magyar” szemszögből nézését szervesen egészíti ki a *magyar király* szerepének beállítása. Már a Szerviensekben is feltűnő (s Angyal ezt is javasolta törölni), hogy a megerősödött magyar királyi hatalomnak milyen nagy szerepet ad a magyar államiság megőrzésében.³⁶ S most e másik nagyobb tanulmányában is a királyt szolgáló központi kormánysszervek kapják gondolatrendszerében a „modern államszerkezet” kiépítésének szerepét. Az országgyűlésről magyar szempontból is csak negatív értelemben ír, teljesen hallgatva a korabeli vitairódalom ezzel kapcsolatos mind osztrák, mint (s e vonatkozásban ez a fontosabb) magyar szempontjairól. Így vezeti Szekfű Gyulát a közösügyes bécsi levéltárost a központi kormánysszervek közigazgatástörténeti irodalmának végiggondolása állásfoglaláshoz a magyar államiság egyik alapkérdéséről, a Monarchia konstrukciójáról és késztetik állásfoglalásra a nemzeti problematikáról.

Szekfű koncepciója, mint a korabeli uralkodó felfogás szinte minden irányzata, 67-es alapon áll. Ezen belül is az ortodoxok felé közelít, amennyiben a központi kormánysszerveknek, mint a „modern” állam működése magjának fontosságából kiindulva a központi államapparátus feltétlen szükségességének hangoztatásához jut el. Amikor azonban a kiegyezés kereteinek bolygatásától tartózkodik, ugyanakkor az ellenzékét is megszegyenítő szívóssággal fordul szembe az osztrák Gesamtmonarchie felfogás közjogi alátámasztásával. És minden jel arra mutat, hogy Szekfű — valószínűleg a bécsi magyarok és saját tapasztalatai alapján — igen közelről és jól látta azokat az osztrák törekvéseket, melyek a kiegyezésnek az osztrák szempontú „továbbfejlesztésén” munkálkodtak, s melyek éppen a központi kormánysszerveket kívánták céljaikhoz felhasználni. Azt is mondhatnánk, hogy Szekfű a magyarokra nézve ezt tartja az igazi veszélynek, s az ezek ellen folytatandó harcot az előbbrevalónak.³⁷ Csak-hogy ő a „nemzeti küzdelmet” nem a parlamenti eszközökkel, az obstrukciókkal és a királlyal szembeni követelésekben véli a leghatározottabban folytathatni, hanem a magyaroknak szerinte a Monarchia apparátusában, a központi kormánysszervekben folyó ügyekre kellene jobban figyelniük. Ebben a sok forrásból táplálkozó „sajátos” (mondhatnánk úgyis: „bécsi magyar”) hatvanhetes nemzeti koncepcióban békésen megfér egymás mellett a „kiegyezései rendszer”, a királyi tiszteletbentartása és ugyanakkor az a századelő (egyáltalán nem az ortodoxoktól kiinduló) magyar „nemzeti” követelése, mely a magyarságnak a Monarchia

³⁶ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. III. 11.; vö. erre A Szerviensek . . . 186.

³⁷ Történelmi Szemle, 1912. 215—216.

konstrukcióján belül nagyobb súlyt kívánt adni. Csakhogy Szeffű a „továbbfejlesztőkkel” szemben más utat és más módot is javasol.

Szerinte ugyanis az osztrák közjogászokkal és az osztrák történetírással folytatott vitákban a magyarok rossz módszert követnek. Amíg itthon „Werböczyről panegyriseket írnak”, addig a „kritika terét átengedik a magyar viszonyokkal szemben éppen nem objectív állásponton levő és a hazai irodalmat nem eléggé ismerő idegeneknek”, amilyen pl. (a hirhedten magyarelles) H. Steinacker.³⁸ Amikor azután megjelennek az osztrák közjogászok írásai, akkor a magyar álláspontot „nem a legilletékesebb írók”, hanem — mint levélben is panasolja — újságírók válaszolják meg a német lapokban.³⁹ Vagyis ő az osztrák központosítási törekvések ellen javasolja egyrészt a ragaszkodást a 67-ességhhez, másrészt ezen az alapon keres és találni vél egy eredményesebb harcteret (az adminisztrációt) s javasol eredményesebb harcmodort.

Ugyanez a felfogás fogalmazódik meg akkor, amikor Szeffű a magyar és az osztrák történetírás vitájáról, illetve a Turba hírhedt Pragmatica Sanctio c. munkájáról szól. Ennek kiadása — mondja — „a magyarok kötelessége lett volna”. „Lehetetlen észre nem venni — írja — a tervszerűséget, mellyel az osztrákok a magyar történet gerincét, a központi kormányzás történetét kisajátítják”.⁴⁰ Az „osztrák központból megírják a provinciák kormányzása történetét: a csehekét, és tirolit éppúgy, mint a magyart. Így lesz a magyar historiographia provincializálódottá.” S azért szidja a magyar történettudomány vezető posztjain ülőket, a történettudományi bizottság nagyjait, hogy ezek a tények sem bírják rá őket „valamelyes munkaprogram felállítására”, pedig „aránylag gyorsan igen szép dolgokat lehetne csinálni”.⁴¹ S e „szép dolgok” helyett Szeffű — természetesen nagyon is csak egyfelé nézve — otthon csak a tudományos irodalom „egyoldalú fejlődési irányát” látja, a szakszerűtlenségnek már korábban is érintett párosulását a köznemesi-rendi szemlélettel, a magyar tudományosság európaiabb szintű képviselete helyett programnéküliséget, magába zárkozó provincialitásba süllyedő Werböczy-irodalmat.⁴²

Szeffű tehát egy tágabb látókörű, tudományosan is felvértezettebb, magasabb színvonalú, általa okosabbnak vélt „nemzeti” alapállást kér számon kora tudományosságától és ugyanígy politikusaitól is. Ezen álláspontba bele-sűrűsödött a Habsburgok iránt mindig is lojális katolikus szellemben-neveltetés, történeti „iskolái” a századelő magyar országgyűlési, „parlamenti kretén”-ségének lebecsülése, a „bécsi magyarok” királyhű, de határozott centralizáció-ellenes magyarsága. És ide kell sorolnunk mindenek előtt Szeffű életfelfogásának, mindennapi közegének alakulását; a közös kormánysszervek naponta új és új (természetesen Habsburgokon át vezető) európai összefüggést kínáló irat-

³⁸ *Szeffű Gyula*: Szerviensek . . . 114. H. Steinecker Thimon-kritikáját érinti Vargyai Gyula említett tanulmánya is (ld. a 25. sz. jegyzetet). Míg azonban mind Thimon kritikája, mind Steinacker beállítását meggyőzőnek érezzük, addig elsieltettnek találjuk a szeffűi kritikával nagyon is azonos gondolati úton mozgó és ez időben szintén éppen a bécsiek között tartózkodó Eckhart Ferenc felfogásának direkt visszavezetését Steinacker nézeteire. Ez a nézet egyébként jellemző a jogász Sarlós Márton több, igen szubjektív Eckhart-kritikájára is.

³⁹ MTAKK Szeffű Gyula—Angyal Dávidnak. 1912. II. 28.

⁴⁰ Uo. Szeffű Gyula—Angyal Dávidnak 1911. III. 9.

⁴¹ Uo. és 1911. XII. 2.

⁴² Egyébként Szeffű egy megjegyzése a Werböczy-irodalomra sejtetni engedi: élt benne eleve egyfajta félelem, tartózkodás is, hogy ha a Werböczy-kultusz ellen felszólal, ezzel „jó magyarsága” kérdőjeleződik meg. „A Hármaskönyvnek Werböczyre nem mindig kedvező kritikájához *ugyancsak jó magyarok* (kiem. tőlem—G. F.) és a populus Werböczianus tagjai mutaták meg az utat.” (Szerviensek, 114, 1. sz. jegyzet).

anyagát, s nem utolsósorban a Monarchia kultúrbürokráciájának polgár-hivatalnok alakuló öntudatát, aki magához legközelebb állónak azt a hivatalnok típust tekinti, akikre „a központi berendezés a rendek kezében levő igazgatással ellentétben” a fejedelem mint tőle „függő”, tőle kinevezett és neki felelős hivatalnokokra támaszkodott”, s akik „többnyire nem a rendek soraiból kerültek ki, hanem polgári származásúak vagy idegenek voltak. . .”⁴³

Király, kormányzervek, központosítás — rendek, országgyűlés viszonyáról kialakított alapkoncepció megértéséhez azonban szükséges azokról a forrásokról is szólni, melyekről Szekfű ha nem is e történeti kép vázát, de legalább is színeket merített, a képalkotás technikájának egyes fogásait sajátította el, s mely források egész történetírásán (témától is függően hol kisebb, hol nagyobb mértékben) nyomot hagytak.

Az Institut für Österreichische Geschichtsforschung

Történeti irodalmunk eddig, ha a magyar történetírásra ható német történeti irányzatokról szólott, szinte kizárólag az ún. Geistesgeschichte képviselőit sorolta ide.⁴⁴ Ebbe a sorba szervesen illeszkedett a Szekfű-irodalom, mely joggal regisztrálta, hogy Szekfű szinte egész pályája folyamán tanulmányozta, forgatta ezen irányzat képviselőinek munkáit.⁴⁵

Hogy ez a felfogás a fiatal Szekfű indulásánál mennyire látszik, érzékelhető már a korai Ranke-tiszteletben. Hibáznánk azonban, hogyha nem figyelnénk fel arra: ez a Ranke-hatás már akkor együttjelentkezik a francia történetírás korabeli kiemelkedő képviselőinek alapos tanulmányozásával, tehát egyáltalán nem beszélhetünk a német szellemtörténet századfordulón ismét sokat emlegetett ősenek egyoldalú befolyásáról. S még inkább erősödik az európai illetve a német hatások sokszínűsége, ha számbavesszük: a fiatal Szekfű Bécsben milyen újabb német történetírói iskolákkal kerül kapcsolatba, s miket hasznosít azok eredményeiből.

Mindenek előtt Bécs egyik tudományos büszkeségét, az Institut für Österreichische Geschichtsforschung-ot kell szemügyre vennünk, mivel az Intézet kapcsolata a magyar történetíráshoz az 1880-as évektől folyamatosan nyomonkövethető: egymás után háromévenként végeznek itt a magyar történetírás későbbi jeles művelői, ugyanakkor jó a viszony a Institut, valamint a hazai történetírás vezetői között a század végén. A bécsi magyar levéltárosokat, Thälöczyt és Károlyi Árpádot pedig közvetlen, kollegiális kapcsolat fűzte nemcsak az Intézet nagynevű igazgatójához, Theodor Sickelhez, hanem az Intézet több professzorához is, kik részben a Staatsarchiv tisztviselői voltak.

Az Institut működésének kisugárzása a közép-kelet-európai országok történetírására még ismeretlen a historiográfiai irodalomban. A feltárt anyagok, valamint az intézeti levéltár iratai alapján e vonatkozásban az intézeti tevékenység két alapmotívumára látszik szükségesnek itt utalni. Az egyik a szakemberképzésben játszott szerepe: az osztrák levéltárosok és történészek, valamint a

⁴³ Az osztrák központi kormányzervek . . . TSzemle, 1912. 212.

⁴⁴ Nincs terünk itt annak tárgyalására, hogy ezen egyoldalúság genezise mennyiben a dogmatikus beállítással, függ össze, mely a szellemtörténeti irányzathoz levezetett irracionális „ideológiai kritikái” „fővonalához” illesztette a magyar történetírás XX. századi történetét.

⁴⁵ Vö. erre *Merei Gyula*: Szekfű Gyula történetiszemléletének bírálatához, különösen 184—193.

Monarchia egyes nemzeteinek legkiemelkedőbb historikusai többnyire az Institutban nyerték el európai színvonalú szakképzettségüket, főként segédtudományi ismereteiket. A másik kiemelendő egy szemléleti momentum: az Institutban közvetlenül és közvetve is a Monarchia különböző részeiből ideseregülő különböző nemzetiségű s itt kiképzett historikusok a Habsburg-birodalom szükségessége elfogadásának szellemében „nevelkedtek”. Közvetlenül annyiban, hogy az Institut-béli szemináriumokon ilyen beállításban foglalkoztak a Habsburg-országok történetével, közvetve annyiban, hogy szemükben a Monarchia fennállásának, a közös intézmények kiépülésének volt betudható a saját nemzeti történetírásuknál jóval magasabb Institut-színvonal elérhetése.⁴⁶

A fiatal levéltáros bécsi szakmai tájékozódásának egyik láthatóan legnagyobb csalódása a nagynevű Sickel-Institut. Legplasztikusabban val erről Bartoniek Gézához, az Eötvös kollégium igazgatójához „BG úr”-hoz írott levelében. Bejárva az egyetemi órákra, s többször beszélgetve az Institutot végzetekkel, látja, hogy ezek „a nyugati diplomatikát kitűnően ismerik, merovingkori írásokat fényesen olvasnak (a mi nálunk fehér hollónál ritkább), még a gazdaságtörténetben is van jártasságuk (ami a budapesti egyetemen mos senkitől sem szerezhető meg), de e mellett olvasottságuk és így igazi történeti látókörük a Collegiumbeli munkával szerzetthez képest nagyon csekély.” Elmondja, hogy kiderült: noha nagyon büszkék „mint sajátjukra” Rankera és Mommsenre, de ezeket csak „félkötetenként olvasták”, s érdeklődésük annyira beszűkült, hogy az egyik, aki a XVI. századi gazdaságtörténetben „nagyon olvasott”, „a görög történetben Curtiuson és Grotén kívül nem ment, s Niebuhrról nagyon homályos képe volt. . .” És az „Európába” frissen kikerült Eötvös-kollégista Instituttal szembeni kifogásait csak gyarapítják, hogy az osztrákok teljesen tájékozatlanok a francia irodalomban („rám nézve mint kollégistára is, leglehangolóbb a francia kultúrelemeknek teljes nem ismerése”), s hogy a francia irodalom olvasása révén nyerhető világos áttekintő készség hiánya fosztja meg az Institutban képzetteket attól az örömtől, „a mit a lehető széles körben való összehasonlítás” nyújt. Igen alaposan képeznek „mesterembereket, akik hat napon át becsülettel dolgozván a hetedikén vígan elhagyják mesterségüket” épp az előbbi „öröm” hiánya miatt.⁴⁷ S nem véletlen, hogy ez domborítja ki Szekfű előtt később is az Eötvös kollégiumi képzés hallatlan előnyét, azt, hogy míg az Institut-béliek „igen kitűnően olvasnak középkori okleveleket, a kollégium szellemi tőkét képező Taine, Ranke, Michelet, stb. nem egyszer még névleg is ismeretlen előttük”.⁴⁸ — Ami még a XIX. század második felének Bécsbe kerülő fiatal történéstét (Károlyit, Fejérpatakyt s a többieket) csodálatba ejtette, a XX. század elejének Eötvös kollégistáját már nem elégtette ki.⁴⁹ S ez érthető is, hiszen az Institut-nyújtotta, a magyar történelemhez szükséges

⁴⁶ Az intézeti szemináriumok tematikájáról az egyes tanárok évi jelentései vallanak (Wien, Universitätsarchiv, Archiv des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung; különösen Sickel, Zeissberg és Pribram jelentései). — Az intézet történetének inkább adatgyűjtésmény-szerű, erősen „osztrák szellemű” feldolgozása: *Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1854—1954.* Graz—Köln, 1954.

⁴⁷ Eötvös Kollégium Irattára (a továbbiakban EK1). Szekfű Gyula—Bartoniek Gézának. Bécs, 1908. II. 24.

⁴⁸ Uo. Szekfű Gyula—Bartoniek Gézának. Bécs, 1912. I. 17.

⁴⁹ Vö. erre Károlyi Árpádnak és Fejérpataky Lászlónak bécsi tanulóéveiről Szilágyi Sándorhoz intézett ilyen hangulatban beszámoló leveleit: OSzKK. Károlyi Árpádnak. 1875. I. 23. és 1877. V. 9., valamint Fejérpataky Lászlónak 1877. X. 10. és 1879. VI. 21. között Szilágyi Sándorhoz írott leveleit.

filológiai talpaltságot ekkor már a budapesti egyetemen Fejérpataky, Marczal szemináriuma is biztosította, s az Eötvös kollégium, valamint Szeffőczy számára ezt kiegészítve Tagányi társasága magasabb szintű történelmi indítást biztosított, mint a virágkorán már túllépő Institut für Österreichische Geschichtsforschung.⁵⁰

Ha a híres Sickel-Institut mint a történelemszakszervező műhelye nem is gyakorolta Szeffőczyre azt a hatást, melyet a korábbi, itt kiképzett magyar történészekre, annál inkább nyomon követhető befolyása Szeffőczy történetírói felfogására a szemléleti kérdésekben. Mégpedig azáltal, hogy Szeffőczy kapcsolatba került a Staatsarchivban és az Institutban — ahová láthatóan rendszeresen bejárt — a Monarchia más népeinek Bécsben képzett fiatal történészeivel, akikben (a már említett Monarchiához hű szemléleti bázison, 1867-es — vagy azt a nemzetiségek javára módosítható — alapon) a szemináriumokban a különböző nemzetiségű diákok között eltöltött évek, lesúrolták, csiszolták az esetleg magukkal hozott nemzeti ellenségeskedések durvább formáit. Szeffőczy, aki különösen gyors levéltárosi előmenetele révén, látható tekintélynek is örvendett e körben, a maga „közös-ügyis” felfogásával könnyen talált elfogadható alapot a jó kapcsolatok kiépítésére. E kapcsolatok létrejöttében kétségtelenül segítettek a Monarchia két fővárosának mind fokozottabb személyi összefonódásai a századelőn, de mindenek előtt az, hogy Szeffőczy a nemzetiségi kérdésben a különböző népek békés együtt-tartásának elvén állott (természetesen a magyar szupremácia megtartása mellett). Ezt az alapállást Szeffőczyben nemcsak a státusával való azonosulás végig-gondolása alakította ki, hanem ez irányba hatott rá a bécsi magyarok köre és e körben a nemzetiségi kérdés türelmes kezelése, a szlávok és magyarok „közelebbkerülését” (természetesen a magyar szupremácia jegyében) legtudatosabb sürgető alakja, Thallóczy Lajos is. S itt kell megemlíteni Szeffőczy bécsi barátját, a magyarországról híres horvát *Sufflay Milánt*, akinek ekkor már ismertek a szerb-horvát magyarellenes történelemfelfogással vitaközö és ugyanakkor a szlávok „államalkotó” készségét, önálló középkori állami intézményeik meglétét kétségbevonó magyar szélsőséges nacionalizmus ellen irányuló írásai. Őt a fiatal hazai történészek még az Országos Széchényi Könyvtárban ismerhették meg, midőn Sufflay a Horvátországban uralmon levő szerb-horvát párt miatt otthon nem kaphatott állást, s a bécsi magyarok a múzeumi levéltárban szereztek számára helyet.⁵¹

E környezet hatását Szeffőczy felfogására legjobban az a szervező tevékenység dokumentálja, melyet Szeffőczy Angyal Dávid segítségével az induló Történelmi Szemléletre fejtett ki. Angyal Dávid ugyanis az új történelmi folyóiratban bő nemzetközi folyóirat-szemlélet indít, s ennek keretében ismertetéseket közöl a magyar történelmi kérdéseknek tárgyalásáról a szomszédos nemzetek történetírásában. Objektív, reális hangnem, a Monarchia különböző nemzeteinek békés egymásmellett-tartásának szelleme és főként a higgadt tájékozódás igénye érzékelhető a nemzetiségi-politikai szempontból is igen kényesnek számító történelmi kérdésekről írott ismertetéseken. Angyal e rovat szerkesztésekor elsősorban a

⁵⁰ Vö. erre A századelő történelmi műhelyei (kézirat).

⁵¹ *Sufflay Milan* (1879—1931). Horvát történetíró. Zágrábról kerül 1902-ben Bécsbe, az Institut für Österreichische Geschichtsforschungba, s itt kiváló paleográfiai és diplomatikai képzettségre tesz szert. Thallóczy baráti köréhez tartozik. Meggyőződéses hívévé válik a Monarchia különböző népei együttélésének az adott keretek között. Erről az alapról fordul szembe a horvát sovóniszta ihletettséggű történelmi-közjogi koncepciókkal, s ugyanakkor a sovóniszta magyar nemzetiségpolitika történelmi alátámasztóival is. — Ilyen szellemű cikkei: Századok, 1906. 293 sk.; Turul 1905, 94—96; Századok, 1907. 848 sk. — Sufflay Milánra vonatkozóan: *Bajza József*, Századok, 1931. 210—214; *Deér József*: S. M. Jancsó Benedek Emlk. 410—413.

Bécsben, a Monarchia soknemzetiségű értelmiségét mégiscsak összpontosító császárvárosban élő Szekfűre támaszkodik. Szekfű a szerzői gárdát a fiatal Intitutot végzett bécsiek köréből toborozza. Javasolja Sufflayt a délszláv, Kamil Krofta-t a cseh történeti folyóiratok recenzálására, de protezsálja Gooß Roderichet és mind a Történelmi Szemléhez, mind a Budapesti Szemléhez a román Jancu („János”) Lupas-t.⁵² (Az már viszont Szekfű nemzetiségpolitikai nézeteinek indítékait árulja el, amikor ez utóbbiról megjegyzi: annak álma egy „oláh-magyar közösség. . . tehát nem ellenség, de nem is jóbarát”.)⁵³ Nehéz természetesen a kéziratok ismerete nélkül ítéletet mondani a Történelmi Szemle Angyal Dávid által valószínűleg „megszerkesztett” ismertetéseiről, hiszen ha lett volna e kéziratoknak valami magyar-, vagy Monarchia-ellenes felhangja, a szerkesztő azokat valószínűleg gondosan lenyesegette volna; mivel azonban hozzá bizonyára nem tett semmit, így érzékeltethetik e kis, leíró recenziók azt a fentebb is említett szemléletet, mely lehetővé tette, hogy pl. a cseh Krofta a honfoglaláskor mégoly „kényes” magyar—szláv kérdéseiről majd a Bosznia-Hercegovina annektálásakor a csehek közjogi követeléseiről tárgyilagos hangnemben írhasson.⁵⁴ Szekfű beilleszkedett a Monarchia célszerűségének hitében felnevelt fiatal bécsi történetész-levéltárosok közé, akikkel azután később a háború után is találkozhatunk a magyar történetírás történetében, vagy mint a letűnt bécsi évek szellemét őrző magyar (és Monarchia)-barát vagy mint a békeszerződések hangulatához, az új nemzeti államok propagandájához igazodó (és természetesen saját korábbi nézeteikkel is szembeforduló) historikusokkal.⁵⁵

Ha Szekfű sorai szubjektívek voltak is a budapesti és bécsi történetképzés összehasonlításakor, minden forrásunk mellett szól, hogy Szekfűre — noha igen sokra tartotta az Intézet nyújtotta segédtudományi ismereteket —, a híres Sickel Intézetnek sokkal inkább szemléleti téren volt hatása, mintsem a szűkebb értelemben vett szaktudományos, metodikai kérdésekről vallott nézeteinek kialakulásában. Ez utóbbiak formálódásában az első bécsi években sokkal inkább a porosz alkotmány- és közigazgatás-történeti iskola alaposabb megismerése játszott közre. Csak feltételezhetjük — mert filológiailag nem bizonyíthatjuk —

⁵² Roderich Gooß az árpádkori magyar kancellária történetét kutatja az Intitut tagjaként is (vö. *Lhotsky*; i. m. 244, 288 és *Bittner*: i. m. I. 45). — *Kamil Krofta* 1896-tól végzi az Intitutot s a cseh rendiség történetére kutat, később Rómában Sickel mellett a pápai levéltár cseh vonatkozású aktáinak feltárázásában vesz részt (*Monumenta Vaticana res gestas Bohemiae . . .*), majd prágai levéltáros. (*Lhotsky*: 166, 243, 277.) — *Sufflay Gooß*-szal egy kurzusban végzi tanulmányait s koraközépkori horvát történeti kérdésekkel foglalkozik (uo. 287).

⁵³ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. VI. 20.; VII. 11.; 1912. IV. 24. — A Lupasra tett megjegyzés: uo. 1914. X. 8. továbbá: EKK. Angyal Dávid—Szekfű Gyulának 1911. VI. 21.

⁵⁴ Történelmi Szemle, 1912.

⁵⁵ Hogy csak néhány példát említsünk: *Sufflay Milán*, mint a magyar—horvát unió híve, a szerbekkel való egyesülés ellensége, 1918-ban elveszti zágrábi tanszékét, sőt 1920-ban bebörtönzik. Szekfű Gyula, Domanovszky Sándor, Hóman Bálint kieszközlik, hogy Budapestre meghívják egyetemi katedrára (1928), melyet azonban a Jugoszláv állam nem enged elfoglalni. Mint a szerb-ellenes horvát nacionalizmus egyik vezető alakját 1931-ben meggyilkolják. (Bajza és Deér i. m.) — Az említettek közül *Roderich Gooß* szintén jó viszonyt tart fenn a magyar tudományos élettel: mint az osztrák újkortörténeti bizottság titkára, s mint levéltáros a húszas években a Bécsi Magyar Történeti Intézet munkatársainak segítségére van az újkori magyar vonatkozású források publikálásában, tagja a Magyar Történelmi Társulatnak. — *Kamil Krofta* cseh nacionalista álláspontonról (1918 után egy ideig külügyminiszter, majd bécsi cseh követ) készíti el a Monarchián belüli magyar nacionalizmus kritikáját, s historizálja már a világháború előtti politikai kérdések közé az 1918 utáni cseh-szlovák állam külpolitikai problémáit. (Konec starého Uhorska. [Bratislava, 1924] c. könyvének ismertetése Századok, 1925. 73).

hogy az igen alaposan képzett fiatal levéltáros már otthon megismerkedett az osztrák és a porosz közigazgatástörténeti irodalommal, de elmélyült tájékozottságát kimutathatóan Bécsben szerzi. Erre indította Szekfűt állandó igényessége: a német történetírásban való friss tájékozódás, de erre ösztönözte a tudományos munkáját ekkor sokban irányító Károlyi Árpád is. Így ismerkedik meg Szekfű behatóbban az osztrák és a porosz közigazgatás-történeti irodalommal, melyből különösen ez utóbbi két kiemelkedő kortárs-reprezentánsa, G. Schmoller és O. Hintze munkáinak nyomát találjuk meg a későbbi években is történetírásán.

A porosz közigazgatástörténet — államtörténet

A Schmoller által megindított porosz alkotmány, közigazgatás- és gazdaságtörténeti iskola jelentősége a középeurópai történetírás fejlődésében mind a mai napig nincs megvilágítva a nemzetközi historiográfiai irodalomban. Az első világháború után megújuló szellemtörténet s ugyanígy a szociológiai irányzatok nem jutottak el az „őskeresésben” az Acta Borussica és más közigazgatástörténeti művek alkotóihoz. Nem véletlen, hogy először a 60-as évek végén a nyugat-német történetírásban megerősödő társadalomtörténeti érdeklődés fordult feléjük s még talán az sem véletlen, hogy a polgári baloldali és szociáldemokrata történészek emlegetik mind többet Schmoller, de még inkább tanítványa, O. Hintze nevét.⁵⁶ E megelégedő jelenségben fontos azt hangsúlyozni, hogy Schmoller (és ugyanúgy Hintze) mindig is elhatárolta magát a marxizmustól, s hogy a társadalomtörténeti kérdések iránti érdeklődés egy reakció volt a marxizmusra és a munkásmozgalomra polgári oldalról,⁵⁷ azonban a Schmoller és Hintze-féle fordulás megítélését azzal is ki kell egészíteni: a polgári és szociáldemokrata intellektuellek egy része a Schmoller és Hintze-féle társadalom-, közigazgatás-, gazdaságtörténeti hagyományban a tradicionális német szellem-történeti iskola ellenpólusát keresik a polgári történetíráson belül. S noha a történetfilozófiai kérdésfeltevések szerint osztályozó historiográfiai megközelítés (természetesen) semmi különbséget sem talál a Schmoller—Hintze vagy a Meinecke-féle történetírói koncepcióban (hiszen egyformán idealisták voltak, a társadalmi törvényszerűségeket objektív létét tagadták stb.) a történetírásukat módszertanilag is vizsgáló olvasó azonban jelentős különbségekre figyelhet fel.⁵⁸ E különbségek közül a legdőntőbb, hogy a porosz közigazgatás- és alkotmánytörténetírás szinte teljesen szakít a német történetírás filozófáló kiindulópontjával, s a német ill. porosz közigazgatás újkori történetét a korabeli hivatalnoki appa-

⁵⁶ A nyugatnémet társadalomtörténetírás megerősödésének folyamatáról: *Hans Schleier*: Zum Verhältnis von Historismus, Strukturgeschichte und sozialwissenschaftlichen Methoden in der gegenwärtigen Geschichtsschreibung in der BRD. Klny. a „Probleme der Geschichtsmethodologie” (Hrg. von Ernst Engelberg. Berlin, 1972) c. kötetből. — Legjellemzőbb erre a Hintze műveit kiadó *Gerhard Oestreich* előadása az 1967. évi nyugatnémet Historikertagung-on („Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland. Megj. Historische Zeitschrift, 1969. 320—363).

⁵⁷ *Karl-Heinz Noack*: Zu einer Tradition der gegenwärtigen Sozialgeschichtsschreibung in der BRD (Gustav Schmoller). Klny. a „Probleme der Geschichtsmethodologie” c. kötetből.

⁵⁸ Ebből a szempontból nem tartjuk éppen szerencsésnek a „Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft von der Reichseinigung von oben bis zur Befreiung Deutschlands vom Faschismus” (Akademie Verlag. Berlin, 1965) több, Hintze tevékenységét is érintő tanulmányát. Nem tartjuk véletlennek, hogy bizonyos különbségekre egyedül a módszertani kérdések iránt fogékony *E. Engelberg* professzor figyel fel: Zum Methodenstreit um Karl Lamprecht. Uo. 136—152.

rátus, az újkori állammechanizmus működésének oldaláról nézi. Központi ideája, éppúgy, mint a „régikolának” az *állam*, de számára ez sokkal kevésbé az akadémiai német professzorvilág történetfilozófiailag oly kacsaringósan megtámogatott, de valós konzekvenciájában talán soha végig nem gondolt Machtstaat-ja, hanem sokkal inkább a társadalmi jólét, igazságosság a „reális” „józan” polgári világ egyensúlyának megőrzője. Ahogy erre maga Schmoller, de még egyértelműbben Hintze is utalt egyszer: őket sokkal inkább az államhatalom belső kiépítése, a modern állami bürokrácia, hivatalrendszer kifejlesztése érdekelte, mint az állam külpolitikai „hatalmi kiteljesedése”. S ennek magyarázata szerintünk: a porosz alkotmány- és közigazgatástörténeti iskola erős kötődése a XIX. század második felében Európa-szerte kifejlődő modern hivatalnok-polgári réteghez, a *bürokráciához*.⁵⁹ Maga Schmoller is államhivatalnok családból származott (Hintze szintén), s egész történet-ill. társadalomfelfogására mély benyomást gyakorolt az a tény, hogy másfél évig, mint állami hivatalnok dolgozott a frissen kiépülő polgári értelemben modernizálódó, s a porosz hivatalnok-államot mintájául tekintő délnémet (Württemberg) államapparátusban. A politikai és történeti kérdésekkel foglalkozó fiatal Schmoller a gyakorlatban tanulta meg a hivatalnokállamot tisztelni (s mint egyik biográfusa mondja: kritizálni is), s ami igen fontos, a gyakorlatban látta a modern polgári államgépezet működését. Mind ez, mind későbbi politikusi pályafutása arra ösztönözte, hogy a modern porosz állam történetében a hivatalnok gyakorlati működéséből induljon ki.⁶⁰ Már az első XVIII. századi porosz közigazgatástörténeti tanulmányai, de méginkább az Acta Borussica (melyet nyugodtan nevezhetnénk — ha az újkorkutatás módszertana levált volna már a medievisztikáról — az újkorkutatás Monumenta Germanica-jának) saját, napi hivatalnokgyakorlatából nyert felfogásával egybehangzóan arról győzik meg, hogy a modern állam politikai és társadalmi bázisa a *hivatalnokréteg*, s hogy az addigi történelemben a legjobban a jól kiképzett hivatalnok képes a hatalom legmegfelelőbb gyakorlására.⁶¹ Erre a hivatalnokrétegre támaszkodhat az erős — és a szociális igazságosságot biztosítani hivatott — központi hatalom (azaz a monarchia), s ez a hivatalnokréteg, mely csak az államot szolgálja, tehát nem áll a parlamenti pártok és az osztályszervezetek szolgálatában, képes biztosítani a gazdasági életet irányító, jól átgondolt reformokat végrehajtó állam felülemelkedését az osztályszempontokon és a pártérdekeken. S e koncepció szinte tökéletes alátámasztását és ugyanakkor már az érdeklődés tükröződését nyújtják az Acta Borussica kötetének aktái: a mindennapi hivatali életnek, az államszerkezet gyakorlati működésének precíz rekonstruálása.⁶² — Ez, a hivatalnok-polgár gyakorlatias és társadalmi rétegéhez

⁵⁹ *O. Hintze*: Gustav Schmoller — Ein Gedenkbblatt. (Teljes szövege először: *O. Hintze*: Soziologie und Geschichte. 5 Göttingen, 1964. 519—543. — A fentemlítettetkre vonatkozóan igen szemléletes a személyes benyomásokat is felhasználó, forrásértékű Hintze-tanulmány: szerinte pl. Schmoller nem véletlenül fordul I. Frigyes Vilmos, a „rend” helyreállítója és (nem Nagy Frigyes) felé, és Bismarck kormányzásából nem a „hatalmi időszakot” (1878—1888) emeli ki, hanem a belső erősödés, erögyűjtés éveit (1864—1870). Uo. 542.

⁶⁰ *Pauline H. Anderson*: Gustav Schmoller. Deutsche Historiker II. (Hrg. von U. Wehler.) Göttingen, 1971. — A sorozat, mely a nyugatnémetországi baloldali polgári és szociáldemokrata értelmiség felfogásának megfelelően tárgyalja a német történetírás történetét, illetve a legjelentősebb történetírók életművét, sok új megállapítást tartalmaz, és főként több új összefüggésre hívja fel a figyelmet (természetesen hiányosságoktól egyáltalán nem mentesen).

⁶¹ Uo. 42.

⁶² Vö. különösen az Acta Borussica köteteit, különösen annak (Hintzétől kimunkált) „Behördenorganisation”-ját (Acta Borussica, VI/1), valamint „Grundriß der Volkswirtschaftslehre” (Leipzig, 1908) 2. kötetének előszavát.

erősen kötődő kiindulópontja határozza meg Schmoller egész működését, gondolkodását: elméletileg szembehelyezkedését a racionalizmussal, a „tisztá Ész” szel, állásfoglalását a „reális történeti-kulturális megértés etikai értéke” mellett,⁶³ a pártok felett álló monarchikus állammal szembeni igényét a társadalmi nehézségek kiküszöbölésére, a „párt- és osztálykormányzatot” jelentő parlamenti rendszertől való elfordulását, híres katederszocializmusát, történeti studiumaiban a merkantil gazdaságpolitika államot gazdagító voltának hangsúlyozását stb. Már kortársai előtt ismeretes tévedéseit, politikai felfogását, jogos és alapos bírálatában részesítette a történeti, mindennek előtt a marxista történeti irodalom. A tevékenységéről vázolt kép hűségéhez azonban annak ellenére is hozzátartozik, hogy Schmoller a történettudomány számára a modern hivatal- és közigazgatástörténet megalapozója a társadalomtörténetben a modern polgári hivatalnokréteg szerepének első alapos kimunkálója lett, és természetesen saját jelenében e réteg tudatos képviselője.

Ha történetírói módszerében, működésében Schmoller eltért az egyoldalú politika-történeti iskolától, még inkább áll ez a jobban a történettudomány mezején maradt tanítványára, *O. Hintze*-re vonatkozóan.⁶⁴ Igaz, a századvég német történetírásának problematikája közelebb hozták bizonyos „alaptézisek”-ben a „történet-politikai” vagy „national-politische” irányzat képviselőihez, így pl. a külpolitika és állam viszonyának kérdésében.⁶⁵ Módszerében azonban őt tekinthetjük joggal a közigazgatás- és hivataltörténet, mint a történettudomány egyik ágazata részletes kidolgozójának. Míg Schmoller, ki maga mellé vette a fiatal Hintzet az *Acta Borussica*-hoz, sziporkozó egyéniségével szinte „mindennel” foglalkozott, Hintze mindig megmaradt a közigazgatás- és alkotmánytörténet mellett. Újra kiadott műveiben az anyag- és gondolatgazdagsága az a világos politikai programvállalás, a történeti tényekből szándékolt politikai következtetés-vállalás még teljes hamisságuk ismeretében is kiváltják — ellentétben sok kortársi írással — a nézetekkel egyet nem értő, vitatkozó olvasóban is, a szakmai elismerést. Anyagkezelésében tudatosan támaszkodik mesterének Droysennek módszerére: kevésbé követi a Ranke által kedvelt, kipoentírozott, kiragadott események spekulációs összefüggésbe-hozását, hanem a forrásbázis egészének áttekintését követeli önmagától.⁶⁶ Ez a hatalmas anyaggal s ugyanakkor erős logikával-kutatás több olyan megállapításhoz vezet, amelyet a német történetírás történetében máig „felfedezés”-ként tartanak számon. Ezek közül

⁶³ *R. Anderson*: i. m. 43.

⁶⁴ A Hintzére vonatkozó nagy irodalomból itt most a legújabbakra hivatkozunk csak. Ebből is kiemelendőnek tartjuk a Hintze műveinek gyűjteményes újrakiadásához (Hrg. von G. Oestreich) írott három tanulmányt: *Fritz Wartung*, „Otto Hintzes Lebenswerk” az I. kötetben (Staat und Verfassung. Göttingen, 1962. 7—33); *Gerhard Oestreich*, „Otto Hintzes Stellung zur Politikwissenschaft und Soziologie” a II. kötethez (Soziologie und Geschichte. uo. 1964. 7—67); *uő.*: „Otto Hintze und die Verwaltungsgeschichte” a III. kötethez („Regierung und Verwaltung.” uo. 1967. 7—31).

⁶⁵ Egyes kérdésekben jól mutat rá e közeledésre a reprezentatív, már idézett „Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft...” c. kötet néhány tanulmánya (vö. G. Vogler, H. Schleier, E. Engelberg, H. Krauze és L. Stern írásait). Hogy e „közeledés” hangsúlyozása az „összemosás”-hoz is vezet, annak oka nemcsak a már korábban említett módszerbéli megközelítés hiánya, hanem egyszerűen ténybeli tévedések is. L. Stern pl. az „összekapcsolásban” odáig elmege, hogy Hintzét, „Ranke-Schüler”-nek nevezi (id. köt. 407).

⁶⁶ Erre igen meggyőzően mutat rá *F. Hartung*: „Otto Hintzes Lebenswerk”, 11. — Ami egyébként Hintze koncepciozítását és egyidejűleg munkája adatszerű megalapozottságát illeti, arra jellemző, amit Hartung említ: Treitschke, aki „a Schmoller iskolából kikerülő a legszörnyűbb aktakucnak” bélyegezte Hintzét, az *Acta Borussica Behördenorganisation-ját* olvasva bevallja, hogy „ez a maga módján példaszzerű teljesítmény” (uo.).

is legfontosabb kétségtelenül a közigazgatástörténetnek az „össztörténettel” való összefüggésbe állítása: annak kimutatása, hogy a polgári államban a közigazgatás a legszorosabban összefügg a kormányzat politikájával s így a hatalmi törekvésekkel. Mindez a XVIII. századi porosz államnak „modern” (azaz polgári) katonai- és hivatalnok-állammá szervezésének példáján bemutatva. Noha Schmollerhez hasonlóan ő is nagy fontosságot tulajdonít az államszervezet belső kiépítésének, mindezt azonban az állam külpolitikai ereje forrásaként s azzal összefüggésben fejt ki. A közigazgatástörténet az ő munkásságában válik igazán az ösztörténet mindent (gazdaságot, politikát, kultúrát) magába foglaló magjává.⁶⁷ A közigazgatás, az állami bürokrácia ilyen központha-emeléséből következik, hogy az „államképződések” és az „alkotmányfejlődés” individualitását (államegyéniségét) igen erősen hangsúlyozza és ez alapján mutatja ki a német állami fejlődés elütő jellegét a nyugat-európai parlamentáris berendezkedésű államokétól.

De Hintze a jóléti hivatalnokállamról alkotott felfogásában is konkrétabb — noha kevésbé gyakorlati politikus — Schmollernél. Már a századfordulón többször is felveti a társadalom — illetve nemzet — és az állam viszonyának kérdését. Az állam és a társadalom között kölcsönös viszony áll fenn, amennyiben a társadalom az állam bázisa, s az államnak (s ez Hintzénél is 1919-ig a monarchikus hivatalnok-katonai államot jelenti) kötelessége a társadalom illetve a nemzet kérdéseit „kiteljesíteni”. Így pl. — mondja már 1893-ban — az államnak azért kellene a szociális reformokkal törődnie, mert ezt követeli a nemzet is.⁶⁸ Később (1913-ban) ugyanezt határozottabban fogalmazza: „az állam nemcsak a kormány ügye, hanem a népé is”, vagyis (Hintze értelmezése szerint) meg kell tartani mindenképp, a királyi militár-, és hivatalnokállamot” s azzal az erős, pártok felett álló, az osztályharcoknak elejét vevő kormány által szoros összetartásra kényszeríteni az egész „néptest”-et.⁶⁹ Az erős központi hatalmú államba vetett ilyen hit vezeti — felfogása sok liberális vonása mellett is — a liberális történetfelfogás bírálatához: amíg emez a modern (azaz a Poroszországban szintén meglévő liberális) Poroszország születését a XIX. század elejével keltezi, addig Hintze a katonai-bürokratikus monarchia Poroszországa mellett törve lándzsát a Frigyes Vilmos-i ill. a Nagy Frigyes-i időkben látja a modern Poroszország (Németország) őseit.⁷⁰

A kérdés most már természetesen az, mit appericiál Szeffő mindebből, mi szüremkedik be történetírői felfogásába.

Már a központi kormányzervek irodalmáról írott cikkben feltűnő, hogy Szeffő milyen világosan kiszabja a porosz iskola historiográfiai helyét. Felismeri azt a különbséget, mely a Fellner által fémjelzett osztrák közigazgatástörténet

⁶⁷ Jürgen Kocka: Otto Hintze (Deutsche Historiker II.) 45.

⁶⁸ O. Hintze: Roschers politische Entwicklungstheorie (újra kiadva a „Soziologie und Geschichte” c. kötetben) 3.

⁶⁹ Kocka: i. m. 53.

⁷⁰ Hintze és a liberális Max Lehmann összeütközésére a XIX. századi német történelemről vallott felfogásban G. Vogler hívta fel a figyelmet (Studien . . . 80—81). Hintze Lehmann Steinmonográfiáját meglehetősen harcias hangnemben támadja meg (Historische Zeitschrift, 1905. 412—427). A terjedelmes ismertetés olvasásakor azonban világossá válik, hogy Hintze számára itt a főkérdés nem a liberális vagy konzervatív történetfelfogás, hanem a porosz-német hivatalnok-katonai állam őseinek keresése. Márpedig a „liberalizmus” kérdése nem korlátozható csak erre az egy kérdésre.

szárazsága, adatokban elveszése valamint a nagyobb összefüggések feltárására is vállalkozó porosz iskola között van. A különbség: a társadalom- és politikatörténeti beágyazottság gazdagsága a poroszoknál, az osztrákoknál pedig az egyszerű intézménytörténeti szempont. Az Acta Borussica kiadóinak és a hozzájuk sorolt Belownak munkáját azért tartja kiemelkedőnek, mert az túllépve az osztrák felfogáson „az egyes szervek életműködésének az emberi egyéniségektől való függését illusztrálják”. Azért, mert az nemcsak egyik utasításnak a felváltását mutatja meg egy másik által, hanem az utasítások megváltoztatásának okait is feltárják, azt, hogy „minő emberek tényleges befolyása érvényesül az elvek keresztülvitelében”, mivel látják, hogy a „biographikus elem is szükséges az intézmények életműködésének minden oldaláról való megismeréséhez”. A porosz felfogású közigazgatástörténetben „a szorosan vett hivatalszervek története mellett igen tanulságos vizsgálatokat találunk az egyes korszakok hivatali személyzete egyéni viszonyairól, a hivatalnokok anyagi és társadalmi állásáról.”⁷¹ Vagyis Szekfű, aki maga is látja hivatalnok-polgári napi munkája keretében a hivatali szervezet és a hivatalnok egész életvitelének összefonódását, már kortársként felismeri a porosz közigazgatástörténeti iskola számára legadekvátabb érdemét: *a modern polgári hivatalnokrétegnek mint az állam-mechanizmus alkotórészeinek döntő fontosságú politikai szerepét.* Azt, hogy a hivatalban nemcsak egy gépezetet kell látni, hanem az abban helyetfoglaló, a működést biztosító hivatalnokot is, aki egyben a modern bürokratikus államszervezet mintegy hivatalánál, kenyerenél fogva is legbiztosabb bázisa. Ő, aki a Szerviensekben is a közigazgatás történetét a társadalom oldaláról, a hivatalnokréteg kialakulása felől közelítette meg, joggal érzett szakmai, gondolkodásbeli megfelelést a hasonló kérdésekre is kiterő porosz iskolával. S ha azt nézzük, hogy a Szerviensekben is érvényesül a Szekfű történetírásában mindig központban álló szempont: a történeti (ez esetben közigazgatástörténeti) események általános politikai összefüggésbe illesztése, s hogy ezt szinte programszerűen vallotta feladatának a porosz iskola (mint láthattuk, a legvilágosabban Hintze), akkor megérthetjük, hogy Szekfű miért a Schmoller, Below, Hintze irodalmi munkásságát említi, mint olyat, „a mit ma a központi kormányzás, közigazgatás- és hivatal-történet elvi alapjaihoz számítunk”.⁷²

De a nyomomonkövethető hatás túlmegy természetesen a Szekfű adta historiográfiai értékelésen. Hiszen a Szekfű által idézett Schmoller, de mindenek előtt Hintze és Below munkák átolvasása is meggyőz bennünket: mennyi rokonság fedezhető fel a királyi hatalom és a központi kormányzervek, s az azokban ülő hivatalnokok államát mindenek fölé emelő Schmoller és Hintze, valamint Szekfű felfogása között, amikor ez utóbbi a Habsburgokat (akik magyar királyok is) és a központi kormányzerveket tekinti az osztrák és magyar közjogi viták meghaladási pontjának. De ugyanígy érezhetjük ezt majd a néhány évvel később írott monográfián, a Staat Ungarnson, ahol Szekfű az állam „működését” a Hintze által többször is megfogalmazott összefüggésben: a kormányhivatalok és a politika együttlításában rajzolja meg; nem is szólva a munka utolsó oldalain nyújtott fejtegetésekről állam és társadalom viszonyáról, melyek könnyen vezethetők vissza elsősorban Hintze előbb vázolt fejtegetéseire.

⁷¹ Történelmi Szemle, 1912. 209.

⁷² Uo. 207.

Az újkorkutatás módszertani kérdései

És volt természetesen még egy, nem elhanyagolható szempont, mely Szekfű figyelmét a porosz alkotmány- és közigazgatástörténeti irodalom állandó nyomkísérésére készítette: a szakszerű, a publicisztikától elváló újkorkutatást a Schmoller megindította munkálat képezte az akkori Európa történetírásában, Szekfű is e munkákban látja — nem alap nélkül — a modernkori történelem művelésének módszeres alapvetését.

Nyilván ismerte — hiszen többször hivatkozik a sorozatra — az Acta Borussica saját korában híres bevezetőjét, mely szerintünk az újkorkutatás metodikájának szempontjából historiográfiai jelentőségű volt. Schmoller és Sybel elvi igénnyel fogalmazták meg itt a történész számára a közép- és újkori történelem leglényegesebb elválasztó jellegét: a forrástermelésben az újkor meghozza az „akta”-termelést s ezzel a forráskritika, a forráskutatás számára új feladatokat állít.⁷³ Ezeknek az új feladatoknak igyekszik azután a forráskiadás terén az Acta Borussica megfelelni s ezzel — ki nem mondottan — a történetírás történetében egy máig nem eléggé szem előtt tartott szempont alkalmazását veti fel: az újkorkutatás szakmetodikája szükségszerű önállóságának gondolatát. Szekfű — s az ösztönzéseket adó Károlyi Árpád — rátapintottak az újkorkutatás tudományos alapkritériumainak (ma is többnyire mellőzött) legfontosabbikára: a kutatott kor forrástermelő szerveinek-forrástermelésének újkori intézményes formái a kort kutató történésztől sajátos forráskritikai felkészültséget kíván meg. Egyik oldalról ez kétségtelenül nem más, mint a kritikai-filológiai módszer medievisták által tökéletesített követelményeinek alkalmazása az újkorkutatásban, másik oldalról azonban fordulatot hozó módszerbéli újítás is: mivel az újkorban a forrástermelő szervek igen kiterjedtek, s ugyanakkor bonyolultak, a rendkívül bő forrástermés felhasználásának elsőszámú tudományos kritériuma: a forrástermelő intézmények történetének, kapcsolódásának, alá-fölé rendeltetésének alapos megismerése. S itt van a Schmoller—Hintze irányzat historiográfiai szerepe (melyet természetesen csak akkor veszünk észre, ha a történetírás történetét a történetírás módszertana fejlődésnek oldaláról is s nem pedig csak a politikai irányzatokhoz kötődésének vagy éppen történetfilozófiai morzsák esetleges felhasználása szempontjából vizsgáljuk). Az Acta Borussica kötetei az első fogódzót kínálták az újkori forráskritika alapvetéséhez a maguk közigazgatástörténeti kiindulópontjukkal.

S ha módszertanilag ezen összefüggéseket ilyen formán Szekfű soha nem is írta le, azonban minden jel arra mutat, hogy a döntőbb alapvonásait teljes mértékben felismerte. Amikor például megjelenik az újkori metodika számára máig haszonnal forgatható kézikönyv, Gustav Wolf Einführung in das Studium der Neueren Geschichte c.⁷⁴ munkája, Szekfű azért kívánja ismertetni a Történelmi Szemlében, „mivel ő (azaz Wolf — G. F.) megkísérli az újkori történet rendelkezésre álló anyag minőségét a középkortól elkülöníteni”.⁷⁵ Nem is véletlen, hogy ismertetésében a könyvnek azokat a részeit taglalja, melyek — tegyük hozzá: korántsem oly világosan, mint az ismertető Szekfű — a forrásanyag minőségében bekövetkező változásokról beszélnek a XV. század végén, XVI. század elejétől. Az „irományoknak egész csomó új fajtája jelentkezett” akkor,

⁷³ G. Schmoller—H. Sybel: Vorrede. Acta Borussica.

⁷⁴ Berlin, 1910. 793.

⁷⁵ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1911. VI. 20.

emeli ki Szekfű, az állandó diplomáciai képviselő intézményének bevezetésével, s különösen — ezt a szempontot már Szekfű hangsúlyozta, Wolf nem méltatja — „a modern hivatali apparátus kifejlődésé”-vel, „amely a közigazgatás minden terén szervezett intézményekben az írományoknak mérhetetlen tömegét hozta létre”.⁷⁶ S hogy a fiatal levéltáros-történésznek e kérdésben van a legtöbb módszertani mondanivalója, azt mutatja, hogy ismertetésének jelentős részében lényegében kiegészíti Wolf könyvét: nemcsak abban, hogy felhívja a figyelmet a nem tárgyalta francia újkorkutatás (a forradalom korai történeti feldolgozása) „mozgalmá”-ra, hanem finom historiográfiai elemzését adja az élete alkonyán a római nuntius-jelentéseken dolgozó Sickel forrásfeltárói tevékenységének, melynek során az tökéletesen rajzolta meg a pápai hivatalok berendezését és gyakorlatát, s ezzel — igaz, csak az egyháztörténet keretén belül — „az újkori aktákra alkalmazott diplomatikai megalapozáshoz is sok adatot” szolgáltatott.⁷⁷ Majd a korában teljesen újszerűen az újkori kutatás területén a segédtudományok feladatait kereső Wilhelm Bauer tanulmányának gondolataira támaszkodva részletez néhány, az újkori porosz fejedelmi udvartartás hivatali működéséből fennmaradt forrástípust, s ezek forrásértékének valamint a hivatal belső szerkezetének összefüggéseiből mutat rá bizonyos forráskritikai alapelvekre. . .

És itt kanyarodjunk egy pillanatra vissza Szekfűhöz, a Staatsarchiv hivatalnokához. A Staatsarchiv magyar szempontból az újkori magyar történelemre (a Habsburgok XVI. századi magyar királyságától kezdődően) kínálta és kínálja a legnagyobb mennyiségű és kulcsfontosságú anyagokat. Ez döntően hozzájárulhatott, hogy a franciás műveltsége folytán az újkori európai történelemben igen olvasott, a Marczali szemináriumban és az Eötvös kollégiumban is újkori érdeklődést magára szedett Szekfű véglegesen az újkori történelem felé forduljon. Erről az összefüggésről egyébként maga Szekfű is tesz említést, amikor Bartoniek Géza Mika Sándor halála után felkínálja részére az Eötvös kollégium történelem-tanári állását. „Egyetlen tanárának” (ahogy e levélben Szekfű Mikát nevezi) tanszékét azért nem foglalhatja el, írja, s azért marad a Staatsarchivban, mert az ő „tudományága” (azaz az újkori magyar történelem) „képtelen hátra van maradva Magyarországon, — vezetői annyira a sötétben tapogatóznak, hogy javulás hosszú időre nem várható”.⁷⁸ — Az újkori történelem kutatásához igen komolyan, tudományos, módszeres igényességgel nyúló Szekfű a tudományos útkeresés közben is szinte szükségszerűen találkozik a német alkotmány- és közigazgatástörténeti iskola mestereivel. Ez magyarázza későbbi munkáiban is az újkori állam igazgatási szerveinek, azok működésének alapos tárgyalását. S ez magyarázza, hogy amikor Bécsben tudomást szerez a Történelmi Társulat elnökének nagy újkori kutatási tervéről, jellemző módon nemcsak attól fél, hogy a számításba vett 52 kötet tervét „olyanok konstruálják, akik XVIII. századi aktát életükben nem láttak, s a magyar fejlődésről soha nem gondolkodtak”, hanem attól is, hogy a „gróf tanácsadói” közül igen kevesen forgatták az Acta Borussicát s nem igen olvasták „Hintze munkáit a porosz belső reformokról a XVIII. században”.⁷⁹

A történész, olvasmányai és a tanulmányozott irodalom, a kezében forgó levéltári anyag azonban természetesen a legszorosabb kölcsönhatásban áll mindig. A levéltáros, metodikai szaktudományos szempontok kihatottak Szekfűnél

⁷⁶ Történelmi Szemle, 1912. 117.

⁷⁷ Uo. 118.

⁷⁸ EKI Szekfű Gyula—Bartoniek Gézának. 1912. V. 15.

⁷⁹ MTAKK Szekfű Gyula—Angyal Dávidnak. 1917. V. 2.

is szemléleti kérdésekre is. Ahogy pl. a forráskritikai szempont a termelt források „milyenségé”-nek különbségét állította lényegesnek Szekfű elé, úgy alakul periodizációs határvonal-húzás (Wolffal egyébként egyetértően) az új- és középkor között: „Ezen határvonal segítségével nevezhetjük középkornak azt a kort, melynek története szemlélésénél főként oklevelekre vagyunk utalva, és újkornak azt, amelynél aktákra támaszkodunk.” S annak felfedezése, hogy „az újkori anyagnak a középkorítól elütő természete a kutatót új feladatok elé állítja”,⁸⁰ s hogy ezen új feladatok lényegében az újkori közigazgatási szervezetnek, tágabban az újkori állammechanizmusnak a középkorítól elütő voltában gyökerezik, az újkori történelem leglényegesebb produktumának az új típusú, azaz az ő szemében: intézményeivel megszervezett államot tekinti. Szekfű felfogásában, mint az majd első nagyobb összegezéséből — a Magyar Állam életrajzából — kitűnik, az újkori államszervezet kialakulása a későbbiekben is (kiegészülve majd természetesen új elméletek appercipiálásával) az újkori történelem egyik periodizációs alapja marad.

A történeti-politikai elemek elrendeződéséről

A polgári történetírás történetének tanulmányozása, a történeti koncepció elemzése arra hívja fel figyelmünket, hogy a történetíró gondolkodásában létezik egy jelrendszer, melyben a történeti kérdések szemlélete a jelen politikai-társadalmi törekvéseivel egyfajta elrendeződési viszonyba kerül. Akinek pl. meghatározott történetírói koncepciója alakul ki a XIX. századi magyar történelemről, s így az 1848—49. évi forradalomról és szabadságharc tárgyalása folytán arra a következtetésre jut, hogy a Habsburgok trónfosztása a magyar nemzeti mozgalom szempontjából nem volt helyes, annak ez a „történeti meggyőződés”-e meghatározta már a politikai állásfoglalását is a huszadik század elején a Habsburgokkal, ill. a közjogi kérdések egy részével kapcsolatban. (És magától értődik, hogy a történelmi folyamatokhoz a politika felől közelítő gondolkodásban ugyanez a gondolati mechanizmus működik, csak éppen fordítva.) — Történeti meggyőződés és jelenkori politikai koncepció ezen („lineáris”) kapcsolata mellett a tapasztalat szerint létezik egy hasonló típusú (a szemléletesség kedvéért „horizontális”-nak is tekinthető) elrendeződés a nagyobb korszakokról kialakított történeti koncepción belül is: aki képes végiggondolni egy nemzet történetének főbb állomásait, annak gondolkodásában talán nem megfogalmazottan, de első gondolati egység, vagy legalább is arra törekvés fedezhető fel pl. a XVIII. századi függetlenségi harcok, a XVIII. századi Habsburg-politika és a szabadságharc megítélése között. A századelő magyar történetírásában a történeti közgondolkodásban elképzelhetetlen volt, hogy valaki egyszerre emelje ki az ónódi országgyűlés trónfosztó határozatainak nagyszerűségét, s ugyanakkor dicsérje Széchenyi mérsékletes bölcsességét a nemzetiségi kérdés kezelésében. Az egyszer megfogalmazott történeti álláspontok kötötték a történetíró kezét. . .

És most már Szekfűre gondolva, folytathatjuk a párhuzamos kérdésfelvetéseket: vajon aki a századelő magyar történeti közgondolkodásában Werbczy és a köznemesi gondolkodás berögződöttségeit továbbápoló uralkodó magyar jogtörténeti felfogásra akkorát sújt, mint Szekfű Gyula (aki, mint leveleiből láthattuk: igen tudatosan vállalja ezt az „odacsapást”) s aki a nemesi vármegye

⁸⁰ Történelmi Szemle, 1912. 117.

közneemesi uralmat biztosító fennmaradásában látja a számára ideális hivatalnok-polgári állam kialakulásának akadályát, azt vajon milyen állásfoglaláshoz (s még azt sem vonnánk kétségbe, hogy a történelmi tanulmányok adta meggyőződésből kialakított állásfoglaláshoz) vezetik e tanulmányok a megyei önkormányzat megerősítését, mint az önálló magyar politika zálogát emlegető 1900-as évekbéli ellenzéki politika megítélésekor? Vagy fordítva — hiszen e fordított, a jelenlegi helyzetből kiindulás, mint láthattuk, ugyanúgy felfedezhető Szeffű gondolkodásában — aki a központi kormányzat és ezáltal a közös uralkodó megmaradásának szükségességét oly biztonsággal véli látni, mint Szeffű azt látta, az természetesen nagyra fogja értékelni a Habsburg-Monarchia együtt-tartásának történelmi előzményeit is. S ami most már a történelmi elemeknek a történelmi koncepción belüli elrendeződését illeti: aki a XVI. századi Werbőczyről, sőt annak mint egy társadalmi réteg elfogult ideológiai exponenséről oly határozottan mutat ki egyoldalúságokat, vajon nem éri-e a korabeli történelmi gondolkodás „alpvonalait” követve magától értetődőnek, hogy a XVII—XVIII. században is e kritika szellemében ítéljen Werbőczy szellemének örökösei felett? Eltekintve most a történetietlen historizáló gondolkodásmód elméleti taglalásától, s annak még csak érintésétől is, hogy vajon a marxista történetírásba hol, mikor szüremkednek be a polgári historizálás e formái, csak a tényt szeretnénk megállapítani: a fiatal Szeffűnek a magyar történelemről kialakuló koncepciójában léteztek ezek a gondolkodásbéli sajátosságok. . .

Azért is szükséges ennek tisztázása, mert így érthetjük csak meg a még laza, de már kimutatható szálakkal összefűzött szerkezetet Szeffű gondolkodásában a századelő, a világháború előtti évek Magyarországának helyzetéről. S ezek a lassan mind határozottabban összekapcsolódó szaktudományos megfontolásokkal át-meg átszőtt szemléleti elemek, az első pillanatra csak különböző színeikkel szemünkbe ötlő mozaikszemcsék hamarosan majd egy biztos körvonalú képben mutatkoznak meg történelmi köntösben a *magyar nemzet*, a *magyar állami-ság* alapkérdéseit illetően.

NIEDERHAUSER EMIL

A kultúrtörténet kérdéséhez*

Ebben a rövid cikkben néhány megjegyzést szeretnénk tenni a kultúrtörténetírás tematikájáról és módszertanáról. Ezzel máris jelezzük, hogy nem tárgyaljuk a heurisztika kérdéseit, még kevésbé szeretnénk foglalkozni a kultúra fogalmának elméleti kérdéseivel, hiszen mindkettő, különösen az utóbbi kérdés, alig volna körülhatárolható. Azt szokták volt mondani, hogy a magyarok nem a filozófiára termettek. Anélkül, hogy a népjellem kérdésébe nyúlnánk bele, ami újfent igen bizonytalan dolog volna, a gyakorlatban ehhez a megállapításhoz tartjuk magunkat, és fejtegetéseinket inkább empirikusan, mint elméletileg megalapozva foglaljuk össze.

Bevezetőként néhány szót kell szólni a polgári kultúrtörténetírásról, rögtön néhány szemantikai megjegyzéssel. A kultúrtörténet fogalmából, pontosabban ennek a fogalomnak három lehetséges magyar szóalakjából indulunk ki, amelyek alkalmasint mélyrehatóbb különbségekre is vetnek némi fényt.

Magyarul ugyanis a „kultúrtörténet” fogalmat háromféleképpen lehet megadni. Az egyik fogalom a művelődéstörténet. A név maga már emlékeztet a magyar történetírás egyik iskolájára, Domanovszky Sándor iskolájára, aki a budapesti egyetemen évtizedeken át éppen ennek a művelődéstörténetnek a tanára volt. Ebben az időszakban ez a tanszék határozott arculatot kapott, és pedig a gazdaság- és társadalomtörténetet művelte, főképp agrártörténetet. A kultúrtörténet tehát itt egyet jelentett az anyagi kultúra történetével. Amit, igazi magyar módra, sohasem szögeztek le világosan és hivatalosan, különben is Domanovszky elődje, Fejérpataky László többek között iskolatörténettel is foglalkozott. A második világháború éveiben Domanovszky szerkesztésében kiadott öt kötetes magyar művelődéstörténet az anyagi, főképp azonban a szellemi kultúra különböző területeiről hozott tanulmányokat.

A másik magyar kifejezés a kultúrtörténet, amellyel olyan munkákat asszociálhatunk, mint Huizinga: A középkor alkonya, vagyis olyan kísérleteket, hogy egy-egy korszak kultúráját egészében ábrázolják. Jacob Burckhardtra is lehetne gondolni.

Végül magyarul kultúrhistoriát is lehet mondani. Erről azonban Ráth-Végh István művei jutnak netán az ember eszébe, aki számos kötetet írt történelmi kuriozitásokról, első könyvének a címe, Az emberi butaság története jellemző ebben a vonatkozásban. Könyveinek napjainkban is még mindig nagy sikerük van, valóban érdekes és figyelemreméltó olvasmányok, a tudományhoz azonban ennek már vajmi kevés köze van.

* A cikk eredetileg a magyar—német történész vegyesbizottság 1972. október 6-i ülésén elhangzott referátum, a publikálás érdekében megtett módosításokkal.

Persze napjaink polgári történetírásában is divat az összefoglaló kultúr-történeti szintézisek írása, különösen angolszász nyelvterületen lehet sok ilyet olvasni. Olyan munkákat, amelyek valóban, az imént említettekhez hasonlóan, arra törekcszenek, hogy egy korszak kultúráját vagy általában az emberiség kultúrtörténetét egészében ragadják meg. Ezek a feldolgozások sok ösztönzést adnak, sok minden található bennük, ami valóban értékesíthető. Kétségtelen viszont az a tény, hogy ezek a művek egyrészt számunkra idegen módszertani alapról indulnak ki, s ha nem is szellem-történeti fogantatásúak, mégis idealista álláspontonról tekintik át a dolgokat. Másrészt ezek a kultúrtörténetek megelégszenek a szellemi magas kultúra vizsgálatával, az anyagi kultúrát nem veszik figyelembe, és ugyancsak hiányzik belőlük a népi kultúra értékelése.

Vagy pedig olyan összefoglaló munkák akadnak, amelyek esetleg ezt a területet vagy az anyagi kultúra egyes részeit is érintik, csak hogy egymástól elszakítva, úgy hogy az olvasó egymástól független rövid irodalom-, művészet- vagy zenetörténeteket és ehhez hasonlókat tanulmányozhat. Bármennyi figyelemreméltó dolog is található ezekben a munkákban, egészükben nem felelhetnek meg elvárásainknak.

Hogy egy lépéssel tovább jussunk, szeretnénk csak egészen röviden arra utalni, anélkül, hogy ezt elméletileg alátámasztanánk, mit is kell marxista fel-fogásunk értelmében a kultúrtörténet fogalmába bevonn.

Mindenekelőtt két nagy ágat kell egymástól megkülönböztetni, és pedig az anyagi és a szellemi kultúrát. Az anyagi kultúra körébe tartozik egyrészt a termelés technikája, a különböző termelési eszközök, szerszámok, munkamódszerek, munkaszokások stb. Itt további problémaként adódik, hol kell ezt a területet a gazdasági élet és a társadalmi struktúra általános kérdéseitől elhatárolni. Másrészt ide tartozik a mindennapi élet, amelyet oroszul olyan találóan „büt”-nek mondanak, az életmód, ha úgy tetszik, ahol is a lakás, élelmezés, ruházkodás, szórakozás ennek az életmódnak megannyi alkategóriája. Ezeknek az alkategóriáknak a számát alkalmasint még lehetne növelni. Egészében a társadalmi élet olyan ágai ezek, amelyeket a mindenkori jelen vonatkozásában számos társadalomtudomány vizsgál.

A másik oldalon áll azután a szellemi kultúra. Valószínűleg helyes, ha a szellemi kultúra különböző ágainak a felsorolását az oktatásüggyel kezdjük, amely ebben a vonatkozásban alapvető. Továbbá a politikai ideológiára kell gondolnunk, vagy még általánosabban a társadalmi gondolkodásra, amelyet egyéb nyelveken obszcsesztvennaja miszl-nek, pensée sociale-nak stb. mondanak, szélesebb értelemben egy adott társadalom önismeretéről lehetne beszélni. Ez megint különböző szinteken eltérő jellegű, annak megfelelően, mennyire kerül sor a társadalmi valóság tudatos reflektálásra vagy mennyiben veszik pusztán tudomásul. A fogalom nyilván eléggé bizonytalannak tűnik, reflektált, tudatos formájában nem választható el könnyűszerrel a filozófiától, egészében véve mégis érthető talán, mit értünk ezen a fogalmon. Az egy nemzet számára ilyen vagy olyan formában közös nemzeti ideológia épp úgy idetartozik, mint az osztály-öntudat. Egészében tehát fogalmilag elég nehezen megfogható, a történész számára azonban empirikusan ismert dologról van szó. A szellemi kultúra további ágait azután már könnyű felsorolni: a tudomány, és pedig a társadalomtudományok egyes ágai épp úgy, mint a műszaki és természettudományok. A társadalomtudományok, amelyeket korábban mintegy segédtudományokként említettünk, most a szellemi kultúráról szólva maguk is a vizsgáldás tárgyaivá válnak. Azután következik az irodalom, a színház, a zene és a képzőművészetek.

Felsoroltuk tehát az anyagi és a szellemi kultúra egyes ágazatait, mintegy horizontálisan elrendeztük a problémákat. Az ágazatok számát nyilván még lehetne növelni, egyeseken belül újabb alkategóriákat kialakítani, úgy véljük azonban, a legfontosabb összetevőket ezzel számbavettük. A kultúra fejlődését azonban még vertikálisan is három különböző síkban kell kutatni és értelmezni. Valamennyi ágazatban ugyanis megvan egy intézményes képlet, azoknak a szervezeteknek, intézményeknek a sokasága, amelyekben a kultúra egyes ágai kibontakoznak. Azután következik maga a folyamat, a kulturális alkotótevékenység, ennek formái, az irodalmi élet, a tudományos élet stb. Végül megvizsgálandók maguk a művek, amelyek az alkotó folyamat során létrejöttek, és azóta, most már ettől a folyamattól különváltan tovább is léteznek, mint műalkotások, tudományos eredmények, politikai gondolatok. Ezt a három síkot a konkrét ábrázolás során persze eleve nehéz egymástól pontosan elhatárolni, hiszen a kulturális folyamat az intézmények keretében megy végbe, az irodalmi élet elválaszthatatlan az irodalmi egyesületektől, csoportosulásoktól, irányzatoktól. Ugyanakkor a folyamat és az eredményeként létrejött művek közt is nehéz a választóvonalat meghúzni, hiszen a folyamatra végül is a művek alapján tudunk csak sok esetben visszakövetkeztetni, különösen régebbi korok esetében.

A kultúra fogalmába be lehetne és talán be is kellene vonni még azt a mozzanatot is, hogy ezt a kultúrát mindig újabb és újabb nemzedékek sajátítják el. Filozófiai szempontól ez bizonyára az egész kultúra fontos alkotórésze. Kultúrtörténeti szempontból azonban ajánlatosabb ezt a problematikát egyszerűen a közoktatásügy területébe belefoglalni.

Most azt kellene tehát megnéznünk, mi történt eddig a marxista—leninista történettudományban ezen a téren. A szovjet történettudományban, és egyéb európai szocialista országok történettudományában már történt ezen a téren egy és más. Gondolunk a középkori orosz kultúra történetének sok évvel ezelőtt megjelent két kötetére, továbbá egyéb szovjet munkákra az egyes sláv népek történetéről, legújabban Magyarország és Románia történetéről is. Gondolhatunk az egyes népi demokratikus országokban megjelent összefoglaló nemzeti történetekre (Historia Polski, Přehled československých dějín, Historia naroda Jugoslavije, Izstorija na Bălgarija, Istoria României), a felsoroltakhoz hasonló, még befejezetlen összefoglalásunk Magyarország történetéről van, az ún. egyetemi tankönyv, magyar vonatkozásban még a két kötetes Magyarország történetére is lehetne utalni. Mindezek a szintézisek a nemzeti történelem keretében a kultúra történetét is tárgyalják. Általános jellegzetességként azonban hozzáfűzhetnénk, hogy ezek a szintézisek kultúrtörténeti vonatkozásban csupán a kultúra egyes ágainak párhuzamos ábrázolását nyújtják, vagyis rövidre fogott irodalomtörténeteket, művészettörténeteket stb. Minthogy pedig ezeket a fejezeteket vagy alfejezeteket az illető szakma legjobb szakértői írták, vagyis mindegyik részt egészen függetlenül a többitől, így végül is kikerekedik belőlük az egyes területek jó összefoglalása, de egységes áttekintés nélkül.

Vannak persze kísérletek arra, hogy túljussanak ezeken a rész-összefoglalásokon. Itt az új, 12 kötetes Isztorija SzSzsZR-re lehetne utalni, különösen az 1917-ig terjedő első sorozat 6 kötetére, ezek a szellemi kultúrát már egységesebben tárgyalják, fő vonásaiban, az ideológiát viszont a politikai történés részének tekintik, ezért a kultúra egyéb ágaitól elkülönítve a politikai történelem keretében tárgyalják (ami ugyancsak jól megindokolható), az életmódot (büt) viszont a társadalomtörténet részeként mutatják be, ami megint csak érthető. A nemzeti történelem szintézisének persze könnyebb a dolga, hiszen pl. a kulturális fejlődés

társadalmi alapjainak a kérdését külön nem kell felvetnie. Itt viszont megint olyan kérdés kerül elénk, amelyet voltaképpen már korábban elő kellett volna vennünk, éspedig a társadalmi mentalitás (mentalité sociale) kérdése, amelyről Franciaországban az Annales-iskola már oly sok gondolatébresztőt írt. Vajon ez is beletartozik a kultúrába? Ez a társadalmi mentalitás nem azonos a politikai ideológiával vagy a társadalmi gondolkodással, mert hiszen nem többé-kevésbé világos gondolatok összességét jelenti, hanem sokkal inkább bizonyos készséget az élet legkülönbözőbb kérdéseire való reagálásra.

Zvane Črnja könyve, a Kulturna historija Hrvatske a kultúrtörténeti szintézisnek ismét egy más modelljét állítja elénk, ez már abból a szempontból is figyelemreméltó, hogy nem egy összefoglalás része, hanem egymaga egész kultúrtörténetet kíván adni, még hozzá egységes felfogás alapján, csakhogy közben sok anyagot a politikai történetből vesz át, a társadalmi struktúra bemutatása pedig minden korszakban kívánatos volna, csakhogy nem mindig történik meg.

Miután annyi bíráló, túlságosan is bíráló megjegyzést tettünk az eddigi természéről, végre helyénvaló lenne, ha valami pozitív programot is felvázolnánk: hogyan is kellene voltaképpen kultúrtörténetet írni?

Abból, hogy többnyire az egyes kulturális ágak párhuzamos tárgyalását kritizáltuk, alkalmasint már látható, hogy véleményünk szerint egy történész által írt kultúrtörténeti szintézisnek többnek kellene lennie, vagyis valóban szintézis legyen, amely a történelmi materializmus alapján megragadja egy korszak, egy nemzet kultúrájának fő jellegzetességeit.

Ezt a szintézist azonban mindenesetre két részre kell felosztani, hiszen roppant nehéz volna az anyagi és a szellemi kultúrát egységes keretben átfogni. A továbbiakban itt javasolt megoldásnak ezt az eleve bevallott gyengéjét talán némiképpen kiegyenlítheti az, hogy a kultúrtörténetnek bizonyos keretet kell adni a történelmi folyamatnak azokból az egyéb ágaiból, amelyek egészében megszabják a kulturális fejlődést.

Egészen kézenfekvő természetesen, hogy ezek az ágak a gazdaság, a társadalom és a politika. A gazdaság, mert hiszen nemcsak ez határozza meg végső fokon az egész történelmi folyamatot, hanem sajátosan azért is, mert egészen közvetlen befolyást gyakorol az anyagi kultúrára, attól voltaképpen nehezen is választható el, másrészt azért is, mert megszabja a fejlődés általános ütemét, így a szellemi kultúráét is, amely a gazdasági fejlődés ütemét bizonyos elmaradással követi. Egyúttal azt is hangoztatni kell, hogy a gazdasági fejlődésnek ezt a szellemi kultúrára gyakorolt hatását, ha marxista módon helyesen, vagyis dialektikusan gondolkodunk, egyáltalában nem szabad egyenesvonalúnak elképzelni.

A társadalom, mint a keret második összetevője, ugyancsak elengedhetetlen, hiszen egyrészt ez jelenti a kulturális fejlődés társadalmi alapját. Ezért kell, hogy a társadalmi struktúra elemzése egy adott korszakban, valamint a struktúra fő fejlődési tendenciáinak a vizsgálata, nehogy statikus képet kapjunk, a kultúrtörténet keretének fontos része kell, hogy legyen. Másrészt azért is, mert hiszen a társadalmi struktúra határozza meg a kultúra jellegét. Marx megjegyzése, miszerint az uralkodó osztály eszméi a kor uralkodó eszméi, itt nagyon is helyénvaló. A korai középkori kultúra velejéig egyházi jellege társadalmi elemzés nélkül nehezen volna érthető. A nemesség nagy aránya a lengyel társadalomban a lengyel kultúrának olyan jellegzetességeket adott, amelyek egyes lengyel történészek szerint mind a mai napig sajátos arculatot kölcsönöznek neki.

A politikai helyzetet, az osztályharc állását, a nemzet helyzetét kül- és belpolitikai vonatkozásban, a nemzeti függetlenség kérdését stb. ugyancsak pontosan meg kell figyelni, hiszen éppen ezek a politikai problémák azok, amelyek a szellemi kultúrában jelentkező problémákat meghatározzák. Nemcsak az osztályharc, a nemzeti mozgalom, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődés égető kérdései is a politikai megfogalmazás útján kerülnek a társadalmi tudatba és válnak ilyen módon a szellemi kultúra problémáivá is.

Ennek a keretnek a felvázolása után lehet rátérni a kulturális fejlődés ábrázolására, miközben az imént említett hármas tagozást, az intézmények, a folyamat és a művek hármasságát megint csak figyelembe kell venni. Mindez persze elméleti követelményként megfogalmazva sokkal könnyebb, mint a gyakorlatban megvalósítva.

Egy mindeztideig érintetlen problémára is ki kell itt térni, nevezetesen a külföldi befolyások problémájára. Kelet-Európában, ahol nemzet és állam távolról sem azonosíthatók, inkább nemzetet kívüli vagy etnikumon kívüli befolyásokról kellene beszélni. Nagyon messzire vezetne, ha most ezeknek a — maradjunk az egyszerűség kedvéért az első kifejezésnél — külföldi hatásoknak a közvetítését is figyelembe kívánnánk venni. Tágas kultúrtörténeti szintézisben mindenesetre ezt a problémát is tárgyalni kell. Maradjunk azonban egyszerűen annál a ténynél, hogy ilyen külföldi hatások léteztek. Éppen a kultúrtörténetben túlságosan ostoba volna ezt a tényt tagadni. Be kell azonban vallanunk, hogy ezt az egyszerű tényt korábbi, marxista történetírásunk ha nem is tagadta, de valamelyest figyelmen kívül hagyta vagy bagatellizálta. Ez mint reakció a hatásoknak szellemtörténeti aspektusból eltúlzott hangsúlyozására érthető, a kutatás mai állása mellett azonban már nem bocsátható meg. Korábban olyan esetekben, amikor ilyesfajta hatások kiiktatása egyszerűen történelemhamisításra vezetett volna, azt szoktuk hangsúlyozni, hogy pl. egy ideológiai áramlat csak akkor képes hatást gyakorolni, ha ehhez a gazdasági és társadalmi előfeltételek már megvoltak. Általában alkalmasint így is van. Közlelbi vizsgálódásnál mégis találunk olyan eseteket, ahol ezeknek a gazdasági és társadalmi előfeltételeknek a meglétét nem lehetett bizonyítani, legfeljebb posztulálni. A XVIII. század második felének orosz társadalmá csak az európai felvilágosodás mérsékelt változatának az átvételére volt megérett, erre előkészítette a felvilágosult abszolutizmus. Az orosz felvilágosodás egészében valóban mérsékelt, reformra és nem forradalomra irányult volt. Egy Ragyiscsev radikalizmusát kora orosz társadalmából nem lehet teljességgel megmagyarázni, legfeljebb tagadhatatlan készségét a felvilágosult abszolutizmussal való kompromisszumokra. Ragyiscsev egyszerűen megelőzte korát, amit természetesen összefüggésbe kell hozni a felvilágosodás eszméinek a hatásával. Hasonló eseteket még hosszan lehetne sorolni. A kultúrtörténet éppen ilyen esetekkel is szembe kell, hogy tudjon nézni.

Joggal vethető fel, hogy itt szigorú előírásokat állítunk össze egy kultúrtörténeti összefoglalás számára, olykor az ebből adódó nehézségekre is utalunk, de nem nézünk szembe konkrétan ezekkel a nehézségekkel. Hogy tehát az elmélet magas és még sokkal könnyebb síkjáról valamelyest leszálljunk a realitáshoz, és a nehézségek is közelebről megmutatkozzanak, szeretnénk most egy rövid példát bemutatni, egy nép kultúrtörténetét egy adott korszakban felvázolni, természetesen csak legáltalánosabb vonásaiban.

A példát a két világháború közötti szlovák kultúra történetéből vesszük. Megvan az az előnye, hogy számos sajátosan kelet-európai problémát jól megvilágít, nagyon tanulságos a külföldi hatások szempontjából is.

Hogy tehát követelményeinkhez hűek maradjunk, először az 1918 utáni szlovák kultúra hármaskeretét (gazdaság, társadalom, politika) szeretnénk felvázolni. Gazdasági szempontból Szlovákia fejletlen ország volt, kevés iparral, elmaradott mezőgazdasággal, amit a természeti feltételek is magyaráznak. (Szlovákia déli, magyarok lakta területeit itt nem vehetjük figyelembe.) A gazdaságnak ezt az elmaradottságát a két világháború közti időszakban alig számolták fel, sőt a cseh (pontosabban csehországi) ipar érdekében még gyárak leszerelésére is sor került. Ez az elmaradott gazdaság szoros kapcsolatba került egy igen fejlett gazdasággal, a cseh-morva tartományokéval, ami rövid távon egyenesen az elmaradottság elmélyítésére vezetett.

Társadalmi vonatkozásban ezt a korszakot nagy változások jellemzik. Az általános elmaradottság ellenére egyes helyeken bizonyos iparosításra került sor (különösen a fővárosban, Pozsonyban), ami elősegítette a szlovák munkásosztály kialakulásának a folyamatát. A szlovák burzsoázia, amelyet Magyarországon gátoltak gazdasági fejlődésében, most a cseh burzsoázia másodhegedűségeként szabadabb fejlődést élhetett át, különösen a bankszervezetben, ehhez még hozzájárult az államapparátus átvétele, ami szintén széles, polgári érzületű réteg kialakulására vezetett. Igen fontos volt az a körülmény is, hogy a szlovák értelmiség, amely 1918 előtt már erősen elmagyarosodott, most gyorsan vissza tudott szlovákosodni, mellette pedig felnőtt egy új, már a szabad nemzeti élethez szokott értelmiség, amelynek már nem kellett a papi pályát az egyetlen felemelkedési lehetőségnek tekintenie, ez az értelmiség természetesen, a társadalmi struktúra következtében, túlnyomóan frissen faluról jött, paraszti származású volt.

Ami a politikai keretet illeti, egyrészt figyelembe kell venni azt a tényt, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után a szlovák nép elérte nemzeti szabadságát és függetlenségét, felszabadult a nemzeti elnyomás alól. Legelőször is így történt az első pillanatban. Csakhamar kiderült azonban, hogy nem egészen ez a helyzet, mivel az új csehszlovák államban a cseh burzsoázia szinte kizárólag saját kezébe kerítette a hatalmat, Szlovákiát bizonyos mértékig a fejlett cseh-morva ipari állam agrár háttérületének tekintette. A szlovák nemzeti különállást, amelyet korábban a magyar uralkodó osztályok nem ismertek el, most a csehszlovákizmus ideológiája, az egységes csehszlovák nemzet gondolata tette kérdésessé. Így tehát 1918-ban olyan nemzeti felszabadulásra került sor, amely voltaképpen nem is volt az. Másrészt egyre inkább sokasodtak a gazdasági és társadalmi problémák, amelyek a napi politikában újra és újra zavarokra vezettek, a politikai ideológiában tükröződtek.

Ez volt a hármaskeret, amelyben a szlovák kultúra kibontakozhatott. Hogyan szabta meg ez a keret a kulturális fejlődést?

Ami az anyagi kultúrát illeti, itt újra a modern és az elmaradott gazdaság egymásba ütközésére kell utalni, amelyről épp az imént volt szó, amely azonban az anyagi kultúrára is kihatott. A szlovák paraszt és kisvárosi lakos, aki Magyarországon a fejlődés periferiáján állt, most egyszerre szembekerült egy dinamikus és mohó modern gazdasági élettel, amely megkezdte a még mindig nagyon patriarchális falusi gazdálkodás és az idillikus kisváros szétzúzását. A régi, patriarchális életmód lassan hátrált az elől a támadás elől, miközben súlyos sebeket kapott. Nem egyszerűen modern nagyváros és vidék ellentéte tárult itt fel. A modern egyúttal valami idegen is volt, ami ugyanakkor hazaként tüntette fel magát, zavart támasztott, az elmaradott életmódot nem tudta felszámolni, de nem is hagyta érintetlenül. Mindez kettősséghez vezetett az anyagi kultúra különböző területein, ez a kettősség pedig egyéb területeken is megmutatkozott.

A szellemi kultúrában mindenekelőtt a cseh kultúra túlsúlyára kell utalni, ez az ottani társadalmi struktúrának megfelelően sokkal fejlettebb volt. Ennek a túlsúlynak pozitív oldalai is voltak, a modern kultúrát hozta magával, és pedig nemcsak a nyugati kultúra modernizmusát, hanem a Szovjetunió ekkor kibontakozó szocialista kultúrájának a vívmányait is, hiszen a szovjet kultúrának, mint egyúttal egy nagy szláv nép kultúrájának, szabad bejárása volt a polgári demokratikus Csehszlovákiában. A negatívum itt is abban állott, hogy ezek az idegen kulturális hatások rátelepedtek a saját nemzeti kultúrára, és ezt, mint-hogy sokkal gyengébb volt, megfojtással fenyegették.

A kulturális élet szervezeti kereteit jelentős mértékben kiépítették, ebben a vonatkozásban alkalmasint a pozitív vonások voltak többségben. Mindenekelőtt a közoktatásügyben mentek végbe pozitív változások, kiépült a szlovák tanítási nyelvű alap- és középfokú iskolarendszer (a magyar uralom alatt szlovák középiskolák nem léteztek, szlovák tannyelvű elemi iskolákat csak az egyházak tarthattak fenn). És nemcsak, hogy volt szlovák iskola, de ez egyúttal polgári, laicizált, az egyházi befolyást a háttérbe szorító iskola is volt. Pozsonyban egyetemeket is állítottak fel (igaz, rögtön hozzá kell tenni, hogy tanárainak többsége Csehországból jött). Múzeumokat alapítottak, kulturális egyesületek ismét szabadon működhettek. Ezt kellene elmondani arról, amit fentebb a vertikális besorolásban a szervezetek és intézmények síkjának mondtunk. A folyamat és a művek síkjáról együttesen próbálunk áttekintést adni a továbbiakban.

A szlovák értelmiség, mint már mondtuk, túlnyomó többségében első generációs, paraszti származású volt. Most szabadon meríthetett az európai kultúra forrásaiból, utánozhatta és alkotó módon tovább is fejleszthette. De éppen ez a vonás, az első generáció túlsúlya, negatív következményekkel is járt, az idegen kultúra bősége nyomasztó, nehezen vagy egyáltalában nem legyűrhető teherre vált, az értelmiség vég nélküli vitákban zetszett el arról, mit is kellene voltaképpen tenni, anélkül, hogy pozitív tette tudta volna magát összeszedni.

A gazdasági és társadalmi problémák a kultúrában is előkelő helyet foglaltak el. A társadalomtudományokban ebből a szociológia túlsúlya adódott, ami megint csak nem magyarázható meg teljesen a cseh hatás, itt konkrétan Masaryk befolyása nélkül. Az irodalomban és a művészet egyéb ágaiban is újra meg újra előkerültek ezek a problémák, Janko Jesenský „A demokraták” c. regényében a néptől elidegenedett bürokrácia kialakulásának a folyamatát írta le, Peter Jilemnický (balról) és Milo Urban (jobbról) a meglevő társadalmi bajokat bírálták, vagy az első világháború nyomorúságához nyúltak vissza, Alexander Moyzes zeneszerző „Demontázs” címen írt kantátát az állami gazdaságpolitika negatív hatásáról.

Hasonló mértékben uralkodó volt a kultúrában a nemzeti problematika is, éppen a nemzet helyzetének ez a kettőssége, hogy a szlovák nép egyszerre volt egy újonnan alapított állam uralkodó nemzete és elnyomott, nemzeti fejlődésében gátolt nemzet. A cseh túlsúly ellensúlyozására hozzáálltak, hogy a nemzeti múltból kovácsoljanak érveket az önállóság számára, felfedezték a nagymorva birodalmat, mint a szlovák történelem közvetlen kezdetét, rámutattak a nemzeti különállás tudatára, amely már a középkor óta megmutatkozott, miközben a korai cseh befolyást többnyire pozitívan értékelték, de nem teljességgel. Ezeknek az érveknek a kidolgozása azonban nehezen haladt előre, hiszen a szlovák értelmiség még nem volt eléggé képzett a történettudomány és módszerei terén.

A váratlan találkozás a külföld magas kultúrájával, amelyet cseh oldalról pozitív előjellel közvetítettek, arra vezetett, hogy valamennyi modernista áram-

lat és „izmus” nagy hatást gyakorolt és legalább átmenetileg uralkodóvá vált a szlovák kultúrában. Hozzá kell tenni, hogy a Kommunista Párt erős befolyása következtében a szocialista realizmus is meg tudta állni a helyét.

A cseh polgárság által meghatározott laicizmus (ismét Masarykra kell emlékeztetni) nagy, pozitív hatást gyakorolt a szlovák értelmiség jelentős részére, de egyúttal kihívásként is hatott, és klerikális ellenhatást váltott ki, főképp katolikus oldalról, amely nemcsak a politikában, hanem a kulturális életben is éreztette hatását, és a széles néptömegeknél nagyobb visszhangra talált, mint az antiklerikális laicizmus.

Egymásra tornyosuló idegen hatások, valamint a nemzet kétértelmű helyzete az új köztársaságban együttesen azt eredményezte, hogy a kulturális életben is a talán leglényegesebb vonás valamiféle mély belső bizonytalanság volt, senki sem volt tisztában a nemzet saját helyzetével és problémáival, még kevésbé ezek megoldásával. Ez a bizonytalanság kulturális téren is labilitáshoz vezetett, ahonnan az út épp oly könnyen vihetett jobbra, mint balra.

Ez a futó vázlat természetesen messze áll attól, hogy a korszak szlovák kultúrájának akár csak leglényegesebb vonásait mind áttekintse. Éppen csak példaként kívánt szolgálni.

Ez a példa viszont épp úgy, mint az előző elméleti mérlegelések már az első szempillantásra világossá teszik, hogy néhány probléma megoldatlan maradt, sőt elő sem került. Így voltaképpen nem is esett arról szó, hogyan lehetne ide beépíteni a népi kultúrát, etnográfiát és folklórt. Ami még súlyosabb, nem esett szó a munkásosztály kultúrájának a kérdéséről. Ugyancsak nem esett szó a két nemzeti kultúráról, amely minden nemzeti kultúrában szembenáll egymással, Lenin intéséről, amelyet sajnos Lenin maga is éppen csak röviden felvázolt, anélkül, hogy kidolgozta volna.

És, ami másrészt legalább ennyire súlyos hiányossága ezeknek a fejtegetéseknek: hogy a bemutatott példánál maradjunk: ha meg akarnánk írni a szlovák kultúra részletes történetét ebben az időszakban, egy fejezetben ugyan ki lehetne fejteni behatóan az imént alig vázolt alapvető jellemvonásokat, utána azonban mégis vissza kellene térni a kultúra egyes ágainak párhuzamos tárgyalásához, ehhez az előbb elítélt módszerhez, hiszen valamennyi kulturális folyamat és mű részletes leírása a felrajzolt és önmagában csábító keretben nem lehetséges.

Pontosabban szólva: még részleteiben is lehetséges, ha mindig a kultúra egészét tartjuk szemünk előtt. A kulturális fejlődés összképét tehát megkapjuk ilyen formában. Viszont elkerülhetetlenül kimaradnak azok a mozzanatok, amelyek egy-egy ágazat immanens fejlődésében fontos tényezők. Képet kaphatunk arról, hogyan reagált pl. az irodalom a legfontosabb kérdésekre, hogyan tükrözte a társadalmi valóságot, de nyilván nem kapunk képet az irodalmi műfajok fejlődéséről, az egyes művek esztétikai értékelése sem fér bele ezekbe a keretekbe, az egyéni írói vagy költői fejlődés bemutatása még kevésbé. Tehát valóban nem egymás mellé illesztett irodalom- meg művészettörténeteket olvashatunk, hanem a társadalmi valóság művészi tükrözésének anatómiáját. Nyilvánvaló, hogy marxista szempontból ez a leglényegesebb. De az illető ágazat sajátos fejlődését nem olvashatjuk majd ki ebből az összefoglalásból. Nyilván ez az az ár, amelyet a szintetikus és történész-szempontú ábrázolás lehetőségéért fizetni kell.

Hevenyészett fejtegetéseink természetesen távolról sem igénylik annak nyugtázását, hogy ezáltal akárcsak kísérletet is tettünk volna a kérdés megoldá-

sára. Mindössze az volt a célunk, hogy néhány, olykor talán provokatívan kiélezett megállapítással elősegítsük egy nálunk és másutt is régóta érlelődő, hiányolt és sokat emlegetett műfaj módszertanának kialakulását. De lehet, hogy még ez is túlzott igény.

MAKKAI LÁSZLÓ

Művelődéstörténet mint értékrendszerek története

A mai történetírásnak, más és más módon, de a marxistának és a későpolgárinak egyaránt, talán legnagyobb problémája a szintézis. Mindaddig, amíg a történelmet lényegében politikai történetnek tekintették, ez a probléma legfeljebb úgy merült fel, hogy a politikai események és eszmék fővonalához hogyan és milyen mértékben csatlakoznak a gazdasági, társadalmi és művelődési mozzanatok, amióta azonban a gazdaságtörténet és a társadalomtörténet önálló disciplinákká nőttek ki magukat, s — ami még fontosabb — metodikájukban a hagyományos történetírói módszerek mellett vagy éppen helyett a közgazdaságtan és a szociológia kérdésfeltevéseit és modelljeit alkalmazzák, a történeti fejlődés egységes képét egyre nehezebb összefüggően bemutatni. További bonyodalmakat okoz egyrészt a technika- és tudománytörténet önállósulása, a gazdaságtörténetből való kiválása, illetőleg azzal új, dialektikus viszonyba lépése és saját módszerének keresése, másrészt az az — immár több mint évszázados — igény, hogy a művelődéstörténet is külön tudománygá váljék. Niederhauser Emil okos és gyakorlatias fejtegetései élesen felvetik a szintézis kérdését, de szándékosan kerülnek a művelődéstörténet fogalmának és tárgykörének pontos meghatározását, még inkább esetleges külön, saját módszerének elméleti alapvetését. Jó oka van rá, hogy ezt tegye, mivel azt a lehetőséget, amelyet a gazdaság- és társadalomtörténet esetében azoknak művelői kihasználtak, hogy ti. egy-egy rokontudomány, a közgazdaságtan ill. a szociológia módszereinek alkalmazásával disciplinájuk önállóságát biztosítsák, Niederhauser Emil a művelődéstörténet esetében nem óhajtja követni, s nem is követheti, mert itt legalább négy, már kifejlődött tudományág, a vallás- és filozófiatörténet, a tudománytörténet, a jogtörténet és a művészettörténet egymástól nagyon is különböző módszereit kellene együttesen alkalmazni a művelődéstörténet különböző kategóriájú jelenségeire.

A művelődéstörténetet, annak szintetikus, egységes tárgyalását azonban olyan mindenfelől érkező érdeklődés, sőt követelés igényli, amely elől nem lehet kitérni. Az eddigi történetírás két különböző módon próbálta megközelíteni a művelődéstörténet problematikáját. Az egyik mód a történettudomány önálló disciplinákra szakadozásának elfogadása s ennek alapján az az eljárás, hogy a történeti szintézis lépcsőzetesen épül fel a technika, a gazdaság, a társadalom, a politika egymásra alapozódó szintjein át a művelődéstörténet utolsó, mintegy betetőző szintjéig, amely viszont feloszlik a vallás és filozófia, a jog, a tudomány és a művészet egymással kölcsönhatásban álló, de lényegileg autonóm területeire. A történeti szintézisnek ez a lépcsőzetes felépítése tulajdonképpen megkerüli a szintézis igazi feladatát, egység helyett egymásutániságot, ill. egymás mellettséget ad, még ha igyekszik is az egyes szinteket összekapcsolni.

A művelődéstörténeti szintézis megközelítésének másik lehető útja abból a felfogásból indul ki, hogy mindenféle történeti szintézisnek egyetlen vörös fonala kell hogy legyen, amelyhez minden történeti jelenségnek szervesen kell kapcsolódnia. Ez a vörös fonál gyakorlatilag egyik vagy másik már kialakult és önálló történeti disciplina szokott lenni, így pl. vizsgálni lehet, hogy miként tükröződik a művelődés területén a gazdasági növekedés, vagy a társadalmi rétegződés, vagy a politikai harc, esetleg mind a három, külön-külön és együttesen. Ennek a szintetizálási módnak igen tanulságos, értékes alkalmazásai születtek, főleg a marxista és a polgári „marxizáló” történetírásban. Világosan kell látnunk azonban, hogy ez nem művelődéstörténet, hanem a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésnek művelődési tényekkel való illusztrálása, vagy legjobb esetben a művelődési tények gazdasági, társadalmi és politikai eredetének nyomozása. Még a legsikerültebb ilyen kísérletek sem nyomhatják el azt az aggodalmat, hogy ebben a tárgyalási módban menthetetlenül elsikkad az, ami sajátosan műveltség, és nem csupán gazdasági növekedés, társadalmi rétegződés vagy politikai harc.

A műveltség természetesen a gazdasági, társadalmi és politikai tények tükrözése, ill. e tükröződésnek gondolati és tárgyi alkotásokba való objektíválódása. Mint mindenféle objektiváció, bizonyosfokú autonómiával rendelkezik és saját belső törvényei szerint fejlődik. Önmagában struktúra, még ha része is egy nagyobb struktúrának, a társadalmi létnek. De vajon mi tarthat össze struktúrává egy olyan, első látszatra heterogén halmazt, amely a vallás, a filozófia, a tudomány, a jog és a művészet külön-külön szintén bizonyos fokig öntörvényű részstruktúráiból áll? Az, ami a művelődésnek egységként való felfogását lehetővé teszi, az minden összetevőjének közös jellege és közös eredete. A közös jelleg az értékelés és érték, amit kifejeznek; a közös eredet a társadalmi lét, amelynek tükröződései.

A tükröződés nem csupán passzív, hanem aktív is; ez utóbbi értelemben tükrözés, és pedig a társadalmi törekvéseknek azokat helyeslő vagy helytelenítő, azaz értékelő tükrözése. Egy adott anyagi és szellemi termelési és fogyasztási struktúrát s az annak megfelelő munkamegosztási, szervezeti és magatartási rendet szentesíti vagy annak átalakítását sürgeti azáltal, hogy elvekből és szimbólumokból egy modellt konstruál, amely amellet, hogy összegezi a természetről és a társadalomról szerzett mindenkori ismereteket, egyben a társadalmi magatartások, cselekvések és alkotások pozitíve vagy negatíve értékelő normája is. Egy adott műveltség tehát végső fokon értékek összefüggő rendszere s egyben értékelési normarendszer is. Minden részletmozzanatához, magatartásokhoz, cselekvésekhez, anyagi és szellemi alkotásokhoz eleve értékelés tapad, mert különböző lehetőségek egyikének elfogadásával, másikának elutasításával, azaz értékelő választással jönnek létre.

Az értékelést és az értéket a polgári történetfilozófia szellemi, a történelmi materializmus tudati jellegűnek tekinti, s a kettő nem ugyanaz. A szellem apriorisztikus, transzcendens fogalom; a tudat a lét tükröződése és tükrözése, immanens jellegű. Mi itt természetesen az utóbbi értelemben beszélünk értékelésről és értékről. A művelődéstörténet marxista elméletét, mint társadalmi értékelések és értékek rendszerének elméletét a társadalmi létet értékelve tükröző tudat tétele alapozza meg.

De az értékelő tükrözés, mint lehetőségek közti választás, mindig konkrét helyzetekben, egyéni döntések révén jön létre, „ami — mondja Lukács György (Magyar Filozófiai Szemle 1972. 55. l.) — azt a látszatot keltheti, hogy maguk az értékek csak e műveletek társadalmi szintézisei volnának”. Az ember speci-

fikus jellege Marx szerint a szabad tudatos tevékenység, s ennek legfőbb mozzanata a szabad tudatos választás a konkrét lehetőségek közt, de éppen a tudat társadalmi jellege minősíti ezt a szabadságot olyképpen, hogy az egyéni szubjektív választásban társadalmi objektív törvényszerűségek érvényesülnek. Az érték nem az egyéni döntés következménye csupán, hanem annak társadalmi előfeltétele is egyben. Az emberi egyedbe nem túlnyomóan genetikusan vannak beleprogramozva az értékpreferenciák, mint az ösztönösen választó állatokba, hanem zömmel tanulja azokat, s mivelhogy tanulja, ki is cserélheti másokra. Ki is cseréli, mihelyt létérdekeit megváltozott feltételek közt kell érvényesítenie. Az alapvető feltétel a társadalom rendje. Ha ez változik, változik az érték és az értékelés is. Továbbbővítve Lukács György gondolatmenetét, leszögezzük tehát, hogy az érték eredetének „igaz forrása... annak a társadalmi létnek a szakadatlan szerkezeti változása, amelyből közvetlenül fakadnak az értékmegevalósító tételezések”.

A művelődéstörténész számára ez nem kevesebbet jelent, mint hogy a társadalmi értékek és értékelések keletkezését és változását a társadalom szerkezeti változásaiból és ne közvetve e változások technikai, gazdasági, rétegződési és politikai következményeiből vezesse le. Erre vonatkoztatandók Engels intései az ellen, hogy vallási, filozófiai, etikai, logikai vagy esztétikai eszmék eredetét gazdasági tényekben keressük, mely utóbbiak maguk is a társadalmi szerkezet változásának következményei. (Ezzel természetesen nem tagadjuk a gazdaság és a művelődés kölcsönhatását, sőt még a gazdaság primátusát sem a társadalmi fejlődésben.) A művelődés tehát — a fentiek alapján bővített definícióval — a társadalmi szerkezet változásait értékelve tükröző tudat terméke; e változások tendenciáit helyeselve vagy helytelenítve írja elő értékek és értékelések összefüggő rendszerében egyének, csoportok, osztályok magatartásának, cselekvéseinek, alkotásainak tartalmát és formáját.

A művelődésről mint értékek és értékelések összefüggő rendszeréről szölkünk. A művelődéstörténetírás már régóta ezt teszi, amikor pl. „reneszánsz” filozófiáról, morálról, művészetéről, divatról, általában „reneszánsz emberről”, vagy a „reneszánsz világáról” beszél, s ezzel a különböző érték kategóriákat egyetlen fogalomba fogja össze. Arra is történt kísérlet, hogy egy-egy „kultúra”, művelődési korszak centrális értékét megjelöljék, s ebből származtassák az összes többi értéket. Burckhardt tézise az individualizmusról, mint értékelési orientációról, és az autonóm emberről, mint központi értékről közismert, s mindmáig befolyásolja az itáliai reneszánszról való gondolkozást. Valóban, az individualizmus a reneszánsznak olyan vonása, amellyel a kor vallását, filozófiáját, morálját, művészetét többé-kevésbé találóan lehet jellemezni, s az autonóm ember olyan érték, amely egyik érték kategóriának sem kizárólagos sajátja, az autonóm ember lehet szent, igaz, jó és szép egyszerre, anélkül, hogy szentsége igazságából, jósága szépségéből következne vagy fordítva. Burckhardt tehát a centrális értéket nem valamelyik érték kategóriában keresi, amelyből azután az értékelés azonosága a többire is áttérjed; nem állítja sem a vallást, sem a filozófiát, sem a morált, sem a művészetet a középpontba, hanem az egész embert nézi, aki egyéni sége szabad érvényesítéséért küzdve átalakítja a középkor egész értékrendjét.

A marxista reneszánsz-szemlélet mindehhez azt az alapvetően újat hozta, hogy az individualizmus és terméke, az autonóm ember nem „szellemi”, hanem „tudati” fejlemény. A feudalizmus kezdődő válságában, a kapitalizmus születésekor „az emberek egyszerűen olyan szituációkba kerültek, melyekben másként kellett cselekedniük, érezniük és gondolkodniuk — a világról és önmagukról is —

mint a természetadta rendi közösségben. A cselekvési mód, életmód, életforma átalakulása keresett magának ideológiát, s ezt találta meg részben az antikvitás eszméiben, de legalább ugyanolyan mértékben a kereszténység bizonyos irányzataiban” — írja Heller Ágnes „A reneszánsz ember” c. könyvében (10. l.). Ezekből az indítékokból keletkezett szerinte az új értékeket teremtő új ember-típus, a „dinamikus ember”, akinek „autonómiája” (ha tetszik individualizmusa) abban a kényszerben és lehetőségben van, hogy állandóan alakul, fejlődik, ahogyan állandóan alakulnak, fejlődnek a társadalmi viszonyok. Az új értékelés központja ebben a koncepcióban is az emberfogalom és embereszmény változása, de nem egy deus ex machina módjára kipattanó felfokozott érvényesülési vágyból, hanem az embernek önmagához, a társadalomhoz és a természethez való megváltozott viszonyára való reagálásként. Így és ebben az értelemben keletkezik és változik az érték és értékelés közvetlenül a társadalmi szerkezet változásaiból. A dinamizált társadalom terméke a dinamizált ember, aki dinamizált létét tudatosítva, emberfogalmát és embereszményét a dinamikus emberben fogalmazza meg s azt teszi a társadalmi értékrendszer középpontjába.

De bármennyire is helyeselni kell azt a felfogást, hogy a társadalmi szerkezet változásaiból fakad az emberfogalom és embereszmény, mint a társadalmi értékrendszer normatív központja, ezzel még nem merítettük ki a társadalmi értékelés problematikáját, mert az emberfogalom és embereszmény úgy, amint az a társadalmi szerkezet változásainak közvetlen tükrözéseként, spontán módon keletkezik, inkább csak tendencia, bizonyos értékekre való orientáltság, vagy ahogyan a közkedvelt szóval nevezhetjük: *mentalitás*, amely csak tudatos reflexió útján telik meg gondolati tartalommal s válik így az ember önmagához, a társadalomhoz és a természethez való viszonyának elvekben és szimbólumokban kifejezett modelljévé, egy szóval *világképpé*. A világkép kialakításának hajtóereje a mentalitás, amely viszont gondolati tartalomként magába veszi a megformált világképet és azt normatív *világnézetté* dinamizálja. A világkép megfogalmazása intellektuális természetű tevékenység, megfogalmazói a társadalom mindenkori „értelmiségi” rétegeiből kerülnek ki. Mivel az osztálytársadalmakban az „értelmiség” mindig valamelyik osztálynak a szószólója, a világkép szükségszerűen osztályszínezetű lesz, még ha az egész társadalom nevében és számára fogalmazták is meg. Általában az uralkodó osztály eszméi a társadalom uralkodó eszméi, kivéve olyan korszakokat, mikor az uralkodó osztály hatalma és tekintélye megrendül s világképével más rétegek, osztályok saját világképüket szövegzik szembe.

Az európai művelődéstörténetben a kommunák XII. századi forradalma óta a nagy francia forradalomig a városi polgárság volt az az ellenzék, amely a feudális világképpel (és világnézettel) a magáét szögezte szembe. A polgári világkép (és világnézet), bár vannak kezdettől végig azonos jellemző vonásai, állandó változásban volt e hosszú idő alatt, s a polgárságnak a XIX. században bekövetkezett végső (de a proletariátus által máris fenyegetett) győzelméig nem válhattott a társadalom egyeduralkodó eszmerendszerévé, hanem folytonosan polemizálva a feudalizmus alapvető osztályainak — egymással is szembeforduló — világképeivel, azokkal újra meg újra kompromisszumra lépett. A polgári világkép és világnézet változásai mögött az a gazdaság- és társadalomtörténeti tény húzódik meg — melynek művelődéstörténeti konzekvenciáit talán nem vonták le még elég világosan —, hogy a középkori céhes polgár és a tőkés burzsoá közt pontosan akkora a különbség, mint amit a feudalizmus és a kapitalizmus szavakkal kifejezünk, s hogy az európai polgárság azon az úton, amelyet a kommunák

forradalmától az ipari forradalomig, a feudális társadalom perifériájáról a tőkés társadalom uralkodó osztályának pozíciójáig megtett, többször is struktúrát és arculatot változtatott, mint ahogyan a feudális társadalom alapvető osztályai: a jobbágy-paraszt és a feudális földesúr sem maradtak változatlanok ez idő alatt. Nincs tehát örök polgári, mint ahogy nincs örök emberi sem, s így nincs általában polgári művelődés, hanem csak a polgárság mindenkori fejlődési fokának és aspirációinak megfelelő polgári művelődés.

Az időbeli változásokat továbbkomplikálja az, hogy az európai polgárság gazdasági-társadalmi fejlődése, ezzel együtt művelődéstörténeti arculata és szerepe országról-országra különbözött. Hosszú évszázadokon át a falusias Európa közepette csak két jelentős, masszív polgári sziget létezett, az egyik Felső- és Közép-Itáliában, a másik Délnémetalföldön és a közvetlenül csatlakozó francia és német határvidéken; mindenütt máshol később zárkózott fel ezekhez a polgárság. Ez egyben azt is jelenti, hogy a polgári művelődésnek kettős forrásvidékével kell számolni és nem — mint sokszor teszik — pusztán az itáliaival. A déli, itáliai reneszánsz mellett ugyancsak a reneszánsz fogalma alá kell vonnunk mindazokat a művelődési jelenségeket, amelyek a németalföldi s a hozzá különböző időben felzárkózó egyéb európai polgárságnak tulajdoníthatók, azaz beszélünk kell északi reneszánszról is, amelyet előreformáció és reformáció néven szoktunk emlegetni.

A polgári művelődés két forrásvidékén a polgári mentalitás azonos társadalmi változások tükrözéseként jött létre. A kommunák forradalmával a városi polgárság sajátosan ellentmondásos helyzetbe, a feudalizmuson belül a feudalizmuson kívülre került, mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy közvetlen feudális függése megszűnt, anélkül hogy maga feudális földesúrrá lett volna, hanem abban az értelemben is, hogy a tőke „özönvizeletti formájának”, a kalmártökének közvetítésével folytatott gazdasági tevékenysége egy olyan gazdasági struktúra perifériáján folyt, amelyben az ő szerepe esetleges, véletlenszerű volt. Az önellátó termelés véletlen (nem szándékos) feleslegét közvetítette oda, ahol ugyancsak véletlenül (természeti vagy háborús csapások miatt) állt elő hiány, vagy pedig luxusárakat forgalmazott egy vékony előkelő réteg számára. Mindezt ráadásul egy olyan világban folytatta, amely tevékenységét illegitimnek, sőt csalásnak tekintette; a versenyt, a kamatot tiltotta, legfeljebb szemethúnyt előtte. A még kialakulatlan, esetlegességektől függő piac gyors gazdagodást, de ugyanolyan gyors bukást is tartogatott a polgár számára, s a környező feudális világ állandóan kiváltságai megvonásával fenyegette. Aki a korai polgárságot magabiztosan feltörő, állandó diadalmenetben előrehaladó osztálynak képzei, nagyon téved: alapvető mentalitása a véletlentől való rettegés s egyben a véletlenben való reménykedés volt.

A társadalom szerkezeti változása tehát annyiban „dinamizálta” a korai polgárt, hogy kitette a véletlen kiszámíthatatlan sodrásának, így „autonómiája” ezen a kezdeti fokon inkább elhagyatottság és kiszolgáltatottság, mintsem önállóság és szabadság volt. Mielőtt a korai tőkés gazdálkodás valamennyire is megszilárdult és növekvő egzisztenciális biztonságot kezdett nyújtani, a polgári mentalitás rajta kívülálló erőben próbált megkapaszkodni, s ez nem lehetett az őt elnyomni akaró feudális uralkodó osztály, sem az elnyomott parasztság. A középkor vallásos világmépében a biztonság horgonya egyedül Isten lehetett, a legfőbb érték és egyben a legfőbb, fellebbezhetetlen szuverénitás. Az az isten azonban, akit a feudális egyház kínált, nem ígért védelmet a polgár labilis helyzetében.

A dualisztikusan felfogott feudális világgépben az ember és az egész természeti világ a bűn, a jóra való tehetetlenség prédája, a bűn következménye pedig a halandóság, a halál. A „bűn” világába a tőle radikálisan különböző, mert jó és örökkévaló „szent” Isten leereszkedik s a bűnös embert szentségében, azaz a bűnbocsánatban és az örökéletben részesíti, mégpedig úgy, hogy a „szentségek” (szakramentumok) (keresztvíz, szent ostya, utolsó kenet stb.) testi jegyeiben önmagát adja az embernek, aki ezáltal maga is megszentelődik. Ennek a csodának, a halhatatlan Isten halandó testbe öltözésének s általa a halandó ember halhatatlanságának azonban a bűnös világban egyetlen kiemelt „szent” helye van, az egyház, amelynek papjai egyedül hivatottak a testi jegyek megszentelésével azokat szentségekké változtatni s a híveknek kiosztani. A feudális egyház nem hívők közössége, hanem intézmény, mely a híveket a szentségekben részesíti. A szakramentális egyház tekintélyét és fennállását ezért csak az a hit biztosítja, hogy a testi jegyek a pap szavára valóban isteni lényegű és hatóerejű „szentségekké” változhatnak (transsubstantiatio), hogy élettelen tárgyak isteni erővel telhetnek meg.

Ennek a hitnek mély gyökerei voltak az őskori eredetű mágikus szemléletben, mely a természeti tárgyokban és lényekben varázserőt tételezett fel, amit megfelelő szertartásokkal az ember szolgálatába lehet kényszeríteni. Amíg az ember a természetet csak elsajátította és nem alakította, ki volt szolgáltatva annak. A gyűjtögető-vadászó és a földművelő-állattenyésztő ember csak igen kis mértékben tudja befolyásolni a növény- és állatvilág természetes fejlődését, és semmiképpen sem a klímaváltozásokat, s ebbeli tehetetlenségében a mágiához folyamodik, hogy ezáltal befolyásolja a termékenységet és az időjárást. A korafeudális társadalom mágikus szemléletű és mágikus praktikákkal élő agrártársadalom volt, jó talaj a szakramentális hit befogadására. Ezzel szemben a kézműves és kereskedő városi polgár jóval kevésbé függött a természeti erőktől. Nem élő anyaggal dolgozott, mint a földműves és az állattenyésztő, így a kezébe vett holt anyagot szabadabban formálhatta, alakíthatta, sőt csak annak átalakításával jutott munkája végtermékéhez. A természethez tehát nem alkalmazkodnia kellett, hanem uralkodhatott rajta, mégpedig közvetlen fizikai tevékenységgel, minden mágikus praktika nélkül. Az ő termelésének korlátja nem a természet volt, hanem egy sajátosan emberi tényező, a piac, amelyen a véletlen uralkodott. Amit a szakramentális egyház nyújthatott, az létszükségletnek tűnt a parasztnak, de közömbös volt a polgár számára.

A társadalmi szerkezet változása és a termelésben elfoglalt hely tehát együttesen határozták meg a polgári mentalitást délen és északon egyaránt, egyrészt a társadalmi véletlentől való rettegés és egyben a benne való reménykedés, másrészt a természeti véletlentől való függés háttérbeszorulása, a természettel szemben a szabad alakítás, az uralom tudata. A mentalitásnak ebben a kettősségében gyökerezik a polgári világgép sajátos kettőssége, az értékek világának és a természet világának radikális kettéválása, amelyet a kolostorokból a városokba, az egyetemekre költözött vezető értelmiség már a XIII. században deklarált Brabanti Siger szavaival: „Sed nihil ad nos de Dei miraculis cum de naturalibus naturaliter disseremus.” Tévedés lenne e szavakból az ateizmus korai jelentkezését hallani ki (noha számos kortársa is ezzel vádolta Siger); itt az ún. kettős igazság meghirdetéséről van szó: Isten és a lélek dolgai függetlenek a fizikai természet dolgaitól, a teológia a filozófiától. A természet objektív valóság s nincsen (mint a mágikus szemléletben) gondolkozó, érző és akaró személyisége, tehát értékmentes; nem szent, nem igaz, nem jó, nem szép, mert

ezek a szubjektív emberi értékelés kategóriái, hanem egyszerűen — valóság, mely állandó, mágikus csodatétellel meg nem változtatható törvényeknek engedelmeskedik. Száz év múlva Nicolas d'Oresme géphez fogja hasonlítani, mely élettelen alkatrészekből élettelen energia rávezetésével külső, emberi akaratnak engedve célszerűen működik.

Siger tételében nemcsak különválnak az isteni-emberi szubjektív értékvilág a természeti objektív valóságvilágtól, hanem más a jellegük is: a természet egynemű, homogén részek zárt, immanens rendszere, míg az értékek világa, mely tulajdonképpen a társadalom, a véges ember és a végtelen isten heterogén kapcsolata, benne az ember, amennyiben test, immanens, amennyiben lélek, részese az isteni transzcendenciának.

A kettős igazság tétele így szétrombolta az értékrendszernek azt az egységét és egyetemességét, amely a korai középkor világmépét és világnézetét jellemezte. Ebben a „testté lett ige”, a szakramentum összekötötte a természetet és a társadalmat, s minden értéket, az igazat, a jót, a szépet a „szent” fogalma alá rendelt. A szentség nélküli világ „árnyékvilág”; igazságát, jóságát, szépségét s mindezzel együtt valóságát is a szentség adja meg, kegyelemből, mintegy csoda által. A koraközépkori filozófia, jog és művészet a „teológia szolgálói” voltak, annak tételeit fejezték ki elvekben és szimbólumokban.

Az értékvilágnak a természeti világtól való elválasztása első lépésként az anyagi világot vonta ki az értékelés alól, későbbi fejleményében azonban az érték kategóriák hierarchikus rendjét is megbontotta, egyenrangúvá s ezzel autonómmá téve őket. „Ha valamit, akkor ma újra tudjuk azt, hogy lehet valami szent nemcsak annak ellenére, hogy nem szép, hanem mert és amennyiben nem szép . . . , hogy valami szép lehet nemcsak annak ellenére, hogy nem jó, hanem éppen abban, amiben nem jó . . . , hogy valami igaz lehet annak ellenére, hogy, és abban, amiben nem szép és nem szent és nem jó” — összegezi Max Weber az érték kategóriák hosszú önállósulási folyamatának a modern polgári értékrendszerben mutatózó végeredményét (idézi *Peschka Vilmos: Az érték és az „értékmentes” szociológia, Valóság, 1970. 10. sz. 2.*). Az egyes érték kategóriák egyenrangúsága és önállósága nem az értékelés természetében rejlik, örök emberi adottság, hanem történeti fejlődés eredménye. Ha van a művelődéstörténetnek mint értékrendszerek történetének valami sajátos fejlődési vonala, az éppen az érték kategóriák önállósulása. Miután a természeti valóság kikerült a „szentség” érték kategóriája alól, követte az esztétikumnak a vallási, filozófiai és morális tartalomtól való elválasztása.

Az itáliai quattrocento esztétikájában a „szép” lényegileg a részek harmóniája, a kompozíció ritmusa, első lépésként a „l'art pour l'art” későbbi deklarálása felé, amit — *horribile dictu* — a reformátorok mondanak ki először nyíltan, mikor a képzőművészetnek egyenesen megtiltják, hogy (szerintük hamis) áhitatot gerjessen, de helyeslik, hogy gyönyörködtesen. Végeredményében ez legalizálta a világi művészetet, amely először a hollandi kálvinisták festészetében bontakozott ki szabadon. Hamarosan bekövetkezett a morálnak a vallástól való függetlenülése is. Hauser (*A művészet és az irodalom társadalomtörténete I. 297*) azt állítja, hogy „Machiavelli kettős erkölcsről szóló tanításának egyetlen analogonja van a Nyugat történetében, mégpedig a kettős igazságról szóló azon doktrína, amely a középkori kultúrát megosztotta” (I. 297), holott pontosan ezzel egyidőben Luthernek a „zwei Reiche”-tanítása, a világban a törvénynek, az egyházban a kegyelemnek egyedüli érvénye, s ezzel kapcsolatban az üdvszerző jócselekedetek elutasítása legalább annyira analogonja a kettős

igazságnak, és proklamálása az erkölcs és a vallás szétválasztásának, s nem is kisebb felháborodást keltett a feudális vallás híveiben, mint Machiavelli eszméi.

Az érték kategóriák egymástól való függetlenülése azonban nem csupán a világgép megváltozásának, az egyetemes értékrendszer felbomlásának a következménye. Itt megint működésbe lépett a társadalmi szerkezet változása, közelebbről a világi értelmiség kialakulása. Míg korábban papok, szerzetesek voltak a művészek, jogászok, tudósok, a reneszánsz korában ez utóbbiak világiakból kerülnek ki és specialistái lesznek foglalkozásuknak, mint ahogyan a pap is specialistája lesz a teológiának és a vallásnak, s mostmár mindegyik érték kategória hivatásos művelője a magát hirdeti az értékrendszer központjának, de a társadalom megmarad az egyenrangúság vagy egymásmellettség mellett.

Mint láttuk, a korai polgárság mentalitását és világgépét délen és északon egyaránt a társadalmi mozgás véletlenszerűségének szemlélete mellett a társadalmi értékrendszer felbomlása, az érték kategóriák önállósulása jellemezte, s ezek a vonások — sok módosuláson átmenve — mindvégig jellemezték a polgári művelődést és művelődéstörténetírást, egészen a szellemtörténeti irányzatnak a társadalmat belülről „megértő” s a természetet kívülről „megismerő” felfogásáig s a Max Weber-féle értékrelativizmusig. De hogy az azonos kiindulási pontokból hogyan fejlődött előbb szét a déli és északi polgári világgép és világnézet, az előbbi a már Danténál jelentkező szerencsefilozófián, majd a firenzei neoplatonizmuson és az atomizmuson át Bruno immanens panteizmusáig, az utóbbi Occam nominalizmusától a reformáció transzcendens monoteizmusán és predestinacionizmusán át Descartes mechanisztikus természetfilozófiájáig, hogy azután a felvilágosodásban az itáliai immanenciát az északi transzcendencia természeti törvény fogalmával egyesítve, létrehozza a természettudományos világnézetet, az — ha itt nem is részletezhetem s csak utalhatok erről szóló „Gép, mechanika és mechanisztikus természetfilozófia” c. cikkemre (Technikatörténeti Szemle, 1967) — világosan mutatja, hogy a polgári mentalitás, világgép és világnézet két forrásvidékének, a délinek és északinak más és más gazdasági-társadalmi-politikai viszonyai néha egyenesen ellentétesre színezték és heves vitákban egymás ellen fordították a polgári gondolkozásnak azonos alapállásból kiinduló két ágát, aminek maradványai még a természettudományos világnézet egységesítő burkán belül is tovább kísértettek és sokban hozzájárultak ahhoz, hogy a polgári művelődés mint sokszínű nemzeti műveltségek együttese alakuljon ki.

A fenti fejtegetések és a polgári műveltség fejlődéséből vett illusztrációik természetesen nem azt célozzák, hogy a művelődéstörténet módszerei megközelítésének egyedüli útjaul az értékrendszerek felől kiinduló vizsgálatot jelöljem meg, csupán annyit, hogy diszciplinánk módszerei útkeresésében erre az aspektusra is felhívjam a figyelmet.

KOSÁRY DOMOKOS

A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben

A hazai művelődés történetének egy adott szakaszát, mondjuk a XVIII. századot vizsgálat alá véve egy sor elvi és módszertani kérdés is felmerül, mindekenelőtt az, hogy e szakaszt, annak egész spektrumát mint lehet olyan rend-

szerben összefoglalni, amely a jelenségek belső összefüggéseinek lehetőleg megfelelő, és amelynek főbb elvi tanulságai esetleg máshol, más időszakban is felhasználhatók.

A kísérleti példa, az 1711—1790 közti szakasz kiválasztását több indok is támogatta. Elsősorban az, hogy a készülő Magyarország Történetének éppen ezzel foglalkozó fejezetei írása közben találtuk magunkat szemben azon problémákkal, amelyek, úgy látjuk, külön, behatóbb vizsgálatot érdemelnek. Az adatokat ugyanis itt sem volt elég úgy egymás mellé helyezni, ahogy a fogalmazás ökonómiaja vagy más gyakorlati megfontolás szempontjából egyszerűbb, még hozzá esetleg olyan hagyományos koncepciók keretében, amelyek mai tudásunk és igényeink szintjéhez ma már aligha illenek. De más indokok is szóltak éppen e szakasz kiválasztása mellett. Így az, hogy a hagyományos világból, a régiből és vele összeforrt még régebbiből, ekkor kezdődött az az előre-mozdulás az új felé, amelyet felvilágosodás néven ismerünk. A változás, az előre mozgás, ilyen már érzékelhető, de mégsem túl gyors ütemben, különösen alkalmas arra, hogy a jelenségek összefüggéseit megfigyeljük. Annyival is inkább, mivel itt már jóval sokrétűbb, gazdagabb forrásanyaggal rendelkezünk, mint korábban. Az eddig már feltárt adatok tömege is elég nagy ahhoz, hogy a szintézis megkísérélhető legyen, míg ugyanakkor, úgy látszik, nem volt eléggé rendszerezett ahhoz, hogy a téves elképzeléseket magától felretolja. Jó választ általában csak jó kérdésre adhatunk. Ahhoz, hogy jobban kérdezni tudjunk, hogy lássuk: mire kell még pontosabb választ keresnünk, előbb rendbe kellett azt állítanunk, amit már ismerünk, és felmérnünk a hiányokat. A kísérleti rendszer összeállítása során derült ki igazán, hogy adataink és egyben eredményink hol, hány helyen hiányosak. Éppen ezért sok részletkérdésre nem válaszolhatunk, főleg ott, ahol kvantitatív felmérésekre, számszerűségekre kellene támaszkodnunk. Még annyira sem válaszolhatunk, amennyire ily számszerűségek a protostatisztika ismert hiányosságai mellett egyáltalán megállapíthatók, azt sem hisszük, hogy ahol válaszoltunk, ott a válasz minden részletkérdésben végleges. Hiszen a feltárt forrásadatokon túl még feltáratlan is igen sok maradt, esetleg olyan tartalmi momentummal is, amely az ismertnél színesebb vagy gazdagabb. Egykorú levelekből, vagy akár hivatali aktákból sokminden előkerülhet, ami egy-egy részletkérdés megítélésén a továbbiak során még módosíthat. Úgy hisszük azonban, hogy e kísérleti rendszer segítségével nemcsak jobban helyére illeszthetjük azt, amit már ismerünk, hanem jobban tehetjük fel kérdéseinket is, ha azt keressük, amit még nem egészen ismerünk. Ez, ismételjük, szintén amellettszól, hogy kísérletünk tárgyául az 1711—1790 közti szakaszt válasszuk.

Kísérleti témánk tartalmi körülhatárolása is adva van a szerkezeti megoldással, amely szerint a készülő történet-szintézist megfelelő kötetén belül a gazdaság, társadalom, politika és művelődés témái követik egymást abban az elvi megalapozású sorrendben, amely az alaptól halad a felépítmény felé. E beosztásban az „anyagi kultúra” gazdasági eszközei és eljárásai a termelés, vagyis a gazdaságtörténet fejezetébe kerülnek. Az egyes társadalmi osztályok és rétegek életformáját, mindennapjait, családi viszonyait stb. megvilágító adatok pedig természet szerint a társadalomtörténet fejezetébe, amelynek már csak azért sem lehet pusztán az osztályviszonyok, az osztálystruktúra általános ismertetésével megelégednie, mivel az egyes rétegek megkülönböztetését és árnyaltabb jellemzését is csak életformájuk eltéréseinek bemutatásával végezheti el megfelelően. Az ilyen típusú társadalomtörténet, igaz, nálunk talán még nem vált teljesen otthonossá, de nyilván azon kell lennünk, hogy feladatát ily

szélesebb körben is kellő színvonalon be tudja tölteni, ha nem akarunk a történetírásnak éppen e jelentős szektorában elmaradni. Hogy a politika fejezetébe mi tartozik, azt aligha kell itt részleteznünk, olyan olvasók előtt, akik tisztában vannak azzal, hogy a történelem mily mértékben volt a politikai formák közt jelentkező osztályharcok története. Ami ezután az utolsó fejezet számára, vagyis számunkra megmarad, az a felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, világnézet, mentalitás, a társadalmi tudat, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága, a társadalom különböző szintjein. Mi tehát ezt értjük, ezt kell értenünk művelődésen, e szűkebb, de elvi szempontból egységesebb tartalommal, amely azonban magában véve sem kevés.

Elvben persze elképzelhető a történelem egész területének más felosztása is. Osztályozhatunk esetleg úgy is, hogy beszélünk „anyag kultúráról” az egyik oldalon és szellemiről a másikon. Vagy esetleg úgy is, hogy beszélünk politikáról az egyik oldalon, és művelődésről, a legszélesebb értelemben, a gazdaságtól az ideológiáig, a másikon. Nézetünk szerint azonban elvi megfontolásból is helyesebb az a fenti felosztás, amely a történelmi folyamat által létrehozott struktúrát veszi alapul, és amely a gazdasági alaptól kiindulva a társadalmon át halad a felépítmény, a politika, majd az ideológia felé. A történelem ugyanis nem az anyagi-szellemi, vagy a politika-művelődés ellentétpárja, mint fő tengely körül forog. E felosztások segítségével lehet esetleg érdekes állóképeket, tablókat összeállítani, de mozgást rekonstruálni nem. S ettől függetlenül, az már semmiképpen sem látszanék helyesnek, hogy egyszerre két egymást keresztező felosztási elv alkalmazásával kísérletezzünk. Vagyis hogy elfogadjuk a marxizmus képét a történelem folyamatáról és struktúrájáról, de ugyanakkor, ezzel egy időben, az elvek hierarchiájának ugyanazon szintjén, az anyagi-szellemi, vagy a politikai-művelődési metszésvonalakat is megpróbáljuk alkalmazni. A történészek nyilván már kiinduláskor el kell döntenie, hogy melyik felosztási elvet óhajtja érvényesíteni. Ha nem így jár el, abból, régi tapasztalat szerint, konfúzió származik, s ennek veszélye mindaddig fenyegető maradhat, amíg az alapfogalmakon túlmenően hiányzik (egy filozófus-történészünk szavaival) az a „módszeresen végiggondolt, a történeti valóság hierarchiája szerint rendezett kategória-rendszer, mely az alap és felépítmény egészét összefogja”.

Aligha volna helyes itt olyan elméleti problémák bővebb elemzésébe kezdenünk, amelyek tulajdonképpeni témánkon kívül esnek. Még kevésbé volna azonban helyes, ha figyelmen kívül hagynánk azokat a véleményeket, amelyek az utóbbi években, így az 1969-i vita során hangzottak el a művelődéstörténetről általában, annak fogalmáról, tartalmi elemeiről és a történettudományon belül kijelölhető helyéről. Vagyis olyan problémákról, amelyek elvi-módszer-tani szempontból részben jelen témánkat is érinthetik.

Aki e véleményeket végigolvassa, annak, sok érdekes észrevétel mellett, főként egy sajátos ellentmondás ötlük szemébe. Egyrészt az, hogy kelettől nyugatig mily egyöntetűen hangsúlyozza mindenki a széles értelemben vett művelődéstörténet fogalmának és módszerének teljes bizonytalanságát, még ma is, midőn a történettudomány más, fiatalabb ágai már rég kiláboltak az ilyenféle kezdeti nehézségekből. Másrészt pedig az, hogy e tanácstalanság ellenére mily sokan látják magát a problémát a történettudomány *egésze* szempontjából lényegesnek, és ragaszkodnak, feltehetően éppen ezért, a művelődéstörténet minél szélesebb értelmezéséhez.

Egy német marxista szerző arról ír, hogy a művelődéstörténet nincs világosan körülhatárolva, tudományos haszna nem világos, elvi feltételei rögzítve

nincsenek (*D. Mühlberg*). Külön, önálló művelődéstörténetről nem beszélhetünk, — mondja egy ellenkező világnézetű nyugatnémet historikus, hozzátéve, hogy az állami és a politikai történet visszavonulása (szerinte) a marxizmus térhódítását segíti elő (*G. Ritter*). A kultúrtörténetről létrejött különböző felfogásokat áttekintve — visszhangozza egy gráci osztrák szakember — világossá válik, hogy e tudományról és módszeréről egyáltalán nincs elismert, közös fogalmunk (*K. Eder*). „A történészek között — veszi át a szót egy amerikai kutató — vita tárgyát képezi, hogy vajon a különböző területekre felosztott történelem fel tud-e mutatni egy olyan világosan meghatározott és körülhatárolt fogalomkört, amelyet kultúrtörténetnek lehetne nevezni” (*F. Gilbert*). De folytassuk a sort hazai szerzőkkel is. E téren „nemcsak tartalmi, hanem szóhasználati kérdésekben sincs egység”, — írja egyikük, aki hajlandó ugyan művelődéstörténetről a „legtágabb értelmezésben” beszélni, de már figyelmeztet a túlzás veszélyére is, arra, hogy mégsem érthetünk bele „csaknem mindent, amit a korszerű történelmi szintézis egésze felöllel”, és hogy a művelődéstörténet „mindent magába olvasztó, parttalanra tágított koncepciója” mégsem elfogadható. S azt még a tág értelmezés fő hirdetője is hangsúlyozza, hogy e művelődéstörténetnek „általánosan elismert és alkalmazott fogalma” nincs, hogy a probléma tisztázatlan, és hogy körülötte zavar és bizonytalanság uralkodik. Pedig a fogalomnak a műveltség, tudomány, művészet körére való leszűkítése ellen ugyanó szükségesnek tartja Lenin szavait is idézni: „Birtokba kell venni az egész kultúrát, . . . az egész tudományt, a technikát, minden ismeretet, a művészetet.” Persze hogy az egészet kellett és kell birtokba venni. De komolyan elhíhetjük-e, hogy Lenin ezzel a külön, önálló diszciplínaként kezelendő, egységes, tág értelmű művelődéstörténet mellett óhajtott állást foglalni? Nem meglepő hát, ha már a vita során is akadt, akit, mint mondta, az elhangzottak nem győztek meg arról, hogy létezik-e ilyen művelődéstörténet, „mint önálló kutatási területtel rendelkező diszciplína, vagy pedig ez nem egyéb, mint az idők során önállóan tudomány-szakok és kutatási ágak laza gyűjtőfogalma”, vagyis hogy ez a széles értelemben vett művelődéstörténet „nem önálló, saját metodikával rendelkező tudományág”.

Nyilván nem az. Szerintünk sem az. De arra mégis érdemes felfigyelnünk, hogy hirdetői ezzel valami lényegbevágót keresnek a történelem egészén belül. Csak talán nem egészen jó helyen. Nézetünk szerint ugyanis a vita azért ily megoldhatatlan így, mivel nem egy, hanem egyszerre két különböző problémáról folyik. Az egyik az, hogy milyen témakörben beszélhetünk a művelődés történetéről, mint külön, önálló tudományágról, saját módszerekkel. A másik, nagyobb, de teljesen más probléma az, hogy különböző körök és társadalmi osztályok történetfelfogása mennyit tudott a történeti valóság *egészéből* megragadni, mennyivel látott meg belőle többet, mint elődei, és azon belül, amit ő látott egész történelemnek, mire helyezte inkább a hangsúlyt. Egy-egy tudományág fogalma viszonylag egyszerű. A fejlődés során változó történetfelfogások, az emberi kultúráról vagy kultúrákról kialakult magyarázatok fogalma bonyolultabb, de még körülhatárolható. E két fogalom szétválasztatlanságából viszont már valóban az a bizonytalanság származik, amely a tágan értelmezett kultúrtörténetet illetően oly feltűnő egyöntetűséggel tölti el távoli földrészek és rendszerek történészeit.

A történelem totális. Vagyis magyarul: mindazt, ami a társadalom és az egész emberiség életében ma végbemegy, holnapra, vagy már ma estére mindeztől, minden részével és részletével együtt elnyeli a nagy Moloch: a történelem. A múlt e naponta bővülő objektív valóságából, ennek teljességéből azonban egy-

egy kor, illetve azon belül egy-egy uralkodó osztály csak bizonyos elemeket tudott műltszemléletével megragadni, attól függően, hogy létfeltételei miként szabályozták látószögét, érdeklődését és szemhatárát. Olvassuk csak el, mint jellemezte a magyar feudális uralkodó osztály szemléletéhez igazodó hazai történetírást 1804-ben Berzeviczy Gergely a magyar felvilágosult antifeudalizmus szemszögéből: „Történetíróink nem annyira az országnak, mint a királyoknak történetét, azok örökösödési viszályait, háboruit, szerzeményeit és a főbb családok sorsát beszélik el. De hogy minő volt az ország belső állapota, melyek a nép jólétének vagy nyomorának okai, miként alakult a lakosok osztályainak egymáshoz való viszonya, . . . Ezekről alig emlékeznek meg.” Sem a feudális történetfelfogás korlátozottsága, sem a polgári bővítés bíráló igénye nem volt speciálisan magyar jelenség. A fejlettebb országok erősödő polgársága előbb és még határozottabban kezdte a múltban önmagát keresni: uralkodók, nagyurak, csaták helyett a falvak, városok, kézműves műhelyek életét, a tudás és értelem lassú bontakozásának emlékeit, vagyis mindazt, aminek felismerését, a történelem totalitásán belül, már lehetővé tették számára saját létfeltételei, sőt igényelték is egyben, saját eszményei világ-történeti perspektívában való igazolásaként, legalábbis amíg tartott benne az antifeudális lendület. A magyar reformkor nemesi polgárosodása is hasonló, ha nem is teljesen azonos feltételekből kiindulva vetette el a régi típusú, pusztán politikai históriát, amely, Szontagh Gusztáv szavával, „háborúkat adván elő, fejedelmek, udvarok, kegyencek és ágyasok életét, a nép alig méltatott figyelemre”, holott „az emberiség művelődési históriája a történetírás legérdekesebb része, sőt veleje”. Hetényi János pedig 1841-ben azt a véleményt szögezte le, hogy „a történetírás legszebb és legérdekesebb feladata a nemzeti műveltség eredetét, fejlődését előmozdító és akadályozó okokat kifejteni”.

XIX. századi historiográfiánk kutatója, e nézeteket regisztrálva, joggal állapíthatta meg tehát, hogy e reformkori szerzők elsősorban a művelődés történetének fogalmával jelölték azt az újat, azt a többletet, amely történetfelfogásukat előnyösen különböztette meg a feudálisokétól. A lényeg azonban itt, ha jól megfigyeljük, mégsem egy valamiféle külön művelődéstörténet és a politikai történet szembeállítására volt, hanem a feudális és a polgári történetfelfogásé. Vagyis az, hogy a polgári átalakulás hívei jóval szélesebb kört tudtak a történelem totalitásából áttekinteni, és e körön belül a jelenségeknek más hangsúlyt, más értékelést adtak, mint a feudálisok. *A történelmi folyamat egészének más értelmezéséről* volt itt szó tehát, és nem arról, hogy miként lehetne vagy kellene egy új, külön diszciplinát kialakítani. És hogy erről volt szó, azt világosan megmutatta az új értelmezés további sorsa is. A polgárosodó magyar nemesség ugyanis utóbb, a XIX. század dereka után, a forradalom, sőt lassan már a haladás veszélyétől is a maga módján éppúgy visszahőkölt, mint nyugaton az igazi burzsoázia. A maga módján, vagyis saját feudális múltját kezdve ismét egyre dicsőbbnek tartani. Ami megint nem alapvetően a művelődés, illetve a politika történetének ellentétében jelentkezett. Az előrelendült, majd lefékeződő nemesség legjobb történetírója, Horváth Mihály, aki a reformkor óta a „művelődési” szemlélet-bővítés egyik fő úttörője volt, nagy szintézisének fő vonalába továbbra is a magyar nemesség politikai szerepét helyezte, amely szerinte régi, rendi, feudális változataiban is mindig, minden vonatkozásban a szabadság ügyét képviselte. S midőn a nemesi történetfelfogás a század vége felé a haladással mind nyilvánvalóbban szembefordult, és eszerint ábrázolta az állam és a politika központban maradó történetét, akkor is hosszú sorban jelentek meg az olyan közlemények, amelyek a „művelődés” történetével foglalkoztak, csak éppen

erősen leszűkítve azt a nemesség egykori életére, otthonára, szokásaira, esküvői és más lakomáira, ékszereire. Se vége, se hossza a részleteknek, amelyeket minderről ekkor, visszamenőleg megtudunk. Az eszmék, tudományok, technika történetéről persze, a nemesség hagyományos érdeklődési köréből érthetően, ugyanakkor mind kevesebbet hallunk így visszamenőleg. E feudális és egyben teológiai ihletésű „művelődéstörténet” adalékai nem tudományági problémák, hanem a nemesi történetfelfogás visszaszűkülése miatt kerültek a szintézisekben olyan mellékes függelékekbe, amelyek a politikai történet főfejezeteivel alapjában véve alig, vagy egyáltalán nem találtak összefüggést. Az olyan új, külön tudományágak ugyanis, mint a gazdaságtörténet, vagy a társadalomtörténet, éppen ekkoriban önállósultak, saját felszereléssel, szakszerűbb módszerekkel. Nyugaton a burzsoázia hátrálásának időszakában is, hiszen itt a hátrálás is inkább a polgári és kevésbé a nemesi múlt felé történhetett, midőn a társadalmi dinamizmus elapadt. Nyilvánvaló azonban, hogy mihelyt e főbb külön kutatási ágak specializálódni kezdtek, ezek területén minden bővítő törekvést szakmai igény nyel csak általuk, és nem azon régebbi, specializálatlan módszerekhez való visszanyarodással lehetett megkísérelni, amelyekről közben egyébként is kiderült, hogy igen hiányosak. Ettől kezdve tehát még világosabban különbséget kell tennünk a tudományágak konkrét szakmai eljárásai és olyan általánosabb célkitűzések között, amelyek a „kultúrtörténet” jelszavával próbálták a történetfelfogást bővíteni, szűk politikai kereteit szétfeszíteni, vagy éppen, rendszerint már kevésbé helyesen, kultúrmorfológiai elméletekkel megmagyarázni a történelem folyamatát. A Lamprecht-féle német kultúrtörténeti irányzat, e század elején, indokolt bővítési kísérlet volt azon hagyományosan szűk és retrográd politikai értelmezéssel szemben, amely a német történetírásban uralkodott. Egyben történetmagyarázó kísérlet is, már kevésbé megnyugtatóan. A francia történetírás kiszélesítése érdekében, a száraz politikai eseménykrónika, a „histoire événementielle” ellen 1929-től kezdve az *Annales* c. folyóirat iskolája indított nagysikerű támadást, korszerű, kitűnő szakmai módszerekkel, főleg a gazdaságtörténet terén. De megint nem a külön „művelődéstörténet”, mint speciális tudományág nevében, amelynek még fogalmát is messze elkerülte, hanem éppen ellenkezőleg: azt hirdetve, hogy a múlt totalitását akarja megragadni, csak más belső súlypontozással. Így viszont a folyamat egészéből, minden valóban jelentős gazdagodás mellett, túlságosan kiszorult a politika és egyben az osztályharc története. Nem érdektelen, hogy ez éppen akkoriban történt, midőn a marxista történetírás erősen dogmatikussá szűkült: egyrészt élesen, de kissé leegyszerűsítve hangsúlyozta az osztályharc szerepét, másrészt sok jelentős más problémát mellőzött a történelem egészének vizsgálatából, holott elvileg a totalitás megragadására sokkal jobb feltételekkel indult.

Az egykorú magyar historiográfiára mindez nem gyakorolt különösebb hatást. Az a *Magyar Művelődéstörténet*, amely az 1940-es évek elején látott napvilágot, a fogalom régi, széles értelmezésének megfelelően igen heterogén tárgyú tanulmányokat tartalmazott az ipar, mezőgazdaság, társadalom, oktatásügy, zene stb. témáiról, többhelyt jó színvonalon, de alapjában véve minden belső egység és összefüggés nélkül. E régies szemléletű magyar kísérlet különösen jól bizonyította azt, hogy a politikai történet kihagyásának pusztja ténye még nem fűzi szintézisbe a többi témát. Vagy fordítva: az a negatív jellegű ismérv, hogy egy sor fontos téma a szűk politikai történetből kimaradt, magában véve még nem teremt köztük belső, elvi összefüggést. Hacsak nem úgy, hogy a történelemben minden mindennel összefügg, ami azonban még közhelynek is túl

általános. Azon tárgyak között, amelyeket a szórakozott ember otthon felejt, valami hasonló indokkal lehetne elvi kapcsolatot feltételezni. Ha a politikára szűkített történelem helytelen volt, alighanem az maradt ennek negatív tükörképe is. A múlt teljes képe valóban megköveteli, hogy a gazdaság témakörében szóljunk például a munkaeszközökről is, a társadalomban az életformáról, otthonokról is, a politikáiban az intézményekről is, a művelődésében a társadalmi tudatról is. Ha ezek közül valami eddig a képről elmaradt, azt pótolni kell mindent a megfelelő témakörön belül. De aligha indokolt, hogy ezeket az elmaradt momentumokat pontos hovatartozásuk figyelembe vétele nélkül egymással kapcsoljuk össze és egyetlen diszciplínában próbáljuk egybefoglalni az anyagi kultúra, a társadalmi élet és az ideológia és művészet momentumait.

Mindezt annak indoklására kellett itt elmondanunk, hogy miért tartottuk elvileg is helyesebbnek a szintézisben a művelődés vizsgálatát a szorosan vett ideológiai, műveltségi, művészeti jelenségekre korlátozni. Még ezek spektruma is széles. Velük is egy egész sor külön tudományág foglalkozik: eszmetörténet, vallástörténet, neveléstörténet, könyvtörténet, sajtótörténet, tudománytörténet, irodalomtörténet, zenetörténet, folklór, művészettörténet, — hogy csak a főbbeket említsük, amelyek megint további, specializált kutatási ágakra oszlanak egy-egy nagyobb szektoron belül. E tudományágaknak természet szerint mind megvannak a maguk sajátos problémái és módszerei. Éppen ezért tudnak olyan eredményeket produkálni, amelyeket a történészek is figyelembe kell vennie, ha a kor egészéről kíván képet adni. A kérdés csak az, hogy miként kell figyelembe vennie. Nyilván nem egyszerűen úgy, hogy külön, egyenként kivonatolja, majd valami véletlen sorrendben egymás mellé rakja őket. Vagyis a kérdés kettős. Egyrészt az, hogy mi a történettudomány és az egyes itt szereplő, rokon, szomszédos tudományok, az irodalomtörténet, vagy a tudománytörténet stb. viszonya. Másrészt pedig az, hogy miként rekonstruálhatja a történettudomány azt a belső összefüggést, amely a művelődés e külön specialisták által vizsgált különböző szektorait egybefűzi.

Ami az első kérdést illeti, legyen szabad itt példaként a történettudomány és az irodalomtörténet viszonyára, illetve arra utalnunk, amit erről más alkalommal már körvonalazni próbáltunk.

Az irodalom múltja is a történelem egészen belül foglal helyet. Ez persze nem azt jelenti, hogy a történészeknek kell minden speciális szektor, ez esetben az irodalom történetét is megírnia. Még azt sem jelenti, hogy egyszerűen csak át kell vennie az irodalomtörténet eredményeit. A történészeknek elsősorban azt kell vizsgálnia, hogy mit képviselt egy adott kor szépirodalma, mint a társadalmi valóság: osztályok, rétegek, feltételeik, törekvéseik tükrözője, és egyben mint a társadalomban jelentkező igények kielégítője, sőt bizonyos fokig formálója is. Vagyis mint olyan fogyasztási cikk, amely egyben tudatosító, alakító hatással is bír. Az irodalomtörténész csak a történelemben mutatkozó társadalmi összefüggések ismeretében, vagyis a történettudomány segítségével képes a maga külön tematikáját helyesen kialakítani, csak innen kiindulva tudja a maga sui generis problémáit megoldani. A történész viszont csak a sajátos irodalomtörténeti eredmények figyelembe vételével tudja helyesen mérlegelni és megfelelően tisztázni a társadalmi valóság irodalmi tükrözésének és egyben az irodalom társadalmi funkciójának problémáit. E két munka nem azonos, de azon a szakaszon, ahol érintkezik, egymást nem nélkülözheti. Dialektikájuk bizonyos közelséget, de bizonyos különállást is feltételez. Hiba az is, ha a két szakma nem vesz eléggé tudomást egymásról. Ha tehát a történész nem venné figyelembe, nem helyezné megfelelő összefüg-

gésbe az irodalom történetét, és így nem is igen tudna vele mit kezdeni. Vagy ha az irodalomtörténész légüres térben óhajtana pusztán esztétikai kategóriákkal játszani. De a másik hiba, az egymásba torlódás sem kívánatos. Az, ha az irodalom történetét, a maga sajátos problematikájának figyelembe vétele helyett, egyszerűen illusztratív anyagnak tekintik, amely közvetlenül levezethető a történelem fő gazdasági-társadalmi, illetve politikai folyamataiból. A valóságban ugyanis az irodalom saját vonala a tényleg meglévő, alapvető összefüggések ellenére sem helyettesíthető egyszerűen a gazdasági, társadalmi, politikai vonalakkal. Az összefüggések sokkal áttételesebbek. Az „osztályharcok dimenziójában végbemenő eszmei mozgás” ugyanis egyrészt saját, külön kategória-rendszert igényel, amely az árnyalatokat is jobban jelezni tudja. Másrészt pedig valószínűleg úgy megy végbe, hogy előbb egy általánosabb, tehát több szektort egyszerre érintő ideológiát hoz létre, a fogalom széles értelmében, amely nemcsak a tudatos, eszmei állásfoglalást, hanem az ösztönös szemléletmódot is magába fogja, hiedelmekkel és emóciókkal együtt, és csak ezen át jut el, további ágakon, az egyes szektorokhoz, így jelen példánk esetében az irodalmi kifejezéshez. Ha ezt az áttételeességet és egyben az irodalom sajátos fejlődéstörténeti problémáit nem vesszük kellőképpen figyelembe, akkor jön műfaji és stílári jelenségek közvetlen, rövidzárlatos levezetése a kereskedelem vagy az osztályharc egy-egy szembetűnőbb mozzanatából, vagy más, egyébként valóban létező és nyilván nem hatástalan tényezőből.

Mindegyik ilyen külön tudományág, ismételjük, saját, eltérő problematikával és módszerekkel rendelkezik. De annak, amit a történelem és az irodalomtörténet viszonyáról elmondottunk, bizonyos lényeges, fő motívumai a történelem és a többi ily tudományág viszonyáról is elmondhatók. Az általuk vizsgált szektorok ugyanis mind egy alapképletből kiindulva ágaznak szerteszt, mind egyazon nagy, közös szférának részei, amelyek ezen belül tükrözik és motiválják a maguk sajátos eszközeivel a társadalom fejlődési modelljének mozgását. A történésznak tehát a különböző művelődési szektoroknál mind azt kell elsősorban vizsgálnia, hogy ezek történeti fejlődésük során miként milyen szűrőkön át, milyen látószögekben tudják az adott feltételek között az objektív valóság valaminő vetületét az egyes társadalmi osztályok és rétegek tudatához közvetíteni, és hogy miként jelzik, szolgálják, tudatosítják, motiválják és öntik formába a társadalomban jelentkező tendenciákat, igényeket és emberi alkotó erőt. A lényeges kérdés tehát nem az, hogy az a társadalmi tudat, amelynek különféle megnyilatkozásait sorra vesszük, mennyiben azonos azzal az eszmei kontinuummal, amelyet a polgári történészek egykor „szellemnek” neveztek. Nagyrészt valóban azonos. Itt azonban az a különbség a lényeges, hogy míg azok a historikusok egykor e szellemi jelenségeket abszolutizálták és a történelem végső lényegének, magyarázójának és mozgatójának szerették tekinteni, addig mi alapvetően a társadalom szerkezeti felépítésére és mozgására vezetjük vissza őket, ha figyelembe is vesszük a visszaérkező impulzusok által előidézett kölcsönhatást.

A főbb tendenciák általában nem egy-egy művelődési szektorra korlátozódnak, hanem ugyanazok keresnek többféle utat. Első feladatunk tehát csak az lehet, hogy azokat a főbb közös jelenségeket körvonalazzuk, amelyek a társadalmi modell szerkezeti összefüggéseit és mozgását jelzik a nagy ideológiai irányzatokban. Ezután kell majd e jelenségek tovább-hatását az egyes szektorokban nyomon követnünk, ha sikerül a szemléletmód, a tudás, a közlés, a közlés, az írói és művészi kifejezés stb. külön studiumait valahogy egy mértékre hoznunk és megfelelően egymáshoz kapcsolnunk.

Ezzel már el is jutottunk a második kérdéshez, ahhoz, hogy miként, milyen sorrendi szerkezetben tudjuk a szektorok belső összefüggését egymással a legjobban rekonstruálni. Sőt eljutottunk a válasz egyik részéhez is, ahhoz, hogy a társadalmi modellből kiindulva az általánoson át kell haladnunk a specifikus részletek felé.

Modellen a történettudományban olyan elméletileg kialakított, elképzelt rendszert értünk, amely a múlt objektív valóságát, vagy annak egy részét vizsgálati célra a maga összefüggéseiben reprodukálja. Még pedig nemcsak úgy, hogy benne helyére illeszthető és érthetővé válik sok, látszólag széteső részjelenség. Hanem úgy is, hogy az összefüggések vonalainak meghúzása új információk szerzését is lehetővé teszi a vizsgálandó objektumról. Lehetnek ugyanis olyan hiányos adataink, amelyek magukban véve nem sokat mondanak. Ha viszont ezek a megfelelő modell ismeretében egy fejlődési ívre illeszthetők, mindjárt beszélni kezdenek. Így bizonyos fokig olyan további adatokra is következtetni lehet belőlük, amelyek tulajdonképpen ma már hiányzanak, csak üres helyük maradt. Ugyancsak haszonnal járhat, mint a továbbiak során még néhányszor kitűnik, olyan hasonló modellek összevetése, mozgás-párhuzamainak megfigyelése is, mint amilyen a magyar, illetve a lengyel rendi-nemesi struktúra volt ugyanazon Kelet-Közép-Európán belül. Tartalmi és nagyságrendi szempontból természetesen igen sokféle történelmi modell alkotható. Az egyes művelődési szektorok belső összefüggéseinek kifejtése maga is egyfajta modell-alkotás, részletadatok kíséretében. A társadalmi modellt azért említjük itt külön és első helyen, mivel itt valóban csak a modell az, a részletek nélkül, amelyből kiindulhatunk.

Az időrendi fejezetek tárgyalását mindenkor az általánosabb, tehát egyszerre több szektort érintő ideológiai, szemléleti irányzatok elemzésével kell kezdenünk. Ezen belül, tehát ugyancsak elől kell a politikai gondolkodásra, a főbb politikai eszmékre is kitérnünk. Ezek az elképzelések ugyanis, mint a társadalmi tudat fontos elemei, akkor sem hagyhatók figyelmen kívül itt, ha egyébként gyakorlati alkalmazásuk vizsgálata már nem a művelődés, hanem a politika témakörébe tartozik. Részint éppen ezért kell a kiindulásnál, és csakis itt körvonaloznunk őket. Részint azonban azért is, mivel a társadalmi tudatnak azon részeihez tartoznak, amelyek viszonylag kevesebb áttétellel kapcsolódnak a társadalmi modellhez. Hozzátehetjük, hogy a politikai gondolkodás változatai olyan folyómedreket vágnak maguknak, amelyek nem egyszer kihatnak kifejezetten művelődési irányzatok irányvételére is. Ennek ellenére emlékeznünk kell arra, hogy a tulajdonképpeni politikai eszmék nem azonosak a kulturális: filozófiai, tudományos, irodalmi, művészeti irányzatokkal.

Mindjárt a régi és új világnézeti tendenciák mellett kell tárgyalnunk a változásokat, az egyházak funkcióját, illetve azon új törekvéseket, amelyek a vallással szemben próbáltak lassan érvényesülni. Az egyházak szerepének elemzése, az adott feltételek között, még egy okból ide, előre kívánczok. A késő feudalizmus korában az egyház oly gyűjtő keret, amely többé-kevésbé magába zárja még a művelődés különböző, fontos ágait, az oktatástól a festészetig. Ezek az ágak, lassú folyamat során, éppen időszakunkban kezdenek önállóbb útra lépni, az egyházak burkából kilépni, laicizálódni. Nyilván a nagyobb, általánosabb gyűjtőfogalomból kiindulva kell haladnunk a belőle sorra kiágazó, új törekvések felé. Ez áll a tudományra is, amely, mint skolasztikus filozófia, nemrég még maga is gyűjtőfogalom volt az egyház nagyobb egészén belül, de most már szétfeszíti a skolasztika szűkké vált korlátait, lassan új önállóbb utat vág magának, majd új ágakat bocsát ki, egyre többet, amelyek aztán ismét magukban hordják még további ágak ígését.

A szépirodalom, a zene és végül a képzőművészet zárja le végül a vizsgálandó szektorok sorát.

Ez a sorrend, ha megközelítőleg valóban alkalmas arra, hogy bizonyos összefüggéseket jelezzon, már el is végzi témánk vertikális tagolását. A horizontális tagolás azonban még hátra van. A társadalmon és éppen ezért minden ily szektoron belül ugyanis többféle műveltségi szint található. Képünk aligha lesz reális, ha ezek közül csak a legfelső, az adott viszonyok közt a legvékonyabbat vesszük figyelembe. csak azt, ami a víz színén és nem azt, ami a víz mélyén található. Az orvostudomány próbálkozásait, egykorú szerepét, hogy jellemző példát idézzünk, aligha tudjuk helyesen mérlegelni, ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a társadalom nagy többsége egészen más, ősi hiedelmeken át nézte a természet és az élet jelenségeit. De idézhetnénk más példákat is, más szektorokból. Az ismeretek más téren is többféle szintet értek el. Fent olyat, amelyek már tudományos értékűnek, lent esetleg olyat, amelyek még babonának, tévhitnek minősíthetők. De a skálán nemcsak a helyes, hanem valaminő módon a téves ismeretet is regisztrálni kell. Mindazt, ami a szemléletmódnak ilyen vagy olyan előjelű motívumai közé tartozik.

Magától értetődő, hogy a késő feudális társadalomban igen nagy volt az eltérés a magas műveltség, írástudók, kevesek sajátja, és a még nagyrészt írástudatlan parasztság szóbeli kultúrája közt. A kettő nem egy, kölcsönhatások, közbenső, közvetítő sávok ellenére sem. S éppen ezért nézetünk szerint lehetetlen a XVIII. századi Magyarország társadalmának művelődési helyzetét reálisan jellemeznünk, ha csak az írást, a nyomtatott betűt kísérik nyomon, és figyelmen kívül hagyjuk a paraszti tömegek hagyományait, mentalitását, ilyen vagy olyan saját műfajait. Amennyire a kutatás jelen állása engedi, legalább utalnunk kell e másik szóbeli világ meglétére is. Illetve fejezzük ki magunkat pontosabban: a szóbeli kultúrát ugyanis nem azonosíthatjuk egyszerűen a paraszttal, az írásost pedig a nemesivel és polgárral. Még a XVIII. században sem, midőn e kétféle határvonal egymáshoz valóban elég közel futott. A feudalizmus régebbi időszakában a nemesek is nagyrészt szóbeli kultúrában éltek, amely tehát egykor antagonisztikus osztályokat fogott át. Vagyis nem speciálisan „népi” volt, hanem a kommunikáció olyan rendszere, amelyen belül külön szférában helyezkedett el a parasztok és uraik világa. E régebbi állapotnak bizonyos hagyományai tovább éltek, főleg az egyszerűbb nemesség körében, még most, a XVIII. században is, midőn pedig az írásbeliség mind újabb rétegekbe hatolt be, a paraszti világot sem hagyva érintetlenül. Éppen ezért minden átmeneti és megközelítő egybeesés ellenére helyesebb az uralkodó osztályok és a parasztság művelődési szféráiról beszélnünk.

Ezzel azonban még mindig csak a legfőbb eltérést jeleztük. A társadalmi valóság ennél sokkal összetettebb, bonyolultabb, annyi színárnyalattal, amennyit mai eszközeinkkel nem is tudnánk még mindenütt pontosan visszaadni. A nemességnek Kelet-Európára jellemző, viszonylag nagy száma és széles mezőnye azonban elkerülhetetlenné tesz legalább még egy fontos megkülönböztetést, a kiváltságos rétegek között. A felső, magas szint alatt ugyanis végig kimutatható egy szélesebb második szint is, az egyszerűbb nemességé. A két szint már a XVIII. század elején sem azonos. De a század folyamán tartalmi jellemzőiben is mindinkább szétválik. Egy olyan folyamat során, amely ismét a kelet-európai nemességre jellemző, az első szint a felvilágosulás felé kezd hajlani, a második viszont, tőle eltávolodva, új elemei ellenére kitart a régi mellett, sőt megerősödve önálló helyet vív ki magának. Ez utóbbi az, amelyet némileg félrevezető módon, nemesi „népiességnek” szoktak nevezni. E kettősségnek, majdnem széthasadásnak nagy

hatása volt a további fejlődésre is, amelynek bizonyos sajátosságait e kezdetek tisztázása nélkül nem könnyű megértenünk. Bármilyen nehéz tehát a sokféle árnyalat és átmenet közt világos határvonalat megállapítanunk, mégis mindvégig, lehetőleg minden szektoron belül figyelniünk kell a különbségre nemcsak az első és a második szint, hanem még inkább a második és harmadik szint, a nemesi „népiesség” és a valóban népi, paraszti szint között.

Ez a képlet, amely a társadalmi modellből és az általános ideológiai irányzatokból kiindulva meghatározott rendben, úgy halad végig a művelődés szektorain, hogy lehetőleg a három szint különbségeit és figyelemmel kíséri mindenütt, tanulmányunkban egymás után kétszer kerül alkalmazásra. A késő barokk (1711—1765) és felvilágosodás (1765—1790) időrendi fejezeteiben ugyanaz a szerkezeti alapelv ismétli önmagát. Ez a megoldás megkönnyíti az összehasonlítást és így pontosabb felmérését annak is, hogy a második időszak, a réginek bizonyos továbbélése mellett, a korábbiakhoz képest milyen változást és újat hozott.

E koordináta-rendszer alkalmazásának előnye, de egyben gyakorlatilag megnehezítője is, hogy minden érdemleges kérdést feltesz és elvileg mindre választ követel. Talán mondanunk sem kell, hogy e követelésnek megfelelő módon eleget tenni ma még sok vonatkozásban nem tudunk. S ahol tudunk, az nem kis mértékben azoknak a fontos, új eredményeknek és speciális összefoglalóknak köszönhető, amelyek különböző tudományok, így az orvostudomány, biológia, fizika, kémia, matematika, azután az irodalomtörténet, a folklór és a művészettörténet terén az utóbbi évtizedek során megszülettek. Szekek figyelmeztetnek, kapcsolási nehézségeikkel, nem egy esetben arra is, hogy hol kell nekünk, történészeknek a társadalmi modell megszokott képén vagy hagyományos, nem egészen helyzetálló értelmezésén változtatnunk, alakítanunk.

A történeti valóságnak megfelelő kategória-rendszer szükségességére: *Mátrai László* A művelődéstörténet néhány módszertani problémája (Századok [Sz] 1967, 1236—1242). Az 1969-i vita anyaga: A művelődéstörténet kérdéseiről (1970). A szövegben az alábbi referátumokhoz fűzünk reflexiókat: *Elekes Lajos*, A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben (uo. 126—131; itt a figyelemztetés a parttalaná tágitás veszélyére); *R. Várkonyi Ágnes*, Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban (uo. 136—148); *Pamlényi Ervin*, A kultúrtörténet fogalmáról, tárgyköréről (uo. 148—156); itt a hivatkozás Leninre és a külföldi állásfoglalásokra, amelyek közül szövegünkben az alábbiak szerepelnek: *Dietrich Mühlberg*, Zur marxistischen Auffassung der Kulturgeschichte (Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1964). *Gerhard Ritter*, Zum Begriff der „Kulturgeschichte”. Ein Diskussionsbeitrag (Historische Zeitschrift, 171. Bd. 1951). *Karl Eder*, Die Entstehung der Kulturgeschichtsschreibung (Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 1959). *Felix Gilbert*, Cultural History and its Problems (Rapports, XIe Congrès International des Sciences Historiques I. Stockholm, 1960). Az 1969-i vita során a széles értelemben vett művelődéstörténet mint önálló kutatási területtel bíró diszciplína létét *Szűcs Jenő* vonta kétségbe hozzászólásában (Sz, 1970, 164—166). A *Berzeviczy*-idézet a De indole rusticorum II. fejezetéből való; *Gaal Jenő*, *Berzeviczy Gergely* élete és művei (II. Bp. 1902. 122). A reformkor „művelődéstörténeti” törekvéseit *Várkonyi Ágnes* fent id. tanulmánya (Sz, 1970) elemzi. A francia Annales-iskola értékelésére: *Kosáry Domokos*, *Marc Bloch* (e kötet élén: *Marc Bloch*, A történelem védelmében. Válogatott tanulmányok. Bp. 1974), valamint előzőleg: *Makkai László*, *Marc Bloch* (Világtörténet, 1964, 75—79). A történettudomány és az irodalomtörténet viszonyára ld. hozzászólásunkat *Szaunder József*, A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai c. referátumához (ItK, 1969, 159—161). Az osztályharcok dimenziójában végbemenő eszmei mozgásokról és az eszmei kontinuum értelmezéseiről *Mátrai László* id. tanulmánya (Sz, 1970) beszél. A modellalkotás problémájára: *V. A. Stoff* (leningrádi filozófus-professzor), Modellierung und Philosophie (Berlin, 1969). A XVIII. század művelődés-szociológiájának nehézségeire: *Georges Gusdorf*, Les principes de la pensée au siècle des lumières (Paris, 1971).

HANÁK PÉTER

A kultúrtörténeti szintézis problémái*

Kézenfekvő, hogy a kultúrtörténet tartományának körülhatárolásához, a szintetikus feldolgozás módszerbeli és szerkesztési kérdéseinek tisztázásához mindenekelőtt a *kultúra* fogalmának világos meghatározására van szükség. Amilyen logikus előfeltétel a fogalmi definíció keresése, olyan célszerűtlen a gyakorlati feladatként való kitűzése. A kultúrtörténet fogalmáról és tárgyáról — ugyancsak a *Magyarország története* szintézis előkészítése során és érdekében — rendezett 1969. évi vita** nemcsak azt bizonyította, hogy milyen sok irányból lehet megközelíteni és sokféleképpen meghatározni a kultúra fogalmát, hanem azt is, hogy a fogalmi absztrakció milyen kevésbé alkalmas operacionalizálásra. Nézzünk néhány irányjelző meghatározást. *Jacob Burckhardt*, a múlt század nagy kultúrtörténésze, kultúrának tekinti az ember szellemi képességét az alkotásra, ezen pedig a tudományos és a művészi alkotásokat érti. *Karl Mannheim* a kultúrtörténetet az ember szellemi tevékenységének szinoptikus megközelítéseként fogja fel: Lukács György a szükségletekhez köti a meghatározást: „A kultúra fogalma... magába zárja mindazokat az értékes termékeket és tevékenységeket, amelyek a közvetlen életfenntartás szempontjából nélkülözhetők”.

Akár szűkítő értelemben csupán a tudományos és műalkotásra korlátozódik, akár határtalan szélesítéssel minden alkotó emberi tevékenységet magába foglal a meghatározás, mindenképpen olyan előzetes definíciót tételez fel, amelynek az „alkotás”, a „szellemi tevékenység”, az „érték” megállapodott, vagy korábbi axiómákból levezethető fogalmi. Ilyen axiómarendszer azonban nem létezik. A definíciónak tehát a fogalmi alkotóelemek előzetes definíciója lenne az előfeltétele, vagyis a „lánc-absztrakcióknak” olyan számtani sora, amely a végtelemben torkollik. Ez gyakorlatilag megfoghatatlanná, parttalaná tenné a kultúra eredeti definícióját.

Abban a pillanatban, amikor a történetírói *gyakorlat* felteszi a kérdést, vajon a mázos agyagedény nélkülözhető-e a közvetlen életfenntartáshoz, vagy hogy a máz égetése bizonyos szellemi tevékenységet is tételező alkotás-e, s ha az volt háromezer évvel ezelőtt, miért nem tekintjük annak a XIX. században, — akkor nyomban kitűnik bárminő fogalmi definíció bizonytalansága és operacionalizálásának számos nehézsége.

E tény feltárásán túlmenően, az 1969. évi vitának több pozitív eredménye is volt. Meggyőző módon bizonyította, hogy a kultúrtörténet nem — legalábbis nem kizárólag — egy szerkezetileg is elkülönített fejezet tárgya, hanem *látásmód*, amely a történelmet nem pusztán releváns (politikai) cselekedetek sorának, hanem az alkotó tevékenység kifejtésének is tekinti. Ily módon a kultúrtörténetet éppúgy minden témában jelenlevő „szempontnak”, a viszonyítás módszerének, egy szinoptikus percepció látószögének is felfoghatjuk, akár a hazai történelem egyetemes összefüggéseinek „jelenlétét” vagy a kelet-közép-európai régió rokon fejlődéstendenciáinak állandó szemeltartását. Nagyönis kívánatos tehát, hogy az így értelmezett kultúrtörténeti „szempont” valamennyi fejezetben érvényesül-

* A cikk alapját alkotó felszólalás 1972. december 11-én a TTI értekezletén hangzott el *Gondolatok és javaslatok a Magyarország története kultúrtörténeti fejezeteinek módszerbeli és szerkesztési kérdéseire* címen.

** *A művelődéstörténet kérdéseiről*. Századok, 1970. 1. sz.

jön. Az 1969. évi vita eredményének — bár nem erényének — tartom, hogy azóta a kultúrtörténet tárgyának kijelölésekor inkább az empiriából indulunk ki.

Korunk historiográfiája a kulturális tevékenységnek két nagy területét különbözteti meg, az ún. anyagi és a szellemi kultúrát. Az előbbin általában az alkotó tevékenységnek tárgyokban, eszközökben tárgyasult termékeit, az utóbbin a szellemi tevékenység eredményeit értik, akár tárgyasultak könyv, kő, épület formájában, akár nem.

I. Az anyagi kultúra

Ámbár a kifejezés nem valami szerencsés, mert túlságosan tárgy-centrikus — vagy ilyen érdeklődést sugall —, két kiegészítő-pontosító feltétellel elfogadhatónak tartom. 1. A tárgyasult termék mögött meg kell világítani a létrehozó szükségletet és gondolkodásmódot (ízlést) és 2. A tárgyasult termék leírásán túl be kell mutatni a használati szokásokat, azt az egész életmódot, amely az anyagi kultúra termékeit hasznosítja. Az így értelmezett anyagi kultúrának feltétlen része — mindenütt kiemelendő témája — a *technika-(technológia) történet*

Kérdés, hogy a szorosan vett „műszaki” tematikán túlmenően, mi a sajátosan kultúrtörténeti szempont a technikatörténetben. Úgy gondolom, hogy egyrészt a nemzedékeken át felhalmozódott ismeretanyag, a szakértelem és az alkotó fantázia szövetkezése, illetve magasabb fokon a technikai ismeret és készség párosulása a tudománnyal. Másrészt az anyagismeret és szakértelem átítatódása egy meghatározott értékrend szabályait követő ízléssel, formakészséggel, magasabb fokon: a technika párosulása a művészettel (iparművészet). A technikai ismereteknek a tudománnyal és a művészettel való összekapcsolódása koronként változik, szorossá és sokoldalúvá a XIX—XX. században válik. Ezt megelőzően tehát a technikatörténetet könnyebb a gazdaságtörténetben elhelyezni. A magam részéről az új- és a legújabbkori kötetekben is a gazdaságtörténet keretében való elhelyezést javaslom azzal, hogy a tudománytörténet és a művészettörténet keretében is ajánlatos visszautalni az iparszerű alkalmazás során kialakult fejlődési irányokra.

Az ún. *anyagi kultúra* történetének centrális témaköre, gerince az *életmód* kutatása. Ez hosszú ideig a rokontudományoknak, a néprajznak, a szociográfiának, a pszichológiának stb. átengedett terület volt, amelyet a történetírás jószerint a hangulatfestéshez vagy a tipizáláshoz vett kölcsön. A marxista történetírás a dolgozó osztályok helyzetének, kizsákmányolásának jellemzésére kezdettől használta, s idővel a társadalomtörténet rangjára emelte a munkásosztály helyzetének — lakás-, táplálkozási, egészségi viszonyainak, környezetének — vizsgálatát. Újabb munkálatok még szervezettebben építik be az életmód-kutatást a társadalomtörténetbe: az életmódot egy nagyobb korszak, egy formáció, egy struktúra egészének vagy egyes elemeinek egyik lényeges jellemző jegyeként tekintik. Ez a felfogás abból indul ki, hogy ha egy formáció az életmód lényeges vonásaiban különbözik az előzőektől, és ha egy osztálynak, rétegnek a társadalomban és a termelésben elfoglalt helyzete az életmódjában is tükröződik, akkor a tétel fordítva is igaz: az életmód is jellemzi a réteget, illetve a formációt. Az életmód egyes tipikus, széles körben elterjedt, tartós elemei osztály- vagy rétegekvalifikáló értékűek (pl. a státusz szimbólumok). Hasonló megállapításra jutottak úttörő életmód-vizsgálataik során a francia *Annales*-iskola történészei is.

A társadalmi rétegződés kritériumai között eddig ritkán alkalmaztuk az életmód és a mentalitás jellemző jegyeit. E hiányt kevésbé éreztük addig, amíg mind a politikátörténet, mind a társadalomtörténet figyelme döntően az uralkodó

és az elnyomott osztályok felé fordult, hiszen ezek többnyire eléggé egyértelműen jellemezhetők a tulajdonviszonyokkal, a birtok, a vagyon nagyságával, forrásával. Nehezebb a középrétegek tudományos igényű differenciálása, elhatárolása, tipizálása, mert a határvonalak elmosódottabbak, pontosabban: nem egyértelműen a tulajdonviszonyok mentén húzódnak. A gazdasági kritériumok alapján nehéz eldönteni, hogy hol a határ az értelmiségi és tisztviselő rétegen belül, valamint e rétegek és a kistermelő polgári rétegek között. Ilyen esetben az életmódelemek, a lakásviszonyok, az öltözködési és táplálkozási szokások, a társas élet formái és a társasági hovatartozás nagyon jellemző, esetleg rétegekvalifikáló értékű lehet.

Ezzel már jeleztem is azt, hogy mit tartok az *életmód* leglényegesebb, minden korban kimutatható, leírható, lehetőség szerint mennyiségi adatokkal is kifejezendő elemeinek.

1. Lakás

- a) a településforma, az egyes rétegek lakóhelye;
- b) a lakóház (és a nem lakásra szolgáló középületek);
- c) a lakás (lakrész) — beosztása és berendezése;
- d) az egyes helyiségek funkciója és a lakáshasználati szokások.

2. Öltözködés

- a) az öltözködéshez felhasznált anyagok és feldolgozásuk;
- b) az egyes öltözködési tárgyak, funkciójuk, formájuk;
- c) az öltözködési szokások, divat, néphagyomány.

3. Táplálkozás

- a) a táplálkozás nyersanyagai;
- b) az elfogyasztott táplálék mennyisége, minősége (tápértéke);
- c) az ételkészítés módja;
- d) az étkezési formák, szokások.

4. A szabadidő

a társas élet, a szórakozás és a művelődés elterjedt formái.

Az életmódelemek konkrét vizsgálata során bő lehetőség nyílik a mögöttes szellemi tevékenység, illetve a mentalitás és ízlés jelzésére is.

Ha egyszer az életmód ilyen szorosan összefügg a társadalom fejlettségi szintjével, struktúrájával, az egyes osztályok és rétegek jellegével, akkor a téma természetes és logikus helye a társadalomtörténet keretében van. Elképzelhető a strukturális elemzéshez hozzákapcsolva, mint rétegekvalifikáló bizonyítóanyag, de összefoglalható külön témaként is, mint az egész formációra jellemző *közös*, és az egyes osztályokra, rétegekre jellemző *sajátos* jegyek, különös ismérvek mutatója is.

*

Mi marad meg egy külön kultúrtörténeti fejezet tárgyául, és egyáltalán, van-e szükség külön kultúrtörténeti fejezetre? Akad olyan vélemény, hogy nincs szükség: a társadalmi-politikai eszmék, a tudományok és a művészetek történetét is a politikai történetben kell elhelyezni, a párt- és osztályharchoz kell kapcsolni, amelynek egykoron a valóságban is szerves részei voltak. Eltekintve attól, hogy a tudományos és művészeti alkotások, irányzatok nem mindig kapcsolódnak közvetlenül a politikában szereplő pártok küzdelmeihez, ez az elgondolás azzal a veszéllyel is jár, hogy túlságosan a politikai funkcióra, az ideológia-kritikai moz-

zanatokra összpontosít, és elhanyagolja a tudomány belső gondolati és módszertani fejlődésének, vagy az esztétikai értéknek a vizsgálatát. Rövid, forradalmi periódusokban, amikor a szellemi alkotó tevékenység maga is a forradalmi átalakulás ígézetében áll, talán van létjogosultsága a kultúrtörténeti témák szerves beépítésének a párt- és osztályharcok történetébe. Nagyobb korszakok bemutatásánál azonban ez a módszer nem célszerű: vagy erőltetett összekapcsolásokra, vagy leszűkített értelmezésekre, egyoldalú ideológia-kritikai elemzésekre vezet.

II. A társadalmi tudat

A magam részéről a *külön* kultúrtörténeti fejezet mellett foglalkok állást. Ez lényegében a *társadalmi tudatformák* fejlődését tárja fel. A *társadalmi tudat* sokágú, sokrétegű jelenség, tárgyalása több témára osztható. Ezek elhelyezése és sorrendje koronként jelentősen változhat. A fejezetben foglalkozni kell az oktatás, a művelődés, a tudomány, az irodalom, a művészetek, a társadalmi-politikai eszmék és eszmerendszerek (ideológiák) fejlődésével. A szerkezeti felépítésre nézve nem lehet egységes eljárást ajánlani. Nyilvánvaló, hogy az egyes témák a politikatörténetben vagy a társadalomtörténeti fejezetben is említésre kerülnek (oktatásügy, politikai eszmék, műveltségi színvonal stb.), és az is lehetséges, hogy egy-egy művészeti irányzat, jelenség, esemény olykor a közvetlen politikai cselekvés szférájába lép. A szorosan vett kultúrtörténeti rész (a társadalmi tudat fejlődése) belső felépítése kötetenként, sőt egy kötetben belül is változhat.

Módszertanilag izgalmasabb és fontosabb kérdés: mi a történész *sajátos feladata* a kulturális jelenségek: az eszmeáramlatok, a tudományok és a művészetek szintetikus feldolgozásában? Miben és mennyiben tud többet nyújtani, mint egy „sorbakapcsolt” irodalom-, művészet-, zenetörténész kollektíva?

A sajátos feladat először is az lehet, hogy az egyes kulturális ágakat, részterületeket és jelenségeket beillesse a történeti folyamat egészébe, beleszöje az összefüggéseknek abba a hálójába, amelyben a részjelenség egykoron elhelyezkedett és hatott. Lényegében az alap-felépítmény kölcsönhatásról van itt szó, amelyet a konkrét történeti folyamatban nem könnyű tényszerűen kimutatni. A történésznek figyelembe kell vennie, hogy egy kulturális alkotás, jelenség a meghatározó társadalmi viszonyok között és azok hatása alatt, valóságos társadalmi elvárások, szükségletek kielégítésére — (társadalmi kérdések megválaszolására) születik, de a saját „szakágának” belső problémáit, fejlettségi szintjét, módszereit, technikáját többé-kevésbé ismerő és képviselő alkotó személyiségétől (képességeitől, lelki alkatától, stb.) megszabott formában. A társadalmi környezet és az alkotás, a „kérdés” és a „válasz” dialektikájának konkrét feltárása a történész egyik feladata.

A történész számára azonban nem az *an und für sich* alkotás, hanem annak társadalmi funkciója és hatása a főkérdés. Ez nem azt jelenti, hogy kikapcsolhatja az „érték” — (az esztétikum) — kategóriáit, hanem hogy számára nem az „érték” a történetiség fő rendező elve. A történelemben a nem-tudományos vagy a tudománytalan gondolkodás, a mágia, a babona, a vallás, az irracionális éppoly fontos, gyakran még fontosabb tudatformáló tényező, mint a tudományos gondolkodás és az egyes tudományágak eredményei. A művészi és a giccses éppoly fontos, vagy még fontosabb izlésformáló tényező, mint az esztétikailag magasrendű műalkotás. A történész számára tehát nemcsak az a fontos, amit a magas kultúra irodalom- és művészettörténeti érvénnyel alkotott, hanem amit a

társadalom ténylegesen fogyasztott, olvasott, látott, hallgatott. Következésképpen az egyes kulturális ágak szakkutatóinál többet és másként kell foglalkoznia — már amennyire ezt a meglehetősen gyér kutatási eredmények megengedik — a hiedelmekkel, a mentalitással, a ponyvával, a giccsel, a tömegszórakoztatás termékeivel, továbbá figyelembe kell vennie a magas kultúra alkotásai és intézményei mellett a népi kultúra és a népkultúra spontán termékeit, jelenségeit is.

Különös módszertani probléma a kulturális ágak, részjelenségek együttes, *szinoptikus* látása és bemutatása. Nem feltétlen szükséges, hogy a tudományágakat és a művészeteket szép szabályos egymásutánban ismertesse, hanem kiemelhet közös problémákat, közös áramlatokat, vagy ha az ágankénti tematikai elrendezést tartja megfelelőnek, akkor valahol meg kell ragadnia, a szertefutó szálaból össze kell fonnia a közös jegyeket: egy adott világhép, egy objektív társadalmi valóság kérdéseire adott közös válaszokat, amelyek divergenciájukban is tartalmaznak közös vagy rokon elemeket. Mondhatnám: meg kell idéznie a részjelenségekben bennerejlő „korszellemet”, ami — mihelyt az alappal összekapcsoljuk — marxista módon értelmezhető jelenséggé válik.

A „korszellem” megragadása: ez az a többlet, amelyet a történész a sokféle, a külön létükben öntörvényű részterületek és ágak szinoptikusan látott körképéből, a kultúra egészének rekonstruálásából felmutathat. Ha ez a „többlet” valóban jellemző a kulturális folyamat egészére és ha a „többletet” össze tudja kapcsolni a történeti folyamat egészében közremunkáló tendenciákkal, akkor, úgy vélem, teljesíti sajátos feladatát.

*

A probléma összetettségének pusztán jelzése végett hadd utaljak a századforduló kultúrtörténetének néhány vonására. Ismeretes, hogy az első világháború előtti negyed század kultúrtörténeti szempontból forrongó, zaklatottan útkereső, sokszínűen izzó időszak. E negyed században rakják le a modern fizikai világhép és egy új matematikai gondolkodás alapjait, ekkor formálódik ki a személyiségpszichológia, ekkor fordul szembe a hagyományos ízléssel és értékrenddel a századvég-dekadencia, majd néhány év múlva mindkettővel az avantgarde egymást zaklatottan váltogató irányzatai. Ebben az időszakban lépnek fel a századunkban oly jelentős újkonzervatív, jobboldali „radikális” és baloldali forradalmi eszmearamlatok, politikai mozgalmak. Az is nyilvánvaló és elvileg jól bizonyított, hogy mindez a forrongás alapjában véve a kapitalizmus új szakaszát jelző strukturális változásokból, az *imperializmus korának* ellentmondásaiból és uralmi viszonyai-ból keletkezett. Bármennyire kézenfekvő is azonban az időszak kulturális forrongásának az imperializmus rendszeréből való eredeztetése, roppant nehéz a kultúrtörténeti szintézis megalkotása, a részjelenségeknek és a bennük rejlő „korszelleme-nek” a kapitalizmus strukturális változásaival való konkrét összekapcsolása. Mert a finánc-tőke és a monopóliumok kialakulása, a gyarmatosítás és a világ újrafelosztásáért folyó harc nem közvetlenül provokált új tudományos és művészeti irányzatokat, amint a finánc-tőke és a proletariátus világméretű harcából sem lehet közvetlenül levezetni számos nagyon fontos — és heterogén — kulturális jelenséget, és aligha lehet — a szimplifikálás veszélye nélkül — a természettudományos gondolkodásmód megváltozását is és az irracionizmus előretörését is, a valóság művészi újrafogalmazását, az új művészi ábrázolásmódot is és a korforduló válsághangulatot is megmagyarázni.

Anélkül hogy ehelyütt a kérdés akárcsak rövidrefogott vázolásába belebo-csátkozhatnánk, néhány kutatási problémára szeretnék utalni.

1. Az imperializmus kialakulásával szoros kapcsolatban különös figyelemmel kell kísérni az *elidegenedés* gazdasági-társadalmi folyamatait és jelenségeit: az elszemélytelenedett, hierarchizált *bürokrácia* fokozatosan kiteljesedő uralmát a gazdasági, a társadalmi és az állami-politikai élet főbb területein. A monopóliumok kiterjedő hatalma és a realizálás személytelenül-bürokratikus intézményesülő formája most már nemcsak az elnyomott osztályokban, nemcsak a süllyedő régi földbirtokos és kézműves rétegekben, hanem jelentős polgári és értelmiségi csoportokban is felkelti és tartósítja az *egzisztenciális válság*: a függőség és kiszolgáltatottság, a létbizonytalanság és a veszendőség érzését.

Különösen erősen hatott ez a válságtudat Kelet-Közép-Európa egyes területein. Itt a történelmi megkésetttség, a különböző szakaszok egymásratorlódása következtében az imperializmus korára esett, vagy a korba belenyúlt az ipari forradalom időszaka, az a korszakos átalakulás, amely először forgatta fel a hagyományos életviszonyokat, először ébresztette fel tömegesen a süllyedő, hanyatló rétegekben a létbizonytalanságot, a veszendőség érzését. Ahol ez a megrázó folyamat többé-kevésbé egybeesett az imperializmus egzisztenciális válságával, ott a középrétegek különösen fogékonyak voltak az antikapitalista eszmékre.

2. Az imperializmus korának kiélezett nemzeti és államközi konfliktusai igen erős agresszív és retrográd elemekkel sűrítették a XIX. század elméletileg és programmatikusan is kidolgozott és érzelmileg is felfokozott nacionalizmusát. Az imperialista kor nacionalizmusát többek között az jellemzi, hogy nemcsak a konkurrens nemzetek ellen irányult, hanem az elnyomottak vagy elnyomandók, a már beolvasztott más etnikumú népcsoportok ellen is. Így például antiszemita nacionalizmus sújtotta Európa számos országában a zsidóságot, és pedig nemcsak a gettóban megrekedt, hanem a nemzettestbe már beolvadt, asszimilált zsidóságot is. A diszkriminatív nacionalizmus más asszimilált vagy az asszimiláció útján levő népeket, etnikai csoportokat is érintett: akadályozta az asszimiláció folyamatát, sok helyen pedig *disszimilációt* indított meg. Ugyanakkor a polgárság és az értelmiség demokratikus elemei nem fogadták el az agresszív sovinizmust, ellenzékbe vonultak vagy visszahúzódtak a politikai közélettől, politikai értelemben „disszimilálódtak” az uralkodó ideológiától.

A századforduló idején az asszimilációval párhuzamosan, de ellentétes irányban haladó disszimiláció — (a fogalmat nemcsak etnikai, de társadalmi-politikai értelemben is használhatjuk) — nagy lélekszámú etnikai csoportokban, marginális helyzetű társadalmi rétegekben keltette fel a *hovatarozás* bizonytalanságérzetét: a közösségi lojalitás és az *identitás válságát*. Sajátos tényezők súlyosbították e válságtudatot Kelet-Közép-Európában, különösen az Osztrák-Magyar Monarchiában. ftt megoldatlan volt olyan súlyos kérdés mint a német kultúrához és a Habsburg-államhoz kötődő osztrák-németiség nemzeti hovatarozása. A kiélezett nacionalizmus korában az osztrákság nemzeti szempontból egyre inkább üres, tartalmatlan, értelmezhetetlen fogalommá vált, amely nélkülözötte a nemzeti identitást. És ez nem csupán az osztrák-németek problémája volt, hanem mindazon elemeké, akik a birodalom bármelyik nemzetéből asszimilálódtak a Monarchia *dinasztikus vezető rétegéhez és a habsburgianus állampatriotizmushoz*. Különösen súlyos problémát okozott az ausztriai zsidóságnak, amely a liberalizmus politikai vereségei és az osztrákság nemzetileg tartalmatlan fogalommá válása idején megrendítő erővel élte át az asszimiláció frusztrációját: az identitás válságát.

3. Mindez alkalmasint sokban magyarázza, de teljesen még nem indokolja azt a gyökeres mentalitás- és izlésbeli váltást, amely a XX. század elején bekövetkezett. Itt még azt is figyelembe kell vennünk, hogy a múlt század végére teljesen

elavult, csödbe jutott a liberális evolucionizmus felvilágosodástól örökölt értékrendszere és gondolkozási mechanizmusa. Egy sajátosan *polgári* gondolkodásmód, a pozitivista ráció zavaráról volt szó, nem általában a gondolkodásáról. Egyoldalság lenne a századforduló nem-szocialista ellenzékét, antikapitalista-antiliberális szellemi áramlatait egészükben az ész trónfosztói közé sorolni. (A kifejezetten irracionalista irányzatokat is alaposan meg kell vizsgálni: vajon az emberi elme megértő képességét, vagy csupán a felvilágosodástól trónraemelt ész mindenhatóságát vonták-e kétségbe. Mert ez utóbbi jórészt önmaga a hibás saját trónfosztásában: nem tudott választ adni — többek között — a kor számos természettudományi problémájára, nem tudott választ adni a technika és a termelészervezés lenyűgöző racionalitása és a társadalmi-politikai rendszerek növekvő irracionális közötte ellentétre, nem tudta követni a nem-newtoni fizikai világképet, a nem kauzális összefüggések matematikai-statisztikai módszereit, a többdimenziós világkép újszerű lényeglátását.) A liberális-rationális evolucionizmus világnézeti, esztétikai és morális összeomlása részben provokálta, részben megkönnyítette az új szellemi áramlatok fellépését, elterjedését. Az új irányzatok — a természettudományokban, a filozófiában, a szociológiában, a pszichológiában, a művészetekben — most már új, a kor tudományos és művészi vívmányait adaptáló válaszokat kerestek, illetve adtak az imperializmus által kiváltott egzisztenciális, identitási és világnézeti válságra.

Maguknak a válaszoknak az elemzése, a szakági, a regionális, a nemzeti sajátosságoknak és az általános, közös vonásoknak a feltárása és a kor történeti összefolyamatába ágyazása — ez már a megírandó kultúrtörténeti fejezet dolga lesz.

РЕЗЮМЕ

3-й номер «Történelmi Szemle» за 1974 год на первом месте поместил работу *Белы Беллера*, которая анализирует историко-политическую концентрацию и историческое столкновение крестьянской войны под предводительством Дожи в венгерской историографии до 1945 года.

Историко-политическое содержание и историческая картина крестьянской войны Дожи 1514 года на протяжении многих столетий определялись антикрестьянским подходом современных феодальных историков. С исторической точки зрения впервые к этому вопросу подходит в начале 18-го века Матьяш Бел, представитель школы изучения вопросов государства, который подчеркивает историческое происхождение крепостного права, видит в крепостном свободолюбивого человека. Представители критической историографии Дьердь Прай и Иштван Катона расширили базисные источники. Рационализм эпохи просвещения, а позднее романтизм проявились в обработке Й. Кр. фон Энгель и, особенно, И. А. Фесслера. Старое феодальное представление в изображении крестьянской войны впервые было опровергнуто Михаем Хорватом, который являлся самой значительной фигурой в области историографии среди венгерского либерального дворянства. С одной стороны он показывает причины возникновения крестьянской войны, с другой стороны, объявляет исторический приговор ничем не оправданной дворянской мести, разбившей нацию на два антагонистических лагеря. После поражения венгерского освободительного движения 1848—1849 годов во время неабсолютизма сформировалась картина крестьянской войны, данная Ласло Салаи, илущего по пути к позитивизму. Салаи считает крестьянскую войну антифеодальной классовой борьбой, целью которой является освобождение крестьянства, уничтожение господствующего класса. Ограничение прав крепостных он также считает с исторической точки зрения трагическим шагом. Положительные методологические успехи позитивизма были приняты историками, сторонниками консервативных взглядов, как например, Вильмошом Фракнои и его соратниками. Исследования о Доже во многом обязаны им в области изучения источников, и намного в меньшей степени, в области анализа историко-политического содержания и исторической картины. Возобновившееся в конце 19-го начале 20-го веков народное движение вновь обратило к вопросу Дожи либерала Шандора Марки, буржуазного рэдикала Игнаца Ачади, а также социал-демократов Эрвина Сабо и Шандора Чизмади. В их работах впервые в области изучения Дожи отражается более или менее сформированное марксистское мировоззрение. Один из них, Марки, создает и до наших дней являющуюся наиболее фундаментальной монографию о Доже. Он полностью освобождает Дожу и его движение от тяжести феодальной точки зрения и, располагая огромным материалом знаний, старается осветить этот вопрос с точки зрения истории. И несмотря на это, в портрете Дожи, нарисованного им, преобладают не черты крестьянского революционера 16-го века, а черты либерального реформиста 19-го века. Господствующее течение историографии время контрреволюции, как это показывает Дьюла Секфю, не в состоянии понять революционную сущность крестьянской войны. Однако некоторым историкам удалось преодолеть этот идеологический барьер; их исследования, заслуживающие внимания, направили трактовку вопроса о Доже в новом направлении. По мнению Элемира Маюса, движущей силой крестьянской войны являлась буржуазия аграрных городов, не имевшая возможности развиваться и потому вставшая на революционный путь; крепостное крестьянство лишь присоединилось к ней. Иштван Сабо, исходя из фактов разорения участков земли, разрушения усадеб, в 14-ом веке присодит практически к таким-же выводам. Народные писатели стараются выработать альтернативу в противовес основной идеологии эпохи контрреволюции. Однако в книге о Доже Геза Фея литературными красками изображена не трагедия крестьянина-революционера, угрожающего уничтожением всего феодального строя, а катастрофа реформатора, ищущего союза с дворянством для защиты страны и таким образом стремящегося повысить роль народа в обществе.

Статья *Миклоша Сабо* — прежде всего на основе немецкого развития — анализирует оформление некоторых новых черт консервативной идеологии контингентальной Европы в период конца XIX — начала XX. вв.

Во многих странах Европы, в 1870 годах, под влиянием начавшегося рабочего движения и кроме того кризиса 1873 года, стал возрождаться консерватизм, который — в отличие от консервативных партий период 1848—1870 гг. — не только в оценке темпа буржуазного развития отличался от либеральных партий, но отличался и тем, что он консерватизм в качестве самостоятельного принципа противопоставил либерализму. Данную разновидность консерватизма — основой которого является буржуазное развитие — автор статьи называет *повым консерватизмом*.

Характерной чертой нового консерватизма является осуждение свободной, либеральной конкуренции, как антисоциальной практики. В противовес данной конкуренции он подчеркивает понятие солидарности. Для дворянских, крестьянских и мелкобуржуазных слоев, для которых свободная конкуренция являлась бы невыгодной, провозгласил — в качестве практического осуществления солидарности — программу организации для представительства интересов. В интересах разрешения социальных проблем он требовал ревизии свободы индустрии, государственной социальной политики. В области экономической жизни он вместо либеральной свободной конкуренции подчеркивал значение идеи о, стоящей под определенной контролью, экономики.

На основе всего выше сказанного новый консерватизм — в отличие от более ранних течений консерватизма — рассматривался в качестве не, имеющего свои корни в прошлом, движения, а в качестве нового политического движения, которое дает альтернативы для разрешения таких социальных проблем, которые для либерализма являлись неразрешаемыми. Новый консерватизм — на основе данной программы — хотел создать себе массовое движение, в интересах чего старался освоить возникшие на базе рабочего движения методы организации массовой партии и современной пропаганды.

Начиная с 90-х годов, имея в виду наличие монополизационной экономики и развитие империализма, общественный характер одной части новоконсервативных движений меняется. В то время, когда новый консерватизм 70-х годов в первую очередь стремлениям дворянских кругов старался дать популярный характер, тогда, начиная с 90-х годов, одна часть данного движения становится «популярной трансмиссией» наиболее сознательной части монополистической буржуазии.

В ходе данного преобразования в сфере новоконсервативной идеологии традиции, навыки, и конвенции из имеющего общественное содержание понятия превращается в политический миф. Автор статьи данное преобразование прежде всего при помощи известной социологической пары противоположностей Тонниеса «Общество-коллектив» желает показать. В то время, когда Тонниес, описывая понятие «коллектив»-а изображал существовавшую на деле культуру навыков, — чтобы найти возможность для их сохранения — тогда в практике нового консерватизма в области разыскивания идеологии в конце XIX — начале XX веков — преобладающее место занимает стремление: охватывающее все современное капиталистическое общество организационные формы — судя по типологии Тонниеса, как характерные общественные явления — изображать в качестве явлений, имеющих характер «коллективов», точнее для такого рода преобразования этих организационных форм дать политическую программу. Автор статьи данное идеологическое стремление называет *конвенционализмом*.

Новый консерватизм в ходе своего преобразования в 90-х годах находит себе связи с *национализмом*, с которым более ранний консерватизм стоял в резкой противоречии. Новый консерватизм — в отличие от националистического взгляда западноевропейских капиталистических государств, (имеющего либеральный оттенок и в центре которого стояло государство) осваивает происходящую из романтики этноцентрическую националистическую теорию, приобретая тем самым себе возможность для того что бы возможных врагов нации искать не в других государствах, а в рамках своего собственного общества, в рядах внутривнутриполитических противников, таким образом эмоциональные энергии национализма применять в сфере внутривнутриполитической борьбы.

Работа *Миклоша Лауко* посвящена проекту политического тезиса, так называемого тезиса Блюма, написанного Дьердем Лукачем в конце 1928 года. Этот план тезисов относится к особым документам венгерского рабочего движения. Проект в течении многих лет стоял в центре внутривнутриполитических дискуссий, в 1928—30-х годах с ним связано движение, направленное против «правого оппортунизма» и «примиренчества». Вплоть до 1956 года планом тезисов в исторической литературе почти не занимались. Молчание вокруг них было нарушено лишь однажды: в 1949 году, в овремя так называемого диспута о Лукаче. Впервые летом 1956 года тезисы были вынесены на открытую дискуссию, а в 1963 году они были подвергнуты детальному обсуждению. В своих мемуарах, написанных в старости, (Мое марксистское развитие: 1918—1930) он характеризовал время появления тезисов Блюма, как переходный период в собственном душевно-политическом развитии: переход от ультралевого революционизма к политическому реализму. По мнению автора надо принять и тот вывод Лукача, что тезисы, хотябы с точки зрения взятия курса на демократическую диктатуру, «отображают теоретическое заключение практики партии, вернее, одного из ее направлений».

Тезисы имеют, однако, еще более глубокое значение, и в самом деле именно это связывает их с умственной работой Лукача. В этом случае хорошо может быть прослежено качество Лукача, которое слабее выражено у Реваи, а, именно: он всегда пытался связать вопросы текущей политики с политической теорией и одновременно увязать ее со своими

уже сложившимися политическими предствалениями. На основании этого концепция тезисов Блюма может быть расценена как последняя попытка приобщения к практике идей, обоснованных Лукачем в начале 20-х годов, т. е. попытка найти соответствие между в 1928 году существующей лишь частично теорией о революционно-утопическом обществе с политической действительностью. Неудача этой попытки завершила длинный этап жизненного пути Лукача и дала, одновременно стимулируясь историческими событиями, новое направление его жизненных целей к идеям, изложенным в «Низложении разума» и от которых он уже больше никогда не отступал. Автор статьи в дальнейшем знакомит с содержанием тезисов Блюма. Самая важная часть тезисов посвящена проблеме мирового капитализма. Кризис его, по мнению Лукача, не экономическими трудностями капиталистической системы а в первую очередь его политической системой, связано с коренными изменениями в отношениях между демократией и капитализмом. В связи с этим первоочередной задачей он считает разоблачение самой постановки вопроса: демократия или фашизм. После этого Лукач в плане тезисов переходит к принципиальному обоснованию необходимости в Венгрии деократической диктатуры. Анализируя содержание плана тезисов, автор доказывает, что Лукач по существу оперирует двумя видами «демократической диктатуры»: первая, рабоче-крестьянская диктатура, действительна для отсталых и слабо развитых стран, вторая, демократическая диктатура, относится к современной Европе. Лукач стремился идеологически обосновать официальную точку зрения коммунистов и как-бы в замен призывал к тому, чтобы коммунистическое движение дало демократический ответ антидемократическому капитализму: вместо социал-демократической, по мнению Лукача неправильной, альтернативы-демократия или фашизм поставить альтернативу-капитализм или демократия. В завершении автор анализирует критику тезисов Блюма, изложенную Белой Кун, который, признавая программу неперменного осуществления диктатуры пролетариата, прежде всего, критикует концепцию о диктатуре Лукача. В заключении *Миклош Лацко* констатирует, что в дискуссии, развернувшейся вокруг тезисов Блюма, столкнулись не только секторианские и антисекторианские направления, но и отразилась борьба двух видов сектарианства, а именно: борьба между «консервативным левизмом» Бели Кун, который носил в себе все усиливающиеся черты связанного с «реализмом в политике» бюрократического сектарианства, и представленными Лукачем, также ищущем дорогу к действительности, остатками утопистского, мессианского сектарианства, который по своему характеру был непосредственно связан с мечтой рабочих о демократии.

SUMMARY

The first paper to be published in No. 3. 1974 of *Történelmi Szemle* is *Béla Bellér's* treatise on the development of the historical-political conception and historical image of the Dózsa-led-peasant war in pre-1945 Hungarian historiography.

1. For centuries, the historical-political image of the 1514 peasant war led by Dózsa had been determined by the contemporary historians' hatred of the peasants. The first historical approach was that of *Mátyás Bél*, at the beginning of the 18th century, who had stressed the historical origin of serfdom, emphasizing the humaneness of the serfs and their love of freedom. The representatives of critical historiography, *György Pray* and *István Katona* found new source. The rationalism of enlightenment and, later, the popular approach of romanticism can be observed in the works of J. Chr. von Engel and, even more, in the writings of I. A. Fessler. The old feudal conception was done away with by *Mihály Horváth*, the greatest personality in Hungarian liberal-nobiliar historiography. First, he pointed out the historical necessity of the outbreak of the peasant war, and he condemned the senseless bloody revenge of the nobility that had torn the nation into two, antagonistic camps. *László Szalay* formed his rather positivist view of the peasant war in the time of the neoabsolutism, that had followed the oppression of the 1848—49 war for liberty. According to *Szalay*, the peasant war was an anti-feudal class-struggle aiming at the liberation of the serfdom and at the extinction of the lords. He also regarded the fettering of the peasants as a historically fatal steps. The methodological achievements of positivism were also taken over by conservative historians, as *Vilmos Fraknói* and others. They disavowed a number of Sciences, but in the field of historical-political conception and historical image they left a meager heritage. The Dózsa-image of the liberal *Sándor Márki*, of the bourgeois-radical *Ignác Acsády* and of the social-democrat *Ervin Szabó* and *Sándor Csizmadia* were shaped by the intensifying mass-movements at the turn of the 19th—20th centuries. In the works of *Ervin Szabó* and *Sándor Csizmadia* we find a more or less established Marxist conception in the research of the Dózsa-problem for the first time. The greatest Dózsa-monograph ever was written by *Márki*. He completed the process of freeing Dózsa and his movement from the distortive interpretation rooting in feudal attitude. He relied upon a huge material in trying to understand Dózsa and his movement, however, his Dózsa-image does not tell us as much about the 16th century peasant-evolutionary us about the views of a the 19th century liberal reformer. The leading historians of the counter-revolutionary era (1919—1945) who were concerned with the history of ideas could not penetrate into the revolutionary substance of the peasants' war, as it is well shown by the synthesis of *Gyula Szekfű*. Some scholars could break this ideological barrier and their achievements deeply influenced the development of the Dózsa-research. According to *Elemér Mályusz*, the main force acting in the peasant revolution was the peasantry living in boroughs, who were hindered in their strive to rise, village peasantry being their only supporters. *István Szabó* arrived at the practically identical conclusion starting from the facts of the 15th century decay of farms, the emergence of the *puszta* (the word itself originally means a ruined, empty piece of land). The populist writers tried to work out an alternative against the peasant war conception of the historians of the ideas. The image of Dózsa in *Géza Féja's* book written in a colourful style is not one of a peasant revolutionary threatening with the annihilation of the whole feudalistic society but one of a reformer seeking cooperation with the nobility in order to defend the country, and, consequently, to heighten the people.

Miklós Szabó's paper analyzes the emergence of some new features in continental European conservative ideology, especially as it developed in Germany.

The unfolding of the workers' movement during the 1870's stimulated the revealal of theoretical conservatism in several European countries. In Central Europe, the economic crisis of 1873 was an added spur to this development. Contrary to the ideology of the conservative parties of the 1848—1870 period, this conservatism differed from the liberal parties not only in the pace it set for bourgeois development, but also in setting up the principle of conservatism as an alternative to liberalism. It is this new, bourgeois variety of conservatism which the paper calls *neo-conservatism*.

An essential feature of neo-conservatism was that it condemned as an anti-social practice the unrestricted competition espoused by the liberals, and counterposed instead the ideal of solidarity. As the practical realization of solidarity, it called for a program which represented the interests of the former noble, peasant, and petty-bourgeois strata who had fallen on evil days. As steps to the solution of the country's social problems, the neo-conservatives demanded the revision of the free enterprise system, and called on the government to initiate a social program. In short, it wanted a controlled economy to replace the liberals' competitive system of free enterprise.

Unlike its predecessors, neo-conservatism could, thus, regard itself not as a backward-looking political movement, but as a modern one offering alternative solutions to social problems which liberalism had failed to solve.

With this program, neo-conservatism tried to build up a mass movement, using the methods of mass-party organization and propaganda that had been developed by the workers' movement.

With the emergence of monopolistic capitalism and imperialism in the 1890's, the social basis of neo-conservatism also altered. For while the neo-conservatism of the 1870's had been concerned to present the former nobility as the leaders of a popular movement, from the 1890's, it was for the most self-conscious of the monopolistic bourgeoisie that elements of neo-conservatism became a means of „popular transmission”.

In the course of this metamorphosis, the terms „custom and tradition”, and „convention”, once used in neo-conservative ideology to describe genuine social phenomena, came to refer to a political myth. The paper examines this metamorphosis in terms of Tönnies' well-known pair of sociological opposites: *Gesellschaft* and *Gemeinschaft*. Tönnies meant by „*Gemeinschaft*” a culture based on a body of conventions, a culture he tried to describe in the hope of aiding its conservation. The ideology-building of the neo-conservatives of the turn of the century was an attempt to present as „*Gemeinschaft*” elements the overall structural forms of modern capitalistic society, elements which were, in fact, a set of „*Gesellschaft*” developments. More precisely, the neo-conservatives aimed at providing a political program which would indeed transform these structural forms into *Gemeinschaft* elements. The study dubs this ideological goal „conventionalism”.

In the course of this metamorphosis during the 1890's, neoconservative ideology coincided at some points with the goals of *nationalism*, a movement violently opposed by earlier conservatives. Against the liberal, state-centered nationalism of Western European capitalist countries, neo-conservatism set up an ideal borrowed from Romanticism, an *ethno-centric* nationalism which enabled it to find the alleged enemies of the nation not outside, but inside the country itself, within the ranks of the domestic opposition. It was this identification which enabled it to mobilise the emotional energies generated by nationalism for its own internal political struggles.

Miklós Lachó's paper deals with the draft political theses made by György Lukács at the end of the year 1928, the so-called Blum-theses. The draft theses are peculiar documents of the Hungarian workers' movement. They have been debated in party disputes for years, and they were in the centre of the 1928—30 campaign against „rightist opportunism” and „reconciliation”. The draft theses had remained practically unmentioned until 1956. The only exception was during the so-called „Lukács-debate” in 1949. The first public debate of the theses took place in the summer of 1956, a more detailed analysis followed during a discussion in 1963. In his memoirs (*Marxista fejlődésem: 1918—1930* [My Marxist Development: 1918—1930]) György Lukács described his period in which the Blum-theses were written as a transitional period of his own spiritual-political development from ultra-leftist revolutionarism to political realism. According to the author's opinion, we must accept the validity of Lukács' claim, according to which, at least as regards the tendency toward a democratic dictatorship, his views were „a theoretical summary of the practice of the party, or, rather, of one of the tendencies in the practice of the party. „The theses, however, also contain a deeper spiritual level which is the real link to Lukács's spiritual development. This is also an instance of Lukács's striving after the connection of practical political problems to great theoretical thoughts and, at the same time, after their insertion into his own spiritual development (his is a tendency that can be found in Révai's development as well, though in a much less marked form). With this striving in view, we must regard the Blum-theses as a last attempt to apply the Lukácsian practice-philosophy, an utopistic revolutionary philosophy in practical politics, a last attempt to reconcile a philosophy, that had been formulated at the beginning of the 1920s and of which only traces remained by 1928, with political reality. The failure of this attempt meant the termination of a long period in Lukács's life and, together with the turns of history, it gave a new impetus and direction to his life-course as well, towards the ideas described in „*Die Zerstörung der Vernunft*”.

The following parts of the study deal with the contents of the Blum-theses.

The most important parts of the theses are concerned with the perspective of world capitalism. Lukács sees its crisis not in economic troubles but in the political system: in the radically changed relationship between capitalism and democracy. He underlines that the primary task is to uncover the misleading nature of the question: „democracy or fascism?”. Then Lukács goes on to the theoretical arguments in favour of the necessity of a democratic dictatorship in Hungary. The author of the paper analyzes the draft theses' contents in order to prove that Lukács in fact, has two conceptions of „democratic dictatorship”: one applying to backward or moderately developed countries, meaning a dictatorship of the workers and peasants, and another conception of democratic dictatorship, applying to the developed modern Europe. However, Lukács intended to support the official political line of the communists, and, as if in turn, he called for a democratic alternative, provided by the communists, against the anti-democratism of capitalism: Lukács, rejecting the social-democratic alternative of fascism or democracy, pointed at the alternative of capitalism or democracy.

The author concludes his work by analyzing Béla Kun's criticism of the Blum-theses' which, while maintaining the program of the immediate establishment of a proletarian dictatorship, criticizes especially Lukács's conception of democracy. Finally, *Miklós Lackó* points out that the dispute which arose around the Blum-theses, was not simply a controversy between sectarianism and anti-sectarianism. It was closely connected with controversy between two types of sectarianism; those of Béla Kun's „conservative leftism” bearing on it the traces of a bureaucratic sectarianism, integrating a kind of a „political realism”, and the remains of a utopistic, messianistic sectarianism represented by Lukács, which also sought its way toward realism, and which was, by its nature, related to a longing for the workers' direct democracy.

In his study about historical inquiry and historico-political concepts, *Ferenc Glatz* analyses the early work of the greatest Hungarian bourgeois historian Gyula Szekfű. He tries to show the rôle of the strictly historical and the political elements in Szekfű's way of thinking. Ferenc Glatz wants to detect how the view of the historian on Hungarian history were shaped by the fact that he was an archivist of the Haus-Hof- und Stadtsarchiv and was in charge of the material of the Austro—Hungarian common affairs; how far his views on the recent — i.e. early twentieth-century — vital problems of the Hungarian people and at the same time his concept of history were determined by the loyal but anti-Gesamtmonarchie Hungarians living in Vienna and how these factors led Szekfű to a historico-political concept demanding a „wiser” representation if the Hungarian interests on the part of the nationalist leadership of the country. *Ferenc Glatz* looks also into the problem of how the young Szekfű's views on nation and state were influenced by his purely historical beliefs and his political ones formed against the background of the political atmosphere of the age and the cultural as well as political trends of Europe.

These problems are discussed in the study on the basis of material from Viennese and Hungarian archives.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Б. Беллер</i> : Исторически-политическая концепция и историческое изображение руководимой Дожей крестьянской войны в венгерской историографии до 1945 года	289
<i>М. Сабо</i> : Офорбление некоторых новых черт консервативной идеологии континентальной Европы в конце XIX — начале XX. века (В первую очередь на основе немецкого развития)	326
<i>М. Лацко</i> : Тезисы Блума	360

ПОДГОТОВКА НОВОГО СИНТЕЗА ПО ВЕНГЕРСКОЙ ИСТОРИИ

<i>А. Шиклош</i> : Разложение Монархии и правительственный кризис Венгрии в октябре 1918 г.	372
--	-----

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

<i>Ф. Глатц</i> : Специально-научная постановка некоторых вопросов и историческо-политическая концепция (Из истории венских лет молодого Дюлы Секфю)	396
--	-----

ФОРУМ

<i>Э. Нидерхаузер</i> , К вопросу об истории культуры	421
<i>Л. Маккаи</i> : История культуры, как история определенных систем ценностей	429
<i>Д. Кошари</i> : Место истории культуры в историческом синтезе	436
<i>П. Ханак</i> : Проблемы синтеза по истории культуры	447

РЕЗЮМЕ	454
--------------	-----

CONTENTS

ARTICLES	
<i>B. Bellér</i> : The historico-political concept and historical picture of the peasant insurrection led by Dózsa in our historiography before 1945	289
<i>M. Szabó</i> : The formation of some new features of the conservative ideology of continental Europe at the turn of the century (First of all on basis of the German development)	326
<i>M. Lackó</i> : The Blum theses	360
PREPARATORY WORKS OF THE NEW HUNGARIAN HISTORICAL SYNTHESIS	
<i>A. Siklós</i> : The dissolution of the Monarchy and the crisis of the Hungarian regime in October 1918	372
THEORY AND METHODOLOGY	
<i>F. Glatz</i> : Asking questions in specialised fields of scholarship and the historico-political concept (Out of the history of the Viennese years of the young Gyula Szekfű)	396
FORUM	
<i>E. Niederhauser</i> : On the topic of cultural history	421
<i>L. Makkai</i> : History of the civilization as history of value systems	429
<i>D. Kosáry</i> : The place of the history of civilization in the historical synthesis	436
<i>P. Hanák</i> : Problems of the synthesis of cultural history	447
SUMMARY	457

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

<i>B. Bellér</i> : Die geschichtlich-politische Konzeption und das Geschichtsbild des Dózsabauernkrieges in der ungarischen Geschichtsschreibung vor 1945	289
<i>M. Szabó</i> : Herausbildung einiger neuerer Züge der konservativen Ideologie im kontinentalen Europa um die Jahrhundertwende	326
<i>M. Lackó</i> : Di Blum-Thesen	360

VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>A. Siklós</i> : Der Zerfall der Monarchie und die ungarländische Regierungskrise im Oktober 1918	372
---	-----

THEORIE UND METHODOLOGIE

<i>F. Glatz</i> : Fachwissenschaftliche Fragestellungen und historisch-politische Konzeption (Aus der Geschichte der Wiener Jahre des jungen Gy. Szekfü)	396
--	-----

FORUM

<i>E. Niederhauser</i> : Zur Frage der Kulturgeschichte	421
<i>L. Makkai</i> : Kulturgeschichte als Geschichte von Wertsystemen	429
<i>D. Kosáry</i> : Platz der Kulturgeschichte in der Geschichtssynthese	436
<i>P. Hanák</i> : Probleme der kulturgeschichtlichen Synthese	447

ZUSAMMENFASSUNG IN RUSSISCHER SPRACHE	454
---	-----

ZUSAMMENFASSUNG IN ENGLISCHER SPRACHE	457
---	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>B. Bellér</i> : La conception historico-politique et le tableau historique de la guerre des paysans conduite par Dózsa dans notre historiographie d'avant 1945	289
<i>M. Szabó</i> : Le développement de quelques nouveaux traits de l'idéologie conservatrice de l'Europe continentale au tournant du siècle (En premier lieu en base de l'évolution allemande)	326
<i>M. Lackó</i> : Les thèses de Blum	360

TRAVAUX PRÉPARATOIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE HISTORIQUE HONGROISE

<i>A. Siklós</i> : La dissolution de la Monarchie Austro-Hongroise et la crise du régime en Hongrie en octobre 1918	372
---	-----

THÉORIE ET MÉTHOLOGIE

<i>F. Glatz</i> : Manières de poser des questions dans le domaine des spécialités et conception historico-politique (De l'histoire des années viennoises du jeune Gyula Szekfű)	396
--	-----

FORUM

<i>E. Niederhauser</i> : Au sujet de l'histoire culturelle	421
<i>L. Makkai</i> : Histoire des civilisations comme histoire de systèmes de valeurs	429
<i>D. Kosáry</i> : La place de l'histoire de civilisation dans la synthèse historique	436
<i>P. Hanák</i> : Problèmes de la synthèse de l'histoire culturelle	447

Résumé en russe	454
-----------------------	-----

Résumé en anglais	457
-------------------------	-----

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1974. XII. 10 - Terjedelem 15,4 (A/5) lv
75.1210 Akadémiai Nyomda, Budapest - Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 14,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,- Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1974 XVII. ÉVFOLYAM 4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztők:

BARTHA ANTAL, GLATZ FERENC, JUHÁSZ GYULA, RÁNKI GYÖRGY (felelős szerkesztő)

Szerkesztő bizottság:

BENDA KÁLMÁN, DIÓSZEGI ISTVÁN, HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KEREEKES LAJOS,
LACKÓ MIKLÓS, NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA, PUSKÁS JÚLIA, M. SOMLYAI
MAGDA, SZÜCS JENŐ, ZSILÁK ANDRÁS

A szerkesztőség munkatársa:

BOROS ZSUZA

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51–53. — Telefon: 160–160
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 44,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

Pach Zsigmond Pál—Ránki György: A Történettudományi Intézet 25 éve 465

A TUDOMÁNYOS ÜLÉSSZAK ELŐADÁSAIBÓL:

Pach Zsigmond Pál: A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország 476

Makkai László: Bocskai és európai kortársai 483

R. Várkonyi Ágnes: A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII.
század közepén 495

Heckenast Gusztáv: A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika 502

Niederhauser Emil: Irodalom és tudomány a kelet-európai nemzeti mozgalmakban 507

Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században 513

Mucsi Ferenc: A szocialista munkásmozgalom fejlődése a dualizmus korában 537

Lackó Miklós: A népi mozgalom az 1930-as évek magyar szellemi válságában 543

Pamlényi Ervin: A historiográfia tárgyáról és módszeréről 552

Ránki György: A munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kérdései Kelet-Európában a
felszabadulásig 558

TANULMÁNYOK

Hanák Péter: Deák húsvéti cikkének előzményei 565

Spira György: A magyar negyvennyolc és baloldala 590

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAIBÓL:

Benczédi László: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása 596

MŰHELY

L. Nagy Zsuzsa: Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között ... 631

SZEMLE

A Magyar Országgyűlési Emlékek. Beszámoló egy forráskiadvány-sorozat munkálatairól
(*Benda Kálmán*) 650

Magyarország két világháború közötti történetéből (Vita a Magyarország története VIII.
kötetéről) *V. F. J.* 655

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET HÍREI 664

ANGOL NYELŰ ÖSSZEFOGLALÓ 111

OROSZ NYELVŰ ÖSSZEFOGLALÓ 668

A tanulmány- és közlemény-rovatba írott cikkeket Juhász Gyula, a többi rovat (elmélet-módszertan stb.) cikkeit Glatz Ferenc szerkesztőhöz kérjük eljuttatni.

PACH ZSIGMOND PÁL—RÁNKI GYÖRGY

A Történettudományi Intézet 25 éve*

Amikor a Történettudományi Intézet negyedszázadának elbeszélését *in medias res* belevágva indítjuk, akkor ezzel nem *klasszikus* epikai hagyományokat akarunk követni, hanem a 25 évvel előtti történeti *valóságnak* megfelelő történetírói stílust próbáljuk megtalálni.

Hiszen negyedszázaddal ezelőtt sokan közülünk valóban tudományszervezési és intézetirányítási *introductiok* és *invocatiok* nélkül csöppentünk a dolgok kellős közepébe: következképpen a kezdetet és az első éveket jóval kevésbé írhatjuk le a *klasszikus* mű-szerkesztés fogalmaival, — sokkal inkább a *romantika* kategóriáival. Hadd tegyem persze rögtön hozzá: nem a reakcióba fordult, hanem éppen a *forradalmi* romantika kategóriáival.

Nos, az 1949 őszén újjászervezett, a dolog *lényegét* tekintve az 1949-ben alapított Intézet tevékenységének első Sturm und Drang periódusában nagy lelkesedéssel, hatalmas munkakedvvel, — sok illúzióval és — még több tapasztalatlansággal látott hozzá annak a megtisztelő feladatnak az ellátásához, amelyet párt- és kormánysszervek munkája céljaként megjelöltek. Meghaladni, leküzdeni, megváltoztatni azt az idealista fogantatású, konzervatív-nacionalista történeti képet, amelyet hazánkban a nemesi-polgári történetírás a maga nagy történeti érdeklődésével, gazdag módszertani tapasztalataival, egyben alapvető osztályellfogultságaival és hungaro-provinciális beidegzettségével kialakított. Megalapozni, kidolgozni hazai fejlődésünknek azt az *új* történeti képét, amely a dolgozó osztályok álláspontjáról nyeri perspektíváját s nemzeti múltunk értelmezésének korábbi hamis elszigeteltségét megszüntetve, bekapcsolja azt az európai, a nemzetközi fejlődés össztáblójába.

Természetes, hogy ez a munka nem merülhetett ki sem a régi történeti kép egyszerű negációjában, sem — mondjuk — fejről talpára állításában. A kritikai revízió kemény erőfeszítéseken át: cikkek, tanulmányok, monográfiák sokaságán keresztül érvényesülhetett csak végső soron. Igen, — végső soron, — bár a marxizmus—leninizmus alkalmazásának törekvése az indulástól kezdve érezte termékenyítő hatását, érvényesítette fölényét a régi történetiszemlélettel szemben. A marxista elvek elsajátítása: a gazdasági mozgató erők döntő szerepének feltárása a szellemtörténeti módszerrel szemben; az egyedi jelenségeken át a történeti fejlődés fő folyamatainak, törvényszerűségeinek megközelítése, az osztályok, az osztályellentmondások és osztályösszeütközések kikutatása és felmutatása a történelem politikai és ideológiai-kulturális szférájának jelenségei mögött, — mindez, bizvást elmondhatjuk, szinte ugrásszerűen, új eredményekre vezette a jórészt fiatal, új történetiszemzedéket.

* Az Intézet 25 éves fennállása alkalmából elhangzott ünnepi előadás szövege.

Hadd idézzek fel az első évek nagy eredményeiből — a teljesség igénye nélkül — csupán egynéhányat. Máris megindult az alapvető jelentőségű bibliográfiai és dokumentációs munka, amely ekkor és a továbbiakban számos fontos műben, kéziratban gyümölcsözött. A tudományos és politikai érdeklődés egyaránt a parasztság története felé fordította a figyelmet, ennek kapcsán nemcsak az 1514. évi parasztháború első marxista feldolgozására került sor, de bőven foglalkoztunk a parasztság helyzetével és osztályharcával más századokban is. Számos tanulmány elemezte a nemzeti-állami függetlenségi küzdelmek kérdéseit a török elleni harcoktól Rákóczi Ferenc szabadságháborúig. Kutatóink olyan új szempontok, olyan új forrásanyagok felé fordultak, amelyek jórészt kiestek a korábbi történetírás látóköreiből: a jobbágy nép, a hajdúk, a szegénylegények, a „vitélő rend” szerepének, harcának vizsgálata felé. Kimutatták, hogy a törököt feltartóztató haderők, a végvárok katonasága magyar és nem-magyar falvak jobbágynépességéből sereglett össze és a Habsburg-ellenes felkelések tömegerejét — sőt nem egyszer kezdeményezőit — a rendi kiváltságok bástyáin kívülálló elemek, a feudális viszonyok nyűgéből kitörni igyekvő társadalmi rétegek, csoportok alkották. A reformkor és 1848—49 történetének máig is talán legtermékenyebb kutatóévei voltak az első munkás esztendők, amelyek tevékenységében korán eltávozott kollegánk, I. Tóth Zoltán oly érdemien vett részt, nem egy vonatkozásban maradandó tudományos feldolgozását nyújtva mind a polgári forradalomnak és nemzeti szabadságharcnak, mind kimagasló vezetője, Kossuth Lajos pályacsúcsának.

A modern politikai történet újszerű interpretálásához lényegesen járult hozzá az orosz forradalmak magyarországi hatásának bemutatása, a soknemzetiségű Magyarország nemzetiségpolitikai problémáinak kutatása, az 1929—33-as válság, általában a jelenkori történet feldolgozására tett első kísérletek. Fontos részét alkotta az új történettudománynak már ebben az időszakában a születő, újjászülető gazdaságtörténetírás, amely a magyar kapitalizmus előtörténetének, az eredeti tőkefelhalmozásnak a felvázolásával, majd a kapitalizmus története szisztematikusan feldolgozásának megindításával ért el már ekkor figyelemreméltó eredményeket, — hadd emlékezzünk itt a korán elhunyt Sándor Vilmos tevékenységére. S ezek az évek — nem utolsósorban — a heterogén forrásokból összeállt intézeti kollektíva egybeötöződésének, egybeedzésének évei voltak, a tematikus munkaközösségek (ma teameknek mondják) rendszeres tevékenységének évei.

Am a múlt szépítő messzesége, az indulás *romantikus* fényei és *reális* értékei sem burkolhatják el azt a tényt, hogy ez évek történetírásának jellegzetes hibáiban az Intézet munkatársai által készített cikkek és tanulmányok is jórészt osztoztak. Ebben az összefüggésben két tényezőt kell emlékezetünkbe idéznünk.

Egyrészt: a marxista történet szemlélet térhódítása főképp fiatal, a 40-es évek végén, 50-es évek elején pályájuk kezdetén álló történészek munkássága révén valósult meg, akik maguk sem voltak — távolról sem voltak — az elmélet és módszer teljes birtokában, akiknél egyaránt jelentkeztek a marxizmus alkalmazásának gyermekbetegségei és a történeti felkészültség hiányosságai, a kezdő tudósok szükségszerű botladozásai. S ezeket a jórészt elkerülhetetlen gyermekbetegségeket különösen akuttá tette a személyi kultusz légköre.

Ez a dogmatizmus, olykor erős torzítástól sem riadva vissza, általában nem a törvényszerű történelmi folyamatnak gazdag és sokoldalú ábrázolására, hanem egyszerűsítésére és sematizálására, az általánosnak nem a sajátosban és az egyediben való érzékeltetésére, hanem közvetlen és mechanikus erőltetésére adott impulzust. A történelm nagy ünnepnapjait úgy próbálta összefüggő láncba fűzni, hogy mellőzte a láncszemek közti hétköznapiakat, a közgordulkozás átalakí-

tásának szocialista és hazafias feladatait félreértve a *napi* célok érdekében — gyakran vélt érdekében — a múlt szelektálása és retusálása irányába terelt.

Mindez persze a továbbiakban szükségszerűen vitt különböző téves nézetek föllépéséhez. Ezek részben a burzsoá múlt virulenssé váló hagyatékából táplálkoztak, részben a dogmatizmus ellenhatásaként, s éppen a marxizmus nem elég mély ismerete okán a korábbi hitben való megrendülést, aprólékos szakszerűséggel, adatok nagy tömegének *formai* rendszerezésével próbálták kompenzálni, vagy az általánosításról, az egyetemes jellegű szemléletről lemondva nacionalista gondolat-kategóriák rehabilitása felé hajlottak.

A marxista szemlélet elményítésének és megújulásának a folyamata éppen nem volt zökkenőmentes nálunk sem. A SzKP XX. kongresszusa nyomán, majd az ellenforradalom leverése után a MSzMP művelődés- és tudománypolitikájával kapott lényeges ösztönzést és alapvető iránymutatást, de — kivált eleinte — nagyonis zavaros intézeten kívüli és belüli légkörben tört utat. Nem volt könnyű megérteni, alkalmazni a kétfrontos eszmei harc követelményeit a történettudomány területén; nem volt könnyű megvalósítani a magasabb marxista eszmeiséget, amikor immár nem *formailag* kellett eleget tenni, hanem tényleges *tartalommal* kellett megtölteni. Mihamar világossá vált azonban, hogy a marxista *eszmei* színvonal elválaszthatatlan a módszerbeli-*szakmai* biztonságtól; a kettő *együttesen* hozhatja azokat az eredményeket, melyeket a párt, az akadémia kollektívánktól elvárt. Nagy segítséget jelentett ebben a szakaszban, hogy ekkor kapcsolódott be a korábbinál jóval tevékenyebben az intézeti munkába az igazgatói tisztséget az Intézet alapításától kezdve betöltő Molnár Erik. Személyében adva volt az a nagytekintélyű marxista történész, aki életműve egészén példázta a kommunista teoretikus igényesség és a szakmai elmélyülés egységét. Munkássága — amely ebben a periódusban új intenzitást és távlatokat nyert, újabb és újabb történelmi problémák felé fordult — egyszerre szállt szembe a nacionalizmus különféle formákban továbbélő, marxista lepelbe is burkolózó maradványaival, a dogmatizmus megnyilvánulásaiival és a burzsoá nézetek „modern” változatával. Ha korábban Molnár művei elsősorban a középkori magyar társadalomtörténet megalapozása révén nyitották meg a szempontok gazdag tárházát a fiatal marxista történésznemzedék előtt, most a feudalizmus ideológiai kérdéseiről, az abszolutizmusról, a marxizmus szövetségi politikájáról írt nagyobb munkái, valamint az újabbkori magyar történetet érintő kisebb észrevételei adtak — ugyan nem kész megoldásokat, de — inspiráló felismeréseket és szempontokat a marxista kidolgozáshoz. Ez az 1957-tel kezdődő új periódus — sok nehézségen, nem kevés ellenható, keresztező mozzanaton át — végül is az Intézet munkásságának mennyiségi kiterjedéséhez, minőségi emelkedéséhez vezetett.

Ez időszak első eredményei, persze, még a korábban indult program befejezéséből adódtak. Főképp az egyetemi tankönyvsorozat első három kötetére gondolunk, amelyek — ha ma már, másfél-két évtized távlatából részben meghaladottnak tűnnek is — *akkor* első marxista összefoglalását nyújtották hazánk története feudális korszakának. Először tanulhattak az egyetemi hallgatók olyan tankönyvekből, amelyek felmutatták a feudalizmus *általános* törvényszerűségeinek érvényesülését a *magyar* fejlődésben, a keleti nomád világgal való összefüggéseiknek és a nyugati hűbéri világból származó hatásoknak a történelmi *realitás* szintjén mért ábrázolását, a magyar osztálytársadalom és állam kialakulásának menetét, a „első jobbágyrendszer” formálódását. Ezekben a tankönyvekben nyertek első összegezést az antifeudális népi mozgalmak, a rendiség és centralizáció fő folyamatait; felbukkantak itt már a XVI—XVIII. századi magyar fejlődés speciá-

lis problémái is; jelzést nyertek a liberális nacionalizmus ellentmondásai, megindult a magyar reformkor szintetizáló törekvésű feldolgozása,... és a sort még hosszan folytathatnánk.

A munka *dandárja* azonban ebben a szakaszban nem a kollektív vállalkozásokra, hanem az egyéni forrásfeltáró és monografikus tevékenységekre esett, — ugyancsak a korábban indult program *folytatásaként*. Olyan forráskiadványok további, esetenként indító kötetei jelentek meg, mint a Zsigmond-kori oklevéltár, a XVI—XVII. századi magyar és török gazdasági iratok, a magyar jakobinusok aktái; Kossuth Lajos iratai, a nemzetiségi kérdés történetének dokumentumai, vagy majd új indulásként az Árpád-kori történeti földrajz munkálatai.

Ami a feldolgozásokat illeti, a honfoglalás és az államalapítás korának problémái, a korai magyar királyság tulajdonviszonyainak és osztálystruktúrájának kialakulása, az értelmiség szerepe a középkori Magyarországon, a XVII. századi — XVIII. század eleji Habsburg-ellenes küzdelmek és társadalmi összefüggéseik szolgáltak gyűjtőpontokul. Széchenyi halálának 100. évfordulója ösztönzést adott a magyar polgári nemzetté ébredés nagy úttörője történelmi helyének reális fölmérésére — többek között korán elhunyt kollégánk, Barta István munkálkodása érdeméből. Nem sokkal később üdvözölhattük a kelet-európai jobbágyfelszabadítás összehasonlító vizsgálatát, továbbá 1848—49 összefoglaló feldolgozását.

A magyar történeti fejlődés egyik kulcskérdését kíséreltük meg ez idő tájt megválaszolni, midőn azt nyomoztuk: milyen okoknak, tényezőknak tulajdonítható, hogy a nyugaton kibontakozó kapitalista fejlődési tendenciák Magyarországon XVI—XVIII. századi történetében „befulladtak”, hogy nem a középkori viszonyok felbomlására; hanem a feudális-rendi viszonyok megerősödésére, az ún. második jobbágyrendszer kialakulására vezettek. A kutatások mindenekelőtt arra utaltak, hogy ez a folyamat — jóllehet jelentős országokénti különbségekkel — lényegileg közösnek minősíthető a közép-kelet-európai országokban; majd az árutermelés olyan sajátos útjára-fajtájára derítettek fényt, amely éppenséggel nem szülte a kapitalizmust, hanem egyre inkább felülkerekedve, keresztezte-akadályozta a városi-polgári fejlődést csakúgy, mint parasztságunk polgári fejlődésének (XV. századi viszonyainkban már világosan kirajzolódó s a XVI. században még sok helyt tért nyerő) irányzatát; ezzel — átmeneti „kétarcúság” után — végül is hátráltatta, visszavetette nemcsak a tőkés viszonyok keletkezését, hanem magának az árutermelésnek a fejlődését is: konzerválta és részben naturalgazdasági szintre vezette vissza a feudális rendet.

Hogy történettudományunk a magyarországi fejlődés elkanyarodásának fő vonásait (legalábbis ami az agrárviszonyokat illeti) — a nemzetközi összehasonlítás módszerével és nemzetközi figyelmet támasztva — felvázolta, hogy a XVI—XVII. századot nem a feudalizmus bomlási periódusának, hanem a következő század jórészeivel együtt a kései feudalizmus — Közép- és Kelet-Európa sajátos — korszakának minősíti, természetesen korántsem jelenti a korszak gazdasági-társadalmi problematikájának lezártágát, megoldottságát. Az oksági kapcsolatok teljes tisztázására van szükség: egyrészt a modern világgazdaság kezdeti kialakulása nemzetközi összefüggéseinek, ebben Közép-Kelet-Európa helyének szerepének széles távlatú, a *termelési* viszonyokat, a *forgalom*, az áralakulás irányzatait együtt láttató elemzésére; másrészt a magyarországi polgárság feudális kori fejlődésének tüzetes vizsgálatára, városiasodásunk megtorpanása okának teljes feltárására.

A XVI—XVIII. századi fejlődés gazdasági-társadalmi és politikai hatótényezőinek elemzése jónéhány tárgyi-gondolati ösztönzést adott a későbbi idő-

szakok problematikájának megközelítéséhez is. Bár az Intézet továbbra is megmaradt a magyar középkor egyik magasan minősített kutatási műhelyének — hadd utaljak csupán az 1972. évi Dózsa-ülésszak néhány előadására, bányászat-történeti munkálataira, a Rákóczi-kor kutatásában elért eredményekre, figyelve, érdeklődése fokozattan fordult a modern korok, így a XIX. század második felének vizsgálata felé. E periódust illetően ugyan nem nélkülöztük teljesen a polgári történetírás előzményeit: ám élénk érdeklődését jórészt az osztrák—magyar közjogi viták szívták el. E korlátozott látószög maradványai egy ideig még kísértettek, de a gazdaságtörténeti kutatások kezdtek (—csakúgy, mint a XVI—XVII. századot illetően—) átfogóan megvilágítani a kor agrár- és ipari fejlődésének, gazdasági növekedésének menetét, összehasonlító módszerrel feltárni a magyar fejlődés sajátosan kelet-európai és az Osztrák-Magyar Monarchia körülményeiből származó egyedi vonásait, megoldani a belső tőkefelhalmozásnak s a külföldi tőke szerepének — a tőkés átalakulás e jellegzetes kelet-európai sajátosságának — leegyszerűsítést kerülő tárgyalását.

A dualista korszak feldolgozásának kulcskérdése — s a legutóbbi évek publikációi és vitái után ma már talán elmondhatjuk: egyik születőben lévő fő eredménye — a kiegyezés előzményeinek és értékelésének kimunkálása, — ami a sokáig érvényesült különböző irányú egyoldalúságok leküzdésével, a történelmi ellentmondások reális ábrázolásával igyekszik magyarázni 1867 helyét a polgári forradalom korszakának lezárásában: a polgári átalakulás, a kapitalista fejlődés útjának részleges megtisztításában, — egyben a reakciós osztályverők kompromisszumának negatív társadalmi-politikai kihatásaiban. A dualizmus politikai történetének későbbi szakaszait illetően is érdemleges munka folyt, hogy csupán a XX. század eleji demokratikus és forradalmi mozgalmakra, valamint a Monarchia felbomlásának körülményeire vonatkozó kutatásokat említsük. A magyar történetesek, köztük intézetünk munkatársai számos nemzetközi fórumon is felléptek e széles érdeklődés tárgyát érintő témák érdekében; egyben a nyugaton jelentkező, a Habsburg-monarchiát — mint a „nemzetekfeletti állam” eszméjének előképét — dicsőítő történetírói irányzat cáfolatával.

Monográfiák láttak napvilágot a korabeli földbirtokstruktúráról, a parasztság és agrárproletariátus történetéről, az osztrák—magyar viszony alakulásáról. Nemrég készült el a kiegyezési korszak közigazgatás-történetének áttekintése és az idevonatkozó összefoglaló egyetemi tankönyv, — tankönyvsorozatunk negyedik kötete —, amely (elmondhatjuk) lépést tartott marxista történettudományunk utóbbi évekbeli fejlődésével.

A legújabb korszak iránti kutatói érdeklődés növekedését — Intézetünkben — erősen ösztönözte az a felismerés, hogy a szocialista közgondolkodás formálása, nemzeti múltunk jövőbe mutató ívének felrajzolása elképzelhetetlen XX. századi történelmünk részletekig hatoló feldolgozása nélkül. Szükségessé vált tehát, éspedig immár több mint egy évtizede, hogy módosítva az Intézet korábbi szervezetét, külön legújabbkori osztályt hozzunk létre, hogy ez foglalkozzék az 1918—19-es forradalmakkal, az ellenforradalmi korszak, a második világháború történetével, s tevékenysége terjedjen ki a felszabadulás utáni időszak gyökeres politikai-társadalmi átalakulására is.

Új osztályunk azóta — úgy véljük — egy sor munkával igazolta életrehívásának indokoltságát. A forradalmak időszakára vonatkozóan — ahol csak járulékosan egészíthettük ki a Párttörténeti Intézet alapvető kutatásait — főképp a külpolitikai és nemzetiségi problémák feldolgozásáról adhatunk számot. Átfogóbb igényű volt az ellenforradalmi korszak problematikájának a feldolgozása. Az ide-

vonatkozó, az Országos Levéltár által szerkesztett dokumentumanyag közzétételéhez az Intézet a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához című, elismerést kiváltó sorozat négy kötetével valamint a náci Németország külpolitikája magyar vonatkozású anyagának megjelentetésével járult hozzá.

Károlyi és Gömbös Gyula kormányzati éveinek tárgyalása nem csupán az illető kormányok tevékenységét mutatta fel, de az ellenforradalom uralmi rendszerének elvi elemzését is nyújtotta. A Nyilaskeresztes Pártról készült könyv a magyar szélsőjobboldali áramlatok történeti eszmerendszerében helyezte el a német fasizmus által felszínre dobott új elképzeléseket. A korszak liberális irányzatainak tárgyalása egy, történetkutatásunkban eddig ugyancsak elhanyagolt téma ellentmondásos szövedékét fejt fel.

A korszak kutatásához igen érdemlegesen járult hozzá gazdaságtörténeti irodalmunk, amely részletes elemzését adta az ellenforradalom gazdasági berendezkedésének, a válság éveinek, a hadi állammonopolista kapitalizmus kiépülésének, Magyarország beiktatásának a német fasizmus „életterébe” az 1930-as években és a második világháború alatt.

A Horthy-korszak egészét átfogó szintézis, — amelyre még visszatérünk — azon fontos résztanulmányokra és monográfiákra (Magyar—lengyel kapcsolatok, Franciaország és a keleti biztonság, A magyar külpolitika és az Anschluss, A kis-antant és Magyarország, A Teleki-kormány külpolitikája, A nemzetiségi politika, Magyarország német megszállása) támaszkodott, amelyek nem hallgatják el, hogy a németbarát magyar kormányzat, saját érdekeit szem előtt tartva, milyen pontokon került ellentétbe Berlinnel, s megvilágítják, hogy ezen ellentétek ellenére Horthy Magyarországa a maga reakciós és szovjetellenes alapjelleggel, mint a hitleri erőszak haszonélvezője, hogyan láncolta magát mind szorosabban a náci Németországhoz.

Mindez vezet a szorosabb értelemben vett egyetemes történeti kutatáshoz. Jóllehet nem a legerősebb oldala Intézetünknek, mégis négy fontos területen hozott eredményeket. Egyrészt a XIX. századi közép-kelet-európai polgári átalakulás nagy folyamatait próbáljuk vizsgálni gazdasági, ideológiai és diplomáciatörténeti összefüggésben. Másrészt, erőinkhez képest, a nemzetközi munkásmozgalom kutatását igyekeztünk előmozdítani olyan témák tanulmányozásával, mint a chartista mozgalom, az I. Internacionálé, a Párizsi Kommün, s kiváltképpen a II. Internacionálé. Harmadikként a két világháború közötti Európa nemzetközi viszonyait a német és az osztrák problémával összefüggésben igyekeztünk kimunkálni. Végül a második világháború történetének átfogó tárgyalására utalhatunk.

A Történettudományi Intézet viszonylag korán kezdte el a hazánk felszabadulását követő szocialista átalakulás és fejlődés történeti vizsgálatának eszmeileg-politikailag különösen fontos, de egyben rendkívül nehéz jelenkor kutatási munkáját. A felszabadulás után kibontakozó tömegmozgalmak a korán elhunyt Balázs Bélában találtak hivatott tollú elemzőre. A népi erők aktivitása kiemelkedő szerepet játszott abban a forradalmi agrárátalakulásban, amely a nagybirtokrendszer megszüntetésével tett pontot az ezeréves perre. Az 1945. évi földreform — mint az idevágó monográfia bemutatta — nemcsak a rég megérett polgári demokratikus követelés megvalósítását jelentette, hanem egyben a tőkés gazdaságra mért első csapást is. A tervgazdálkodásra való áttérés sajátos feltételeinek és útjainak kibontakozása, a gazdaság minden területén végbement átalakulás az első hároméves terv időszakában — ugyancsak monografikus kimunkálást nyert. S ez a kép a továbbiakban a szocialista népgazdaság történetének felvázolásával vált átfogóvá.

De nemcsak a gazdaságtörténet az a terület, ahol az Intézet jelenkor-kutatói eredményeket mutathat fel. A parasztság társadalmi struktúrájának gyökeres átalakulása a két agrárforradalom során — egy fontos társadalomtörténeti kérdés igényes vizsgálatát nyújtja. Volt mondanivalójuk az Intézet munkatársainak a politikatörténet kérdéseiben is; hogy csupán az állam és egyház kapcsolatának alakulásáról és a Kisgazdapárt történetéről írt monográfiát említsem.

Az előrehaladó forrásfeltárás, a magyar történelem számos fehér foltját célba vevő, új anyagokat és elvi kérdéseket felvető kutatómunka megérlelte a már régen esedékes *marxista-szintézis* kísérletének feltételeit, — mint olyan műfajét, amely közvelenül is hatékony lehet a történelmi közgondolkodás formálásában. A Magyarország története című kétkötetes munkát nem csupán az Intézet szellemi eredményeit kívánta a szélesebb közönség elé tárni, hanem lehetővé tette, hogy Intézetünk — miként az egyetemi tankönyvsorozattal — úgy a továbbiakban is betöltse azt a kezdettől fogva kiszabott megtisztelő feladatát, hogy a magyar történettudomány nagy, központi vállalkozásainak irányítója, szervezője legyen. És csakugyan: a Molnár Erik főszerkesztésében a 60-as évek közepén megjelent Magyarország története ma már három kiadásban, közel százezer példányban fogyott el és elmondhatni, standard olvasmányává vált azoknak, akik hazánk története iránt összefoglalóan érdeklődnek. Sőt ma már nemcsak a hazai, de a külföldi érdeklődők számára is hozzáférhetővé vált a magyar történelem marxista áttekintése, — hiszen a három évvel ezelőtt napvilágot látott német nyelvű Magyarország története után alig pár hete hagyta el a nyomdát a mű lényegesen kibővített angol és francia nyelvű változata is.

A kétkötetes „Magyarország története” — vagy ahogyan mondani szoktuk, a „rövid magyar” — sikere, másrészt a megjelentetés óta eltelt idő vetette fel az igényt, hogy az Intézet erőinek jó részét koncentrálni újabb, az eddigieket meghaladó arányú központi vállalkozásba kezdjen: Magyarország története 10 kötetes munkálataiba. A kezdeményezés még 1966-ból Molnár Eriktől származik; mindannyiunkat oly megrendítően ért elhunytja után azonban csak 1968-ban lehetett a tervezést konkrét stádiumba hozni. A munkát — amely a magyar történettudomány úgszólóván valamennyi kutatóműhelyére, az intézetek, az egyetemi tanzsékek, a levéltárak közreműködésére támaszkodik — azt tartja feladatának, hogy részletes előadásban, egységes marxista szemléletben és felépítésben, nemzetközi perspektívával foglalja össze nemzeti múltunk kutatásának legfőbb eredményeit. Az utóbbi esztendőkből — sajnos, jóval hosszabb ideig, mint terveztük — érthetően ez a munkát került mind az Intézet tudományos, mind szervező és vezető tevékenységének középpontjába. Ez a munkát azonban sokkal több nehézségbe ütközött, mint amennyivel korábban számoltunk, és a kéziratok elkészítésének ütemével akkor sem lehetünk megelégedve, ha az Intézet munkatársai — köztük jónéhányan szintén nagy késéssel — ma már valamennyien eleget tettek ennek a kötelezettségüknek. A tervezés-szervezés gyengéit, a különböző történelemszintémények közötti nem megfelelő együttműködést, jónéhány esetben pedig az intézeti tervfegyelem hiányát nem palástolva, legyen szabad, mégis, arra is utalunk, hogy a beérkezett kéziratok — az összesnek mintegy 80–85 %-a — tanúsága szerint ez a mű a marxista történetirodalom kétségtelen gazdagodását fogja hozni. A honfoglalástól a „második honfoglalásig”: hazánk felszabadulásáig terjedő kéziratok nagy, új tényanyagot mozgattak meg, számos új problémát vetnek fel és dolgoznak ki tisztes színvonalon; régi kérdéseknek érlelik vagy takarítják be marxista megoldását. Talán nem elhamarkodott dolog annak a reményünknek kifejezést adni, hogy Magyarország története terjedelmes szintézisének meg-

jelenedő kötetei — időrendben először a mai napra csakugyan elkészült, szerkesztett, s így még ez évben nyomdába adható 8. kötet, s a nyerskéziratban kész és a jövő év folyamán bizonytalannal nyomdába kerülő 6. és 7. kötet — hozzá fog járulni tudományágunk fejlődéséhez, egyben ahhoz az ideológiai munkához, amelyet pártunk a szocialista közgondolkodás fejlesztéséért és megszilárdításáért folytat.

A 10 kötetes Magyarország története munkálatai, bármennyire is lekötötték, igénybe vették az Intézet erőinek számottevő részét, nem akadályozták — sőt bizonyos fokig feltételezték —, hogy az érdeklődés új kutatási területek, új módszerek irányában is szélesedjék. A magyar gazdaságtörténet sokoldalú és komplex feldolgozása, a politika- és diplomáciatörténeti munkák sora mindinkább bontakoztatta a felismerést, erősítette az igényt az egyik hiányzó láncszem, a *társadalomtörténet* művelése iránt.

Többek közt ezzel függ össze, hogy az elmúlt esztendőben a kutatási módszertan csak fejlődésének egyik fő irányát, a történettudomány és a *többi társadalomtudomány* kapcsolatának elmélyülése és az ebből következő új megközelítések jellemezték. A történetírás elméletét és metodológiáját jelentős részben éppen olyan szempontok gazdagították, amelyek a közgazdaságtudomány, a szociológia, az irodalomtudomány és más társtudományok által kutatott problémákból adódtak. Főként két olyan módszert emelhetünk ki, amelyeknek, ha nem is teljes meghonosodására, de bizonyos fokú elterjedésére az elmúlt esztendő folyamán került sor Intézetünkben.

Az egyik metodikai újdonságnak a matematikai módszerek alkalmazását tekinthetjük, — aminek széleskörű megvitatására nem utolsósorban az 1970. évi moszkvai nemzetközi történetészkongresszus adott alkalmat. Ez a diszkusszió is kétségtelenné tette, hogy történetkutatásunk nem zárkozhatik el a matematikai módszerek, ezeken belül a kvantifikáció elől. Abból folyóan, hogy a marxista történettudomány — szemben a polgári történetírásban oly gyakori szingularitás-felfogással — a regularitást hangsúlyozza, és a tömeges jelenségek, az osztálymentű társadalmi jellegű folyamatok kutatására veti a hangsúlyt, — a kvantifikáció alkalmazása a történettudományban is lehetséges, sőt a *lényeg* megragadása, a típusalkotás szabatosága érdekében egyenesen szükséges. Részben matematikai felkészültségünk fogyatéka miatt, részben technikai és anyagi okok folytán a kvantifikációt ugyan még távolról sem alkalmaztuk mindenütt, ahol erre ténylegesen mód nyílnék, de az első eredmények — a XV—XVII. és a XIX. századi gazdaság- és társadalomtörténet vonatkozásában — így is biztatóak. Matematikai módszerek alkalmazása feltétlenül egzaktabbá teszi a bizonyítás ismérveit és normáit. Ugyanakkor mind a nemzetközi tudományosságnak a kezdeti entuziazmus után immár lohadó lelkesedése, mind saját szerény tapasztalataink mihamar megbizonyították, hogy a *mennyiségi* elemzés könnyen félre-siklik, ha nem ágyazódik a társadalmi összefüggések, humán folyamatok mély *minőségi* analizisébe: hogy tehát a kvantifikáció csak *egyike* és nem is mindig a legfontosabbika azoknak az új metodikáknak, amelyeknek a mai történetíró hasznát veheti.

Elméletileg szélesebb igénnyel jelentkezett és vert gyökeret az elmúlt esztendőben a marxista *komparatiztika*, amely lehetőséget rejt magában arra, hogy a hatalmas *szinguláris* tényanyagból a történelmi típusalkotást, a típusalkotáson át pedig a történeti folyamat *egyedi konkrétságának* tükrözését elősegítse, *egyetemes* jelleg és *nemzeti* sajátosság viszonyának elemzését szilárdabb talajra alapozza. A komparatív igény is megkívánta, hogy a történettudományi kutatás *komplexxebbé* váljék, fokozott figyelmet szenteljen a művelődés- és eszme-

történeti elemzéseknek, és egybekapcsolódják más társadalomtudományok vizsgálataival. Ez a komplexebb megközelítés alkalmasnak látszik arra, hogy a történeti megismerés lehetőségeit kiterjessze és jobban vigye a történettudományi tanulmányozást a múlt *életközösségébe*, sőt *mai* életünk közelségébe is, — jobban kapcsolja társadalmunk jelenlegi problémáihoz, mai követelményeihez. Ha az utóbbi évek metodológiai törekvéseit számbavesszük, akkor a marxista értelmezésű *komplexitás* és *komparatiztika* szempontjait tekinthetjük annak a kutatói szemléletmódnak, amelynek meghonosodása megindult, s amelynek kiszélesítését, elméletileg kritikailag igényesebb alkalmazását a jövőben is szeretnénk előmozdítani.

Az elmondottakból is következik: a *művelődés*, a társadalmi gondolkodás története, a köztudat története olyan *tematikai* irány, amely immár határozottabban bontakozik ki az Intézet tevékenységében. A történelem természetesen az *egész* társadalmi valóság története: a társadalmi *léte* és a társadalmi *tudaté*, a maguk totalitásában. Mint marxisták, persze egy jottányit sem engedünk a társadalmi *lét primátusát valló elvi* felfogásunkból, sőt már eddigi közleményeink a gyakorlatban is azt bizonyítják, hogy a mentalitástörténet éppen olyan kutatóknál kecséget jelentős fölismerésekkel, akik — ha szabad így mondanunk — előzőleg „átdolgozták magukat” az adott korszak *gazdasági-társadalmi* problematikáján: viszont könnyen vezethet tévutakra, ha ez a szó teoretikus értelmében is felfogott *alapozaottság* hiányzik.

Másrészt, mint marxisták, tehát olyan történészek, akik — úgy mondhatjuk — nemcsak a múltban, hanem a jelenben is élnek — nap-nap után tapasztaljuk, hogy anyagi viszonyok és erkölcsi-tudati szféra, életmód és műveltség milyen bonyolult kölcsönkapcsolatokon, mily ezernyi szálon függenek össze, hatnak vissza egymásra. Éppen ezeket a szálakat kell kitapintanunk a múltban, hogy a történeti valóság egészének jussunk közelébe; éppen ezeket a szálakat kell megragadnunk a jelenben, hogy a társadalmi valóság *egészének* előrehaladását: lét és tudat fejlődését *egyként* előmozdítsuk.

Persze itt nem valami vadonatúj kutatási területről van szó; az ilyenemű igények már a polgári történetírás haladó szakaszán jócskán fölmerültek. A történésznek ismernie kell és tudnia kell felhasználni mindazt a hatalmas tudományos teljesítményt, amely a többi társadalomtudomány (irodalomtörténet; művészettörténet, néprajz, régészet és mások) jóvoltából áll rendelkezésére. Ugyanakkor ki kell terjesztenie a kutatást; nem csupán irodalom és művészet tartozik ide, de a különböző korok erkölce és vallási felfogása, életmódja és szokásai, nevelése és szórakozása, tudománya és a társadalomról, történelemről, politikáról kialakított képe is. Ebben a szélesebb értelemben az örökség már jóval kevésbé gazdag: sokkal több a fel nem használt forrásanyag, sokkal több a metodikai tisztázatlanság. Végül a historikusnak keresnie-kutatnia kell annak módszerét — s itt még szűkösebben állunk sikeres előzmények dolgában —, hogy mindezt egy műveltségtörténeti összképbe szintetizálja.

Mindezen célok felé eddig bizony Intézetünkben ugyancsak a kezdeti lépéseket tettük meg. De már utalhatunk olyan fontos monografikus munkálatokra, mint középkori elbeszélő forrásaink tüzetes történeti-irodalmi elemzései, a XVIII. század művelődéstörténetét, valamint a kelet-európai nemzeti megújulás ideológiai-kulturális képét átfogó monográfiák, valamint az újabb kori politikai-történeti gondolkodásról készült tanulmányok. Ezen az alapon *láttunk* bizonyos lehetőséget arra, hogy Intézetünk a jövőben műveltségtörténeti kutatásoknak is egyik műhelyévé váljék.

A kultúrtörténet műfajába tartozik az Intézet egyik fontos, immár befejező stádiumához ért kollektív vállalkozása is. A Magyar Tudományos Akadémia alapításának 150. évfordulójára elkészített vastkos kötetre gondolok, amely mindenekelőtt az Akadémiának mint kulturális *intézménynek* a múltját, a magyar társadalomban, a hazai tudományos életben betöltött szerepének változásait mutatja fel; emellett szerény kísérletet tesz a magyar *tudomány* (társadalomtudományok, műszaki, természettudományok) fejlődési vonalának megrajzolására is, természetesen akadémiai relációban.

A tudományfejlődés és a politikai gondolkodás alakulásának tanulmányozása már szorosan érintkezik egy olyan további munkaterülettel — nevezetesen *saját tudományágunk, a történetírás* történetével, tudatkutatásaink *sajátlagos* szektorával: a *történeti* tudat történetével. Ez Intézetünkben már eddig is érdemi művelőkre talált. Fontos historiográfiai művekre utalhatok: megjelent munkákra és folyamatban levőkre, olyan történetírói egyéniségekről mint Horváth Mihály vagy Thaly Kálmán, — olyan történet szemléleti irányokról, mint a pozitívizmus vagy a szellemtörténet. Gyümölcsözőnek tekinthetők azok a kezdemények is, amelyek egy további historiográfiai műfaj — a problémátörténet — kifejlesztésére: valamely fontos történeti kérdés egész kutatástörténetének áttekintő elemzésére irányulnak. Mindezen eredmények ellenére sem kétséges, hogy a historiográfia művelőinek körét lényegesen ki kell terjesztenünk Intézetünkben — már csak azért is, hogy tizkötetes vállalkozásunk történetírástörténeti kötetéhez — amelynek elkészítését eleve későbbi időpontra tűztük ki — a szükséges előfeltételeket biztosítsuk. Sokat várunk e téren az Intézet nemrég létesített historiográfiai csoportjától. — Persze nemcsak munkatervi kötelezettségeink hajlanak ebbe az irányba, hanem munkánk eszmei ösztönzői is. Hiszen nyilvánvaló, hogy a historiográfia nyújtja számunkra a *legközvetlenebb* lehetőséget a polgári történetírással való elvi szakmai polémiára, — legyen az akár régebbi *hazai* álláspont, akár *mai* nyugati vélemény. Éppen a történetelméleti, ezen belül a historiográfiai munka segíti elő a legközvetlenebbül a szovjet történészekkel, a nemzetközi marxista tudományossággal való együttműködés szilárdítását, tudományunk hozzájárulását a burzsoá ideológia elleni világméretű küzdelemhez.

Mindez, úgy érzem, átvezet ahhoz az alapvető kutatói-alkotói felfogáshoz, amelyet — ha ugyan van létjoga e téren az általánosításnak — az Intézetre *általában* jellemzőnek tekintünk vagy legalább jellemzőnek *szeretnénk* tekinteni.

Felfogásunk szerint igazi történettudomány nincsen mély elviség, kommunista *eszmeiség* nélkül; s ugyanakkor a marxista eszmeiség csak akkor töltheti be szerepét, ha magasfokú *szakmai* igényvel párosul és színvonalas, tehetséges művekben valósul. Nem kétséges, hogy e felfogásunk kialakulásában nagy része volt Molnár Eriknek, aki a most áttekintett negyedszázad javarészen át: 17 esztendőn keresztül állt az Intézet élén, s alkotó életművével éppen erre ösztönzött. Intézetünk ezen a nyomon határolta el magát egyre inkább azoktól a tendenciáktól, amelyek a történelemnek jelen szempontú átférfálására, szelektálására, *napi* célokhoz való igazítására irányultak, aminthogy ezen a nyomon utasította el, utasítja el viszont azt az álláspontot is, amely a *múlt* feltárásának tudományát mintegy kívül rekesztené a *ma* célrendszerén, — valami osztályfeletti, társadalomfeletti szférába utalná —, függetlenül — éppen a történeti fejlődés objektív menete által megszabott — jelenkori feladatainktól. *Marxista* szemlélet vezet bennünket az Intézetben: tanultunk és tanulni akarunk, új és új gondolatokat merítünk a marxizmus klasszikusaitól. Rendkívül nagy horderejűnek, világot formálónak tartjuk a marxizmus-leninizmust: éppen ezért nem enged-

jük vitássá tenni alapvető tételeit és módszertani elveit; de nem is osztjuk azt az — olykor éppen a felkészültség fogyatékaiból származó — kishitúséget, amely a marxista tudomány valóságos lehetőségeit alábecsülve, egy vagy más régebbi megállapítás módosítása vagy elvetése esetén a marxizmus egész épületét érzi veszélyeztetettnek. Nem fogadjuk el a hagyományos, megkövesedett nézeteket tekintélyi alapon, de tiszteljük a teljesítménnyel kiérdemelt tekintélyt. Nemcsak történelmünkhez, de történetírásunkhoz is méltatóan és egyben kritikailag viszonyulunk — nem azért, hogy elveszük azt, ami pozitív és értékes benne, hanem éppen azért, hogy kiemeljük és továbbvigyük. A gondolat szabad szárnyalásának, a problémák bátor feltárásának hívei vagyunk, — de nem tévesztjük össze a merészen állított hipotézist a munkásan bizonyított tézissel, az eredetiségkedést az eredetiséggel, a negációt az építéssel. Nélkülözhetetlennek tartjuk a probléma-érzékenységet, a nyitottságot, a kapcsolatot a világ tudományos gondolkodásához, — éppen azért, hogy kritikailag feldolgozzuk és marxista módon adaptáljuk a jelenkori történettudomány minden használható újítását. Egyszóval: a marxista tudományos kutatás *szabadságát* és társadalmi-politikai *felelősségét*, tudományunk *valóságfeltáró* és *ideológiai* funkcióját *elválaszthatatlanul összetartózándónak* itéljük.

Tovább akarunk haladni a magyar nép történetének feltárásában, elemzésében. A társadalmi haladás és nemzeti felemelkedés küzdelmes folyamatát, harc és munka egységét úgy akarjuk bemutatni, hogy erősítsük szocialistává váló nemzetünk *önismeretét* és *öntudatát*. Mélyen meg akarjuk érteni a magyar nép történetét, hogy tanuljunk és taníthassunk belőle. A *magyar nép történetének* tanulmányozása teszi munkánk célját és értelmét, de tudjuk, hogy *nemzeti* múltunkat *egyetemes* távlatokban, a haladás és reakció *nemzetközi* harcával összefüggésben, a szomszéd népek történetével állandó kölcsönhatásban kell szemlélnünk. Ebben látjuk a szocialista hazafiság és internacionalizmus egybekapcsolását: ezt törekedtünk és törekszünk az Intézet tevékenységében valóra váltani.

Negyedszázados intézménytörténetünk rövid áttekintése is bizonyította: Intézetünk maga is a felszabadulás, a követő forradalmi átalakulás, az induló szocialista építés szülőtte. Az ekként adódó hatalmas lehetőségek valóraváltása az utóbbi másfél évtizedben gyorsult meg, bontakozott ki, — amikor a Magyar Szocialista Munkáspárt általános politikája és tudománypolitikája egyre inkább leküzdötte az ellenható tényezőket, egyre kedvezőbb feltételeit teremtette a szocialista alkotómunkának. A párt tudománypolitikai elveiben Intézetünk a tudomány felvirágzásának nagy ösztönzőjét üdvözölte; kötelességünknek tartottuk és tartjuk, hogy ez irányelvek érvényesítéséért, — tudásunk, képességeink szerint, — kiálljunk és dolgozzunk. Különösen fontosnak véljük azt az elvet, hogy akkor tesszük véglegessé a marxista társadalomtudomány fölényét, ha teljes és meggyőző válaszokat tudunk adni a történelmi-társadalmi valóság kérdéseire, a tudomány régi és új problémáira. Nemcsak *védékezni* akarunk a *burzsoá* ideológia ellen, hanem *terjeszteni* is a *marxista* eszméket. Nemcsak *bírálni* kívánjuk a polgári tudományt, hanem minden vonatkozásban *jobbat* *produkálni*. Hisszük: így szolgáljuk a magunk eszközeivel a leghatékonyabban szocialista társadalmunk feladatait és céljait. — Ezt tekintjük a Történettudományi Intézet munkája legfőbb jellemzőjének, vagy fogalmazzuk jóval szerényebben még az ünnepi előadás lendületében is: ezt tekintjük munkánk fő *normatívájának*.

A tudományos ülészek előadásából

PACH ZSIGMOND PÁL:

A középkori Levante-kereskedelem és Magyarország

Áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon? — évszázados vitakérdése ez történeti irodalmunknak.

S a vita százados folyama mindmáig sem úszta le a hordalékot; nem hozta felszínre azt, amit a mélyvíz rejteget. Sőt — a vita közben — megbízhatónak hitt gázlók is megsüllyedtek, ármentesítettnek vélt partrészletek is újból ingoványossá váltak.

A vitatott kérdés fontosságát pedig senki sem vonhatja kétségbe. A középkori Magyarország gazdasági-társadalmi fejlődése szempontjából aligha lehetett közömbös, hogy a középkori „világkereskedelem” fő útja — vagy egyik útja — áthaladt-e rajta. Mi több: hogy az újkori világ kitárulásának fontos folyamata, a nemzetközi kereskedelmi útvonalak áthelyeződése a Mediterráneumból az Atlantikumba a XVI—XVII. században, miként és mennyiben hatott Magyarországra, nyilván azon is múlt, hogy megelőzőleg, a XIV—XV. században a nemzetközi áruforgalom útjai érintették-e s hogyan hazánkat.

Éppen ez az utóbbi összefüggés tette számomra elodázhatatlanná, hogy megpróbáljak szembenézni a kérdéskörrel; hozzálassak az évszázados történeti-vita áttekintéséhez, elemzéséhez, majd forráskutatásokkal való kiegészítéséhez.

Voltaképpen három kérdéstről van itten szó.

Az első: mikor és hogyan *jelent meg* a középkori Levante-kereskedelem magyarországi útirányáról szóló tézis a történeti irodalomban?

A második: miért *vetette el* ezt a tételt a történészek többsége a XIX. század utolsó évtizedeitől fogva?

A harmadik: csatlakozhatunk-e *ma* a tézis híveihez avagy elutasítóihoz, a legújabb kutatások fényében?

1.

Először tehát néhány szót az első kérdéstről.

A tétel *megjelenésének* nyomozása a historiográfiában is majd két évszázad messzeségébe vezetett vissza. A levantei cikkek középkori magyarországi útvonaláról szóló felfogás *XVIII. század végi — XIX. század eleji* keltűnek, és pedig *kettős* eredetűnek bizonyult. Ami *egyik* ágát illeti, szoros összefüggés mutatható ki az un. keleti kérdés *akkori* fejleményei — nevezetesen Napóleon keleti politikájának körülményei s a kontinentális zárlat hatásai — és a *középkori* keleti kereskedelem kontinentális-dunai útvonaláról szóló elmélet kidolgozása között. A magyar teoretikus, Berzeviczy Gergely és a német historikusok, a göttingai Arnold Lud-

wig Heeren és Karl Dietrich Hüllmann ilyen értelmű fejtegetései egyaránt 1808-ban láttak napvilágot, amikor a francia kontinentális és az angol tengeri blokád valóban *szárazföldi* irányba, Magyarország és Ausztria felé terelte a levantei kereskedelmet; és amikor Napóleon keleti törekvései — az angolok tengeri hatalma ellenében a *szárazföldi* összeköttetés megteremtése a Levantéval, sőt Konstantinápolyon át és Perzsián keresztül Indiával — a közfigyelem előterében állottak. Mindez aktuális párhuzamul és indítékul szolgált egy olyan történeti koncepció megfogalmazásához, amely a *középkor* korai századaiban is a *szárazföldön* át vezette az „ázsiai-európai” világkereskedelem útját: méghozzá európai szakaszán — az indiai áruk akkori fő lerakatának tekintett Konstantinápolyból — a *Dunán* vagy a Duna mentén, hazánkon keresztül, a kontinens középső és nyugati tájai felé.

Más történeti-politikai összefüggésben bukkant fel a tétel *másik* ága-forrása: az a nézet, amely szerint a XIV–XV. században *Erdélyen* haladt át a levantei kereskedelem. A tételnek ezt a változatát, az előbbinél már egy jó évtizeddel korábban, ugyancsak göttingai historikus, a német történetírás Heeren és Hüllmann előtti, Aufklärer-nemzedékének európai tekintélyű képviselője, August Ludwig Schlözer fogalmazta meg először — az erdélyi szász Joseph Karl Eder és Georg Gottlieb Hermann megjegyzései nyomán — abban a nagy vitát kavart háromkötetes könyvében, amelyet az erdélyi szász jogok történelmi igazolásának célzatával, felkérésre írt és 1795–97-ben bocsátott közre. Az erdélyi szász nép volt az, amely a középkorban egy nagy birodalom áruforgalmát „egészen egyedül és szinte kizárólagosan” lebonyolította; a serény szász nép volt az, amely XIV–XV. századi kereskedelmével, „hála szerencsés földrajzi helyzetének, *az Oriens-t az Okcidenssel összekapcsolta*” — ez volt a Schlözer kidolgozta történelmi igazolás végső kicsengése. Tőle vette át és bontakoztatta ki a gondolatot egykori — bár egyébként hűtlenné vált — tanítványa, Johann Christian Engel, a németajkú magyar történetíró, 1804-, 1805- és 1813-as kiadású műveiben.

A levantei áruk koraközépkori (XI–XIII. századi) *dunai* forgalmának Heeren–Hüllmann-féle motívumát és „későközépkori” (XIV–XV. századi) *erdélyi szász* közvetítésének schlözeri-engeli tézisért az 1830–40-es években *kapcsolta össze* egymással a történetírás: a fiatal Horváth Mihály a Magyar Tudományos Akadémia 1835-ben hirdetett pályázatára készült könyvében és egy magát meg nem nevezett erdélyi szász historikus, valószínűleg Friedrich Hann, az Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1848. évi kötetébe írt értekezésében. A két előadás a keleti kereskedelem útiránya dolgában a XIII. századig terjedően forrásként főképp Heerenre és Hüllmannra, a XIV–XV. századot illetően pedig jórészt Schlözerre és Engelre hivatkozott. Mellettük az erdélyi szerző a német közgazdász Gustav Gülichre és a bajornak állt egykori nagysztrák historikus, Joseph Hormayr-ra is utalt. Az utóbbiak viszont — amint kideríthető — ebben a vonatkozásban maguk is Hüllmannra támaszkodtak.

Hormayrt, Hannt, Horváthot szakirodalmi forrásaik mellett *jelenkoruk* politikai viszonyai is befolyásolták. Egyaránt úgy vélekedtek, hogy a török birodalom összeomlása, a Kelet küszöbönálló átalakulása után az „ázsiai-európai világkereskedelem” újból inkább *szárazföldön*, mint tengeren fog haladni, — mint ahogy a középkorban, Konstantinápoly eleste és a Jóremény-fok körülhajozása előtt történt. Ebben az *újjáéledő* világforgalomban pedig a német, az erdélyi szász, ill. a magyar kereskedelem minél jelentősebb szerepre, részesedésre való igényét akarták alátámasztani, a *régi* előzmények, a középkorban szerzett „történelmi jogok” erejével.

A keleti kérdés *XIX. század közepi* fejleményei, igényei és reményei így hatottak megint a keleti kereskedelem *középkori* menetét illető történetírói nézetek alakulására.

2.

Ha Salamon Ferenc még 1885-ben is síkra szállt a levantei cikkeknek az *erdélyi szász* városok által keletről történt közvetítése mellett, sőt ennek a *dunai* tranzitforgalom hüllmanni koncepciójába hajló változatát fejtette ki, — néhány évvel korábban föllépett már az e nézettől való elfordulás, sőt *szembefordulás* álláspontja a történetírásban — hogy máris áttérjünk bevezetőleg jelzett *második* kérdésünkre. A fordulatot a nemzetközi tudományosságban a német medievista Wilhelm Heydnek a középkori Levante-kereskedelemről szóló nagy műve hozta, amely 1879-ben látott napvilágot német nyelven, majd pár év múlva már francia és olasz fordításban is. De kisvártatva — Heydtől még bizonyára függetlenül — megjelent az ellentmondó vélemény a magyar szakirodalomban is, Csánki Dezsőnek a Nagy Lajos-korabeli kereskedelmi viszonyokat tárgyaló, szakszerű értekezésében. Ő vetette először a régi felfogást, s mondta ki elsőként, 1880-ban, a korábbival diametriálisan szembenálló új tételt: a középkori „Magyarország. . . nem Erdélyen, hanem az Adriai-tengeren keresztül kapta az indiai terményeket”.

Csánki disszertációjával, majd kiváltképpen amikor Heyd monográfiája s egy másik német szerző, a közgazdász Jastrow más műfajú, de hasonló értelemben állást foglaló előadása is szélesebb körben ismeretessé vált, — bekövetkezett, s szinte teljessé vált fordulat a középkori Levante-kereskedelem magyarországi áthaladásáról szóló tézis historiográfiai „sorsában”. Miként korábban e felfogás mellett, mostantól kezdve már ezzel szemben „longus ordo sequitur idem decus petentium”. Hosszú sora indul immár azoknak, akik egyaránt azt vallják, hogy a levantei cikkek, keleti fűszerek *nem szárazföldi úton* jutottak a középkori Magyarországra, a Fekete-tenger mellékéről, *hanem kizárólag tengeri úton*, Velence mediterrán kereskedelme révén, az Adria partjai felől. Hosszú soruk indul: az erdélyi szász Oskar Meltzl és Otto Fritz Jickeli, majd a magyar Borcsiczky Béla *XIX. század végi* — *XX. század eleji* tanulmányán át, Pleidell Ambrusnak és Fekete Nagy Antalnak az 1920-as évek közepén megjelent értekezéséig, Hóman Bálint Magyar történetének idevágó fejezetéig, sőt azontúl.

Ha az új irányt követő történészek — a szó szoros értelmében *új irányt* követők — *tudományos* érvelésére tekintünk, kétségtelenül szakmai előrehaladásnak kell tartanunk, hogy ráirányították a figyelmet a korábbi felfogás nyilvánvaló *túlzásaira*: az olyan vélekedések megalapozatlanságára, amelyek szerint az Oriens és Okcident közötti kereskedelem középkori *fő* útvonala Erdélyen haladt volna keresztül. Persze már ezen a ponton is közbe kell vetnünk: az a megállapítás, hogy ez az útirány nem volt a középkori „világkereskedelem” *fő* vonala, még nem cáfolja annak lehetőségét, hogy a levantei cikkek nemzetközi forgalmának *egyik* ága csakugyan erre: a Fekete-tenger felől Erdélybe vezetett.

Másrészt Heydre hivatkoztak mind az új felfogás hirdetői, az ő tekintélyét hívták érvül a levantei kereskedelem magyarországi útvonaláról szóló korábbi tétel ellen. Ám argumentációjukat itt még erőteljesebb megszorítással kell fogadnunk. Heyd ugyanis a XI—XIII. századi *dunai* (ill. duna-menti) Levante-forgalom gondolatát cáfolta (s tegyük hozzá: lényegében meggyőző módon cáfolta), — de egyáltalán nem foglalkozott a XIV—XV. századi *erdélyi szász* köz-

vetítés motivumával. Akik viszont reá hivatkoztak, azok a tétel *első* változata elutasításának címén a *második* variánst is elvetették.

A szaktudományos ellenérvelés harmadik pontjaként az új irányt valló történészek Nagy Lajos olyan okleveleire utaltak, amelyek — *értelmezésük szerint* — az adriai-dalmáciai útvonal kiemelkedő jelentőségét tanúsítják, s a fekete-tengeri—erdélyi útvonal lehetőségét egyenesen kizárják.

Alkalmunk volt megvizsgálni Nagy Lajosnak ezeket az okleveleit, amelyek alapján a XIX. század végétől szinte napjainkig historikusok sora érezte bizonyíthatónak azt az állítást, hogy a középkori Magyarország levantei cikkekkel való ellátásában — közvetve (Bécsen át) vagy közvetlenül — a *nyugat* felől, az Adriai-tengerről érkező import játszott úgyszólván *kizárólagos* szerepet; hogy továbbá Lajos király — a dalmáciai, kivált a *zárai* útvonalat felvirágoztatta, és nemcsak Magyarország, hanem Erdély, sőt egész Közép-Kelet-Európa fűszer-utánpótlásában is központi helyre emelte, — egyesek fogalmazása szerint egyenesen „világ-jelentőségűvé” tette.

Alkalmunk volt megvizsgálni ezeket az okleveleket, továbbmenően a tárgyra vonatkozó jóval szélesebb körű Lajos-korabeli forrásanyagot is. A vizsgálat arra az eredményre vezetett, hogy a dalmáciai útvonal felkarolása Lajos király nagyralátó kereskedelempolitikai *szándéka* volt csupán: abban az igyekezetében, hogy Velencével szemben elért katonai-politikai sikereit, a dalmát tengerpart birtoklását gazdaságilag is kiaknázza, Magyarország *adriai* importjának utánpótlási forrását Velencéből *Zarába* helyezze át. Ám a szándék, a zárai út használatba vétele csak *vajmi csekély mértékben vált valóra*, és még jóval a dalmáciai magyar uralom megszűnte előtt mint kereskedelempolitikai *célkitűzés* is a múltba temetődött. A dalmáciai útvonallal kapcsolatos tiszavirág életű *tervezgetések* egyáltalán nem mondanak hát ellen a *fekete-tengeri*—erdélyi útvonal *reális* lehetőségeinek.

A szaktudományos ellenérvelés e fő pontjainak számbavétele és elemzése arról győzött meg: nem mulasztatom el, hogy a historiográfiai fordulathoz megintcsak — hogy úgy mondjam — történettudományon *kívüli* szárait is fel-tételezzem és felfejteni próbáljam.

Ezeket a szálakat fürkészve-bogozgatva elsőbben is megvilágosodott: a fordulatban okvetlenül közrejátszott az a *világgazdasági* fejlemény, hogy a Szezei-csatorna építésének előrehaladtával, majd megnyitása (1869) után, a tőkés gazdaság rohamos kiszélesedésével, a kortársak előtt egyre inkább nyilvánvalóvá vált: azok a várakozások, amelyek a század első felében-közepén, a török birodalom visszaszorulásával kapcsolatban, a világkereskedelem *szárazföldi* útjának újbóli túlsúlyra jutásához fűződtek, jócskán eltűzöttaknak bizonyultak. A magyar közgazdász-geográfus, Hunfalvy János, már 1866. évi akadémiai székfoglalójában, a középkori Levante-kereskedelem magyarországi útirányáról szóló régi tézist ugyan még elfogadva, hozzátette: „A nagy világforgalomra nézve bizony a Duna-út elveszté hajdani jelentőségét”. A hamarosan megépülő Szezei-csatornát nem lehet majd versenyre hívni. „Európa nyugati hajós nemzetei — folytatta enyhén ironizálva — sem igen fognak hazánkon keresztül közlekedni, . . . jóllehet Londonból Indiába a legrövidebb út hazánkon vonul keresztül”. Jastrow pedig említett 1887. évi értekezésében immár porosz komolysággal hangsúlyozta: a jelenkori hatalmasan kiterjedt forgalomban a világkereskedelem *fő* útvonaláról a régi értelemben *nem* lehet már beszélni, hiszen az egész földgolyót befonja már a nemzetközi utak hálózata. Itt pedig a XIX. századvég körülményei között mégis a korábbihoz valami ha-

sonlót keresünk, akkor ezt még leginkább abban az útvonalban le lehetjük fel, amely Angliából a *Földközi-tengeren és a Szezi-csatornán keresztül*, tehát nem szárazföldi úton vezet az orientális cikkek ősi hazájába, Indiába. — (Csak zárójelben: hogy a német imperializmusnak ezzel szemben éppen a kelet felé vezető régi szárazföldi utat kellene feltámasztania, ezt a konkluziót, majd csak a századfordulótól kezdve, kivált az első világháború éveiben fogják — a „Berlin—Bagdad”-program, ill. a „Mitteleuropa”-terv keretében — német politikusok, közgazdászok — megintcsak némi történelmi segédlettel is — nyíltan és hangsúlyosan kimondani.)

3.

De térjünk vissza az 1870—80-as évekhez. A tárgyalt *gazdasági-gazdaságpolitikai* felismeréshez magyar (osztrák-magyar) vonatkozásban hozzájárult az egyidejű *külpolitikai* felismerés is, hogy a *keleti* kérdésnek az 1878. évi berlini kongresszuson történt rendezése, Bosznia-Hercegovina okkupációja és az ezt részben előző, részben követő külpolitikai alakulások a Monarchiát *nem* a Balkán-félsziget *keleti*, *hanem* a nyugati részei felé, *nem* a Fekete-tenger, *hanem* az Adria felé orientálják. Ha a XIX. század első felében — a következő idézeteket a nemzetközi kereskedelem-történetet és a diplomáciatörténetet *együtt* művelő, egyben a bécsi politikában- gazdaságpolitikában is befolyással bíró Adolf Beer könyvéből hozom —, ha akkoriban még „ingadoztak a vélemények a megszerzendő területekkel illetően: hol a dunai fejedelemségeket, hol a szerb-bosnyák tartományokat jelölték meg az állam elsőrendű szükségleteként”; ha gyakran nyertek kifejtést olyan nézetek, amelyek szerint a Duna „Ausztria fő ütőerejének” minősül, „a Duna két partjának birtoklása a Fekete-tengerig és a Duna torkolatának elsőrangú erődítménnyel való védelme... feladhatatlan államcéloknak” tekintendők, — akkor az 1870-es évek folyamán immár végképpen lekerültek a napirendről Ausztria-Magyarországnak a *Fekete-tenger* irányában kifejezett aspirációi. Andrassy külpolitikáját alig néhány évvel később már éppen ez igények feladásáért bírálták. „A legnagyobb *osztrák* államférfiak — írta Beer 1883-ban nagyon is elfogult értelmezéssel, de magát a kérdés lezárultát világosan érzékelve — a dunai állam számára, ahogyan eddig Ausztriát joggal nevezték, a nagy folyam feletti uralmat vették célba: az első *magyar* külügyminiszter minden ilyen irányú törekvést illúzióruhá tett”. Az újabb diplomácia-történeti kutatásokból tudjuk persze, hogy Andrassy éppen eredeti elgondolásaitól *eltérve* tette bizonyos mértékig magáévá osztrák konzervatív köröknek azt az álláspontját, hogy a Monarchia új balkáni pozícióit csak a cári Oroszországgal való együttműködés útján szilárdíthatja meg. Ez azonban nem változtat magán a tényen, s még kevésbé azon, hogy Andrassynak a közös külügyminiszteri székben utódai (Haymerle és Kálnoky) „a Balkán *nyugati* része fölötti uralom megteremtésére törekedtek,” és az érdekszféra-politika viszonyosság-elve alapján készek voltak hozzájárulni ahhoz, hogy a cári birodalom viszont „kiterjessze befolyását a félsziget *keleti* felére”, — amint azt az egyetemi tankönyvsorozat IV. kötetének idevágó fejezetei, a legfrisebb diplomácia-történeti eredményeket összegezve, megállapítják.

A historiográfiai fordulat történettudományon *kívüli* hátterének volt azonban mindezek felül, tehát a *világ gazdasági és a külpolitikai* tényezőkön kívül,

még egy harmadik, mondjuk így, *eszmei* mozgatórugója is. Ennek fölismeréséhez hozzásegíthet már az új irány egyik első vallójának, az erdélyi szász Meltzl Oszkárnak említett dolgozata is, amelynek magyar változata a Századok 1892. évi folyamában jelent meg. Hallgassuk csak meg a szerző okfejtésének ultima ratio-ját, a *keleti* árúk *kelet* felől való közvetítésével *szemben*. Mintegy záró-akkordként feltette a szónoki-kérdést: vajon a szászok „művelődésük összes nyilvánulásaiban voltak-e még csak valaha is *kelet felé* fordulva, nem mutatja-e lényünk és minden tulajdonunk a *nyugot*, *és pedig kizárólag a nyugot* behatását?” Úgy hisszük, ez az érzelmi-eszmei „aláfestés” nem kevésbé tanulságos, mint a történetírói állásfoglalás szaktudományos, gazdasági és külpolitikai befolyásoltsága. Mindenesetre az olvasóból is felfakasztja a kérdést: vajon nem játszottak-e közre hasonló érzelmi-szemléleti motívumok (tudva-öntudatlan) később, más historikusoknál is, a keleti közvetítés kategórikus elvetőinél, vagy — ellentett előjellel — éppen a régi tézist továbbra is kitartóan képviselőknél?

S az ekként felfakadt kérdés hamarosan válaszra lel, ha továbbfolytatjuk historiográfiai nyomozásunkat. Azt találjuk ugyanis, hogy *ugyanazokban az évtizedekben*, amikor a *magyar* történetírásban úgyszólván általánossá vált a régi tézis elvetése, az új felfogás hirdetése, amely szerint a Levante és Magyarország között a középkorban *nem* volt olyan *keleti* irányú szárazföldi összeköttetés, amely fűszereket s egyéb drága portékákat forgalmazott volna; ezek csak kerülő úton, olasz hajósok földközi-tengeri kereskedelme révén, *nyugot felől* érkeztek hozzánk, — mondom, ugyanezekben az évtizedekben, a *román* történetírás viszont továbbvitte-továbbbszította a *régi* tételt, — a *fekete-tenger* felől induló szárazföldi útvonal téziséét —, de immár nem az *erdélyi szász* városok, hanem a *román* fejedelemségek döntő szerepét emelve ki a Levante-kereskedelem közvetítésében. Világos vonalként rajzolódik ki ez az álláspont olyan nagy román historikusok munkásságában, mint Nicolae Jorga vagy Gheorghe Jon Brătianu, s olyan kisebbekében, mint Ștefan Meteuș vagy Ion Nistor. Az utóbbi szerzőtől idézek: Ștefan cel Mare moldvai fejedelem (a XV. század második felében) „volt az ura az akkori áruforgalom jórészének Kelet és Nyugat között. A moldvai tranzitkereskedelem akkoriban nemzetközi jelentőséget nyert, minthogy a világkereskedelem folyamának nagy ága Moldván hömpölygött át.” Ha Moldova helyett erdélyi szász városokat írunk, mint látjuk, máris ott találjuk magunkat Schlözer egykori *messze túlhajtott* tételénél.

A nacionalista célzatoktól éppen nem mentes román történetírással szemben pedig a hasonló tendenciájú magyar polgári történetírás szinte „nemzeti” feladatának tartotta, hogy a keleti útvonalról viszont egyáltalán ne vegyen tudomást, azt kerek tagadásba vonja, és a *nyugati* kapcsolatok, az adriai-dalmát összeköttetés egyedülvalóságát hirdesse. S az ilyen szemléleti beidegződésektől, mindkét részről, sajnos a legkiválóbbak sem tudtak szabadulni. Ha Nicolae Jorga „Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe c. művében (1899), amely egyébként igen fontos forráskutatókat prezentált — a *fekete-tengeri kikötőket* nem kis túlzással „Ștefan cel Mare *Moldvája gazdasági tüdejének*” nevezte, — akkor Dománovszky Sándor „Duna – fekete-tengeri hajózásunk múltja” c. tanulmányában (1918) — amely egyébként a koraközépkori Levante-kereskedelem „*duna i legendájának*” Wilhelm Heyd és majdan Franz Bastian között legkitűnőbb c áfolatát adta a nemzetközi szakirodalomban —, akkor a magyar történetíró sem tudott ellenállni annak a kísértésnek, hogy hasonló vagy még nagyobb *túlhaj-tással* így ne válaszoljon: „Bátran nevezhetjük a középkorra vonatkoztatva a *magyar-dalmát* partvidéket *Magyarország tüdejének*.”

Így csatáztak a középkori történelem porondján is az egymással szembenálló nacionalizmusok, a legjelesebb polgári tudósokat is bűvkörükbe vonva; így csatáztak a szembenálló nacionalizmusok — egymás és a tudomány rovására.

•

Ezzel keresztülhatolva az első két kérdés ingoványos süppedékeinek egy részén (— más részüket e rövid előadásban kénytelenek voltunk elkerülni —), immár eljutottunk *harmadik* kérdésünkhöz: csatlakozhatunk-e tehát a csaknem két évszázados *tézis* híveihez vagy az ugyancsak majdnem száz éves *antitézis* vallóihoz?

Nunc venimus ad fortissimum, most hág tetőpontjára az izgalom; itt az idő hát, — hogy befejezzem előadásomat. Befejezzem pedig egy olyan utalással, amely a Századokhoz a közelmúltban benyújtott tanulmányomra hivatkozik, — ilyen címmel: A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala Nagy Lajos és Zsigmond korában.

Ha az elhangzottak talán némi érdeklődést keltettek a t. Kollégákban a téma iránt, akkor arra szeretném kérni Önöket: ne mulasszák el ezt a tanulmányt is — amely a Századok szerkesztőségének jóvoltából nyilván hamarosan megjelenik — figyelmükben részesíteni.

MAKKAI LÁSZLÓ:

Bocskai és európai kortársai

Míg Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratainak és II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának külföldi kapcsolatait és európai jelentőségét történetírásunk többé-kevésbé tisztázta, annál kevesebbet tudunk a Bocskai-felkelés külpolitikájáról és nemzetközi visszhangjáról. Régi történetírásunk az idevonatkozó források összegyűjtésével is adós maradt. Igaz, Károlyi Árpádnak a korszakkal foglalkozó munkái a lábjegyzetekben nagy külpolitikai adatanyagot tartalmaznak, de a feldolgozás a belügyekre szorítkozik. Később a szellemtörténeti irányzat mintha még az ezirányú érdeklődést is eltorlaszolni igyekezett volna. Rengeteg energiát fordított arra, hogy megcáfolja a francia, hollandi és angol rendi felkelésekben oly nagy szerepet játszó kálvinista ellenállási elméletnek a Bocskai-felkelésre gyakorolt hatását. Az ideológiai motívumokat egyedül a középkori természetjogra és az Aranybulla ellenállási záradékára korlátozva, eszmeileg is mintegy a magyar globusra redukálta Bocskait és honfitársait.¹ Ebben a tekintetben Benda Kálmán kutatásai tisztázták azt, hogy az akkor általánosan elterjedt kálvini politikai gondolatok nálunk is befogadásra találtak.² De a Bocskai-felkelés nemcsak eszmetörténetileg illeszkedik bele a kor rendi gyökerű vallásháborúiba, amit az utókor is elismert azzal, hogy a reformáció genfi emlékművén Bocskait a vallásszabadság nagy bajnokai, Coligny, Orániai Vilmos és Cromwell mellé állította, hanem külpolitikai kapcsolatokat is kezdeményezett mindazokkal az európai országokkal, amelyekben a rendi ellenállás a protestáns vallásszabadság ügyével összeforrott, vagy amelyeknek támogatására a Habsburgokkal szemben számítani lehetett.

A Bocskai-felkelést nem előzte meg a közvetlen szomszédságon túlnyúló külpolitikai tájékozódás, mint Bethlen Gábor vagy II. Rákóczi Ferenc vállalkozásait. A keletmagyarországi nagyúr önvédelmi harcából hajdúlázadássá, majd rendi felkelésre terebélyesedett mozgalom kezdetben egyedül török támogatásra épített s a keresztény szomszédságtól csak jóindulatú semlegességet, esetleg békeközvetítést várt. Eddig úgy tudtuk, hogy Bocskai aktív külpolitikája a szerencsi országgyűlésen, 1605 áprilisában megfogalmazott, Európa népeihez, azok közt is elsősorban a Német Birodalom és Lengyelország rendjeihez intézett kiáltvánnyal kezdődött. Valóban, az országgyűlés vezérszónoka, mikor április 20-án az újonnan választott fejedelmet üdvözölte, egyben kilátásba helyezte, hogy „magunk

¹ *Eckhardt Ferenc*: Bocskay és híveinek közjogi felfogása. Károlyi-Emlékkönyv 1933, *Révész Imre*: Protestantizmus és vallásszabadság. *Protestáns Szemle*, 1934, s őket követve *Szekfű Gyula*: Magyar történet III. 611 megállapítja, hogy „Bocskay felkelésében a kálvini ellenállási jognak nyoma sincs”.

² *Benda Kálmán*: A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára. *Helikon* 1971.

mentségére egész országbul nemsokára az egész keresztyénség kezében scriptomot akarunk bocsátani, kivél világosan minden dolgainknak igaz és elegendő okait adjuk”.³ Az országgyűlés végzéseinek 27. pontjában pedig felkéri Bocskait, küldjön a lengyel királyhoz és „köztársasághoz” követeket a határmenti villongások lecsendesítése érdekében.⁴ A valóságban a külpolitikai kapcsolatok felvétele már hamarabb megindult, először lengyel viszonylatban.

Az európai nemzetközi politikai életnek a XVI—XVII. századfordulón a három tenger uralmáért folyó harcnak megfelelően három fő arevonala volt, az atlanti, a földközitengeri és a balti. Az atlanti arevonalon Anglia, Hollandia és Franciaország sorakozott fel a spanyol Habsburgok ellen. A németalföldi felkelés az angol és francia beavatkozás során nemcsak az európai spanyol hegemoniát, hanem az óceánok spanyol-portugál monopóliumát is eltemette. A teljesen kimerült spanyol hatalom, miután Franciaországból kiverték, 1604-ben békét kötött Angliával s megkezdte a tapogatózásokat a Hollandiával kötendő meg egyezésre, ami 1609-ben meg is történt. A spanyol és az ezidőben spanyol uralom alatt álló portugál tengerentúli gyarmatokon gyorsan haladó angol és hollandi terjeszkedés e két újdonsült tengeri hatalom érdeklődését átmenetileg elterelte az európai kontinensről, s így volt szövetségüket, Franciaországot az elszigetelődés és a Habsburgok általi bekerítési fenyegette. IV. Henrik ezért az augsburgi vallásbéke korlátozásaival elégedetlen német protestáns fejedelmeknek, főleg a formálisan el nem ismert kálvinizmust befogadóknak a szövetségét kereste s nagy része volt a IV. Frigyes pfalzi választó vezetésével 1608-ban létrejött protestáns Uniónak, ezáltal a harmincéves háborúnak előkészítésében. A földközi tengeri és dunai arevonalon a Habsburgok osztrák ága volt lekötve a török ellen, s ebben a küzdelemben a spanyol Habsburgok nemcsak a közös dinasztikus érdekek, hanem a Földközi-tenger nyugati medencéjében igényelt hatalmi pozíciók miatt is közelről voltak érintve. A Habsburg-ház nemzetközi politikai törekvései vel szorosan összekapcsolódott ellenreformáció révén a pápaság, s a spanyol befolyás alatt álló Itália is bekapcsolódott a török ellen ekkor már egy évtizede folyó magyarországi háborúba. Bocskai felkelése nemcsak a törökellenes arevonalon — igaz, egyre gyéribb — kilátásait hiúsította meg, hanem közvetve súlyosbította a spanyol Habsburgok atlanti hatalmának válságát is, mert a keleti arevonalon erősítését igényelte akkor, amikor a nyugati is összeomlóban volt. Saját nehézségei ellenére a spanyol udvar mindent megtett, hogy az osztrák rokonságot ellenállásra biztassa Bocskai és a török ellen, mert jól tudta, hogy az osztrák Habsburgok veresége bátorítja a protestáns német fejedelmeket, s ezáltal erősíti a nagy ellenfelet, Franciaországot. Mivel sem Madrid, sem Róma nem bírta már pénzzel az osztrák Habsburgok támogatását, közös megegyezéssel arra törekedtek, hogy ügyüket a harmadik konfliktuszóna, a balti bekapcsolásával tehermentesítsék. Erre az alkalmat a lengyel külpolitikának III. Zsigmond király által kezdeményezett irányváltotatása szolgáltatta.

III. Zsigmondot, aki svéd király volt, a lengyelek azzal a várakozással választották királyuknak, hogy a balti hegemoniáért folyó versengésből kiküszöbölhetik a svéd — lengyel ellentétet, s a két ország egyesített erejét az orosz balti területi terjeszkedés ellen, sőt Oroszország meghódítására vethetik be. A buzgó katolikus III. Zsigmondot azonban a protestáns svéd uralkodó osztály 1604-ben megfosztotta trónjától, ami egyenesen kiélezte a svéd — lengyel viszonyt. Ebben a

³ Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban MOE) XI. 154.

⁴ Uo. 166.

helyzetben a krakkói udvarnak az osztrák Habsburgok felé tájékozódása kézenfekvő volt ugyan, de újabb bonyodalmakat rejtegetett, mivel a Báthory István alatt kialakult lengyel—török jószomszédosági viszonyt fenyegette, s a svéd ellenségeskedés mellé a török támadás veszélyét is felidézte, anélkül, hogy a török elleni háború feladataival egyre nehezebben megküzdő Habsburgoktól hatékony segítséget lehetett volna várni. A lengyel uralkodó osztály nagyrésze Báthory bizalmasának, Zamoyski kancellárnak a vezetésével, ellenállt ennek a külpolitikai fordulatnak, annál inkább, mivel III. Zsigmondot jezsuita tanácsadói az abszolutizmus bevezetésére és erőszakos ellenreformációra bíztatták. Habsburg Rudolf már 1604 őszén megkísérelte III. Zsigmondot és a vele tartó katolikus lengyel mágnásokat Bocskai ellen fegyveres támadásra bírni, de a lengyel uralkodó osztály többsége, a török veszélyre hivatkozva, ezt megakadályozta.⁵ A lengyel fegyveres beavatkozás gondolatát azonban a Habsburg-udvar nem ejtette el, és egyes lengyel mágnások megkörülményezése mellett a spanyol és a pápai követek által is folytatva ezirányú kísérleteit. Bocskai és környezete hamarosan értesült ezekről az intrikákról, különösen az 1605 nyaráig még lengyelországi száműzetésben élő, de a felkelőkkel kapcsolatokat kereső Illésházy István által,⁶ s mint a pillanatnyilag legközelebbi veszély ellen, intézkedéseket is tett, ami határmenti összeütközésekre vezetett. A krakkói udvarban nem is annyira egy magyar támadás, mint inkább az, a pápai nuncius által nyíltan megfogalmazott félelem erősítette a háborús pártot, hogy „a magyarországi lázadás könnyen átragadhat a lengyel disszidensekre (protestánsokra), s magát a lengyel királyi trónt is veszedelembe sodorhatja”.⁷ Mint a fejlemények bebizonyították, ez a félelem nem volt alaptalan, de végül is a fegyveres beavatkozás ellen esett latba. A lengyel rendi ellenzék arra kényszerítette III. Zsigmondot, hogy maga kezdeményezze a diplomáciai kapcsolatot Bocskaival, egyedül az európai keresztény uralkodók közül.

A lengyel királyi követség a szerencsi országgyűlés befejezése előtt, 1605 április végén érkezett meg, azzal a feladattal, hogy Bocskait a határvillongások megszüntetésére kérje, megtudakolja a felkelés okait és III. Zsigmond békeközvetítését felajánlja a Habsburgok felé.⁸ Bocskai és hívei jól tudták, hogy ez a lengyel ellenzék győzelme a király agresszív szándékai felett, s ezért a felkelést indokoló választ úgy hangolták, hogy az formailag a királynak, valójában azonban a Habsburg-barát, abszolutisztikus és ellenreformációs politika ellen harcoló lengyel rendeknek szólt.

Ez a magyar történetírás előtt mindeddig ismeretlenül maradt, az angol királyi levéltárba került egykorú másolatban újabban felbukkant nyilatkozat⁹ nemcsak azért figyelemreméltó, mert a Bocskai-felkelés első szövetszerűen ismert, pontosan keltezett külpolitikai megnyilatkozása, hanem azért is, mert hangvételében, érvelésében jelentősen eltér a vele feltételezhetően közel egyidőben keletkezett, fentebb említett kiáltványtól. Ez a kiáltvány sokáig csak egy másolatban fennmaradt, keltezetlen latin nyelvű szövegből volt ismeretes, amely a „Querelae, excusationes cum protestatione regni Hungariae, praesertim partium superiorum

⁵ Uo. 4—5.

⁶ Uo. 204.

⁷ Uo. 204.

⁸ *Thaly Kálmán*: Bocskai István leveles könyve. Magyar Történelmi Tár, XIX. 109—112.

⁹ *Elementa ad fontium editiones*. Ed. C. H. Talbot. VI. Roma 1969. 5—8.

coram Deo et toto orbe Christiano” címet viseli.¹⁰ A szöveg közlője, Károlyi Árpád szerint a kiáltvány a szerencsi országgyűlés alkalmából, még Bocskai fejedelemmé választása előtt elkészült, noha a fent idézett április 20-iki országgyűlési bejelentés a „scriptom” kibocsátását „nem sokára” ígéri. Károlyi, bizonyára azon megfigyelés alapján, hogy a „Querelae” Bocskait egyszer sem nevezi fejedelemnek, joggal tette a kiáltvány keletkezését április 20. előttre, s ha ezzel az ante quem adva van, a post quemet is megkapjuk magából a szövegből: az utolsó történeti esemény, amelyről explicite szó esik benne, Basta és Kollonich Szigfrid hadainak elindulása Bocskai ellen, ami 1604. november 10. körül válhatott ismeretessé Magyarországon, mert 14-én már az első ütközetre is sor került Osgyánál. Sem erről, sem a 28-iki edelényi csatáról nincs viszont említés a kiáltványban, amely a továbbiakra nézve csak azt a reménykedést fejezi ki, hogy „a mindenható Isten . . . végre meg fog könyörölni a magyarokon”. Persze, lehetséges, hogy a kiáltvány szerzői óvakodtak a felkelés kezdeti vereségeit emlegetni, s mivel Basta vállalkozásának összeomlása csak 1605. április 7-én vált nyilvánvalóvá, mikor „sírva ment ki Eperjesből”, hogy hátában az üldöző hajdúkkal visszavonuljon Pozsony felé, addig a felkelés győzelméről csak óhaj formájában lehetett beszélni. Viszont ha a Querelae 1605. április 7. után írták volna, aligha hallgattak volna benne Basta kudarcáról.

Így a kiáltvány jelenleg ismert latin nyelvű szövegének keletkezését 1604. november 10. és 1605. április 7. közé kell tenni. Ezt tudva, egyet lehet érteni Benda Kálmánnal, aki a Filiczki János magyar református diák (későbbi sárospataki professzor) Prágából 1605. április 20-án Herborna írt levelében emlegetett kiáltványt a Querelae-vel azonosítja. „A mieink is megküldötték Drezdába e belháború igaz történetét — írja Filiczki —, hogy ezáltal az egész világ előtt ismertté váljék a pápatisztelőknek, a közbékesség e megzavaróinak az országok e felforgatóinak csalárdsága és mérhetetlen kegyetlensége; és hogy tudják meg a fejedelmek, mit kell ténylegesen tenniök, kinek kell hitelt adniok, ki ellene kell fegyvert ragadniok.”¹² Akár olvasta Filiczki a Querelae szövegét, akár hallomásból ismerte tartalmát, rövid jellemzése megfelel a benne foglaltaknak, a kiáltvány terjesztése tehát már a szerencsi országgyűlés előtt megkezdődött. Egyébként ez időben Rudolf császár is tiltakozott külföldi hatalmaknál a felkelők által terjesztett vádak ellen,¹³ sőt már 1605 elején röpiratot adatott ki Nürnbergben, amelyben Bocskait a török csatlósának, a kereszténység árulójának állítva be, rágalomnak bélyegezi a felkelésnek azt az indokolását, hogy „a magyar nemzetet és vallását el akarnák üzni”.¹⁴ A Querelae pedig — mint alább látni fogjuk — éppen a népírtás vádjában foglalja össze a magyar nemzetnek Rudolf elleni panaszait. A császári ellenirat 1604. december 18-iki prágai értesülésre hivatkozik, Basta győzelmeiről számol be, s imával fejeződik be a császár győzelméért Istenhez, „aki mindenkor az elrendelt felsőbbséget és az igaz ügyet segíti”. Ezt az utóbbi érve-

¹⁰ MOE XI. 168—184, magyarul *Benda Kálmán: A Bocskai-szabadságharc*. Bp. 1955. 93—102.

¹¹ MOE XI. 135. sk.

¹² *Benda Kálmán: Filiczki János levele 1605-ből*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, XIII. 1973. 86.

¹³ MOE XI. 141.

¹⁴ Warhafftige Neue Zeitung: Wie und was muszen sich desz Sigiszmundi Bathori Mutterbruder Stefan Botschkai genannt gegen unserm christlichen Kayser . . . treulos und meinedig gehalten . . . Nürnberg 1605. Országos Széchényi Könyvtár App. II. 682. Az idézett szöveg: „mit erlognea Geschrey, man wolle die ungarische Nation und ihre Religion vertreiben”.

lést, Bocskaiéknak az isteni szabadításra való sűrű hivatkozásaival szemben, a prágai udvar kezdettől fogva ellen-jelszóként hangoztatta. „Isten segítségével, aki az igaz ügyet pártolja” biztatta Mátyás főherceg 1604 novemberében a felkelés terjedésétől rettegő Thurzó Györgyöt is.¹⁵ A felkelőknek az az öngazolása, hogy Belgiojoso a császár parancsából „az ország romlására, valamennyiönk elpusztítására tört”, már az álmosdi csata utáni napokban szerepel a hajdúvezérek kiáltványában, sőt maga Bocskai ezzel az indokolással nyerte meg a hajdúkaptányokat a csata előestéjén.¹⁶ A Querelae alapmotívuma tehát már a felkelés kezdete óta adva volt, akár 1604 őszén is megfogalmazhatták szövegét.

A Querelae keletkezési idejére a fentieknél pontosabb tájékoztatást nem ad, legfeljebb terjedésének útjára utal az a francia és a belőle fordított angol nyomtatvány, amely 1605. április 24-iki keltezéssel „a magyar királyság főnemeseinek és rendjeinek nyilatkozatát” tartalmazza „azokról az okokról, amelyek őket fegyveres ellenállásra bírták a császár emberei által a mondott ország lakosait ért erőszakoskodásokkal és nyomorgatásokkal szemben”.¹⁷ E nyomtatványok hazai gyűjteményekben nincsenek meg, a francia változatnak azonban rendelkezésünkre áll egy késői másolata, amelyből megállapítható, hogy a Querelae szövegén alapszik. Ahhoz képest megváltozott címéből és keletkezéséből arra lehet következtetni, hogy ez az a „scriptom”, amelyet a szerencsi országgyűlésen 1605. április 20-án mint „nemsokára” kibocsátandót jelentettek be, a már előbb megvolt és magániratként¹⁸ terjesztett Querelae immár a rendek nevében kiadott, hivatalos nyilatkozattá minősült változataként.

Lássuk ezekután a Querelae felépítését és gondolatmenetét, hogy a továbbiakban összehasonlíthassuk a szerencsi országgyűlés által a lengyel királynak adott válasz tartalmával. A kiáltvány címében „az egész keresztény világhoz” szól, a szövegben több ízben a „keresztény királyok, fejedelmek és népek”, egyszer külön a „lengyelek és Németország” szerepelnek megszólítottként. A bevezetés Magyarországnak, mint a kereszténység védőbástyájának hősi harcait idézi, majd hatóság fordulatnál rátér, hogy ezt a bástyát nem külső erő, hanem maga a választott és az ország törvényeire esküt tett magyar király, Rudolf döntötte meg, aki „a keresztények hű védelmezőinek, hű magyarjainak” áldozatvállalását úgy viszonzta, hogy „tervbevette, hogy teljesen megsemmisíti őket,” mégpedig azért, hogy a magyarok vagyonát s ráadásul a külföldi keresztények által a török elleni háborúra adott pénzt a maga önző céljaira fordítsa. Felsorolva az

¹⁵ OL Thurzó-lt. 24. fasc. 9. sz. Magyar fordítását közli *Benda: A Bocskai-szabadságharc* 72–73.

¹⁶ Vö. Lippai Balázs és Németi Balázs Kassán, 1604. október 31-én kelt kiáltványa, közli *Benda: i. m.* 69–70, továbbá Bocskai 1604. április 8-iki levele. Magyar Történelmi Társ., XIX. 102–105.

¹⁷ Declaration des Seigneurs et Estats du Royaume de Hongrie contenant les raisons qui les ont meuo à s'opposer par armes aux violences et oppressions faites aux habitans du dit Pays par les gens de l'Empereur. Késői kéziratos másolata a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárában, R 710, utalással, hogy az eredeti nyomtatvány a berni városi könyvtárban. — A declaration of the Lordes and States of the Realme of Hungarie containing the reasons which mooued them in forcible manner to oppose themselues against the violence and oppression sed and practised upon the inhabitants of the foresaid cuntry by the Emperours subiects. Translated out of French. Juvenalis: Et quis tam potens tam ferreus ut tenent se? London. Printed by Ar. Hatfield for John Hodgets. 1605. 12 számozatlan levél. Az oxfordi Bodleian Library példányáról vett címleírás RMK III. 1021.

¹⁸ A Querelae latin szövege több helyen egyes szám első személyben és sohasem többes szám első személyben beszél, mintha azt a benyomást akarná kelteni, hogy egy tárgyilagos kívülálló szól hozzá a magyarok dolgaihoz.

ismert sérelmeket, a külföldi katonaság garázdálkodásait, a nemesek vagyonának megszerzésére indított kamarai pöröket, a törvények meghamisítását, az idegen tisztviselők általi kormányzást és a vallásszabadság eltiprását, mindezt törvénytelenként bélyegzi meg, márpedig „ha nem lehet a törvények szerint élni, keresztények, akkor ez annyi, mint ha egyáltalában nem lehetne élni”. „És — folytatja, az előadás scopus felé tartva — noha Magyarország törvényei megengedik az olyan királlyal szemben, aki az ország törvényeit megsérti, az ellentmondás szabadságát és a felkelést, és az ilyen törvénytelenkedés feloldja az ország lakosságát a kötelező hűség és hódolat alól, mégis mindent türelmesen tűrtek, míg a király el nem rendelte, hogy szándékát fegyverrel is megvalósítsák.” Itt következik Belgiojoso tetteinek, mint a császár által kiadott népírtási parancs végrehajtásának felsorolása, s Bocskai felkelésének, mint önvédelemnek indokolása. Nem az Aranybullára, hanem a legegyszerűbb önvédelmi jogra hivatkozva a magyarok „ki-jelentik Isten és az egész keresztény világ előtt, hogy utolsó lehelletükig védekezni fognak a király zsarnoksága ellen, mert a természetjog szerint ezt még az okatlan állatoknak is szabad a veszélyben”. A külföldi keresztény népeket pedig figyelmeztetik, hogy Rudolf „azt amit most a magyarokkal tesz, higgyétek el, hogy hamarosan a szomszédos uralkodókkal és más népekkel is megteszi, és amit a török ellen kellene fordítani, azt zsarnokság formájában ellenetek, lengyelek és Németország szíve ellen fogja felhasználni. . . Ha tehát, keresztények, segítitek Magyarországot, magatokat segítitek meg. . .”

Elteltekintve most itt attól, hogy a Querelae állításai mennyiben felelnek meg a történelmi valóságnak (tudjuk, sok pontban nem), a kiáltványt úgy kell értékelnünk, mint egy adott helyzethez és célokhoz mért külpolitikai propagandát, s így nézve el kell ismerni, hogy a szerző (vagy szerzők?) igen jól volt tájékozva a nemzetközi politika kényes kérdései, érzékenységi göcai tekintetében. A magyar védőbástya leomlásával megnövekedő török veszély emlegetése sehol sem tévesztette el hatását, de a főfeladat az volt, hogy ebben a magyarokat tisztára mosssa a felelősség alól. Úgy indítja az érvelést, hogy a király törvénytelenégei már magukban is indokolták volna a felkelést, de a magyarok inkább tűrtek, nehogy a törökellenes keresztény arcvonulat gyengítsék. A kiáltvány beszél ugyan abszolutizmusról, azt a törvénytelenességgel azonosítja, de nem tekinti Rudolf fűbűnének, nehogy az esetleges abszolutista szövetségesek (pl. a francia és angol királyok s egyes német fejedelmek) fülét a nyílt rendi állásfoglalással sértse. Ehelyett Rudolfot elmebeteg, vérengző zsarnoknak, csatlósait gátlástalan rablóknak és gyilkosoknak állítja be, akiknek népiértő merényletével szemben a pusztá életet kellett megvédeni, s ezt semmiféle jog nem tilthatja, sőt Isten csodálatos segítsége, a felkelés sikerei által egyenesen igazolta. Ebben az érvelésben azok, akik nem álltak eltökélten a Habsburg oldalán, nem találhattak kivetnit valót, akár abszolutista, akár rendi jogban gondolkodtak.¹⁹ (Egyébként ez a magyarázata annak is, hogy a Bocskai-felkelés vezérkara kifelé miért nem hivatkozott a kálvini ellenállási elvre, noha befelé tudatosan ennek a szellemében cselekedett.) A vallásszabadságról is olyan általánosságban esik szó, hogy azt akár protestánsokra, akár katolikusokra lehet érteni. Végül igen ügyesen tapint rá a

¹⁹ Hogy ez az óvatosság mennyire indokolt volt, mutatja a Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter caesareos et Hungaros excitato dialogi tres c. 1605-ben keletkezett császárpárti röpirat, mely lázadásnak bélyegzi ezt a magyar országgyűlésen állítólag elhangzott nyilatkozatot, hogy „a mi királyunk kötve van a törvényekhez, mégpedig a hazaiakhoz. Amíg ezek szerint uralkodik, engedelmeskedünk. Mihelyt túllép rajtuk, nem vetjük alá magunkat.”²⁰ MOE XI. 126.

kiáltvány a nemzetközi politika legérzékenyebb gócaira, a német fejedelmeknek (s a mögöttük álló francia királynak) a császárral és a lengyel rendeknek királyukkal folytatott hatalmi viszályára, jócskán felnagyítva a Habsburg-hegemónia veszélyét, amit viszont a Habsburg-ellenes tábor szívesen nagyított maga is.

Nyilvánvaló tehát, hogy a Querelae el akarta oszlatni a Bocskai-felkelés lehető külföldi szövetségeseiben azokat az aggodalmakat, hogy a törvényes uralkodó elleni lázadást vagy valamelyik vallásfelekezet érdekeit pártolnák, ha a magyarok mellé állnak. Bár történik célzás a mozgalom esetleges fegyveres megsegítésére, a cél mindenekelőtt a felkelés legalizálása s a nyilvános diplomáciai kapcsolatok felvételének megkönnyítése, a nemzetközi elszigeteltség feloldása volt. Hogy ez a szándék túlerjedt-e a kiáltványban elsősorban megszólított németeken és lengyeleken, s számításba vette-e a franciákat, angolokat, esetleg a hollandiakat is, azt csak akkor lehetne eldönteni, ha sikerülne tisztázni a Querelae francia és angol fordításainak keletkezési körülményeit: vajon itthon határozták-e el a fordításokat, vagy azok csupán a külföldi kíváncsiságot kielégíteni hivatott, külföldi kezdeményezésből készült kiadványok voltak.

További kutatásokat igényel az a kérdés is, hogyan lehet, hogy mindeddig nem került elő a Querelae német fordítása, holott a szöveg elsörendűen a Német Birodalom közvéleményéhez szól, s egyébként is a Bocskai-felkelés külföldi propagandájának a Querelae-t megelőző legkorábbi ismert kezdeményezése is némétül jelent meg, egyenesen a „Teutsche Nation”-hoz címezve. Az 1605-ös évszámot viselő „Warhaffte und beweisliche Articul”²⁰ még feltűnően kiméli Rudolf személyét, s Belgiojoso nyakába varr minden jogtalanságot, erőszakosságot, ami Bocskait és a hajdúkat felkelésre ingerelte, s nem az utóbbiak, hanem Belgiojoso megbüntetését sürgeti, mert az többet vétett a végvárok elvesztése miatt haditörvényszék elé állított Hardecknél és Paradeisernél, hiszen egy országot veszített el a császárnak. A röpirat nyilván abban az időben keletkezett, mikor még a békés megegyezésben lehetett reménykedni, s a kassai események bő leírásából arra lehet következtetni, hogy szerzője az 1604 kora őszen Prágában időző kassai küldöttség egyik tagja, talán éppen Bocatius János főbíró, Bocskai későbbi diplomatája lehetett.²¹

A Querelae szerzőjét vagy szerzőit kutatva Károlyi elsősorban Bocatiusra gondol, bár valószínűsíteni ezt csak azzal lehet, hogy 1605 második felében a kiáltvány később említendő átdolgozásaiban másokkal együtt ő is résztvett,²² s egyébként is a felkelés külpolitikájának irányítói közé tartozott. De Bocskai környezetében 1604 késő őszen már olyan művelt és jótollú emberek voltak Bocatiuson kívül, mint Alvinczi Péter, Kátai Mihály és Pécsi Simon, a magyarországi manierista irodalom neves munkásai, akik egyenként és együttesen is képesek voltak átlátni a nemzetközi politikai helyzetet s megfogalmazni a Querelae célbataláló mondanivalóit. Mert hogy a kiáltvány elérte célját, azt

²⁰ Warhaffte und Beweisliche Articul durch welche der italianisch Grave Belgioiosa, Feldobristen in Ober Hungarn die Staadt Coschau General Landstände, Ilayduggen und Botsch-kay zur Rebellion auch die Niederlag und Verlaust der Röm. Kay. Mayestat Kriegsvolek und consequenter des gantzen Königreichs Hungarn und Fürstenthumb Siebenbürgen leidigen Abfall etc. verursacht hat . . . Anno MDCV. Országos Széchényi Könyvtár, App. II. 681. Ugyanez a szöveg latin változatban Szamosközy hagyatékában is fennmaradt, onnan közli *Benda*: A Bocskai-szabadságharc 81—85. tévesen császárpártinak ítélve a szerzőt.

²¹ Vö. *Benda*: Filiczki . . . 83—84.

²² MOE XI. 135. sk.

nemcsak a Habsburg-tábor ideges reagálása, dühös ellenpropagandája,²³ hanem a lengyel nemességnek már említett rokonszenve, főleg pedig a német protestáns fejedelmek érdeklődése is tanúsítja. Ez utóbbiak közül különösen IV. Frigyes pfalzi választó mindent megmozgatott, hogy a német birodalmi rendek tevékenyen vegyenek részt a magyarországi vallásügyek megoldásában és a törökkel kötendő béke létrehozásában. Azt is sürgette, hogy küldjenek Bocskaihoz hivatalos német birodalmi követséget, ezt azonban a Habsburgokkal tartó szász választó megakadályozta.²⁴ Annyit azonban elért, hogy vele együtt több német fejedelem beszüntette a császárnak a török elleni háborúra eddig rendszeresen adott segílyt, nehogy azt a magyar protestánsok, s általában a magyarok „elnyomására” használják fel.²⁵ 1605 őszén, mikor a felkelők és a Habsburgok közti tárgyalások megszakadni látszottak, IV. Frigyes már azzal a gondolattal játszadozott, hogy ha a magyarok felkínálják, elfogadja Szent István koronáját, mert „a közjót többre kell tartani, mint az osztrák házat”, s egyébként is „ezelőtt egyszer már volt egy pfalzi gróf király Magyarországon” (célzás Bajor Ottóra).²⁶ Mindezeket a tervezetéseket erőteljesen támogatta a felkelés külföldi propagandamunkája. A császártól elszakadni nem akaró protestáns német fejedelmeket, elsősorban a szász választót a magyar rendek új meg új memorandumokkal keresték fel, így 1605 végén a Querelae átfogalmazott, Rudolf személyét kímélő változatával.²⁷ A német fejedelmekkel folyó tárgyalások hátterében a francia kapcsolatok felvétele is megtörtént. Ugyanebben az időben hírek terjedtek el arról, hogy IV. Henrik „Bocskaival tárgyal arról, hogy természetes fiát magyar királlyá teszik s azután a német fejedelmeket megnyerve, magát római királynak választatja” — mint Robert Cecil angol államtitkár lengyelországi titkos ügynöke 1605-ben gazdájának jelenti.²⁸ A további kutatások eredményétől függ, hogy a Bocskai francia kapcsolatairól szóló adatokból mit tekinthetünk ténynek és mit mende-mondának, az azonban kétségtelen, hogy Angliában nagy érdeklődés nyilvánult meg a magyarországi események iránt. Az angol királyi levéltárból került elő a szerencsi rendeknek a lengyel királyhoz intézett, fentebb említett nyilatkozatának másolata mellett Filiczki idézett levele is. Az államtitkár mellett egy másik, nem kisebb személy, Lionel Cranfield, később I. Jakab főkincstárnoka kísérte nagy figyelemmel a Bocskai-felkelés fejleményeit, és pedig nem külpolitikai, hanem külkereskedelmi szempontból. Mivel ő volt a Magyarországon nagy kelendőségnek örvendő yorkshirei kersey, a nálunk karasia néven közkedvelt posztó fő eladója a kontinensen, németországi ügynökével állandóan tájékoztatta magát, főleg a bécsi békét megelőző tárgyalásokról, mivel ezek elhúzódása — mint az ügynök írja — „elbátortalanítja kereskedőinket attól, hogy e részek számára posztót és karasiát vásároljanak”.²⁹

²³ Erre nézve ld. Filiczki idézett levelét, továbbá Rudolfnak a szász választóhoz intézett levelét, amelyben azt állítja, hogy „Bocskai ariánus és népe semmilyen vallású németet nem kímél”. Az arianizmus vádjá ellen a református prédikátorok még 1606-ban is nyomtatott röpiratban tiltakoztak. Vö. *Révész Kálmán: Bocskay István Apológiája*. Protestáns Szemle, 1906. 304. sk.

²⁴ MOE XI, 396.

²⁵ Uo. 203—204.

²⁶ Uo. 221.

²⁷ MOE XI, 140. és 498. Ezt az iratot, melyet Illésházyval az élen az összes Bocskai-párti magnások, 22 megye és a városok követői aláírtak, a szász választó Rudolfnak küldte el.

²⁸ Elementa . . . 14.

²⁹ Calendar of the Manuscripts of the Right Honourable Lord Sackville. Vol. II. Letters relating to Lionel Cranfield's Business Overseas 1597—1612. Ed. by F. J. Fisher, London, 1966. 169.

Cranfield levelezése a Bocskai-felkelés külföldi propagandájának a protestáns magyar diákokon, Filiczkin, Szenci Molnár Alberten és társaikon kívüli másik csatornájára, a protestáns kereskedők hírszolgálatára is rávilágít. Cranfield ügynökei elsősorban Nürnbergből szereztek értesüléseiket (láttuk, hogy ez a város volt a felkeléssel foglalkozó röpiratok egyik nyomdahelye!), mások a forgalmas lengyel kikötőkből, Elblągából és Gdańskból. A császáriak által elfogott Bocatius börtönben tett vallomásaiból kiderül, hogy Bocskai külföldi hírszerzői és propagandistái közt skót és hollandi kereskedők is voltak, akik lengyel ruhában jártak át Magyarországra.³⁰ Egyiküket, a skót William Bruce-t névszerint is ismerjük, ő tájékoztatta Elblągban Cecil angol államtitkárt.

Angliát és Hollandiát a Bocskai-felkelés elsősorban mint Habsburg-ellenes hatalmakat érdekelte. Az osztrák Habsburgok nehézségei a dinasztia spanyol ágát is érzékenyen érintették, s az utóbbiaknak 1604-ben bekövetkezett pénzügyi válsága nemcsak a Bocskai ellen kért segély megtagadását vonta maga után, hanem a hollandiakkal folytatott háborút is lehetetlenné tette és éppen 1606-ban, a bécsi békéhez vezető tárgyalásokkal egyidőben kényszerítette ki a spanyol-hollandi békekötésre irányuló első lépéseket. Így, közvetve, a Bocskai-felkelésnek pozitív szerepe volt a hollandi szabadságharc győzelmének végső elismertetésében, s ezért is sajnálhatjuk, hogy ezidőszert semmit sem tudunk a magyarországi események esetleges hollandiai visszhangjáról.

A Bocskai-felkelés nyugati külpolitikája, noha a közvetlen hivatalos kapcsolatok felvételét nem sikerült kivívnia, röpirataival és titkos tárgyalásaival fő célját mégis elérte, sikerült meggátolnia, hogy a német birodalmi pénzsegély, mely addig a török elleni háborút táplálta, befagyott, s a Habsburgok nem használhatták azt fel a magyar mozgalom leverésére. Ez mindenekelőtt annak volt köszönhető, hogy a nyugati protestáns közvélemény előtt Bocskaiék állítólagos törökbarátsága, amellyel a császári ellenpropaganda érvelt, a maga valóságában mint a Rudolf politikája által felidézett kényszerszövetség mutatkozott meg. Ez volt a Querelae főmondanivalója, s egyben eredményesen teljesített fő feladata is. A legtöbb, amire Bocskaiék törekedtek, az volt, hogy a Habsburgokkal kötenőd békét, a rendi önkormányzat és a protestáns vallásszabadság helyreállítását a Habsburg családi tartományok rendjei mellett a német birodalmi fejedelmek és a lengyel király is garantálják. Hosszas huzavona után 1605 decemberében ebben a Habsburg-udvar bele is egyezett,³¹ végül is azonban 1606-ban — nem utolsósorban a felkelés táborában mutatkozó belső ellentétek következtében — erre csak az osztrák, cseh és morva rendek garanciájának korlátozott formájában kerülhetett sor.

A nyugati külpolitikai kapcsolatoknak az adott körülmények közt kedvezőnek mondható eredményéhez képest még többet ígért, bár ugyanakkor több közvetlen veszéllyel is fenyegetett a lengyel—magyar viszony alakulása. S itt vissza kell térnünk a szerencsi országgyűlésen a lengyel királyi követségnek adott, már említett magyar válaszra. Kézenfekvő lett volna, ha a magyar rendek a már megfogalmazott Querelae egy példányát nyújtják át a lengyeleknek, de nem ez történt. Bocskai kancelláriája nyilván tisztában volt azzal, hogy a lengyelek felé más hangot kell megütönni, mint a német protestáns fejedelmek felé. Míg az utóbbiaknál elsősorban a törökbarátság vádjá ellen kellett védekeznie s az abszolutizmus elleni tiltako-

³⁰ MOE XI, 412—413.

³¹ Uo. 397 és 493.

zásra hangfogót kellett tenni, a lengyel rendeknél éppen a törökkel való jószomszedság fenntartása s a király önkényuralmi törekvéseinek elítélése vált-hatott ki kedvező hatást. A Querelae eredeti szövege erre nem volt alkalmas, teljesen át kellett hangszerelni, sőt újat kellett helyette írni.

Ezt a feladatot a kancellária kitűnően teljesítette. Megtartva a Querelae alapmotívumát, a Rudolf által tervezett népiirtás elleni önvédelem hangoztatását, a rendi ellenállás jogosságának is megfelelő hangsúlyt ad a válasz. Míg a Querelae az egész magyar nép ellen elkövetett merényletről szól és a hajdúk kezdeményező szerepét is kiemeli, addig a lengyeleknek szánt szöveg, bár említi az „universae gentis extremum excidium” veszélyét, lényegében a magyar nemességen esett sérelmeket helyezi az előtérbe, elítélően és ismételtelen emlegeti az „absolutum regimen”, „contra iuramentum”, „tyrannis” rendi főlekeknek oly sokatmondó fogalmakat, s a Habsburg terror célját egyenesen abban jelöli meg, hogy a magyar nemeseket a „perpetuae servitutis ignominium” állapotába juttassa. Mivel akkor már Basta kudarca nyilvánvalóvá lett, a róla alig szóló Querelae-hez képest itt neki is bőven kijut a szidalmakból Belgiojoso mellett, a „carnifex”, a „leoninae ferociae et diabolicae tyrannidis” jelzőkkel. Bocskai maga nem kezdeményezője a felkelésnek, hiszen a nemesség már előbb kijelentette „sese paratam esse contra injurias suae Maiestatis, praesertim in libertate religionis et patriae armis se defendere” s Bocskai „impulsus precibus Hungarorum” vállalta a felkelés vezetését „pro vindicandis restaurandisque anmissis legum conscientiaeque libertatis praerogativis, pro excuciendo tam diro duroque diuturnae tyrannidis iugo et pro renovanda libertate electionis”. A hajdúk szerepéről természetesen szó sem esik, annál több viszont a Bocskait Szerencsen fejedelemmé választó nemességnek a lengyel nemesi köztársaság iránti régi barátságáról, melynek újabb megnyilatkozását kéri a béke ügyében való közvetítés révén.

A válasz kényelmetlenül érintette III. Zsigmondot, aki ezért a Kátai kancellár vezetésével 1605. júniusában Krakkóba érkező magyar követtséget sokáig fogadni sem akarta, s csak a nemesség kényszerítésére és török fenyegetésre szánta rá magát július közepén Kátai előterjesztésének meghallgatására. Ez a szöveg a Querelae szabad kivonata, az „absoluta potentia” mint „tyrannis” gyakori emlegetésével és elítélésével, s éppen úgy a lengyel nemesség abszolútizmus-ellenes hangulatát kívánta erősíteni, mint a szerencsi válasz, amelynél még erőteljesebben hivatkozik „a két nemzet, a lengyelek és magyarok kezdettől fogva fennálló egymásra-utaltságára és barátságára”.³² A király nem tehetett egyebet, mint ezuttal is megígérte a békeközvetítést, amiért azután szemrehányásokat is kapott Rudolftól, hogy nem utasította keményebben uralkodójuk iránti engedelmességre a magyarokat. III. Zsigmond tehetetlenül válaszolt: „hogy az ország rendekinek belegyezése nélkül, a minket és országunkat kötő szerződések értelmében mire lehetünk képesek, jobban tudja Felsőged, semhogy az hosszabb magyarázatra szorulna”.³³

De nem csupán a magyarok elleni fellépés akadályoztatása, hanem ennél több, saját belső ellenzékének erősödése kedvetlenítette III. Zsigmondot. Joggal tekintette ezt a magyar propaganda hatásának. Jezuita környezete viszont nyilvánosan sürgette a rendi jogok korlátozását, az országgyűlésnek törvényhozóiból tanácsadó szervvé süllyesztését, a választó királyságnak örökössé alakítását, sőt — a nagy és kis földesurak felháborodására — a polgárság jogainak

³² Uo. 184—191, 413.

³³ Uo. 510.

szélesítését és a paraszti terhek, főleg a robot enyhítését is. Az udvar és a rendek közötti feszültség egyre növekedett, s mikor a svéd trónöröklés visszaszerzésére indított háborús áldozatok hiábavalónak bizonyultak, az ál-Demeterrel való oroszországi próbálkozás pedig 1606-ban a moszkvai lengyel megszállók lemészárlásával végződött, nyíltan kitört az elégedetlenség a király bel- és külpolitikájával szemben. Hogy mindebben a magyarországi események is szerepet játszottak, mi sem bizonyítja jobban, mint az 1606 augusztusában Sandomierzben létrejött rokosz, azaz rendi konföderáció programja. A felkelők követelték a külföldieknek a hivatalokból, s a jezsuitáknak a királyi udvarból és a városokból, a papoknak a világi tisztségekből való eltávolítását, a protestánsok és pravoszlávok szabad vallásgyakorlatát, a nemesek ügyeinek udvari helyett rendi törvényszékek elé utalását s az országgyűlési követek szigorú alkalmazkodását a helyi tartománygyűlések utasításaihoz. Bármennyire is hasonló társadalmi talajból fakadtak, e követeléseknek az éppen akkor teljes nyilvánosság előtt folyó bécsi béketárgyalások pontjaival való teljes azonossága nem lehet véletlen. Nem is volt az, hiszen szeptember 4-én Robert Cecil angol államminiszter gdański politikai ügynöke jelentette gazdájának, hogy Bocskai készen áll törökökkel, tatárral segítségére sietni a lengyel felkelőknek, majd valamivel később azt, hogy a magyarok „egvetértve Németország és Törökország ellen, mindkettővel békét akarnak, de egyiktől sem függeni”, s ezt a nagybeteg Bocskai úgy próbálja kivívni, hogy Báthori Gábort utódjául jelölve, a magyar és a lengyel koronát egyaránt megszerzi neki.³⁴

E tervezetéseket valóraváltását egyrészt III. Zsigmond ügyes halogató-alkudozó politikája, másrészt Bocskainak a bécsi és zsitvatoroki tárgyalásokkal való elfoglaltsága, majd 1606 végén bekövetkezett halála megakadályozta.

A Habsburgokkal megbékült magyar rendek nem jelentettek többé támaszt a lengyel elégedetleneknek, akik ekkor a francia és az angol udvarhoz próbáltak segítségért fordulni, nyilván azok Habsburg-ellenességére számítva. A magyar rendekénél távolabbranéző külpolitikai tájékozódásuk azonban hiú reménykedésnek bizonyult. I. Jakab, az abszolút királyi hatalom féltékeny öre, levélben oktatta ki őket, hogy a törvényes uralkodó elleni lázadás a polgárháború zűrzavarába vezet s országuk romlását okozza. „Példának legyen előttetek a veletek szomszédos Magyarország, amelyet a belső viszálykodás a keresztény világ legtermékenyebb és legszebb országából majdnem pusztasággá változtatott; gazdag városai vagy rombadőltek vagy a barbárok hatalmába kerültek, majdnem minden régi előkelő családja vagy kihalt vagy szolgaságra vettetett, s az egész régi magyar ragyogás (splendor) a törökök kegyetlensége által nemcsak az emberek szemei előtt, hanem a lelkükből és gondolataikból is kitöröltetett.”³⁵ A magyar példával való érvelés aligha győzte meg a lengyel felkelőket, mert a magyar példából éppen az ellenkezőt tanulták, mint amire az angol király tanítani akarta őket. Azt azonban belátták, hogy külső segítségre pillanatnyilag nem számíthatnak, s a katolikus többség feladta a király elleni küzdelmet. Csak a mozgalom elindítója, Zebrzydowski Miklós krakkói vajda és a litvániai arisztokrácia kálvinista vezérei, a Radziwil hercegek tartottak ki és 1607 májusában újabb rokoszt szerveztek, a Bocskai-felkelés frazeológiájára emlékeztető jelszavakkal: „libertatem vindicaturi. . . in libertate vel victuri vel morituri”. A megfogyatkozott felkelők azonban vereséget szenvedtek és Zebrzydowski Magyarországra menekült,

³⁴ Elementa . . . 13–29. különösen 14, 17.

³⁵ Uo. 27.

ahol a dinasztia és a rendek közt kiújuló feszültség szövetségesekkel kecsegtette. Magyar segítséggel visszatérve, egy darabig még ellenállt, míg végül 1608-ban kapitulált és amnesztiát nyert. Egyedül Janusz Radziwil herceg nem kívánt élni a neki is felajánlott kegyelemmel s önkéntes száműzetésbe ment. Évekig próbálkozott a francia és angol udvarnál támogatást szerezni a lengyel protestánsok végveszélybe jutott ügyének, de hiába.³⁶

A harmincéves háborúig a nyugati hatalmak óvakodtak tevékenyen beavatkozni a kelet-középeurópai rendi küzdelmekbe. De hogy figyelmük ennek a tájnak politikai mozgalmaira, mint lehető Habsburg-ellenes szövetségesekre ráirányult, az a Bocskai-felkelés következménye volt. A magyar zűrzavart elítélő I. Jakab utódja kerek 20 évvel a bécsi béke után Bocskai utódjával, Bethlen Gáborral megkötötte a westminsteri szerződést.

³⁶ Uo. 30—36.

R. VÁRKONYI ÁGNES:

A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a XVII. század közepén

1660 őszen Grazban az Udvari Titkostonács és a Haditanács I. Lipót császár elnökletével tartott ülésére a királyi Magyarország világi és egyházi főméltóságviselői és a vármegyék közös tervezetet nyújtottak be a *török kiűzésére létrehozandó nemzetközi szövetségről*. Majd 1661 januárjában a Titkostonács elnökénél, Portia hercegnél tartott bécsi konferencián a magyar politikusok ismét nagyterjedelmű beadványban fejtették ki: elérkezett az idő, hogy nemzetközi szövetség létesüljön — több ország, Lengyelország, Franciaország, Svédország, a Vatikán, Velence, a többi itáliai állam, a német fejedelemségek, Erdély, Magyarország és a Habsburg császár — összefogásával *támadó, offenzív háború megindítására a török ellen*.¹

Mindkét előterjesztés lényegében az *európai koalíció tervét* vázolja fel, azt a módot, ahogyan nem sok idő — huszonegynehány év — múltán megvalósult a török kiűzése Magyarországról.

Közismert, hogy a török magyarországi hatalmának megdöntése egész Európát érintő, a harmincéves háború és az angol forradalom mellett az egyetemes fejlődés szempontjából történelmi jelentőségű eseménye volt a XVII. századnak. Méltán érdemel figyelmet tehát, hogy a magyar politikai gondolkodásban mikor, hogyan és milyen összefüggésben tűnik fel a török kiűzésének gondolata. Éppen ezért bármilyen hálás feladat lenne például bemutatni a történeti irodalomban mindezidáig ismeretlen 1661. évi, „Opinio” címmel ránk maradt terjedelmes beadvány egész gondolatmenetét, ismertetni széleskörű elemzését a török torkában élő Magyarországról, javaslatát a közteherviselésre, vagy a háború és béke elméleti kérdéseit Grotius alapján fejtegető részletét, mindezekről most le kell mondanunk. Előadásunk szűkreszabott keretei között csupán azt vázolhatjuk, hogy a nemzetközi koalíció terve a török kiűzésére hogyan illeszkedik a magyar és az európai politikai gondolkodásba, mikor, milyen politikai talajon, milyen ideológikus formákat öltve tűnik fel.

A XVII. század közepén a török európai hatalmát megdöntő terveknek gazdag, mintegy másfél évszázados hazai és európai hagyományai vannak.

Magyarország politikusai, hadviselői és értelmiségi rétegei a XVI. században a napi veszedelem kényszerítő körülményei között keresték a török feltartóztatásának módjait. A közismert politikai lépések, a várvédelmi harcok értelmét és

¹ Der Ungarischen Herren Consiliariorum so su Grätz versanlet Meinungen wegen beschehenen Angriffs auf Wardein. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzKK) App. II. 855; — Opinio Dominorum Consiliariorum Hungarorum OL P-125 Eszterházy hercegi lt. Pál nádor iratai 91. köteg 9321 sz. Ismerteti Molin velencei követ 1661 januári jelentéseiben. A. F. Pribram: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe. Bécs 1901.

jelentőségét összefoglaló levelek, irodalmi emlékek, a török magyarországi hódításainak okaival foglalkozó írások közös vonása, hogy az ország védelmét mindig nemzetközi szövetségi rendszerben képelték el, és új társadalmi forrásokat próbáltak megnyitni a belső erő megnövelésére. S bár általában a török elleni harc értelme a kereszténység védőbástyája gondolatban öltött ideológiai formát, a társadalmi indítékokkal telített, és a haza vagy a nemzetvédelem gondolati magja köré épülő elképzelések, európai eszmeáramlatokkal átítatva, a kereszténység vagy a reformáció eszmerendszerében is elég sok variációt mutattak már.

Európában a törökellenes harccal foglalkozó röpiratok, tervezetek sokasága lényeges gondolati anyagát tekintve két műre vezethető vissza. Az egyik a XVI. század elejétől származó, s eredetileg X. Leo pápa számára készített ferencrendi felterjesztés, amely „Anschlag wider die Türken” vagy hasonló címmel többször megjelent.² A másik Luther Mártonnak a török elleni harc kérdéseivel foglalkozó úgynevezett tábori prédikációja 1542-ből: „Eine Heerpredigt wider den Türken”.³ Arra, ahogyan a két mű a török hatalom megsemmisítését, vagy megsemmisülését elképzeleli, az események naponta rácafoltak. A török sorozatos hódításai ugyanúgy az illúziók világába utalták az Anschlagban kifejtett tervet az egyházi szervezetekre és a kereszténység eszméjének mozgósító erejére épített megsemmisítő hadjáratról, mint Luther megállapítását, hogy a török hatalom az isteni gondviselés jóvoltából már nem növekszik tovább. Érdekes azonban, hogy bár a kereszténység eszméjének mozgósító erejébe vetett hit, vagy a vallási motívumok tovább élnek — egyre inkább előtérbe kerülnek e két röpirat konkrét részletkérdései, mint például a társadalom közteherviselése, a hadseregszervezés követelményei, az állam érdeke, feladata, a török hatalmi szervezet természete.⁴

Izgalmas feladat végiglemezni Busbequiusnak, Rudolf császár flamand származású diplomatájának 1581-ben kiadott híres művét.⁵ Az „Exclamatio: sive de re militari contra Turcam instituenda consilium” mintha az Anschlag és a Heerpredigt elemeiből lenne összegyúrva. Összmondanivalójában azonban mégis egészen más. Mert Luther bibliai látomása,⁶ az Anschlag radikális társadalmi javaslata a köznépre építendő hadsereg tervéről, sok egyébvel együtt, már határozott, konkrét programot szolgál. Busbequius röpiratának jelentősége a XVI. század végén abban áll, hogy közvéleményt formáló erővel szögezi le: minden korábbi vélekedés a török hatalom elhanyaglásáról: jámbor mese. A célszerű védelem megszervezése az államhatalom feladata, de gazdasági érdeke is, mégpedig oly módon, hogy népi erőkből állandó nemzeti hadsereget kell felállítania. Már nem a kereszténység egyetemes védelme, hanem a haza megmentése, a hazaszeretet nevében szólít fegyverbe, s az államhatalom és az ország minden

² Anschlag eines Zug wider die Türken. Anschlag wider die grausame und blutdürstigen Tyranny des Türken (1541, 1542). *Göllner*: Turcica.

³ *M. Luther*: Eine Heerpredigt wider den Türken. Wittenberg 1542, legutóbb elemzi: *Ruzsás L.*: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. *Értekezések*, II. 1969.

⁴ A már korábban is felmerülő fantasztikus tervek (*Tardy L.*: Izsák zsidó orvos a perzsiai uralkodó és Corvin Mátyás összekötője a törökellenes világliga megszervezésében. Magyar Zsidó Oklevéltár, 12. k.) 1571-ben a lepantói csata után szaporodtak meg: *A. Tamborra*: Gli stati italiani, l'Europa e il problema turco dopo Lepanto. Firenze 1961.

⁵ *Ch. Th., Forster—F. H. B., Daniell*: The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, seigneur of Bousbecque Knight, Imperial Ambassador I—II. London 1881. Legutóbb: *Otto Neck* (Graz 1964) foglalta össze Busbequius műveinek kiadását.

⁶ *Vö. Ruzsás L.*: i. m. 64.

rendű lakóinak közös érdekét hangsúlyozza. A továbbiak szempontjából azonban lényeges megjegyezni azt is: csakis *védelmi harc*ról beszél és a *nemzetközi összefogás* gondolatával különösebbképpen nem foglalkozik.

Elégé közismert, hogy az Exclamatio közvetlen forrásul szolgált Zrínyi művéhez.⁷ A „Török Áfium ellen való orvosság” felépítésében, gondolatmenetében és érvényanyagában is a flamand diplomata akkor már rendkívül sok kiadást megért nemzetközi hatású röpiratát követi.⁸ Az viszont kevésbé ismert, hogy a magyar tervek is hatottak Busbequius művére. Az Exclamatiot ugyanis — tudomásunk szerint — egyetlen alkalommal adták ki mint önálló röpiratot, 1663-ban, bilingvis kiadásban.⁹ Nevezetessége ennek a kiadásnak, hogy a német fordításban már nem *védelmi*, hanem *támadó* háborúról van szó. Emellett olyan politikai és gondolati közegben jelent meg, hogy a nemzetközi török-ellenes szövetség megeremtésének is propagandairata lehetett.¹⁰

1663—1664-ben ugyanis már megvalósulóban volt az, amit a bevezetésben idézett két magyar előterjesztés hangsúlyozott, s amit Magyarország nádora, Wesselényi Ferenc 1664 tavaszán az egész országot fegyverbeszólító kiáltványában így fejezett ki: amire nemzedékek vártak, bekövetkezett, Európa hatalmai szövetséget kötöttek és megindult a törököt kiűző háború.¹¹

Az eddigiek alapján indokolt kérdés: Magyarországon voltak-e politikai és gondolati előzményei a nemzetközi szövetségben indítandó támadó törökellenes háború tervének? Ha azt kutatjuk, hogy a kereszténység védőbástyája kifejezésben koncentrált tartalmat mikor váltja fel Magyarország, a magyar nemzet megszabadításának gondolata a török hatalma alól, s mindaz, ami ebből következik — igen gazdag és izgalmas problémák területe nyílik meg előttünk. Itt csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy az új gondolatrendszer kialakulásának egyik legfontosabb állomását a XVI. század végén: a 15 éves háború, és a Habsburg-dinasztia erejében való drámai csalódássorozat idején kell keresnünk. Báthory István terve, a kelet- és középeurópai országok közös összefogásával indítandó aktív hadjárat a török magyarországi hatalma ellen, az európai politika szempontjából is újdonság.¹² Különböző az ország felszabadítását célzó hazai, igen különböző tervek a XVII. század első felében két bázisra épülnek. Nemzetközi segítségre csakis a belső renddel és reformokkal megerősített magyar társadalom számíthat.¹³ Ez az egyik feltétel. A másik: a szervező államhatalom lehet, tehát az erdélyi fejedelemség vagy a Habsburg-állam.¹⁴ Az 1660. évi grazi előterjesztés

⁷ Ferenczi Z.: Zrínyi és Busbequius. Akadémiai Értesítő, 1917.

⁸ Klaniczay T.: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. 654.

⁹ Augerii Gislenii Busbequii trium caesarum legati Exclamatio sive de re militari contra turcam instituenda consilium (1663). OSzKK App. 2062.

¹⁰ R. Várkonyi Á.: Nemzetközi összefogás a török ellen és a magyar külpolitika 1663—1664-ben. s. a.

¹¹ Wesselényi Ferenc — Stubnya, 1664. február 29. — Bars vármegyének. Szerémi: Emlékek Bars vármegye hajdanából 171—172.

¹² Sinkovics, I.: L'union personnelle et le problème de la centralisation en Transylvanie à l'époque de la royauté polonaise d'Etienne Bathori. Acta Un. Scient. Budapest, 1964.

¹³ A rendi Habsburg-ellenes külpolitikáról: Benda K.: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle, 1970. A belső reformok első propagátora, Magyar István jelentőségét hangsúlyozza: Makkai L.: A Boeszkai-felkelés. Kézirat, a Magyarország története összefoglaló mű III. köt. Magyar István: Az országban való sok romlásnak okairól. Hatását a Török Áfium-ra kimutatja: Klaniczay: i. m. 649. — A XVII. század közepi röpirattudalmat új szempontok alapján vizsgálja: Péter K.: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Irodalomtörténeti Füzetek, 83. Bp. 1973.

¹⁴ Az 1655-ös országgyűlésen azzal a feltétellel választották meg a rendek I. Lipótot magyar királlyá, hogy uralkodása idején kiűzi a törököt Magyarországról.

és az 1661. évi *Opinio* még a Habsburg császárt tekinti a nemzetközi szövetség egyetlen lehetséges megszervezőjének. 1663-ban azonban már a korabeli államhatalom magyar rendi szárnyának képviselőit látjuk az aktív politika színterén.

E nemzetközi szövetség szervezésének sokágú történetéből most csupán három mozzanatot említhetünk meg.

1. A szervező munka egyik fókuszában a westfáliai béke után Franciaország erőteljes támogatásával és részvételével létrejött Rajnai szövetség áll. A Rajnai szövetség elnöke, János Fülöp mainzi érsek (háta mögött XIV. Lajos minden segítségével) a fejlődő Európa új követelményei szerint számol az egyes országok törökellenes érdekeivel.¹⁵ A westfáliai béke után az iparilag fejlődő, de nyersanyag- és piacgondokkal küzdő Nyugat-Európa¹⁶ számára gazdasági és kereskedelmi érdekei miatt válik neuralgikus góccá a török közép-kelet európai hatalma. A XVII. század közepén az oszmán birodalomról feltűnően megsaporodó ismertetések a török megszállta országok gazdasági értékeit, vas-, réz-, só- és higanylelőhelyeit, fontos kereskedelmi útjaikat ismertetik. Az európai diplomácia világosan érzékeli, hogy a Köprülü Mchamed nagyvezér vezetésével kibontakozó expanzió Európa fontos gazdasági kulcspozícióira irányul, részben Velencén át a Földközi tengerre, részben Erdélyen és Lengyelországon át az északi tengeri kikötőkre.¹⁷ Míg a XVI. századi Európa a magyarországi csaták, várharcok híreire át érzékelt a török veszélyt, az 1660-as évek európai tudósításai a török Seeräuber-ek tetteivel, só, olaj és más anyagokat szállító hajók elrablását ismertető leírásokkal fejezik ki az iparosodó, kereskedő Európa új félelmeit. Sőt, a pápai állam is elrabolt hajóit és a Földközi tengeri kereskedelem bizonytalanságát rója fel az oszmán hatalomnak.¹⁸ Már az 1661. évi *Opinio* kifejti, hogy Európa kereskedő államainak, Földközi-tengeri hatalmainak érdeke is követeli a török kiűzését, 1663. október 31-én pedig a Rajnai szövetség tanácsülésére készült „Vortrag, daß man nicht defensive sondern offensive mit dem Türken Krigen soll” című előterjesztés leszögezi, hogy a támadó hadjárat sikere Moszkvát, Lengyelországot és különösen a tengeri kereskedelmet űző államokat fordítaná az oszmán hatalom ellen, mert a Földközi tengeren a török hadihajók a tengeri hatalmak legfőbb ellenségei.¹⁹ A szerveződő szövetség ezek közé a keretek közé illeszkedik. Felölelné Lengyelországot, részt venne benne a Vatikán, az itáliai városállamok, Velence, Erdély, számítanak a török alatt élő népekre — Moldvára, Havasalföldre, a Balkán népeire s Oroszországra, Svédországra sőt Svájcra is. Szervező bázisát a német fejedelemségek és Magyarország alkotnák, egyik legfőbb tényezője Franciaország lenne, olyannyira, hogy a háború fővezéri tisztségének egyik esélyese a francia Turcotte.²⁰ Franciaország török elleni háborújának programját

¹⁵ G.: *Mentz*, Johann Philipp von Schönborn. 1605—1673. Jena 1896—1899.

¹⁶ *Pach Zs. P.*: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. Századok, 1968.

¹⁷ Molin velencei követ jelentései *Pribram*: i. m.; *Türkische und ungarische Chronick* 1663. Nürnberg 1663. További tisztázásra vár ezzel szemben, hogy a török hatalomra nem jellemzőek az állami szintű kereskedelempolitika európai formái, amire *Hegeyi Klára* hívta fel a figyelmet: A török birodalom a XVII. században. Kézirat a Magyarország története c. összefoglaló mű III. kötetébe.

¹⁸ *Türkische und ungarische Chronick* (1663), 262.

¹⁹ Vortrag, daß man nicht defensive sondern offensive mit dem Türken Krigen soll, 1663. okt. 31. Haus-, Hof- u. Staatsarchiv (HfStA), Mainzer Erzkanzlerarchiv (MFA) Reichstags-Akten.

²⁰ *A. Chéruel*: Étude sur la Ligue ou Alliance du Rhin. Paris 1884; *Köpeczi B.*: Franciaország a birodalom megmentője és a keresztúrség lajnokja. Vasí Szemle, 1904.

az ugyancsak 1663-ban német és latin nyelven kiadott röpirat, *Turenne Oratio*-ja vázolja.²¹

2. A szervező politika másik fókuszát a magyar főméltóságok — a nádor, az országbíró s a horvát bán — Wesselényi, Nádasdy és Zrínyi Miklós mozgalma alkotja.²² Több, itt nem részletezhető dokumentum tanúsága szerint a magyar politikusok félig-meddig legális önálló tárgyalásokra járnak Regensburgba, a Reichstag s a Rajnai szövetség vezetőihez, közvetlen kapcsolatot teremtettek János Fülöppel és Párizsban XIV. Lajos miniszteriumával, s ők szervezik a szövetség keleteurópai szárnyát Erdéllyel és a román fejedelemségekkel. A tárgyalások mögött Zrínyi súlyos személyisége áll.²³ Érdekes, hogy a „Török Áfium ellen való orvosság” nemcsak Busbequius „Exclamatio”-jának magyar megfelelője, hanem — éppen sajátosan egyéninek tekintett részleteivel, mint például a *tamadó* háborúról írottakkal — egybevág vagy sok hasonlóságot mutat az *Opinio*, a Regensburgban előadott *Vortrag* és a francia *Oratio* gondolati anyagával. Ha pedig az 1663–1664. évi események s a magyar-regensburgi-erdélyi és párizsi tárgyalások összefüggéseibe illesztjük, ha meggondoljuk, hogy Busbequius kiáltvány, *Turenne „Oratio”*-ja 1663-ban jelent meg, feltételezhető, hogy a Török Áfium határozott céllal, e széleskörű mozgalom politikai programja jegyében készült röpirat. Valószínűleg helyesbitenünk kell azt a szakirodalomban általánosan elterjedt nézetet, hogy ez a mű 1660–1661 telén keletkezett volna. Van azonban a Török Áfiumnak egy olyan részlete, amely látszólag ellentmond annak, hogy kapcsolatban lehet a törökellenes nemzetközi szövetséget létrehozó politikai mozgalommal.

„Mert én nem látok egy szomszédot is, sem egy idegen nemzetet is, aki a mi kedvünkért örömet szerencséltesse a maga békességes voltát a mi veszedelmünkkel.”²⁴ A Török Áfium e közismert sorai, együtt azokkal a fejtegetésekkel, amelyekben Zrínyi sorra veszi az itt említett nemzeteket, s kifejti, miért nem hagyatkozhatunk rájuk, — látszólag megerősíti a magyar történészgenerációkban hagyományos véleményt, amelyet legvégtetesebben egy XIX. századi történétíró így fogalmazott meg: „Zrínyi alaptétele volt, hogy a magyar nemzet maga legyen az, ki e gyűlölt ellenséget hazája területéről kiűzi. . . a magyar e nagy művet *minden idegen segítség nélkül*, egyedül maga végezze el. . . a dicsőség is egyedül az övé legyen. . .”²⁵ Mínősítését pedig Szekfű zárta le a Magyar Történet lapjain, megállapítván: Zrínyi programja „szép”, „alig realizálható”, de „illúzió” és lehetetlen, következésképpen a valóságtól elrugaszkodott nézet.²⁶ Csakhogy e történétírók figyelmét elkerülte a Török Áfium más részlete, amely viszont mégis a külföldi segítségre utal, s az a körülmény, hogy Zrínyi maga figyelmeztet, hogy műve e tekintetben látszólag ellentmondást tartalmaz: „Tudom, hogy itt valaki azt fogja mondani: ugyan rá jöttél barátom az idegen nemzet segítségére, akit azelőtt igen oppugnáltál.”²⁷ A Török Áfium röpirat, a magyar nemesi társadalom egészét kellett meggyőznie. Nehéz társadalmi közegben kellett tehát hatnia. Kétségtelen

²¹ „Ad regem Christianissimum de bello Turcico Oratio habita Marsalii 31. Aug 1663.” MTA Kt Kézirattár. Ráth 2095.

²² *R. Várkonyi*: i. m.

²³ János Fülöp a kor legjelentősebb magyar politikusát látja Zrínyiben. Levele Hohenhohenek Regensburg, 1663. dec. 29. IHHStA. MEÁ Reichstagsa. Fasc. 219, 195. Vö.: *Várkonyi Á.*: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Századok, 1972. 629–632.

²⁴ A Török Áfium ellen való orvosság. Zrínyi Miklós Összes Művei. Bp. 1958, 645.

²⁵ *Rónai Horváth J.*: Zrínyi Miklós mint hadvezér. Hadtörténelmi Közlemények, 1891, 84.

²⁶ *Szekfű Gy.*: Magyar történet. Bp. 1935, IV. k. 162–164.

²⁷ Áfium: 667.

azonban az is, hogy az Áfium ellentmondásainak teljes feloldása csakis 1663—1664 teljes, nemzetközi méretű, és a politika, a diplomácia, s a propaganda síkjain zajló eseményeinek ismeretében lehetséges. Nincs rá terünk itt, hogy ismertessük Zrínyi több újonnan előkerült 1663—1664-ben írott levelét, Zrínyi Péter 1664 eleji regensburgi küldetését és más dokumentumokat. Ezek kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Zrínyi maga is csakis e szövetségi rendszerben képzelte reálisan megvalósíthatónak a török kiűzését Magyarországról. A nyilvánosságának szánt propaganda- és röpiratanyag, illetve a tényleges diplomáciai-politikai munka között azonban nyilvánvaló eltérések is voltak. A Habsburg-dinasztia léte és programja ugyanis olyan politikai közeget teremtett, amely ezt egyenesen megkövetelte.

3. A Habsburg-állam — mint ismeretes — a XVII. század közepén is a mintegy félévszázados török békét kívánta mindenáron fenntartani.²⁸ Dinasztikus érdekei azonban ellentmondásos helyzetbe sodorták. Mert amennyire szükséges volt, hogy nyugati érdekei miatt keleten biztonságban legyen, ugyanúgy nem mellőzhette azt a körülményt sem, hogy ha nyíltan szembefordul a török kiűzését kívánó, sőt követelő európai közvéleménnyel, az éppen csorbítaná a dinasztia európai tekintélyét. 1660—1663 eseményei — Várad elvesztése, Erdély bukása, a török támadó hadjárata — az udvar békepolitikájának teljes és nyilvánvaló csődjét bizonyították be. Hatalmi súlya, országainak földrajzi helyzete következtében a török elleni háború szervező központja kell, hogy legyen. Noha e tekintetben az állam irányító körei korántsem egységesek, a vezetés — Portia herceggel, a Titkostanács elnökével — annak a csoportnak a kezében van, amely viszont csakis a *védelem* megszervezését, a *védekező* háborút tartja elképzelhetőnek. Lipót császár kiáltványai, diplomáciai utasításai, s méginkább diplomáciai tárgyalásai a kereszténység védelmének XVI. századi eszmekörében megfogalmazott, s a török támadás veszélyét elhárító, kizárólag defenzív háború programjára szorítkoztak. Ilymódon 1663—1664-re sajátos kettősség alakul ki. A nagy támadó háború nemzetközi szövetségi rendszerében a Habsburg császárt központi hely illeti meg. Akár a magyar, vagy a Rajnai szövetségben készült, vagy a francia propagandaanyagot nézzük, ezt több-kevesebb reverenciával érzékeltetik is.²⁹ Nyíltan az udvar sem tiltakozhat a koalíció ellen. De mégis megtesz mindent, hogy leszerelje a túlon túl jól induló támadó háborút, amely abban a nemzetközi szövetségi rendszerben, amelyben kibontakozóban van, nyilvánvalóan sérti a dinasztia érdekeit. Jellemző, hogy XIV. Lajos regensburgi követe, Gravel mennyire érzékeli: a Habsburg-udvar túl soknak és veszélyesnek érzi XIV. Lajos törökellenes gesztusait. „Azt hiszem — írja —, hogy a császár miniszterei káromkodnak magukban öfelsége nagylelkűsége és amiatt a készség miatt, melyet a birodalom megsegítésére tanúsít.”³⁰ A vasvári béke megkötésének máig eléggé nem tisztázott körülményével együtt, történelmi jelentőségének teljességében csakis a nemzetközi politika összefüggéseiben mérhető le.³¹

²⁸ *Perjés G.*: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965.

²⁹ János Fülöp hivatalos levele Wesselényi nádornak. Regensburg, 1664. febr. 15. (fogalmazvány) HHStA MEA Reichstagsa. Fasc. 219. T: 7, 192. és Wesselényi János Fülöpnek, Stubnya, 1664. febr. 27. uo. Fogalmazványa OL E 199 Wesselényi-család levéltára Fasc. 8.

³⁰ Gravel levele Lionne-nak d. n. idézi *Chéruel*: i. m. 14.

³¹ A francia külpolitika változására s a török hatalom európai diplomáciai súlyának növekedésére hívta fel a figyelmet újabban: *Köpeczi B.*: A Thököly-felkelés külpolitikája. Valóság, 1974. 7. sz.

Tisztelt tudományos ülészek! Miért fulladt kudarcba az 1663—1664. évi koalíció? Mennyiben és hogyan volt mégis előzménye a törököt kiűző háború úgynevezett szövettségének? Miért sikkadtak el ez utóbbiban 1660—1664, az új Európa, realista, egyetemes értékei? Miért hiányzott belőle Franciaország, Moldva, Havasalföld, Erdély, Svédország és nem utolsósorban Magyarország? És mit jelentett történelmünkben a török kiűzését elődázó negyedszázad véráldozatban, politikai súlyvesztésben, a magyarság Európa népeivel való közösségérzéseinek elsikkadásában, a nemzeti önértéktudat sérüléseiben? Kérdések tömege, s előadásunk a válaszokhoz csupán néhány szempontot adhatott.

Munkánk nincs lezárva. Az elmondottak főleg a bécsi levéltárak anyagára épülnek, és a XVI—XVII. század magyar irodalomtörténész és történész kutatóinak, nem utolsósorban az I. magyar osztály idősebb és fiatalabb munkatársainak gondolatébresztő eredményeihez kapcsolódnak és friss vitalégekörében alakultak ki.

HECKENAST GUSZTÁV

A magyarországi ipar a XVIII. században és a bécsi gazdaságpolitika

Azt hiszem, nem volt a XIX. és a XX. században magyar történész, aki életének hosszabb-rövidebb szakaszában ne vallotta volna a XVIII. századi Magyarországnak Béctől való gyarmati vagy félgyarmati függését, mint ahogy, gondolom, nincs ma már senki közöttünk, aki ezen a véleményen volna. Pedig kétségtelen, hogy különböző okok következtében nagyon is eltért egymástól az osztrák-cseh tartományok és Magyarország XVIII. századi iparfejlődése. Az első kérdés, amivel foglalkozni szeretnék, az, hogy mióta tért el.

Eckhart Ferenc „A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában” c. monográfiájában 1922-ben úgy látta, hogy „Magyarország és Ausztria különböző fejlődése Mária Terézia korában veszi kezdetét. Míg a XVIII. század első felében mindkét ország lényegében ugyanazon gazdasági és társadalmi viszonyok közt él — eltekintve hazánknak a török hódítás alól csak az imént felszabadult középső részétől, melyen úgyszólván még csak nomád kulturális viszonyok voltak —, a század második felében már lényegesen eltérő volt a fejlődés iránya. Ha tehát a különböző viszonyok okait keressük, Mária Terézia koránál kell a kutatást kezdenünk.”

A XVIII. századi magyarországi textilmanufaktúrák kitűnő monográfusa, Endrei Walter — miközben éppen Intézetünk egyes munkatársaitól, Makkai Lászlótól, Kosáry Domokostól nyert ösztönzések nyomán eredményesen cáfolja azokat a régebbi nézeteinket, hogy elsősorban a bécsi gazdaság-, illetve vámpolitika felelős Magyarország ipari elmaradottságáért — ugyancsak felteszi, 1969-ben, a kérdést, hogy „Hol vesztett lépést Magyarország a nyugati fejlődéshez képest?” Endrei szerint a magyarországi textilmanufaktúrák az 1760-as években még „semmiben sem különböztek méreteiket, szakszerűségüket, sőt bizonyos mértékig esélyeiket illetően is az örökös tartományokbeliektől, számukat illetően pedig alig maradtak el azoktól”. Anton Špiesz Endrei által is felhasznált adatai szerint 1770-ben a 19 alsó-ausztriai és 16 csehországi textilmanufaktúrával szemben 13 magyarországi textilmanufaktúra áll, a „lemaradás” tehát éppen csak megkezdődött.

A tíz kötetes Magyarország története IV. kötetének idevágó része két lényeges ponton korrigálja azt a régebbi irodalmat, amely Eckhart, illetve Endrei megállapításainak alapjául szolgált. Egyrészt nem áll az az osztrák gazdaságtörténészek által még ma is vallott tétel, hogy VI. Károly kora az iparfejlődésben visszaesést jelentett I. Lipót idejéhez képest; ha az egyes üzemeknek nem is, magának a manufaktúrális fejlődési tendenciának megvan az egyre erősödő kontinuitása a Lipót-kori kezdetektől a Mária Terézia-kori kibontakozásig. Másrészt a legújabb osztrák és cseh manufaktúra-kutatások alapján nyilvánvaló lett, hogy a magyarországi textilmanufaktúrák 1770 táján a Habsburg-országok

textilmanufaktúráinak nem negyedrészt tették ki — mint a Špiesz-Endrei-féle statisztika vélte —, hanem ennél lényegesen kevesebbet, egyéb manufaktúráinkal pedig még kedvezőtlenebb számarányokhoz jutunk.

„Magyarország és Ausztria különböző fejlődése” — hogy Eckhart kifejezését használjuk — tehát nem Mária Terézia korában veszi kezdetét, még csak nem is a XVIII. század első felében. A kézművesek számát Hörnigk az 1670-es években Ausztriában és Csehországban mintegy 82 000-re becsülte. Mi a magyarországi kézművesekét a Rákóczi-szabadságharc évtizedében ennek tizedrészsére sem tehetjük. A mintegy tucatnyi XVII. századi osztrák és cseh manufaktúra-alapítással szemben egyetlen egy XVII. századi magyarországi manufaktúra-alapítás áll. A „különböző fejlődés”, a „lépésvesztés a nyugati fejlődéshez képest” már az 1670-es években adva van, és aligha lehet vitás, hogy az okokat nem a XVII. században kell keresnünk. Lemaradásunk gyökerei a középkor századaiba nyúlnak vissza.

A második kérdés, amit röviden érintenünk kell, hogy mit mivel hasonlítunk össze. Történetírásunk eddig Magyarországot Ausztriával, a magyar iparfejlődést az osztrák-cseh iparfejlődéssel állította szembe, miközben — vagy éppen mert — XIX. századi kategóriákat vetített vissza a múltba. Holott a Habsburg-dinasztia a XVIII. század elején nem Ausztria és Magyarország, hanem számos különböző jogállású tartomány tarka konglomerátuma fölött uralkodott. A birodalmat az osztrák tartományok három csoportja, valamint a cseh korona és a magyar korona országai alkották, futó felsorolásban: Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia, Krajna, Görz, Tirol és Vorarlberg, Csehország, Morvaország és Szilézia, Magyarország, Horvátország és Erdély, részben külön kormányzésekkel, külön vámterülettel, és minden esetben külön tartományi rendekkel. A XVIII. századi magyarországi iparfejlődés kétségkívül sokkal nagyobb eredményeket mutat fel, mint a horvátországi vagy az erdélyi, és még feltűnőbbek a különbségek a birodalom nyugati felének egyes tartományai között. A legfejlettebbek Alsó-Ausztria és Csehország voltak, Morvaország és Osztrák-Szilézia sem állt rosszul, Felső-Ausztria ipara azonban Alsó-Ausztriáéhoz viszonyítva szegényesnek mondható, Belső-Ausztria hercegségeinek vasipara élenjáró ugyan, de a többi iparágak alig vannak képviselve, Tirol és Vorarlberg pedig a napóleoni háborúk előtt a Habsburg birodalomnak iparfejlődés tekintetében legelmaradottabb, még Magyarországnál is hátrább álló tartományai. Nem vetíthetjük vissza az eredményt, a dualizmus korának Ausztriáját és Magyarországot jó másfélszáz évvel; a Habsburg-birodalom tartományainak színes együttesét a maga XVIII. századi bonyolultságában kell vizsgálnunk, ha reális ítéletet akarunk alkotni fejlődésről és lemaradásról.

Természetesen maga a történeti szituáció is változik a XVIII. század folyamán, és — történész elődeink mentségére — az egységesülés irányában változik. A Habsburg-birodalom mint gazdasági egység 1684-ben, az „Oesterreich über alles. . .” bevezetésében, Hörnigk víziójaként jelenik meg: „A munkám címében megnevezett Ausztria alatt én nem csupán a világszerte dicsért, a Duna-folyam két partján elterülő ilyen nevű főhercegséget értem; hanem emellett a német osztrák uralkodó ház minden és valamennyi örökös királyságát és országát a római birodalom belül és kívül, tehát Magyarországot is beleértve.” A XVIII. századi államférfiak Hörnigk könyvének egymást követő tizenhat kiadásán nevelkedve konkrét javaslatait s művének egész szellemét igyekeztek átültetni a valóságba. Amióta volt Habsburg-gazdaságpolitika — úgy látszik valóban Mária Terézia óta —, képviselői birodalmi méretekben, összbirodalmi szempontok érvé-

nyesítésére törekedtek. A problémák ilyen megközelítését a magyar polgári nemzetállam gazdaságpolitikai úttörői, Skerlecz, Berzeviczy, sérelmesnek találták, és a magyar történészek egymást követő nemzedékei munkáik hosszú sorában ítélték el. Azt hiszem, nem a mi érdemünk, hanem a kis nemzetek gazdasági autarkia-törekvései fölött eljárt idő, hogy ma már nem a XIX. századot kérjük számon a XVIII.-on, hanem saját korának feladataihoz és lehetőségeihez mérjük az akkori gazdaságpolitika és iparfejlődés teljesítményeit. A kérdést, amelyre a megnyugtató tudományos választ az egész birodalomra szóló érvénnyel történészek sorának nemzetközi együttműködése adhatja csak meg, magyar vonatkozásban 40 esztendővel ezelőtt fogalmazta meg egy könyvismertetésben Ember Győző: „... Bécsben nem tekintették Magyarországot külön gazdasági területnek, benne az egész birodalom egy részét látták csupán. Más kérdés azután, hogy ezzel a résszel szemben megtettek-e mindent, ami az egésznek nem volt kárára. . . . Megint más kérdés, hogy Magyarország iránti rosszakaratból maradtak-e el ezek a törekvések, vagy pedig a gazdaságpolitika általános hibái következtében, amelyek a többi társországot is hasonló mértékben sújtották.”

Erre a kérdésre, előadásom utolsó kérdésére, éppen mert nagyon történeti a kérdés, nem lehet egyszerű igennel vagy nemmel, sem pedig rövid összefoglalással válaszolni. És eleve elhibázott lesz minden olyan válasz, amely csak Magyarországot tartja szem előtt.

Hátrányos volt-e Magyarországgal szemben a bécsi vámpolitika? Endrei Walter gondosan megvizsgálta a bécsi vámpolitika hatását a magyarországi textilmanufaktúrákra, s a kérdésre adott válasza nem egyértelmű: miközben nyilvánvalóan elsősorban az ausztriai és csehországi manufaktúrák érdekeit szolgálta, ugyanakkor bizonyos tekintetben a magyarországi vállalkozónak is nyújtott előnyöket. A további kutatásnak abból a tényből kell véleményem szerint kiindulnia, hogy az 1775-ben létrehozott egységes osztrák-cseh vámterületből a birodalom országainak két csoportja maradt kizárva: egyrészt a magyar korona országai, másrészt Galícia, a Tengermellék, Tirol és Vorarlberg. Ha volt itt tudatos diszkrimináció, akkor ez nem Magyarországnak szólt, hanem a birodalom valamennyi iparilag lemaradt tartományának.

A kérdések bonyolultságának érzékeltetésére két vasipari példa: az 1759. évi új karintiai Eisenordnung hátrányos helyzetbe hozta az észak-itáliai piacon a karintiai vasat, és kétségkívül a stájer vasgyártásnak kedvezett. Az udvar azonban nem Stájerországnak akart kedvezni Karintiával szemben, hanem egyszerűen elavult kameralisztikus-financiális szempontok szerint járt el, mint az eredmény bizonyította, hibásan. 1780-ban a Bánát Magyarországhoz csatolásának első kereskedelmi következménye az volt, hogy — megszűnően a maros-tiszai vámvonal — a bánáti kamarai vasművek elvesztették a helyi piacot a magánosok által előállított, rosszabb minőségű, de olcsóbb magyar vassal szemben.

A részletek felől közelítve meg az egészet, áttekinthetelenné válik a zűrzavar. Ennek a zűrzavarnak nem egy esetben a kortársak is áldozatul estek. Skerlecz Miklós, a Helytartótanácsban többek között az ipari ügyek előadója, úgy tudta, hogy Magyarország vastermelése nem jelentős, mivel hivatali beosztásánál fogva csak a magánvállalkozások termelési adatairól volt tájékozva, s mit sem tudott a közvetlenül Bécsnek alárendelt kamarai vasművek termeléséről és Morvaországba, Sziléziába, Galíciába, illetve Havasalföldre irányuló exportjáról. A zűrzavaron csak akkor lehetünk úrrá, ha sikerül a központból nézni a dolgokat.

A XVIII. századi Habsburg-gazdaságpolitika alapjait a kameralisták

fektették le, s tanításukat rendkívül leegyszerűsítve úgy foglalhatjuk össze röviden, hogy mindenütt azt kell fejleszteni, ami van. Ebből értelemszerűen az következett, hogy Magyarországon elsősorban a bányászatot és kohászatot kell fejleszteni. És valóban: III. Károly idejében a sómonopólium alapján korszerűsítették a sóbányászatot, és ami még ennél is jelentősebbnek bizonyult, megtörtént a Garam vidéki és a szomolnoki bányák rekonstrukciója, olyan eredménnyel, hogy Mária Terézia trónját az angol kölcson mellett a selmeci ezüst mentette meg. Mária Terézia uralkodásának második felében és II. József alatt pedig sor került a vaskohászat addig példátlan arányú fejlesztésére Magyarországon és Erdélyben. Mindez természetesen birodalmi érdekből történt, de — Magyarország is része lévén a birodalomnak — egyúttal Magyarországnak is javára.

Hogy a két Ausztria és a cseh országok textiliparát a magyarországi textilmanufaktúrák támogatásával nem kívánták veszélyeztetni, még akkor is érthető lenne, ha az udvari arisztokrácia nem lett volna érdekelt az osztrák és cseh manufaktúrákban. De egyrészt ez a diszkrimináció megint nem csak Magyarországgal, hanem Belső-Ausztriával szemben is érvényesült, másrészt éppen a textilmanufaktúrák története mutatja meg a gazdaságpolitika hatékonyságának korlátait: textilmanufaktúráink száma és állapota 1770-ben olyan volt, hogy jószemű történészeknél is távlatlétvesztésre, túlértékelésükre vezetett.

A bőripart — szemben a textillel — a bécsi udvar kifejezetten fejleszteni akarta Magyarországon. Hozzá kell tennünk: minden eredmény nélkül, mert a legszebb kereskedelempolitikai előterjesztés sem szül tőkét.

A tőkehiány végig a XVIII. századon jellemzője a Habsburg-birodalom gazdasági életének. A tétel általános érvényű, de a különböző tartományokban különböző erővel érvényesül; a legkevésbé még Bécsben és környékén, leginkább a végeken, Galíciában, Erdélyben, Horvátországban, Görzben, Tirolban és Vorarlbergben.

A tőkehiánnyal karöltve jár a szakmunkáshiány. Sok manufaktúrát már születése pillanatában bukásra ítélt az üzemvezetői és művezetői szintű szakemberek tökéletes hiánya, és így válik érthetővé, hogy néhány jó kovács vagy olvasztár megtelepítése az újonnan létesített kamarai vasművekben hosszú hónapokon, néha éveken keresztül foglalkoztatja a legmagasabb tartományi és birodalmi hatóságokat.

És ami a birodalom legfelső gazdasági kormányzóit illeti, a legmegalapozottabb javaslatok ilyen vagy olyan okokból ad acta kerülnek, vagy hosszú éveket vesz igénybe akár csak részleges megvalósításuk is. A bürokratikus ügyintézés, a II. József által annyit szidalmazott hivatali slendrián talán sehol nem érhető tetten! annyiszor, mint éppen a gazdaságpolitika végrehajtásában.

Nem lesz tehát elég vizsgálni a gazdaságpolitikát, hanem vizsgálni kell hatékonyságát is, érvényre juttatásának ilyen vagy olyan korlátait, s e korlátok között nem szabad megfeledkezni a tartományi rendeknek a központi hatalommal szemben tanúsított ellenállásáról. Az udvar birodalmi léptékben gondolkodott, a rendek fantáziája nem lépte át tartományuk határait. A Hofkommerzienrat 1770. évi birodalmi iparfejlesztési terve az egyes [tartományok különböző adottságaira épült. A legsokoldalúbb fejlesztést az amúgy is legfejlettebb Alsó-Ausztriában, Cseh- és Morvaországban javasolta, Magyarországnak csak a mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok előállítását szánta. Az egyes tartományok rendjei azonban ragaszkodtak partikuláris érdekeik érvényesítéséhez, s ezen az iparfejlesztés centralizációja elbukott. Ismét csak a kérdések bonyolultságát tanúsítja, hogy ez a Magyarország számára kétségtelenül nagyon hátrányos

1770. évi terv nem a magyar rendek, hanem a birodalom más tartományainak a magyar érdekeket ugyancsak figyelembe nem vevő ellenállásán hiúsult meg.

A tíz kötetes Magyarország története munkálataiból és a vele párhuzamosan folyó egyéb kutatásokból a XVIII. századi magyarországi iparfejlődésnek az eddiginél gazdagabb képe kezd kibontakozni, s e kép megvilágítása a szomszéd országok szakirodalmának tanulmányozása következtében differenciáltabb lett. Tompultak a naivan éles fények, megvilágosodtak árnyékos foltok, szemünk érzékenyebbé vált az átmenetekre, és ha a kép minden részletét nem is tudjuk még élesre állítani, annyit legalább tudunk már, mit ne keressünk rajta.

NIEDERHAUSER EMIL

Irodalom és tudomány a kelet-európai nemzeti mozgalmakban

„Ébreszd fel alvó nemzeti lelkedet” — Berzsenyi emlékezetes szózata mottóként állhat a nemzeti megújulás korának irodalmát tárgyalni kívánó munka élén. Bármelyik kelet-európai nemzet költészetét vizsgáljuk a megújulás korában, mindenütt ezzel a mozzanattal találkozunk: a nemzet alszik, fiaiból kihalt a nemzeti öntudat. Csak kevesen virrasztanak a nagy nemzeti éjszakában, a költők, a nemzet lelkiismeretének őrei. Az ő feladatuk, hogy az alvó nemzetet felébresszék, öntudatra keltsék, a nagy nemzeti feladatok vállalására és végrehajtására serkentsék. Tevékenységüknek ez a fő, ha nem az egyetlen célja.

A költő mint vatesz, mint nemzete vezetője és iránymutatója — a szerep a kor divatja diktálta romantikus pátoszon túl — reális magot is tartalmaz. A XIX. század első felében vagyunk, abban az időszakban, amikor a legtöbb kelet-európai nemzetnél valóban lényeges változásokról van szó. A történész, aki utólag mindig sokkal okosabb a kortársaknál, már tudja és józan hűvösséggel fogalmazhatja meg: a nemzettéválás korszaka ez, vagy — még mélyebben belehatolva a történeti fejlődés lényegébe — a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka, a polgári átalakulás előkészítésének, keretei kialakításának a korszaka. De minthogy a kelet-európai népek általában valamilyen formában idegen uralom alatt állnak, gyakorlatilag az egy orosz kivételével, ez az átmeneti korszak a maga sokrétű, persze alapvetően gazdasági és társadalmi jellegű teendőivel a történésznél kevésbé okos kortársak tudatában úgy jelentkezett, mint a nemzeti egység és önállóság megteremtésének korszaka, amelynek mellékesen egyéb feladatai is vannak, jobbjárfelszabadítás, liberális szabadságjogok, gátaktól mentes gazdasági fejlődés. Csakhogy mindez a kortársak szemében csak arra való, hogy a nemzeti fejlődést elősegítse.

Ez a nemzeti mozzanat az uralkodó a költészetben és az irodalomban is, az irodalom egyértelműen elkötelezett irodalom, ha ad magára valamit. Mickiewicz a népeket megváltó, értük a keresztrefeszítést vállaló lengyel nemzet hivatását fogalmazza meg. Kollár a szlávok nyomait keresi még Itáliában is, és benépesíti az eget a szláv dicsőség bajnokaival és előmozdítóival, a pokolra küldve ellenségeiket. Botev a minden balkáni nép szabadságát meghozó nagy összefogást sürgeti. Még Puskin is a nemzeti mozzanat fontos szerepére érez rá, amikor az 1830-as lengyel felkelés kapcsán visszautasítja az orosz politika bírálót:

Miért zajongtok úgy, világszónoki szájak?
Mért sújtja átkotok folyton orosz hazámat?
A litván felkelés — talán az háborít?
régi, házi vita, sorskérdés ez, s tirátok
a megoldás sehogysem tartozik.

A próza éppúgy elkötelezett, a nemzeti teendők körül sürgölődik, csak többet ügyel a jelen helyzetre is, kritikai megjegyzéseket is megenged magának a fennálló viszonyokkal kapcsolatban. De a múltba is szívesen tekint vissza.

Ebben pedig szinte nehéz is elválasztani az ekkor kialakuló első és legfontosabb nemzeti tudománytól, a történetírástól. Ez a történetírás kezdetől fogva igényes a maga módján, valóban tudományos eszközökkel igyekszik ugyanazt a célt szolgálni, mint az irodalom. Nem az egyes történetírók személyes felkészültségén vagy tehetségén, hanem alapvetően nemzetük adott szintjén múlik, hogy ez az igény sokszor nem valósul meg, a történetírás még vegeyesen talál fel tényleges ismereteket és hiedelmeket, reális szemléletet és irreális álmokat. A legfontosabbat abban látja, hogy egyrészt nemzete számára minél ősbibb és dicsőbb eredetet mutasson ki, másrészt — a legtöbb esetben — azt is bizonyítsa, hogy nemzete az őslakos azon a területen, amelyet most éppen elfoglal, vagy ha ez sem bizonyítható, hát a hódítás fegyveres jogán az övé az ország. Mindegyik nemzet történetírása kiválasztja azt a korszakot, amelyben nemzete az európai történelemben fontos, kiemelkedő szerepet játszott, amelyben valamiféle európai küldetést teljesített, Európa pedig itt az egéaz emberiség helyett áll. A szerb Rajiá, a bolgár Paiszj, az erdélyi román triász, Micu-Klein, Şincai és Maior épp úgy ezt a feladatot valósítják meg, mint magasabb szinten, a kor tudományos fegyverzetében a cseh Palacký, a szlovák Šafárik vagy a lengyel Lelewel.

Mínt hogy a nemzet múltja szebb, mint jelene, a nemzettel foglalkozó tudományok sorában is a történettudomány áll az első helyen, és ezen belül jelentkeznek mintegy csirájukban az egyéb nemzeti tudományok, az irodalomtörténet, néprajz, ill. eleve önállóan a nyelvtudomány a maga nyelvújító szerepével.

Irodalom és tudomány egyaránt viszonylag széles rétegekhez tudnak eljutni. Szólni nyilván az egész nemzethez kívánnak, csakhogy ez távolról sem jelenti ekkor az egész etnikumot, hanem a nemességet, a polgári rétegeket, az értelmiséget — nemzetenkint változó ennek az aránya, de mindenképpen hangadó, és képes lesz majd idővel még szélesebben gyűrűztetni a hatást.

A szándék tehát irodalom és tudomány, vagyis nemzeti tudomány esetében egyaránt végső fokon politikai: azért kell a nemzetet ébreszteni, azért kell dicső múltját felragyogtatni, hogy a nemzet élni, mozogni kezdjen, teljesítse feladatait, kivívja az egységet és a szabadságot.

Szubjektív szándék és objektív funkció ekkor igen közel állnak egymáshoz, szinte azt mondhatjuk, egybeesnek. A költő és a történész valóban igen jelentős politikai szerepet játszik. Részt vesz a nemzeti szabadságharc előkészítésében, maga is harcol, nem egy el is esik ebben a harcban, vagy száműzetésre kényszerül, vagy szerencsésebb esetben alakuló politikai pártok vezetője lesz. Nemcsak ébresztő, öntudatra serkentő szerepe érhető tetten egészen konkrétan, egyes emberek pálfordulásában, akik maguk bevallják később, mi vezette őket a nemzet soraiba, mi tartotta vissza őket attól, hogy más, szerencsésebb vagy előkelőbb nemzethez asszimilálódjának. Ez is megvan, de a mozgalmak politikai szakaszában is vezető szerep jut nem egyszer a költőnek vagy a történésznek. Hiszen ki tagadná éppen a már említett Mickiewicz vagy Kollár vagy Botev vagy Lelewel és Palacký politikai jelentőségét.

A nemzeti mozzanat egyértelműsége és központi helye csak egy helyen nem mutatható ki ilyen pontosan, az oroszok esetében, természetesen, hiszen helyzetük alapvetően különbözik a többi kelet-európai nemzetétől, nekik nincs esedékes nemzeti szabadságharcuk valamilyen idegen állammal vagy néppel szemben. Éppen ezért, ha megtalálható náluk is a nemzeti mozzanta, a szélesebb

emberi mondanivaló, az általános emberi problémák mégis sokkal nagyobb helyet foglalnak el náluk az irodalomban, ami persze, ha nagyon megnézzük, voltaképpen egyfajta nemzeti hivatástudatot takar megint: az orosz nép az egész emberiségnek tud majd példát adni. Nem érdektelen ebből a szempontból elgondolkodni azon, hogy a *narod* szó, amely sok más szláv nyelvben ekkorra már a nemzet értelmében használatos, az oroszban megtartotta nép jelentését. És akár elfogadjuk, hogy az orosz irodalom általános emberi aspektusa mögött valami nemzeti misszió rejlik, akár csak mesterkélt analógiának tartjuk is, az orosz irodalom elkötelezett volta semmiképpen sem kétséges.

A nemzeti megújulási mozgalmak valamilyen formában teljesítették tudatosan vállalt és objektíve meglévő feladataikat, az utóbbit, vagyis a polgári átalakulás kereteinek megvalósítását sokkal eredményesebben, mint a nemzeti önállóságra vonatkozókat. A XIX. század második felére vagy utolsó harmadára — néhány kis nép kivételével — lezárult a polgári átalakulás, és a nemzeti önállóság kérdése vagy megoldódott valamilyen formában, vagy pedig, úgy tűnt, végleg vagy legalább is beláthatatlan időre lekerült a napirendről. A nemzeti mozgalom, most már határozottan a burzsoázia vagy a nemesi-burzsoá uralkodó osztályok mozgalma újonnan volt kénytelen nemzeti céljait megfogalmazni: a még idegen uralom alatt álló nemzettestvérek felszabadítása, vagy a meglévő uralom védelme másokkal szemben, vagy az adott keretek közt a nemzeti önállóság valamilyen kompromisszumos formája, autonómia vagy még ennél is kevesebb, de valamiféle nemzeti jog — vagy a nemzeti önállóság elérésének polongálása bizonytalan időre, a nemzet megerősödése után (ebben a körben elég, ha utalunk arra, hogy a balkáni, a magyar, a Monarchia-beli meg oroszországi kis nemzetek, ill. a lengyel példa az, amelyre ebben a felsorolásban céloztunk).

A helyzet tehát alapvetően megváltozott. Megint csak nem szükséges bővebben bizonygatnunk, mennyire alapvetően azzal, hogy a feudalizmus helyébe a kapitalizmus lépett. És mi lett itt az irodalommal meg a tudománnyal?

Jókai vagy a lengyel Kraszewski vagy a cseh Jirásek tovább írta a maga regényeit, amelyek a múlt dicsőségét idézték, a nemzeti múlttét, és ennek a múltnak most már maga az előző korszak, a megújulás kora is egyik fényes lapjává lépett elő, szinte a legfényesebbé.

Csak hogy a múlt, a nemzeti mozzanat helyébe más kérdések is léptek, sőt egyeseknél, még hozzá nem is keveseknél, ezek lettek a fontosak. A kapitalista átalakulás társadalmi kérdései kerültek az előtérbe. A még mindig agrár-jellegű Kelet-Európában ez elsősorban a parasztság problémáit jelentette, minél lassúbb volt a tőkés rendszer térhódítása, annál inkább. A román Ion Creangă, a bolgár Elin Pelin, vagy akár a lengyel Władysław Stanisław Reymont a parasztok helyzetét vizsgálta, Dosztojevszkij az új társadalom bajaira figyelt fel. Az irodalom egy része továbbra is elkötelezett maradt, de most már a társadalmi kérdések vonatkozásában, nem a nemzeti sorsproblematikában.

Persze, ebben nem hagyhatunk figyelmen kívül egy általános tényezőt, amely ugyancsak jelentős, és elhanyagolása az eddigiek során is talán eltorzította magyarázatunkat. Arról az egyszerű tényről van szó, hogy a század első felében a romantika volt az uralkodó európai áramlat, a század derekától a kritikai realizmus, a naturalizmus volt a kötelező divat. A romantika persze hogy kedvezett a múlt dicséretének, a realizmus meg a naturalizmus a jelen bírálójának. Úgy tűnik mégis, hogy ez a tényező csak erősítette, fokozta a két korszak irodalmának különbségét, könnyebbé tette a helyzetet számára, de nem ez szabta meg. Műfajokat, inspirációkat adott, de nem kötelezett. Hiszen, hogy csak egy mozza-

natra hivatkozunk: a jelentől és a társadalomtól elvonatkoztatott, el nem kötelezett irodalom is megtalálhatta volna a maga igazolását az európai romantikában, Kelet-Európában mégsem Novalis vagy Musset lett a példa.

A század második felében, vagy a vége felé azonban ebben a vonatkozásban is változott a helyzet. Az orosz ezüstkorszak, ahogy a századforduló irodalmát szokták nevezni, az elkötelezettségtől való elszakadást jelentette, nemcsak a nemzeti problémáktól, hanem még a társadalmiaktól is. Stanisław Wyspiański a lengyeleknél az emberi erkölcs alapkérdéseit vetette fel, voltaképpen ugyancsak elszakadva kora és nemzete égető kérdéseitől.

De ha ez nem is vált általánossá és tipikussá Kelet-Európa vonatkozásában, ha egy Aleko Konsztantinov szatírja vagy egy Martin Kukučín realizmusa volt is a hangadóbb, s az elkötelezett irodalom az uralkodó, amely a szlovák költő Hviezdoslav esetében még a nemzeti kérdést feszegette, az előző korszak minden eluralkodó nemzeti feszültsége már a múlté. Talán az sem véletlen, hogy Hviezdoslav kivételével csak prózaírókra hivatkozunk. A nagy egyéniségek ebben a korszakban közülük kerülnek ki, az új, úgy látszik szürkébb és józanabb valóságot ők tudják megfogalmazni, nem a költők. A cseh Jan Neruda is publicisztikájában áll közelebb a valósághoz, mint verseiben. Még azt is megkockáztatnánk, hogy az előző korszakból még itt maradtaktól eltekintve, a századvég az irodalomban mintha hanyatlást jelentene, és mintha csak a századforduló körül kezdődne újra az emelkedés, de akkor is a társadalmi problematikával kapcsolatban.

Hát a történettudomány? Meg a többi nemzeti tudomány? Bizonyos vonatkozásban itt éppen az ellenkezőjét látjuk annak, ami az irodalomban bekövetkezett. Az egyéb nemzeti tudományok most már kikerülnek a történettudomány védőszárnya alól, saját lábukra állnak, önálló diszciplinává alakulnak. A nyelvészet már eljutott a korabeli európai színvonalra. A források feltárása, módszeres kritikája, a legendákkal és hiedelmekkel való szakítás a nemzeti tudományoknak is feladatává válik, még ha olykor az előző korszakból örökölt és éppen nemzeti vonatkozásban igen fontos hiedelmekről is van szó. Vagy ha meg is tart hiedelmeket és legendákat, a történetírás már kötelességének érzi, hogy a korszerű tudományos apparátus érveivel támassza alá. Szolovjev és még inkább Kljucsevszkij az oroszoknál, József Szujski és Michał Bobrzyński a lengyeleknél, Jaroslav Goll a cseheknél, Vjekoslav Klaić a horvátoknál, Xenopol a románoknál, Marin Drinov vagy Vaszil Zlatarszki a bolgároknál, hogy csak néhány reprezentatív nevet villantsunk fel, mind az európai szakmai szintet jelentik. A korszak magyar történetíróinak a felsorolásától talán eltekinthetünk, de éppen az ő, mindannyiunk számára nyilvánvalóbb példájuk igazolja állításunkat.

És folytathatnánk a sort a nyelvészettel, amely már szakított alaptalan etimologizálással és irreális elméletekkel, és e helyett a mindenütt már megteremtett irodalmi nyelv történeti kialakulását meg a népi dialektusokkal való kapcsolatait kutatja. Az irodalomtörténet is szűkebb körökben vonja meg vizsgálódásai határait, esztétikai normákat alkalmaz. A néprajz a reális valóságot kutatja, nem a néplélek misztikus és megfoghatatlan rejtelmeit.

Mindez megint csak, mondhatjuk erre joggal, az európai hatás következménye, az európai szint módszerbeli és szakmai velejárója. Ha úgy tetszik, a romantikusból realistává lett irodalom pendant-ja. Ugyanakkor azonban sajátos módon a nemzeti tudományok sokkal inkább megtartják nemzeti jellegüket és problematikájukat, mint az irodalom. Ha az utóbbiban a társadalmi fejlődés

megoldatlan problémái vagy a társadalomból kilépő korlátlan én ugyancsak megoldatlan problémái foglalják el a teret, a nemzeti tudományok megmaradnak a nemzeti problematikánál. A történettudomány a nemzet (vagy az ezzel azonosított ország, birodalom) történetét kutatja, a nyelvészet a nemzeti nyelvet, a néprajz a saját etnikum kérdéseit — még az orosz történettudomány nagyjai sem lépnek ki az orosz birodalomból. Ami az előző korszakban természetes kötelezettség volt, most kényesen fenntartott szabály, az adottból és jószerivel elkerülhetetlenből áthághatatlan norma lett. A nemzeti tudományok oly korszakban születtek meg, amikor fontos politikai szerepük volt, pozitív, a haladást elősegítő — és jellegüket, érdeklődési körüket megtartották az új korszakban is, amikor ez már valamiféle elzárkózást is jelentett.

És még egy dolog: a nemzeti tudományok azzal is megtartják nemzeti jellegüket, hogy továbbra is az adott nemzeti mozgalom, vagyis az uralkodó osztály céljait szolgálják, még ha igen magas szakmai színvonalon, látszólag napi politikai kérdésektől elvonatkoztatva is. Ami azt is jelenti, hogy a saját nemzet, vagyis most már a burzsoá nemzet politikáját szolgálva óhatatlanul egyéb nemzetek, elsősorban a szomszédok ellen is kell fordulniok. Olyan vonás ez persze, ami az előző korszakban sem hiányzott.

Kihez szól most a nemzeti tudomány, vagy kihez szól az irodalom? Az igény mindkét esetben változatlan: az egész nemzethez. És valóban beszélhetünk arról, hogy irodalom és tudomány egyaránt a nemzet széles rétegeihez ér el. Különösen a nemzeti tudomány esetében áll ez, hiszen a még mindig par excellence nemzeti tudomány, a történettudomány fő eredményei az oktatás révén csakugyan mindenkire eljutnak. Ezek a fő eredmények pedig, újfent a nemzeti tudomány jellegéből következően, a nemzeti mozzanatot hangsúlyozzák, nevezük nevén: ebben a korszakban a nacionalista felfogást terjesztik.

Politikum ez is, de hatásában mégsem mérhető az előző korszakhoz. A nemzeti tudomány összehasonlíthatatlanul szélesebb körökhöz jut el, mint az előző korszakban, mégsem válik olyan értelemben közvetlen politikai erővé. Az irodalom is valahogy hasonló helyzetben van: ez is szélesebb körökhöz jut el, bár még korántsem annyira szélesen, mint a nemzeti tudományok, hiszen a kortárs irodalom nem került be az oktatási hálózatba. De a szélesebb körökben ugyanúgy nem hat már olyan közvetlenül, mint az előző korszakban.

Az irodalom esetében magyarázható ez részben azzal, hogy nem is óhajt ilyen értelemben hatni: a *Part pour l'art* nem agitatív irodalom. Vagy ha társadalombíráló éle van, akkor sem kíván közvetlen hatást gyakorolni. A nemzeti tudománytól talán nem áll távol az igény, hogy politikai erővé is váljék, hiszen ez is a feladata. De talán arra kell gondolnunk, hogy a fejlettebb társadalmi viszonyok közt, a politikai élet megváltozott színterein már egyéb erők és indítékok nagyobb, erőteljesebb hatást tudnak gyakorolni, politikai eszmék, irányzatok, ahol erre lehetőség van (és a legtöbb helyen van) — politikai pártok veszik át a funkciót. Ezek is fel tudják és fel is akarják használni a nemzeti tudományok eredményeit, ezeket is felveszik érveik sorába. De éppen ezért a nemzeti tudományok politikai hatéereje már közvetett. Az irodalom a legtöbb esetben még idáig sem jut el.

A nemzeti tudományok pedig közvetlenül csak igen szűk szakmai rétegre hatnak. Jön majd olyan kor, 1918 után, amikor a történettudomány egyes képviselői, egy Szekfű Gyula, egy Oskar Halecki a lengyeleknél, egy Josef Pekař a cseheknek, egy Nicolae Jorga a románoknál, egy Petăr Mutafesiev a bolgároknál a szakmán túl szélesebb értelmiségi rétegekhez is szólnak, politikai arculatukat

formálva, de ez is messze van attól a hatástól, amelyet a megújulás korának náluk sokkal alacsonyabb szakmai színvonalon álló képviselői tudtak gyakorolni.

Adódik valami tanulság ebből a hevenyészett vázlatból? Talán az, hogy irodalom és tudomány közvetlen politikai hatóereje a társadalmi fejlődés során csökken, helyüket egyéb erők és tényezők foglalják el. Minél fejlettebb a társadalom, annál inkább ez a helyzet. Többek között saját szakmánk helyének, funkciójának józan, reális felméréséhez is közelebb tudunk ezzel jutni.

HANÁK PÉTER

Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században

Magyarország lakossága az 1787. évi népszámlálás szerint valamelyest meghaladta a 8 millió főt. A magyarság számát a statisztikusok csekély eltéréssel mintegy 3,2 millióra (40%) becsülték.¹ Ha ezt — a középkori etnogenezis során sokféle népelemből összeolvadt — *történeti etnikumot* vesszük kiindulási bázisnak, akkor a XIX. századot a magyarság népesedési fénykorának tekinthetjük. Az 1910. évi népszámlálás csaknem 10 millió (9,945 ezer) magyar anyanyelvűt mutatott ki. Ők a Horvát-Szlavónia nélküli országban már 54,4%-os abszolút többséget alkottak. Amíg az egész lakosság ötnegyed század alatt 176%-kal, a nem magyar népek állománya 71%-kal, a magyarságé 210%-kal nőtt. Ismeretes, hogy ez a népesedési arányeltolódás jelentős mértékben az újkori beolvadás: az *asszimiláció* eredménye volt. Helyénvaló itt e kifejezést fogalmilag is, történetileg is elhatárolni a középkori etnogenezis, illetve etnomutáció spontán, nem-tudatos, a közösségi lojalitást nem bolygató keveredési folyamataitól. Ezek alapjában véve a XVIII. században lezárultak. A nemzetté válás folyamán a más közösséghez is tartozó egyének, csoportok hovatartozási választását, majd később a kialakult nemzetbe való beolvadást — az új nemzeti közösséghez való lojalitást, a nyelv és a nemzet-tudat elfogadását is tartalmazó azonosulást — indokolt *asszimilációnak* nevezni, és a XVIII. század végétől kezdődő beolvadási folyamatra alkalmazni. Az asszimiláció a soknemzetiségű közép-kelet-európai régióban egyrészt az összekeverten élő nemzetek, másrészt a nemzeti politikai irányzatok közti viták, nacionalista konfliktusok közepette zajlott le. Az évszázados polémia óriási demográfiai, statisztikai tényanyagot hordott össze, de ez jócskán nélkülözi a nemzeti elfogultságtól mentes vonatkoztatási bázist, szelektálást és értékelést.

A régi vitairódalom nem tisztázta, és a forrásbázist sem rakta le annak tisztázásához, hogy mennyi volt a XIX. század folyamán asszimiláltak *száma*. A becslésnél, hiszen csupán erről lehet szó, kétféle módszert alkalmaztunk. Először megvizsgáltam az egyes nemzetiségek disszimilációs veszteségét. Az 1880 és 1910 közötti három évtizedben — erre rendelkezünk megbízható statisztikai

¹ A kiindulási alapul vett 1787. évi népszámlálás a nemzetiséget nem kérdezte. A nem-nemesek 1805. évi összeírása alapján Schwartner 3 millióra, a neves osztrák statisztikus Bisinger 3 millió 340 ezerre becsülte a magyarság számát. *J. C. Bisinger: General-Statistik des österreichischen Kaiserthumes. I. Theil. Wien—Triest, 1807. 37.* Kovács Alajos Fényes Elek 1830-as évekbeli — az egyházi schematizmusok alapján végzett — felméréseinek arányait az 1787. évi népszámlálásra vetítve 3 millió 122 ezer főben állapította meg a magyarság számát. *Kovács Alajos: Magyarország népességének fejlődése a török uralom megszűnte óta. Bp. é. n. [1919] 8.* A tanulmány eredetileg *A magyar béketárgyalások. I. k. Bp. 1920* külügyminisztériumi hivatalos kiadvány II. jegyzék 8. melléklete volt (a továbbiakban: *Kovács, Magyarország népessége*). E források összevetése alapján fogadtam el a hozzávetőleges 3,2 milliós számot.

adatokkal — a nem magyar népekből valamivel több mint egy millió magyarosodott el.² Ehhez hozzáadva a magyarság negyedmilliónyi gyarapodását az 1870-es évtizedben, amikor a kolerajárvány miatt a természetes szaporodás elenyésző volt, a dualizmus négy évtizedére 1,25 milliót kapunk. A megelőző évszázad bevándorlásaira, a természetes és a tényleges szaporodás arányára vonatkozó adatok valószínűsítik azt a becslést, hogy legalább ugyanennyi lehetett az előző évtizedek asszimilációja is.³ Ez esetben ötnegyed század mérlege: két és fél milliónyi — vagy annál valamivel több — beolvadás a magyarságba.

A másik módszerrel azt vizsgáltam, mennyi lett volna a XVIII. század végén volt 3,2 millió magyarság száma 1910-re, ha csupán a természetes szaporodás gyarapította volna.⁴ Számításaim szerint a természetes szaporodás eredményeképpen a magyarság — levonva a kivándorlási veszteséget — az első világháború előtt 7—7,5 milliót tett volna. Ez a számítás is arra a végeredményre vezet, hogy 2,5—3 millióra tehetjük az asszimiláció révén nyert népességtöbbletet. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint hogy a természetes szaporodás összegétől nem sokkal maradt el az asszimiláltak száma, amely a világháború előtt a magyarság több mint negyedét, csaknem egyharmadát tette.

A tömeges asszimiláció releváns társadalmi, politikai és tudati következményekkel járt. Jelentőségét növelte, hogy szorosan összefüggött a migrációval (mind a bevándorlással, mind a nagyarányú belső vándorlással) és a múlt század derekától felgyorsuló szociális mobilitással. *Migráció, mobilitás, asszimiláció*: a kapitalizmus kialakulásának és folyamatos átalakulásának alapvető folyamatai. *Migráció, mobilitás, asszimiláció* — e korszakos folyamatok külön-külön, önmagukban is kevésbé, kölcsönös összefüggésükben pedig egyáltalán nem kerültek a társadalomtörténeti vizsgálódásaink látókörébe. E rövidrefogott előadásban a témakörnek csupán négy problémájára kívánom felhívni a figyelmet.

² Minden egyes nemzetiségnél kiszámítható, hogy a természetes szaporodás alapján mennyire nőtt volna az 1880 és 1910 közötti három évtizedben. Ebből kivonva a kivándorlási veszteséget, a kapott összeg és a tényleges szaporodás közötti különbség tekinthető *disszimilációs veszteségnek*. A módszerben és a számításban *Katus László*: Asszimiláció és nemzetiségi politika Magyarországon a dualizmus korában e. kéziratot tanulmányát követtem. A kézirat rendelkezésemre bocsátását ezúton is köszönöm a szerzőnek.

³ Kovács Alajos 3,8 millióra becsüli a XVIII—XIX. század folyamán bevándorolt különböző nemzetiségűek számát, s a bevándorlás zömét a XVIII. századra helyezi. *Kovács*, Magyarország népessége, 3—4. Mai demográfusok mintegy egymillióra becsülik a XVIII. századi bevándorlást. *Dávid Zoltán*: Az 1715—1720. évi összeírás, és *Acsády György*: Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népesség-nyilvántartások. Mindkét tanulmány megjelent: A történeti statisztika forrásai. Szerk. *Kovácsics József*. Bp. 1957. 164. ill. 224—234. Magyarország történeti demográfiája. Szerk. *Kovácsics József*. Bp. 1963. 148—151. A XIX. századi, főként német és zsidó bevándorlás alighanem ugyanilyen nagyságrendű lehetett. Nos, ha a bevándorlást is figyelembe vesszük, akkor az 1787. évi 5 milliónyi nemmagyar népesség disszimilációs vesztesége kb. 1,5—2 millió fő lehetett egy évszázad alatt. Már *Schwartner* is utal rá, hogy a XVIII. század folyamán szörványos elmagyarosodás 1789 után erősen felgyorsult. *Martin Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern. 2. kiad. I. Theil. Buda, 1809. 120. A folyamatról Fényes is beszámol. *Fényes Élek*: Magyarország statisztikája. Pest, 1842—1843. I. k. 33—34.

⁴ Az 1787 és 1850 között 63 év alatt az ország népessége a bevándorlással együtt 3,5 millió fővel gyarapodott. A növekedés évi rátája valamivel meghaladja a 0,6‰-ot. A természetes szaporodás tehát ennél kisebb volt, 0,4—0,5‰ lehetett. Ezt a demográfusok becslései is valószínűsítik. Ha a magyarság természetes szaporodását 0,5‰-kal számítjuk, akkor 1787 és 1840 között 700 ezer, 1840 és 1870 között pedig 600 ezer, összesen 1,3 millió asszimilációs nyereséget kapunk. A nemzetiségek disszimilációs vesztesége felől közelítve még nagyobb arány mutatkozik. Ezt a számítást azonban a vázoltnál bizonytalanabbá teszi, hogy még felbecsülni is alig lehet az egyes nemzetiségek természetes szaporodási rátáját.

Polgárosodás és asszimiláció

Honnan, milyen népekből, milyen rétegekből jöttek az asszimilánsok tömegei? Ismeretes, hogy a fő tömeget a németek, a zsidók és a szlovákok adták. Az 1880 és 1910 közötti egy millió elmagyarosodóból 800 ezret e három elem adott.⁵ Az asszimilált németek száma meghaladta az egy, a szlovákoké a fél milliót, a zsidóké mintegy 700 ezer fő lehetett, vagyis az asszimilánsok egész tömegének is a 80%-a került ki közülük. Hogy miért éppen e három nép magyarosodott legerősebben, annak okait külön kell vizsgálnunk, mert mindegyiküknél lényeges sajátos motivumok is közrejátszottak.

A magyarországi németiség sohasem alkotott összefüggő, egységes nemzeti társadalmat. A bevándorlás korát, a megtelepedés formáját, a belső struktúrát és az ország társadalmában elfoglalt helyet illetően a németiség legalább három nagy csoportra oszlott. A városok un. „történelmi” német polgárságát — beleértve a szepességi cipszereket — már *hungarusként* érte a felvilágosodás és a nyelvi magyarosodás rákövetkező hulláma. Ez a polgárság, minthogy a magyar társadalomba tagozódott be és nem volt sem bázisa, sem utánpótlása a sváb népi tömbökből, a XIX. század első felétől gyorsan magyarosodott és vált más, később jött német elemek asszimilációjának közvetítőjévé. A Bánság, a Dél-dunántúl, a fővároskörnyék XVIII. században bevándorolt, jórészt paraszti tömbjei sokáig szívósan őrizték etnikai állagukat, de az elsőszülötti örökösödési rend következtében állandóvá vált az intergenerációs mobilitás: a fiúk egy része iskolába vagy iparba került, s ily módon előbb-utóbb beilleszkedett a magyar társadalomba.⁶ Az erdélyi szászok középkori privilégiumokkal körülbástyázott, rendi jellegű társadalma fokozatosan modern nemzeti kisebbséggé alakult át, nem olvadt bele a környező magyar vagy román népességbe, legfeljebb kisebb — elvándorolt — szórványai disszimiláltak.

A XVIII. század végétől nagy tömegben bevándorló zsidóságot eleve nem nemzeti, hanem vallási kötelék, kulturális hagyomány, a befogadó társadalmak elzárkózása és számos jogkorlátozása abroncsolta közösséggé. A vallási közösséghez való lojalitásuk *általában* nem állt ellentétben egy nemzeti közösséghez való hozzákapcsolódással, s ahol ellentétbe került, többnyire gyengébbnek bizonyult a nemzeti vonzerőnél, különösen a polgárosodás sodró áramában, amely lehetővé tette, sőt megkövetelte a befogadó társadalom nyelvének elsajátítását, és különösen a nacionalizmus diadalmas századában, amely szabaddá és vonzóvá tette az új nemzeti identitás elfogadását. A bevándorolt zsidóságnak a korszak végére mintegy háromnegyede vált nyelvében, kultúrájában az új közösséghez lojális magyarrá.⁷

⁵ Katus László számítása szerint a németek disszimilációs vesztesége 1880 és 1910 között 395 ezer, a szlovákoké 275 ezer, a románoké 30 ezer, a kárpátukránoké 10 ezer, a délszlávoké 80 ezer, az egyéb nemzetiséké 50 ezer, a zsidók elmagyarosodásának száma 190 ezer főt tett. *Katus*, id. kéziratos tanulmánya.

⁶ A magyarországi asszimilációra összefoglaló munka *Ludwig Gogolak: Zum Problem der Assimilation in Ungarn in der Zeit von 1790—1918*. Südostdeutsches Archiv, 1966. — *Kösa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Bp. 1937. — *Pukánszky Béla: Német polgárság magyar földön*. Bp. é. n. — *Herbert Sachse: Die Verluste des ungarländischen Deutschtums im Spiegel der Statistik*. Berlin. 1937.

⁷ A zsidóság asszimilációjára máig használható munka *Dr. Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története*. Bp. 1922. Részletesen foglalkozik a kérdéssel a *L. Randolph Braham* által szerkesztett *Hungarian Jewish Studies*. 1—2. k. New York, 1966—1969. A kötetben ld. *Ernö*

Amíg a hazai németsegnél és zsidóságnál elsősorban a nemzeti közösségi kapcsolatok hiánya vagy meggyengülése, a szlovákoknál főként gazdasági tényező: a mostoha természeti viszonyok között korán jelentkező relatív túlnépesedés, következésképpen a központi területekre irányuló elvándorlás és az erős szociális mobilitás ösztönözte az asszimilációt, amelyet egyébként az évszázados együttélés spontán keveredésének hagyománya — gyakran a kétnyelvűség — is könnyített, és a vallási válaszfalak sem akadályoztak, mint az ortodox románoknál vagy szerbeknél.⁸

Dehát német városi polgárok, szlovákok évszázadok óta éltek együtt magyarokkal, anélkül hogy asszimilálódtak volna, és a XIX. század elején a százezer főt meghaladó zsidóság magyarosodása is csak a reformkorban kezdődött. Érdeemes megfigyelni, hogy mindhárom esetben az asszimiláció nem csupán sajátos tényezőkkel, a nemzeti közösség hiányával vagy gyengeségével, a csonka társadalomszerkezettel függött össze, hanem az egyidejű és egyetemes gazdasági-társadalmi átalakulással. A gazdasági tényezők a kapitalizmus — árutermelés — polgárosodás — városiasodás egymást tételező folyamatában helyezhetők el. Minthogy a kapitalizmus formabontó áramlása a peremvidékek felől a főváros és a középső, termékeny, az árutermelésbe előbb és erősebben bekapcsolt alföldi és dunántúli — tehát túlnyomóan magyarul — területek felé irányult, a spontán migráció folyamán a szlovák és más, kisebb népcsoportok könnyebben olvadtak bele a gazdaságilag fejlettebb területek magyarságába. Ismeretes, hogy a zsidóság integrációjában kifejezetten a hazai kapitalizmus, nevezetesen a mezőgazdasági árutermelés fellendülése játszott elindító és eldöntő szerepet. Megtelepedésük az árutermelés útvonalait, a Duna vonalát követte, vagy a dunántúli uradalmak forgalmi központjai felé irányult.⁹

A modern árutermelés és városiasodás, illetve a városiasodás és magyarosodás közötti szoros korrelációra a számos példa közül Újpestét emelném ki. Az 1830-as évek elején a megyeri határban megjelenő szőlősgazdák 80%-a pestkörnyéki sváb telepes, őket követi néhány zsidó kereskedő. Az 1841-ben alakult község 90%-a nem magyar, túlnyomóan német nyelvű. 70 év múlva a várossá nőtt település 55 ezer lakójának 90%-a magyar, mindössze 3 ezer német, másfél ezer szlovák és cseh maradt.¹⁰ A példa jól mutatja, hogy a magyarosodás kohói a városok voltak. Fényes Elek 1839-ben a 126 város lakosságának csaknem a felét, 47%-át találta magyarnak, — és ez már meghaladta az országos, illetve a fél évszázad előtti városi arányt. Hét évtized múlva ugyanebben a 126 városban 70%-ra emelkedett a magyarság aránya.¹¹ Az elmagyarosodási folyamat megoldulása a dualizmus korában következett be, amelynek végére a városi lakos-

László: Hungarian Jewry: Settlement and Demography, 1735—38 to 1910, *Nathaniel Katzburg: Hungarian Jewry in Modern Times, Political and Social Aspects.* — Újabb alapos tanulmány *George Barany: „Magyar Jew or Jewish Magyar”?* (To the Question of Jewish Assimilation in Hungary). *Canadian-American Slavic Studies.* VIII. 1. 1974.

⁸ Gogolák id. tanulmányán kívül ld. Kovács, Magyarország népessége, 3—5. — *Kőrösi József:* Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint. Bp. 1882. — *Thirring Gusztáv:* Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. 1. k. Bp. 1923. 264—284, 294—296, 306, 315.

⁹ *Fényes Elek:* Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I—VI. k. Pest, 1836—1840 munka alapján összeállította *Venetianer,* i. m. 104—114. — *Ernö László,* i. m. *Hungarian Jewish Studies,* 1. k. 66—134.

¹⁰ *Dr. Ugró Gyula:* Újpest 1831—1930. Bp. 1932. 9—11, 170—171.

¹¹ *Kovács,* Magyarország népessége, 17.

ság 77⁰/₀-a, ezen belül a törvényhatósági joguak 80⁰/₀-a vallotta magát magyarnak.¹² Az utóbbiak népesedési mérlegén döntő súllyal Közép-Európa egykoron legtarkább etnikumú városának, Budapestnek a gyors magyarosodása esik latba. Budapest a polgárosodás — városiasodás — asszimiláció szoros összefüggésének klasszikus példája.

A XVIII. századvég Pest-Budájának 50 ezer lakójából csak egyötödöt tettek a magyarok, mintegy háromnegyede német polgár volt.¹³ A pesti kereskedő testület tagjainak 70⁰/₀-a — s éppen a legvagyonosabbak — az ortodox vallású „görögök” (cincárok) és szerbek közül került ki.¹⁴ A múlt század derekára a város megháromszorozódik. A 150 ezer főnyi lakosság nagyobb fele, 56⁰/₀-a ugyan még mindig német, illetve német anyanyelvű, de a magyarság már megközelíti a harmadot. A rohamos és tömeges felolvadás a kiegyezés után következik be. Hat évtized alatt, amíg a város egésze öt- és félszeresére, a magyarság száma kerek 700 ezer fővel gyarapodva tizenháromszorosára nő, a más nemzetiségűeké mindössze 25 ezer fővel növekszik, vagyis abszolút számokban jóformán stagnál, arányuk pedig a Bach-korszakbeli kétharmadról 14⁰/₀-ra zuhan.¹⁵ A szlovákság elmagyarosodására jellemző, hogy az egész korszakon át folyamatos, nagytömegű bevándorlás ellenére, 1910-ben csupán 2.400 szlovák, a fővárosi szlovákság 12⁰/₀-a helybeli születésű, vagyis másodgenerációban is megőrizte nemzetiségét. Hasonló arányú a fővárosi németség elmagyarosodása. A százezres nagyságrendű bevándorlás ellenére 1910-ben csupán 22 ezer fő, a budapesti németség egynegyede a helybeli születésű.¹⁶ S aztán a magyarosodási számvetés mutatós végeredménye: a világháború előtti 900 ezer lakos 86⁰/₀-a magyar, és gyakorlatilag az egész főváros beszél magyarul.

Az iparosodás és asszimiláció szoros korrelációjára szemléletes például szolgálnak a főváros környéki települések. Amíg a zömmel agrárjellegű német községek a második világháborúig megőrizték anyanyelvüket, legfeljebb a fiatal nemzedék jutott el a kétnyelvűség fokára, addig az ipari települések még a fő-

¹² Uo. 16. Kovács a városiasodást a magyarosodás fő tényezői között említi. Ezt a tényt már Fényes, majd a következő nemzedék kiváló statisztikusa, *Keleti Károly* is megállapította az „A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján” c. értekezésében. Bp. 1882. Ebben 143 szabad királyi és rendezett tanácsú város adatait elemezve mutatja ki, hogy magyar anyanyelvű a lakosságuk 62⁰/₀-a. A r. katolikusok közül 53, az izraeliták közül 56⁰/₀ vallotta ekkor magát magyarnak. 20—23. A városok, elsősorban Budapest és az iparosodás magyarsító szerepét a német nacionalista szerzők is megállapították. Vö. *Sachse*: i. m. 25—26. — Pozitív értelemben emeli ki a városok magyarító szerepét *Pukánszky*: a folyamat a nagy dunántúli agrárforgalmi és iparos centrumokban, Győrött, Pécsen, Székesfehérváron a XIX. század első felében félig még spontán zajlott le, a nyugati és északi városoké már tudatosabb volt és későbbi. I. m. 45.

¹³ *Kőrösi József*: Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint. Bp. 1882. 7—9, 12—13. — *Kósa*: i. m. 5—8, 62—64.

¹⁴ A pesti kereskedők 240 éves testülete. Statisztikai Értesítő. 1939. jún. 116. A túlnyomóan német katolikusok már ekkor a vaskereskedésben, a fűszerekek és a vendéglősök között voltak a legerősebbek.

¹⁵ Amíg Buda nagyjából német, Pest a török kiűzéséig magyar többségű város volt, csak a XVIII. században indult meg gyors és erős német, továbbá szerb és görög bevándorlás. *Horváth Gy.*: Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. Történetírás, 1937. 271—276, 412—417. — *Szigethy Endre*: Buda és Pest visszahódítása a magyarság számára. Napkelet, 1936. 666—672. — *Kőrösi József*: Pestváros magyarsága 1688-ban. Pestvárosi Statisztikai Évkönyv. 1783. 350. — A magyarosodás pontos adataira ld. Budapest fél évszázados fejlődése 1873—1923. Bp. 1925. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei (a továbbiakban Bp. St. Közl.) 53. sz. 56*—59*. *Thirring Gusztáv*: i. m. 266—270.

¹⁶ *Thirring*: i. m. 284—285.

városnál is gyorsabban magyarosodtak. Ezekben a magyarság száma az első világháború előtti három évtizedben 17 ezerről csaknem 200 ezerre (46⁰/₀-ról 88⁰/₀-ra) nőtt.¹⁷ Ebben a roppant gyors folyamatban, igaz, nagy szerepet játszott a magyar vidékekről áramló bevándorlás, továbbá a főváros erős politikai és művelődési befolyása, de éppen az a tény, hogy *ide* irányult az elvándorlás és hogy ezek az ipari peremkerületek voltak a legfogékonyabbak a fővárosból kisugárzó művelődésre és nemzeti eszmére, az jól mutatja az iparosodó lakosság asszimilációs készségét.

A felsorolt adatok talán elégségesek első tételünk alátámasztására: *az újkori asszimiláció a polgárosodás gazdasági alapfolyamatainak, a nemzeti — illetve országos — piac kialakulásának, a piacot átfogó kereskedelmi, közlekedési és hitel-szervezeti hálózat funkcionálásának, az iparosodásnak és a városiasodásnak volt közvetlen következménye.*

Példánkban a bizonyítás fő anyaga és módszere statisztikai jellegű volt. Adataink kritikai mérlegelése azonban arra figyelmeztet, hogy a „statisztikai” magyarság mögött a magyarosodás különböző fokozatai és típusai rejlenek. Tipizálás előtt néhány tipikus esetet. A már említett görög kereskedők a XVIII. század elején tűnnek fel, és virágzó tranzit-kereskedelmet építenek ki Magyarországra és a török levante között. Eleinte itt csak telepeik vannak, otthonuk, családjuk és vagyonuk székhelye Macedónia, Görögország. Az 1730-as évektől a vagyonkivitel megakadályozása végett megtelepedésre szorítják őket. Mária Terézia alatt a vagyonosabbak meg is települnek, földet (Sina, Nákó, a román Mocsonyi család), vagy pesti telket, házat, „udvart” vesznek. Szerb és német polgárokkal együtt ők építik ki a belváros központját (a Haris, a Sacellari, a Takátsy, a Vrányi, a Voraros stb. család). Ez a megtelepedett generáció már két vagy háromnyelvű, magyarul és németül is beszél, és akik 1829 (Görögország felszabadulása) után nem térnek vissza, hanem végleg ittmaradnak, azok gyorsan elmagyarosodnak. Egy részük kereskedőként, mások földbirtokosként beolvadtak a városi polgárságba, illetve a nemességbe.¹⁸

A másik példánk ismét Újpest. Az első telepesek nagy része még vándormadár. Az 1840-es években nagy a fluktuáció a háztulajdonosok között éppúgy, mint a lakók: a „szellérek” között.¹⁹ A korán kibontakozó iparosodás már az 1860-as években nagy számmal vonzza a munkásokat, a technikusokat, a vállalkozókat (felbukkannak az alvilág hirhedt alakjai is) a fővárosból és a Monarchia minden tájáról. Szélhámosok, bicskások, kóbor népség, „csomó szerencsevadász” — jegyzi fel az egyik kortárs. „Ez képe és tükre egy amerikai szabados státusnak, amelyben minden van — csak rend nincs.”²⁰ A kiegyezés évében nagyközséggé avanszáló telepen lassan, két évtized alatt szilárdul meg a rend, a modern ipari munka és iparváros rendje. Újpest ekkor még kétnyelvű. Otthon, a műhelyben, a boltban gyakran a német szó járja, de a közélet, a sajtó, a kultúra — és a fiatal nemzedék — nyelve már magyar. Az 50. évfordulón a bőrgyáros Wolfner-család hazafias és városfejlesztő buzgalmát méltatják. Az elmagyarosodó má-

¹⁷ Uo. 324—328.

¹⁸ *Schwartner*: i. m. I. k. 138—139. — *Fényes*: Magyarország statistikája, I. k. 79. — *Kósa*, i. m. 66—74. — *Pásztor Mihály*: A százötven éves Lipótváros. Bp. é. n. [1940] Bp. St. Közl. 93. k. IV. sz. 59—61, 68.

¹⁹ *Ugró*: i. m. 21—30.

²⁰ *Idézi Kubinyi András*: Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. k. Budapest, 1956. 292.

sodik nemzedék már függetlenségi érzelmű, a „majdnem kivétel nélkül iparral foglalkozó polgárok” elsőik között választják diszpolgárrá Kossuthot, a nemzeti iparosodás előharcosát.²¹

Általánosítva azt mondhatjuk, hogy az asszimiláció első foka a *megtelepedés és alkalmazkodás*. Az asszimiláns egyelőre csak új otthont választ, de még nem döntötte el, hogy csak lakóhely (telephely) lesz-e az, vagy új közösség — új haza. Valamilyen fokon megtanulja a befogadók nyelvét, alkalmazkodik szokásaikhoz, de az eredeti közösség nyelve és tradíciója a domináns. A második szakaszt a *kettős kötődés* jellemzi. Az asszimiláns kétnyelvűvé válik, mindkét közösségéhez lojális és a kettős kötődés harmonizálására törekszik. Konfliktushelyzetben többnyire az államhatalmi-politikai befolyásolás, az egzisztenciális érdek dönt.

A dualizmus korában jelentős tömegek éltek a *kettős kötődés* szakaszában, az asszimiláció e közbülső állapotában. Az arányokat megközelítően jelzi, hogy több mint fél millióra rúgott az 1918 végén alakult új szomszéd államokban a magyarságtól disszimiláltak, illetve az eredeti nemzeti közösséghez „reasszimiláltak” száma.²² És ebben nem egyszerűen az új uralomhoz való idomulás, a „renegátság” játszotta a vezérmotívumot. Az első világháború előtti években 1,2 millió magyar beszélt németül, 550 ezer szlovákul, 400 ezer románul, és közöttük szép számmal lehettek a kétnyelvűek, amint a magyarul tudó nemzetiségiek: a 750 ezer (40%) német, a 410 ezer (21%) szlovák és a 370 ezer (13%) román között is. Vagy például a zsidó magyarok nagyobb része, 400 ezer fő beszélt németül (ez még szinte magától értetődő), de 66 ezren a szlovákot, 53 ezren a román, 16 ezren a szerb-horvátot vallották második nyelvüknek. A másik oldalról tekintve: a nem magyar anyanyelvű zsidók fele, 100 ezer fő tudott magyarul is.²³ Nyilvánvaló, hogy e statisztikai kategóriák ismét a kétnyelvűek, a potenciálisan bármelyik irányban kötődhetők — vagy az asszimiláció alacsonyabb fokán megrekedtek — valóságos társadalmi csoportjait is magukban foglalják.

A harmadik és végső szakasz, amelynek azonban ugyancsak több stációja, árnyalata figyelhető meg: a *beolvadás*. A beolvadtak a befogadó nemzet anyanyelvén, kultúráján nevelkedtek, gondolkodásban és érzelemben elmagyarosodtak. Eltekintve most a túlbuzgó neofita típusától, az elmagyarosodottak nagy része még sokáig, olykor nemzedékeken keresztül őrzi a régi közösség emlékét, a régi lojalitás erősebb-lazább kötelekeit, sőt az asszimilációs folyamat megzavarása esetén az utódgenerációkban is előfordulhat regresszió vagy megindulhat disszimiláció. „Normális” körülmények között azonban a folyamat a teljes beolvadás felé tendál, a régi közösséghez fűződő lojalitás mindinkább érzelmi rokon-szenvvé halványul.

Az asszimiláció egymást követő szakaszai különleges körülmények között lejátszódhatnak egyetlen generáció életében is. A tipizálási kísérlet mögött rejtlő konkrét történelmi tapasztalat azonban azt a véleményt erősíti, hogy indokolt a tömeges asszimilációt a polgárosodáshoz kapcsolódó, *többgenerációs folyamatnak* felfogni, amelyet az állam és a vezető rétegek ösztönözhetnek, valamelyest gyorsíthatnak, de erőszakos beavatkozással inkább megzavarnak. Adataink azt mu-

²¹ Ugró: i. m. 43 skk., Wolfnera 60, a Kossuth-kultuszra 61–62. Az idézet: *II unák Péter—Hanák Katalin: A Magyar Pamatipar története 1887—1932*. Bp. 1934. 11.

²² A becslésre ld. a 71–77. jegyzetben idézett forrásokat és számításokat.

²³ A Magyar Szent Korona országának 1910. évi népszámlálása. 5. rész. Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban MSt. Közl.) Új sorozat. 61. k. adatai alapján.

tatják, hogy a XIX. századi Magyarországon is lényegében véve *természetes* beolvadásról, nem erőszakos elnemzetlenítésről volt szó. A dualizmus kori kormányok ilyen törekvései csekély maradandó eredménnyel jártak.

Az asszimiláció társadalmi motivációja

Bármennyire nyilvánvaló is, hogy a tőkés nemzeti piac kialakulása az egységes nemzeti nyelv elterjedésének és a polgári nemzethez való asszimilációnak hathatós ösztönzője, mégis egyszerűsítés lenne ezt a komplex folyamatot kizárólag és közvetlenül a polgárosodás gazdasági alaptendenciáiból levezetni. Ha ezek voltak volna az egyedüli meghatározó tényezők, akkor nehéz lenne megérteni, miért olvadt bele a hazai németiség zöme a nála kevésbé polgárosult magyar társadalomba, miért igyekezett a nemesi középosztályhoz idomulni, miért nem maradt meg a fejlettebb, kulturáltabb német, illetve osztrák-német polgárság telepésének, távoli szigetének, mint Közép- és Kelet-Európa számos vidékén. Ugyancsak nehéz lenne megérteni, hogy miért magyarosodott el olyan gyors ütemben, a XIX. század második negyedétől kezdve a zsidóság, amelyet a nyelv közössége és üzleti kapcsolatok szálai a hazai és az ausztriai (bécsi) németekhez is kötöttek. A tőkés gazdaság csak alapja és kerete, de önmagában nem elégséges feltétele az asszimilációnak, amelyet szociális, politikai és szociálpszichológiai tényezők is befolyásolnak.

Prága, Brünn, néhány lengyel város, vagy Fiume, Trieszt, a dalmát tengerpart rá a példa, hogy a nemzeti többséghez való asszimiláció fejlett polgári viszonyok között is nagyon vontatott vagy eredménytelen, ha nem jár társadalmi emelkedéssel. A beolvadást társadalmi értelemben éppenséggel az emelkedés, a hagyományos uralkodó osztályba vagy a nemzeti „középosztályba” való befogadtatás vágya sarkallja. Ez magyarozza számos meggazdagodott német — főleg széppeségi cipser és kisebb mértékben szlovák, román, görög, szerb — polgárcsalád nemesítését és ezáltal *hungarus*-szá válását, majd teljes elmagyarosodását, ez motiválja sok német városi család sarjainak a magyar értelmiséggel rokon sorú honoráciorra válását és összeolvadását a XVIII. századtól kezdve. A feudális viszonyok között azonban ez a fajta „asszimiláció” egyedi eset, egyéni kiemelkedés volt, nem a polgári bázis szélesítésének, hanem a nemesség természetes utánpótlásának funkcióját töltötte be. Megváltozott a helyzet, amikor a fellendülő árutermelés hatására a magyar birtokos nemesség is a polgárosodás útjára, értelmiségi elemei pedig polgári pályára léptek. A nemesi „középosztály” most már nemcsak egyedi esetekben fogadta el, hanem társadalmi méretekben is elvárta és ösztönözte a más etnikumú vagy vallású népcsoportok nemzeti és az egyenrangú rétegek szociális asszimilációját. Minthogy a magyar középnemesség a hozzákapcsolódó nemesi és honorációr értelmiséggel együtt — a lengyelhez hasonlíthatóan — szémszerűen is kiterjedt, társadalmilag és politikailag is befolyásos erő volt, s az új, polgári formáció „középosztályának” is vezető ereje, a *történelmi magyarság* megtestesítője maradt, az asszimiláció társadalmi rangemelkedéssel, presztizsenövekedéssel állt szoros kölcsönkapcsolatban. Amint a rendi társadalom nemesi, úgy a tőkés korszak polgári és kispolgári mentalitásában a magyarrá válás úri rangot jelentett, az „úr” fogalom pedig a magyarsággal azonosult.²⁴ (Hasonló jelenséggel találkozhatunk a lengyel területeken is.)

²⁴ Kása: i. m. 267–272. — *Ferő (Ájai L'ácl)*: Utazás Fesztől Et d'Jestre 1843–1907. Bp. 1908. 311. — *Puhánszky*, i. m. 21–22, 92–96. — *Sachs*: i. m. 32.

Herczeg Ferenc írja *Emlékezései*-ben: a Délvidéken azt tartották, „hogy az ember csak ötszáz holdig lehet rác vagy sváb, azon felül magyarnak kell lennie, ha a vagyonához méltó életet akar élni”. Ezt a normát Herczeg saját szentenciájával toldja meg: „a kapás ember lehet sváb vagy tót, kultúremler azonban Magyarországon csak magyar lehet”.²⁵ Német polgárok gyakran bizonygatták: attól, hogy németül beszélnek, még nem parasztok. Az úr — magyar identifikáció fontos, de nem egyedüli szociálpszichológiai ösztönző volt. Ehhez a reformkorban a szabadságeszme, a *liberalizmus* hitvallása is hozzárendelődött.

A romantikus szabadságeszmének a felvilágosult-rationális liberalizmussal való sajátosan magyar vetülete különösen a hazai német és zsidó polgárságot vonzotta. Számukra a jofenista állampatriotizmus, amely a hazát a közösség üdvével, a közjóval azonosította, elvontan racionális, a társadalmi gyakorlatban kevésbé hasznosítható, érzelmileg nehezen átélhető fogalom volt.²⁶ Az „über-nationale Gemeinwohl” nem lehetett a közösségi identitás kötőanyaga. A magyar nemesség által vezetett nemzeti mozgalom egyszerre kínálta a szabadságot, a rendi válaszfalak ledöntését, a társadalmi emelkedést és a nemzethez való érzelmi azonosulás kötelékét: a liberális evolúciót és a romantikus lobogást. Mindehhez még a magyar reformmozgalom a bécsivel vetekedő műveltséget, európai látóköri kultúrát is kínálta az asszimilánsnak. Érthető, hogy a *Pesti Hírlap* Pestje jobban vonzott, mint Ferenc vagy Ferdinánd császár biedermeier nyárspolgáriassággal enyhített rendőri abszolutizmusa, hogy Katona robbanó Bánkja jobban izsított, mint Grillparzer meditaló hőse, hogy Lenau németül is a magyar szabadságról írt, hogy Liszt Magyarországot választotta hazájának. „Ez Magyarország. . . ez az én hazám. És én is . . . ehhez az ősi, erős fajhoz tartozom, én is fia vagyok ennek az őserőtől duzzadó, zabolátlan nemzetnek, amely jobb sorsra van kiszemelve” — írta az 1838. évi árvíz idején egyik barátjának.²⁷

Bizonyára nemcsak a tőkefelhalmozás kecsgetető lehetőségei vonzották a magyarsághoz az első pesti bankot, malmot, vasutat alapító és finanszírozó Ullmann Mórt és tevékeny — utóbb Szitányira magyarosított — családját. Nem csupán a tőkés versenyharcban szerezhető előny csábította Kossuth küzdőtársául a *Védegyletbe* Goldberger Sámuel és Spitzer Gerzont,²⁸ hanem a magyar reformmozgalom szabadságeszménye — az egyéni érdekekkel összezsenedülő új közösségi élmény vonzereje — is nyomósan közrejátszhatott abban, hogy nemrég elmagyarosodott zsidó kereskedők, gyárosok, írók, tudósok, rabbik a magyar nemzetet, a reformmozgalmat és 1848-at választották és vállalták.²⁹ Érthető, hogy a zsidóság szívesebben követte a jogkiterjesztő liberális nemest, mint a jogkorlátozó konzervatív céhpolgárt. Ezt a rendi elzárkózást nem lehet valaminő hagyományos antiszemizmusból levezetni. A magyar őshonos éppoly ellenséges érülettel ki-rekesztené a beletéplő németet, az ügyes görög, szerb üzletembert vagy a

²⁵ Idézi Pukánszky, i. m. 97.

²⁶ Uo. 18–24, 34–37 skk.

²⁷ Uo. 50.

²⁸ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapítására és nemzeti jellegére ld. Pólya Jakab: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története. Bp. 1892. A II. kötet, Bp. 1915, amelyet Hegedüs Loránt írt, első fejezete és a centennáriumba kiadott kötet: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története 1841–1941. Bp. 1941 első két fejezete ugyancsak visszatekint az alapításra, az Ullmann-család szerepére. — Spitzer Gerzson és Goldberger Sámuel hazafias politikai működésére Hanák Péter—Hanák Katalin: i. m. 32, illetve Jenei Károly—Gáspár Ferenc—Sipos Péter: A Pamutnyomóipari Vállalat Goldherger Textilnyomógyárának története 1784-től. Bp. 1970. 4–5.

²⁹ Venetianer: i. m. 115 skk, 139–144, 154–162, 187–204. — Barany: i. m. 9–12.

zsidó kereskedőt, amint valamennyiüket biblikus hévvel kárhoztatja a XVIII—XIX. századforduló maradi nemese: „Valami zsidó, örmény, rác és német pénzfosztó, vérszopó uzsora és fősvénység lehet a magyar világon, annak a lángja mind itt vagyon Pesten.”³⁰

1790-től 1848-ig a kisebb-nagyobb városi mozgalmak, a zavargások, a politikai és jogviták tömege bizonyítja, hogy a megye vagy a földesúr — nem is beszélve az országgyűlési ellenzék népszerű vezereiről — megértőbb, humánusabb és liberálisabb volt, mint a privilégiumait féltő városi — pesti, pozsonyi, győri — polgár. „A polgárság némely osztályai — állapította meg Horváth Mihály — szűkkeblűbbek voltak a nemesség felvilágosodott osztályainál, s míg magok nagy örömmel léptek be azon jogok gyakorlatába, melyeket előbb a nemesség kizárólag élvezett: azokat az elnyomott zsidósággal nem akarták megosztani.”³¹

Es itt rátérhetünk témánk második tételére, amely módosítja, konkretizálja az elsőt. *Ha az asszimiláció általában a polgárosodás, a magyarországi pedig a hazai sajátos polgárosodás függvénye, akkor az is áll, hogy az asszimiláció alapkarakterét nem a gyenge, zömmel konzervatív rendi szellemmel eltöltött városi (német) polgárság, hanem a polgárosodás liberális középnemesség határozta meg.*

E konkretizáló-módosító tétel az előző tipizálás továbbgondolását kívánja meg. Fentebb az asszimiláció fokozatairól, *fokozati típusairól* szoltunk. Itt indokoltnak látszik ezt a fokozati tipológiát egy történeti-társadalmival kiegészíteni. Nyilvánvaló, hogy az asszimiláció iránya, társadalmi jellege és intenzitása nagy mértékben a befogadó nemzet jellegadó vezető rétegétől — uralkodó és középosztályától —, általában: a történelmi korszaktól függ. Ezen az alapon megkülönböztethetjük a reformkori, a kiegyezés korabeli és a századeleji asszimilációt.

A reformkori gyors és intenzív asszimiláció támasza és talpköve a *bene possessionatus* középnemes volt: a korszerűsítő gazda, a liberális politikus és európeér literátor. A tekintélyes középnemes azonban közvetlenül és rendszeresen keveset érintkezett a városi polgárral, a görög vagy zsidó kereskedővel, a német hivatalnokkal, a szlovák iparossal. Távol élt tőlük és fölöttük állt, tehát ideáltípus maradhatott, akinek az eszményeit, asszimiláló hatását a nemesi értelmiség, a vele rokon magyar hivatalnokság és mindenekelőtt az iskola — így pl. a pesti piarista gimnázium, a jogakadémiák, a kollégiumok, illetve a diákok, a jogászok és a protestáns papság, aztán növekvő mértékben a Pestről szétsugárzó irodalom, a színház és a sajtó közvetítette és hatványozta.³² Hamarosan az asszimiláltak első öntudatos-hazafias csoportjai is vállalták a közvetítés misszióját. A pestbudai polgárok a Bach-korszakban hivatalba ültetett német és cseh tisztviselők meghonosításában, az irodalmi klubokban és kávéházakban szerveződött elvbaráti körök pedig a modern nemzeti sajtó megteremtésében és az irodalom művelésében szereztek érdemeket.³³

³⁰ Révai Miklós szavait idézi *Kósa*: i. m. 94. Ugyanő számos példát említ a polgárság szűkkeblűségére. Venetianer kifejezetten azt domborítja ki, hogy a nemesség, a megye volt a liberálisabb, mint a városi célpolgár. Vö. *Venetianer*: i. m. 134, 135—147, 164, 166—169.

³¹ *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történetéből. 1823-tól 1848-ig. 3. kiad. Bp., 1886. III. k. 461—462. Ugyanerre ld. még II. k. 468.

³² *Kósa*: i. m. a magyarosítás élesztőinek a hivatalokat, a bíróságokat, a társadalmi egyesületeket, az iskolát, az irodalmat és a színházat tekinti. *Porzó (Ágai Adolf)* szintén az irodalom és a színház, a városba költözött nemesség és a diákság, vidéken a református és evangélikus papok szerepét emeli ki, 304—311. *Pukánszky* első helyre a magyar liberalizmus és az irodalom vonzerejét állítja. i. m. 63 skk.

³³ *Farkas Gyula*: Az asszimiláció kora a magyar irodalomban (1867—1914). Bp. é. n. (1938). 32—33.

A közvetítő funkciót világosan mutatja, hogy az újságírásban és szerkesztésben, a politikai vezérek „sajtófőnöki” tisztjében (Falk Miksa, Rákosi Jenő, Ágai Adolf, Horn Ede, Helfy Ignác stb.), a magyar politika külföldi népszerűsítésében és a nyugati kultúra magyarországi terjesztésében kezdettől fontos szerepet játszottak az elmagyarosodott — de kétnyelvű — német és zsidó értelmiségiek. Az abszolutizmus idején ők csoportosultak magyar íróbarátaikkal együtt és egyetértésben előbb az *Arany Ökörben*, utóbb, az 1860-as évektől a pesti *Café Richelieu* rangjára pályázó *Kávéforrásban*. Az itt tanyázó írók és újságírók — Rákosi Jenő, Ágai Adolf, Dóczi Lajos, Toldy István, Bereczik Árpád, Tóth Kálmán, Kaas Ivor — köre a kiegyezés időszakában a politikai és nyelvi magyarosítás élharcosává vált.³⁴ A történelmi korszakforduló persze megváltoztatta a példaképpül szolgáló nemesi vezető réteg szociális arculatát, politikai gondolkodását, és ez a gyorsan gyarapodó polgári rétegek asszimilációjában is tükröződött.

Külön kérdés, amelyet eddig, tudtommal, nem vizsgáltunk, hogy milyen jellegadó rétegekhez, típusokhoz asszimilálódott a jelentős számú nem magyar munkásság. A kutatás mai állása hipotézisek felállítását sem teszi lehetővé, inkább csak néhány nyomot jelölhetünk meg, amelyen alkalmasint érdemes elindulni. A korai mozgalmak lefolyása arra enged következtetni, hogy a céhlegények és az ipari munkások első nemzedéke a kismesterek, a céhpolgárok példáját követte; nagyobb városokban, ha kereste velük a kapcsolatot, hatott rájuk a magyar diákság is. Az asszimilációt tehát a kispolgárság és a szegény értelmiség közvetítette. Étekintetben, úgy látszik, a kiegyezés utáni évtizedben következett be gyökeres változás. A más nemzetiségű ipari munkásság magyarosodása jórészt a politikai és társadalmi környezet, a gyár, az iskola, a sajtó, a mozgalom és nem utolsósorban a magyar vidéki és városi iparosokból vagy fiaikból lett szakmunkások hatására haladt előre. A szakmunkásság zöme azonban nem az „úri középosztályhoz”, nem a kispolgársághoz idomult, hanem önmaga a soknemzetiségű, de a szocialista eszményekben és kultúrában összeolvadó *szakmunkás törzs* vált az újabb munkás rajok és nemzedékek asszimilációjának jellegadó rétegévé. Hogy az egyes munkásrétegeknek és szakmáknak milyen volt az összetételük, hogy milyen mértékben és miként magyarosodtak el, arra a most nekigyűrködő kutatásnak kell majd pontosabb választ adnia.

Asszimiláció és polgárosodás

További kérdésünk, hogy hol, milyen foglalkozási ágakban, milyen rétegekben helyezkedett el az asszimilánsok milliós tömege. A kérdést akkor is érdemes feltennünk, ha a polgárosodás alapfolyamataival való szoros korrelációból logikusan következik, hogy túlnyomórészt a gazdaság tőkés szektorába, az ipar, a kereskedelem és a forgalom új ágaiba áramlottak. Valóban, csupán töredékük szerzett földbirtokot; tény, hogy az agrárnépességet kevésbé érintette az asszimiláció. A kiadott statisztikai források, a demográfiai és családtörténeti kutatások nem teszik lehetővé az asszimilánsok gazdasági és társadalmi elhelyezkedésének pontos felvázolását. Csak a fő irányokat jelölhetjük meg. *Budapest* elmagyarosodásának részleteire, az egyes szakmák és rétegek származás, nemzetiség és vallás

³⁴ *Porzó (Ágai Adolf)*: i. m. 244—250. az 1850-es években összegyűlt társaságot a nemzeti ellenállás egyik — nem forradalmi — de Petőfit példaképnek tekintő csoportjaként, a *Kávéforrás* klubot deákpártinak jellemzi. E csoportokat az asszimilánsok első nagy irodalmi-kulturális betörésének minősíti *Farkas Gyula*: i. m. 74—75.

szerinti megoszlására azonban *Kőrösi József* és *Thirring Gusztáv* jóvoltából viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk.³⁵

1857-től kezdve az egész korszakon át nyomon követhetjük a fővárosba betelepült *külföldiek* elhelyezkedését. A külföldiek a főváros lakosságának elég magas és az abszolutizmus korában növekvő hányadát tették (1857-ben 13, 1870-ben 15⁰/₀-át, ebből ausztriai 11, illetve 13⁰/₀ volt.) A dualizmus korában fokozatosan csökken a külföldről betelepülők aránya, a századforduló után az abszolút számuk is (1880-ban 11, 1910-ben 6⁰/₀).³⁶ A bevándorlók nagy tömege természetesen az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben talált helyet (1857-ben 75, 1870-ben 80, 1890-ben 85⁰/₀-uk). A múlt század harmadik negyedében a közlekedésben foglalkoztatottak egyharmada (a vasútnál és hajózásnál csaknem a fele), az ipari keresők negyede, a kereskedelmiek hetede származott külföldről, zömmel a Monarchia másik feléből. Honnan is szerezte volna Magyarország az első vasútépítésekhez szükséges tőkét, szakembert, amikor a vállalkozóknak is csak a fele került ki hazai kereskedőkből, pénztőkésekből, a mérnökök és egyéb szakemberek nagyobb része pedig külföldről, Ausztriából, Németországból, Angliából rekrutálódott.³⁷ Az is magától értetődő, hogy a kiegyezés utáni konjunktúrában, amikor a gépipar kapacitása hirtelen három-négyszeresre nőtt, külföldről kellett szakmunkásokat toborozni, hiszen az ország összes gépésze és lakatos is csupán a szükséglet harmadát tette.³⁸ A századvégig jelentős a külföldiek száma és szerepe az élelmiszer- és az építőiparban, a modern technikával kapcsolatos ágakban (vas, gép, műszer) és egyes sajátosan városi szolgáltatásokban (vendéglős, kávé, pék, kéményseprő). A betelepültek elmagyarosodása az első évtizedekben nagyon gyors volt, mintegy a felük egy nemzedék alatt asszimilálódott. A századforduló után ez a folyamat lelassult, csak 10⁰/₀-uk vette fel a magyar honosságot, ami persze nem zárja ki, hogy az asszimiláció kezdeti vagy közbülső szakaszára már eljutottak.³⁹

Köztudott, hogy ipari munkásságunk genezisében fontos és értékes szerepet játszottak a külföldről, illetve a hazai nemzetiségek soraiból származó munkások. A fővárosiaknak 1857-ben 23, 1875-ben 25⁰/₀-át tették a külföldről, főleg Ausztriából, Csehországból betelepültek.⁴⁰ Az arány a továbbiakban csökken; újabb ada-

³⁵ A következő számításokat *Kőrösi József* négy feldolgozása alapján végeztem el. Az 1857-ik évbéli pesti népszámlálás eredményei. 1870-ben újra feldolgozta *Kőrösi József*. I—II. k. Pest, 1870. A KSH Könyvtárának kézirata. — *Kőrösi József*: Pest szabad királyi város az 1870. évben. Pest Statisztikai Hivatalának Közleményei. IV. k. Pest, 1871. — *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1881-dik évben. III. k. Bp. St. Közl. XV/3. Bp., 1883. — *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1891-ik évben. III. k. Bp. St. Közl. XXV/3. Bp. 1898. Ahol a számításoknál más forrást nem jelöltem meg, ott ezeket a munkákat használtam.

³⁶ *Thirring Gusztáv*: i. m. 139—141, 146.

³⁷ *Pogány Mária*: Vállalkozók, mérnökök, szakmunkások a magyar vasútépítés hőskorában, 1845—1873. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Bp. 1972. A disszertáció meggyőzően bizonyítja, hogy a tőke, a műszaki szakgárda és a szakmunkásság túlnyomó része külföldről jött, a vállalkozók nagy része hazai születésű polgár volt. Összehasonlító adatok a 103., 121. oldalon.

³⁸ Bericht der Budapester Handels- und Gewerbekammer über Gewerbe und Industrie des Budapester Kammerdistrictes für die Jahre 1870—1875. Bp. 1877. 158—159.

³⁹ *Thirring Gusztáv*: i. m. 149.

⁴⁰ Az 1857-re vonatkozó adat, amelyet *Kőrösi* kéziratos feldolgozása alapján számítottunk, nem pontos. Először, a felvétel csak Pestre vonatkozik, másodsor, lehetetlen volt az iparral foglalkozókból pontosan kiszűrni a munkásokat, éppúgy, amint azt is csak becsülni lehet, hogy a napszámok kategóriából mennyi dolgozott az iparban. Az 1875. évi adatra ld. Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Füzetei. 1877. ápr. 47. sz. 63—64. Vö. *Lackó Miklós*: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Bp. 1964. 47—49, amely a hazai munkásság származásának mindmáig alapvető feldolgozása az 1875. évi felvétel nem teljes, csak a gyárak által bejelentett munkások adatait tartalmazza öt iparágban és egy „egyéb” csoportban.

taink azt sejtetik, hogy valahol a századvégen, a hazai iparosodás dagályának közepe táján húzhatjuk meg azt a határvonalat, amelytől kezdve a külföldi iparosok, szakmunkások beáramlása fokozatosan elapadt (1890-ben még 15, az 1910-es évek elején már csak 8⁰/₀ az arányuk).⁴¹ Iparági elhelyezkedésük egyébként nagyjából megegyezik a külföldi vállalkozókéval és technikusokkéval: vasútépítés, építőipar, élelmiszeripar, gépgyártás, vendéglátóipar.

Ipari munkásságunk nemzeti összetételére a korai időszakból nincs megbízható adatunk.⁴² A kiegyezés idején születő osztálynak hozzávetőlegesen 40⁰/₀-a lehetett magyar, egyharmada német, 6—7⁰/₀-a szlovák. Az 1880-as évektől kezdve a kiadott statisztika is, újabb kutatásaink is megbízhatóbb eligazítással szolgálnak. A fővárosi munkásság nagyobb felét ekkor már a magyarok tették. Az arány a következő három évtizedben gyorsan változott: a világháború előtti a magyarok az összmunkásság kétharmadát, Budapesten 80⁰/₀-át tették.⁴³ Magas volt a magyarok részesedése a hagyományos — falusi bázissal is rendelkező — kisipari ágakban: a kovácsok, bognárok, asztalosok, csizmadiák, cipészek között; túlnyomó többség található a magyar nyelvtudást igénylő nyomdászatban, csekély többség a lakatos és a szabó szakmában.⁴⁴ Ezzel szemben német többség vagy az átlagukat jóval meghaladó arány található a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben a sörfőzők és pálínkaégetők, a kőművesek, kőfaragók, ácsok, útépítők, a gépészek, vasmunkások, műszerészek, a tégláégetők, a molnárok, a festők és mázolóok, a kávéosok, vendéglősök, kocsmárosok, a borbélyok és a fuvarosok között.⁴⁵

A kialakuló ipari munkásság gyorsnak tekinthető elmagyarosodását egyrészt a betelepült, illetve a hazai nemzetiségekből származó munkásságot körülvevő jobbadán magyar városi, gyári környezettel, az intenzívebb magyar kulturális hatásokkal, másrészt a dunántúli és az alföldi magyar népesség — részben falusi kismesterek — tömeges migrációjával, gyárvárosokba áramlásával magyarázhatjuk.

⁴¹ A Fővárosi Levéltárban levő munkakönyvekből, illetve személyi kartonokból reprezentációs minta alapján számítógépes feldolgozást készítettem a kialakuló munkásság összetételére vonatkozóan. Eszerint az ipartestületi munkakönyvvel rendelkező, túlnyomórészt szakmunkásoknak a századvégen még 15⁰/₀-a, a világháború előtti években már csak 8⁰/₀-a volt külföldi születésű.

⁴² Nagyon nehéz megállapítani a kialakuló munkásság nemzetiségi összetételét. Etekinthetben *Lackó* is kénytelen volt részadatokkal, illetve becslésekkel megelégedni. I. m. 55—59. A 40. jegyzetben hivatkozott 1875. évi budapesti felmérés nemzetiségi szempontból nem használható. Eltekintve attól, hogy nem rendszeres adatgyűjtés eredménye volt, a feldolgozó jelzi, hogy a hazai születésű munkásokat általában „magyarnak” vették — a szlovákok kivételével. Ebből egyrészt a szlovákok aránytalan nagy súlya következik (az összmunkásság 22⁰/₀-a, amit egyetlen más forrás sem igazol), másrészt az, hogy a kimutatásban német nemzetiség egyáltalán nem szerepel. *Kőrösi* a 35. jegyzetben hivatkozott 1881. évi feldolgozása azt valószínűsíti, hogy az 1870-es években a magyarok aránya még nem érte el a fővárosi munkásság felét. *Kőrösi József*: Budapest fővárosa az 1881-dik évben. III. k. Bp. 1883. 131—134.

⁴³ *Berend Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában. 1900—1910. Bp. 1955. 302—303. — A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása 4. rész. MSt. Közl. 56. k. adatai alapján. A 41. jegyzetben említett saját számítógépes feldolgozásom hasonló arányokat mutatott ki. A magyarok aránya csak az 1880-as években haladta meg a munkásság felét, és az 1910-es években közelítette meg a kétharmadát (64⁰/₀).

⁴⁴ *Kőrösi* 1881. évi feldolgozásának 135, 189—194. az 1891. évinek a 75., 104—107. old.

⁴⁵ Uo. Az 1881. évi feldolgozás 136., az 1891. évi 76. old. — Az iparosodás mértékét jelzi, hogy 1881-ben a magyarok 11,4, a németek 13,6, a szlovákok 12,4⁰/₀-a, tíz évvel később 17, 18,7, illetve 14⁰/₀-a foglalkozott iparról.

Társadalomtörténeti kutatások azt mutatják, hogy az elmagyarosodó polgári rétegek nagy többsége három területen: az iparban, a kereskedelemben és hiteléletben, és a szellemi pályákon helyezkedett el. Voltak szakmák, amelyeknek nemzedékeken keresztül a törzsét alkották. Az építési vállalkozók s főleg az építésszek, mérnökök és művészek zöme a Hild és a Kasselik családtól az Ybl és a Lechner családon át Hauszmann Alajosig és Alpár Ignácig német, a kereskedők, bizományosok, ügynökök, pénztőkésék nagy része pedig zsidó polgár volt.⁴⁶ A vagyonos polgárok egyik típusa földbirtokot s hozzá gyakran nemességet vásárolt, s ide sorolható a növekvő számú tőkés bérlő is. A jellegzetes típus azonban a profitra, a rentabilitásra orientált, s ezért a piacot és a szakmát jól ismerő, alapító-szervező *vállalkozó* volt. A vállalkozás lehetett tisztán ipari, mint a Ganz, a Miesbach-Drasche, a Goldberger, a Dreher, a Schedl, a Wolfner, a Schlick, az Oetl, a Höfler alapította gyár, lehetett túlnyomóan kereskedelmi jellegű, mint a Wurm, a Neuoffer, a Woldianer, a Heinrich, a Schossberger, a Kohner családi vagyon forrása, lehetett építkezési vállalkozás, amelyből pl. a Gregersen, a Haas vagy a Tafler család emelkedett ki, és lehetett kombinált vállalkozás, mint az Ullmann, a Neuschloss, a Luczenbacher, a Deutsch, a Weiss családé.⁴⁷

A tőkés gazdaság szempontjából oly fontos vállalkozói réteg kezdettől *soknemzetiségű* volt, de elég gyorsan asszimilálódott és könnyen illeszkedett be a magyar társadalomba. Antiszemita közírók kedvtelve bizonygatták, milyen egyetlenül helyezkedett el, mennyire „kapitalista érzékkel” alkalmazkodott az új viszonyokhoz a zsidóság. Való igaz, amíg az összlakosságnak csak 5 $\frac{1}{2}$ %-át, az iparosok 12, a kereskedők 54, a magántisztviselők 38, az írók és művészek 26, az ügyvédek 45, az orvosok 49 $\frac{1}{2}$ %-át tették.⁴⁸ Kimutatható az is, hogy több mint a felük iparral, kereskedelemmel, hitelüzlettel foglalkozott. Ámbár ezek az adatok nem jelentenek többet, mint hogy a zsidó népesség polgárosultabb volt az átlagnál, mégis korrigálnunk kell a kép „statisztikai” elnagyoltságát. Ha ugyanis a foglalkozási fősoportok szerinti tagolást a munkaviszony — vagyis megközelítően az osztályviszonyok — szempontjából bontjuk, akkor kitűnik, hogy a 126 ezer zsidó ipari keresőből 54 ezer volt kisiparos, 14 ezer tisztviselő, 57 ezer munkás, és alkalmasint az ezret sem érte el a nagy- és középiparosok száma (az egész ipar-kereskedelem-forgalom körében 265 ezer keresőből 126 ezer az önálló, 42 ezer a tisztviselő, 97 ezer a munkás).⁴⁹ Vagyis az „iparban foglalkoztatottak” kategória három osztályt, négy réteget takar. Figyelembe kell vennünk

⁴⁶ Az asszimiláció „főkönyvének” egyenlegét már sokan és sokszor elkészítették, legfeljebb az értékrendek változtak. A németből asszimilált magyar kiválóságok, tudósok, művészek, államférfiak reprezentációs listáját legutóbb *Johann Weidlein*: Die verlorenen Söhne. I—II. k. Wien, 1960—1967 készítette el. A magyar zsidók egyik első diszalbumát gr. *Zichy Hermán és Deresty Gy. M.* állították össze: Magyar zsidók a Millenniumon. Bp. 1896. Az album valóban millenáris: üzlet, reklám és valós érték keveredik benne. *Venetianer* id. munkája nagyobb mértékben a szellemi értékeket állítja előtérbe, jól válogatott reprezentációs listát állított össze a *R. L. Braham* által szerkesztett Hungarian Jewish Studies II. kötetében *Végházi István*: The Role of Jewry in the Economic Life of Hungary, és *Balla Erzsébet*: The Jews in Hungary: A Cultural Overview.

⁴⁷ A vállalkozó tőkés típusokra ld. *Lederer Emma*: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 37—60. — *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900. Bp. 1954, számos fejezetében. — *Vörös Károly*: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. Tanulmányok Budapest múltjából, XVIII. k. Bp. 1970 gazdag anyagot ad a tőkés családok eredetére és pályafutására.

⁴⁸ Az adatokat a népszámlálások alapján tendenciózusan válogatta *Kovács Alajos*: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 41—44.

⁴⁹ Saját számításom a Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 4. rész, M. St. Közl. Új sor. 56. k. és a 6. rész, uo. 64. k. adatai alapján.

azt is, hogy a zsidó lakosság 1840-ig földet nem birtokolhatván, csakis a nem-mezőgazdasági ágakban — (azokban is sok megszorítással) — helyezkedhetett el. Struktúrájából tehát az agrárnépeség csaknem teljesen hiányzott, s ami kevés a dualizmus korában kialakult, az is jórészt az agrárburzsoáziához tartozott.

A zsidó lakosság gazdasági-társadalmi elhelyezkedésének történelmileg kialakult irányai és arányai azt bizonyítják, hogy pályaválasztásukat nem valaminő „faji ösztön” irányította, hanem évszázadokon át a kényszer, utóbb a képesség és készség, amellyel mindenütt, különösen Közép- és Kelet-Európa agrárországaiiban fontos *funkciót* töltöttek be, amelyben a kényszerformálta készség és a társadalmi szükséglet összetalálkozott. Láttuk, hogy ugyanezt a funkciót látták el korábban — és egyidejűleg — német, örmény, szerb, görög kereskedők is. A nemesedő magyar polgárság és a polgárosodó magyar nemesség hivatali presztízs-skálájának mindig az alján állt a kereskedés, a közvetítés, a tőkefelhalmozás. Nem e funkció betöltése okozott tehát súlyos „károkat”, hanem egy ténylegesen fennálló társadalmi deficit okozta, hogy ezt a funkciót túlnyomórészt az asszimiláns polgárság töltötte be. Az aránytalanság szorosan a magyar társadalmi struktúra történelmi hiányával és a kései feudalizmus korában megsontosodott konzervatív értékrendszerével függött össze.

Ha az első tételben azt szögeztük le, hogy a gyors, tömeges és sikeres asszimilációt a polgárosodás alapozta meg, akkor a kérdést a másik oldaláról vizsgálva most a tétel dialektikus ellenpárjához jutottunk el: *a bővülő és kiteljesedő asszimiláció gyorsította fel, emelte közép-európai színvonalra a magyarországi polgárosodást, elsősorban gazdasági alapjait, másodsor — de nem mellékesen — civilizatorikus és kulturális vívmányait is.*

A meghatározásból kihagytam a „társadalmi alapokra” való utalást. Nem mintha kétségbe vonnám, hogy az asszimiláció a polgárság, az értelmiség és a munkásság növekedéséhez, gyarapodásához jelentősen hozzájárult, hanem azért, mert a sajátos lényegéből következő polgári — vagyis antifeudális — funkcióját tökéletlenül töltötte be: nem volt a *burzsoá etosz* hordozója és erjesztője a tradicionális, rendi mentalitású magyar vezető rétegekben. Láttuk, hogy a vagyonos német — főként cipster és pest-budai — polgárok a sikeres üzleti vagy a rangos hivatali karrier betetőzésének a nemesítést és a birtokszerzést: a *magyar* nemesi középosztályba emelkedést tekintették. Ez a jelenség a XIX. században tömeges és tipikussá vált körökben. Pest egyik leggazdagabb vaskereskedője, Wurm József 1834-ben a nemesítéssel egyidejűleg a szebben csengő Almay-ra magyarosítja nevét; fia már tekintélyes földbirtokos. Tipikus karriernek számított az is, hogy a német gróf, Lamberg, gazdatisztjének pénzügyi tehetséggel megáldott fia, Wekerle Sándor, nem bankár, tőkés vállalkozó, hanem tisztviselő, miniszter, kormányfő, majd nagybirtokos lesz.⁵⁰ Nemtipikus körülményei révén más oldalról bizonyítja az asszimiláció progresszív gazdasági funkciójával nem arányos társadalmi orientációját Kühne Ede életútja. A hamburgi gyáros család fia Kölnben tanult, Berlinben dolgozott, Ogyesszában kapott kintűnő állást, aztán Mosonba vetődött. A híressé vált magyaróvári mezőgazdasági gépgyár megalapítója a szakmában a burzsoá etoszt képviselte, a közéletben viszont a magyar úri középosztályhoz igazodott, nem kereste, sőt elutasította a helyi né-

⁵⁰ Wurm-Almayra ld. *Vörös Károly*: i. m. 257. — Wekerlére ld. *Kun Andor*: A magyar gazdasági élet úttörői. I. Wekerle Sándor. Pénzvilág 1931, május. — *Lukács György*: Wekerle Sándor. Bp. Szemle, 195. k. 1924. — A birtokaira: A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája. II. k. Gazdacémtár. Bp. 1897. 230.

met polgársággal és parasztsággal való politikai kapcsolatot.⁵¹ Később indult és lassabban, de ugyanezen az úton haladt a meggazdagult zsidó nagypolgárság társadalmi asszimilációja. Szerény kezdetek után (1867 előtt csupán nyolcan kap; tak nemességet) — a rangemelkedés a századforduló idején gyorsult fel. 1918-ig 346 zsidó család kapott nemességet, köztük 28 báróságot, és 17-en a főrendi ház tagjai voltak.⁵² Igaz, sokan a díszmagyart és a díszkardot afféle obligát sallagnak, az üzleti siker színpadi kellékének tartották, és a nemesi előnév mögött megőrizték a Herzog, a Goldberger, a Kornfeld, a Deutsch, a Weiss nevet — és a vagyonszerző polgár öntudatát. A közéletben azonban ők is az arisztokrácia és a nemesi vezetőréteg eszményeit tekintették illendő és kötelező magatartásnormának.

Az asszimiláns nagy- és középpolgárság zöme társadalmi funkcióját tekintve a magyar uralkodó osztály és az „úri középosztály” utánpótlása, anyagi támasza, értékrendjének, mentalitásának átvevője és forgalmazója volt. Változás csak a századelőn, egy demokratikus polgári középosztály és értelmiség kikristályosodásával következett be.

Az asszimiláció társadalomtörténeti nézőpontja

A dualizmus kori liberális vezető réteg saját érdemének és sikerének tudta be, védelmezte és dicsérte az asszimilációt. A kor vezető politikusai a nemzeti erőgyarapodás bővizű forrását látták benne, és a liberalizmus alapelveit megidézve utasították el a bevándorlás és a birtokbírhatás bárminő korlátozását, a zsidó emancipáció revízióját. Örömmel fogadták bármely népnél, csoportnál az asszimilációs készséget és serkentették a magyarosító társadalmi törekvéseket. A kormányok hivatalosan is pártfogolták, gyakran erőltették a magyarosítást. Bánffy Dezső nemcsak „a legsovinisztább magyar nemzeti érzés” kifejlését szorgalmazta, de a külsőségekben, a névhasználatban, a feliratokon és cégtáblákon kitűnő nemzeti jellegét is. Budapestet azért rójta meg, mert az üzletek cégtáblái, a kirakatok hirdetésményei németek vagy kétnyelvűek.⁵³ Azt is veszedelmesnek tartotta, hogy honfitársai, a kultúrnezetek elismerését hajhászva, túlságosan nagy súlyt helyeznek a nyelvtanulásra. Pedig az egységes magyar nemzeti államot — úgymond — nem a külföldet járó főúr, nem a pénzhajhász tőzsér, nem a kozmopolita szellemű, jogkereső munkás teremti meg, hanem azok a hazafiak, akiket feszélyez minden, ami idegen, akik márcsak nyelvismeret híján is bizton elmondhatják, hogy „*a nagyvilágon ekívül nincsen számodra hely!*”⁵⁴

A korszak publicisztikáját áthatja a magyarság államalkotó géniuszáról szőtt mítosz. E képessége és kulturális fölénye jogosítja fel arra, hogy beolvassza magába a nemzetiségeket. A Magyarországon „összegyűlt embersokaság és összekerült fajok csak az egységes és közös kultúra jegyében élhetnek. Ez a kultúra pedig csak a magyar lehet” — szögezi le a századelő egyik függetlenségi képviselője, Baloghy Ernő. A „faj” fogalmat még a történeti etnikum, a nemzet értelmében használja, akárcsak Eötvös Károly, aki „fajzen énkén” a magyaros

⁵¹ Sárközi Zoltán—Szilágyi Gábor—Szekeres József: A Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Gépgyár története (1856—1966). Hely és é. n. [1968]. 15—16, 28, 43, 6162.

⁵² McCagg, O. William: Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary. Boulder — New York. 1972. 21—22.

⁵³ Báró Bánffy Dezső: Magyar nemzetiségi politika. Bp. 1903. 58—59.

⁵⁴ Uo. 39.

cigányzenét érti.⁵⁵ A nemzetiségi kérdés, írja Baloghy, voltaképpen nyelvkérdés. „Nem a faji tulajdonságok a döntők itt minálunk, a faji kérdés mellékes. . . A magyar nyelv az egységes kultúra, a valóságos politikai egység és a nemzeti élet eszköze. Ezen fordul meg a kérdés.”⁵⁶ A politikai vezető réteg felismerte azt is, hogy a városok a nyelvi-kulturális magyarosítás műhelyei, a „magyar nemzet fennállásának és szupremációjának” biztosítékai. A városok „erős bástyái nemzetiségünknek, ők fognak hódítani természetes súlyukkal a vidéki népesség között”.⁵⁷

E liberális nacionalista optimizmussal szemben már a századvégen fel lépett a konzervatív kritika. Agrárius és klerikális politikusok nem lelkesedtek az asszimilációért, amin csupán a zsidóság beolvadását értették, és amelytől a zsidó polgárság szabad konkurrenciája miatt tartottak. A századvég újkonzervatívizmusa, bár antiliberális volt, de nem elvileg antikapitalista: az agrárérdekek elsőbbségének, a hagyományos uralkodó osztály hegemoniájának védelmében „nemzeti” és „keresztény” kapitalizmust akart.⁵⁸ Tehát antiszemita alapon — olykor faji érvekkel is — támadta az asszimilációt, és megpróbálta a polgárosodás szervesen összefüggő feltételrendszeréből a liberalizmust, a szabad versenyt, a szabad vállalkozást kiiktatni. E logikai mutatvány során az újkonzervatívizmus az ellentmondások olyan hálójába bonyolódott, amelyből az 1848-cal megalapozott polgári fejlődés és az asszimilációból bőven merítő magyar szupremácia korábban nem tudott kikászálódni. Az újkonzervatív kritika az asszimilációt ugyan nem tudta megakasztani, de antiszemita agitációval és egy áltudományos nemzetkarakterológia felelevenítésével kételyt és zavart keltett a köztudatban. A századvégen szineváltó magyar nacionalizmus egyik befolyásos áramlata a nemzettudat kialakulását kísérő impresszionista-emocionális karakterológiai eszmefuttatásokat (Széchenyiét, Keményét, a népies-nemzeti irodalom ízlésformálóiét) erősen konzervatív irányban torzította: a dinamikusan fejlődő, polgárosodó nemzetre egy mozdulatlan agrártársadalom földbirtokos rétegeinek hagyományos eszményeit és értékrendjét vetítette rá.

A liberális nacionalizmus türelmetlen beolvasztó buzgalomával és az újkonzervatívizmus kirekesztő antiliberálisusával a századvégen szárnybontó demokratikus írócsoport szállt szembe. A „nemrég még kis számú magyarság, írta Ignotus, ma megüti a tizmilliót, s a nemrég még fejletlen Magyarország ma már fogyatkozásaiban s elmaradtságaiban is modern kultúrország. A nemzet emberanyagának e növekedése jórészt idegen elemek beolvadása útján ment végbe, s a mai Magyarország kifejlődésében idegen mozzatóknak. . . ugyanannyi része volt, mint az autohtonoknak.” A sikeres amalgamozáshoz mindenekelőtt óriási reformokra van szükség, s ezt nem lehet erőltetett nyelvi magyarosítással elérni. A sokféle népelemből, új rétegekből kiforró magyarság viszont már nem lehet ugyanolyan, mint egyik alkotó eleme, az is egykoron, a nagy átalakulás előtt. Lehetséges-e, hogy „e sokféle elemből elvegyült amalgám. . . megnyilvánulásai ugyanolyanok legyenek, mint a hajdani kevésbé összetetté voltak?” Ki határozza

⁵⁵ Uo. (bevezetés) IX—X.

⁵⁶ Baloghy Ernő: A magyar kultúra és a nemzetiségek. Bp.; 1908. 253.

⁵⁷ Jekelfalussy József: Magyarország művelődési állapotai a 1880-ki népszámlálás szerint. Bp. Szemle. 32. k. 1882. 373.

⁵⁸ Magyarország története. Szerk. Molnár Erik. 2. kiad. Bp. 1967. II. k. 150—151. — Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974. 1. sz. 20—24, 27—29.

meg, hogy mi magyar és mi nem az?⁵⁹ Ignotus rámutat a konzervatív „nemzeti” értékrendszer és a hivatalos asszimiláló liberalizmus közötti ellentmondásra is. „Míg nyelvben, irodalomban, művészetben a specifikusan népieset érezzük csak teljesen magyarnak, s ehhez képest idegenség gyanánt csap meg bennünket az idegen beolvadásnak, a külföldi behatásoknak, a manapi nemzetköziségnek s a városi és polgári érzéseknek s gondolatmenetnek minden jelentkezése, viszont igazgatásban, törvénykezésben, az álladalom s a társadalom s a társadalom iránt támasztott követelődésben idegennek s a magyarság nemzeti érdekeivel szemben ellenségeseknek tetszenek a népiesebb igyekvések.” „S itt a dilemma. Hogy hivatkozunk kultúránknak minden boldogulást megadó képességére, ha e boldogulás mind elkerülhetetlenebb feltételeit veszedelmesnek bélyegezzük ugyanezen kultúrára nézve?”⁶⁰

Ezt az ellentmondást valóban csak az egész polgárosodás és asszimiláció tagadásával lehetett feloldani. Ez az álláspont sem hiányzott a századforduló szinképéből: az újkonzervatívizmus jobbszárnyának képviselői fejtették ki. „Az óriási cápa, amely elnyelte, monopolizálta politikánkat, kirabolta vagyonunkat, megmételyezte kultúránkat, ledöntötte istenünket, szétszórta nemzetünket, ösztönözte családjunkat”, — ez az apokaliptikus cápa nem volt más, mint az „agyondicsőített 48, a liberalizmus delelő csillaga”. Az 1848-as forradalommal teremtett társadalmi szabadság a romlás oka, ez szaggatta szét a régi patriarchális viszonyt, ennek örve alatt furakodott be mindenüvé az „idegen” test és szellemiség. 1848 dobta „a Styx örvényei közé” a magyar társadalmat.⁶¹ A szerző, Petrassevich Géza, konzervatív publicista, gondolatilag tehát feloldotta a polgárosodás igenlése és az asszimiláció tagadása közötti ellentmondást, amit osztályának és elvbarátainak zöme a történelmi magyar állameszme bővületében és az államterület védelmezése miatt nem tudott megtenni.

A jobboldali konzervatív ideológia és a politikai gyakorlat konzisztenciáját majd a Trianon utáni ország ellenforradalmi rendszere teremti meg. Az intonáció irodalmi-prófétikusa: Szabó Dezső hirdeti meg. Eltekintve itt irodalmi és kritikus működésétől, eszmetörténetileg két, az ellenforradalmi tömegfogyasztás számára kiválóan alkalmas recept fűződik nevéhez. Az egyik az osztályérdekekhez kapcsolódó politikai és világnézeti ellentéteknek egy általános és rugalmas fajeszmben való feloldása volt. „Azt szeretném a magyarokba beoltani, hogy soha ne nézzenek egy ideát magában, hanem csak azt, hogy fajuknak mi kell. A faji politika alkalmoszerű módosítása nem konjunktúrázás” — mondotta 1920 elején tett vallomásában.⁶² Ezt a „faji machiavellizmust” egy másik, ugyancsak diszkrecionális jellegű eszme egészítette ki: a magyar „faji pszichikum” megkonstruálása,⁶³ amelyet megintcsak ízlés szerint lehetett használni, és a salakos hibák, a kudarcos traumák és torzulások zsidó vagy sváb „faji” jellemvonásokká minősítésével a legnemesebb párlatokig finomítani. Szabó Dezső fajeszmeje azonban elméletileg zavaros volt, az asszimiláció kárhóztatásához túl sok radikális gondolatfoslány tapadt. A faji diszkriminációt legalizáló konzervatív nemzeti gon-

⁵⁹ *Ignotus*: Utóirat (A perzekuror-esztétikáról). Ignotus válogatott írásai. Bp. 1969. 619—620.

⁶⁰ Uo. A magyar kultúra és a nemzetiségek. 617—618.

⁶¹ *Petrassevich Géza*: Magyarország és a zsidóság. Bp. 1899. 170—171.

⁶² Idézi *Nagy Péter*: Szabó Dezső. Bp. 1964. 254. Nagy Péter használja a „faji machiavellizmus” kifejezést.

⁶³ Uo. 259.

dolat alá történelmi alapot kellett fundálni, őst kellett keresni, a tudományos igazság rangjára kellett emelni, hogy nevében aztán ítélkezni lehessen a holtak, és főként az élők felett.

A hatásos történelmi megalapozást, Szekfű *Három nemzedék*-ét történelemszemléletünk több ízben elemzették.⁶⁴ Kimutatták: Szekfű a naív és nagylelkű liberalizmus vádjában marasztalta el a Széchenyitől elfordult nemesi vezető réteget. Szép magyar bűn volt ez: pazarló, önpusztító. A csúnya bűnöket, a súlyos károkat az asszimilánsok követték el, a nyakló nélkül befogadottak. A frissen, felszínesen asszimilált zsidóság a magyar illúziók és saját kapitalizmusa szolgálatában Budapestet óriási szellemi-politikai nagyvállalattá alakította. Ez az üzem hirdette meg a magyar imperializmust, ez emelte dogmává az állameszmét, ez becsülte le a nemzetiségek erejét. Ők támadták a szövetségeseket: Ausztriát, Németországot, a románokat. Ők voltak a nemzetvesztő radikalizmus szószólói. „Hogy a közjogi harc és a nemzeti illúziók évtizedeken át korlátlanul uralkodjanak a magyarságon, az a budapesti zsidó sajtó nélkül lehetetlen lett volna” — állapítja meg Szekfű.⁶⁵ A tragikus végeredmény, a nemzeti pszichikum és jellem megromlása, illetve megrontása a „hanyatlás korának” végén — egyúttal a „megújulás” korának programját is kitűzi: a lelki nemesedést és a nemzeti (faji) ideáltípus tömeges megközelítését. Szekfű nem definiálta szabatosan a nemzetkarakterológiát, bizonyításul a szellemtörténet intuitív tipizálását használta. A szellemtörténet valóban a nemzetkarakterológia *sui generis* ismeretelméleti alapja és módszere. Szekfű egyik követője, az asszimilációval foglalkozó irodalomtörténész, Farkas Gyula fedezte fel, hogy az „igazi” — a kálvinista — magyarságban „fogalmilag alig meghatározható tömeglélektani törvényszerűségek érvényesülnek”.⁶⁶ Amikor mégis megfogalmazza őket, akkor olyan banalitások derülnek ki, amelyek minden tradicionális agrártársadalom önarcképén fellelhetők. A szellemtörténelmi karakterológia ugyanis a korábbi tipológiából a hagyomány- és tekintélytisztelő, konzervatív értékvonatkozásokat szűrte ki. Logikus volt, hogy a nemzetiség erős bástyájának és hordozójának ez az irányzat már nem a várost, hanem a vidéket tekintette. „Ma már tudjuk, írja Farkas, hogy nemzetiségünknek csak egy igazi bástyája van: az ún. elhanyagolt »vidéki népesség«.”⁶⁷

A fiatalabb nemzedék ideológiusa, Németh László önkritikusabb és méltányosabb volt. Nem az egész asszimilációt ítélte el, hanem csak a felszínest, az érdekből alkalmazkodót, és etekintetben nem tett etnikai vagy vallási különbséget. Egyenlő elbírálásban részesül nála Bródy Sándor, Herczeg Ferenc és Csernoch János, a szlovákból jött hercegprímás. Németh Kossuthhoz és híveihez is méltányosabb Szekfűnél: egy táborba sorolja őket Széchenyivel, aki ha kevésbé volt is liberális náluk, ahhoz eléggé, hogy felkavarja a liberális hullámzást, amely az asszimiláns tömegeket az országba sodorta. Németh a nemzeti önismeret jegyében bírálja Budapestet, az idegen szellemmel telített, nemmagyar várost, amelynél külön, mélyebb, színvonalasabb a XIX. század elő Debrecene. „Ezt a debreceniséget, vagy ha úgy tetszik nagyszalontaiságot, niklaiságot aggatni rá ballasztul” a fővárosra; „a nemzetköziségre: a történelmi múlt, a demokráciára:

⁶⁴ *Mérei Gyula*: Szekfű Gyula történelemszemléletének híralatához. Társadalmi Szemle, 1959. 7. sz. — *Pach Zsigmond Pál*: Az ellenforradalmi történelemszemlélet kialakulása Szekfű Gyula *Három nemzedék*kében. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz.

⁶⁵ *Szekfű Gyula*: *Három nemzedék és ami utána következik*. 5. kiad. Bp. 1938. 338–342. Idézet a 341. oldalon.

⁶⁶ *Farkas Gyula*: i. m. 67–68.

⁶⁷ Uo. 21.

az igazi néplélek; ezzel kellett volna a pesti kozmopolitizmust lehorgonyozni”. „A szatmári béke előtti tömör magyarságot. . . zúdítani a hígulóba: ez lett volna az igazi ellenszer. De nem volt-e ehhez Széchenyi István is liberális?”⁶⁸

Az asszimiláció bírálóinak visszatérő érve — (mellőzve a selejtes demagógiát) — az volt, hogy az asszimiláció felszínes és talmi, anyagi és hatalmi érdek mozgatta, kiváltképpen a dualizmus korában, amikor már „nem a libertás, hanem a préda eszméje” magyarosított.⁶⁹ Következésképpen a tömeges asszimiláció rombolta, torzította a nemzeti jellemet. Ezzel a szellemtörténeti moralizálással és eugenetikai felfogással a társadalomtörténeti nézőpontot igyekszem szembeállítani. Azt a tényt, hogy az asszimilációt, akárcsak a vele rokon migrációt, szociális mobilitást, életformaváltást és minden nagy társadalmi-népeseledési mozgalmat végső soron anyagi érdekek — vagy mondjuk: az anyagi érdek alapján kiteljesedő, sokoldalú emberi értékrendszer — határozza meg, nem vitatom. Az érdekmotiváció, ha egy általános törvényszerűség sajátos megnyilvánulásának tekintjük, akkor magyarozza az asszimilációt, ha morális ítéletnek fogjuk fel, akkor történetileg és társadalmilag értelmezhetetlen fogalomká silányítja. Mert nem az a kérdés, hogy motiválja-e valaminő érdek az asszimilációt, hanem az, hogy milyen történelmi helyzetben, milyen társadalmi érdek ösztönzi, és milyen funkciót tölt be a polgárosodás összefolyamatában.

Ami a felszínesség vádját illeti, ebben inkább a kritikusok voltak felszínesek. Nem, vagy nagyon kevésbé vették figyelembe az asszimiláció történeti meghatározottságát, éppen a történetiségében kibontakozó fokozati és szociális tipológiáját, és azt a lényeges körülményt, hogy maga a példakép, a befogadó nemzet társadalma is gyökeresen megváltozott a XIX századi korszakos formációváltás során.⁷⁰ Nyilvánvaló, hogy a dualizmus korában az asszimilánsok tömege teljesen és maradéktalanul nem olvadt be a magyarságba, hanem több fokozattal és még több árnyalattal átmenettel kell számolnunk. Az asszimiláció intenzitásának, előrehaladásának illusztrálására egyébként a történelem — ha nem is ideális, de tájékozódásul felhasználható — kísérleti eredményekkel szolgált a Monarchia felbomlása után keletkezett új államokban. Hogyan reagáltak a magyarsághoz asszimiláltak a megváltozott helyzetben?

1. Tudomásunk szerint a trianoni Magyarországról számottevő elvándorlás az új államokba nem történt. Az elmagyarosodás alkalmasint annyira előrehaladt, hogy a csehszlovák, a román és a délszláv állam már nem vonzotta vissza az uralkodóvá vált nemzetekből disszimiláltak zömét. A zsidóság száma sem változott (néhány ezerrel nőtt 1910-hez képest), nagyobb arányú elvándorlás és kezdeti disszimiláció csak később, az egyre erősebb diszkrimináció és üldözés következtében indult meg.

2. A Csehszlovákiához csatolt területen az 1910. évi népszámlálás 1 millió 70 ezer magyart, 1,7 millió szlovákot, 260 ezer németet, az 1921. évi csehszlovák census 750 ezer magyart, 1 millió 960 ezer szlovákot, 156 ezer németet mutatott ki.⁷¹ A magyarság 300 ezer főnyi csökkenése a valóságban kevesebb. A néhány

⁶⁸ *Németh László*: Szekfü Gyula. Bp. 1940. 48—51, 55—56. Idézet az 51. oldalon. Kötetben megjelent: *Kisebbségben*. II. k. Bp. 1942. 211—212, 218—221.

⁶⁹ Uo. 56. — *Kisebbségben*, II. k. 218. — *Farkas*: i. m. 39. old. ugyanezt a gondolatot variálja: a reformkorban a szabadságeszme, a dualizmus korában a karrier vonzotta az asszimilánsokat.

⁷⁰ Erre egyes kortársak is rámutattak, *Kozma Andor*: Az antiszemitizmus lényege. Bp. *Szemle*, 108. k. 1901. 185. skk. — Ugyanezt fejtegeti *Pukánszky*: i. m. 91.

⁷¹ Az 1910. évi adatokra itt és a továbbiakban az 1910. évi népszámlálás már idézett kötetei 4—6. részt, *Bu Lay László*: Magyarország küzdelmes évei. 2. kiad. Bp. 1923. 18—19, 27. — az

ezer Magyarországra költözőn kívül számukat az is apasztotta, hogy az 1921. évi népszámlálás bevezette a „zsidó nemzetiség” kategóriát, amely 1910-ben nem szerepelt.⁷² Ezt figyelembe véve hozzávetőlegesen 200 ezerre tehetjük az 1910-ben magyarnak, 1921-ben szlováknak számított *kettős kötődésűek*, kétnyelvűek számát, akiknél az asszimiláció, illetve a disszimiláció, minthogy még közbülső fokán állottak, *reversibilis* volt. (Lehetséges, hogy e kategória száma valamelyest meghaladta a 200 ezret. Feltűnő jelenség ugyanis, hogy az 1930-ban tartott népszámlálásig eltelt évtizedben a szlovákok száma 20%-kal nőtt, ami többszöröse a természetes szaporodás növekvényének. E feltűnő jelenséget a hivatalos kiadvány a szlovákok nemzeti tudatának gyors erősödésével magyarázta.)⁷³

3. A Romániához csatolt területen az 1910. évi népszámlálás 1 millió 660 ezer magyart, 2,8 millió román, 550 ezer németet, az 1930. évi román népszámlálás pedig 1,5 millió magyart, 3,2 millió román és 540 ezer németet mutatott ki.⁷⁴ A magyarság vesztesége, ha beszámítjuk a két évtized alatti természetes szaporodást, itt is meghaladja a negyed milliót. Ez esetben is figyelembe kell azonban vennünk a jelentős számú Magyarországra települt és azt, hogy a román hatóságok is külön nemzetiségnek tekintették a zsidóságot.⁷⁵ E tényezőkkel számolva, a románsághoz reasszimilált *kettős kötődésűek* számát megközelítően 100 ezerre becsüljük.

4. Jugoszláviában 1930-ban tartottak népszámlálást, de ebben a nemzetséget nem tüntették ki.⁷⁶ Magyar statisztikai forrásokból következtethetünk arra, hogy a Jugoszláviához csatolt területeken élő magyarság 20 év alatt mintegy 100 ezer főt veszített, a szerb-horvát népesség nagyjából ugyanannyit nyert, főként a kétnyelvű sokácok, bunyevácok köréből.⁷⁷

5. Az asszimiláció társadalomtörténeti vizsgálata szempontjából különösen tanulságosan alakult a zsidók helyzete az új államokban. A hatalmat átvevő nemzeti vezetőréteg nagy része ellenszenvet táplált irántuk, többek közt azért, mert a zsidók zöme a magyarsághoz asszimilálódott, és 1919 után sem változott gyökeresen a helyzet. Csehszlovákiában kifejezett nyomás nehezedett rájuk, hogy ne magyarnak, hanem csehszlováknak, vagy legalább „zsidó nemzetiségűnek” vallják magukat. Ez utóbbi törekvés bizonyos eredménnyel járt. Amíg 1910-ben a szlovákiai és a kárpátukrán területen nyilvántartott 230 ezer izraelita vallásból több

1921. évre Volkszählung in der Čechoslovakischen Republik vom 15. Februar 1921. I. k. Prag, 1924. és III. k. Prag, 1927 adatait használtam.

⁷² 1921-ben 230 ezer izraelitából 151 ezer vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, 29 ezer magyarnak, 29 ezer csehszlováknak, 9 ezer németnek, 4 ezer kárpátukrának. Uo. III. k. 3—4.

⁷³ Volkszählung in der Čechoslovakischen Republik vom 1. Dezember 1930. Prag, 1934. I. k. XLIII.

⁷⁴ A román adatokra Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. II. k. București, 1938 táblázatait használtam.

⁷⁵ Az 1930. évi román népszámlálás az anyanyelv mellett feltüntette a nemzetiség kategóriát is. Minthogy az etnikum megállapítására biztos tudományos kritériumokat nem talált, a megkérdezetteket abba az etnikumba sorolta, amelyhez ők a hagyomány és az érzelmek által magukat tartozónak érezték. Uo. XI. Így vallotta a Romániához csatolt területen 110 ezer fő anyanyelvének a jiddist és 178 ezer nemzetiségének a zsidót. Uo. XXI—XXX, XXXVIII.

⁷⁶ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. II. k. Beograd, 1938 csupán az összes népességet, a tartományi és a vallási megoszlást mutatja ki.

⁷⁷ A Jugoszláviához csatolt területek községek népessége anyanyelv szerint az 1910. évi magyar és az 1921., illetőleg az 1931. évi jugoszláv népszámlálások adatai alapján. Statisztikai kéziratok közlemények, XXIII. k. Bp. 1941. — A Jugoszláviához csatolt községek anyanyelv szerint az 1910. évi magyar és az 1921., illetőleg az 1931. évi jugoszláv népszámlálások adatai alapján. Uo. XXVII. k. Bp. 1941.

mint a fele, 130 ezer vallotta anyanyelvének a magyart, 1921-ben 29 ezer vállalta a magyar nemzetiséget. Ők mindenképpen a teljesen elmagyarosodottakhoz, azoknak is a legöntudatosabb csoportjához tartoztak. Ám az adatok azt mutatják, hogy a 151 ezer „zsidó nemzetiségű” nagy része nem jiddisül, illetve németül, hanem magyarul beszélt, vagyis az 1910. évi népszámlálás kritériumai szerint a magyar nyelvűek közé sorolódott volna. Ezeket joggal számíthatjuk az elmagyarosodottak közé, és így arányuk óvatos becslés alapján is meghaladja az 1910. évi állomány 60%-át.⁷⁸ A kisebbség kettős kötődésű lehetett, vagy az észak-keleti megyékben az asszimiláció még alacsonyabb fokán állhatott. (Megjegyzendő, hogy közülük 1910-ben is 90 ezer vallotta magát német anyanyelvűnek.)

A román népszámlálási adatok alapján nehezebb a zsidó asszimiláció arányait rekonstruálni. A felvétel megkülönböztetett ugyan nemzetiséget, anyanyelvet és vallást, de ezek kombinációját nem dolgozta fel. Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Romániához csatolt területen, ahol 1910-ben 178 ezer izraelitát írtak össze, 1930-ban 110 ezer fő anyanyelve jiddis volt, 178 ezer vallotta magát „zsidó nemzetiségűnek”, 193 ezer izraelita vallásúnak.⁷⁹ Az adatok alapján feltételezhetjük, hogy az izraeliták és a „zsidó nemzetiségűek” közötti 15 ezer fő az üldözést is vállaló magyar, a jiddisül nem beszélő zsidók többsége pedig magyar anyanyelvű és érzelmű volt. Erre a feltételezésre a hivatalos statisztika is feljogosít. Először mentegetőzik, hogy túlbuzgó felvételezők a nemzetiség meghatározásául szolgáló ismérveket és az önkéntes választás elvét az erdélyi magyar zsidók esetében nem ritkán megsértették.⁸⁰ Úgy vélem, nem léptem túl az óvatos becslés határait, ha a 15 ezer főnyi „nemzsidó” izraelitát és a nemjiddis anyanyelvű zsidók felét tekintem magyarnak. Ez az 50–55 ezer fő az 1910. évi magyar izraelitáknak ugyancsak 60%-át teszi.⁸¹ Irodalmi forrásokból tudjuk, hogy az el-

⁷⁸ Volkszählung in der Čechoslovakischen Republik vom 15. Februar 1921. I. k. 97*, III. k. 3–4. — Az adatok értékelésénél először mérlegelni kell a rendkívüli politikai helyzetet, amely nem volt alkalmas a nemzeti hovatartozás befolyásolásmentes nyilvánítására. Másodszer, vizsgálunk kell, kik tartozhattak az ekkor bevezetett „zsidó nemzetiség” csoportjába. 1910-ben a szóban forgó területen 90 ezer izraelita vallotta magát német — (zömmel jiddis) — anyanyelvűnek. Közülük 1921-re csupán 9 ezer tartott ki a német anyanyelv mellett, tehát kb. 80 ezer fő vállalta a zsidó nemzetiséget. Minthogy ezek összlétszáma 151 ezer volt, a megmaradó 71 ezer túnyomórészt a magyar anyanyelvű zsidók közül került ki. Mégha ebből a csoportból vonjuk is le a csehslóvaknak kimutatott izraelitákat, akkor is több mint 50 ezerre tehetjük azoknak a zsidóknak a számát, akik az 1910. évi népszámlálás alapján magyarnak minősültek volna. Ezért tételvezhetjük fel, hogy ezek aránya meghaladta az 1910. évi állomány 60%-át.

⁷⁹ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. București, 1938. II. k. XXX, XXXIV—XXXV, LVIII, LXXXVII—LXXXVIII. A hovatartozás nyilvánítás befolyásolásáról fent elmondottak Romániára is érvényesek. Az izraelita vallásúak Erdélyben (a hozzá csatolt Szilágy megyével együtt) 3 ezer, a Bánságban ugyancsak 3 ezer, az egykori Partium területein 9 ezer fővel haladták meg a zsidó nemzetiségűek számát, ezek pedig 27, illetve 11 és 30 ezerrel a jiddis anyanyelvűekét. Feltűnő, milyen csekély éppen Erdélyben az izraelita vallásúak és a zsidó nemzetiségűek különbsége, amelyről joggal feltételezhetjük a magyar nemzetiséget.

⁸⁰ E jelenséget, a népszámlálás bevezető tanulmányával egyetértésben, a politikai nyomással magyarázhatjuk. Uo. II. k. XII. old.

⁸¹ A Romániához csatolt területen az 1910. évi népszámlálás 178 ezer izraelitát mutatott ki. *Buday*: i. m. 27. Ebből 73 ezer élt Erdélyben (és Szilágy megyében), mintegy 8 ezer a Bánságban, a további 97 ezer Bihar, Arad, Szatmár, Máramaros megyében. Magát magyar anyanyelvűnek Erdélyben 56 ezer, a többi részeken 64 ezer, összesen 120 ezer, németnek 55 ezer, románnak 3 ezer vallotta. 1910-ben a csak magyarul beszélő izraeliták száma Erdélyben csaknem 20, a többi területen 30 ezer fő volt. Valószínűnek tartom tehát azt a becslést, hogy a „nemzsidó” izraelitákat és a nemjiddis anyanyelvű zsidó nemzetiségűek zömét tekinthetjük annak a kategóriának, amelyet az 1910. évi népszámlálás a magyar anyanyelvűek közé sorolt volna. Ezek száma pedig ugyancsak meghaladja az 1910. évi izraelita kategória 60%-át.

magyarosodott zsidók zöme a két világháború között vállalta a kisebbségi sorsot, és csak a fasizmus előretörése idején erősödött soraiban a zsidó reasszimiláció tendenciája.

Nyilvánvaló, hogy az államhatalmi, politikai változások hatását az asszimiláció-disszimiláció összehasonlítható folyamatára alaposabban, külön tanulmányokban érdemes és szükséges megvizsgálni. Annyit azonban a fenti adatok és szempontok alapján is állíthatunk, hogy a XIX. századi hazai asszimiláció felszínességére vonatkozó bírálatok nem megalapozottak. Történelem és tudomány még kevésbé igazolta az eugenetikai alapra helyezett „fajgermán” vagy „fajmagyar” politikai ösztön helyes tájékozódási képességét.

Mi a hibás az asszimiláció moralizáló és eugenetikai bírálatában, az elutasító koncepciókban, amelyek kései visszfénye ma is fel-felesillan egyes eszmefuttatásokban, publicisztikai írásokban? Úgy gondolom, az asszimilációnak és következményeinek a „jó—rossz” etikai kategóriaként való kezelése. Hogy jó volt-e, vagy rossz, eugenetikai szempontból frissítő, vagy degeneráló a múlt századi asszimiláció, e vitát nem lehet a korizlés szerint válogatott névsorokkal — mondjuk Irányi Dániellel, Erkelrel, Ybl-lel, Liszttel, Munkácsival, Bródyval, Vámbéryval, Korányival, Szabó Ervinnel, Radnóttival — eldönteni, mert az effajta listáknak csak reprezentációs csillogásuk van, s nem reprezentatív bizonyító értékük. Még kevésbé meggyőző a szellemtörténelmi nemzetkarakterológia ideáltípusaival való érvelés, mert hiányzik mögüle a fogalmi tisztázottság és az egzakt bizonyító anyag. A vitát így nem lehet eldönteni, mert maga a kérdésfeltevés rossz: az asszimiláció etikai vagy karakterológiai felfogása *történetietlen*.

A soknemzetiségű Magyarország, illetve a magyarság számára, amikor a múlt század elején megindult a polgárosodás útján, nem úgy állt a kérdés — amiként a gazdaságfejlesztésben sem —⁸² hogy felhasznál-e külföldi tőkét, nem-magyar tőkést, vállalkozót, technikust, szakmunkást, hogy befogad-e soraiba, és milyen arányban, ütemben, milyen szelektív elvek alapján németeket, zsidókat és más magyarosodókat, hanem hogy a polgárosodást valóban előrevívő, a szociabilitás valóságos készségével rendelkező elemek szolgáltatják-e majd a polgárosodás hiányzó — és nélkülözhetetlen — társadalmi feltételét. Persze, lehetett magát a polgárosodás szükségességét is kérdésessé tenni, amint az újkonzervatívizmus retrográd utópiája felvetette. Ez a retrográd utópia és megvalósítási kísérletének terror-gyakorlata azonban végképp elmerült a Styxben.

A történelmi törvény az volt, hogy *Magyarországnak a múlt században a polgári átalakulás útjára kellett lépnie, s ha rálépett, akkor a liberális Európában, a polgárosodó Monarchiában, a szabadverseny viszonyai között gondoskodnia kellett a feltételekről — pontosabban: el kellett fogadnia a modernizálás korszerű gazdasági, technikai normáit, társadalmi feltételeit és politikai formáit*. Ha ez az utolsó tételünk igaz, akkor el kell fogadnunk, hogy a nemzetközi normákhoz igazodó polgárosodás szükségképpen igényelte az asszimilációt, ez viszont a polgárosodás kiszélesítéséhez, gyorsításához, Nyugat-Európa közelítéséhez segített hozzá. A kérdést valahogy így fogalmazhatnánk: hogyan töltötték be a magyarságot asszimi-

⁸² Katus László fejtette ki az „önálló tőkés fejlődésről” folytatott vitában, hogy a kelet-európai országoknak nem volt valóságos választási lehetőségük a teljes gazdasági önállóság vagy a függés bizonyos formái (a termelési tényezők szükségszerű importjával összefüggő formái) között. A történelem nem így tette fel e régióban a kérdést. A kelet-európai országoknak, ha ráléptek a tőkés fejlődés útjára, el kellett fogadniuk a kapitalista gazdaság akkorra kialakult nemzetközi normáit és fejlesztési feltételeit. *Katus László: A kelet-európai iparosodás és az »önálló tőkés fejlődés«* kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1967. i. sz. 32—40.

lált elemek a polgárosodás előmozdításának gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális funkcióit? A válasz, bár egészében véve pozitív, a részletekben nem egyszólamú. Különválasztja az egyes rész-funkciók értékelését, és nem tartózkodik, főként társadalmi és politikai vonatkozásokban a tárgyilagos bírálattól. A bírálat azonban nem választható el a magyar társadalomfejlődés egészének szinoptikus vizsgálatától, a befogadók és befogadottak kölcsönhatásainak osztályalapon álló elemzésétől.

A XIX. század folyamán a magyarság összetétele, anyagi és szellemi színvonala, arculata többet változott, mint a megelőző, ugyancsak szélkavarta századokban. Ezt a *többet*, a minőségileg újat elsősorban a *formációváltás*, az 1848-as forradalom hozta, és csak ennek részeként — de az alapfolyamattal egysodrású ágaként — az asszimiláció. Ez viszont érdemlegesen hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom polgárosultabb, nyitottabb lett, részese az áruk, eszmék, emberek oly ígéretesen felvirágozott nagy közép-európai cseréjének.

MUCSI FERENC

A szocialista munkásmozgalom fejlődése a dualizmus korában

A hazai tudományos munkásmozgalomtörténeti kutatások nagyjában egyidősek intézetünkkel. A negyedszázados jubileum — végzett munkánk értékelésének ünnepi alkalma — egyben arra is ösztönöz, hogy számot vessünk az itt folytatott kutatások helyzetével: eredményeivel, feladataival.

A magyarországi szocialista munkásmozgalom első nagy korszakának történeti kérdései, természetesen, messzire meghaladják egy szűkre szabott előadás kereteit. Ezért a dualizmus korában kibontakozó szocialista munkásmozgalom *fejlődésének* csak néhány, fontosabb kérdését érintem most — *fejlődésében* mutatva be magát a kérdéssel foglalkozó történeti irodalmat is.

Aligha kell külön is bizonyítanom, hogy a 25 esztendővel ezelőtt indult munkásmozgalom-történeti kutatások önmagukban is nagyjelentőségűek voltak. Először kapcsolták be a magyar történettudományba — s ezáltal a magyar nép történeti tudatába is — az újkor-legújabbkor legforradalmibb osztályának, ez osztály politikai cselekvésének elemzését először s kísérelték meg, hogy kijelöljék helyét és szerepét az utóbbi évszázad magyar történetében.

Az ekkoriban készült munkák közül — a dualizmus korára vonatkozóan — maradandó értéket képviselnek a munkásmozgalomról kiadott forráspublikációk, az Általános Munkásegylet történetét, a Frankel Leó életútját feldolgozó monográfiák, s értékes elemek vannak az első orosz forradalom hatását elemző vagy az első világháború időszakának munkásmozgalmát tárgyaló munkákban is.

A kutatások kezdeti időszaka, az első összefoglalások elkészültéig, 1955—1956-ig tartott. Közös jellemzőjük az volt, hogy — szükségszerűen — megrekedtek a mozgalom felszíni jelenségeinek leírásánál, a figyelmet a mozgalom belső — politikai és ideológiai — kérdéseire összpontosították s kevésbé tudták kapcsolni témájukat a nemzeti történet egésze vagy a nemzetközi munkásmozgalom problémáitáéhoz.

E „gyermekbetegségnek” minősíthető hibákat az ismert dogmatikus-vo-luntarista szemléletbeli torzulások is tetézték, amelyeket egyfajta „kurucos-nacionalista” beszüremlés is színezt. Ismeretes az is, hogy az SzKP XX. kongresszusa utáni időszakban újjászülető történetírásunk — „felnőtté válásának korszakában” — megszabadulva a dogmatizmus béklyóitól és előrejutva a nacionalista maradványok elleni harcában — új tényanyag felkutatása alapján új összefüggéseket tárt fel, s realisabb történet szemléletet kovácsolt ki magának. Mindez élénk, nem egyszer szenvedélyes viták közepette ment végbe.

Ebben a munkában s ezekben a vitákban formálódott a dualizmus kori magyarországi szocialista munkásmozgalom történeti értékelése is.

Ennek egyik fontos, maradandó eredménye a mozgalom objektív *feltételei-nek* kidolgozása volt. Ezzel kapcsolatban elsősorban a XIX—XX. századi kelet-

közép-európai komparatív gazdaságtörténet eredményeire utalok, amelyek új megvilágításba helyezve a kelet-európai s ezen belül a magyarországi tőkés fejlődés sajátosságait, alapul szolgáltak a magyar társadalom osztályszerkezetének—és változásainak — pontosabb kimunkálásához, s ezáltal a munkásosztály helyének, súlyának pontosabb meghatározásához is. Lehetővé vált a demokratikus átalakulásban érdekelt osztályok-rétegek konkrétabb számbavétele, s a munkásosztály vezető szerepének a korábbiaknál exaktabb társadalom- és politika-történeti megalapozása.

Az iparfejlődés sajátosságainak elemzése alapján már korábban megindult a munkásosztály származásának, rétegződésének, összetétele változásainak kutatása. Kísérletek történtek arra is, hogy a munkásosztály struktúrája és a munkásmozgalom sajátos vonásai között bizonyos összefüggéseket mutassanak ki. Ez a munka azonban — véleményem szerint — csak akkor lesz igazán eredményes, ha — türelmes, aprólékos munkával — sikerül kidolgozni a mozgalom nundenkori bázisának képét; kimutatni a munkáságnak, agrárproletariátusnak, értelmiségieknek a mozgalomban részt vevő csoportjait, rétegeit, s ezek konkrét hatását a mozgalom ideológiai-politikai arculatának formálására. E téren már nem kevés történt, s főleg a szakszervezeti mozgalom történetének kutatása ígér további eredményeket.

A dualizmus korának politika-történeti kutatásai, amelyek a kiegyezés helyének kijelölésétől s a közigazgatás történetétől a munkapárti kormányok s a parlamenti ellenzék küzdelmeinek s Magyarország első világháborús szerepének bemutatásáig a dualizmus történetének számos politikai kérdését felölelik, szintén nem kevésel járultak hozzá a munkásmozgalom politikai súlyának, szerepének jobb meghatározásához, az ország demokratikus átalakulásáért folytatott harcának realisabb értékeléséhez.

Természetes azonban, hogy a mozgalom kezdeti időszakára vonatkozó kutatások ma is inkább a mozgalom belső fejlődésének kérdéseire koncentrálnak, azokat a folyamatokat vizsgálják, amelyek során a hazai szocialista munkásmozgalom emancipálódott a különféle polgári-kispolgári befolyások alól s kialakította a maga sajátos ideológiai-politikai karakterét. Ez magyarázza, hogy előtérbe került a marxizmus elterjedésének vizsgálata, annak a folyamatnak részletes kimunkálása, amelynek során kialakult a kiegyezés utáni évek jellegzetes hazai szocialista szervezete, amely a szakmukásság kisebb csoportjai mellett már a „fej munkások” szocialista szervezését is megkísérelte, s főként a Párizsi Kommün hatására gyorsan haladt előre a marxista ideológiai és szervezeti elvek elsajátításának útján. Ezt az ígéretes mozgalmat fojtotta el a kormány az első szocialista-ellenes per, a „hűtlenségi per” megrendezésével, majd a tervezett szociáldemokrata párt betiltásával. A párt 1873-ban alapított lapja, a Munkás Heti Krónika azonban fennmaradt s átvezette a mozgalmat az újabb, magasabb szintű pártalapításhoz: a Frankel Leó irányította Általános Munkáspárt megteremtéséhez. Ezeknek az éveknek a története kevésbé kidolgozott, bár itt is láthatók kisebb előrelépések nemcsak Frankel hazai tevékenységének pontosabb felmérése, hanem főként a 80-as években jelentkező különféle párton belüli irányzatok felvázolása eredményeképpen.

Részletesebben kimunkált az MSzDP megalakulásának és tevékenysége első éveinek története. A II. Internacionálé segítségével megalakuló magyarországi szociáldemokrácia ekkor teszi meg a döntő lépést afelé, hogy a munkásság nagy részére kiterjeszthesse befolyását, hogy valóban önálló politikai erőként bekapcsolódhassék az ország politikai életébe. Ennek a munkásság hatékony

szakmai (s egyben politikai) szervezése mellett az volt a feltétele, hogy a szocialista eszmék széleskörű propagandája induljon meg s a munkásság nagy tömegei körében, háttérbe szoruljon a polgári befolyás utolsó, de talán legszámottevőbb formája: a nacionalizmus. Ez a befolyás elsősorban a kisiparban foglalkoztatott munkásság körében volt erőteljes, s abban a nacionalista nézetben jutott kifejezésre, amely a magyar munkás és a magyar munkaadó érdekközösségét hirdette az osztrák nagyiparral szemben. A „nemzeti demokrata” munkások szervezkedésével szemben a munkások osztályérdekeinek védelmét hirdető és evégett nemzetközi összefogását sürgető szociáldemokrácia, a fellendülő bérharcok eredményeire is támaszkodva, hamarosan háttérbe szorította a nacionalizmust; talán végtelen eszközökkel, de eredményesen rombolta a Kossuth-kultuszt a munkásság körében s azt hirdette, hogy az 1848-as forradalom hagyományaiból — Kossuth-tal szemben — a forradalmi baloldal, Petőfi és Tancsics örökösének tekinti magát. A függetlenségi párt befolyásának felszámolására az adott feltételek között elengedhetetlenül szükség volt; ha ez azzal a következménnyel járt is, hogy a magyarországi munkásmozgalom hosszú időn át általában megkerülte a Kelet-Európában s Magyarországon annyira jelentékeny nemzeti problematikának a munkásság osztályküzdeme szempontjából való alapos elemzését és megoldási útjának kidolgozását.

Így volt ez a századfordulót követő időszakban is, amikor pedig a tömegmozgalommá növekvő s országos politikai tényezővé váló szociáldemokrácia szövetségi politikája szempontjából is nagy jelentősége lehetett annak, hogy a párt milyen álláspontot dolgoz ki a magyarországi nemzetiségi kérdésre s az osztrák-magyar kapcsolatok, egyáltalán: a dualizmus egész problémakörére. „Az országban élő valamennyi nép teljes egyenjogúságát” elismerte-követelte ugyan a párt 1903-ban elfogadott új programja, de annak konkrét tartalmát nem határozta meg. A párt nem nyilatkozott az egyes nemzetiségi mozgalmak által követelt területi autonómiáról („nemzetiségi vármegyék”), nem szólt a népek önrendelkezésének jogáról. Ezzel viszont nem teremtett tiszta helyzetet a nemzetiségi burzsoázia nacionalista propagandájával szemben, nem sikerült leválasztania a mozgalmakról a nemzetiségi proletariátus nagyobb részét sem. Ez a tisztázatlanság akadályozta a nemzetiségi pártokkal való esetleges együttműködés kialakulását is, amellet, hogy a párt főként nemzetiségi szekciói révén egyre éleződő harcot folytatott a nemzetiségi burzsoázia befolyása ellen, bizonyos fókig megismételve a függetlenségi párt ellen a 90-es években folytatott küzdelmet.

A dualizmus, az osztrák-magyar kapcsolatok kérdésében sem volt a pártnak egyértelmű álláspontja. Csupán az önálló vámterület megvalósítását tekintette előnyösnek — azt is főként az ipari munkásság bérvizonyai szempontjából — s a kérdés mélyebb összefüggéseit nem vizsgálta. A párt vezetőinek általában az volt a véleményük, hogy a gazdasági fejlődés előbb-utóbb a dualizmus megszűnésére, a két állam teljes önállóságára vezet. A dualizmus erősödő válságjelenségeit az uralkodó osztályok belső ellentétéként kezelték s mint nacionalista jelenségektől elhatárolták magukat tőlük.

Történeti irodalmunkban évekkel ezelőtt még fel-felbukkant az a felfogás, amely a szociáldemokrata párt vezetőit a magyar nemzeti függetlenség kérdésével kapcsolatban mulasztással vádolta. Azt vetette a szemükre, hogy — miután az ellenzéki parlamenti pártok csak szavakban voltak az Ausztriától való elszakadás hívei — nem álltak ők a „tényleges nemzeti függetlenségi mozgalom” élére, s a demokratikus haladás és a nemzeti függetlenség követelésének összekapcsolásával nem állították ők csatasorba a dolgozó tömegeket. Ez a felfogás azonban — amely

körül heves viták is zajlottak — történelmietlen; nem egyéb, mint egy későbbi politikai koncepciónak: az antifasiszta népfrontpolitikának a visszavetítése egy olyan korszakba, midőn Magyarország soknemzetiségű állam volt, s a magyar állami függetlenséget csak a többi nép önrendelkezésével összekapcsoltan hirdethette volna meg a szociáldemokrata párt. Ez azonban sok tekintetben problematikus lett volna. Részint maguk a nemzetiségi mozgalmak sem jutottak még el a teljes elszakadás követeléséhez, részint pedig követeléseik divergens vagy éppen egymást keresztező iránya egy ilyen politikai vonal egészét is kérdésessé tehetné. Másrészt, Magyarország belpolitikai tekintetben önálló volt; az itt uralkodó nemzet: a magyar, semmiképpen sem volt az általa elnyomottakkal azonos helyzetben.

Az a felfogás, amely a szociáldemokrata párttól a magyar nemzeti függetlenségért folytatandó harcot kérte számon, a félgymati függés vagy minden esetre valamiféle súlyos függőségi viszony meghaladott tételéből indult ki. Kétségtelen, hogy a dualizmus kölcsönös függési rendszere tartalmazott olyan, főleg történetileg kialakult elemeket, amelyek hátrányosak voltak az önálló tőkés fejlődés szempontjából, vagy nemzeti érzékenységet sértettek (önálló magyar jegybank hiánya, a külpolitika és a hadsereg közössége és német nyelve stb.), ezek tényleges megszüntetésére azonban az érték illetve ellenük agitáló magyar ellenzéki pártok sem gondoltak, minthogy tudatában voltak, hogy ez a birodalom s vele együtt a történelmi Magyarország széthullására vezetett volna.

A szociáldemokrata párt maga is előnytelennek tartotta a birodalom esetleges felbomlását. Vezetői úgy vélték, hogy a gazdasági közösséget fenn kell tartani, de meg kell szüntetni a nemzeti diszkriminációt, minden itt élő népnek egyenlő jogokat és lehetőségeket kell adni, hogy fejlődésükben hasznosítható legyen a közös birodalom adta lehetőségeket. E lehetőség megteremtésének legfőbb feltételét a birodalom mind a két felének demokratizálásában, s ehhez első lépésként az általános választói jog megteremtésében jelölték meg.

A pártnak a nemzeti kérdésben követett politikája — ahogyan ma látjuk — kétségkívül nem volt kielégítő, nem vette kellőképpen számításba a nemzeti mozgalmakban rejlő demokratikus lehetőségeket s nem építette be ezeket a mozzanatok a demokratikus Magyarország megteremtéséért folytatott harcába. A szociáldemokrata párt 1910 után kibontakozó új orientációja: a széthullott koalíció demokratikus elemeivel s a polgári radikálisokkal kötött szövetsége kiemelte a mozgalmat korábbi elszigeteltségéből s a demokratikus átalakulás realisabb programjának kidolgozását segítette elő a magyar nemzeti követelések tekintetében is. Ez azonban automatikusan azt eredményezte, hogy a párt maga is foglya lett szövetségesei nacionalizmusának s az integer Magyarországhoz való ragaszkodásának programjával az első világháború végén maga is részese lett a demokratikus Magyarországot rendkívül előnytelen pozícióból megvalósítani szándékozó „októbristák” szükségszerű bukásának.

A dualizmus korának szociáldemokráciájával kapcsolatban sokat vitatott másik kérdéskör a párt és a parasztkérdés problematikája. Korábbi történelmi irodalmunk — főként a 90-es évekre összpontosítva figyelmét — a szociáldemokrata párt vezetőit megalkuvással vagy éppen lassalleánizmussal vádolta a parasztkérdésben kialakított politikájuk miatt, szektás és reformista programra kényszerítve az 1894. évi pártkongresszuson elfogadott agrárhatározatot. Valójában a határozat, midőn abból indult ki, hogy az agrárkérdés csak a szocialisták társadalmában oldható meg, a korabeli nemzetközi munkásmozgalom általánosan elfogadott álláspontját tette magáévá. Engels — éppen a MSzDP 1894. évi kong-

resszusához intézett levelében — maga is azt hangoztatta, hogy a tőkés termelés gyors behatolása a mezőgazdaságba hamarosan tönkreteszi a hagyományos földművelést s „a mezei népességet nagy földbirtokosok, kapitalista bérlők kis csoportjára és vagyontalan proletárok tömegére választja szét”. „Hogy milyen haladást ért el a tőke ezen forradalma Magyarországon — tette hozzá —, azt nemrég láthattuk Hódmezővásárhelyen” (utalva az 1894. évi vásárhelyi Szántó Kovács János által vezetett szociáldemokrata agrárproletármegmozdulásra). Ebből az álláspontból logikusan következett az a meggyőződés, hogy a kisparaszti tulajdon védelmét hiábavaló is lenne megkísérelni; a kapitalizálódó nagybirtok felosztása, a nincstelen falusi tömegek földhöz juttatása pedig egyértelmű a gazdasági fejlődés főirányával való szembehelyezkedéssel.

Tudjuk, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődési ütemének korabeli értékelése tévesnek bizonyult, de ez volt a korabeli általánosan elfogadott marxista felfogás, amivel a párt vezetői aligha kívántak szembehelyezkedni. Ez a magyarázata annak, hogy midőn a 90-es évek második felében a szegényparaszti mozgalom a maguk sajátos földosztó követeléseivel jelentkeztek, a párt mint nem szocialista mozgalmaktól, elhatárolta magát tőlük. A Várkonyi István vezetésével 1897-ben megalakult Független Szocialista Párt jórészt ezeknek a törekvéseknek adott hangot: szocialista frazeológiával demokratikus paraszti követelésekért lépett fel, helyt adva egyes agrárproletár igényeknek is. A mozgalomban már az induláskor megmutatózó s mind jobban elhatalmasodó anarchista vonások a pártot akcióképtelenné tették s hamarosan zsákutcába vitték az egész mozgalmat. Ezt elősegítette az ipari munkásság szocialista mozgalmától való elkülönülésük is. Az agrárproletár-szegényparaszti mozgalmakkal szemben fegyveres erőszakkal fellépő Bánffy-kormány terrorja pedig siettetta a bukást, s megpecsételte a mozgalom sorsát.

Várkonyi mozgalomának bukásáért is jórészt a szociáldemokrata párt vezetőit tette felelőssé korábbi történeti irodalmunk: politikájukat reformizmusként, a Bánffy-terror előli megfutamodásként értékelte, egyes szerzők pedig Várkonyiban már-már a munkás-paraszt szövetség gondolatának egyik előfutárát vélték felfedezni. Az MSzDP vezetői azonban — ha visszah úzódtak is a hatósági erőszak elől — maguk is súlyos kárvallojtjai lévén a kormány terrorjának (rendőri felügyelet, kitoloncolások) — nem tudtak hatékony akciókat szervezni az üldözöttek — így önmaguk — védelmére. A független szocialistáknak a nagybirtokok felosztására irányuló követelését reakciós utópiának tekintették, amely a rohamosan fejlődő tőkés viszonyok helyére a kisparaszti-patriarchális multat akarja visszaállítani. Nem ismerve fel a demokratikus paraszti törekvések jelentőségét a további társadalmi-politikai haladás szempontjából, a párt vezetői teljes jóhiszeműséggel szakítottak Várkonyival, s szervezték vele és pártjával szemben a szociáldemokrata agrárproletár-mozgalmat.

Várkonyi szembekerülése az ipari munkásság mozgalmával ekkor elkerülhetetlen volt: a szociáldemokrata pártban még nem érhetett meg a munkásság és a parasztság szövetségének gondolata, Várkonyiban és mozgalmában pedig nem válhatott tudatossá, hogy az ipari munkásság vezetése nélkül a mozgalom pusztulásra van ítélve. Objektív folyamatok eredményéről van tehát szó, a két dolgozó osztály küzdelmének tragikus és ekkor még szükségszerű elkülönüléséről, de nem „tudatos árulásról”, nem egyszerűen csak a hatalom előtti meghunyászkodásról, még kevésbé (Várkonyi esetében) az ipari munkásság szocialista mozgalmával szemben a munkás-paraszt szövetség szegényparaszti-agrárproletár oldalról való megfogalmazásáról és tudatos vállalásáról.

A századforduló után lassanként módosult a párt álláspontja az agrárkérdésben, fokozatosan vállalta egyes kisparaszti érdekeknek a védelmét, de a nagybirtokrendszer felszámolásának szükségességét továbbra sem ismerte fel, s ezért nem volt képes kiépíteni a dolgozó osztályoknak azt a szövetségét, amely nélkül célját: a demokratikus Magyarország megteremtését sem érthette el.

A szocialista munkásmozgalom fejlődését elemző irodalom a most röviden ismertetett két példa mellett számos további kérdésben is előbbre jutott: a mozgalom szervezeti és ideológiai-politikai fejlődésének kölcsönhatásai; a munkásművelődés egész újszerű problematikája; a szocialista sajtó történetére vonatkozó újabb kutatások; a kommunista mozgalom előzményeinek, hazai gyökereinek eszme-történeti vizsgálata (ami egyben választ ad a szociáldemokrata mozgalom válságának kérdéseire is) — mindannyi új területe a terebélyesedő és gazdagodó munkásmozgalomtörténeti kutatásoknak.

Az eddigi eredmények s az új kutatások lehetővé teszik, hogy összefoglalóan megállapítsuk: az utóbbi egy-másfél évtized folyamán történeti irodalmunkban a dualizmuskori szocialista munkásmozgalom képe jelentősen módosult, igazabb lett, a korábbiaknál sokkal inkább tükrözi a mozgalom lényeges jegyeit, meghatározó mozzanatait. Nem minden kérdésre tud még ez az irodalom alaposan kidolgozott választ adni; hiszen maga is — mind szemléletében, mind pedig módszereiben — állandó változásban, fejlődésben van, s nem kevés az elvégezni való feladat sem. De eredményei s fejlődésének iránya kellő biztosíték arra, hogy megállapításai időállóak s további erőfeszítései sikeresek lesznek.

LACKÓ MIKLÓS

A népi mozgalom az 1930-as évek magyar szellemi válságában

Beszámolóm kinyomtatott címe sokkal többet ígér, mint amit tartalma teljesíthet. A nehézségeket persze nem a rendelkezésre álló rövid idő, hanem a téma kidolgozatlansága okozza: irodalomtörténetünk után, modernkori történetírásunk csak az utóbbi években fogott hozzá a népi mozgalom történetével való intenzívebb foglalkozáshoz, s elért eredményeink még eléggé kezdetlegesek.

Ebből következik, hogy rövid referátumomban — lehetőleg elkerülni szándékozva azt is, hogy már publikált gondolatokat ismételjek — a teljesség és véglegesség minden igénye nélkül, csupán három probléma vázlatos kifejtésére, pontosabban: jelzésszerű felvázolására teszek kísérletet. Először a népi mozgalom néhány általános jellemző szellemi-ideológiai vonására, másodsor — az így jelzett alapokon — két sajátosabb probléma kissé részletesebb elemzésére: a népi irányzattal összefüggő irodalmi-művészi-esztétikai szemlélet kérdésére, valamint a mozgalom társadalomtudományi vonatkozásaira, a társadalmi-szellemi tudományok egyes ágaira gyakorolt hatására.

Ami az első problémát, a népi mozgalom legáltalánosabb jellemzőit illeti, itt kényszerűen eltekintek a mozgalom történeti fejlődésének, s belső irányzatainak — több vonatkozásban ismert — ábrázolásától. Az elmondandók a népi mozgalom *tipikus* jellemzőit igyekeznek megragadni, osztoznak tehát a tipizálás minden problematikus vonásában; leginkább a népi mozgalom „centrumára” vonatkoztathatók.

Ismeretes, hogy a népi mozgalmat, politikai-ideológiai szempontból teljesen indokoltan, annak a „harmadik utasságnak” legjelentősebb magyar változatának tekinthetjük, amelyre a 30-as években szinte minden újabb szellemi-politikai irányzat hajlamot mutatott. Két ellentétes gyökerű áramlat egyesült benne: egyfelől az ellenforradalmi jobb- és szélsőjobbaldalból kiábránduló, másfelől a szocialista baloldaltól eltávolodó — részben paraszti származású — értelmiség kiútkeresése. Az irányzat alapvonásait sok tényező formálta ki. Az egyik: a nép, a paraszti milliók nyomora, elnyomatása, kirekesztettsége a „hivatalos” társadalomból. A másik a modern kapitalizmus társadalmi és kulturális válsághelyzete. További tényező volt a szocialista baloldal fentiekkel párhuzamos ideológiai-politikai válsága: szektás dogmatizmusa, elvont-sematikus válaszai a társadalom égető problémáira. Végül, de nem utolsósorban: a jobboldali ideológiák, valamint az ellenforradalmi rendszer nyomása és hatása, melyhez a mozgalom részben — akarva-akaratlanul is — alkalmazkodott.

A népi mozgalom új értelmiségi központként, új értelmiségi mintaként is jelentkezett. Kialakulása szorosan összefüggött az ország késői, korlátozott és torzult polgári fejlődésével, a kiteljesedett polgári nemzetté válás folyamatának befejezetlenségével és befejezhetetlenségével, egy még 1919 után is erősen parasz-

ti ország társadalmi viszonyaival, a középosztály és értelmiség e talajon végbenő fejlődési "rendellenességeivel". A nagy kérdés, mely a nagy alapvető osztályoktól erősen elkülönült magyar értelmiség eltérő eredetű és beállítottságú rétegeit mozgatta, voltaképpen az volt, hogy melyik osztály nevében fellépő értelmiség tegyen szert vezető szerepre. A probléma a századforduló utáni évekig lényegében még föl sem merült, mert volt egy nagymúltú, hatalmas társadalmi vonzóerőt jelentő példa és mintakép: a nemesi-gentry réteg, mely a modern értelmiség szélesedő „idegen”, nem magyar etnikumú rétegeit is magához asszimilálta. A századforduló után, a modern kapitalista szigetek erősödésével, amelyek között ott volt a sokszázvezres Budapest is, a hanyatló és elsilányuló, immár epigon műveltségű nemesi-gentry réteg mindjobban elveszítette vonzóerejét. A gyenge asszimiláns polgárság a félféudális viszonyok között azonban képtelen volt önállósodni, hatékony társadalmi vonzóerőre szert tenni, s akár társadalmi, akár tudati szempontból átvenni a vezető szerepet. A szocialista munkásmozgalom 1919-es önálló kísérletét is leverték. Közben — a régi progresszió várakozásaival ellentétben — a nemzeti kérdés, a nemzeti-nacionalista gondolat hatóereje növekedett; erejét megsokszorozta az anakronisztikus és nemzeti sérelmekkel teli magyar társadalom közege. A gátolt, de mégis előrehaladó társadalmi mobilitás pedig új — részben paraszti, túlnyomóan vidéki, szegény származású — értelmiséget hozott nagyobb számban a felszínre.

A népi mozgalmat létrehozó értelmiség a gentroiddá süllyedő nemesi-gentry értelmiség, s a többnyire asszimiláns városi értelmiség mellett, mint új értelmiségi góc jelentkezett. Ez az új értelmiségi centrum nem tudott és már nem is akart se gentri-, se polgári értelmiséggé válni; a munkásmozgalom vonzóerejének különböző okokból bekövetkezett hanyatlása miatt azonban elutasította a szocialista értelmiségi mintát is, legalábbis a szocializmus hagyományos értelmében. De volt és erősödött saját — részben igaz, részben illuzorikus — öntudata: ő a parasztság, a nincstelen magyarság képviselője; ez a hivatástudat — hirdette — a munkássággal sem állítja szembe, hiszen ha a munkás nem is, de a munkás apja nagyobbra paraszt volt. Ez az új értelmiségi öntudat a polgárságban, de a hozzá kapcsolódó polgári értelmiségben, sőt: a városi szocialista értelmiségben is a saját maga és a maga mögött állónak tudott „nép” felemelkedésének az akadályozóját látta, vagy legalábbis olyan réteget, mely az „igazi magyarság” — a parasztság — tömegeitől elkülönül, ennek belső gondjait átélni nem tudja. Volt egy nagy igazsága: egy nyugati típusú Magyarország gondolata (nyugati polgársággal, munkássággal és munkásmozgalommal) az irrealitások birodalmába tartozik: ami „nyugati”, az sok vonatkozásban példa lehet, de minta nem. Volt egy nagy gyengesége: mivel a parasztság politikai mozgalmára kevésbé tudott és nem is akart támaszkodni — a közvetlen politikai tevékenységet magától nagyrészt elutasította, s ezt a hiányt a paraszti életforma ismerete, de még a családi kapcsolatok se pótolták —, ki volt téve annak a veszélynek, hogy — a hazai nemesi-értelmiségi hagyományokhoz kapcsolódva — a gentry középosztályhoz közeledik, sőt esetenként, új „külön” vezetői öntadata mellett és ellenére is, e középosztály befolyása alá kerül.

A körülmények együttesen arra vezettek, hogy a népi mozgalom társadalmiszemléletében a nemzeti-nacionalista eszmekör vált meghatározóvá. Ez a nacionalizmus eltért mind a hagyományos konzervatív nacionalizmustól, mind annak szélsőjobbaldali formáitól. A hagyományos nacionalizmustól — noha érintkezett vele — elsősorban szociális töltése választotta el; a szélsőjobbaldali áramlattól pedig — bár a nacionalizmus népi-etnikai, kultúrnacionalista változa-

tát képviselte, mely a fajelmélettel is érintkezett — az a vonása, hogy nép-fogalmában a racionális elemek domináltak. Egyfelől egy kényszerhelyzet szülötte volt: az ellenforradalmi rendszer csak a nacionalista irányzatoknak biztosított mozgásteret. A népi mozgalom, melynek tagjai részben a nacionalizmus emlőin nevelkedtek, elfogadta ezt a keretet, s ezt igyekezett — jelentős eredménnyel — új tartalommal megtölteni. A nemzeti-nacionalista talajra helyezkedés másfelől realista, valóság-közel válasz kívánt lenni a szocialista baloldal sematikus osztályelméletére és elvont internacionalizmusára. Továbbá: ideológiai út és eszköz — az ország korlátozott és torzult polgári fejlődése miatt — a nemzeti társadalomból kirekesztett néptömegek „beemelése” a társadalomba. Ennek fő akadályát a népi mozgalom a feudális nagybirtokrendszerben s az „idegen”, nem szerves úton fejlődött nagy-kapitalizmusban látta.

A népi mozgalom nép-fogalma, mindebből következően, noha érintkezett velük, nem volt azonos sem az elmaradottabb keleteurópai társadalmak narodnyikizmusával, sem a „völkisch” fogalommal: egy paraszttromantikus elemekkel átszőtt, a munkásságot csak másodsorban tartalmazó, de fő vonalában mégis racionális társadalmi fogalom volt, s így ebben a tekintetben is valami „harmadikat” képviselt.

Az irányzat fontos vonása a kultúrkritikai attitűd, a kapitalista társadalomnak és urbanizmusnak mint a közösségi életet felbontó, az embereket elidegenítő és atomizáló rendszernek az elutasítása. A mozgalom felfogásában — sokszor erényt, sőt európai küldetést kovácsolva a magyar és kelet-európai elmaradottságból — a népi alapokra fektetett, vagy egyenesen a patriarchális paraszti közösségtudatra épülő nemzeti közösség eszméje ebből a szempontból is mint „harmadik” lehetőség jelent meg. Kiútnak tűnt egyfelől a kapitalista atomizáltság, másfelől a „mesterkéltnek”, „nem organikusnak”, technicistának, elavult „XIX. századi”, egysíkú haladásfogalmat vallónak tartott marxi szocializmus — szerinte egyformán hibás — alternatívájából.

„Harmadik utat” képviselt a népi mozgalom a politikához való viszony terén is. Voltaképpen a politikából kiábrándult — illetve a harcok ellenzéki politikától a külső nyomás által eltérített — értelmiségi csoportok mozgalma volt egy olyan szerkezetű országban, ahol minden politikai kifejeződésre tört. Így vált a népi mozgalom nem politikus, de nem is politika-ellenes, hanem mondhatjuk: „metapolitikus” irányzattá, mely a politikában a napi gyakorlattól magát távoltartó „örök” szellemet, a szellemi életben, a kultúrában — s mert túlnyomórészt írók, költők alkották —, az irodalomban viszont az élet- és népközelséget igyekezett képviselni. A politikai és osztály-elkötelezettség helyett ezért választotta a „nép, a közösség iránti elkötelezettség” általános eszméjét. Ezzel függ össze, hogy a mozgalom, jóllehet elmélet és gyakorlat újfajta harmóniáját hirdette, folytonosan a reformista practicizmus és a fellegjáró utópizmus ellentmondó végletei között ingadozott.

A népi mozgalom jellegzetességeiről eddig elmondottak talán elégségesek ahhoz, hogy rátérjek arra a kérdésre, amelyet egy kissé részletesebben szeretnék érinteni: a népi irányzat irodalmi-művészi esztétikájának néhány vonására. A népi mozgalom művészetre gyakorolt hatása természetesen hatalmas volt, hiszen az irányzat a szűkebben vett kulturális életben, elsősorban az irodalomban, s az irodalmi-művészi élet köré épülve alakult ki. E kapcsolatok a maguk egészében és differenciáltságukban még nincsenek feltárva. Nincs kellően felkutatva, vagy ha van, nem ment még át kellően a köztudatba, hogy a művészetekre gyakorolt „népi hatás” alatt tulajdonképpen mit is értünk. Ezt a tisztázást nem

segítik elő az olyan, gyakran ma is hangoztatott felfogások, amelyek pl. József Attilát a népi költők közé sorolják, — többnyire ugyan óvatosan így fogalmazva meg az állítást: vajon nem volt-e nagy népi költő József Attila is? A tétel igaz is, meg nem is, mert József Attila nagy népi költő volt, de több és más is volt annál.

A „népi hatás” tisztázását nem segítik elő azok a vélemények sem, amelyek Bartókot és Kodályt *egyformán* tekintik a népi irányzat nagy zenei képviselőinek. Akkor, az ellenforradalom körülményei között persze érthető volt, hogy a különbségek, a határok elmosódtak, a vezető körök, illetve a társadalmilag hangadó középosztály nyomása, mely e rétegek retrográd zenei ízlésében is megnyilvánult, egybefonta, természetes szövetségessé tette a különböző arculatú alkotókat. Sok szempontból még a hivatalos kultúrpolitikához idomuló Dohnányi Ernő is szövetségesnek számított, hiszen kitűnő zenei ízlésével támogatója maradt Bartók és Kodály művészetének. Az azóta eltelt évtizedek azonban megadják azt a történeti távlatot, amely a régi, retrográd zenei közízlés (és az ellenforradalom politikája) elleni *közös* művészi küzdelem s a közös indulás mellett megláttatja a különbségeket a nagy állócsillagok között is.

Bartók és Kodály nem azonos típusú és művészi utat követő egyéniség. Ezt döntően alkotásaik mutatják. Kodály művészetét az 1923-ban komponált, nagy hazai hatást kiváltó Psalmus Hungaricus, a nemzeti daljátékot megújító Hány János, Székelyfonó mellett Kodálynak a vokális zene felé fordulása, s mind kiterjedtebb zenepedagógiai érdeklődése jellemezték. Ez utóbbival függ össze az is, hogy többnyire ő lett a mestere a fiatal zeneszerzőknek; a 30-as — 40-es években egyre terjedő tanítványi kör épült ki körülötte. A népi mozgalomhoz ő állt közel: művei s írásai is egy, a népi mozgalom szellemét sugárzó, szociális tartalmú népi, történeti, nemzeti orientációjú alkotóra vallanak. A népdal Kodály művészi szemléletében ezeknek az eszméknek a foglalata, a nemzet „legsajátabb kifejezése”, nem elavult stílusmaradvány, hanem „eleven élet”; szerinte a népzene és a magyar karének megújítása elősegítheti új, kollektív nemzeti érzések feltámadását. 1939-es, híres „Mi a magyar a zenében” c. írásában a magyar zenei ízlést így jellemezte: „Ami ritmusban szétfolyó, dallamban mesterkéltséggel, formájában ködös vagy túlságosan bonyolult, nemigen fog kelleni a magyar ízlésnek.” Mindezeket a művészi eszméket Kodály természetesen a legmagasabb színvonalon képviselte, nem feledve el hangsúlyozni mellettük magyarság és európaiság egységének a gondolatát, s főleg a széles néptömegek zenei ízlésének fejlesztését.

Hogy Bartók más típusú és beállítottságú művész volt, ezt többé-kevésbé a kortársak is érezték, elsősorban természetesen az éppen Bartók és Kodály munkássága nyomán fellendülő magyar zenei esztétikai kritika jelentős képviselői. Molnár Antal már a huszas évek elején Bartókban a keleti, a chthonikus, az ösztönös Kodályban a konzervatívabb nyugati hatásokat emelte ki. Jemnitz Sándor, aki az Új Bécsi Iskolához (Schönberg és köréhez) állott közel, a Bartók és Kodály közötti különbségeket már igen korán élesen hangsúlyozta. De Tóth Aladár is, a két nagy mesterhez együttesen vonzódva, Kodályban a feloldó, a vigasztaló, a harmónikus, Bartókban a folyton új utakat kereső művészi magatartást emelte ki. Bartók 1919 után, rövid konzervatívabb korszakát elhagyva, az európai modern zenei irányzatokhoz zárkózik fel illetve vissza (hiszen azelőtt is odatartozott), s ennek a zenének lesz csak a legnagyobbakhoz mérhető szuverén magyar művelője. Ő nem általában népzeneről, hanem parasztszeneről beszél, s ezt egy ősi emberi-társadalmi korszak nagyszerű maradványának fogja fel, amely teljesen megőrizte primitív szépségét, frissességét,

„természeti” jellegét; az ősi parasztzene szerkezete, egyszerűségében is szigorú formavilága, mint szervező erő, alkalmas lehet a problematikus helyzetben levő modern európai zene megújítására. Sajátosan eltérő, vagy legalábbis a 20-as évektől eltérővé válik Bartók zenekutató munkájának iránya is: amíg Kodály a történeti-folklorisztikus s a népi nemzeti-irányzatot követi, addig Bartók az ősi-természeti, s ennek megfelelően a nemzetközi, mindenütt felszínre hozható primitív zene feltárására törekszik.

Teljes erejükben mutatkoznak meg ezek a sajátosságok az 1930-ban komponált Cantata profana-ban, melynek társadalmi-szellemi problematikája, következetes kultúrkritikája — sok szempontból József Attilához hasonlóan — az ember kozmikus helyzetének a problémáivá szélesedik; s a 30-as évek többi nagy művében, melyek sora a II. Zongoraversenytől, az V. Vonósnyégyesen, a Zene ütőhangszerekre, a Kétzongorás szonátán, majd a II. Zongoraszonátán át a Hegedűversenyig, a VI. Vonósnyégyesig vezetnek.

Hogy a „népi hatás” fogalma gyakran különböző, eltérő irányzatokat mos egybe, ez a jelenség a képzőművészetben is kimutatható. Nyilvánvaló, hogy itt a népi irányzat képzőművészeti megfelelője nem a Kassák Munka-köréből kivált, egy jó ideig kifejezetten Bartók szellemi hatása alatt álló új, modern szentendrei iskola (Vajda Lajos, Kornis Dezső, Bálint Endre) volt, hanem az a kör, amelyet talán a legjobban Meggyesi Ferenc nevével jelezhetünk; mellettük a népi mozgalom inkább a poszt-nagybányai iskola magas színvonalú, humanista tartalmú, de megbékülő harmóniát sugárzó magyar impresszionizmusához vonzódott.

De a népi irányzat legfontosabb területe az irodalom volt. Elsősorban az ő nevéhez fűződik korszakunk legjellegzetesebb irodalmi-esztétikai kategóriája: az *újrealizmus* megszületése. E fogalmat — megítélésünk szerint — meg kell különböztetnünk a vele a legtöbbször szinonim fogalomként használt *újklasszicizmustól*. Az első pillanatra ez a kérdésfeltevés nem látszik jelentősnek, pedig a mögöttes rejlő probléma a népi mozgalom lényegével függ össze. Valamikor, a 20-as 30-as évek fordulóján többen, elsősorban Németh László, az új irodalmi kezdeményeket, Erdélyi József, Illyés Gyula és mások költészetét, általában az irodalom fő tendenciáját az újklasszicizmus kategóriájába sorolták. Ez a gondolat azonban, valamennyire is tartósan, nem felelt meg a magyar irodalom társadalmi feltételeinek. Ha most eltekintünk is attól, hogy az újklasszicizmus maga is sokértelmű fogalom (a 20-as években pl. volt avantgardista újklasszicizmus is), központi esztétikai kategóriaként nem alkalmazható nemcsak a két háború közötti magyar irodalomra, de a népi írók munkásságára sem. Az újklasszicizmus gondolata a 20-as — 30-as évek fordulóján még voltaképpen arra a megbékülő irodalmi korszakra utalt, amelynek éppen az évtizedforduló válsága vetett véget; inkább alkalmazható Babits vagy Kosztolányi 20-as évek végi alkotói időszakára, (s talán a későbbi, „harmadik nemzedék”, az „ezüstkor” nemzedékének több képviselőjére) mint a népi írók zömét magában foglaló „második nemzedék” munkásságára. Maga Németh László kétségtelenül mutatott példát az újklasszicizmusra, — zaklatott, expresszív önéletrajzi regénykísérletei után, a tudatosan szophokleszi minta alapján szerkesztett Gyász c. regénye több szempontból ilyen műnek tekinthető. De a Gyászt a Bűn, a közéleti lelkiismeretfurdalás regénye követte, Erdélyi József „idilli” népességét az új nemzedék túlnyomóan szociálisközéleti orientációjú válság-művészete. S ezen a 30-as évek második fele sem változtatott. A közvetlen politikai tevékenységből s a nagy politikai ideológiákból való kiábrándulás — mely a népi írók mozgalmát olyannyira jelezte — nem újklasszicizmushoz, tehát a közéleti-szociális szférától való elvonuláshoz, a

szociális problémákat csak teljesen közvetett szellemi síkon átélő, a tiszta formateremtés elvére helyezkedő esztétikai szemlélethez vezetett. Ezt bizonyítja egyébként az irodalom műfaji — azt mondhatjuk — zavarossága is. A vers — Németh László 1930-as szavaival — most már tényleg „csupán vers” akart lenni, de középpontjában többnyire a *közvetlen* közéleti-politikai gondolatok álltak. A próza, mely egyébként korszakunkban a költészet mellett előretört, a legvegyesebb műfaji formákat öltötte fel a realista nagyregénytől a szinte didaktikusan közéleti-szociális problémákat tárgyaló tanregényen, drámán át az irodalmi szociográfiáig és irodalmi esszéig. Ez utóbbinak, az irodalmi esszének legjellegzetesebb termékei, „népi” oldalon különösen, sem egyszerűen a szellemtörténet hatása alatt álló intuitív-impresszionista írások, hanem az ideológiai-politikai gondolatok közlésének „szemérmes” formái. (Gondoljunk Németh László Tanu-beli írásaira, később a Kisebbségben tanulmányaira, vagy Illyés Magyarok címen egybegyűjtött „pusztulás”-esszéire.) „A szellemi határok tisztelete”, amelyet Németh László az újklasszicizmus kapcsán valamikor emlegetett, egyáltalán nem valósult meg.

Arról volt szó, hogy a magyar társadalom sürgető megoldásra váró problémái elemi erővel törtek be az alkotó műhelyébe. Az újrealizmus mélyebb társadalmi háttere éppen abban állt, hogy irodalmunkban az általános emberi problémák elsősorban mint közéleti-politikai problémák merültek fel, s ez elől a követelmény elől azok sem tudtak kitérni, akikben a politikai megoldásokba vetett hitek elapadtak. Ezt röviddel az újklasszicizmus meghirdetése után már maga Németh László is megállapította, hangsúlyozva, hogy Magyarországon a klasszicista alkotáshoz előbb meg kell tisztítani a talajt. 1934-ben feltette a kérdést: miben különbözik a magyar író a nyugatitól? S válasza a következő: „A nyugati beáll egy nagy kultúrvidék valamely parcellájába és azt műveli. A magyar író az elhanyagolt táj nyugtalanítja. . . A tájat szeretné rendezni, amelyen él, a társadalmi, történelmi erőket pótolni, amelyek elmaradtak; egy évszázad lenni egy ember helyett, — geológiai erő ott, ahol kertész. Mindebben van valami lázas, görösszerű, kétségbeesett.” Ebből a szempontból a magyar irodalom más úton haladt, mint az avantgardizmus lehanyagolása utáni nyugateurópai irodalom fő áramlata. Ott — legalább is egy ideig — az irodalom, általában a művészet előterébe a kapitalista társadalomban élő modern ember elidegenedésének, szorongásainak, szétfűzött egyéniségének a problémái kerültek, s a továbbélő baloldali politikai irodalmat leszámítva, a közéleti kérdések igen áttételesen, nagyobb részt mint egyéni, individuális problémák merültek fel. Mindez nem jelenti azt, hogy ezt a művészetet a „dekadencia” általánosító jelzőjével ellátva, alábecsüljük: igaz, a közéleti-társadalmi kérdéseket csak igen áttételesen ábrázolta, viszont nagymértékben elmélyítette művészi ismereteinket a modern társadalomban élő ember szellemi-lelki életéről. Nyugat-Európában azonban a 30-as években a helyzet ugyancsak megváltozott: a közéleti, politikai kérdések itt is mindinkább *közvetlenül* kerültek előtérbe.

A népiekhez fűződő magyar újrealizmus *sajátos* művészi irányzat volt; egyébként maga sem volt problémamentes, még közéleti jellegét tekintve sem. Formavilágának egyszerűsége, közérthetősége, a hagyományok tiszteletének benne megnyilvánuló elve gyakran együttjárt a szellemi-ideológiai következetesség és radikalizmus hiányával. S éppen ennek kapcsán, ezzel *szemben* emelkedik ki nemzedékéből — persze más nagy alkotók mellett, akik ezt az ideált csak megközelíteni tudták — József Attila. Az ő művészetében a következetes szocialista forradalmiság teljes mértékben magában foglalja az ember individuális felszabadításának az eszméjét is; ő nemcsak szólamszerűen, de ténylegesen is meg-

valósította nemzetiesség és internacionalizmus egységét; olyan dialektikus racionalizmus, olyan szocialista humanizmus alapjára tudott helyezkedni, mely a valóságban belefoglalja a képzeletet, az „észbe” a „szívet”, a munkába a játékot; költészetében a radikális szocialista tartalom elválaszthatatlanul kapcsolódik egybe a szigorú, tiszta, s egyúttal korszerűen modern művészi formálás elveivel.

Külön nagy kérdés a népi irányzat és a korabeli társadalmi-szellemi tudományok kapcsolata. Itt, idő hiányában, csak rövid utalásokra szorítkozhatom, — valamelyest is részletesen csak egy területre térhetek ki.

A népi mozgalom hatása a társadalomtudományokra — sokágú, bonyolult, sok szempontból ellentmondásokkal teli probléma. Az irányzat kétségtelenül nagy termékenyítő szerepet játszott a néprajz, a régészet, az őstörténet fejlődésében. Sok jót és sok problematikusát köszönhet neki az irodalomtörténet. A problematikus hatások közül most csak a Nyugat elleni, nem tisztázott ideológiai háttérű lázadást említsük, méginkább azt a negatív hatást, amelyet a szabódezsői inspirációkon alapuló, sokféleképpen megfogalmazott „mélymagyar – hígmagyar” elmélet gyakorolt az irodalomtörténeti felfogásra. A jelentős pozitívumok közül — persze a fentiekől elszakíthatatlanul — emeljük ki számos elfeledett vagy háttérbe szorított irodalmi hagyomány felelevenítését: a prédikátor irodalom, Berzsenyi vagy a Nyugat tragikus sorsú elődei irodalomtörténeti jelentőségének újra-feltámasztását.

A magyar társadalomtudományi, szellemi életnek voltak olyan területei, ahol a népi irányzat nem játszott termékenyítő szerepet. Nemcsak a modern pszichológiára gondolok itt, hanem — mondhatjuk — a magyar szellemi élet kiegyensúlyozatlanságával szorosan összefüggő filozófiai gondolkodás hiányosságaira; ennek elmaradottságán a népi mozgalom szemlélete mit se változtatott, sőt: inkább tartósította az elmaradottságot. Más volt a helyzet — noha persze itt se probléma-mentesen — a történetírásban, annak elsősorban nem szaktudományos területein: a népi irányzat maga is nagy erővel vett részt annak a szerepváltásnak a végrehajtásában, amely a két háború között a jogtudomány (jogbölelet) és a történetírás között ment végbe, az utóbbi javára. A népi mozgalom hatása itt persze főleg a 30-as években érvényesült, amikor már a történetírás is kilábolt túlnyomóan az ellenforradalmi rendet támogató korszakából, szerepe differenciálódott, s a progresszív és a retrográd erők harci terepévé is változott. Döntően a népi mozgalomhoz fűződik annak a történetfelfogásnak a kidolgozása, amely a nagyrészt etnikai értelemben vett nép múltbeli szociális küzdelmeit a Habsburg-ellenes függetlenségi harcokkal, s egy kelet-európai sorsközösség gondolatával ötvözte egybe; annak a „népi nacionalizmusnak” a kialakítása, amelynek értelmezése és értékelése körül máig is dúlnak a harcok.

De a népi mozgalom és a társadalomtudomány kapcsolatát, a mozgalom problematikusságában is termékenyítő hatását a legjobban a *szociológia* sorsa példázza. 1918—1919 után a szociológia a legkompromittáltabb tudományágak egyikévé vált. A hivatalos körök a legélesebb harcot folytatták ellene, illetve maradványai ellen, nemcsak az egyetemekről száműzték, hanem a tudományos közéletből is. A szociológia ilyen körülmények között jórészt elveszítette kapcsolatát 1918 előtti hagyományaival; az európai szociológia újabb, Max Weber, Mannheim Károly, Oppenheimer és mások nevéhez fűződő irányzataival, néhány kivételtől eltekintve, csak a polgári radikálisok és szocialisták kicsiny, elszigetelt csoportja igyekezett, legalábbis a tájékozódás szintjén, lépést tartani.

De az 1918 előtti magyar szociológia, mely fő vonalát tekintve a pozitívizmusra épült, nemcsak politikailag került nehéz helyzetbe: a háború, a forradal-

mak és az ellenforradalom tapasztalatainak tükrében tudományos-szellemi hiányosságai — egysíkú haladás-hite, antidiialektikus szcientizmusa, történetietlensége — is felszínre kerültek, s ez a körülmény ugyancsak közrejátszott visszaszorulásában. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a szocialista baloldal kommunista és szociáldemokrata irányzata egyaránt mellőzhetőnek tartotta a szociológiát: szerintük a marxizmus, mint általános társadalom-elmélet, magában foglalja a szociológiát is, ezért nincs szükség külön művelésére. A szociológia hiánya azonban egy olyan mély társadalmi ellentmondások között vergődő országban, mint Magyarország, tarthatatlan anakronizmus volt. Az évtizedforduló nagy válsága s a nyomában járó szellemi megelégnélkülés — persze sajátos, részben eltorzult formában — újjá is teremtette.

A 30-as években új alapokon bontakozó „szociológia”, mely nagyobbreszt a népi mozgalom keretében született meg, nagyjából két — egymással gyakran érintkező, de valójában ellentétes — irányzatra osztható. Az egyik a „magyarságtudomány”, a másik a szociográfia. A „*magyarságtudomány*” egyfelől a már Klebelsberg által is szorgalmazott „hungarológiához”, s a 30-as évek nacionalista szellemtörténeti, illetve kultúrformológiai hatások alatt álló nemzet-karakterológiájához, másfelől Szabó Dezső gondolataihoz kapcsolódott, s a „hungarológia” népies ágát alkotta. Fő ideológusa Németh László volt; szemléletében az irracionális hatások (Frobenius, Spranger stb.) racionálisabb elemekkel — tudományos embertannal, néprajzzal — keveredtek. „Totális” nemzeti „sorstudományként” lépett fel, mindvégig az irodalom — szerinte a nemzeti „jelleg” igazi letéteményese —, s az ún. „szellemi tudományok” köré épült. A szellemtörténet felfogásához hasonlóan, a „delettáns” sokoldalúságot többre tartotta az egyébként indokoltan szűkösnek tekintett „szakbarbár” egyoldalúságnál, s nemcsak az így értelmezett tudományok közötti határokat látta elavultnak, hanem a tudomány és művészet közötti határokat is. Ez a „magyarságtudomány” elsősorban a népi mozgalom jobbszárnyán nyert erős visszhangot. Egyébként jellemző, hogy Németh László, aki az irányzatot — 1935-ös politikai csalódása után — meghirdette, konkrét szociológiai munkásságában nem ennek az útját követte: a 30-as évek végefélét írt „A Medve utcai polgári” c. tanulmánya alapján racionális szemléletű mű, mely részleges, de kitűnő társadalomrajzát nyújtja a budapesti kispolgárság különböző típusainak, s több vonatkozásban eredményesen hasznosítja a Németh „magyarságtudománya” mélyén megbúvó interdiszciplináris módszer előnyeit.

A Németh Lászlónál megfigyelhető kettősség elmélet (nemzeti „sorstudomány”) és gyakorlat (lényegében racionális társadalomrajz) között, átvezet bennünket a korszak másik, kétségtelenül legjelentősebb szociológiai áramlatához: a falu- (kisebb mértékben a város-) kutató *szociográfia*hoz. A társadalom sürgető problémái — elsősorban a földkérdés — mint konkrét szociális-közéleti problémák követeltek helyet maguknak, s tartósan nem voltak elhomályosíthatók, feloldhatók egy irracionális „sorstudományban”.

Míndez természetesen nem jelenti azt, hogy ez a szociográfia valamiféle egységes, koherens tudomány lett volna, s mentes lett volna a nacionalista szemlélet elemeitől. Nem volt egységes műfaji-módszertani szempontból sem; legalábbis három típusát különböztethetjük meg. Az egyik — kétségtelenül a legkorábbi — az *irodalmi szociográfia*: a parasztság iránti elkötelezettséget a lírai-önéletrajzi emlékezésre vagy tapasztalásra építő művészi társadalomrajz, mely csak alkalmasszerűen él a történeti, statisztikai dokumentáció eszközeivel. E műfaj még lényegében az irodalomhoz tartozott; első és máig is legmaradandóbb

alkotásai: Nagy Lajos városképei, Illyés Gyula remekműve, a Puszták népe, majd Veres Péter Falusi krónikája.

A második típust politikai célzatú *szociográfiai publicisztikának* nevezhetjük. Elegyes — az irodalmias elemeket a történeti, statisztikai, sőt: az „interjú” módszereivel vegyítő — műfaj, melynek középpontjában a nép, elsősorban a szegényparasztok tarthatatlan szociális helyzetének, a feudális maradványok hatásainak, a társadalom torzulásainak és visszasságainak a leleplezése állt. Legjellegzetesebb művei — Féja Géza Viharsarka, Kovács Imre Néma forradalma — jöllehet erősebben kötődtek korukhoz, ahhoz a pillanathoz, amelyben megszűltek — nagy progresszív politikai tettek voltak, s talán a leghatásosabban járultak hozzá a szegényparasztság életviszonyainak megismeréséhez, s addig közömbös értelmiségi körök szociális érdeklődésének és felelősségtudatának ébresztéséhez.

Végül: a harmadik irányzat a *tudományos szociográfia* volt. Művelői — elsősorban Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, a szemléletileg hozzájuk közelálló Bibó István — abból a fiatalabb nemzedékből kerültek ki, amelyre már kevésbé hatottak bénítóan az 1918—19-es vereség tragikus élményei, s a 30-as évek elejétől eltérbe nyomuló politikai irracionálizmussal szemben új, reális szemléleti alapokat kerestek. Az irányzat módszertani alapvetésében élenjáró, egyébként jellemző módon nem irodalmár, hanem közgazdász Erdei Ferenc, akire erőteljesen hatott a marxizmus is, ehhez talált építőköveket Szegeden — ahová nem véletlenül kapcsolódik sok korai falukutató kezdeményezés — a politikai nézeteit tekintve polgári demokrata Horváth Barna jogelméleti munkásságában; Horváth főleg angol hatások alapján, figyelmét nem az elvont jogfilozófiai normákra, hanem az eleven jogélet konkrét szociológiai megközelítésére fordította. Erdeire később nagy hatást gyakorolt Hajnal István történeti-szociológiai munkássága is; felfedezte a rokonságot Hajnalnak a társadalmi-történeti jelenségek és struktúrák tipizálására és összehasonlítására irányuló tudományos törekvései, valamint saját önálló módszertani tapogatózásai között. Így, ilyen alapokon vált ez a szociográfia, legalábbis legjobb műveiben (Erdei Ferenc *A magyar paraszttársadalom* c. művében, Szabó Zoltán *Cifra nyomorúságában* és más tanulmányokban) modern, európai színvonalú empirikus szociológiává, melyben a nagy, egységes világnézeti alapok hiányáért a komplex monografikus módszer, a történeti és strukturális szemlélet egysége nyújtott nem lebecsülendő kárpótlást.

PAMLÉNYI ERVIN

A historiográfia tárgyáról és módszeréről

Mikor 1962-ben véget ért — helyesebben egy időre félbeszakadt — a szovjet történészek széleskörű vitája a historiográfia tárgyáról és kutatási szempontjairól, M. V. Nyecskina akadémikus, a historiográfiai Tudományos Tanács vezetője, a hatkötetes szovjet historiográfiai összefoglalás főszerkesztője, vitázó cikkében finoman utalt arra, hogy „a historiográfia tárgyának kérdése még sokáig le fogja kötni a történészek figyelmét”. S valóban igazra lett: a vita azóta is folyik s közben természetesen, a tárgy és a módszer szabatos definíciója *nélkül* — mint oly sokszor a tudományok történetében — a történetírás története rendkívül gyorsan fejlődik, gazdagodik, nagy szintéziselig jut el és szilárd helyet biztosít magának a történettudomány különböző területei, ágai között.

Azt azonban, hogy alapvető fogalmainak értelmezése körül még ma is meglehetősen bizonytalanság, sok félreértés van, azzal is bizonyíthatjuk, hogy magát a *historiográfia* szót, tehát elnevezését sem használjuk egyértelműen, következetesen; a historiográfia megjelölést sok nyelvterületen még ma is eredeti értelmében használják, nem a történetírás történetét, hanem magát a történetírást értve rajta; — Eduard Fueter immár klasszikussá vált összefoglaló munkájának is a címe: *Geschichte der neueren Historiographie*. Kétségtelen, hogy a marxista tudományosságból elterjedve ma már szélesebb körben is meggyökerezett az az értelmezés, mely szerint a historiográfia nem annyira a történetírást magát, hanem a történetírás történetét jelenti.

Másrészt pedig félreértésekre ad okot az is, hogy nem egyszer beszélünk egy-egy téma vagy problémakör historiográfiai megközelítéséről is: ilyenkor azonban a legtöbb esetben a vizsgálat hangsúlya nem a történetírás történetére esik, nem ennek a stúdiumnak a sajátos problematikája kerül a középpontba, hanem többnyire a választott téma, korszak vagy probléma felfogásának története a történetírásban; a kutató figyelmét — ez utóbbi esetben — nem annyira a történetírás fejlődésének törvényszerűségei kötik le, mint inkább az adott téma felfogásának változásai. Az ilyenfajta megközelítések rendszerint a tárgyalás során lassan el is ejtik a historiográfia fonalát és szerzőik áttérnek, mintegy *bevezetés* után, saját nézeteik, adataik ismertetésére. (Ilyenfajta — a historiográfiai kutatás számára nagy értékű — munkának tekinthetők egyes monográfiák, disszertációk bevezető, historiográfiai jellegű fejezetei is, valamint azok a tanulmányok, amelyek egy téma, kérdéskör, probléma új történeti irodalmát, kutatásának irányait tekintik át az aktuális tájékoztatás céljából.)

A historiográfiai tárgyalás itt említett, két *fő* formája közötti, egyre világosabbá váló differencia indíthatott nemrégiben egy alapos szovjet historiográfust arra, hogy javasolja: a „historiográfia” kifejezést csak akkor használjuk, ha egy bizonyos témához, problémához kapcsolódó történeti irodalom áttekintéséről

van szó; a történettudomány történeteként értelmezett, felfogott historiográfiát pedig így is kell nevezni: a történettudomány története.

Ezzel a rövid, jelentéstani elemzéssel azonban már tüstént a sűrűjébe is érkeztünk a historiográfia tárgya körüli problémáknak. Ennek értelmezése ugyanis az elmúlt fél században nemcsak a polgári, hanem a marxista tudományosságban is löbb vonatkozásban módosult. Itt nincs lehetőség a múlt század kezdetétől — mikor Göttingában Gatterer az első historiográfiai munkát praktikus célból összeállította — végigkísérni a fejlődést. Inkább mindjárt arra utalnánk, hogy Fueter nagy munkájának tárgyát a következőképpen határolja körül: műve „megkísérli az európai történetírás történetét a humanizmus korától a jelenkorig megírni, de nem kívánjasm a történetfilozófia történetét, sem a tudományos kutatás és kritika történetét, mint ilyen, tárgyalni. A történeti teóriákat és a történeti kutatás módszerét csak annyiban érinti, amennyiben ezek a történetírás fejlődésére hatást gyakoroltak. Azokból a változásokból, amelyek az európai népek történetfelfogásában az újkor folyamán végbementek, csak azokat említi, amelyek a történészek ábrázoló műveiben kifejezésre jutottak. Nagyon keveset kíván szólni azokról is, akik programot, útmutatást akartak nyújtani a történészek számára.”

S itt most el kell tekintenünk attól, hogy megvizsgáljuk, hogyan váltotta be Fueter munkája ezt a programot. Szerencsére nem teljesen; mint a jó történeti munkák általában, műve többet tartalmaz, mint amit ígér. S érthetően el kell tekintenünk attól is, hogy nyomon kövessük, akárcsak a legjelentősebb összefoglalásokban is, a polgári historiográfia fejlődését, amelynek súlypontja Németországból lassan az angolszász világba került át. Amit itt meg kell jegyeznünk, mielőtt egyetlen, — nagyon is merész mozdulattal — a jelenhez nyúlnánk át, hogy Fueter programját, amelyet idéztünk, a historiográfia *mai* szemszögéből meglehetősen szűknek, kissé redukálnak látjuk. Ez a szűkösség persze maga is igen relatív, hiszen a kutatási terület még így is szinte felmérhetetlenül nagy. S ez a szűkösség nem is feltétlenül hátrány, hiszen a tárgy ésszerű korlátok közé szorítása nem jelenti egyúttal a szerző korlátoltságát is. Ilyen szempontból tekintve lehetőknek látszik akár a történelmi ismeretek felhalmozódásának folyamatát azaz a forrásanyag kialakulásának történetét, sőt, még a módszer fejlődésének történetét is eleve kizárni egy *összefoglaló* munka keretei közül. Ami azonban már túlmege az ökonomikus megoldások kérdésén, az a történelmi teóriák, a történetfelfogás programszerű elválasztása a történetírás történetétől. Ily módon a történettudomány történetének organikus tényezője kívül kerül a vizsgálat körén s a historiográfiai elemzés egyik legfontosabb láncszeme hiányoznék.

Mielőtt számbavennénk a lehetséges ellenvetéseket, hadd utaljunk itt Herbert Butterfield felfogására is, aki nyugaton jelentős, bár kissé konzervatív történésznek, historiográfusnak számít. Az ő, körülbelül másfél évtizeddel ezelőtt kifejtett véleménye szerint, a historiográfiai kutatás *fő tárgya* a kutatás technikájának a fejlődése, a történetírás egyre tudományosabbá válásának a története, a és források kritikai kezelésében történő fejlődés, előrehaladás története. Hasonló a felfogása a másik általánosan használt összefoglalás szerzőjének, G. P. Goochnak is, aki — igaz, hogy régebben, — a historiográfia tárgyát a következőkben látta: a fejlődés összefoglalása, legjobb szakembereinek bemutatása; felmérése azoknak a vallási, politikai és faji hatásoknak, amelyek egy-egy híres könyv szerzőjét érték, s végül a művek hatásának az analízisa. Ha ebben a meghatározásban vannak is új mozzanatok, amelyek az eddigiekben nem jutottak érvényre, — a történetíráson kívüli, bizonyos társadalmi tényezőkre

gondolunk — még mindig kevés hely jut ezek között a szemléleti, teoretikus elemeknek.

Mielőtt eddigi gondolatmenetünket megkísérelnénk összegezni, talán nem lesz felesleges még egy bizonyítékot hozni: egy pillantást vetni arra a bírálatra, amelyet nemrégiben Butterfield írt a vezető angol történeti folyóiratban Georg G. Iggers: A német történeti koncepció című munkájáról. Georg G. Iggers kötete a XIX—XX. századi német történetírás kritikai vizsgálata, demokratikus állásponttól történő mélyreható elemzése a Ranke-tól máig tartó fejlődésnek; szerzője egyáltalán nem hallgat arról a súlyos felelősségről sem, amely a német historizmust az első és második világháborúval, a fasizmussal kapcsolatban terheli. Iggers munkájának alapvető mondanivalója az, hogy ki kell küszöbölni a német történettudományból a konzervatív, állam-centrikus, irracionális elemeket, mindazt, ami akadályozza a németiség visszatérését a nyugati demokratikus népek szellemi családjába. Noha ezt a gondolatmenetet és a német történetírás ilyen kritikáját Butterfieldnek — papírforma szerint, — rokonszenvvel kellene fogadnia, — bírálatában, nagyon udvarias formában, számos fenntartását juttatja kifejezésre. A recenzióknak vannak nagyon elgondolkoztató szempontjai is, felvet Iggers könyvével kapcsolatban reális problémákat is, — ezekre még vissza is térnénk —, de nem is leplezi idegenkedését Iggers módszerétől, attól ti., hogy munkájában, historiográfia gyanánt, a német történetírás fővonulatához tartozó szerzők elméleti feltételezéseinek és az általuk vallott politikai értékeknek értelmező, kritikai analizisét találja. Rendre sorolja fel e célkitűzéssel szembeni észrevételeit: vitathatónak tartja, hogy a német történeti iskolát ennyire filozófiai szempontból kell-e tárgyalni; azzal vádolja Iggerst, hogy a korábbi idők történészeit filozófiai és politikai teszteknek veti alá, melyek a jelen nézeteit tekintik mércének; végül is határozottan kijelenti: a filozófiai jellegű eszmék tanulmányozása nem helyettesítheti a történetírás konkrétabb történetét.

Hiba lenne, ha Butterfield ellenszenvét a historiográfia teoretikus elemei iránt általánosnak tekintenénk, de hasonlóképpen hibás lenne az is, ha teljesen elszigeteltnek tartanánk. Fejtegetéseinknek még látszólag sem mond ellen az utóbbi két évtizedben a történetelméleti irodalom megélénkülése a polgári tudományban, minthogy az idevágó kezdeményezések egyáltalán nem a historiográfusok, néha még nem is történészek, hanem szociológusok és filozófusok részéről indulnak ki, s ennek megfelelően egyáltalán nem a történettudomány teoretikus elemeinek szerves *történetét* vizsgálják, nyújtják, hanem saját társadalmi viszonyaikat tükröző új és új koncepciókat fejtenek ki, — ha ennek során nem egyszer szükségszerűen vissza-vissza is nyúlnak a régi teoriákhoz.

Hadd hangsúlyozzuk újra, a polgári historiográfiában sem a teoretikus elemek teljes kikapcsolásáról van szó, inkább a historiográfia tárgya belső arányainak lassú eltolódásáról a teoriától a praktikum felé, egy olyan tendenciáról, amely megfelel a mai polgári történettudomány azon tendenciájának, amely elkerüli az elvi problematika szféráját és inkább a vizsgált terület extenzív bővítésén munkálkodik. Ugyanennek a folyamatnak kifejeződése, a forráskritika, forráskutatás és felhasználás módszertani kérdéseinek preferálása már magában a jelenkori történetírásban is, de a historiográfiai vizsgálatokban különösen.

Túl messzire mennénk azonban, ha itt annak a nagy ellentmondásnak a tárgyalásába is belebocsátkoznánk, amely a mai polgári történetírás metodológiai fejlettsége és történetelméleti színvonala között fennáll. Annyi bizonyos, hogy a történelem a történeti kritika nélkül nem válhat igazi tudománnyá, —

amint erre egy marxista történetfilozófus, V. F. Aszmuusz rámutat —, de ez csak elengedhetetlen és nem elégséges feltétele ennek a folyamatnak. Az igazi történettudományi problémák — a historiográfiában különösen, — voltaképpen csak a forrásanyag filológiai kritikája, feldolgozása után kezdődnek, amikor megkezdődik annak a társadalomtörténeti és eszmetörténeti folyamatnak reprodukálása, amelynek bonyolult áttételeken történő eredményeképpen egy történetírói mű, egy történeti koncepció létrejött.

Más irányú a marxista historiográfia fejlődésének menete: a historiográfia tárgyköre itt az elmúlt két évtizedben inkább tágult, szélesedett, egyre nagyobb területeket ölelt fel. A szovjet historiográfiai irodalom saját fejlődésének vonalát elemezve, (hiszen a historiográfiának is van saját története,) úgy látja, hogy kezdetben a historiográfiát a társadalmi-politikai gondolkodás egyik válfajának történeteként kezelték. Később már mint a történettudomány történetét fogták fel, majd eljutottak addig a pontig, ahol a historiográfia legszélesebb körben felöleli az összes történelmi tárgyú kulturális alkotást, az összes megjelenési formájában megragadott történelmi ismereteket. Az a szovjet történész, aki a historiográfia tárgyának módosulását gazdag anyag alapján, nagy gonddal végigkísérte, utal a historiográfia tárgyának e legszélesebb értelmezésére, Mavrogyin, az ismert szovjet történész e munkájára, aki a Pugacsov-felkelés historiográfiájának áttekintése során, elemezte a szépirodalomnak, a népköltészetnek, sőt a képzőművészetnek is a felkeléssel foglalkozó alkotásait, — ilyen módon inkorporálva a historiográfia tárgykörébe mindazt, ami a szellemi kultúrában a felkelés kapcsán létrejött, — amivel azután historiográfus kollégái nem teljesen alaptalan bírálatát is kiváltotta. A historiográfia tárgyának ilyen széles felfogása, ha nem is gyakori, de nem egyedülálló a szovjet történettudományban. Az ilyenfajta vizsgálatok egyébként rendkívül hasznosak, — de az irodalmi, képzőművészeti alkotások elemzése más módszertani elvek alkalmazását kívánja meg, mint amilyenekkel a történettudományi művekhez közeledünk.

Úgy tűnik, hogy a marxista historiográfiában a tárgy leginkább logikus és szabatos definiálását a nálunk is ismert L. V. Cserepnyin professzornak köszönhetjük. Véleménye szerint a historiográfia tárgya 1. a történettudományi ismeretek felhalmozódásának folyamata, 2. a történeti források elemzése módszertanának és technikájának fejlődése. (Ez a két terület — jegyzi meg, — szorosan kapcsolódik a forráskutatás problematikájához.) Továbbá mint 3. a történetkutatás problematikájának a változása, s végül 4., a legfontosabb: azoknak az elméleteknek fejlődése és változása, amelyek kiindulópontul szolgáltak a történelmi folyamat vizsgálatához. Szükséges még ehhez hozzáfűzni a szerző két, kiegészítésjellegű megjegyzését, egyrészt arra vonatkozólag, hogy bizonyos időszakok uralkodó történetelméletei szorosan összefüggnek a korszak jellemző filozófiai és politikai nézeteivel, és e nézetek képviselőinek osztályideológiája határozza meg őket; másrészt arra, hogy a történetiszemlélet alakulása milyen elszakíthatatlan kapcsolatban van az osztályharcokkal és politikai küzdelmekkel.

Talán már így, első hallásra is világossá vált Cserepnyin definíciójának az a vonása, hogy a tudományos megismerés menetére épül és, kimondatlanul is, a kifejezetten tudományos művekre koncentrál. Bármennyire rokonszenves is ez a koncepció, amely ily módon elhárít minden vulgarizálási kísérletet a historiográfia felől, egyetlen vonatkozásban mégis korrekcióra szorul, (amit egyébként a szerző gyakorlatban már meg is tett) s ami már összefügg bizonyos módszertani kérdésekkel is. A történetírás története ugyanis számtalan példát ismer arra,

hogy a történetírás fejlődésének nagy lendületet, különösen nagy társadalmi mozgalmak idején, új gondolataik révén, éppen nem a hivatásos történészek adtak, nem a sokkötetes tudományos munkák szerzői, hanem a tudósok céhén kívül álló politikusok, publicisták. A francia és angol történetírásban is sok példa van erre. Az angol historiográfiában éppen a közelmúltban felfedezett lord Acton, akinek nevével egy egész korszakot jelölnek, tulajdonképpen egyetlen nagyobb munkát sem írt, de historiográfiai tanulmányait, leveleit, naplóját, a Cambridge Modern History kiadására vonatkozó terveit rendkívül lényegesnek tekintik az angol történetírás fejlődésében. A szovjet historiográfiai irodalom a gyakorlatban is rendszeresen foglalkozik a dekabristák, a forradalmi demokraták, a narodnyikok és a bolsevik forradalmárok történetfelfogásával. A felszabadulás előtti gyér magyar historiográfiai irodalom, amely oly sokakat megrótt publicisztikai vel-leitásaikért, nagyon is elismerte, sőt túl is értékelte például báró Kemény Zsigmond történeti-politikai írásainak jelentőségét. Ezért úgy gondolom nincs semmi kivetni való abban, ha mai historiográfiai irodalmunk is jelentőségüknek megfelelően értékeli-méltatja Vasvári Pál, Szabó Ervin vagy Révai József történetfelfogását, történeti koncepcióit, amelyek annyi új, termékeny gondolattal gazdagították történetírásunkat. Várkonyi Ágnes nagy historiográfiai munkájában is gyümölcsözően alkalmazza ezt a módszertani felismerést.

Hadd emeljünk ki ezzel kapcsolatban egy másik problémát, amely a historiográfia forrásbázisát érinti. Ez nemcsak nálunk, de a külföldi irodalomban is diskussziót váltott ki. Már Butterfield említett recenziójában hibáztatta, hogy Iggers nem mindig azt vizsgálja, hogy mi rejlik a *történeti anyag* tényleges kezelése mögött, nem mindig a nagy történeti munkákra koncentrálnak. Expressis verbis ki is fejezi: egy székfoglaló előadás, egy politikai írás, vagy akár egy történelem-elméleti értekezés sem lehet egy történész legjobb (vagy akár legrosszabb) tulajdonságai felfedezésének eszköze.

Ha itt a konkrét esettől elvonatkoztatunk, — hiszen Iggers nem szánta művét a német történetírás rendszeres történetének, s a recenzens inkább a kötet tartalmával kapcsolatos animositását viszi át módszerére, — a kérdés feltevésében számunkra is van meggondolandó mozzanat; a historiográfia elsődleges és másodlagos forrásainak kérdése, ami pl. a tudománytörténeti biográfiáknál különös érdeklődéssel bír. A historiográfus számára, úgy gondolom, mindig magának a történetírói alkotásnak van a legnagyobb jelentősége; vizsgálata középpontjában természetesen ennek kell állania. A levéltárak, a naplók, a feljegyzések, a biográfiai részletek itt csak annyiban nyernek fontosságot, amennyiben hozzájárulnak a mű keletkezéstörténetéhez és értelmezéséhez. Ellene lehetne vetni ennek a nézetnek, hogy régebben — mikor a történetírók még terjedelmes leveleket váltottak egymással, — egy-egy bizalmas levél többet elárult benső nézeteikről, mint valamennyi munkájuk. Ezeket mindenképpen fel kell használni; de a szerző módszerét, nézeteit mégis a műből kell megismerni, előbányászni, rekonstruálni, bármennyire nehéz is ez; s annál nehezebb, minél speciálisabb tárgyú munkáról van szó. S az is igaz, — s óvatosságra int a másodrendű forrásanyaggal kapcsolatban —, hogy a történettudományban is nem egyszer érvényesül a „realizmus diadala”: a műben a szerző nem egyszer „enged” az adatoknak, a felismert jelenségeknek és ezért mélyebbé és hitelesebbé válik pl. a társadalmi viszonyok ábrázolása, mint saját kora problematikájának értelmezése alkalmi írásaiban. Márki Sándor munkái például az ő progresszív történeteszméletének meggyőzőbb kifejezését nyújtják, mint ünnepi beszédei vagy elméleti eszmefuttatásai. Ennek a problémának, a historiográfia forráskérdésének

az is bizonyos időszerűséget kölcsönöz; hogy nálunk is, más szocialista országokban is, egyes historiográfusok, a polgári történetfelfogás elleni harc helyes célkitűzésétől vezetve, néha a dolog könnyebbik végét fogják meg, s néhány újságcikk vagy másodrangú forrásanyag alapján mondanak elszórt ítéletet olyan polgári irányzatokról, amelyek alaposabb, elmélyültebb elemzést, bírálatot vagy méltánylást érdemelnének. Egy-egy ilyen felületes támadás az ideológiai fronton dezorientál vagy — hogy a katonai kifejezéseknél maradjunk — szinte egy veszített ütközettel ér fel.

*

A történettudomány mai fejlődésében lehetetlen észre nem venni a történettudomány történetének térhódítását, más szóval a historiográfiai szemlélet terjedését. Félre nem ismerhető a történettudomány igénye saját fejlődésének, eddig megtett útjának alaposabb ismeretére, kritikus felülvizsgálatára, a mérleg elkészítésére. Georg Iggers említett könyve bizonyítéka annak, hogy a polgári történettudományban is vannak, akik szembe akarnak és tudnak nézni a múlttal, pl. a német historizmus nagyon is terhessé vált szellemi hagyatékával. A marxista történetírásban a historiográfiai igény azzal a törekvéssel ötvöződik, hogy saját múltjából tanulságokat merítve ösztönzést nyerjen elméleti és módszertani alapjainak elmélyítéséhez.

A polgári történetírásnak a historiográfia területén jelentős eredményei, nagy teljesítményei vannak; de ha Butterfield például olyan szívósan keresi, kutatja azt a szempontot, amelynek alkalmazásával — ahogyan kifejezi: *a történelmi mű mögé kerülve* — jobban ki tudja fejteni, mélyebben meg tudja érteni egy-egy történelmi mű keletkezésének körülményeit, indítékait, ki tudja fejteni legbensőbb mondanivalóját, — erre csak azt lehet felelni, hogy a kulcs ehhez a marxista historiográfia birtokában van. Csak azt nem szabad elfelejteni, hogy nem egyike a kész, a karikán levő kulcsoknak; mindenkinek magának kell, újra és újra, nem kis fáradság árán, egy-egy probléma megoldására kiformálni.

A felolvasásban említett fontosabb munkák, cikkek:

V. F. Aszmusz: Marx és a polgári historizmus. Gondolat, Bp. 1973. — H. Butterfield: Man on his Past. The Study of the History of Historical Scholarship. Cambridge University Press. 1969. — The Evolution of British Historiography, from Bacon to Namier. Ed by J. R. Hale The World Publishing Company. 1964. — Georg G. Iggers: The German Conception of History. The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present. 1968. Westleyen University. Uaz. németül: Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart. Deutscher Taschenbuch Verlag 1971. — H. Butterfield: The German Conception of History, by George G. Iggers. English Historical Review, 1971. 4. sz. 337—341. — Gunst Péter: A német historizmus kritikája. Valóság, 1973. 8. szám. — G. P. Gooch: History and historians in the Nineteenth Century. Longmans, Green and Co. Ltd. 1928. 4. kiadás. (Első kiad. 1913.) — M. V. Nyecskina: K. itogam diszkusszii o periodizácii isztorii szovjetszkoj isztorieszkoj nauki. Isztoria SzSzsZR. 1962. 2. sz. — L. V. Cserepnjin: Ruszszkaja isztoriográfia do XIX. veka. Moszkva, 1957. — A. M. Szaharov: Predmet i szoderzsanie univertzitetszkogo kursza isztoriográfii isztorii SzSzsZR. Voproszi Isztorii 1962. 8. sz. — R. Várkonyi Ágnes: A pozitivistista történet szemlélet a magyar történetírásban. I—II. Bp. Akadémiai Kiadó, 1973.

RÁNKI GYÖRGY

A munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kérdései Kelet-Európában a felszabadulásig

A munkásosztály keletkezéséről szólva a történész látszólag összekapcsol egy sor elszórt, felszínen talán még nem is összekötött eseményt, melynek egyik legfontosabb összetevője: történetisége. Ha a munkásosztályról beszélünk, nem tekinthetjük azt sohasem csupán egy struktúra részének, vagy egyszerűen egy kategóriának, hanem egy történelmi viszony kifejeződésének. Ezért mindig leegyszerűsített, ha egy adott pillanatban próbáljuk leállítani a forrongó történelmi folyamatot, és összefoglaló áttekintést kívánunk nyújtani. Az osztályviszonyok tényleges emberek és történelmi kapcsolatok összessége, és nem tudunk két — különben egymástól független — osztályt formálni és azt egymással kapcsolatba hozni.

A munkásosztályt nem vizsgálhatjuk azon termelési viszonyok és azon társadalom nélkül, melyben fejlődik, formálódik.

Rövid felszólalásomban azonban a kelet-európai tőkés gazdaság sajátosságait nem kívánom elemezni, jóllehet ismeretes, hogy a munkásosztály kialakulásának folyamata e nélkül nem érhető, sőt még a kelet-európai társadalmak strukturális sajátosságairól sem szólhatok részletesen, bár itt az összefüggések felelevenítését aligha lehet elmellőzni.

A kísértés a későbbi marxista írásokban, hogy a munkásosztályt egy adott dologként kezelje — jóllehet ez távol állt Marx gondolatától — határozott formában jelentkezik. Az osztály számszerű meghatározása nyilván még nem hidalja át a magában való és magáért való osztály fogalmának különbségét. De aligha tekinthetünk el a számszerű meghatározásoktól, nemcsak azért, mert a számszerűségben bizonyos történelmi folyamatok konkrét eredménye mégis történelmi hitelességgel megközelíthető, de azért sem, mivel az osztály számszerű nagysága, belső összetétele, továbbá társadalmi elhelyezkedése és az osztálytudat fejlődése közötti korreláció (— ha nem is mindig egyenes, mechanikus korreláció —) aligha vitatható. Az osztálymeghatározottság kiemelése viszont nemcsak a polgári történetírásban és szociológiában fellelhető nézetektől választ el, melyek az osztályok létét még mindig tagadják, de attól is — s talán ma ez az elterjedtebb —, mely az osztályok történelmi dinamikus megközelítését egy statikus, strukturális, szociológiai megközelítéssel kívánja helyettesíteni, és a munkásosztályt úgy teszi meg a társadalmi struktúra lényeges komponensének, hogy az osztályt és osztálytudatot elválasztva, az utóbbit indokolatlan zavaró elemnek tekinti, mely akadályozza az egyes társadalmi csoportok társadalmi funkciójának betöltését.

A marxi osztályelemzés lényegéhez tartozik, hogy a társadalmi struktúrát úgy vezeti vissza az objektív gazdasági viszonyokra, hogy nem helyezi előtérbe

sem a jövedelmi, sem a foglalkozási oldalt, hanem a viszonyok tartalmát és jellegét.

A munkásosztályt tehát történelmi jelenségként — nem egyszerűen nominális csoportként — lehet csak értelmezni, ezért itt nem számszerűség kérdéseire utalunk, jöllehet a számszerű fejlődés alapvető eleme a folyamatnak, hanem néhány olyan speciális problémára, melyek a munkásosztály keletkezésében, összetételében, a társadalom egészében való elhelyezkedésében jelentkeztek.

A munkásosztály marxista szemlélete a viszonyok rendszerében való vizsgálatot követel, melyben nemcsak abszolúte, de a struktúrán belül elfoglalt relatív helyzet is lényeges, melyben az osztály sohasem egy adott pillanatban létezik, mert társadalmi szerepe és osztályvonásai sokban meghatározottak attól, hogy honnan jön és hova tart.

A munkásosztály keletkezése sem kizárólag az ipari forradalom eredménye, jöllehet az ipari forradalom teremti a modern munkásosztályt. Nyugat-Európa városaiban feltétlenül már korábban adva van a bérmunkások számottevő rétege. Párizsban 1791-ben 75 000-re becsülték, családdal együtt a lakosság felére, és nem kétséges, a többi városban is jórészt létezett ez a réteg.

A városfejlődés lényegesen eltérő kiinduló pontja tehát az egyik probléma, mely Kelet-Európában a munkásosztály kialakulásának egészen eltérő rezervátumát teremti meg.

Míg a nyugateurópai országokban az ipari forradalom előtt is 20—25% városi lakossággal kell számolnunk (Franciaországban 20% 1789, a német államban ennyi 1830 körül, vagy Dániában 25% 1860 körül), ezzel szemben a kelet-európai országokban a XIX. század végén 10% körül mozgott (Oroszország 9,9% 1864, 12,2% 1885, Románia 9% 1860, Magyarország 13,5% 1869). Az a határozottan eltérő gazdasági fejlődési vonal, melyet úgy próbáltunk megfogalmazni, hogy: Oroszországban a lengyel területeken, és Magyarországon kibontakozik a századforduló körül az ipari forradalom, jelentős gazdasági átalakulás indul meg anélkül, hogy egészében átalakítaná és ténylegesen modernizálná a gazdasági életet és társadalmat, a Balkánon pedig az, hogy még az ipari forradalomnak ez a változata sem játszódott le, és a XX. század elején csupán az ipari forradalom kezdeteit, induló, bevezető akkordját tapasztalhatjuk, világosan két eltérő fejlődési vonalat eredményez a munkásosztály kialakulásában is.

Az előbbi esetben a háborút megelőző két-három évtized az ipari munkásosztály kialakulásának dinamikus szakasza. Jólismert, hogy Magyarországon 1880-ban 400 000 ipari munkást alkalmaztak az iparban, és ebből 110 000-t a gyárakban, az 1910. évi népszámlálás idején viszont már több mint 1 millió ipari munkás van, és ebből öt és félszázezer a gyárban.

A lengyel területeken a jobbágyfelszabadítás időszakában alig érte el az összes ipari munkás a 80 000 főt, kiegészülve 90 000 kisiparossal, ezzel szemben a századforduló körül 300 000 már a proletariátus létszáma, 1910-ben pedig csak a gyárban és a bányaszatban 400 000 munkás dolgozott.

A számszerű fejlődés igen tagolt munkásosztályt hozott létre, melyben a szakképzett munkástípus — részben mindkét esetben idegen eredetű — nagy súllyal esik latba, melyben egyfelől kialakul egy igen szilárd, határozott kontúrokat alkotó városi mag, örökletes proletárréteg, erősödő szervezethez és határozott politikai munkásöntudattal, másfelől a munkásosztály többségének falusi eredete és nagyobb részének tanulatlan ipari segédmunkákban való alkalmazása önmagában is szerepet játszott abban, hogy hosszabb időre konzerválja az átmeneti, a falutól, mezőgazdaságtól még el nem szakadt munkástípust.

A kérdés azonban teljesen elválaszthatatlan az ipari forradalom azon sajátosságától is, hogy a közlekedés forradalmasítása megelőzte az ipar technikai átalakulását, s ezért a vasútépítés és a hatalmas egyéb közmunkák ugyancsak óriási tömegeket szívtak fel a mezőgazdaságból, s vezettek el a sajátos átmeneti munkástípus kialakulásához. Ezeknek köréből számosan vállaltak munkát átmenetileg az iparban is, pl. az élelmezési üzemek kampány munkái során, de viszonylag hosszú ideig nem váltak véglegesen munkássá.

Az ipari forradalom sajátosságai tehát a számszerű növekedésen, a sajátos összetételen keresztül a nyugati országoktól számos vonatkozásban eltérően alakították a keleteurópai munkásosztályt. A kialakulóban levő munkásosztály anyagi körülményeit is erősen befolyásolták az előzőekben vázolt sajátos tényezők. Természetesen ez esetben is valamennyi közép-keleteurópai mezőgazdasági-paraszti országban megfigyelhető sajátosságokról van szó. Ezek sorából mindegyiknél azt emelhetjük ki, hogy az ipari munkássá válás csak az ipari dolgozók egy részének — tönkrement önálló iparosok, részben céhlegények stb. — jelentett társadalmi s anyagi süllyedést; az agrárproletárok, a falusi nincstelének számára, mivel az ipari munkabérek magasabbak, s a rendkívül elmaradott gyári viszonyok is kedvezőbbek voltak, mint a mezőgazdaságiak, általában emelkedést biztosított.

Ez mindenekelőtt logikusan következett abból, hogy az agrárproletariátus óriási létszáma folytán a falusi munkaerőpiacon sokkal nagyobb volt a kínálat és a kereslet közötti különbség, mint a városokban. A mezőgazdasági munkabérek általában tehát messze elmaradtak az ipari munkabérek mögött, sokkal jobban, mint azt a falusi létfenntartási költségek alacsonyysága indokolta tette volna. Másrészt, s ez még tovább rontotta a mezőgazdasági munkások helyzetét, rendkívül nagyarányú volt körükben a munkanélküliség, a részleges — csak a szezonmunkák idejére korlátozódó — foglalkoztatás. A mezőgazdasági munkások helyzeténél nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy esetükben nem csupán a munkaadó—bérmunkás viszonyt kell figyelemmel kísérnünk, hiszen helyzetüket — mind gazdasági, mind társadalmi vonatkozásban — a továbbélő súlyos feudális maradványok is rontották.

Ezekhez az állapotokhoz képest gyári munkássá válni — még akkor is, ha a falusi hagyományok, a földhöz való vonzódás, a gyári fegyelemtől való viszolygás az agrárproletárok elé inkább a földszerzést, mint az ipari munkássá válást állította elérendő célként — általában az életkörülmények javulásával járt együtt. Egyrészt a városban, bármennyire is a társadalmi ranglétra alján, nyomorúságos körülmények között éltek a munkások, azok a feudális kötöttségek, a földesúri önkény, s a munkaereje szabad eladását korlátozó törvények, melyeket az agrárproletariátus esetében említettünk, őket sem sújtották.

Azok a munkások, akik képesek voltak elszakadni a falutól, a városba költözve véglegesen ipari munkássá váltak, jórészt a munkanélküliségtől is megszabadultak. A XIX. század vége a kapitalizmus dinamikus korszaka Magyarországon. A gyárak munkáslétszáma is többnyire állandóan emelkedett, a városbővülés, építkezés stb. sokkal több munkaerő iránt támasztott keresletet, semhogy azt a városi munkaerőkínálat kielégítette volna.

A munkaerőkereslet s kínálat kedvezőbb aránya, még akkor is, ha a falusi munkanélküliség az ipari munkások helyzetét is befolyásolta, nyilván a faluhoz képest kedvezőbb bérvizonyokat alakított ki az iparban. Emellett az ipari bérek alakulásába bizonyos fokig maga a munkásosztály is közvetlenül beleszóllhatott, a korán meginduló munkásmozgalom, a szervezkedés, a sztrájkok révén. Mind-

ezek a körülmények együttesen azt eredményezték, hogy az ipari munkások munkabére kedvezőbb volt, mint az agrárproletároké, s életkörülményeik, társadalmi helyzetük is jobbnak ítéltető, mint a falun élő szegénységé.

Ez tehát azt jelenti, hogy bár Magyarországon, s általában a közép-kelet-európai országokban a kapitalizmus kialakulása, gazdasági s társadalmi elmaradottságuk folytán a tömegek számára a nyugateurópainál jóval rosszabb életkörülmények, alacsonyabb munkabérek mellett ment végbe: maga az ipari forradalom nem eredményezte széles társadalmi rétegek, illetőleg a munkásosztály életkörülményeinek romlását. Ez minden olyan országra jellemző, ahol az iparosodás feudális eredetű nagybirtokra alapozott, elmaradott agrárfejlődés mellett ment végbe, ahol az ipari forradalom szinte kizárólagos munkaerőforrását az agrárproletariátus képezte. Oroszország, ahol a munkásosztály különösen nyomorúságos viszonyok között élt, erre világos példát mutat. Lenin „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. munkájában több alkalommal is kiemeli, hogy a muzsik helyzetéhez képest az ipari munkássá válás milyen felemelkedést jelentett.

Ez a fejlődés tehát nyilván eltér azon országokétól, melyekben már az ipari forradalom előtt viszonylag széles manufaktúramunkás réteg s ipari népesség alakult ki, s melyekben az életviszonyoknak a gyárak kialakulása nyomán bekövetkező átalakulása az életviszonyok s életszínvonal alakulásának eltérő vonásait állította előtérbe. Ha a közép-kelet-európai munkásosztály kialakulásának sajátosságait nem is lehet figyelmen kívül hagyni abban a vitában, amely az ipari forradalomnak a munkásosztály életszínvonalára gyakorolt hatása körül bontakozott ki, a kelet-európai adalék mégsem jelenti az angliai illetve nyugat-európai vita egyik vagy másik álláspontjának alátámasztását, megerősítését.

A proletariátus kialakulásának problémái erősen eltérő módon jelentkeznek a balkáni országokban. Míg az iparilag fejlett nyugati országokban az ipari munkásság általában elkülönült a falvak világától, Romániában az üzemben dolgozó munkások többnyire kis földdel is rendelkeztek, és így nem váltak el teljesen a parasztságtól. A vasúti és kikötői munkások létszáma jóval meghaladta a viszonylag csekély ipari munkáslétszámot, mely 150 000 főre tehető, de ebből csak 50 000 a gyárüzemi munkás.

Szerbiában és Bulgáriában, ahol az agrárfejlődés a tradicionális kisparaszti gazdaságokra épült, ahol eltérően a kelet-európai keretben említett országoktól nagyszámú mezőgazdasági proletariátus sem alakult ki, az ipari proletariátus kialakulásáról érdemlegesen még nem beszélhetünk.

Szerbiában még 1910-ben is mindössze 16 ezer bányász és gyári munkás található csupán, ami az összlakosság 1⁰/₀-át sem érte el. Bulgáriában az 1905. évi népszámlálás a gyári ipari népesség létszámát ugyancsak 16 ezer főben jelölte meg, de az egyéb ipari foglalkozásuk figyelembevételével együtt is csak a lakosság 5⁰/₀-a talált megélhetést az iparban.

A Balkán országaira tehát csak kicsiny, éppen fejlődésnek indult, még kialakulatlan munkásosztály volt jellemző a XX. század elején. Az ipari munkások zöme is szétszórótt kisipari műhelyekben dolgozott és az elenyésző létszámú nagyipari munkásság néhány ezres, vagy tízezres csoportja is csak felültig jutott a gyárimunkássá válás útján. Az említett országok iparában ugyanis a termelés 50—60⁰/₀-át az élelmezési ipar ágai állították elő, s a munkások ¹/₄-e — ¹/₅-e az élelmezési iparban dolgozott, gyakran olyan formában, hogy a nyári nagy mezőgazdasági munkák idején otthon falujában tevékenykedett.

Az elmaradott munkaviszonyok, a szociális ellátottság úgyszólván teljes hiánya és a rendkívül alacsony bérek a kialakuló munkásosztály helyzetét oly

kedvezőtlennek formálták, hogy az ipar nem is gyakorolt vonzerőt a falusi munkaerőfelesleg számára. A Balkán társadalmát a munkásosztály még nem határozta meg.

A munkásosztály fejlődésének tendenciái a két világháború között lényegesen módosultak. Mind az újonnan függetlenné vált és több mint évszázados szétदारabolás után egyesített Lengyelország, mind pedig a szocialista forradalomban vereséget szenvedett, soknemzetiségű jellegéből felbomlott Magyarország komoly strukturális nehézségekkel küzdött. Ilyen körülmények között ezekben az országokban a munkásosztály számbeli fejlődése lelassult, s a korábban jórészt elmaradott Balkán országokban válik lényegesen dinamikusabbá.

Mindkét ország esetében megmaradt, sőt lassan növekedett egy stabil ipari munkásréteg, mely Magyarországon 60 000 fő körül volt, Lengyelországban a milliót is túlhaladta. Természetesen tovább erősödött az ipari proletariátusnak már az első világháború előtt meglevő örökletes rétege. Adva volt, bár kevésbé bővült a magasan kvalifikált, erősen szervezett szakmunkás gárda a vas- és gépiparban, a nyomdaiparban, Lengyelországban a bányászok körében is.

A két világháború között azonban jelentékeny változások mentek végbe a munkásság összetételében. Magyarországon az ipar ágazati szerkezetének változásai, a könnyűipari ágak előtérbe nyomulása következtében jelentékenyen nőtt a tanulatlan munkások, illetve betanított munkások aránya. Részesedésük a korábbi $\frac{1}{6}$ -ról több mint $\frac{1}{4}$ -re emelkedett. Ezzel függött össze, hogy a női munka korábban oly jellegzetesen alacsony aránya is emelkedett. Korábban csak minden ötödik gyári munkás volt nő, a harmincas évek végén már minden harmadik.

A nehézipari férfi szakmunkások domináns szerepét tehát egyre inkább a könnyűipar tanulatlan, vagy betanított, jelentős részben női munkás típusa váltotta fel.

Míg az első világháború előtt a lengyel ipari munkás tipikus alakja a viszonylag jobban kereső, magasan kvalifikált, szervezett férfi munkás volt, addig a háború utáni hosszás dezorganizáltság, termelés benuatltság szétveri a munkásság régi törzsét s később a felhígulás jellegzetes tünetei mutatkoznak. A harmincas évek lengyel ipari munkása többségében már a rosszul fizetett, tanulatlan, a parasztságtól még alig elszakadt, szervezetlen munkás figurája.

A balkáni országokban a két világháború között végbement iparfejlődéssel összefüggésben növekedett ugyan a városi és azon belül az ipari proletariátus létszáma, előrehaladt a proletariátus kialakulása, ami az első világháború előtt még alig volt jellemző.

Románia munkásosztálya az új román állam kialakulása következtében számszerűen megtöbbszöröződött: A 20-as évek elején mintegy 60 000 munkás dolgozott a bányászásban és 140—150 000 ember dolgozott az iparban. Az élelmiszeripari munkások döntő súlya természetesen megszűnt, és számszerűen a harmadik helyre szorult vissza a faipari és kohászati gépipar mögött. De míg ez utóbbi elsősorban a resicai nagy üzemek nagyrészben szakképzett és szervezett munkásságát tartalmazta, a faipar dolgozóinak túlnyomó többsége a fakitermelés paraszti jellegű, többnyire nem is állandóan foglalkoztatott szakképzetlen és szervezetlen munkásréteget jelentette. Közel $\frac{1}{3}$ -a dolgozott a román ipari munkásságnak a faiparban. A statisztikák szerint a munkásság 45 $\frac{0}{100}$ -a volt szakképzett, és 55 $\frac{0}{100}$ -a szakképzetlen. Tekintettel arra, hogy a szakképzett munkások közé számoltuk a betanított munkások egy részét is, az arány feltehetően még kedvezőtlenebb.

A két világháború közötti iparfejlődés elsősorban a textilipart és a gépipart erősítette meg, mintegy 50%-kal növelve a munkásosztály összlétszámát. (Ebből 26% textil, 18 vas-, gép- és 15% faipar. Ez természetesen a női munkaerő megerősödését hozta magával, a most már 300 000 főt meghaladó gyári, és közel 500 000 főre rúgó ipari munkásosztály soraiba.

Jugoszlávia néhány fejlett ipari centrumot tudhatott háború utáni új határai között (főleg a szlovén ipari vidéken és Zágráb körül). Az ipari munkáslétszám itt is mintegy 200 000 fővel gyarapodott, de ha figyelembe vesszük, hogy a két évtized az ország lakosságában 4 millió fős gyarapodást eredményezett, akkor a fejlődés lényegébe ütköztünk. A legnagyobb létszámot a textiliparban, ezt követően a faiparban találjuk a közel 200 000 fős gyáripari és a nagyjából hasonló nagyságú kisipari munkások között.

A balkáni országok csekély létszámú munkásosztálya tulajdonképpen még éppen csak megindult az osztályra szerveződés útján. Nagy részük még a faluhoz kapcsolódott és a szezonmunkák gyári foglalkoztatása után visszatért falura. Aki már végleg ipari foglalkozásúvá vált, az is frissen került el a mezőgazdaságból. Első generációs munkásság volt ez még, számos falusi, paraszti szokást őrizve. Gyengén, vagy egyáltalán nem szervezve, és ezért rendkívül kiszolgáltatottan. A nagy munkaerőkinálat nyomán igen rossz bérekkel, a modern szociális törvényhozás hiányától is sújtva, a XX. század közepén is sok szempontból a kora XIX. századi viszonyokra emlékeztető körülmények között élt a balkáni munkásosztály, e lassan átalakuló társadalmak leggyorsabban fejlődő osztálya. Joggal merülhet fel a kérdés, hogy a számszerűleg még viszonylag jelentéktelen munkásosztály miként vált és válhatott a második világháború folyamán és azt követően a társadalom vezető politika erejévé.

Nem feledkezve meg a munkásosztály szervezettségéből és koncentrátságából származó előnyökről — más osztályokkal szemben — itt úgy vélem, helyes két lényeges összefüggésre rámutatni.

Az egyik — ez aligha vitatható — az a politikai erőttöbblet, amelyet a Kommünista Párt létezése és tevékenysége jelentett, amely dinamizmusával, aktivitásával, szervezettségével és perspektíváival megsokszorozta a fiatal munkásosztály erejét.

A másik, amire Marx egy fiatalkori, a hegeli jogbölcseletről írt munkájában utal, a munkásosztályról szólva. A radikális forradalomról írja a következőket:

„A polgári társadalom egyik osztálya sem játszhatja ezt a szerepet anélkül, hogy önmagában és a tömegben a lelkesedés egy pillanatát cló ne idézze, egy pillanatot, amelyben testvériesül és egybeolvad a társadalommal egyáltalában, amelyben vele összeeszerélik és általános képviselőjének érzik és ismerik el, egy pillanatot, amelyben igényei és jogai a valóságban magának a társadalomnak az igényei és jogai, amelyben ő valóban a társadalmi fej és a társadalmi szív. Csak a társadalom általános jogainak nevében tarthat igényt egy különös osztály az általános uralomra. Hogy ezt az emancipátori helyzetet kivívja, s ezzel a társadalom minden szféráját a saját szférája érdekében politikailag kiaknázza, ehhez forradalmi energia és szellemi önérték egymagában nem elegendő. Ahhoz, hogy egy *népforradalma* és a polgári társadalom egy *különös osztályának emancipációja* egybeessen, hogy egy rend az egész társadalom rendjének számítsa, ahhoz az kell, hogy megfordítva, a társadalom minden fogyatékosága egy másik osztályban összpontosuljon, hogy egy meghatározott rend a közbotránkozás rendje, az általános korlát testetöltése legyen, ahhoz az kell, hogy egy különös társadalmi

szféra az egész társadalom *notórius bűnének* számítson, úgy hogy az e szféra alól való felszabadítás általános önfelszabadításnak lássék. Hogy *egy* rend *par excellence* a felszabadítás rendje legyen, ahhoz egy másik rendnek, megfordítva, a leigázás nyílt, látható rendjének kell lennie” (Marx Engels Összes Művei: I. kötet. 387—388).

HANÁK PÉTER

Deák húsvéti cikkének előzményei

Az 1861. évi országgyűlés feloszlata után Magyarországon visszaállított abszolutizmust nem alaptalanul tekintette a Schmerling-kormány és tekintették a kortársak átmeneti állapotnak: *provizóriumnak*. A *provizórium* valóban rövid életű volt, mindkét fél szempontjából a *kivárás* időszaka. Munkám előző fejezete* ezzel a felemás, átmeneti rendszerrel foglalkozik, a Schmerling-kormánnyal, amely az 1861. februárjában bevezetett politikai félalkotmányosságot területileg is megfeleltette, és néhány évig abszolutisztikus eszközökkel akarta Magyarországot a birodalmi „alkotmányosság” karámjába beterelni. Igyekeztem bebizonyítani, hogy a nagynémet külpolitika és a centralista belpolitika koncepcionálisan ugyan konzisztens egységet alkotott, ténylegesen azonban a centralisztikus és Magyarországgal szemben abszolutisztikus belpolitika a nagynémet koncepció megvalósításának, az pedig a belső kiegyenlítésnek, a birodalom szilárd újjászervezésének súlyos akadálya volt. A Schmerling-rendszer ellentmondásai már 1863—1864-ben kiütköztek, és újabb válság felé sodorták a Monarchiát. Az alkotmány erőtlenségével, a parlamentarizmustól alig korlátozott kormány túltengésével — és sorozatos kudarcaival — elégedetlen osztrák-német vezető réteg liberális politikusai ezekben az években fokozatosan belátták, hogy a politikai és területi félalkotmányosság csak akkor tehető teljessé, ha Magyarországon az abszolutizmust felszámolják, ha az újból összehívott magyar országgyűléssel az egyezkedési tárgyalásokat megindítják. Ez a lassacskán ébredező felismerés 1864. nyarán és őszén egyszerre jelszóvá, sürgetve követelt programmá vált.

Ezt a programot törvényhozási szinten először az ausztriai *Reichsrat* 1864. őszi ülészakának felirata fogalmazta meg. A nevezetes felirat három fontos kívánságot tartalmazott: az alkotmány kibővítését, Németországot illetően Ausztria hatalmi állásának megtartását, Magyarországot illetően pedig a kiegyezés sürgős megindítását. A *Reichsrat* képviselőháza mély sajnálatát fejezte ki, hogy a birodalom nagy részében az alkotmányos élet még nem indult meg, illetve megszakadt. E káros állapot megszüntetése újra bizalmat élesztene. Az egész birodalomra különösen nagy fontosságú az alkotmányosság helyreállítása a magyar és a horvát királyságban. E királyságok országgyűlésének összehívása *múlthatatlanul* szükséges. „Ezzel teljesítve lenne amaz országok jogos és igazságos kívánsága, s bebizonyíthatnák Felsőged kormányának is azon őszinte törekvése, hogy az alkotmányos államélet gyümölcsei Ausztriában mielőbb megérjenek . . . Bízunk benne, hogy azon királyságok törvényes képviselője nem zárkózik el attól

* Az itt közölt tanulmány a kiegyezés előtörténetével foglalkozó nagyobb munka egyik fejezete.

a meggyőződéstől, hogy a birodalom közös ügyeinek közös tárgyalása mindenkinek érdekében áll.”¹

1864 őszén tehát a magyar kérdés az osztrák parlamentben, a sajtóban és a közvéleményben előtérbe került. Meggyökerezett az a meggyőződés, hogy Ausztriában nem szilárdulhat meg addig az alkotmányosság, amíg Magyarországon az abszolutizmus uralkodik. Az őszi felirati vitában kitűnt, hogy a kormány és a liberális baloldal között az összhang megbomlott, Schmerling elvesztette fő politikai bázisát.² Nyilvánvalóvá vált az is, hogy az osztrák-német liberálisok meddőnek és kilátástalannak tartják a kivárási politikát és belátják, újra kell kezdeni a tárgyalásokat — de nem egyes magyarokkal, hanem az országgyűléssel.³

Az osztrák-német liberálisok irányváltása az egész Monarchiában nagy feltűnést keltett. Prága azonnal érzékenyen reagált: a bécsi politikusok bölcseségének csődjét látta és bírálta az osztrák és a magyar hegemonia erősödésével fenyegető fordulatban.⁴ Pest — lényegében hasonlóképpen értelmezve a bécsi fellépést — reménykedő derülattal fogadta a régtől érlelődő fordulat nyitányát.

A pesti válasz

A felirati vita kezdetén feltűnést keltő nyilatkozat jelent meg a magyar liberálisokhoz közelálló *Wiener Lloyd*⁵ november 26-i számában. A Pestről keltezett vezércikk egy tekintélyes magyar politikus véleményét közölte „a Reichsrat képviselőháza főiratánál Magyarországot illető pontjára”.⁶ A *Vélemény* abból indul ki, hogy a Pragmatica Sanctio alapján állva „bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható”. Korábban ezeket az uralkodó Magyarországon az alkotmány szerint, „a többi tartományban” korlátlan hatalommal intézte. Miután Ausztria is alkotmányos ország lett, megfelelő formát kell találni a közös ügyek elintézésére. A februári alkotmány által konstituált forma Magyarország számára nem megfelelő és nem kötelező. „A párt, melyhez tartozom, az alkotmányos formák Ausztriába való behozatalát mindig a magyar szabadság egyik főbiztosítékának tekintette” s e nézetét már 1848 előtt kimondotta. A baj az, hogy a februári alkotmányt oktrojálni akarják Magyarországra, „ahelyett, hogy felszólítnának minket arra, hogy az 1848-iki törvények bizonyos határozatait,

¹ A *Reichsrat* feliratát magyar fordításban közli a *Pesti Napló*, 1864. nov. 27.

² Megrendült az első oszlop, amelyen Schmerling eddigi sikerei nyugodtak: a meggyőződés szilárdsága, de egyúttal a másik oszlop: diadalbiztossága is — írta a *Pesti Napló* 1864. dec. 4-i vezércikke a felirati vita addigi fejleményeit értékelve. A bécsi liberális lapok is a kormány nagy parlamentari vereségéről cikkeztek. *Uo.* december 7-i lapszemle.

³ A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (a továbbiakban MTA KK), Ms 5306/4. Lónyay Menyhért naplójegyzetek 1863 szept. — 1865 jan. végéig (a továbbiakban Lónyay naplójegyzetek) az 1864. nov. 27-i és dec. 4-i feljegyzés.

⁴ *Národ*, 1864. nov. 9. „A bécsi centralisták figyelmébe” — Rieger cikkét és Palacký egyetértő véleményét közli *Joseph Začek*: Palacký and the Austro-Hungarian Compromise of 1867. Megj.: Der Österreichisch-Ungarische Ausgleich. 1867. Bearbeitet von Anton Vantuch, herausgegeben von Eudovít Holotik (a továbbiakban Ausgleich, 1867). Bratislava, 1971. 561.

⁵ A *Wiener Lloyd* — korábban *Neueste Nachrichten* — 1859 és 1865 között megjelent, a magyarokkal rokonszenvező liberális újság volt. Első időszakában *Bernard Friedmann*, a neves publicista szerkesztette. MTA KK Ms. 4856/79. Ghyczy Kálmán emlékiratának gépelt másolata. A lap támogatására hívja fel Ghyczy figyelmét Trefort 1865. febr. 2-án. *Uo.* — A levelet közli *Könyi Manó*: Deák Ferencz beszédei (a továbbiakban *Könyi*) III. k. 1861—1866. 2. kiad. Bp. 1903. 341.

⁶ *Wiener Lloyd*, 1864. nov. 26-i vezércikk. Az idézetekben a *Pesti Napló* nov. 30-i számában megjelent szöveget használtam.

amennyiben ezek a birodalmi érdekekkel ellentétben vannak, módosítsuk, e törvényeket egyszerűen megszünteknek tekintik". Márpedig, miként a magyarok elismerik a februári alkotmány érvényét Ausztriára és megváltoztatását csak alkotmányos úton tartják törvényesnek, úgy „Ausztria képviselőinek is el kell ismerniök, hogy Magyarország alkotmányának megváltoztatása csak ezen alkotmány által megszabott módon történhetik”.

Magyarország érzi a jelenlegi viszonyok nyomasztó súlyát és kívánja a birodalom felvirágzását. A nagy többség nálunk is hön óhajtja a kiegyenlítést, de ennek első feltétele abban áll és az marad, „hogy azt, kivel egyezkedni akarnak, ne tekintsék jogtalannak”. Eddig csak azt kívánták, hogy Magyarország *vesse alá magát* a megszabott feltételeknek, de még nem *egyezkedtek*. A Reichsratnak mindenekelőtt az egyezkedés liberális elvét kellene elismernie.

„Csak akkor — így nyilatkozott nemrég köztisztelető vezérünk, Deák Ferenc, a tárgy feletti beszélgetésében — csak akkor lehetséges a kiegyenlítés, ha Ausztriában Magyarország beolvasztásának szándékától ép úgy megválnak, mint mi a birodalomtól elszakadás gondolatát nem tápláljuk.”

A *Vélemény* Eötvöstől származik, Deák tudtával írta, és Deák beleegyezésével közölte utóbb Kemény a *Pesti Napló*ban.⁷ Azt aényt, hogy a magyar liberális vezérkar egyik tekintélye nyilvánosan megszólalt, s véleményét a *Pesti Napló* felhivatalos álláspontnak ismerte el,⁸ — a Reichsrat feliratára való pozitív reagálásnak, a közeledés kölcsönösségét jelző gesztusnak tekinthetjük. Igaz, az osztrák és a magyar liberálisok közeledésének már korábban is mutatkoztak jelei: bizalmas megbeszélések, rokonszenvenyilatkozatok. Említettem az osztrák sajtó 1864 nyári hangnembváltását, a mielőbb összehívandó magyar országgyűléssel való tárgyalási készség hangoztatását.⁹

A Reichsrat ülészakot intonáló sajtókoncertben a vezérmotívum a magyarokkal való egyezkedés volt. A törzsökös centralista *Die Presse* a februári alkotmány revízióját és a dualizmus lehetőségét is megpendítette — olyan dualizmusét, amelyben a közös ügyeket azért a közös Reichsrat tárgyalná —, s azt javasolta: kössenek új Pragmatica Sanctiot Ausztria népeivel.¹⁰ A magyar liberálisok inkább előzékenységgel, mint egyetértéssel viszonzották e közeledést, amelyben nem láttak többet a parlamentáris színjátékot intonáló liberális sajtókoncertnél. A vezető politikusok egykedvű vagy rosszkedvű borulátással néztek az erdélyi képviselőkkel megerősített Reichsrat új ülészakára elé. Lónyay írja le naplójában, hogy november derekán barátaira depresszió nehezedett, s ez csak a felirati vita során kezdett oszlani. Ennek hatására Eötvös és Kemény optimista, Deák kifejezetten jókedvű és bizakodó — jegyzi fel november végén.¹¹

Lónyay maga is nagyon meglepődött, amikor a Reichsrat feliratát először olvasta. Komoly változásoknak kellett bekövetkezniök, hogy az a testület, amely néhány éve még a *Verwirkungstheorie*-t fogadta el, most minden kérdésben

⁷ A *Pesti Napló* már november 29-én jelzi, hogy a *Wiener Lloyd*-ban „egy magyar országgyűlési képviselő” levele jelent meg, és éppen a Deákra hivatkozó passzust idézi belőle. A cikk szerzőségéről Eötvös személyes közlése alapján Lónyay informál. MTA KK, Lónyay naplójegyzetek, 1864. nov. 29.

⁸ A *Pesti Napló* azzal a megjegyzéssel közölte a bécsi lap vezércikkét, hogy az „tisztán jelöli ki azon álláspontot, melyet Magyarország a februári alkotmánnyal szemben elfoglal”. 1864. nov. 30.

⁹ *Die Presse*, 1864. július 28. Az *Ost-Deutsche Post* hangváltását dicséri a *Pesti Napló*, 1864. szept. 10.

¹⁰ Uo. 1864. nov. 1., 11.

¹¹ MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek, 1864. nov. 29.

ellenzéki. A változás okain tűnődve, a külügyekben tett hibákat, a pénzügyek romlását, a belső bizonytalanságérzetet, a sánta belpolitikát sorolja fel. Mindez meggyőzte a liberálisokat, hogy „csak kivárni tovább nem lehet, concessiókat kell tenni a magyaroknak”.¹² 1864 novemberében „fordulat kezdődött”. Ezért is kezdett bele, írja, a harmadfél esztendeje abbahagyott naplófeljegyzései folytatásába.¹³ (Aki valaha is vezetett naplót, megérti: jelentős fordulat kell hozzá, hogy valaki rendszeres írásba, vagy egy rég abbahagyott napló újrakezdésébe fogjon.)

A magyar liberálisok fordulatnak érezték a feliratot, mert a birodalom egyetlen alkotmányos testülete nyilvánította ki benne, hogy nem az oktrojálás, nem a kivárás és a beterelés, hanem a tárgyalás a magyar kérdés rendezésének követendő útja. Ezért tartotta fontosnak Eötvös elvárásaival egyetértésben, hogy készséggel fogadják a tárgyalási készséget, a kölcsönösség gyors nyilvánításával a közeledést. A *Vélemény* egyes fogalmazásait Deák alkalmasint túlságosan is engedékenynek találta, és akkor nem értett velük egyet. Ő — amint ezt az ekkor befejezett közjogi műve bizonyítja — még nem látta elérkezettnek az időt ahhoz, hogy a nagyközönség előtt kinyilvánítsa készségét az 1848. évi törvények módosítására. Talán a fenntartásokat jelzi, hogy a *személyes* véleményét tolmácsoló passzus nem mond többet az 1861-es feliratnál: Magyarország, ha nem akarják beolvasztani, nem szándékozik elszakadni a birodalomtól. De hogy hozzájárult személyes véleményének idézéséhez, hogy újólág elhárított minden elszakadási szándékot és lehetségesnek mondta a kiegyenlítést — ez éledező bizakodásra, az aktív kezdeményezések támogatására vall.

Az Eötvöstől fogalmazott félhivatalos *Véleményt* Bécsben — elsősorban liberális körökben — fontos politikai eseménynek tekintették. Nem csodálható, ha azt olvasták ki belőle, hogy amennyiben Magyarországot alkotmányos úton felszólítják: módosítsa a birodalmi érdekeknek megfelelően a 48-as törvényeket, készségesebbnek fog bizonyulni, mint 1861-ben. Ezek után jobban érthető, hogy Kaiserfeld néhány nappal később a magyar országgyűlés *alkotmányos* összehívásának, az 1848 és 1861 alkotmányos úton elért kompromisszumának szükségességét hangoztatta, s a jogfolytonosság alapján álló kiegyezést kívánta a birodalom újjáalakításának alapjául lerakni.¹⁴ Nyilván az is világosabb, miért üdvözölte a magyar sajtó olyan lelkesen Kaiserfeld e nagyvonalú *választát*.

A felirati vita alapján joggal állapította meg Falk, hogy a képviselők többsége inkább a merev centralizmusból hajlandó engedni, mint a szabadelvűségből, és ha a központosításból enged, akkor inkább a dualizmus és nem a „pluralizmus” javára teszi. Örömmel konstataálta, hogy „eddigi ellenségeink legalább félvállal fordulnak felénk”. E fordulatot, írta, bár nem túlozzuk, jelentősnek tartjuk.¹⁵ Kemény is üdvözölte a *Reichsrat*-ellenzék bátor fellépését, amely a felirati vitát bizalmi vitává mélyítette.¹⁶ Az elismerés és a bizalom azonban a liberális baloldalnak szólt, nem a jövőnek: nem járt együtt a közeli változásban való bizakodással. A felirati vitában, írta előbb idézett cikkében Kemény, a kormány vereséget szenvedett. Nem veszi azonban olyan komolyan a parlamentarizmust, hogy ennek levonja a következményeit.

¹² Uo. dec. 4-i feljegyzés.

¹³ Uo. nov. 27-i feljegyzés.

¹⁴ *Josef Redlich*: Das österreichische Staats- und Reichsproblem (a továbbiakban *Redlich*) II. k. Leipzig, 1926. 357.

¹⁵ *Pesti Napló*, 1864. dec. 3.

¹⁶ Uo. dec. 2.

A kormány sietett igazolni a liberálisok bizalmatlanságát. December elsején Schmerling válaszolt az ellenzéki bírálatokra és javaslatokra. A magyar kérdés békés és kielégítő megoldását őfelsége is, a kormány is élénken óhajtja. Az óhaj és a megvalósítás azonban messze fekszenek egymástól, s a vita nem nyújtott megfelelő eligazítást a megoldás mikéntjére. Bizonyos értelemben, úgymond, ő is hisz a magyar nép nagylelkűségében, de hát nagy államjogi kérdéseket nem lehet érzelmi politikával elintézni. Úgyszintén káros az elhamarkodottság. A kormány abban látta és látja a feladatát, hogy Magyarországon beláttassa: az ország javáról csak az Ausztriával való összetartás által lehet gondoskodni. Azt kívánja elérni, hogy „a magyarok kész örömet fogadják el a birodalmi alkotmányt, s ezen gyűlésben foglalják el helyüket”.¹⁷ Schmerling tehát még mindig az 1861-es állásponton horgonyzott le, s ettől az sem jelentett érdemi elmozdulást, hogy a majd összehívandó magyar országgyűlésnek a tárgyalás „legtágabb terét” kívánta engedélyezni.

December elején a magyar liberálisok nem reménykedtek Schmerling közeli bukásában. A kormány, úgy látták, még erősen áll a lábán, akár a *Reichsrat*ot is feloszlathatja.¹⁸ A fordulathoz nem elégséges egy képviselőházi határozat. A magyar közvélemény ugyan rokonszenvvel kísérte a *Reichsrat*-ülést, főleg az ellenzéki felszólalásokat, de ezzel még semmi sem változott. És nem is fog addig, amíg „a korona kezdeményezése nem jön a törvényes megnyilatkozásra”.¹⁹ A betű, a kézjegy Falké volt, de a hang — a hang mintha Deáké volt volna.

Adalék a magyar közjoghoz

Deák ezúttal is lassan, komótosan — a türelmetlenek szerint: nehézkesen, a végkifejlet ismeretében: mesteri érzékkel — mozdult. Mert 1864 végén megmozdult. Ezt nemcsak az mutatta, hogy az *Angol Királynő*-ben megpezsdült a klubélet, megsűrűsödött a vendéglátás, hanem hogy *dolgozni kezdett* abbahagyott vitáirátán. Munkám korábbi fejezetében említettem, hogy Deák még 1862 végén — az alkotmányosságot körülkeringő bécsi politika egy kiegyezésközei szakaszán, Ferenc József egy korai kezdeményezése nyomán — hozzáfogott a magyar közjogot osztrák centralista szempontból értelmező Lustkandl könyv bírálatához.²⁰ Az akkori elaborátumot gyorsan, néhány hét alatt átdolgozta és végleges formába öntötte. December közepén kész volt az *Adalék a magyar közjoghoz*. A kéziratot közeli elvbarátainak sorra odaadta megolvasásra. Bár a vélemények a politikai hasznosságot és a momentán célszerűséget illetően megoszlottak, valamennyien kiváló munkának tartották.²¹

Az *Adalék*, úgy vélem, valóban mestermű, de nem a közjogi tudományosság, hanem a politikai érzék és taktikai készség szempontjából. Igaz, Deák ma-

¹⁷ Schmerling beszédét közli *Könyi*, III. k. 380—384.

¹⁸ MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek, 1864. dec. 6.

¹⁹ *Pesti Napló*, 1864. dec. 10. Falk vezércikke.

²⁰ Csengery Antal írta 1862. dec. 31-én bátyjának, hogy Deákkal két hete a *Corpus Jurist* és a történelmi tanulmányozzák. Deák készül a Lustkandl könyv bírálatára. Az 1863. febr. 9-i levelemben említi, hogy minden délután Deákkal dolgoznak a jelentős művön. Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bevezető tan. *Br. Wlassics Gyula*, közzétette *Dr. Csengery Lóránt*. Bp. 1928. 489.

²¹ MTA KK. Lónyay-naplójegyzetek, 1864. dec. 20.— Kemény véleményére ld. *Bekszics Gusztáv*: Kemény Zsigmond. A forradalom és a kiegyezés (a továbbiakban *Bekszics*), Bp. 1883. 296—297. — A mű keletkezésére ld. még *Ferenczi Zoltán*: Deák élete (a továbbiakban *Ferenczi*), Bp., 1904. II. k. 414—416.

gyar közjogi felkészültsége, a Corpus Juris-ban való jártassága imponáló, rendszerező készsége s a finom jogi árnyalatokat nagy elmeéllel szétválasztó logikája meggyőző erejű. Mégis, a tudás olykor tudálékosságnak, a magyarázás bele-magyarázásnak, a tájékozottság a feudális törvényalkotás homályához szokott szem fürge tájékozóképességének hat. Az érdem még jogtudományi szempontból is elsőrendűen politikai: a feudális törvények többértelműségének a *polgárosodás* értelmében, a Monarchia keretei között önálló állását kereső ország polgárosodása érdekében való feloldása, korszerű értelmezése.

Deák az első soroktól kezdve nem hagy kétséget affelől, hogy polgári parlamentáris rendszer védelmében emel szót. Mindenekelőtt tényekkel cáfolja és vas logikával teszi nevetségessé Lustkandl egyik fő érvét, hogy az 1848. évi törvények keletkezésük körülményeinél fogva nem jogérvényesek s a trónfosztással e nem létező érvényességet is eljátszották.²² Az első fejezetben az 1861-es Deák szólal meg, alighanem nem annyira a bécsi centralisták meggyőzése, hanem a 48-as honfitársak megnyerése-megnyugtatósa végett. Az 1848. évi alkotmány teljes törvényességének bizonyítása ugyanis nem a történeti építkezés megalapozására szolgál, hanem csupán bemelegítés, a jogtudás és a logika pengéjének megvillogtatása. A továbbiakban a jogérvényesség és jogfolytonosság kútfeje nem 1848, hanem az 1723. évi Pragmatica Sanctio. Ez a deáki vonatkoztatási rendszer bázisa, ezt minősíti a király és az országgyűlés közti szabad egyezkedés eredményeképpen létrejött *alaptörvényeknek*.²³

A munka érdemi részében Deák vitatja, hogy akár a Pragmatica Sanctio, akár a korábbi törvények Magyarország és a Habsburg-ház többi tartományai között kormányzási közösséget: *realuniót* létesítettek volna. A birodalom két része között csupán perszonálunió állott fenn, s ha esetenként és időlegesen szorosabb kapcsolat létesült is, Magyarország mindig megőrizte kormányzati önállóságát. Az ország ugyanis a koronát és jogait az uralkodóháznak adta át, nem az ausztriai tartományoknak; a Pragmatica Sanctiot a dinasztával kötötte, nem Ausztriával, tehát nem is válhatott tőle függő, alárendelt tartománnyá.²⁴ A birodalom belüli alkotmányos önállóság kontinuitását bebizonyítván, Deák olykor nyíltan, többnyire a sorok között, egyezkedési hajlandóságot is sejtet. „Alkotmányunk történeti alkotmány” — írja, „a nemzet szükségéhez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában, időnként változásokon ment keresztül.” „Nincs tehát alkotmányunkban kizárva azon lehetőség, hogy akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek valamely jogát módosíthassa, megszoríthassa, vagy azon jog alkalmazását másképpen alakíthassa a törvényhozás.”²⁵

Mesteri módon jár el akkor is, amikor az egyezkedés tárgyainak részletezésébe bocsátkozik. Míg a kiegyezés körül sürgölődő kortársai többnyire azzal kezdték, hogy miről hajlandó lemondani a nemzet, ő előbb azt sorolja el, miről nem mondhat le. Gondosan számbaveszi, milyen jogokkal bír a nemzet a hadügyekben, a pénzügyekben, a kereskedelemben, és milyen befolyása volt még a kitüntetetten királyi jognak fenntartott külügyben is. Ez a regesztrum persze

²² Adalék a magyar közjoghoz. Észrevételek Lustkandl Venczel munkájára: „Das Ungarisch-Österreichische Staatsrecht”, a magyar közjog történelmének szempontjából írta Deák Ferenc (a továbbiakban: *Adalék*). Pest, 1865. 24.

²³ Uo. 58–59. Deák természetesen nagy nyomatékkal szögezi le, hogy az „alaptörvénynek” nem az 1713. évi családi okmányt, hanem a magyar országgyűlés által elfogadott törvényt tekinti.

²⁴ Uo. 117.

²⁵ Uo. 88 és 90.

burkoltan magában foglalja azt is, mire nem tarthat igényt, miben alkudhat az ország. Jól tapintott rá az *Adalékok* eme funkciójára Kemény. A munka „gyakorlati haszna az, ami egy regestrumé, midőn a felek alkudoznak bizonyos javadalmak és terük átvételénél. E regestrumból kitetszik: mily jogot *nem bírt* az ország, s tehát az eo ipso *közös* . . . Mily jog közös beltermészeténél fogva . . . S végre mely jog olyan, amelyet a nemzet valósággal bírt, de feláldozni hajlandó vagy kényszerítve lehet, propter bonum pacis.”²⁶

Az *Adalék* tehát mondandójának lényegét tekintve kimozdulás a passzív kivárásból, és szinte észrevehetetlen elmozdulás az 1861. évi jogvédő negyvennyolcasság platformjáról. Deák politikai kvalitásait dicséri, hogy az aktív egyezkedés felé tett lépést az osztrák centralizmus „alkotmányos” jogi teóriájával — közvetve az önkényes jogalkotás és jogfosztás schmerlingi politikájával — vitázva tette meg. Lusthandl, ámbár elveti a jogeljátszás elméletét, Magyarország alkotmányos önállásának tagadásával végül is ugyanoda lyukad ki — zárja le Deák vitáiratát. Az alkotmányvesztés teóriája a magyar közjog múltját érintetlenül hagyta, csak a jelent támadta meg. Lustkandl úr „a múltat is meg akarja semmisíteni, hogy ezáltal jogalapot készítsen azoknak, akik a jövőt saját elméletek szerint akarják így is alakítani. Egyik szemközt állva nyíltan, a másik oldalt kerülve támad: de céluk ugyanaz”²⁷

Az *Adalék* a magyar közvélemény előtt a jogfolytonossághoz való ragaszkodást, a jogvédelem intranszigienciáját tanúsította,²⁸ s a jól formulázott tárgyalási készséget sem engedte szabadon csatangolni, hanem a Pragmatica Sanctio 1861. évi perszonáluniós értelmezésének karámjában tartotta. Az udvari körök felé viszont nemcsak az egyezkedés készségét jelezte, hanem tárgyait és határait is körvonalazta. Ugyanakkor azt is értésül adta, hogy a schmerlingi alkotmánnyal oktrojált „reáluniót” éppúgy elutasítja, mint a neoabszolutizmus jogeljátszási elméletét és szemközt támadó elnyomó rendszerét.

Mi készítette Deákot a passzív kivárásból való kimozdulásra, és mindjárt első lépésként ilyen jelentős, majd hognem programatikus művel való fellépésre? A *Reichsrat* ülészsaka, láttuk, bizakodással töltötte el, de oly sokra nem értékelte az osztrák liberálisokat, hogy ellenzéki szónoklataiktól közeli rendszerváltozást várt volna. Talán nem is óhajtott ilyen kezdeményezésből fogant változást. Deák — Eötvössel ellentétben — nem a nemzetek közötti liberális szolidaritásban, hanem a dinasztiaival való egyezkedésben kereste a kiutat.²⁹ A bécsi sajtó hízelgései nem szédítették el,³⁰ az osztrák-német baloldallal, bár az 1864 végén is, később is kereste vele a kapcsolatot, érdemben nem tárgyalt.³¹

Az *Adalékok* kiadása ellen szólt barátainak aggályoskodása is. Eötvös attól

²⁶ Kemény levele Falknak, 1865. jan. 27. Közli *Bekics*, 296—297.

²⁷ *Adalék*, 170—171.

²⁸ Hasonlóképpen értékeli *Szabó György* a Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. Egyetemi tankönyv-ben. Bp. 1972. 123.

²⁹ *Somogyi Éva*: A hirodalmi centralizációtól a dualizmusig. Kandidátusi disszertáció. Kézirat (a továbbiakban Somogyi). Bp. 1973. 147.

³⁰ A *Die Presse* 1864. dec. 20-i számában arról cikkezik, milyen magatartást várnak el az osztrák liberálisok Deáktól. Ha a közös ügyekre nézve elismerné a közös minisztériumokat és a két fél országgyűléséből eredő közös birodalmi képviselőket, akkor Ausztria őszinte barátjának tekintenék Deákot, aki „szűkebb hazájának leghívebb polgára”.

³¹ Kaiserfeld és köre — az ún. autonomisták — többször keresték a kapcsolatot a magyar liberálisokkal. Megbizottai 1864 december közepén felkeresték Deákot. A kaszinóban találkoztak vele és kikérték véleményét a kiegyenlítés feltételeiről. Deák itt említette bíráló megjegyzéseit a *Drei Jahre Verfassungstreit* éppen ekkoriban megjelent pamfletről. MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek, 1864. dec. 16.

tartott, hogy a mű merev közjogi álláspontja elrontja a Bécsben éledező békülési hangulatot. Kis ideig Deák azt is fontolgatta, nem indíthat-e a kormány büntető-eljárást, sajtópert ellene.³² Ha ilyen aggályok éltek benne és körülötte, akkor — hadd térjek vissza újból a kérdéshez — miért döntött a mielőbbi kiadás mellett, milyen megfontolások alapján tartotta kedvezőnek a pillanatot a politikai tevékenység újrafelvételére? Úgy vélem, nagy mértékben az ókonzervatívok befolyásának fokozatos megerősödése és a tőlük vett információk hatottak Deák elhatározására.

Az osztrák-német baloldal huszáros parlamenti rohamával egyidejűleg a kormányban bennlévő és az udvarban bennfentes ókonzervatív klikk is szinte láthatatlanul, de annál hatékonyabban előretört. A kulissza mögötti politizálás intrikáival elültette, és kertészi gonddal fölnevelte a Schmerling iránti bizalmatlanságot. Az ókonzervatívok a négy év előtti októberi kísérlet reprizét készítették elő. Úgy vélték, hogy a Schmerlingi centralizmus eredménytelensége és a deáki dualizmus időszerűtlensége az ő elhivatottságuk bizonyítéka.³³

A konzervatívok előnyomulása kettős indítékot is adott Deák fellépéséhez. A tőlük és róluk nyert információkból azt következtette, hogy Schmerling csillaga hanyatlóban van, tehát áthatolható a Pest és a Burg közötti szigetelő réteg. Másrészt belátta, hogy önálló fellépés híján az érlelődő irányváltásnál Pest ismét az ókonzervatívok ijesztgetésre szánt érve, de tétlen tartalékserege lesz. Véleményében ugyancsak megerősítette a december közepe táján megjelent ókonzervatív pamflet, a *Drei Jahre Verfassungsstreit*.³⁴ A Szécsen Antaltól sugalmazott munka az ókonzervatívok önigazolását szolgálta, s a jövőt illetően a deáki és a Schmerlingi „szélsőség” között őket tüntette fel az arany középút igazi képviselőinek.

Deák nem csekély ingerültséggel olvasta a pamfletet, különösen azt a passzusát, amely őt nevezte az 1848-as törvények szerzőjének, miként Schmerlinget a 61-es alkotmány atyjának. Barátai és a szélesebb közvélemény előtt nyomban be is jelentette tiltakozását: az 1848 márciusi napokban ő Pesten sem volt, s mire megérkezett, a törvények már elkészültek. Nem szerénység és nem az elhatárolódás szándéka vezette e nyilatkozatában, mégcsak az sem, hogy nem akart Schmerling ellenpólusa lenni. Óvásának éle az ókonzervatív machináció ellen irányult. Tévedés, sugallta a *Pesti Napló*-nak, hogy az 1861. évi országgyűlési feliratok és a februári alkotmány platformja között kell egy kiegyenlítési pártot alapítani. A magyarok a feliratok alapján állnak, arról kiindulva hajlandók tárgyalni.³⁵ Ezért határozta el december közepén, hogy a *Budapesti Szemle*-ben közzé teszi az *Adalék*-ot.³⁶

A Deák—Augusz találkozó

Az 1864 karácsonya előtti napokban báró Augusz Antal, a Helytartóság egykor — az abszolutizmus legsötétebb éveiben — volt alelnöke kereste fel Deákot. Az apropót az akkor megjelent *Drei Jahre Verfassungsstreit* adta, de hamarosan

³² *Beksics*, 296—297.

³³ *Ferenczi*, III. 4—5. — *Redlich*, II. 263—365.

³⁴ A pamfletet az ókonzervatív csoport programjaként értelmezi *Louis Eisenmann*: *Le Compromis Austro-Hongrois de 1867* (a továbbiakban *Eisenmann*). Paris, 1904. 391. — *Redlich*, II, 309—310, 365.

³⁵ *Pesti Napló*, 1864. dec. 22-i vezércikke ismerteti és Deák véleménye alapján bírálja a *Drei Jahre Verfassungsstreit*-et.

³⁶ MTA KK, Lónyay-naplójegyzetek, 1864. dec. 20.

kitűnt, hogy Augusz bizalmas tárgyalás végett jött. Bizonyára sejteni engedte, hogy nem egyéni kezdeményezésből, pusztán politikai passzióból, hanem magasabb megbízásból. Ezzel magyarázható, hogy Deák nem zárkózott el a Bach-rendszer e fölöttébb népszerűtlen és tőle idegen főhivatalnokai elől, hanem rögtön az ünnepek után, 27-én délelőtt fogadta. A szokott óvatossággal előrebocsátotta, hogy csak saját nevében beszél, s a találkozózt egy későbbi szükségessé válható eszmecsere előkészítésének tekinti.³⁷

Ki küldte Augusz bárót Deákhhoz? A titkos jelentések megtalálója, Wertheimer Éde azt gyanítja, hogy Albrecht főherceg. E feltételezést két körülmény valószínűsíti. Először az, hogy Augusz az első jelentést egy „császári fenségnek” címezi. Másodszor, Albrecht főherceg magyarországi kormányzósága idején évekig együtt dolgozott a helytartósági alelnökkel, tanácsait korábban is kikérhette. Augusz legalábbis hivatkozik rá, hogy 1863 februárjában, majd 1864 januárjában memorandumot küldött legfelső helyre a magyarországi helyzet rendezéséről. A megbízó tehát minden valószínűség szerint Albrecht volt. De vajon indíthatott-e saját kezdeményezéséből a Magyarországon megbukott és visszavonult főherceg ilyen nagy horderejű és ilyen kényes akciót? A helyzet és a személyek ismeretében ez kizártnak tekinthető, annál inkább, mert Ferenc József hamarosan személyesen vette kezébe a főherceg és az Augusz közvetítésével folyó tárgyalások irányítását.

A császár — neheztelésének több jele mutatta — 1864 őszén lassacskán elfordult Schmerlingtől. Rechberg lemondásába nem az államminiszter kedvéért egyezett bele, hanem mert azt remélte, hogy az utód, a még „el nem használt”, a „nyugodt és imponáló” Mensdorff-Pouilly, sikeresebben folytathatja ugyanazt a külpolitikát. A császár úgy vélte, a belügyekben sem szabad mindjárt bejfedni a veszélyesnek látszó dolgoktól. Az átalakulás kamaszéveit éljük, írta anyjának, ezt-azt el kell nézni, és főleg kerülni kell a kicsinyességet, amely az elmúlt években oly sokat ártott.³⁸ Schmerling „kegyvesztésének” okait, a nagy politikai kérdésekben elszenvedett kudarcokat, részben már említettem, részben még visszatérek rájuk. Itt csak annyit: a tények és intrikák szövevénye siettetette a hangulatváltozást, amiben Esterházy Mór négy évig működött közre a legeredményesebben. Esterházy befolyása Windischgrätz herceg halála és az ókonzervatív elit bukása, illetve visszavonulása után nagyra nőtt. 1836—64-ben a császár kedvelt minisztere, bizalmasa lett. A Metternich iskolában nevelkedett diplomata — a szakirodalom egyöntetű véleménye szerint — bigottul konzervatív „Hochtory” és nagyon középszerű kabinetpolitikus volt, aki mesterétől leginkább a kulisszámögötti intrikálás fortélyait sajátította el.³⁹ Kora nemzeti és társadalmi erőit és eszméit a nemértő fölényével hátrította el. Talán éppen eme kvalitásai miatt vonzódott hozzá a császár: katolikus és dinasztikus vakbuzgósága a klasszikus abszolutizmus hagyományához kapcsolta, amelynek még nem kellett megalázó

³⁷ A Deák—Augusz tárgyalások jelentéseit ld. Staatsarchiv, Wien. Kabinettsarchiv, Geheimakten, Karton 3. „Deák Franz” (a továbbiakban StA. Deák Franz). Az iratokat először ismertette *Eduard Wertheimer*: Neues zum Ostartikel Deáks vom Jahre 1865. *Pester Lloyd*, 1923. ápr. 28. Abendblatt. Bő kivonatban németül közli *Redlich*, II, 388—390.

³⁸ Briefe Kaiser Franz Josephs an seine Mutter. 1838—1872. Herausgegeben und eingeleitet von *Dr. Franz Schnürer* (a továbbiakban *Schnürer Briefe*), München, 1930. 1864. nov. 1-i levél, 341—342.

³⁹ *Eisenmann*, 387, 389—396. — *Redlich*, II, 362—366. *Walter Rogge*: Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart (a továbbiakban *Rogge*). Leipzig—Wien, 1872. II, 264—267. *Heinrich Friedjung*: Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866 (a továbbiakban *Friedjung*), 5. kiad. Stuttgart—Berlin. 1902. I, 127—132.

módon lavíroznia a „sajtólármától” és a renitens parlamenttől irányított közvélemény kedvéért. Egyszersmind Esterházy alkotta Schmerling túltengési hajlamával szemben az ellensúlyt, a közvéleménytől, alkotmánytól, koncepcióktól nem feszélyezett bizalmast, főként a magyar ügyekben, amelyeket a császár azért sohasem engedett át teljesen államminiszterének.⁴⁰

Nos, 1864 őszén Esterházy volt a közvetítő kapocs az uralkodó és az újraaktivizálódó konzervatív klikk között, ezek pedig a pesti liberális vezetők és az udvar között.⁴¹ Esterházy tanácsolta urának, hogy a magyar kérdést a kormányt megkerülve, a hagyományos „tranzakció” útján a befolyásos magyar politikusokkal folytatott előzetes paktálással mozdítsa ki a holtpontról.⁴² Nincs rá adatunk, hogy a Deákkal való közvetlen kapcsolat felvételét is ő ajánlotta volna. Inkább az látszik valószínűnek, hogy az a lépés Ferenc József személyes ötlete volt. Ennyi eredetiség tőle is kiteltet. Úgy is fogalmazhatjuk: ennyit a szituáció kikényszerített belőle 1864—1865 fordulóján, amikor a birodalom konszolidálására szánt második alkotmányos kísérlet is megfeneklett. Az átmenetet ösztönző és fékező szerepe kettősségéből most az előbbi, a kezdeményező került előtérbe.

A legmagasabb megbízatás fontosságtudata mindenesetre érződött Augusz báró egész magatartásán és tárgyalásmódján. Az első beszélgetés három egymáshoz kapcsolódó, de különböző gondot és gondolkodást tükröző részre tagolódik. Először a látogató tette fel a magas megbízóit foglalkoztató kérdéseket. Mit ért Deák a „törvényes országgyűlés” fogalmán? A válasz kézenfekvő volt: abszolút szükséges, hogy Horvátországot és Erdélyt meghívják az országgyűlésre. Hogy az *adnexae partes* megjelennek-e, hogy képviselőiket az 1848. évi, vagy saját régebbi törvényük szerint választják-e, az a törvényességet nem érinti. „Sajnálni fogjuk, ha nem jönnek, de kényszeríteni nem lehet őket megjelenésre, ezt nem is akarhatjuk.”⁴³ Deák tehát az országgyűlés törvényességének fő kellékét a magyar korona országai integritásának *elvi* elismerésében látta.

Hogyan gondolja a nemzetiségi kérdés rendezését az egyenjogúságra való tekintettel? — hangzott a második kérdés. A válasz a nyelvhasználatra és kultúr-intézményekre korlátozódott. Csak az országgyűlés, a központi kormányzat és a felsőbb bíróságok nyelvének kell magyarnak maradnia, a megyékben és a községekben a többség dönthet saját anyanyelve mellett. Az egyház és iskola — sőt a kulturális intézmények — fenntartásáról megfelelő kvóta szerint az országos költségvetésből kell gondoskodni. A nemzeti egyenjogúságot a részletekig ható törvénnyel kell rendezni, amely orvosolja majd a sérelmeket, és megszünteti a jelenlegi választási törvény nyelvi kényszerét. Deák tehát ekkor túlment az 1861. évi nemzetiségi bizottság tervezetén, és csaknem az 1849. júliusi nemzeti törvény szelleméhez közelítő engedékenységet tanúsított ebben a kérdésben. Tudta, hogy ezzel súlyos aggodalmakat oszlathat el az udvarban és elősegítheti az integritás helyreállítását.

A harmadik kérdésben: „Hogyan lehet a jogfolytonosság nehéz problémáját áthidalni?” — találkozott az uralkodó gondja Deák gondolkodásával. Itt

⁴⁰ A jelentéktelen Zichy kancellársága alatt voltaképpen Esterházynek volt döntő befolyása a magyar ügyekre. *Redlich*, II, 362.

⁴¹ A konzervatívok szerepére ld. *Ferenzi*, III, 4—5. — *Eisenmann*, 391—392. — *Redlich* II, 365—366.

⁴² *Joseph Redlich*: Emperor Francis Joseph of Austria (a továbbiakban *Redlich*, Emperor). Hamden, Conn. 1965. 340.

⁴³ StA. Deák Franz. 1865. jan. 1-i jelentés. E néhány szót Augusz magyarul is beírta a szövegbe.

tértek át a beszélgetés második szakaszára. A válasz természetesen a Pragmatica Sanctio volt, amelyet Deák ez alkalommal már nemcsak Magyarország, hanem az egész Monarchia legfőbb alaptörvényének nevezett „A jogfolytonosság tehát a Pragmatica Sanctioban gyökerező *Leges observare et observari facere* alapelvnek, továbbá annak az elismerését jelenti, hogy a törvényhozás *töretlen* joga az 1741. 8. tc. és az 1791. 12. tc. szerint törvényesen megkoronázott királyt az országgyűléssel együtt illeti meg.”

Innentől kezdve Deák vette át a szót, és kedvtelve fejtegette a Pragmatica Sanctio értelmét. Ebből vezette le a *közös ügyeket*, amelyek körét — és ezt szóról-szóra diktálta — a következőképpen határozta meg. 1. Az uralkodó udvartartásának költségvetése. 2. A közös védelem költségvetése, úgymint a külügyminisztérium és a haditárca költségvetése. „Mindaz, amit ezek fenntartása megkövetel, az Osztrák Monarchia összes királyságai és országai által közösen viselendőek.” A közös ügyek feletti közös törvényhozás és végrehajtás tehát csak addig terjedhet, amennyit a közös cél: a közös védelem „múlhatatlanul megkíván és feltételez”. Az egyes országokra eső kvótát célszerű lesz közös tárgyalások útján megállapítani. A közösen hozott rendelkezések végrehajtása azonban az egyes királyságok és országok autonóm joga marad.

A közös ügyek körébe tartoznak továbbá: 3. az államadósság, 4. elvileg a kereskedelmi szerződések és 5. a közvetett adók. Ezeket azonban Deák, — mint-hogy nézetei még nem tisztázódtak eléggé — nem részletezte.

E felsorolás után Augusz báró azt kérdezte, vajon elégséges-e a közös ügyeket esetről-esetre tárgyalni. Deák elismerte az állandó tárgyalás szükségességét, de ez, hangsúlyozta, nem történhet egy kétkamarás birodalmi parlamentben, hanem csakis a két független, autonóm országgyűlésen. Ezek küldenek ki egy évre meghatározott számú képviselőt egy birodalmi testületbe, ahol a közös ügyeket tárgyalják és róluk határoznak. E testület mibenlétét és működését illetően Deák ugyancsak meglehetősen bizonytalanságot árult el. Valahogy úgy képzelte, hogy az országgyűlések szakembereket küldenek a birodalmi testületbe, és ott szakbizottságok alakulnak a közös ügyek tárgyai szerint. A pontos és részletes formulázást azonban az országgyűlés hatáskörébe utalta. Külön pontban kötötte ki azt is, hogy mindazon tárgyak, amelyeket a Pragmatica Sanctio szerint „nem feltétlenül szükséges” közösnek tekinteni, továbbra is az autonóm országgyűlések hatáskörébe tartoznak.

Innen kezdve a beszélgetés oldottabb, vonalvezetése lazább lett. Deák óvta a magas megbízót az oktrojálás bármiféle formájától. Nem mulasztotta el kedvenc girondeista szentenciáját elismételni. „Az abszolutizmus, éppúgy mint a forradalom, a törvényesség tagadása” — ő pedig csak a legalitás talaján hajlandó egyezkedni. Közjogi fejtegetéseibe beleszóltta azt is, hogy a törvényhozó hatalom gyakorlása csak a megkoronázott királyt illeti meg, már csak azért is mielőbb le kellene bonyolítani a koronázást.

Augusz utolsó kérdését, hogy miként lehetne mindezt keresztülvinni, Deák nyitva hagyta. Az érdemi megvitatást a jövő számára tartotta fenn, amikor a körülmények kedvezőek lesznek egy alkotmányos kiegyezés számára. Ezzel Deák félreérthetetlenül jelezte, hogy nem bízik ugyan a közeli megegyezésben, de nem mulaszt el egyetlen komoly alkalmat sem egyeztetni a hozzá vezető utat. Mint Ófelsége hű alattvalója és hazafi, szívesen szolgált — és fog szolgálni — felvilágosítással, ha megkérdik. Augusz maga is erősen kételkedett missziója eredményességében. Fegyvést kidőntetve Deák lojalitását és előzékenységét, személyének kulcsfontosságát bármiféle politikai kilentakozásban, másrészt men-

tegetőzött is a nem teljesen udvarképes gondolatok közvetítéséért. Nem tudja, hasznosíthatók-e és mi módon a fenti felvilágosítások, de kötelességének tartotta a beszélgetésről lelkiismeretesen tájékoztatni megbízóját — fejezte be 1865. január 1-ről keltezett jelentését.⁴⁴

Az 1864. december 27-i találkozó és tárgyalás, úgy vélem, a kiegyezés előtörténetének fontos állomása. Ezt már a külső jegyek: előzetes bejelentkezés, fogadás, pontos feljegyzés is tanúsítják. Augusz a beszélgetésről készített feljegyzését egy hónap múlva, 1865. január 27-én bemutatta Deáknak, majd az ő javításait átvezetve és a fordítást is ellenőriztetve, „hiteles”, a megbeszélés „szelleméhez és értelméhez hű” jelentésként terjesztette fel. Ez a gondosság feljogosít bennünket arra, hogy az iratot a két fél által alaposan átgondolt és előkészített tárgyalás hivatalos — bár Deák által nem szignált — „jegyzőkönyvének” tekintsük, amelyből a felek elvi és akcióprogramjára is következtethetünk. Az első három pont némiképp elárulja, hogyan képzelte el Ferenc József a kibontakozást. 1864 végén, úgy látszik, magában már eldöntötte a magyar országyűlés újbóli összehívását. Minthogy ilyen lépés közvetlenül érintette Erdély és Horvátország közjogi státusát, általában a magyarországi nemzetiségek helyzetét, tisztázni akarta, hogy milyen engedményekre hajlandó a magyar vezető réteg. Azt is tudni kívánta, mennyiben ragaszkodik a töretlen jogfolytonossághoz, lehet-e e tekintetben 1848 és 1861 között vagy fölött áthidaló megoldást találni. Ha igen, akkor össze lehet hívni az országyűlést, el lehet kezdeni a „tranzakciót”.

Deák, amint láttuk, elsősorban a magyar korona területi és politikai integritásának elismeréséhez és a jogfolytonosság legalább jogi érvényének helyreállításához ragaszkodott. A Pragmatica Sanctio alapul vételével és új értelmezésével ugyanakkor a kiutat is megjelölte. Ekkor fejtette ki első ízben politikai felelősséggel, miként képzei el az 1848. évi törvények módosítását a birodalmi egység és a magyar önállóság összeegyeztetése jegyében. Először ismerte el tárgyalási alapnak a közös ügyeket és vázolta a kezelésükre vonatkozó elgondolásait. A vázlat még több helyen elnagyolt, pontatlan, de alapjában benne rejlenek az 1867-es rendezés alapelvei. Ami a Monarchia államrendszerét illeti, Deák vitathatatlanul a dualizmus alapján áll: a Monarchia egyik részét a magyar korona országai, a másikat a „többi”, az örökös tartományok alkotják. Ennek megfelelően a közös ügyeket rendszeresen megtárgyaló birodalmi testületnek is a két országyűlés küldötteiből kell állnia. Abban, hogy milyen legyen a „többi tartomány” berendezése, Deák nem foglal állást. A közös ügyekkel kapcsolatban ugyan több ízben említi a Monarchiát alkotó királyságok és országok autonómiáját, mintha az októberi diploma autonomista koncepcióját fogadná el, ez azonban alighanem inkább a centralizmus tagadása vagy a cseheknek, a lengyeleknek, a horvátoknak tett gesztus volt, semmint konkrét közjogi reformjavaslat.

Feltűnő, hogy Deák az egész tárgyalás folyamán nem vetette fel az önálló, felelős kormány követelését. Csupán egyszer használja az „országos központi igazgatás” kifejezést, egyébként gondosan kerüli a végrehajtóhatalom dualista megszótásának kérdését. Ez a taktikus tapintat, amennyire megkönnyítette a tárgyalások újrafelvételét, annyira nehezítette utóbb a folytatását, azt a benyomást keltvén az uralkodóban, hogy Deákék már nem feltétlenül ragaszkodnak az önálló kormányhoz.

⁴⁴ A jelentés tisztázati példányának a végén egy 1865. január 27-től keltezett záradék található, amely felsorolja Deák javítási kívánságait és tanúsítja jóváhagyását.

Deáknak a jegyzőkönyvben kifejtett álláspontja első látásra merőben ellentétes az ugyanekkor nyomdába adott *Adalék*-ével. Itt a perszonáluniót bizonyítja és a nemzet jogait lajstromozza, ott a kölcsönös védelmi kötelezettségből folyó közös ügyek körét és tárgyát határozza meg. Voltaképpen egyugyanazon álláspontnak kétoldalú megvilágításáról, egy nemzeti és egy birodalmi vetületéről volt szó. Az *Adalék*-ban a fény a nemzetnek a birodalmi közösség keretében is megőrzött jogaira esett, s csak az árnyékban húzódott meg az, amit az Augusztárgyalás jegyzőkönyve világít meg: a birodalom fennállása érdekében közössé tett ügyekre és jogokra. Vulgarizálva azt is mondhatnók, hogy az első nemzeti, a második udvari használatra készült, de ezzel elmosnánk a két álláspont komplementer összhangját, egymást átható egységét.

Ferenc József a fordulat kezdeményezője

Ferenc József alkalmasint már ismerte az Augusz – Deák tárgyalás híreit amikor az új évvel új szakaszt nyitó első minisztertanácson, január 5-én, kormány-szintű határozatban rögzítette a fordulatot, a kiegyezési politika hivatalos elindítását. A Monarchia általános helyzete megköveteli a magyar országgyűlés összehívásának meggyorsítását — állapítja meg a tanácskozás jegyzőkönyve. Ezt kívánja a *Reichsrat*, a sajtó, a közvélemény. Közkeletű politikai jelszavá vált, hogy az alkotmányzavarból nincs másként kiút, csak ha Magyarországnak megadják a lehetőséget, hogy a fennforgó ellentétek megoldásáról saját országgyűlésén nyilatkozzék. Ámbár lehetséges, hogy a magyarországi közigazgatás és jogszolgáltatás osztrák mintájú átszervezése a magyar országgyűlésnek a Monarchia összérdekei szempontjából kedvezőbb lefolyását biztosítaná, a politikai helyzetnek mégis jobban megfelel az országgyűlés mielőbbi összehívása, mégha fennáll is a veszély, hogy a remélt eredményt egyáltalán nem, vagy nem a megkívánt mértékben hozza meg. Ezért elhatározták, hogy a magyar országgyűlést 1865 második felére összehívják, s addig az átszervezési javaslatokat leveszik a napirendről.⁴⁵

Erről a határozatról — a Schmerling fémjelezte politikai vonal csendes felretételéről — a sajtó az újév első hetében még nem tudhatott. A bécsi centralista lapok az óév szellemében fújták: küszöbön áll Magyarországon az új közigazgatási és igazságszolgáltatási rend oktrojálása. Olyan hír is felröppent, hogy az átszervezés Magyarországon teljes rokonszenvre talál. A *Pesti Napló* magabiztos fölénnyel háritotta el a tévhírt, még a cáfolatot is rangján alulinak érezte. A Deáktól sugalmazott glossza legélesebb vágása nem a bécsi lapnak szólt: mi nem tekintjük az állítólag tervben lévő oktrojálást azon közvetítő *tények* egyikének, amelyek szükségesebbek a *közvetítő embereknél*.⁴⁶ Nem hiszem, hogy belemagyarázás lenne e passzus mögött az Augusz-féle közvetítésre való célzást látni. Schmerling lapja, a *Botschafter*, már másnap visszakozott. Magyarországon csak kisebb igazságszolgáltatási módosítások lesznek, a reformról a döntést az országgyűlésnek tartják fenn.⁴⁷ A magyar konzervatívok lapja, a *Debatte* kevésbé

⁴⁵ *Redlich*, II, 337—338. A jan. 7-i minisztertanács továbbá határozatot hozott a katonai bíraskodás felfüggesztésének előkészítéséről is.

⁴⁶ A *Fremdenblatt* cikkével vitázik a *Pesti Napló* 1865. jan. 8-i száma. Deák sugalmazására ld. *Kónyi*, III, 332—333.

⁴⁷ *Botschafter*, 1865. jan. 9. A cikket idézi, de tévesen január 11-i dátummal *Ferenczi*, II, 410.

tapintatosan tárta fel a helyzetet. A reformtervet a minisztertanács nem fogadta el. Minthogy a döntésre befolyó tényezők többsége eddig a terv mellett volt, nem kétséges, hogy az örvendetes fordulatra az impulzus a legmagasabb helyről jött, amely minden pártcelszövény felett áll.⁴⁸

Így is volt. Ferenc József ezúttal egymaga szötte a „cselt” a kormány-többség néma ellenkezése, az osztrák-német liberálisok alkotmányvédő ellenzékiisége és a magyar konzervatívok vérmes reményei ellenére. Schmerling és társai, mégha hívei lettek volna is, nem tudták, miként kezdjenek hozzá a rendszerüket likvidáló változásokhoz. Nehezítette helyzetüket, hogy a liberális *Reichsrat*-ellenzék ezúttal komolyan vette a parlamenti szabályokat. Januárban a pénzügyi bizottság nem fogadta el az 1865. évi költségvetést. Majd amikor a kormány vonakodott a kívánt csökkentéseket végrehajtani, maga redukálta a költségvetés túlméretezettnek tartott tételeit. A budget-csata jó két hónapig tartott, s a kormány fokozatos visszavonulásával és vereségével végződött.⁴⁹

Az osztrák-német liberálisok úgy érezték, hogy a meghódított parlamentben ők a helyzet urai, ők valósítják majd meg a kiegyezést, amelyről ekkor — általánosságokban — annyit beszéltek és írtak, hogy ez már eltökéltetésük vagy cselekvőképességük kétsége tette. A magyar konzervatívok nem alaptalan kételkedéssel figyelték a bécsi liberálisok egyezkedési kampányát. Ők jobban bíztak az udvari kabinetpolitika hagyományos módszereiben. Szószólójuk, Esterházy, a diploma egy felvizezett változatát propagálta. Az Esterházy-féle dualizmusban az uralkodó a belügyi törvényhozást a két országos diéta közreműködésével, a közös ügyeket viszont abszolút hatalommal — esetleg egy tanácsadó *Reichsrat* konzonzáns kíséretében — intézte volna.⁵⁰ Említésre érdemes, hogy a konzervatív klikkel rokonszenvező August is hasonló egyéni nézeteket fejtegetett 1865. február 12-i felterjesztésében, amelyet önszorgalomból készített. A legfontosabb aktuális teendőnek egy konzervatív kormánypárt szervezését tartotta, amely az országgyűlés előkészítése és működése során majd magához vonzza a mérsékelt elemeket.⁵¹

Bizonyára maga is meglepődött, amikor ugyanerről a napról keltezett, rövid utasítást kapott a Deákkal megkezdett tárgyalás folytatására. Ferenc József, úgy látszik, a konzervatívok receptjeit fogadta erős kételkedéssel, és nem zárkózott el a deáki javaslatok megfontolása előtt. Február 12-én tudatta Augusszal: tárgyalási alapul elfogadja az első jelentésben — Deákkal egyetértésben — lefektetett elveket. Úgy vélte, van rá kilátás, hogy ezen az alapon megoldják a függőben lévő közjogi kérdéseket, és akkor az esedékes magyar országgyűlés credményre vezethet.⁵²

Újabb történeti munkák érdekes adatokat közölnek Ferenc József egy másik, egyidejű akciójáról. A császár február 19-én késő este, a legnagyobb titokzatosság közepette, kihallgatáson fogadta Richard Belcredit, Csehország helytartóját. Bevezetőül a magyarországi helyzetről beszélt. Kifejtette, hogy tudomása szerint a magyar liberálisok, maga Deák is, óhajtják a kiegyezést. Hosszas és nehéz tárgyalásokra kell felkészülni. Az ókonzervatívokat nem sokra tartja, Schmerlinget pedig kifejezetten alkalmatlannak a sok tapintatot igénylő egyez-

⁴⁸ *Debatte*, 1865. jan. 9.

⁴⁹ A vitát összefoglalja *Hogge*, II. 258—262. — *Kónyi*, III, 385—386.

⁵⁰ Lónyay naplójából közöl részletet *Kónyi*, III, 338.

⁵¹ StA. Deák Franz. August 1865. febr. 12-i jelentése. Ekkor még nem kapott választ első, jan. 1-i jelentésére.

⁵² Uo. 1865. febr. 28-i jelentés. Kivonatossan ismerteti *Redlich*, II. 390.

kedés lefolytatására. Az államminisztert hamarosan meneszteni fogja, mondta, utódjául Belcredi szeretné. Ő első meglepetésében nem vállalta a megbízatást. Konzervatív meggyőződésére hivatkozott. Nem ért egyet a februári alkotmánnyal, és semmiféle konstitucionalizmussal, mert az nem illik az ausztriai viszonyokhoz.⁵³ Ez az indoklás nem ábrándította ki a vele mélyen egyetértő császárt, sőt még rokonszenvesebbé tette előtte. Ferenc József már február végén Belcredi mellett döntött.

A történeti irodalomban bőséges anyagot találunk a Monarchia ekkori külpolitikai bonyodalmairól is. Ismeretes, hogy a közösen vívott dán háború után, Ferenc József minden elégedettsége és a szövetséghez való szoros ragaszkodása ellenére a porosz–osztrák viszony már 1864 végén, 1865 elején megromlott. Bismarck ekkor jelentette be, hogy Poroszország „különleges előnyökre” tart igényt a visszahódított elbai hercegségekben.⁵⁴ Ez az igény több hetes jegyzék-váltást és növekvő feszültséget okozott Berlin és Bécs között. Az 1865. január 11-i minisztertanácson Ferenc József és külügyminisztere a Bismarck akaratának való alávetés és a háború kockázata közötti középvonalat s a „türelem és szívósság” jelszót tűzte ki követendő irányul.⁵⁵ A türelemhez és szívóssághoz azonban belső erő és nyugalom kellett. Feltehető, hogy ez a megfontolás egyik, és pedig eléggé nyomós oka lehetett annak, hogy a császár nem sokkal később felszólította Zichy magyar kancellárt: tegyen javaslatot az országgyűlés előkészítésére és a katonai bíróságok kivételes jogkörének megszüntetésére.⁵⁶

Az Augusz-misszió, Zichy megbízása, Belcredi „felkészítése”, a Bismarckot ellensúlyozó külpolitika egyidejű és egymással szorosan összekapcsolt eseménysort alkottak, amelyet csak a nemzeti látószögű vagy a szakági kutatás bontott regionális vagy tematikai metszetekre. Ez a szétbontás, bármennyire szükséges és indokolt lehet is a részkutatás szintjén, az analízis folyamán, — magát az összefolyamatot elfedi vagy eltorzítja, ha nem következik be a külön elemzett részművek szintézise, vagy egymásba épülésük szinoptikus összefoglalása. A történeti irodalomban ilyen újra-összekapcsolás csak ritkán és hiányosan következett be.⁵⁷ Márpedig nyilvánvaló, hogy az eseménysor, amelyet az egyik tör-

⁵³ *Somogyi*, 79—80. Disszertációjának ez a fejezete nyomtatásban is megjelent: Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből (A februári pátens felfüggesztése). *Századok*, 1973. 4. sz. (A továbbiakban *Somogyi*, *Századok*) 879.

⁵⁴ *Kovács Endre*: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. (A továbbiakban *Kovács*). Bp., 1968. 53—54. — *Heinrich Srbik*: Deutsche Einheit (a továbbiakban *Srbik*) IV, München, 1942. 224.

⁵⁵ Uo. 226.

⁵⁶ *Redlich*, II, 339.

⁵⁷ Önmagában véve is az jellemző, hogy nagyon kevés az olyan tanulmány, amely a kiegyezést összbirodalmi eseményként, az egyezkedésben résztvevők és kirekesztettek küzdelmének eredményeként mutatná be. A Monarchia történetét feldolgozó szintézisek többnyire tematikai egységekre osztott időrendben haladnak, és ritkán kapcsolják össze a szétbontott tematikai egységeket. Jól példázza ezt a szerkesztési módot néhány újabb szintézis. *Robert Kann* két kötetes munkája jellegénél fogva inkább tanulmánygyűjtemény, mint módszeres történeti feldolgozás. A neoabszolutizmus és a kiegyezés problémáját eredeti módon személyi portrékkal közelíti meg; ami nagyon érdekes eszméletörténeti mozzanatok feltárására alkalmas, de elhalványul benne a történetiség elve. *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie*. Graz—Köln, 1964. II, k. XVIII. és XIX. fejezet. Az angol Monarchia-szakértő, *Macartney* új szintézise a hagyományos nyomon halad: lényegében a császár és a magyar vezető réteg egyezkedésére szűkíti a folyamatot, és csak *Königgrätz* kapcsán fűzi össze a külön futó tematikai szálakat. *C. A. Macartney: The Habsburg Empire 1790—1918*. London, 1969. 537—540. Ennél szélesebb látókörben mozog a francia *Tapié* összefoglaló munkája, amely a magyarokon kívül a szlávok, főként a csehek szerepét is nyomon követi. Kevesebb figyelmet fordít viszont az osztrák-németekre, és külön témaként

ténész a Deákkal, a másik a Belcredivel folytatott tárgyalások vagy a porosz — osztrák viszony fonalát követve regisztrál, a valóságban — ezúttal Ferenc József tudatában — egy összefüggő, egységes politika egymást kölcsönösen feltételező részkérdéseiből állott. Nyilvánvaló, hogy a *Reichsrat* ellenzékiisége és a külpolitikai horizont elborulása közrejátszott az Augusz-misszió megindításában, ennek kezdeti sikerei pedig bizonyára befolyásolták a császár 1865 januári intézkedéseit. Nem egymás mellett futó, parallel akciókról volt tehát szó, amikor Ferenc József február 12-én engedélyt adott a Deákkal kezdett bizalmas tárgyalások „legfelsőbb” jóváhagyással való folytatására és egy hét múlva Belcredit szemelte ki a bukásra ítélt államminiszter utódául. Ebben a belső konszolidáció dualista, illetve a dualizmust az autonomizmus elemeivel kombináló elgondolásának körvonalai bontakoztak ki. Az új politika kezdeti sikerei pedig — a német középállamok támogatásával együtt — bátorságot adtak ahhoz, hogy a bécsi kabinet határozottan elutasította Bismarck február 22-i jegyzkét — a „különleges előnyök” kívánságlistáját.⁵⁸

Itt válaszra vár az a kérdés, miért Deákhhoz és Belcredihez fordult, miért a liberális dualizmus és a konzervatív autonomizmus kombinációjával kísérletezett Ferenc József — miért nem folytatta Schmerling nagynémet centralista irányvonalát, pedig az élvezte az osztrák-németek, a liberális német középállamok támogatását, és még a magyar vezető réteg együttérzésére is számíthatott Bismarck kihívó hatalmi túltengésével szemben. A belpolitikai vonatkozásokat már érintettük, próbáljuk meg rekonstruálni a külpolitikai megfontolásokat.

Ferenc József külpolitikai nézeteiről keveset tudunk. Néhány bizalmas megjegyzéséből, felszólalásaiból és leveleiből annyit kihámozhatunk, hogy a külpolitika felfogásában roppant erősen kötötte a feudális-dinasztikus hagyomány. Az államközi rend alapjának a nemzeti államalakulás klasszikus korában is a legitim uralkodóházak isteni kegyelemben eredező jogát tartotta, tehát eleve és elvi megvetéssel utasította el a nemzeti akaratot, mint a szuverenitás forrását és a nemzetközi viszonyok rendező elvét. Minthogy nemzeti érzés sehova sem kötötte, Németország egyesítését külpolitikai, hatalmi kérdésként fogta fel, amelynek sem cél-, sem időszerecségéről nem volt meggyőződve. Igaz, olykor németnek vallotta magát,⁵⁹ de ez nem jelentett többet, mint hogy németül beszélt, a kedvelt bécsi dialektusban, németül olvasott, aktákat és újságot, semmiképp sem fűzte azonban *deutschnational* eszmei és érzelmi kötődés a német

illeszti a belső reorganizációhoz a külpolitikát. *Victor-L. Tapié: Monarchie et peuples du Danube. Paris, 1969. 332—337.* A tematikai szempontból végzett analízis és az összefüggések csupán logikai helyreállításának módszerére *Louis Eisenmann* id. könyve kitűnő példa. Történetibb nála *Redlich* ma is alapvető monográfiája, amely néha összekapcsolja az együttfutó eseménysorokat. A kormánycentrikus látószög és a szerkesztési aránytalanságok azonban többnyire egyszerűsítik problémálatásának sokoldalúságát. A szakirodalom zömében külön tárgyalt témakörök történeti összeillesztésében is értékes és eredményes munka Somogyi Éva id. disszertációja, különösen a birodalmi kormány, az osztrák-német és a magyar vezető réteg tevékenységének összefüggő ábrázolása. Somogyi felhasználja a legújabb osztrák munkákat, köztük olyan kéziratosszertációt is, amelyhez nem tudtam közvetlenül hozzáférni.

⁵⁸ *Friedjung*, I, 114—116. *Friedjung* az elutasítást főként azzal magyarázza, hogy Rechberg mérséklő befolyását nélkülözvén, Ferenc József engedett az intranzigensek, többek között Biegeleben befolyásának. *Srbik* is említi Biegeleben befolyását és a poroszellenes német államok ellenállásának hatását. *Srbik*, IV, 237—239.

⁵⁹ *Georg Franz: Liberalismus. Die deutschliberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie. München, 1955. 330.* — A nemzeti eszmével szembeni értetlenségét, dinasztikus-bürokratikus beállítottságát jól jellemzi *Redlich*, II, 267—268.

nemzethez és a germán hazához. Tudatában népeinek érdeke maradéktalanul egybeesett háza érdekeivel, amint a dinasztikus hatalmi érdek külpolitikai nézeteiben is azonosult birodalma nagyságával és becsületével.

A külpolitika gyakorlati kérdéseiben is többnyire a metternichi hagyományt követte. Ez Németország vonatkozásában — Ausztria elsőbbségének formális elismerésével — ténylegesen az osztrák — porosz kettős vezetőszerkezetet jelentette. Az osztrák — porosz dualizmus nem zárta ki a vetélkedést, az egymás rovására szerzett előnyöket, feltéve, hogy mindez a dinasztikus külpolitika keretei között, a fejedelmek egyezkedése formájában történik, és nem borítja fel a két vezető hatalom közötti egyensúlyt. Az együttműködés kiállta a napóleoni háborúk megpróbáltatásait, jól bevált a Szent Szövetség fénykorában, sikerrel elkerülte az 1848-as frankfurti egyesítés buktaát, végül is azonban nem tudott ellenállni a hódító nacionalizmusnak. Poroszország hosszú habozás után vállalta Piemont szerepét, Ausztria pedig egy álparlamentáris álszövetségi államban szerette volna a tényleges vezetőszerkezetet megszerezni. 1863 nyarán, egy röpké történelmi pillanatra Ferenc Józsefet, e fantáziátlan bürokratát is megkísértették a „romantikus császár-álmok” háza egykori német-római címének és méltóságának visszanyerhetéséről.⁶⁰ Volt azonban benne annyi józan középesség, hogy a romantikus álomból hamar kiábránduljon. Minthogy Németország *nemzeti* egyesítése valójában nem érdekelt, teljesen hihető, hogy a frankfurti ábránd másnapján könnyű szívvel mondott le az egységkövácsolás nem neki szánt hivatásáról.⁶¹

Tény, hogy Frankfurt után jó két évig a Poroszországgal való együttműködés irányvonala kerekedett felül, és teljesedett be a Dánia elleni háborúban. A császár a háború közös megvívásának módszerével és végeredményével nagyon elégedett volt. Külpolitikai nézeteit az 1864. október 31-i minisztertanácson átfogó exposéban fejtette ki. Bensőséges egyetértés, minden lényeges kérdésben előzetes tanácskozás Poroszországgal, összetartás és együttműködés a Német Szövetséggel, s ily módon imponáló hatalom szembehelyezése Franciaországgal. De azért lehetőleg jóviszony III. Napóleon Franciaországával is — szövetkezés nélkül; nyugodt kivárás Olaszországban — az új állam elismerése nélkül; végül pedig a megértés ápolása Angliával és Oroszországgal.⁶² Meggondolt reálpolitika ez, egyetlen mozzanata sem létszik kockázatosnak, irreálisnak. Csupán az egész konzervatív békeprogram volt légüres teret tételező irreális és kockázatosan statikus III. Napóleon és Bismarck szomszédságában, a közép-európai polgári forradalom korszakát lezáró dinamikus évtizedben. Ausztria hagyományos statikus egyensúly-politikája elavultnak bizonyult egy korszerű, *dinamikus egyensúly* fenntartásához.

Dinamikus egyensúly-politikához vagy a század uralkodó eszméinek szolgálatára, vagy a dinasztikus célok szolgálatába állítására volt volna szükség. Az előbbi a német liberális nacionalizmussal való azonosulást kívánta, az utóbbi nem nélkülözhetette az erős külső támaszt, a németországi egyensúly fenntartásához elsősorban Franciaország szövetségét. Ferenc József számára azonban megfoghatatlan és elfogadhatatlan volt ez az alternatíva. A liberális nacionalizmust illegitim értékrendnek tartotta, Napóleont eme értékrend jellegzetes képviselő-

⁶⁰ Engels: Az erőszak szerepe a történelemben. Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 21. k. Bp., 1970. 347.

⁶¹ Ferenc József beszélgetése Viktória angol királynővel 1863. szept. 3-án. *Redlich*, Emperor, 321—322. — *Srbik*, IV, 63.

⁶² Uo. IV, 211.

jének: megbízhatatlan kalandornak. Akkor már inkább Poroszország. „Fő gondom változatlanul arra irányul, hogy szövetségünk csorbítatlanul fennmaradjon és még tovább erősödjék — írta 1864 őszén Vilmos királynak. — Tudod, milyen rendületlenül meg vagyok győződve, hogy szövetségünk a fennálló jogrend legbiztosabb oltalma korunk nagy politikai és szociális veszélyeivel szemben.”⁶³ Bizalmas magánleveleiben is hitet tett az „üdvös szövetség” (heilbringende Allianz) mellett, amelyet „az egyetlen helyes politikának” nevezett.⁶⁴ A szövetségi jóviszony kisebb-nagyobb zavarai beilleszthetők voltak a dinasztikus diplomácia becsületkódexébe, és elválaszthatók a koronás fő személyétől. A Poroszországgal való szövetség üdvös politikáját, igaz, megkeserítették egyes „kamaszos csínytevések” (burschikose Streiche),⁶⁵ de ezeket Ferenc József Bismarcknak, a porosz kormány rossz szellemének tulajdonította.⁶⁶

A császárt a keserű csalódás, dinasztikus külpolitikáját a súlyos csapás akkor érte, amikor kiderült, hogy Poroszország elfogadta a nemzeti eszmét, mint a nemzetközi viszonyok rendező elvét és a szuverenitás forrását. Amikor az is kitűnt, hogy Bismarck a „kamaszos csínytevést” az állami politika rangjára emelte, és Poroszország, a legitim rendet védő szövetséges, az illegitim értékrend egyes elveit befogadó, modern módszereit alkalmazó ellenfélle vált, akkor Ferenc Józsefnek be kellett látnia, hogy „az egyetlen helyes szövetségi politika” zsákutcába, a birodalom létét fenyegető újabb válságba vezetett. Poroszország maga kényszerítette tehát a metternichi hagyomány revíziójára. A kiutat érthető módon nem az „illegitim” eszmével és módszerrel — a nacionalizmussal — vívott vetélkedésben, hanem a Habsburg családi „tartomány”, a Monarchia „nemzetfeletti” egyensúlyának helyreállításában, a birodalom „történelmi dualizmusának” egy korszerűsített autonomizmussal való kombinálásában kereste.

Ebben az összefüggésben az is kitűnik, hogy a kiegyezéshez vezető fordulatot elsősorban Ferenc József kezdeményezte. Úgy is mondhatnók: a sok kudarc és a szorító kényszer végre megvilágosította az uralkodó elméjét és rábírta, hogy vállalja a szituáció szelektáló szerepkörét. Deák a végrehajtásban, egy megérett gondolat operacionali zálásában játszott irányító szerepet. Február végén, amikor Augusz hivatalos megbízottként ült le mellé, elvileg is jelentős, gyakorlatilag is jól hasznosítható javaslattal állt elő. A február 25-i bizalmas tárgyaláson „hűséges hódolattal” jelentette ki, hogy az uralkodó bizalma még jobban kötelezi a rábízott feladat teljesítésére. Ami az országgyűlés teendőit illeti, mindenekelőtt való előfeltételként a jogfolytonosság elismerését említette és a koronázási hitlevélben való megállapodást. Az országgyűlésnek viszont, mondotta, a Pragmatica Sanctio értelmében el kell ismernie a *birodalom szilárd fennállásának biztonságát, amelyet semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni*. Másodsor, meg kell állapítani a magyar királyságnak a maga egészében való *önállását*, és mindazon ügyeket meg kell hagyni törvényes hatáskörében, amelyek feletti rendelkezést a birodalom szilárd fennállása multhatat

⁶³ Uo. 210.

⁶⁴ *Schnürer*, Briefe, 1864. aug. 2. és 27. 333—334 és 339.

⁶⁵ Uo. 1864. aug. 2. 334.

⁶⁶ *Redlich*, Emperor, 318. — Ferenc József 1864. febr. 16-i levele Albert szász trónörökös-höz. Franz Joseph I. in seinen Briefen. Herausgegeben v. Dr. Otto Ernst. Wien—Leipzig—München, 1924. 160.

lanul meg nem kívánja. Ennek megfelelően a magyar alkotmány alaptörvényei is a lehetőségig fenntartandók.⁶⁷

Deák tehát kimondta a szót, amelyet *fenn* négy éve vártak tőle: a birodalom fennállását és biztonságát semmilyen más tekintetnek nem kívánja alárendelni, vagyis kész Magyarország alkotmányos önállóságának és a birodalom létérdekeinek követelményeit összhangba hozni. Az első beszélgetés óta eltelt két hónap alatt Deák bizonyára sokat töprengett és legközelebbi barátaival többször tanácskozhatott a kiegyezés elvi tételeiről és konkrét lebonyolításáról. Ha az első beszélgetés szövegében még inkább csak kedvenc gondolatai és szófordulatai tűnnek fel, a másodikban már egész mondatok, szabatosan fogalmazott tételek anticipálják a húsvéti cikket.

A februári beszélgetés végén Deák felkérte a közvetítőt, hogy illetékes helyen említse meg az országgyűlési összehívó levélre és a koronázás előtti cikkelekre vonatkozó kívánságokat. Az előbbit illetően a magyar korona integritására való utalást, továbbá Erdély, Horvátország, a Határőrvidék és Fiume meghívását, az utóbbihoz a trónörökösödés és koronázás, a jogfolytonosság, a közös ügyek, a központi birodalmi tanács és végül a magyar királyság önállósága témákat ajánlotta. Mindenekelőtt ezekre az alapkérdésekre szeretett volna kielégítő választ kapni. A maga részéről viszont megígérte, minden befolyását latbaveti, hogy a képviselőház a fentiek szellemében küldött leiratot ellenzék nélkül, egyhangúlag megszavazza, és ezért azonnal megkezdí a tárgyalásokat politikai barátaival.⁶⁸ Nézeteltérésekre persze az országgyűlés folyamán lehet számítani, ezek azonban a tárgyalások menetét nem fogják megakasztani.

Ennek az ígéretnek az ismeretében jobban felismerhető és megérthető a *Pesti Napló* hangváltása. Február végétől a cikkek kormányellenes kritikája élesebb lett. A Napló szolidaritást vállalt a bécsi liberálisokkal, és következetesen elválasztotta a jóságos uralkodót a rossz kormánytól. Az *Adalékok* megjelenése után Kemény több vezércikkben méltatta — és már a titkos egyezkedési tárgyalások szellemében magyarázta — a közjogi intranszigienciát a politikai alkukészéssel párosító deáki művet.⁶⁹

Schmerling megingása

Pest lépett, most Bécsen volt a sor. A kormány nem sietett. Még mindig nem látta világosan a fordulat bekövetkezését, vagy nem értette következményeit. Zichy kancellár nem jeleskedett a császári megbízatás operatív végrehajtásában. Két hónapba teltt csupán a javaslatétel a hadbíróságok hatáskörének május 1-i hatállyal történő megszüntetéséről. Az országgyűlés előkészítése érdekében jóformán semmit sem tett. Az a javaslata, hogy a választásoknál az 1848-as törvényt alkalmazták, nem tekinthető valami eredeti, többetes fejtorést igénylő elgondolásnak. Az országgyűlés mikénti összehívását illetően a kényes érdemi kérdést — Erdély és Horvátország meghívását — igyekezett megkerülni, halogatni. Így a március 15-i minisztertanácson nem tudott számottevő előrehaladásról beszámolni. Politikai körökben — érthető módon — az a gyanú

⁶⁷ StA. Deák Franz. Augusz 1865. febr. 28-i jelentése.

⁶⁸ Lónyay bécsi tájékozódására ld. *Könyi*, III, 337—338, Trefort kiegyezés melletti agitációjára uo. 341—343. — Kemény véleményére és tevékenységére *Beksics*, 295, 301—302.

⁶⁹ *Pesti Napló*, 1865. márc. 8.

terjedt el, hogy a kormány nem veszi túl komolyan a magyar országgyűlés ügyét.⁷⁰ Még inkább érthető, hogy a császár elégedetlen volt a topogással. Bizonyára bosszantotta Schmerling „passzív rezisztenciája” is. Tény, hogy a minisztertanács után, megint az esti órákban, fogadta Belcredit.

E második találkozón a császár nagyon egyszerű, de hatásos — és pályafutása során sokszor alkalmazott — fogással élt: a személyes hűség és önfeláldozás érzelmeire appellált. Ebben a szomorú és vészterhes időben — mondotta bürckratikus pátozának közhely-nyelvén — Belcredit tartja „az egyedüli becsület embernek, akire feltétel nélkül hagyatkozni mer”. Szinte kérlete, hogy méltányolja nehéz helyzetét és ne utasítsa vissza „egyedüli reménységét”. Ellenállhatott-e a hű alattvaló, ha császára „egyedüli reménységének” nevezte? Belcredi lelkében már dezignált államminiszterként hagyta el a Burgot, és komolyan foglalkozni kezdett a fordulatnak megfelelő új kormányprogrammal.⁷¹

Schmerling ekkor tájt már érzekelte a széljárás változását, talán a bukás előszelét is, de még nem adta fel a harcot. Márciusban egyidejűleg három irányban — a kormányon belül, a *Reichsratban* és Pest ellen indított támadást. Stratégiai lángelmével sosem volt megáldva, nagyvonalúság is ritkán, pályájának néhány sikeres szakaszán villant fel benne. 1865 tavasza semmiképp sem tartozott ezek közé. Fegyvereit ezúttal a dinasztikus abszolutizmus arzenáljából kölcsönözte. A március 15-i minisztertanácson goromba gúnycsüsséggel kikelt a pesti szalonpolitika és a kaszinói fecsegés ellen, egy oldalvágással denunciólta a bécsi ricsajsajtót és a „normális vágányról kizökkent” *Reichsrat*ot is. Ellenezte, hogy a magyar országgyűlést Pesten tartsák, ahol káros szociális befolyás érvényesülne. Jobb kisvárosban, ahol se kaszinó, se tömeg, se komfort nincsen.⁷² Praktikus érv volt, de inkább Metternich korabeli, semmint az 1860-as évtized krónikus válságából kiutat mutató. Az államminiszter ellenkezését komoly figyelemre sem méltatták.

Nem járt nagyobb sikerrel az osztrák-német baloldal ellen indított offenzíva sem. Március 25-én a képviselők egy csoportja előtt Schmerling lemondással fenyegetőzött, ha a *Reichsrat* a költségvetés további csökkentését követelné.⁷³ Pár nap múlva válaszolt a belpolitikáját ért bírálatokra. Azzal igyekezett hatást kelteni, hogy konoksgága kritikáját felelőtlen illúzionizmusnak minősítette. A kormány, mondta, rendületlenül ragaszkodik a februári alkotmány Magyarországgal való elismertetéséhez. Ezért nem fűz vérmes reményeket a következő magyar országgyűléshez, habár szorgosan munkálkodnak az előkészítésén. A siker zálogát inkább abban látja, hogy Ausztria és a birodalmi alkotmány hívei előbb-utóbb bátran fellépnek a kormány mellett.

Támadását kiterjesztette a *Reichsratra* — sőt a parlamentarizmusra is. Kétségbevonta, hogy lehetséges-e egyáltalán Ausztriában parlamentáris kormányzat, és hogy létezik-e valaminő határozott arculatú többség. A nemleges választ az imparlamentáris gyakorlat morális és politikai igazolásának fogta fel. Korholta a lagymatag kormánypártot, az ellenzékot pedig a nagyravágyás, a népszerűség-hajhászás és az önzés bűnében marasztalta el.⁷⁴ Nem világos, hogy csak

⁷⁰ Redlich, II, 339.

⁷¹ Somogyi, 80–81. Somogyi, *Századok*, 1973. 4. sz. 880.

⁷² Redlich, II, 340–341.

⁷³ Kónyi, III, 386.

⁷⁴ Schmerling beszédét és az 1865 márc. végi *Reichsrat*-vitát összefoglalva ismerteti uo. 386–388.

megzavarodottan vagdalkozott, vagy megfontoltan, célratorően támadott-e az államminiszter. Ha az utóbbit feltételezzük, akkor arra gondolhatunk, hogy a császár előtt a liberális alkotmányosságot és a magyarokkal való kiegyezést mint felelőtlen ábrándozást és a birodalom egységét veszélyeztető kísérletet akarta lejártni. Dehát sem a harg, sem a mód, sem az érvek, amelyek nyomban nagy vihart kavartak a Házban, nem bizonyultak meggyőzőnek. Ismét Kaiserfeld vágott vissza: ha az ellenzék ilyen terméketlen, akkor milyen eredményekkel dicsekedhet a kormány? A válasz megsemmisítő volt. A gazdaság esődben, a belviszonyok ziláltak, a nemzetközi tekintély lehanyaglott. Ausztria fokenként elveszti hatalmi állását. Ha ma megtámadnának, és erre számítani kell, akkor „meghasonolva, szétépve, pénz, hitel és hatalom nélkül, amint saját hibánk folytán vagyunk” — szőnyű kilátásoknak néznénk elébe.⁷⁵

Az ellenvágás: hivatkozás a Monarchia hatalmi állásának megingására és aggasztó hanyatlására — ült. Ez valóban foglalkoztatta és összekapcsolta a dinasztíát, az osztrák-német — és nem utolsósorban — a magyar vezető réteget. A közhangulat nyomására Schmerling visszavonult. Kaiserfeldnek adott békülékeny válaszában a találkozási pontokat emelte ki. A tüzet az ökonervatívokra irányította, bennük jelölte meg „legmakacsabb ellenfeleiket”, akiknek aknái a képviselőházig elnyúlnak s hatásuk még ott is érezhető. A magyar kérdésben is a közös osztrák-német érdekekre appellált. Hiszen ő is kívánja, úgymond, a kiegyezést, de egy nagy magyar párt 1848-at tekint a jogalapnak. Hogyan lehet ezzel a párttal megegyezni? Hogyan lehet összeegyeztetni a birodalmi alkotmányt, amelyet Kaiserfeld és társai is szilárd alapnak tekintenek, az 1848-as törvények elismerésével? Előbb a magyaroknak el kell fogadniuk a *hözös* alkotmányos alapot, azután lehet egyezkedni. Reméli, Kaiserfeld is ilyen értelemben veszi a kiegyezést, és akkor örömmel nyújt neki kezét.⁷⁶

A fegyverszüneti ajánlat elkésett. A februári alkotmány nem volt már varázsszó: négy év alatt éppen a szabadságjogokat garantáló alkotmányossága vesztette el hitelét. A magyarok „beterelésének” az összbirodalmi alkotmányossággal fedezett érvei is jócskán elkoptak. Schmerling nem figyelt fel idejekorán politikájának és személyének lejáratozására. Nem sokra becsülte az egész parlamentarizmust, nem vette komolyan az Alkotmánypártot. Ő a *Reichsrat*ot továbbra is az új rendszer álpillérekkel ékes, klasszicista homlokzatának látta, amilyennek annak idején megtervezte. Nem vette tudomásul, pedig 1864 őszén világosan látható volt, hogy az álpillérek mégiscsak tartanak valamit: a hitelt a tőzsdén, a bizalmat a szabadelvű polgárság köreiben, a konszolidációt a birodalmi épület egyik oldalszárnyán. Schmerling valójában egy a liberális reformpolitikus gúnyájába bújó jozefinista hivatalnok volt — Ferenc József udvarában, ahol a gúnya miatt nem kedvelték, a benső miatt nem tarthatták.

Szövetségesét és támaszát, az osztrák-német Alkotmánypártot maga idegenítette el. Pedig még 1865 telén is lett volna cél és tárgy az összefogásra. Az osztrák liberálisok valóban hallani sem akartak a magyar 1848 elismeréséről, a perszonálunióról. Deák művét, az *Adalék*-ot, amely március 9-én jelent meg németül, a bécsi sajtó egy része kritikával és ellenérzéssel fogadta.⁷⁷ A *Neue Freie Presse* többek között azt kifogásolta, hogy Deák illetlen modorban és sértően

⁷⁵ Uo. 386—394.

⁷⁶ Uo. 394—395.

⁷⁷ Megjelenése után a bécsi sajtó kezdetben inkább elismeréssel méltatta az *Adalék*-ot. Vö. *Pesti Napló*, 1865. márc. 1., 5., 10. A német fordítás megjelenése után azonban több kritika jelent meg, köztük a *Neue Freie Presse*-é.

támadja Lustkandlt — és rajta keresztül a német tudományt. Szemére vetette, hogy egyoldalú „politikai pártiratot” készített, ennek érdekében nem veszi figyelembe Lustkandl jogos kritikai észrevételeit sem.⁷⁸ A munka Magyarország különállását és nem az összetartozást bizonyítja.

A Pragmatica Sanctio újraértelmezése

Schmerling március derekán elmulasztotta az osztrák-német liberálisokkal való közös fellépést, pedig a hozzá közelálló sajtó is hasonló szellemben bírálta az *Adalék*-ot. Annál inkább meglátta és megragadta az ellentámadásában rejlő kitűnő taktikai alkalmat Deák. Amikor tanulmányát nyomdába adta, december közepén, akkor még joggal érezte úgy, hogy a 61-es álláspontjához való ragaszkodás, a nemzet jogainak hangsúlyozott védelme az időszerű feladat, s e mögé kell szólítani a módosításra, az egyezkedésre való készség jelzéseit. A kiegyenlítés első lépéseinek sikere azonban felülmúlta és keresztelte számítását. Mire az *Adalék* megjelent, addigra Augusszal és magas megbízójával már megállapodott a húsvéti cikk fő gondolataiban és az egyezkedési tárgyalások alapelveiben. Az *Adalék* tehát megjelenése pillanatában *ad usum regis* elavulttá, használhatatlanná vált. Deák kereste a kedvező alkalmat a mögöttes tartalom nyitabb értelmezésére. Ehhez kínált taktikai szempontból kitűnő alkalmat a *Neue Freie Presse* bírálata, amelyre csupán a vita kedvéért, igazán bizonyításáért aligha választott volna. Úgy vélem, nem a Magyarország önállását igazoló törvények ismételése, nem Lustkandl és az újság tévedéseinek kipécézése volt Deák célja.

Deák műve, hangoztatja az egyes szám harmadik személyben fogalmazott válasz, nem politikai vitáit. Az ilyen iratok nemesak a múlttal foglalkoznak, hanem a jövővel is, valamilyen módon programot adnak. „Deák nem bocsátkozott abba, hogy jövőre mi lenne megállapítandó, sőt határozottan kijelentette, hogy ilyenmű politikai vitatkozásokba nem akar bocsátkozni.”⁷⁹ A munka közjogi platformja, a perszónalunió, tehát csak a múltra vonatkozik, azt vizsgálja: mi volt eddig Ausztria és Magyarország közjogi viszonya — a tiszta törvényesség szemszögéből. A történelmi valóság persze gyakorta nem a tiszta törvényesség szerint alakult. „Ha Lustkandl csak azt írta volna, hogy mióta Magyarország Ausztriával a Habsburgi ház alatt együtt áll, gyakran mutatkozott törekvés a szorosabb reál-unióra, hogy azon hosszú háborúk alatt, melyek egy érdekért egyesült erővel valának folytatva, elkerülhetetlenek voltak oly viszonyos érintkezések, melyek a personal-unió határán túl mentek, s hogy a birodalom minden részeinek érdekében jövőre is szükséges a personal-uniónál szorosabb kapcsolat, ha — mondjuk — ezeket írta volna, . . . akkor könyve egészen más munka lett volna. . . Ily munkára valószínűleg Deák sem írt volna észrevételeket. . .”⁸⁰ Mindenképpen Deák szemérmét dicséri, hogy beiktatta a „valószínűleg” szót, amely megengedi a kételkedést. Mert ki tudja, mit választott volna ilyesfajta passzusra Deák 1861 nyarán, mit 1863 telén?

Deák persze tudott mértéket tartani. Vitacikkében nem vonta vissza, s nem fordította visszájára az *Adalék* alapelvét. Csupán annyit fűzött hozzá, hogy Ausztria és Magyarország között a „legszorosabb perszónalunió” állott fenn,

⁷⁸ *Adalékok a magyar közjoghoz*. Deák választát közli Kónyi, III, 344—379. Az idézett részeket ld. 345 és 357.

⁷⁹ Uo. 359.

⁸⁰ Uo. 362.

ebből következtek a történelemben gyakori „közös érintkezések”, ámbar ezek reáluniót nem alkottak.⁸¹ Miután felfelé tisztázta, a hazai közvélemény előtt pedig első ízben megpendítette álláspontjának változását, egyértelműbb pozícióból fejezhette be az Augusszal folytatott titkos tárgyalásokat. Április 7-én, az utolsó megbeszélésen, magyar és német nyelven írásba foglalták Deáknak a kiegyezést megalapozó közjogi álláspontját.⁸²

Schmerling és Deák között a közjogi következményeket tekintve fontos és „igen megfontolandó vélemény- és nézetkülönbség forog fenn”. „Az Államminiszter úr felfogása szerint a *februári alkotmány* azon utolsó alap (Deák szerint politikai biblia), melyhez a birodalom és különösen Magyarország sarkalatos törvényeit alkalmazni, s annyiban, amennyiben vele nem egyeznek, módosítani, megváltoztatni és eltörölni kell.

Deák Ferenc győződése szerint ezen utolsó alapnak, politikai bibliának Ausztriára nézve továbbra is és örök időkre a *Sanctio Pragmaticának* kell maradni, úgy, hogy amennyire a februári alkotmány ezen alapot megváltoztatta, vagy ezzel ellenkezik, annyiban ezen alkotmány módosítandó, miszerint ez a Monarchia emez alaptörvényével, a Sanctio Pragmaticával összhangba hozassék. Deák győződése szerint a Pragmatica Sanctio tartalma oly *praegnant*, hogy abból mindenha a kifejlett viszonyok és körülményekhez képest mindazon biztosítékok törvényszerűen kifejleszthetők, melyeket ezen viszonyok és körülmények közt a Monarchia egysége, fennállása és nagyhatalmisága megkíván.

Nem kell tehát *új alapot* keresni, legkevésbé önhatalmúlag felállítani, hol ilyen már 150 év óta törvényesen, az uralkodó és a népek közös ünnepélyes meg egyezéséből létezik, és mind a két fél által szentnek és sérthetetlennek ismertetik. Eszerint nem a Pragmatica Sanctiot kell a februári alkotmány szerint, hanem ellenkezőleg a februári alkotmányt kell a Pragmatica Sanctio értelmében revisio alá venni.

Egy oktroyált alkotmány, mely az ősi alaptörvények eltörlés[vel] és megváltoztatásával, ezek helyébe ha mindjárt népvoks hozzájárulásával is állíthatnák, az *uralkodás alapelvét* változtatná meg, s Ausztriában is a caesarismusnak korszakát avatná fel. Amihez Deák tisztelve bár és hódolattal engedelmeskedve a fejedelmi akarathoz, beegyezését soha, de soha adhatni nem fogja.

Mindezen hosszas értekezlet folyama alatt Deák az 1848-i törvényeket szóval sem érintette, hanem kizárólag a Sanctio Pragmaticáról szólt.

Más részről Deák a februári alkotmány alapelvét, hogy jövőre a Monarchia minden közös ügyei közösen és alkotmányosan tárgyalassanak, szintén nem tagadja, hanem azt kívánja, hogy ezen alkotmány az oktroy köréből kiemeltetve a Pragmatica Sanctio alapjára vezetessék vissza, s ennek értelmében fejtsék ki és alapíttassék meg. Mi is a februári alkotmány revisiója által a Monarchia egységének, fenntartása módjainak és nagyhatalmi állásának tökéletes biztosítása mellett közmegegyezésre elérhetik.

Igy összegezte Deák a több mint három hónapig folyó titkos tárgyalások végeredményét. E dokumentum klasszikus tömörséggel sűríti a deáki *ars politica* alapvonásait: úgy védelmezi az alkotmányosságot a „cézárizmus” ellen, hogy enged a törvényes jogokból, és úgy enged a törvényes jogokból, hogy ezzel a

⁸¹ Uo. 373.

⁸² StA. „Deák Franz”. Augusz 1865. ápr. 9-i jelentése. A magyar nyelvű változatban Augusz az utolsó megbeszélés dátumaként *február 7-ét* írja. Ez nyilvánvaló elírás, amit nemcsak az ápr. 9-i keltezés bizonyít, hanem a német nyelvű változat is, amelyben helyesen *április 7-e* szerepel.

„cézárizmust” kényszeríti visszakozásra; úgy veszi revízió alá 1848-at, mintha a februári alkotmányt revideálná, olyan hajlékonysággal vezeti vissza annak alapelvét a Pragmatica Sanctiora, amilyen határozottsággal cáfolta korábban a két alkotmányos rendezés közötti kapcsolat lehetőségét.

Az alapelvekben megállapodást hozó tárgyalások beveződésén, hátra volt a végeredmény nyilvánossá tétele. Deák kereste a megfelelő alkalmat és formát. Úgy tűnik, mintha először az *Adalékok* magyarázata címén a *Neue Freie Presse*-vel folytatott vitát akarta volna felhasználni. A három egymást követő héten megjelent sorozat utolsó cikkének végén a bécsi lap német fordításainak pontatlanságait tűzi tollhegyre.⁸² A cikksorozat így még suta, hiányzik a konklúzió: egy negyedik, éppen húsvétkor esedékes cikk. Az április 7-i Augusz-tárgyalás elvi összefoglalása után azonban érezheti: ennek közlésére nem alkalmas a *Neue Freie Presse*-vel folyó vita. Egy rövid, de sokatmondó bekezdéssel lezárja hát az április 8-i számba írt cikket, jelzi, hogy éppen a „dinasztikus összetartozás” gondolata az *Adalék* vezérmotívuma. A húsvétra irandó, történelminek szánt cikket azonban más apropóhoz kívánja kapcsolni.⁸⁴

Április 9-én Schmerling szócsöve, a *Botschafter* megszokott támadásainak egyikét intézi a magyar „elkülönülési törekvések” ellen. Magyarország hol tettelegesen, hol alkotmányos garanciákkal küzdött a különállásáért. Dehát a hatalommal szemben nem sokat érnek a jogi garanciák: ezeket megannyiszor megszegték. S meg fogják szegni a jövőben is, mindaddig, amíg a magyar alkotmányt nem hozzák összhangba a birodalom érdekeivel: a februári alkotmánnyal.⁸⁵ Átlagos, a szokványosnál alig nyersebb és cinikusabb cikk — valószínűleg a magyar különállást erősítő dualista megegyezés elleni kampány keretében. Mindenesetre jókor jött. Falk azonnal válaszol. Veszélyes nézeteket feszeget a *Botschafter*. Veszélyes az, ha éppen egy kormánylap jelenti ki, hogy az alkotmányos garanciák nem sokat érnek, azokat úgysem igen tartják meg. Ha ez így van, akkor csak a nyers erő uralma marad. Az idő mulásától várni az állítólagos magyar elkülönülési törekvés enyészését balga dolog: „az idő hatalma” többet árt az osztrák államnak, mint a magyar alkotmányjognak.⁸⁶

Húsvét vasárnapján, ünnepen és ünnepélyesen jelenik meg Deák nagy cikke. A megnyitás mint rutinos sakközöknál: királyvédelem. Ha mutatkozott a magyar történelemben elkülönülési törekvés, vajon mi szülte azt? A hatalom kezelőinek visszaélései, az osztrák tanácsosok alkotmánysértő politikája. És ki hozta rendbe a feldult viszonyokat? A fejedelem. — A megnyitás után jön a deáki pozícióharc: történelmi példákkal való bizonyítás, amely már magában rejti a kifejelet témáját: a nemzet és a fejedelem kölcsönös megértéssel és egyetértésben mindig megtalálták a korviszonyoknak megfelelő alkotmányos megoldást a birodalmi létérdekek

⁸² Valóban szembeütő, hogy Deák az 1865. ápr. 8-án megjelent cikke végén az 1569. évi 38. tc. (az udvari kamarával és a haditanácsal való érintkezés rendezése) értelmezéséről és hibás fordításáról vitázik, aztán váratlan fordulattal lezárja a diszkussziót. A *Neue Freie Presse* sok más kifakadására nem óhajt felelgetni, de kereken visszautasítja a dinasztikus összetartozás figyelmen kívül hagyásának vádját. *Könyi*, III, 377—379.

⁸⁴ Deák tudatában volt, hogy „történelmi jelentőségű” cikket ír. A cikk fogalmazásához Salamon Ferencet, a jeles történészt, akkori publicistát kérte segítségül. Jelentkezésekor megkínálta a szertartáshoz tartozó kabanosz szivarral, de a tréfálkozás ezúttal elmaradt. Deák egy díványon, két vaskos kötet Corpus Juris között foglalt helyet, és csaknem megszakítás nélkül diktálta a cikket. *Könyi*, III, 396—400.

⁸⁵ *Botschafter*, 1865. ápr. 9. Vele már ápr. 11-én vitába száll a *Pesti Napló*, s a vita még napokig tart.

⁸⁶ *Pesti Napló*, 1865. ápr. 11. vezércikk.

és a magyar önállás összeegyeztetésére. Nem áll az az érv, hogy Magyarország alkotmányát szükségképpen meg kell sérteni, mert a pusztá léte a birodalom létérdekeibe ütközik. A magyar nemzet sokszor tanúbizonyosságát adta, hogy nem vonja kétségbe a birodalom szilárd fennállásának követelményeit. Csak-hogy ezeket nem lehet ünnepélyes szerződések, törvények és jogok félrelökésével kielégíteni. Mindenek felett szem előtt tartva a birodalom biztosságát, amint ezt a Pragmatica Sanctio is tette, „arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztossága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak, mind a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen fenntartassék. Egyik cél tehát a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, . . . melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása multhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű.”⁸⁷ S aztán a szabatosan, körültekintően fogalmazott konklúzió: a történelem ugyan sokszor bizonyította, hogy Magyarország alkotmányos önállósága nem veszélyeztette a birodalmat, „de készek leszünk mindenkor törvénszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangba hozni, s a lajtántúli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjában állani soha nem fogunk”.⁸⁸

A húsvéti cikk Schmerling politikai és érvelési rendszerének bírálatával körülkerítve, az 1848-as alap módosítását immár elfogadó egyezkedési készség nyilvános bejelentése. Az Augusz-jelentésekkel összevetve nem nehéz megállapítani, hogy a cikk egész tartalmában, egyes gondolataiban és megfogalmazásaiban a február 25-i és az április 7-i titkos tárgyaláson kifejtett nézetek publicisztikai variánsa. Az Augusz által közvetített — de közvetlennek tekinthető — tárgyalások során Deák meggyőződött arról, hogy az uralkodó elhatározottan kívánja a kiegyezést, hajlandó elfogadni az országgyűlés „törvényes” összehívásának feltételeit, és elfogadja az országgyűléssel folytatandó egyezkedési tárgyalások alapjául a rugalmasan értelmezett Pragmatica Sanctiot. Ferenc József pedig aggodalmait eloszlató biztosítékot kapott arra, hogy az országgyűlés nem fogja a felé nyújtott kezdet ridegen visszautasítani, vagyis nem ismétlődik meg 1861.⁸⁹

A tények nem támasztják alá azt a szakirodalomban közkeletű nézetet, hogy Deák nagy egyéni elhatározás után a húsvéti cikkel *kezdeményezte* a kiegyezéshez vezető fordulatot. A fordulat elsődlegesen objektív körülmények kölcsönhatásának és e körülmények többoldalú felismerésének következménye volt. A nyitás ugyancsak többoldalú kezdeményezésből és ezek összetalálkozásából indult el. Közelebb áll a valósághoz Falk meglátása: bizonyos *titkos előzmények* alapján „a kiegyezésre irányzott nyilvános akció” a húsvéti cikk „megjelenésével vette kezdetét”.⁹⁰ A nyilvános akció kezdetét talán számíthatjuk a cikktől, de az *érdemi* akcióét nem.

A húsvéti cikk nem kezdeményezte, csak datálta a bekövetkezett fordulatot: az egyezkedési készség és megegyezési alapelvek kölcsönösségét.

⁸⁷ A húsvéti cikknek a *Kónyi* gyűjteményében kiadott szövegét használom, III, 406.

⁸⁸ Uo. 408.

⁸⁹ *Falk Miksa*: Kor- és jellemrajzok. Bp. 1902. 244.

⁹⁰ Uo. 243.

SPIRA GYÖRGY

A magyar negyvennyolc és baloldala

**Előadás a polgári forradalmak menetével foglalkozó lipesei szimpozionon
1974. október 3-án**

Az 1848 márciusában kirobbant magyar forradalomnak ahhoz, hogy a feudális Magyarországot polgári berendezkedésű országgá alakíthassa át, a fejlődés útjából két akadályt is el kellett távolítania: egyrészt végeznie kellett a belső feudális viszonyokkal (s közülök is elsősorban a jobbágyrendszerrel), másrészt Magyarországot ki kellett emelnie abból az alárendelt helyzetből, amelybe a Habsburg-birodalom keretein belül szorult volt, s az ország kormányzatát olyan társadalmi rétegek képviselőinek a kezébe kellett adnia, amelyek — a főhatalmat addig abszolút módon gyakorló Habsburgokkal ellentétben — maguk is érdekeltek voltak a polgári átalakulásban. És a forradalomnak teljesen a szóban forgó két akadály egyikét sem sikerült ugyan lerombolnia (amin nincs is miért csodálkozni, hiszen a polgári átalakulás magyarországi híveinek a tábora korántsem volt elsöprő erőfölény birtokában), a betakarításra már az adott erőviszonyok közepette is megérett gyümölcsöket azonban maradéktalanul sikerült leszüretelnie. Ebben pedig mindkét akadály vonatkozásában döntő része volt a forradalom baloldalának.

A jobbágyfelszabadítás keresztülvitelében a baloldal már a kezdet kezdetén is óriási szerepet játszott. Azok a jobbágyfelszabadító intézkedések ugyanis, amelyek 1848 márciusában már elengedhetetlenek voltak s amelyek érvényesítésére a viszonyok ekkor már teljességgel éretteknek is bizonyultak, nemcsak a bécsi udvarban és a magyar konzervatívok körében nem számíthattak rokonszenvre, de még a forradalom vezetésére Magyarországon máskülönben egyedül hivatott liberális nemesi politikusok 1848 előtti elképzeléseim és terveim is túlmentek. Hiszen e liberálisok a forradalom kitörése előtt még az állami kártérítéssel lebonyolítandó jobbágyfelszabadítás gondolatáig sem jutottak el, csupán annak kieszközléséért verekedtek, hogy az úrbéres szolgáltatások terhe alól a jobbágyok némi állami támogatással ugyan, de alapjábanvéve a maguk pénzén válthassák meg magukat földesuraiktól (s az udvar és a magyar konzervatívok ellenszegülése miatt persze még ezt sem tudták kicsikarni). A bécsi forradalom kitörése után pedig a magyar liberálisok hatalmas előrelépést tettek ugyan, s március 15-én már a Pozsonyban éppen együtt ülő (konzervatív többségű) országgyűléssel is kimondatták, hogy a jobbágyfelszabadítást késedelem nélkül törvénybe kell iktatni s hogy az úrbéres szolgáltatások megszüntetéséből fakadó veszteségeikért a földesurakat az államnak kell majd pénzbeli kárpótlásban részesítenie, a jobbágyfelszabadítás útjában álló utolsó akadályt azonban a magyar nemesség e jobbainak csupán további három nap múlva sikerült le-

küzdeniök, amikor — figyelembe véve, hogy a kártérítés azonnali folyósításához nemcsak a jobbágyság, hanem az állam pénzügyi erőforrásai is elégtelenek volnának — az országgyűléssel immár azt is kimondatták, hogy a jobbágyfelszabadítást nem szabad az egyidejű kármentesítés feltételéhez kötni, hanem haladéktalanul életbe kell léptetni, a kármentesítés mikéntjéről viszont csak a következő országgyűlés feladata lesz dönteni.

Abban pedig, hogy március 18-án a pozsonyi országgyűlés már ezt az álláspontot is ellenkezés nélkül magáévá tette, mindennél inkább közrejátszott az, hogy közben befutott Pozsonyba a március 15-i pesti forradalom híre is. Mert a pesti hírekből nemcsak az világlott ki, hogy Petőfi és radikális társai Pesten maguk is az egyidejű kármentesítés feltételéhez nem kötött, azonnali jobbágyfelszabadítás mellett szálltak síkra, hanem az is, hogy Petőfiéknek március 15-én az alig százezer lakójú Pesten húszezres tömeget sikerült megmozgatniuk. S ezekhez a tényeket híven tükröző értesülésekhez társult azután egy légből kapott, de a paraszti tömegek elkeseredettségének ismeretében a pozsonyi rendek által ennek ellenére készpénz gyanánt vett további értesülés is, amely szerint Pest határában Petőfi vezérletével negyvenezer felfegyverzett paraszt ütött táborot, készen megindulni a jobbágyfelszabadítást ellenző földesurak kúriái ellen. Ezekből az értesületekből pedig a pozsonyi rendek azt a következtetést szűrték le, hogy ha nem adják áldásukat a jobbágyfelszabadításnak utólagos állami kármentesítés fejében történő azonnali életbeléptetésére, akkor a közeljövő a birtokosostályra nézve még kedvezőtlenebb megoldással: pusztító parasztfelkeléssel s ennek folyományaként mindennemű kármentesítés nélküli jobbágyfelszabadítással, sőt még a földesúri allódiomoknak a parasztok között leendő felosztásával is meglepheti őket.

S annak a szerepnek, amelyet a magyar radikálisok a jobbágyfelszabadítás sikerrevitelében játszottak, fontossága tekintetében egyáltalán nem maradt alatta az a harc sem, amelyet ugyanők Magyarország alárendeltségének a felszámolásáért és az ország kormányzati önállóságáért vívtak. Az udvar ugyanis az ilyen irányú változásokat még a jobbágyfelszabadításnál is veszedelmesebbeknek ítélte. A magyar liberálisok pedig lelkes hívei voltak ugyan a kormányzati önállóság jelszavának, a legkövetkezetesebb megoldásra: a birodalom kereteinek szétzúzására és Magyarország teljes függetlenítésére azonban maguk sem gondoltak (a Habsburg-ház trónfosztását és Magyarország függetlenségét a magyar országgyűlés csak Ferenc József „alkotmány”-oktrojára válaszul, 1849 áprilisában mondta ki); mi több: a magyar liberálisok még a birodalom keretein belüli kormányzati önállóságot sem törekedtek minden tekintetben maradéktalanná tenni. A bécsi forradalom kirobbanása után tehát a magyar liberálisok nyomban síkra szálltak azért, hogy Magyarországon most alakuljon önálló, parlamentáris kormány, s ragaszkodtak ahhoz, hogy ez a kormány többek között önálló had- és pénzügyminisztériummal is rendelkezze, de már például önálló magyar külügyminisztérium létesítésének a gondolatát eleve fel sem vetették, s ugyanígy tartózkodtak attól is, hogy kérdéssé tegyék a császári hadsereg egységét.

Ilyen körülmények között pedig nem csekély súlya volt annak, hogy a pesti radikálisok — bár a teljes függetlenség követelésével jó ideig maguk sem hozakodtak elő — az osztrák és a magyar fegyveres erők különválasztásának a jelszavát már március 15-én meghírdették; s valóban: a Habsburgok a magyar liberális nemesség szerényebb, de az ő szemükben persze szintén gyűlöletes követeléselei előtt csupán akkor hajtottak fejet — akkor viszont annál sietősebben fejet hajtottak előttük —, amikor a március 16-ról 17-re virradó éjszakán Bécsbe

is megérkezett a pesti forradalom híre s így Bécsben is nyilvánvalóvá lett, hogy ha az udvar nem hajlandó lenyelni a magyar liberálisok követeléseit, akkor hamarosan — meglehetősen — még messzebbmenő követelések érvényesülését is kénytelen lesz lenyelni. S hasonlóképpen alakult azután a helyzet március végén is, amikor az uralkodó — március 17-én tett ígéretét megszegve — mégis szembehelyezkedett az önálló magyar had- és pénzügyminisztérium törvénybe iktatásával; a magyar liberálisok ugyanis erre a lépésre a legmerevebb elutasítás hangján válaszoltak, az udvari körök azonban ez esetben is csak akkor szánták el magukat visszakozásra — akkor viszont rögtön meghátráltak ismét —, amikor tudomásukra jutott, hogy a pesti radikálisok most már csakugyan kiadták a független magyar köztársaság kikiáltásának a jelszavát, amikor tehát újfent nyilvánvalóvá lett előttük, hogy ha nem törődnek bele a kisebbik rossz megvalósulásába, akkor rájuk nézve még rosszabb fejleményekre is felkészülhetnek.

Ám a harc a forradalomnak ezzel az újabb sikerével még mindig nem ért véget, s nem is érhetett véget, hiszen az abszolutizmus erői márciusban, bármekkora vereséget szenvedtek is, megsemmisítő vereséget nem szenvedtek. Az udvari körök tehát március végén belátták, hogy egyelőre nem érdemes nyílt ellenszegüléssel kísérletezniök, arra azonban már ekkor eltökélték magukat, hogy — ha csak később is — idővel megsemmisítő csapást mérjenek majd a magyar forradalomra s teljesen felszámolják a Magyarország számára márciusban kicsikart kormányzati önállóságot. S szeptemberben azután ezeknek a céloknak a jegyében meg is indították fegyveres ellenforradalmi támadásukat Magyarországon ellen. A magyar forradalom baloldalának a szerepe pedig ekkor megint éppoly nagyra nőtt, amilyen nagy márciusban volt. Mert a magyar forradalomnak, nem lévén erőfölény birtokában, vajmi kevés tényleges esélye volt arra, hogy a fegyveres harcban győzelmet arasson s ezáltal biztosítsa a márciusban kivívott kormányzati önállóság valamennyi elemének a fennmaradását. Arra azonban, hogy a császáriak számára a harcmezőn általuk aratható győzelmet pyrrhusi győzelemmé tegye s ezáltal biztosítsa legalább a kormányzati önállóság egyes, életképességgel már az adott erőviszonyok közepette is rendelkező elemeinek a fennmaradását, volt esélye a forradalomnak, de persze csak akkor, ha — a vereség kockázatától sem riadva vissza — vállalja és minden erőforrásának maradéktalan kiaknázásával végsőkéig is viszi a márciusi vívmányok védelmében vívandó harcot, hiszen a császáriak e harc végigharcolása nélkül — mint másutt* már közelebbről is kimutattam — semmiképpen sem voltak rászoríthatók még azoknak a Magyarországot alárendeltségéből kiemelni hivatott márciusi vívmányoknak a tiszteletbentartására sem, amelyeknek az érvényesítésére a helyzet más-különbben már a XIX. század derekán is érett volt.

Csak hogy a magyar liberálisok álláspontja az ellenforradalmi támadás megindulásakor a kesztyű felvételének kérdését illetően korántsem volt egységes: a liberálisok Kossuth körül tömörülő balszárnya a radikálisokhoz hasonlóan kész volt vállalni a harcot, a liberálisok jobbszárnya viszont a küzdelemben való belebocsátkozást teljességgel hiábavalónak ítélte, a liberálisok zöme pedig ingadozott a két ellentétes álláspont között. S a közül a számtalan kérdés közül, amelynek a tisztázatlansága a liberálisok zömét olyannyira határozatlanná tette, a legtöbb fejtörést okozó alighanem az volt, hogy a kesztyű felvétele esetén vajon milyen álláspontra fognak helyezkedni, vajon hajlandók lesznek-e csatarendbe lépni a néptömegek is, amelyek a márciusi vívmányokat annak idején nagy lelkesedéssel

* *Spira György*: A magyar negyvennyolc pártjairól mai szemmel, Magyar Tudomány, 1974, 430—432.

fogadták ugyan, teljesen kielégítőeknek azonban már a kezdet kezdetén sem tekintették őket, s amelyeknek az elégedetlenségéről már a tavaszi hónapokban is munkás- és parasztmegmozdulások egész sora tanúskodott. A forradalom radikálisainak azonban ezekben a válságos órákban sikerült bebizonyítaniuk, hogy a néptömegek rokonszenve azoké, akik az önvédelmi harc vállalásának a jel-szavát hirdetik: mindenekelőtt sikerült újból megmozgatniuk a pesti tömegeket, s ezek napról napra meg-megismétlődő tüntetéseikkel világosan kifejezésre juttatták, hogy feltett szándékuk leszámolni a forradalom ellenségeivel; majd a baloldalnak azt is sikerült keresztülvinnie, hogy a júliusban megalakult (liberális többségű) népképviselői országgyűlés a jobbágyfelszabadítás művét most egészítse ki a márciusban még érintetlenül hagyott feudális szőlődézsma eltörlésével is, a parasztok pedig ezek után — ha nem is pusztán ezért, de ezért is — napokon belül tíz- és tízezrével fogtak fegyvert a forradalom védelmében.

Így kovácsolódott hát össze a szeptemberi napokban az a márciusi vívmányok megvédelmezéséért sikra szálló — rendkívül vegyes összetételű, viszont éppen ezért igen nagylétszámú — tábor, amelyben többek között liberális földbirtokosok és volt jobbágyaik is vállalt vállhoz vetve mérték össze erejüket a támadó ellenforradalom erőivel. S a márciusi vívmányok összességét végül persze ez a nagylétszámú tábor sem volt képes megvédelmezni. De mert minden erejének megfeszítésével kísérletet tett arra, hogy megvédje azokat a márciusi vívmányokat is, amelyek megvédelmezésére a helyzet ténylegesen még nem volt érett, annyit a harcmezőn elszenvedett veresége ellenére is elért, hogy legalább azok előtt a márciusi vívmányok előtt, amelyek életbentartására viszont a helyzet már érett volt, a Habsburgok végül mégis kénytelenek legyenek fejet hajtani — részint már 1849-ben, részint meg 1867-ben. És így a magyar forradalom története is megerősíti Engels tételét: „Hogy a polgárság betakaríthassa győzelmének legalább azokat a gyümölcseit, amelyek az időben már learatásra megérték, ahhoz az kellett, hogy a forradalmat jóval tovább vigyék a célnál. . .”

Itt azonban mindjárt meg akarom jegyezni azt is, hogy Engels tétele csupán eredeti, általam idézett alakjában tekinthető egy általános érvényű igazság megfogalmazásának, az viszont már egyáltalán nem általános érvényű igazság, amivel — Engelstől eltérően — sokan szeretik megtoldani ezt a tételt, az tudniillik, hogy a forradalomnak a ténylegesen elérhető céljainál távolabbi célok irányában való továbbfejlesztéséhez elengedhetetlenül szükséges a forradalom táborán belüli pártharcok végsőkig élézése és az, hogy e harcok során a hatalom fokról fokra mind radikálisabb irányzatok képviselőinek a kezébe kerüljön. A forradalom táborán belüli pártharcok végsőkig élézése ugyanis a valóságban csak olyan kivételes forradalmaknak válhatott javukra, amelyek — mint például a nagy francia forradalom — lényegesen nagyobb erőket vonulathattak fel, mint amekkorákkal az ellentábor rendelkezett, amelyeknek az élén továbbá kellőképpen fejlett burzsoázia állott s amelyeknek a baloldala is elég erős volt ahhoz, hogy a forradalom vezetését adandó alkalommal teljes egészében átvegye. Olyan forradalmak esetében viszont, amelyek az ellenforradalom táborával szemben — mint a magyar forradalom is — legfeljebb erőegyensúlyra tudtak szert tenni, erőfölényre azonban nem, s amelyeknek a táborán belül sem fejlett burzsoázia, sem erős baloldal nem helyezkedett el, a belső pártharcok végsőkig élézése csak bomlasztó hatású lehetett; az ilyen forradalmaknak tehát éppen nem a belső pártharcok végsőkig élzéséhez fűződött érdekük, hanem — ellenkezőleg — ahhoz, hogy a forradalom táborában egyesült — sok tekintetben el-

térő érdekű, de a feudális viszonyok alapjainak a felszámolásában egyaránt érdekelt — társadalmi csoportok, illetve pártok együttműködése minél tartósabb legyen. És a magyar forradalom baloldalát éppen ezért nemcsak az dicséri, hogy amikor a helyzet úgy kívánta, kész volt a ténylegesen elérhető céloknál távolabbi célokat is tűzni a forradalom elé, hanem az is, hogy józanul mérlegelte mind az ellentábor erejét, mind saját gyengeségét s ennek megfelelően nemcsak azon buzgólkodott, hogy újabb meg újabb baloldali irányú előrelépésekre bírja a polgári átalakulás ügyének nála mérsékeltbb híveit, hanem arra is ügyelt, hogy viszont mellőzzön minden olyan lépést, amely ezeket a mérsékeltbetteket szembe fordíthatná véle s ezáltal magával a forradalom táborával is.

Így volt ez már március 15-én, amikor Petőfiék kiharcolták, hogy a hatalom Pesten egy forradalmi választmány kezébe kerüljön, a választmányon belül azonban maguknak csak négy helyet tartottak fenn, s hozzájárultak ahhoz, hogy a választmány további kilenc tagja a liberálisok soraiból regrutálódjék. Így volt ez azután egy hónappal később is, amikor megkezdte hivatalcskodását a márciusi forradalmi eredményeként létrejött liberális Batthyány-kormány s a forradalmi választmány liberális tagjai, erre hivatkozva, állást foglaltak a választmányi azonnali feloszlatása mellett, Petőfiék pedig ebbe zokszó nélkül bele is nyugodtak. De így volt ez utóbb, a szeptemberi fordulat idején is, amikor a Batthyány-kormány megbukott s a radikálisok lehetőséget nyertek arra, hogy a hatalmat a pesti tömegek segítségével akár teljes egészében is a maguk kezébe ragadják, ezzel a lehetőséggel azonban egyáltalán nem éltek, hanem beérték avval, hogy a kormány rúdja most egy Kossuth vezetésével létrejövő radikális-liberális koalíció kezébe kerüljön. És így volt ez a parasztkérdés vonatkozásában is, hiszen a radikálisok már április elején követelték, hogy a jobbágyfelszabadítást ne korlátozzák az úrbéres szolgáltatások felszámolására, hanem mondják ki a szőlődézsma eltörlését is s mentesítsék feudális kötelmeiktől az allodiális földekre települt parasztokat is, majd, mivel ebbeli követeléseik akkor foganatlanok maradtak, a népképviselői országgyűlés megnyitása után megint csak fel-elevenítették s törvényjavaslatba is foglalták őket, szeptemberben pedig — mint részben már láttuk — harmadszor is előhozakodtak velük és a szőlődézsma-t illetően nem is eredménytelenül; mikor azonban nyilvánvalóvá lett, hogy a liberálisok többsége csupán a szőlődézsma eltörlésére hajlandó, további engedmények tétele elől viszont egyelőre elzárkózik, egyszerre visszaléptek és a parasztkérdést ettől kezdve jó ideig ők sem feszegették többé.

S aki szeret elhármarkodottan ítélni, az a magyar forradalom radikálisait mindezek alapján akár elvtelenséggel is vádolhatja. Aki azonban a dolgokat összefüggéseikben szemléli, az nem fog ilyen vádat emelni ellenük. Mert a radikálisok a kormányzati hatalmat szeptemberben a pesti tömegek segítségével — is méltán — akár teljes egészében is magukhoz ragadhatták s a hatalom birtokában a föld népét is további messzemenő kedvezményekben részesíthették volna. A liberális nemesség óriási többségét azonban illetően lépések nyilván nyomban le-választották volna a forradalmi táborától. S minthogy a hatalmi állások óriási többsége a meggyékben is, a forradalmi hadseregében is liberális nemesek kezében volt, a liberális nemesség zömének a pálfordulása egészen bizonyosan a forradalmi azonnali összecmlását eredményezte volna. Ez pedig a polgári átalakulás ügyének jóvátehetetlen kárára lett volna, hiszen a leszűretelésre már megérett gyümölcsök leszűretelésének — mint láttuk — elengedhetetlen feltétele volt, hogy a forradalom a lehető legtávolabbi kitartson s minél több csapást és m irél negyebb csapásakat mérjen ez ellenforradalmi táborára.

S, igaz, az a körülmény, hogy a baloldal szeptember előtt is, szeptember után is tartózkodott kenyértörésre vinni a dolgot liberális fegyvertársaival, magára a baloldalra nézve utóbb végzetes következményekkel járt, hiszen 1849 tavaszán, amikor immár a magyar liberálisok zömének a szemében is nyilvánvalóvá lett, hogy a forradalmi tábor erői elégtelenek a márciusi vívmányok összességének a megvédelmezésére, s ebből a felismerésből kiindulva, a liberálisok zöme végül is oda lyukadt ki, hogy a magukfajta mérsékeltbeknek semmi hasznuk nem származik, sőt csak káruk származik abból, ha a szövetséget, amelyet szeptemberben kötöttek a radikálisokkal, továbbra is fenntartják, a baloldal egyik napról a másikra kicsöppent a hatalomból s a hatalomból való kiebrudaltatását tehetetlenül volt kénytelen nézni. Csakhogy addigra a baloldal már megtette azt, aminek a megtételét a forradalom érdeke megkövetelte tőle: éppen azáltal, hogy addig biztosította a forradalom táborának viszonylagos épségét, biztosította azt is, hogy a forradalom minél huzamosabb és minél keményebb ellenállást fejtsen ki az ellenforradalom táborával szemben, s ezzel biztosította, hogy a forradalom az átalakulás leszüretelésre már ténylegesen megérett gyümölcseit csakugyan mind leszüretelhesse. Ennél többet pedig a baloldal úgysem érhetett volna el.

Az új magyar történeti szintézis előmunkálataiból

BENCZÉDI LÁSZLÓ

A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása* (1666—1668)

A francia szövetség terve

„Úgy hallom, érsek uram (ti. Lippai György) contradicálni akar az békességnek; az istenért, ne cselekedje, mert ahhoz fegyver kell, s az nekünk nincsen” — így óvott még valamikor 1664 végén a Zrínyi-testvérek bizalmasa, Vitnyédy István bármiféle elhamarkodott lépéstől.¹ De a vasvári békét követő elkeseredés olyan elemi erejű, a változtatás vágya olyannyira általános volt, hogy az eseményeket nem lehetett feltartóztatni: sodró erejük elhallgattatott minden óvatoskodást. Az elégedetlenek által kockáztatott tét és a vállalt feladat egyaránt rendkívüli volt: alakuló-érlelődő terveikben nem kevesebbről volt szó, mint a világpolitikai súllyal bíró Habsburg-ház magyarországi uralmának megdöntéséről és más hatalmi alakulattal való felcsereléséről. Ezt a vállalkozást természetesen nem lehetett pusztán az ország megfogyatkozott erejére alapozni: a kitűzött cél eléréséhez külső kapcsolatok és lehetőleg fegyveres segítség után kellett nézni. A magyarországi politikai törekvések ilymódon — a vállalt feladat nagysága és a rendelkezésre álló belső erők elégtelensége közötti ellentmondás következtében — a korábbiaknál jóval szorosabb és egyben végzetesebb függésbe kerültek a külpolitikai viszonyok, az általános európai helyzet alakulásától.

A korabeli európai politika hatalmi ellentétei közül mindenekelőtt a *Habsburg—francia viszony* alakulása volt befolyással a hazai politikai tervek és törekvések formálódására. Ez a viszony 1664 — azaz a két nagyhatalom török elleni részleges együttműködésének befejezése — után évről-évre feszültebbé, élesebbé vált. Főleg a spanyol király, IV. Fülöp 1665 szeptemberében történt halála fokozta a két uralkodóház, a Bourbonok és a Habsburgok hatalmi versengését a spanyol örökség felosztásáért. A francia uralkodó, XIV. Lajos magához akarván ragadni a politikai és katonai kezdeményezést, igényei érvényesítéséhez a kiskorú spanyol király, II. Károly valószínű halálát sem tartotta szükségesnek bevárni. A spanyol korona birtokai, az ún. Spanyol-Németalföld (a mai Belgium), Franche-Comté tartománya, s a kettő közötti Elszász és Lotharingia hatalmas harapófogóként ölelték körül a francia királyság északi és északkeleti határait, s a tetterőtől duzzadó francia monarcha minden áron

* Az alábbi tanulmány egy terjedelmesebb, a Wesselényi-féle szervezkedés egészét tárgyaló kézirat részeként, eredetileg előtanulmánynak készült a 10 kötetes Magyarország története c. mű megfelelő kötetéhez. Egynemely tartalmi, módszertani és szerkezeti sajátosságát mindenekelőtt ez a rendeltetése magyarázza. Így főleg *leíró, narratív jellegét*, azaz az események *extenzív* tárgyalását — minthogy főcélja nem is más, mint a „hogyan történt” kérdésének az eddigi irodalomnál néhány ponton összefüggőbb és áttekinthetőbb megválaszolása.

¹ Vitnyédy Zichy Istvánnak, *Fabó András: Vitnyédy István levelei*, MMT/XVI. Pest, 1871. IV. 238.

szét akarta törni ezt a szorító gyűrűt országa körül. Nem elégedett meg tehát a rajnai szövetség révén már korábban szerzett erős birodalmi pozíciókkal. A Brabantban és más belgiumi tartományokban érvényes helyi örökösödési szokás, az ún. devolúciós jog alapján — amely szerint az első házasságból származó örökösök a második házasságból született utódok *előtt* örökölnek — felesége, Mária Terézia után, aki a második házasságból származó II. Károllyal szemben IV. Fülöp első házasságából született, meghirdette igényét egész Spanyol-Németalföld birtokára. Kellő diplomáciai és katonai előkészítés után kiváló hadvezére, Turenne marsall erős hadsereg élén 1667 májusában betört Flandriába, ahol gyors egymásutánban foglalta el a gyengén megerősített helységeket. Korábbi küzdelmek magasabb szintű folytatásaként így vette kezdetét XIV. Lajos hosszabb-rövidebb megszakításokkal csaknem fél évszázadig tartó hatalmi harc a Habsburgok ellen, elsősorban a spanyol örökség birtokáért, de közvetve az egész európai kontinens feletti hegemoniáért. A vasvári béke után kibontakozó magyar politikai mozgalmak — egészen a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békéig — nem kis részben ennek a világpolitikai küzdelemnek váltak a függvényeivé.²

Mindazok számára, akik Magyarországon fokozódó elégedetlenséggel és elkeseredéssel szemlélték a Habrburg-uralom nem kívánatos következményeit, a külpolitikai kapcsolatkeresés kézenfekvő irányaként kínálkozott XIV. Lajos Franciaországa. És a közös érdekelttség természetesen fordított irányban is fennállott: a célratörő francia királynak is kapóra jött, hogy nehézségeket támaszthat az osztrák Habsburgok hátában, ezúton is visszatartva őket a spanyolok melletti beavatkozástól. Ilymódon a vasvári béke előtti diplomáciai és személyi kapcsolatok — Wesselényi követeinek és a rajnai szövetség tagjainak 1664 eleji regensburgi tanácskozásai, az 1664-es hadjáratban Magyarországon járt francia tisztek látogatásai, továbbá a Zrínyi-fivérek francia összeköttetései — a béke megkötése után fokozott jelentőséget nyertek és új, a korábbiaknál konkrétebb tartalommal telítődtek. Az újabb közeledéshez nagy lökést adott a császáriak által titokban előkészített béke azonos érzelmi reakciója Magyarországon és Franciaországban, de a rajnai szövetséghez tartozó államokban is. A három érdekelt fél egyaránt súlyos sérelemnek tartotta, hogy a bécsi udvar a megkérdezésük nélkül, mintegy a hátuk mögött egyezett ki a közös ellenséggel. Becsapottnak, rászédettnek érezték magukat a Habsburg-politika részéről, amely nyíltan kimutatta, hogy nyers hatalmi érdekeit szemrebbenés nélkül fölébe helyezi politikája eszmei igazolásának, az európai keresztény szolidaritásnak. A magyar—francia szövetség első határozottabb kísérletei tehát a vasvári béke okozta közös sérelem érzelmi hullámain bontakoztak ki.

Mint már korábban, úgy most is a Zrínyi-testvérek vállalták magukra a francia orientáció úttörésének feladatát. Zrínyi Péter megbízottja már 1664 őszén kapcsolatba lépett a velencei francia követtel, hogy elnyerje királya támogatását — egyelőre változatlanul a török elleni háború folytatásához. A török ellenes ajánlat Habsburg-ellenes élet azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy magyar részről már ekkor felvetették XIV. Lajos magyar királyságát. A francia szövetségkeresés másik közvetítő láncszeme változatlanul a mainzi

² A francia—Habsburg viszony alakulására az 1667. évi ún. devolúciós háború idején ld. *Franz Scheich*: Leopold I. und die österreichische Politik während des Devolutionskrieges 1667/68. Leipzig, 1888. — *Oswald Redlich*: Österreichs Großmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopold I. Wien, 1921. 110—111. — *Pierre Goubert*: Louis XIV. et vingt millions de Français, Paris, 1966. 80—83.

választó, Johann Philipp von Schönborn volt, akihez Zrínyi Péter 1664 novemberében hosszú levélben fordult, telve panasszal a bécsi udvar csalárdsága miatt. De a francia kapcsolatok sűrűsödő szálai magában a császárvárosban, Bécsben, az itteni francia követ, Grémonville kezében összpontosultak. A francia tervek kipuhatólásának szándékával egymás után keresték fel őt az ifjú Bethlen Miklós Erdélyből, a béke miatt különösen felháborodott Lippai György esztergomi érsek, majd maga Zrínyi Péter és felesége, Frangepán Katalin is, akiről azt tartották, hogy rendkívüli becsvágyával egyik legfőbb mozgatója férje politikai terveinek. Zrínyi Péter még 13 éves János fiát is kezésül ajánlotta fel arra az esetre, ha a francia király írásbeli biztosítékot ad a magyarok megsegítésére.³

Dehát miről is volt szó a francia követtel folytatott bizalmas tanácskozásokon? Milyen elgondolások és számítások vezették a tárgyaló feleket, amikor kísérletet tettek érdekeik és akcióik egyeztetésére? — Ha ezekre a kérdésekre választ keresünk, a legcélszerűbb azt a *szövetségi tervezet* vizsgálat alá vennünk és fogadtatását figyelemmel kísérenünk, amelyet Vitnyédy István dolgozott ki és nyújtott át 1665 júniusában Grémonville-nek.⁴ Ez az előterjesztés a maga szélsőséges, túlzó formájában is jól tükrözi e kapcsolat fő tendenciáit.

Vitnyédy javaslata egy magyar—francia támadó és védszövetség megkötését vetette fel, mindkét ország bárhonnán támadó ellenségével szemben. A tervezet fő éle most már nem a török ellen irányult, akinek jóindulatú semlegességét a javaslattevő rendszeres és lehetőleg mérsékelt adózással kívánta megnyerni, hanem a Habsburg-császár ellen, akit azzal vádolt, hogy a magyar nemzetet, amióta az az ausztriai kormányzást elfogadta, „semmilyen szabadságában és privilégiumában . . . meg nem tartotta”, s akivel szemben ezért a nemzet „a hűtlenség bűnen nélkül szabadon élhet az ellenállás jogával”. A javaslat XIV. Lajos egyik fiának, vagy valamelyik rokonának ajánlotta fel a magyar koronát, azzal a kötelezettséggel, hogy az új uralkodó a nemzetet, mint a kereszténység védőbástyáját, régebbi és újabb szabadságaiban sértetlenül megtartsa. A tervezet a szövetség feltételül mondogta ki, hogy a „legkeresztényibb király” elősegíti a magyar koronától elszakadt országok és tartományok — beleértve a török által elfoglalt területeket, továbbá Csehországot, Sziléziát és Morvaországot — visszacsatolását, s gondoskodik arról, hogy Magyarország felvételvé a szent római birodalom tagjai közé, szavazati joggal rendelkezék a birodalmi gyűlésen.

Foglalkozott Vitnyédy tervezete a fenti politikai cél eléréséhez vezető katonai együttműködés részleteivel is. Az előterjesztés egy széles szövetségi rendszer körvonalait vázolta fel, amelyben a magyarokon kívül résztvennének horvátok, dalmátok, szlovének, erdélyiek, sőt a két román fejedelemség segély-

³ Fentiekre ld. *I. Hudita*: Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle (1635—1683). Paris, 1927. 202—207. — *Regr. Em. Lilek*: Kritische Darstellung der ungarisch-kroatischen Verschwörung und Rebellion (1663—1671), I—II. Celje, 1928. I. 27—28. — *Kosáry Domokos*: Français en Hongrie. Revue d'histoire comparée, 1946. — *Georg Wagner*: Der Wiener Hof, Ludwig XIV. und die Anfänge der Magnatenverschwörung 1664/65. Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs, XVI. 1963. 95. és köv. oldalak. — *Jean Bérenger*: Francia—magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején (1664—1668). Történelmi Szemle, 1967/3. 279—282. — *R. Várkonyi Ágnes*: Az 1663/64. évi török háború és az önálló magyar külpolitika. kézirat, megjelenés előtt.

⁴ Proiectum ad ponenda tractatus puncta inter regem Galliae et Ungaros, Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 325/A. folio 35—36.

csapatái is. Elgondolása szerint a szövetségesek 15 ezer lovast és ugyanannyi gyalogot állíthatnának ki, feltéve, hogy zsoldjukat XIV. Lajos fizeti, s amellet francia segélycsapatokat (5 ezer lovast, 10 ezer gyalogot, tűzereket, műszakiakat és tapasztalt tisztakat) is küld a szövetségesek támogatására. Számított a tervezet a Lengyelországgal való együttműködésre is, tekintettel az ottani belső zavarokra, a Wasa-uralkodóház küszöbön álló kihalására, s a Habsburg-barát, illetve a francia-párt éles hatalmi szembenállására. Ennek elősegítésére mindenekelőtt Lubomirski marsall megöletését tartotta szükségesnek, aki a Habsburg-politika védeneként a legfőbb akadálya volt a lengyelországi francia tervek végrehajtásának.

A Franciaországtól kapott anyagi, politikai és katonai segítség viszonzásául az előterjesztés jogosnak ismerte el XIV. Lajos igényét a német birodalom feletti uralomra, s háború esetére magyar katonai segítséget (6 ezer lovast és ugyanannyi gyalogot) ígért a franciáknak. „Mivel — a tervezet szavai szerint — a nemzet nyomorúsága nem tűr további halasztást”, Vitnyédy 30 napon belül (!) kívánta a francia király helyeslő vagy elutasító választ. „Ha pedig a legkeresztényebb király nemzetünk maradványait oltalmába fogadni vonakodnék, vagy el kell pusztulnunk, vagy olyan eszközöz kell folyamodnunk, amely kevésbé kedves a keresztény világ előtt.” — A töröknek való behódolás, mint végső eszköz, ultima ráció, így vetítette előre fenyegető árnyékát Vitnyédy programjában is, jóllehet korábban ő is egyik heves ellenzője volt a szultáni portán való kopogtatásnak.

Egyetérthetünk a Vitnyédy-féle javaslat egyik újabb francia értékelésével, hogy ti. a tervezetben „a katonai együttműködés józan elvei . . . mellett elkeseredett nacionalizmusra, az erőszak és kaland iránti feltűnő hajlamra utaló vonások is találhatóak”.⁵ A javaslat legszembeütőbb vonása talán mégis szubjektívizmusa, a valóságtól való elrugaszkodása. Egy nagy középeurópai államszövetség terve a magyar korona Hunyadi Mátyás kori hatalmának visszaállítására? — Az 1660-as évek körülményei között ez nosztalgikus ábrándkép volt, vagy a legjobb esetben is nevelő szándékú buzdítás lehetett csupán az elesett nemzet talpra állítására — de nem államközi tárgyalások alapjául szolgáló gyakorlati tervezet, aminek a szerzője szánta! Ennek megfelelő volt a javaslat francia fogadtatása. Vitnyédy terjedelmes tervezetéből egyetlen pontot tartottak megfontolásra érdemesnek Párizsban — ami viszont a francia abszolút monarchia politikai módszereire a jellemző —, azt ti., amelyik Lubomirski ártalmatlanná tételére vonatkozott. XIV. Lajos megbízásából Grémonville át is adott egy nagyobb összeget Vitnyédynek a lengyel marsall elleni merénylet végrehajtására, de már írásbeli biztosítékot nem volt hajlandó adni a magyar tervek támogatására. Vitnyédy szövetségi tervezetét a párizsi udvarban, úgy ahogyan volt, félretették.

A francia—magyar tárgyalásokon természetesen nem egyenrangú felek álltak szemben egymással. Egy racionálisan mérlegelő, magabiztos és céltudatos nagyhatalom és egy létében fenyegetett, kétségbeesett nemzet-csonk kapcsolata volt ez, amely időről-időre az előbbi fölényes kezeintése nyomán alakult. Nem is lehetett ez másként, hiszen mindkét fél a maga helyzetének és érdekeinek a logikáját követte. A magyar elégedetlenekkel való tanácskozásokon Grémonville, felettesei utasítására, kettős magatartást tanúsított: egyrészt várakozásra intette és a távolabbi jövő esélyeivel kecsgettette tárgyalópartnereit, másrészt

⁵ *Bérenger* i. m. 282—283.

újra meg újra kitért a szövetség konkretizálása elől. A francia diplomácia legfeljebb egy esetleges diverzió színhelyeként, de nem jövőbeli tartós szövetségesként vette számításba Magyarországot. Vegyük figyelembe: a franciák már régebb óta a török birodalomban és Lengyelországban látták Habsburg-ellenes keleti politikájuk fő támaszait. A magyarokkal való együttműködés viszont számos nehezen megoldható gondot okozott a számukra. XIV. Lajos, mint abszolút uralkodó, aki az 1648—51. évi Fronde idején gyermekfejjel maga is megérte alattvalóinak nagyszabású zendülését, elvi megfontolásból szívesebben tartott kapcsolatot legitim uralkodókkal, mint a törvényes hatalom ellen lázadókkal, s így a felajánlott magyar koronát is elhárította magától. És emellé jöttek a gyakorlati-stratégiai nehézségek! A tengertől elzárt Magyarország eleve nehezen volt megközelíthető egy francia katonai segélyakció számára stb.⁶

Egyszóval a nagy lendülettel kibontakozó magyar—francia kapcsolatok továbbfejlődése megtorpant, miközben itthon jelentős előrehaladás történt a Habsburg-ellenes tábor szerveződésében. A felvidéki *Makovica* várában 1666. március 1-én tartották meg Zrínyi Péter Ilona leánya és I. Rákóczi Ferenc esküvőjét, amelyet egy, a Habsburgok ellen forduló erős magyar nemzeti párt megalapításának távlatával nem kisebb ember, mint XIV. Lajos szorgalmazott. A korabeli magyar főúri világ e kiemelkedő társadalmi eseménye jó alkalmat adott az ország távoli vidékeiről összesereglett elégedetlenek bizalmas tanácskozására. A lakodalmon résztvevő Zrínyi Péter, aki 1665 januárjától a horvát báni méltóságot is viselte, hazautaztában április elején Besztercebánya mellett, a stubnyai fürdőben találkozott Wesselényi nádorral, akinek kíséretében résztvevett megbeszéléseiken a regensburgi gyűlést megjáró fáradhatatlan Bory Mihály és a nádori ítélőmester, Lessenyei Nagy Ferenc is, ez utóbbi mint a nádor és felesége, Széchy Mária jószágigazgatója és legfőbb bizalmasa. A gyógyvizes kúra közben, itt, a *stubnyai találkozón* kötelezte el magát egymásnak és a nemzet szolgálatának a két magyar mágnás esküvel, kézzel, valamint a kor szokásainak megfelelően, aláírásukkal és pecsétjükkel ellátott hitlevéllel, amelyben — meglehetősen elvont-általános fogalmazásban — szövetséget kötöttek a hazát fenyegető veszélyek elhárítására.⁷ A nádor ezután májusban — feltehetőleg a megállapodás további kimunkálása végett — a Dunántúlra, Zrínyi Péterhez küldte Nagy Ferencet, aki visszatértében Nádasdy Ferencet is felkereste pottendorfi kastélyában, hogy kipuhatholja az országbíró hajlandóságát.⁸ A változatos pályafutású Nádasdyról, az ország egyik legvagyonosabb nagybirtokosáról, akit kortársai „a magyar Croesus” néven emlegettek, már itt érdemes megjegyezni, hogy 1664 őszén és a decemberi bécsi tanácsülésen még az egyetlen volt a magyar tanácsosok között, aki egyértelműen a béke helyessége és a Habsburg-politika mellett foglalt állást.⁹ Most azonban

⁶ A magyar szövetségi tervek párizsi fogadtatására és kezelésére ld. no. 288.

⁷ *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése, 1664—1671. I—II. Budapest, 1876. I. 84—86. Az I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona közötti házasság francia támogatására ld. *Lilek* i. m. I. 54—55.

⁸ Ld. Wesselényi Ferenc levelét Zrínyi Péternek, 1666. máj. 3. OL. Wesselényi-félt., fasc. 9 és Nádasdy Ferenc levelét Wesselényinek, 1666. jún. 2. OL. Nádasdy-lt. 13. sz. csomó, nro. 495. folio 355.

⁹ Ekkori álláspontjára jellemző, amit 1664. december 5-én írt Rottalnak: „Szőljon akárki, amit akar, én bizony állhatatosan megmaradok az én uram mellett, ha a gonoszakarók irigysége áskálódik is alám, az én dicsőségemre lesznek mindenek, midőn napfényre jönnek. Ám lássa a világ! Az egész országot föllázasztották, de a Dunán innend való földet hála Istennek nem

örömmel fogadta a nádor közeledését, akit korábban mélyen megvetett és nem is volt vele beszélő viszonyban. „Istenemnek elegendő hálát nem adhatok, hogy nyomorodott hazánk javára a szép egyezés kegyelmed méltóság atyai indulatjából köztünk így erősödik” — írta neki válaszlevelében. A csatlakozás motívumai az ő esetében különösen összetettek; ezekre a későbbiekben még visszatérünk. A kettejük közti szövetséglevelet mindenesetre — ezúttal Nádasdy familiárisa, Szenthe Bálint közvetítésével — 1666. július 28-án állították ki Wesselényi Ferenc murányi várában.¹⁰

A páros szövetséglevelek kiállítását 1666. december 19-én Wesselényi, Zrínyi Péter és Nádasdy hármuk szövetségének megkötése követte, amelyre Bécsben került sor, Lipót esküvői ünnepségei alkalmával. Ez a hitlevél — a Habsburg-ellenes szervezkedésnek mintegy az alapokmánya — Magyarország végső romlásra jutott állapotából indult ki, amelybe a nemzetet a pogányság elleni több mint kétszáz esztendő szüntelen vérhullás juttatta, miközben pajzsul oltalmazta a többi keresztény országot. Hozzátette: hazánk „másoknak sokszori vagy távolról való nézésével, vagy veszedelmünkre való segedelmével tusakodván nyomattatott meg ennyire, hol a nyilvánvaló ellenségtől, hol per indirectum (de föltett céllal) attól is, akitől oltalmat kellett volna várni” — e részben félreérthetetlenül a bécsi udvarra célozva. Ezért, hogy a megmaradt nemzetet a kereszténységben és „az ő nemében” megtarthassák, illetve hogy az országot mostani szűk határai között megőrizték, hittel kötelezték magukat, hogy 1. e szándékukat és munkálkodásukat senkinek semmi okból ki nem jelentik — 2. amit „Magyarországnak s nemzetünknek javára, megmaradására és előmenetelére elménkkel föltalálhatunk . . . azokat mind elkövetjük szorgalmasan, és ha másokhoz való folyamodással kell is annak megenni, effectuáljuk” — végül 3. „hogy mindezekben egymás híre nélkül semmit nem cselekszünk, hanem mindenkhez egyenlő akarattal és megegyezett elmével kezdünk”. Ha pedig e dologban valamelyiküket üldözés éri — tették hozzá — „tartozunk . . . minden tehetségünkkel pártját fogni és a galibából kiségiteni”.¹¹ — A hónap végén Pozsonyban Zrínyi Péter és Széchy Mária még egy-egy külön hitlevelet is kiállított Nádasdy részére, amelyben az országbíró titkainak megtartására és előmenetelének támogatására tettek fogadalmat.¹²

A szövetkezett főurak — ezúttal is főleg Zrínyi Péter kezdeményezésére — 1666 folyamán ismét többször fordultak segélyért a francia királyhoz. Decemberben a bán és a nádor egy XIV. Lajosnak címzett sürgető levelet is átadtak ebből a célból Grémonville-nek.¹³ 1667 januárjában pedig a Laxenburg melletti Hochau egyik vendégfogadjában álrúhás találkozóra került sor Zrínyi, Nádasdy

zavarhatták meg.” Nádasdy-lt. 16. sz. csomó, Nro. 554, folio 218—219. — Az 1664 decemberi bécsi tanácsülésen is egyedül Nádasdy volt, aki a többiek ellenséges hallgatásával szemben kész volt letenni a voksot a bécsi udvar politikája mellett. Erről ugyancsak december 4-én Wesselényi ezt írta Rottalnak: „. . . mindnyájan főhajtással hallgatva annuáltunk, hanem Nádasdy uram felállván, így szóla: ego quidem statim et defecto meam opinionem paratus sum dicere, sed si sic placet aliis, et ego sum contentus. Ezek így lévén, Schwarzenberg urammal összemosolyodának. . .” Uo. 12. sz. csomó, Nro. 466, folio 518—519.

¹⁰ A Wesselényi és Nádasdy közötti szövetséglevél: OL. Neoregistrata Acta (továbbiakban: NRA.) 518/11. Szenté Bálint közvetítése kiderül az NRA. 518/16-ból. Téved tehát *Pauler* (i.m. I. 114), amikor azt állítja, hogy Wesselényi és Nádasdy csak 1666 decemberében Bécsben „jöttek tisztába egymással”.

¹¹ Az 1666. december 19-i szövetséglevél másolata megtalálható NRA. 518/12. sz. alatt.

¹² Uo. 518/13 és 518/4.

¹³ *Pauler* i.m. I. 112.

és a francia követ között, újra csak a szövetség sürgetése jegyében.¹⁴ De most sem értek el több eredményt az előzőeknél. A küszöbön álló flandriai francia támadás, s az osztrák-Habsburgok sakkban tartása a párizsi diplomácia számára kívánatosá tette ugyan a vas további melegen tartását Magyarországon, de a fenti okok következtében a francia udvar mindvégig tartózkodott az általános ígéreteken túlnemő hatékony támogatástól.

A török behódolás valósága

A magyarországi rendek Habsburg-ellenes sérelmeit egy 1665-ből származó terjedelmes emlékirat foglalta össze, amelyet a magyarországi elégedetlenek eredetileg a mainzi választófejedelemnek szántak, de amely árulás útján a bécsi udvar kezére jutott.¹⁵ A névtelen irat keletkezéséről megoszlik a történeti irodalom véleménye. Felvetődött, hogy az iratot esetleg Zrínyi Péter ifjú sógora, Frangepán Ferenc szerkesztette volna, de ez ellen szól, hogy az ő beavatásáról csak jóval későbből maradt fenn kétségtelen bizonyíték. Az emlékirat mindenesetre az összes hasonló ismert dokumentumok közül a legsokoldalúbban indokolja a magyar nemesség Habsburg-ellenes fordulatát. Vezérgondolata az, hogy a magyarok — éspedig elsősorban a felsőmagyarországi vármegyék — immár olyan kétségbeesésbe zuhantak, hogy a töröknek való önkéntes behódoláson gondolkodnak — *hacsak* nem találnak valakit a keresztény fejedelmek között, aki pártfogásába veszi őket. Ha erre reményük nyílnék — hangoztatja az emlékirat —, még vissza lehetne őket tartani ettől a végzetes lépéstől, amelyet Magyarország előkelői közül is sokan kárhözatosnak tartanak.

Az irat politikai célzatossága nyilvánvaló: a török behódolás rémének felidézésével kívánta a nyugati keresztény uralkodókat gyorsabb segítségre ösztönözni. De a benne foglalt tények nagyon is valóságosak: a francia tárgyalásokkal párhuzamosan, mint komor kísérő szólam, mindvégig jelen volt a külső kapcsolatkeresés másik nagy alternatívája: a portához fordulás, a töröknek való behódolás szándéka. A döntő fordulat még a vezető magyar főurak hármas bécsi szövetkezése előtt, az 1666. augusztus 23-án kezdődő *murányi összejöveten*, a rendi szervezkedés e talán legfontosabb megbeszélésén történt ebben az irányban. Ettől kezdve vált a török orientáció a Habsburg-ellenes rendi mozgalom vezető szólamává, hogy a korábban uralkodó francia orientáció egyre szaggatottabb, halkuló kísérőmotívummá szoruljon vissza. A finom vonalú, törékeny politikai utópiákat törvényszerűen kiszorították a történeti realitás vasok tényei.

A sorsdöntő murányi összejövetelet Wesselényi Ferenc nádor hívta össze, a László fiával folytatott birtokpere rendezése és a vele való ünnepélyes kibékülés ürügyével. A megbeszélés a szervezkedés résztvevőinek első nagy seregszemléjévé vált. Boryn, Nagy Ferencen és Vitnyédyn kívül, a nádor hívására, nagyszámban jelentek meg itt a felvidéki protestáns nemesi ellenzék olyan vezetőalakjai, mint Szepesi Pál borsodi alispán, Szuhay Mátyás, a Rákócziak egykori vitéz kapitánya, mindketten az 1662-i országgyűlés protestáns ellenzékének vezérei, továbbá Kende Gábor a szatmári, Ispán Ferenc és Nagyidai Székely András az abaúji nemesség hangadói, Keczer András és Menyhért

¹⁴ Uo. I. 117—118. A találkozó külső körülményeiről ld. Baranyi Kis Mihály vallomását, 1671. márc. 20., Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 323/D., folio 100—103.

¹⁵ Uo. fasc. 316/A. Ezt az iratot *R. Várkonyi Ágnes* volt szíves a rendelkezésemre bocsátani, akinek ezért ezúton is köszönetet mondok.

Sáros megyéből, mindketten Thököly István familiárisai, aztán a Fáy-testvérek, István és László, akiknek birtokai szétszórta területek el több felvidéki vármegyében stb.¹⁶ E réteg bevonásával a szűkkörű főúri konspiráció az ellenzéki megyei nemesség szélesebb mozgalmával kapcsolódott össze. Az újonnan beavattott nemesi csoport nemesak a maga sajátos társadalmi arculatát és harci módszereit hozta magával a terebélyesedő szervezkedésbe, de külpolitikai szempontból — a francia tájékozódás néhányak által képviselt újszerű irányzatával szemben — a szélesebb bázison nyugvó és nagyobb hagyományokra visszatekintő török orientációt is.

A megyei nemesség török irányzatú politikai mozgalma az északkeleti országrészek Hevestől Ugocsáig és Szepesztől Szatmárig elterülő 13 vármegyében bontakozott ki, s — eltekintve most a század első felébe visszanyúló történeti előzményektől — a vasvári békét megelőző években vette az eredetét. Már az 1662-i országgyűlés utáni hetekből fennmaradtak olyan tudósítások, hogy a 13 vármegye protestáns nemesi zajos gyűléseken tárgyalják orvoslatlan vallási sérelmeiket, külön törvényeket hoznak, tiszteket neveznek ki és alattvalóikat fegyverzik.¹⁷ Vitnyédy úgy értesült Nyugat-Magyarországon, hogy e megyék már ekkor felajánlották behódolásukat a török fővezérnek, aki azonban a formailag fennálló békére hivatkozva ekkor még elhárította ajánlatukat. Megfordult a helyzet egy esztendő múlva, amikor az 1663. évi hadjárat során Apafi útján maga a török nagyvezér szólította fel a magyar vármegyéket hódolásra, de most ők adtak visszautasító választ. A többségi állásponttal szemben azonban ekkor is voltak a behódolásnak szószólói: így a 13 vármegye eperjesi gyűlésén Zemplén követi a török ajánlat elfogadása mellett szálltak síkra.¹⁸ Egy később felvett tanúvallomás szerint az 1670 előtti rendi szervezkedésben vezető szerepet játszó Keczer András már Érsekújvár 1663. évi török ostroma idején kijelentette: „Isten engem úgy segéljen, meghódolok.”¹⁹ Egy másik tanúvallomás szerint pedig Nagy Ferenc ugyancsak 1663 őszén a kelet-magyarországi vármegyéket járta, hogy a török ajánlat elfogadására bírja az ottani nemességet.²⁰ S úgy tűnik, rajtuk kívül is akadtak hívei a törökös irányzatnak: legalábbis erre utal Vitnyédy István 1664 elejéről származó több figyelmeztetése, amellyel „neinzetünk örök gyalázatjá”-tól, a török behódolás „arany béklyójá”-tól óvta a felvidékieket.²¹ Gyanakvást keltett némelyekben a 13 vármegye magatartása az 1664 nyári nagy hadjárat idején is. A július eleji kassai konzultáción hozott határozatukat, hogy ti. nem lépnek fel támadólag a törökkel szemben, egyfajta „semlegességi” nyilatkozatként is lehetett értelmezni akkor, amikor az ország nyugati fele élet-halál harcát vívta a hódító ellen.²²

A vasvári béke után az országos felzúdulás és megaláztatás, valamint a megnehezült általános viszonyok egyaránt újabb lökést adtak a törökös irányzat terjedésének. Az ország csaknem egész területét elborító török portyák, az újabb és újabb sarcolások, a hódoltságban növekvő török adók,

¹⁶ A murányi összefövetelre és résztvevőire ld. *Pauler* i. m. I. 98—99. Wesselényi murányi meghívója kelt 1666. júl. 26-án, Wesselényi-lt., fasc. 9.

¹⁷ *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. Budapest, 1882. 229—230.

¹⁸ *Pauler* i. m. I. 63.

¹⁹ Egri Káptalan hiteleshelyi levéltára (továbbiakban: EK), *Protocollum Extraseriale* (továbbiakban: *PE.*) AG. Nro. 234., 87. tanú, Nagymihály István vallomása.

²⁰ NRA. 1737/3., 26. tanú, Egeressi János vallomása.

²¹ *Fabó* i. m. IV. 139—141, 152, 157—158 és 166.

²² Ld. Pálfi Tamás egri püspök levelét Rottalnak 1664. december 8-án. Nádasy-lt. 16. sz. csomó, Nro 577, folio 426.

a csökkenő magyar földesúri bevételek, nemkülönben a Habsburg-császári védelem fogyatékoságai a szorongással és kétségbeeséssel együtt sokakban az azonnali tennivágyást is felkelítették. Minthogy más külső segítségre mindinkább halványulóban volt a remény, sokakban felvetődött a kérdés: nem lehetne-e a megváltozhatatlan szükségből erényt kovácsolni, nem volna-e jobb az egyenkénti kényszerű behódolás helyett az együttes és önkéntes alávetést vállalni? Végül is — így érvelt a fent idézett 1665. évi emlékirat is — az udvart szemelláthatólag egyedül a maga békéje és nyugalma érdekli, mit törődnek azzal Bécsben, hogy mi történik Magyarországon?! Különben is, a nemzet önkéntes elhatározásból, szabadon adta magát Ausztria fennhatósága alá, azzal a feltétellel, hogy Bécs megvédi Magyarországot a török ellen. Mivel ezt a feltételt az udvar nem teljesíti, a magyarok sem kötelesek a szerződést megtartani, hanem szabadon élhetnek jogaikkal, s úgy tartják fenn magukat, ahogyan tudják.²³ Pozitív megoldásként pedig ott volt a szomszédos magyar fejedelemség példája, olyképpen, ahogyan azt egyes felvidéki nemesurak értelmezték: „jobb volna behódolnunk és summát fizetnünk a töröknek, mint Erdély, mert úgy békességben maradhatnánk, nem rettegnénk tőle, mivel őfelsége úgysem oltalmaz hennünket . . . csak veszten veszünk, mind jószágunk, mind magunk.”²⁴

Mindez, így elmondva, egyszerűnek és logikusnak látszik, mégis számos történeti forrásból tudjuk, hogy nagyon-nagyon sok tépelődésen, vívódáson mentek át az ellenzékiek, amíg eljutottak a súlyos elhatározásig. Kétségtelen, hogy a török szövetség eszméje nem pillanatnyi ötletből, nem valamiféle könnyelmű elhatározásból született a körükben — sem azelőtt, sem a vasvári béke után: mélyen eresztette az gyökerét a korabeli magyar történeti valóságba. „Ügyünk vagyon” — írta erről egyszer Szepesi Pál, s el kell ismernünk, „ügy” volt ez valóságosan, mégha felemás, ellentmondásos, részben elhibázott ügy is — mégis olyan vállalkozás, amelyre az elkövetkező komoran fénylő évtizedekben sokezren tették fel az életüket. Ügy, amely megrendülést kelt, s — márcsak a hozott áldozatok okán is — komolyságot és tiszteletet parancsol, amelyet nem lehet egyszerűsítő módon, a katolikus és Habsburg-párti történetírás módjára a „nyugati keresztény szolidaritás ellen elkövetett árulás”-ként elintézni.

Bizonyos, hogy maga Wesselényi nádor is — annyi egykori török ellen harcba hívó, lángoló szavú felszólítás kibocsátója — nem kevés őrlődés árán jutott el a döntő lépés megtételéig. A nagy elhatározás benne is, másokban is valamikor 1666 tavaszán érlelődött meg, s bizonyára a Leslie vezette 1665. évi császári követség árulással felérő defenzív portai magatartása, a török követelések előtti behódolása is erőteljes lökést adott hozzá. Sokat sejtet e tervek kibontakozásáról egy 1666 márciusából fennmaradt levele, amelyben változatlan barátságáról biztosította és sürgősen magához hívta Szepesi Pált, mert — mint írta — „ide mifelénk olyan dolgaink vannak kegyelmeddel, amiket pennára nem bízhatunk”.²⁵ Kettejükön kívül kezdeményező — bár sokban tisztázatlan — szerepet játszott az új orientáció kialakításában az észak-

²³ Vö. a 15. sz. jegyzettel.

²⁴ Eszterházy Sándor vallotta, hogy ő a Bezzegh-fivérektől, Földváry Mihálytól és „töbektől is” hallott ilyen fejtegetéseket. NRA. 517/8., 2. tanúvallomás.

²⁵ Wesselényi-lt. fasc. 9. 1666. márc. 9. — Az összeesküvés első „moccanás”-airől újabban fontos adatokat gyűjtött csokorra *Trócsányi Zsolt* „Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig”) c. monográfiájában. Budapest, 1972. 55—57.

magyarországi Árva és Késmárk várainak ura, gróf Thököly István is, akinek erdélyi birtokai révén szoros kapcsolatai voltak Apafiékkal. Ő április elején küldte be egyik emberét a fejedelemségbe, hogy Bethlen Miklós és Teleki Mihály Magyarországra való kiküldését kérje Apafitól, mert — mint a fejedelemnek írta — „Isten csudálatos dolgot nyilatkoztatott ki” előtte. A két erdélyi politikus ezek után 1666 májusában utazott Magyarországra, ahol előbb Thököly Istvánnál tettek látogatást, majd a nádort keresték fel murányi várában. Bethlen Miklós résztvett az 1666 augusztusi murányi tanácskozáson is, majd szeptemberben ő vitte meg Erdélybe a murányi tanácskozás végzését Magyarország török behódolásának részletesen kidolgozott feltételeivel.²⁶

A török behódolás és szövetség e programja XVII. századi történetünk egyik legfontosabb dokumentuma, a századvégi Habsburg-ellenes mozgalmaknak mindenesetre alapokmánya. Aláírásával Wesselényi Ferenc látta el 1666. augusztus 27-én, s formailag utasításnak készült a portára bemenő erdélyi követ számára.²⁷ Az ajánlat részleteiben a következőket tartalmazta: Magyarország, Erdélyhez hasonlóan, kész a szultán védnöksége alá adni magát az alábbi feltételek mellett: 1. A török végvárak vonalán kívül eső helyek a töröknek ne hódoljanak, viszont a török földjén levő jószágokat a magyar urak szabadon birtokolhassák. — 2. Kivéve a török kezén levő végvárakat, mindazon helységek a hódolás alól felszabaduljanak, amelyek Bethlen Gábor halála óta meghódoltak. — 3. A hódolás végleges határa Gutta—Sellye—Sempte—Nyitra—Léva—Gyarmat—Fülek—Putnok—Diósgyőr—Ónod, a Dunántúlon pedig Gesztes—Tata—Komárom—Győr—Pápa—Veszprém—Tihany—Keszthely—Egerszeg—Alsó-Lendva vonalán túl ne terjedjen, míg Szaboles és Szatmár vármegyék, valamint a hajdúvárosok teljes egészükben hódolatlanságban maradjanak. — 4. A hódolt helyek adóját, szolgáltatásait atörök semmi módon ne verje feljebb, sőt szállítsa le első hódolásuk színvonalára. — 5. A magyar kézen levő végvárakat, erősségeket, városokat a törökök semmilyen ürüggyel ne foglalják el. — 6. A magyar nemzetet hagyják meg a király és más tisztek választásának szabadságában. — 7. A török császár Magyarországot ne kényszerítse fegyverfogásra, sem a birodalma terjesztését szolgáló hadakozásra. — 8. A török Magyarország semmilyen belügyébe, nagy, közepes vagy kicsiny dolgába ne avassa magát, az országot tartsa meg régi törvényeiben, szabadságaiban és szokásaiban. Ne akadályozza a magyarok szabad kereskedését. — 9. A magyar nemzetnek legyen szabad szövetségeket kötni, alkudni, fegyvert fogni és békességet kötni a maga tetszése szerint. — 10. A hódoltságban lakó nemesek fegyverviselését ne tilalmazzák, költözködését ne akadályozzák. A török végházakon felül lakó nemességet ne kényszerítsék a török földesúri adók fizetésére.

Ha e felsorolt feltételek mellett a török császár kész atnámét adni, Magyarország Wesselényiék terve szerint a következők teljesítését vállalja: 1. „Szent békességet tart a törökkel és akármí nevezet alatt török császár szárnya alatt levő minden népekkel és országokkal.” — 2. „A török császárnak, mint patronusának, esztendőnként bizonyos ajándékot ad.” A tervezet az „ajándék” összegét évi 20 és 100 ezer tallér között állapította meg, annak arányában,

²⁶ *Trócsányi*, i. m. 57—59. — I.d. továbbá Csuti Benedek, Bethlen Miklós és Apafi Mihály leveleit Teleki Mihálynak 1666. ápr. 3., illetve 4-én (*Gergely Sámuel*): Teleki Mihály levelezése (továbbiakban: TML) III. 562—564.

²⁷ *Deák Farkas*: A bujdosók levéltára. Budapest. 1883. 227—232. Az instrukció sietős munkára valló, meglehetősen kusza szövegét a könnyebb áttekinthetőség végett magam foglaltam pontokba — de szigorúan az instrukció mondanivalóját követve.

hogy a török mennyit fogad el a fenti alkupontokból. Az utasítás végül arra intette a követet, hogy a megállapított összeget „ajándék pénznek és ne adónak írják az atnáméba, a török császárt is ne Magyarország urának, hanem patrónusának nevezzék”. — Az idézett alkotmányos garanciák (a belügyekbe való be nem avatkozás, az ország régi törvényeinek, szokásainak megtartása stb.) követelésével kapcsolatban annyit szükséges még megjegyeznünk, hogy azok a protestáns rendek értelmezésében mindenekelőtt a vallási sérelmek orvoslására, az ellenreformációs erőszak megszüntetésére irányultak. A török vallási toleranciájából következett, hogy a törökös irányzat éppen az ő soraikban hódított a leginkább, aminthogy az elmúlt évszázad tapasztalatai alapján jogos bizalommal is mondogatták: „a török megtart minket igazságunkban”.²⁸

A Wesselényi által felvázolt elgondolás legfontosabb elemeiben nemcsak a maga által kezdett szervezkedés, hanem mintegy két évtizedre szólóan, az egész XVII. századvégi kuruc háború (a bújdosó mozgalom és a Thökölyfelkelés) török koncepcióját is magába foglalta. A tervezet legszembetűnőbb vonása, hogy az az egész ország behódolásának programját tartalmazta, másként szólva, az ország mintegy ötnegyedszázad óta veszendőbe ment integritásának a török védnöksége alatti helyreállítását. Ilyen értelemben átfogó igényű, totális program, úgyannyira, hogy — a századvégi mozgalmak gyakori hivatkozásai ellenére — nem is lehet azt a Bocskai és Betheln-vezette küzdelmek egyenesvonalú folytatásának tekinteni. A század első felének e nagy fejedelménél ugyanis, ne felejtjük, szoros török elkötelezettségük ellenére sem volt szó a maradék ország török alávetéséről. Ha történeti előzményt vagy analógiát keresünk, úgy messzebbre kell visszanyúlnunk, ti. a szulejmáni korszakhoz, a magyarországi török uralom kezdetéhez. „Soha (Szapolyai) János király idejétől fogva... ilyen dolog nem volt” — nem véletlen, hogy Apafi is erre a történeti hagyományra hivatkozott, amikor az összeesküvők ügyét a porta pártfogásába ajánlotta.²⁹ A különbség talán mégis abban vonható meg a Szapolyai- és a Wesselényi-féle szándékok megítélése között, hogy a nádor ezt a lépést a Habsburgokkal kapcsolatos olyan súlyos tapasztalatok birtokában tette meg, amelyek eljárását inkább elfogadhatóvá teszik, mint Szapolyaiét.

De a Wesselényi-féle tervezet mérlegeléséből ezen túlmenő következtetéseket is levonhatunk. Egyrészt tény az, hogy a porta elé terjesztett ajánlat több ponton félreérthetetlenül elárulja — s ez végeredményben magától értetődő dolog — a kollektív behódolási szándék nemesi-földesúri indítékait, ami közvetve az ebből kisarjadó politikai mozgalmak rendi-feudális eredetére és jellegére is fényt vet. Másrészt ugyanakkor a tervezet tagadhatatlan államférfiúi felelősségérzetre vall, a követelések olyan egymásból következő, végig gondolt és logikus rendszerét tartalmazva, amely elfogadása és realizálása esetén, adott helyzetben — legalábbis pillanatnyilag — valóban a maximumot biztosította volna mind a magyarországi társadalom mindennapi szükségletei, mind a magyar állam fennmaradása és önállósága szempontjából. Csakhogy a tervezet értéke — még hozzá éppen összeállítói szempontjából — valójában a realizálás lehetőségén múlt, ami végeredményben a másik fél szándékától és tetszésétől függött. A nádori utasítás, láttuk, érthető módon nagy súlyt

²⁸ NRA. 517/8. Az idézett kijelentés a 24. tanú, Czingel Jánostól származik.

²⁹ Ld. Apafi követi utasítását a portára utazó Baló László számára, 1667. márc. 22. Erdélyi Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: EOE) XIV. 240.

helyezett arra, hogy még az elnevezésekben — személyek és dolgok megjelölésében — is kerüljék a teljes alávetettségre utaló kifejezéseket! Kérdés: lehetett-e a portával ilyen értelemben ésszerű és tisztességes alkut kötni? Nem volt-e eleve illuzórikus a törökkel olyan viszony kialakítására törekedni, amelyben a jogok és köteleességek egyensúlyban vannak, s amelyben ezáltal — a nagyságrendi különbségből adódó természetes egyenlőtlenségen túl — a szövetségi egyenjogúság normái is érvényesülnek? Azaz röviden: nem volt-e a maga optimális formájában ismét csak utópia Wesselényiek elgondolása?

Ami a felvetett két szempont közül a török behódolás nemesi-földesúri indítékait illeti, történetírásunkban eddig észrevétlenül maradt az az összefüggés, milyen nagyszámban kerültek ki a törökös irányzat szószólói az ozmán hódítás által *közvetlenül* sújtott-károsított földesurak közül. A sort maga Wesselényi nádor kezdi, akinek murányaljai jószágai után a szécsényi bég — mint a nádor 1665-ben egyik levelében írta — „oly nagy becstelenségünkkel és kárunkkal kívánja a hódolást, hogy semmint azt megengedjük, készebbek vagyunk fegyverrel megoltalmaznunk sajátunkat”.³⁰ De folytathatjuk a sort a murányi összejövettel csaknem valamennyi jelentékenyebb résztvevőjével. Szepesi Pálról pl. tudjuk, hogy mind mezőkeresztesi birtoka, mind állandó ongai lakóhelye hódolt területen feküdt, az előbbi az egri töröktől alig két óra járásnyira!³¹ Szuhay Mátyás pütrügyi birtoka szintén a török hódoltság torkába esett, úgyannyira, hogy javainak konfiskálása később a török közelsége miatt súlyos gondot okozott a kamarának.³² A Nógrád és Heves megyében birtokos Fáy Lászlónak az egri törökkel voltak gyakori határperei, s birtokainak jelentős hányada török adónak volt alávetve.³³ Még a Sáros megyében birtokos Keczer Andrásnak is „szép jószágai” voltak az alföldi hódoltságban.³⁴ Ez a kapcsolat a hódoltsági birtoklás és a politikai „törökösség” között a későbbi kuruc mozgalmakban is kimutatható, s jellemző például, hogy a török mellett végig kitartó kurucok gyakran azon az alapon gyanúsítottak némelyeket — okkal vagy ok nélkül — a török szövetségtől való elpártolás szándékával, hogy, mint mondták, „lakóhelyük nincs közel a törökhöz”.³⁵ Vagyis a kortársak felfogásában éppen a törökhöz való földrajzi közelség tűnt a török melletti politikai elkötelezettség egyik fontos biztosítékának. S ha meggondoljuk, mit is jelentett a töröknek ez a közelsége a mindennapi életben, válik érthetővé, miért tekintették éppen

³⁰ Wesselényi Bene Jánosnak, 1665. júl. 3. Wesselényi-lt., fasc. 9.

³¹ Ld. Pethő István levelét a szepesi kamarának, 1671. ápr. 8. Eszerint a levélíró, már a nemesi felkelés felgöngyöltése után, azért nem vállalkozott Szepesi keresztiesi árpájának konfiskálására, mert — mint írta — „Oda Egervára csak két mérföld . . . a török is jó levon két óra alatt Keresztesre a maga hasznáért elérkezhetik, azért . . . énnekem nincsen abban mód, hogy (hódolatlan lévén) oda szerencséltessem magamat”. OL. Kamarai levéltár. Repraesentationes, informationes, instantiae (továbbiakban: Repr.) raksz. 3217. — Ongai lakóhelyéről pedig maga Szepesi írta 1668. nov. 24-én Csáky Ferenc kassai főkapitánynak, hogy hódolt területre esik, amiért a török könnyen „belégarázdálkodhatik”. OL. Csáky-lt., fasc. 265/a.

³² Ez derül ki Hartyáni András kamarai konfiskátor 1670. júl. 2-i és 5-i leveléből Csáky Ferencnek, illetve a szepesi kamarának, Csáky-lt., fasc. 265/c. és Repr., raksz. 3214.

³³ Fáy László törökkel folytatott határpereire ld. *Izsépy Edít*: Végvári levelek, 1660—1682. Budapest, 1962. 62—64. — Török földön levő alföldi jószágait maga is említi 1671. jan. 5-én kelt kérvényében. Repr., 3215.

³⁴ Ld. Török Ferenc rimaszombati harmincados 1670. dec. 11-i jelentését a szepesi kamarának, Repr., raksz. 3215.

³⁵ Ld. Wesselényi Pál 1678. nov. 5-i levelét Telekihez, amelyben Thökölyt egyebek között birtokainak a töröktől való távolsága miatt is a töröktől való elpártolással gyanúsította. TML. VIII. 323.

ők, a leginkább sújtottak elemi érdeküknek a törökkel való kapcsolatok intézményes rendezését.

Nem oszthatjuk tehát Pauler Gyula nézetét a Wesselényi-összeesküvésről írt, egyébként kitűnő monográfiájában, miszerint a törökös irányzat 13 vármegyebeli kibontakozását elsősorban e terület viszonylagos védettsége magyarázza, mármint, hogy emiatt a Felvidéken, úgymond, „nem uralkodott az a gyűlölet a török ellen”, mint pl. a Dunamelléken. Megítélésünk szerint a töröknek való behódolás és a vele való szövetekezés szándéka, legalábbis e politika kezdeményezőinél, éppenhogy egy töről fakadt a törökkel szembeni védtelenség érzésével és a tőle való félelemmel. A töröknek való kiszolgáltatottságnak és a Habsburg-kormánypolitikával való növekvő elégedetlenségnek ez a közös gyökérzete jól megfigyelhető egyebekben a hódoltságszéli — abaúji, borsodi és tornai — nemések 1668 októberében tartott, s nagy port felvert encsi gyűlésének a következményeiben. Amikor ugyanis az itt összegyűlt nemések önkéntes ajándék küldésével igyekeztek a maguk számára az egri török jóindulatát megnyerni, a bécsi udvar haragtól fűtött ellenintézkedésekkel válaszolt az önkéntes behódolásra, míg a törökkel szembeni tényleges védelemre, az általános ígéreteken túl, semmiféle konkrét segítséget nem tudott nyújtani. A legkevésbé sem meglepő ezek után, hogy az encsi akció résztvevői — Fáy László, Kátay Ferenc, Hamvai Péter és Monoky István — egytől-egyig aktív elősegítői lettek a Habsburg-ellenes rendi szervezkedésnek.³⁶

Ebből az egyedülállóan sajátos szituációból, a török- és a Habsburg-ellenesség egy ugyanazon alaprétegéből azután a korabeli nemesi politika számos feloldhatatlan ellentmondása következett. Mellőzzük itt most annak az elemzését, milyen feszültség jött ezáltal létre e mozgalmak okai és céljai között, amennyiben ti. a cselekvés szférájában a töröktől elszenvedett sérelmek is, mintegy a visszájukra fordulva, a vele való szövetekezésnek és a Habsburg-ellenességnek váltak a rúgóivá. Elégedjünk meg most csupán annak a jelzésével, hogy a vázolt összefüggés következtében a török elleni és a török melletti elkötelezettség között nem húzódott az érdekekben gyökerező szilárd és állandó határ: esetleges, véletlenszerű körülményektől, vagy pillanatnyi hatásoktól — indulatoktól és hangulatoktól — függően a kettő könnyen átcsaphatott egymásba. Racionális oki és okozati összefüggését tekintve, részben talán innét is adódott, a XVII. század utolsó harmadának egyedülálló — helyenként irracionálisnak tűnő — atmoszférája: a hatalmi viszonyok nagyfokú kiegyensúlyozatlansága, emberek, események örvénylő kavargása, hirtelen pálfordulások gyakorisága. És ebből is következett később a kuruc mozgalom meredek zuhanása és gyors kimúlása, mihelyt egyszer a vasvári békében rögzített Habsburg—török erőviszonyok tartósan eltolódtak az előbbieik javára!

A magyar nemesség török orientációjának volt azonban még egy, a korábbiaknál is súlyosabb és alapvetőbb ellentmondása — amely egyszersmind átvezet a Wesselényi-féle tervezet realitásának vagy illuzórikus voltának a mérlegeléséhez. Végső kétségbeesés és réalpolitikai megfontolás rávihette ugyanis a magyarországi feudális uralkodó osztály egyik vagy másik csoportját a töröknek való kollektív behódolás útjára, de a török hatalmi szférájának bármilyen meg gondoláshoz történő kiterjesztése mégiscsak felidézte azt a veszélyt, hogy

³⁶ Pauler idézett álláspontjára ld. i. m. I. 62—63, az encsi gyűlés lefolyására és következményeire ld. uo. I. 228—229 és Horváth György egri kanonok vallomását ÉK. PE. AG., Nro. 234, 40. tanúvallomás.

a porta egyszerűen csak félreteresi az előzetes megállapodásokat, s az önként meghódított területeket közigazgatásilag is a török birodalomba olvasztja — mint tette azt annak idején a balkáni országokkal is, s mint ahogyan ez a veszély, különösen a tragikus 1657. évi események óta, Erdély felett is állandóan ott kísértett. Azzal pedig a magyar nemesség is tisztában lehetett, hogy egy ilyen lépés mit jelentett volna a számára. Az 1663. évi török hadjárat idején például széltében-hosszában emlegették azoknak a magyar nemeseknek az esetét, akik oltalomképpen török katonákat fogadtak a házukba, ámde azok viszonzásul könyörtelenül kilakoltatták őket otthonukból. „Nem jó néked kőházban laknod — mondták állítólag egyiküknek — eredj a faluba, csinálj magadnak ottan kis házacskát, lakjál ottan békével, szánts magadnak és a szegény töröknek!”³⁷ — Vajon mi volt a biztosítéka annak, hogy az ország kollektív behódolása esetén egy szép napon nem éri utól az egész magyar nemességet pörüljárt társaiknak a sorsa?

Leigázás teljes beolvasztással — vagy külpolitikai függés viszonylagos belső önállósággal: ez volt a kérdések kérdése Magyarországon is, mint ahogy a török terjeszkedés mindkét változatának ismeretese a megfelelő külföldi analógiái. A török hódítás globális stratégiáját tekintve, úgy véljük, a támadási főirányban fekvő Nyugat-Magyarországra szinte elkerülhetetlenül az előbbi sors várt, míg a mellékirányba eső Kelet-Magyarországnak kétségtelenül jobb kilátásai voltak a kedvezőbb második megoldásra. Ebben a jövőbeli perspektívában — és nem a töröknek való kiszolgáltatottság mértékében — kereshetjük, nézetünk szerint, korunkban a két nagy országrész politikai arculatának egymástól eltérő vonásait. Több más tényező — így a Bécestől való nagyobb távolság, a nagy erdélyi fejedelmek, Bocskai, Bethlen, I. Rákóczi György harcainak mozgósító hagyománya stb. — mellett feltehetőleg e biztatóbb kilátások megsejtésének is szerepe volt abban, hogy a törökös irányzat végül is a keleti országrészekben öltött határozottabb arcúvá.

Az „utópia vagy realitás” kérdésre tehát nem adhatunk egyértelmű választ. *Utópia*: abban az értelemben, hogy a török csak behódolási és nem szövetségi viszonyt ismert, s így Wesselényiék terve sem hozhatta meg az egész ország sorsának jobbra fordulását. *De realitás*: abban az értelemben, hogy végtére is másfél évtized múlva, mégis az ő tervezetükben rögzített alapelveken nyugodott Thököly Imre, igaz, sok ellentmondással terhelt kelet-magyarországi fejedelemsége. Az út, amelyre Murányban ráléptek, végül is járhatónak, sőt az adott helyzetből kivezető összes utak közül az egyedül járhatónak bizonyult — más kérdés persze, hogy ez sem azonnal, hanem csak évek múltán nyílt meg, s nem is egészen abba az irányba vezetett, mint ahogyan azt kezdeményezői elgondolták.

Wesselényi és Nádasdy

A murányi összejövétel és az ott hozott nagyfontosságú határozatban játszott szerepe már jelzi, hogy a rendkívül összetett Habsburg-ellenes tábor természetes központja Wesselényi Ferenc nádor személye körül alakult ki. Az ő helyzete és alakja sok szempontból az 1660-as évek magyarországi viszo-

³⁷ A kilakoltatott nemesek históriáját Török Ferenc szendrői harmincados jegyezte fel a szepesi kamarának írt 1663. okt. 22-i levelében. Repr., raksz. 3207.

nyainak tipikus vonásait sűrítette magába, s éppen ez a sajátos szerepköre jelölte ki helyét a rendi szervezkedés élén.

Wesselényi maga, egész életútjánál fogva, izzig-vérig rendi politikus volt, a történeti előjogok és szabadságok hű védelmezője, de egyben, mint az ausztriai ház loyális híve, a bécsi udvar bizalmának is letéteményese. Minthogy alkatilag eleve a mérsékletre s az érdekek egyeztetésére hajlott, nyugodtabb körülmények között bizonyára mindkét fél megalégedésére látta volna el hivatalát. De 12 éves nádori működése során a központi hatalom és magyarországi rendiség álláspontja közötti szakadék oly szélesre tárult, hogy Wesselényi kompromisszumokra törekvő tevékenysége lassan elvesztette a lába alól a szilárd talajt. Nehéz is volt ott bármily csekély eredményt elérni, ahol az egyik fél, a magyarországi rendek a nemesi alkotmány legfőbb őrét, a másik fél, a bécsi miniszterek, a maguk abszolutista államfelfogásának megfelelően — mint azt pl. Montecuccoli feljegyzései tanúsítják — a központi hatalom első szolgáját látták benne.³⁸ A két álláspont közötti távolság — elméletileg csakúgy, mint egyes gyakorlati kérdésekben — akkorára növekedett, hogy azt lassan már a legnagyobb erőfeszítéssel és ügyességgel sem lehetett áthidalni.

El kell ismerni: Wesselényi maga nagy buzgalommal és lelkiismeretesen igyekezett megfelelni „közvetítő” tisztének, de ahelyett, hogy ezzel bármely oldalon is bizalmat keltett volna maga iránt, azt kellett látnia, hogy egyre inkább a kétoldalú bizalmatlanság légüres terébe kerül. Ha ismét szilárd talajt akart tudni a lába alatt, választania kellett — s ha már erről volt szó, nem lehetett kétséges a választása. Nem mintha a maga egészében osztani tudta volna az ellenzéki magyar rendek felfogását és politikai taktikáját. Amikor például a felsőmagyarországi vármegyék arra való hivatkozással utasították el az 1665 márciusára Kassára meghirdetett nádori törvényszéken való részvételt, hogy ahelyett országgyűlést kívánnak, érezhető ingerültséggel vágta oda: a felföldi vármegyék „csomót keresnek a kákán”, s „minél inkább babusgatja őket őfelsége, annál keményebbnek mutatják magukat”.³⁹ — De akkoriban már mégsem ez a rendi ellenzékiiséget korholó, feddő hang volt az uralkodó megnyilatkozásaiban. 1664 őszén az ellenzéki megyékkel szemben még teljes mellet kiállt az udvar török politikája mellett, de azért a vasvári béke — ha nem is egyik napról a másikra — lassan az ő politikai magatartásában és nézeteiben is változásokat értelt. „A legőszintebben kijelentem — írta Lipót első miniszterének, Portia hercegnék már 1665 januárjában —, ha e nyomorúságos nemzet sorsa és állapota úgy is alakul, hogy koldulnia kell egy falat kenyérért, kész inkább a végső veszedelmet is magára vállalni, semhogy szabadságairól lemondva, az ígát magára vegye.” S mindezt azért, mert az udvar született magyar főnemes helyett de Souches császári tábornokkal akarta betölteni a dunáninenni főkapitányságot.⁴⁰ — Wesselényi 1664 utáni magatartásában, a kétségbeesés és a sötét pesszimizmus kifejezése mellett, mindenestre már ez az utóbbi hangvétel vált mind inkább uralkodóvá.

Különösen mély hatással volt a nádorra az 1665 márciusáról novemberre elhalasztott kassai törvénykezés lefolyása, amely egyszeriben ráébresztette helyzetének a fonákságára. Erre a tanácskozásra, amelynek fő napirendi pontja

³⁸ Montecuccoli pl., mint „Staatsdiener”-ről emlékezett meg Wesselényiről. (*Alois Veltz*): *Ausgewählte Schriften des . . . Fürsten Montecuccoli*, III. Wien—Leipzig, 1900. 444.

³⁹ Ld. leveleit Lippai Györgynek 1665. márc. 3. és 11-én, Wesselényi-let., fasc. 9.

⁴⁰ Levele Portiának 1665. jan. 2-án uo. (eredetiben latinul).

a protestáns rendek Báthory Zsófia elleni sérelmeinek orvoslása volt, a bécsi udvar olyan kötött instrukcióval küldte ki, hogy szinte semmi teret nem engedett a nádornak egyeztető álláspontja érvényesítésére. Wesselényi még az ülés előtt megjósolta küldetése sikertelenségét, s tele volt szemrehányással, panasszal, amiért nádori tekintélye csorbításával a kormány egyszerű „postaság”-ot bíz reá.⁴¹ A törvényszék lefolyása igazolta sötételetlétét: a tanácskozási dolgvégezetlenül oszlott fel, s ráadásul a protestáns követek az egész Felvidéken elhíresztelték: a nádor nem felelt meg bírói feladatának, újat kell választani helyette, mert ők „nem instructiós palatinust kértek őfelségétől, hanem törvényt exequáló palatinust”. Wesselényit mérhetetlen keserűséggel töltötte el a kassai kudarc. Az ő tiszta bíróságában és igaz magyarságában senki a legkisebb homályosítást nem teheti — írta erről egy 1666 januárjában kelt levelében. Mióta ő ebben a kínos tisztségben van, „fában szűkölködő, láng nélkül szipákoló, melegtelen tűz”-höz hasonlít, de a hiba nem az ő emberségében, hanem a „tűzrakók”-ban van. Nem törődve már semmivel, Aristotelesként fog eljárni — tette hozzá sokat sejtetően — „aki a vizek forgó titkait meg nem foghatván, magát nekik foglyul adta”.⁴²

Hozzájárult-e ez a kassai epizód Wesselényi nagy fordulatának a megtételéhez? Ha az itteni időpontokat összevetjük a korábban említettekkel, úgy bizonyosra vehetjük, hogy igen — ha nem is kívánjuk eltúlozni a jelentőségét. A fenti tények azonban két dolgot mindenképpen tanúsítanak. Az egyik az, hogy a Wesselényi-összeesküvés kibontakozása, már a mozgalom névadó vezetőjénél is, több tényezőből összetevődő folyamat volt, amelyek közül különösen két alapmotívum fonódott szorosán össze: a vasvári béke által rögzített „külső” hatalmi helyzet, valamint a központi hatalom és a rendiség közötti hagyományos szembenállás, amely adott időpontban elsősorban a vallási ellentétekben öltött testet. A másik körülmény, ami Wesselényi személyénél figyelemre méltó, az az, hogy a nádor az országos politika megannyi nyitott kérdésért, mondhatjuk, személyes problémaként — többnyire egyéni kudarcaként — élte végig, s kedélyileg igen mélyen, érzékeny idegzettel reagált rá. Ez — függetlenül döntése irányától — vitathatatlan erkölcsi hitelt, emberi megalapozottságot ad fordulatának. Olyan tulajdonságok ezek, amelyek előnyösen különböztették őt meg a szervezkedés többi vezetőitől.

De a nádor ekkor már 60 év körüli, törődött egészségi állapotú, beteges ember volt: nem sok ideje maradt, hogy az alakuló-formálódó mozgalom sorsát irányítsa. Az az alig több, mint félesztendő, amennyi ideje a murányi összecsapás után a haláláig még hátravolt, a hármasszövetségével bécsi aláírásán és a Grémonville-jel folytatott tárgyalásokon túl már csak arra volt elég, hogy szövetségi kapcsolatokat kezdeményezzen a lengyelekkel, (megbízásából Nagy Ferenc levélbeli kapcsolatba lépett a lengyel királynővel), helytelenítsen és lehetőleg megakadályozzon néhány meggondolatlan akciót (így Vitnyédynek azt a kalandor tervét, hogy foglyul ejtse és Petróczy István Vág menti várába zárja Lipót császárt, hogy így kényszerítse őt a magyar elégedetlenek követe-

⁴¹ Ld. Szelepcsényinek írt levelét 1665. aug. 8-án, uo.

⁴² Levele Csáky Ferencnek, 1666. jan. 15, Csáky-lt., fasc. 259/c, folio 444—445. Wesselényi elkeseredését híven jelzi az a levél is, amelyet a sikertelen kassai tanácskozás másnapján, 1665. november 17-én írt Rottalnak: „. . . Tegnap szakada vége negyed napi haszontalan munkánknak, kit régen megjövendöltem, ugyanis. . . aki semmivel küldetik, semmivel szokott visszatérni. Most íratom a relatiót, abból bővebben miudeneket megért kegyelmed, már én sem késem, hanem nagy kudarcvallomással elpironkodom innét”. Wesselényi-lt., fasc. 9.

léseinek a teljesítésére), s végül hogy újabb nádori törvényszéket hívjon össze 1667 márciusára Besztercebányára, ami ismét alkalmat adott az ellenzékieknek a további teendők feletti tanácskozásra.⁴³ Ez utóbbin ő maga személyesen már nem vehetett részt. Egyik utolsó levelében arra a széltében elterjedt (téves) hírre reflektált, amely szerint a német Fülek várát odaigérte a töröknek: „Megvallom, zsibbadt inakkal gondolkodom erről, . . . de ha Fülek megszállásában valami talál lenni . . ., akkor megmutatom, magyar dajka tejét szoptam, s romlandó köveivel fogom magam koporsó gyanánt befedetni.”⁴⁴ Erre nem került sor. Tíz napi haláltusa után, betegágyban halt meg 1667. március 27-én.

Hogy Wesselényi távozása mekkora ürt hagyott maga után, az igazában a Habsburg-ellenes szervezkedés további fejleményeiből tűnik elő. A nádor körütekintően végrendelkezett halála előtt. Önmagának „minden pompa nélküli” egyszerű temetést rendelt, hogy amit „temetésére költenének, a haza oltalmára fordítsák”. A közügyeket tekintve, a horvátság ügyeinek intézését Zrínyi Péterre, a Duna két felét Nádasdy Ferencre, a felvidéki 13 vármegyét pedig Bocskai István zempléni főispánra bízta, aki mint az északkeleti ország-részek egyik legtekintélyesebb főrendje, szintén be volt avatva a titkos tervekbe. Széchy Mária, az özvegyen maradt nádorné mellé gondviselőül Nagy Ferencet, Bory Mihályt, Keresztúri László vicepalatinust és Szuhay Mátyást rendelte. „Sok írásbul telnék ki, de igen szép rendben hagyott itt bennünket, mintha élne” — foglalta össze az elhunyt nádor gondoskodását Kende Gábor Teleki Mihálynak írt levelében.⁴⁵

Wesselényi halálával, a dolgok rendje szerint, a hivatalos közéletben csakúgy, mint az összeesküvők titkos hierarchiájában, Nádasdy Ferenc ország-bíró lépett elő az ország első emberévé. A nádori szék megürülése után néhány héttel Lipót a már korábban elhunyt Lippai György utódjaként esztergomi érsekké emelt Szelepcsényi Györgyöt, valamint Nádasdy Ferencet nevezte ki nádori helytartókká — természetesen ideiglenes jelleggel, amíg a következő országgyűlés meg nem választja az új nádort. Senki előtt nem volt titok, hogy e magas állás elérése elsősorban az ereje teljében levő, 40 év körüli Nádasdynak becsvágya, mondhatjuk azt is, élete főcélja.

Nádasdy Ferencet mindenekelőtt hatalmas gazdagsága és az átlagot messze meghaladó széles műveltsége emelte osztályostársai fölé. Szemben a súlyosan eladósodott Wesselényivel, anyagi ügyei rendezettek voltak, sőt évi 200 ezer forintos jövedelmével Magyarország talán legnagyobb vagyonát mondhatta a magáénak. Birtokain — dédapjához, a XVI. században élt Nádasdy Tamás nádorhoz hasonlóan — szakszerű, racionális gazdálkodást folytatott, élénk kereskedelmi tevékenységgel és az ökonómiai szempontok szigorú érvényesítésével. Uradalmainak élete viszonylag rendezettnek és biztonságot adónak tűnik, ami nem csekély dolog egy olyan korban, amikor a háborús pusztítások és a belső anarchia nyomán mindenfelé felfordulás és zűrzavar uralkodott. „Gróf Nádasdy uram önagysága, mint méltóságos ember, maga vigyázott és parancsolt minden felé, önagyságától ez a föld mind tartott, sőt *ultra* kedveskedni kívánt”; „annak előtte gróf uram önagysága a maga

⁴³ Wesselényi lengyel kapcsolataira a legbővebb részleteket Nagy Ferenc második, 1670 szept. 14-i lőcsei vallomása tartalmazza (továbbiakban: NF. 1670. szept. 14.). Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 322/D, folio. 89—116. — Vitnyédy tervére és az 1667 márciusi besztercebányai törvényszékre ld. *Pauler* i. m. 108 és 129.

⁴⁴ Keltezés és címzés nélküli levelét ld. Nádasdy-lt. 13. sz. csomó, Nro. 469, folio 136.

⁴⁵ 1667. ápr. 20. TML. IV. 90.

katonáival a latrokat kergettette, alatta való katonáknak parancsolta, hogy mindenütt lennének vigyázásban”; „azelőtt való esztendőkbén, amíg Nádasdy Ferenc uram őnagysága élt, minden esztendőben szorgalmazta a rábaközi bírákat a Rábára való gondviselésre (azaz az áradás elleni védekezésre)” stb. — halála és birtokainak konfiskálása után lépten-nyomon ilyen és ehhez hasonló megjegyzések tűnnek fel a kamarai iratokban Nádasdy nyugatdunántúli földesúri adminisztrációjáról,⁴⁶ ami persze az ő személyén túl némiképpen a korabeli nagybirtok általános közigazgatási szerepére és hatalmára is fényt vet. Mert a nagybirtokos Nádasdy szinte korlátlan hatalommal rendelkezett uradalmainak lakossága felett, amit gyakran vett igénybe a földesúri szolgáltatások önkényes emelésére is. „Nagy úr lévén, miellenünk mindeneket megcselekedhetett, amit akart” — írták róla például Csepreg mezővárosának lakói, azzal kapcsolatban, hogy korábban állítólag nem követelt adókat íratott be urbáriumukba.⁴⁷

Ez a rendezett vagyonú arisztokrata — aki magánföldesúri gyakorlatában nem ismert ellentmondást, s megszokta, hogy kívánsága tízezrek számára törvény — a közelet mezejére is igyekezett átvinni erőszakos fellépését, önkényes modorát. Az ellenreformációnak nem volt nála buzgóbb világi bajnoka a XVII. század közepén Magyarországon. Miután 1643-ban katolizált, hatalmas lendülettel mintegy 40 ezer alattvalóját térítette át a római egyházba. Nevét országszerte kiforgatott luteránus templomok, iskolák és égő könyvmáglyák tették hírhedtté, sőt a közvélemény még familiárisa és tisztartója, Bálintfi János botrányos eljárását is hajlamos volt az ő nyakába akasztani, akiről elrettenve terjesztették: zsírral locsolta és nyárson sütögette a protestánsok bibliáját.⁴⁸ De nemcsak neofita vallásos buzgalma hozta összeütközésbe Nádasdyt sok kortársával. Terjeszkedni és uralkodni vágyó természetűe megnyilvánult birtokszerzéseiben és tisztséghalmozásában is, ami ugyancsak számos konfliktusba bonyolította. Ámbár már 30 éves korára, 1655-ben elnyerte az ország második rendi méltóságát, az országbírótságot, a nádori tisztet viselő Wesselényivel mindvégig féltékeny és feszült viszonyban élt. S noha magáénak mondhatta a két nagy nyugati vármegye, Sopron és Vas főispánságát, 1665-ben harmadikként Zaláéra is szemet vetett, s amikor ebben akadályba ütközött, „felette megindult rajta, s igen meghányván egymást, rútol összeveszett” a kancellárral, stb.⁴⁹

Amikor Wesselényi halálával szabaddá vált a pálya a nádori szék felé, Nádasdynak látnia kellett, hogy e tisztség megszerzéséhez — egy majdani országgyűlésen át — korántsem vezet sima és egyenes út. Itt voltak mindenekelőtt a — többnyire önjelölt — vetélytársak a nagy versenyfutásban: Forgách Ádám tárnokmester, Zichy István kamaraelnök, Pálffy Miklós pozsonyi főispán és mindenekelőtt a legnagyobb rivális, Rottal János gróf, Stájerország főkincstárnoka, Lipót császárnak a magyar ügyekben jobbkeze és legfőbb tanácsosa. Rottal esélye — ezt jól tudta Nádasdy — kétoldalú népszerűségében rejlett, abban, hogy egyaránt bírta az udvar és a magyarországi rendek bizalmát. Ez a morva származású főúr, akinek apja 1622-ben szerezte meg a magyar

⁴⁶ OL. Kamarai levéltár, Litterae ad cameram exaratae 1670. dec. 4. és 5., fasc. 54, Nro. 1670/370 és 1670/371, valamint 1674. ápr. 21., fasc. 58, Nro. 1674/122.

⁴⁷ 1671. aug. 25. Uo. fasc. 54, Nro. 1671/26.

⁴⁸ EK. Protocollo Serieale (továbbiakban: PS.) P. Nro. 167, Dévény Ferenc és Bágyoni Benedek vallomása.

⁴⁹ Ld. Wesselényi Rottalnak írt 1665. jan. 23-i levelét, Nádasdy-lt., 12. sz. csomó, Nro. 466, folio 535—538.

indigenátust, értett hozzá, hogy szinte nélkülözhetetlenné tegye magát bármilyen kényesebb magyar vonatkozású ügy intézésében. Mint az ausztriai ház feltétlen hívetől, távol állt tőle bármilyen öncélú vagy túlhajtott rendi ellenzéki eszékedés — de mégis a császári államférfiaknak ama régebbi garnitúrájából való, amely — ellentétben Lobkowitz-cal, Hocherral vagy Montecuccolival — még nem kizárólag az abszolutizmus vasvesszejében látta a magyarországi Habsburg-uralom biztosítékát. Annak a kényes egyensúlyi állapotnak, amely a bécsi udvar és a magyar rendek között az 1660-as évekre kialakult, aligha lehetett volna jobb kifejezőjét találni, s egyben rátermettebb irányítóját elgondolni Rottal Jánosnál.

A hatalmi harc természete hozta magával, hogy Nádasdy és Rottal, mint a két fő vetélytárs között engesztelhetetlen harag fejlődött ki, ami kölcsönös vádaskodásokban, mérges intrikákban, az egymás utáni szimatolásban és egymás lejáratásában jutott kifejezésre. De Nádasdy számára Rottal esélyeinek rontásánál persze semmivel sem volt kevésbé fontos *saját* esélyeinek megalapozása, részben a bécsi udvarnál, de még inkább a magyarországi nemesség soraiban. Mert az országbíró — s ez a fentiek ismeretében egyáltalán nem meglepő — nem volt népszerű ember Magyarországon, s különösen nem a protestáns többségű keleti országrészekben. „Nádasdy uramat, mint az ördögöt gyűlölik, s csaknem bizonyos palatinus az, akit melléje candidálnak” — jelezték ezzel kapcsolatban Kassáról már 1667 májusában. „Nádasdy uramtól írtózik a mi földünk, . . . s egy országgyűlésen Nagyságodnak sokasodnának magyar jóakarói” — írták Rottalnak Szatmárról, a keleti vármegyéek hangulatáról.⁵⁰

Egy olyan hatalmas oligarchának, mint Nádasdy, természetesen sok lehetősége volt, hogy e kedvezőtlen jelenségekkel szemben is javítsa a saját pozícióját. „Bálintfi (mint láttuk, Nádasdy embere) itt most minden erejével abban foglalatoskodik, hogy conventiokkal obligálhassa az embereket” — olvassuk például Csáky Ferenc kassai főkapitány 1667. augusztus 3-i levelében. Az országbíró felől azt hirdetik — hangzik egy másik híradás ugyanebből a hónapból —, hogy „Forgách Ádám uram szentmártoni jószágát 80 ezer talléron vette volna meg, palatinusné asszonyomtól Enyickét, Homonnainé asszonyomtól viszont Szentmiklóst, jövőendő palatinusságára nézve”. „Úgy látom, akinek dolga nincs, hírt költ” — fűzte ehhez hozzá jódag szarkazmussal a levélíró, Csáki István szatmári főkapitány.⁵¹

Ebben a keretben, egyéni közéleti céljainak a perspektívájában válik érthetővé Nádasdynak a rendi szervezkedéshez való csatlakozása és abban játszott szerepe is. Önmagában tekintve ugyanis, politikai nézeteinek alakulásában hiányzik az a vörös fonál, amelyre fel lehetne fűzni a különböző időpontokban elfoglalt álláspontját, s amely logikusan vezette volna el 1666-ban a korábban említett súlyos lépés megtételéig. Az 1650-es években II. Rákóczi György politikájának híve, s érdekeinek legfőbb magyarországi képviselője; a töröknek

⁵⁰ Az előbbi Csáky Ferenc írta Rottalnak 1667. május 31-én, uo. 15. sz. csomó, Nro. 541, folio 682—683, az utóbbi Illyefalvi T. János 1668. május 26-án szintén Rottalnak, uo. 18. sz. csomó, Nro. 623, folio 105—107.

⁵¹ Uo. 15. sz. csomó, Nro. 541, folio 694—695 és 14. sz. csomó, Nro. 498, folio 159. Nádasdy szinte mániákus törekvése a nádori tiszt elnyerésére kiderül egyébként személyi titkára, Szenthe Bálint 1670 őszén tett vallomásának számos részletéből is. „Gyakran mondta és írta nekem, hogy minden törekvése a nádorság elérése és az országgyűlés összehívása” — olvassuk ebben többek között. OL. R. 284, Véghelyi-gyűjtemény, Rottal-iratok. (Erre a forráscsoportra *Iványi Emma* hívta fel a figyelmemet, akinek a segítségét ezúton is köszönöm.)

való behódolás gondolata már 1659-ben megpendült egyik levelében.⁵² 1664-ben, láttuk, a vasvári béke megkötésének magyar részről egyetlen lelkes támogatója a decemberi bécsi tanácsülésen. Olyan híreket is terjesztettek róla, hogy az egyedüli magyar volt, aki „a békesség koholásában forgolódott”.⁵³ Ha ez ebben a formában nem is volt igaz, az viszont tény, hogy szoros személyi kapcsolatai voltak Montecuccolival, a nyers magyarellenesség e talán legszélsőségesebb bécsi képviselőjével.⁵⁴ 1665 február-áprilisában Rómában járt a pápánál, miközben Velencében is megfordult; útjáról — amelyre Wesselényi eddig kiderítetlen okok miatt „irtózva” gondolt⁵⁵ — az volt a közhír, hogy ki akarja eszközölni a vasvári béke érvénytelenítését, s egy törökellenes nagy keresztény koalíció összehozásán fáradozik.⁵⁶ 1665 tavaszán már ismét otthon volt Pottendorfon, majd néhány hónapig nem hallunk róla, míg aztán, mint korábban láttuk, 1666 június-júliusában a nádor hívására már csatlakozott az ellenzéki politikához. Mindezt a sok ide-oda hajlást, vargabetűt pedig egyetlen motívum kísérte következetesen végig: heves és tüntető protestánsellenessége.

Ami tehát Nádasdy csatlakozásának főmotívumát illeti, az országbíró végülis nyilván nem akart kimaradni egy olyan vállalkozásból, amely egy radikális fordulat lehetőségét foglalta magába. Egyéni becsvágya hajtotta, hogy részt vegyen ebben a mozgalomban, amelynek céljai és eszközei (például a török szövetség terve) tulajdonképpen csak menetközben világosodtak meg előtte, s amelyeket osztott is, meg nem is — de számára úgyszemint a mozgalom célja volt a fontos, hanem maga a részvétel, amelynek révén a titkoknak immár ő is beavatottjává vált, s úgy gondolhatta, hogy alkalom adtán közvetítőként egyszer még kulcs helyzetbe kerülhet az uralkodó és a rendek közötti kötélhúzásban. Az 1667 márciusi besztercebányai nádori törvényszékre az összes jelenlévők közül a legnagyobb familiáris-haddal vonult fel, s március 9-én a „magyarországi nemesi rendek eleinek és interessatus atyafiainak” kiállított egy olyan hitlevelet, amelyben, egyebek között, a bécsi béke szellemében, az összes vallási sérelmek orvoslásában való közreműködésre kötelezte magát.⁵⁷ Nem sokkal a nádor halála után pedig már olyan — nyilván általa is sugallt — hírek keltek szárnyra róla, hogy „hittel oblgálta volna magát az elvett templomoknak restitúciójára és azt is átkozta, aki reávette, hogy tőlük (már mint a protestánsoktól) elvegye”.⁵⁸

Mindez arra vall, hogy ellentétben Wesselényivel, akinek nézetei és tettei, mint láttuk, szervesen következtek átélts és megszenvedett élményeiből, Nádasdynak nem volt erős oldala a meggyőződés. „Igen eszes és jól tájékozott” — írta pedig róla királyának Grémonville, s ha honfitársainak egy része mégsem vitathatatlan észbeli képességei alapján vélekedett róla, úgy annak éppen az lehet a magyarázata, hogy okossága mögül hiányolták az átélts és elkötelezés erkölcsi fedezetét. Ebben a viszonylatban bátran elfogadhatjuk a közvélemény szócsövének Vitnyédy Istvánt, aki egy alkalommal ezt írta az országbíróról: „Is-

⁵² Ld. *Szilágyi Sándor*: II. Rákóczy György összekötése gr. Nádasdy Ferencsel. Századok, 1874. 472.

⁵³ Ezt Wesselényi írta Rottalnak 1664. november 1-én, Nádasdy-It., 12. sz. csomó, Nro. 466, folio 503—504.

⁵⁴ Erre mutat egyebek között Montecuccolihoz írt 1665. február 19-i levele is, mielőtt itáliai útjára indult volna. OL. Törzsanyag, Nro. 1900/59.

⁵⁵ Ld. Rottalhoz írt 1665. jan. 23-i levelét. Vö. a 49. sz. jegyzettel.

⁵⁶ Ilyen mendemondákról Bánffy Dénes tájékoztatta Telekit 1665. április 22-én, TML. III. 460.

⁵⁷ Nádasdy 1667. márc. 9-i szövetségelevele az interessatusokkal: NRA. 518/15.

⁵⁸ Ezt Csáky Ferenc 1667. május 31-én írta Rottalnak. Vö. az 50. sz. jegyzettel.

tennek sem volt soha igaz, sokat megcsalt . . . ha százszor megesküszik is, de én neki soha nem hiszek”.⁵⁹

Ennek megfelelően Nádasdynak a szervezkedésben játszott szerepére is általában az volt a jellemző, hogy a politika nagyfontosságú tárgyi kérdéseiben vagy nem, vagy csak erőtlenül, lagymatagon foglalt állást, viszont feltűnő hajlandóságot mutatott a harsány és látványos megoldásokra, amelyek az elégedetlenség mozgalmát végigkísérték. Ismerjük pl. Zrínyi Péter elkötelezettségét a francia-, illetve Wesselényi Ferenc állásfoglalását a török-orientáció mellett; kettejük között ebben a vonatkozásban koncepcionális ellentétek is feszültek. Nádasdynak ezzel szemben, amikor a török szövetség tervét 1667 februárjában megtudta, nem volt határozott véleménye ebben a kulcskérdésben; résztvett az egyik, majd a másik akcióban is, aszerint, ahogy az események, rajta kívül álló erők hatására alakultak, anélkül, hogy bármelyikben különösebb meggyőződést áruolt volna el. Vagy itt van a Lipót elleni merénylet terve! Wesselényit mélyen felháborította Vitnyédy szándéka; első felindulásában kész lett volna őt a Dunába dobni, sőt láb alól is eltenni fantasztikus ötlete miatt, amely csak arra lett volna alkalmas, hogy kompromittálja és zátonyra futtassa az egész mozgalmat. Nádasdyt ezzel szemben szórakoztatta és mulattatta az ügyvéd elgondolása, amiben még a nagyúr emelkedett, hanyag eleganciájának a jelét is láthatnánk — ha nem tudnók, hogy ő maga sem idegenkedett hasonló akciók kieszelésétől és végrehajtásától.⁶⁰ Sőt, az igazság az, hogy Vitnyédy e „magánvállalkozásá”-tól eltekintve, Nádasdy keze és szerzősége csaknem valamennyi hasonló „csíny”-ben benne volt. Így ő tervelte ki és hajtotta végre emberi útján 1667 októberében a nevezetes csejtei postarablást is. Ez a vállalkozás, amelynek két póruljárt áldozata Rottal János személyi titkára és Apafi Mihály bécsi követe volt, eredetileg azt a célt szolgálta, hogy szerzőjének bepillantást szerezzen a bécsi—erdélyi kapcsolatokba, s főként persze Rottal ügyeibe. A kapott információ, mondanunk sem kell, távolról sem volt arányban az esemény keltette országos feltűnéssel.⁶¹

Mindaz, amit Nádasdy csatlakozásáról, részvételéről elmondtunk, abban foglalható össze tehát, hogy az országbíró minden jel szerint nem valamilyen magasabb politikai érdeket, „ügy”-et látott és követett a mozgalomban, mint Wesselényi, de még akár Zrínyi Péter is, hanem ellenkezőleg, a mozgalmat akarta egyéni céljainak alárendelni. Nem véletlen, hogy Janus-arcú politikájának megfelelően, a bécsi udvar éppen tőle szerezhetett *először* tudomást a Magyarországon forralt titkos szervezkedésről. Nádasdy ugyanis, hogy egyéni célját, a nádorságot elérje, az országgyűlés mielőbbi összehívását szerette volna kikényszeríteni Béctől. Ehhez a legcélszerűbb megoldásnak azt találta, hogyha a magyarországi veszélyek felidézésével (s persze önmaga közvetítő szerepét felajánlva), elejtett megjegyzésekkel, ráijeszt Lipótra és környezetére. Néhány héttel Wesselényi halála után ezért — részben személyi titkára, Szenthe Bálint

⁵⁹ Grémonville Nádasdyról adott jellemzését (francia eredetiben: „un homme fort sage et bien informé”) ld. a követ 1668. febr. 16-i jelentésében. *V. Bogiáć: Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nadasdy illustrantia* (1663—1671). Zágráb, 1888. 111. — Vitnyédy Nádasdyról szóló sorait ld. Telekinek írt levelében, 1667. jún. 8. TML. IV. 126.

⁶⁰ Nádasdy magatartására a legbővebb részleteket Nagy Ferenc 1670. okt. 10-i, harmadik vallomása tartalmazza. Wien, Staatsarchiv, Hungarica, Specialia, fasc. 323/A. folio 21—26.

⁶¹ A csejtei postarablást részletesen ismerteti *Pauler*, i. m. I. 159—162.

útján is — már megkezdte az árulkodásoknak azt a sorozatát, amely a szervezkedés további történetét, oly lehangoló módon, végigkísérte.⁶²

Az első „összeesküvés” háttere

Bármennyi ellenszenv, kételkedés és fenntartás övezte is Nádasdy alakját, Wesselényi halála után ő lett a titkos mozgalom legtekintélyesebb vezetője. Az országbíró mégiscsak közel volt a tűzhöz, ott ült a királyi tanácsban, s ezen a réven az „interessátusok” (azaz „beavatottak”, ahogyan a szervezkedők önmagukat nevezték) nem egyszer jutottak létfontosságú információk birtokába. Társadalmi és politikai rangján kívül nagy és érthető tekintélyt kölcsönzött neki hatalmas gazdagsága, esetleges anyagi támogatása is, amelyre a pénzben szűkölködő vállalkozás ugyancsak rászorult (más kérdés, hogy a fősvény és érzelmileg közömbös Nádasdy meglehetősen nehezen és végül is vajmi keveset áldozott a szervezkedés előmozdítására). Zrínyi Péterrel szemben pedig az biztosított neki elsőséget a szervezkedésnek ebben a szakaszában, hogy szemben a némileg tartózkodó horvát bánnal, őt nem zavarta a töröknek való behódolás szándéka, s nem voltak fenntartásai a mozgalom egyik vagy másik irányzatával és akciójával kapcsolatban sem. Meg aztán a bán földrajzilag is távolabb volt a felsőmagyarországi összeesküvők derékhadától (ebben az időben gyakran tartózkodott tengermelléki birtokain), s így nehezebben is volt hozzáférhető, mint az országbíró.

Adataink arra mutatnak, hogy az ellenzéki szervezkedés nemesi résztvevői és Nádasdy között valóságos konspirációs „lánc” alakult ki ezekben az években az egymás közti folyamatos összeköttetés biztosítására. E hálózat központja Wesselényi halála után is a nádor murányi vára volt, ahol a nádor özvegye, az 1644-es „murányi kaland”-ból ismert Széchy Mária körül valóságos kis vezérkar alakult a titkos ügyek igazgatására. Ennek élén a Wesselényi-birtokok jószágkormányzójává kinevezett Lessenyei Nagy Ferenc állt, s tagjai voltak Bory Mihály, ekkor éppen korponai kapitány, Csató Mihály murányi várnagy, Szobonya István, a nádori mezei hadak kapitánya, Szkárosi Nagy János, Széchy Mária servitora, valamint Cziráki páter, a nádorné gyóntatója, akiről Nagy Ferenc később a vallomásában elmondta, hogy nem kis gondot okozott neki az „interessátusok” eljárásának teológiai igazolása a törvényes uralkodóval szemben. Itt, Murányban őrizték a mozgalom összes okmányait, az egymás részére kiállított hitleveleket, s ide tért be hetente-kéthetente egyszer, de volt, amikor hetente többször is Szepesi Pál, hogy híreket, leveleket közvetítsen Kelet-Magyarországról, s megbeszélje a teendőket a nádornéval, de még inkább az őt egyre inkább befolyása alatt tartó Nagy Ferencel, akitől aztán visszatértében utasításokat vitt Kassa és a Tisza vidékére, ahol viszont Szuhay Mátyás és Fígedi Nagy András vették át és közvetítették tovább az üzeneteket. Nagy Ferenc pedig ugyancsak innen írta hetenként leveleit, sifírozott beszámolóit Pottendorfba Nádasdynak, aki ezt hasonló sűrű levelezéssel és követjárással viszonzta. A nádor halálát követő egy-másfél évben — mint az a későbbi vallomásokból félreérthetetlenül kiderül — ennek az egész jól működő gépezetnek Lessenyei Nagy Ferenc volt mintegy a lelke és irányítója. Elsősorban az ő Wesse-

⁶² Uo. 139—141. — Itt kívánjuk megjegyezni, hogy Nádasdy „Oratio”-jának elemzésére más alkalommal és más összefüggésben kívánunk sort keríteni.

lényi és Széchy Mária mellett szerzett tekintélye és nagyfokú aktivitása volt az a tényező, amely Murányt egy-két évre a mozgalom központjává emelte. De az országos kapcsolatokon kívül ide összpontosultak a regionális közép-felvidéki szervezkedés titkos szálai is: így Nagy Ferenc élénk kapcsolatokat ápolt a két Zólyom megyei alispánnal, Ebeczki Jánossal és Beniczki Tamással, a tekintélyes nógrádi Bezzegh-fivérekkel, Baloghy Gáspár Hont megyei alispánnal, továbbá Fischer Mihály besztercebányai jegyzővel és a breznóbányai bíróval, ez utóbbit esküvel is kötelezve a titkok megtartására és utasításai végrehajtására.⁶³

A konspiráció e murányi központjára egyébként — ellentétben Nádasdy anyagi rendezettségével és ebből fakadó magabiztosságával — a folytonos pénzzavarok, a súlyos adósságok nyomasztó gondjai települtek. Az elhunyt Wesselényi, aki közismert volt könnyelmű, sőt pazarló életmódjáról, összesen mintegy 284 ezer forint adósságot hagyott özvegyére, s ez a kor anyagi viszonyai között bizony nem csekély összegnek számított. A nádor kölcsöneinek listáján olyan tételek szerepeltek, mint például 8000 frt. Rottal Jánostól (amit végül Zrínyi Péter fizetett meg neki), ugyancsak 8000 a Trencsén megyében birtokos Osztrostith Mátyástól, 12 000 frt. a Balassáktól, 5000—5000 frt. a pozsonyi káptalantól és jezsuitáktól, 15 000 frt. a nagyszombati jogi fakultásra tett alapítványból, 7500 frt. Joanelli bányavárosi kamaragróftól, 2000 frt. Hartyáni András szepesi kamarai tanácsostól, 3000 frt. Czimermann Zsigmond eperjesi kereskedőtől, 1500—1500 frt. egyenként Beszterce-, Kőrömc- és Selmecbányától, 900 frt. Lőcse városától stb. Adósságai között találunk olyant is, amelyet 1661 óta hurcolt magával (ezzel egy bécsi ötvösmester árváinak tartozott), s még legutolsó bécsi tartózkodásakor is 15 000 forintot vett fel sürgető szükségletei céljára.⁶⁴ A közeledő határidők szorongatása, a különböző hitel- és zálogügyletek sokasága, a régi adósságok újabb kölcsönökkel való toldozgatása, a nádor halála után is, vagy ekkor talán még inkább, fojtogató, sűrű atmoszféraként ült rá a vár lakóinak mindennapi életére. A nádorné úgy akart kitörni szorongatott helyzetéből, hogy nem sokkal férje halála után „fiává és javai örökösévé” fogadta a vele első unokatestvérében levő Zrínyi Pétert, azzal a kikötéssel, hogy a bán fizessen ki neki azonnal 100 000 forintot, aminek ellenében Szendrőt azonnal a tulajdonába engedi, a murányi uradalmat pedig halála után biztosítja a számára. A bán kapott is az ajánlaton, mert e birtokok megszerzését, s elsősorban Szendrőt lépcsőnek tekintette az általa hön óhajtott kassai főkapitányság megszerzéséhez. Amikor Zrínyi a Felvidéken járt, 1668 januárjában, ebben az értelemben meg is kötötték a szerződést, s a bán — akinek anyagi viszonyai ugyancsak meglehetősen ziláltak voltak, s így maga is kölcsön felvételére szorult — össze is szedett vagy 24 000 forintot, de az összeg hátralevő részét Széchy Mária többszöri kérése, üzenete, sürgetése ellenére sem volt hajlandó megfizetni. Amikor pedig az események újabb fordulatával Zrínyi felvidéki főkapitánysága lekerült a napi-rendről, a bán végül is elállt az egész ügylettől és visszakövetelte a Szendrőre kifizetett előleget is, de a változatosság kedvéért ezúttal a nádorné volt fizetés-

⁶³ A szervezkedés murányi központjáról mondottakat Nagy Ferenc 1670. szept. 14-i vallomásából merítettem. — Kiegészítőleg ld. Széchy Mária 1670. aug. 23-án Murányban tett vallomását is, többek között Szepesi Pál sűrű murányi látogatásairól, valamint Cziráki páter tevékenységéről. NRA. 519/42. (Ez utóbbi anyagot *Kenéz Győzőtől* kaptam; segítségét ezúton is köszönöm.)

⁶⁴ Wesselényi Ferenc adósságainak jegyzéke: Nádasdy-lt., 108. sz. csomó, Series I. Nro. 744. A Wesselényi—Széchy-házaspár költséges életmódjáról és nagyarányú eladósodásáról szemléletes leírást adott *Acsády Ignác* Széchy Mária. 1610—1679. c. monográfiájában. Budapest, 1885. 168—170 és 183—184.

képtelen. Az egész akció végül is csupán arra volt alkalmas, hogy kölcsönös bizalmatlanságot és bosszúságot keltsen, alaposan megrontsa a két rokon — és politikailag is szövetséges — főúri család kapcsolatát.⁶⁵

A Wesselényi—Széchy-féle javak kiárusítása azonban ezen az akción túl is, alaposan felbolygatta a korabeli magyar főúri társadalmat. Az áruba bocsátott uradalmakra, birtokrészekre, szőlőkre, mint olcsó prédára, egymás sarkába hágyva jelentkeztek a vevők. Zrínyi Péter a fenti két uradalmon kívül a lengyelországi Wesselényi-birtokokból is szeretett volna egy karéjt kihalítani magának, hogy ezen a réven lengyelországi nemességet szerezzen magának, s azt felhasználja politikai tervei elősegítésére. Ami Murányt illeti, annak birtokára, a bánon kívül, I. Rákóczi Ferenc is szemet vetett, Széchy Mária tokaei szőlőre viszont Nádasdy Ferenc bocsátkozott alkuba. Ám a legnagyobb ellentét a lipcsei uradalom körül pattant ki, amelyet szintén az országbíró szeretett volna megszerezni magának (jellemző egyébként rá, hogy a fizetendő vételárban el akarta számoltatni az összecsküvére fordított 5 ezer tallérját is), ámde azt a nádorné a pozsonyi magyar kamara elnökének, Zichy Istvánnak szánta, aki rokoni kapcsolatban állván Nagy Ferencel, számos kisebb-nagyobb szolgálatot tett — egyebek között kölcsönöket szerzett — a murányi társaságnak. Nádasdy a maga céljai elérésére ekkor a Széchy Mária „fiá”-vá fogadott Zrínyi Péter közvetítését szeretett volna igénybe venni, de az özvegy nádorné megmakacsolta magát, s hogy hatalmas ellenfele helyzetét megrendítse, elkezdett intrikákat szőni Zrínyi és Nádasdy között, sőt 1668 márciusában még egyik emberét is a bán után küldte Velencébe, hogy őt az országbíró ellen hangolja. Ez nem is volt nehéz, mert Zrínyit amúgyis erős kisebrendűségi érzés gyötörte hatalmas szövetségesével szemben. Az egész itt vázolt szomorú históriának azután 1669-re „ért be” a termése: a két szövetséges főúr ekkor már elszánt ellenfélként állt szemben egymással, miközben földesúri hadaik kölcsönösen egymás birtokait dúlták.⁶⁶

Ezeket a szövetséges, sokszor nehezen kibogozható és többnyire lehangoló főúri „magánügyek”-et nem önmagukért iktattuk elbeszélésünk menetébe, hanem azért, mert a kor társadalmi-politikai viszonyai között csaknem minden esetben áthatolhatatlan, sűrű hálóval szőtték be a politikai törekvéseket. Szereplőinket és kisebb-nagyobb ügyleteiket is abból a szempontból tartjuk jellemzőnek, milyen hatalmas erővel szólt közbe a politikai történetbe az egyéni anyagi érdek a korabeli rendi társadalomban, amely a feudális földtulajdonon és a birtokkoncentráció törvényén alapult, s ahol társadalmi megbecsülés, hírnév, rang, hatalom — mindaz, ami a korabeliek felfogásában az emberi élet savátborsát adta — a legszorosabb függvénye volt a valóságos emberi értékektől elidegenedett magántulajdonnak. Mert ami jellemző volt a nagybirtokos arisztokráciára, az, mondanunk sem kell, ugyanígy jellemezte a közép- és alsónemességet is — csak hát persze kisebb tételekben, s alacsonyabb, de éppen ezért sokszor alantasabb szinten. Függetlenül a rendi szervezkedés céljainak és irányának objektív történeti megítélésétől, azt kell mondanunk, hogy a magyar nemesi társadalom ebben a mozgalomban sok szempontból önnön szándékaihoz, közösségi felbuzdulásához képest is rosszul vizsgázott: képtelen volt öntudattal, belső önfegyelmeléssel ellensúlyozni, vagy legalábbis mérsékelni a feudális tulajdonon alapuló privátérdekek diffúz, romboló hatását. A maga módján

⁶⁵ A Széchy Mária és Zrínyi Péter közötti ügyletekre ld. NF. 1670. szept. 14.

⁶⁶ Uo. Nagy Ferenc említi a Zrínyi Péterben élő kisebrendűségi érzést is. — A Wesselényi-birtokokkal kapcsolatos ügyletekről jó áttekintést ad *Acsády*, i. m. 239—240.

és szavaival ezt a lehangoló tényt ismerte fel az összeesküvő Kende Gábor is, amikor egy tisztánlátó, csüggedt pillanatában az egész mozgalomnak ezt a pontos látéletét adta: „a nagy egyenetlenség, elsőségre való vágyódás, egymáshoz való hitetlenség, kételkedés nem bocsát semmire bennünket és talán az is vesz el mindnyájunkat.”⁶⁷

Az anyagi helyzet erőteljes motiváló hatását, az eladósodás, sőt létbizonytalanság erkölcsileg romboló következményeit figyelhetjük meg a nemzeti mozgalmak és az ellenzéki szervezkedés olyan régi és tapasztalt köznemesi résztvevőjénél is, mint a murányi csoporthoz tartozó Bory Mihály. Mint Wesselényi Ferenc familiárisa, „főember-szolgá”-ja, 1667 márciusában Nagy Ferencsel együtt ő is ott állt a nádor betegágyánál, amikor haldokló ura végrendekezett, s kettejük gondjába ajánlotta özvegyen maradó feleségét. De a korponai kapitányt e szomorú órában a nádor intelmeinél láthatólag inkább a maga bizonytalan jövője foglalkoztatta. Az a tudat, hogy gazda nélkül marad, amúgyis szorongással töltötte el, nem is szólva arról, hogy úgy érezte, Wesselényi mellett nem találta meg számítását. Élete e válságos pillanatában — felelevenítve régi kapcsolatukat — Rottalhoz fordult leveleivel. Élénken bizonygatta: soha nem változott meg iránta való érzelmeiben (legutóbb is a szállásán társaival együtt az ő egészségére ürítette poharát), s szinte esdekelve kérte: vegye őt kegyelmes protekciója alá, mert — mint írta — „ha Magyarban (!) akárki más, bizony én lések Nagyságod egyik szolgája”.⁶⁸ Volt urával szemben viszont nem fukarkodott a panasszal, szemrehányással: számtalan követséget viselt a megbízásából, de soha egyetlen fillér költségét meg nem térítette. Hiába hivatkozott előtte súlyos betegségére, s kérte, ne fárassza, meg sem hallgatta, hanem fekvé is küldözte Bécsbe, egyszóval „ami kevesem volt, a maga szolgálatja mellett nyavalyás (ti. Wesselényi) elfogyasztatta velem”. Odáig jutott — panaszolta 1667 májusában — hogy már minden ezüst művét, felesége aranyláncait és gyűrűit is áruba bocsátotta, s hogy fizetni tudja a betegségét kuráló doktort, még a Lipót császártól kapott aranyláncát is zálogba vetette.⁶⁹

Ahogy teltek-múltak a hónapok, ez az egykor szebb napokat látott s jobb jövőben bízó ember egyre mélyebbre zuhant a reménytelenség és kétségbeesés poklába. Hol Bécsből vádolták meg prédaéhséggel, tolvajsággal és békebontással korponai főkapitányi működése után, hol Szelepcsényi érsek akasztott a nyakába káptalani vizsgálatot valamelyik birtokügyletéért, miközben a magánéletében turkált, hol pedig — s ez már szinte tragikomikus — úgy esett a ló vele, hogy egész mellét összetörte, s emiatt egy hónapig nyomta a betegágyat. „Isten nyomorultja”, „haszontalan földterhe”, „búban zabált szegénylegény”, „szemétre vetett nyavalyás ember”, „kicsiny nyomorult féreg vagyok” — írta magáról újra meg újra, szinte kifogyhatatlan nyelvi leleménnyel — „nem is emberhez való ez az én sok szenvedésem”. „Boldog nagy teremő Isten, hogyan tűrheted ezeket a rettenetességeket!” — kiáltott fel egy másik alkalommal. Amikor pedig vagy féltucatnyi megválaszolatlan levele után Rottal végre válaszra érdekesítette őt, „lábai megcsókolásával” sietett megköszönni neki kitüntető jóindulatát.⁷⁰

⁶⁷ Ld. Teleki Mihálynak 1668. nov. 16-án írt levelét. TML. IV. 375.

⁶⁸ Ld. 1667. márc. 25-i és ápr. 18-i leveleit Rottal Jánoshoz, Nádasdy-lt., 15. sz. csomó, Nro. 540, folio 623—624, illetve 628—629.

⁶⁹ Levelei Rottalnak, 1667. ápr. 29. és máj. 20. Uo., folio 632, illetve 634—635.

⁷⁰ Levelei Rottalnak, 1667. szept. 8., 16., okt. 19. és 1668. jan. 6. Uo. folio 636—637, 638—641, 644—647, 649—652.

Az 1666-ban kibontakozó rendi szervezkedés első szakasza — az, amit forrásaink általában az „első avagy nádori összeesküvés”-ként jelölnek — valójában abból a kettős háttérből bontakozott ki, amelynek egyik ága a szervezkedés élén álló főurak (mindenekelőtt Nádasdy Ferenc és részben Zrínyi Péter) egyéni becsvágya volt, a másik és fontosabb eredője pedig a murányi csoport, Széchy Mária, Nagy Ferenc és Bory Mihály adósságokban fuldokló, sivár, kétségbeesett helyzete. Ez utóbbiról azonban meg kell jegyeznünk azt is, hogy a murányiak rossz közérzetének komor alaprétegét mintegy élénkebb színekkel motiválta az az érzelmileg magas hőfokú, olykor lelkes, sőt elszánt hangulat is, amely időnként a murányi vár falai közé fészkelte magát. Az itteni mindennapok légkörére ugyanis a vár úrnőjének már a korábbiakból is ismert, szélsőségekre hajló, nyughatatlan természete nyomta rá a bélyegét. Férje halála után több mint egy hónapba került, amíg valamennyire összeszedte magát „kimondataatlan keserűség”-ből, miközben környezete már az ő életét is őszinte aggodalommal féltette. De 1667 májusától kezdve már fokról-fokra visszatért régi életkedvére, s lassan újra a tőle megszokott szenvedélyes érdeklődéssel fordult a külvilág dolgai felé. S innét már érdemes Nagy Ferencnek átadni a szót, aki elfogatása utáni vallomásaiban így jellemezte volt úrnőjét: „tagadhatatlan, hogy a haza iránti szándékban és szeretetben a legbuzgóbb volt, gyakran mondogatván, hogyha nem hiányoznának az eszközei, hogy a haza nehéz sorsán segítsen, az első lenne, aki a nemzete iránti szeretete bizonyításául valami örök emlékezetre méltó dolgot követne el. És mivel még legsúlyosabb betegségében is láthatólag megvizasztalta és felerősítette, ha a magyar ügyek előrehaladásáról hallott, én magam is arra törekedtem, hogy a kedvében járjak, s tápláljam indulatait és jó reménységét.” S ehhez hozzáfűzte még ezt a sokatmondó megállapítást: „Gyakran hajlott a kitörésre, de közepes nehézségre is gyorsan megváltoztatta elhatározását.”⁷¹

Ez a nyomasztó megélhetési gondokkal, s a lejáró határidők okozta szorongatottsággal küzdődő, de ugyanakkor őszintén átértett hazafias aggodalmaktól és szenvedélyektől is fűtött, ellentmondásos anyagokból gyúrt környezet persze semmire sem volt kevésbé alkalmas, mint az erőviszonyok higgadt mérlegelésére, a politikai realitások figyelembe vételére. S ha — mint előbb láttuk — Nagy Ferenc, mintegy emberi együttérzésből, sokszor a rideg valóság megszépített másával tartotta a lelket gyengélkedő úrnőjében, úgy ezt a jelenséget, az illúziók és ábrándok eluralkodását az „első összeesküvés” egészére jellemzőnek tarthatjuk. Az imént vázolt süppedékes, ingoványos talaj fölött — szinte törvényszerűen — a politikai légvárak, az irrealitások lidérces szférája lebegett.

Mert mindabból, amit a murányi társaságról megtudtunk, e csoport türelmetlensége, elszánt tenniakarása, bármely józan megfontolást elvető, azonnali cselekvésvágya következett. Pedig egy ilyen azonnali akcióra az általános politikai feltételek 1667—68 táján a legkevésbé sem voltak kedvezőek. A helyzet felmérése ezen a ponton visszavezet a mozgalom külpolitikai hátteréhez — mindenekelőtt a Wesselényi-féle török behódolási tervet, a murányi végzés sorsához, illetve a mozgalom erdélyi és portai kapcsolataihoz.

⁷¹ NF. 1670. szept. 14. (Eredetiben latinul.)

Az 1668 szeptemberi felkelés terve

A murányi végzésben a magyarországi „interessátusok” ügyük továbbvitelére, azaz ajánlatuknak a török felé való közvetítésére — azzal az indokolással, hogy „a tárgyalás módját jobban értik” — az erdélyi fejedelemséget, illetve személy szerint Apafi Mihály fejedelmet kérték fel. Apafi és közvetlen környezete pedig hosszabb fontolgatás nélkül késznek is mutatkozott a magyarországi mozgalom felkarolására. Elhatározásuk okai összetettek, de a legfontosabbként talán a kiábrándulásnak azt a több szakaszból álló, mélyülő folyamatát kell figyelembe vennünk, amely Erdély politikai köreiből Bécs szándékait és eljárását illetően végbement. Csupán az elmúlt egy-két év viszonylatában is, Erdélyben például komoly reményeket fűztek a vasvári békében függőben hagyott kérdések (így az erdélyi hódoltsági határok rögzítése és a portai adó leszállítása ügyének) kedvező elintézéséhez, amelyre a bécsi udvar — legutóbb még 1666 februárjában is, az Erdélybe küldött Kászoni Márton leleszi prépost, császári követ útján — ismételten elkötelezte magát. Leslie csúfos portai visszakozásának a híre — a magyarországi és az erdélyi követelések sorozatos elejtéséről szóló értesítés — éppen akkor érkezett meg Fogarasra, amikor a bécsi követ az erdélyi országgyűlés színe előtt nagyhangú fogadkozásait tette. A szavak és a tettek közötti kiáltó ellentét ily módon a leghatásosabban, az egész erdélyi politikai nyilvánosság előtt lepleződött le. A csalódás leírhatatlan volt! A Kászoninak szánt baráti választ félretették, helyette egy rideg, barátságtalan írást nyomtak a kezébe, s őt magát hűvös, ellenséges légkörben útra tették.⁷² Valójában ez volt az a pont — 1666 február közepén —, amikor utolsó maradványaiiban is szertefoszlott Erdély Kemény Jánossal kezdeményezett, újabb keletű Habsburg-orientációja. Az erdélyi politika irányítói lélekben már ekkor hátraarcot csináltak, készen arra, hogy a hagyományos Habsburg-ellenes erdélyi politika felújításával igyekezzenek kitörni abból a megalázó történeti helyzetből, amelybe 1657 után kerültek.

Amikor tehát Bethlen Miklós, tarsolyában a murányi végzéssel, 1666 szeptemberében hazaérkezett Erdélybe, hamarosan megszületett a döntés, hogy a fejedelemasszony, Bornemissza Anna udvarmesterét, a Törökországban már korábban is követséget viselt Baló Lászlót a magyarországiak ajánlatával haladéktalanul a portára indítják. Balónak, rövid megszakítással, egymás után kétszer kellett megtennie a nem csekély távolságot. Első útja (1666 novembertől 1667 februárig) azért volt eredménytelen, mert a portán „csak” IV. Mehmed szultánt találta, aki magánkedvteléseinek, főként vadászszenvedélyének hódolva, az államügyekben való döntést egészében Köprili Ahmed nagyvezérnek engedte át, ő viszont ebben az időben személyesen irányította a velencei kézen levő Kandia (Kréta) ostromát.⁷³ Baló másodsor kb. Wesselényi halálának napjaiban, 1667 március végén kelt útra, most már azzal a szigorú utasítással, hogy „minden lehetséges és bátoros utakon” a fővezér elé jusson. Egy kalandokkal teli viharos tengeri út után az erdélyi követ június 19-én állt a magyar interessátusok ajánlatával a birodalom teljhatalmú ura előtt. Otthonról kapott utasításai, Wesselényi eredeti instrukciója szellemében, felhatalmazták arra, hogy bejelentse Magyar- és Horvátország behódolási szándékát, s kérje számukra a „fényes” porta „kegyes” pártfogását. A törökök esetleges vonakodását az utasítás különböző történeti példák és politikai érvek felsorakoztatásával igye-

⁷² EOE. XIV. 23—26.

⁷³ *Pauler*, i. m. I. 132—133.

kezett leszerelni. A multat illetően Szapolyai János, Bocskai István és Bethlen Gábor példájára, Bethlen és a csehek konföderációjára hivatkozott, a jelen szempontjából pedig a német birodalom és a kereszténység megosztottságára utalt, mint amely különösen kedvező alkalmat ad a terv végrehajtására. Ha a török a Velence ellen vívott háborút hozná szóba, mint okot az elutasításra — hagyta meg az instrukció —, Baló mutasson rá arra, hogy az ajánlat elfogadása éppen-hogy kedvező volna a török háborús céljai szempontjából, mert Horvátország behódolása, a mögöttes hadfogadási területek veszélyeztetésével, igen érzékeny csapást mérne a velencei köztársaságra.⁷⁴

De a nagyvezér válasza nem volt olyan, mint ahogyan azt a magyarországi ellenzékiek, s az ügyüket teljes mértékben felkaroló Apafi remélték. A dolog jó volna — hangzott az erdélyieknek küldött üzenet —, de a török haderő most Kandianál van lefoglalva, s a Habsburg-császárral megkötött béke amúgysem teszi lehetővé a magyarországi harcok felújítását.⁷⁵ Még nyersebb elutasításban volt része a dolog sürgetésére 1667 októberében beküldött újabb erdélyi követnek, Inczedy Péternek: „A fejedelem hagyjon békét annak a dolognak, mert annak most nincsen ideje . . . akkor kellett volna azt megindítani, mikor mi is talpon voltunk (ti. az 1663. évi török behódolási felhíváskor).”⁷⁶ Ámde a török elutasító, negatív választát, illetve annak értelmezését mégiscsak bonyolította az a körülmény, hogy a követek több hetes, sőt hónapos portai, illetve kandiai tartózkodásakor sokféle kihallgatásra, tanácskozáásra, magánbeszélgetésre került sor a török hatalmi hierarchia különféle tisztségviselőivel, s ezeken ilyen-amolyan kijelentések, óhajok és vélekedések is elhangzottak, amelyek nem egyszer szöges ellentétben álltak egymással és az írásban rögzített hivatalos állásponttal. Erdélyben pedig, ahol a követek visszaérkezése után megindult az írásos válaszok és szóbeli közlések aprólékos szövegkritikai boncolása, hajlamosak voltak arra, hogy a török kinyilatkoztatások halmozából a számukra biztatóbb és reménykeltőbb részleteket bányásszák elő, ezeket tartván a jövőre nézve mérvadó és autentikus megnyilvánulásoknak.

Különösen így történt ez Baló László hazaérkezésekor 1667 augusztusában. Már maga Baló is, akit Bánffy Dénes hirtelenkedő és ijedős természetű embernek jellemezett,⁷⁷ olyan képet festett alapjában eredménytelen útjáról, miszerint a porta elé terjesztett ajánlat a török által tulajdonképpen „örömmel hallgattatott és kedveltetett, csak (éppen) kellett haladnia bizonyos ideig”.⁷⁸ Az erdélyi vezetőknek adott tájékoztatásában készpénzként könyvelte el a törökök minden homályos és kétértelmű megnyilatkozását, s homokra épített következtetéseiben — merő ellentétben a hivatalos török írások egyértelmű „nem”-jével — még egy olyan kijelentést is megkockáztatott, hogy a „hatalmas nemzet” a magyarországi vállalkozásért (!) „minden úton-módon igyekszik előtte álló dolgait eligazítani (azaz a kandiai háborút befejezni)”. Jellemző egyébként ennek az embernek a naivitására, hogy amikor az erdélyi urak a kandiai audiencián jelen volt görög származású portai főtolmács, Panajot felől faggatták (akiről eléggé közzismert volt, hogy szoros kapcsolatot tart az ausztriai kormánnyal), Baló egyebek között azzal kezkeskedett megbízhatóságáért, hogy, mint mondta,

⁷⁴ A Balónak adott utasításokat (1667. márc. 22. és ápr. 8.) kiadta *Szilágyi Sándor*, EOE. XIV. 236–243.

⁷⁵ Uo. XIV. 278–279.

⁷⁶ Inczedy Péter 1667 novemberi jelentését ld. uo. XIV. 290–291.

⁷⁷ Ld. 1667. márc. 10-én írt levelét Telekihez, TML. IV. 53–54.

⁷⁸ Ezt 1667. aug. 7-i levelében írta Telekinek, uo. IV. 160.

a tolmács még az evangéliumra is esküt tett, hogy a titkokat megtartja.⁷⁹ Ezek után szinte nem is meglepő, hogy Nádasdy után éppen Panajot volt az a második hírforrás, amelynek révén a bécsi udvar 1667 késő nyarán tudomást szerezhetett a magyarországi mozgólódásokról.

Ha a porta szava és szándéka már ilyen felemásan, a vágyak szűrőjén át jutott el Erdélybe is, nem csoda, hogy tovább torzult az Erdély és Magyarország közötti közvetítés során. Az erdélyiek állandóan attól tartottak, hogy a kedvezőtlen hírek esetleg „kijesztk” az akcióból a magyarországiakat, ezért portai információikat — Bánffy Dénes kifejezésével élve — rendszerint „nem egészen úgy” adták tovább, „amint van”⁸⁰ — vagyis amint ők magyarázták —, hanem még ez utóbbihoz képest is megszépítve. S ezen a ponton immár az erdélyi fejedelemség saját aspirációi, különálló hatalmi törekvései tűnnek elő, az a szándék, hogy a magyarországi mozgalmakat az erdélyi politika céljainak rendeljék alá. Azt a konfliktust láthatjuk itt első előfordulásában — ekkor persze még viszonylag ártatlan, embrionális formában —, amely növekvő intenzitással kísérte végig a XVII. századvégi Habsburg-ellenes mozgalmakat, s amely végül — mintegy másfél évtizeddel később — Thököly Imre, valamint Apafi Mihály és Teleki Mihály hatalmi ellentétében tetőződött. Ebben a kezdeti stádiumban mindenesetre, amikor a két fél viszonyában a helyzeti fölény még egyértelműen a szervezett államhatalommal és kiépült külföldi kapcsolatokkal rendelkező erdélyi fejedelemség birtokában volt, kevesen akadtak az erdélyi tanácsurak között, akik Bethlen Miklós pszichológiai érzékével és felelősségtudatával vallották: „szászorta inkább félek én attól, hogy bele ugratjuk őket, mintsem kijesztkük, (hiszen) egy biztató szó több a desperatusnak, mint száz ijesztő. Én bizony semmi titkolást tőlük nem javallanék.”⁸¹

Némileg másként alakult a helyzet Inczedy Péter visszaérkezése után, 1668 tavaszán. Igaz, Teleki Mihály útján Apafi még ekkor is azzal biztatta az „interessátusok”-at, hogy mihelyt a nagyvezér „jól viszi végbe candiai dolgát”, „hírének-nevének terjesztésére” okvetlenül belekezd a magyarországi akcióba.⁸² De a török elutasítás ezúttal mégis olyan kategorikus volt, hogy azt legfeljebb szépíteni lehetett, ám az ellenkezőjére magyarázni (mint azt Baló tette) nemigen⁸³ — mint ahogy az erdélyiek erről szóló közlését Kende Gábor is „szontyolodva” vitte magával Somlyóról.⁸⁴ Ha tehát valamikor, úgy 1668 derekán semmi kétség nem lehetett afelől, hogy a török belátható időn belül helytelenít bármilyen megmozdulást Magyarországon. Ekkor viszont már a magyar ellenzékiek jutottak arra a felfogásra, hogy nem is kell sokat törődni a törökkel való „napkeleti tracta”⁸⁵ kudarcával, mert újabb reményeket kezdtek táplálni — ezúttal ismét nyugati irányban. Bizalmukat, számításukat ezúttal sajátos módon arra alapozták, hogy az 1668 májusában megkötött francia—spanyol béke véget vetett az egy évvel azelőtt megkezdett ún. „devolúciós” háborúnak.

Ami az európai politika 1668. évi alakulását illeti, a legfontosabb fejlemény itt az volt, hogy XIV. Lajos háborúja teljes katonai sikert hozott a francia

⁷⁹ Ld. 1667. aug. 19-i levelét Telekihez, uo. IV. 168—169.

⁸⁰ Levele Telekihez 1668. ápr. 19-én, uo. IV. 291.

⁸¹ Ld. Telekihez írt levelét 1667. aug. 25-én, uo. IV. 182.

⁸² Apafi Telekinek, 1668. jún. 2, uo. 309.

⁸³ „Inczedy mivel jött, sok semmivel, elhizsem, Kegyelmed érthette” — írta pl. Teleki Beldi Pálnak 1668. ápr. 15-én, uo. IV. 289.

⁸⁴ Bánffy Dénes írta így Telekinek, 1668. ápr. 19, uo. IV. 291.

⁸⁵ A kifejezés Pelei Ferenc Telekinek írt 1668. máj. 26-i levelénél való, uo. IV. 291.

abszolút monarchiának. Csapatái nemcsak a korábban említett flandriai spanyol erődítményeket foglalták el, de néhány hónap leforgása alatt meghódították a svájci kantonok szomszédságában fekvő Franche-Comté tartományát is. A győztes francia király azonban a háborús erőszakot most kellő politikai óvatossággal párosította, s 1668 májusában aláírta az aacheni békét, amelyben Franche-Comté-t visszaengedve a spanyolok birtokába, „csupán” 12 flandriai erődített tartott meg magának. Fő célját így is elérte, mert nemzetközileg elismertette felesége belgiumi jogigényét (amivel a jövőre nézve precedenst teremtett további hasonló foglalásokhoz), s egyúttal megalázta főellenségét, Spanyolországot. Viszont óvatosságra készítette az 1668 januárjában létesült ún. hármas szövetség Németalföld, Anglia és Svédország között, amelynek főele a terjeszkedő francia királyság ellen irányult. A béke megkötése XIV. Lajos részéről e szövetség felbomlasztására irányult, s egyben nyitánya volt a Hollandia elleni háborúra való felkészülésének.

De a rendkívül mozgékony, magas tőkélyre fejlesztett francia diplomácia legnagyobb teljesítménye a flandriai háború idején elsősorban mégis talán az volt, hogy az osztrák-Habsburgokat távol tudta tartani a Spanyolország melletti beavatkozástól, sőt rá tudta venni őket egy *titkos szerződés* aláírására is (1668. január 19.), amelyben a két hatalom, a spanyol király halála esetére, előre felosztotta maga között a spanyol örökséget. Ez az egyezmény XIV. Lajos állam-művészetének újabb nagy sikerét jelentette. Létrehozásában ismét csak a bécsi követnek, a mazarin-i iskola kiváló tanítványának, Grémonville-nek volt oroszlánrésze, aki, mint láttuk, a magyar elégedetlenekkel való kapcsolatok szálait is a kezében tartotta.⁸⁶ De az ő kulcsszerepe egyben rávilágít a francia diplomácia kettős játékára is, amelynek a flandriai háború idején a főcélja Ausztria semlegesítése volt (amely esetben a magyar ellenzékiek ügye közömbös volt XIV. Lajos számára), illetve amely a magyarországi mozgalmak felkarolását csak arra az esetre vette tervbe, ha ezt a főcél nem sikerülne elérni, vagyis az osztrák Habsburgok a spanyol Habsburgok oldalán mégis beavatkoznak a küzdelemben. Így most már erről az oldalról is érthetővé válik a francia politika ambivalens, se hideg, se meleg, de azért alapjában véve mindvégig hűvös eljárása a magyarországi elégedetlenekkel szemben. Zrínyi és Nádasdy Grémonville-jel való utolsó érdemi tárgyalására 1667. november 1-én került sor Hochauban,⁸⁷ amikor még javában tartott a flandriai háború és még bizonytalan volt a bécsi udvarral kötendő felosztási szerződés sorsa. 1668 elejétől azután, ahogy a titkos szerződést nyélbeütötték, elapadtak a francia ígérek, majd augusztus 24-én — Zrínyi Péter segélykérésére — XIV. Lajos egyértelmű és végleges „nem”-et mondott.⁸⁸ Ettől kezdve — egy rövid 1669-i közjátéktól eltekintve — 1674-ig megszakadt bármiféle magyar—francia érintkezés. A kapcsolatok alakulása, mint látható, mintegy finom műszerként jelezte a francia politika mindenkori szükségleteit.

Az 1668 májusi aacheni béke azonban új reményeket is keltett — még hozzá Európa-szerte. A két nagy nyugati ország közötti béke, valamint az a körülmény, hogy Európa nagyobbik felében ekkor pillanatnyilag — ritka alkalom! — hallgattak a fegyverek, ismét felvetette egy nagy törökellenes koalíció eszméjét — éspedig ezúttal francia vezetéssel. Magában a francia közvélemény egy

⁸⁶ A nemzetközi viszonyok alakulására és az osztrák—francia titkos szerződésre ld. *Redlich*: i. m. 110—111 és 117—121.

⁸⁷ *Pauler*, i. m. I. 166—167.

⁸⁸ *Bogdán*: i. m. 115.

részében is újra felerősödött a keresztes hadjárat propagandája, Velence a Kandiért folyó küzdelemben azonnali francia segítséget remélt, a pápai udvar Lipót császár és a „legkeresztényibb király” török-ellenes összefogásán dolgozott, s még a bécsi udvar első minisztere, Auersperg is megpendítette egy nagy spanyol—francia—osztrák „katolikus” koalíció tervét, amely egyaránt irányult volna az „eretnek”, vagyis protestáns országok és a „pogány” török ellen. Csupán a német birodalom maradt visszhangtalan, ahol az 1663—64. évi hiábavaló várakozásokban ez az eszme, úgy látszik, már elvesztette egykori vonzerejét, 1667-ben felbomlott a rajnai szövetség is, s ahol a választófejedelemségek nagyobb részében, az újabb tapasztalatok birtokában, a XIV. Lajossal szembeni bizalmatlanság kerekedett felül. De ami a fő, a legérdekeltebb fél, akin az egész elgondolás állt vagy bukott, maga XIV. Lajos maradt passzív, közömbös e fellegzős elgondolásokkal szemben. A francia uralkodó egész alkatában erős „nemzeti” érzéstől fűtött réalpolitikus volt, aki minden idegzetével országa — és egyúttal persze saját uralkodói hatalma és dicsősége — nagyra tételén fáradozott; valamiféle univerzális keresztény célok és törekvések nem vezették elméjét, vagy ha mégis ilyen képzeteket keltett, azzal többnyire saját hatalmi politikáját palástolta. Hogy a személyébe vetett elvárásoknak látszólag eleget tegyen, nem ellenezte ugyan, hogy franciaországi önkéntesek résztvegyenek Kandia védelmében — de ezek sem a francia király, hanem a szentszék lobogója alatt. Voltak ugyan ellentétei a török portával, de azokat nem elmélyíteni, hanem minden erővel mérsékelni törekedett: a török elleni háború terve soha igazában nem foglalkoztatta. Amihez még hozzáfűzhetjük azt is, hogy a XIV. Lajoshoz kapcsolódó efféle kombinációkat inkább az európai társadalmak bizonyos ellenzéki csoportjai vagy értelmiségi körei — így a röpiratírók, vagy például a később nevéssé vált filozófus, az ekkor Schönborn mainzi érsek szolgálatában álló Leibniz — vették komolyan, semmint a hivatásos diplomaták és politikusok.⁸⁹

Így történt ez Magyarországon, illetve Erdélyben is, ahol Apafi az „universale bellum franciscum” eszméjét egyik levelében merő „álmódzás”-nak nevezte,⁹⁰ míg ezzel szemben a magyarországi elégedetlenek nevében Erdélyben járt szatmári Gyulafi László nagy lelkesedéssel adta elő társai ehhez fűzött reményeit: „ha a kereszténység közt uniót csinálhat a francia — fejtegette — amint igen közelíti is azon dolgot, minden bizannyal universale bellum leszén a török ellen. Ha az unió meg lehetne — folytatta — ottan mindjárt kényszerítik császár őfelségét, fogjon fegyvert a török ellen. Ha cselekszi, jó, ha nem, a francia megindul az ő confederatusaival mind vízen, szárazon a török ellen”.⁹¹ — Ezért volt tehát az öröm az „interessátusok” táborában a francia—spanyol béke hallatán: a nyugati politika e fordulatából is újabb reménységárt vélték felcsillanni egy nagyszabású török ellenes európai koalícióra. Mint a fentiekből következik, alaptalanul. Az 1668 májusi béke a valóságban minden korábbinál messzebb toltotta ki a francia segítség reményét.

⁸⁹ A fentiekre ld. *Max Immich: Geschichte des europäischen Staatensystems von 1660 bis 1789.* München—Berlin, 1905. 62—63. — Auersperg katolikus koalíciós tervére ld. *Grete Mecen-seffy: Im Dienste dreier Habsburger. Leben und Wirken des Fürsten Johann Weikhard Auersperg (1615—1677).* Archiv für österreichische Geschichtsforschung, 1938. 488.

⁹⁰ Telekinek írt 1668. jún. 2-i levelében, TML. IV. 310.

⁹¹ A Gyulafi által előadott tervet Pelci Ferenc 1668. máj. 26-án Kővárról írta meg Telekinek, uo. IV. 302.

Ez volt az általános helyzet 1668 nyarán a külső feltételek tekintetében, amikor az összeesküvők főbbjei, Nádasdy Ferenc, Zrínyi Péter, valamint a murányi csoport tagjai, mint a nádorné, Bory Mihály és Nagy Ferenc, továbbá a veszprémi püspök, Sennyei István és az ország egyik legjobb hírű katonája, Barkóczy István július 20-án megbeszélésre jöttek össze Stubnyára, majd onnan augusztus 18-ára a többi „interessátus”-t is Szendrőre hívták tanácskozásra. A két gyűlés idején olyan hírek terjedtek el az országban, hogy a bécsi udvar valami 900 katonát küld a Felvidéken át az erdélyi határszélek megerősítésére. Ebben a légkörben a stubnyai, majd a szendrői értekezlet — elsősorban Nádasdy kezdeményezésére és Bory Mihály tervei alapján — elhatározta a felkelés azonnali megindítását. A felkelési terv több mozzanatból tevődött össze. Szó volt mindenekelőtt a 900 német zsoldos levágásáról Branyiszko táján (amit a gyűlésekről távolmaradó Thököly Istvánnak kellett volna végrehajtani), továbbá Stájerország, Karinthia, Morvaország és Szilázia megrohanásáról Zrínyi Péter, illetve Barkóczy István által, az előbbi 40 ezer (!), az utóbbi 8 ezer, s még Nádasdy is 20 ezer katonát ígérve a közös vállalkozáshoz. Hogy pedig a támadáshoz pénzt szerezzenek, Bory Mihály javaslatára úgy határoztak, hogy elraboltnak egy 200 ezer forintos pénzzzállítmányt, amelyet Joanelli kamaragróf Körmöcbányáról éppen Bécsbe készült indítani. E tervek elősegítésére a szendrői gyűlés résztvevői azt is jónak látták, hogy Kende Gábort újra beküldjék Erdélybe, hogy Apafi fegyveres segítségét és lehetőleg újabb portai közbenjárását kérjék.

Nádasdy és Bory elgondolása azonban, amelyet az előbbi nevében Nagy Ferenc terjesztett elő Szendrőn, korántsem talált osztatlan elfogadásra az „interessátusok” táborában, sőt, az 1668-as felkelési terv első ízben hozta felszínre az ellenzéki mozgalomban bekövetkezett szakadást. Úgy látszik, már Szendrőn is élénk vitára került sor a tennivalókról, de itt Kende Gábor Apafihoz küldése, azaz Erdély bekapcsolása még kompromisszummal hidalta át a terv készítői és bírálói közötti ellentéteket, habár az előbbieket már ekkor kijelentették: bármit cselekszik is a fejedelem, „ők csak elkövetik a maguk szándékát”. De a nagy vitára, az ellentétek nyílt kirobbanására a szendrői gyűlés után, valamikor augusztus végén, Kassán került sor, ahol a felkelési tervnek megnyert keletmagyarországi összeesküvők, Szuhay Mátyás, Fáy László és Ispán Ferenc Thököly István megbízottjával, Keczer Ándrással és társaival szólalkoztak össze. A tanácskozás alaphangját itt Szuhay Mátyás adta meg a maga ellentmondást nem tűrő, szenvedélyes modorával: „Valaki ebben a dologban velük egyet nem ért, akár kálvinista, akár lutheránus, akár pápista legyen, azt nyilvánvaló ellenségnek tartják és tüzzel-vassal rajta lesznek.” De Thököly István higgadtabb, szkeptikusabb embereit így sem tudta a lábukról levenni. „Csak hozzá ketten-hárman fejszével” — jellemezték ezek Nádasdy és a murányiak kapkodását, amelyet egészében „jezsuita praktiká”-nak minősítettek, olyan „fundamentum nélkül” való elhatározásnak, amely figyelmen kívül hagyja a legelemibb feltételeket, hiszen — mint mondták — Lipótnak „most nem lévén semmi ellensége, hada olyan és annyi, hogy akármikor sem volt jobb és több, mivel minden francuz ellen való készüllete egészen megvagon, s a törökkel is pedig nagy foedusa, nekünk semmi végzésünk”. A stubnyai és szendrői döntés — fejtegették tovább — különben is „ellenkezik a murányi végezéssel, mely az volt, hogy conjunctis viribus kezdjenek a dologhoz úgy, hogy mi Erdély nélkül, Erdély pedig mi nálunk nélkül ne cselekedhessék semmit is: hová lesz hát a hit, melyet arról tettünk?” Fellépésük annyira határozott, s érvelésük annyira meggyőző volt, hogy a nagy „disputá”-ban Szuhayék egyre csendesebbek lettek,

míg végül teljes visszavonulót fújtak, s kijelentették: „csak mehessenek el tisztességesen a feltött dolog mellől, örömet abban hagyják, s várnak jobb időtől”.⁹²

A „jobb időre várás” — ez volt annak az udvarias válasznak is a lényege, amelyet Apafi adott Kende Gábornak, mivel — hangzott az indoklás — „a porta engedelmé nélkül, hogy fegyvert mutogassunk, lehetetlenség”.⁹³ De az erdélyiekben azért benne maradt a tüske, amit a magyarországi ellenzékiek eljárása, tőlük való függetlenülése és külön utakra lépése beléjük döfött. Voltak ugyan, akik vállat rándítottak, s azt mondták: ha a magyarországiak más utat akarnak követni, ám lássák!⁹⁴ De őszinte érzelmeiket alighanem Teleki Mihály fejezte ki, aki kővári kapitányi minőségében egyre inkább a maga kezében összpontosította az Erdély és a magyar elégedetlenek közötti kapcsolatokat. Amikor ugyanis Kende Gábor és Gyulafi László ez év októberében ismét Erdélyben járt, s részt vett valami lakodalmi ebéden, a jelenlevő kővári kapitány a maga dörögdelmes hangján állítólag ezekkel a szavakkal ment elébük: „Ihol jönnek a két ország közt való békesség bontogató lélek fiai, de nem mennek vissza békével!” S erről a találkozóról jegyezték fel azt is, hogy Teleki „valóban feladta az inget” Kendének és Gyulafinak, sőt „ha valami jóakarójuk nem találkozott volna, aki Apafi alatt megmentette őket, el is ütötte volna a port a hátukon”.⁹⁵ Az Erdély és a magyar ellenzékiek közötti hatalmi ellentét, íme, itt már egy fokkal magasabb szinten jelentkezett.

Ami már most magát az 1668-as nyári felkelési tervet illeti, nyilvánvaló, hogy a viszonyokat — ellentétben Nádasdy és a murányiak mindenre elszánt tenniakarásával — Thököly emberei és Apafi mérték fel reálisan. Láttuk korábban, hogy a Habsburg-ellenes tervek megalapozását 1664 és 1666 között még bizonyos felelősségtudat és realitásérzék jellemezte, ami nem utolsó sorban éppen a külpolitikai feltételek számbavételében, illetve abban a törekvésben jutott kifejezésre, hogy vállalkozásukhoz külső segítséget szerezzenek. Az 1668-as nyári felkelési terv elsősorban nem is vakmerő, kalandor részleteivel kelthet meghökkenést, hanem a külpolitikai adottságok figyelmen kívül hagyásával, a nemzetközi mérlegelés teljes hiányával. Sőt, a legmegdöbbentőbb tulajdonképpen az, hogy a külső kapcsolatok ápolására fordított annyi energia és fáradság után Nádasdyék most egy olyan pillanatot választottak ki vállalkozásuk megindítására, amely minden korábbi erőfeszítésükre rációfalva, a nemzetközi feltételek szempontjából egyenesen a legkedvezőtlenebb volt a cselekvésre a szervezkedés megindítása óta. Mert úgy tűnik, a tervkovácsolók a „bellum universale franciscum” megvalósulásában sem hittek igazán; annak távoli csalogató fénye is inkább csak pillanatnyi pszichológiai támaszul szolgált nekik a török elutasítása miatti csalódásuk elfojtásához. „Mivel sehonnan senki nem segít bennünket, cselekszünk azt, amit lehet” — írta Nádasdy egy 1668. szeptember 15-én kelt levelében. Ebben a megállapításban egyetlen mondatba sűrűsödik össze az 1668-as felkelési terv teljes megalapozatlansága.⁹⁶

⁹² A stubnyai és szendrői megbeszélésekre, valamint a két frakció vitájára ld. Csuti Benedek Telekinek írt 1668. szept. 16-i részletes beszámoló levelét, uo. IV. 353—358.

⁹³ EOE. XIV. 349.

⁹⁴ Ld. pl. Bethlen János 1668. máj. 30-i levelét Telekinek, TML. IV. 307.

⁹⁵ Danka János szatmári hadnagy tudósította erről Csáky Ferencet 1668. okt. 19-én, Csáky-lt., fasc. 265/a.

⁹⁶ Nádasdy-lt., 14. sz. csomó, Nro. 516, folio 455. — Itt kívánunk röviden kitérni Zrínyi Péternek az „első összeesküvés”-ben, azaz az 1668 szeptemberi felkelési tervben játszott szerepére. Korábban utaltunk rá, hogy a bán maga is egyik résztvevője, sőt kezdeményezője volt az első,

Nem a terv kigondolói, hanem a körülmények másként való alakulásán múltott, hogy a felkelésből végül is — ekkor még — nem lett semmi! A bécsi udvar több hetes huzavona után lemondott a német katonaság Magyarországra irányításáról, amelynek a megtámadása lett volna az általános jeladás a felkelés megindítására. Apafi, mint láttuk, elutasító választ adott. De a legfőbb akadály az volt, hogy szeptember 11-én meghiusult a körmöcbányai pénz elrablásának kísérlete. Hiába állt itt lesbe a Nagyszombat felé vezető út mentén Szobonya István válogatott csapatával, a kamaragróf neszét vette, hogy küldeménye ellen valami készül, s ezért előrelátó óvatosságból más úton, északnyugatnak, Bajmóc felé indította meg a pénzes szekereket. Szobonya már csak bottal ütötte a kezéből kicsúszó zsákmány nyomát.⁹⁷

Az 1668-as felkelési terv szomorú epilógusának főszereplőjévé ekkor Bory Mihály lépett elő. Ez a végsőig keseredett ember nem tudott belenyugodni terveit összeomlásába. Kétségbeesett magánakciókba kezdett: 1668 október elején fel akarta lázítani Bars vármegye nemességét, személyes ellenségei, Szelepcsényi primás, Balassa Bálint, s a Hont megyei Gerhard-testvérek megrohanására készült, miközben a bányavárosok és a környező harmincadok elfoglalására szőtt újabb terveket. És mind eközben (a sok közül talán ez a legelképezetőbb pálfordulás a rendi szervezkedés történetében) a Rottallal fennálló kapcsolatait felhasználva, titkos találkozót kért tőle, hogy feltárja előtte az egész mozgalom történetét. Állítólag kijelentette: „ha nem kellek a jó magyaroknak, könnyen megfordítom a dolgot és őfelsége előtt is nagy ember leszek”. Ez a lecsúszott, eladósodott, dühös és kapkodó ember az erkölcsi süllyedésnek is a mélypontjára jutott.

Amikor aztán október 20-adika táján felkereste a Morvaországban tartózkodó Rottalt, nem ment üres kézzel. Vitte magával a nádorné meghatalma-

1668. július 20-i stubnyai megbeszélésnek, de ezt itt most ki kell egészítenünk azzal, hogy az augusztus 18-i szendrői tanácskozáson már nem volt jelen, s a felkelési előkészületek során a továbbiakban sem hallatott magáról. „Eltűnés”-ének, azaz az akciótól való teljes félrevonulásának a magyarázatát alighanem a bánnak Grémonville-jel való kapcsolatában kell keresnünk. Stubnyáról hazautaztában ugyanis — egy rövid lengyelországi kitérő után — Zrínyi Péter Bécsben felkereste a francia követet, s beavatta őt a heteken belül kitérő magyarországi felkelés titkába, mire a követ, aki jól ismerte a francia udvar álláspontját, a leghatározottabban eltanácsolta a bánt a vállalkozásban való részvételtől, közölvén vele, hogy uralkodója semmiestre sem fogja támogatását adni ehhez a támadáshoz, minthogy jó barátságban kíván maradni a császárral. A tárgyalásról szóló 1668. augusztus 2-i jelentésében Grémonville ezután szó szerint a következőket írta Zrínyi reagálásáról: „Miatán látta, hogy állhatatosan megmaradok az ő eltanácsolásánál, kijelentette, hogy vissza kíván vonulni Horvátországba, sorsukra hagyva az ottani embereket, anélkül, hogy beavatkoznék” (eredetiben franciául). A bán tehát, mint ebből a jelentésből félreérthetetlenül kiderül, idejében tudomást szerzett a felkelési terv külpolitikai megalapozatlanságáról, s nyilván ez magyarázza félrevonulását. A feltűnő itt csak az, hogy ugyanebben a jelentésében Grémonville arról is tájékoztatta királyát, hogy „néhány napon belül ide kell jönnie Nádasdy grófnak (is), akit — mint írta — igyekszem rábeszélni, hogy verje ki a fejéből ezt a tervet, ami csakis siralmasan végződhetik a számára” (eredetiben franciául). Minderre ld. *Bogsié.* i. m. 115 és *Hudita,* i. m. 229—230. — Hogy erre a Grémonville által jelzett találkozóra sor került-e végül is közte és Nádasdy között, azt jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk megállapítani, de tény az, hogy — Zrínyivel ellentétben — az országbíró „végigcsinálta” az 1668. évi felkelési kísérletet, habár — mint *Pauler* szemléletes leírásából tudjuk (i. m. I. 199. 205 és 214) — időközben őt is „aggodalom szállta meg”, kezdte már az egész vállalkozást „lázás agyrém”-nek tekinteni, azaz láthatólag megingott kezdeti magabiztosságában. Grémonville fenti tudósítása nagyon is valószínűvé teszi, hogy Nádasdyt is a követ „hűtöttele” lelkes buzgalomában.

⁹⁷ *Pauler,* i. m. I. 211—212.

zását és Nagy Ferenc beleegyezését is, hogy leleplezéseit mindhármuk nevében közölje az udvar bizalmi emberével. A továbbiakban aztán már szinte minden „menetrendszerűen” történt: Bory elmondta Rottal előtt a szervezkedés történetét, s egy írásbeli jegyzéket nyújtott át neki a Murányban őrzött iratokról. Mindezt Rottal október végén jelentette tovább Lipót császárnak. Ennek alapján az udvar magához kérette az iratokat, amelyeket 1669 január elején Nagy Ferenc mutatott be Bécsben. A leleplező okmányokat Rottal német fordításban január végén tárta a titkos tanács elé. A kormány — akárcsak Nádasdy és Panajot korábbi közlései után — most sem szándékozott beavatkozni. Az iratok eredeti példányaikat visszaküldték Murányba, hogy ha valaki keresné őket, bármi-kor kéznél legyenek, a nádorné szolgálatait pedig részben 30 ezer forint kölcsön-nel, részben (ami bizonyára még nagyobb segítséget jelentett számára) azzal jutalmazták, hogy hitelezőivel szemben valamennyi adósságára 3 év haladékot adtak. Nagy Ferenc szolgálatait is 10 ezer forinttal honorálták. Bory Mihály már nem vehette el árulása díját; régóta szenvedett valami fekélyes betegségtől, amely Morvaországából való hazautaztában, 1668 november elején Bajmócon végzett vele.⁹⁸

De a murányiak árulkodása nem állt magában, habár kétségtelenül ennek volt a legnagyobb jelentősége. Már 1668 szeptemberében a volt nádor egyik katonarendű embere, Iványi Fekete László, majd Barkóczy István hozták Szelepcsényi érsek tudomására az összeesküvésről való ismereteiket, aki természetesen szintén jelentette értesüléseit Lipótnak.⁹⁹ A vén, ravasz főpap — mint tőle magától tudjuk — arczezenés nélkül, mint egy titokzatos, néma szfinx hallgatta végig az árulkodásokat. „Sok felé hívtak az emberek, mások által is, hogy velem közöljék magukat — dicsekedett 1668. november 8-án Rottalnak írt levelében —, de én addig úgy vigyáztam effélékre, hogy nem hogy meghigyjem nekik magamat, de még csak szemem hunyorításából is senki semmit észébe ne vehessen.” Míg egy másik levelében Solon tanítását vallotta magatartása követendő példájának: Audi, vide, tace — vagyis: hallj, lásd és hallgass!¹⁰⁰

És amit Szelepcsényi ilyen tömören fogalmazott meg a maga házi használatára, azt tulajdonképpen a bécsi kormány is a jelszavának vallhatta. Az 1668-as nyári felkelési terv kudarca után a murányi társaság nem bírta tovább idegekkel. Pálfordulásuk természetes folytatása és logikus következménye volt leromlott anyagi egzisztenciájuknak és az azt kiegészítő lázas tevékenységi vágy-nak. Jóvóltukból 1668 őszén a császári udvar immár a leghitelesebb helyről, részletes dokumentáció alapján, tájékozódhatott a lezajlott eseményekről. Az „első” avagy „nádori összeesküvés” legfontosabb céljai és eseményei immár nyitott könyvként tárultak Lipót és tanácsosai elé. A bécsi udvarról is el lehet tehát mondani: sok mindentről hallott, sok mindent látott — de egyelőre hall-gatott.

⁹⁸ A fentiekre uo. I. 213—219 és 224—227.

⁹⁹ Uo. I. 205—208.

¹⁰⁰ Nádasdy-lt., 15. sz. csomó, Nro. 535, folio 402, illetve 400.

L. NAGY ZSUZSA

Jászi és a hazai polgári radikálisok kapcsolata a két világháború között

A forradalmak leverését követően a polgári demokrácia, polgári radikalizmus meggyengült erői nem tudták megtartani korábbi pozíciójukat, de nem is tűntek el teljesen a politikai, a köz- s főleg a kulturális életből. Hatásuk, tevékenységük a liberális, demokratikus polgári pártok politikájában, a szellemi élet egyes szféráiban érzékelhető maradt.

A polgári radikálisok tartották a leghorribabban a kapcsolatot a demokratikus emigrációval, mindenekelőtt Jászi Oszkárral, akit 1919 után is szellemi vezérüknek tekintettek. Jászi Oszkár amerikai hagyatéka, a Magyarországról hozzá írt levelek e kapcsolat tartalmát, egyben a hazai polgári radikálisok (részben a polgári ellenzék) politikai arculatát, terveit, lehetőségeit világítják meg. Erről a levelezésről, pontosabban a Jászihoz írt levelekről kívánok számot adni ebben a cikkben, a teljesség igénye nélkül, de a legjellemzőbb, legfontosabb mozzanatokat kiemelve.¹

A konszolidáció tartalma, az ellenzék lehetősége

1919—1920-ban, amikor az ellenforradalmi rendszer konszolidálása körüli harcok még nem zárultak le, a szociáldemokratáktól a liberális polgári politikusokig általános volt az a hazai felfogás, hogy az antant hatalmak, valamint a szomszédos országok (elsősorban Csehszlovákia) nem fognak hozzájárulni egy szélsőjobboldali, revizionista, diktatórikus rendszer stabilizálásához, következésképpen van lehetőség a konszolidáció liberális, demokratikus alapon történő megvalósítására. Hasonlóan vélekedett a demokratikus emigráció.

Jászi feljegyzései szerint egy ilyen liberális-demokratikus konszolidáció véget vetne a fehérterrornak, programjában szerepelne a köztársaság kikiáltása, „egy alkotó demokratikus fejlődés útjának lehetővé tétele”, „igazságos adórendszer, jövedelemelosztás, radikális földreform, szövetk.(sic!) termelés előmozdítása, ésszerű szocializálás — európai gazd.(asági) egység felé törekvés. Állam és egyház szétválasztása. Feudalizmus és kapitalizmus ellen.”²

Jászi, mint ismeretes, 1919. május 1-től Bécsben, az emigráció akkori legjelentősebb központjában élt, kapcsolata Károlyival, ha nem is teljesen felhőtlen, de töretlen volt még ez időben. Budapestről elsősorban Jászihoz mentek a levelek, amelyek informálták őt az itthoni viszonyokról, tanácsot, segítséget kértek.

¹ Az iratok a következő forrásból származnak: Jaszi Papers. Butler Library, Special Collections. Columbia University, New York. A továbbiakban csak kiegészítő jelzeteket adok az idézett iratokra nézve.

² Jászi naplója (a továbbiakban: Napló) 1920. jún. 8-i bejegyzés. Ezt a programot Károlyival, Szendével közösen és Beneš, Masaryk véleményét figyelembe véve dolgozták ki.

Már 1919 őszétől kialakult az együttműködés közte és a hazaiak között. Jászi a leveleket részben postán, de nem közvetlenül a nevére címezve, részben kiutazók közvetítésével, nem egyszer a budapesti antant (angol) misszió révén kapta meg.³ De nem szakadtak meg a személyes kapcsolatok sem, mert már ez időtől kezdve rendszeresen utaztak ki hozzá elvbarátai, s amikor már az USA-ban élt, akkor európai látogatásai teremtettek lehetőséget a közvetlen eszmecserekre. A hazaiak minden jelentősebb belpolitikai esemény, lépés kapcsán konzultáltak Jászival.⁴

Az első levelek arról értesítették Jászit, hogy a fehérterror miként sújtotta a polgári radikálisokhoz tartozókat. Braun Róbert, Kernstok Károly, Majláth Ferenc, Madzsar József, Vágó József, Varró István és mások letartóztatásáról, megveretéséről, Pólya Jenő, Dienes Lajos, Goldzieher Sándor, Engel Károly, Lieberman Pál és mások elbocsátásáról mentek tudósítások.⁵ Alice huga kétségbeesve kérte Jászit: „Édes drága Oszikám csak *haza ne jöjj* semmi áron.”⁶

A polgári radikálisok a terror ellenére már 1919 augusztusában hozzákezdtek soraik rendezéséhez. Purjesz Lajos szerkesztésében újraindították a Világot, előkészítették a Szabad Iskola feltámasztását és a Huszadik Század megjelentetését. A Világba az induláshoz Jászitól kaptak cikket és sürgették a továbbiakat. Jászi már ekkor tanácsokkal látta el Purjeszt a szerkesztést illetően.⁷ Madzsar így jellemezte a Világ helyzetét: „Szász Z(o)ltán) nagyon jól viselkedik a Világban, verekszik az októberi forradalom vívmányaiért. Fényes egy kicsit antiszemita, de ő már régebben is az volt. Hetilapot indított. A Világ elég jó, meglepően sokan vásárolják, de persze vidékre nem jut el s Budapestből nem tud megélni, próbáltam elvbarátainktól pénzt szerezni, de nem sikerült.”⁸

A Szabad Iskola újraindítása elég sok nehézséggel járt és csak hosszabb idő után sikerült. Erről, de igen gyakran más kérdésekről is, Jászi egyszerre több forrásból s így részben eltérő információkat kapott, ami a teljes kép kialakítását nagy mértékben megkönnyítette. Ez esetben Gönczi Jenő és Czakó Ambró egy azon napon írták meg neki véleményüket. Czakó ekkor frissen vette át a Szabad Iskola titkárságának vezetését, mivel Nagy Dénes lemondott.⁹ Czakó és Gönczi között ellentétek merültek fel az előadók személyét, a program jellegét illetően. Gönczi szerint „felfrissített névsor és lehetőleg tudományos, csaknem tiszta tudományos irány kell . . . a világ, a közhangulat ma lényegesen megváltozott, a magyar progresszió eddigi támogatói megzavarodott érzésűek; egyrészt némi ellenérzést éreznek a progressziv irány ellen, másrészt a mai állapotok sem tetszenek”.¹⁰

³ Family Correspondence. Madzsarné Jászi Alice 1919. aug. 7. Napló 1920. jan. 17-i bejegyzés.

⁴ 1920 februárjában Madzsar is felkeresi. Ez az első alkalom, hogy Jászi távozása óta találkoznak (Napló 1920. febr. 25-i bejegyzés). A napló bejegyzései szerint Csécsyék, Veér Imre, Nagy Vince, Balassa József, Vámbéry, Dénes Lajos, Supka Géza, Gönczi, Braun, Kernstok stb. keresik fel 1921-től kezdve.

⁵ Family Correspondence. Madzsarné Jászi Alice dátum nélküli levele, Madzsar József 1919. szept. 3-i, nov. 19-i levele. Giesswein Sándor 1919. nov. 24-én Bleyer József tevékenységével kapcsolatban hírt adott a Jászi elleni támadásokról is. Egy-egy utalásból kitűnik, hogy az angol misszió, valamint a román városparancsnokság alkalmanként közbenjárt a letartóztatottak kiszabadításáért. Family Correspondence. Madzsarné Jászi Alice 1919. aug. 7-én, Madzsar József 1919. szept. 8-án.

⁶ Family Correspondence. Madzsarné Jászi Alice dátum nélküli levele, 1919 kora őszéről.

⁷ Family Correspondence. Madzsar József 1919. szept. 8., okt. 20-i levelei.

⁸ Uo. Madzsar 1919. okt. 20-i levele.

⁹ „Fél ő is, mint a legtöbb ember — írta Czakó —, félti a Közélelmezésiben való állását.” Czakó Ambró 1919. nov. 28.

¹⁰ Uo. Gönczi Jenő 1919. nov. 28.

Czakó ezzel szemben jórészt a régi embereket kívánta foglalkoztatni és sokkal határozottabb, keményebb kiállást, több munkát várt el az Iskola és a Huszadik Század egykori gárdájától.¹¹ Czakó nemcsak a polgári radikálisokat bírálta, hanem azokat a polgári rétegeket is, amelyekről támogatást, határozottabb ellenzéki magatartást várt el.¹²

Megfogalmazása nem egyszer túlzó és igazságtalan volt, viszont rátapintott a baloldali polgári és a szociáldemokrata ellenzék lényegbevágó problémájára: vajon az-e a helyesebb taktika, ha „menteni” próbálnak, ha megpróbálnak helyet teremteni maguknak az ellenforradalmi rendszerben, ami szükségszerűen csak engedmények árán képzelhető el, vagy pedig bojkottálják a rendszert, lemondva így minden legális tevékenység lehetőségéről.

Nyilvánvaló volt, hogy a polgári rétegekre, azokra is, amelyek 1918 előtt Jászi és Károlyi mögé sorakoztak, súlyos következményekkel járt a forradalmak veresége és az ellenforradalmi terror, hogy a polgári progresszió bázisa beszűkült. Ez nagyon megnehezítette a polgári radikális erők összefogását, általában a liberális, demokratikus polgári ellenzék politikai tevékenységét. Nem feledkezhetünk el arról sem, hogy a hazai polgári ellenzék, a radikálisok, először találták szemben magukat olyan kormányhatalommal, olyan politikai erővel, amelyek velük szemben is a brutális terror módszereit alkalmazták. A dualista állam, amelynek keretei között ez a generáció, ez a kör megszerveződött, velük szemben ilyen módszerekkel sohasem élt.¹³

A Czakó által feltett, de általános kérdést úgy is fordíthatjuk, vajon milyen következményekkel járt volna a magyar társadalomra, a közgondolkodásra az ellenforradalom évtizedeiben, ha az itthon maradtak még azt a viszonylag korlátozott hatást sem tudják kifejtetni, amelyet a legalitás számukra biztosított? A két háború közötti politikai történet és a közgondolkodás oldaláról

¹¹ Az ő tervezett névsorában a következő előadók szerepeltek: Balassa József, Benedek Marcell, Braun Róbert, Csaba Gyula, Czakó Ambró, Dénes Lajos, Hebelt Ede, Madzsar József, György János, Lamprecht Kálmán, Vadász Elemér, Trostler József, Kármán Elemér, Révay József, Király György, Giesswein Sándor, Szász Zoltán, Gombos Ferenc, Czeglédy Miklós, György János, Babits Mihály, Kernstok Károly stb. Uo. Czakó Ambró 1919. nov. 28.

¹² „Nagy baj — írta —, hogy az az elem, mely a progresszivitásban támogatónk volt: gyáva. Értem a zsidóságot. Somogyi Béla jól jegyezte meg a múltkor nekem, hogy Jászi akármi-lyen kiváló ember, nagy baja, hogy nincs mögötte senki, mert radikális polgárság nincs, csak gyáva zsidók vannak. Éz így ugyan nem igaz, de van benne igazság. Mindenesetre vagyunk egy páran, akik a Radikális párt programja mellett és az októberi forradalom elvei mellett hűségesen kitartunk minden üldözés ellenére is. Hanem a Világ szánalmas; szánalmas Purjesz is, meg Supka is, Purjesz jobbkeze. Mindenesetre az a véleményem, hogy nekünk új lap kell s a Huszadik Század nincs jó kézben most, mikor Braun nem is meri megjelentetni. A magyarság tényleg haragszik a zsidókra; a klerikálisok a bolsevizmusért, mi pedig jelenlegi gerinctelen viselkedésükért. Balassa pl. (akit különben én nagyon tisztetek!) nem meri összehívni a . . . -ket (a szabadkőműves testvéreket — L. N. Zs.) s egy lépést sem tett a Symb(olikus) Nagy□(páholy) az idegen, főleg Grand Orientnál a magyar progresszió érdekében. Hiába szoltam Balassának, semmit sem mer tenni. Ezek az emberek azt szeretnék, hogy az érett gyümölcs a szájukba hulljon, de a kezüket nem mozdítják meg érte. — Dénes Lajosnak augusztus óta mondom, hogy szervezze a tanárságot, kb. 6—800 tanár van csak a fővárosban felfüggesztve — semmit sem tett. De magára vállalta s azért nem tettem meg én, mégis magának vindikálja. Persze félti a főgazgatóságát. Ezt a jelszót Purjesz adta ki, t. i. hogy megmenteni, amit csak lehet; az a Purjesz, akinek a lapja Jászi neve nélkül egy hajtófát se ért s aki Jászit, meg a Radikális Pártot ma úgy elfelejtette, mintha soha nem is léteztek volna. Én éppen az ellenkező véleményen vagyok, mindent odaadni, de meg nem alkudni. Azt hiszem később mi a liberális protestánsokból kapunk embereket s ez kívánatosabb elem is lesz sok szemitanál.” Czakó, 1919. nov. 28.

¹³ Madzsar beszámolt a Podmaniczky utcai szabadkőműves székház valamint a Társadalomtudományi Társaság helyiségeinek lefoglalásáról. is. Dátum nélkül és 1920. márc. 11.

néze úgy tűnik, bármily korlátozott volt is a hazai polgári ellenzék liberalizmusa vagy radikalizmusa, bármily csekélyek voltak is lehetőségeik, mégis alapvetően fontos feladatot láttak el a polgári progresszió gondolatának életbentartásával, amely a gyakorlatban nemcsak a politikai szabadságjogok, hanem a szellem szabadságának védelmét is jelentette az ellenforradalmi rendszerrel, majd a fasizmussal, a nácizmussal szemben.

Ugyanakkor viszont jogos volt a bírálat és az aggodalom, mert az új viszonyokhoz való alkalmazkodás nem egyszer vezetett a kényszerű szükségességet meghaladó kompromisszumokra.

Az elégedetlen bírálat, az engedményeket elutasító álláspont részben abban az általánosnak mondható felfogásban gyökerezett, hogy az ellenforradalom berendezkedése (mint a proletárdiktatúra tagadása) liberális, demokratikus alapon is megvalósítható. Clerk budapesti missziója 1919 október—novemberében megerősítette ezeket az illúziókat. Biró Lajos például, ekkor már emigrációban, így írt Jászinak: „tavaszra véleményem szerint olyan atmoszféra lesz Magyarországon, hogy neked is, nekem is haza lehet mennünk.”¹⁴

Jászitól vártak és kértek közbeavatkozást, hogy Clerk ne csak tárgyaljon a polgári ellenzék képviselőivel, hanem vegye is tekintetbe azok véleményét, felfogását.¹⁵ Madzsar azt is szükségesnek tartotta, hogy Jászi maga tárgyaljon Clerk-kal vagy memorandumban fejtse ki neki az októbristák, a radikálisok álláspontját. „Friedrich óriási apparátust mozgósít, hogy úgy tüntesse fel, mintha ők volnának az egyedül lehetségesek. Azt hiszem, volna talaja ma már olyan iránynak, amely a mi politikánk folytatását jelenti . . . az a sok üldözött polgár sehogy se találja helyét a mai keretekben.”¹⁶

Károlyi, aki ez időben Prágában tartózkodott és sorozatos tárgyalásokat folytatott a csehszlovák állam vezetőivel, szintén arra kérte Jászit, „beszéljél Garamival és a Socikkal (sic!) abban az irányban, hogy legyenek erősek és ne adják *olcsón* mert ha kitaranak, az ölükbe hull a játszma”.¹⁷

Az itthoniakat reménnyel töltötte el, hogy Károlyi és Jászi ekkoriban energikusan próbálta egységes keretbe fogni az emigrációt s nemcsak Prágában, hanem Jugoszláviában is tárgyalásokat folytatott.¹⁸

Ilyen légkörben, a Clerk-féle követelmények ismeretében 1919 késő őszén még elég derülátóan ítélték meg itthon is az 1920 januárra kiírt választások kilátásait. „Kétségtelennek látom, hogy a választásoknál a Keresztény blok fog győzni — írta Braun Róbert. — Végeredményben azonban a demokrácia nagy haladást fog tenni. Általános választójog mellett ez elkerülhetetlen és lehetetlenség, hogy egy kormányra jutott párt programja az antiszemitizmusban merüljön ki. . . A gazdasági kérdésem kívül, mely egyelőre még ismeretlen tényezőktől függ, csak egy sötét pontot látok: az irredentizmust. Attól félek, ez fogja elfoglalni a régi politika közjogi kérdésének szerepét . . . Ez előre deter-

¹⁴ 1919. dec. 4-én Firenzéből.

¹⁵ „Mi mindent elkövetünk, de Néked is mindent el kell követned, hogy Clerk itt Budapesten hallgasson meg, hogy a progresszív lelkiismeret beszédét is megismerje az antant, a melyik eddig csak az Andrássy Gyula és Friedrich között ide-oda lengő konzervativizmust hallotta.” Lamprecht Kálmán 1919. okt. (közlebbi dát. nélkül).

¹⁶ Madzsar 1919. okt. 17.

¹⁷ Károlyi 1919. szept. 18.

¹⁸ Erre nézve Jászi levelezése igen gazdag részleteket tartalmaz 1919—1920-ból Károlyi, Seton Watson, Linder Béla, Dániel Arnold és mások Jászihoz írt levelei és a válaszok révén.

minálja az új államokhoz való politikai és gazdasági viszonyunkat. Egy dunai konföderáció-féle tervtől lelkileg nagyon messze állunk.¹⁹

Jászinak, valamint a szociáldemokrata emigrációnak a közbenjárására történhetett nyilvánvalóan, hogy az az angol delegáció, amely a fehérterror, az internálótáborok a Nyugaton is felháborodást keltő hírére érkezett Magyarországra, kapcsolatba lépett a polgári radikálisokkal, pontosabban Vámbéry Ruzssemmel is.²⁰

A polgári radikálisok önálló politikai keretbe szervezése megoldhatatlan volt, így szükségszerűen partnerek után kellett nézniök. E tekintetben azonban megoszlottak a vélemények az emigráció és a hazaiak között, maguk az itthoniak sem egységes nézetet képviseltek.

Károlyi már 1919 szeptemberében azt fejtette ki Jászinak, hogy „a Polgári Radicalismusnak nincs többé jogosultsága mint külön párt fennmaradni. A Polgári Radicalis elem történelmi misszióját befejezte.” Károlyi úgy vélte, hogy a szocialista pártba kell belépniök, neki és Jászinak legalábbis.²¹

Károlyinak ezzel a felfogásával azonban nemcsak Jászi nem értett egyet, hanem az itthon maradt radikálisok sem, akik már azt is aggodalommal figyelték, hogy Jászi túlságosan erősen hozzákötődik Károlyihoz.²² Ebben az aggodalomban nemcsak az játszott szerepet, hogy Károlyi balratolódását a polgári radikálisok elítélték, hanem az is, hogy Károlyinak a kommunista mozgalommal meglévő kapcsolata miatt attól tartottak, a kormány ezt az egész itthoni polgári ellenzékkel szemben ki fogja használni.

A polgári radikálisok, októbristák polarizálódásának egyik jellegzetes iránya az lett, amit végső fokon Jászi képviselt, bár teljességében kifejtve csak később fogalmazta meg álláspontját. Elemei azonban már korábban felmerültek s a lényege az volt, hogy nem utolsósorban 1918 és 1919 tapasztalatai nyomán, olyan polgári teóriát és programot kell kidolgozni, amely mintegy közvetítő helyet foglal el a marxizmus, a kommunista mozgalom valamint a konzervatív, polgári irányzatok között.²³

¹⁹ Braun Róbert 1919. nov. 28.

²⁰ E látogatás eredményéről Jászi úgy értesült, hogy az akkor Bécsben élő Supka Géza kilátogató felesége vitte az üzenetet Vámbérytól, amit azután Supka levélben tudatott Jászival. Mivel az erre vonatkozó részlete a levélnek kitérően jellemzi a körülményeket, érdemes idézni: „Amikor az angol munkásküldöttség Pesten járt, egy délelőtti meglátogatták Ruzssemet. Délutánra már ott volt nála Horthy meghívása, aki azzal kezdte a beszélgetést, hogy ne higgye Ruzssem, mintha ő (Horthy) azon a véleményen lenne, hogy Magyarország Jászit és Vámbéryt nélkülözheti. A további beszélgetés során rátért a tulajdonképenvaló témára: hogy mi az angolok véleménye? Ruzssem megmondta, hogy legelső sorban a tisztí különítmények leszerelését követelik. Mire Horthy: »Hja kérem, én is már ezen dolgozom három hónap óta, de hát nem igen megy a dolog.«” (Supka 1920. jún. 12.) Horthy és az angol politika viszonyát tekintve nagyon is érthető, hogy aggdótt, milyen benyomással fognak távozni az angol képviselők, s ez az alapja a beszélgetésnek, amelyet Supka rögzített. Károlyi viszont Csehszlovákiából azt írta Jászinak: „Wedgwoodék jelentésével sehogys vagyok meglegedve. Puha és erélytelen. Úgy fest, mintha Horthyt akarnák megmenteni.” (1920. jún. 11.)

²¹ 1919. szept. 24-i levél.

²² Madzsar 1919. szept. 8-án, válaszul Jászinak egy korábbi, Purjeszhez írt levelére, többek között ezt írja: „Nagyon örültünk Purjeszhez írt levelednek, teljesen igazad van, de arra kérnek, ne azonosítsd magad Mihályval. Nagyon fontos objektív okai vannak, de nem írhatom meg.” (Eredeti kiemelés.)

²³ Érdekes ilyen szempontból Dániel Arnold több levele. Már 1919. nov. 23-án arról ír Jászinak, hogy tulajdonképpen a „liberális radikalizmus” vagy „liberális szocializmus” teóriáját kellene kidolgozni. — Az itthoniak azonban nemcsak a Károlyival való szoros együttműködés miatt aggdóttak. Madzsar hosszú levélben fejtette ki Jászinak, hogy a hazaiak semmi körülmények

Itthon azonban a realitásokkal kellett számolni. Így bizonyos együttműködés kialakult Bárczyval és pártjával, bár annak helyzete még a kormányban való részvétele idején sem volt erős, befolyása is felettebb korlátozott maradt.²⁴ Szász Zoltán, mint Madzsar több levelében is jelezte Jászinak, egy szélesebb körű liga megszervezésével kísérletezett a „szabadságjogok védelmére”, amelybe Giesswein Sándort is be akarták vonni.²⁵

Az 1920-as fővárosi községi választások ilyen szélesebb összefogást kívántak, ha a polgári radikálisok, mint szó volt róla, indulni akartak. Madzsar Harrer Ferencsel tárgyalt, azon az alapon, hogy „össze kellene hozni az egész baloldalt és nagy baj, hogy a szociáldemokrata munkásságnak nincsen ma olyan vezére, akivel a munkásság nevében tárgyalni lehetne...” Ezért úgy vélték, legalább Peidlnek vagy Peyernak haza kellene jönnie.²⁶

Hock János, már a választások után, azt ajánlotta: „meggondolandó, hogy nem kellene-e Vázsonyival újból összekötni a szálakat. Ő is megbűnhődött hibáiért, de a háta mögött áll mégis az a néhány ember a magyar törvényhozáiban, akik a modern haladást és szabadságot képviselik ma *otthon*. Különböző fajsúlya is megérdemli a kibékülést.”²⁷

Jászi viszont nem helyezte ezt s nem tudta elfogadni azokat a gyakorlati politikai lépéseket, melyek az itthoni ellenzék társadalmi-politikai helyzetéből következtek. Amikor a liberális blokk, a Polgárok és Munkások Szövetsége, 1921-ben Vázsonyit és a Demokrata pártot is „befogadta”, ebben Jászi nem azt látta, hogy a Demokrata párt rendelkezett egyedül számottevő befolyással Budapesten s így a blokkot erősítette, hanem azt, hogy az elvi politikát egy általa megkérdőjelezett „reálpolitika” miatt feladták.²⁸ Egészében úgy látta, hogy a liberális, demokratikus ellenzék, beleértve Vázsonyit, Rassayt is, „siralmas gyöngesége és szemponttalansága” nem biztat semmivel.²⁹

De Károlyi felfogása sem maradt visszhang nélkül: „... mi hiába feszítjük meg minden erőnket, nem jutunk pozícióhoz — írta Czákó Ambró Jászinak —, ha tömegek nem állnak mögöttünk. Ezért nekünk bele kell mennünk a szociáldemokrata pártba esetleg mint annak egy »szabad szocialista« oldala s ott az intellektuális vezetést kell a kezünkbe vennünk. A mi speciális feladatunkként jelölném meg a polgári elemeknek a szocialista pártba való bevezetését és esetleg a parasztszocializmus vezetését. A mi feladatunk lenne a nép (munkás-, paraszt) főiskolák szervezése és megfelelő vezetőkkel való ellátása. Végül be kell látnunk, hogy 'radikális polgárság' nincs, tehát a szocializmustól irtózó polgárság helyezkedjék csak el konzervatív egyesületekbe, ha ott remél valamit, de ne bolondítsa

között nem hajlandók együttműködni még egyszer Polányi Károllyal illetve a „Polányi di-nasztia” tagjaival. A végső okot így adja meg: „A diktatúrában való szereplésük után ezt a teherterét vállalni nem lehet, nem is beszélve arról, hogy a radikális pártban is sok kárt jelentett a szereplésük.” 1919. dec. 28.

²⁴ Madzsar 1919. dec. 15.

²⁵ Az októberi forradalom első évfordulóján közös levélben üdvözölték Jászit és biztosították ragaszkodásukról. Az aláírók között szerepel, többek között, Szász Zoltán, Kernstok Károly, Rédei János, Székely Artur, Dénes Lajos, Vágó József. 1919. okt. 30-i levél.

²⁶ Madzsar 1920. máj. 7. Az 1920-as fővárosi választáson önállóan nem indultak a polgári radikálisok, bojkottálta a választást a Szociáldemokrata Párt. Lásd: *L. Nagy Zsuzsa: A budapesti liberális ellenzék 1919—1944. Az 1920-as választások c. alfejezetet. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 59. Bp. 1972.*

²⁷ Hock Badgasteinből 1920. jún. 5.

²⁸ Napló 1921. nov. 22. Cikket is írt Elvi politika és reálpolitika címmel.

²⁹ Napló 1922. aug. 7. Ekkor Vámbéry Rusztem járt Bécsben s az ő beszámolója alapján írt a polgári ellenzékéről.

a világot a mi cégérünk alatt. Bennünket a szocialistáktól csak dogmatizmusuk választott el, amint ezt meg lehet törni — s most erre minden jel megvan — ott a helyünk náluk, mert csak az ő tömegeikkel kapjuk meg azt a súlyt, mely nélkül a legzseniálisabb törekvés is meddő marad. Azt gondolom, hogy menjünk közéjük s adják meg ők nekünk azt, ami bennünket megillet s mi a polgárság progresszív elemeit szállítjuk.”³⁰

A konszolidáció, a 20-as évek

Az emigráció s a hazaiak Bethlen kormányra lépése után sem adták fel azt a kétségbeesett reményüket, hogy a nyugati nagyhatalmak, a kisantant államok csak kényszerűen és átmenetileg fogadták el a Horthy—Bethlen rendszert. A 20-as évek derekáig (a kölcsöntárgyalások, a frankügy lezárásáig) ez határozta meg mind a hazai polgári ellenzék, mind az emigráció magatartását. A reálítások felismerését, a remények feladását fejezte ki Jászi áttelepülése az USA-ba, Károlyi angliai és franciaországi emigrációja, a bécsi központ szerepének csökkenése.

De amikor Bethlen megindítja a kölcsöntárgyalásokat, még látnak reményt az ellenforradalmi rendszer demokratikus átalakítására.

Károlyi 1922. február 8-án így jellemezte a helyzetet Jászinak: „Jugoszlávia és úgy látszik Románia el vannak szánva rá, hogy Horthyval végezzenek . . . Azt sejtem azonban, hogy Benešnek az ügy nem olyan sürgős.” Ennek ellenére meg volt győződve arról, hogy a kisantant a kölcsön megadása fejében olyan politikai engedményeket fog követelni Bethlentől, amely az egész rendszer jellegét megváltoztatja, perspektívában saját hazatérését is lehetővé teszi. Horthy után, írta „jőjjenek csak a jobboldaliak, Batthány, Lovászy, Garami, Rassay, Rupert, igyekezzünk már ebben a koalícióban is behozni a mi embereinket is, például Nagy Vincét . . . Én nekem meg kell várni az időt, míg kompromisszumok nélkül jöhetnek haza.”³¹

Végső fokon ez határozta meg a hazaiak és az emigráció összehangolt tevékenységét. Sándor Pál, a Vázsonyi-féle Demokrata párt oszlopos tagja, 1922 elején Belgrádba látogatott s ott igyekezett kapcsolatot teremteni jugoszláv politikai körökkel valamint a Linder-féle csoporttal. Linder, aki ekkor még harmónikusán dolgozott együtt a Károlyi—Jászi emigrációval, szintén szükségesnek tartotta, hogy megerősítse budapesti kapcsolatait. Jászit kérte, jelöljön ki megfelelő személyt; ő maga Buza Barnára illetve Nagy Vincére gondolt.³²

A kisantant remények, főleg a Benešhez fűzöttek, hamarosan megcsappantak.³³ Éppen ezért mind az emigráció, mind az otthoniak fokozottabb jelentőséget

³⁰ Ennek az elgondolásnak a gyakorlati *à propos*-ját az adta, hogy a Szakszervezeti Tanács a Szabad Iskola titkárságát. Czakót kérte fel, dolgozzon ki programot a szakszervezeti vezetőknek tartandó előadásokra. Czákó 1920-ból, közelebbi dátum nélkül.

³¹ Károlyi Belgrádból Jászinak 1922. febr. 8.

³² Linder Jászinak 1922. febr. 2. Márc. 7-i levelében „az emigráció és a hazai ellenzék egységfrontjának megeremtését” sürgette, felvilágosítást kért Jászitól, mennyiben számíthat a Rassay—Rupert—Buza—Batthány csoportra.

³³ Szende Pál elkéserevde írta Jászinak: „Beneš úgy látszik teljesen lepaktált Bethlennel. Én nem hiszem, hogy ő minden áron Horthyéknak akar segíteni, de viszont lehetővé teszi, hogy Bethlen, akinek pozíciója otthon teljesen megingott, tovább folytathassa hazugságait s minden ellenzéki megmozdulást — akár balról, akár jobbról, — azzal szereljen le, hogy ez veszélyeztetni a neki biztosra megígért kölcsönt.” 1923. okt. 2-i levél. Még keményebben fogalmazott Bíró Lajos: „a kis ententának úgy látszik még mindig kellemesebb Horthy, mint egy magyar demokrácia.” 1924. febr. 1-i levél.

tulajdonítottak a nyugat-európai közvélemény megnyerésének. Károlyi Franciaországban fejtett ki ez irányban agitációt, hazai liberálisok, szociáldemokraták Angliába utaztak, mert úgy tűnt, hogy a Labour Partynak kihasználható ellenzéke van a kölcsön feltétel nélküli megadása ellen.³⁴ Jászi az Egyesült Államokban tett hosszú előadáskörútját állította az ügy szolgálatába.³⁵ De csalódní kellett az angol kormányban, a Labour Party-ban is.³⁶

Az ellenforradalmi rendszer minden belpolitikai feltétel nélkül megkapta a kölcsönt, az ellenzék vereséget szenvedett, mégsem adta fel a politikai harcot. Az 1925-ös fővárosi választások, az ott reálisan kínálkozó lehetőségek újabb reményekkel töltötték el a radikálisokat. Erről részletesen beszámoltak Jászinak.³⁷

Madzsar azonban nemcsak a felfokozott reményekről, hanem a nehézségekről is számot adott: „A városi választási agitáció most nagy erővel folyik, valószínű, hogy egy liberális többség fog bekerülni (demokraták, Bárczyék, függetlenségi párt) Wolffék jobboldali és a szociáldemokraták baloldali ellenzéke között. Így szociáldemokrata támogatással kormányozhatnak, polgármesternek Harrert, esetleg Bárczyt tippelik. A párt azt hiszi, hogy a változás elég nagy lesz arra, hogy én elhelyezkedhetem a városnál, én ebben nem bízom, nem fogják merni. Be is akartak választani a közgyűlésbe, de kihagytak a listából, mert »nincs bizonyítva, hogy a folyamodó M. J. azonos a Kemenesi úton lakó M. J.-fel.« És ezt a közigazgatási bíróság mondja! Így nem vagyok választható.”³⁸

Az 1925-ös várakozásra, hangulatra jellemző, hogy a mindig kételkedő, a nehézségekkel számoló Madzsar sem hallgatta el Jászi elől a pesti politikai pletykákat, köztük azt, hogy Bethlen „nem marad miniszterelnök”.³⁹

Az utolsó nagy alkalmat — ha egyáltalán az volt — a frankhamisítási botrány kínálta a radikálisoknak, az egész baloldali polgári ellenzéknek. Szende Pál azt írta Jászinak: „... soha még ily lehetőséget nem láttam a mai uralom megdöntésére, mint most.” Károlyi Mihály és köre Franciaországban mindent megkísérelt, hogy a francia közvéleményt és a francia politika irányítóit meg-

³⁴ Lásd erre Szende Pál 1923. okt. 2-i idézett levelét.

³⁵ Jászi amerikai előadáskörútjáról így írt: „A munka, amelybe belekezdtem, a legnehezebb, mivel Apponyi gróf ezzel egy időben fejt ki Habsburg barát és reakciós tevékenységét, élvezve a régimódi diplomácia, az ezekben az államokban élő feudális arisztokrácia, a zsidó nagykapitalizmus határozott támogatását, amely a jelenlegi rendszer fenntartásában pénzügyileg érdekelt, nem különben a jezsuitákét, akik aggódnak a róm. kath. egyház magyarországi nagybirtokaiért, amelyeket a demokrácia ádventje fenyeget.” V. Kralicek professzornak 1923. okt. 6-án, az eredeti angolul.

³⁶ Az Angliával szembeni kritikát Károlyi fogalmazta meg a legélesebben: „A Labour Party és a Népek Szövetségének (sic) sikerült a dögledező reakciót Magyarországon megegyeszer megmenteni.” 1924. ápr. 4-i levél. Károlyné Andrássy Katinka Diner Dénes Józsefnek így írt 1927. febr. 12-én: „... Angliában még akkor is támogatták a Horthy—Bethlennek (politikai feltétel nélkül) adandó kölcsönt, amikor R. McDonald volt a miniszterelnök, pedig azokról a feltételekről, amelyeket mi ajánltunk (általános választójog, a különítmények és fogolytáborok beszüntetése) igazán el lehet mondani, hogy a demokrácia legelemibb részét képezik.”

³⁷ A választásokra általában: *L. Nagy*: i. m. Az 1925-i fővárosi választás és következményei c. fejezet. Baracs Károly, Jászi baráti körének tagja, az ellenzéki élet egyik fontos szereplője, ekkor kapcsolódott be ismét a politikai életbe. Ő a Harrer-féle társasággal kereste és tartotta fenn a kapcsolatot, mivel azt is az ellenzék egységes akciójába kívánták bevonni. Baracs 1924. febr. 4-i levele. A levélhez mellékelte lapon Bakonyi Kálmán, Balassa József, Baracs Marcel, Rác Gyula, Lengyel Sándor, Vágó József, Kallós Bertalan, Basch Imre, Varró István, Vermes Gyula, Benedek Marcell, Braun Róbert és mások üdvözlők Jászit.

³⁸ Madzsar 1925. márc. 19.

³⁹ Madzsar 1925. jún. 6.

nyerje a Horthy-rendszerrel való leszámolásnak. Bécsben Garami vezetésével próbálták mozgósítani az erőket. A frank ügy az egész emigrációt összehangolt cselekvésre ösztönözte, amelyben igen fontos szerep jutott a hazaiaknak is.⁴⁰

A fran-kügy kihasználásának elsősorban az volt az akadály, amiről Párizsból tudósították Jászit, vagyis hogy a francia politika végső fokon magára hagyja a hazai polgári és szociáldemokrata ellenzékét. A radikálisok viszont ugyanakkor Budapestről igen élesen bírálták a frank-ügyben különben Bethlen ellen küzdő polgári ellenzék parlamenti képviselőjét. „Az egész ellenzéknek eredendő baja — írta Madzsar —, hogy Vázsonyi eszén át gondolkodik. . . A frank-ügy, mint megállapítja, „talán lehet egy tisztulási folyamatnak a kezdete. Persze ebben is megint Vázsonyi gáncsol el mindent, a sorsdöntő napokban, amikor minden bizonytalan volt, V.-t (sic!) megijesztette Bethlen egy kis pogromfenyegetéssel („A jobboldal kerül hatalomra, ha ő megbukik”), mire V. lefékezett minden akciót, kierőszkolta a parlamenti bizottságnak nevezett sóhivatalt s csak most, mikor kezdi érezni, hogy Bethlen sokkal jobb politikus nála, kezdi visszanyerni hangját. Sajnos attól tartok, hogy most már késő. Bethlent idebenn nem tudják megbuktatni, de esetleg külpolitikailag bukik meg; a franciák nagyon keményen dolgoznak minden eltussolás ellen és az angolok sem állanak már olyan határozottan Bethlen mögött, mint eddig. Rusztem (ti. Vámbéry — L. N. Zs.) erről nagyon jó helyről értesült.”⁴¹

Madzsar tudatta Jászival azt is, hogy a közhangulatot igen erősen befolyásolja az a propaganda, miszerint „az ilyen hazafias cselekedet (mármint a frankhamisítás — L. N. Zs.) dicséretet érdemel, mindent szabad a régi határokért.” De ugyanígy nagy hatása van annak a hangulatkeltésnek is, amely nem egy jobboldali, hanem egy baloldali fordulattal riasztgatja a politikai életet. Ezért még a szociáldemokrata ellenzék előtt is „mint a legnagyobb megoldás utópisztikus képe lebeg, hogy Rassay kerülhetne kormányra. Mindössze ennyire jut az ő forradalmi lendületük.”⁴² Braun Róbert a változás feltételét a külföldről jövő nyomásban látta, mert Bethlen pozíciója 1926 februárjában már megerősödött. Viszont „sajnos, a Kossuth párt gyöngye — mint írta —, pedig ennek kellenie következnie” — (ti. a politikai harcban, a hatalomban).⁴³

Vámbéry szerint „a rothadás folyamata tovább tart és az ellenzék magatartása is reménytelen. Ennek oka nemcsak a vezetők jelentéktelenségében, V. Vilmos barátunk (Vázsonyi — L. N. Zs.) felekezetieskedésében, hanem főleg abban (van), hogy az integritási kérdéssel kapcsolatos frank-ügy az ún. magyar intelligencia megértő rokonszenve miatt nem lesz liquidálható. A t. külföld pedig tovább is örül annak, hogy a rothadás tart, minthogy a ragályozás veszélyét, a

⁴⁰ Szende 1926. febr. 2. Jelzi azt is, hogy a francia álláspontban sok a bizonytalanság: „Briand ma a szocialista interpellációra válaszolva azt jelentette ugyan ki, hogy nem akar az igazságszolgáltatás ügyébe beavatkozni, ami azt mutatja, hogy dacára a reményteljes helyzetnek, a dolog megakadhat.” Berthelot viszont, Szende véleménye szerint, kész a végsőkig elmenni. Bölöni szerint „most a pénzhamisítás fejleményei izgatnak itt bennünket. A sajtó eléggé komolyan Horthyba harap, de a külügyminisztérium még az utolsó pillanatig is igen tartózkodó, talán nem is politikai okokból, hanem inkább, úgy látom, Magyarország barátja, De Monzie urnak Finalyn, a pesti bankokon keresztül való érdekeltsége az, hogy a helyzet ne változzon.” Párizsból dátum nélkül.

⁴¹ Madzsar 1926. jan. 23. Vámbéry ui. az angol követség jogtanácsosa volt.

⁴² Madzsar 1926. febr. 28. Jászi már évekkel előbb így írt: „Bandafőnökök egyenlensége miatt Bethlen tud tovább is lavírozni.” Napló, 1923. júl. 11.

⁴³ Braun 1926. febr. 13.

bajor, osztrák, magyar, román és olasz fasizmus kapcsolatát nem tudják vagy nem akarják felismerni.”⁴⁴

Jászi hosszabb levélben fejtette ki felfogását, visszatekintve a kölcsönügy, a gazdasági stabilizáció problémájára. Mint írta, miután a kölcsönt megkapta Magyarország, úgy érezte, további támadásokkal, bírálatokkal nem szabad akadályozni az újjáépítést, még akkor sem, ha az megerősíti az „abszolutista rendszer” pozícióját. Ami azonban a frankbotrányt illeti, igazolva látja régi nézetét, miszerint „működőképes egyensúlyt nem lehet teremteni Középeurópában a régi feudális rendszer újjáteremtésével és a dunai kérdés csak egy magyarországi demokratikus köztársasággal valamint a feudális nagybirtokok felszámolásával oldható meg.”⁴⁵

Rónai Zoltán is úgy vélte, „a rezsim teljes bukásának minden objektív előfeltétele megvan. Ilyen pórére vetkőzött rendszer még nem állt a világ előtt. Csak a szubjektív előfeltételek hiányoznak. A polgári októbristák gyengébbek a szociáldemokratáknál. A szocialistákat Bethlen azzal rémítgeti, hogy utána a jobboldali diktatúra jön, ami a frankhamisítás után csaknem kizárt dolog. Vázsonyi a helyzet ura. Természetesen mindent megtesz, hogy valahogyan ne lódítsa nagyon balfelé a frankhamisítás a magyar politikát. Fél a fejtől és fél egy új októbertől. Az új októberrel Bethlen különben, Londonban, mint a Timesből látható, nagy hatással operál . . . Ha a rendszer nem is bukik bele, rendkívül meggyengülten kerül ki majd a harcból. Sajnos, jelenleg úgy fest a dolog, inkább a szemérmes legitimisták, a régi munka- és Kossuth-párt s a demokraták malmára hajtódik a víz s nem az októbristák s a szociáldemokratákéra.”⁴⁶

Bécsben az a gondolat is felmerült, hogy az emigráció balszárnya közös deklarációt adjon ki a frankhamisítással kapcsolatban. Ez a terv azonban már a kezdet kezdetén megbukott.⁴⁷

Az ellenzék 1922—1926-os időszakának küzdelmei nem utolsó sorban azzal a tanulással is szolgáltak, amit Madzsar nagyon plasztikusan fogalmazott meg Jászihoz írt levelében: „Az ú.n. ellenzéki politikusok még mindig azzal nagyképeknek, hogy nyílt szavazásos cédulákkal és igékkel akarnak küzdeni egy szuronyerdő ellen.” Vagyis a polgári ellenzék politikai módszerei, az alkotmányos út eleve reménytelenek a rendszer hatalmával és erőszakos módszereivel szemben.⁴⁸

Jászinak napról-napra szembe kellett találnia a ténnyel, hogy a hazai polgárság adott helyzetében az októbrista program komoly támogatásra nem számíthat. Ezt mindenekelőtt azzal magyarázta, hogy „az a szegény, szerencsétlen magyarországi kispolgárság és zsidóság annyira terrorizálva van, hogy már nem is tud a saját fejével gondolkodni”, amihez nagy mértékben hozzájárul az olyan politikai vezetők befolyása, mint a királpárti Vázsonyié.⁴⁹

Ezekben az években a hazai polgári radikálisok legfontosabb fegyvere, az ellenforradalmi rendszer legradikálisabb bírálója a Világ valamint a Századunk volt.

⁴⁴ Vámbéry 1926. febr. 11.

⁴⁵ Jászi a Times szerkesztőségéhez 1926. jan. 8.

⁴⁶ Rónai 1926. jan. 22.

⁴⁷ Uo. Rónai szerint Károlyi ellenezte egy ilyen memorandum kiadását, s mivel az aláírást megtagadta, fel is adták a tervet.

⁴⁸ Madzsar 1926. aug. 9.

⁴⁹ Jászi 1923. ápr. 14-én Himler Mártonnak, USA.

Purjesz Lajos halála a Világ szerkesztésében fennakadást és komoly nehézséget okozott. A lapot Fischer Ödön illetve Feleky Géza szerkesztő vette át. Jászit megnyugtatták, nem lesz változás a lap jellegében, szellemében. „Nagyon kérek — írta Fischer Jászinak — küldd ezután is pontosan cikkeidet és az aforizmákat — nagy szükségünk van rájuk.”⁵⁰

A valóságban mégsem volt megoldott a Világ sorsa, jövője. Madzsar tájékoztatója szerint „Fischer megvette Purjeszné részvényeit, hogy eladhassa az egészséget. Úgy hallom, Rassay szeretné megvenni, ami már egyáltalán nem rontana a lapon, Feleki egészen tönkre tette. Szomorú demokratikus polgárság, amelyik nem tud magának jobb lapot teremteni.”⁵¹

Madzsarnak elsősorban a polgárság bírálatában volt igaza, mert a Világ Purjesz halála után is a legbaloldali, legellenzékibb polgári lap maradt. Nem véletlen, hogy 1926-ban Bethlen egyetlen laptól vontta meg végérvényesen a megjelenési engedélyt, és ez a Világ volt.

A polgári radikálisok a Világot mégis általában Madzsarhoz hasonlóan ítélték meg. Supka nagyon fájlalta, hogy a levelezés nehézkessége miatt Jászival nem tanácskozhatták meg a problémákat s időben nem kapta meg azt a kérésüket sem, hogy ne írjon többé a Világba. „Purjesz halála után teljesen megkompromittálták ezt a lapot, amint erről bárki útján meggyőződhetsz, aki figyelemmel kísérte az újságot . . .”⁵²

A Világgal nemcsak tartalmi problémák merültek fel, hanem anyagiak is. Fischer szükségesnek tartotta, hogy Jászi előtt magyarázkodjék és visszautasította azt a mendemondát, mintha Rassayékkal kívánna fuzionálni, nekik akarná eladni a Világot. De „valamire mégis kell majd gondolnom — írta —, ha tovább tart ez a súlyos helyzet és ha nem találok egyes embereket, úgy mégis csak párt felé kell orientálódnom, mert nem bírom egyedül és nem is akarom egyedül csinálni”⁵³

A Világ sorsa 1926-ban pecsételődött meg. Először „a frankügyből kifolyólag betiltották 8 napra, ami — tette hozzá Madzsar a Jászinak küldött levélben — nagyon jól jött, mert megint helyreállította nagyon megtépázott ellenzéki presztizsét”⁵⁴

Jobb volt a helyzet a másik lappal, a Századunkkal, amely a Huszadik Század utódeként jelent meg. Ennek szerkesztése Braun Róbert kezében volt ekkor.⁵⁵ Persze, a lap eltartása, az olvasók, az előfizetők körének bővítése itt is gond volt. Braun Róbert azt remélte, hogy mivel a Századunk kiadását Purjesz Imre vette át és 1927 januárjától már évente tízszer jelenik meg, az anyagi helyzetük is javulni fog.⁵⁶

A Századunk ügyeiről Jászi talán méginkább tájékozott volt, mint a Vilá-

⁵⁰ Fischer 1925. jan. 10. Mellesleg, a Világtól Jászi rendszeresen kapott honoráriumot is. E levél szerint „mellékelem az öt millió osztrák koronát január hóra”.

⁵¹ Madzsar dátum nélkül. „Hallom, hogy a legnagyobb bajok vannak — írta Supka 1926. jan. 23-án Jászinak. — A lap eladó. Állítólag Rassay kezébe kerül s hogy ez mit jelent, azt nem kell Neked magyaráznom.” Lásd még Napló 1926. jan. 9.

⁵² Supka 1926. szept. 14. Lásd még Gönczi Jenő év nélkül, márc. 13.

⁵³ Fischer 1926. jan. 5. Az új vezetés miatt távozott a laptól Supka Géza is, aki csak a legnagyobb nehézségek árán tudott elhelyezkedni a Pester Lloydnál. 1926. jan. 23., 1927. dec. 20-i levelei.

⁵⁴ Madzsar dátum nélkül.

⁵⁵ Braun 1925. máj. 25. Vámbéry 1928. jan. 23.

⁵⁶ Braun 1926. okt. 2.

géről. Ti. nemcsak Braun Róbert, hanem Varró István is rendszeresen, a legapróbb személyi, szerkesztési ügyekről beszámolt neki és kikérte véleményét.⁵⁷

Varró, Vámbéry Jászi bécsi látogatásai során rendszeresen kiutaztak hozzá és gondjaikat személyesen is megvitatták.

Minden erőfeszítés ellenére a Századunknak csupán 500 előfizetője volt 1927 májusában. Ebben, mint azt Varró is jelezte, ha megítélesem szerint nem is a kellő súllyal, nagy szerepet játszott az, hogy elsősorban személyi okok és a tényleges lehetőségek fel nem ismerése miatt nem egy vagy két lap megjelentetésére, fenntartására koncentrálták erőiket, hanem egyidejűleg többel is kísérleteztek.⁵⁸ E mellett, mint Varró elpanaszolta, „nagyon nehéz a lapot s kis táborunkat együtt tartani, mert nincs igazi szervező”. De a Századunk mégis fontos missziót töltött be. Nemcsak az emigráció tagjaitól hozott cikkeket, de Kassákot, Veres Pétert is közölte.⁵⁹

A Századunk több volt, mint folyóirat: centrum, amely körül a radikálisok, októbriстикák tömörülhettek. Ők hozták létre a péntek esti asztaltársaságot, amelynek tagjai minden pénteken este Budán jöttek össze s céljuk volt a fiatalok toborzása is.⁶⁰

Brauntól Csécsy Imre vette át a Századunk szerkesztését s ez időtől fogva intenzívebbé vált a Jászival való levelezése is. Itt most nem is elsősorban a szerkesztésre, a lap tartalmára vonatkozó igen részletes levélváltást emelném ki, hanem azt, hogy Csécsy révén Jászi információkat kapott a 30-as évek Magyarországnak olyan szellemi, művészeti s részben politikai jelenségeiről, amelyek iránt levelezőpartnereinek nagy része viszonylag kis fogékonyságot és érdeklődést mutatott. Így Csécsy illetve Supka leveleiből kapott információkat Jászi Illyés Gyula és a népi írók megjelenéséről, irodalmi tevékenységéről, közéleti jelentőségéről s megpróbált hidat építeni köztük és a polgári radikálisok közé rendkívüli tapintattal és az egymást kölcsönösen érdeklő kérdések előtérbe állításával.⁶¹

Jászi a népi írókban az általa oly fontosnak tartott problémák napirenden tartóit is látta, a nagybirtok bírálóit, a parasztság égető kérdéseinek feltáróit. Ezért nemcsak Hatvanyval nem értett egyet „epés kritikája” miatt, hanem elégedetlen volt a Századunkkal is, mivel az „sem találta meg eddig az igazi hangot a »szociográfusokkal« szemben”.⁶²

Az elmondottakból is nyilvánvaló, hogy Jászi kapcsolatai nem szakadtak meg egykori szabadkőműves társaival sem. A mozgalom sorsa a betiltást követően is sokat foglalkoztatta, s itthonról rendszeresen informáltak a szabadkőmű-

⁵⁷ Lásd pl. Varró 1927. ápr. 5-i, valamint 1930. márc. 14-i levelét.

⁵⁸ Czákó Ambró megjelentetett lapot, amelynek elkobzása és a kilátásba helyezett börtönbüntetés volt az oka váratlan emigrálásának. Rubin László szintén önálló vállalkozásba fogott, s neki dolgozott például Szász Zoltán, Csécsy Imre, Székely Artur, egyidejűleg írva a Századunkba is. Supkának szintén volt önálló lapja. Varró 1927. máj. 12.

⁵⁹ Varró 1930. márc. 14.

⁶⁰ Varró a társaság tagjai között említi Székely Lajos pszichológust, Majer Róbert munkásbiztosító tiszviselőt, Biró Pál filozófust, a „kis Ignost”, Márai Sándort, Nagy Sándor mérnököt, dr. Fenyvessy antropológust, aki Rainprecht Antal vejeje volt, és másokat. 1930. márc. 14.

⁶¹ Csécsy 1934. nov. 15., 1935. jún. 21, aug. 9. A Jászihoz írt levelek, főleg Braun, Varró és Csécsy tollából, részletesen megvilágítják a Századunk belső problémáját, szerkesztési, anyagi gondjait is.

⁶² Jászi Supkának 1938. febr. 22. Supka Géza vejeről, Féja Gézáról, Jászi mindig nagyra-becsüléssel írt.

vesség helyzetéről, kísérleteiről, hogy kapcsolataikat egymással és a nemzetközi szabadkőműves világgal fenntartsák.⁶³

Az 1926-os országgyűlési választások az ellenzék szempontjából igen fontos következményekkel jártak. Ekkorra értek be a konszolidáció és a nyugati nagyhatalmak politikájának következményei, amelyek a Bethlen-kormány számára voltak kedvezőek. A polgári baloldal helyzete meggyengült, néhány liberális politikus ekkor állt át a kormánypárt oldalára.⁶⁴

A választási előkészületekről, majd az eredményekről Jászit behatóan informálták. „Az itteni komédiában nincs módom résztvenni — írta Vámbéry Ruzstem. — Pénzünk nem lévén, a budapesti északi kerületben nem sikerült az ajánlatokat összegyűjteni. Mert az csak nem képzelhető, hogy Lipóciában s kaposolt részein akadjon 5000 olyan hős makkabeus, aki Kossuth párti ajánlóívet aláírjon s még hozzá fáradjon is.”⁶⁵ „Itthon teljes közömbösség mellett folytak a választások — szolt Csécsy referátuma. — Vázsonyi halála úgy látszik nagy rést ütött a demokrata párton. A hívek tömege részben az egységes pártira, jórészt a szocialistákra szavazott.”⁶⁶ Vámbéry valamivel később, terjedelmes, igen részletes összefoglaló elemzésében ismét visszatért a választásokra és a számszerű eredményeket is közölte Jászival, kiemelve, hogy a nyílt választási kerületekből „egyetlen ellenzéki jelölt nem jutott be”.⁶⁷

Vámbéry találóan jellemezte a magyarországi helyzetet, amikor kifejtette, hogy a rendszer elsősorban Anglia jóindulatából él, mivel a magyarországi rendszer megnyugtató az angol politika számára szovjetellenessége miatt, részben pedig „flotta bázis a közép-európai francia befolyással szemben”.⁶⁸

Az 1926-os esztendő, mintegy lezárva az ellenzéki remények és küzdelmek egy szakaszát, veszteséget hozott az ellenzéknek azért is, mert néhány igen jelentős alakja ez időtájtban halt meg (Purjesz, de a radikálisok minden kritikája ellenére, súlyos veszteség volt Vázsonyi halála is), többen pedig ekkor mentek emigrációba, mint Czakó, Fényes és mások.⁶⁹

A kapcsolatok azonban Jászival nem csökkentek, sőt, a közvetítők köre sem szűkült.⁷⁰ Megkeresték Jászit, legalább levélben olyan politikai személyek is, mint Sándor Pál, aki 1927 nyarán járt az Egyesült Államokban.⁷¹

Igen nagy visszhangja volt Jászinál és környezeténél a Rothermere-féle akciónak valamint annak a ténynek, hogy a Kossuth párt (Nagy Vince, Vámbéry) nem utasította el az ügyet, hanem abban bizonyos lehetőséget látott a rendszer megváltoztatására. Az egész Rothermere-akció hozta előtérbe az emigrációban

⁶³ Részletesebben *L. Nagy Zsuzsa: A szabadkőműves mozgalom szerepe a két világháború között. Századok*, 1973. 2. sz. Jászi az Egyesült Államokban nem vett részt a páholy munkában. A hazai mozgalomról: Szende 1925. febr. 18., Baracs 1928. dec. 10., Vámos Henrik 1928. dec. 11., 1929. márc. 22., Sas Andor 1937. máj. 3., Supka 1938. júl. 11. stb.

⁶⁴ Bárczy István, Ugron Gábor, Herrer Ferenc stb. Dániel Arnold főleg Herrer miatt volt felháborodva, mivel „még pár hónappal ezelőtt Téged kerestem föl” — írta Jászinak 1927. febr. 8-án.

⁶⁵ Vámbéry 1926. dec. 13.

⁶⁶ Csécsy 1926. dec. 16.

⁶⁷ Vámbéry 1927. júl. 9.

⁶⁸ Vámbéry 1927. júl. 9.

⁶⁹ Czakó 1926. jan. 7. Napló 1926. jan. 22., szept. 24.

⁷⁰ Ilyen közvetítő volt többek között Mary L. Arrowsmith az USA-ból. Levele Jászinak dátum nélkül, de minden valószínűség szerint 1926–1927-ben, Braun Róbert 1930. márc. 1-én.

⁷¹ Sándor Pál Jászi címét nagy nehézségek árán és csak késve tudta meg, így személyesen nem találkozhattak, viszont biztosította, hogy „érzéseim hozzád nem változtak. Politika lényeges különbségei barátságomra tehozzád befolyásolva nem lett”. 1927. jún. 2.

magának a területi revízióknak a problémáját, az abban való állásfoglalás szükségességét.

Ebből a szempontból nagyon figyelemre méltó Jászi Oszkárnak Göndör Ferenchez intézett 1929. április 1-i levele, mivel ebben egész felfogását megfogalmazza. „A revíziós propaganda ma alapjában egy *reakciós* mozgalom. Egy morfium injekció, mellyel a magyar népet el akarják kábítani, hogy ne vegye észre igazi sebeit. . .” Jászi azonban bizonyos területi korrekciókat közvetlenül az új határok mentén, a tisztán magyar etnikumú részeken és bizonyos feltételek mellett mindenképpen jogosaknak és szükségeseeknek tartott. A feltételek: Magyarországon belső demokratizálódása, vagyis általános választójog, földosztás, köztársasági államforma. Ezt a demokratizálódást sokkal fontosabbnak ítélte, mint magát a határkiigazítást.⁷²

Károlyi igen élesen, megfellebbezhetetlenül ítélte el az otthoniakat, Nagy Vincét, Vámbéry Ruszmetet a Rothermere-akcióhoz fűzött elképzeléseik valaminthoz, hogy erőteljesen közeledni látta őket a kormányzat felfogásához.⁷³ Jászi alapjában véve egyetértett Károlyival, de úgy vélte, „könnyű nekünk exterritorialitásunk nyugalmából hősiességi leckéket adnunk s más a helyzet Pesten, a terror és nemzeti butaság megmérgezett atmoszférájában”.⁷⁴ Az otthoniak megítélése feletti vitába Hollós József is bekapcsolódott, aki úgy fogta fel Rothermere nyilatkozatait, mint amelyek Bethlen ellen irányulnak s ezért „legalábbis ki kell játszani Bethlen ellen, amikor csak lehet”.⁷⁵

Csécsey igen lehangolóan s az események által lehangolva festett képet a hazai politikai viszonyokról, kiemelve, hogy tulajdonképpen egyetlen komoly ellenzéki politikai csoport vagy személyiség nincs, már amelyiknek számottevő befolyása lenne, mert az egész ellenzék, s elsősorban Rassayt, a „possibilitás szempontjai” befolyásolják.⁷⁶

A 20-as évek végén a radikálisok, de az egész baloldali polgári ellenzék elszigeteltségének feloldása foglalkoztatta az itthoniakat. Vámbéry szerint „külső presszió hijján igazán nincs más mód a zsákutcából való kievickélésre, mint a titkos választójog híveinek nyílt szövetezése”.⁷⁷ Ez azonban túlságosan széles koalíciót is jelenthetett, hiszen szélsőjobboldalról is követelték az általános titkos választójogot. Az erők egyesítését Vámos Henrik is elkerülhetetlennek ítélte, de szűkebb körben: a Kossuth párt, a Demokrata párt, Rassay összefogását kívánta, valamint az így tömörült polgári ellenzéknek a Szociáldemokrata

⁷² „... *A magyar telepterületekre, ott a hol azok velünk határosak, kétségtelenül jogunk van. . .* Tehát minden tisztességes revíziós politikának hangoztatnia kell: a) hogy a revízió egy tisztességes határkiigazítást jelent, nem pedig a régi magyar uralom visszaállítását; b) hogy a revízió keresztülvitelére a mai magyar osztályuralom alkalmatlan; c) hogy a revíziós politikának nem szabad elterelni a figyelmet a magyar nép mélyebb sebeiről: jogfosztottság, latifundium, kultúrátlanság, éhber stb.; d) hogy *junktimot kell csinálni a revíziós mozgalom és az általános választójog, földosztás és köztársaság között.* De ez sem elég. Azt is meg kell mondani, hogy a revízió bár fontos, mégis a határkiigazítás kevésbé fontos, mint a »Csonka-Magyarországtól belső reformja; a nemzetiségi kisebbségek hatékonyabb védelme a Népszövetség útján, mely ma teljesen a papíron maradt, a vámsorompók eltörlése és egy liberális nemzetközi politika, a Horthy—Mussolini szövetség megdöntése.” Jászi 1929. ápr. 1.

⁷³ Elsősorban Nagy Vincének Horthyhoz intézett nyílt levele váltotta ki Károlyi felháborodását, de a Rothermerhez fűzött illúziók is. Jászinak 1929. nov. 10, nov. 24.

⁷⁴ Jászi Károlyinak 1929. dec. 13.

⁷⁵ Hollós József Jászinak 1930. jan. 31.

⁷⁶ Csécsey 1929. febr. 26.

⁷⁷ Vámbéry 1929. máj. 29.

párttal való szövetkezését.⁷⁸ Supka viszont azon a nézeten volt, hogy „ma csak a passzivitás az egyetlen helyes politika — semmiféle, még ellenzéki formában sem igazolni azokat a dolgokat, amik történnek, mert változtatni rajtuk úgysem tudunk.”⁷⁹

A 30-as évek és a háború

A gazdasági világválságot követő politikai válság, amely az egész polgári demokratikus szisztémát kérdőjelezte, a nácizmushoz, de egyben a Szovjetunióhoz, a kommunista mozgalomhoz való viszony tisztázást is megkövetelte. Ebben a helyzetben a korábbi lappangó véleménykülönbségek élesebben mutatkoztak meg a polgári radikálisok között is.

A 30-as években Jászihoz írt levelek nem annyira a hazaiak tényleges tevékenységéről szólnak, mint inkább helyzetképet festenek illetve a politikai-szellemi-ideológiai problémákról tudósítanak. Jászi jó információkat kapott a belpolitikai mozgásokról, így már 1931 szeptemberében egy várható Gömböskormányról, a jobboldalon is mutatkozó zavarról, Károlyi Imre könyvéről; értesült az Egységes pártan belüli ellentétekről, amelyeket „Gaál Gasztonék és Rassay igyekeznek kiszélesíteni”, majd az új ellenzéki koalíciós kísérletekről, az 1935-ös választások előkészületeiről.⁸⁰ Ez utóbbi kapcsán ugyanis Eckhardt majd Bajcsy Zsilinszky Endre ajánlott fel együttműködést Nagy Vincének és Vámbéry Ruzstemnek.⁸¹ Nagy és Vámbéry levelei, beszámolója a tárgyalásokról, nemcsak a személyi feszültségeket érzékeltetik, hanem azt a zavart is, amit Jászi előtt az új partnerek miatt érzett.⁸²

1934-ben Jászi újabb ausztriai, csehszlovákiai utazása és az így lehetővé vált személyes tárgyalása Vámbéryvel, Kernstokkal és másokkal, nagyon is

⁷⁸ Vámos Henrik 1930. márc. 7.

⁷⁹ Supka 1930. dec. 23.

⁸⁰ Braun 1931. szept. 24., Vámbéry 1932. ápr. 15.

⁸¹ Csécsy 1933. szept. 21-i levele már jelzi az első tárgyalásokat.

⁸² Nagy Vince (1935. máj. 19.) szerint Eckhardt és a Kossuth-párt között Kernstok közvetített: „E célból Kernstok barátunk buzgólkodott legjobban (persze, mert egyénileg deprimálónak érezte magára nézve az elhamarkodott belépését E.(ckhardt)-ékhez. V.(ámbéry) Ruzstemet és engem többször összehozott K. Károlyi E.-tal. Ruzstem csodálatos elaszticitást mutatott ezeknél a beszélgetéseknél. Bár háta megett „csirkefogónak”, „megbízhatatlan fráternek”, stb. titulálta előttünk E.-ot, jelenlétében folyton helyeselt és bólogatott az E. kijelentéseinek és igen nagy hajlandóságot mutatott a belépésre. Ezt csak az én határozott magatartásom akadályozta meg.” Nagy Vince szerint igen nagyok az ellentétek köztük és Eckhardték között, mivel utóbbiak a kötött gazdálkodás, külpolitikailag pedig az agresszív revízió programját vallják. „Így aztán abba is maradt a Kernstok és Vámbéry által melegített liason E.-tal. . . . Ezek után megcsináltuk Zsilinszky Endrével a pártszövetséget, amin én már három-négy éve fáradoztam és sok vitával és meggyőzéssel sikerült őt teljesen a mi programunkhoz áthozni.” Nagy szerint Vámbéry kezdetben helyeselte az egyesülést, utóbb azonban szembefordult vele, s részben elvi, részben gyakorlati okok miatt (a választási jelöltek listájának sorrendje) ki is lépett a Kossuth pártból. Az 1935-ös országgyűlési választáson elért eredmény, ami a fuzionált pártok kudarcát is jelentette, mindössze Rupert Rezső mandátuma volt. Nagy Vince úgy ad képet minderről, hogy részben igazolja Bajcsyval kötött megállapodását Jászi előtt, részben pedig bizonyítani igyekszik, miszerint az októberista eszméknek egyetlen igaz képviselője van, mégpedig ő. A többiek, „a Rassay—Vázsonyi kivénhett block”-ja, de Rupert, Vámbéry és mások nem utolsó sorban ezért is fordultak szembe vele.

Vámbéry is jelezte Jászinak Eckhardt közeledési szándékát. Ő Eckhardt lépését azzal magyarázza, hogy Eckhardtnek rájuk „az intellektuális Magyarország kiépítése végett nélkülözhetetlen szüksége van . . . azt szeretné, ha a becsületos választójogért folytatott harcában lehetőleg támogassuk”. Vámbéry 1935. jan. 7.

aktuálisá váltak a bécsi események, a növekvő szélsőjobboldali befolyás és az itthon is egyre nehezebbé váló viszonyok miatt. A Századunk, a polgári radikálisok egyetlen állandó jellegű sajtóorgánuma, súlyos anyagi nehézségekkel küzdött. Hatvany Lajos volt az, aki a segítséget felajánlotta, de elfogadásáról Jászi nélkül nem mertek dönteni. Jászinak voltak bizonyos fenntartásai, végül is azonban azt ajánlotta, Vámbéry legyen a főszerkesztő, Csécsy és Varró a társszerkesztők s fogadják el Hatvany pénzét, ha „tiszteletben tartja a szerkesztők függetlenségét”.⁸³

A 30-as évek dereka nemcsak belpolitikai problémákat állított a polgári radikálisok elé. Súlyos dilemmába kerültek, amikor 1934—1935-ben a szomszédos államokban megszorodtak a nemzetiségek, elsősorban a magyarok ellen hozott intézkedések, sőt, erőszakoskodásokra is sor került. A probléma az volt, hogy semmiképpen sem akarták támogatni a hazai kormánykörök és a szélsőjobboldal nacionalista úszítását, viszont nem maradhattak süketek és vakok az események előtt. Ebben a kérdésben bizonyos nézeteltérés alakult ki Jászi valamint a hazaiak között. Jászi ugyanis cikkeiben, megnyilatkozásaiban még minimális bírálatot sem volt hajlandó gyakorolni a szomszédos államok nemzetiségi politikájával kapcsolatban.⁸⁴

A gyakorlati problémákra elvi választ keresve a radikálisok, a Kossuth pártot támogató fiatal értelmiségiek nagy érdeklődéssel fordultak a dunai konföderáció gondolata felé, amelyben az itt élő népek gazdasági, politikai együttműködésének s egyben a nacionalizmusok felszámolásának lehetséges formáját látták. Ez a gondolat Jászi gondolata volt, most azonban Vámbéry Ruzstem, Gönczi Jenő és Braun Róbert próbálta aktuális, modernizált formába önteni. A gondolatot Vámbéry a Népszavába írt cikkében is népszerűsítette, majd megpróbálták egy dunai konföderációs ligát létrehozni, amely szélesebb kört fogott volna át. Készerűen kellett azonban megállapítaniok, hogy a radikálisok szűk körén túl a program nem számíthat népszerűsége.⁸⁵

A fenti leveleknél érdekesebbek azok, amelyek Jászi és az itthoniak elvpolitikai gondolatmenetének alakulását, politikai polarizálódását világítják meg. Supka Géza a hazai általános viszonyokkal valamint Károlyi magatartásával magyarázza, hogy „mint oldott kéve széthullunk és nincs olyan kristallizációs pont, mint aminő ezelőtt nyolcvan évvel mégis csak lehetővé tette az itthoni tömörüléseket”. A vezető egyéniség hiányát a legnagyobb problémának tartja. „A kapitalizmus és a nacionalizmus szemmel látható válságának nem a bolsevizmus az ellenszere — folytatta tovább —, még csak nem is a kommün, sőt még a szocializmus sem. Dehát mit meséljem én Neked ezeket a dolgokat. . .”⁸⁶

⁸³ Napló 1934. máj. 18.

⁸⁴ Különösen határozott hangú Rónai Zoltán levele 1931. márc. 5-én. Aggályoskodóbb, de a kritikát elkerülhetetlennek tartja Csécsy 1934. aug. 31-én.

⁸⁵ A terv a szomszédos országokban sem váltott ki kedvező visszhangot: „. . . az akadályok nem csak itt, hanem a szomszéd államokban is áthághatatlanoknak látszanak” — írta Vámbéry. Beszámol arról is, hogy Gratz Gusztáv és Friedrich István, akik a radikálisokkal állandó kapcsolatban voltak, közvetítőkként tárgyaltak Csehszlovákiában és Jugoszláviában is. (1932. jún. 22.) De súlyos akadályt lát Vámbéry a nyugateurópai nagyhatalmak magatartásában, érdekeiben: „Az angolok féltik középeurópai politikai presztízsüket (mármint a föderációtól — L. N. Zs.), de nem merik ezt megvallani, Tardieu preferenciális vámokról locsog és nem mer reámutatni arra, hogy minden gazdasági közeledésnek mily súlyos politikai akadályai vannak.” 1932. ápr. 15. Braun Róbert még 1931. dec. 14-én úgy látta, „Egyelőre Románia és Csehszlovákia részéről van visszhang.”

⁸⁶ Annál inkább kilátástalannak látja a helyzetet, mert „Rassay a legitimistákkal van sülve-főve együtt s amikor még szocialistáink is Ottóék visszatérésétől várnak javulást”. 1931.

A politikai polarizálódás másik oldalát Madzsar és Braun mutatta. Madzsar egyre növekvő rokonszenvvel írt a szovjetrendszeréről, Braun pedig azt fejtette ki: „Újabb olvasmányaim alapján (bár ezek még ellenőrzésre szorulnak) úgy látom, hogy a szovjet túl van a kritikus ponton, hogy az élelmezés kérdése meg van oldva és hogy az orosz kísérlet sikerült. Döntő fontosságú esemény.”⁸⁷

Ez az a pont, ez az az idő, amikor és ahol Jászi és Károlyi útja évekre elkanyarodott egymástól s elhidegült Brauntól, szembefordult Madzsarral.⁸⁸

Jászi és elvarátai két fő szempontból foglalkoztak a náciizmus problémájával a 30-as évek elején: a diktatúra erősödése, a politikai szabadságjogok csökkenése valamint a háború szempontjából. Igen jellegzetes Jászinak egy megállapítása, amikor először hallotta Hitler hangját: „Ma Hitlert hallottam a telefonhírmondón. Kísérteties volt. Úgy éreztem, mint a közelgő világháború bejelentését.”⁸⁹

Szükségszerűen merült fel a kérdés, van-e teendője az otthoniaknak s ha igen, mi az. Jászi úgy látta, hogy nem valamiféle pártalakításra kell törekedniök azoknak, akik a polgári radikalizmus, a polgári domekrácia eszméit vallják, hanem „egy új szellem-erkölcsi (sic) elite megteremtése”-n kell munkálkodniök, mivel „a totális állam. . . c'est l'ennemi!”⁹⁰ Ezt az ellenséget pedig még a roosevelti New Deal-ben is feltűnni vélték. Rooseveltt szisztémáját Jászi „a bolsevizmus amerikai kiadásának” nevezte, s így vélekedett Csécsy is.⁹¹

A radikálisok ugyanakkor a 30-as évek derekán, nem utolsósorban Jászi befolyására is, mind nagyobb aggodalommal állapították meg, hogy itthon (és külföldön) a társadalmi-politikai válság tüneteire nem a polgári radikalizmusban keres megoldást az új generáció.⁹²

dec. 31. Ugyancsak Supka egy 1933. jan. 4-i levélben ismét Károlyival és a hazaiak helyzetével kapcsolatban írja: „Politikailag szörnyű átok rajtunk Mihálynak a szerencsétlen bolsevizálódása. Mennyivel könnyebb dolgok volt a 49 utáni baloldaliaknak.”

⁸⁷ Braun 1932. jan. 1. Madzsar 1936-ban kiment a Szovjetunióba. Út közben Kassáról 1936. márc. 3-án így írt Jászinak: „. . . azt hiszem, jól fogom érezni magamat odakint. Már maga az, hogy kiirtották az Egyház nevezetű rákfenét és megoldották a nemzetiségi kérdést, elég arra, hogy melléjük hangolja az embert. Nagyon szimpatikus előttem a felfogásuk az erkölcsről és a szabadságról.”

⁸⁸ Napló 1929. dec. 29., 1932. márc. 3., szept. 3.

⁸⁹ Jászi 1933. okt. 15-én Csécsynek. A Jászihoz írt levelek azt is jelezték, hogy Hitler árnyékában a magyarországi viszonyok is új megvilágításba kerültek. Vámbéry 1933. ápr. 25., Rónai 1933. ápr. 26. Rónai így ír: „Ma Magyarországon azonban a zsidók úgy érzik magukat, mintha paradicsomban volnának és a munkások egy része is azt hiszi, hogy Horthy (Magyarország) a szabadság szigete. . . a demokrácia bizonyos fokú korlátozása — fejtegeti tovább a várható nemzetközi fejleményeket — sok országban be fog következni. . . A háború ha csak valami előre nem látható fordulat nem dönti meg Hitler és Mussolini uralmát, csaknem elkerülhetetlen. . . A Németország ellen kialakult front csodálatos gyorsasággal jött létre. Hogy ennek jönnie kell, az várható volt. De hogy olyan gyorsan alakul ki, nem hittem volna. Bizonyos, hogy a zsidóság nagy nemzetközi befolyásának és súlyának a nemzetközi, különösen az angolszász világban döntő szerepe volt ebben. A német munkásmozgalom úgy omlott össze, mint a világháború idején. . . A belső harc következtében a munkásmozgalom elvesztette vonzóerejét s az antant nyomása a válsággal együtt diadalmassá tette az ellenforradalmi szellemet. . . Azt hiszem, a csehek és a franciák nem látják át kellőképpen Dollfuss veszélyességét. . .”

⁹⁰ Jászi 1933. okt. 15-én Csécsynek.

⁹¹ Uo.

⁹² Csécsy 1935. jan. 15-én így írt ezekről Jászinak: „Szemére vetettem Vámbérynek, hogy 15 év alatt semmit sem tett azért, hogy a régi radikális ideológiát át lehessen menteni; felnőtt egy új nemzedék elég sok többé-kevésbé jóhiszemű emberrel, akik rólunk és múltunkról semmit sem tudnak.” Jászi egy korábbi kérdésére válaszolva azt is leszögezi: „Marczaliékkal azt hiszem nem érdemes, a »zsidó liberalizmussal« pedig talán nem lenne most időszóval vitatkozni!”

Jászi az egész polgári mentalitás és koncepció lényegét valamint válságának és elbizonytalanodásának legfőbb okát így látta: „A főbaj (és ez nem a Ti hibátok, hanem a koré), hogy a fascizmus és a bolsevizmus örvénye között nem vagyunk képesek a hajónak új irányt adni. Nem elég csak a demokráciát emlegetni és böles pofával mondogatni (mint a II. Internacionálé teszi), hogy csak lassan és fokozatosan kell haladni a bolsi főcél felé! Ennek az ideológiának teljes csődjét és impotenciáját a Mannheim könyve legnyilvánvalóbban bizonyítja rengeteg tudása és elpocsékolta finomelméjűsége dacára. Ennek a helyzetnek a veszélyeit itt Amerikában legjobban látom. A legjobb elmék és a tömegek egyaránt irtóznak úgy a kapitalizmustól, mint a bolsevizmustól, de minden lépés »előre« a Planwirtschaft diktatúrája felé halad. Egy szabad, kooperatív, anti-etatikus szocializmus doktrínája kidolgozatlan.”⁹³

Jászi a Mannheimmal való vitában „dacos” felfogását nem enyhítette, sőt, az egyre inkább meggyőződésévé vált.⁹⁴

Csécsey leginkább a kiuttalanságot fogalmazta meg, elsősorban a hazai viszonyokból kiindulva: „Polgárság és munkásság ma semmit sem számít. A magam részéről à la longue semilyen megoldási lehetőséget sem látok!”⁹⁵

Azt az erősödő benyomást — félelmet és aggodalmat, — hogy a polgári radikalizmus, a polgári demokrácia eszmeköre mindinkább elavul az új nemzetközi viszonyok között, hogy egy letűnt világ ideálja csupán, az 1938-tól bekövetkezett események mindinkább megszilárdították. Jászi így írt erről: „Én is még mindig a müncheni paktum hatása alatt állok s én is úgy tekintem azt, mint

⁹³ Jászi 1936. jún. 27-én Csécseynek. Jászi a maga kritikái észrevételeit megírta Mannheim Károlynak is, aki erre 1936. nov. 8-án így válaszolt: „Szerintem mindketten végső gyökerünkben »liberálisak« vagyunk. Ön azonban nemes daccal akar a korral szembe szállni, én mint szociológus el akarnám lesni (még ha pokoli is) ennek az új világnak a titkát, mert azt hiszem ez az egyetlen módja annak, hogy ne az új társadalmi struktúra legyen mi felettünk, hanem mi felette. Liberális értékeket a modern tömegtársadalmi technika segítségével keresztülvinni — talán paradox vállalkozás — de az egyetlen járható út, ha az ember nem akar csak daccal reagálni.” A vita ezzel nem zárult le, Jászi 1936. dec. 19-i levelével folytatódott, most már elsősorban filozófiai irányban.

⁹⁴ Egy Franciaországba kikerült magyar fiatalembernek, Cseresnyés Sándornak, aki Jászi és a polgári radikálisok eszmevilágán nevelkedett és ebből fakadó meggyőződését követve a spanyol polgárháborúba ment, hogy a Köztársaság oldalán harcoljon (Jászihoz írt levele 1937. máj. 20-án), Jászi így válaszolt: „Úgy érzem, hogy nemcsak a spanyol nép, de a világ sorsa fog eldőlni hispán csatatereken. Ott fog mindenekelőtt kiviláglani, hogy vajon meg lehet-e állítani a mindenféle fascizmusok lelketőlő áradatát s van-e remény megmenteni a demokráciát úgy, hogy a szociális igazságosságot összeegyeztessük a szabadsággal. Egy diktátoros szocializmus oly szörnyű, mint egy autokratikus fascizmus.” Jászi 1937. jún. 6-án Cseresnyés Sándornak.

⁹⁵ Eckhardtól, Gömbösről és Bethlenről rajzolt portréja nagyon karakterisztikus és tanulságos: „Eckhardt egyrészt a kis- és középbirtokos érdekeket akarja a gazdasági politika tengelyébe állítani, valóságos programja azonban nincs . . . csupán az ipari- és banktőkét akarja szétszedni, hogy az agráriusokat jóllakassa. Másrészt nincs megelégedve a külpolitikával, nem hajlandó levonni a genfi vereség konzekvenciáit.” „Gömbös szíve mélyén biztosan Eckhardtal érez most is, viszont van annyi praktikus esze (ha sokkal több nincs is), hogy aggódik a kísérletezésektől és kénytelen-kelletlen hallgat Bethlenre, aki mögött csakugyan számottevő erők állnak. . . . Egyelőre Bethlen van felül.” „Bethlennek viszont nincsenek alevézerei. Akármilyen gazember is, mindenesetre koncepciózus alak; azt hiszem, a magyar feudalizmus utolsó történeti méretű képviselője. Utódja nem lesz, utána valószínűleg valamilyen káosz következik.” Csécsey 1935. márc. 1-én.

Braun viszont azokról az aggályokról, arról a zavarról adott hírt, amelyeket a Szovjetunióban 1936-tól megindított koncepciók okoztak a hazai polgári radikálisok, demokraták körében. „Szörnyű és érthetetlen, ami most Oroszországban történik” (1937. jan. 29.). „Biztos, hogy Oroszországban valami nagy baj van, de hogy az mi, nem tudom, pedig ezt mindenütt keresem. Ilyen tömeggyilkosságot súlyos ok nélkül nem követnek el . . .” (1936. nov. 15.). „Az orosz események kimondhatatlan károkat jelentenek a demokráciának” (1936. szept. 9.).

végleges lezárását egy korszaknak s azoknak az eszméknek az eltemetését, legalábbis a mi és az utánunk következő nemzedék életében, melyekért küzdöttünk. . . A katasztrófa fő oka, hogy úgy a liberális demokrácia, mint a marxi szocializmus elvesztette erkölcsi értékeit.⁹⁶

Ismeretes, hogy az 1938—1939-es belpolitikai fejlemények, az ún. zsidó törvények és más intézkedések milyen súlyos csapást mértek az egész baloldali polgári ellenzékre, köztük is elsősorban a radikálisokra. A háborús viszonyok a Jászi és a hazaiak közötti érintkezést, levelezést is egyre nehezebbé, végül lehetetlenné tették. Jászi a háború előtt utoljára 1934-ben járt Európában, következő útjára csak 1947-ben került sor. De a kapcsolatok lazulásához az is hozzájárult, hogy kor- és harcostársai kiöregedtek, elhaláloztak, egy részük pedig 1938-tól emigrációba kényszerült.

Magyarországról már jóformán csak Csécsytől érkeztek levelek Jászihoz s azok is napról-napra újabb bajokról számoltak be. A második zsidó törvény a még működő Századunkat juttatta válságos helyzetbe, mivel Vámbéryt, a lap főszerkesztőjét, valamint Csécsyt nem vették be a sajtókamarába; a lap elvesztette előfizetőit is. Jászi úgy látta, egyedül ésszerű megoldás az, ha feladják a lapot, mivel „nyíltan, rendezen” írni úgysem lehet.⁹⁷

Csécsy azonban 1940-ig még nagy nehezen tudta tartani a lapot, küzdve a papírkorlátozás ellen és saját sajtó-kamarai tagságáért. 1940-ben azonban végleg be kellett szüntetni a lapot.⁹⁸

Még csak a „furesa háború” első esztendejében jártunk, amikor már Jászi azzal foglalkozott, milyen alapon, hogyan kell kialakítani a háború utáni Magyarországot. „Hogy a jövőt csak is az októberi politika felújítása készíthetné elő — tehát kisparszt politika és a nemzetiségi önkormányzatok rendszere — ez is nyilvánvaló — írta Fényes Lászlónak. . . Ámde Veled szemben azt hiszem, hogy az új októberi tézisnek odahaza kell megszületnie. . . Az októberi emigráció részben meghalt, részben elaggott, részben bolsevizálódott. . .”⁹⁹

Koncepciója az emigráció köreiből élénk vitát váltott ki, ki-ki hozzátette a maga elképzeléseit s főleg Károlyi Mihály igyekezett tompítani Jászi szovjet-illetve kommunistaellenes elgondolásait.¹⁰⁰

Bármilyen volt is részleteiben az elképzelés, bármilyen vitákat váltott is ki, bármennyire foglalkoztatta is az emigrációt, a legfontosabb tényező az maradt, hogy „otthon” nem az októberi tézis volt születőben. Nemesak nemzetközi tényezők miatt, hanem azért sem, mert Magyarországon is kiöregedett az októberista generáció, utánpótlása pedig nem volt. Végül pedig bármily fájdalmas volt is a fel- és elismerés, nem lehetett kitérni előle: az új Magyarország megteremtéséhez az októberi tézis már nem volt elégséges.

⁹⁶ Jászi Rónai Zoltánnak 1938. nov. 4.

⁹⁷ Csécsy Jászinak 1939. máj. 1., Jászi Csécsynek 1939. máj. 13.

⁹⁸ Csécsy Jászinak 1939. okt. 21., 1940. febr. 13. Csécsy végül Bajcsy Zsilinszky Endre Szabad Szó c. lapjánál lett munkatárs és így juthatott be a sajtókamarába (1941. jan. 15-i levele Jászihoz). Supka Géza viszont a Tolnai Világlapjánál helyezkedett el, nagy nehézségek árán (Supka Jászinak 1940. febr. 3.).

⁹⁹ Jászi Fényes Lászlónak 1940. jan. 28. Részletesen is kifejtette az új Magyarország 1918-as programját, a szövetségeseikkel, a partnerekkel kapcsolatos elképzeléseit: Fényesnek 1943. febr. 4., márc. 1., máj. 6.; Vámbérynek 1943. júl. 26., Ignac Schultznak 1943. aug. 3.

¹⁰⁰ Károlyi Jászinak 1942. febr. 10. és nov. közelebbi dátum nélkül.

A Magyar Országgyűlési Emlékek

Beszámoló egy forráskiadvány-sorozat munkálatairól

A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent Magyar Országgyűlési Emlékek (MOE) forráskiadvány sorozat 1874 és 1917 közt 12 kötetben közreadta az 1526-tól 1606-ig tartott országgyűlések iratanyagát. 1962 őszén a Történettudományi Intézet javaslatára az Akadémia Történelmi Bizottsága elhatározta a sorozat folytatását, egyelőre 1790-ig; a végrehajtással az Intézetet bízta meg.

A forráskiadvány-sorozat céljára és jellegére vonatkozóan idézzük az Intézet 1962. augusztus 17-i fölterjesztéséből a bevezető sorokat: „A marxista magyar történettudomány az elmúlt tizenöt évben rendkívüli energiát fordított a XVII—XVIII. századi magyar történet problémáinak tisztázására. Ebből a tárgykörből számos könyv és tanulmány jelent meg, mégis — kétségtelen részleteredmények ellenére — e bonyolult korszaknak éppen a fő problémái maradtak megoldatlanul. Olyan kérdésekről van szó, mint függetlenségi harcaink jellege, társadalmi tendenciái és konkrét osztálytartalma; a Habsburg centralizáció és a rendi partikularizmus harca, a Habsburgok abszolutista törekvéseinek érvényesülése Magyarországon és a magyar nemzeti abszolutizmus megvalósítására irányuló esetleges törekvések; Magyarország helyzete a Habsburgbirodalomban stb. Ezeknek a problémáknak a megoldása nélkül a XVII—XVIII. századi magyar történet marxista igényű feldolgozása lehetetlen, az egyes kérdések tudományos alapossággal történő elemzése viszont csakis igen nagy mennyiségű új forrásanyag feltárásával valósulhat meg. A forrásanyag terjedelme a különböző (összbirodalmi, országos, táji, megyei, városi stb.) szinteken úgyszólván áttekinthetetlen, s a problémák kutatásához különböző kutatóknak gyakran ugyanazt a kiadatlan forrásanyagot kellene nagy idő- és energiavesztéssel átnézniök. Ugyanakkor tudjuk, hogy a korszak valamennyi lényeges problémája szóba került az országgyűléseken, az országgyűlések által kiküldött bizottságokban és az országgyűléseket egyes időszakokban pótló concursusokon és rendi részgyűléseken. Éppen ezért hatalmas lépéssel vinné előbbre XVII—XVIII. századi ismereteinket és a jelzett problémák most már halaszthatatlanná vált megoldását a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozatának folytatása.”

1963. március 18-án a kiadásban elsősorban érdekelt tudományos intézmények és szervezetek képviselőiből, valamint a korszak néhány szakemberéből, a Történettudományi Intézet igazgatójának elnöksége alatt megalakult a MOE szerkesztőbizottsága. Ennek tagjai voltak: Molnár Erik (elnök), Ember Győző (Országos Levéltár), Székely György (Magyar Történelmi Társulat), R. Várkonyi Ágnes (Történettudományi Intézet I. Magyar Osztálya), Vértes György (Országgyűlési Könyvtár), továbbá Kovács Kálmán és Pach Zsigmond Pál professzorok, majd 1965-től Beér János professzor. A munkálatok irányítását a szerkesztőbizottság a szerkesztőségre ruházta. Ennek tagjai: Benda Kálmán főszerkesztő (egyben a szerkesztőbizottság titkára), Heckenast Gusztáv és Iványi Emma.

1967-ben az elhunyt Molnár Erik helyébe, a szerkesztőbizottság elnökeként az Intézet új igazgatója, Pach Zsigmond Pál lépett; 1970-ben nyugalomba vonult Vértes György, utóda az Országgyűlési Könyvtár új igazgatója, Vályi Gábor lett. Az elhunyt Beér János helyére a szerkesztőbizottság 1972 végén Csizmadia Andor professzort választotta.

A MOE tényleges munkálatai 1964-ben indultak meg, az Akadémia évi 28 000 forintos célhittel támogatásával.

Abból a megfontolásból kiindulva, hogy az egyes országgyűlési kötetek közreadóinak ne kelljen bizonyos központi levéltári állagokat egyenként újra és újra átnézniök, a szerkesztőség az egész korszakra (1607—1790) kiterjedő anyaggyűjtést végeztetett. Az anyaggyűjtés során minden országgyűlési vonatkozású iratról kartoncédula készült.

Feldolgozásra került az Országos Levéltárban őrzött központi kormányservek iratanyaga (Archivum Regni, Magyar Kancellária, Magyar Kamara, Helytartótanács stb.), a fontosabb családi levéltárak (Eszterházy, Batthyány, Thurzó, Csáky, Zichy, Festetics, Széchenyi stb.) és gyűjtemények (Kováchich Márton György, K. Papp Miklós, Tunyogi Csapó, Fraknoi Vilmos, Gombos gyűjtemény stb.). Feldolgozásra került az Országgyűlési Könyvtárban őrzött Gyurikovits országgyűlési gyűjtemény anyaga, az Egyetemi Könyvtár kéziratári anyaga (Pray-, Kaprinay-, Hevenessy-gyűjtemény), a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratgyűjteménye (elsősorban Károlyi Árpád hagyatéka) és az Országos Széchenyi Könyvtár magyar és latin nyelvű kéziratai. Feldolgozásra kerültek egyes megyei, városi, és egyházi levéltárak országgyűlési iratai is.

Az eddigi anyaggyűjtés eredményeként 10 000-nél több kartoncédula gyűlt egybe (országgyűlésenként és azon belül időrendben sorbarakva). Azt mondhatjuk, hogy a legfontosabb, a központi hazai anyag katalógusba vétele befejeződött.

A külföldi levéltári anyag rendszeres fölmérése mindeddig nem volt megvalósítható. Egyes kutatók az esetlegesen kezük alá került magyar országgyűlési vonatkozású iratokat kijegyezték, főleg a bécsi és a szlovákiai levéltárakban, de tervszerű munkára sor nem került.

Az 1708—1715-ös országgyűlésre Heckenast Gusztáv végzett két hónapos kutatást a bécsi Staatsarchivban, másolatai kézírásban vannak. Az 1607—1608-as országgyűlések teljesnek mondható külföldi levéltári anyagát Benda Kálmán gyűjtötte be.

A Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete kolozsvári fiókjának igazgatóságával történt megállapodás alapján Jakó Zsigmond kolozsvári egyetemi tanár 1965-ben hozzákezdett az egykori partiumi megyei és városi levéltárak országgyűlési iratainak katalógusba vételéhez. De mindeddig csak Közép-Szolnok megye és Szatmárnémeti város levéltári anyagát tudta kijegyezni.

Az iratok katalógusba vételével egyidőben indult és folyamatosan haladt a legfontosabb országgyűlési iratok szövegének másolása. Már az anyag kicédulázásánál is nehézséget jelentett, hogy egyre kevesebben vannak, akik XVII—XVIII. századi latin, német vagy magyar szövegeket biztosan olvasnak és azokat megértik, — a másolásnál azonban ezek a nehézségek még megsokszorozódtak. Olyan paleográfaiilag és nyelvileg jártas kutatók még kerültek, akik az iratot kézzel lemásolták, de már olyan, aki a szöveget rögtön gépbe tudta volna írni, nem akadt. Az egykorú írásból maiba átmásolt iratot egy második személy gépelte le, ami számos új hibalehetőséget adott és szükségessé tette a legépelte iratoknak az eredetivel való összeolvasását, fáradságos és hosszadalmas egybevetését. Mindenekelőtt az 1607—1608-as iratok lemásolására került sor, ez nagyjából 8000 oldalt tesz ki. A későbbi időkből eddig mintegy 2500 lapnyi szöveg került legépelésre, ezek zöme a XVII. századból van. Többnyire kézírásos másolatban őrizzük az 1526—1606 közti évekből egy sor országgyűlési irat szövegét (mintegy 800 lap terjedelemben), amely a MOE I—XII. kötetének kiadásakor még nem volt ismert, így ott nem is jelenhetett meg.

Kérésünkre az Országos Levéltár 1965-ben megkezdte és ma is folytatja a bécsi Staatsarchiv Hungarica sorozatának filmrevételét. A filmzés lassan halad, jelenleg a XVII. század végénél tart. Ugyancsak az Országos Levéltár révén filmre vétettük a bécsi Hofkammer Archiv, a pozsonyi, a kassai és a besztercebányai városi levéltárak egyes XVII. századi sorozatait is. A filmek egy részéről fényképnyagítás készült. Ezek száma nagyjából 800 darab.

Xerox-másolat készült az Akadémia Történelmi Bizottsága által a külföldi levéltárakban

a múlt század második felében másolatott XVII. századi országgyűlési vonatkozású iratokról (zömük a vatikáni és a simancasi levéltárakból való). Mintegy 1000 xerox-felvétellel rendelkezünk az 1607—08-as országgyűlések főleg külföldi iratanyagából.

A levéltári anyaggyűjtéssel egyidőben kezdtük egyes országgyűlési szempontból is fontos nyomtatott forráskiadványok mutatójának elkészítését. Eddig az alábbi munkákhoz készültek el a mutatók: *Magyar Országgyűlési Emlékek I—XII.*; *Erdélyi Országgyűlési Emlékek I—XXI.*; *Thököly Imre naplói és levelei I—IV.*; *Thurzó György levelei I—II.*; *Illésházy István és Mikó Ferenc naplója*; Abafi Ferenc: *A magyar szabadkőművesség története*; Thaly Kálmán: *Rákóczi társ I—II.*; *Károlyi Sándor naplói I—II.*; *Teleki Mihály levelezése I—II.*

A MOE tizenkét kötetéhez név- és tárgymutató készült, a többi csak névmutató. A mutatók kötetenként abécé-rendben csoportosított nyers cédula-anyaга kiadás esetén még végső rendezésre vár.

Még 1967-ben elkészült a sorozat minden részletre kiterjedő szerkesztési és forráskiadási szabályzata, Benda Kálmán munkája. A szabályzatot 1967 októberében a Történettudományi Intézet kezdeményezésére egy szakemberekből álló bizottság megvitatta. 1972. október 9-én a szerkesztőbizottság a szabályzat végleges alakját jóváhagyta és elfogadta. (A szabályzat megjelent a Századok 1974-es évfolyamában.)

Az anyaggyűjtés előrehaladásával, 1965—66-ban a sorozat szerkesztőbizottsága több megbízást adott ki az egyes országgyűlési kötetek iratanyagának összeállítására és a kötetek megszerkesztésére. Ennek megfelelően 1962-től kezdve a munkát többen meg is kezdték. Munkához látott Bottló Béla országos főlevéltáros, aki a minden szempontból fontos 1681-es országgyűlés iratainak sajtó alá rendezését kezdte meg. Ezt a munkát ugyanis nagyban megkönnyítette, hogy támaszkodhatott Baranyai Bélának az 1930-as években végzett részletes hazai és külföldi anyaggyűjtésére és másolatgyűjteményére. Bottló 1964 legvégén bekövetkezett halálával ezt a munkát Veress Miklós országos levéltáros vette át, de nem sokáig folytatta. 1966-ban elkerült az Országos Levéltárból, s így az országgyűlés gazdátlanul maradt. 1967-ben kezdte az anyaggyűjtést a XVII. század-végi nádori concursusokra Iványi Emma országos főlevéltáros, de erőteljesebben mindaddig nem tudott ráállni a munkára. Heckenast Gusztáv, a Történettudományi Intézet főmunkatársa 1969-ben fogott hozzá az 1708—1715-ös országgyűlés iratainak összegyűjtéséhez. Két hónapot kutatott Bécsben, ezt követően azonban az Intézet igazgatósága más feladattal bízta meg. Mások is voltak többen, akik vállalták egy-egy kötet munkabavételét, de a munkához mai napig nem kezdtek hozzá. Közrejátszott ebben másirányú elfoglaltságuk, de az is, hogy az ilyen jellegű forráskiadási munka roppant sok időt és utánjárást igényel (sokkal többet, mint egy átlag-monográfia elkészítése), ugyanakkor sem erkölcsileg, sem anyagilag nem fizetődik ki. Ez összefügg azzal is, hogy az ilyen jellegű munkát tudományos intézményeink általában nem méltányolják, maga az Akadémia sem, annyira, hogy tudományos fokozatra pályázásnál forráskiadás tekintetbe sem vehető.

Végül is tehát csak egy országgyűlési kötet munkálatai haladtak érdemlegesen előre, az 1607—1608-asé. Ennek szerkesztője Benda Kálmán 1966-ban fogott hozzá a munkához (közben a 10 kötetes Magyarország történelmébe megírandó fejezet egy időre őt is elvonta a XVII. századtól). A két országgyűlést, 8 részgyűlést és 2 tábori gyűlést felölelő iratanyag együtt van és 1976-ban a jegyzetelés és a bevezető feldolgozás is elkészül. (A két kötetre tervezett kiadvány összerjedelme mintegy 100 ív.)

Az 1607—1608-as országgyűlésekkel kapcsolatos eddigi kisebb közlemények egyébként teljes mértékben igazolni látszanak a munkálat egészéhez fűződő várakozásokat. Egyrészt sokkal világosabban látjuk Magyarországnak a Habsburg-Monarchia egészében elfoglalt helyét és jelentőségét, másrészt teljesen új megvilágításba kerül a bécsi abszolutizmus és a magyar rendiség küzdelme (ld. Benda Kálmán: *Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején*. Történelmi Szemle 1970. 404—427 és uő.: *A kálvini tanok hatása a magyar rendi ellenállás ideológiájára*. Helikon, 1971. 322—330). Az egybegyűjtött anyag jelentőségét igazolják azok a nyers adat-

összeállítások is, amelyek a 10 kötetes Magyarország történelme szerzőinek kérésére két kérdésről készültek. Ezek: 1. a nádori szék betöltéséért vívott országgyűlési harcok érvei, a nádor jogkörére és feladatára vonatkozó elképzelések a XVII—XVIII. században, és 2. a nemesi kereskedelemre vonatkozó országgyűlési tárgyalások és határozatok.

Az anyaggyűjtést az elmúlt évek során többen használták, részben a már többször említett Magyarország történelme szerzői, részben általában a XVII. századdal foglalkozó kutatók, elsősorban a Történettudományi Intézet tagjai, de mások is. Több kiadvány hivatkozik is az országgyűlési jegyzet- és másolatgyűjteményre.

A még elvégzésre váró munkák közt első helyen áll továbbra is az anyaggyűjtés folytatása. Az 1607—1608-as évekre végzett részletes kutatások azt mutatják, hogy a központi kormány-szervek anyagával fontosságban egyenrangú a megyék és városok országgyűlési iratanyaga. Jellegük persze más, elsősorban nem az országgyűlési tárgyalásokra, a kormányzat és a rendek viszonyára, illetve azok ellentétére szolgáltatnak anyagot, hanem a megyei nemesség és a városi polgárság helyzetére, gazdasági és társadalmi törekvéseire, politikai tudatára. Ennek az anyagnak országgyűlésenként való összeszedése roppant időpazarlással és költséggel jár. (Még a negatív eredmény megállapítása is, hogy valamely országgyűlésre az illető levéltárban nem őriznek iratot, nem egyszer több napot vesz igénybe.)

A mai Magyarország megyei és városi levéltárai azonban elsősorban a XVIII. századra szolgáltatnak adatokat, a XVII. századra csak alig néhány nyúl vissza közülük (az ország nyugati és északi peremvidékén). Annál fontosabb viszont erre a korra a szlovákiai és a kárpátukrajnai levéltárak anyagának számbavétele. Ugyancsak az 1607—1608-as évekre végzett anyagfeltárás tanúsítja, hogy a felvidéki szabad királyi városok (Pozsony, Lőcse, Kassa, Besztercebánya stb.) gazdag levéltárai az országgyűlési követeknek adott utasításon és a hetenkénti követi jelentéseken kívül számos iratot is megőriztek, többnyire másolatban, így sérelmi feliratokat, uralkodói válaszokat, országgyűlési ügyben folytatott levelezéseket, naplókat. Részben, ha nem is mindig, hasonló a helyzet a megyei levéltáraknál, amely nélkül a köznemesség álláspontja nem ismerhető meg. Rendkívül fontosak a városi és a megyei jegyzőkönyvek: ezek nem egy esetben megőrizték az utasítások körül összecsapó véleményeket, a hazatérő küldöttek beszámolóí fölötti vitákat. Azt mondhatjuk, amilyen szegényes a hazai egykorú törvényhatósági levéltárak anyaga a XVII. századra, olyan gazdag a volt felvidéki megyéké és városoké (a magyar országgyűléseken rendszeresen résztvevő partiumi megyék és városok levéltári anyaga jórészt elpusztult).

Ennek az iratanyagnak felmérése, kicédulázása és filmre vétele elsőrendűen fontos feladat volna, — sajnos, a megoldási lehetőség még nem alakult ki. Nem a filmezés körül vannak nehézségek (ezt az Országos Levéltár cserekeretben el tudja készíttetni), hanem az anyag felmérésében és kijelölésében. Szlovákiai viszonylatban kézenfekvő volna a szlovák és magyar Akadémia közti kutatócsere-egyezmény kereteinek igénybevétele, ezt a lehetőséget azonban mindeddig teljesen kimerítették a saját témákra kutatók. Az egyetlen megoldási lehetőségnek az látszik, ha a 12 hónapos keretből évi 2—3 hónapot fiatal történészek azzal a kötelezettséggel kapnának, hogy idejük egy részében az országgyűlési iratok anyagfeltárásán dolgozzanak.

A társországok országgyűléseit, tudjuk, a szerkesztőbizottság eleve kirekesztette a MOE publikációs köréből (ellentétben a korábban kiadott I—XII. kötettel), így Horvát-, Szlavón- és Dalmátország „sabor”-jai sem kerülnek be 1607-től kezdve a kötetekbe. (A sabor-ok iratanyagát a zágrábi Horvát Tudományos Akadémia egyébként is kiadta már!) Mivel azonban a horvát-szlavon rendek és rendi szervezetek mindvégig képviselve voltak a magyar országgyűlésen, ott a társország ügyeiben határozatokat hoztak, s a horvát küldöttek felszólaltak és szavaztak az országgyűlésen, — így a horvátországi levéltári anyag számbavétele is hozzátartozik a körültekintő anyaggyűjtéshez. A XVII. században a töröktől meg nem szállt Horvát-Szlavónia, minden belső önkormányzata mellett, szerves része volt a magyar államnak. Országgyűlési

vonatkozásban tanúsítja ezt, hogy a horvát főméltóságok (a bán, a főispánok), a főurak és főpapok ugyanúgy személyes meghívót kaptak a magyar diétára, akárcsak a magyarországiak, s a városok és a káptalanok is a magyarokkal azonos módon küldték oda követeket.

Nyilván az állandó török veszedelem, a területében és lakosságában megfogyatkozott magyar és horvát királyság azonos helyzete is közrejátszott abban, hogy a társország és Magyarország együttlése a XVII. században sokkal erősebb volt, mint korábban, vagy mint később, az 1700-as évektől kezdve. A katolikus egyházi szervezet kezdetétől fogva egységbe fogta a két területet, a zágrábi püspök a kalocsai érsektől, illetve rajta keresztül Magyarország primásától függött, a szerzetesrendek is a magyar rendtartományba illeszkedtek bele. Az 1600-as években azonban egységes volt a katonai, végvári szervezet is, s teljes azonosságot mutatott fel a két ország rendi gépezetének működése, a megyék és a városok közigazgatása. Horvát papok nem egyszer Magyarországon futottak karriert (a protestanizmus térhódítása következtében a magyarországi főpapi kar nagyrésze horvát), amit előmozdított, hogy a katolikus papképzés is központosítva volt Nagyszombatban, s a magyar környezetben felnőtteknek nyelvi nehézségeik nem voltak.

De nemcsak az egyházi, a horvát nemesi rend is teljes szimbiózisban élt a magyarral. Horvát főnemesek magyar főméltóságokat viseltek, horvát köznemesekkel találkozunk a magyarországi megyei életben és a végvárakban; a szlavóniai megyék tisztikarában, a horvát főtisztviselők és főméltóságok sorában pedig régi magyar családok tagjai tűnnek fel. A közigazgatási, szervezeti egység társadalmi és kulturális téren is érzékelhető. A horvát nemesség büszkén vallotta magát „Hungarus”-nak, s a horvát egyházi és világi értelmiség nagy része kétnyelvű volt, a forrásokból nem egyszer el sem dönthető, horvát-e vagy magyar. A Draskovichok vagy a Frangepánok egymásközt magyarul leveleztek, a gersei Pethők vagy az Istvánffyak pedig horvátul érintkeztek jobbágyaikkal és katonáikkal. Igaz, a közigazgatás egyöntetűbben latin volt, mint a magyarországi, ahol a magyar nyelv nemcsak a megyékben, hanem — a szabadságharcok meg-megújuló hatásaként — az országgyűléseken is előtérbe nyomult.

Mindent el kellett mondanunk azokkal szemben, akik úgy vélik, hogy a horvát és magyar fejlődés már a XVII. században is élesen elvált egymástól. Nem vált el, s ez indokolja, hogy a zágrábi Horvát Országos Levéltárat, a három szlapon megye (Zágráb, Varasd és Körös) és két szabad királyi város (Zágráb és Varasd) levéltárát nem lehet kihagyni, ha a magyar országgyűlések történetéhez gyűjtünk anyagot.

A XVII—XVIII. századi Magyarország azonban része volt egy nagyobb birodalomnak, így természetes, hogy országgyűléseink megértéséhez is elengedhetetlen a Habsburg-Monarchia bécsi központi levéltáraiban őrzött anyag számbavétele. Elsősorban nem is a Haus-, Hof- und Staatsarchiv Hungarica állagának viszonylag ismert irataira gondolunk, hanem olyan levéltárakra, amelyeket magyar ügyekben kevésbé szoktak megnézni. Azt mondhatjuk, minden lényeges állásfoglalás előtt az uralkodó véleményt kért nemcsak a Magyar Tanácstól és az Udvari Kancelláriától, hanem az Udvari Kamarától, a Haditanácstól, sőt a birodalmi tanácstól, később az Államtanáctól is. Ezeknek a „votum”-oknak felküldött eredetije nem mindig maradt ráuk, de az illető szervek iratai közt többnyire megtaláljuk fogalmazványukat vagy másolatukat, nem egyszer — főleg a XVIII. században — a kérdést megtárgyaló ülés jegyzőkönyvét is. Ezek részletes okfejtése az uralkodói leiratokba csak ritkán került bele, megismerésük pedig nem lényegtelen. A kortársak is tudták, hogy a magyar ügyekre adandó válasz nem a Magyar Tanácsban, hanem a központi kormányhivatalok szobáiban dől el, tehát igyekeztek azokat tájékoztatni, meggyőzni, segítségüket kérni. Ez magyarázza, hogy pl. a Német Birodalmi Kancellária levéltárában (Mainzer Reichskanzlei-Archiv) magyar országgyűlési ügyekkel találkozunk. Nem konkretizálható és főleg nem magyarázható az udvar — az uralkodó magyar kérdésekben elfoglalt és az országgyűlésen kinyilvánított álláspontja, ha nem ismerjük a központi kormányzervek véleményét.

Kell-e külön szólnunk a Habsburg-Monarchia egykori tartományi levéltárainak fontosságáról? Különösen a XVII. század első felében egymást érték a rendi konföderációk, magyar—cseh—morva—osztrák szövetségek: a protestáns nemesség közös erővel igyekezett szabadulni a

rekatolizáló, dinasztikus politikát erőltető Habsburgok uralma alól. Történetírásunk mindeddig alig figyelt erre, s ha igen, akkor is csak magyar források és magyar szempontok alapján foglalt állást, ami egyoldalú és gyakran téves eredményekre vezetett. Az osztrák tartományi levéltárak (különösen Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Karintia és Tírol), a Vencel-korona országainak levéltárai (különösen Cseh- és Morvaország) gazdag, mindeddig ki nem aknázott iratanyagot őriznek ebben a vonatkozásban (köztük a magyar országgyűléseken résztvevő küldötteik jelentéseit, részletes naplóit stb.).

Ha már a Habsburg-Monarchia eseményeinek megítélésénél sem néztünk túl a saját forrásanyagunkon, ugyan miért vettük volna igénybe az európai betagozódásnál a távolabbi országok levéltárait? Pedig a sokat hibáztatott, torzító hungaro-centrizmus csak úgy vetkőzhet le, ha a magunk hazai álláspontját szembesítjük más, külső szempontokkal. Az európai népek egymásra utaltsága a XVII. században (korábban is) már megkövetelte, hogy az országok egymás dolgairól tudjanak, egymásra tekintettel legyenek, sőt, hogy bizonyos fokig az események irányításába is beleszóljanak. Megint csak az 1608-as országgyűlés példájával kell előhozakodnunk: a magyar események megértéséhez nemcsak a velünk együttélő Habsburg-országok magatartásának ismerete nélkülözhetetlen, hanem ugyanígy nélkülözhetetlen az európai nagypolitika fővonalainak a tudomásulvétele is. Dőreség volna azt hinni, hogy a magyar rendek és a Habsburgok alkudozásait pusztán belső hatalmi viszonyuk szabta meg, s hogy a különböző nagyhatalmi érdekek abba nem szóltak bele. A Vatikán, Spanyolország, Velence, vagy a kicsiny Firenze és Németalföld nem véletlenül tartottak állandó diplomáciai képviselőt Prágában és Bécsben, az országgyűlés idején pedig Pozsonyban is, s követeiknek a magyar tárgyalásokról küldött részletes jelentései nem elmellőzhető források, ha meg akarjuk ismerni a valóságos hatalmi viszonyokat, mely egyszer az uralkodó, máskor viszont a rendek kezét kötötte gúzsba.

A kézírásos anyag hozzáférhető tételével párhuzamosan használhatóvá kell tenni a már kiadott forrásokra is. Ennek módja: megfelelő segédletek kézbeadása.

A MOE 12 kötete és az EOE 24 kötete, de a többi korábban említett kisebb-nagyobb forráskiadvány is alig használható mutatók nélkül. Általános történeti érdeket szolgálva tehát ezek közreadása. Erre legalkalmasabbnak látszik a sokszorosított (rotaprint) kiadás. Előzetesen persze a kötetenkinti nyers mutatókat egységes egészévé kellene formálni, ami nem is kis munka. A MOE és az EOE mutatója külön-külön kötetet alkotna, a többi munkák mutatóiból egy kötetbe több is kerülhetne.

A mostani gyűjtés során előkerült eddig nem ismert, a nyomtatott kötetekben nem publikált 1526—1606 közötti legfontosabb országgyűlési iratokat a mutatókhoz hasonlóan, rotaprint kiadásban közzé lehetne tenni. A nyers másolatok jórésze rendelkezésre áll, egy részük összeolvasása is megtörtént, hátra van a legszükségesebb jegyzetek, a regeszták és a nyomtatott kötetekre történő utalások elkészítése. Ezek az utólagosan kiadásra kerülő iratok nem egy esetben lényegesen módosítanák a korszakról való ismereteinket.

A levéltári anyaggyűjtés, a mutatók és a pótlások közreadása közben azonban meg kellene indulnia az egyes kötetek sajtó alá rendezésének.

Benka Kálmán

Magyarország két világháború közötti történetéről

(Vita a Magyarország története VIII. kötetéről)

A 10 kötetes Magyarország története első elkészült — a Horthy-korszakot bemutató — kötetének vitáját 1974. május 17-én a Történettudományi Intézetben rendezte meg a szerkesztőség. A vitán — melyen *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, a szerkesztő bizottság vezetője elnökölt —

résztvettek a szerkesztő bizottság tagjai: *Zsigmond László, Mályusz Elemér, Szabad György, R. Várkonyi Ágnes, Kovács Endre, Pamlényi Ervin, Mucsi Ferenc*, a kötet szerkesztői (*Ránki György* főszerkesztő, *Hajdu Tibor* és *Tilkovszky Loránt* szerkesztők), valamint a kötet szerzői. Részt vettek és felszólaltak a testvérintézmények e korszakkal foglalkozó kutatói a MSZMP KB Párt-történeti Intézetéből, az ELTE Bölcsészettudományi és Jogi Karáról, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemről, a szegedi József Attila Tudományegyetemről, az Országos Pedagógiai Intézetből, a Mezőgazdasági Múzeumból, a Hadtörténelmi Intézetből, a Fővárosi Levéltárból. Résztvettek a vitán a Történettudományi Intézet munkatársai is.

A megjelenteket üdvözlő elnöki megnyitó után a vitában először *Gunst Péter* kandidátus, a kötet egyik lektora szólalt fel. Hangsúlyozta az elkészült munka úttörő jellegét, s hogy a kötet szerzői garnitúrája a magyar történetírásban először kísérel meg ilyen részletekbe menő átfogó képet nyújtani a két világháború közötti időszak történetéről. A kézirat, mint a Magyarország története egyik kötete sikerrel teljesítette a célkitűzését: a Horthy-korszak szintetizáló leírását. A vitathatatlan érdemek mellett természetesen felmerülő kritikai megjegyzéseit három kérdés-csoportba foglalta. Az első csoportba a kéziratban fellelhető szerkezeti hiányokat és aránytalanságokat sorolta, a másodikba a gazdasági és társadalomtörténeti fejezetekre tett észrevételeit, s a harmadikba pedig a kisebb pontatlanságokat és elnagyoltságokat.

A kézirat szerkesztésében érezhető bizonyos aránytalanságot és széttagoltságot véleménye szerint a több szerzőjű művek szükségszerű, szinte természetzerű velejárójaként tekinthetjük. Nehezen küszöbölhetőek ki például az egyes fejezetek ill. az egyes szerzők kéziratrészei közti stíláriis, megformálásbéli különbségek. Néha azonban a kéziratban ezen is túlmenő szerkezeti hiányosságok is mutatkoznak. Így például nem minden esetben következetes az elvi, illetve a leíró részek váltakozása. Ebből azután olyan esetek is fakadnak, ahol zavaró módon felbomlik a kronológiai sorrend; tipikus példája ennek, hogy a munkásmozgalmat tárgyaló fejezetek időben az általános eseménytörténeti részek előtt állnak. A többszerzőjű művek egy másik jellegzetessége: az egységes szempontú, egységes megítélés hiánya. A szerzők és szerkesztők látható erőfeszítései ellenére ez ebben a kötetben is érezhető. Példaként utalt az 1919 utáni korszak jellegének megítélésében kifejezésre jutó nézetkülönbségekre (fasiszta, vagy nem fasiszta jelleg), valamint a Bethlen-konzolidáció egymásnak ellentmondó megítélésére. *Gunst Péter* ugyanakkor megjegyezte: nem tartja szükségesnek, hogy minden kérdésben feltétlenül egységes megítélés érvényesüljön. A szerkesztőknek kell felfigyelni szerinte arra is, hogy az egyes politikai vonulatok nyomkövetése folyamatosabb és az összefoglalásba szervesen illeszkedve, egységesen legyen részletező. El kell kerülni az olyan egyenetlenségeket, mint ami pl. a jobb- és baloldali pártok történetének bemutatásában szembeütően jelentkezik: míg az 1928 előtti időszak elemzésekor részletesen foglalkoznak a szerzők a jobb- és baloldali pártokkal, addig az 1936 utáni időkben a politikátörténeti spektrum ilyen vonatkozásban mintha beszűkülne látszanék.

Itt tette szóvá *Gunst Péter* a kötetben előforduló stílusbeli egyenetlenségeket.

Ezt követően a hozzászóló a gazdaság- és társadalomtörténeti fejezetek problémáinak elemzésére tért ki részletesebben. Ezen fejezetek alapvető megállapításaiival, problémaérzékenységével és a kérdések taglalási módjával — mondotta — alapvetően egyetért. Mindössze néhány esetben lát kiegészítést és hővebb tárgyalásmódot szükségesnek. Ezek a következők: több teret kellene szentelni a gazdasági autarchiára való törekvés kibontakozásának, s így elsősorban a vámtörvényt megelőző tárgyalásoknak. Jobban kellene hangsúlyozni a gazdaság és ezen belül az ipar megtorpanását, fejlődésének beszűkülését, a nyugat-európaítól való távolodását, és deformált struktúráját a korszerű igényekhez viszonyítva. Részletesebb elemzést érdemelne a foglalkoztatottság, reálbérek és reáljövedelmek szintjének módosulása is 1939 után. Konkrét esetekről szólva: nem értett egyet azzal a kötetben előforduló sommás állítással, mely szerint az agrártársadalom szociális struktúrájában a gazdasági cselédek a világválság idején is a legalsóbb fokon helyezkedtek volna el. Egyébként is uradalmi és városi cselédek egzisztenciájának leírását általában kissé differenciálatlannak, bizonyos fókig árnyalatlannak érezhetjük.

Felszólalásának befejező részében Gunst Péter néhány kisebb hibára hívta fel a figyelmet. Hiányosságnak tartotta, hogy a „korszak névadója”, a legmagasabb közjogi méltóság birtokosa, Horthy Miklós a kéziratban alig-alig jelenik meg. Szerepéről, funkciójáról csak sporadikus elemzéseket kapunk. Szükségesnek látszik, hogy Horthyn kívül más vezető politikusokról is, legalább a miniszterelnökökről, egységes értékelésű, plasztikus kidolgozású portrék készüljenek. Nem kap elégséges árnyalást a kéziratban a Nagyotádi-féle földreform felvázolása sem. Itt nem csak azt kellene szerinte hangsúlyozni, hogy ez a földreform reakciós, retrográd jellegű és elvetélt volt, s hogy nem is lehetett más, hanem azt is hangsúlyozni kell, hogy fő funkciója az ellenforradalmi rendszer stabilizálásához szükséges politikai tömegbázis kialakítása volt. — Hiányzik a tárgyalásbéli egyensúly a Gömbös-periódus bemutatásakor: míg Gömbös kormányzatának első szakaszáról sok szó esik, addig e politika zátonyra futásáról (így pl. a korporációs törekvés feladásáról) már kevesebbet olvashatunk.

Befejezésül Gunst Péter még egyszer aláhúzta, hogy e hiányosságok mellett mennyire egyetért a kézirat egészének koncepciójával, a lényegi kérdések megítélésével.

Szabad György egyetemi tanár, a történelemtudományok doktora bevezetéseként méltatta a kéziratot, felsorolta azokat a részeket, melyek megoldásával egyetért, de azonnal hozzátéve: a kötet a továbbiakban még igen-igen sok munkát igényel. Alapnak tekinthető inkább, amelyre építeni lehet, mintsem befejezett, minden tekintetben gondosan kimunkált alkotásnak.

Nagyok ugyanis szerinte az egyenetlenségek a kötetben belül: kitűnően megírt részek váltják egymást kevésbé megfelelő, néha alig „megírt” részekkel. Különös figyelmet kell fordítani mind a szerzőknek, mind a szerkesztőknek arra, hogy a stiláris elnagyoltság általában is megszűnjék, és a kézirat nyelvi formája a vállalkozáshoz illő emelkedettebb, egységesebb színvonalú legyen.

Három lényeges kérdéskomplexum kiemelését tartotta szükségesnek: 1. „a történeti ív”, 2. az ún. „öncsonkítás”, és 3. „történeti erők leszűkített ábrázolásának” kérdését. A történeti ívet nem rajzolták meg kielégítően a szerzők. Elsősorban az előző korszakok által létrehozott történeti meghatározottságoknak a nagy történeti ívbe történő szerves beágyazottsága hiányzik. Az előző kötet olyan korszakot zár, amely rendkívül sok és bonyolult problémával terhes, s amelyet ebben a kötetben is jelezni kell. Nem arról van szó, mintha a jelen kézirat szerzői teljesen indifferensek lennének a történeti előzmények vizsgálatával szemben, hanem inkább arról, hogy az előzményt jelentő történeti korszakkal a kéziratban nincs elég kapcsolat, a szálak nem folytatódhatnak, nincsenek viszonyítások, hiányzanak az egybevetések. Ennek köszönhető azután, hogy az önálló magyar államiság problémája a kéziratban fel sem merül. Az olvasó nem érzi annak a jelentőségét, hogy hosszú évszázadok óta először születik szuverén magyar állam, mégha ez a XX. századi magyar állami önállóság oda is fejlődött, olyan is lett, mint amilyen. Nincs válasz arra, miként munkálnak a korábbi századok torzult eredői tovább egy már magában is torz és reakciós államalakulatban. Világos, átfogó választ kell adni arra, hogy volt lehetséges és szükséges, hogy a felépülő új magyar államiság saját szerves előzményeit még csak tovább torzította, olyannyira, hogy azután az önálló államiság ténye eleve devalválódott, még a magyarországi progresszió tudatában is. Ugyanígy a fejlődés nagy ívébe való beágyazatlanság példajaként említhetjük Trianon tárgyelását a kéziratban. Szabad György véleménye szerint túlságosan is leegyszerűsítő, s ezért félreérthető, Trianon elnagyolt és terjedelmileg is kevés, hiányos tárgyalása. (A 970 oldalas szövegben alig egy oldalnyi terjedelem jutott ennek a későbbi fejleményeket oly dominánsan meghatározó tényezőnek — jegyezte meg.) Egyáltalán nem kapunk kielégítő elemzést például Trianon gazdasági következményeiről, a Monarchia csődtömegének kényszerű átvételéről, arról a gazdasági handicapról, amellyel az egész korszak indul. Ez annál inkább korrigálandó, mivel tisztáznunk kell végre azt is, vajon a Monarchia csődtömegének öröklése milyen okok, milyen tényezők meghatározó ereje következtében zúdult mintegy sorscapásként Magyarországra a háborús vereséget követően . . .

Az ún. „öncsonkítás” problematikát kifejtve Szabad György megállapítása szerint a

Horthy-rezsim és uralkodó köréi kettős értelemben folytattak önesonkító, önpusztító politikát a magyar nép és a magyar nemzet integritásával szemben. Egyrészt a szomszéd államokban kisebbségben élő magyarság ellenében, létérdekeit teljességgel figyelmen kívül hagyó, rajtuk átnyúló, őket nem egy esetben feláldozó külpolitikai irányvonalat folytattak. Másrészt ugyanúgy a korszakban egyre fokozódó antiszemitizmusban, végső fokon szintén jelentős mértékben az uralkodó osztályok önesonkító politikája testesült meg. Véleménye szerint a kézirat ezekkel nem foglalkozik kielégítően. Hiányzik annak világos és egyértelmű leszögezése, hogy az ún. zsidókérdés és Horthy-korszakbeli „megoldásai” rendszeres és alapos önesonkítási folyamatot jelentettek a magyar történelem adott lehetőségei közepette. Ennek a szisztematikus értékrombolásnak példájául a numerus clausus következményeit említette. Az eddiginél sokkal nagyobb figyelmet érdemel az a tény, hogy Magyarország számára milyen óriási veszteséget jelentett szellemi és morális téren egyaránt az értelmiség egy jelentékeny részének kirekesztése, elidegenítése és a helyükbe lépők képzetlensége, korrumpáltsága stb. . . Az antiszemitizmust tehát olyan megvilágításba kellene hozni, amely arra is rámutat, hogy az Magyarország történeti érdekei, fejlődési lehetőségei, gazdasági és kulturális továbbhaladása szemszögéből jelentett elsősorban akadályt, hozott létre „maradandó csonkulást”.

Végül „a történeti erők leszűkített ábrázolásának” nevezte azt, hogy a politika- és társadalomtörténeti részek tárgyalásakor nem mutattak rá a szerzők elég határozottan: a konzervatív és fasiszta erők mellett 1919 és 1945 között igenis volt egy másik Magyarország is. Voltak erők az adott időszakban — a munkásmozgalom keretein kívül is, mert erről a kéziratban megfelelően esik szó — és telán nem is jelentéktelenek, amelyek egy liberális és polgári demokratikus Magyarország politikai és társadalmi alternatíváját jelentették. Ha ezt nem hangsúlyozzuk — mondotta Szabad György —, úgy óhatatlanul és a szerzők nyilvánvaló szándéka ellenére, indirekt módon azt bizonyítjuk be, hogy a fasiszta végkifejlet volt a reális és az egyetlen lehetőség a XX. századi magyar történelem egy jelentős periódusában. El kell mondani, hogy például az első zsidótörvény meghozatalakor nem is jelentéktelen tömegek — az értelmiség legjava — elnezték azt, sőt felléptek ellene. Ugyanígy az eddigieknél határozottabban kellene jelezni: a konzervatív erők liberális és polgári tradíciók elleni radikális fellépésükkel a rendszer kiépülésének első pillanatától a fasiszmus számára egyengették az utat, két tűz közé szorítván ezzel a progresszió meglévő erőit, amely erőket azonban még így sem lehetett soha, egyetlen pillanatig sem teljesen diszkvalifikálni.

A következő felszólaló, *Szabolcs Ottó* docens (OPI) kandidátus szerint a kézirat szerzői és szerkesztői mintha nem tisztázták volna előzetesen magukban, hogy kinek, milyen olvasóknak, illetve olvasói igényeknek készült a kézirat. Meglehetősen vitathatóak az arányok is: egyrésztől nem látható világosan az adatok, a leíró részek illetve az értékelő, elemző részek közötti arány, másrésztől aránytalanságok észlelhetők a magyar történelem és az egyetemes történelem érintkezéseinek tagolásában. E módszertani, stílusi és szerkesztői hiányosságok korrigálhatók — mondotta —. A kézirat konceptuális alapjait érintő nehézségeket nem lát. A konkrét megjegyzések között ő is szóvá tette, hogy Trianonról sokkal többet kellett volna írni, hisz ez olyan hatást váltott ki a magyar tömegekben, amelyre az ellenforradalmi stabilizáció — mint ideológiai és hangulati bázisra — sikerrel építhetett. Elemző értékelésre azért is szükség van, mert másként nem tudjuk megmagyarázni: nehéz lett volna az ellenforradalmi rezsimnek Trianont elfogadva politizálni.

Berend T. Iván egyetemi tanár, akad. l. tag felszólalásában Szabad György néhány megállapításával szállt vitába. El kell ismerni — mondotta —, hogy Szabad György kritikája a nagy történeti ívbe való szerves beillesztés hiányára vonatkozóan általánosságban helyénvaló, ezt maga is a kézirat egyik gyengéjének érzi. Nem tartja azonban megalapozottnak Szabad György elemzését a Monarchia csódtömegének átvételéről, annak társadalmi és gazdasági hatásairól, az egész tárgyalt periódus ilyen optikájú értékelhetőségéről. Ez egyrészt nem könnyíti meg egyáltalán a Horthy-rendszer értékelését, ugyanakkor azt is látni kell, hogy a Monarchia csódtömegének be-

folyása a későbbi fejleményekre korántsem ilyen nagymértékű, ilyen meghatározó. Érveit alátámasztandó csak két dologra hívta fel a figyelmet. A magyar fejlődést Szabad György szerint speciálisan hátráltató Monarchia-csődtömeg nemcsak Magyarországra, hanem a többi utódállamra is rászakadt, pl. a Csehszlovák Köztársaságra is, amelynek a két világháború közti arculata semmilyen vonatkozásban nem hasonlítható a Horthy-rendszerképehez. Ugyanígy nem felel meg a gazdasági handicap túlzott kihatásainak az a tény sem, hogy a Monarchiától örökölt tartozásokat a Horthy-rendszer végül is soha nem fizette vissza.

A kötet kiváló példája annak, hogy lehet egy ország történetét teljesen ábrázolni: gazdaság-, társadalom-, politika- és párttörténet egységében — mondotta *Csizmadia Andor* egyetemi tanár (Pécs), a jogtudományok doktora. Az „egység” kérdésével kapcsolatban jegyezte meg azonnal: vajon a párttörténet túlságos részletezése a kézirat első felében nem eredményezi-e a szerkezet aránytalanságát? — ugyanakkor nem érzik-e a szerzők annak szükségét, hogy a korabeli állami bürokrácia többszínűségére rámutassanak?

Csizmadia Andor ezután több kisebb jogtörténeti hibára, illetve elvégzendő ilyen tárgyú finomítás szükségességére hívta fel a figyelmet. Itt csak a legfontosabbakat emelve ki: szólott arról, hogy — a kötet szerzőinek kijelentéseivel szemben — a kormányzói jogkör, még az 1920 utáni bekövetkezett fokozatos, további bővülés után sem volt olyan széles, hogy királyi jogokhoz hasonlíthatnánk. Így a Vatikánnal kötött 1927-es szerződés is igazolja és arról győz meg bennünket, hogy a kormányzó nem gyakorolt és nem is gyakorolhatott pl. főkegyúri jogokat. — Kisebb hiányosságnak mondotta, hogy a kézirat a zsidóság erőltetett katolizációjának és asszimilálódásának említésekor nem utal arra, hogy milyen sokan tértek át református hitre is.

Sipos Péter kandidátus (Párttörténeti Intézet) a kézirat pozitívumairól szólva elsősorban azt tartotta örvendetesnek, hogy sikerült egy új Horthy-korszak-szemléletet kialakítani, s hogy „ezen belül megszűntek végre az obligát jelzők, kifejezések, külsődleges megállapítások. A kézirat is arra figyelmeztet, hogy a jövőben is el kellene kerülni a megnevező kategóriák körüli adáz és eredménytelen vitákat, hiszen a történeti megismerésben jottányit sem haladunk előre azáltal, ha az adott korszakról folytatott eszmecserek központi kérdése pl. az; vajon a rendszert fasisztának, illetve nem-fasisztának kereszteljük el.

A kézirat néhány problémát hiányosan tárgyal. Nem elemzi megfelelő mértékben, hogy 1919-től kezdődően van az ellenforradalmi berendezkedésnek egy relatíve „demokratikus” vonala is, amelyet nagyrészt a külpolitikai környezet kedvező hatásaként kell értékelnünk (pl. a választójog kiszélesítése). Nem tarthatja kielégítőnek továbbá a fináctöke helyének és szerepének kéziratbeli kidolgozását sem. A fináctökének — Sipos Péter szavai szerint — „sokkal szélesebb kapcsolata van, sokkal nagyobb a jelentősége az ország politikai vezetésében, a közgazdaságban, a társadalmi élet egészében stb., mint azt a kéziratból kiolvashatjuk.”

Felszólalásának hátralévő részében a munkásmozgalom-történeti fejezetekről szolt. Érzése szerint a kézirat a munkásmozgalom funkcióit kissé leszűkíti, azt az osztályharc vagy gazdasági, vagy politikai összeütközési területeiként veszi számba. — Kifogásolta, hogy a Bethlen-Peyer paktum bemutatásából hiányzik annak leszögezése, hogy azt egyik érdekelt fél — sem a kormány, sem az SzDP — nem tartotta be. Téves szerinte az a sommás megállapítás, miszerint az SzDP 1940—41 körül passzivitásba vonult. A Népszava függetlenségi és demokratikus vonala nem kristályosodhatott volna ki a szociáldemokrata pártvezetőség legalábbis hallgatólagos beleegyezése nélkül. Nézete szerint az SzDP vezetőségét elmarasztalni mindenekelőtt azért kell, mert hosszú időn keresztül egész egyszerűen képtelen volt megfelelő politikai programot kidolgozni és közreadni. Ami viszont a KMP-t illeti, a kézirat a párt 1922—24 közötti tevékenységét elnagyolja, nem vizsgálja eléggé behatóan, másrészt azt a helytelen látszatot kelti az olvasóban, mintha a sektás irányvonal követése kizárólag a Komintern hatásának következménye lett volna.

Mészáros Károly docens (Bp.) kandidátus színvonalas, jól sikerült vállalkozásnak mondotta a kéziratot, annak ellenére, hogy abból sok minden hiányzik. A hiányzó kérdések viszont többnyire olyan jellegűek, hogy önálló monografikus feldolgozást igényelnének. Helyenként említette

az ideológiatörténetet, az oktatás, valamint a pártviszonyok történetét. Ezeknek nagyobb helyet kellene szentelni a kötetben. Hiányossága a kéziratnak — mondotta —, hogy míg a gazdaságtörténeti és munkásmozgalom-történeti részekben egységes koncepció húzódik végig, addig a politikatörténeti fejezeteken belül nincs elég összhang. (Példaként utalt a rendszer jellegének nem egységes megítélésére.) — További kimunkálás látszik szükségesnek — mondotta — egyes kisebb egységek esetében is. Alaposabban kellene tárgyalni a Peidl-kormány külpolitikai helyzetét, Horthy kormányzóvá választását, Olaszországnak a Kis-Antant létrejöttében játszott szerepét, Bethlen viszonyát az MSzDP-hez, valamint a Kisgazda Párthoz s végül a Darányi-kormány alatti alkotmányjogi törvényeket.

A világháborús katonai események nem kapták meg az őket megillető helyet a kéziratban — mondotta felszólalásában *Tóth Sándor* kandidátus (Hadtörténelmi Intézet), pedig tulajdonképpen a négy esztendei katonai eseménysorozat volt az, ami eldöntötte Magyarország sorsát. Még szembetűnőbben fogyatékos a félesztendei felszabadító harc esetelése; annak a vizsgálata, vajon miért éppen itt Magyarországon volt olyan erős a német ellenállás, hogy a szovjet hadseregnek az ország felszabadításáért kirívóan magas áldozatot (140 000 halott) kellett hoznia. S itt *Tóth Sándor* egy stílári kifogást említett: szerinte ui. a rész szerzője túlságosan szenttelenül ábrázolja ezen fontos katonai eseményeket. Még a második világháborús fejezetről szólva mondotta el, hogy szerinte Magyarország részvétele a Jugoszlávia elleni agresszióban nem választotta szét a második világháború egészétől, vagyis a magyar hadbalépés kezdeteként határozottan ezt az eseményt kell megjelölni. Apróbb kiegészítéseket, illetve pontosításokat kell véleménye szerint végrehajtani a Kállai-kormány katonapolitikájának, a győri programnak, illetve egyes személyek rendfokozati megnevezésének tárgyalásakor. Nyilván csak tévedés, amikor a szerzők arról írnak, hogy a Horthy hadseregnek „páncélos hadtestei” lettek volna. A magyar hadsereg kötelékébe csak két páncélos hadosztály tartozott mint ismeretes, a „hadosztály” és „hadtest” egészen más „katonai mértékek”.

Az 1944-es „kingrási kísérlet”-ről *Tóth Sándor* elmondotta: nem ért egyet azzal a felfogással, mely szerint Horthy ingadozása a katonai események alakulására vezethető vissza. Szerinte sokkal inkább azt kell hangsúlyozni, hogy a kormányzó a munkásosztály mobilizálását szeretne volna mindenképp elkerülni. — A Budapest körüli harcok értékeléséhez tartoznék, hogy egyáltalán nem volt véletlen a német hadvezetés szívós ragaszkodása a magyar fővároshoz: ez *Tóth Sándor* szerint a dél-német stratégiai pozíciók, valamint a zalai olajmezők megtartása miatt volt döntő fontosságú.

Csatári Dániel egyetemi tanár (Szeged), kandidátus a kéziratot „impozáns és jelentős alkotás”-nak nevezte, mely átfogó, szintetikus képet tud nyújtani a korszakról, s ugyanakkor sikerrel olvasztotta magába az új kutatási eredményeket. Külön kiemelendő és dicsérendő a kéziratot jellemző egyetemes megközelítési mód. Mégis ezen a ponton is található hiányosságok: például több hangsúlyt kellene fordítani az 1919 utáni új béke-rendszer egész kelet-közép-európai hatására, mindenképp elkerülni, hogy a békék nem tudták a térség demokratikus együttlését biztosítani, s hogy a néprajzi és politikai határok egybe nem esése szította fel végérvényesen a nacionalizmust, a szomszéd népek kölcsönös gyűlölködését.

A belpolitikai kérdések köréből kiemelendő, amit *Csatári* a népfrempolitika kialakulásának körülményeiről mondott. Nagyobb hangsúlyt követel szerinte a népfrempolitika előzménye. S itt nemcsak a Blum-téziseket kell megemlíteni. A kézirat szerinte a Blum-tézisek jelentőségét és hatását egyébként is túlértékeli, miközben megelégedik annak bemutatásával, hogy kommunista oldalon milyen súlyos győtrődéseket váltott ki a népfrempolitikára való átállás, azaz a lemondás az azonnali proletárdiktatúra stratégiájáról.

Borus József kandidátus (Történettudományi Intézet) hozzászólását azonnal a problematikus pontok számbavételével kezdte. Bizonyos szerkesztési egyenetlenségek és nehézségek kétségtelenül szembetűnők a kéziratban — mondotta —: előkerülnek tények, amelyeknek nincs folytatásuk, vagy mások, amelyeknek nincs előzményük stb. . . Megítélése szerint a stílus sem

egységes. Bár az arányokkal nincsen különösebb baj, a gazdasági és társadalomtörténeti részekben a munkások és parasztok életkörülményeiről többet és plasztikusabban kellene írni. — Felszólalásában ezután hadtörténeti kérdésekkel foglalkozott. Úgy látja, hogy a Horthy-rendszer létrehozásában és stabilizálásában oly nagy szerepet játszó tisztikar nem kap az okok és értékelések elemzésekor megfelelő helyet. Téves szerinte az az állítás, miszerint a Horthy-hadsereg tisztikarának egésze képzetlen, modern hadviselésre alkalmatlan lett volna. A Horthy-hadsereg például a vezérkari tisztek képzésében színvonalas volt, az ún. hadrafoghatósági nehézségek nem innen, hanem az ország gazdasági felkészületlenségéből származtak. Így például az országnak nem volt nehézfegyvereket gyártó ipara, s ezért a 2. magyar hadsereg korszerű fegyverzettel és felszereléssel való ellátását és utánpótlását az ország nem volt képes megoldani. A már korábban szóba hozott „kiugrási kísérlet” szerinte azért maradt sikertelen, mert a kormányzó képtelen volt levonni azt a konzekvenciát, amelyet a környező országok vezetői levontak: ezt csak akkor lehet sikerrel és a szövetségesek által is akceptálható módon végrehajtani, ha az ország politikailag és katonailag szembefordul a németekkel.

Pritz Pál főelőadó (MTA) kifogásolta, hogy a vezető politikusok portréi az egyszerű olvasó számára divergálnak, nem egységesek, ellentmondanak egymásnak. Kívánatos lenne ezek egységesítése, a töredezett, széteső, jellemzésfoszlányok kijavítása. Nem tartja eléggé egyértelműnek a kötet álláspontját a frankhamisítás értékelésénél sem. Precízebb ábrázolást kívánna az 1923-as parlamentfeloszlátás, s hasonlóan a felsőház visszaállításának megítélésére.

Karsai Elek, a Szakszervezetek Levéltárának igazgatója, miután a kézirat érdemeit méltányolta, a rendszer jellegével kapcsolatban tett néhány megjegyzést. A kulcskérdés szerinte annak tisztázása: vajon volt-e Magyarországon katonai diktatúra. Meggyőződése szerint erre csakis nem-mel válaszolhatunk, nemcsak a rendszer későbbi éveiben, hanem már 1919-ben, de 1920-ban is. — Hiányzik a kötetből a közigazgatás reformjáról szóló 1929. évi XXX. tc. jelentőségének kidomborítása. Nem szabad elfelejtenünk, hogy 1886 óta ez lett volna az első ilyen jellegű reform Magyarországon. A második zsidótörvény elemzése hiányos; ennek értékelésében ugyanis nem a százalékos arány a fontos — kiket érint és kiket nem —, hanem az, hogy ez volt az első kifejezetten nem vallási, hanem faji törvény Magyarországon. — További kisebb megjegyzései között említette, hogy célravezető lenne a külpolitika tárgyalását a kéziratban esetleg két részre osztani, mégpedig oly módon, hogy megkülönböztessük egymástól a hivatalos külpolitikát s az ún. kalandor külpolitikát. Ezzel összefüggésben tartotta szükségesnek az 1919 és 1921 közötti külpolitika tárgyalásához pótlólagosan felhasználni az angol—francia hatalmi vetélkedést, mely lényegében a Duna-medencébe való nagyhatalmi behatolás általános problémáit is felvázolhatná.

Pamlényi Ervin kandidátus (Történettudományi Intézet) csak néhány részproblémát érintett. A sokszerzős és lényegében „úttörő jellegű” munka szerkesztési munkájának komoly nehézségeiről szolt, melyekkel még a következő időben is szembe kell nézni a szerkesztőknek, s melyek közül ő itt csak az egységes stílus megtalálásának fontosságát említette.

Egyetértve a korábbi felszólalókkal ő nem érezte teljesen kiegyensúlyozottnak a kézirat eseménytörténeti és elméleti-értékelő részeinek arányát. Ugyanakkor ellene lenne minden olyan törekvésnek, amely az adatok mennyiségének csökkentésével próbálná az aránytalanságot helyrebillenteni a kézirat egyik legfőbb pozitívuma éppen az adatszűrűség, s ezen nem szabad változtatni.

A hozzászólások után a szerzők részéről *L. Nagy Zsuzsa* kandidátus (Történettudományi Intézet), majd *Ránki György* főszerkesztő reagált az elhangzottakra.

L. Nagy Zsuzsa „hasznosnak és gyümölcsözőnek” nevezte az eszmecserét, még akkor is, ha a mondanivaló hangsúlyozása céljából a hozzászólók néhol erősebben fogalmaztak. A vita az egyik, szerinte is leglényegesebb kérdés körül gyűrűzött: hogyan jött létre, és milyen az ellenforradalmi rendszer? Elismerte, hogy a rendszer jellegéről valóban szükséges lenne többet írni. Egy ilyen tisztázó fejezet azonban legjobban az előző kötet végére illeszkednék, a dualizmus korának lezárásaként.

Elismeri, hogy az önálló államiság kérdése — ha nem is ért teljesen egyet a „csödtömeg” vonatkozásában Szabad Györggyel —, nem szerepel kellő súllyal a kéziratban. A hozzászólásokkal ellentétben azonban a fináncsőke és a nagybirtok kérdésében, valamint a katonai diktatúra fogalmáról frottákat megfelelőnek és elégségesnek tartotta.

A szerzői kollektíva nevében *Ránki György*, a kötet főszerkesztője válaszolt a megjegyzésekre, s foglalta össze a vita tanulságait. Miután köszönetet mondott a felszólalóknak a tényszerű bírálatokért, kiegészítésekért, először a kötet egészét érintő kérdésfeltevésekre tért ki. Igen szerencsésnek tartotta, hogy a vita centrumába az elvi kérdések tárgyalásakor nem a faszizmus definíciójának problémájá került. Azért is, mert erről — mint ismeretes — szerteágazó és igen érdekes vita folyik nemzetközi fórumokon is, és egy tényszerű történeti összefoglalás ehhez a vitához hozzájárulhat, de a megoldásra nem biztosíthat megfelelő keretet. Egyetért Sipos Péterrel abban, hogy a lényeg nem a verbális megoldásnak és a fogalom értelmezésének keresése, hanem magának a rendszer működésének leírása.

Az, hogy a kéziratban benne maradtak az eltérő megnevezések, még nem sértheti a koncepció egységét, mert azt a társadalmi rétegződés helyes elvi alapokon nyugvó leírása biztosíthatja. — Jogosnak tartotta azt az igényt, hogy a szerzők mélyítsék tovább az elemző részeket. Ezzel még nem áll szemben a szerzők azon tudatos törekvése, hogy a kötet alapjában leíró jellegű legyen. — A vita egyik legfontosabb tanulságának Ránki György azt tartotta, hogy ismét bizonyosodott: tizenegy szerző munkáját nem lehet, szinte lehetetlen stílusában és egyéb szempontból is kiegyensúlyozottá, minden részében egységessé formálni. Természetesen az sem biztos, hogy ilyen egysúlyra — nagyméretű összefoglalóról lévén szó — feltétlenül törekedni kell.

Ezek után Ránki György egyenként válaszolt a hozzászólók megjegyzéseire. Elmondotta, nem biztos abban, hogy javasolt „egységes” politikus-portrékra (pl. Horthyról vagy Bethlenről) egy ilyen típusú kötetben egyáltalán szükség van-e. Nem is szólva arról, hogy e portrék elhelyezése milyen szerkesztési nehézségeket adna, s hogy több helyen megtörné a kötet kronológiai rendjét.

Szabad György „friss szellemű” gondolat-felvetéseivel kapcsolatosan Ránki György kitért a történeti folyamatosság problematikájára. A „csatlakozás” és „folyamatosság” nyomonkövetése mellett valóban nagyobb figyelmet lehetne szentelni — több szempontból is — az „újrakezés” mozzanatának, s a kötetben Magyarország helyének, az önálló államiság kérdéseinek megítélésében azonban nem ért egyet. Ránki más oldalról tartja ugyanis fontosnak az önálló államiság problémájának megközelítését, azt tartaná hangsúlyozandónak, hogy ez az önállóság elsősorban kifelé nyilvánult meg, befelé a kontinuitás, a restaurálásra való törekvés volt jellemző. Az önállóság a XIX. században túlnyomórészt illúziókban jelent meg. Az önálló magyar állam létrejöttékor szembe kellett nézni azzal a problémával, hogy a soknemzetiségű Magyarország kérdését nem lehet csak egyoldalról felvetni. Hangsúlyozandónak tartja továbbá, hogy az önálló magyar állam olyan formában jött létre, ahogy soha sem gondolták, és ahogy soha nem is voltak hajlandók elfogadni. — Az „öncsonkítás” problémáját illetően — ideértve a szomszéd országokban élő magyar nemzetiségek kérdését is — teljes mértékben osztja Szabad György véleményét. Elismeri, hogy a zsidókérdéssel is részletesebben kellene foglalkozni, de itt ő azt tartja lényegesnek — ellentétben Szabaddal —, hogy miért nem váltott ki szélesebb körű ellenállást Magyarországon az antiszemitizmus.

Más hozzászólásokra válaszolva elmondotta, hogy a középírányok problémájára a jelenlegi megfogalmazásoknál többet nem nyújthat a kötet. — Nem értett egyet Ránki Sipos Péter véleményével, miszerint Magyarországon a fináncsőkének döntő politikai szerepe lett volna. Jogosnak tartotta viszont a hádtörténeti részek és a szerkesztés hiányosságaira vonatkozó kritikai észrevételeket. Megalapozott az az elvárás is, amelyik a munkásság gazdasági harcainak fokozottabb részletezését s általában a munkásmozgalmi fejezetek és a kortörténet szervezését egyútt tárgyalását kéri számon a kötettől.

Elnöki zárzávalában *Pach Zsigmond Pál* kitért a vita néhány kérdésére. Hangsúlyozta, mennyire fontos, hogy a kéziratban az ellenforradalmi hatalmi rendszer jellege és annak módosu-

lásai egységes szemlélet alapján kerüljenek kifejtésre. E szempontból nemcsak magának a történeti folyamat leírásának, hanem a használatos terminológiának is nagy jelentőséget tulajdonít. A kötet által tárgyalt korszaknak a „nagy történeti ívbe” való beillesztésével kapcsolatosan elmondott, hogy szerinte a valódi kérdés az, vajon az önálló nemzeti állam, vagy a nacionalista állameszme kompromittálódott-e az önálló Magyarország 1919 utáni létrejöttében. A kötet végleges formába öntésekor nagy figyelmet kell szentelni a „nemzetközi beágyazás” sokoldalúságára, törekedni kell arra, hogy történelmünk e szomorú szakaszában valódi értékeink mind teljesebben kerüljenek bemutatásra, s külön figyelni kell arra, hogy a munkásmozgalmi fejezetek szervesen illeszkedjenek a köztörténeti tárgyalásba. Nyilván gondot fognak fordítani a kötet szerkesztői a munkálatok legutolsó fázisában a szöveg stílusának csiszolására is.

Végül, mint a sorozatszerkesztőség vezetője reményét fejezte ki, hogy a VIII. kötet szerzői és szerkesztői a következő néhány hónapban rövidesen nyomdakésszé formálják a megvitatott munkát. Ezután megköszönte a résztvevők és a felszólalók közreműködését, s a vitát bezárta.

V. F. J.

A Történettudományi Intézet hírei

1974. július 1. — december 31.

A Történettudományi Intézet fennállásának 25. évfordulója alkalmából, 1974. november 21—22-én tudományos ülésszakot rendezett. A jubileumi ülésszakot *Köpeczi Béla*, az MTA főtítkára nyitotta meg, majd *Pach Zsigmond Pál* akadémikus, az Intézet igazgatója olvasta fel *Ránki Györggyel* közösen készített előadását az Intézet 25 esztendő történetéről. A főreferátum elhangzása után *Szabó Imre*, az Akadémia alelnöke, a Jogtudományi Intézet igazgatója az Akadémia elnöksége és intézete nevében, *Mátrai László* akadémikus, az MTA II. osztályának elnöke, osztálya nevében, *Szabolcsi Miklós* akadémikus, az MTA I. osztályának elnöke osztálya nevében, *Eörsi Gyula* akadémikus az MTA IX. osztálya nevében, *Sötér István* akadémikus az MTA Irodalomtudományi Intézete nevében, *Szekely György* akadémiai I. tag, az ELTE Bölcsészettudományi kar dékánja az egyetem nevében, *Erényi Tibor* kandidátus az MSzMP KB Párttörténeti Intézete nevében, *Ember Győző* akadémikus, a Magyar Történelmi Társulat elnöke az Országos Levéltár főigazgatója a Társulat és a Levéltár nevében, *Liptai Ervin* ezredes, kandidátus a Hadtörténeti Intézet és Levéltár parancsnoka intézménye nevében üdvözölte a jubileumát ünneplő Történettudományi Intézetet.

Köpeczi Béla a magyar—szovjet műszaki, tudományos együttműködés területén végzett tevékenységükért a kormányközi bizottság köszönő levelét nyújtotta át *Pach Zsigmond Pálnak* és *Barta Antalnak*, a Történettudományi Intézet főmunkatársának.

A történettudomány területén végzett kimagasló munkájukért a Munka Érdemrend arany fokozatát nyújtotta át *Ránki Györgynek*, az Intézet igazgatóhelyettesének és ezüst fokozatát *Niederhauser Emilnek* a történettudományi doktorának, a Történettudományi Intézet főmunkatársának. *Pach Zsigmond Pál*, *Juhász Gyula*, *Hanák Péter*, *Haraszti Éva* és *Vörös Antal* főtítkári jutalomban részesültek.

Az intézet régi munkatársainak *Pach Zsigmond Pál* osztotta ki a törzsgárda jelvényeket és okleveleket.

A jubileumi ülést követő tudományos ülésszakon elhangzott előadásokat folyóiratunk jelen száma közli.

1974. november 25-én az MSzMP KB Tudományos, Közoktatási és Közművelődési Osztályán *Korcsoh András* alosztályvezető elnökletével megbeszélés zajlott le a Magyarország története munkálatainak állásáról, illetve az 1974. január 7-i értekezlet határozatainak végrehajtásáról, és meghatározta a további munkálatok ütemét és legfontosabb teendőket.

A Magyarország története V. kötetének szerkesztősége a kötet szerzőinek részvételével megvitatta 1974. október 7-én Arató Endrének a reformkori nemzetiségi kérdés történetéről írott fejezeteit.

A VI. kötet 1974 novemberében rendezett vitáján a kötet szerzői és néhány meghívott jelenlétében megvitatták *Tóth Edének* a Tisza Kálmán-kormány időszakáról készített kézirat-részét.

A VIII. kötet szerkesztősége 1974. augusztus 4-én a szerzők és néhány meghívott jelenlétében vitára tűzte ki a Horthy-korszak kultúrtörténetét tárgyaló fejezeteket (szerzők: *Márkus László* és *Lackó Miklós*).

A kötet szerkesztősége külön szerzői vitát rendezett 1974. október 11-én a Horthy-korszak jellegéről írott kézirat-részről.

Gonda Imrét, az Intézet tudományos főmunkatársát 60. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend arany fokozatával tüntették ki.

Jemnitz János, az Intézet tudományos főmunkatársa megvédte „A nemzetközi munkásmozgalom az I. világháború éveiben (1914—1917)” c. doktori értekezését.

Kerekes Lajos, az Intézet igazgatóhelyettese „Az első osztrák köztársaság külpolitikája 1918—1929” címmel védte meg doktori disszertációját.

Az Intézet munkatársainak 1974. második felében megjelent könyvei:

Szűcs Jenő: Nemzet és történelem (Gondolat Kiadó)

Berend T. Iván—Ránki György: Gazdaság és társadalom (Magvető Kiadó)

Tilkovszky Loránt: SS-toborzás Magyarországon (Kossuth Kiadó)

*

A legújabbkori magyar történeti osztály szeptember 16-án vitát rendezett Szabó Miklós kandidátusi értekezésének bevezető fejezetéből mely az európai konzervativizmus XIX. századvégi történetét tárgyalja. A kézírathoz hozzászóltak: Mátrai László, Hanák Péter, Szabad György, Ránki György, Gergely András, Kolossa Tibor.

*

Az NDK Gazdaságtörténeti Intézete és az MTA Történettudományi Intézete közötti egyezmény keretében július 11 és 12-én került sor a III. NDK—magyar gazdaságtörténeti konferencia megrendezésére, „Tudomány és technológia a gazdasági fejlődésben” címmel. A konferencián a következő előadások hangzottak el:

W. Jonas: Technika, gazdaság a XIX. századi Németországban

Ránki György: A modern technika alkalmazásának társadalmi problémái Kelet-Európában a XIX. században.

J. Kuczinski: A tudomány fejlődésének problémái a XIX. században.

Endrey Walter: Textiltechnikai változások a XIX. században.

Valentiny Pál: Gazdaságosság és technika a villamosiparban a XIX. században.

Gunst Péter: A magyar mezőgazdaság fejlődésének technikai kérdései.

R. Berthold: Az agrártudomány és agrártechnika fejlődésének alapp problémái a XIX. században.

M. Müller: A korai mezőgazdasági gépipar a XIX. században.

A szovjet—magyar történész vegyesbizottság szovjet tagozata tudományos ülészakot rendezett Novoszibirszkben július 21. és augusztus 2. között „A természeti kincsek felhasználása a tudományos-technikai forradalom körülményei között” címmel. A magyar delegáció tagjai voltak: Sinkovics István, a magyar tagozat alelnöke, Kónya Sándor, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának vezetője, Balogh Sándor egyetemi tanár; a Történettudományi Intézet részéről: Ránki György, Glatz Ferenc, Nagy Zsuzsa, Bartha Antal és Mayer Mária. A szovjet delegáció tagjai: Ju. V. Bromlej ak. lev. tag, a szovjet tagozat alelnöke, T. Iszlamoov alelnök, N. P. Susarin, a szovjet tagozat titkára. A tudományos ülészakon Ránki György: „A nyersanyagok szerepe és a tudományos-technikai forradalom” címmel tartott előadást

Augusztus 20. és 24-e között került sor a VI.

Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszusra Kopenhágában. A kongresszust megelőzően a szocialista országok gazdaságtörténeiszének részvételével előkészítő értekezletet tartottak Budapesten július 12. és 14-e között. Az Intézet tagjai közül: Katus László, Lackó Miklós, Makkai László, Pach Zsigmond Pál, Ránki György és Zimányi Vera vettek részt a kongresszus munkálataiban. „A városi népesség struktúrájának változásai” szekció témafelelőse Ránki György volt. Ehhez a témához kapcsolódott Lackó Miklós korreferátuma: „A városi népesség struktúrájának alakulása Magyarországon 1930—1970”.

A magyar—szovjet tudományos-műszaki együttműködési megállapodás 25. évfordulója alkalmából tudományos konferencia sorozat keretében az MTA Filozófiai és Történeti Tudományok Osztálya rendezésében a történész szekció 1974. szeptember 18-én tartott ülést. Pach Zsigmond Pál a szovjet és a magyar történettudomány kapcsolatának jelentőségéről, eredményeiről és továbbépítéséről tartott előadást. Ju. V. Bromlej, és A. P. Okladnyikov közös referátuma a szovjet és magyar történészek együttműködésének alapvető korszakaival és irányjaival foglalkozott. T. M. Iszlamoov: Magyarország történetének problémái és azok megoldása a szovjet történettudományban, Niederhauser Emil: A Szovjetunió történetének problémái és azok megoldása a magyar történettudományban címmel tartottak előadást.

A Német—Magyar Történész Vegyesbizottság október 28. és november 1-e között Budapesten tartotta ülését. Az Intézet munkatársai közül Péter Katalin „A rendiség és állami centralizáció” témakörben tartott referátumot, Vörös Károly referátuma az urbanizáció kutatásának elméleti és módszertani problémáival foglalkozott.

Az Einaudi kiadó a Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézetével közösen nemzetközi konferenciát rendezett Varsóban október 22. és 25-e között, amelyen a „Storia d'Italia” összefoglaló munka megvitatására került sor. A konferencián részt vett Ránki György és Makkai László.

Franciaország felszabadulásának 30. évfordulója alkalmából tudományos konferenciát tartottak Párizsban október 28. és 31-e között. A tudományos ülészakra meghívták Ránki Györgyöt, az Intézet igazgatóhelyettesét.

Július 8. és 20-a között a franciaországi Tours-ban rendeztek nemzetközi konferenciát, amelynek témája a XVI. század politikai elmélete és gyakorlata volt. A konferencián részt vett Benda Kálmán és előadást tartott „A Habsburg-országok országgyűléseinek szervezete és politikai szerepe a XVI. században” címmel.

Az ausztriai Linzben a munkásmozgalommal foglalkozó történészek számára rendezett tudományos ülészakon szeptember 10. és 14-e

között az Intézetet *Mucsi Ferenc* és *Jemnitz János* képviselték. Jemnitz János „1934 visszhangja a magyar szociáldemokraták körében” címmel tartott referátumot.

Szeptember 9. és 10-én Selmechányán a szlovákiai bányászok társadalmi és forradalmi mozgalmainak történetéről tartottak konferenciát. *Heckenast Gusztáv* részt vett a konferencián és előadást tartott „A szlovákiai bányászok társadalmi mozgalmai a 18. század elején” címmel.

Bécsben október 16. és 21. között tartott tudományos ülésszakon az Intézetet *Zimányi Vera* képviselte és „A magyarországi városok a 16. században” címmel referátumot tartott.

A Berlieni Akadémia Központi Történeti Intézete által október 31. és november 1-én Erfurtban tartott konferencián *Gonda Imre* előadást tartott „Ausztria-Magyarország és a Mitteleuropa terv” címmel. A konferencia témája az 1917 előtti német imperializmus története volt.

Októberben a lipcsei Marx Károly Egyetem történelmi fakultása konferenciát rendezett „A népmozgalmak jelentősége és megnyilatkozási formája a polgári forradalmakban” címmel. A konferencián részt vett *Benda Kálmán* és *Spira György*. *Benda Kálmán* előadást tartott a tömegek szerepéről a francia forradalomban, illetve a magyar jakobinus mozgalomban, *Spira György* előadásának címe „A néptömegek szerepe az 1848-as forradalmakban” volt.

„A fasizmus Európában. Elmélet és gyakorlat” címmel tartottak konferenciát a lengyelországi Wrocławban. A konferencián *Borus József* referátumot tartott a fasiszta befolyásról a horthysta tisztikar körében.

A Tömegkommunikációs Kutatások Nemzetközi Szervezete konferenciát rendezett Lipcsében a két világháború közti sajtó történetének problematikájáról. A konferencián részt vett *Márkus László*.

A Ranke Társaság minden évben Wallerfangenben rendezett konferenciáján részt vett *Harasztai Éva*. A konferencia témája „A világpolitikai helyzet 1945—1955” volt.

November 1. és 3. között az ausztriai Linzben az erdélyi felvilágosodással foglalkozó konferencia megrendezésére került sor. *Benda Kálmán* részt vett a konferencián, és előadást tartott, „A magyar történetírók álláspontja az erdélyi felvilágosodásról” címmel.

Niederhauser Emil képviselte az Intézetet a Moszkvában november 25. és 30. között rendezett tudományos ülésszakon, amely „A szláv kultúrák, a szláv nemzetek kialakulásának és fejlődésének időszakában (XVIII—XIX. század)” címet viselte.

Georges Lefebvre és *Albert Mattiez* születésének 100. évfordulója alkalmából november 30-án és december 1-én tudományos ülésszakot rendeztek Párizsban a francia forradalom historiográfiájáról. A konferencián *Benda Kál-*

mán referátumot tartott a francia forradalom magyar historiográfiájáról.

Pach Zsigmond Pált a Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet tudományos tanácsának tagjává választották 3 évi időtartamra. A tudományos tanács szokásos évi ülését december 13. és 16-a között tartotta Pratóban.

✱

Az elmúlt félévben több külföldi történész tartott előadást az Intézetben, illetve szakmai beszélgetést folytatott az Intézet munkatárjaival:

Szeptember 27-én *Peter Mathias*, az oxfordi egyetem gazdaságtörténeti professzora, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság elnöke „Technikai fejlődés, gazdasági fejlődés a XVIII. században” címmel tartott előadást. *Herman Van der Wee* a leuveni egyetem professzora október 7-én tett látogatást az Intézetben és előadást tartott „A délnémetalföldi ipar szerkezeti változásai a XII—XVI. században” címmel.

A. Herkov, a zagradi Jugoszláv Történeti Intézet igazgatója december 5-én megbeszélést folytatott az Intézet vezetőivel a két intézmény közötti együttműködés fejlesztéséről.

A magyar és szovjet akadémiák közötti társadalomtudományi együttműködésről tárgyalt szovjet delegáció két történész tagja: *A. Zsukov*, a Szovjetunió Világtörténeti Intézetének igazgatója, a Nemzetközi Történetész Bizottság elnöke és *A. Puskás*, a Balkanisztikai-Szlavisztikai Intézet tudományos főmunkatársa december 8-án látogatást tettek a Történettudományi Intézetben.

Herbert Steiner osztrák történész december 13-án tartott előadása az osztrák történettudomány helyzetével, elsősorban az ellenállástörténeti kutatásokkal foglalkozott.

Georges Haupt, a párizsi Ecole Pratique des Hautes Etudes professzora december 14. és 24-e között tartózkodott Budapesten. December 21-én az Intézetben tartott előadása a nemzetközi munkásmozgalom története kutatásának problémáival foglalkozott.

Joseph Goy, a párizsi Ecole Pratique des Hautes Etudes VI. szekciójának titkára december 15. és 19-e között az Ecole Pratique és a Magyar Tudományos Akadémia között megkövetendő egyezménytervezetről, valamint a 2. magyar—francia történész kollokvium megrendezéséről tárgyalt.

Az Intézet munkatársai közül az elmúlt félévben is többen vettek részt külföldi tanulmányúton:

Lackó Miklós két hónapot töltött Párizsban az Ecole Pratique des Hautes Etudes ösztöndíjával és a francia—magyar szellemi és kulturális kapcsolatok a két világháború között témakörben végzett kutatásokat.

Gergely András 3 hetet töltött a Szovjet-

unióban, ahol az életforma kutatást és a liberalizmus történeti irodalmát tanulmányozta.

Szász Zoltán 2 hónapig kutatott a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként bécsi levéltárakban a dualizmuskori nemzetiségi kérdésre vonatkozó anyagok között.

Vörös Károly 2 hónapot töltött Párizsban. Tanulmányútján a XIX. század végi magyarországi francia tőkebefektetésekre vonatkozó kutatásokat végzett.

Stier Miklós 3 hetes bécsi tanulmányúton vett részt.

Benczédi László és Granasztói György ugyan-

csak az Ecole Pratique ösztöndíjával 2—2 hónapot töltöttek Párizsban.

A szocialista országok akadémiai és az MTA közti egyezmény értelmében *Tilkovszky Loránt* 3 hetet töltött Varsóban, *Borus József* az NDK-ban végzett kutatásokat.

A Csehszlovák és Magyar Tudományos Akadémia közötti egyezmény keretében a pozsonyi akadémiai történeti intézet több munkatársa folytatott kutatásokat Magyarországon: J. Dudnický, V. Sedlák, L. Sulitková, K. Vadkertyová, R. Varsina, M. Vyvijaľová, M. Suchý, M. Smerda, L. Juck, A. Špiesz.

РЕЗЮМЕ

В настоящем номере журнала публикуются доклады научной сессии, организованной в честь 25-летия Института Исторических наук. Доклад *Пах Жигмонд Пала и Ранки Дьердя* дает обзор отдельных этапов 25-летнего развития института. На первом этапе существования основанного в 1949 году института основной задачей была разработка вместо старой, консервативной, идеалистическо-исторической картины новой, которая получает перспективу с точки зрения рабочего класса, и вписывает венгерское национальное прошлое в общую картину европейского международного развития. В это время происходит марксистская трактовка крестьянской войны 1514-го года, выходит в свет большое количество работ о борьбе за национально-государственную независимость, об истории 1848—1849-ых годов. Важные результаты были достигнуты историографией экономики. Однако надо отметить и ошибки, в результате которых исторические процессы упростились, схематизировались.

Второй этап истории Института начался после 1956-го года. В это время получают права преимущественно работы, связанные с первоисточниками, и работы-монографии.

Большую роль в достижениях института сыграл известный ученый-общественник Эрик Молнар, возглавлявший институт до самой своей смерти, последовавшей в 1966-ом году. В это время началось исследование одного из ключевых вопросов истории развития Венгрии, а именно: причин, которые параллельно с развивающимся на западе капиталистическими тенденциями привели ко второму этапу крепостничества в Венгрии и в других странах Центральной и Восточной Европы. В дальнейшем институт оставался одним из высокоценных научных центров по изучению истории средних веков, но внимание и исследователей постепенно концентрировалось на современной эпохе. Значительные результаты были достигнуты в области предистории и оценки компромисса 1867-го года, были опубликованы работы-монографии о структуре земельных реформ 19-го века, об истории крестьянства и аграрного пролетариата. Повышенный интерес к новейшим временам привел к необходимости создания нового отдела института, который занимается периодом после 1918-го года. В результате деятельности нового отдела вышли в свет в первую очередь монографии о политической истории этого периода, а также документальные издания; работы по истории экономики в значительной степени помогли созданию дифференцированной картины времен Хорти. Исследование мировой истории в первую очередь сказалось на результатах в области исследования истории экономики Средней и Восточной Европы, идеологии и истории дипломатии, а также в работах об истории международного рабочего движения.

Под редакцией Эрика Молнара в середине 60-х годов вышел в свет первый марксистский синтез истории Венгрии. Успех этой работы и события последних лет заявили о необходимости приступить с полной концентрацией всех сил института к более сложной работе: созданию 10-томной истории Венгрии. Организаторская работа была начата в 1968 году и первый том, посвященный истории страны в период между двумя мировыми войнами, выйдет в свет в 1975 году. Параллельно с работами, связанными с созданием 10-томной истории Венгрии, в институте внедрялись новые методы исследований, среди которых особую важность имеют математические, а также методы использования марксистской компаратистики. В деятельности института все больше внимания уделяется истории общественного сознания, истории образования.

В рамках научной сессии *Пах Жигмонд Пала* зачитал доклад на тему: «Средневековая левантийская торговля и Венгрия», который обратил внимание на старый дискуссионный вопрос нашей исторической литературы: проходили ли левантийские торговые пути через Венгрию. Это предположение возникло в конце 18 — начале 19-го веков. Объяснение

вопроса двойкое: с одной стороны французский континентальный кордон и английская морская блокада направили левантийскую торговлю по сухопутью в сторону Австрии и Венгрии, это и явилось одним предположением объяснением возникшего предположения. Другой источник предположения берет свое начало в попытке исторического оправдания прав трансильванских саксонцев, подчеркивая, что в 14—15-ом веках эта торговая дорога проходила через Трансильванию в именно саксонцы осуществляли эту торговлю.

В 80-х годах прошлого века специалист по истории средних веков Вильгельм Хайд произвел переворот в оценке средневековой левантийской торговли. Независимо от него венгерские историки также пришли к выводу, что Венгрия получала товары из Индии через Адриатическое море. Аргументация Хайда относительно 11—12-го веков была применена к 14—15-му векам, к Трансильвании и к саксонцам. К первому актуально-политическому аспекту этого мнения причисляется открытие Суэцкого канала, который похоронил ту надежду, что новая торговля пройдет по суше. Однако румынские историки резвили старый тезис с тем изменением, что посредниками в торговле были не саксонцы, а румынские князья.

Ласло Маккаи зачитал доклад о международных аспектах антигабсбургского восстания Бочкаи. в 14-ом веке. Вплоть до 30-тилетней войны западные державы воздерживались от вмешательства в дела этой провинции, и в том, что они стали обращать внимание на эти движения, видя в них потенциальных антигабсбургских союзников, большая заслуга принадлежит восстанию Бочкаи. В введении автор дал обзор исторической литературы, занимающейся внешней политикой восстания, указал на новые моменты в связи с найденной в английском королевском архиве декларацией, которую руководствующая верхушка направила делегации польского дворянства, посетившей Бочкаи до созыва государственного собрания в Серенче (1605 г.) и предложившей свое посредничество в делах между Габсбургами и Бочкай. Значит, внешнеполитическое начало восстания Бочкаи имело более ранние предпосылки, чем это до сих пор предполагалось. Затем автор сравнивает эту декларацию с одновременно с ней возникшей декларацией «*Querelae*» (конец 1604-го года), которая суммирует жалобы, направленные против императора Рудольфа: обвиняет императора в истреблении нации. «*Querelae*» был адресован протестантским немецким монархам: в введении констатируется, что восстание оправдано уже только незаконностями, оно не возникло только до сих пор лишь потому, чтобы не ослабить антитурецкий фронт. Декларация после этого в общих чертах говорит о свободе веры, которая в равной степени относится как к протестантам, так и к католикам. Касаясь международных отношений, «*Querelae*» несколько преувеличивает опасность Габсбургской гегемонии. Здесь надо было защищаться от обвинения немецких монархов в дружбе с турками и более осторожно обвинять абсолютизм, тогда как в обращении к польской делегации, напротив, казалось необходимыми подчеркнуть добрососедские отношения с турками и более резко осудить абсолютизм.

Автор в заключении констатирует, что восстание Бочкаи имело влияние на польское дворянство, пункты послышкой дворянской конфедерации совпадают (август 1606-го года) совпадают с пунктами мирных переговоров в Вене между Бочкай и Габсбургами.

Доклад *Агнеш Варкони* «Идея освобождения от турецкого ига в венгерском политическом мышлении середины 17-го века».

Два плана об освобождении от турецкого ига, разработанные в начале 1660-ых годов, опирались на полуторавековые венгерские и европейские традиции. Множество листовок, появившиеся на свет в Европе и занимающиеся вопросом изгнания турок, по своему содержанию опираются на две работы. Одна из них — обращение францисканов, адресованное римскому папе Льву X-му, — возникла в начале 16-го века и неоднократно издавалась под названием «*Anschlag wider die Türken*» или под подобными названиями, а другая — проповедь Мартина Лютера «*Eine Heerpredigt wider den Türken*», позвучавшая в 1542-ом году. Изложенные в этих двух работах планы, связанные с турецкими завоеваниями, не оправдали себя, и все больше на первый план выступали такие частные вопросы двух листовок, как всеобщая трудовая повинность, требования организации армии, интересы и задачи государства, сущность турецкой системы власти. Совершенно иная, хотя и опирающаяся на тезисы предыдущих двух листовок, идея дипломата императора Рудольфа, фламандца Бусбергуса «*Exlamatio: sive de re militari contra Turcam*»: задача и основной экономический интерес государства в организации обороны против турок — создание национальной регулярной армии, базирующейся на народных силах. Общеизвестно, что эта работа оказала влияние на Зрини при написании «*Török áfium . . .*», однако менее известно, что венгерские планы также повлияли на работу Бусбергуса, что венгерские политические и идеологические предпосылки о международном антитурецком союзе относятся к концу 16-го века, ко времени 15-тилетней войны. Эти планы были построены на двух

базисах: 1. на международную помощь может рассчитывать лишь такое венгерское общество, устойчивость которого обеспечена внутренними порядком и реформами, 2. организатором союза может быть лишь государство, т. е. либо Трансильванское княжество, либо Габсбургское государство. В центре организации стоял Рейнский Союз, созданный после вестфальского мира при помощи и участии Франции, другим организаторским полюсом являлось движение венгерских крупных дворян Вешелени, Надашди и Миклоша Зрини. Венгерские политики установили непосредственный контакт с манизским кардиналом Иоганном Филиппом, главой рейнского Союза, и министрами Людовика XIV-го и организовали восточно-европейское крыло союза при участии Трансильвании и румынских княжеств. Документы, найденные за последнее время (например, несколько писем Зрини, датированные 1663—64-ым годами) опровергают утверждение о том, что Зрини в противовес международному сотрудничеству проповедовал лишь использование национальных сил. Государство Габсбургов по своему положению, как общественному, так и географическому должно было стать организатором войны против Турции, но государственные интересы привели к созданию противоречивых ситуаций: ради своих западных интересов Габсбурги были заинтересованы в мире на востоке, поэтому Габсбургское государство поддерживало идею о мире с Турцией. С другой стороны, если Габсбурги открыто выступают против европейского общественного мнения, требующего изгнания турков, это сильно повредит авторитету династии. Это является источником характерной двойственности 1660-ых годов. и дает новые мотивы для объяснения того, почему Габсбурги откладывали изгнание турков на четверть века. Данные, перечисленные автором, а также исследования в этой области еще далеко не закончены.

Густав Хекенаст зачитал на научной сессии доклад на тему: «Венгерская промышленность 18-го века и экономическая политика Вены». В введении докладчик указал на то, что в 18 и 19-ом весьма редко встречался венгерский историк, который рано или поздно не признавал бы колониальную или полуколониальную зависимость Венгрии от Вены в 18-ом веке. Правда и то, что в настоящее время практически нет никого, кто признал бы эту версию. Автор подчеркнул, однако, что промышленное развитие Венгрии и австро-чешских территорий в 18-ом веке по разным причинам сильно отличается друг от друга. Вопрос в том, что с какого времени имеют место эти различия. Предшествующие работы датируют отставание венгерской промышленности временами Марии Терезии. В 4-ом томе 10-ти томной истории Венгрии уточняется эта концепция. С одной стороны, отрицается признанная даже в наши дни точка зрения австрийских историков-экономистов, по которой время Карла IV-го было упадком развития промышленности по сравнению с эпохой Леопольда I-го и утверждается, что имело место непрерывное развитие вплоть до царствования Марии Терезии. С другой стороны, доказываются, что отставание венгерской промышленности началось намного раньше, корни его относятся к средневековью, в 1670-ом году уже имел место сам факт отставания. Проблема должна быть рассмотрена с точки зрения всей империи: с одной стороны венгерское развитие промышленности надо сравнивать не только с австро-чешским развитием, с другой стороны, рассмотреть вопрос о том, что таможенная политика Вены являлась ли отрицательной для Венгрии. Дальнейшие исследования должны исходить из того факта, что из единой таможенной территории (1775) Австрии и Чехии были исключены две группы стран империи: стран венгерской короны, с одной стороны, и Тироль и Вораарлберг с другой. Если здесь имела место сознательная дискриминация, то это относилось и ко всем остальным частям империи, и, в сущности, речь идет о сознательной экономической политике, утверждающей, что каждой стране надо развивать уже имеющиеся отрасли промышленности. Исходя из таких принципов, в Венгрии усиленно развивали горное дело и металлургию. Такая политика имеет ограничения: нехватка капитала и квалифицированных рабочих. Значит, недостаточно исследовать экономическую политику, надо исследовать также ее эффективность и факторы мешающие ее осуществлению. Двор размышлял в рамках всей империи, фантазия дворянства не переступала через границы отдельных стран.

Работа *Эмиля Нидерхаузера* занимается ролью литературы и науки в освободительных движениях Восточной Европы. Первая половина 19-го века — эпоха образования наций, время подготовки буржуазных преобразований. Нации эти, за исключением русской, в той или иной форме находились под иностранной властью, и, поэтому в сознании современников эпоха эта отражается как эпоха осуществления национального единства и независимости, второстепенными вопросами ее являются, например, отмена крепостного права, завоевание либеральных прав свободы, поскольку это необходимо лишь для того, чтобы помочь национальному развитию. Национальный мотив поэтому стал господствующим и в поэзии, и в прозе. Эта черта характерна также для формирующейся в эту пору

первой и самой важной национальной науки — историографии, которую в то время почти невозможно отделить от художественной литературы. Эта наука по своему с самого начала стоит на высоком уровне и даже если и перемешивает факты с легендами, реальную точку зрения и нереальные сны, это не зависит от способностей самих историков и подчиняется лишь уровню развития их нации. Они, с одной стороны, стремятся по возможности создать для своего народа древнюю и славную историю, а, с другой стороны, доказывают, что страна по праву принадлежит ее народу. Эту задачу осуществляли серб Райч, болгарин Паиский, тройка трансильванских румын: Мику-Клейн, Шинкаи и Майор, а также, но уже на более высоком уровне, вооружившись научными данными эпохи, чех Палацки, словак Шафарик и поляк Лелевел. Из этого вытекает, что историография стояла на первом месте среди наук, занимающихся вопросами нации, и в рамках ее брали свое начало другие национальные науки — история литературы, этнография; независимо от нее, с целью обновления языка, появилось лишь языковедение. Литература и наука обращалась ко всему народу, хотя это понятие включало в себя лишь дворянство, буржуазию и интеллигенцию. В эту эпоху историк или поэт играет непосредственную политическую роль в общественной жизни. Во второй половине доклада Эмиль Нидерхаузер исследует роль литературы и науки во второй половине века, когда вопросы буржуазных преобразований и национальной независимости либо разрешались в какой-нибудь форме, либо снимались с повестки дня. Литература оставалась в дальнейшем связанной с вопросами общественного развития, но уже не играла роли в проблеме о судьбе нации. Критический реализм и натурализм также способствовали оценке современности. В научной области к этому времени относится возникновение независимых национальных наук. Несмотря на то, что, как литература так и история, делаясь частью школьной программы, становятся доступными все более широким слоям населения, ни одна из них не превращается в непосредственную политическую силу. В процессе общественного развития непосредственная действующая сила литературы и науки уменьшается, их места занимают другие силы и факторы (политические течения, идеи, партии), что является одновременно движущими силами в развитии общества.

Ференц Мучи в своем докладе говорил о вопросах социалистического рабочего движения Австро—венгерской монархии. В введении проанализировал стадии исследования истории рабочего движения. В Институте Исторических Наук, с самого момента его образования ведутся такие исследования, но в области изучения происхождения и образования отдельных слоев рабочего класса необходима еще длинная кропотливая работа. Детально исследованы история образования и существования первых лет Венгерской социал-демократической партии. Раньше историческая литература обвиняла социал-демократов в том, что они не стали во главе движения за национальную независимость. Эта концепция была ошибочной по двум причинам: с одной стороны, партия могла бы выступить с вопросом о национальном самоопределении только совместно с вопросом о самоопределении других наций и национальностей, точки зрения которых часто не совпадали, а это делало бы такое выступление спорным, с другой стороны, такой подход предполагал полукOLONиальную, или хотя бы очень сильную зависимость Венгрии, что в настоящее время считается необоснованным. Напротив, сама партия считала распад империи невыгодным, указывая, что надо сохранить экономическое единство, но надо прекратить любую национальную дискриминацию. Для достижения этой цели считалась необходимой демократизация империи и, как первый шаг этого, завоевание всеобщего избирательного права. Другая часть доклада посвящена вопросу связи партии и крестьянства. В связи с этим автор указывает на то, что аграрную резолюцию конгресса 1894-го года оценили как реформистскую и сектанскую, потому что исходили из того представления, что аграрный вопрос может быть разрешен только в рамках социалистического общества. Такая точка зрения социал-демократов в то время была общепризнанной в рабочем движении, с этим мнением руководство партии не хотело спорить и, поэтому, не поддерживало требования крестьянства о разделе земли. В начале нашего века точка зрения партии по аграрному вопросу изменилась, но и тогда еще партия не поняла необходимости ликвидации больших имений. Здесь речь идет не о «сознательной измене», а об объективных процессах, которые в то время привели к разделению борьбы двух стран.

Работа *Петера Ханак* также занимается вопросом, связанным с историей общества 19-го века: «Становление буржуазии и ассимиляция в Венгрии в 19-ом веке». 19-ый век стал вершиной популяции венгров. По данным переписи населения в 1878-ом году из 8-ми миллионного населения страны 40% жителей были венграми, а по данным 1910-го года в Венгрии проживало 10 миллионов человек, составляющих 80% населения, родным языком которых был венгерский. Такая большая разница была результатом ассимиляции, кото-

рую докладчик отделил, как формальную, так и исторически, от спонтанного этногенеза и этномутации средневековья, завершившихся в 18-ом веке. Больше всего подверглись ассимиляция немцы, евреи и словаки. Причины ассимиляции исследовались автором отдельно для каждой из этих наций. В следующей части своего доклада автор исследует тесную связь между современным товаропроизводством и урбанизацией и ассимиляцией. На основе убедительных данных обосновывается тезис о том, что ассимиляция явилась результатом проявления основных процессов буржуазной экономики: образования национального рынка, функционирования сети торговли, транспорта и кредитной системы, а также появления современной промышленности и городов.

Массовую, ассимиляцию целесообразно истолковывать, как процесс, длившийся в течении многих поколений; он связан с образованием бюргерства; государство и господствующие слои общества могут стимулировать этот процесс, но агрессивное вмешательство принесет ему только вред. Данные убеждают автора, что в Венгрии 18-го века речь шла о естественной ассимиляции, а не об агрессивном уничтожении национальностей. В следующей части своей работы автор рассматривает общественные мотивы ассимиляции. Буржуазное общество являлось только основанием, и задавало рамки ассимиляции, такой процесс мог быть быстрым лишь тогда, если ему сопутствовал общественный подъем. В буржуазном и мещанском мировоззрении стать венгром означало добиться высокого положения в обществе: понятие высокого положения в обществе было идентично понятию венгерства. Из этого вытекает второй тезис доклада: ассимиляция является функцией обуржуазивания, а, конкретно, в Венгрии, функцией специфичного венгерского обуржуазивания. Если это так, то процесс определялся, не слабым немецким бюргерством, а либеральным средним дворянством. В дальнейшем работа дает ответ на вопрос, в каких профессиях надо искать миллионные массы ассимилировавшихся. Имеющиеся в распоряжении данные разрешают наметить только главные направления. Из тесной корреляции процессов ассимиляции и обуржуазивания вытекает вывод о том, что ассимилировавшиеся разместились в буржуазном мире, т. е. в промышленности, в торговле, в транспорте. Общеизвестно, что в рождении венгерского пролетариата важная роль принадлежала рабочим из других стран или из числа представителей национальностей. В столице в 1857-ом году — 23%, а в 18975-ом году — 25% являлись переселенцами из Австрии и из Чехии. После 1867-го года новый класс примерно на 40% составляло население венгерского происхождения, на 1/3 — немцы, на 6—8% — словаки. Перед первой мировой войной венгры составляли 2/3, а в столице — 80% пролетариата. Буржуазные ассимилянты устроились в основном в трех областях: в промышленности, в торговле и о кредитной системе, а также в интеллектуальной сфере. Они имели немецкое и еврейское происхождение. Богатая часть бюргеров покупала земельные владения, а вместе с этим часто с дворянским титулом. Сюда можно причислить и возрастающее число буржуа-арендаторов. Характерным, однако, был *предприниматель*, ориентирующийся на получение прибыли. Третий тезис автора утверждает, что ассимиляция ускорила и вывела венгерское обуржуазивание на уровень средне-восточной Европы, создав экономический базис, а также, что не менее существенно, культуру и цивилизацию.

Из специфичной сущности ассимиляции вытекает, что новая буржуазия свою функцию выполняла не полно, не разрушала старые дворянские традиции и мораль: ведь большая часть имущих бюргеров в завершение карьеры в экономике или в государственной службе приобрела и дворянский титул и земельные имения, их целью было попасть в число венгерского среднего дворянства. Изменения наступили только в самом начале нашего века в результате возникновения демократической средней буржуазии и интеллигенции.

Четвертой тезис автора можно резюмировать следующим образом: обуржуазивание в соответствии с международными нормами требовало ассимиляции, а это, в свою очередь, способствовало ускоренному росту слоев, связанных с буржуазным обществом. На вопрос, как выполняли эту роль ассимилянты, можно ответить, что их роль была положительной, хотя в политике, главным образом, и в обществе имелись и отрицательные тенденции. Анализ не может быть отделен от вопроса развития всего венгерского общества.

В заключении автор подчеркивает, что состав венгерской нации, ее материальный и духовный уровень в 19-ом веке изменились значительно, чем за все предыдущие столетия. Качественное изменение принесло в первую очередь изменение формации: революция 1848-го года и ассимиляция могут быть рассмотрены только как часть этого изменения.

«Народное движение в кризисе 1930-х годов», таково название работы *Миклоша Лацко*. Народное движение с политико-идеологической точки зрения может считаться в Венгрии самым значительным вариантом «третьего пути», к которому имело склонность каждое духовно-политическое движение 30-х годов. Общественной базой течения являлась часть интеллигенции, отошедшая от крайне левых и крайне правых групп, или

от социалистов. До появления этого движения перед интеллигенцией стоял важный вопрос, какая из частей интеллигенции, представляющей разные классы, должна взять на себя руководящую роль. Такая проблема в начале столетия в сущности не существовала, поскольку мелкодворянский слой влил в себя часть ассимилированной интеллигенции. Одновременно с развитием капитализма этот низкосортный дворянский слой потерял свою привлекательность, а слабая ассимилированная часть бюргерства не могла взять на себя эту роль. Самостоятельные попытки социалистического рабочего движения были подавлены, усилилось действие националистической мысли. Заторможенная, но все таки прогрессирующая общественная мобильность создала частично крестьянскую, а в большинстве своем — провинциальную интеллигенцию. Часть интеллигенции отмеживала себя от мелкодворянского слоя, от бюргерской интеллигенции, но также и от рабочего движения. Сознательно взяла на себя роль представителя крестьянства, которое она не противопоставляла пролетариату, поскольку их отцы, в преобладающем большинстве, были еще крестьянами. Вышеизложенные условия привели к тому, что по отношению к обществу стал господствующим националистический круг идей. Этот слой отделился от традиционного, в первую очередь, своим социальным содержанием, а от крайне правых — преобладанием рациональных элементов в вопросе о народе. Автор указывает на то, что важным моментом движения был отказ от капитализма и урбанизации, как от систем, разлагающих общественный быт, приводящих к отчуждению людей. Движение придерживалось «третьего пути» и в политике. Оно не было ни политическим, ни аполитическим, а, в крайнем случае, метаполитическим течением, которое стоит в стороне от повседневной политики и которое в духовной жизни, в культуре и в литературе старается показать свою близость к жизни и народу. В круге проблем, связанных с народным движением, автор указывает как особенно важный вопрос — эстетику движения в области литературы и искусства и другой важный вопрос — связь народного движения с современными науками.

В области истории движение выработало ту концепцию, которая связала всю предшествующую социально-этническую борьбу народа с войнами против Габсбургов за независимость и с идеей восточно-европейской общности судьб и создала дискуссируемое до наших дней понятие «народного национализма». Лучшим примером связи общественных наук и народного движения является социология. Народные писатели больше всего увлеклись социографией деревни.

Работа *Дьердя Ранки*: «Вопросы возникновения и развития пролетариата в восточной Европе до освобождения». В введении автор занимается вопросом определения понятия рабочего класса и указывает на то, что рабочий класс никогда нельзя считать частью только одной структуры, а отображением одного исторического соотношения, и пролетариат, как класс может быть исследован в рамках тех производительных отношений и того общества, в котором он развивается.

При обсуждении вопроса о происхождении пролетариата автор в дальнейшем указывает, что пролетариат родился не только в результате индустриальной революции, хотя именно благодаря ей возник современный рабочий класс. В Западной Европе до индустриальной революции имелся значительный слой наемных рабочих. В возникновении пролетариата в Восточной Европе автор выделяет два различных пути развития. В России, на польских территориях и в Венгрии в конце прошлого века имела место индустриальная революция, которая привела к значительным экономическим преобразованиям без действительного обновления экономической жизни и общества. На Балканском полуострове не имела места даже такая индустриальная революция, и даже в начале нашего века там проявилось лишь начало подобных преобразований. На первых вышеупомянутых территориях в период между 1880 и 1910 годами сильно возросло число рабочих. Приблизительно половина пролетариата работала на заводах, и рабочий класс был очень расчленен. Образовался высококвалифицированный слой городских рабочих, но, в то же время, деревенское происхождение подавляющей части пролетариата, используемой в качестве чернорабочей силы, еще в течение длительного времени консервировало переходный тип рабочих, не полностью отошедших от деревни и от сельского хозяйства. Этот вопрос не может быть отделен от того факта, что революция в транспорте предшествовала промышленным преобразованиям. При постройке железных дорог и для других крупных работ нанимался человек, который еще долго сохранил свое «двойное лицо». В восточно- и средневропейских сельскохозяйственных странах только для самостоятельных рабочих и рабочих, занятых в цехах, переход в число промышленных рабочих означал снижение материального уровня. Для деревенской бедноты и для аграрного пролетариата — это означало материальный подъем. Тенденция развития пролетариата в период между двумя мировыми войнами значительно изменилась. Воссоединенная Польша и Венгрия, потер-

явшая свои национальные меньшинства, встречали структурные затруднения, рост пролетариата замедлился, а развитие пролетариата в ранее сильно отсталых странах Балканского полуострова стало более динамичным. Одновременно в Венгрии и в Польше сохранился с медленно рос стабильный слой рабочих, увеличился наследственный слой пролетариата. Пролетариат Балканских стран и, в тоже время, рабочий класс складывался в основном из «двуликих рабочих», и даже, если они переселились в города, как представители первого поколения пролетариата, они сохранили многое из деревенских традиций. Причину того, что именно этот пролетариат после второй мировой войны мог стать руководящей силой общества, автор видит в том, что, во-первых, существование Коммунистической партии умножило силу молодого рабочего класса, и, во-вторых, как на это указал Маркс, для того, чтобы один класс мог стать преимущественно классом освободителем, необходимо, чтобы другой класс был классом угнетателей.

Доклад Эрвина Памлени занимается предметом и методом историографии. Предмет историографии даже в наши дни является спорным вопросом с точки зрения буржуазных и марксистских историков. Неопределенность в определении основных понятий историографии доказывает в том числе и то, что сам термин историография, как название научной дисциплины используется непоследовательно. Иногда под ним понимают саму историю, но все шире укрпляется истолкование историографии, как истории науки истории. Доклад схематично знакомит с подходами буржуазных историков к предмету историографии. Исследовав крупные синтезы и изучив круг идей английского консервативного историка Х. Буттерфильда, автор пришел к выводу, что буржуазная историография из определения предмета старается исключить историю теоретических элементов науки истории и это стремление вызывает медленный сдвиг в пропорциях предмета этой дисциплины от теории к истории практики. Эта тенденция соответствует тому направлению среди буржуазных историков, которое старается обойти сферу принципиальных проблем, больше стремится к экстенсивному расширению исследованной области.

В другом направлении развивалась марксистская историография: круг ее проблем за прошедшие два десятилетия расширился, охватывая все большие территории. В первое время историографию рассматривали, как разновидность общественно-политического мышления, позже приняли ее, как историю науки истории. Имели место попытки, авторы которых, в связи с конкретным вопросом, исследовали все культурные творения, носившие исторический характер. Докладчик считает, что самое логичное и точное определение предмета историографии дал Л. В. Черепнин, помнению которого, предмет историографии — процесс накопления исторических знаний, развитие методики и техники анализа исторических источников, изменение проблем исторических исследований, и, наконец, развитие тех теорий, изменение которых служило исходным пунктом для исследования исторического процесса. В связи с этим определением в докладе подчеркивается, что помимо научных работ, в развитии истории большую роль играет отношение к истории политиков и журналистов, стоящих вне ученых кругов.

Буржуазные историки упорно ищут те принципы, использование которых даст им возможность раскрыть отправные моменты и само внутреннее идейное содержание исторической науки; ключ к таким исследованиям принадлежит марксистской историографии. Но это ключ не готов: его надо всегда заново формировать для решения конкретной проблемы.

Работа Петра Ханак знакомит с предисторией пасхальной статьи Дека, и является частью большой монографии, анализирующей предпосылки компромисса. Отправным пунктом является тот факт, что полуконституционный режим Шмерлингав результате серии неудач в конце 1864-го года пришел в состояние кризиса. Одним из признаков этого явилась осенняя сессия Рейхрата, который в своем обращении (Adresse) и еще в большей степени в ходе дискуссионного обсуждения этого обращения критиковал действия правительства с оппозиционной точки зрения и торпил договор с венграми. Пешт сердечно реагировал на выступление пештских либералов: написанное Йозефом Этвешем «Мнение» показывало склонность к компромиссу. В атмосфере разрядки закончил и опубликовал свою работу об истории права и о политике Ференц Деак: «Добавление к венгерскому общественному праву». В докладе подробно анализируется возникновение и идейное содержание этой работы: хотя теорию австрийского экономиста-общественника Л. Лускандль о реалунии между Австрией и Венгрией и отрицает, но связь персонально союза истолковывается таким образом, что остается открытая дверь для компромиссных переговоров. «Добавления . . .» являлись сдвигом с позиции выжидания и почти незаметным отступлением от платформы 1861-го года, защищающей конституцию 1848-го года.

Склонность пештских либералов к компромиссу встретила с пободным стремлением монарха. Работа в деталях знакомит с переговорами барона Аугуса и Деака, на которых Деак конфиденциально изложил свое мнение об условиях компромисса. прежде всего, считалось необходимым восстановление территориальной и политической целостности страны и, в соответствии с этим, созвание венгерского государственного собрания. Деак придерживался принципа правовой непрерывности, но склонялся к корректировке конституции 1848-го года, а, именно, к признанию *общих дел* и совместному их ведению в соответствии с венгерской конституцией. Во время переговоров он неоднократно подчеркнул, что стоит на базе «Pragmatica Sanctio» 1723-го года, и признает, что *безопасность прочного существования империи не может быть подчинения никаким взглядам*. Эта платформа в последствии стала политическим базисом компромисса.

Работа придает очень большое значение переговорам с Аугусом. Они начались не по личной инициативе, а стимулировались в самых высоких сферах, и впоследствии поддерживались в самых высоких сферах, и впоследствии поддерживались Францом Иосифом. Но с точки зрения монарха эта миссия была не изолированной акцией. Он хотел не только ликвидировать в Венгрии зашедший в тупик режим Шмерлинга, а стремился к более глубоким изменениям: не доверял насильственному поддержанию централизма немецкого характера. И в Австрии в феврале 1865-го года шли приготовления к созданию новой конституции, велись переговоры с избранным главой нового правительства — наместником Чехии Рихардом Белкредди. Одновременная миссия Аугуса и назначение Белкредди не являлись каким-то случайными «параллельными акциями», а были органической частью стремления к преодолению кризиса всей империи.

В этом отношении большую роль сыграла внешняя политика, нарушение многолетней дуалистической политики с Пруссией, боязнь аннексионных планов Бисмарка. Против «малонемецкого» единства под главенством Пруссии Франц Иосиф мог бы обратиться к средним немецким государствам и австрийским немцам, мог бы сослаться на немецкие национальные чувства. Но для него, хранителя принципа национального суверенитета, была далека любая национальная идея и даже тактика, использующая национализм. Поэтому дорогу из сложившегося кризиса он искал не в соревновании использования идеи и методов национализма, а в восстановлении равновесия в многонациональном владении династии, в осовременении «исторического дуализма» монархии путем комбинации его с автономизацией. Поэтому его выбор пал на Деака и Белкредди.

Деак, используя верховную поддержку, весной 1865-го года активно выступил в интересах компромисса. Полемизируя, обычно, с центральный венской прессой и политиками, мастерски подготовил поворот Венгрии к компромиссу. Первым публичным знаком этого была *пасхальная статья* Деака, которая вышла в свет 16-го апреля 1865-го года, и в которой он перенял не только принципы переговоров с бароном Аугусом, происходившие 25-го февраля и 7-го апреля, но и некоторые формулировки этих переговоров. Пасхальная статья, таким образом, не инициировала поворот, а только обнародовала его, заявив о взаимной склонности к компромиссу и общности основных принципов договора.

Работа *Дьердя Шпира* занимается левым течением в революции 1848-го года.

Этот номер журнала из подготовительных работ, связанных с готовящимся 10-ти томным синтезом истории Венгрии, публикует работу *Ласло Бенцеди*, который занимается антигабсбургским заговором венгерских дворян.

Отдел журнала «Мастерская» публикует исследовательский отчет *Жужы Л. Надь* о связи живущего в эмиграции Яси Оскара с венгерскими буржуазными радикалами в период между двумя мировыми войнами.

SUMMARY

The present copy of the journal contains the papers read at the scientific session held on the 25th anniversary of the foundation of the Institute of History. In their report *Zsigmond Pál Pach* and *György Ránki* gave a survey of various phases in the development of the Institute of History since its inception twenty-five years ago. In the first phase of its activities the Institute, reorganized and newly founded in 1949, had the primary task to replace the earlier idealistic, conservative-nationalist picture of history by evolving a new perspective which views the world from the angle of the working population and integrates the national past of Hungary into the total picture of European, international development. It was in this period that the peasant revolt of 1514 was interpreted for the first time in a marxist light and numerous studies appeared

on national wars of independence, on the history of 1848—49. Economic history writing also achieved important new results. However, shortcomings have also to be mentioned, arising from the stumbling of newly acquired knowledge and, above all, from the atmosphere of personal cult which led to simplification and schematic treatment of historical processes.

The second phase of the Institute's activities began after the year 1956. This period was actually dominated by individual disclosure of sources and the writing of monographs. An outstanding role was played in this work by the renowned sociologist Erik Molnár who acted as director of the Institute until his death in 1966. It was at this time that a key issue of Hungarian historical development was taken up, notably the reasons why it came to the establishment of a second period of serfdom in Hungary and the other countries of East-Central Europe, while unfolding capitalist tendencies were gathering strength in the West.

The Institute continued to remain a highly appreciated workshop of history of the Middle Ages, but the attention of research fellows was attracted increasingly by modern times. Good results have been obtained by appraising the preliminaries of the Compromise; monographs have dealt with landed property structure of the 19th century, with the history of the peasantry and the agrarian proletariat. The modern age being increasingly favoured by research made it necessary to set up in the Institute a new Department concerned with the study of history after the year 1918. So far the new Department has published monographs on the political history of the period as well as collected documents. Works on economic history have significantly contributed to producing a clear historical picture of the Horthy Era. Universal historical research has brought noteworthy findings by studies on the economic-, ideological-, and diplomatic history of East Central Europe in the first place, furthermore by going into the history of international labour movements. The first comprehensive marxist synthesis of Hungarian history appeared in the mid sixties, with Erik Molnár acting as chief editor. Due to the success of this work and also to the years which have gone by since its publication the demand arose that, with full concentration of its powers, the Institute should tackle a work exceeding all previous undertakings, notably a history of Hungary in ten volumes. Organization was initiated in 1968, and the first volume, the history of the interwar period is to appear in the year 1975.

Parallel with the activities required by the History of Hungary in ten volumes new methods have also been introduced at the Institute, two of which are of particular importance: the use of mathematical methods and the utilization of marxist comparison. Cultural history, the history of social consciousness are becoming ever widening thematic trends pursued at the Institute.

Within the framework of the scientific session *Zsigmond Pál Pach* gave a lecture on "Medieval Trade of the Levante and Hungary", treating old, debated issues of Hungarian literature on history, whether or not the trade route of Levantine merchandise passed through medieval Hungary. The concept that Levantine merchandise did pass through Hungary was put forward in the late 18th and early 19th centuries. The assumption rests on a double origin; first, French continental embargo, British maritime blockade turned Levantine trade to the continent, towards Hungary and Austria, which provided an actual parallel. The other source of the thesis derives from an endeavour to produce a historical confirmation of vested Saxon rights in Transylvania asserting that in the 14th and 15th centuries the trade route passed through Transylvania and it was the Saxons alone and almost exclusively who transacted this large-scale commerce. In the eighties of the past century the German medievalist Wilhelm Hayd's work brought a change into the appraisal of Levantine trade. Regardless of Hayd, Hungarian historians came to the conclusion that supplies of Indian products reached Hungary over the Adriatic. Hayd's arguments concerning the 11th—13th centuries were extended to the 14th and 15th centuries, to Transylvania and the Saxons. The study mentions the opening of the Suez Canal in 1869 among the late actual-political developments of the first statement of this opinion; in fact, the opening of the Suez Canal buried all earlier views maintaining that newly initiated trade would forward merchandise over continental routes. At the same time the old thesis was retained by Rumanian historiography with the alteration that the middle-men were not the Saxons of Transylvania but the Rumanian Principalities.

László Makkai read his study on the international repercussions of the anti-Habsburg feudal revolt headed by Bocskai in the early 17th century. Until the Thirty Years' War Western powers refrained from interference in the affairs of the area. However, Bocskai's revolt played an important role in drawing attention to these political movements as potential allies against the Habsburgs. In the introduction the author gave a survey of literature on the foreign policy of the Bocskai revolt, remarking that this aspect had been given scant attention in literature to date. Thus the first steps of the Bocskai revolt in foreign politics have to be put at a much earlier date than assumed hitherto. The author thereafter compared the statement with the "Querelae"

stemming from the same period (end of 1604), a proclamation listing all complaints against the emperor Rudolf who is accused of genocide. The "Querelae" was addressed to the German protestant reigning princes. To begin with it was laid down that they had anyway possessed the right to rise in arms against the emperor for his lawless conduct, but they had refrained from doing so lest the front against the Turks might be weakened. Then the proclamation spoke in general about freedom of worship, applicable to both Roman Catholics and Protestants. As for international relationships, the threat of Habsburg hegemony is rather exaggerated in the "Querelae". Before German princes the accusation of friendly attitude to the Turks had to be repudiated and protests against absolutism had to be couched in careful terms, whereas in the reply to the Polish delegation it seemed more necessary to emphasize neighbourly relations with the Turks and to express strong censure of attempts at absolutism. In conclusion, the author declares that the Bocskai revolt had an effect on the Polish Estates of the Realm so that the paragraphs of the Polish Feudal Confederation of August, 1606, agreed with those of the peace negotiations of Bocskai and the Habsburgs carried on in Vienna.

Ágnes Várkonyi read her study entitled "The Idea of Driving out the Turks in Hungarian Political Thinking in the Mid 17th Century". The two plans devised in the early 1660s for driving out the Turks looked back on Hungarian and European traditions of a century and a half. The multitude of pamphlets and projects dealing with the fight against the Turks in Europe may be traced to two works as regards their notional content. One was the Franciscan Order's memorandum from the early 16th century submitted originally to Pope Leo X, which has appeared several times under the title "Anschlag wider die Türken" and similar other titles. The other was Martin Luther's sermon to the forces in 1542 bearing the title "Eine Heerpredigt wider den Türken".

The plans laid down in the two writings came to nought owing to the Turkish victories, but details of the two pamphlets referring to such issues as general and proportionate sharing in taxation by society, the requirements of army organization, the interests and obligations of the state, the nature of the organization of Turkish power aroused increasing interest. The work of Busbeguius, Emperor Rudolf's diplomat of Flemish extraction, "Exclamatio: sive de re militari contra Turcam instituenda consilium", was also based on the two pamphlets but it had a very different message to convey. Its fundamental idea was that the organization of defence against the Turks by setting up a permanent national army of popular forces was the duty and also in the interest of the state.

This work is known to have influenced Zrinyi when he wrote his "Török áfium ellen való orvosság" (Remedy against the Turkish Evil); however, it is much less widely known that contemporary Hungarian plans also exerted an effect on the work of Busbeguius, and the Hungarian political and ideological antecedents of an international concentration of forces against the Turks go back to the close of the 16th century, the beginning of the Fifteen Years' War. These plans rested on two foundations: 1. Only Hungarian society strengthened by interior order and reforms might count on international aid. 2. The organizer had to be a state power, that is the Principality of Transylvania or the Habsburg state. In one focus of the work of organization endeavouring to create an international alliance stood the Rhein League formed with the support and participation of France after the Peace of Westphalia; the other focus of political organization was the movement of Hungarian high dignitaries, Wesselényi, Nádasdy, and Miklós Zrinyi. Hungarian politicians established direct contact with John Philip, Archbishop of Mainz, chairman of the Rhein League, and with the administration of Louis XIV and organized the East Europe wing of the alliance with Transylvania and the Rumanian Principalities. Lately discovered documents (e. g. several letters of Zrinyi from the years 1663—64) refute the earlier assertions of literature on the subject alleging that instead of an international coalition Zrinyi favoured reliance on purely Hungarian forces.

Owing to the weight of its power and to its geographical situation, the Habsburg state had to be the organizing centre of the war against the Turks, but its interests thrust it into a contradictory position. Interests in the West necessarily called for safety in the East, which implied support of peace with the Turks. On the other hand, it could not be disregarded that open contradiction of European public opinion desirous of driving out the Turks might badly impair the prestige of the dynasty. This explains the peculiar duality noticeable in the 1660s; the failure of the coalition in the years 1663—64 throws a new light on the postponement of full-scale action against the Turks for a quarter of a century. The data quoted by the author and research into the matter is by no means closed.

The paper read at the session by *Gusztáv Heckenast* was entitled "Hungarian Industry in the 18th Century and the Economic Policy of Vienna". In the introduction it is pointed out that few Hungarian historians of the 19th and 20th centuries denied the colonial or semicolonial

dependence of Hungary on Vienna in the 18th century. However, it is equally true that today there is hardly anybody to profess this view. It is emphasized that for various reasons there was wide divergence in 18th century industrial development between the Austrian-Czech provinces on the one hand and Hungary on the other. The question is when this difference became apparent. Earlier historical works put the beginning of the lag of Hungarian industry in the age of Maria Theresa. This statement is partly modified in the part dealing with the subject in volume IV of the History of Hungary in ten volumes. The latter rejects the view of Austrian historians of economy, still claimed to be valid, namely, that industrial development under Charles IV showed regression compared to conditions in the reign of Leopold I, and continuity was unbroken in this respect until the advance of industry in the rule of Maria Theresa. Moreover, it is proved that backwardness of Hungarian industry began much earlier, the lag was evident in 1670 and its roots go back to the centuries of the Middle Ages. The problem has to be examined in its further implications touching to whole of the Empire; first, Hungarian industrial development should be compared not only with Austrian-Czech development; secondly, the question whether or not Austrian customs policy was disadvantageous for Hungary has also to be studied in the context of total-empire-correlations.

Further research should start from the fact that the Austrian-Czech customs union established in the year 1775 excluded two groups of the countries belonging to the empire, notably the countries of the Hungarian crown, and the Tyrol with Vorarlberg. If there was conscious discrimination it affected every undeveloped province of the empire; actually this was conscious economic policy based on the fundamental maxim that existing, flourishing branches should be supported everywhere. It was with regard to such considerations that mining and metallurgy were developed at a quicker rate in Hungary. However, the advancement of these industries was restrained by lack of capital and of skilled labour in the first place. Hence it is not enough to study economic policy, various factors limiting its efficacy and execution have also to be looked into. The court thought in terms of the empire, the imagination of the Peers of the Realm did not stretch beyond the boundaries of their province.

Emil Niederhauser's study deals with the role of literature and science in the national movements of East Europe. The first half of the 19th century witnessed the growth of peoples into nations; it was the period of preparations for bourgeois transformation and of setting up the framework required for the process. Except for the Russians, these peoples were under foreign rule in some form, therefore in the consciousness of contemporaries this age was one of creating national unity and achieving independence, in order to cope, in addition, with such tasks as abolishing serfdom, fighting for and acquiring liberal rights to freedom, in the endeavour of promoting national progress. So the motif of nationhood became predominant in poetry as well as in prose. This feature is characteristic of the first and most important national science, history-writing, which could hardly be separated from fiction at the time.

From the very outset this science was highly exacting in its own way, and if facts and beliefs, realistic views and unreal dreams are presented side by side it was not for lack of talent in historians, but as a result of fundamental conformity with the existing national standard.

Historians strove, in the first place, to show the origin of their nation as the possibly most ancient and glorious; secondly, to justify or prove in some form that the nation has a right to possess the country or area it was holding or was about to occupy. This duty was carried out by the Serbian Rajitz, the Bulgarian Paisky, the Transylvanian Rumanian trio Micu-Klein, Sincai and Major, on a higher plane in the scientific armour of the era by the Czech Palocký, the Slovak Šafarik, the Pole Lelewel. It follows from this role of history as a science that it stood first and foremost among the branches of science concerned with the nation, the parent, as it were, of other national sciences, such as history of literature, and ethnography, appearing within its framework. Only philology, the science of languages, was independent from the beginning with its language reforming activities. Literature and science had the intention to speak to the whole of the nation, although according to contemporary concepts it did not imply the whole ethnic group, only the nobility and bourgeois classes. In this epoch the poet and the historian often played a political role.

In the second part of the study Emil Niederhauser looks into the role of literature and science in the time when bourgeois transformation had been accomplished and the issue of national independence had been solved in some form or had been wiped off the agenda. Literature still had its mission, but not in shaping the destiny of the nation but in treating social problems. The trends of critical realism and naturalism favoured criticism of contemporary conditions. It was in this period that national sciences became independent. Both literature and science found their way to the extensive strata because they are taught at schools, yet neither grew into a direct political power. With the advance of social development the influence of lite-

ature and science decreased; other forces and factors superseded them (political trends, ideas, parties) which may, by the way, be regarded as a touchstone of social maturity.

The socialist labour movement in the Austro-Hungarian Monarchy has been studied by *Ferenc Mucsi*. The introduction gives an analysis of certain stages in research concerned with the history of the labour movement. Such work has been carried on at the Institute of Historical Science from its very inception, but notwithstanding significant results, long and meticulous work is still needed to throw light on the origin and stratification of working classes. The history of the foundation of the Hungarian Social Democrat Party and of the activity of its first few years has been written in full detail. Earlier historical literature on the subject blamed the Social Democrat Party for not having headed the movement fighting for national independence. This conception was wrong for two reasons: the Party could have taken up the issue of national self-government only if it proposed to do the same for the national minorities, and such a step was made questionable by the frequently contrary attitudes of involved national minorities. Moreover, this concept a priori presumed the semi-colonial, at all events closely dependent, status of Hungary which has become an antiquated conception by now.

However, the Party itself thought the possible break-up of the Monarchy undesirable; actually it was in favour of maintaining the economic community but for the abolishment of every form of national discrimination. Democratization of the empire was mentioned as an indispensable precondition, the first step towards realization being universal suffrage.

The second part of the study goes into another debated issue, notably the relationship between the Party and the peasantry. In this connection it is pointed out that the agrarian resolution passed by the congress of 1894 was denoted as reformist and sectarian because it started from the premise that the agrarian problem could be solved only in a socialist society. At the time the attitude of the social democrats was in full agreement with the generally accepted concept of the international labour movement which the heads of the Party declined to reject; therefore they refrained from subscribing to the programme of agrarian proletarian movements demanding re-allotment of land. After the turn of the century the Party modified its attitude to the agrarian question, but still failed to recognize the necessity of abolishing the system of big estates. There was, in fact, no "conscious betrayal"; these were objective processes which at the time still led to necessarily separate struggles of the two countries.

Péter Hanák also treats a question of 19th century social history in "achievement of Bourgeois Status and Assimilation". The 19th century was a golden age in the growth of the population of Hungary. According to the national census of 1787, forty per cent of the 8 million inhabitants were Hungarian; in 1910 as many as 10 million, amounting to 80 per cent of the total population, spoke Hungarian as their mother tongue. This shift in the ratio of Hungarians was the result of assimilation which the author distinguished, from political and historical aspects, from the spontaneous processes of medieval ethnogenesis and ethnomutation, practically terminated in the 18th century. The assimilated elements were mostly Germans, Jews, and Slovaks.

The following part of the study contains an analysis of the close correlations to be traced between commodity production and urbanization on the one hand, and gradual Magyarization on the other. With reference to available evidence it is stated that assimilation in that modern age was the direct consequence of the fundamental economic processes of bourgeois civilization, the development of a national, country-wide market, the functioning of a comprehensive commercial, communication-, and credit system, of industrialization and urbanization. It is justified to conceive of en masse assimilation as a process of several generations associated with the development of bourgeois mentality, which may be encouraged, even slightly accelerated by the state and by the leading classes, but is prone to be disturbed by importunate intervention. As seen by the author on the proof of records, it was, indeed, *natural* assimilation which came about in 19th century Hungary, and not any forcible denationalization.

The next chapter is on the social motivation of assimilation. Capitalist economy was only the basis and framework of assimilation which could not have been swift and successful unless it brought with it a social rise. For people with a bourgeois or petty bourgeois mentality magyarization implied gentleness, while the notion "ur" (gentleman) was identical with Hungarian. Hence the second thesis of the study: if assimilation in general went together with the development of bourgeois mentality, in Hungary with the adoption of peculiar Hungarian bourgeois civilization, the fundamental character of Hungarian assimilation may be said to have been determined by the liberal gentry, and not by the weak, predominantly conservative urban (German) bourgeoisie with feudal leanings.

The study then looks into the question where and in what branches these millions of assimilated Hungarians found their livelihood. Available documents permit no more than to indicate the principal trends. From the close correlations with the basic processes of gradually established

bourgeois civilization it logically follows that in the great majority assimilated elements found places in the capitalist sector of economy, in industry, trade, and new branches of communication. It is common knowledge that in the genesis of the Hungarian industrial working classes a significant role was played by workers coming from other countries and from the national minorities. Of the workmen in the capital in 1857 23 per cent, in 1875 25 per cent hailed from abroad, chiefly from Austria and Bohemia. About the time of the Austro-Hungarian Compromise (1867) approximately forty per cent of the newborn may have been Hungarian, 1/3 was German, and six-seven per cent was Slovak. Before World War I already 2/3 of the total number of industrial workers in the country were Hungarian; in Budapest 80 per cent. The great majority of Magyarized bourgeois strata found jobs in three fields: in industry, in trade and banking, in intellectual professions. Most of them were of German and Jewish origin. A certain type of the wealthy bourgeoisie bought landed property and often also the rank of nobility; increasing numbers of capitalist tenants may also be ranged into this category. The most characteristic group was, however, that of *businessmen* out for profit who founded, organized and managed commercial firms.

As the third thesis of the study it is stated that it was broadening and accomplished assimilation which accelerated and raised to the East-Central-European standard bourgeois civilization, first of all its economic foundations, secondly — but not incidentally — its cultural achievements.

Assimilation fulfilled its bourgeois — i. e. antifeudal — function imperfectly, although such a spirit should have flown from its very essence. Bourgeois civilization did not become the carrier of bourgeois ethics nor did it undermine the traditional leading Hungarian strata of feudal mentality. To many of the rich bourgeoisie it was the crowning achievement of a successful business career or office of high standing to rise to the rank of a noble and acquire landed estates, that is, to become one of the Hungarian middle-class gentry. A change in this respect came only in the opening years of our century with the emergence of a democratic bourgeois middle-class and intelligentsia.

The fourth thesis may be summed up by the statement that the development of bourgeois mentality in accordance with international standards necessarily required assimilation which in its turn contributed to broadening and accelerating the process. The question whether or not assimilated elements accomplished this function may be answered in the affirmative, but in social and political respects in particular negative features are also implicit. However, judgment is inseparable from a synoptic review of the whole of Hungarian social development. In conclusion it is pointed out that in composition, material and intellectual level and in the true aspect of things the Hungarians underwent more marked changes in the 19th century than in several preceding centuries. What was new in quality came mainly with *altered formation*, the revolution of 1848, and assimilation was only a part of it.

Miklós Lackó's study was submitted under the title "Popular Movement during the Intellectual Crisis of the 1930s." From political-ideological viewpoints the popular movement may be regarded as the most important Hungarian variety of a Third Force; in the 1930s almost every new intellectual-political trend showed a tendency to "middle-of-the-road" policy. As to social basis, adherents came from the intelligentsia disappointed with the counterrevolutionary right and extreme right, and from those, partly of peasant stock, who had abandoned the socialist left wing. Before the movement got under way the intelligentsia had to decide in which stratum or group, standing up for a certain class, they intended to play a leading role. This problem actually did not even arise until the years following the turn of the century, because the nobility-gentry strata assimilated the widening, "alien", non-Hungarian ethnic groups of the modern intelligentsia. As capitalism gained ever more extensive ground, the degenerating gentry of decadent education gradually lost its attraction, while the weak, assimilated bourgeoisie was unable to take over the role of the gentry either socially or as a conscious representative of the classe. The attempt of the socialists at an independent labour movement was also crushed and the nationalist idea elicited increasing response. Hampered but nevertheless advancing social mobility brought to the surface a fairly numerous new intelligentsia, partly of peasant origin, mostly provincials of slender means. The new intelligentsia, which started a public movement, held aloof both from the gentry class and the bourgeois intelligentsia, but also from labour movements. On the other hand, it was ready to represent the peasantry which was not felt to be in conflict with labour, since the father, if not a workman, was a peasant in many instances. These circumstances together led to the social concept of the public movement being permeated by a national-nationalist ideology. From traditional, conservative nationalism it differed mainly by its socialist content, from the extreme right wing by the people-concept being dominated by rational elements. Its critical attitude to culture is shown to have been an important feature of the trend: as a system bent on disrupting communal life, alienating and atomizing people, capitalist society and urbanization were rejected. Also in relation to politics the movement was a

middle-of-the-roader Third Force. It was neither for or against politics, being in the best case a "metapolitical" intellectual trend which endeavoured to stand in politics for the "eternal" spirit isolated from every-day practice; in intellectual life, in culture and literature for propinquity to real life and the people. Among the problems of the movement its literary-artistic aesthetic attitude is denoted as a exceedingly important point, and the connection between the folk trend and contemporary social-intellectual sciences is another essential issue.

In historiography a concept of history was formulated which merged the past social struggles of a people defined predominantly in the ethnic sense with anti-Habsburg wars of independence and the notion of the common destiny of East Europe, — as well as with the still debated idea of "popular nationalism". However, the relationship between the popular movement and sociology is illustrated the most forcibly by social science. The branch cultivated by folk writers the most assiduously was study and sociography of rural life.

The title of *György Ránki's* study is "The Emergence and Development of the Working Class in East Europe until Liberation". In the introduction the concept of the working strata is defined, followed by the statement that they may be regarded by no means as a part of a structure or as a category, but as the expression of a historical condition; as a class they may be studied only under the conditions of production and in the social framework in which that class has been taking shape and has been developing.

In dealing with the origin of the working classes the author explains that their emergence was not exclusively the outcome of the industrial revolution, although it was the latter which created the modern working classes. In West Europe there were considerable strata of hired labour prior to the industrial revolution. Two divergent lines of development are shown in the appearance of the working classes of East Europe. In Russia, in Polish areas and in Hungary an industrial revolution began at the close of the past century which resulted in considerable economic transformation without, however, actually modernizing economic life and society. On the Balkans, on the other hand, industrial revolution failed to materialize even in this form; only initial steps came about in the opening years of the century. In the above-mentioned areas there was considerable increase in the number of workers in the years between 1880 and 1910. Approximately half of them worked in factories and the working classes were far from homogeneous. An urban layer of highly skilled workers developed in which a trade was passed down from generation to generation as a heritage, but, at the same time, the type of workmen who did not break away completely from the village and agriculture continued to exist for quite a long time to come as a result of their rural origin and employment as unskilled labour.

This issue can not be separated from the fact that the revolution of communications preceded the industrial revolution. For the construction of railways and for other communal works labourers were employed who kept up their double status for quite a long time. It was a peculiar feature of agricultural-peasant countries of East Central Europe that to become an industrial worker implied a social and pecuniary set-back for independent tradesmen and members of guilds, etc., while for the agrarian proletariat, for rural have-nots, it brought an advance. Tendencies of development among the working classes were significantly modified in the interwar period. United Poland and Hungary, no longer a multinational state, had to fight structural difficulties; the numerical increase of the working classes was slowed down, whereas on the formerly backward Balkans advance grew dynamic. Simultaneously, in Hungary and Poland there remained a gradually growing, stable working class, the layer of hereditary proletariat continued to increase.

In this period the working classes of the Balkan countries were composed partly of labourers leading a double life, or if they settled down in towns, being workmen of the first generation, they retained many of their peasant customs. The reason why the working classes could nevertheless become the leading political force of society after World War II is explained partly by the Communist Party having multiplied the power of the young working class, partly by the axiom — laid down by Marx — that if an order is to be the par excellence order of liberation, there must be another, reverse order which is obviously bent on reducing the people to slavery.

Ervin Pamlényi read his study on the subject and methods of historiography.

The subject of historiography is still an important, much debated issue of both marxist and bourgeois history-writing. Uncertainty concerning the interpretation of the fundamental concept of historiography is evidenced, among others, by the term historiography itself, the name of the science, being used not unequivocally or consistently. Sometimes it is understood to mean *history-writing*, but in ever widening circles the interpretation has been striking root that historiography means the *history of history-writing*.

In a brief survey an outline is given of the conception of bourgeois history-writing concerning the subject of historiography.

The examination of major syntheses and the views put forward by the conservative British historiographer H. Butterfield led to the conclusion that bourgeois historiography strives to disregard in the definition of the subject the history of the theoretical elements of history-writing, and this endeavour brings about a slow shift in the inner proportions of the subject of historiography from the history of theory to that of practical happenings. This tendency corresponds to the trend of bourgeois history-writing which makes efforts to avoid the sphere of basic problems, preferring extensive elaboration of the area under investigation.

The development of marxist historiography shows a different course: in the past two decades its range of subjects has grown wider, embracing ever more extensive fields. At the outset the history of a certain way of social-political thinking was treated; later it was conceived of as the history of the science of history; there have been attempts to examine every cultural achievement with a historical subject in connection with a certain question.

In the author's view the most logical and clearest definition of the subject of historiography has come from L. V. Tcherepnin in whose opinion the subject of historiography is the process of accumulating knowledge about the science of history; development of the methodology and technique applied in analysing historical sources; changes in problems presented by historical research; finally, the development and change in theories which served as starting-points of inquiry into historical processes.

In connection with this definition it was emphasized that besides purely scientific works, conceptions of history voiced by politicians and publicist outside the circle of scholars are also of eminent importance in the development of history-writing.

Bourgeois history-writing pursues perseverant research to find the light in which the incentives and intrinsic message of a historical work will stand revealed; however, the clue to such an investigation is in the possession of marxist historiography. Moreover, it is not ready-made: it has to be evolved again and again for the solution of every problem.

Péter Hanák's study deals with the antecedents of the Easter article of Deák. The paper — a chapter of a major work analysing the preliminary events which led to the Compromise — starts from the statement that after and owing to serial failure, the semi-constitutional Schmerling régime found itself in a crisis at the end of the year 1864. A sign of this was the autumn session of the Reichstag which in its Address to the Throne, but still more in the debate on the Address, criticized the activities of the government from the benches of the opposition and urged an agreement with the Hungarians. Pest responded cordially to the initiative of the Liberals of Vienna: the "Opinion" worded by József Eötvös expressed readiness to negotiate. It was in this thawing, unbedding atmosphere that Ferenc Deák finished and Published his famous legal historical-political work: *Contributions to Hungarian Constitutional Law* (Beiträge zum ung. Staatsrecht). In the study the creation and message of the work are analysed in full detail; while the Austrian lawyer W. Luskauld's theory of the concrete union of Austria and Hungary is rejected, the interpretation of connection by personal union leaves the door open for negotiations with the possibility of compromise. The *Contributions* broke the deadlock of passive waiting and brought an almost imperceptible moving away from the platform of 1861 with its intransigent persistence in defending the constitution of 1848.

The Pest Liberals' willingness to negotiate coincided with a similar intention from the part of the sovereign. The study gives a detailed account of the conversations of Baron A. Augus with Deák. In the talks from December, 1864, to April, 1865, Deák expounded his confidential opinion on the conditions of a compromise. To begin with, the restoration of the country's territorial and political integrity was declared to be indispensable, and so was the corresponding convocation of the Hungarian Parliament. Deák also insisted on the principle of legal continuity, but was not averse to some modification of the constitution of 1848, inasmuch as he recognized the existence of *common affairs* and acknowledged the necessity of joint management — in agreement with Hungarian constitutional practice. In the course of these conversations he often emphasized that he adhered to the *Pragmatica Sanctio* of the year 1723 and therefore admitted that *safety of the empire's firm existence came first and must not be subordinated to any other consideration*. This concept actually became the political basis of the Compromise.

High significance is attributed in the study to the talks with Augus. These were held not on individual initiative but upon encouragement from the highest places, subsequently with the approval of Francis Joseph. However, the mission of Augus can not be regarded either as an isolated action from the part of the sovereign. Not only Hungary wanted to see the Schmerling administration swept out of office, Austria also wished for a change, the expediency of forced centralism after the German pattern being viewed with distrust. Thus, in February, 1865, a change of government was prepared while secret conversations were held with the selected prime minister designate, Richard Belcredi, Stadholder of Bohemia (Statthalter von Böhmen). Moreover, the Augus mission and the appointment of Belcredi, negotiated simultaneously, were not some sort

of arbitrary "parallel action" either, but fitted closely into the project devised to overcome the by the virtually permanent crisis of the empire.

In this respect an important role was played by foreign politics, by deterioration of the several decades' "dualist" cooperation with Prussia and fear of Bismarck's plans of annexation. Francis Joseph, the "minor German", might have turned against union under Prussian leadership to middle-size German states and the Austrians, he might have appealed to German national feelings. However, from the guardian of the principle of "supranational" dynastic sovereignty, Francis Joseph, every national idea was remote, also exploitation of nationalism for scheming or intrigue. Hence he sought to find the way out of the crisis not by competition with the ideas and weapons of "illegitimate" nationalism, but by restoring the "supranational" balance of the dynastic "patrimony", by combining the "historical dualism" of the Monarchy with a modernized form of autonomy. That is how his choice fell on Deák and Belcredi.

Rassured by encouragement from the highest quarters, Deák took active steps in the spring of 1865 in the interest of a compromise. Mostly by debates with the Centralist press and politicians of Vienna he prepared in a masterful manner the turn of events in Hungary which was to lead to an agreement. The first public sign of this activity was his so-called *easter article* which appeared on April 16, 1865, and laid down the principles, often quoting the very wording, of his talks with Baron Augus on February 25 and April 7. Therefore the easter article was not the initiation, but a statement of the turn of events to the public, proclaiming mutual willingness to come to a compromise and formulating the common basic principles it was to rest on.

In his study *György Spira* deals with the left wing of the Hungarian revolution of 1848.

Of preliminary works which are to form parts of the History of Hungary in ten volumes the Journal contains a paper by *László Benzédi* on the subject of late 17th century plots by Hungarian aristocrats against the Habsburgs.

The report of *Zsuzsa L. Nagy* on her research concerned with the interwar relationship between *Oszkár Jászi*, in exile, and the Hungarian bourgeois radicals has been published in the column *Workshop*.

СОДЕРЖАНИЕ

П. Ж. Пах—Д. Ранки: Институту истории ВАН — 25 лет 465

ДОКЛАДЫ НАУЧНОЙ СЕССИИ

П. Ж. Пах: Средневековая левантийская торговля и Венгрия 476
Л. Маккаи: Бочкаи и его современники в Европе 483
Р. А. Варкоњи: Идея изгнания турков в венгерской политической мысли в середине XVII в. 495
Г. Хекенаст: Промышленность Венгрии в XVIII веке и экономическая политика Вена 502
Э. Нидерхаузер: Литература и наука в национальных движениях Восточной Европы 507
П. Ханак: Обуржуазивание и ассимиляция их в Венгрии XIX в. 513
Ф. Мучи: Развитие социалистического рабочего движения в эпоху дуализма 537
М. Лацко: Движение «народников» в духовном кризисе 20-х годов XX века в Венгрии 543
Э. Памлени: О предмете и методе историографии 552
Д. Ранки: Вопросы возникновения и развития рабочего класса в Восточной Европе до освобождения 558

СТАТЬИ

П. Ханак: Предыстория т. н. пасхальной статьи Ф. Деака 565
Д. Шпира: Революция 1848 — 1849 гг. и ее левое крыло 590

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ ПО НОВОМУ СИНТЕЗУ ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

Л. Бенцеди: Развертывание сословного движения под руководством Вешшеленьи ... 596

ТЕОРИЯ И МЕТОДИКА

Ж. Л. Надь: Контакты О. Яси с венгерскими буржуазными радикалами в период между двумя мировыми войнами 631

ОБОЗРЕНИЕ

Продолжение серии издания исторических документов «Памятники Государственного Собрания Венгрии» (*К. Бенда*) 65₀

ХРОНИКА 664

РУССКОЕ СОДЕРЖАНИЕ 668

TABLE OF CONTENTS

<i>Zs. P. Pach—Gy. Ránki</i> : Twenty-five years of the Institute of the Hungarian Academy of Sciences	465
--	-----

LECTURES OF THE SCIENTIFIC SESSION

<i>Zs. P. Pach</i> : Medieval Levant-trade and Hungary	476
<i>L. Maklai</i> : Bocskay and His European Contemporaries	483
<i>Á. Várkonyi</i> : The Idea of Driving out the Turks in Hungarian Political Thinking in the middle of the 17th Century	495
<i>G. Heckenast</i> : Hungarian Industry in the 18th Century and the Viennese Economic Policy	502
<i>E. Niederhauser</i> : Literature and Science in the National Movements of the East-European Countries	507
<i>P. Hanák</i> : The Achievement of Bourgeois Status and Assimilation in 19th Century Hungary	513
<i>F. Mucsi</i> : The Development of Socialist Working Class Movement in the Age of Dualism	537
<i>M. Lackó</i> : The Populist Movement in the Hungarian Intellectuals Crisis in the 1930s.	543
<i>E. Pamlényi</i> : On the Subject and Method of Historiography	552
<i>Gy. Ránki</i> : The Problems of the Emergence and Development of the Working Class in East-Europe until the Liberation	558

STUDIES

<i>P. Hanák</i> : The Antecedents of Deák's Easter Article	565
<i>Gy. Spira</i> : The Hungarian Forty-eight and its Left	590

ON THE HISTORY OF HUNGARY DURING THE INTERWAR PERIOD. DISCUSSION OVER THE 8th VOLUME OF THE HUNGARIAN HISTORICAL SYNTHESIS

<i>L. Benczédi</i> : The Development of the Nobility's conspiracy led by Wesselényi	596
---	-----

WORKSHOP

<i>Zs. L. Nagy</i> : The Relation between Jászi and the Hungarian Bourgeois Radicals between the two World Wars	631
---	-----

REVIEW

Recollections of Hungarian Diets, source publication — continuation of the series by <i>K. Benda</i>	650
--	-----

News from the Institute of Historical Research of the Hungarian Academy of Sciences ...	668
---	-----

SUMMARY	675
---------------	-----

INHALTSVERZEICHNIS

<i>Zs. P. Pach—Gy. Ránki</i> : 25 Jahre des Geschichtswissenschaftlichen Instituts	465
--	-----

AUS DEN VORTRÄGEN AN DER WISSENSCHAFTLICHEN SESSION

<i>Zs. P. Pach</i> : Der mittelalterliche Levantehandel und Ungarn	476
<i>L. Makkai</i> : Bocskai und seine europäischen Zeitgenossen	483
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Die Idee der Vertreibung der Türken im ungarischen politischen Denken um die Mitte des 17. Jahrhunderts	495
<i>G. Heckenast</i> : Die ungarische Industrie im 18. Jahrhundert und die Wiener Wirtschaftspolitik	502
<i>E. Niederhauser</i> : Literatur und Wissenschaft in den osteuropäischen nationalen Bewegungen	507
<i>P. Hanák</i> : Verbürgerlichung und Assimilation in Ungarn im 19. Jahrhundert	513
<i>F. Mucsi</i> : Die Entwicklung der sozialistischen Arbeiterbewegung im Zeitalter des Dualismus	537
<i>M. Lackó</i> : Die völkische Bewegung in der geistigen Krise der 1930er Jahre	543
<i>E. Pamlényi</i> : Über Gegenstand und Methode der Historiographie	552
<i>Gy. Ránki</i> : Fragen der Herausbildung und Entwicklung der Arbeiterklasse in Osteuropa bis zur Befreiung	558

STUDIEN

<i>P. Hanák</i> : Die Antezedenzen des Osterartikels Deáks	565
<i>Gy. Spira</i> : Das ungarische Achtungvierzig und seine Linke	590

AUS DEN VORARBEITEN ZUR UNGARISCHEN GESCHICHTS-SYNTHESE IN ZEHN BÄNDEN

<i>L. Benczédi</i> : Die Entfaltung der Wesselényischen ständischen Organisation	596
--	-----

WERKSTATT

<i>Zs. L. Nagy</i> : Verbindung zwischen Jászi und den heimischen bürgerlichen Radikalen zwischen den beiden Weltkriegen	631
--	-----

RUNDSCHAU

Fortsetzung der Serie Quellenausgaben der Geschichte der Ungarischen Reichstage (<i>K. Benda</i>)	650
Bericht über die Geschichte Ungarns zwischen den beiden Weltkriegen (<i>V. F. J.</i>)	655
Nachrichten des Instituts für Geschichtswissenschaft	664
Zusammenfassung in russischer Sprache	668
Zusammenfassung in englischer Sprache	675

TABLE DES MATIÈRES

<i>P. Zs. Pach—Gy. Ránki</i> : 25 ans de l'Institut des Sciences historiques	465
--	-----

DES ÉTUDES DE LA SESSION SCIENTIFIQUE

<i>P. Zs. Pach</i> : Le commerce du Levant au Moyen Age et la Hongrie	476
<i>L. Makkai</i> : Bocskai et ses contemporains européens	483
<i>Á. R. Várkonyi</i> : L'idée de l'expulsion des Turques dans la réflexion politique hongroise au milieu du XVII ^e siècle	495
<i>G. Heckenast</i> : L'industrie de Hongrie au XVIII ^e siècle et la politique économique de Vienne	502
<i>E. Niederhauser</i> : Littérature et science dans les mouvements nationaux est-européens	507
<i>P. Hanák</i> : Évolution bourgeoise et assimilation en Hongrie au XIX ^e siècle	513
<i>F. Mucsi</i> : Développement du mouvement ouvrier socialiste à l'époque dualiste	537
<i>M. Lackó</i> : Le mouvement populaire dans la crise spirituelle hongroise dans les années trente	543
<i>E. Pamlényi</i> : Sur le sujet et la méthode de l'historiographie	552
<i>Gy. Ránki</i> : Problèmes de la formation et du développement du mouvement ouvrier en Europe Orientale jusqu'à la libération	558

ÉTUDES

<i>P. Hanák</i> : Antécédents de «l'article de Pâques» de Deák	565
<i>Gy. Spira</i> : La révolution de 1848 en Hongrie et son aile gauche	590

DES TRAVAUX PRÉPARATIFS DE LA SYNTHÈSE HISTORIQUE HONGROISE ENVISAGÉE À 10 VOLUMES

<i>L. Benczédi</i> : L'épanouissement de la conjuration des Ordres organisée par Wesselényi	596
---	-----

ATELIER

<i>Zs. L. Nagy</i> : Les relations d'Oszkár Jászi et des bourgeois radicaux hongrois entre les deux guerres mondiales	631
---	-----

REVUE

Suite de la série intitulée Monuments des Diètes Hongroises (<i>K. Benda</i>)	650
Sur l'histoire hongroise de l'entre-deux-guerres (Débats sur le huitième volume de la synthèse d'histoire de la Hongrie) (<i>J. F. V.</i>)	655
Nouvelles de l'Institut des Sciences historiques	664
Résumé en langue russe	668
Résumé en langue anglaise	675

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. II. 4. — Terjedelem: 19,6 (A/5) ív
75.1424 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál; a kézbesítőknél; a Posta hírlap üzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI. 1900 Budapest V., József Nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Ára: 14,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25,812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST